

KORKYT ATA
UNIVERSITY

ZERDE

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті студенттерінің *«Студенттік ғылым-2026»* XXVIII студенттік ғылыми конференцияның МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

2025 жылғы 17 сәуір

ӘОЖ 72(5Қаз-4Қыз)л0
С 88
Редакция алқасы: Байқадамов Н.С. (төраға), Бөрібаева М.Ә., Мыңжас Н.К., Шалабаева Г.А.

Жауапты редакторы: Сактаганова Н.А.

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті студенттерінің **«Студенттік ғылым-2026»** XXVII ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары: 2026 жылғы 17 сәуір. – Қызылорда: Қорқыт Ата атындағы ҚУ Редакциялық-баспа бөлімі, 2026. – 958 бет. [Электронды басылым]

Жинаққа Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінде 2026 жылдың 17 сәуірінде өткен «Жастар ғылымы» студенттер мен жас ғалымдардың XXVIII ғылыми-тәжірибелік конференциясының баяндамалары негізінде жазылған ғылыми мақалалар енгізілген. Конференцияға университет студенттері, магистранттары қатысты.

Конференцияға қатысушылардың мақалаларында жаратылыстану пәндерінің өзекті мәселелері, техникалық ғылымдардың қазіргі жағдайы мен дамуы, білім берудегі инновациялық технологиялар, әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдардың тұрақты дамуы баяндалады.

ҚҰРМЕТТІ СТУДЕНТТЕР!

Бүгінгі күні әрқайсымыз үшін маңызды кезеңде, біз білім мен ғылым жолында жаңа белестерге ұмтылып келеміз. Университетімізде білім алатын әр студент — болашақтың ғылыми және интеллектуалдық көшбасшысы болуға қабілетті. Сіздер — еліміздің дамуындағы жаңа мүмкіндіктердің ашылуына жол ашатын, ғылым мен инновацияларды әлемге танытатын ұрпақтың жарқын өкілдерісіздер.

Біз университетте оқып жүрген студенттерге тек теориялық білім ғана емес, ғылыми-зерттеу жұмыстарында да белсенді болуға шақырамыз. Ғылым мен білімнің өзара байланысы мен өзара ықпалы қазіргі заманның басты күшіне айналған. Оқу орнымыз халықаралық деңгейде танымал ғылыми орталықтармен ынтымақтастықты күшейтіп, сіздерге шетелде тәжірибе жинақтап, білім алу мүмкіндіктерін ұсынады.

Халықаралық байланыстар біздің студенттерімізге шекараларды ашып, әлемдік тәжірибе мен жаңа технологиялармен танысуға жол ашады. Сондай-ақ, ғылыми-зерттеу жұмыстарыңыздың нәтижелерін әлемдік ғылыми қауымдастыққа таныту, өздеріңізді халықаралық алаңда көрсету мүмкіндігін де қарастырып отырмыз.

Сіздер үшін біз тек білім беріп қана қоймай, өз мүмкіндіктеріңізді жүзеге асыратын барлық жағдайды жасауға тырысамыз. Ғылыми жұмыстарға белсене араласу, жаңа идеялар мен инновациялық жобаларға қатысу — бұл тек сіздердің жеке дамуларыңыз үшін ғана емес, бүкіл қоғамымыз үшін маңызды.

Баршаңызға табыс тілеймін, ғылым мен білім жолындағы қажырлы еңбектеріңіз жемісті болсын! Біздің университетіміздің халықаралық аренада танытқан жетістіктері сіздердің еңбектеріңіздің арқасында ұлғая түседі.

Өткен жылы білім алушылардың қатысуымен ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруы негізінде 22, облыстық бюджеттен 1, 1 ғылыми-зерттеу және тәжірибелік – конструкторлық жұмыстары, 12 шаруашылық келісімшарттары, 1 бағдарламалық-нысаналық қаржыландыру жобалары орындалды.

Университеттегі 35 студенттік ғылыми үйірме ғылыми-зерттеу жұмысының, жаңа техникалық және шығармашылық идеялардың теориялық және практикалық дағдыларын меңгеруге ықпалын тигізіп келеді.

«Зерде» студенттер ғылыми қоғамы университет студенттерінің ғылыми-зерттеу жұмысын үйлестіруші құрылым. Оқуда озат, ғылыми ізденісте нәтижелі білім алушыларымызды түрлі деңгейлердегі ғылыми жұмыстар байқауларына, көрмелерге, конференцияларға қатыстыру

қызметіміздің басым бағыттарының бірі. Осының арқасында студенттік ғылым саласындағы жетістіктеріміз де аз емес.

Соңғы бір жылда ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі өткізген Республикалық студенттік ғылыми жұмыстар конкурсында 4 студентіміз 1-орын, 8 студентіміз 2 орын, 20 студентіміз 3-орын иеленді. Сондай-ақ, білім алушылардың қатарында халықаралық және республикалық студенттік конференциялар мен байқаулардың 15, басқа да ғылыми іс-шаралардың 85 жүлдегері бар.

ҚР ЖОО арасында өткізілген XV Республикалық студенттік пәндік олимпиадалар қорытындысы бойынша 7 білім беру бағдарламасы бойынша жүлделі орындарға ие болды.

Университет студенттерінің дәстүрлі 28-ші ғылыми конференциясының наурыз-сәуір айларында институттар деңгейінде өткен 24 секциясының жұмысы барысында 467 баяндама тыңдалды.

Соңғы бір жыл ішінде студенттік ізденістің нәтижелері бойынша «Қорқыт Ата атындағы ҚУ Хабаршысы» ғылыми журналында, университетте және еліміздің басқа да жоғары оқу орындарында өткізілген конференциялар жинақтарында 60 мақала жарияланды.

Аймақ экономикасының өзекті проблемаларына арналған жастардың ғылыми ізденістеріне қолдау көрсету – басты мақсаттарымыздың бірі. Өткен жылы университеттің жас ғалымдарына арнайы 20 грант (30 млн теңге) тағайындадық. Биыл осы гранттар игерілген соң, жас ғалымдардың ғылыми зерттеулерінің жаңа конкурсын жариялamақпыз.

Ғылыми жетістіктерге қол жеткізген студенттерді университет магистратурасына қабылдау да біздің жақсы дәстүріміз.

ҚҰРМЕТТІ ЖАС ДОСТАР!

Сіздер — біздің болашағымыз, еліміздің интеллектуалдық байлығының жарқын өкілдерісіздер. Әрбіріңіз өз талантыңыз бен күш-қайратыңызды ғылым мен білім жолында ұштастырып, жаңа белестерді бағындыруға дайынсыздар. Университетіміз сіздердің білім алу мен кәсіби даму жолында маңызды көмекші болуға әрқашан дайын. Біз сіздердің шығармашылық қабілеттеріңізді, ғылыми ізденістеріңізді қолдаймыз және әлемдік деңгейде өз жолдарыңызды табуға мүмкіндік беретін барлық жағдайды ұсынамыз. Алға қойған мақсаттарыңызға жету үшін баршаңызға сәттілік тілеймін!

М.Ә. Бөрібаева
Басқарма мүшесі-Ғылыми жұмыс және халықаралық байланыстар жөніндегі проректор, ф.ғ.к.

ҒТАМР 27.01.45

МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА ГЕЙМИФИКАЦИЯ ЭЛЕМЕНТТЕРІН ҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Аман Қарақат Болатқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ,
М-23-1 оқу тобының студенті,
Еңсебаева Гүлзат Мұратбекқызы
PhD, «Физика және математика» ББВ

Аңдатпа. Мақалада математика сабағында геймификация элементтерін қолданудың теориялық негіздері мен практикалық маңызы кешенді түрде зерттеледі. Геймификацияның психологиялық-педагогикалық тұғырнамасы — Выготский, Деси-Райан және Скиннер теориялары тұрғысынан талданады. Kahoot!, Quizlet сияқты цифрлық платформалардың математика үлгеріміне тигізетін нақты әсері деректермен дәлелденеді. Дәстүрлі оқыту мен геймификация нәтижелерін салыстыратын кестелер арқылы белсенділіктің 46%-дан 84%-ға өскені, орташа баллдың 3,6-дан 4,3-ке жеткені көрсетіледі. Зерттеу нәтижелері Қазақстандық мектептерде геймификацияны жүйелі енгізудің білім сапасын арттыруға тікелей ықпал ететінін негіздейді.

Кілт сөздер: геймификация, математика сабағы, оқу мотивациясы, ойын элементтері, цифрлық платформалар, академиялық үлгерім, педагогикалық тәсіл.

Аннотация. В статье комплексно исследуются теоретические основы и практическая значимость применения элементов геймификации на уроках математики. Психолого-педагогическая база геймификации рассматривается через призму теорий Выготского, Деси-Райана и Скиннера. Анализируются возможности цифровых платформ Kahoot!, Quizlet и Prodigy Math. На основе сравнительных таблиц показано, что геймификация повышает активность учащихся с 46% до 84–87%, средний балл — с 3,6 до 4,3, а индекс мотивации — с 2,8 до 4,1 по шкале Лайкерта. Обосновывается необходимость системного внедрения геймификации в казахстанских школах с учётом языкового контекста.

Ключевые слова: геймификация, урок математики, учебная мотивация, игровые элементы, цифровые платформы, академическая успеваемость, педагогические инновации.

Abstract: This article comprehensively examines the theoretical foundations and practical significance of gamification elements in mathematics education. The psychological-pedagogical basis of gamification is analyzed through the theories of

Vygotsky, Deci-Ryan, and Skinner. The potential of digital platforms such as Kahoot!, Quizlet, and Prodigy Math is reviewed. Comparative tables demonstrate that gamification increases student engagement from 46% to 84–87%, average grade from 3.6 to 4.3, and motivation index from 2.8 to 4.1 on the Likert scale. The need for systematic implementation of gamification in Kazakhstani schools, considering the language context, is substantiated.

Keywords: gamification, mathematics lesson, learning motivation, game elements, digital platforms, academic performance, pedagogical innovation.

Кіріспе. Жаһандық цифрландыру дәуірінде оқушылардың зейінін ұстап тұру және олардың оқуға деген ішкі мотивациясын қалыптастыру білім берудің басты мәселелерінің бірі болып табылады. Бұл мәселе математика пәнінде ерекше өткір сезіледі: математика — абстрактілі ойлауды, логикалық талдауды және табандылықты талап ететін пән. PISA-2022 зерттеуінің деректері бойынша Қазақстан оқушыларының математикалық сауаттылық деңгейі ЭЫДҰ орташа көрсеткішінен 12%-ға төмен [1, 47б.]. Бұл мәселенің терең тамыры тек бағдарламада емес, оқушылардың пәнге деген қызығушылығының, яғни мотивациясының жетіспеушілігінде жатыр.Осы контексте геймификация — оқу үдерісіне ойын механизмдері мен элементтерін енгізу тәсілі — педагогикалық инновациялардың ең үміткер бағыттарының бірі ретінде қарастырылуда. Геймификация ұғымы 2002 жылы британдық бағдарламашы Ник Пеллинг ұсынған, алайда оның ғылыми зерттеу нысанына айналуы 2010–2012 жылдарға сәйкес келеді. Deterding және т.б. (2011) геймификацияны «ойындық контекстсіз ойын элементтері мен дизайнын қолдану» деп анықтады [2, 9б.]. Hamari және т.б. (2014) жүргізген 24 эмпирикалық зерттеуге негізделген мета-талдау геймификацияның оқу үдерісіне жалпы оң әсер ететінін, бірақ тиімділіктің іске асыру тәсіліне тікелей байланысты екенін көрсетті [3, 3026 б.].

Әдеби шолу. Геймификацияның педагогикалық тиімділігі жекелеген зерттеулердің тұжырымдарына емес, үш іргелі психологиялық теорияның ортақ негіздемесіне сүйенеді.Бірінші теория — Лев Выготскийдің жақын даму аймағы (ЖДА) концепциясы. Выготский бойынша, оқу үдерісі оқушының нақты даму деңгейінен сәл жоғары тапсырмалар берілгенде ғана шынайы мәнге ие болады. Геймификациядағы деңгейлік жүйе (leveling system) дәл осы дидактикалық принципті іске асырады: оқушы бірінші деңгейді игергенде екінші, одан да күрделі деңгейге өтеді. Ойын контексті кезінде оқушы сәтсіздікті «ойыннан шығу» ретінде емес, «қайта әрекет ету» мүмкіндігі ретінде қабылдайды. Бұл психологиялық қауіпсіздік сезімі математикалық мәселелерді батыл шешуге ынталандырады [4, 112б.].Екінші тұғырнама — Деси мен Райанның өзіндік детерминация теориясы (Self-Determination Theory, SDT). Бұл теория бойынша адамның ішкі мотивациясы

үш базалық психологиялық қажеттілікпен байланысты: автономия (таңдау еркіндігі), құзыреттілік (өзін жетік сезіну) және байланыстылық (әлеуметтік тиістілік). Геймификация осы үш қажеттілікті бір мезгілде қанағаттандырады: тапсырма таңдауы — автономияны, ұпай мен деңгей жетістіктері — құзыреттілікті, командалық ойындар мен рейтинг кестелері — байланыстылықты дамытады [5, 78 б.]. Математика сабағында оқушы «мен бұл есепті шеше аламын» деген сенімге ие болған кезде ішкі мотивация өздігінен қалыптасады.Үшінші теория — бихевиоризм, атап айтқанда Б. Скиннердің операнттық шарттастыру теориясы. Скиннер бойынша, оң нығайтумен (positive reinforcement) бекітілген мінез-құлық қайталанады және нығаяды. Геймификациядағы ұпай жүйесі, жетістік белгілері (badges) мен деңгей өсімдері — осы «оң нығайтудың» цифрлық, жедел және жекеленген баламасы. Математика сабағындағы дұрыс жауап дереу марапатпен бекітілгенде оқушының мотивациясы оқу кезеңінен тыс уақытта да сақталады [6, 89 б.]. Математика сабағында қолданылатын геймификация элементтері функционалдық мақсатына қарай бес топқа бөлінеді. Төмендегі кестеде осы жіктелу және нақты математикалық мысалдар берілген:

Кесте 1 – Геймификация элементтерінің жіктелуі

Элемент тобы	**Нақты элементтер**	**Математикадағы қолданысы**
Прогресс механизмдері	Ұпай жүйесі, деңгейлер, прогресс жолағы	Есеп шығарған сайын ұпай; тақырып игерген сайын деңгей өсімі
Жетістік белгілері	Badges, медальдар, сертификаттар, эмодзи марапаты	«Алгебра шебері», «Геометрия маманы» бейджілері
Бәсекелестік	Көшбасшылар кестесі (leaderboard), рейтинг	Апта/ай үздіктері, сынып рейтингі
Ынтымақтастық	Командалық тапсырмалар, топтық квест	Топпен күрделі есеп шығару жарысы
Нарратив / Квест	Сюжет, персонаж, миссия, сыйлық	«Математик-детектив» квест-сабағы

1-кестедегі элементтер жекелей де, жиынтықта да қолданыла береді. Зерттеулер көрсеткендей, бірнеше элементті бір уақытта үйлестіру — мысалы, ұпай жүйесі + командалық квест — жекелеген элементке қарағанда 2–3 есе жоғары мотивациялық нәтиже береді [7, 156 б.].

Қазіргі уақытта математика сабағына арналған бірқатар цифрлық геймификация платформасы белсенді қолданылуда. Kahoot! платформасы нақты уақытта өтетін бәсекелі тест форматын ұсынады: оқушылар сұрақтарға

жауап берген сайын ұпай жинап, экрандағы рейтингте өз орнын бақылайды. Зерттеулер бойынша Kahoot! қолданған сыныптарда сабаққа белсенділік 87%-ға жетсе, дәстүрлі форматта бұл орта есеппен 46%-ды ғана құраған [8, 533 б.]. Quizlet платформасы флэш-карта (flashcard) және ойын режимдері арқылы математикалық терминдер, формулалар мен алгоритмдерді жаттауға мүмкіндік береді. Prodigy Math Game платформасы толыққанды математикалық RPG-ойын форматында 1–8 сынып бағдарламасын қамтиды: оқушы «кейіпкерін» дамыту үшін есептер шығаруы қажет. Mathletics платформасы бүкіл әлем бойынша оқушылармен нақты уақытта жарысуға мүмкіндік береді, бұл математикалық жаттығуды жаһандық деңгейдегі бәсекеге айналдырады.

Талдаулар және нәтижелер. Халықаралық және отандық зерттеулердің жиынтық деректері негізінде дәстүрлі оқыту мен геймификация нәтижелерін негізгі педагогикалық көрсеткіштер бойынша салыстыруға болады:

Кесте 2 – Дәстүрлі оқыту мен геймификация нәтижелерін салыстыру

Көрсеткіш	**Дәстүрлі оқыту**	**Геймификация**
Сабаққа қатысу белсенділігі	46%	84–87%
Орташа үлгерім балы (5 балдық)	3,6	4,3
Пәнге деген қызығушылық	51%	83–86%
Өздік жұмысты орындау	62%	79%
Мотивация индексі (1–5 шкала)	2,8–2,9	4,1–4,3
Үй тапсырмасын орындау	61%	77–79%

Кесте 2 деректері барлық алты көрсеткіш бойынша геймификацияның дәстүрлі оқытуға қарағанда анағұрлым жоғары нәтиже беретінін нақты аңғартады. Ерекше назар аударатын жай — мотивация индексінің 2,8-ден 4,1-ге, яғни 46%-ға өсуі. Бұл өзгеріс педагогикалық тұрғыдан сапалы секіріс деп бағалануы тиіс, өйткені мотивация — оқудың барлық басқа нәтижелерінің негізі.Геймификация тек үлгерім баллын ғана арттырып қоймайды — ол оқушының математикалық ойлау сапасына да нақты ықпал етеді. Бірінші жетістігі — сәтсіздікке деген психологиялық қарым-қатынастың өзгеруі. Дәстүрлі сабақта қате жауап — ұят, жазалау немесе төмен баға. Ойын форматында қате — «өмірден» айырылу, бірақ қайтадан жалғастыруға болады. Бұл «fail-forward» (сәтсіздіктен алға) психологиясы математикалық табандылықты (mathematical persistence) қалыптастырады [7, 162 б.].Екінші жетістігі — өзіндік реттелу (self-regulation) дағдысының дамуы. Ойын барысында оқушы өз прогресін бақылайды, стратегиясын өзгертеді және нәтижесін бағалайды. Бұл дағдылар математикалық есеп шығаруда да тікелей қолданылады. Үшіншіден, квест-форматтағы тапсырмалар математикалық

мазмұнды нақты өмір контекстімен байланыстырады: «неге бұл керек?» деген сұрақтың жауабы ойын сюжетінде органикалық түрде беріледі.

Алынған деректер халықаралық зерттеулермен сабақтас. Mayer (2019) компьютерлік ойындардың оқу үдерісіне тигізетін оң әсерін 20 жылдық зерттеулер негізінде дәлелдеген [8, 535 б.]. Werbach пен Hunter (2012) геймификацияның ең тиімді болатын жағдайын нақты анықтайды: ойын элементтері оқу мақсатымен органикалық байланысқанда ғана нәтиже беріледі [9, 87 б.]. Бұл тұжырым — геймификацияны жүзеге асырушы мұғалімдер үшін ең маңызды принцип.Геймификацияны сабақта қолданудың бірқатар қиындықтары да бар. Біріншіден, мұғалімнің цифрлық сауаттылығы жеткілікті болуы шарт. Екіншіден, рейтинг кестесі (leaderboard) үнемі алда болу мүмкін емес оқушыларда — атап айтқанда, жетістік деңгейі төмен топта — мотивацияны күшейтудің орнына кері нәтиже беруі мүмкін. Осы тәуекелді азайту үшін зерттеушілер «жеке прогресс рейтингін» — яғни оқушыны өзімен-өзі салыстыруды — бәсекелестік рейтингімен ұштастыруды ұсынады [3, 3031 б.].Қазақстандық мектептер контексінде геймификацияны жүйелі енгізу үшін үш алғышарт қажет: мұғалімдерді арнайы цифрлық даярлаудан өткізу, сыныптардың техникалық жабдықталуын жетілдіру және қазақ тіліндегі математикалық геймификация мазмұнын дамыту. Кейінгі аталған мәселе — ең өзекті: бүгінде бар платформалардың абсолюттік көпшілігі ағылшын немесе орыс тілінде, бұл қазақ тілінде оқытатын сыныптарда қолданысты шектейді.

Қорытынды. Жүргізілген зерттеу мынадай негізгі тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді:

1. Геймификация математика сабағында оқушылардың белсенділігін (46%-дан 84–87%-ға дейін) және орташа үлгерімін (3,6-дан 4,3 балға) статистикалық маңызды дәрежеде арттырады.
2. Психологиялық-педагогикалық тұрғыдан геймификация Выготский, Деси-Райан және Скиннердің іргелі теорияларымен толық үндеседі; бұл оның педагогикалық негізділігін дәлелдейді.
3. Kahoot!, квест-сабақтар, ұпай жүйесі және жетістік белгілері — Қазақстандық мектепке бейімделуге дайын ең тиімді геймификация элементтері.
4. Геймификация тек үлгерімді емес, математикалық табандылықты, өзіндік реттелуді және пәнге деген ұзақ мерзімді қызығушылықты да дамытады.
5. Болашақ зерттеулер қазақ тіліндегі математикалық геймификация мазмұнын дамытуға, ауылдық мектептердегі тиімділікті өлшеуге және ұзақ мерзімді нәтижелерді бақылауға бағытталуы тиіс.

Геймификацияны Қазақстандық математика білімінде жүйелі дамыту — бұл тек педагогикалық инновация емес, ұлттық білім сапасын арттырудың

стратегиялық жолы. Осы тәсілді оқу бағдарламасына кеңінен енгізу үшін мұғалімдерді арнайы даярлау, тиісті цифрлық инфрақұрылымды қалыптастыру және қазақ тіліндегі ұлттық геймификация платформаларын жасау — алдағы кезеңнің басты міндеттері болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. PISA 2022 Results. Volume I: The State of Learning and Equity in Education. – Paris : OECD Publishing, 2023. – 348 p.
2. Deterding S. Gamification: toward a definition / S. Deterding, M. Sicart, L. Nacke, K. O'Hara, D. Dixon // CHI 2011 Workshop Proceedings. – 2011. – P. 1–4.
3. Hamari J. Does gamification work? — A literature review of empirical studies on gamification / J. Hamari, J. Koivisto, H. Sarsa // 47th Hawaii International Conference on System Sciences. – Hawaii : IEEE, 2014. – P. 3025–3034.
4. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes / L. S. Vygotsky. – Cambridge : Harvard University Press, 1978. – 159 p.
5. Ryan R. M. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation / R. M. Ryan, E. L. Deci // American Psychologist. – 2000. – Vol. 55, № 1. – P. 68–78.
6. Skinner B. F. Science and Human Behavior / B. F. Skinner. – New York : Macmillan, 1953. – 461 p.
7. Kapp K. M. The Gamification of Learning and Instruction / K. M. Kapp. – San Francisco : Pfeiffer, 2012. – 302 p.
8. Mayer R. E. Computer games in education / R. E. Mayer // Annual Review of Psychology. – 2019. – Vol. 70. – P. 531–549.
9. Werbach K. For the Win: How Game Thinking Can Revolutionize Your Business / K. Werbach, D. Hunter. – Philadelphia : Wharton Digital Press, 2012. – 148 p.
10. Нурланова Г. Т. Геймификация как педагогический метод повышения мотивации учащихся / Г. Т. Нурланова, А. Б. Сейтқали // Педагогика және психология. – 2021. – № 3. – С. 44–52.
11. Жексенбекова А. Математика пәнінде цифрлық технологияларды пайдалану / А. Жексенбекова // Ұлт тағлымы. – 2022. – № 2. – Б. 75–83.

ҒТАМР 27.01.45

ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК БАҒЫТТАРДЫ ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП, ТРИГОНОМЕТРИЯНЫ ЖОБАЛЫҚ ӘДІС НЕГІЗІНДЕ ОҚЫТУ

Қаныбек Диас Медетұлы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
М-24-3 оқу тобының студенті,
Парменова Манат
«Физика және математика»
ББҒ-ның аға оқытушысы, п.ғ.м.

Математиканың жеке бөлімі ретінде тригонометрия тарихы Орта ғасырларда басталды. Оған ортағасырлық үнді астрономдары айтарлықтай үлес қосты. Сол кезеңдерде ғалымдар хордаларды синустармен алмастырды. Бұл жаңалық үшбұрыштың жақтары мен бұрыштарын зерттеуге қатысты функцияларды енгізуге мүмкіндік берді. Дәл сол кездерде тригонометрия астрономиядан бөлініп, математиканың бір бөліміне айнала бастады. Үнді астрономиялық трактаттары Птолемейдің «Алмагестімен» бірге таяу және Орта Шығыс елдерінде тригонометриялық ұғымдар мен әдістердің дамуының бастауы болды. Бұл жағдайда Птолемейдің «Алмагесті» үлкен рөл атқарды. IX ғасырдың басында ол грек тілінен араб тіліне аударылып, кейіннен ортағасырлық Шығыстың көптеген ғалымдары түсініктеме беріп, өңделді. Оның алғашқы комментаторларының бірі – ұлы ғалым, ойшыл және ерте ортағасырлық энциклопедист әл-Фараби (870-950 жж.) болды [1].

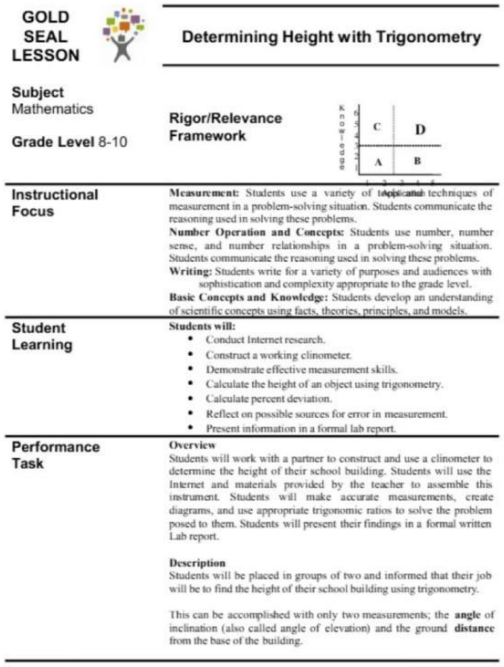
Математиканы оқытудағы тарихи мәліметтерді көптеген ғалым-әдіскерлер мен математика оқытушылары: В.Я.Буняковский, Н.Я.Виленкин, П.С.Гурьев, Л.Ф.Магницкий, А.Ф.Малинин, К.А.Малыгин, Т.Ф.Осиповский, Д.М.Перевощиков, И.И.Чистяков және басқалары пайдаланды. Қазіргі уақытта математикалық білім берудің гуманитарлық құрамдас бөлігі ретінде ғылым тарихы рөлінің өсуіне байланысты мектептегі математикалық білім берудің тарихи компонентін күшейту мәселесі жаратылыстану ғылыми білім берудің қазіргі заманғы шетелдік және отандық теоретиктері мен практиктерінің жіті назарында болып отыр [2].

Қазіргі таңда математика пәнін оқытуда жобалық технологияның маңызы ерекше. Математиканың абстрактілі ұғымдар мен күрделі формулалардан тұруы оқушылардың қызығушылығын төмендетуі мүмкін, сондықтан бұл пәнді қызықты ету үшін практикалық бағыт қажет. Жобалық оқыту әдісі математикалық заңдылықтарды күнделікті тіршілікпен байланыстыру арқылы оқушының пәнге деген ынтасын оятып, танымдық белсенділігін арттыруға септігін тигізеді.

Батыс елдерінің білім беру жүйесінде, атап айтқанда АҚШ, Ұлыбритания, Канада және Үндістанда жобалық оқыту әдісі әлдеқашан қалыптасқан дәстүрге айналған. Бұл елдердегі тригонометриялық жобалардың негізгі ерекшелігі - олардың айқын практикалық бағыттылығында. Математикалық теорияны дерексіз формулалар түрінде емес, нақты өмірлік мәселелерді шешу құралы ретінде оқыту оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттырудың басты тетігі болып табылады [3].

АҚШ мектептерінде кең таралған «Determining Height With Trigonometry» жобасы аясында оқушылар клинометр құрылғысын өз қолдарымен жасап, айналадағы ғимараттар мен ағаштардың биіктігін есептейді. Бұл жұмыс тригонометриялық функциялардың (тангенс, котангенс) қолданбалы маңызын көрсетіп қана қоймай, оқушыларды өлшеу кезіндегі қателіктерді талдауға және алынған нәтижелердің дәлдігін сыни тұрғыдан бағалауға үйретеді (1-сурет) [4].

Ұлыбритания мен Канадада жүзеге асырылатын «Clinometer Project – Long» жобасы да ұқсас мақсаттарды көздейді, алайда мұнда зерттеу процесіне ерекше екпін беріледі. Оқушылар тек есеп шығарып қоймай, толыққанды ғылыми зерттеу циклдерінен - гипотеза ұсынудан бастап, деректерді өңдеу мен нәтижені көпшілік алдында қорғауға дейінгі кезеңдерден өтеді. Бұл тәсіл білім алушылардың коммуникативтік дағдыларын дамытып, академиялық білімді ғылыми әдістемемен ұштастыруға мүмкіндік береді (2-сурет) [5].

GOLD SEAL LESSON

Determining Height with Trigonometry

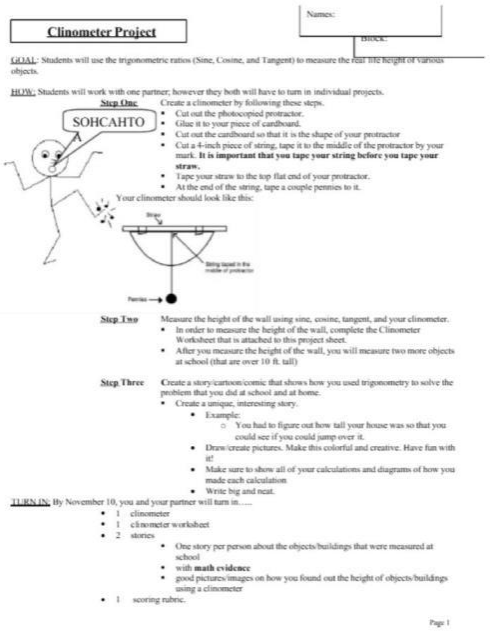
Subject Mathematics

Grade Level 8-10

Rigor/Relevance Framework

Instructional Focus	**Measurement:** Students use a variety of tools and techniques of measurement in a problem-solving situation. Students communicate the reasoning used in solving these problems. **Number Operation and Concepts:** Students use number, number sense, and number relationships in a problem-solving situation. Students communicate the reasoning used in solving these problems. **Writing:** Students write for a variety of purposes and audiences with sophistication and complexity appropriate to the grade level. **Basic Concepts and Knowledge:** Students develop an understanding of scientific concepts using facts, theories, principles, and models.
Student Learning	**Students will:** • Conduct Internet research. • Construct a working clinometer. • Demonstrate effective measurement skills. • Calculate the height of an object using trigonometry. • Calculate percent deviation. • Reflect on possible sources for error in measurement. • Present information in a formal lab report.
Performance Task	**Overview** Students will work with a partner to construct and use a clinometer to determine the height of their school building. Students will use the Internet and materials provided by the teacher to assemble this instrument. Students will make accurate measurements, create diagrams, and use appropriate trigonomic ratios to solve the problem posed to them. Students will present their findings in a formal written Lab report. **Description** Students will be placed in groups of two and informed that their job will be to find the height of their school building using trigonometry. This can be accomplished with only two measurements; the **angle** of inclination (also called angle of elevation) and the ground **distance** from the base of the building.

Сурет 1 – «Determining Height With Trigonometry» жобасы

Clinometer Project

Names:

Block:

GOAL: Students will use the trigonometric ratios (Sine, Cosine, and Tangent) to measure the real life height of various objects.

HOW: Students will work with one partner; however they both will have to turn in individual projects.

Step One Create a clinometer by following these steps.
- Cut out the photocopied protractor.
- Glue it to your piece of cardboard.
- Cut out the cardboard so that it is the shape of your protractor
- Cut a 4-inch piece of string, tape it to the middle of the protractor by your mark. **It is important that you tape your string before you tape your straw.**
- Tape your straw to the top flat end of your protractor.
- At the end of the string, tape a couple pennies to it.

SOHCAHTO

Your clinometer should look like this:

String taped in the middle of protractor

Pennies

Step Two Measure the height of the wall using sine, cosine, tangent, and your clinometer.
- In order to measure the height of the wall, complete the Clinometer Worksheet that is attached to this project sheet.
- After you measure the height of the wall, you will measure two more objects at school (that are over 10 ft. tall)

Step Three Create a story/cartoon/comic that shows how you used trigonometry to solve the problem that you did at school and at home.
- Create a unique, interesting story.
  - Example:
    - You had to figure out how tall your house was so that you could see if you could jump over it.
  - Draw/create pictures. Make this colorful and creative. Have fun with it!
  - Make sure to show all of your calculations and diagrams of how you made each calculation
  - Write big and neat.

TURN IN: By November 10, you and your partner will turn in……
- 1 clinometer
- 1 clinometer worksheet
- 2 stories
  - One story per person about the objects/buildings that were measured at school
  - with **math evidence**
  - good pictures/images on how you found out the height of objects/buildings using a clinometer
- 1 scoring rubric.

Page 1

Сурет 2 -«Clinometer Project – Long» жобасы

Үндістандағы білім беру тәжірибесінде маңызды орын алатын «Micro-Project Report: Tree Height» жобасының негізгі мақсаты — студенттердің математикалық есептеулерін ғылыми зерттеу форматына бейімдеу.

Оқушылар ағаш биіктігін тригонометриялық формулалар көмегімен анықтай отырып, деректерді жинақтаудың нақты алгоритмдерін меңгереді. Бұл процесс тек математикалық есеп шығарумен шектелмей, теориялық білімді нақты нысандарға қолданудың тиімді жолын көрсетеді. Жобаның ерекшелігі оқушылардың ғылыми есептеме жазу мәдениетін қалыптастыруында. Жұмыс барысында студенттер академиялық стандарттарға сай кіріспе, зерттеу әдістері, алынған нәтижелер мен қорытынды бөлімдерін жүйелі түрде рәсімдеуді үйренеді. Бұл дағды оларға болашақта жоғары оқу орындарында ғылыми-зерттеу жұмыстарын сауатты жүргізуге мықты негіз болады (3-сурет) [6].

Ұлыбританияның «Science Museum Group» бастамасымен әзірленген «How tall is that tree?» жобасы білім берудегі пәнаралық интеграцияның озық үлгісі болып табылады. Бұл жобаның басты ерекшелігі - математикалық есептеулер мен экологиялық білімді бір арнаға тоғыстыруында. Оқушылар тек тригонометриялық формулалармен шектеліп қалмай, өздері зерттеп жатқан тірі табиғат нысанының қоршаған орта үшін маңызын тереңірек түсінуге мүмкіндік алады. Практикалық жұмыс барысында білім алушылар тригонометрияны қолдана отырып, ағаштың биіктігін дәл есептеу дағдыларын меңгереді. Алынған нәтижелер негізінде ағаштың жасы, оның көміртегін сіңіру қабілеті және жергілікті экожүйеге қосатын үлесі сияқты экологиялық көрсеткіштерге талдау жасайды (4-сурет) [7].

4.0 Literature Review:-

- S. P. Deshpande, Mathematics for Polytechnic, Pune Vidyarthi Griha.
- B. S. Grewal, Higher Engineering Mathematics, Khanna Publications.
- Sameer Shah, Applied Mathematics, Tech-Max Publications.
- H. K. Dass, Higher Engineering Mathematics, S. Chand Publications.
- www.KhanAcademy.com
- www.EasyCalculation.com
- www.MathMagic.com
- www.Google.com

5.0 Actual Methodology Followed

Introduction

In mathematics, trigonometry is a branch that deals with the relationships between the sides and angles of triangles. Trigonometric principles can be applied to measure heights of tall objects, such as trees, buildings, or towers, that are otherwise difficult to measure directly. The concept involves using angles of elevation and simple trigonometric ratios such as tangent, sine, and cosine to calculate the height of an object from a known distance.

The process of measuring the height of a tree involves standing at a certain distance from the base of the tree, measuring the angle of elevation from the observer's eye level to the top of the tree, and using the trigonometric ratio to calculate the height. This method allows us to determine the height with reasonable accuracy without needing to physically reach the top.

Measurement of Tree Height Using Trigonometry

Intuitively, trigonometric measurement involves observing the angle of elevation (i.e., the angle between the horizontal line from the observer to the top of the tree) and using the known distance from the observer to the tree's base. This can be visualized as forming a right triangle, where:

- The height of the tree is the side opposite the angle of elevation.
- The distance from the observer to the base of the tree is the adjacent side.
- The line of sight from the observer to the top of the tree forms the hypotenuse.

To set up the formula for calculating height, the trigonometric ratio of the tangent function is used:

$$\tan(\theta) = \frac{Opposite\ side}{Adjacent\ side}$$

Therefore, the height of the tree can be calculated as:

Height=tan(θ)×Distance from the observer

Example: Suppose you want to find the height of a tree using trigonometry.

- Measure the distance from where you stand to the base of the tree, say 2 meters.
- Measure the angle of elevation from your eye level to the top of the tree using a clinometer or a smartphone app, say 30°.
- Use the trigonometric formula:

  Height=tan(30°)×2

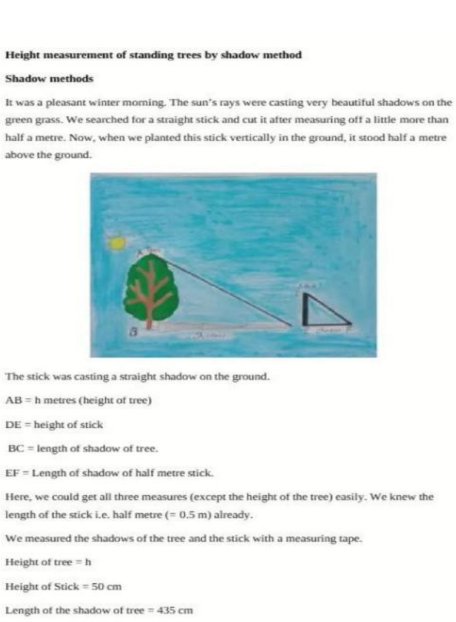
  Since

  $\tan(30^\circ) = \frac{1}{\sqrt{3}}$

  Height = $\frac{2}{\sqrt{3}} \approx 1.16$ meters
- If the observer's eye level is 1.6 meters above the ground, add this height to get the total height of the tree:

  Total Height=1.16+1.6= 2.76 meters

Сурет 3-«Micro-Project Report: Tree Height» жобасы

Height measurement of standing trees by shadow method

Shadow methods

It was a pleasant winter morning. The sun's rays were casting very beautiful shadows on the green grass. We searched for a straight stick and cut it after measuring off a little more than half a metre. Now, when we planted this stick vertically in the ground, it stood half a metre above the ground.

The stick was casting a straight shadow on the ground.

AB = h metres (height of tree)

DE = height of stick

BC = length of shadow of tree.

EF = Length of shadow of half metre stick.

Here, we could get all three measures (except the height of the tree) easily. We knew the length of the stick i.e. half metre (= 0.5 m) already.

We measured the shadows of the tree and the stick with a measuring tape.

Height of tree = h

Height of Stick = 50 cm

Length of the shadow of tree = 435 cm

Сурет 4 - «How tall is that tree?» жобасы

Тригонометрия негіздері біздің мемлекетімізде орта мектептің 8-сыныбынан бастап геометрия курсы арқылы енеді (тікбұрышты үшбұрыштағы сүйір бұрыштың синусы, косинусы, тангенсі). Ал 9-сыныпта кез келген бұрыштың тригонометриялық функциялары мен негізгі теңбе-теңдіктер қарастырылады. Жоғары мектепте (10-11 сыныптарда) тақырып

тереңдей түседі: тригонометриялық теңдеулер мен теңсіздіктер, функциялардың графиктері мен қасиеттері, сондай-ақ тригонометрияның туындысы мен интегралы зерттеледі. Оқу бағдарламасы деңгейлік саралау (қоғамдық-гуманитарлық және жаратылыстану-математикалық бағыт) бойынша бөлінеді [4].

1-кесте: Ұзақ мерзімді жоспарындағы тригонометрия бөлімінің мазмұны

Ұзақ мерзімді жоспар бөлімі	Ұзақ мерзімді жоспар бөлімінің мазмұны	Оқыту мақсаттары
3-тоқсан		
Тригоно-метрия	Бұрыш пен доғаның градустық және радиандық өлшемдері	9.1.1.1 бұрыштың радиандық өлшемі ұғымын меңгеру; 9.1.2.1 градусты радианға және радианды градусқа айналдыру; 9.1.1.2 бірлік шеңбердің бойында
	Кез келген бұрыштың синусы, косинусы, тангенсі және котангенсі. Бұрыш синусының, косинусының, тангенсінің және котангенсінің мәндері	9.2.4.1 тригонометриялық функциялардың анықтамаларын білу; 9.2.4.2 бірлік шеңбердегі нүктелердің координаталары мен тригонометриялық функциялардың өзара байланысын білу
	Тригонометриялық функциялар және олардың қасиеттері	9.2.4.5 бірлік шеңбердің көмегімен тригонометриялық функциялардың анықталу облысы мен мәндер жиынын табу; 9.2.4.6 бірлік шеңбердің көмегімен тригонометриялық функциялардың жұптылығын (тақтылығын), периодтылығын , бірсарындылығын және таңбатұрақтылық аралықтарын түсіндіру
	Тригонометрия формулалары	9.2.4.4 келтіру формулаларын қорытып шығару және қолдану; 9.2.4.3 бұрыштардың қосындысы мен айырымының, жарты және қос бұрыштың тригонометриялық формулаларын қорытып шығару және қолдану

Тригонометрия курсы мектеп математикасындағы ең күрделі әрі практикалық қолданысы жоғары тараулардың бірі болып табылады. Осы тақырып бойынша жобалық тапсырмаларды әзірлеудің маңыздылығы, ең алдымен, оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру қажеттілігінен туындайды. Дәстүрлі оқыту әдісінде тригонометрия көбіне абстрактілі формулалар мен теңдеулер жиынтығы ретінде қабылданады, бұл білім алушылардың мотивациясының төмендеуіне әкеледі.

Зерттеу жұмысының практикалық бөлімі аясында Әли Мүсілімов атындағы № 101 мектеп-лицейінің 9“б” сыныбының 22 оқушысының қатысуымен диагностикалық сауалнама жүргізілді. Сауалнаманың басты мақсаты - оқушылардың тригонометрия бөліміне қатысты субъективті пікірлерін анықтау және олардың жобалық оқыту технологиясына деген дайындық деңгейін бағалау. Алынған мәліметтер келесідей маңызды қорытындылар жасауға мүмкіндік берді:

Біріншіден, оқушылардың тригонометрия тақырыптарын меңгеру деңгейіне жасалған талдау респонденттердің басым бөлігі (54,5%) есептерді шығара алғанымен, олардың қолданбалы маңызын түсінбейтінін көрсетті. Сонымен қатар, оқушылардың 22,7%-ы үшін бұл бөлім өте күрделі әрі түсініксіз. Бұл көрсеткіш дәстүрлі оқыту әдісінің тригонометрияның практикалық аспектілерін ашуда тиімсіз екендігін дәлелдейді.

Екіншіден, оқыту форматына қатысты сұрақтар бойынша оқушылардың 81,8%-ы жобалық жұмыстардың (зерттеу, макет жасау, іздену) пәнге деген қызығушылықты арттыратынына сенім білдірген. Қызықты дерек: оқушылардың 63,6%-ы әлі де мұғалімнің түсіндірмесіне (дәстүрлі сабаққа) сүйенсе де, 36,4%-ы дербес зерттеу мен топтық жұмысты қалайтынын көрсетті. Бұл нәтиже жобалық оқытуды біртіндеп енгізу арқылы оқушының дербестігін дамыту қажеттігін негіздейді [8].

Отандық және шетелдік бағыттарды пайдалана отырып, біз оқушыларға шағын жобалар ұсына аламыз. Бұл - оқу процесіне белсенді қатысуын қамтамасыз ететін заманауи тәсіл. Мұндай жұмыстар оқушының дайын білімді меңгеріп қана қоймай, оны дербес қолдануына, түрлі ақпарат көздерін пайдаланып, шығармашылық тұрғыда өңдеуіне жол ашады.

Мысалы, оқушыларға келесі жобалық есептер ұсынылуы мүмкін:

1-жоба. Ғимараттың биіктігін тригонометрия арқылы анықтау

Мақсаты: Оқушыларды биіктік пен бұрыш арасындағы байланысты түсінуге үйрету, тригонометриялық функцияларды практикада қолдану.

Мазмұны:

− Оқушылар өз мектебінің немесе маңайдағы биік ғимаратты таңдап алады.

−Транспортирнемесе смартфондағы бұрыш өлшегіш қосымшаның көмегімен жерден белгілі бір қашықтықта тұрып ғимараттың төбесіне дейінгікөру бұрышын өлшейді.

− Қашықтықты рулетка немесе өлшеуіш таспамен анықтайды.

− Тригонометрияның негізгі қатынастарын (тангенс функциясы) қолданып

ғимараттың биіктігін есептейді.

− Нәтижені ғимараттың ресми биіктігімен салыстырады (егер қолжетімді болса).

Күтілетін нәтиже: Оқушылар бұрыш пен биіктік арасындағы байланысты түсінеді, нақты өмірлік жағдайда тригонометрияны қолдана біледі.

Берілген мәліметтер:

Ғимараттан өлшеу нүктесіне дейінгі қашықтық (d): 15 м

Ғимараттың төбесіне дейінгі көру бұрышы (α): 35°

Бақылаушының көз деңгейіне дейінгі биіктігі (h_1): 1,6 м

Шешуі:

Ғимараттың биіктігін (H) табу үшін тік бұрышты үшбұрыштың тангенс қатынасын қолданамыз.

Формула: H = d * tan(α) + h_1

Есептеу қадамдары:

Алдымен 35 градустың тангенс мәнін табамыз:tan(35°) ≈ 0,70

Көз деңгейінен жоғары биіктікті (h_2) есептейміз:h_2 = 15 м · 0,70 = 10,5 м

Ғимараттың жалпы биіктігін анықтаймыз:H = 10,5 м + 1,6 м = 12,1 м

Жауабы: Ғимараттың есептелген биіктігі – 12,1 метр.

Қорытынды. Тригонометрияны жобалық әдіс негізінде оқыту - оқушылардың логикалық ойлауын, зерттеушілік дербестігін және функционалдық құзыреттілігін дамытудың тиімді тетігі болып табылады. Зерттеу барысында ұсынылған әдістемелік қағидаттар мен практикалық тапсырмалар орта мектептегі математика сабақтарының тартымдылығын арттырып, оқушыларды болашақ инженерлік-техникалық мамандықтарға бейімдеуде стратегиялық маңызға ие. Бұл тәсіл білім алушыларды заманауи жаһандық бәсекеге қабілетті, алған білімін кез келген өмірлік жағдаятта қолдана алатын тұлға ретінде қалыптастыруға жол ашады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Аль-Фараби. Математические трактаты. – Алма-Ата, «Наука», 1972.– 324с.

2. Мамуров Б.Ж., Жураева Н.О. О роли элементов истории математики в преподавании математики // Abstracts of X International Scientific and Practical Conference Liverpool, United Kingdom, 2020. – С. 701-702

3. https://bulletin-phmath.kaznpu.kz/index.php/ped/article/download /891/628

4. https://ptm.sdu.edu.kz/index.php/ptm/article/download/16/10

5. Қайыңбаев Ж.Т., Ғалымжан А.С. Геометриялық есептерді тригонометриялық мәселелердің көмегімен шешу тәсілдері // SDU Bulletin: Pedagogy and Teaching methods. – 2021. – №1 (54). – Б. 85-102.

6. Ақжолова А.А., Камалова Г.Б., Хеннер Е.К., Байзакова Е.М. Мектептің информатика-математикалық білім беру жүйесінде әл-Фарабидің тригонометриясын оқытудың қажеттілігі туралы // Абай атындағы ҚазҰПУ-

нің Хабаршысы, «Физика-математика ғылымдары» сериясы. – 2022. – №2(78). – Б. 142-149.

7. Тригонометрияны жобалық оқытудың отандық және шетелдік тәжірибесі // Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің магистранттар жинағы. – Ақтөбе, 2023. – Б. 45-52.

8.https://docs.google.com/forms/d/1KRcSpKDlmR83XjCrA263d5bobtlSIeq9BVZEqWagSeo/edit#responses

ҒТАМР 14.25.07

МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ

Мұратбай Зарина Ғарифуллақызы,
Қорқыт Ата атындағы ҚУ,
М-23-3 оқу тобының студенті,
Еңсебаева Гүлзат Мұратбекқызы
PhD, «Физика және математика» ББВ

Аңдатпа Мақалада қазіргі білім беру жүйесінде жасанды интеллект технологияларын математика пәнін оқытуда қолданудың тиімділігі қарастырылады. Автор білім беруді жекелендіру және мамандандырылған платформалардың мүмкіндіктеріне ерекше тоқталады. Оқу процесін автоматтандыру мен деңгейлік тапсырмаларды құрастырудағы нейрожелілердің рөлі сипатталады. Промпт-инжинирингті математикалық білім беруде тиімді пайдаланудың әдіс-тәсілдері ұсынылады.

Кілт сөздер: жасанды интеллект, математиканы оқыту, жекелендірілген оқыту, цифрлық құралдар, промпт-инжиниринг.

Аннотация В статье рассматривается эффективность использования технологий искусственного интеллекта в обучении математике в современной системе образования. Автор уделяет особое внимание вопросам персонализации обучения и возможностям специализированных платформ. Описывается роль нейросетей в автоматизации учебного процесса и разработке разноуровневых заданий. Предложены методы и подходы к эффективному использованию промпт-инжиниринга в математическом образовании.

Ключевые слова: искусственный интеллект, обучение математике, персонализированное обучение, цифровые инструменты, промпт-инжиниринг.

Annotation. The article examinest. He effectiveness of using artificial intelligence technologies in teaching mathematics with in the modern educational system. The author focuses specifically on the personalization of learning and the capabilities of specialized platforms. The role of neural networks in automating the educational process and creating multi-level assignments is described. Methods and approaches for the effective use of prompt engineering in mathematics education are proposed.

Keywords: artificial intelligence, mathematics education, personalized learning, digital tools, prompt engineering.

Кіріспе. Қазіргі білім беру жүйесінде цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы оқыту процесіне жаңа талаптар қойып отыр. Соның ішінде жасанды интеллект (ЖИ) білім беру саласында маңызды құралға айналды. Ол оқыту сапасын арттыруға, білім алушылардың жеке ерекшеліктерін ескеруге және оқу үдерісін тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Математика пәні күрделі логикалық құрылымдарға негізделгендіктен, оны оқыту барысында оқушылардың түсіну деңгейін бақылау және дер кезінде көмек көрсету маңызды. Осы тұрғыда жасанды интеллект оқыту процесін жекелендіруге және тиімді басқаруға мүмкіндік береді.

1.1 Жасанды интеллекттің білім берудегі рөлі. Жасанды интеллект – деректерді талдау арқылы шешім қабылдай алатын интеллектуалды жүйе. Білім беру саласында ЖИ оқушылардың оқу нәтижелерін талдауға, олардың әлсіз және күшті жақтарын анықтауға көмектеседі. ЖИ көмегімен оқыту процесі жекелендіріледі. Яғни әрбір оқушыға оның білім деңгейіне сәйкес тапсырмалар ұсынылады. Бұл оқушылардың пәнді терең меңгеруіне ықпал етеді. Сонымен қатар, ЖИ оқушылардың қателерін анықтап, оларға жедел кері байланыс береді.

Жасанды интеллект математикалық ұғымдар мен формулаларды әртүрлі деңгейдегі аудиторияға түсіндіру үшін бірнеше нұсқада түсіндірме жасауға мүмкіндік береді. Мысалы, бір тақырыпты:

- мектеп оқушыларына қарапайым тілде,
- жоғары сынып оқушыларына тереңірек,
- студенттерге теориялық тұрғыдан түсіндіруге болады.

Осылайша ЖИ білім алушылардың деңгейіне сәйкес келетін жекелендірілген оқу тәжірибесін қалыптастырады. Жасанды интеллекттің білім беру саласында тиімді қолданылуы үшін математика мұғалімдерінің бұл құралдарды әзірлеуге және сынақтан өткізуге қатысуы маңызды. Себебі, ЖИ жүйелері көбінесе өздері үйренген деректерге сүйеніп жұмыс істейді. Егер деректерде белгілі бір бейімділік болса, ол жүйенің жұмысында да көрінуі мүмкін. Сондықтан білім беру саласының мамандары бұл құралдардың мазмұнын педагогикалық тұрғыдан бақылап отыруы қажет.

1.2 Математика сабағында ЖИ құралдарын қолдану Қазіргі уақытта математика сабағында қолданылатын көптеген жасанды интеллект

құралдары бар. Олардың ішінде: • Symbolab • Mathway • Desmos • Wolfram Alpha сияқты платформалар математика сабағында ерекше орын алады. Бұл құралдар есептердің шешу жолын кезең-кезеңімен көрсетіп, оқушыларға түсінуді жеңілдетеді. Сонымен қатар, графиктерді визуализациялау арқылы күрделі тақырыптарды түсіндіруге көмектеседі. Мысалы, функция графиктерін Desmos арқылы көрсету оқушылардың тақырыпты визуалды түрде түсінуіне мүмкіндік береді. Ал Symbolab немесе Mathway есептің толық шешу жолын көрсетеді.

Математиканы оқыту үдерісінде Symbolab, MathWay, Wolfram Alpha, Desmos, Geogebra, т.б. ЖИ негізіндегі платформалар қолданылады [4-5]. Symbolab - математикалық есептерді шешуге арналған жасанды интеллект негізіндегі онлайн-калькулятор құралы. Негізгі мүмкіндіктері: −алгебралық теңдеулерді шешу (сызықтық, квадраттық, көпмүшелі теңдеулер); −дифференциалдау және интегралдау; −шектерді, қатарларды есептеу; −теңсіздіктерді шешу; −қадам бойынша түсіндіру; ЖИ құралы көмегімен студенттер есептің шешу жолын көре алады, қателерді талдауға мүмкіндік береді, өзіндік жұмысты орындауда тиімді. Мысал: $\int x^2 e^x dx$ интегралын Symbolab бағдарламасында шешіп, әрбір интегралдау қадамын көрсетеді.

Desmos - бұл онлайн график тұрғызу калькуляторы. Ерекшеліктері: кез келген функцияның графигін тұрғызу; қисықтардың қиылысу нүктелерін табу; қолданушыларға анимация жасауға мүмкіндік береді. Қолданылуы: функциялар графигін көрнекі түрде көрсету, геометриялық қатынастарды бейнелеу, оқушылардың шығармашылық ойлауын дамыту. Мысалы: y = sin(x) және y = cos(x) функцияларының графиктерін салыстырып, олардың периодтылығын көрсетуге болады.

WolframAlpha - бұл күрделі және жоғары деңгейлі математикалық есептерді шешуге бағытталған есептеу қозғалтқышы. Ерекшеліктері: −алгебра, анализ, ықтималдық, статистика есептерін шығарады; −диаграммалар мен графиктер құрады; − математикалық сұрақтарға жауап береді; −физика, химия, экономика, тарих сияқты салаларда да ақпарат ұсынады. Қолданылуы күрделі интегралдар мен дифференциалдық теңдеулерді шешуде, деректерді өңдеуде (орташа мән, дисперсия, ықтималдылық), ғылыми зерттеу жұмыстарын орындауда ыңғайлы ЖИ негізіндегі құрал. Мысалы: "solve x^3 - 2x + 1 = 0" сұрағын енгізгенде, WolframAlpha нақты және жуық мәндерін көрсетеді.

Mathway – әртүрлі деңгейдегі есептерді шешетін интеллектуалды калькулятор. Бұл білім алушыларға интуитивті интерфейс пен қадамдық шешімдерді ұсынуымен ерекше, осылайша математиканы үйрену процесін жеңілдетеді және білімді нығайтуға ықпал етеді. Symbolab, Desmos, WolframAlpha, Geogebra және т.б. ЖИ негізделген платформалар - математиканы оқытудағы қуатты құралдар болып табылады. Олар есеп шығаруды жеңілдетіп қана қоймай, білім алушылардың зерттеу дағдыларын,

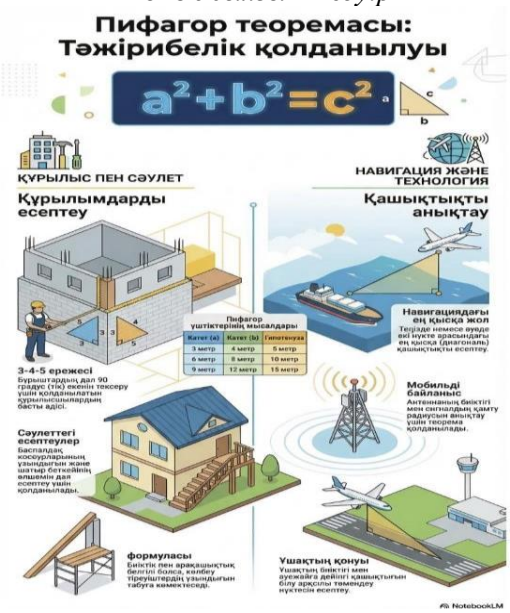
ақпаратпен жұмыс істеу қабілеттерін, дұрыс шешімді ойлауын дамытады. Алайда, мұғалімдер бұл ресурстарды дұрыс бағыттап, білім алушылардың өздігінен ойлау қабілетін төмендетпей, керісінше қолдау үшін қолдануы тиіс [1-3].

Педагогтер үшін ЖИ-ті оқу процесіне біріктіру білім беру сапасын жақсартуға ықпал етіп қана қоймай, пәнаралық зерттеулер жүргізуге жаңа мүмкіндіктер ашатынын түсіну маңызды. Бұл оқушылардың сыни ойлауын дамытуды және оларды озық технологиялармен жұмыс істеуге дайындауды талап етеді. Іске асыру және адамның ғылыми зерттеулерге қосқан үлесін алмастырмай, толықтыратындай етіп жүзеге асырылуда [4-5]. ЖИ құралдары көмегімен математиканы оқытуда сабақты оқушылар үшін қызықты әрі ынталандыратын ету үшін әңгімелесу, пікірталас, жаттығулар, ойындар, интерактивті оқыту сияқты әртүрлі оқыту әдістері мен құралдарын қолдану маңызды. Осындай ЖИ негізделген платформаларды NotebookLM, Diffit AI, Gemini AI, Curipod AI, т.б. қолдануға болады.

Оқушылардың ынтасы мен қызығушылығын арттыру: жарқын және көркем бейнелер мен анимациялар оқушылардың назарын аударуға және оқу процесін қызықты етуге қабілетті. Материалды игеруді жақсарту: ақпаратты визуализациялау оқушыларға күрделі тұжырымдамаларды жақсы түсінуге және ақпаратты есте сақтауға көмектеседі. Креативті ойлауды дамыту: осы құралды пайдалану оқушыларға өз бетінше визуалды контент жасауға мүмкіндік береді, бұл олардың шығармашылығын дамытуға ықпал етеді. Уақытты үнемдеу: нейрожелі суреттер мен анимацияларды жылдам жасауға мүмкіндік береді, бұл педагогтардың уақытын үнемдейді және оларға неғұрлым маңызды міндеттерге назар аударуға мүмкіндік береді.

NotebookLM — Google компаниясының жасанды интеллектке негізделген дербес зерттеу және жазба жүргізу жүйесі. Ерекшеліктері: дереккөзге негізделген: жүктелген құжаттарды (PDF, мәтін, Google Docs) талдап, солардың негізінде жауап береді; автоматты конспектілеу: ұзын мәтіндерден негізгі идеяларды бөліп алып, қысқаша мазмұнын (summary) жасайды; Аудио-шолу (Audio Overview): Материалдарды екі спикердің қызықты подкаст форматындағы талқылауына айналдырады; Сұрақ-жауап: Құжат ішіндегі күрделі байланыстарды түсіндіріп, цитаталар арқылы дәлелдер келтіреді. Қолданылуы: күрделі ғылыми мақалаларды зерделеуде, оқу материалдарын жүйелеуде, жобалық құжаттармен жұмыс істеуде және жинақталған ақпарат негізінде жаңа контент (жоспар, эссе, сценарий) құрастыруда қолданылады. Мысалы: Егер сіз оған бірнеше лекция конспектісін жүктесеңіз де, "Осы материалдар бойынша маған емтихан сұрақтарын дайындап бер" деген сұрау енгізсеңіз, NotebookLM сіздің деректеріңізге сүйеніп, дайын тест немесе бақылау сұрақтарында жасап береді. Сонымен бірге, математикалық сабақтарға жаттығулар, терминдерден құралған инфографика, т.б. құрастырып бере алады.

NotebookLM арқылы дайындалған инфографика (1-сурет).

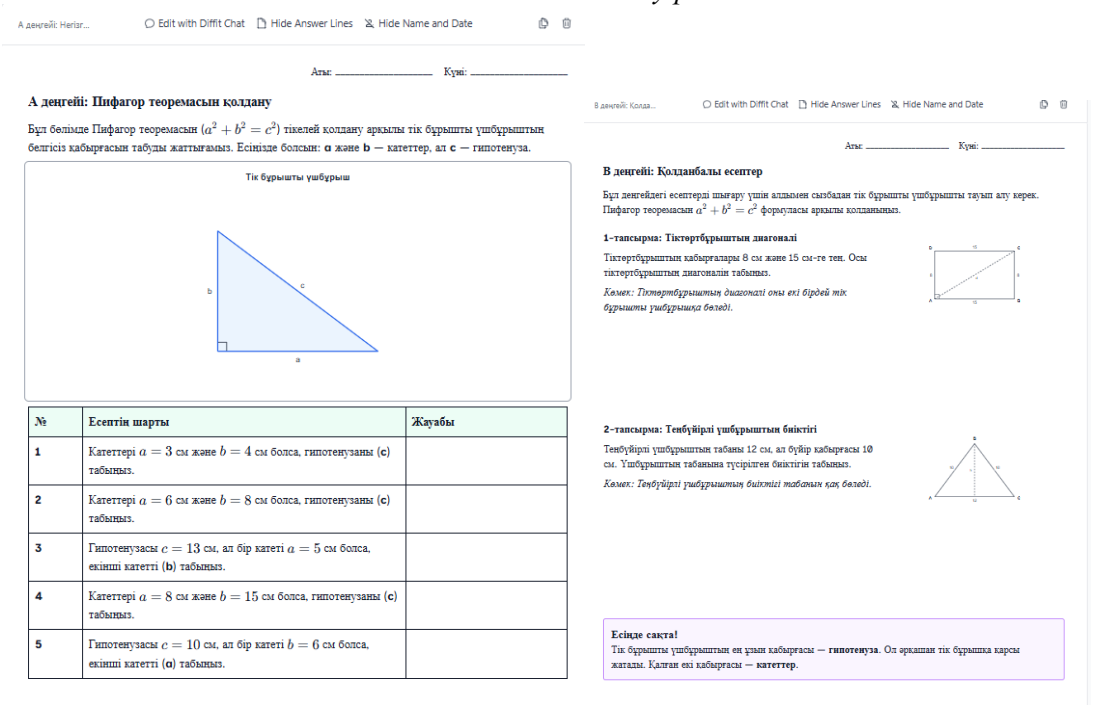

Сурет 1 – Пифагор теоремасына арналған инфографика

Diffit AI — оқу материалдарын кез келген деңгейге бейімдеп, сабаққа қажетті ресурстарды автоматты түрде дайындайтын жасанды интеллект платформасы. Ерекшеліктері: - деңгейге бейімдеу (Differentiation): Бір мәтінді бірнеше секунд ішінде түрлі сынып деңгейлеріне (мысалы, 2-ші сыныптан 11-ші сыныпқа дейін) лайықтап қайта жазып береді; - мульти-ресурс: YouTube видеоларын, PDF файлдарды немесе вебсайт сілтемелерін өңдеп, олардан оқу мәтінін жасайды; - автоматты тапсырмалар: Мәтін негізінде сөздік қор (vocabulary), тест сұрақтарын, ашық сұрақтарды және конспектілерді бірден құрастырады; - көптілділік: материалдарды 70-тен астам тілге (соның ішінде қазақ тіліне де) аударып, бейімдей алады. Қолданылуы: әртүрлі деңгейдегі оқушылары бар сыныптарға арналған материалдарды жекешелендіруде, сабақ жоспарын жылдам дайындауда және күрделі ғылыми тақырыптарды қарапайым тілмен түсіндіруде қолданылады.

Мысалы: егер сіз жүйеге "Пифагор теоремасы" тақырыбын енгізіп, оны 7-ші сыныпқа лайықта десеңіз, Diffit AI келесі материалдарды автоматты түрде дайындайды: Түсіндірме мәтін: Теореманың анықтамасы мен $a^2 + b^2 = c^2$ формуласын қарапайым тілмен баяндайды. Өмірлік мысалдар: "Егер баспалдақтың биіктігі 3 метр, ал табаны 4 метр болса, баспалдақтың ұзындығы қандай болуы керек?" деген сияқты логикалық есептер құрастыру; Глоссарий: "Гипотенуза", "Катет", "Тік бұрыш" сияқты терминдерге анықтама береді. Деңгейлік тапсырмалар: Жеңіл: Дайын сандарды формулаға қою. Орташа: Белгісіз катетті табу. Күрделі: Теореманы қолданып, сызбадағы қашықтықты есептеу.

Diffit AI жасаған деңгейлік тапсырма (2-сурет).

А деңгейі: Негіз... Edit with Diffit Chat Hide Answer Lines Hide Name and Date

Аты: _____ Күні: _____

А деңгейі: Пифагор теоремасын қолдану

Бұл бөлімде Пифагор теоремасын ($a^2 + b^2 = c^2$) тікелей қолдану арқылы тік бұрышты үшбұрыштың белгісіз қабырғасын табуды жаттығамыз. Есіңізде болсын: **a** және **b** — катеттер, ал **c** — гипотенуза.

Тік бұрышты үшбұрыш

№	Есептің шарты	Жауабы
1	Катеттері $a = 3$ см және $b = 4$ см болса, гипотенузаны (c) табыңыз.	
2	Катеттері $a = 6$ см және $b = 8$ см болса, гипотенузаны (c) табыңыз.	
3	Гипотенузасы $c = 13$ см, ал бір катеті $a = 5$ см болса, екінші катетті (b) табыңыз.	
4	Катеттері $a = 8$ см және $b = 15$ см болса, гипотенузаны (c) табыңыз.	
5	Гипотенузасы $c = 10$ см, ал бір катеті $b = 6$ см болса, екінші катетті (a) табыңыз.	

В деңгейі: Колда... Edit with Diffit Chat Hide Answer Lines Hide Name and Date

Аты: _____ Күні: _____

В деңгейі: Қолданбалы есептер

Бұл деңгейдегі есептерді шығару үшін алдымен сызбадан тік бұрышты үшбұрышты тауып алу керек. Пифагор теоремасын $a^2 + b^2 = c^2$ формуласы арқылы қолданыңыз.

1-тапсырма: Тіктөртбұрыштың диагоналі

Тіктөртбұрыштың қабырғалары 8 см және 15 см-ге тең. Осы тіктөртбұрыштың диагоналін табыңыз.

Көмек: Тіктөртбұрыштың диагоналі оны екі бірдей тік бұрышты үшбұрышқа бөледі.

2-тапсырма: Теңбүйірлі үшбұрыштың биіктігі

Теңбүйірлі үшбұрыштың табаны 12 см, ал бүйір қабырғасы 10 см. Үшбұрыштың табанына түсірілген биіктігін табыңыз.

Көмек: Теңбүйірлі үшбұрыштың биіктігі табанын қақ бөледі.

Есіңде сақта!
Тік бұрышты үшбұрыштың ең ұзын қабырғасы — **гипотенуза**. Ол әрқашан тік бұрышқа қарсы жатады. Қалған екі қабырғасы — **катеттер**.

Сурет 2 - Diffit AI әзірлеген деңгейлік тапсырма

Gemini AI — Google компаниясының ең қуатты және әмбебап мультимодальды жасанды интеллект моделі. Ерекшеліктері: -мультимодальдылық: Мәтінмен қатар кодты, кескіндерді, аудио және видео файлдарды бір уақытта қабылдап, талдай алады; -Google экожүйесімен интеграция: Google Docs, Gmail, Drive және Maps сияқты сервистермен тікелей байланысып, ақпарат іздейді; -бағдарламалау: 20-дан астам бағдарламалау тілдерінде (Python, Java, C++, Go т.б.) жоғары деңгейде код жазады және қателерін түзетеді; -шығармашылық және талдау: Күрделі деректерді жүйелейді, кестелер құрады және креативті мәтіндер (мақалалар, сценарийлер, аудармалар) дайындайды. Қолданылуы: ақпаратты жылдам іздеу мен өңдеуде, күрделі мәтіндерді қазақ тіліне (және 40-тан астам тілге) сапалы аударуда, бағдарламалық жасақтама әзірлеуде және күнделікті жұмыс процестерін автоматтандыруда қолданылады.

1.3 ЖИ көмегімен оқыту процесін жетілдіру Жасанды интеллект мұғалімнің жұмысын автоматтандыруға мүмкіндік береді. Атап айтқанда: • сабақ жоспарын құру; • деңгейлік тапсырмалар дайындау; • бағалау критерийлерін әзірлеу; • оқушылардың үлгерімін талдау. Бұл мұғалімнің уақытын үнемдеп, шығармашылық жұмысқа көбірек көңіл бөлуіне жағдай жасайды. Сонымен қатар, ЖИ оқыту процесін қызықты ету үшін ойын элементтерін және интерактивті тапсырмаларды қолдануға мүмкіндік береді.

Қазіргі таңда мұғалімдерге арналған арнайы жасанды интеллект платформалары кеңінен қолданылуда. Мысалы, MagicSchool AI платформасы сабақ жоспарын автоматты түрде құрастырып, оқу мақсаттарына сәйкес тапсырмалар мен бағалау критерийлерін дайындауға көмектеседі. Бұл мұғалімнің күнделікті жұмысын жеңілдетіп, сабақ сапасын арттыруға ықпал

етеді. Diffit AI платформасы оқу материалдарын әртүрлі деңгейге бейімдеуге мүмкіндік береді. Ол бір мәтінді бірнеше деңгейде қайта құрастырып, оқушылардың жас ерекшелігі мен білім деңгейіне сәйкес тапсырмалар ұсынады. Бұл саралап оқытуды тиімді жүзеге асыруға жағдай жасайды. Ал NotebookLM платформасы оқу материалдарын талдауға, қысқаша мазмұн жасауға және күрделі тақырыптарды жүйелеуге көмектеседі. Мұғалімдер бұл құралды оқу материалдарын құрылымдауда және қосымша тапсырмалар дайындауда тиімді пайдалана алады. Осылайша, жасанды интеллект платформалары мұғалімнің жұмысын жеңілдетіп қана қоймай, оқыту процесін заманауи, тиімді және нәтижелі ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

1.4 Промпт құрастырудың маңызы Жасанды интеллект жүйелерімен тиімді жұмыс істеудің негізгі шарты – дұрыс және мақсатқа бағытталған промпт құрастыру. Промпт (ағылшын тілінен «prompt» – нұсқау, сұраныс) – пайдаланушының жасанды интеллектке беретін мәтіндік тапсырмасы. Промпттың сапасы алынатын нәтиженің дәлдігі мен мазмұнына тікелей әсер етеді. Математика пәнінде промпт құрастырудың маңызы ерекше. Себебі бұл пәнде нақтылық, логикалық жүйелілік және дәлдік талап етіледі. Егер мұғалім жасанды интеллектке нақты тапсырма берсе, ол есептерді деңгей бойынша саралап, шешу жолдарын кезең-кезеңімен түсіндіріп, оқу материалына сәйкес мазмұн ұсына алады.

Промпт құрастырудың тиімділігі оның құрылымына байланысты. Зерттеулерде жиі қолданылатын «Рөл – Контекст – Тапсырма – Формат» моделі тиімді болып саналады. Бұл модель бойынша: · Рөл – жасанды интеллекттің қандай рөлде жауап беретінін анықтайды (мысалы, «тәжірибелі математика мұғалімі»); · Контекст – тапсырманың қай аудиторияға немесе тақырыпқа арналғанын көрсетеді; · Тапсырма – нақты не істеу керектігін сипаттайды; · Формат – жауаптың қандай түрде берілуін талап етеді. Мысалы, «теңдеулерге есеп бер» деген сұранысқа қарағанда, «7-сынып оқушыларына арналған бір айнымалысы бар теңдеулер тақырыбы бойынша 3 деңгейлік тапсырма құрастыр, жауаптарын бөлек көрсет» деген промпт әлдеқайда тиімді нәтиже береді. Сонымен қатар, промпт құрастыруда айқындық, қысқалық және тілдік дұрыстық маңызды рөл атқарады. Қажет болған жағдайда мысалдар қосу немесе шектеулер енгізу (мысалы, «қысқа жауап бер», «кесте түрінде көрсет») нәтиженің сапасын арттырады.

Қорытынды. Жасанды интеллектті математика сабағында қолдану оқыту сапасын арттырудың тиімді жолы болып табылады. Ол оқыту процесін жекелендіруге, оқушылардың білім деңгейін арттыруға және олардың пәнге деген қызығушылығын дамытуға ықпал етеді. ЖИ мұғалімді алмастырмайды, керісінше оның жұмысын жеңілдететін көмекші құрал болып табылады. Сондықтан оны дұрыс және тиімді қолдану – заманауи мұғалімнің маңызды міндеттерінің бірі.

Әдебиеттер тізімі:

1.Баймұхамедов М.Ф. Жасанды интеллект: қазіргі заманғы теория және тәжірибе. – Алматы: Бастау, 2020. – 232 б.

2.Умаров А.Т. Математиканы оқытудың теориясы мен әдістемесі. – Алматы: Альманахъ, 2022. – 185 б.

3.MagicSchool AI – AI Platform for Teachers [Электрондық ресурс]. – URL: https://www.magicschool.ai/ (жүгінген уақыты: 06.04.2026).

4.Desmos – Graphing Calculator [Электрондық ресурс]. – URL: https://www.desmos.com/ (жүгінген уақыты: 06.04.2026).

5.Symbolab – Math Solver [Электрондық ресурс]. – URL: https://www.symbolab.com/ (жүгінген уақыты: 06.04.2026).

6.WolframAlpha – Computational Intelligence [Электрондық ресурс]. – URL: https://www.wolframalpha.com/ (жүгінген уақыты: 06.04.2026).

7.Diffit AI – Resources for Teachers [Электрондықресурс]. – URL: https://www.diffit.me/ (жүгінген уақыты: 06.04.2026).

МРНТИ 27.01.45

МАТЕМАТИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ДИНАМИКИ ХАОСА

Қалмахан Нұрасыл Мұхтарұлы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
М-24-1 оқу тобының студенті,
Парменова Манат Жақсылыққызы
ғылыми жетекші,
педагогика ғылымдарының магистрі,
«Физика және математика» ББББ

Одна из ключевых особенностей хаотических процессов – это масштабная зависимость. Например, турбулентные потоки состоят из вихрей разного размера, где большие вихри распадаются на более мелкие, пока энергия полностью не рассеется. Это создаёт каскадное распределение энергии, аналогичное процессам в экономических кризисах или динамике популяций.. Каждый раз, когда самолёт попадает в зону турбулентности, его начинает трясти из-за столкновения воздушных потоков разной скорости и плотности. Турбулентные процессы встречаются также в реках, океанах, дыме от костра и даже в потоке крови внутри организма. Одним из ключевых проявлений хаоса является турбулентность – сложное, нелинейное движение жидкости или газа, при котором малейшие изменения начальных условий могут привести к кардинально разным траекториям потока. Турбулентные течения повсеместно встречаются в природе: от бурных рек и ураганов до кровотока в организме.

Математически такие процессы описываются уравнениями Навье-Стокса, которые формулируют законы сохранения импульса и массы в гидродинамике:

$$\rho\left(\frac{\partial \mathbf{v}}{\partial t} + (\mathbf{v} \cdot \nabla)\mathbf{v}\right) = -\nabla P + \mu \nabla^2 \mathbf{v} + \mathbf{F}$$

ρ - плотность, $\mathbf{v}$ - скорость, P - давление, μ - вязкость, $\mathbf{F}$ - внешние силы

Эти уравнения представляют собой нелинейную систему частных дифференциальных уравнений, что делает их крайне сложными для аналитического решения. В частности, из-за нелинейного члена (v×)v, малейшие флуктуации в потоке могут быстро усиливаться, что и создаёт хаотическое поведение жидкости.

Из-за чувствительности к начальным условиям невозможно точно предсказать динамику турбулентного потока на больших временных интервалах, что делает его примером хаотической системы. Именно по этой причине прогнозы погоды ограничены во времени – даже если ошибка в измерениях температуры или давления минимальна, через несколько дней она приводит к полностью непредсказуемым результатам.

Турбулентность еще играет ключевую роль в авиации, помогая инженерам проектировать самолёты, способные справляться с воздушными потоками. В гидродинамике её понимание важно для моделирования движения жидкостей в промышленных процессах. Кроме того, в астрофизике турбулентные процессы изучаются для объяснения движения межзвёздного газа и формирования галактик.Турбулентность – это пример хаотической системы, в которой малейшие изменения начальных условий приводят к непредсказуемым последствиям.

Хаос окружает нас повсюду – от движения жидкостей и атмосферных вихрей до сложных цифровых симуляций и алгоритмов искусственного интеллекта. Исследования хаотических процессов позволяют не только глубже понять природу непредсказуемости, но и использовать хаос в науке, технологиях и математическом моделировании.

Одним из наиболее наглядных примеров хаотического поведения является переход от ламинарного к турбулентному течению в жидкостях и газах. Ламинарное течение характеризуется плавным движением, где слои жидкости не перемешиваются, а турбулентное течение сопровождается хаотическими вихрями и изменениями скорости. Это можно легко наблюдать в повседневной жизни: при слабом напоре из крана вода течёт ровно, но при увеличении напора появляются завихрения. Такой переход описывается числом Рейнольдса (Re), которое показывает, насколько инерционные силы преобладают над вязкостью жидкости. Если $Re<2300$Re < 2300, течение остаётся ламинарным, а при $Re>4000$Re > 4000 поток становится полностью турбулентным.

Похожий эффект можно наблюдать в простых экспериментах, таких как истечение воды из ведра с отверстиями. При медленном истечении потоки остаются стабильными, но с увеличением скорости струи начинают хаотично разлетаться. Это демонстрирует чувствительность к начальному состоянию – ключевое свойство хаоса, при котором малейшее изменение параметров может привести к кардинально разным результатам.

Хаотические процессы проявляются не только в физических явлениях, но и в биологических системах, где хаос играет важную роль в работе сердца, динамике популяций и функционировании нейронных сетей. Например, сердечный ритм человека обладает определённой степенью хаотичности: слишком регулярное сердцебиение может указывать на патологии, тогда как небольшие хаотические вариации свидетельствуют о здоровой адаптации организма. Фрактальные структуры, такие как листья папоротника, снежинки или разветвления кровеносных сосудов, демонстрируют закономерности, скрытые в хаосе.

Современные технологии позволяют моделировать хаос в цифровой среде. Численные методы прогнозирования погоды, основанные на уравнениях Навье-Стокса, используют суперкомпьютеры для расчётов движения воздушных и водных масс. Однако, из-за чувствительности к начальному состоянию, долгосрочное прогнозирование остаётся неточным. Аналогичные хаотические процессы наблюдаются в космической динамике, где даже малые гравитационные возмущения могут привести к непредсказуемым орбитальным изменениям астероидов.

Визуализация хаоса также применяется в компьютерной графике, особенно в процедурной генерации пейзажей. Фрактальные алгоритмы создают реалистичные текстуры гор, облаков и воды, что широко используется в видеоиграх и анимационных фильмах.

Кроме того, хаотические алгоритмы нашли применение в криптографии, где они используются для генерации непредсказуемых чисел, необходимых для шифрования данных. В финансовой аналитике хаос помогает прогнозировать биржевые колебания, анализируя сложные экономические взаимодействия. В машинном обучении хаотические нейросетевые модели помогают адаптироваться к нестабильным данным и обрабатывать сложные паттерны.

Хотя хаос часто ассоциируется с беспорядком, на самом деле он обладает внутренней структурой. Фракталы, аттракторы Лоренца и математические модели показывают, что за хаотическими процессами скрываются законы и повторяющиеся паттерны. Современные методы анализа позволяют выявлять закономерности даже в самых сложных системах, доказывая, что хаос – это не отсутствие структуры, а особая форма порядка, управляющая многими природными и технологическими процессами.

Фрактал – это структура, которая при увеличении показывает одинаковые или похожие детали на разных уровнях масштаба. Это свойство называется самоподобием.

Примеры фракталов в природе:

- Разветвления рек, молнии, кровеносные сосуды.
- Кристаллы снежинок, облака.
- Береговые линии (например, берег Британии).

Математические примеры фракталов:

- Кривая Коха – создаётся бесконечным разбиением отрезков на три части и построением треугольников.
- Треугольник Серпинского – каждая сторона треугольника разбивается на более мелкие треугольники.
- Множество Мандельброта – сложное самоподобное множество, основанное на комплексных числах.

В отличие от обычных геометрических фигур (отрезки, квадраты, кубы), фракталы обладают дробной размерностью. Например, линия имеет размерность 1, плоскость – 2, а фракталы могут иметь размерность 1.3, 1.5, 2.7 и т. д.

Для аттрактора Лоренца фрактальная размерность составляет 2.06, что показывает, что он "заполняет" больше, чем двумерное пространство, но остаётся ниже, чем трёхмерное. Это и есть проявление хаоса в динамических системах.

Фракталы описывают границы хаотических областей – например, фрактальные аттракторы Лоренца и Рёсслера.

Эффект бабочки – пример самоподобия: малейшее изменение начальных условий ведёт к предсказуемому, но сложному повторению структуры.

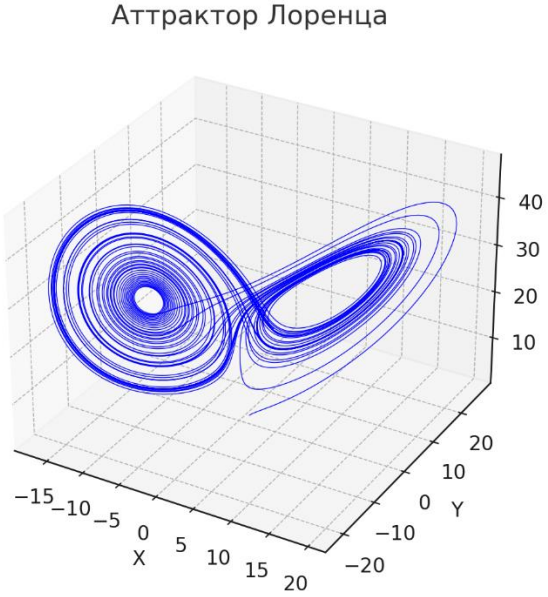
Турбулентность – процесс, в котором энергия передаётся от больших вихрей к малым по фрактальному каскаду.

Формула для фрактальной размерности (измерение Хаусдорфа):

$$D = \frac{\log(N)}{\log(s)}$$

Где:
D - фрактальная размерность (измерение Хаусдорфа),
N - число частей, на которые делится структура,
s - коэффициент уменьшения масштаба.

Графическое представление:

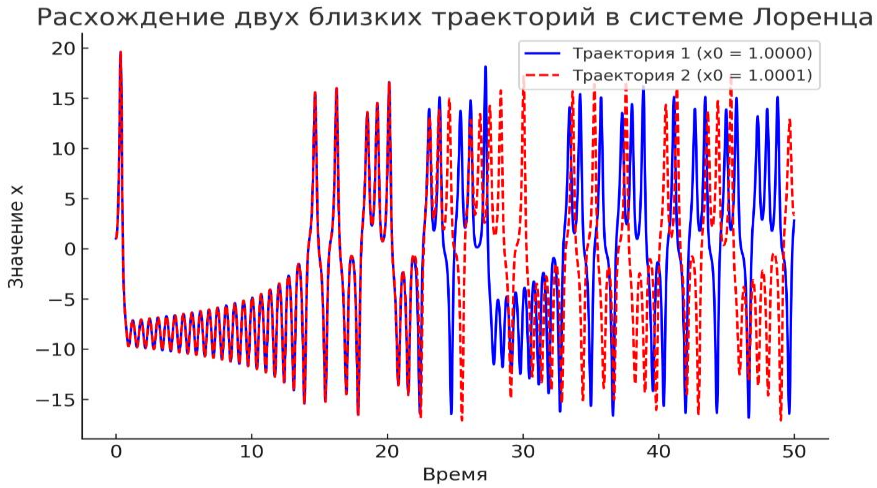
Для демонстрации эффекта бабочки рассмотрены две траектории системы Лоренца, которые отличаются лишь на в начальных условиях:

- Первая траектория: x=1.0000 y=1.00000 z=1.0000
- Вторая траектория: x=1.0001 y=1.0000 z=1.0000

Численное интегрирование системы уравнений проводилось методом Рунге-Кутты четвертого порядка на временном интервале от t=0 до t=50 с шагом dt=0.005 . Результаты моделирования представлены на графике.

В начальный момент времени траектории практически совпадают, но через несколько итераций их расхождение становится экспоненциальным. Это подтверждает чувствительность системы Лоренца к начальному состоянию и делает невозможным долгосрочное предсказание её эволюции.

Таким образом, теория хаоса и аттрактор Лоренца помогают учёным понимать сложные процессы, которые на первый взгляд кажутся случайными, но следуют определённым математическим законам. Их применение охватывает широкий спектр наук и технологий – от прогнозирования погоды до финансовых рынков, от диагностики заболеваний до создания искусственного интеллекта.

Применение методов теории хаоса в экономике позволяет анализировать финансовые кризисы, оценивать рыночную нестабильность и выявлять критические точки бифуркации, при которых возможен резкий переход из одного состояния в другое. Одним из таких инструментов является фрактальный анализ временных рядов, который позволяет моделировать волатильность и предсказывать периоды высокой неопределённости.

В области алгоритмической торговли хаотические модели используются для создания стратегий управления рисками и оптимизации инвестиционных портфелей. В частности, современные системы машинного обучения применяют принципы нелинейной динамики для выявления скрытых закономерностей в финансовых данных, что повышает точность прогнозирования.

Хаотическая природа финансовых рынков указывает на наличие сложных нелинейных зависимостей, которые нельзя описать традиционными стохастическими моделями. Анализ динамики рынков через призму фрактальной геометрии и нелинейных отображений позволяет глубже понять механизмы рыночных колебаний и улучшить методы предсказания кризисов и периодов высокой нестабильности.

Хотя эта модель позволяет прогнозировать вероятностные движения цен, она не учитывает хаотические эффекты, возникающие из-за неожиданных изменений в поведении участников рынка. Финансовые кризисы часто запускаются малыми событиями, которые приводят к глобальным изменениям – типичный пример эффекта бабочки.

Примером может служить кризис 2008 года, начавшийся с небольшого роста ставок по ипотечным кредитам в США, что вызвало обрушение всей финансовой системы.

Современные нейросети и алгоритмы машинного обучения используют теорию хаоса для прогнозирования кризисов, анализируя фрактальные структуры изменения цен. Однако хаотическая природа рынков делает точное прогнозирование невозможным: можно определить вероятность обвала, но не его точный момент.

Список литературы:
1. Chaotic Fluid Dynamics Part 2 – Butterflies, 2008.
2. Глик Дж. Хаос. Создание новой науки, 2021
3. Деменок С. Л. Просто хаос, 2019.
4. Деменок С. Л. Динамический хаос Первая статья с описанием эффекта бабочки:Predictability: Does the Flap of a Butterfly’s Wings in Brazil Set Off a Tornado in Texas? 2019.

FTAMP 27.01.45

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕ ТРИГОНОМЕТРИЯЛЫҚ ТЕҢСІЗДІКТЕРДІ ШЕШУДІ ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ

Сарсембек Нұрару Бахытқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
М-25-3м оқу тобының магистранты,
Еңсебаева Гүлзат Мұратбекқызы
PhD, «Физика және математика» БББ

Аңдатпа. Жалпы білім беретін мектепте тригонометриялық теңсіздіктерді шешудіоқыту оқушылардың математикалық ойлау қабілетін дамытуда маңызды рөл атқарады. Бұл мақалада тригонометриялық теңсіздіктерді шешуді оқытудыңтиімді әдістері қарастырылған. Атап айтқанда, теңсіздіктерді шешудің негізгітәсілдері – формулаларды қолдану, графиктік әдіс және бірлік шеңбер арқылышешу жолдары жүйелі түрде сипатталады. Әрбір әдіс кезең-кезеңіментүсіндіріліп, нақты мысалдар арқылы дәлелденген. Сонымен қатар, ұсынылғанәдістердің оқыту үдерісіндегі тиімділігі мен маңыздылығы көрсетіледі.

Кілт сөздер: Тригонометриялық теңсіздіктер, бірлік шеңбер, формула, график, логикалық ойлау.

Аннотация. Обучение решению тригонометрических неравенств вобщеобразовательной школе играет важную роль в развитии математическогомышления учащихся. В данной статье рассматриваются эффективные методыобучения решению тригонометрических неравенств. В частности, системноописаны основные способы решения: с использованием формул, графическийметод и метод единичной окружности. Каждый метод представлен поэтапно ипроиллюстрирован конкретными примерами. Также показана значимость иэффективность данных методов в образовательном процессе.

Ключевые слова: Тригонометрические неравенства, единичнаяокружность, формула, график, логическое мышление.

Annotation. Teaching the solution of trigonometric inequalities in secondary schools playsan important role in developing students' mathematical thinking. This article discusseseffective methods for teaching the solution of trigonometric inequalities. In particular,the main approaches - using formulas, the graphical method, and the unit circle method- are systematically described. Each method is explained step by step and supportedwith specific examples. The importance and effectiveness of these methods in theeducational process are also highlighted.

Keywords: Trigonometric inequalities, unit circle, formula, graph, logicalthinking.

Қазіргі білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту және алған білімдерін практикада қолдана білуге үйрету. Математика пәні, соның ішінде тригонометрия бөлімі, оқушылардың логикалық және аналитикалық ойлауын қалыптастыруда ерекше орын алады.

Тригонометриялық теңсіздіктердішешу тақырыбы мектеп бағдарламасындағы күрделі бөлімдердің бірі болып табылады. Бұл тақырыпты меңгеру үшін оқушылар тригонометриялық функциялардың қасиеттерін, периодтылығын және олардың графиктерін жақсы білуі тиіс. Алайда тәжірибе көрсеткендей, көптеген оқушылар осы тақырыпты меңгеруде қиындықтарға кездеседі. Сондықтан тригонометриялық теңсіздіктерді оқытудың тиімді әдістерін анықтау және оларды оқу процесіне енгізу өзекті мәселе болып табылады.

Тригонометриялық теңсіздіктер – құрамында тригонометриялық функциялар (sin x, cos x, tg x, ctg x) бар теңсіздіктер. Оларды шешу барысында функциялардың анықталу облысын, мәндер жиынын және периодтылық қасиеттерін ескеру қажет. Мысалы: sin x> 0, cos x ≤ 0,5 . Мұндай теңсіздіктерді шешудің негізгі мақсаты – айнымалының қандай мәндерінде теңсіздік орындалатынын анықтау.Тригонометриялық теңсіздіктерді 2 түрге бөліп қарастырамыз. Олар:

1) қарапайым тригонометриялық теңсіздіктер;

2) күрделі тригонометриялық теңсіздіктер.

Қарапайым тригонометриялық теңсіздіктерге:sin $x<$ (>, ≤, ≥) a, cos $x<$ (>,≤,≥) a, tg $x<$ (>, ≤, ≥) a, ctg $x<$ (>, ≤,≥) aтүріндеберілетін теңсіздіктер тобы жатады. Мұнда a – кезкелген сан, ал x – айнымалы [1]. Қарапайым тригонометриялық теңсіздіктерді шешуде бірлік шеңберді пайдалану және негізгі бұрыштарды білу маңызды. Алдымен теңсіздік орындалатын аралық анықталып, кейін функцияның периодтылығы ескеріліп, жалпы шешім жазылады. Кей жағдайда функция графигі бір периодта қарастырылып, нәтижеге kπ түріндегі қосымша енгізіледі (мұнда k – бүтін сан).

Күрделі тригонометриялық теңсіздіктерді шешу үшін оларды алдымен қарапайым түрге келтіру, яғни алмастыру және ықшамдау әдістері қолданылады.

Тригонометриялық теңсіздіктерді шешу оқушылардан тек формулаларды білуді ғана емес, сонымен қатар әртүрлі әдістерді тиімді қолдануды талап етеді. Мектеп курсында бұл теңсіздіктерді шешудің ең тиімді және кең таралған үш тәсілі бар [2]:

1) формула арқылы шешу

2) график арқылы шешу

3) бірлік шеңбер арқылы шешу.

1. Тригонометриялық теңсіздіктерді формула арқылы шешудің қадамдары:

1) Берілген тригонометриялық теңсіздікті қарапайым тригонометриялық теңсіздікке түрлендіру.

2) Бір координаталық жүйеде теңсіздіктегі тригонометриялық функцияның графигін және y = a түзуін салу.

3) Функция графигі мен түзудің қиылысу нүктелерін анықтау.

4) Берілген теңсіздікті қанағаттандыратын қисықтың бөлігін және негізгі аралықты табу.

5) Сәйкес кері тригонометриялық функцияның мәнін ескере отырып, негізгі аралықтың шеткі нүктелерінің абсциссаларын анықтау.

6) Тригонометриялық функцияның периодтылығын қолданып, теңсіздіктің жалпы шешімін жазу.

Тригонометриялық теңсіздіктердің формула арқылы шығару кезінде пайдаланатын формулалар :

1) $\sin x>a$, ($|a|<1$) $x\in (arc\sin a+2\pi k;\ \pi-arc\sin a+2\pi k)$, $k\in Z$

2) $\sin x<a$, ($|a|<1$) $x\in (-\pi-arc\sin a+2\pi k;\ arc\sin a+2\pi k)$, $k\in Z$

3) $\cos x>a$, ($|a|<1$) $x\in (-arc\cos a+2\pi k;\ arc\cos a+2\pi k)$, $k\in Z$

4) $\cos x<a$, ($|a|<1$) $x\in (arc\cos a+2\pi k;\ 2\pi-arc\cos a+2\pi k)$, $k\in Z$

5) $tgx>a$, $x\in (arctga+\pi k;\ \pi+\pi k)$, $k\in Z$

6) $tgx<a$, $x\in (-\pi+\pi k;\ arctga+\pi k)$, $k\in Z$

7) $ctgx>a$, $x\in (\pi k;\ arcctga+\pi k)$, $k\in Z$

8) $ctgx<a$, $x\in (arcctga+\pi k;\ \pi+\pi k)$, $k\in Z$ [3].

Мысал - 1: $tg^2x-\left(1+\sqrt{3}\right)tgx+\sqrt{3}\le 0$

Шешуі : Жаңа айнымалы енгіземіз: $tg\,x=t$

$$t^2-\left(1+\sqrt{3}\right)t+\sqrt{3}\le 0$$

Виет теоремасы Квадраттық теңдеудің түбірлерін табамыз

$$t_1+t_2=1+\sqrt{3}t_1=1$$

$$t_1\cdot t_2=\sqrt{3}t_2=\sqrt{3}$$

$$(t-1)\left(t-\sqrt{3}\right)\le 0$$

$$1 \le t \le \sqrt{3}$$

$1 \le tg\,x \le \sqrt{3}$

$$1 \le tg\,x\,tg\,x \le \sqrt{3}$$

$[\frac{\pi}{4} + k\pi; \frac{\pi}{2} + k\pi\ ],\ k \in Z \quad [\frac{\pi}{3} + k\pi; \frac{\pi}{2} + k\pi\ ],\ k \in Z$

Жауабы :$[\frac{\pi}{4} + k\pi; \frac{\pi}{3} + k\pi\ ],\ k \in Z$

2. Функция графигі арқылы тригонометриялықтеңсіздіктерді шешу қадамдары:

1) Алдымен теңсіздікті сәйкес теңдеумен алмастырып, y = f (x)функциясының графигін саламыз. Бұл жерде f (x) – тригонометриялық функциялардың бірі болып табылады.

2) y = f (x) және y = a функцияларының графиктерінің қиылысу нүктелерін тауып, олардың абсциссаларын анықтаймыз.

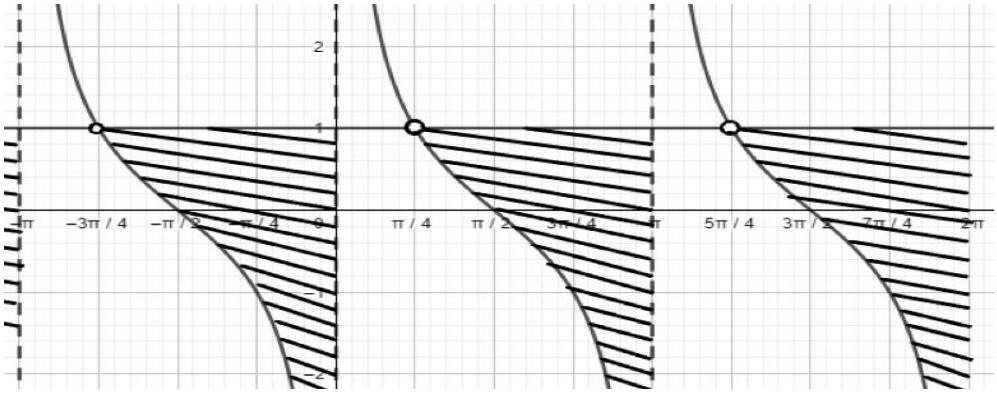
3) Салынған графикте берілген теңсіздікті қанағаттандыратын бөлікті көрсетеміз.

4) Осы бөлікке сәйкес келетін Ox осіндегі аралықты белгілейміз.

5) Алынған аралықты және функцияның периодтылығын негізге ала отырып, жауапты қос теңсіздік түрінде (сол жағында кіші бұрыш орналасатындай етіп) жазамыз.

Мысал – 3 : $3ctgx - 1 < 2$

Ең алдымен, теңсіздікті қарапайым тригонометриялық теңсіздікке айналдырамыз, нәтижесінде $ctgx <$ 1 теңсіздігі пайда болады. $y=ctgx$тригонометриялық функциясының графигі мен y = 1 түзуін координаталық жазықтыққа саламыз (1 -сурет)

Сурет 1 – $ctgx <$ 1 теңсіздігінің графигі

Функцияның графигі түзуден төмен орналасады, сонымен қатар түзуді қиятын функцияның графигін тиісті барлық x-тің мәндері болады.

Онда теңсіздіктің жауабы: $arcctg1 + \pi k < x < \pi + \pi k,\ k \in Z.$

Ctgx-тің кестедегіградустық мәнін қоямыз.

Жауабы: $(\frac{\pi}{4}+ \pi k; \pi + \pi k)$, $k \in Z$

3. Тригонометриялық теңсіздіктерді бірлік шеңбер арқылы шешу қадамдары:

1) Бірлік шеңберде теңсіздіктегі мәнге сәйкес келетін функцияның (синус, косинус, тангенс, котангенс) мәндерін белгілейміз;

2) Теңсіздіктің таңбасын (> , <) анықтаймыз;

3) Синус, косинус, тангенс, котангенс осінде теңсіздікті қанағаттандыратын аралықты көрсетеміз;

4) Осы аралыққа сәйкес келетін доғаны бірлік шеңберде бөліп қарастырамыз;

5) Доға бойымен қозғалыс бағытын анықтаймыз. Сағат тіліне қарсы бағыт«+» таңбасымен, ал сағат тілімен бағыт «-» таңбасымен белгіленеді;

6) Бөлінген доғаның шеткі нүктелерінің координаталарын табамыз;

7) Жауапты қос теңсіздік түрінде кіші мәннен, үлкен мәнге қарай жазамыз.

Мысал - 2 : $sin\, x + cos\, 2x > 1$

1) $cos\, 2x$ - ті теңсіздіктің оң жағына өткіземіз: $sin\, x > 1 - cos\, 2x$

2) $1 - cos\, 2x = 2\, sin^2\, x$формуласын пайдалана отырып теңсіздікті бір тригонометриялық функция арқылы шешеміз;

3) $sin\, x > 2\, sin^2\, x$, sin x-ті теңсіздіктің оң жағына өткіземіз;

$2 \sin^2 x - \sin x < 0$ шыққан теңсіздіктен $sin\, x$ – ті жақша сыртына шығарамыз : $sin\, x\, (2\, sin\, x - 1) < 0$;

4) $sin\, x = t, t \in [-1; 1]$белгілеуін енгізетін болсақ келесідей толымсыз квадраттық теңсіздігін аламыз.$t(2t - 1) < 0$

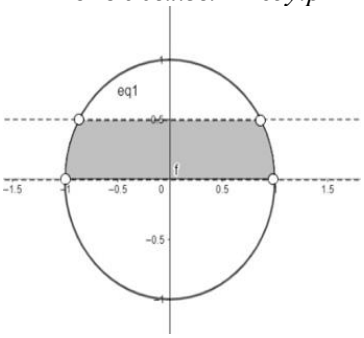
5)Квадрат теңсіздіктің мәндерін аралыққа салып таңбасын анықтаймыз.

$0 < t < \frac{1}{2}$

$0 < sin\, x < \frac{1}{2}$ қос теңсіздіктішешеміз.

6)Координаталық жазықтыққа бірлік шеңбер сызамыз. Координаталық жазықтыққа $y = \frac{1}{2}$ және $y = 0$ түзуін саламыз.$sin\, x$мәні $\frac{1}{2}$ – ден кіші болғандықтан шеңбердің $\frac{1}{2}$ түзуінен төмен жатқан бөлігін аламыз. $sin\, x$ мәні 0-ден үлкен болғандықтан шеңбердің $y = 0$ түзуінен жоғарыжатқан бөлігін аламыз (2 -сурет).

Сурет 2 - $0 < sin\, x < \frac{1}{2}$ қос теңсіздігінің бірлік шеңбердегі сызбасы

Осы аралықтардың қиылысқанында пайда болған шешімдер берілген тригонометриялық теңсіздігіміздің жауабы болады.

Жауабы: $\left(2\kappa\pi;\ \frac{\pi}{6}+2k\pi\right) \cup \left(\frac{5\pi}{6}+2k\pi;\pi+2k\pi\right), k \in Z$

Қорытынды

Қорыта келгенде, тригонометриялық теңсіздіктерді шешуді оқыту – оқушылардың математикалық білімін тереңдетіп қана қоймай, олардың логикалық және аналитикалық ойлау қабілеттерін дамытуда маңызды рөл атқарады [5]. Бұл тақырыпты тиімді меңгеру үшін формула арқылы, график арқылы және бірлік шеңбер көмегімен шешу әдістерін жүйелі түрде қолдану қажет. Әрбір әдіс оқушылардың тақырыпты әртүрлі қырынан түсінуіне мүмкіндік беріп, білімнің беріктігін арттырады.

Сонымен қатар, нақты мысалдар арқылы түсіндіру оқушылардың қызығушылығын арттырып, теориялық білімді практикамен ұштастыруға жағдай жасайды. Ұсынылған әдістерді оқу процесінде тиімді пайдалану оқушылардың өз бетінше ойлау дағдыларын қалыптастырып, тригонометриялық теңсіздіктерді дұрыс әрі саналы түрде шешуіне ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әбілқасымова А.Е., Кучер Т.П., Корчевский В.Е., Жұмағұлова З.Ә. Алгебра және анализ бастамалары. – Алматы: Мектеп, 2019. – 240 б.

2. Ершов А.П. Математика: тригонометрия негіздері. – Алматы: Атамұра, 2018.

3. Шыныбеков Ә.Н. *Алгебра және анализ бастамалары (10–11 сынып).* – Алматы: Атамұра, 2019. – 320 б.

4. Бурмистрова Т.А. Тригонометрия есептері және оларды шешу әдістері. – М.: Экзамен, 2017. – 192 б.

5. Бисенов К.А. Математиканы оқыту әдістемесі. – Алматы: Білім, 2020.

ҒТАМР 13.02.00

БЕЙІНДІ ОҚЫТУ МЕН ДӘСТҮРЛІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІНІҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЫ

Зәкир Айнұр Бақытқызы
Қорқыт Ата атындағы
М-24-1м оқу тобының студенті,
Ибраев Шерали Шапатаевич
ф.м.ғ.к., «Физика және математика»
ББББ қауымдастырылған профессоры

Аңдатпа. Қазіргі білім беру жүйесінде математика пәнін, оның ішінде тригонометриялық теңдеулерді оқытуда дәстүрлі әдістер мен бейінді оқыту тәсілдерінің тиімділігін салыстыру маңызды мәселе болып отыр. Дәстүрлі оқыту әдістері оқушыларға теориялық білім беруге бағытталған болса, бейінді оқыту жеке қабілеттер мен кәсіби бағытқа сәйкес пәнді меңгеруді қамтамасыз етеді. Зерттеу барысында екі тәсілдің ерекшеліктері салыстырылып, тригонометриялық теңдеулер мысалында практикалық қолдану көрсетілді. Дәстүрлі әдіс формулаларды есте сақтауға және типтік есептерді шешуге баса назар аударса, бейінді әдіс есептердің мағынасын, графикалық интерпретациясын және нақты өмірлік қолдануын талқылауға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, бейінді тәсіл студенттердің математикалық ойлау қабілетін, өз бетінше зерттеу жасауын және пәнге қызығушылығын арттырады. Сонымен қатар, интерактивті құралдар (мысалы, GeoGebra) оқушылардың теориялық және практикалық дағдыларын дамытуда тиімді екендігі дәлелденді. Қорыта айтқанда, бейінді оқыту дәстүрлі әдісті толықтыра отырып, математикалық білім сапасын арттырудың және студенттердің зерттеу құзыреттілігін қалыптастырудың тиімді құралы болып табылады.

Кілт сөздер: тригонометриялық теңдеулер; дәстүрлі оқыту; бейінді оқыту; оқушыға бағытталған оқыту; математикалық модельдеу; GeoGebra.

Аннотация. В современной системе образования важным является сравнение эффективности традиционных методов обучения и профильного подхода при изучении тригонометрических уравнений. Традиционное обучение направлено на усвоение теоретических знаний, тогда как профильное обучение учитывает индивидуальные способности и профессиональные интересы студентов. В ходе исследования были сопоставлены особенности двух подходов на примере решения тригонометрических уравнений. Традиционный метод делает акцент на запоминание формул и решение типовых задач, в то время как профильный подход позволяет анализировать смысл уравнений, графическую

интерпретацию и практическое применение. Результаты исследования показали, что профильное обучение повышает математическое мышление, самостоятельную исследовательскую активность и интерес студентов к предмету. Кроме того, использование интерактивных инструментов (например, GeoGebra) способствует развитию как теоретических, так и практических навыков. Таким образом, профильное обучение, дополняя традиционные методы, является эффективным средством повышения качества математического образования и формирования исследовательской компетентности студентов.

Ключевые слова: тригонометрические уравнения; традиционное обучение; профильное обучение; обучение, ориентированное на студента; математическое моделирование; GeoGebra.

Annotation. In the modern education system, comparing the effectiveness of traditional teaching methods and specialized (profiled) approaches in learning trigonometric equations is crucial. Traditional teaching focuses on acquiring theoretical knowledge, while the specialized approach considers students' individual abilities and professional interests. This study analyzed the features of both approaches using the example of solving trigonometric equations. The traditional method emphasizes memorization of formulas and solving standard problems, whereas the specialized approach promotes understanding the meaning of equations, graphical interpretation, and practical applications. The results demonstrated that the specialized approach enhances students' mathematical thinking, independent research skills, and engagement with the subject. Moreover, the use of interactive tools (such as GeoGebra) proved effective in developing both theoretical and practical competencies. In conclusion, the specialized teaching approach, complementing traditional methods, serves as an effective tool for improving the quality of mathematics education and fostering students' research competencies.

Keywords: trigonometric equations; traditional teaching; specialized teaching; student-centered learning; mathematical modeling; GeoGebra.

Қазіргі білім беру жүйесінде оқыту әдістерін жетілдіру және оқушылардың жеке қабілеттеріне бейімделген оқыту тәсілдерін енгізу өзекті мәселе болып отыр. Әсіресе математика пәні, соның ішінде тригонометрия курсы, оқушылардың логикалық және аналитикалық ойлау қабілеттерін дамытуда шешуші рөл атқарады. Дәстүрлі оқыту әдістері оқушыларға теориялық білім беруге бағытталса, бейінді оқыту жүйесі оқыту мазмұнын оқушылардың қызығушылығы мен болашақ кәсіби бағыттарына сәйкестендіруге мүмкіндік береді.

Соңғы жылдары Қазақстанда және халықаралық білім кеңістігінде бейінді оқытуды енгізу тенденциясы артып келеді. OECD және UNESCO секілді ұйымдардың зерттеулері бейінді оқытудың оқушылардың

мотивациясы мен оқу нәтижелеріне оң әсер ететінін дәлелдеген [1-2]. Алайда, дәстүрлі және бейінді оқыту әдістерінің тиімділігі нақты пәндік контексте, мысалы, тригонометриялық теңдеулерді оқытуда, жеткілікті деңгейде зерттелмеген.

Осыған байланысты, бұл мақалада дәстүрлі және бейінді оқыту әдістерінің ерекшеліктері талданып, олардың тригонометрия тақырыбындағы білімді меңгеру тиімділігі салыстырылады. Зерттеу мақсаты — тригонометриялық теңдеулерді оқытуда бейінді тәсілдің артықшылықтарын анықтау және дәстүрлі әдіспен салыстырмалы талдау жүргізу.

Мақала құрылымы келесідей: бірінші бөлімде дәстүрлі оқыту әдісінің сипаттамасы берілсе, екінші бөлімде бейінді оқытудың теориялық және практикалық ерекшеліктері қарастырылады. Үшінші бөлімде тригонометриялық теңдеулер тақырыбы бойынша екі әдістің қолданылуы мысал арқылы салыстырылып, нәтижелер негізінде қорытындылар жасалады.

Дәстүрлі оқыту әдісінің сипаттамасы. Дәстүрлі оқыту әдістері – білім беру үдерісін мұғалімнің жетекші рөлімен ұйымдастыруға негізделген педагогикалық жүйе. Бұл тәсілде оқу материалы мұғалім тарапынан жүйелі түрде түсіндіріліп, оқушылар дайын ақпаратты қабылдаушы ретінде қатысады. Педагог оқыту үдерісін фронтальді түрде ұйымдастырып, негізгі дидактикалық тәсілдер ретінде түсіндіру, көрсету, сұрақ-жауап және жаттығу әдістерін қолданады [3].

Математика сабағында дәстүрлі әдіс оқушылардың теориялық білімін бірізді қалыптастыруға мүмкіндік береді. Атап айтқанда, тригонометриялық теңдеулер тақырыбын оқыту кезінде мұғалім алдымен негізгі формулаларды түсіндіреді, кейін үлгі есепті тақтада шығарып көрсетеді. Оқушылар осы үлгіні негізге ала отырып, ұқсас есептерді өз бетімен орындайды. Бұл тәсіл оқушылардың формулаларды есте сақтау қабілетін дамытады және типтік есептерді шешу алгоритмін меңгеруге бағытталған.

Сонымен қатар, дәстүрлі әдіс оқу материалының логикалық құрылымын сақтап, пәннің ғылыми мазмұнын дәл жеткізуге мүмкіндік береді. Мұғалім оқушылардың жауаптарын тексеріп, қатесін түзетіп, дұрыс шешім үлгісін ұсынады. Мұндай тәсілде кері байланыс негізінен мұғалім тарапынан біржақты беріледі [4].

Алайда дәстүрлі әдістердің шектеулі тұстары да бар. Оқушылардың танымдық дербестігі мен шығармашылық белсенділігі төмен деңгейде дамиды, себебі оқыту үдерісі негізінен ақпаратты есте сақтауға және дайын алгоритмдерді қолдануға бағытталған. Тригонометриялық теңдеулер сияқты тақырыптарда бұл тәсіл оқушылардың формулаларды механикалық қолдануына алып келеді, бірақ теңдеулердің мағынасын терең түсінуге әрдайым жағдай жасай бермейді.

Дегенмен, дәстүрлі әдістің жүйелілік, тәртіп және уақыт үнемдеу тұрғысынан тиімділігі жоғары. Сол себепті қазіргі білім беру

тәжірибесінде бұл тәсіл жиі қолданылады және бейінді оқыту элементтерімен ұштастырыла қолданғанда оң нәтиже береді [5].

Бейінді оқытудың теориялық және практикалық ерекшеліктері. Бейінді оқыту қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың кәсіби бағдарын, жеке қабілеттерін және пәнге деген танымдық қызығушылығын ескеруге бағытталған инновациялық педагогикалық модель болып табылады. Бұл модельдің негізгі мақсаты – оқушылардың болашақ мамандығына сәйкес пәндерді тереңдетіп оқыту арқылы олардың жеке білім беру траекториясын қалыптастыру [6].

Бейінді оқытудың ерекшелігі – оқу мазмұнын саралап, оқушыларды пәндік бағыттар бойынша жіктей оқыту. Мысалы, жаратылыстану-математикалық бағыттағы сыныптарда тригонометриялық теңдеулерді оқыту тек формулаларды меңгерумен шектелмей, олардың қолданбалы және зерттеу қырларын ашуға бағытталады. Мұндай жағдайда оқушылар тек есеп шығарумен ғана шектелмей, нақты өмірлік және кәсіби жағдайлардан алынған тапсырмаларды шешуге тартылады.

Мысал ретінде, тригонометриялық теңдеулерді бейінді оқыту форматында түсіндіру барысында мұғалім келесі тапсырмаларды қолдана алады:

– теңдеулердің шешімін нақты графиктермен визуалдау және математикалық модельдеу арқылы көрсету;

– компьютерлік бағдарламалар (мысалы, GeoGebra, Desmos) көмегімен синус пен косинус функцияларының қасиеттерін зерттеу;

– тригонометриялық теңдеулердің инженерлік және физикалық есептердегі қолданысын талдау.

Бұл тәсіл оқушылардың тек пәндік білімін емес, сонымен қатар зерттеу дағдыларын, аналитикалық және логикалық ойлау қабілеттерін дамытады. Бейінді оқыту жағдайында мұғалімнің рөлі – ақпарат көзі болудан гөрі, кеңесші және бағыттаушы рөліне ауысады. Мұғалім оқушыларды өздігінен ізденуге, шешім қабылдауға және білімді өмірлік контексте қолдануға ынталандырады [7].

Сонымен қатар, бейінді оқыту дәстүрлі әдістермен салыстырғанда оқу процесін дараландыруға мүмкіндік береді. Оқушы тригонометриялық теңдеулер тақырыбын өзінің болашақ кәсіби бағытына байланысты (мысалы, инженерлік, архитектуралық немесе ақпараттық технологиялар саласында) пайдалану жолдарын зерттейді. Бұл тәсіл оқу мотивациясын арттырып, пәнге деген ішкі қызығушылықты күшейтеді [5].

Бейінді оқыту барысында оқушылардың оқу жетістіктерін бағалау да өзгеріске ұшырайды. Бағалау тек соңғы нәтижеге емес, оқу үдерісіндегі белсенділікке, зерттеу жұмысындағы шығармашылыққа және практикалық қолданбаларға бағытталады. Бұл тұрғыда бейінді оқыту білім алушының «нәтижеге емес, даму үдерісіне» назар аударуын қамтамасыз етеді.

Қорыта келгенде, тригонометриялық теңдеулерді бейінді оқыту форматы оқушылардың математикалық ойлауын, кәсіби бағдарын және зерттеу құзыреттіліктерін қалыптастырудың тиімді құралы болып табылады. Бұл тәсіл дәстүрлі оқыту әдістерін толықтыра отырып, қазіргі білім беру жүйесінде тұлғалық бағдарланған оқытудың негізгі элементіне айналып отыр.

Тригонометриялық теңдеулерді екі әдіс арқылы оқытуды салыстыру. Тригонометриялық теңдеулерді оқыту барысында дәстүрлі әдіс материалдың теориялық негізін жүйелі түрде түсіндіруге мүмкіндік берсе, бейінді оқыту бұл тақырыпты терең зерттеуге, практикалық модельдеуге және цифрлық құралдар арқылы визуализациялауға бағытталады.

Мысалы, дәстүрлі тәсілде мұғалім теңдеулерді шешу ережелерін көрсетіп, оқушылар сол үлгі бойынша есептер орындайды. Ал бейінді форматта оқушылар $\sin 2x = \cos x$ сияқты теңдеулердің шешімін GeoGebra көмегімен талдап, функциялардың қиылысу нүктелерін өздері анықтайды. Графикалық талдау олардың теңдеудің мағынасын терең түсінуіне және математикалық модельдеу дағдыларын дамытуына жағдай жасайды.

Осы айтылған қағидаларды нақты тәжірибеде көрсету үшін тригонометриялық теңдеулерді шешу мысалын қарастырайық.

Мысал есебі

Берілсін тригонометриялық теңдеу:

$$\sin 2x = \cos x \qquad (1)$$

Дәстүрлі әдіс бойынша шешімі

Дәстүрлі оқыту әдісі аясында мұғалім формулаларды есте сақтауға және тікелей қолдануға баса назар аударады. Түсіндіру логикасы:

$$\sin 2x = 2\sin x\cos x \qquad (2)$$

Сонда теңдеу:

$$2\sin x\cos x = \cos x \qquad (3)$$

$$\cos x(2\sin x - 1) = 0 \qquad (4)$$

$$\cos x = 0 \text{ немесе } \sin x = \frac{1}{2} \qquad (5)$$

Шешімдері:

$$x = \frac{\pi}{2} + \pi n, x = \frac{\pi}{6} + 2\pi n, x = \frac{5\pi}{6} + 2\pi n, n \in z \qquad (6)$$

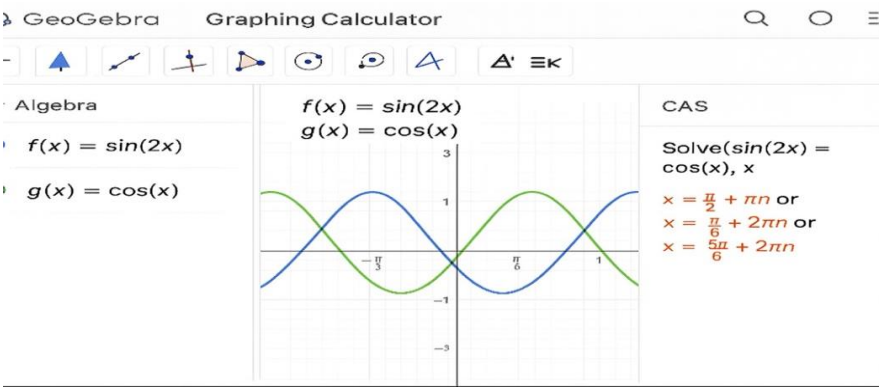
Бейінді әдіс бойынша шешімі

Бейінді оқытуда мұғалім есепті тек шешіп қана қоймай, оның мағынасын**,** графикалық интерпретациясын және қолданылу саласын талқылайды.

Мысалы, $\sin(2x)$ және $\cos(x)$ графиктерін бір координаталық жазықтықта салыстырып, олардың қиылысу нүктелерін табу арқылы шешімнің мағынасын визуалды түсіндіреді.

Оқушылар GeoGebra компьютерлік бағдарламасы арқылы екі функцияның графиктерін құрып, олардың қандай нүктелерде мәндері

теңесетінін өздері анықтай алады. 1-суретте осы процестің нәтижесі көрсетілген: бағдарламаның көмегімен алынған $\sin 2x = \cos x$ теңдеуінің графикалық шешімі екі функцияның қиылысу нүктелерін нақты айқындап, теңдеудің барлық мүмкін шешімдерін көрнекі түрде көрсетеді.

Сурет 1 - Geogebra бағдарламасы бойынша шешімі

Қорытынды. Зерттеу нәтижелері тригонометриялық теңдеулерді оқыту үдерісінде дәстүрлі және бейінді тәсілдердің өзара толықтыратын сипатқа ие екенін көрсетті. Дәстүрлі оқыту әдісі оқушылардың теориялық білімін жүйелі түрде қалыптастыруға және стандартты есептерді шешу дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Алайда, бұл тәсіл оқушылардың танымдық дербестігі мен зерттеу қабілеттерін шектеуі мүмкін.

Бейінді оқыту форматы, керісінше, оқу процесін тұлғалық және кәсіби бағытта дараландыруға жағдай жасайды. Тригонометриялық теңдеулерді графикалық, модельдік және қолданбалы тұрғыдан талдау арқылы оқушылардың пәнге деген ішкі мотивациясы артып, олардың шығармашылық және аналитикалық ойлау қабілеттері дамиды. Сонымен қатар, бейінді әдіс білім алушылардың оқу нәтижесіне ғана емес, олардың даму үдерісіне, зерттеу белсенділігіне және практикалық құзыреттілігіне басымдық береді.

Осылайша, тригонометриялық теңдеулерді бейінді оқыту тәсілі математикалық білім берудің сапасын арттыруға, оқушылардың кәсіби бағдарын айқындауға және заманауи білім беру парадигмасындағы тұлғалық-бағдарланған оқытудың тиімді моделін қалыптастыруға ықпал ететінін айтуға болады. Болашақ зерттеулер бейінді оқытудың нақты пәндік бағыттардағы (мысалы, инженерлік немесе ақпараттық технологиялар саласындағы) тиімділігін эмпирикалық тұрғыда талдауға бағытталуы мүмкін.

Әдебиеттер тізімі

1.OECD. The Future of Education and Skills: Education 2030: бір томдық монография. – OECD Learning Compass 2030. Paris: OECD Publishing, 2019. – 129 б.

2. UNESCO. Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education: бір томдық монография.– Paris: UNESCO Publishing, 2020. –198 б.

3.Abdullayeva, L., & Tleulesova, A. Traditional approaches in mathematics education: Strengths and limitations // Journal of Educational Methodology. – 2020. – Т.7, №3. – б.45–52.

4.Kuznetsova, N. A. Profile-based and traditional systems of teaching: A comparative analysis // Modern Problems of Science and Education. – 2021. – №5. – 84–89 б.

5.Mukhanova, A.,& Kairbekova, D. Methodology of using modern technologies in mathematics teaching.– L.N. Gumilyov Eurasian National University Press, 2021. – 120 б.

6.Golovkina, M. V.Comparative analysis of distance and traditional learning technologies in higher education // Modern Problems of Science and Education. – 2023. – №5. –84–89 б.

7.Pandya, V. Traditional vs. Modern Education: A Comparative Analysis [Электронды ресурс] // SSRN Electronic Journal. – 2024. – URL: https://doi.org/10.2139/ssrn.4876084

ҒТАМР 27.01.45

МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУДА ЖИ МҮМКІНШІЛІКТЕРІН ПАЙДАЛАНУ

Жанбосынова Аида
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
М-25-3м оқу тобының магистранты,
Енсебаева Гульзат Муратбековна
PhD, «Физика және математика» ББББ

Аңдатпа. Бұл мақалада математика сабағында оқушылардың математикалық сауаттылығын арттыруда жасанды интеллект (ЖИ) мүмкіндіктерін тиімді пайдалану жолдары қарастырылады. Зерттеу жұмысының өзектілігі қазіргі білім беру жүйесіндегі цифрландыру үдерісінің қарқынды дамуымен және оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру қажеттілігімен тығыз байланысты. Бүгінгі таңда математикалық білім тек теориялық біліммен шектелмей, оны өмірлік жағдаяттарда қолдана алу қабілетімен өлшенеді. Осы тұрғыда ЖИ технологиялары оқыту сапасын арттырудың жаңа мүмкіндіктерін ұсынады.

Мақалада ЖИ негізіндегі платформалар мен қосымшалардың оқушылардың жеке ерекшеліктеріне бейімделіп, тапсырмаларды саралап ұсыну, жедел кері байланыс беру және оқу мотивациясын арттырудағы рөлі сипатталады.

Негізгі ой – жасанды интеллектті орынды және жүйелі пайдалану арқылы оқушылардың логикалық ойлауын, есеп шығару дағдыларын және өмірлік мәселелерді математикалық тұрғыда шешу қабілетін дамытуға болады. Сонымен қатар, ЖИ мұғалімнің жұмысын жеңілдетіп, оқыту үдерісін дербестендіруге мүмкіндік береді. Зерттеу барысында ЖИ құралдарын қолданудың артықшылықтары мен мүмкін болатын қиындықтары да қарастырылады.

Қорытындылай келе, мақалада ұсынылған тәсілдер математика пәнін оқытуда инновациялық бағыттарды дамытуға және оқушылардың математикалық сауаттылығын арттыруға ықпал ететіні дәлелденеді.

Кілт сөздер: математикалық сауаттылық, жасанды интеллект, цифрлық білім беру, математика сабағы, оқыту әдістері, дербестендірілген оқыту, білім беру технологиялары, оқу мотивациясы.

Аннотация. В данной статье рассматриваются возможности эффективного использования искусственного интеллекта (ИИ) для повышения математической грамотности учащихся на уроках математики. Актуальность исследования обусловлена стремительным развитием процессов цифровизации в системе образования, а также необходимостью формирования функциональной грамотности учащихся. В современных условиях математическое образование выходит за рамки усвоения теоретических знаний и ориентируется на развитие способности применять их в реальных жизненных ситуациях. В этом контексте технологии искусственного интеллекта открывают новые перспективы для повышения качества обучения.

В статье рассматриваются возможности ИИ-платформ и приложений, которые позволяют адаптировать учебные задания с учетом индивидуальных особенностей учащихся, обеспечивать оперативную обратную связь и повышать учебную мотивацию.

Основная идея заключается в том, что системное и целесообразное использование искусственного интеллекта способствует развитию логического мышления, навыков решения задач и умения применять математические знания в практических ситуациях. Кроме того, ИИ облегчает работу учителя и способствует индивидуализации обучения. В ходе исследования также анализируются преимущества и возможные трудности внедрения ИИ в образовательный процесс.

В заключение отмечается, что предложенные подходы способствуют развитию инновационных направлений в преподавании математики и повышению уровня математической грамотности учащихся.

Ключевые слова: математическая грамотность, искусственный интеллект, цифровое образование, урок математики, методы обучения,

индивидуализированное обучение, образовательные технологии, учебная мотивация.

Annotation. This article explores the effective use of artificial intelligence (AI) to enhance students' mathematical literacy in mathematics lessons. The relevance of the study is driven by the rapid digitalization of the education system and the growing need to develop students' functional literacy. In modern education, mathematical learning is no longer limited to theoretical knowledge but focuses on the ability to apply it in real-life situations. In this context, artificial intelligence technologies offer new opportunities to improve the quality of teaching and learning.

The article examines AI-based platforms and applications that can adapt tasks to individual learners' needs, provide immediate feedback, and increase students' motivation to learn.

The main idea is that the systematic and purposeful use of artificial intelligence can enhance logical thinking, problem-solving skills, and the ability to apply mathematical knowledge in practical contexts. In addition, AI can reduce teachers' workload and support personalized learning. The study also discusses the advantages and potential challenges of integrating AI into the educational process.

In conclusion, the proposed approaches contribute to the development of innovative directions in mathematics teaching and to the improvement of students' mathematical literacy.

Key words: mathematical literacy, artificial intelligence, digital education, mathematics lesson, teaching methods, personalized learning, educational technologies, learning motivation.

Кіріспе. Қазіргі жаһандану және цифрландыру дәуірінде білім беру жүйесіне қойылатын талаптар түбегейлі өзгеруде. Әсіресе, оқушылардың тек теориялық білімді меңгеруі ғана емес, оны өмірлік жағдаяттарда тиімді қолдана алуы басты назарға алынып отыр. Осы тұрғыдан алғанда, математикалық сауаттылық ұғымы ерекше маңызға ие болып, білім беру сапасының негізгі көрсеткіштерінің біріне айналды. Математикалық сауаттылық – бұл оқушының математикалық білімді күнделікті өмірде қолдану, логикалық тұрғыдан ойлау, талдау жасау және негізделген шешім қабылдау қабілеті [1-2]. Алайда дәстүрлі оқыту әдістері бұл талаптарды толық деңгейде қамтамасыз ете бермейді. Сондықтан білім беру үдерісіне инновациялық технологияларды, соның ішінде жасанды интеллект мүмкіндіктерін енгізу қажеттілігі туындап отыр.

Зерттеу жұмысы математика сабағында оқушылардың математикалық сауаттылығын арттыруда жасанды интеллект мүмкіндіктерін пайдаланудың тиімділігін анықтауға бағытталды және теориялық талдау мен тәжірибелік-эксперименттік жұмыстарды ұштастыру негізінде жүргізілді. Зерттеудің әдіснамалық негізін тұлғалық-бағдарлы оқыту теориясы, құзыреттілікке

негізделген тәсіл, сондай-ақ білім беруді цифрландыру тұжырымдамалары құрады. Зерттеу барысында оқушылардың математикалық сауаттылығын қалыптастыруға ықпал ететін негізгі факторлар анықталып, оларды жетілдіруде жасанды интеллект құралдарының рөлі кешенді түрде қарастырылды [3].

Алғашқы кезеңде отандық және шетелдік ғылыми әдебиеттерге теориялық талдау жүргізілді. Бұл кезеңде математикалық сауаттылық ұғымының мазмұны, құрылымы, компоненттері және оны қалыптастыру жолдары зерделенді. Сонымен қатар, жасанды интеллект технологияларының білім беру жүйесіндегі орны, олардың дидактикалық мүмкіндіктері мен шектеулері анықталды [4]. Теориялық талдау нәтижесінде математикалық сауаттылықтың когнитивтік, операциялық және қолданбалы компоненттерден тұратыны айқындалды. Осы компоненттерді дамытуда цифрлық білім беру ресурстары мен ЖИ құралдарының әлеуеті жоғары екендігі негізделді.

Зерттеудің келесі кезеңінде тәжірибелік-эксперименттік жұмыс ұйымдастырылды. Эксперимент жалпы білім беретін мектептің 7–9 сынып оқушылары арасында жүргізілді. Зерттеуге қатысушылар екі топқа бөлінді: бақылау тобы және эксперименттік топ. Бақылау тобында оқыту дәстүрлі әдістер арқылы жүргізілсе, эксперименттік топта математика сабағында жасанды интеллект элементтері енгізілген цифрлық құралдар пайдаланылды [5]. Бұл құралдар қатарында оқушылардың білім деңгейін автоматты түрде анықтайтын, тапсырмаларды саралап ұсынатын және жедел кері байланыс беретін платформалар қолданылды.

Эксперимент барысында оқушылардың математикалық сауаттылық деңгейін анықтау үшін диагностикалық тапсырмалар жүйесі әзірленді. Бұл тапсырмалар оқушылардың есеп шығару дағдыларын ғана емес, сонымен қатар олардың логикалық ойлауын, талдау жасау қабілетін және математикалық білімді өмірлік жағдаяттарда қолдану деңгейін бағалауға бағытталды [6]. Бастапқы диагностиканың нәтижелері бойынша екі топтың да білім деңгейі шамалас екендігі анықталды, бұл зерттеудің объективтілігін қамтамасыз етті.

Эксперименттік оқыту кезеңінде жасанды интеллект құралдары сабақтың әртүрлі кезеңдерінде жүйелі түрде қолданылды. Мысалы, жаңа тақырыпты түсіндіру барысында интерактивті модельдер мен визуализация құралдары пайдаланылды, бұл оқушылардың материалды терең түсінуіне ықпал етті. Бекіту кезеңінде әр оқушының деңгейіне сәйкес тапсырмалар автоматты түрде ұсынылып, олардың өз бетінше жұмыс істеу дағдылары дамытылды [7]. Сонымен қатар, ЖИ негізіндегі жүйелер оқушылардың қателіктерін талдап, жеке ұсыныстар беру арқылы білім алудағы олқылықтарды жоюға мүмкіндік берді.

Зерттеу барысында оқушылардың оқу мотивациясының өзгерісі де бақылауға алынды. Эксперименттік топтағы оқушылардың сабаққа

қызығушылығының артқаны, тапсырмаларды орындауға деген белсенділігінің жоғарылағаны байқалды. Бұл жасанды интеллект құралдарының оқыту процесін интерактивті және тартымды етуімен түсіндіріледі. Сонымен қатар, оқушылар өз нәтижелерін нақты уақыт режимінде көріп, өз білім деңгейін бағалауға мүмкіндік алды, бұл олардың өзіндік реттеу дағдыларын дамытуға ықпал етті.

Эксперимент соңында қорытынды диагностика жүргізіліп, алынған нәтижелер салыстырмалы талдау әдісі арқылы өңделді. Нәтижелер көрсеткендей, эксперименттік топтағы оқушылардың математикалық сауаттылық деңгейі бақылау тобына қарағанда едәуір жоғарылаған. Әсіресе, есептерді талдау, модельдеу және практикалық мәселелерді шешу дағдыларының дамуы айқын байқалды. Бұл жасанды интеллект құралдарының оқыту сапасын арттырудағы тиімділігін дәлелдейді [8].

Зерттеу нәтижелерін талдау барысында жасанды интеллектті қолданудың бірқатар артықшылықтары анықталды. Атап айтқанда, оқыту процесін дербестендіру, уақытты тиімді пайдалану, оқушыларға жедел кері байланыс беру және олардың оқу жетістіктерін жүйелі бақылау мүмкіндігі артты. Сонымен қатар, мұғалімнің оқу процесін ұйымдастырудағы жүктемесі азайып, ол оқушылармен жеке жұмыс жүргізуге көбірек көңіл бөлуге мүмкіндік алды.

Сонымен бірге, зерттеу барысында кейбір қиындықтар да анықталды. Олардың қатарында техникалық құралдардың жеткіліксіздігі, интернет желісінің тұрақсыздығы және мұғалімдердің цифрлық құзыреттілігінің әркелкі деңгейі атап өтілді. Бұл мәселелерді шешу үшін білім беру жүйесінде инфрақұрылымды дамыту және педагогтардың біліктілігін арттыру қажеттілігі айқындалды [9].

Жалпы алғанда, жүргізілген зерттеу нәтижелері жасанды интеллект мүмкіндіктерін математика сабағында тиімді пайдалану оқушылардың математикалық сауаттылығын арттыруға оң әсер ететінін көрсетті. Бұл тәсіл оқыту процесін жаңғыртуға, білім сапасын арттыруға және оқушылардың заманауи талаптарға сай құзыреттіліктерін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Материал мен әдістер. Зерттеу жұмысының материалдары мен әдістері математика сабағында оқушылардың математикалық сауаттылығын арттыруда жасанды интеллект мүмкіндіктерін тиімді пайдаланудың ғылыми негіздерін анықтауға бағытталды. Зерттеу барысында теориялық және эмпирикалық әдістер кешені қолданылып, олардың өзара байланысы зерттеу нәтижелерінің объективтілігі мен сенімділігін қамтамасыз етті.

Зерттеу материалы ретінде жалпы білім беретін мектептердің 7–9 сынып оқушыларының оқу үдерісі, математика пәнінің оқу бағдарламасы, оқу-әдістемелік кешендер, сондай-ақ жасанды интеллект негізіндегі цифрлық білім беру платформалары алынды. Сонымен қатар, зерттеу барысында оқушылардың білім деңгейін анықтауға арналған диагностикалық тапсырмалар, бақылау жұмыстары, тесттер және практикалық есептер жүйесі

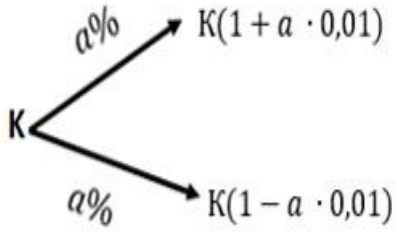
пайдаланылды. Бұл материалдар оқушылардың математикалық сауаттылық деңгейін кешенді бағалауға мүмкіндік берді.

Зерттеуге қатысушылар іріктеу әдісі арқылы анықталып, олар екі топқа бөлінді: бақылау тобы және эксперименттік топ. Бақылау тобында оқыту дәстүрлі әдістер негізінде жүргізілсе, эксперименттік топта жасанды интеллект құралдары жүйелі түрде қолданылды. Зерттеу барысында қолданылған ЖИ құралдарына бейімделген оқыту платформалары, автоматтандырылған бағалау жүйелері, интерактивті тапсырмалар генераторлары және оқу аналитикасын қамтамасыз ететін бағдарламалар енгізілді. Бұл құралдар оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескеріп, оқу мазмұнын саралауға мүмкіндік берді.

Зерттеу әдістері бірнеше бағытта жүзеге асырылды. Теориялық әдістерге ғылыми әдебиеттерді талдау, салыстыру, жүйелеу және жалпылау жатқызылды. Бұл әдістер математикалық сауаттылық ұғымының мәнін ашуға, оның құрылымдық компоненттерін анықтауға және жасанды интеллекттің білім беру үдерісіндегі рөлін негіздеуге мүмкіндік берді.

Талқылаулар. Есептерді шешпес бұрын, бағаның өзгеруі туралы жиі кездесетін түсініктемелерді талдап, оларды «баға туралы» көптеген күрделі есептерді шешуде оқушылардың қолдануына ыңғайлы математикалық модельдер мен схемалық жазбалар тиімді көрсетілді. Ең маңызды типтік жағдайларды қарастырайық.

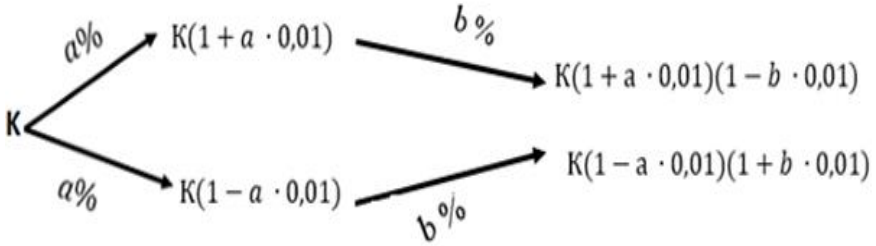
Көптеген оқушылардың қажетті формулаларды оңай түсініп, есте сақтауы үшін көрнекі схема түрінде түсіндірген тиімді болар еді. Сонымен, 1-суретте К-дан жоғарыға қарай бағытталған сызық бағаның өсуін, ал К-дан төмен қарай бағытталған сызық бағаның кемуін көрсетеді (сурет -1).

Сурет 1- Бағаның өсу мен кему жағдайлары

Бастапқы К бағасының а % - ға қымбаттап және кейіннен b %- ға арзандауы нәтижесінде шыққан бағаны (3) формулаға салып есептеген тиімді.

Мұғалімнің жетекшілігімен түсінген оқушылар схеманы өз бетінше салып, бастапқы бағаның өзгерісітерін көрсете алады (сурет - 2).

Сурет 2 - Тауар бағасының өзгерісі

Қаржылық тәжірибеде пайыздарды есептеу үшін көбінесе схемаларда көрсетілген формалар жазбасы қолданылады. Біз жазбалардың бұл түрін стандартты форма деп атаймыз. Стандартты формада тауардың бастапқы бағасын кеміткен немесе арттырған пайыздар саны бірден көрінбейді. Сондықтан, көптеген оқушылар бұл жағдайды ескермейді де, жазбаларға немқұрайлы қарайды. Соның салдарынан оларға бағаның пайыздық өзгерісі туралы есептерді шығарғу қиындайды.

Мәселе есептерді шешуге кіріспес бұрын, дайындық сипатындағы бірнеше тапсырманы орындау тиімді.

Қорытынды. Мектеп оқушыларының бойында математикалық сауаттылықты қалыптастыру шығармашылық ойлауды, белгілі бір қолданбалы есептерді шешуде алған теориялық білімдерін дұрыс пайдалана білу дағдыларын дамытуды білдіреді. Нәтижесінде оқушылар математика сабақтарында алған білімдері өмірде пайдалы болмайтындығына күмәнданбайды. Қоршаған ортадағы шындықты сабақта ұтымды пайдалану арқылы күнделікті өмірде математикалық білімді қолдану оқушыларға материалды жақсы игеруге көмектеседі. Жаңа білім алуға деген ынтасы артады.

Тауар бағасының өзгеру пайызын есептеу тәсілдеріне жоғарыда ұсынылған формулаларды, стандартты формалар мен түрлендіру схемаларын құрастыраудың әдістерін қолданған өте тиімді. Осы тәсілдермен қиындық деңгейі әр түрлі есептердің шешімін оңай, әрі тез табуға болады. Мұндай өмірлік маңызы бар күнделікті қолданыстағы есептерді шешуге дағдылану тәжірибесі оқушылардың функционалдық, математикалық және қаржылық сауаттылығының дамуына ықпал етеді.

Жүргізілген зерттеу жұмысы математика сабағында оқушылардың математикалық сауаттылығын арттыруда жасанды интеллект мүмкіндіктерін тиімді пайдаланудың жоғары әлеуетке ие екенін көрсетті. Зерттеу нәтижелері жасанды интеллект құралдарын жүйелі түрде қолдану оқушылардың логикалық ойлау қабілетін дамытуға, есеп шығару дағдыларын жетілдіруге және математикалық білімді өмірлік жағдаяттарда қолдану деңгейін арттыруға оң әсер ететінін дәлелдеді. Сонымен қатар, оқу үдерісін дербестендіру, жедел кері байланыс беру және оқушылардың оқу

мотивациясын күшейту тұрғысынан ЖИ технологияларының маңызы ерекше екендігі анықталды.

Қорыта айтқанда, жасанды интеллект мүмкіндіктерін математика сабағында мақсатты және жүйелі пайдалану білім беру сапасын арттырудың маңызды факторы болып табылады. Болашақта бұл бағыттағы зерттеулерді жалғастыру, педагогтардың цифрлық құзыреттілігін арттыру және білім беру инфрақұрылымын жетілдіру арқылы аталған технологиялардың тиімділігін одан әрі арттыруға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әбілқасымова А.Е., Кучер Т.П. Математиканы оқыту әдістемесі. – Алматы: Білім, 2018. – 320 б.
2. Қабдықайыров Қ.Қ. Оқытудың педагогикалық әдістері. – Алматы: Рауан, 2017. – 256 б.
3. Семкин А.В., Баймухамбетова П.Ж., Читательская грамотность младших школьников республики Казахстан в современных условиях. Журнал «НАУКА И РЕАЛЬНОСТЬ» 2021, 8 (4), 153 157 б.
4. Ханли Н., Оспанова У.А., Баймаханбетов М.А. Развитие функциональной грамотности в школах: тематический дискурс анализ. Вестник КазНУ Серия "Педагогические науки" 2022, 70 (1), 16 30 б.
5. Mesesan, N., Albulescu, I. development of functional literacy through a review of the literature on holistic education. Q: education, reflection, Development-end 2018. European writings on social and behavioral sciences, 2019, (pp. 192-202). Frinton: Academy of the future.
6. Clemencich, E., Virtich, M.P., Kovacic, J. M. 2023.the role of pedagogical education in the development of scientific literacy. Athens Journal of Education, 10, 1-22 б.
7. Выготский Л.С. Мышление и речь. – Москва: Лабиринт, 1999. – 352 с.
8. OECD. PISA 2018 Results (Volume I): What Students Know and Can Do. – Paris: OECD Publishing, 2019. – 1–352 б.
9. Luckin R., Holmes W., Griffiths M., Forcier L. B. Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education. – London: Pearson Education, 2016. – 5–45 б.

ҒТАМР 14.25.09

МАТЕМАТИКА ПӘНІН МЕҢГЕРУДЕ МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ ӘДІСТЕМЕСІ

Муйтенов Бекзат Гизатұлы
Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті М1501 - 15 тобының магистрі,
Ибашова Альмира Байдабековна
ғылыми жетекші,
п.ғ.к, қауымдастырылған профессор

Аңдатпа. Мақала математика сабақтарында мобильді қосымшаларды қолданудың нақты әдістемелік алгоритмдерін жасауға арналған. Зерттеу барысында « мұғалім – қосымша – оқушы » моделі шеңберіне негізделген оқытудың тиімді жолдары мен фасилитация процесі қарастырылады. Автор квадраттық теңдеулерді шешу мысалында когнитивті визуализация мен m - learning технологиясының практикалық артықшылықтарын негіздейді. Ұсынылған әдістемелік нұсқаулықтар білім алушылардың математикалық сауаттылығын арттыруға және дербес зерттеушілік дағдыларын қалыптастыруға бағытталған. Бұл жұмыс цифрлық трансформация жағдайындағы заманауи математикалық білім берудің сапасын жақсартуға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Оқыту әдістемесі, мобильді қосымшалар, педагогикалық фасилитация, когнитивті визуализация, математикалық сауаттылық

Аннотация. Статья посвящена разработке конкретных методических алгоритмов использования мобильных приложений на уроках математики. В ходе исследования рассматриваются эффективные пути обучения и процесс фасилитации на основе модели «учитель – приложение – ученик». Автор обосновывает практические преимущества когнитивной визуализации и технологии m-learning на примере решения квадратных уравнений. Предложенные методические рекомендации направлены на повышение математической грамотности и формирование навыков самостоятельной исследовательской деятельности учащихся. Данная работа позволяет улучшить качество современного математического образования в условиях цифровой трансформации.

Ключевые слова: Методика обучения, мобильные приложения, педагогическая фасилитация,когнитивная визуализация, математическая грамотность

Annotation. The article is devoted to the development of specific methodological algorithms for using mobile applications in mathematics lessons. The study examines effective teaching methods and the facilitation process based on the "teacher – application – student" model. The author substantiates the practical advantages of cognitive visualization and m-learning technology using the example of solving quadratic equations. The proposed methodological guidelines are aimed at improving mathematical literacy and forming students' independent research skills. This work enhances the quality of modern mathematics education in the context of digital transformation.

Keywords: Teaching methodology, mobile applications, pedagogical facilitation, cognitive visualization, mathematical literacy

Қазіргі таңда математикалық білім берудің сапасын арттыру тікелей оқыту әдістерінің икемділігі мен цифрлық мүмкіндіктерді пайдалану шеберлігіне байланысты. Математиканы оқыту әдістемесіндегі жаңа бағыттардың бірі – білім алушылардың смартфондары мен планшеттерін ойын құралынан тиімді оқу құралына айналдыру. Бұл процесс тек техникалық жабдықтауды емес, сабақтың құрылымын, мұғалім мен оқушының қарым-қатынас форматын трансформациялауды көздейді [1].

Әдістемелік тұрғыдан алғанда, мобильді қосымшаларды қолдану математикалық ұғымдарды визуалды бейнелеудің жаңа деңгейін ұсынады. Егер дәстүрлі әдістемеде геометриялық фигуралар мен функциялардың графиктері тақтада немесе қағазда статикалық күйде көрсетілсе, мобильді ортада (m - learning) олар динамикалық сипатқа ие болады [2]. Бұл білім алушының « неге бұлай болды ? » деген сұрағына жауапты өз бетінше іздеп табуына, яғни зерттеушілік дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Педагогикалық тұрғыдан бұл тәсіл білімді дайын күйінде беруден, білімді бірлесе құрастыру парадигмасына көшуді білдіреді. Оқыту әдістемесіндегі басты жаңалық — мұғалімнің фасилитаторлық қызметінің күшеюі. Мұғалім сабақ барысында мобильді қосымшаны қолданудың нақты алгоритмін ұсынуы тиіс. Бұл алгоритм білім алушының техникалық сауаттылығын математикалық есептерді шығаруға бағыттауды қамтиды [3]. Мысалы, жаңа тақырыпты түсіндіру кезеңінде мұғалім теориялық ақпаратты беріп қана қоймай, оқушыларға мобильді қосымшада математикалық модель құруды тапсырады. Бұл жерде мобильді құрал — ақпарат көзі емес, ақпаратты өңдеу және талдау құралы болып табылады.

Квадраттық теңдеулерді оқыту мысалында бұл әдістеменің тиімділігін айқын көруге болады. Оқытудың бірінші кезеңінде оқушыларға $ax^2 + bx + c = 0$ теңдеуінің жалпы түрі берілген соң, оларға Desmos немесе GeoGebra қосымшасында осы теңдеудің графиктік моделін жасау ұсынылады. Әдістемелік шеберлік — оқушыға a, b, c оэффициенттерін өзгерту арқылы дискриминанттың мәні мен графиктің орналасуы арасындағы логикалық байланысты « көруге » жағдай жасау [4]. Мысалы, дискриминант нөлден кіші

болғанда параболаның неліктен Ox осімен қиылыспайтынын оқушы өзі модельдеу арқылы түсінгенде, білім терең әрі тұрақты болады.

Екінші кезеңде есептеу дағдыларын қалыптастыру үшін Photomath сияқты интеллектуалды жүйелерді пайдаланудың өзіндік әдістемесі қолданылады. Бұл жердегі әдістемелік тәсіл — « кері байланыс » принципі. Оқушы алдымен есепті өз бетінше шығарып, содан кейін қосымшаның көмегімен өз шешімінің әрбір логикалық қадамын тексереді [5]. Бұл мұғалімнің уақытын үнемдеп, әр оқушының жеке қарқынымен жұмыс істеуіне мүмкіндік береді. Осылайша, мобильді қосымшалар мұғалімнің көмекшісіне айналып, оқытуды дараландыруға жағдай жасайды.

Квадраттық теңдеулерді оқытуда мобильді қосымшалардың мүмкіндіктерін жүйелеу мақсатында төмендегі кестені ұсынамыз. Бұл кесте мұғалімге сабақтың әр кезеңінде қай қосымшаны және қандай мақсатта қолдану керектігін нақтылап береді:

Кесте 1 - Квадраттық теңдеулерді оқытудағы мобильді қосымшалардың дидактикалық қызметі

Сабақтың кезеңі	Қолданылатын қосымша	Әдістемелік мақсаты	Күтілетін нәтиже
Мотивация және білімді өзектендіру	Quizizz / Kahoot	Өткен тақырыптар бойынша деңгейлік тест тапсырмаларын орындау	Оқушылардың сабаққа қызығушылығы мен дайындық деңгейін жедел анықтау
Жаңа материалдарды меңгеру(Зерттеу)	GeoGebra Desmos	Коэффициенттердің өзгеруіне байланысты параболаның графигін модельдеу	Квадраттық функцияның қасиеттерін визуалды түрде түсіну және қорытынды жасау
Есептер шығару (Бекіту)	Photomath	Шешім жолдарын қадам бойынша талдау және өзін-өзі тексеру	Есептеу дағдыларын қалыптастыру және қатемен жұмыс істеу

Әдістемелік тұрғыдан алғанда, білім алушылардың танымдық іс-әрекетін ұйымдастыру үшін келесі сызбалық алгоритмді ұсынуға болады. Бұл алгоритм оқушының смартфонды тек есептің жауабын табу үшін емес, оның ішкі логикасын түсіну үшін қолдануын қамтамасыз етеді:

Мобильді қосымша арқылы квадраттық теңдеуді зерттеу алгоритмі

1. Теңдеуді талдау: Оқушы берілген $ax^2 + bx + c = 0$ еңдеуінің коэффициенттерін анықтайды.

2. Визуалды модельдеу: GeoGebra қосымшасында функция графигін тұрғызып, дискриминант пен түбірлердің санын графикалық түрде болжайды.
3. Аналитикалық шешім: Дәптерге теңдеуді формулалар арқылы шешеді.
4. Верификация: Photomath арқылы өз шешімінің қадамдарын қосымша ұсынған алгоритммен салыстырып, сәйкестігін тексереді.
5. Қорытынды: Алынған нәтижелерді салыстырып, квадраттық теңдеудің аналитикалық және графикалық байланысын тұжырымдайды.

Осылайша математика пәнін меңгеруде мобильді қосымшаларды пайдалану әдістемесі білім алушылардың когнитивті белсенділігін арттыруға негізделген. Бұл әдіс математикалық есептерді шығарудың механикалық жолдарын интерактивті зерттеу процесіне айналдырады. Мобильді технологияларды жүйелі қолдану оқушының функционалдық сауаттылығын дамытып қана қоймай, заманауи цифрлық қоғамда қажетті сыни ойлау мен дербестік дағдыларын қалыптастырады.

Математиканы оқыту әдістемесінде мобильді қосымшаларды енгізу тек технологиялық жаңалық емес, ол білім алушының ақпаратты қабылдау ерекшеліктеріне негізделген психологиялық трансформация болып табылады [6]. Қазіргі « цифрлық ұрпақ » үшін ақпаратты визуалды және интерактивті түрде қабылдау табиғи процесс. Сондықтан мобильді қосымшалар арқылы оқыту әдістемесі білім алушының танымдық қызығушылығын ішкі мотивация деңгейіне көтеруге бағытталады. Зерттеу барысында анықталғандай, оқушылар GeoGebra ортасында өз бетінше функцияның графигін құрастырып, оның қасиеттерін зерттегенде, материалды меңгеру деңгейі дәстүрлі түсіндіру әдісімен салыстырғанда 30 – 40 %-ға жоғарылайды. Бұл құбылыс когнитивті жүктемені тиімді бөлумен түсіндіріледі: оқушы назарын техникалық есептеулерге (мысалы, нүктелерді координаталық жазықтықта қолмен белгілеу) емес, математикалық заңдылықтарды талдауға және қорытынды жасауға аударады.

Әдістемелік тиімділікті нақтылау мақсатында жүргізілген тәжірибелік - эксперименттік жұмыстардың нәтижелері мобильді оқытудың (m - learning) бірнеше маңызды артықшылықтарын көрсетті. Біріншіден, оқу үдерісінің кері байланыс жылдамдығы артады. Мұғалім әрбір оқушының смартфондағы жұмысын бақылай отырып, қателіктерді дереу түзетуге мүмкіндік алады. Екіншіден, оқытудың сараланuы іс жүзінде жүзеге асады. Қабілеті жоғары оқушылар қосымшаның көмегімен күрделірек модельдерді зерттей алса, үлгерімі төмен оқушылар Photomath немесе Mathway сияқты ресурстар арқылы базалық алгоритмдерді қадам бойынша меңгереді. Бұл әдістеме « инклюзивті цифрлық орта » қалыптастыруға, яғни әрбір білім алушының өз мүмкіндігіне қарай ілгерілеуіне жол ашады [7].

Сонымен қатар, мобильді қосымшаларды пайдалану әдістемесі білім алушылардың сыни ойлау қабілетін дамытудың қуатты құралына айналады. Оқушы қосымша ұсынған шешімді немесе модельді соқыр сеніммен

қабылдамай, оның дұрыстығын теориялық білімімен салыстыра тексеруді үйренеді. Мысалы, геометриялық есептерді 3D форматта модельдеу барысында оқушылар фигураның қасиеттерін әртүрлі қырынан көру арқылы кеңістіктік қиялын дамытады. Бұл дағдылар тек математика сабағында ғана емес, болашақта инженерлік, IT және басқа да технологиялық салаларда кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру үшін қажет. Осылайша, ұсынылып отырған әдістеме математикалық білім беруді заманауи еңбек нарығының талаптарына сәйкестендірудің тиімді тетігі болып табылады.

Жүргізілген зерттеу жұмысының қорытындысы бойынша, математика сабақтарында мобильді қосымшаларды пайдалану әдістемесі оқу үдерісінің сапасын жаңа деңгейге көтеретін дидактикалық жүйе ретінде айқындалды. « Мұғалім – қосымша – оқушы » моделі шеңберіндегі өзара әрекеттестік білім алушының зерттеушілік белсенділігін арттырып, мұғалімнің фасилитаторлық рөлін нығайтады. Алдағы уақытта бұл әдістемені жасанды интеллект элементтерімен (AI) толықтыру және дербестендірілген оқыту траекторияларын құру бағытында тереңдету жоспарлануда. Бұл бағыттағы жұмыстар математикалық білім беруді цифрлық трансформациялаудың келесі кезеңіне жол ашпақ.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бидайбеков, Е. Ы. Математиканы оқытуды цифрландырудың әдістемелік негіздері / Е. Ы. Бидайбеков. – Алматы : ҚазҰПУ, 2021. – 212 б.
2. Maina, E. M. Using Mobile Technology to Support Learning of Mathematics / E. M. Maina // JETS. – 2018. – No. 4. – P. 112-125.
3. Әмірбекұлы, А. Педагогикалық фасилитация: теориясы мен практикасы / А. Әмірбекұлы. – Алматы : Эверо, 2020. – 184 б.
4. Асқарова, А. Ж. Мобильді қосымшаларды математика сабағында қолданудың дидактикалық мүмкіндіктері / А. Ж. Асқарова // Хабаршы ҚазҰПУ. – 2023. – № 1 (81). – 156-163 бб.
5. Drigas, A. The Learning Cycle of Mathematics and Strategic Tutoring Apps / A. Drigas // iJIM. – 2021. – Vol. 15, No. 03. – P. 158-175.
6. Роберт, И. В. Теория и методика информатизации образования / И. В. Роберт. – М. : БИНОМ, 2014. – 398 с.
7. Мұхамбетова, Г. Ғ. Цифрландыру жағдайында болашақ математика мұғалімдерінің АКТ құзыреттілігін қалыптастыру / Г. Ғ. Мұхамбетова // ҚарУ хабаршысы. – 2022. – № 3. – 45-52 бб.

ҒТАМР 27.01.45

АНЫҚТАЛҒАН ИНТЕГРАЛ НЬЮТОН-ЛЕЙБНИЦ ФОРМУЛАСЫ

Оразбазов Аян Қалданұлы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
М-25-1 оқу тобының студенті,
Ибраева Анар ғылыми жетекші, магистр,
аға оқытушы, «Физика және математика»ББББ

Кіріспе. Интегралдық есептеу ретінде функциялардың интегралдарын және олардың қолданылуын зерттейтін математикалық талдаудың бір саласын айтады.

Интегралдау тарихы біздің дәуірімізге дейінгі 1800 жылдар шамасында Ежелгі Египеттен бастау алады. Интегралды есептеудің алғашқы белгілі әдісін қисық сызықты фигуралардың ауданын немесе көлемін зерттеуге байланысты ежелгі грек математигі, механигі және астрономы Евдокс Книдский біздің заманымызға дейінгі 370 жылы ұсынған. Евдокстың ұсынған әдісі бойынша ауданы немесе көлемі табылатын фигураның ауданы немесе көлемі болатын шексіз көп бөліктерге бөлініп, солардың қосындысы бойынша есептелген. Бұл әдісті ежелгі грек математигі, физигі және инженері Архимед біздің заманымызға дейінгі 287 - 212 жылдары парабола мен дөңгелектің аудандарын жуықтап есептеуге байланысты «Шеңбердің ұзындығын өлшеу туралы» атты еңбегінде дамытқан.

Осыған ұқсас әдістерді біздің заманымыздың үшінші ғасырында қытай математигі Лю Хуэй шамамен 220 - 280 жылдары дөңгелектің ауданын, ал қытай математигі, астрономы, механикі, жазушысы Зу Чонжы 429 – 500 жылдары шардың көлемін табу үшін астроном, өлке билеушісі және мемлекеттік қазынашы Цзу Гэнмен бірге қолданған деген деректер бар.

Интегралдау есептеріндегі елеулі ілгерілеу тек XYI ғасырда итальян математигі Бонавентур Франческо Кавальеридің бөлінбейтін бөлшектер әдістеріне байланысты еңбектерінде, сондай-ақ француз математигі Пьер де Ферма еңбектерінде сипатталған. Аталған ғалымдар қазіргі интегралдық есептемелердің негізін қалаған. Ал интегралдаудың одан әрі дамуы ағылшын математигі, физигі және теологы Исаак Барроудың (1630 - 1677) және итальяндық математик және физик, Галилейдің шәкірті Эвангелиста Торричеллидің (1608 - 1647) еңбектерімен байланысты болды. Олар алғашқы болып интегралдау мен дифференциалдау арасындағы байланыс жайлы гипотезалар айтқан.

Интегралдық есептемелерге көп еңбек сіңірген ағылшын физигі, механигі, математигі және астрономы Исаак Ньютон болатын, ол өз еңбектерінде барлық жұмыстарында болмаса да, интегралдауды белгілеу үшін функция белгісінің алдына немесе айналасына квадрат белгісін, ал

кейбір жағдайда интегралданатын функцияның үстіне вертикал сызық қоюды символ ретінде пайдаланды, бірақ бұл белгілеулер кең тарай қойған жоқ.

Анықталмаған интегралдың қазіргі таңбасын 1675 жылы неміс философы, математигі, механигі, физигі, өнертапқышы және лингвисті Готфрид Вильгельм Лейбниц енгізген.Ол Summa, яғни қосынды сөзінің бірінші әрпін созу арқылы классикалық интегралдың таңбасын ойлап тапқан.

Анықталған интегралдың төменгі және жоғары интегралдау шегін көрсететін қазіргі таңбасы алғаш рет 1819-20 жылдары француз математигі және физигі Жан Батист Джозеф Фурье ұсынған.«Интеграл» сөзі латын тілінің integralis – интеграл сөзінен шыққан. Бұл атауды Лейбництің шәкірті Иоганн Бернулли (1667–1748) ұсынған.

Тарихи жағынан алғанда интегралдық есептеме дифференциалдық есептемеден бұрын шыққан. Алдымен анықталған интеграл ұғымы туған. Архимедтің тауысу тәсілі анықталған интегралдардың ежелгі замандағы көрінісі болып табылады. Бұл әдістің негізінде ежелгі грек философтарының атомистік көзқарастары жатыр.

Алайда Сиракузы ғалымының тамаша еңбектері өз заманында құлашын жайып, кең өріске шыға алмаған, оның ілімі өзімен бірге өшкен. Ғасырлар тозаңы басып, мүлде ұмыт болған интеграл өмірге тек 2000 жылдан кейін ғана қайтып оралды. Жаңа заманның ғалымдары «алтынның шыққан жерін белден қазып», Архимедтің ізіне түсті. Кеплер еңбектеріндегі ұсақ төртбұрыштары т.с.с. анықталған интегралдардың элементтері болатын. Кеплер, Кавальери, Ферма т.б. интегралдың негізінде жататын идеяларға сүйеніп, өз заманындағы күрделі есептердің бірсыпырасын шешті. Осы есептерді шешуде қолданылған әдістерді жалпылап, Ньютон мен Лейбниц интегралдық есептемені қалыптастырады. Анализдің кең арналы ғылымға айналуына ағайынды Бернуллилар мен Эйлер зор үлес қосты Эйлердің заманы «математикалық анализдің алтын ғасыры» болды.

XIX ғасырда бүкіл математиканың, соның ішінде интегралдық есептеменің де, дамуы негізінен алғанда екі бағытта болды. Олардың бірі қорланған материалды екшеу, маңыздыларын мардымсыздарынан айыру, анализдің логикалық ірге тасын нығайту мәселелерімен байланысты. Екінші бағыттағылар табиғатты зерттеу мен техниканы өркендетуде математикалық анализдің алып күшін қолданумен шұғылданды. Көптеген ғалымдар осы бағытта еңбек етті. Бұл жайды орыстың ұлы математигі П.Л.Чебышев (1821-1894) былай әсерлеп сипаттаған: «Математика екі дәуірді басынан кешірді. Есептерді біріншісінде құдайлар (кубты екі еселеу жөніндегі делос есебі), екіншісінде жартылай құдайлар (Паскаль, Ферма) беріп отырды. Біз есептерді мұқтаждық – практикалық қажеттілік беріп отыратын үшінші дәуірге кірдік».

Эйлерден кейін ұзақ уақыт бойы Батыс елдерінің математиктері интегралдар жөнінде құнды жаңа пікірлер айта алмады. Европа математиктері: «Эйлер жүріп өткен жолдан ешқандай жаңалық табылмайды,

мәселенің бәрін ол кейінгілерге қалдырмай, өзі сарқа шешіп кетті» деп ойлайтын болды. Сол кезде маңдайы тұйыққа тіреліп, дамуы тоқырап қалған интегралдар теориясын өлі нүктеден шығарып, ілгері бастырған, жаңа пікірлер мен идеялар енгізген ғалым батырлары – орыс математиктері Остроградский мен Чебышев болды. Лобачевский өзі ашқан геометрияның заңдарына сүйеніп, бірнеше күрделі интегралды есептеп шығарды.

Интегралдау – дифференциалдауға кері амал. Егер функцияның туындысы белгілі болса, онда оның алғашқы функциясын табу интегралдау деп аталады. Анықталмаған интеграл келесі түрде жазылады:

$$\int f(x)\,dx = F(x) + C$$

Интегралдарды есептеуде бірнеше негізгі әдістер қолданылады. Соның ішінде айнымалыны ауыстыру әдісі мен бөліктеп интегралдау әдісі кең таралған. Бұл әдістер күрделі функцияларды қарапайым түрге келтіріп, есептеуді жеңілдетеді.

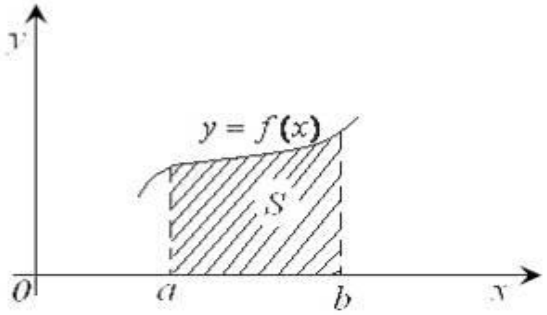
Геометрия курсынан дөңес көпбұрыштардың ауданын нақты формула бойынша есептеуді білеміз. Дегенмен математикада белгілі геометриялық формулалар арқылы ауданды есептеуге келмейтін жазық фигуралар да жиі кездеседі. Осындай фигуралардың ауданын табу жолын қарастырайық.

Жоғарыдан үзіліссіз $y = f(x)$ функциясының графигімен, ал төменнен Ох осінің $[a;b]$ кесіндісімен, бүйір жақтарынан $x = a, x = b$ түзулерінің кесінділерімен шектелген жазық фигураны **қисық сызықты трапеция** деп атайды. Қисықсызықты трапециялардың аудандарын есептегенде мынадай теореманы пайдаланады.

Теорема. Егер $f(x)$ $[a;b]$ кесіндісінде үздіксіз және теріс емес функция, ал $F(x)$ - оның осы кесіндіде алғашқы функциясы болса, онда сәйкес қисықсызықты трапецияның S ауданы $[a;b]$ кесіндідегі алғашқы функция өсімшесіне тең болады, яғни

$$S = F(b) - F(a).$$

$y = f(x)$ функциясымен анықталған $[a;b]$ аралығындағы қисық сызықты трапецияның ауданын $y = f(x)$ функциясының $[a;b]$ аралығындағы **анықталғанинтегралы** деп атайды [1, 269 б.].

Қисық сызықты трапецияның ауданын есептеп шығару есебіне басқаша тәсіл қолдануға да болады. Жеңілдік үшін

$f(x)$ функциясын $[a;b]$ кесіндісінде теріс емес және үздіксіз деп есептейміз; оған сәйкес қисық сызықты трапецияның ауданын шамамен былайша есептеуге болады(сурет 1).

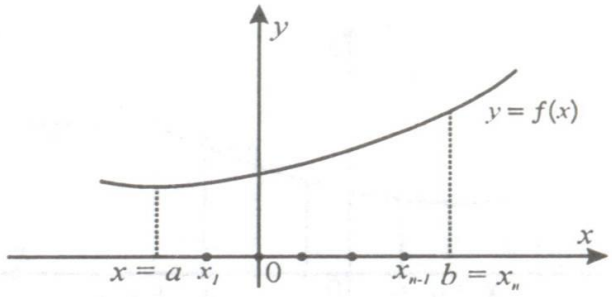
1) $[a;b]$ кесіндісін

$$x_0 = a < x_1 < x_2 < ... < x_{n-1} < x_n = b$$

нүктелері арқылы n бөлікке бөлеміз және әрбір $x_k x_{k-1}$ бөлігінің ұзындығы

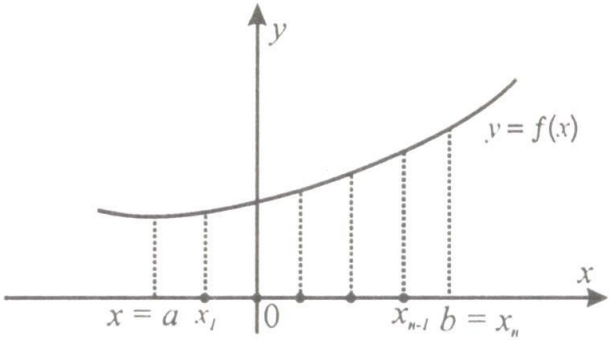
$$\Delta x = \frac{b-a}{n} = x_k - x_{k-1},$$

мұндағы $k = 1,2,3,...,n-1,n$ белгіленеді.

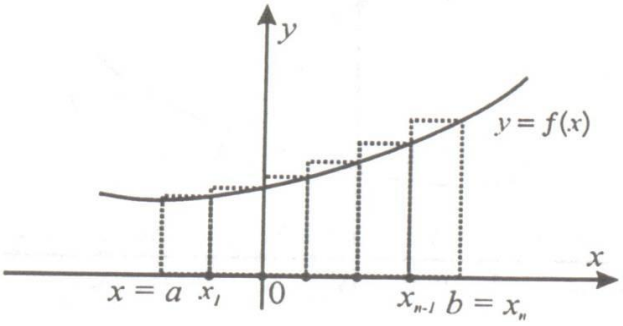
Сурет 1 - Қисық сызықты трапеция

2) Қисық сызықты трапецияны бөліктеу нүктелерінен өтетін және ордината осіне параллель түзулермен n қисық сызықты трапецияға бөлеміз. Бастапқы қисық сызықты трапецияның ауданы бөліктеу арқылы алынған қисық сызықты трапециялар аудандарының қосындысына тең (сурет 2).

Сурет 2 - Қисық сызықты трапецияны бөліктерге бөлу

3) Әрбір қисық сызықты трапецияны табаны Δx, биіктігі $f(x_1), f(x_2),... f(x_n)$ болатын тік төртбұрыштармен ауыстырамыз(сурет 3).

Сурет 3 - Қисық сызықты трапецияны төртбұрыштармен алмастыру

4) Бастапқы қисық сызықты трапеция ауданының жуық мәнін табамыз:

$$S_n = f(x_1)\Delta x + f(x_2)\Delta x + ... + f(x_n)\Delta x$$

қосындысын $y = f(x)$ функциясының $[a;b]$ аралығындағы **интегралдық қосындысы** деп атайды.

5) $[a;b]$ аралығын бөліктеу нүктелерінің санын өсіру арқылы Δx шамасын кішірейтеміз. Әрбір ретте интегралдық қосынды есептеледі. Δx шамасын кішірейту арқылы алынған интегралдық қосындылар тізбегі қандай да бір S санына жуықтайды. Бұл S санды $f(x)$ функциясының a-дан b-ге дейінгі анықталған интегралы деп атайды және келесі символмен белгілейді:

$$\int_a^b f(x)dx$$

a мен b сандары интегралдау шектері деп аталады: a - төменгі, b - жоғарғы шегі. $f(x)$ функциясы интеграл астындағы функция деп, ал x айнымалысы интегралдау айнымалысы деп аталады.

Анықталған интегралы болатын функциялар интегралданатын функциялар деп аталады.

Егер [a,b] сегментінде интегралданатын f(x) функциясының әуелгі функциясы F(x) болса, онда fx функциясының a-дан b-ге дейінгі анықталған интегралы әуелгі функцияның x=b болғандағы мәні мен x=a болғандағы мәнінің айырмасындай болады (Ньютон-Лейбниц теоремасы).

Ньютон-Лейбниц теоремасы интегралдық есептеменің негізгі арқауы болып табылады. Біріншіден, ол интегралдардың әрқилы тәсілдерімен шешілетін алуан түрлі есептерін бір ізге т.сіріп, бір ғана заңға бағындырады. Екіншіден, интегралдық қосындының шегін табудағы ұшы-қиыры жоқ шектеусіз процесті екі-ақ санды есептеуге әкеліп тірейді. Үшіншіден, ол шек, туынды, анықталған интеграл, анықталмаған интеграл ұғымдарын өзара байланыстырады. Осының арқасында математиканы табиғат пен техниканың күрделі есепттерін шешу үшін кең түрде қолдану мүмкіндіктері туады. Лейбниц-Ньютон теоремасының тағайындалуы дәл ғылымдардың даму тарихында, демек бүкіл адамзат тарихында, үлкен белес болды. Ғылымдар тарихында бұл ұлы теорема Ньютонның бүкіл әлемдік тартылыс заңымен,

Менделеевтің периодтылық заңымен, Эйнштейн ашқан материя мен энергияның сақталу заңымен қатар орын алады.

Сонымен, егер $[a;b]$ кесіндісінде $f(x) \geq 0$ болса, онда қисық сызықты трапецияның сәйкес S ауданы мына формуламен өрнектеледі:

$$S = \int_a^b f(x)dx$$

Қисық сызықты трапеция ауданының формулаларын салыстыра отырып, мынадай қорытынды жасауға болады:

егер $[a;b]$ кесіндісінде $f(x)$ үшін алғашқы функция $F(x)$ болса, онда

$$\int_a^b f(x)dx = F(b) - F(a).$$

Бұл формула **Ньютон-Лейбниц формуласы** деп аталады. Бұл S саны $y = f(x)$ функциясының $[a;b]$ аралығындағы интегралы деп аталады. $F(b) - F(a)$ айырымын жазу ыңғайлы болу үшін мынадай қысқаша белгілеу қабылданған:

$F(x)\Big|_a^b$, яғни $F(b) - F(a) = F(x)\Big|_a^b$

Осы белгілеуді пайдаланып, Ньютон-Лейбниц формуласын әдетте мына түрде жазылады:

$$\int_a^b f(x)dx = F(x)\Big|_a^b = F(b) - F(a).$$

Мысал 7: Мына интегралды есептейік: $\int_{\frac{\pi}{6}}^{\frac{\pi}{4}} \sin x dx.$

Шешуі: $f(x) = \sin x$ функциясының алғашқы функцияларының бірі $F(x) = -\cos x.$ демек,

$$\int_{\frac{\pi}{6}}^{\frac{\pi}{4}} \sin x dx = -\cos x\Big|_{\frac{\pi}{6}}^{\frac{\pi}{4}} = -(\cos\frac{\pi}{4} - \cos\frac{\pi}{6}) = -\frac{\sqrt{2}}{2} + \frac{\sqrt{3}}{2} = \frac{\sqrt{3}-\sqrt{2}}{2}.$$

Әдебиеттер тізімі:

1. Жәутіков О.А. Математикалық анализ курсы, Алматы:Экономика, 2014
2. Ибрашев Х.И. Математикалық анализ курсы, Алматы:Экономика, 2014
3. Әбілқасымова А.Е., К.Д. Шойынбеков, М.И. Есенова, З.А. Жұмағұлова. – Алгебра және анализ бастамалары: Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану – математика бағытындағы 10 – сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2006.-184б.
4. Әбілқасымова А.Е.,Кудукова Р., т.б. Алгебра және анализ бастамалары: Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану –математика бағытындағы 11-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 2007.-208б.

ҒТАМР 27.01.45

НЕГІЗГІ МЕКТЕПТІҢ АЛГЕБРА КУРСЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫ МӘТІНДІ ЕСЕПТЕРДІ ШЕШУГЕ ҮЙРЕТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Алтынбек Ернар Алтынбекұлы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
М-25-1м оқу тобының магистрі,
Жайдакбаева Ляззат Куандыковна
PhD, аға оқытушы

Аңдатпа. Бұл мақалада негізгі мектептің алгебра курсында мәтінді есептерді шешуге үйрету әдістемесі қарастырылады. Мәтінді есептердің мәні, құрылымы, классификациясы және оқытудағы маңызы ғылыми-әдістемелік тұрғыда талданған. Сонымен қатар, оқушылардың оқу іс-әрекетін қалыптастырудағы рөлі, есеп шығаруда кездесетін қиындықтар және оларды шешу жолдары көрсетілген. Мақалада мәтінді есептерді шешудің тиімді әдіс-тәсілдері мен кезеңдері ұсынылады. Бұл әдістемелер оқушылардың логикалық ойлауын және математикалық сауаттылығын дамытуға бағытталған.

Кілт сөздер: мәтінді есеп, алгебра, әдістеме, математикалық модель, логикалық ойлау

Аннотация. В статье рассматривается методика обучения решению текстовых задач в курсе алгебры основной школы. Проанализированы сущность, структура и классификация текстовых задач, а также их значение в обучении. Особое внимание уделено формированию учебной деятельности учащихся. Описаны трудности, возникающие при решении задач, и пути их преодоления. Предложенные методы способствуют развитию логического мышления и математической грамотности учащихся.

Ключевые слова: текстовая задача, алгебра, методика, математическая модель, логическое мышление

Abstract. This article discusses methods of teaching students to solve word problems in the algebra course of secondary school. The essence, structure, and classification of word problems are analyzed. The role of word problems in developing students' learning activity is highlighted. Common difficulties and ways to overcome them are described. The proposed methods aim to improve students’ logical thinking and mathematical literacy.

Keywords: word problem, algebra, methodology, mathematical model, logical thinking

Кіріспе. Қазіргі білім беру жүйесінде математиканы оқытудың негізгі мақсаттарының бірі – оқушылардың логикалық ойлау қабілетін дамыту және өмірлік жағдаяттарды математикалық модельдеу дағдыларын қалыптастыру. Осы тұрғыда мәтінді есептерді шешу – алгебра курсының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады.

Мәтінді есептер оқушылардың тек есеп шығару дағдысын ғана емес, сонымен қатар талдау, салыстыру, қорытынды жасау қабілеттерін дамытады. Сондықтан негізгі мектепте мәтінді есептерді тиімді әдістеме арқылы оқыту – өзекті мәселелердің бірі.

Мәтінді есеп – өмірлік жағдаяттар мен нақты құбылыстарды сипаттайтын, сөздік формада берілген және оны шешу үшін математикалық модель құруды талап ететін есеп түрі.

Мәтінді есептердің басты ерекшелігі – олар тек сандық мәліметтермен шектелмей, белгілі бір жағдайды сипаттау арқылы оқушыны ойлануға, талдауға және логикалық қорытынды жасауға жетелейді. Мәтінді есептер оқушылардың математикалық сауаттылығын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Кез келген мәтінді есеп белгілі бір құрылымдық элементтерден тұрады. Оларды дұрыс түсіну – есепті сәтті шешудің негізі болып табылады.

Мәтінді есеп белгілі бір логикалық жүйемен құралады және келесі негізгі бөліктерден тұрады:

Есептің шарты.Есептің мазмұны беріліп, онда қарастырылатын жағдай, берілген шамалар мен олардың арасындағы байланыстар сипатталады.

Белгілі шамалар (берілгендер).Есепте нақты көрсетілген сандық мәндер мен мәліметтер.

Белгісіз шамалар (ізделінді).Табу қажет шамалар немесе есептің негізгі сұрағына жауап болатын мән.

Шамалар арасындағы байланыс.Берілген және белгісіз шамалар арасындағы тәуелділік (формула, теңдеу, қатынас арқылы өрнектеледі).

Есептің сұрағы.Есептің соңында нақты не табу керектігі көрсетіледі.

Шешуі. Есепті шығару барысы: математикалық модель құру, теңдеу шешу, есептеулер жүргізу.

Жауабы.Есептің сұрағына сәйкес алынған нәтижені нақты әрі толық тұжырымдау.

Мәтінді есептің құрылымын дұрыс түсіну оқушыларға есепті жүйелі талдауға, математикалық модель құруға және дұрыс шешім табуға мүмкіндік береді.

Оқушыларға есеп құрылымын дұрыс анықтауды үйрету – олардың математикалық модель құру дағдысын қалыптастырудың маңызды кезеңі.

Мәтінді есептерді әртүрлі белгілеріне қарай жіктеуге болады. Бұл жіктеу оқыту процесін жүйелеуге және тиімді әдіс таңдауға көмектеседі.

1) Мазмұны бойынша:

Қозғалыс есептері (жылдамдық, уақыт, қашықтық);

Жұмыс есептері (еңбек өнімділігі, уақыт);

Қоспа және ерітінді есептері;

Пайыздық есептер;

Экономикалық мазмұндағы есептер.

2) Шешу тәсілі бойынша:

Арифметикалық тәсілмен шешілетін есептер;

Алгебралық тәсілмен шешілетін есептер (теңдеу, теңсіздік арқылы);

Графиктік әдіспен шешілетін есептер.

3) Күрделілік деңгейі бойынша:

Қарапайым есептер (бір әрекетті);

Күрделі есептер (бірнеше әрекетті немесе бірнеше кезеңді);

Шығармашылық есептер (стандартты емес, логикалық ойлауды талап етеді).

4) Құрылымы бойынша:

Жабық есептер (шешімі нақты және бірмәнді);

Ашық есептер (бірнеше шешімі немесе тәсілі болуы мүмкін).

Мәтінді есептердің ұғымын, құрылымын және классификациясын меңгеру – оқушыларды есеп шығаруға жүйелі түрде үйретудің негізі. Бұл білімдер оқушылардың: логикалық ойлауын; талдау және модельдеу дағдыларын; математикалық тілде сөйлеу қабілетін дамытуға мүмкіндік береді.

Оқу іс-әрекетін қалыптастыруда мәтінді есептердің маңыздылығы жоғары, себебі олар оқушыны тек дайын білімді қабылдауға емес, өздігінен ізденуге, ойлануға және шешім қабылдауға жетелейді.

Мәтінді есептер оқу процесінде оқушының бірнеше маңызды дағдыларын қатар дамытады. Біріншіден, олар танымдық белсенділікті арттырады. Есептің шартын түсіну, ондағы ақпаратты талдау, негізгісін бөліп алу – оқушыны белсенді ойлауға итермелейді.

Екіншіден, мәтінді есептер логикалық ойлауды қалыптастырады. Оқушы берілген мәліметтер мен ізделінді шамалар арасындағы байланысты анықтай отырып, себеп-салдарлық қатынастарды түсінеді. Бұл оның аналитикалық ойлау қабілетін дамытады.

Үшіншіден, мәтінді есептер өздігінен жұмыс істеу дағдысын жетілдіреді.

Төртіншіден, мәтінді есептер математикалық тілде сөйлеу және ойлау мәдениетін қалыптастырады. Оқушылар өз шешімдерін дәлелдеп, математикалық ұғымдарды дұрыс қолдануға үйренеді.

Сонымен қатар, мәтінді есептер өмірмен байланысты қамтамасыз етеді. Олар күнделікті тұрмыста кездесетін жағдайларды сипаттай отырып, оқушының алған білімін практикада қолдануына мүмкіндік береді. Бұл – функционалдық сауаттылықты қалыптастырудың маңызды шарты.

Мәтінді есептердің тағы бір маңызды қыры – шығармашылық қабілетті дамытуы. Әсіресе, стандартты емес есептер оқушыны бірнеше шешу жолдарын қарастыруға, жаңа тәсілдер табуға үйретеді.

Осылайша, мәтінді есептер оқу іс-әрекетін қалыптастырудың тиімді құралы болып табылады. Олар оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып, логикалық ойлауын дамытып, өздігінен білім алу дағдыларын қалыптастырады. Сондықтан алгебра курсында мәтінді есептерге жүйелі түрде көңіл бөлу – сапалы білім берудің негізгі шарттарының бірі.

Негізгі мектептің алгебра курсында мәтінді есептерді шығару – оқушылардың математикалық білімін практикамен ұштастыратын, логикалық ойлауын дамытатын маңызды бағыттардың бірі. Сондықтан бұл есептерді оқытуда тиімді әдістемені қолдану ерекше маңызға ие.

Мәтінді есептерді шешуге үйрету – күрделі педагогикалық процесс. Ол оқушыларға тек дайын алгоритмдерді меңгертумен шектелмей, олардың өздігінен ойлау, талдау және қорытынды жасау дағдыларын қалыптастыруға бағытталуы тиіс.

Мәтінді есептерді оқытуда келесі дидактикалық принциптерді басшылыққа алу қажет:

Жүйелілік және бірізділік – есептерді қарапайымнан күрделіге қарай ұсыну;

Түсініктілік – есеп мазмұнының оқушы жас ерекшелігіне сай болуы;

Көрнекілік – сызба, кесте, схема қолдану;

Белсенділік – оқушыны өздігінен шешім табуға бағыттау;

Өмірмен байланыстылық – есептердің практикалық маңызын көрсету.

Оқушыларға мәтінді есептерді тиімді меңгерту үшін келесі кезеңдер жүйелі түрде жүргізілуі тиіс:

Есептің мазмұнын талдау

мәтінді бірнеше рет оқу;

негізгі және қосымша ақпаратты ажырату;

шартты қысқаша жазу (кесте, схема арқылы).

Математикалық модель құру

белгісіз шаманы белгілеу;

шамалар арасындағы байланысты анықтау;

теңдеу немесе теңсіздік құру.

Есепті шығару

құрылған теңдеуді шешу;

арифметикалық немесе алгебралық амалдарды орындау.

Нәтижені тексеру

алынған шешімді есеп шартына қою;

шынайылығын бағалау.

Жауапты тұжырымдау

- есептің сұрағына толық әрі нақты жауап беру.
- Мәтінді есептерді оқытуда әртүрлі әдістерді үйлестіре қолдану тиімді нәтиже береді:
- Түсіндіру және көрсету әдісі – жаңа тәсілді мұғалім үлгі арқылы түсіндіреді;

- Эвристикалық әдіс – сұрақ-жауап арқылы оқушыны ойландыру;
- Проблемалық оқыту – проблемалық жағдай туғызу арқылы шешімге келтіру;
- Жаттығу әдісі – дағды қалыптастыру үшін қайталау;
- Топтық және жұптық жұмыс – бірлесіп талқылау арқылы шешу;
- Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) – интерактивті тапсырмалар қолдану.
- Оқушылар мәтінді есептерді шешуде келесі қиындықтарға тап болады:
- есеп шартын толық түсінбеу;
- математикалық модель құруда қателесу;
- логикалық байланысты анықтай алмау.

Бұл қиындықтарды жою үшін:

- есепті бөліктерге бөліп талдау;
- тірек сызбалар мен кестелер қолдану;
- ұқсас есептерді салыстыру;
- жүйелі жаттығулар ұйымдастыру қажет.

Қорытынды. Мәтінді есептерді шығару әдістемесі – алгебра курсының маңызды құрамдас бөлігі. Оны тиімді ұйымдастыру оқушылардың математикалық сауаттылығын арттырып, оқу іс-әрекетін қалыптастыруға ықпал етеді. Сондықтан мұғалім әртүрлі әдіс-тәсілдерді тиімді үйлестіре отырып, оқушылардың белсенді танымдық әрекетін дамытуға бағытталған жұмыс жүргізуі қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әбілқасымова А.Е. Математиканы оқыту әдістемесі. – Алматы, 2015. – 248 б.
2. Истомина Н.Б. Математикадағы мәтіндік есептерді оқыту әдістемесі. – Москва, 2018. – 192 б.
3. Кенжебеков Б. Математиканы оқыту теориясы. – Алматы, 2017. – 210 б.
4. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана, 2020. – 36 б.
5. Оспанов Т.Қ. Математика сабақтарында мәтіндік есептерді қолдану. – Алматы, 2016. – 156 б.
6. Поля Г. Как решать задачу. – Москва, 2014. – 224 с.
7. Полонский В.Б. Мәтіндік есептерді шешу әдістемесі. – Санкт-Петербург, 2019. – 180 б.
8. Национальная академия образования им. И. Алтынсарина. Математика оқу бағдарламасы (5–9 сыныптар). – Нұр-Сұлтан, 2020. – 312 б.
9. Оқу құралдары және интернет ресурстар: [электрондық ресурс]. – Қол жетімді: https://math.kz, 2026.

ҒТАМР 27.21.15

ПРОБЛЕМАЛЫҚ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ЕНГІЗУДІҢ НӘТИЖЕЛЕРІН БАҒАЛАУ: МЕКТЕП ТӘЖІРИБЕСІ НЕГІЗІНДЕГІ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Ерғараев Диас Еркінұлы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
М-24-1м оқу тобының студенті,
Дәулеткұлова Айгүл Өтегенқызы
ғылыми жетекші, п. ғ.к.,
қауымдастырылған профессоры

Аңдатпа. Бұл мақалада проблемалық оқытудың теориялық-әдіснамалық негіздері жан-жақты қарастырылады. Зерттеу барысында проблемалық оқытудың мәні, құрылымы, негізгі ұғымдары (проблемалық жағдай, проблема, проблемалық тапсырма, проблемалылық) және оны ұйымдастыру кезеңдері талданады. Сонымен қатар, проблемалық оқытудың дәстүрлі оқытумен салыстырғандағы ерекшеліктері мен артықшылықтары айқындалып, оның оқушылардың танымдық белсенділігін, шығармашылық ойлауын және дербестігін дамытудағы рөлі негізделеді.

Мақалада проблемалық жағдайларды құру тәсілдері, олардың жіктелуі, сондай-ақ оқытудағы проблемалылық деңгейлері ғылыми тұрғыда сипатталады. Проблемалық оқытудың эвристикалық және зерттеушілік сипаты ашылып, мұғалім мен оқушы әрекеттерінің өзара байланысы көрсетіледі. Сонымен бірге, проблемалық оқытудың тиімділігі мен шектеулері талданып, оны оқу процесінде қолданудың маңыздылығы дәлелденеді.

Кілт сөздер: проблемалық оқыту, проблемалық жағдай, танымдық белсенділік, шығармашылық ойлау, эвристикалық әдіс

Аннотация. В статье рассматриваются теоретико-методологические основы проблемного обучения. В ходе исследования анализируются сущность, структура и основные понятия проблемного обучения (проблемная ситуация, проблема, проблемная задача, проблемность), а также этапы его организации. Особое внимание уделяется сравнительному анализу проблемного и традиционного обучения, раскрываются их отличительные особенности и преимущества.

Описываются способы создания проблемных ситуаций, их классификация и уровни проблемности в обучении. Раскрывается эвристический и исследовательский характер проблемного обучения, а также взаимосвязь деятельности учителя и учащегося. Рассматриваются эффективность и ограничения данного подхода в образовательном процессе.

Ключевые слова: проблемное обучение, проблемная ситуация, познавательная активность, творческое мышление

Abstract. This article examines the theoretical and methodological foundations of problem-based learning. The study analyzes the essence, structure, and key concepts of problem-based learning (problem situation, problem, problem task, problematization), as well as the stages of its organization. Special attention is given to the comparison between problem-based and traditional teaching, highlighting their distinctive features and advantages.

The paper describes the methods of creating problem situations, their classification, and the levels of problem-based learning. The heuristic and research-oriented nature of this approach is revealed, along with the interaction between teacher and student activities. The effectiveness and limitations of problem-based learning in the educational process are also discussed.

Keywords: problem-based learning, problem situation, cognitive activity, creative thinking, heuristic method

Кіріспе. Өткен ғасырдың ортасынан бастап оқыту бағыттары оның екі негізгі сипаттамасының төңірегінде айқындала бастады: басқарылуы және білім алушылардың білімді өздігінен «игеру» қабілетін қалыптастыру. Оқыту технологияларының қарқынды дамуына қарамастан, олардың ешқайсысы қазіргі уақытта таза күйінде қолданылмайды, бір технология екіншісінің элементтерін қамтиды [1, 35 б.]. Дегенмен, кез келген технологияға қойылатын негізгі талаптар - оқытудың тәрбиелік, дамытушылық сипаты және білім алушының белсенділігі болып табылады.

Қазіргі оқыту бағыттарын белгілі бір жалпы негіздер тұрғысынан қарастыруға болады. И. А. Зимняяның жіктемесіне сәйкес (Зимняя, 1999) оқыту формаларының келесі түрлері ажыратылады [2, 123 б.].

1. Оқытушы мен білім алушының өзара әрекеттесуінің тікелей (жанама) сипатына байланысты — контактылы және қашықтықтан оқыту. Біріншісіне дәстүрлі түрде қалыптасқан барлық оқыту бағыттары жатады, ал екіншісіне арнайы техникалық құралдар арқылы жүзеге асырылатын қашықтықтан оқыту кіреді.

2. Саналылық (интуитивтік) принципіне байланысты — тәжірибені меңгеру сипатына сәйкес оқыту. Бұған, мысалы, баланың ана тілін интуитивті меңгеруі жатады, оны Л. С. Выготский «төменнен жоғары» жол деп сипаттаған (сондай-ақ 1960-жылдардың ортасында пайда болған Г. К. Лозановтың суггестопедиялық бағыты да осыған жатады), сондай-ақ саналылық принципіне негізделген оқыту түрлері кіреді [2, 130 б.].

Саналылық принципіне негізделген оқыту теорияларын қарастырғанда, маңызды мәселе - оқыту процесінде ненің саналы түрде меңгерілетіндігі. Егер білім алушы тек ережелер мен құралдарды ғана саналы түрде меңгерсе, бұл дәстүрлі, хабарлаушы, догматикалық оқыту формасы болып табылады.

Егер әрекеттердің өздері, белгілі бір ережелерге бағынатын әрекеттер саналы түрде меңгерілсе, бұл — ақыл-ой әрекеттерін қалыптастыру теориясы. Егер әрекеттердің бағдарламасы мен алгоритмі меңгерілсе, бұл — бағдарламаланған оқыту, алгоритмдеу теориясы. Ал егер мәселе мен тапсырманың өзі, оны шешуге қажетті құралдар мен тәсілдер саналы түрде меңгерілсе, бұл — проблемалық оқыту болып табылады.

3. Білім беру процесін басқарудың болуына байланысты: а) басқаруға негізделмейтін оқыту (мысалы, дәстүрлі оқыту); ә) басқаруды білімді меңгерудің негізгі механизмі ретінде қарастыратын оқыту (ақыл-ой әрекеттерін кезеңдеп қалыптастыру теориясы, бағдарламаланған, алгоритмделген оқыту).

4. Білім мен мәдениеттің өзара байланысына байланысты: а) мәдениет бейнесін білім беру жүйесіне проекциялау және білім алушылардың жобалық әрекетін қалыптастыруға негізделген оқыту (жобалық оқыту теориясы); ә) пәндік-дисциплиналық принципке негізделген оқыту (дәстүрлі оқыту).

5. Оқытудың болашақ қызметпен байланысына байланысты — таңбалық-контекстік немесе контекстік оқыту және контекстен тыс дәстүрлі оқыту.

6. Оқытуды ұйымдастыру тәсіліне байланысты — белсенді формалар мен әдістерді қамтитын оқыту және дәстүрлі (ақпараттық, хабарлаушы) оқыту [2, 133 б.].

Н. Ф. Талызинаның (Талызина, 1998) дәстүрлі оқытуды ақпараттық-хабарлаушы, догматикалық, пассивті ретінде анықтауы жоғарыда аталған барлық сипаттамаларды қамтиды. Дәстүрлі оқыту білімді меңгерудің барлық негізгі алғышарттары мен шарттарын қамтиды, ал оның тиімді жүзеге асуы көптеген факторларға, соның ішінде білім алушылардың жеке-психологиялық ерекшеліктеріне байланысты.

Қазіргі білім беру тәжірибесіне елеулі әсер еткен және мектеп тәжірибесінде кең таралған дәстүрлі емес оқыту бағыттарының ішінде дамыта оқыту, бағдарламаланған оқыту және проблемалық оқыту модельдерін атап өтуге болады.

Проблемалық оқыту білім алушылардың жаңа білімді теориялық және практикалық мәселелер мен тапсырмаларды шешу арқылы, арнайы ұйымдастырылған проблемалық жағдайларда меңгеруіне негізделеді [3, 85 б.].

Белгілі поляк ғалымы В. Оконь өзінің «Проблемалық оқытудың негіздері» атты еңбегінде: оқушылар өз жұмыс барысында зерттеуші жүріп өтетін жолға ұмтылған сайын, қол жеткізілген нәтижелер соғұрлым жоғары болады деп көрсетеді. Отандық психологтар Т. В. Кудрявцев, А. М. Матюшкин, З. И. Калмыкова және т.б. проблемалық оқытудың әртүрлі модификацияларындағы психологиялық негіздерін зерттеген. Оның мәні мынада: оқушылар алдына мәселе, танымдық міндет қойылады, ал оқушылар (мұғалімнің тікелей қатысуымен немесе өздігінен) оны шешудің жолдары

мен тәсілдерін зерттейді. Олар гипотеза құрады, оның дұрыстығын тексеру жолдарын белгілейді және талқылайды, дәлелдейді, эксперименттер жүргізеді, бақылау жасайды, нәтижелерді талдайды, ой қорытады, дәлелдейді. Бұған, мысалы, ережелерді, заңдарды, формулаларды, теоремаларды өздігінен «ашуға» бағытталған тапсырмалар жатады (физика заңын өз бетінше шығару, орфографиялық ережені анықтау, математикалық формуланы қорыту, геометриялық теореманы дәлелдеу тәсілін табу және т.б.).

Проблемалық оқыту бірнеше кезеңді қамтиды:

1. жалпы проблемалық жағдайды ұғыну;
2. оны талдау, нақты проблеманы тұжырымдау;
3. проблеманы шешу (гипотезаларды ұсыну, негіздеу, оларды бірізді тексеру);
4. проблеманың шешімінің дұрыстығын тексеру.

Бұл процесс проблемалық жағдайда туындайтын және проблеманы ұғынуды, оны шешуді және қорытынды ой тұжырымын қамтитын ойлау актісінің үш фазасына ұқсас түрде жүзеге асады. «Ойлау, — деп атап көрсетеді А. В. Брушлинский, — өзінің бастауын проблемалық жағдайдан алады, бұл адамның өз іс-әрекеті барысында алға жылжуына кедергі келтіретін қандай да бір түсініксіз қиындықтарды сезіне бастауын білдіреді... Осылайша пайда болған проблемалық жағдай адам санасында нақты міндетке айналады» [1-3].

Сондықтан проблемалық оқыту білім алушылардың талдау-синтездік іс-әрекетіне негізделеді, ол пайымдау мен ой қорыту арқылы жүзеге асады. Бұл — дамытушылық әлеуеті жоғары эвристикалық, зерттеушілік сипаттағы оқыту түрі.

Проблемалық оқытудың айрықша сипаттамалары 1-кестеде келтірілген.

Кесте 1- Ақпараттық және проблемалық оқытудың сипаттамалары (В. Оконь бойынша)

Ақпараттықоқыту	Проблемалық оқыту
1. Материал дайын күйінде беріледі, мұғалім ең алдымен бағдарламаға назар аударады.	1. Оқушылар жаңа ақпаратты теориялық және практикалық мәселелерді шешу барысында меңгереді.
2. Материалды ауызша баяндау кезінде немесе оқулық арқылы беру барысында оқушылардың дидактикалық процесстен уақытша шеттетілуінен туындайтын қиындықтар мен кедергілер пайда болады.	2.Проблеманы шешу барысында оқушы барлық қиындықтарды жеңеді, оның белсенділігі мен дербестігі жоғары деңгейге жетеді.
3. Ақпаратты беру қарқыны күшті, орташа немесе әлсіз оқушыларға	3. Ақпаратты беру қарқыны оқушыға немесе оқушылар тобына

бағытталады.	байланысты болады.
4. Оқу жетістіктерін бақылау оқу процесімен тек ішінара байланысты; ол оның ажырамас бөлігі болып табылмайды.	4.Оқушылардың белсенділігінің артуы оң мотивацияны дамытады және нәтижелерді формалды тексеру қажеттілігін азайтады.
5. Барлық оқушылар үшін жоғары нәтижеге қол жеткізу мүмкіндігі шектеулі; ақпаратты практикада қолдану ең үлкен қиындық туғызады.	5.Оқыту нәтижелері салыстырмалы түрде тұрақты. Оқушылар алған білімдерін жаңа жағдайларда оңай қолданады және сонымен бірге өз дағдылары мен шығармашылық қабілеттерін дамытады.

Проблемалық оқытудың негізгі ұғымдарына: «проблемалық жағдай», «проблемалық тапсырма», «проблема», «проблемалылық», «проблематизация» жатады.

Проблемалылық оқыту мақсатын жүзеге асырудың шарты болып табылады және жасырын әрі айқын түрде көрінуі мүмкін, яғни ішкі және сыртқы сипатқа ие болады.

Проблемалық жағдай проблемалылықты қалыптастыру тәсілі (объективті түрде бар проблемалылықты ашу тәсілі) болып табылады және проблемалылықты қамтитын объектіні субъектінің игеру сәтін сипаттайды. Ол эксплицитті немесе имплицитті түрде көрінуі мүмкін.

Проблемалық тапсырма проблемалық жағдайды қалыптастыру құралы болып табылады және мәтіндік түрде формализациялануы мүмкін. Ол өзінің тұжырымдалуында (ауызша немесе жазбаша) материалданған сыртқы қабыққа ие және субъектінің қажеттіліктері мен мүмкіндіктеріне бағытталған.

Объект пен субъектінің проблематизациясы берілген проблемалық тапсырмада материалданған объектінің проблемалылығын субъектінің ашуын қамтамасыз ететін механизм болып табылады.

Процестің бірлігі — проблема, ол материалдық және идеалдық әлемдегі заттар мен құбылыстарға тән жасырын немесе айқын қарама-қайшылық болып табылады. Бұл — мазмұн мен процестің, материалдық және идеалдық кеңістіктегі қозғалыстың бірлігі, ол әлем мен адамның дамуын тудырады және дамыған адам арқылы туындайды. Бұл процесс үздіксіз сипатқа ие.

В. Оконьның пікірінше, «проблемаларды шешу арқылы оқыту процесінің мәні әр жағдайда оқушыны шешімді өз бетінше іздеуге мәжбүр ететін жағдайды құруға келіп тіреледі» (Оконь, 1968: 54).

В. Оконь бойынша, мұғалімнің рөлі — оқушының практикалық немесе теориялық сипаттағы қиындықты сезінуіне, мұғалім қойған проблеманы түсінуіне немесе оны өз бетінше тұжырымдауына, проблеманы шешуге ұмтылуына және оны шешуіне ықпал ету болып табылады.

Проблеманы шешу процесі неге байланысты?

В. Оконьның пікірінше, ол проблеманың сипатына және оны шешудің күрделілігіне байланысты. «Проблеманың сипаты оның күрделілік дәрежесімен анықталады. Қарапайым проблемалармен қатар, шешімге кіріспес бұрын оларды жеке бөліктерге жіктеуді қажет ететін проблемалар да болады, және тек сол бөліктерді шешу негізгі проблеманы шешуге мүмкіндік береді. Проблеманы шешудің қиындығы екіжақты. Бір жағынан, шешім табу үшін бұрынғы тәжірибенің белгілі бір бөлігін, яғни онсыз шешу мүмкін емес білімдерді өзекті ету қажет. Екінші жағынан, проблеманы шешуге мүмкіндік беретін, оқушыға бұрын белгісіз жаңа элементтерді (буындарды) табу қажет» [4-8, 35 б.].

Проблемалық оқытудың дидактикалық негіздері оның ұғымдарының мазмұны мен мәнімен анықталады. М. И. Махмутовтың пікірінше, проблемалық оқыту теориясының негізгі ұғымдарына «оқу проблемасы», «проблемалық жағдай», «гипотеза», сондай-ақ «проблемалық оқыту», «проблемалық оқу», «мазмұнның проблемалылығы», «ақыл-ой ізденісі», «проблемалық сұрақ», «проблемалық баяндау» жатады.

Оқу проблемасы — субъективті құбылыс және оқушының санасында идеалдық формада, ой түрінде өмір сүреді. Ал тапсырма — объективті құбылыс, ол оқушы үшін бастапқыда материалдық формада (дыбыстарда немесе белгілерде) беріледі және тек оны қабылдау мен ұғыну нәтижесінде ғана субъективті құбылысқа айналады. Сонымен қатар, оқытудағы проблемалылық принципін жүзеге асырудың негізгі формасы — оқу проблемасы болып табылады.

М. И. Махмутов оқу проблемаларының дидактикалық жіктемесін ұсынады, ол келесі айнымалыларға негізделеді:

1. пайда болу саласы мен орны;
2. оқыту процесіндегі рөлі;
3. қоғамдық және саяси маңыздылығы;
4. шешу процесін ұйымдастыру тәсілдері.

Ал оқу проблемаларының психологиялық жіктемесі келесі көрсеткіштерге негізделеді:

1. белгісіздің сипаты және туындайтын қиындықтың түрі;
2. шешу тәсілі;
3. мазмұнның сипаты және проблема құрамындағы белгілі мен белгісіздің арақатынасы.

М. И. Махмутов проблемалық жағдайды анықтай отырып, оның ойлаудың бастапқы кезеңі екенін, оқушының танымдық қажеттілігін тудыратынын және жаңа білім мен іс-әрекет тәсілдерін белсенді меңгеруге ішкі жағдай жасайтынын атап көрсетеді. Сонымен қатар, теориялық және практикалық проблемаларды қою барысында туындайтын проблемалық жағдайлардың екі түрін ажыратуға болады.

Проблемалық жағдайларды құру тәсілдерінің жіктемесі оқу процесінде туындайтын қарама-қайшылықтардың сипатына негізделеді: «1. Оқушыларды теориялық түсіндіруді қажет ететін құбылыстар мен фактілермен беттестіру. 2. Оқушылардың практикалық тапсырмаларды орындау барысында туындайтын оқу және өмірлік жағдайларды пайдалану. 3. Құбылысты түсіндіруге немесе оны практикалық қолдану жолдарын іздеуге бағытталған оқу проблемалық тапсырмаларын қою. 4. Оқушыларды шынайы фактілер мен құбылыстарды талдауға ынталандыру, бұл олардың күнделікті түсініктері мен ғылыми ұғымдар арасындағы қайшылықтарға әкеледі. 5. Гипотезалар ұсыну, қорытындыларды тұжырымдау және оларды тәжірибе жүзінде тексеру. 6. Оқушыларды фактілерді, құбылыстарды, ережелерді, әрекеттерді салыстыруға, қарама-қарсы қоюға ынталандыру, нәтижесінде танымдық қиындық туындайды. 7. Оқушыларды жаңа фактілерді алдын ала жалпылауға ынталандыру. 8. Оқушыларды сырт көзге түсіндіруге келмейтіндей көрінетін және ғылым тарихында ғылыми проблемалардың қойылуына себеп болған фактілермен таныстыру. 9. Пәнаралық байланыстарды ұйымдастыру» [7-8, 172–176 б.].

М. И. Махмутов жүзеге асырылатын шығармашылық әрекет түріне қарай проблемалық оқытудың үш түрін бөліп көрсетеді: 1) ғылыми шығармашылық; 2) практикалық шығармашылық; 3) көркем шығармашылық. Әрбір оқыту мен шығармашылық түрінің негізінде не жатыр? Ғылыми шығармашылық теориялық оқу проблемаларын қою мен шешуге негізделеді. Практикалық шығармашылық практикалық оқу проблемаларын қою мен шешуге негізделеді. Көркем шығармашылық — «бұл шығармашылық қиял негізінде шынайылықты көркем бейнелеу, оған әдеби шығармалар жазу, сурет салу, музыкалық шығарма жазу, ойын және т.б. жатады» [7-8, 265 б.].

Проблемалық оқытудың басты мәні — проблемалық жағдайды құру. Әрине, оқушы жауабын білмейтін кез келген сұрақ шынайы проблемалық жағдай тудыра бермейді. Мысалы: «Мәскеуде қанша адам тұрады?», «Полтава шайқасы қашан болды?» немесе «Түркияның астанасы қай қала?», «Гогольдің аты кім?» сияқты сұрақтар психологиялық-дидактикалық тұрғыдан проблема болып табылмайды, өйткені олардың жауабын анықтамалықтан, энциклопедиядан ойлау процесінсіз-ақ алуға болады. Сондай-ақ оқушы үшін қиындық туғызбайтын тапсырма да проблема болып саналмайды (мысалы, үшбұрыштың ауданын есептеу, егер ол оны қалай есептеу керектігін білсе).

Оқу тапсырмасы белгілі бір жағдайларда ғана ақыл-ой белсенділігін тудыруы мүмкін. Психологтар оқушылардың белсенділігінің қайнар көзін, атап айтқанда, олардың бұрынғы тәжірибесі (білімдері, іскерліктері, дағдылары) мен танымдық оқу тапсырмаларын шешу барысында туындайтын проблемалар арасындағы қайшылықтан көреді. Бұл қайшылық белсенді ойлау әрекетін туындатады. Мысалы, оқушы белгілі бір танымдық

тапсырманы шешуі тиіс, бірақ: а) оның шарттары шешу тәсілін көрсетпейді; ә) оқушының бұрынғы тәжірибесінде осы жағдайда қолдануға болатын дайын шешім схемасы жоқ.

Оқушы өз тәжірибесінде жоқ жаңа шешу схемасын, жаңа әрекеттер жүйесін құру қажеттілігімен бетпе-бет келеді.

Проблемалық жағдай адамда танымдық қажеттілік болғанда және тапсырманы шешуге интеллектуалдық мүмкіндігі жеткілікті болған жағдайда, яғни қиындық, ескі мен жаңа, белгілі мен белгісіз, берілген мен ізделінетін, шарттар мен талаптар арасындағы қайшылық болған кезде туындайды.

Проблемалық жағдайларды А. М. Матюшкин келесі критерийлер бойынша жіктейді:

- проблеманы шешу кезінде орындалуы тиіс әрекеттер құрылымы (мысалы, әрекет тәсілін табу);
- проблеманы шешуші адамның осы әрекеттерінің даму деңгейі;
- оқушының интеллектуалдық мүмкіндіктері.

А. М. Матюшкин проблемалық жағдайды объект пен субъектінің (оқушының) ерекше ақыл-ойлық өзара әрекеттесу түрі ретінде сипаттайды. Бұл — тапсырманы шешу барысында субъектінің психикалық күйі, ол субъектіден бұрын белгісіз болған жаңа білімдерді немесе іс-әрекет тәсілдерін анықтауды (ашуды немесе меңгеруді) талап етеді. Басқаша айтқанда, проблемалық жағдай — бұл субъект өзі үшін қиын тапсырманы шешкісі келетін, бірақ оған жеткілікті мәліметтері жетіспейтін және сол мәліметтерді өз бетінше іздеуге мәжбүр болатын жағдай.

А. М. Матюшкин өзінің «Ойлау мен оқытудағы проблемалық жағдайлар» атты еңбегінде оларды құрудың келесі алты ережесін ұсынады.

1. Проблемалық жағдайды құру үшін оқушыларға жаңа білімді ашуды және жаңа іскерліктерді меңгеруді талап ететін практикалық немесе теориялық тапсырма берілуі тиіс; бұл жерде жалпы заңдылық, әрекеттің жалпы тәсілі немесе әрекетті жүзеге асырудың жалпы шарттары туралы сөз болуы мүмкін.
2. Тапсырма оқушының интеллектуалдық мүмкіндіктеріне сәйкес болуы тиіс. Проблемалық тапсырманың қиындық дәрежесі оқыту материалының жаңалық деңгейіне және оның жалпылану дәрежесіне байланысты болады.
3. Проблемалық тапсырма меңгерілетін материал түсіндірілмес бұрын беріледі.
4. Проблемалық тапсырмалар ретінде: а) меңгеру, ә) сұрақты тұжырымдау, б) практикалық тапсырмалар болуы мүмкін. Алайда проблемалық тапсырмалар мен проблемалық жағдайларды шатастырмау қажет. Проблемалық тапсырма тек жоғарыда аталған ережелер сақталған жағдайда ғана проблемалық жағдайға әкелуі мүмкін.

5. Бірдей проблемалық жағдай әртүрлі типтегі тапсырмалар арқылы туындауы мүмкін.

6. Өте күрделі проблемалық жағдайды мұғалім оқушыға берілген практикалық тапсырманы орындамау себептерін немесе белгілі бір фактілерді түсіндіре алмау себептерін көрсету арқылы бағыттайды.

Проблемалық оқыту білім алушы үшін әртүрлі қиындық деңгейінде болуы мүмкін, ол проблеманы қою және шешу барысында оқушының қандай және қанша әрекеттерді өз бетінше орындайтынына байланысты. В. А. Крутецкий мұғалім мен оқушы әрекеттерін бөлу негізінде дәстүрлі оқытумен салыстыра отырып, проблемалық оқыту деңгейлерінің сызбасын ұсынды (2-кесте).

Проблемалық-эвристикалық оқыту деңгейлерінің сызбасы мұғалімнен оқушыға қандай және қанша әрекеттердің берілетініне негізделеді. Дәстүрлі оқытуда мұғалім өзі проблеманы тұжырымдайды және шешеді (формуланы шығарады, теореманы дәлелдейді және т.б.). Ал оқушы басқа біреудің ойын түсініп, есте сақтауы, тұжырымды, шешу принципін және ойлау барысын меңгеруі тиіс.

Кесте 2- Оқытудағы проблемалылық деңгейлерінің сызбасы (В.А. Крутецкий бойынша)

Деңгей	Мұғалім орындай-тын әрекеттер саны	Оқушыорындайтын әрекеттер саны	Мұғалім не істейді?	Оқушы не істейді?
0 (дәстүр-лі)	3	—	Проблеманы қояды, оны тұжырымдайды, проблеманы шешеді	Проблеманың шешімін есте сақтайды
I	2	1	Проблеманы қояды, оны тұжырымдайды	Проблеманы шешеді
II	1	2	Проблеманы қояды	Проблеманы тұжырымдайды, оны шешеді
III	—	3	Жалпы ұйымдастыруды жүзеге асырады, бақылау жасайды және білікті басшылық етеді	Проблеманы ұғынады, оны тұжырымдайды, проблеманы шешеді

Оқытуда проблемасының төрт деңгейі бар:

1. Мұғалім проблеманы (міндетті) өзі қояды және оны өзі шешеді, бұл кезде оқушылар белсенді тыңдап, талқылауға қатысады.

2. Мұғалім проблеманы қояды, ал оқушылар оны өз бетінше немесе мұғалімнің жетекшілігімен шешеді. Мұғалім оқушыны шешу жолдарын

өздігінен іздеуге бағыттайды (ішінара ізденіс әдісі). Бұл жағдайда үлгіден алшақтау байқалып, ойлануға кең мүмкіндік ашылады.

3. Оқушы проблеманы өзі қояды, ал мұғалім оны шешуге көмектеседі. Бұл жағдайда оқушыда проблеманы өз бетінше тұжырымдау қабілеті қалыптасады.

4. Оқушы проблеманы өзі қояды және өзі шешеді. Мұғалім тіпті проблеманы көрсетпейді: оқушы оны өздігінен байқап, тұжырымдап, оны шешудің мүмкіндіктері мен тәсілдерін зерттеуі тиіс.

Нәтижесінде проблеманы өз бетінше көру, проблемалық жағдайды өздігінен талдау және дұрыс шешім табу қабілеті қалыптасады.

Үшінші және төртінші деңгейлер — зерттеушілік әдіске жатады.

Егер мұғалім белгілі бір тапсырманы орындау барысында оқушылардың қиындыққа тап болғанын байқаса, онда ол қосымша ақпарат енгізіп, проблемалылық деңгейін төмендетіп, оқушыларды проблемалық-эвристикалық оқытудың төменгі деңгейіне ауыстыра алады.

Проблемалық оқытуда мұғалім осы зерттеушілік ізденісті ұйымдастыратын тәжірибелі дирижерге ұқсайды. Бір жағдайда мұғалім бұл ізденісті оқушылармен бірге өзі жүргізе алады. Проблеманы қоя отырып, оны шешу жолдарын ашады, оқушылармен бірге ой қорытады, болжамдар ұсынады, оларды талқылайды, қарсылықтарды жоққа шығарады, ақиқатты дәлелдейді. Басқаша айтқанда, мұғалім оқушыларға ғылыми ойлаудың жолын көрсетеді, ойдың ақиқатқа қарай диалектикалық қозғалысын бақылауға жетелейді, оларды ғылыми ізденістің қатысушысына айналдырады.

Басқа жағдайда мұғалімнің рөлі минималды болуы мүмкін — ол оқушыларға проблеманы шешу жолдарын толықтай өз бетінше іздеуге мүмкіндік береді. Бірақ бұл жағдайда да мұғалім пассивті позиция ұстанбайды, қажет болғанда оқушылардың ойлау бағытын байқатпай түзетіп, нәтижесіз әрекеттер мен уақыттың босқа кетуіне жол бермейді.

Сондықтан мектеп оқушыларының белгілі бір ақиқаттарды өз бетінше іздеп табуымен байланысты оқыту әдісі проблемалық-эвристикалық немесе зерттеушілік әдіс деп аталады.

Осылайша, проблемалық оқыту жағдайында оқушылардың ақыл-ой белсенділігінің дамуын мұғалім тапсырмаларымен ынталандырылатын әрекеттерден өз бетінше сұрақ қоюға; белгілі шешім жолдарын таңдауға бағытталған әрекеттерден тапсырмаларды өздігінен шешу жолдарын іздеуге, әрі қарай проблемаларды өз бетінше көру және зерттеу қабілеттерін қалыптастыруға көшу ретінде сипаттауға болады.

Проблемалық оқытуда қалыптастырылатын зерттеушілік әдіс — бұл оқу жұмысын ұйымдастырудың ерекше түрі, онда оқушылар білімді игерудің ғылыми әдістерімен танысып, ғылыми әдістердің өздеріне қолжетімді элементтерін меңгере отырып, жаңа білімді өз бетінше игеру, ізденісті

жоспарлау және өздері үшін жаңа тәуелділіктер мен заңдылықтарды ашу қабілеттерін қалыптастырады.

Оқыту процесінде оқушыларды біртіндеп проблемалық-эвристикалық оқытудың жоғары деңгейіне көшіру маңызды. Әрине (және бұл маңызды), проблеманы көру, тұжырымдау және шешу қабілеті өздігінен, табиғи түрде қалыптаспайды. Бұл — оқыту нәтижесі. Проблеманы өз бетінше қою мен шешуге оқушыны мұғалім үйретеді, ал дербес ойлау мұғалімнің шешуші және бағыттаушы рөлі арқылы қалыптасады.

Д. Дьюи жасағандай, балалық шақтың туа біткен және бұзылмаған күйі тәжірибелік зерттеулерге деген сүйіспеншілігімен ғылыми ойлауға өте жақын деп есептеу дұрыс емес.

Проблемалық оқыту формаларын қазіргі заманғы әзірлемелердің ішінде оны шетел тілдерін оқыту әдістемесі мен практикасына енгізу тәжірибесі ерекше назар аударуға тұрарлық. Осындай дидактикалық құрылымның соңғы түпнұсқалық «нұсқаларының» бірі — Е. В. Ковалевскаяның зерттеуі. Оның шетел тілінде сөйлеуді оқытуға арналған зерттеуінде коммуникативтік деңгейдегі проблемалық жағдайларды құру тәсілдерін қалыптастыру міндеті қойылды. Эксперимент барысында сөйлеуді үйретуге арналған проблемалық жағдайлар мақсатқа жету жолында кедергіні енгізу және белгісіз компоненттердің (орны, уақыты, қарым-қатынасқа қатысушылар) санын өзгерту негізінде құрылуы тиіс екендігі анықталды. Бұл компоненттер проблемалық жағдайдың күрделілік деңгейін және шешімдердің вариативтілігін анықтайды. Мысалы: «Сіз институтқа уақытында келуіңіз керек, бірақ маңызды телефон қоңырауын күтіп отырғандықтан шыға алмайсыз...». Бұл жағдай проблемалық болып табылады, өйткені ол мақсатқа жету жолындағы кедергіні және белгісіз компоненттерді (уақыты мен қатысушыларды) қамтиды.

Осылайша, эксперимент барысында мақсатқа жету жолында бірінен кейін бірі туындайтын кедергілер тізбегі арқылы сөйлеуді ынталандыратын сатылы проблемалық жағдайларды енгізудің тиімділігі дәлелденді. Оқушылардың шығармашылық белсенділігін дамыту оларды проблемаларды қою және шешу процесіне тарту, сондай-ақ әр оқушының танымдық-коммуникативтік қажеттіліктері мен мүмкіндіктеріне сәйкес проблемаларды таңдау негізінде оқытуды дараландыру арқылы қамтамасыз етілді.

Е. В. Ковалевская «сатылы» жағдайларды әзірледі, онда модельденетін әрекеттің мақсаты бір ғана емес, белгілі бір логикалық тізбекте орналасқан кедергілер жүйесімен күрделенеді. Мысалы: «Сіз институтқа уақытында келуіңіз керек, бірақ: 1. Сіз шыға алмайсыз, өйткені маңызды телефон қоңырауын күтіп отырсыз... 2. Сіз көршіңізден сізді жұмысқа апаруын сұрайсыз, бірақ ол бас тартады, өйткені... 3. Сіз автобуспен барасыз, бірақ билет алуға үлгермейсіз, бақылаушы кіреді... 4. Автобус кетіп қалады, сіз такси тоқтатасыз, бірақ ұшаққа кешігіп бара жатқан адам пайда болады... 5.

Сіз көлік тоқтатасыз, бірақ жолда жүргізуші жол ережесін бұзады... 6. Сіз институтқа келесіз, бірақ жол ақысын төлеуге әмиянынызыз (ақшаңыз) жоқ... 7. Сіз жол ақысын төлей аласыз, бірақ дәріске кешігіп келдіңіз... және т.б.». Ауызша түрде ұсынылатын осындай сатылы жағдайлар негізінде оқытушы жаңа проблемаларды ұсына отырып, қарым-қатынасты қолдап отырады.

Әрі қарай Е. В. Ковалевская проблемалық оқытудың негізгі мәселелерінің бірі — объективті проблемалық жағдайларды «игеру» мәселесін қарастырады, яғни олардың оқушылардың танымдық-коммуникативтік қажеттіліктері мен мүмкіндіктеріне сәйкес келуі және мұғалім тарапынан қабылдануы шарт.

Игеру процесі оқушылардың проблемалық жағдайларды шешу іскерліктерін және мұғалімдердің осы процесті басқару іскерліктерін қалыптастыру негізінде оңтайландырылуы мүмкін. Оқушылар мен мұғалімдердің ізденістік іскерліктерінің негізіне проблеманы шешу кезеңдері алынған. Оқушылардың проблемалық жағдайларды шешу іскерліктеріне мыналар жатады:

1. проблемаларды көру және оларды өз бетінше қою;
2. шешу гипотезасын ұсыну, оны бағалау және бастапқы гипотеза тиімсіз болған жағдайда жаңасына көшу;
3. шешу барысын өз қызығушылықтарына сәйкес бағыттау және өзгерту;
4. өз шешімін және серіктестерінің шешімдерін бағалау.

Мұғалімдердің проблемалық жағдайларды шешу процесін басқару іскерліктері мыналарға негізделеді:

1. проблемалық жағдайда мақсатқа жету жолында туындауы мүмкін қиындықтарды алдын ала болжай білу;
2. белгісіз компоненттердің санын реттеу арқылы проблемалық жағдайды жедел қайта тұжырымдау, оны жеңілдету немесе күрделендіру;
3. проблеманы шешушілердің ойлау бағытына сәйкес проблемалық жағдайларды таңдай білу;
4. оқушылардың шешім нұсқаларын, тіпті олардың көзқарастары мұғалім көзқарасымен сәйкес келмеген жағдайда да, объективті бағалай білу.

Оқушы үшін проблемалылық деңгейлеріне ұқсас түрде Е. В. Ковалевская мұғалім үшін де проблемалылық деңгейлерін қарастырады: бірінші деңгейде мұғалім шетел тілін оқытуға қатысты проблемалық оқытудың негізгі қағидалары мен ұғымдарын түсіндіру арқылы әдіснамалық білімдерді меңгереді; екінші деңгейде мұғалім оқулықтағы проблемалық жағдайларды қолданады; үшінші деңгейде сабаққа дайындық барысында проблемалық жағдайларды өз бетінше ойластырады және сабақта қолданады; төртінші деңгейде жаңа оқулықтың, әдістеменің, ғылыми зерттеудің авторына айналады. Шығармашылық процесінде мұғалім өзінің сценарийінің (оқулығының) авторы, өз «қойылымының» (сабағының) режиссері, жаңа

ғылыми бағыттың негізін қалаушы болады. Бұл проблемалылық идеясының көпдеңгейлілігін, оның кеңістік пен уақыттағы дамуын көрсетеді.

Қорытындылай келе, проблемалық оқытудың білім беру жүйесіндегі орны мен рөліне тоқталу қажет.

И. Я. Лернердің пікірінше, проблемалық оқыту оқу материалының тек бір бөлігін меңгеру барысында жүзеге асырылуы тиіс, бұл проблемалық және проблемалық емес оқытуда алынған ақпаратты шығармашылық тұрғыда өңдеуге мүмкіндік береді.

Әрине, проблемалық әдісті оқытудың әмбебап әдісіне айналдыруға болмайды. В. А. Крутецкий атап көрсеткендей: «...өз бетінше ойлау дағдылары әлі қалыптаспаған кейбір оқушылар үшін бұл әдіс біршама қиын (алайда басқа оқушылар үшін ол өте нәтижелі болуы мүмкін: біздің эксперименттерде, мысалы, ең қабілетті оқушылар геометрия курсының басым бөлігін өз бетінше “ашты”). Сонымен қатар, бұл әдіс дәстүрлі ақпараттық-беруші түсіндіруге қарағанда көбірек уақытты талап етеді. Бірақ бұл жағдайды асыра бағаламау керек. Проблемалық әдісті енгізудің бастапқы кезеңдеріндегі уақыт шығыны кейіннен өтеледі, өйткені оқушының дербес ойлауы жеткілікті деңгейде дамиды» [4-5].

Проблемалық оқытудың артықшылықтары айқын. Ең алдымен, ол зейінді, байқағыштықты дамытуға, ойлауды белсендіруге, оқушылардың танымдық іс-әрекетін арттыруға үлкен мүмкіндік береді; дербестікті, жауапкершілікті, сын тұрғысынан ойлауды және өзін-өзі сын тұрғысынан бағалауды, бастамашылдықты, ойлаудың стандарттан тыс сипатын, сақтық пен шешімділікті қалыптастырады және т.б. Сонымен қатар, аса маңыздысы — проблемалық оқыту алынған білімдердің беріктігін қамтамасыз етеді, өйткені олар оқушылардың өз бетінше әрекеті барысында игеріледі.

Проблемалық оқыту дәстүрлі оқытумен салыстырғанда бірқатар артықшылықтарға ие, атап айтқанда:

1. логикалық, ғылыми, диалектикалық және шығармашылық тұрғыда ойлауға үйретеді;
2. оқу материалын дәлелді етеді, соның нәтижесінде білімнің сенімге айналуына ықпал етеді;
3. әдетте эмоциялық тұрғыдан әсерлі болып келеді, терең интеллектуалдық сезімдерді, соның ішінде қанағаттану сезімін, өз мүмкіндіктеріне сенімділікті қалыптастырады, сол арқылы оқушыларды қызықтырып, ғылыми білімге деген тұрақты қызығушылықты дамытады;
4. өз бетінше «ашылған» ақиқаттар мен заңдылықтар оңай ұмытылмайды, ал ұмытылған жағдайда өз бетінше алынған білімдерді қайта қалпына келтіру жеңіл болады.

Проблемалық оқыту зерттеумен тығыз байланысты, сондықтан ол тапсырмаларды уақыт бойынша созылыңқы түрде шешуді талап етеді. Оқушы шығармашылық тапсырманы немесе проблеманы шешуші

субъектінің жағдайына ұқсас күйге түседі. Ол мәселе туралы үнемі ойлайды және оны шешкенге дейін осы күйден шықпайды. Дәл осы аяқталмағандық жағдайының арқасында берік білімдер, дағдылар мен іскерліктер қалыптасады.

Проблемалық оқытудың кемшіліктеріне келетін болсақ, ол әрқашан оқу процесінде оқушы үшін белгілі бір қиындықтар туғызады, сондықтан мәселені түсіну мен шешу жолдарын іздеуге дәстүрлі оқытуға қарағанда әлдеқайда көп уақыт жұмсалады. Сонымен қатар, бағдарламаланған оқытудағыдай, проблемалық оқыту технологиясын әзірлеу мұғалімнен жоғары педагогикалық шеберлікті және көп уақытты талап етеді. Осы себептер проблемалық оқытуды кеңінен қолдануға кедергі келтіруі мүмкін.

Сонымен бірге, проблемалық оқыту қазіргі заман талаптарына толық жауап береді: оқыта отырып зерттеу, зерттей отырып оқыту. Тек осындай тәсіл арқылы ғана шығармашыл тұлғаны қалыптастыруға, яғни педагогикалық еңбектің негізгі міндетін жүзеге асыруға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1.Брушлинский, А. В., Психология мышления и проблемное обучение. М., 1983, 35 б.

2. Зимняя, И. А., Педагогическая психология : учебник для вузов. М., 1999, 120–135 б.

3.Ковалевская, Е. В., Проблемное обучение: Подход, метод, тип, система (на материале обучения иностранным языкам) : в 2 кн. М., 2000, 85–102 б.

4. Крутецкий, В. А., Основы педагогической психологии. М., 1972, 186 б.

5. Лернер, И. Я., Проблемное обучение. М., 1974, 45–60 б.

6. Матюшкин, А. М., Проблемные ситуации в мышлении и обучении. М., 1972, 90–110 б.

7. Махмутов, М. И., Проблемное обучение: Основные вопросы теории. М., 1975, 172–176 б., 265 б., 337 б.

8. Оконь, В., Введение в общую дидактику : [пер. с польск.]. М., 1990, 200–215 б.

9. Оконь, В., Основы проблемного обучения : [пер. с польск.]. М., 1968, 54–55 б.

10. Талызина, Н. Ф., Педагогическая психология. М., 1998, 75–90 б.

ҒТАМР 27.01.45

ЦИФРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫ АРҚЫЛЫ КӨРСЕТКІШТІК ТЕҢДЕУЛЕРДІ ШЕШУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Шарман Сәрсенкүл Асқарқызы,
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
М-25-3м оқу тобының магистранты,
Еңсебаева Гүлзат Мұратбекқызы
PhD, «Физика және математика» БББ

Аңдатпа. Бұл мақалада цифрлық білім беру ресурстары арқылы оқушылардың көрсеткіштік теңдеулерді шешу дағдыларын қалыптастыру мәселесі қарастырылады. Зерттеу барысында интерактивті платформалар, математикалық бағдарламалар және онлайн құралдардың тиімділігі талданады. Цифрлық ресурстарды қолдану оқушылардың теориялық білімін тереңдетіп қана қоймай, олардың логикалық ойлау қабілеті мен есеп шығару жылдамдығын арттыруға ықпал ететіні анықталды. Сонымен қатар, оқыту процесінде визуализация мен жедел кері байланыстың маңыздылығы көрсетілді.

Кілт сөздер: көрсеткіштік теңдеулер, цифрлық білім беру ресурстары, интерактивті оқыту, математикалық дағдылар.

Кіріспе. Қазіргі білім беру жүйесінде цифрлық технологиялардың рөлі айтарлықтай артып отыр. Әсіресе математика пәнін оқытуда цифрлық білім беру ресурстарын тиімді қолдану білім алушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың танымдық белсенділігін де күшейтеді. Соның ішінде көрсеткіштік теңдеулерді шешу – оқушылар үшін күрделі тақырыптардың бірі болып табылады. Бұл тақырыпты меңгеруде цифрлық ресурстарды қолдану оқыту процесін жеңілдетіп, түсінуді тереңдетуге мүмкіндік береді [1-2].

Ә.Н. Шыныбековтың Алгебра және анализ бастамалары. Жалпы білім беретін мектептің 11-сыныптың оқулығы көрсеткіштік теңдеулерді шешудің дәстүрлі әдістерінен бөлек, графиктік тәсілдерді де қамтиды. Сонымен қатар, функционалдық сауаттылықты дамытуға бағытталған практикалық және қолданбалы есептердің берілуі бұл оқулықтың ерекшелігін арттырады.

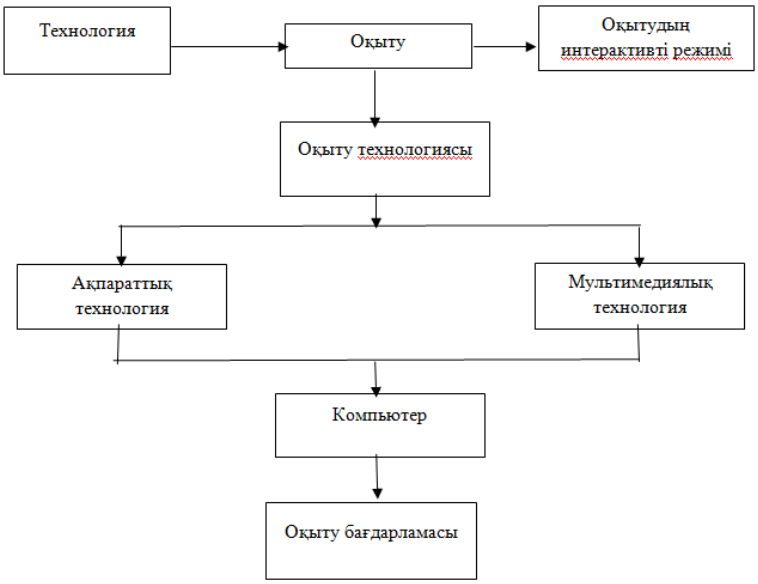
Көрсеткіштік теңдеулерді шешуде дәстүрлі әдістермен қатар, цифрлық ресурстарды пайдалану оқушыларға математикалық заңдылықтарды тереңірек ұғынуға мүмкіндік береді. Мысалы, GeoGebra, Desmos, Wolfram Alpha сияқты математикалық платформалар теңдеулердің графиктерін тұрғызып, олардың шешімдерін көрнекі түрде көрсетеді. Бұл әдіс

оқушыларға тек формулаларды жаттаумен шектелмей, графиктік тәсілді қолданып, функциялардың қасиеттерін жан-жақты зерттеуге жол ашады.

Кейбір күрделі көрсеткіштік теңдеулерді шешу барысында компьютерлік модельдеу мен бағдарламалау тәсілдерін қолдану – қазіргі заманғы білім беру үдерісінде аса тиімді әдістердің бірі болып табылады. Бұл әдістер әсіресе күрделілігі жоғары, аналитикалық жолмен шешу қиын немесе ұзақ уақытты талап ететін есептерді шешуде кеңінен пайдаланылады.

Мұндай жағдайда Symbolab, MATLAB, Wolfram Mathematica, GeoGebra сияқты бағдарламалық орта мен платформалар көрсеткіштік функцияларды сандық түрде модельдеуге, олардың графиктерін салуға, шешімдерін шамамен табуға және нәтижелерді визуалды түрде көрсетуге мол мүмкіндік береді [3-4].

Зерттей отырып, дидактикалық тұрғыдан негізделген оқыту мен оқушының оқу іс – әрекеттерін ұйымдастыру жұмыстарында цифрлық технологияны қолдану моделін жасалды (1-сурет).

Сурет 1 - Оқыту мен оқушының оқу іс – әрекеттерін ұйымдастыру моделі

Көрсеткіштік функцияларды оқытуда цифрлық құралды пайдалану арқылы:

- оқушылар графиктік әдістерді тереңірек меңгереді, функциялардың өсуі мен кемуі, анықталу облысы мен симметриясы сияқты қасиеттерін көрнекі түрде зерттей алады;
- интерактивті платформалар мен цифрлық ресурстарды (мысалы, GeoGebra, Desmos, Graphmatica, Wolfram Alpha) қолдану – абстрактілі математикалық ұғымдарды нақты визуализация арқылы оңай түсінуге ықпал етеді;

- қателіктерді түзетуге арналған автоматтандырылған жүйелер арқылы оқушылар логарифмдік теңдеулер мен теңсіздіктерді шешуде кеткен қателерін жылдам тауып, оларды түзетуді үйренеді;

- бағдарламалау тілі негізінде (Python, MATLAB, т.б.) модельдеу оқушылардың алгоритмдік ойлауын дамытып, есептің мәнін тереңірек ұғынуға септігін тигізеді.

Оқушылар үшін көрсеткіштік функция тақырыптың қиындығы:

– дәрежелік функцияны түсіну қажеттілігі;

– логарифм ұғымымен байланысы;

– теңдеулерді түрлендіру дағдыларының жеткіліксіздігі.

Сондықтан дәстүрлі оқыту әдістерімен қатар цифрлық құралдарды пайдалану маңызды.

Цифрлық білім беру ресурстары (ЦБР) – білім алуды қолдауға арналған электрондық құралдар жиынтығы. Оларға мыналар жатады:

- интерактивті платформалар;
- онлайн тренажерлар;
- бейнесабақтар;
- графикалық модельдеу құралдары.

Көрсеткіштік теңдеулерді оқытуда келесі артықшылықтар байқалады:

Цифрлық ресурстарды қолдану әдістері.

1. Графикалық әдісті меңгерту. Оқушыларға көрсеткіштік функциялардың графиктерін салуды үйрету үшін интерактивті құралдарды қолдануға болады. Мысалы:

– функциялардың қиылысу нүктесін табу арқылы теңдеуді шешу;

– параметрлерді өзгерту арқылы нәтижені бақылау.

2. Қадамдық шешу алгоритмін қалыптастыру

Цифрлық платформалар арқылы оқушыларға:

– теңдеуді ықшамдау;

– негіздерін теңестіру;

– логарифмдеу әдістерін қолдану кезеңдері ұсынылады.

Мысалы: $2^x=8$ $2^x=2^3$ $x=3$

3. Онлайн тест және тренажерлар. Арнайы платформалар:

– автоматты тексеру;

– қателерді талдау;

– нәтижені бағалау мүмкіндігін береді.

Бұл оқушылардың өзіндік жұмысын дамытуға ықпал етеді.

4. Оқыту тиімділігін арттыру жолдары. Цифрлық ресурстарды тиімді пайдалану үшін келесі әдістер ұсынылады:

– Аралас оқыту (blended learning) – дәстүрлі және цифрлық оқытуды біріктіру;

– Геймификация – тапсырмаларды ойын элементтері арқылы беру;

– Жобалық жұмыс – оқушыларға өз бетінше зерттеу жүргізу;

– Дифференциация – әртүрлі деңгейдегі тапсырмалар ұсыну.

Қорытынды. Жалпы алғанда, мектеп оқулықтарындағы логарифмдік теңдеулер мен теңсіздіктерді оқытуға қатысты әдістемелік ерекшеліктерді ескеру – бұл тақырыпты оқушылардың жас және танымдық ерекшеліктеріне сәйкес бейімдеуге, білім алушылардың теориялық білімін нақты практикалық дағдылармен ұштастыруына мүмкіндік береді. Сонымен қатар, әдістемелік тұрғыдан дұрыс құрылған оқу үдерісі оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыруға, олардың математикалық ойлау қабілетін жүйелеуге және пәндік білімнің өмірмен байланысын күшейтуге ықпал етеді. Мұндай тәсіл қазіргі заманғы білім беру талаптарына толық сәйкес келеді және математиканы оқытудың сапасын арттырудың тиімді жолдарының бірі болып саналады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Шыныбеков Ә.Н., Шыныбеков Д. Ә. Жалпы білім беретін мектептің 11 -сыныбына арналған оқулық 2– бөлім //Алгебра және анализ бастамалары// - Алматы: Атамұра, 2020. – 144 бет.
2. Булинский А.В., Шашкин А.П.. Предельные теоремы для ассоцированных случайных полей и родственных систем. – Москва: Физматлит, - 2008. – 480с.
3. Далингер В.А.. Методика обучения математике. Поисково – исследовательская деятелность учащихся: учебник и практикум для СПО. – М.: Юрайт, - 2017. – 460с.
4. Маджерек Д. Применение Geogebra для обучения математике // Журнал научных исследований в области науки и технологий. – 2014. – с. 8. – №. 24. – с. 51-54.

ҒТАМР 27.01.45

БІЛІМ БЕРУДІ ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА ИНТЕГРАЛДАРДЫ ОҚЫТУҒА МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАЛАРДЫ ИНТЕГРАЦИЯЛАУ

Құрманәлі Ерсайын Қайратұлы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
М-24-1м оқу тобының білім алушы,
Мұқушев Базарбек Агзашұлы
педагогика ғылымдарының докторы,
«Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар»
кафедрасының профессоры

Аңдатпа. Білім беруді жылдам цифрландыру жағдайында мобильдік қосымшаларды оқу процесіне ықпалдастыру білім беру әдістемелерін

жаңғыртудың маңызды элементіне айналады. Бұл әсіресе математикалық талдаудың күрделі бөлімі - интегралдарды зерделеу үшін өзекті. GeoGebra сияқты қосымшалар оқыту процесін қызықты және қолжетімді ете отырып, интегралдарды визуализациялау және түсіну үшін интерактивті құралдар ұсынады. Мұндай қосымшаларды пайдалану бірінші курс студенттеріне интерактивті тапсырмалар мен өз бетінше оқу мүмкіндіктерінің арқасында материалды жақсы меңгеруге мүмкіндік береді. Мақалада интегралдарды оқытуда ұтқыр технологияларды пайдаланудың артықшылықтары қарастырылады, GeoGebra және басқа да қосымшаларды табысты пайдалану мысалдары талданады, сондай-ақ оқытушыларға олардың оқу процесіне тиімді кірігуі бойынша әдістемелік ұсынымдар ұсынылады. Мақалада оқыту сапасын арттыру және заманауи білім беру стандарттарына сәйкес келу үшін білім беру мекемелерінде осындай технологияларды одан әрі дамыту мен бейімдеудің маңыздылығы атап өтіледі.

Кілт сөздер: білімді цифрландыру, интегралдар, мобильді қосымшалар, GeoGebra, математикалық талдау, интерактивті оқыту, білім беру технологиялары, визуализация, білім беру сапасы.

Аннотация. В условиях стремительной цифровизации образования интеграция мобильных приложений в учебный процесс становится важнейшим элементом модернизации образования. Это особенно актуально для изучения интегралов, сложной области математического анализа. Такие приложения, как GeoGebra, предоставляют интерактивные инструменты для визуализации и понимания интегралов, делая процесс обучения более привлекательным и доступным. Использование таких приложений позволяет первокурсникам лучше усвоить материал с помощью интерактивных заданий

и возможностей самообучения. В статье рассматриваются преимущества использования мобильных технологий в обучающих интегралах, анализируются успешные примеры GeoGebra и других приложений, а также предлагаются методические рекомендации для преподавателей по их эффективной интеграции в учебный процесс. В заключение подчеркивается важность дальнейшего развития и адаптации таких технологий в образовательных учреждениях для повышения качества образования и соответствия современным образовательным стандартам.

Ключевые слова: оцифровка знаний, интегралы, мобильные приложения, GeoGebra, математический анализ, интерактивное обучение, образовательные технологии, визуализация, качество образования.

Annotation. The processes of digitalization of education are developing dynamically, which is becoming an important element in updating educational methods. This is especially true for the study of integrals, which are a complex part of mathematical analysis. Applications such as GeoGebra offer interactive tools for visualizing and understanding integrals, making the learning process interesting and accessible. The use of such applications allows freshmen to better assimilate the material, thanks to interactive tasks and self-learning opportunities. The article discusses the benefits of using mobile technologies in the study of integrals, discusses examples of successful use of GeoGebra and other applications, and provides guidelines for teachers on their effective integration into the educational process. In conclusion, the importance of further development and adaptation of such technologies to improve the quality of education in educational institutions and ensure compliance with modern educational standards is noted.

Key words: digitization of knowledge, integrals, mobile applications, GeoGebra, mathematical analysis, interactive learning, educational technologies, visualization, quality of education.

Білім беруді цифрландыру жағдайында интегралдарды оқыту процесіне арналған еңбектерді [1-3] зерделей отырып мобильді қосымшаларды интеграциялау мүмкіндіктерін қарастырайық:

1. GeoGebra сияқты қолданыстағы мобильді қосымшаларды және оларды қолданудың техникалық және педагогикалық аспектілерін ескере отырып, интегралдарға оқытуды жеңілдету үшін олардың әлеуетін талдау.

2, Эмпирикалық деректер мен жүргізілген эксперименттердің нәтижелеріне сүйене отырып, студенттердің интегралдарды зерделеудегі үлгеріміне мобильді қосымшаларды пайдаланудың әсерін зерттеу.

3. Студенттердің тиімділігі мен қызығушылығын арттыру үшін оқу процесіне мобильді қосымшаларды интеграциялау бойынша оқытушылар үшін әдістемелік ұсынымдар әзірлеу.

4. Білім беру процесіне мобильді қосымшаларды енгізумен байланысты әлеуетті қиындықтар мен кедергілерді бағалау және оларды еңсерудің ықтимал жолдарын ұсыну.

Білім беруді жылдам цифрландыру дәуірінде оқу материалын неғұрлым терең және мағыналы қабылдауға ықпал ететін оқытуға инновациялық тәсілдер бірінші орынға шығады. Бұл әсіресе математикалық білім берудегі күрделі тақырып болып саналатын интегралдарды зерделеу тұрғысынан өзекті. GeoGebra сияқты мобильді қосымшалар интегралдарды оқыту процесін анағұрлым оңайлатып, оны неғұрлым интерактивті және қолжетімді ете алатын қуатты құралдар болып табылады. GeoGebra өзінің функционалдық мүмкіндіктерінің арқасында студенттерге күрделі математикалық тұжырымдамаларды визуализациялауға мүмкіндік береді, бұл оларды терең түсінуге көмектеседі[4].

Қазіргі заманғы студенттер цифрлық сауаттылықтың жоғары деңгейіне ие бола отырып, оқу процесінде ұтқыр технологияларды пайдалануға дайын. Бұл оқытудың инновациялық әдістерін енгізуге ұмтылатын оқытушылар үшін жаңа перспективалар ашады. Алайда, айқын артықшылықтарға қарамастан, білім беруде мобильді қосымшаларды пайдалану бірқатар сын-қатерлермен байланысты. Олардың ішінде - оқу бағдарламаларын бейімдеу, техникалық шектеулер және педагогикалық қоғамдастық тарапынан өзгерістерге қарсы тұру қажеттілігі.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы мобильдік қосымшаларды интегралдарға оқыту процесіне ықпалдастырудың әдіснамалық тәсілдерін әзірлеуден тұрады. Бұл оқытудың тиімділігін арттырып, оны студенттер үшін неғұрлым дербестендіруге және ынталандыруға мүмкіндік береді. Тақырыптың өзектілігі цифрлық технологиялардың қарқынды дамуымен және білім беру жүйесінің жаңа жағдайларға бейімделу қажеттілігімен байланысты екенін атап өту маңызды. Мобильдік қосымшаларды оқытуға біріктіру студенттердің математикаға қызығушылығын төмендету және білім беру процесін дараландыру қажеттілігі сияқты проблемаларды шешуге ықпал етеді [5].

Осылайша, интегралдарды оқытуда мобильді қосымшаларды пайдалану мүмкіндіктерін зерттеу тек өзекті ғана емес, сонымен қатар цифрлық трансформация жағдайында білім сапасын жақсартуға бағытталған қажетті міндет болып табылады.

Қазіргі заманғы білім беруді цифрландыру педагогикалық қоғамдастықтың алдында жаңа көкжиектер ашады, олардың арасында оқу процесіне мобильді қосымшаларды ықпалдастыру ерекше орын алады. Интегралдарды математикадағы ең күрделі тақырыптардың бірі ретінде зерделеу студенттерден теориялық білімді ғана емес, сондай-ақ интерактивті технологиялардың көмегімен айтарлықтай жеңілдетілуі мүмкін тұжырымдамаларды терең түсінуді талап етеді.

GeoGebra сияқты мобильді қосымшалар күрделі математикалық ұғымдарды визуализациялау және модельдеу үшін бірегей мүмкіндіктер береді. GeoGebra интерфейстің икемділігі мен интуитивтілігі арқасында студенттерге динамикалық графика мен анимация жасау арқылы интегралдардың қасиеттерін зерттеуге мүмкіндік береді [6]. Бұл тек жақсы түсінуге ғана емес, студенттерді оқыту процесіне белсенді тартуға да ықпал етеді.

Зерттеулер көрсеткендей, интегралдарды оқытуда мобильді қосымшаларды пайдалану студенттердің үлгеріміне оң әсер етеді. Эксперименттік деректер мобильдік қосымшаларды пайдаланатын топтың орташа балының бақылау тобымен салыстырғанда 15% -ға жоғарылағанын көрсетеді. Бұл цифрлық құралдардың интеграциясы материалды тереңірек игеруге ықпал ететінін дәлелдейді.

Мобильді қосымшаларды оқу процесіне ойдағыдай кіріктіру үшін оқытушыларға мынадай тәсілдерді қолдану ұсынылады:

1. Біртіндеп енгізу: Студенттердің оқытудың жаңа форматына бейімделуі үшін оларды біртіндеп күрделендіріп, қарапайым міндеттерден бастау.

2. Аралас оқыту: үздік нәтижелерге қол жеткізу үшін сандық құралдармен бірге оқытудың дәстүрлі әдістерін пайдалану.

3. Оқу материалдарын бейімдеу: Ақпаратты толық қабылдауды қамтамасыз ету үшін мобильді қосымшалардың мүмкіндіктерін ескеретін оқу материалдарын әзірлеу.

Айқын артықшылықтарға қарамастан, білім беруге мобильді қосымшаларды енгізу бірқатар қиындықтармен байланысты. Оларға жабдықтардың жетіспеушілігі немесе интернеттің төмен жылдамдығы, сондай-ақ педагогикалық қоғамдастықтың өзгерістерге қарсылығы сияқты техникалық шектеулер жатады. Оларды еңсеру үшін оқыту семинарларын өткізу және оқытушылардың біліктілігін арттыру қажет.

Мобильдік қосымшаларды интеграциялау қазіргі заманғы білім беру процесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Ол студенттердің қызығушылығын арттырып қана қоймай, оқытуды дараландыруға да ықпал етеді, бұл білім беруге дараландырылған тәсілге деген қажеттіліктің өсуі жағдайында ерекше маңызды. Технологиялардың қарқынды дамуы білім беру жүйесінен бейімделу мен икемділікті талап етеді, бұл аталған зерттеуді өзекті және қажетті етеді.

Қорыта айтқанда интегралдарды оқытуда мобильді қосымшаларды пайдалану білім беру процесін жақсарту үшін жаңа мүмкіндіктер ашады. Оқытушылар білім сапасын арттыру және оны қазіргі заманғы шындыққа бейімдеу үшін цифрлық құралдарды белсенді енгізуге ұмтылуы тиіс. Техникалық және әдістемелік кедергілерді еңсеріп қана қоймай, педагогикалық тәсілдерді үнемі жаңарту мен дамыту үшін жағдай жасау маңызды. Болашақта студенттердің оқу процесіне белсенді және саналы

қатысуын ынталандыратын неғұрлым тиімді және қолжетімді білім беру технологияларын жасау үшін осы саладағы зерттеулерді жалғастыру қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бутко, А.И. Применение мобильных приложений в обучении математике. - Москва: Наука, 2021. – 250 с.
2. Иванов, П.П. Интеграция технологий в образовательный процесс // Вестник образования. – 2020. – № 3. – С. 45-50.
3. Сидоров, К.В. Геогебра как инструмент обучения интегралам // Журнал математического образования. – 2019. – № 2. – С. 18-23.
4. Петрова, Е.А. Цифровизация образования и её влияние на изучение математики. - Санкт-Петербург: Питер, 2018. – 180 с.
5. Кузнецов, Н.Н. Мобильные технологии в современном обучении [Электронный ресурс]. – Доступно: http://www.mobilelearning.ru - Просмотрено: 15.10.2023.
6. Соколова, Л.Д. Использование GeoGebra при изучении интегралов // Современные образовательные технологии. – 2021. – № 4. – С. 30-35.

ҒТАМР 27.01.45

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУДА МӘТІНДІК ЕСЕПТЕРМЕН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Абдраманова Жазира Ғалымқызы,
М-25-1м оқу тобының магистранты,
Муратбекова Молдир Абдразаковна
PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік Түркістан
университетінің оқытушысы

Аңдатпа. Бұл мақалада оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыруда мәтіндік есептерді тиімді қолданудың әдістемелік негіздері қарастырылады. Қазіргі білім беру жүйесінде оқытудың сапасын арттыру, оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту және білімді өмірлік жағдаяттарда қолдана білу қабілетін қалыптастыру өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Осы тұрғыда мәтіндік есептер оқыту үдерісінің маңызды құралы ретінде ерекше мәнге ие.

Мәтіндік есептерді жүйелі және мақсатты түрде қолдану арқылы оқушылардың білім сапасын арттыруға, олардың шығармашылық және сыни ойлау қабілеттерін дамытуға болады. Автор мәтіндік есептерді оқытуда проблемалық оқыту, саралап оқыту және интерактивті әдістерді тиімді

үйлестіру қажеттігін негіздейді. Сонымен қатар, оқушылардың жас ерекшеліктері мен дайындық деңгейін ескеру маңызды екендігі атап өтіледі.

Мәтіндік есептер оқушылардың оқу іс-әрекетін белсендіруге, пәнге деген қызығушылығын арттыруға және білімді терең меңгеруге ықпал ететін тиімді педагогикалық құрал болып табылады.

Кілт сөздер: мәтіндік есептер, оқыту әдістемесі, қызығушылық, танымдық белсенділік, функционалдық сауаттылық, логикалық ойлау, оқу мотивациясы.

Аннотация. В данной статье рассматриваются методические основы использования текстовых задач как средства повышения интереса учащихся к учебному предмету. В условиях современного образования одной из актуальных задач является повышение качества обучения, развитие функциональной грамотности учащихся и формирование у них способности применять полученные знания в жизненных ситуациях. В этом контексте текстовые задачи выступают как важный инструмент организации учебного процесса.

Основная идея статьи состоит в том, что систематическое и целенаправленное использование текстовых задач способствует повышению качества знаний учащихся, развитию их творческого и критического мышления. Автор обосновывает необходимость сочетания таких подходов, как проблемное обучение, дифференцированный подход и интерактивные методы. Также подчеркивается важность учета возрастных особенностей и уровня подготовки учащихся.

В заключение отмечается, что текстовые задачи являются эффективным педагогическим средством, способствующим активизации учебной деятельности, повышению интереса к предмету и более глубокому усвоению знаний.

Ключевые слова: текстовые задачи, методика обучения, интерес, познавательная активность, функциональная грамотность, логическое мышление, учебная мотивация.

Annotation. This article examines the methodological foundations of using word problems as a means of increasing students’ interest in academic subjects. In the context of modern education, one of the key challenges is improving the quality of instruction, developing students’ functional literacy, and fostering their ability to apply acquired knowledge in real-life situations. In this regard, word problems serve as an important tool in organizing the learning process.

The main idea of the article is that systematic and purposeful use of word problems contributes to improving the quality of students’ knowledge and developing their creative and critical thinking skills. The author substantiates the need to combine approaches such as problem-based learning, differentiated instruction, and interactive methods. The importance of taking into account students’ age characteristics and levels of preparedness is also emphasized.

In conclusion, word problems are presented as an effective pedagogical tool that enhances learning activity, increases interest in the subject, and promotes deeper understanding of knowledge.

Keywords: word problems, teaching methodology, student interest, cognitive activity, functional literacy, logical thinking, learning motivation.

Кіріспе. Қазіргі кезеңдегі білім беру жүйесінің жаңғыруы жағдайында оқушылардың оқу үдерісіне деген қызығушылығын арттыру, олардың танымдық белсенділігін дамыту және алған білімдерін өмірлік жағдаяттарда тиімді қолдана алу қабілетін қалыптастыру өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Бұл бағыттағы өзгерістер Қазақстан Республикасының білім беру саласын реттейтін нормативтік-құқықтық құжаттарында, атап айтқанда, «Білім туралы» Заңында, сондай-ақ білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламаларында айқын көрініс тапқан. Аталған құжаттарда білім алушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту, олардың сыни ойлауын қалыптастыру, оқу үдерісін өмірмен байланыстыру қажеттілігі ерекше атап өтіледі [1]. Осы тұрғыдан алғанда, оқыту әдістемесін жетілдіру, соның ішінде мәтіндік есептерді тиімді қолдану мәселесі ғылыми-педагогикалық тұрғыдан ерекше маңызға ие болып табылады.

Мәтіндік есептер – оқушылардың теориялық білімдерін практикалық тұрғыда қолдануға мүмкіндік беретін, олардың логикалық ойлауын, талдау және жинақтау қабілеттерін дамытатын маңызды дидактикалық құралдардың бірі. Алайда, тәжірибе көрсеткендей, көптеген жағдайда оқушылар мәтіндік есептерді шешуде қиындықтарға тап болады, бұл олардың пәнге деген қызығушылығының төмендеуіне әкелуі мүмкін. Осыған байланысты мәтіндік есептерді оқытуда тиімді әдіс-тәсілдерді қолдану, есептердің мазмұнын өмірмен байланыстыру, оқушылардың жас және жеке ерекшеліктерін ескеру қажеттілігі туындайды (сурет – 1).

Қазіргі білім беру парадигмасы оқушыны білім алудың белсенді субъектісі ретінде қарастырады, сондықтан оқыту үдерісінде интерактивті, проблемалық және саралап оқыту әдістерін қолдану ерекше маңызға ие. Бұл әдістер оқушылардың дербес ойлау қабілетін дамытып қана қоймай, олардың оқу мотивациясын арттыруға ықпал етеді. Осы контексте мәтіндік есептерді қолдану оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырудың тиімді құралы ретінде қарастырылады, себебі олар нақты өмірлік жағдайларды модельдеу арқылы білімнің практикалық мәнін ашуға мүмкіндік береді [2].

Сурет 1 - Мәтіндік есептің оқушыларда қалыптасушы дағдылары

Сонымен қатар, білім беру жүйесінде цифрлық технологиялардың кеңінен енгізілуі оқыту әдістемесіне жаңа талаптар қояды. Бұл жағдайда мәтіндік есептерді цифрлық ортада ұсыну, интерактивті тапсырмалар мен онлайн платформаларды пайдалану оқушылардың қызығушылығын арттырудың қосымша мүмкіндіктерін ашады. Сондықтан мәтіндік есептерді оқыту әдістемесін қазіргі заман талаптарына сай жаңарту, оның тиімділігін арттыру жолдарын ғылыми тұрғыда негіздеу қажеттілігі туындайды.

Осылайша, мақала тақырыбының өзектілігі қазіргі білім беру жүйесіндегі өзгерістермен, оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту қажеттілігімен және олардың оқу мотивациясын арттыру міндеттерімен тікелей байланысты. Аталған мәселелерді шешу үшін мәтіндік есептерді оқыту әдістемесін жан-жақты зерттеу, тиімді әдіс-тәсілдерді анықтау және оларды тәжірибеде қолдану жолдарын айқындау ғылыми зерттеудің негізгі бағыты болып табылады [3].

Зерттеу бөлімі. Оқушылардың қызығушылығын арттыру – қазіргі білім беру жүйесінің негізгі стратегиялық міндеттерінің бірі болып табылады, себебі оқу үдерісінің тиімділігі тек мазмұнның сапасына ғана емес, сонымен қатар білім алушылардың танымдық белсенділігі мен ішкі уәжінің деңгейіне тікелей байланысты. Осы тұрғыдан алғанда, мәтіндік есептер арқылы оқыту әдістемесі ерекше мәнге ие, өйткені ол оқушылардың логикалық ойлауын дамытып қана қоймай, олардың пәнге деген қызығушылығын арттыруға ықпал етеді. Мәтіндік есептердің мазмұны көбінесе нақты өмірмен байланысты болғандықтан, олар оқушылардың оқу материалына деген қызығушылығын табиғи түрде оятады [5]. Мысалы, күнделікті тұрмыста кездесетін жағдайлар (сауда, уақыт, қашықтық, жылдамдық, қаржы) негізінде құрылған есептер оқушыларға өз білімінің маңыздылығын түсінуге көмектеседі. Бұл өз кезегінде ішкі мотивацияның қалыптасуына әсер етеді. Психологиялық-педагогикалық зерттеулер көрсеткендей, оқушы оқу

материалының өмірмен байланысын түсінген кезде, оның танымдық белсенділігі артады және оқу әрекетіне деген оң көзқарасы қалыптасады.

Мәтіндік есептермен оқыту әдістемесінің тағы бір маңызды аспектісі – оқушылардың сыни ойлау қабілетін дамыту. Мұндай есептерді шешу барысында оқушы тек дайын формулаларды қолданумен шектелмей, есептің шартын талдайды, маңызды және маңызды емес ақпаратты ажыратады, болжам жасайды және нәтижесін тексереді. Бұл үдеріс когнитивтік дағдылардың кешенді дамуына ықпал етеді. Сонымен қатар, мәтіндік есептер оқушылардың тілдік құзыреттілігін де арттырады, өйткені олар есептің мәтінін түсіну, талдау және қайта құрастыру барысында тілдік әрекеттерді белсенді қолданады.

Оқыту әдістемесі тұрғысынан алғанда, мәтіндік есептерді тиімді пайдалану үшін мұғалімнің кәсіби шеберлігі ерекше рөл атқарады. Біріншіден, мұғалім есептердің мазмұнын оқушылардың жас ерекшеліктеріне, қызығушылықтарына және дайындық деңгейіне сәйкес таңдауы қажет. Екіншіден, есептерді біртіндеп күрделендіру принципін сақтау маңызды, яғни қарапайым есептерден күрделі, көпқадамды есептерге көшу арқылы оқушылардың сенімділігін арттыру керек. Үшіншіден, оқыту барысында интерактивті әдістерді қолдану (топтық жұмыс, пікірталас, жобалық тапсырмалар) мәтіндік есептердің тиімділігін арттырады.

Мәтіндік есептерді оқытуда дидактикалық принциптердің сақталуы да маңызды. Атап айтқанда, көрнекілік принципі есептің мазмұнын визуализациялау арқылы жүзеге асады (суреттер, диаграммалар, сызбалар). Жүйелілік және бірізділік принципі есептердің құрылымдық логикасын сақтауға мүмкіндік береді [6]. Ал қолжетімділік принципі оқушылардың түсіну деңгейіне сәйкес келетін тапсырмаларды таңдауды талап етеді. Осы принциптерді сақтау арқылы мұғалім оқу үдерісінің сапасын арттыра алады.

Сонымен қатар, мәтіндік есептерді оқытуда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдалану қазіргі заман талабына сай келеді. Мысалы, интерактивті платформалар, онлайн симуляциялар және цифрлық ресурстар оқушылардың қызығушылығын арттырып, оқу үдерісін жандандырады. Бұл құралдар арқылы есептердің мазмұнын визуалды және динамикалық түрде көрсетуге болады, бұл өз кезегінде оқушылардың материалды тереңірек түсінуіне ықпал етеді.

Аналитикалық тұрғыдан қарастырғанда, мәтіндік есептермен оқыту әдістемесінің тиімділігі бірнеше факторларға байланысты. Біріншіден, оқу материалының мазмұны мен құрылымы. Егер есептер қызықты, өмірмен байланысты және логикалық тұрғыдан жүйелі болса, онда оқушылардың қызығушылығы артады. Екіншіден, оқыту әдістері мен тәсілдері. Белсенді оқыту әдістері (проблемалық оқыту, зерттеушілік әдіс) мәтіндік есептердің әлеуетін толық ашуға мүмкіндік береді. Үшіншіден, бағалау жүйесі. Формативті бағалау әдістерін қолдану арқылы оқушылардың жетістіктерін үнемі бақылап, кері байланыс беру олардың оқу мотивациясын арттырады.

Мәтіндік есептерді оқыту барысында кездесетін қиындықтарды да ескерген жөн. Кейбір оқушылар үшін есептің мәтінін түсіну қиын болуы мүмкін, әсіресе тілдік дағдылары төмен деңгейде болған жағдайда. Бұл мәселені шешу үшін мұғалім алдын ала сөздік жұмысын жүргізіп, есептің негізгі ұғымдарын түсіндіруі қажет. Сонымен қатар, оқушылардың логикалық ойлау қабілеті жеткіліксіз болған жағдайда, олар есепті шешуде қиналуы мүмкін. Мұндай жағдайда қосымша жаттығулар мен қолдау көрсету маңызды.

Қорыта айтқанда, мәтіндік есептер арқылы оқыту әдістемесі оқушылардың қызығушылығын арттырудың тиімді құралы болып табылады. Ол тек математикалық білімді меңгеруге ғана емес, сонымен қатар оқушылардың логикалық, сыни және шығармашылық ойлау қабілеттерін дамытуға ықпал етеді [7]. Дұрыс ұйымдастырылған оқу үдерісі, тиімді әдістер мен заманауи технологияларды қолдану арқылы мәтіндік есептердің білім беру жүйесіндегі рөлін айтарлықтай арттыруға болады. Сондықтан да бұл бағыттағы ғылыми-зерттеу жұмыстарын жалғастыру және тәжірибеде кеңінен қолдану білім сапасын арттырудың маңызды шарты болып табылады.

Материал мен әдістер. Зерттеу жұмысының әдіснамалық негізін оқушылардың танымдық қызығушылығын арттыруда мәтіндік есептерді қолданудың тиімділігін анықтауға бағытталған педагогикалық, психологиялық және дидактикалық тұжырымдамалар құрайды [8]. Зерттеу барысында сапалық және сандық әдістердің үйлесімділігі қамтамасыз етіліп, кешенді талдау жүргізілді. Бұл бөлімде зерттеу нысаны, қолданылған материалдар, әдістер, деректерді жинау және өңдеу тәсілдері жүйелі түрде сипатталады.

Зерттеу нысаны ретінде жалпы білім беретін мектептің 7-сынып оқушылары алынды, өйткені дәл осы кезеңде оқушылардың логикалық ойлау қабілеті қарқынды дамып, математикалық ұғымдарды саналы түрде меңгеру басталады. Зерттеуге барлығы 30 оқушы қатысып, олар екі топқа бөлінді: эксперименттік топ (15 оқушы) және бақылау тобы (15 оқушы). Эксперименттік топта мәтіндік есептерді оқытуда арнайы әзірленген әдістеме қолданылса, бақылау тобында дәстүрлі оқыту тәсілдері пайдаланылды (кесте – 1).

Зерттеу материалдары ретінде математика пәні бойынша оқу бағдарламасына сәйкес іріктелген мәтіндік есептер жүйесі қолданылды. Бұл есептер мазмұны жағынан оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес, өмірмен байланысты және әртүрлі күрделілік деңгейінде құрастырылды.

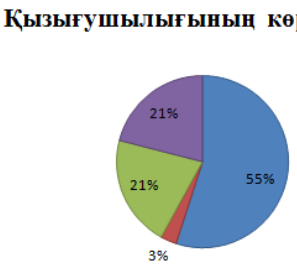
Кесте 1 - Зерттеу жұмысындағы оқушылардың білім деңгейі

«№ 3» мектеп базасы	Тәжірибе топтары	Дәстүрлі оқыту арналған тест	Оқушылардың жеке дамуына арналған тапсырмалар

7 сынып	Эксперименттік тобы	30	10
7 сынып	Бақылау тобы	30	10

Сонымен қатар, есептер келесі критерийлер бойынша таңдалды: практикалық маңыздылығы, логикалық құрылымының айқындығы, танымдық белсенділікті ынталандыру мүмкіндігі және пәнаралық байланысқа бейімділігі. Әзірленген тапсырмалар жүйесіне бірқадамды, көпқадамды, проблемалық және шығармашылық сипаттағы мәтіндік есептер енгізілді [9].

Зерттеу барысында қолданылған негізгі әдістердің бірі – педагогикалық эксперимент. Эксперимент үш кезеңде жүргізілді: анықтаушы, қалыптастырушы және бақылаушы кезеңдер. Анықтаушы кезеңде оқушылардың бастапқы білім деңгейі мен пәнге деген қызығушылығы анықталды. Бұл үшін диагностикалық тесттер, сауалнамалар және бақылау жұмыстары өткізілді. Қалыптастырушы кезеңде эксперименттік топта мәтіндік есептерді оқытудың жаңартылған әдістемесі жүйелі түрде енгізіліп, әр сабақта түрлі интерактивті әдістер (топтық жұмыс, диалогтық оқыту, зерттеушілік тапсырмалар) қолданылды. Ал бақылаушы кезеңде алынған нәтижелер салыстырмалы түрде талданып, әдістеменің тиімділігі бағаланды (2-сурет).

Сурет 2 - Сауалнама нәтижесі

Сауалнама әдісі оқушылардың оқу мотивациясын, пәнге деген қызығушылығын және мәтіндік есептерге деген көзқарасын анықтау мақсатында қолданылды. Сауалнама жабық және ашық сұрақтардан тұрып, оқушылардың пікірін жан-жақты талдауға мүмкіндік берді. Оқушылардың басым көпшілігіне 55% мәтіндік есеп қызығушылыығн оятты. Оқушылардың біреуіне мәтіндік есеп бойынша төмен деңгейлі, яғни қызығушылығы жоқтығы байқалады. Сонымен қатар, мұғалімдермен жүргізілген сұхбаттар арқылы мәтіндік есептерді қолданудың тәжірибелік аспектілері мен қиындықтары анықталды [10].

Бақылау әдісі оқу үдерісінде оқушылардың белсенділігін, есеп шығару барысындағы әрекеттерін және топтық жұмыс кезіндегі өзара қарым-қатынасын зерттеу үшін пайдаланылды. Бұл әдіс арқылы оқушылардың

танымдық белсенділігінің динамикасы анықталып, сапалық талдау жүргізілді.

Сандық деректерді өңдеу үшін статистикалық әдістер қолданылды. Атап айтқанда, орташа мән, пайыздық көрсеткіштер және салыстырмалы талдау тәсілдері пайдаланылды. Эксперименттік және бақылау топтарының нәтижелері салыстырылып, мәтіндік есептер арқылы оқытудың тиімділігі сандық көрсеткіштер негізінде дәлелденді. Сонымен қатар, нәтижелерді визуализациялау үшін диаграммалар мен кестелер қолданылды.

Зерттеу барысында қолданылған әдістердің сенімділігі мен валидтілігін қамтамасыз ету мақсатында деректерді бірнеше көзден жинау (тест, сауалнама, бақылау) және оларды өзара салыстыру (триангуляция) тәсілі қолданылды. Бұл зерттеу нәтижелерінің объективтілігін арттыруға мүмкіндік берді.

Осылайша, зерттеу жұмысының материалдары мен әдістері оқушылардың қызығушылығын арттыруда мәтіндік есептерді қолданудың тиімділігін жан-жақты талдауға және ғылыми негізде қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Нәтиже мен талқылаулар. Зерттеу барысында 7-сынып оқушыларының мәтіндік есептерді шешу дағдыларының деңгейі тәжірибеге дейін және кейін анықталды. Сабақтарда «қадамдық талдау», «сызба арқылы модельдеу», «есепті кері шығару» сияқты әдістер қолданылды. 7-сынып алгебра пәні бойынша бақылау жұмысы күнтізбелік-тақырыптық жоспарға сәйкес мерзімде өткізіліп, оқу бағдарламасының жалпы барысына кедергі келтірмейтіндей етіп ұйымдастырылды.

Бақылау жұмысының тапсырмалары төмендегідей түрінде ұсынылды. 1. Бір сан екіншісінен 7-ге артық. Екі санның қосындысы 31-ге тең. Сандарды тап. 2. Дүкенде 36 кг алма мен 24 кг алмұрт бар. Алма мен алмұртты бірдей қораптарға салу керек. Әр қорапқа неше килограмнан салуға болады? 3. Поезд 4 сағатта 280 км жүрді. Осындай жылдамдықпен 7 сағатта қанша км жүреді? 4. Бір тетрадьтың бағасы 120 теңге. 5 тетрадь пен 2 дәптердің жалпы бағасы 740 теңге болса, бір дәптердің бағасын тап. 5. Бір санды 3 есе арттырып, содан соң 12-ге азайтқанда 24 шықты. Бастапқы санды тап. Жасалған бақылау жұмысы аясында тексеру келесі критерийлер бойынша жүргізілді (2-кесте).

Кесте 2 -Оқушыларға ұсынылған мәтіндік есеп түрі

№	Тапсырма	Бағалау критерийі	Дескрипторлар	Балл
1	Бір сан екіншісінен 7-ге артық. Екі санның қосындысы 31-ге тең. Сандарды тап.	Екі айнымалы арқылы теңдеу құрып, шешу дағдысын анықтайды	– Екі санды белгіледі; – Теңдеу құрды; – Теңдеуді дұрыс шешіп, нәтижені жазды (12 және 19).	2
2	Дүкенде 36 кг алма мен 24 кг алмұрт бар. Алма мен алмұртты бірдей қораптарға салу керек. Әр қорапқа неше килограмнан салуға болады?	Екі санның ең үлкен ортақ бөлгішін (ЕҮОБ) табу дағдысын көрсетеді	– Екі санның ЕҮОБ-ын тапты (12); – Әр қорапқа 12 кг салынатынын анықтады; – Қорытындысын жазды.	2
3	Поезд 4 сағатта 280 км жүрді. Осындай жылдамдықпен 7 сағатта қанша км жүреді?	Пропорция құрып, жылдамдық пен қашықтық арасындағы тәуелділікті қолдана біледі	– Бір сағаттағы жолды есептеді (70 км); – 7 сағаттағы жолды тапты (490 км); – Нәтижені дұрыс жазды.	2
4	Бір дәптердің бағасы 120 теңге. 5 дәптер мен 2 қаламның жалпы бағасы 740 теңге болса, бір қаламның бағасын тап.	Есептің шартына сәйкес теңдеу құрып, белгісіз шаманы таба біледі	– Есептің шартын құрды; – Теңдеу құрды ($5\times120 + 2x = 740$); – х-ті тапты ($x = 70$ тг).	2
5	Бір санды 3 есе арттырып, содан соң 12-ге азайтқанда 24 шықты. Бастапқы санды тап.	Қарапайым теңдеу шешу білігін тексереді	– Белгісізді белгіледі; – $3x – 12 = 24$ теңдеуін құрды; – $x = 12$ екенін тапты.	2

Тәжірибеге дейін және тәжірибеден кейін алынған бақылау жұмыстарының нәтижелері салыстырылып, оқушылардың мәтіндік есептерді шешу дағдыларының даму динамикасы анықталды.

Жалпы алғанда, жүргізілген зерттеу нәтижелері мәтіндік есептер арқылы оқыту әдістемесінің тиімді екенін және оның оқушылардың қызығушылығын арттыруда маңызды құрал болып табылатынын дәлелдейді. Алынған нәтижелерді білім беру тәжірибесіне енгізу арқылы оқу үдерісінің сапасын арттыруға және оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытуға болады.

Қорытынды. Жүргізілген зерттеу жұмысы оқушылардың қызығушылығын арттыруда мәтіндік есептерді қолдану әдістемесінің тиімділігін жан-жақты талдауға бағытталды және алынған нәтижелер бұл бағыттың білім беру үдерісінде маңызды орын алатынын көрсетті. Теориялық және тәжірибелік талдаулардың негізінде мәтіндік есептердің тек математикалық білімді меңгертудің құралы ғана емес, сонымен қатар

оқушылардың танымдық белсенділігін, логикалық ойлауын және функционалдық сауаттылығын дамытудағы әмбебап құрал екендігі дәлелденді.

Зерттеу барысында мәтіндік есептерді жүйелі, мақсатты және әдістемелік тұрғыдан дұрыс ұйымдастыру оқушылардың пәнге деген қызығушылығын едәуір арттыратыны анықталды. Әсіресе, есептердің өмірмен байланыстылығы, мазмұнының қолжетімділігі және құрылымының логикалық жүйелілігі оқушылардың оқу мотивациясына оң әсер ететіні байқалды. Эксперименттік топта қолданылған әдістер – интерактивті оқыту, топтық жұмыс, проблемалық жағдаяттар мен зерттеушілік тапсырмалар – оқушылардың белсенділігін арттырып, олардың өз бетімен білім алу дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік берді.

Сандық және сапалық нәтижелерді салыстырмалы талдау мәтіндік есептер арқылы оқыту әдістемесінің тиімділігін нақты көрсетті. Эксперименттік топтағы оқушылардың оқу жетістіктері мен қызығушылық деңгейі бақылау тобымен салыстырғанда айтарлықтай жоғары болды. Бұл өз кезегінде ұсынылған әдістеменің практикалық маңыздылығын және оны білім беру тәжірибесінде қолданудың қажеттілігін негіздейді.

Зерттеу барысында кейбір қиындықтар да анықталды. Атап айтқанда, оқушылардың мәтінді түсіну деңгейінің әртүрлілігі, тілдік дағдылардың жеткіліксіздігі және күрделі есептерді талдау барысында кездесетін қиындықтар оқыту үдерісінде қосымша қолдауды қажет ететіндігін көрсетті. Бұл мәселені шешу үшін мәтіндік есептерді оқытуда тілдік қолдау элементтерін енгізу, есептің құрылымын кезең-кезеңімен талдау және сараланған тапсырмаларды қолдану ұсынылады.

Мәтіндік есептер арқылы оқыту әдістемесі оқушылардың қызығушылығын арттырудың, олардың ойлау қабілетін дамытудың және білім сапасын көтерудің тиімді жолы болып табылады. Сондықтан бұл әдістемені оқу үдерісіне кеңінен енгізу, оны жетілдіру және заманауи білім беру талаптарына бейімдеу – педагогика ғылымы мен практикасының өзекті бағыттарының бірі болып қала береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әбілқасымова А.Е., Кучер Т.П. *Математиканы оқыту әдістемесі*. – Алматы: Білім, 2018. – 320 б.
2. Қабдықайыров Қ.Қ. *Оқытудың педагогикалық әдістері*. – Алматы: Рауан, 2017. – 256 б.
3. Беспалько В.П. *Слагаемые педагогической технологии*. – Москва: Педагогика, 1989. – 192 с.
4. Занков Л.В. *Развивающее обучение*. – Москва: Просвещение, 1996. – 240 с.

5. Полякова М.А. *Методика обучения математике в средней школе*. – Москва: Академия, 2015. – 288 с.
6. Назарбаев Н.Ә. *Қазақстан – 2050 стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты*. – Астана, 2012. – 64 б.
7. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. *Жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты*. – Астана, 2022. – 80 б.
8. Жұмабаева Б.Ж. *Математика сабағында оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру*. – Алматы: Дарын, 2019. – 200 б.
9. Пойа Д. *Как решать задачу*. – Москва: Наука, 1976. – 208 с.
10. Выготский Л.С. *Мышление и речь*. – Москва: Лабиринт, 1999. – 352с.

ҒТАМР 27.01.45

ТАРИХИ ДЕРЕКТЕРДІ ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ОРТА МЕКТЕПТЕРДЕГІ МАТЕМАТИКА САБАҚТАРЫН ТИІМДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Асатулла Сандуғаш
Қорқыт Ата атындағы ҚУ,
М-23-1у оқу тобы студенті
Ибраева Анар, педагогика
ғылымдарының магистрі,
аға оқытушы

Аңдатпа: Бұл зерттеу жұмысы орта мектептердегі математика сабақтарын тиімді ұйымдастыруда тарихи деректерді пайдаланудың маңыздылығын қарастыруға арналған. Зерттеуде математиканы оқыту процесіне тарихи материалдарды енгізудің теориялық және әдістемелік негіздері талданады. Сонымен қатар, тарихи деректерді қолдану арқылы оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыру, логикалық ойлау қабілетін дамыту және білім сапасын жақсарту мүмкіндіктері айқындалады. Жұмыс барысында математика сабақтарында тарихи мәліметтерді тиімді қолданудың жолдары мен әдістері ұсынылады. Зерттеу нәтижелері жалпы білім беретін мектептерде математиканы оқыту үдерісін жетілдіруге бағытталған.

Кілт сөздер: тарихи деректер, математика оқыту әдістемесі, орта мектеп, оқыту тиімділігі, танымдық белсенділік, логикалық ойлау, білім сапасы.

Кіріспе. Қоғам үнемі даму үстінде болғандықтан, оның негізгі әлеуметтік институттарына, ең алдымен, мектептің білім беру жүйесіне қойылатын талаптар да тұрақты түрде жаңарып отырады. Атап айтқанда, білім берудің мақсаттары, мазмұны мен ұйымдастыру формалары қоғамдық сұраныстарға сәйкес өзгеріске ұшырайды. Қазіргі жаһандану жағдайында әлемнің қарқынды өзгеруі адами ресурстар сапасына қойылатын талаптардың артуына әкелуде. Осы тұрғыдан алғанда, мектеп білім беру жүйесі елдің экономикалық, әлеуметтік-мәдени және интеллектуалдық дамуының маңызды құрамдас бөлігі ретінде адами капитал сапасына ықпал ететін жетекші фактор болып табылады.

Соңғы жылдары жалпы орта білім беру ұйымдарында оқушылардың интеллектуалдық қабілеттерін дамытуға бағытталған оқытудың инновациялық формалары мен әдістерін іздестіру үдерісі күшейе түсті. Білім беру мазмұнын жаңарту тек білім, білік және дағдыларды меңгертумен шектелмей, оқушылардың танымдық белсенділігін, дербестігін, бастамашылдығын және сыни ойлау қабілеттерін дамытуға бағытталуы тиіс. Осыған байланысты М.А. Холодная тұлғаның әлемді тану ерекшелігі оның когнитивтік құрылымымен тығыз байланысты екенін атап көрсетеді. Ғалымның пікірінше, адамның интеллектуалдық даму деңгейі артқан сайын оның «әлем бейнесі» мазмұндық жағынан байып, объективті сипатқа ие болады [1].

Қазіргі білім беру философиясының негізінде тұлғаға бағытталған, оның дүниетанымдық және шығармашылық әлеуетін дамытуға басымдық беретін қағидаттар жатыр. Бұл тұрғыда бастауыш және негізгі мектептегі математика курсы оқушылардың математиканың тек есеп шығару құралы ғана емес, сонымен қатар мәдени-тарихи құбылыс екенін түсінуіне мүмкіндік береді. Яғни, математикалық ұғымдардың пайда болу тарихын, олардың қалыптасу жолдарын және практикалық қолданылуын меңгеру арқылы оқушылардың пәнге деген қызығушылығы мен дүниетанымы кеңейеді.

Білім беру стандарттарын талдау математика сабақтарында тарихи материалдарды қолдану бірқатар маңызды нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік беретінін көрсетеді. Атап айтқанда, оқушылардың ғылыми дүниетанымын қалыптастыру, әртүрлі халықтардың мәдениеті мен тарихына құрметпен қарау, логикалық ойлау, талдау, салыстыру, жалпылау дағдыларын дамыту, сондай-ақ математиканың адамзат мәдениетіндегі орнын түсіну қамтамасыз етіледі. Сонымен қатар, тарихи деректерді пайдалану оқушылардың зерттеушілік дағдыларын қалыптастырып, олардың ақпаратпен жұмыс істеу, өз көзқарасын дәлелдеу қабілеттерін дамытады.

Ю.А. Дробышевтің пікірінше, математиканы оқыту мазмұнына тарихи элементтерді енгізу оқушылардың математиканың көпмәдениетті құбылыс екенін, оның дамуына әртүрлі өркениеттердің үлес қосқанын түсінуіне ықпал етеді [2]. Ал Е.В. Зубкова тарихи білімнің маңызын атап өтіп, өткен тәжірибені меңгеру арқылы қазіргі іс-әрекетті тиімді ұйымдастыруға

болатынын көрсетеді[3]. Осы ойды Лейбництің «Өткенді білмей, қазіргіні түсіну мүмкін емес» деген тұжырымы да дәлелдейді.

Математика мұғалімінің негізгі міндеттерінің бірі – оқушыларға математиканың әсемдігі мен маңыздылығын ашып көрсету және пәнге деген қызығушылықты қалыптастыру. Бұл бағытта тарихи материалдарды тиімді пайдалану маңызды құрал болып табылады. Осыған байланысты Г.И. Глейзердің «Математика тарихы» еңбектері мұғалімдер үшін құнды әдістемелік ресурс болып табылады.

Қазіргі уақытта математика курсының мазмұны белгілі бір дәрежеде жаңартылып, оған ықтималдық теориясы, статистика және логика элементтері енгізілген. Сонымен қатар, оқыту әдістері мен технологиялары да елеулі өзгерістерге ұшырады. Осыған орай, математика сабақтарында тарихи материалдарды қолдану әдістемесін білім беру жүйесінің заманауи талаптарына сәйкес жетілдіру қажеттілігі туындайды.

Р.З. Гушел математиканы оқытуда тарихи тәсілдің жеткіліксіз қолданылуын білім беру жүйесіндегі маңызды кемшіліктердің бірі ретінде қарастырады. Ғылым тарихын меңгеру оқушылардың сыни ойлауын дамытып қана қоймай, олардың коммуникативтік қабілеттерін, толеранттылығын және әлеуметтік бейімделуін қалыптастырады [4].

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, «Тарихи деректерді пайдалану арқылы орта мектептердегі математика сабақтарын тиімді ұйымдастыру» тақырыбының өзектілігі айқындалады.

Ғылым тарихы деректерді жинап, жүйелеумен қатар, оның даму заңдылықтарын талдауға, теориялық қорытындылар жасауға бағытталған. Математика тарихы, әсіресе, ғылымның ұғымдары мен проблемаларын, олардың өмірмен байланысын түсінуге, ғылыми көзқарастарды қалыптастыруға және жалпылауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, математика тарихы:

- жалпы тарихтың бір бөлігі ретінде адамзаттың сандық есеп жүргізуді дамыту жолын баяндайды;
- қазіргі математиканың дамуының басты шарты болып табылады;
- ғылыми методология мен ойлау процессін талдаудың маңызды қайнар көзі;
- математика оқытуды жетілдірудің тиімді құралдарының бірі;
- жалпы адамзат мәдениетінің құрамдас бөлігі болып саналады [5].

Ғылым тарихы практикалық мәселелерді шешу негізінде геометрияның бастамасының қалай пайда болғанын және абстрактылы ғылымның қалыптасуын түсіндіреді. Ежелгі Грециядағы математикалық білім практикалық ережелер жинағынан қатал дедуктивтік ғылымға айналуы адамзат дамуына елеулі ықпал етті. Сонымен қатар, Ньютон заңдарының ашылуы және математикалық талдау негізінің жасалуы ғылыми-техникалық прогрестің қазіргі деңгейіне жетуінде шешуші рөл атқарды [6].

Математиканың даму кезеңдері	Математиканың пайда болуы (Ежелгі дәуір)	Элементарлық математика кезеңі (Орта ғасырлар)	Айнымалы шамаларды зерттеу кезеңі (Жаңа дәуір)	Қазіргі математика
Уақыты	Қола дәуірі, тас дәуірі, құлдық қоғам кезеңдері	б.з.д. VI – XVI ғасырлар	Капитализмнің алғашқы кезеңі, Ресейде Петров дәуірі, АҚШ-тың қалыптасуы	XX–XXI ғасырлар
Негізгі ерекшеліктері	Геометриялық фигураларды сезіну мен түсіну қалыптаса бастады Ежелгі Египетте Ахмес папирусында есептер жазылған (шамамен б.з.д. 2000) Сандар мен өлшем бірліктерін қолдану, практикалық есептер	Жай және күрделі фигуралардың қасиеттерін зерттеу Аудан мен көлемді есептеу мәселелері Сфералық геометрияның дамуы Сауда, құрылыс, астрономиялық есептерді шешу	Аналитикалық геометрияның дамуы Алгебра мен теңдеулерді зерттеу Ғылым мен техниканың дамуында негізгі рөл	Математиканы негіздеу мәселелері, математикалық модельдер Евклидтік емес геометрияның дамуы Ғылыми-техникалық прогресті қолдау, компьютерлік есептеулер

Математика пәніне білімге селқос қарау және кейбір ережелерді түсіндіруде тарихи көзқарасты назарға алмау – мектептегі оқытудың маңызды кемшіліктерінің бірі болып саналады. Сондықтан мектеп курсында тарихи математикалық материалдарды енгізу қажеттілігі мен мүмкіндігі Қазақстандық педагог-ғалымдар А.Закарин [7], О.А.Жаутыков [8], М.У.Ысқақов [9] сияқты зерттеушілер тарапынан зерттелді. Дегенмен, бұл ұсыныстар оқулықтар мен оқу құралдарында толық жүзеге аспаған.

Тарихи элементтердің математикадағы рөлі:

- Оқушыларға математикалық ұғымдардың тәжірибеден қалай шыққанын түсіндіру, дүниетанымды кеңейту.
- Сан ұғымының пайда болу жолы, бүтін саннан рационал және иррационал сандарға көшу барысын көрсету.

- Теориялық тұжырымдардың бастапқыда практикалық қолданылмағанын, кейін өндіріс пен ғылым дамуы арқылы қажеттілігін дәлелдеу.

Мысалы, ықтималдық теориясы бастапқыда ойын теориясы ретінде дамыса, қазіргі таңда физика, экономика, лингвистика, социологияда қолданылады.

Евклидтік геометрия шешімдері теңіз жүзу, физика және астрономияда қолданылады.

Аксиомалар жүйесінің маңызы:

- Математиканың негізін құрайтын ұғымдар мен аксиомалар «толық», бір-біріне қарама-қайшы емес және тәуелсіз болуы керек.
- IX сыныпта Евклидтің бесінші постулаты (параллельдік аксиомасы) мен Н.Лобачевскийдің геометриясының шығу тарихына тоқталу ұсынылады.
- Бұл оқушыларға ғылымның логикалық негізін және жаңалықтардың тәуелсіз дамуын түсінуге көмектеседі[10]

Тарихи мысалдар арқылы оқыту: Интеграл түсінігі: И.Ньютон мен Г.Лейбництің жаңалықтары X сыныпта қарастырылады. Бір мезгілде ашылған жаңалықтар: Н.Виннер мен А.Колмогоровтың еңбектері, олардың кездеспей-ақ бір салада үйлесімді жұмыс істеуі.

Тарихи материалдың сабақтағы қолдану тиімділігі:

- Оқушылардың негізгі материалды тез қабылдауын жеңілдетеді.
- Теорияның дамуын және тәжірибелік қажеттілікті көрсетеді.
- Сабақтағы қызығушылықты арттырады және оқу процесін жандандырады.

Мектеп бағдарламасындағы ұсыныстар:

- V–VI сынып: есептеу қызметінің дамуы, математикалық терминдер мен символдар, шама өлшемдері, қарапайым аспаптар.
- VII–VIII сынып: аксиомалар, алгебра мен геометрияның дамуы, теңдеулер тарихы.
- IX–X сынып: Евклидтік және Н.Лобачевский геометриялары, интегралдар мен жаңа математикалық теориялар.

Әдістемелік нұсқаулар:

- Тарихи материал сабаққа жүйелі түрде енгізілуі тиіс: қысқаша сұхбат, экскурсия, тарихи есептер, сурет талқылау, оқытушы әңгімесі, алдын-ала дайындалған хабар т.б.
- Оқушы тарихи деректі практикалық материалмен байланыстыра алса, оқуға қызығушылығы артып, білім алу тиімділігі өседі.

Сабақты ұйымдастырудағы тиімді әдістер

- **Тарихи оқиғалар арқылы тақырыпқа кіріспе жасау:** Мысалы, тік бұрышты үшбұрыштар тақырыбын оқытқанда Пифагор теоремасының шығу тарихын айтып, оқушылардың қызығушылығын арттыруға болады.
- **Математикалық тұлғалардың өмірбаяны мен еңбектерін талдау:** Әл-Фараби, Әл-Хорезми, Ньютон сияқты ғалымдардың еңбектері арқылы оқушылар математикалық ұғымдарды практикалық тұрғыда түсінеді.

- **Тарихи есептер мен мысалдар:** Орта ғасырдағы саудагерлер есептері немесе астрономиялық есептерді қолдану арқылы оқушылардың есептеу дағдыларын дамыту.
- **Интерактивті тапсырмалар:** Сабақта рөлдік ойындар немесе тарихи кейіпкерлер арқылы есеп шығару оқушылардың белсенділігін арттырады.

Қорытынды. Тарихи деректерді орта мектептегі математика сабақтарында мақсатты әрі жүйелі қолдану білім беру үдерісінің тиімділігін арттыратын маңызды дидактикалық шарттардың бірі болып табылады. Тарихи материалдарды оқу мазмұнына енгізу оқушылардың математикалық білімді тек теориялық тұрғыдан ғана емес, ғылымның даму заңдылықтарымен сабақтастықта меңгеруіне мүмкіндік береді. Сонымен қатар мұндай тәсіл математикалық ұғымдардың, амал-тәсілдердің және заңдылықтардың қалыптасу эволюциясын түсіндіру арқылы оқушылардың танымдық қызығушылығын, логикалық ойлау қабілетін және пәнге деген оң көзқарасын қалыптастырады. Тарихи-ғылыми мәліметтерді пайдалану сабақтың мазмұндық аясын кеңейтіп, оны тұлғалық-бағдарлы, дамытушылық және тәрбиелік бағытта ұйымдастыруға жағдай жасайды. Осыған байланысты, математика сабақтарын ұйымдастыруда тарихи деректерді ғылыми-әдістемелік тұрғыдан негіздеп қолдану оқушылардың білім сапасын арттырудың, математикалық мәдениетін қалыптастырудың және пәнді терең меңгертудің тиімді құралы ретінде қарастырылуы тиіс.

Әдебиеттер тізімі:

1. Холодная, М. А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования / М. А. Холодная. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Питер, 2022. – 272 с.
2. Дробышев, Ю. А. Историко-математические знания как средство решения современных методических проблем [Текст] / Ю. А. Дробышев // Актуальные проблемы обучения математике (К 150-летию со дня рождения А. П. Киселева): материалы Всероссийской научно-практ. конф. – Орел : Изд-во ОГУ, 2002. – Т. 1. – С. 113–117.
3. Зубкова, Е. В. «Универсальная история». На пути к новой концепции школьного историознания / Е. В. Зубкова; под ред. К. Аймермахера и Г. Бордюгова // Историки читают учебники истории. Традиционные и новые концепции учебной литературы. – Москва: АИРО –XX, 2002. – С. 93–113.
4. Гушель, Р. З. От Кирика новгородца до Эйлера. Из истории отечественной математики / Р. З. Гушель. – Ярославль: ЯГПУ им. К. Д. Ушинского, 1996. – 47 с.
5. Государственные образовательные стандарты среднего образования Республики Казахстан. РИК КАО имени И. Алтынсарина, 1998.
6. В.Н. Молодший. Элементы истории математики в школе. М., 1953-134 с.

7. Ю.А. Закарин. Абель, Галуа, Лобачевский, Эйнштейн: Математика ғалымдарының өмірі мен ғылыми еңбектері. Алматы: Қазақстан, 1986 - 196 б.
8. О.А. Жаутыков. Математиканы даму тарихы: Ерте заманнан XVII ғасырға дейін. Алматы: Мектеп, 1967 - 331 б.
9. М.У. Искаков. Ғылым және соқыр сенімдер. Әңгімелер. Алматы: Қазақстан, 1965 - 171 б.

Л.М. Фридман. Психолого-педагогические основы обучения математике в школе. М., 1983 - 160 с.

ҒТАМР 27.01.45

ИНТЕРАКТИВТІ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫҢ МАТЕМАТИКА САБАҚТАРЫНДАҒЫ ТИІМДІЛІГІ

Жетпісбаева Нұргүл Әзбергенқызы,
«Математика» ББББ 1-курс магистранты,
Ибраев Шерали Шапатаевич
ф.м.ғ.к., «Физика және математика»
ББББ қауымдастырылған профессоры

Аңдатпа. Бұл мақалада математика сабақтарында қолданылатын интерактивті оқыту технологияларының тиімділігі қарастырылады. Атап айтқанда, «Ойлан–жұптас–бөліс», Debate, Case-study, Fishbone әдістерінің оқушылардың танымдық белсенділігіне, қызығушылығына және оқу жетістіктеріне әсері талданады. Сонымен қатар, шетелдік білім беру тәжірибесінде қолданылатын Problem-Based Learning, Flipped Classroom, Gamification әдістерінің ерекшеліктері сипатталады. Зерттеу барысында интерактивті әдістердің оқушылардың сыни ойлауын дамытуға және білім сапасын арттыруға ықпал ететіні анықталды. Мақала нәтижелері математиканы оқытуда заманауи әдістерді тиімді қолданудың маңыздылығын көрсетеді.

Кілт сөздер: интерактивті оқыту, математика сабағы, оқушы белсенділігі, сыни ойлау, оқыту технологиялары, білім сапасы.

Аннотация. В данной статье рассматривается эффективность интерактивных технологий обучения на уроках математики. Особое внимание уделено таким методам, как «Думай–работай в паре–делись», Debate, Case-study, Fishbone, и их влиянию на познавательную активность, интерес и учебные достижения учащихся. Также анализируется международный опыт применения методов Problem-Based Learning, Flipped Classroom и Gamification. В ходе исследования выявлено, что интерактивные методы способствуют развитию критического мышления и повышению

качества знаний. Результаты работы подчеркивают значимость внедрения современных образовательных технологий в процесс обучения математике.

Ключевые слова: интерактивное обучение, урок математики, активность учащихся, критическое мышление, образовательные технологии, качество образования.

Annotation. This article examines the effectiveness of interactive teaching technologies in mathematics lessons. Particular attention is given to methods such as Think–Pair–Share, Debate, Case Study, and Fishbone, and their impact on students' cognitive activity, interest, and academic performance. In addition, international practices including Problem-Based Learning, Flipped Classroom, and Gamification are analyzed. The study shows that interactive methods significantly contribute to the development of critical thinking skills and improvement of learning outcomes. The findings highlight the importance of integrating modern teaching approaches into mathematics education.

Keywords: interactive learning, mathematics lesson, student engagement, critical thinking, teaching technologies, quality of education.

Кіріспе. Қазіргі білім беру жүйесінде оқыту процесін жаңғырту, оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту және олардың логикалық ойлау қабілеттерін жетілдіру негізгі міндеттердің бірі болып табылады. Әсіресе математика пәнінде оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыру және белсенділігін күшейту өзекті мәселе ретінде қарастырылады. Дәстүрлі оқыту әдістерінде оқушы көбіне дайын білімді қабылдаушы болса, қазіргі заманғы педагогикалық технологияларда ол – білім алудың белсенді субъектісі. Осы тұрғыда интерактивті оқыту әдістері ерекше маңызға ие. Бұл әдістер оқушылардың өзара әрекеттесуіне негізделіп, олардың сыни ойлауын, коммуникативтік дағдыларын және шығармашылық қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді. Осы мақалада математика сабақтарында қолданылатын интерактивті әдістердің тиімділігі тәжірибелік зерттеу негізінде талданады [1].

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысы жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбында жүргізілді. Зерттеуге 22 оқушы қатысты. Жұмыс үш кезең бойынша ұйымдастырылды.Алғашқы кезеңде оқушылардың сабаққа қызығушылығы, белсенділігі және есеп шығару деңгейі анықталды. Бұл үшін бақылау, қысқа тест тапсырмалары және мұғалімнің бақылау жазбалары қолданылды.

Екінші кезеңде оқу үдерісіне интерактивті әдістер жүйелі түрде енгізілді. Атап айтқанда:

1. «Ойлан–жұптас–бөліс» әдісі

Бұл әдіс үш кезеңнен тұрады: оқушы алдымен жеке ойланады, кейін жұппен талқылайды, соңында сыныппен бөліседі. [2]

Тиімділігі:

-Әр оқушының сабаққа қатысуын қамтамасыз етеді;

-Ойлау дағдысын кезең-кезеңімен дамытады;

- Өз пікірін жеткізуге үйретеді.

2. Debate (пікірталас) әдісі

Debate әдісі оқушылардың өз ойын дәлелдеп, қарсы пікірлерді талдай білуіне мүмкіндік береді.

Математикада қолданылуы:

Теориялық тақырыптарда немесе бірнеше шешу жолы бар есептерде тиімді [4]. Тиімділігі:

-Сыни ойлау дамиды;

-Дәлелдеу дағдылары қалыптасады;

-Қарым-қатынас мәдениеті артады.

3. Case-study әдісі. Case-study нақты жағдаяттарды талдау арқылы білім алуға бағытталған.

Математикада қолданылуы: өмірмен байланысты есептерді шешуде тиімді.

Тиімділігі:

-Теорияны практикамен байланыстырады;

-Шешім қабылдау дағдысын дамытады;

-Оқушыны өмірлік жағдайларға бейімдейді.

4. Fishbone (себеп-салдар диаграммасы) [5]

Fishbone әдісі мәселенің себептері мен салдарын анықтауға арналған.

Математикада қолданылуы: қателерді талдау, есеп шығару барысында кеткен кемшіліктерді анықтау.

Тиімділігі:

- Аналитикалық ойлау дамиды;
- Қателермен жұмыс жүргізіледі;
- Мәселені жан-жақты қарастыруға үйретеді.

Сонымен қатар халықаралық тәжірибеге негізделген проблемалық оқыту (PBL) және аударылған сынып (Flipped Classroom) элементтері енгізілді.

Қазіргі таңда дамыған елдердің білім беру жүйесінде интерактивті оқыту технологиялары кеңінен қолданылады. Әсіресе OECD жүргізген зерттеулер оқушылардың оқу жетістіктері олардың сабақтағы белсенділігімен тікелей байланысты екенін көрсетеді. Ал PISA нәтижелері функционалдық сауаттылықты дамытуда интерактивті әдістердің маңызын дәлелдейді.

1. Problem-Based Learning (PBL) – проблемалық оқыту [6]

Бұл әдіс Finland, Singapore мектептерінде кеңінен қолданылады. Оқушыларға нақты өмірлік проблема ұсынылып, оны өз бетінше немесе топта шешу тапсырылады. Мысалы, «Қаладағы жол қозғалысын оңтайландыру үшін қандай математикалық модель қолдануға болады?» деген тапсырма.

Тиімділігі:

- Зерттеушілік қабілет дамиды;
- Теория практикамен байланысады;

- Шығармашылық ойлау қалыптасады.

2. Inquiry-Based Learning (IBL) – зерттеуге негізделген оқыту

Бұл әдіс United States және United Kingdom мектептерінде кең таралған. Оқушылар сұрақ қою арқылы жаңа білімді өздері ашады.

Тиімділігі:

- Танымдық қызығушылық артады;
- Өздігінен білім алу дағдысы қалыптасады;
- Терең түсіну жүзеге асады.

3. Flipped Classroom – аударылған сынып

Бұл әдіс Canada және Australia мектептерінде белсенді қолданылуда. Жаңа тақырыпты оқушылар үйде (видео, материал арқылы) меңгереді, ал сабақта есептер шығарып, талдау жасайды. Математикадағы қолданылуы: Үйде: теориямен танысу, сабақта: күрделі есептер, талдау, топтық жұмыс

Тиімділігі:

- Сабақ уақыты тиімді пайдаланылады;
- Жеке оқыту мүмкіндігі артады;
- Мұғалім әр оқушымен жұмыс істей алады.

4. Collaborative Learning – бірлескен оқыту [7]

Бұл әдіс Japan және South Korea мектептерінде жоғары деңгейде дамыған. Оқушылар топта бірлесіп білім алады.

Ерекшелігі:

- Әр оқушының рөлі анықталады;
- Нәтиже бірлескен жұмыс арқылы шығарылады.

Математикада:

- Күрделі есептерді топпен шешу;
- Әр түрлі әдістерді салыстыру.

5. Gamification – ойын элементтері арқылы оқыту [7]

Бұл әдіс Estonia және United States мектептерінде кеңінен қолданылады. Оқу процесіне ойын элементтерін енгізу (ұпай, деңгей, марапат).

Тиімділігі:

- Мотивация артады;
- Қызығушылық күшейеді;
- Бәсекелестік рух қалыптасады.

6. Design Thinking – жобалық ойлау

Бұл әдіс Germany және Finland білім беру жүйесінде қолданылады. Оқушылар нақты мәселені шешу үшін жоба әзірлейді.[9]

Математикада:

- Статистикалық зерттеу жүргізу;
- Математикалық модель құру.

Тиімділігі:

- Шығармашылық ойлау дамиды;
- Практикалық дағдылар қалыптасады;
- Жобалық жұмыс тәжірибесі пайда болады.

Үшінші кезеңде бастапқы көрсеткіштермен салыстыру мақсатында қайта диагностика жүргізілді.

Зерттеу нәтижелері. Зерттеу жұмысы мектеп оқушылары арасында жүргізілді. Зерттеуге барлығы 22 оқушы қатысты. Оқушылардың пәнге қызығушылығы, сабақтағы белсенділігі, есеп шығару сапасы және сыни ойлау дағдылары тәжірибе басталғанға дейін және тәжірибе аяқталғаннан кейін салыстырмалы түрде талданды. Бағалау барысында педагогикалық бақылау, сауалнама және диагностикалық тапсырмалар қолданылды.

Бастапқы кезеңде алынған нәтижелер оқушылардың оқу процесіндегі белсенділігінің орташа деңгейде екенін көрсетті. Мысалы, 22 оқушының 12-сі математика пәніне тұрақты қызығушылық танытатынын білдірді, бұл 54% көрсеткішке сәйкес келеді. Сабақ барысында белсенділік танытқан оқушылар саны 10 оқушы болды (48%). Есеп шығару сапасы бойынша талдау нәтижесінде 11 оқушының тапсырмаларды дұрыс және толық орындағаны анықталды (52%). Ал сыни ойлау дағдыларына байланысты берілген тапсырмаларда 10 оқушы жақсы нәтиже көрсетті, бұл шамамен 46% деңгейін құрады.

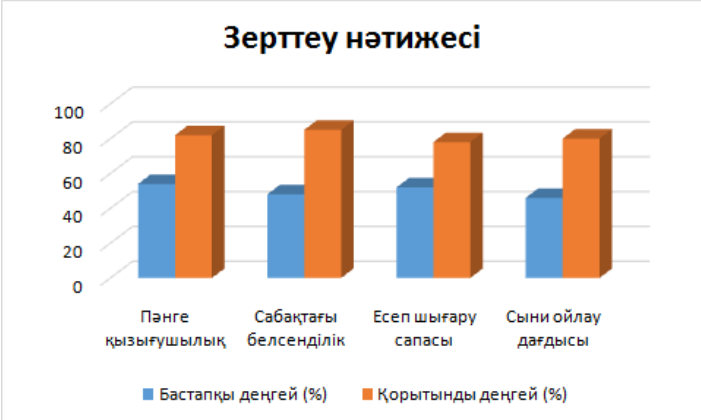
Тәжірибе кезеңінде сабақтарда интерактивті әдістер жүйелі түрде қолданылды. Атап айтқанда, топтық жұмыс, пікір алмасу, проблемалық тапсырмалар, бірлескен есеп шығару және талдау сияқты әдістер енгізілді. Бұл тәсілдер оқушылардың сабаққа қатысуын арттырып, олардың өз ойын еркін жеткізуіне және математикалық тапсырмаларды талдауға мүмкіндік берді.

Тәжірибе аяқталғаннан кейін қайтадан бақылау мен диагностикалық тапсырмалар жүргізілді. Нәтижесінде 18 оқушы математика пәніне жоғары қызығушылық танытты (82%). Сабақтағы белсенділік деңгейі айтарлықтай өсіп, 19 оқушы сабақ барысында белсенді қатыса бастады (85%). Есеп шығару сапасы бойынша 17 оқушы тапсырмаларды дұрыс орындап, жоғары нәтижеге жетті (78%). Сонымен қатар сыни ойлау дағдыларының дамуы байқалып, 18 оқушы берілген тапсырмаларды талдап, дәлелдеп орындауға қабілетті екенін көрсетті (80%).

Жүргізілген тәжірибе нәтижелері интерактивті әдістерді қолдану оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, олардың математикалық ойлауын дамытуға және есептерді сапалы орындауына оң ықпал ететінін дәлелдеді.

Кесте 2 – Тәжірибеге дейінгі және кейінгі нәтижелер (%)

Көрсеткіш	**Бастапқы деңгей (%)**	**Қорытынды деңгей (%)**
Пәнге қызығушылық	54	82
Сабақтағы белсенділік	48	85
Есеп шығару сапасы	52	78
Сыни ойлау дағдысы	46	80

Сурет 1 - Бақылау жұмысының нәтижелері

Алынған нәтижелер интерактивті әдістерді қолданудың тиімді екенін дәлелдейді. Сабақ барысында оқушылардың белсенділігі айтарлықтай артқаны байқалды. Әсіресе «Ойлан–жұптас–бөліс» әдісі барлық оқушыларды жұмысқа тартуға мүмкіндік берді.

Debate әдісі оқушылардың өз ойын жүйелі жеткізуіне және дәлелдеу қабілетінің қалыптасуына ықпал етті. Case-study тапсырмалары математикалық білімді өмірлік жағдайлармен байланыстыруға мүмкіндік берді. Ал Fishbone тәсілі арқылы оқушылар қателерін талдап, олардың себептерін түсінуге үйренді.

Халықаралық тәжірибеден алынған әдістер де оң нәтиже көрсетті. Проблемалық оқыту оқушылардың зерттеушілік қабілетін дамытса, аударылған сынып моделі сабақ уақытын тиімді пайдалануға жағдай жасады.

Жалпы алғанда, оқушылардың пәнге деген қызығушылығы артып, оқу процесіне деген жауапкершілігі күшейді.

Қорытынды. Жүргізілген зерттеу интерактивті оқыту технологияларының математика сабағында жоғары тиімділікке ие екенін көрсетті. Бұл әдістер оқушылардың тек білім деңгейін арттырып қана қоймай, олардың сыни ойлау, талдау және өз бетінше шешім қабылдау қабілеттерін дамытады. Сондықтан заманауи білім беру жағдайында мұғалімдер интерактивті әдістерді жүйелі түрде қолдануы тиіс. Бұл оқыту сапасын арттырудың маңызды факторларының бірі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Өстеміров К. Қазіргі педагогикалық технологиялар мен оқыту құралдары.–Алматы: Алматы баспасы, 2007.–192б. https://scholar.google.com/scholar?q=Қазіргі+педагогикалық+технологиялар+мен+оқыту+құралдары+Өстеміров

2. Бұзаубақова К.Ж. Инновациялық педагогика негіздері. – Алматы: Білім, 2009.–352б.

https://scholar.google.com/scholar?q=Инновациялық+педагогика+негіздері+Бұзаубақова

3. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. – Москва: Народное образование, 1998. – 256 с.

https://scholar.google.com/scholar?q=Селевко+Современные+образовательные+технологии

4. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. – Москва: Академия, 2008. – 272 с.

https://scholar.google.com/scholar?q=Полат+Новые+педагогические+и+информационные+технологии+в+системе+образования

5. Goos M., Stillman G., Vale C. Teaching Secondary Mathematics (2nd ed.). – Cambridge: Cambridge University Press, 2022. – 594 p. https://www.cambridge.org/highereducation/books/teaching-secondary-mathematics/4D3DFA99CCE33914807A968A5B494E7C

6. Clark-Wilson A., Robutti O., Sinclair N. The Mathematics Teacher in the Digital Era: An International Perspective on Technology-Focused Professional Development. – Dordrecht: Springer, 2014. – 330 p.

https://link.springer.com/book/10.1007/978-94-007-4638-1

7. Hollebrands K., Anderson R., Oliver K. Online Learning in Mathematics Education. – Cham: Springer, 2021. – 309 p.

https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-030-80230-1

8. Silverman J., Hoyos V. Distance Learning, E-Learning and Blended Learning in Mathematics Education. – Cham: Springer, 2018. – 241 p. https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-319-90790-1

9. Cevikbas M., Kaiser G. Flipped classroom as a reform-oriented approach to teaching mathematics // ZDM Mathematics Education. – 2020. – Vol. 52. – P. 1291–1305.
https://doi.org/10.1007/s11858-020-01191-5

10. McGivney-Burelle J., Xue F. Flipping Calculus // PRIMUS. – 2013. – Vol. 23(5). – P. 477–486. https://doi.org/10.1080/10511970.2012.757571

11. Schmidt S., Ralph D. The Flipped Classroom: A Twist on Teaching // Contemporary Issues in Education Research. – 2016. – Vol. 9(1). – P. 1–6. https://doi.org/10.19030/cier.v9i1.9544

12. Hmelo-Silver C. Problem-Based Learning: What and How Students Learn // Educational Psychology Review. – 2004. – Vol. 16(3). – P. 235–266. https://doi.org/10.1023/B:EDPR.0000034022.16470.f3

13. OECD. PISA 2018 Results (Volume I): What Students Know and Can Do. – Paris: OECD Publishing, 2019. – 352 p. https://doi.org/10.1787/5f07c754-en

14. Prince M. Does Active Learning Work? A Review of the Research // Journal of Engineering Education. – 2004. – Vol. 93(3). – P. 223–231. https://doi.org/10.1002/j.2168-9830.2004.tb00809.x

15. Freeman S., Eddy S., McDonough M., Smith M. et al. Active learning increases student performance in science, engineering, and mathematics // Proceedings of the National Academy of Sciences. – 2014. – Vol. 111(23). – P. 8410–8415. https://doi.org/10.1073/pnas.1319030111

ҒТАМР 14.25.07

7–9 СЫНЫПТАРДАҒЫ АЛГЕБРА КУРСЫНДА «ЫҚТИМАЛДЫҚ ТЕОРИЯСЫ МЕН МАТЕМАТИКАЛЫҚ СТАТИСТИКА» ЭЛЕМЕНТТЕРІН ЖҮЙЕЛІ ЖӘНЕ БІРІЗДІ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ТАЛДАУЫ

Данияр Гүлсезім Бердиярқызы,
Қорқыт Ата атындағы ҚУ,
М-23-3 оқу тобының студенті
Ерғалауова Зейнегүл Алданиярзқызы,
PhD, «Физика және математика» ББББ

Аңдатпа Бұл ғылыми жұмыста 7–9 сыныптарға арналған алгебра оқулықтарының, соның ішінде Алгебра 7–9 (Шыныбеков Ә.Н., Шыныбеков Д.Ә.) мазмұны мен құрылымына әдістемелік талдау жасалды. Зерттеу барысында оқулықтағы негізгі бөлімдер қарастырылып, ықтималдық және статистика бөлімінің оқытылу ерекшеліктері анықталды. Сонымен қатар, аталған бөлімнің сыныптар бойынша кезең-кезеңімен берілуі, оқу сағаттарының бөлінуі және деңгейлік тапсырмалар жүйесі талданды. Зерттеу нәтижесінде ықтималдық және статистика бөлімінің оқушылардың логикалық ойлау қабілетін дамытудағы және функционалдық сауаттылығын қалыптастырудағы маңызы айқындалды.

Кілт сөздер: алгебра, оқулық, ықтималдық, статистика, әдістемелік талдау, оқу процесі, деңгейлік тапсырмалар

Кіріспе. Қазіргі білім беру жүйесінде математикалық білімнің рөлі ерекше. Математика – тек есеп шығару құралы ғана емес, сонымен қатар оқушылардың логикалық ойлауын, талдау және қорытынды жасау қабілеттерін дамытатын маңызды пәндердің бірі. Әсіресе алгебра курсы оқушылардың абстрактілі ойлауын қалыптастыруда, математикалық модельдеу дағдыларын дамытуда үлкен маңызға ие.

Жалпы білім беру бағдарламасына сәйкес 7–9 сыныптарда алгебра пәні кезең-кезеңімен оқытылады. Осы оқу процесінде негізгі құралдардың бірі – Алгебра 7–9 (Шыныбеков Ә.Н., Шыныбеков Д.Ә.) оқулығы болып табылады. Аталған оқулық оқу бағдарламасының талаптарына сай құрастырылып,

оқушылардың жас ерекшеліктері мен білім деңгейін ескере отырып дайындалған.

Қазіргі таңда білім беру жүйесінде ықтималдық және статистика бөлімінің маңызы артып отыр. Бұл бөлім оқушыларды күнделікті өмірде кездесетін деректерді талдауға, ықтимал жағдайларды болжауға және дұрыс шешім қабылдауға үйретеді.

Осыған байланысты аталған зерттеу жұмысында Шыныбеков оқулығының құрылымы мен мазмұнына талдау жасалып, ықтималдық және статистика бөлімінің оқытылу ерекшеліктері қарастырылады.

1.1 Алгебра оқулығының құрылымы мен мазмұны

Шыныбеков Ә.Н., Шыныбеков Д.Ә. Алгебра 7–9 сыныптарға арналған оқулықтары оқу бағдарламасына сәйкес жүйелі түрде құрастырылған. Оқулықтың мазмұны бірнеше негізгі бөлімдерден тұрады: алгебралық өрнектер, теңдеулер мен теңсіздіктер, функциялар, прогрессиялар және ықтималдық пен статистика.

Оқулықтағы тақырыптар қарапайымнан күрделіге қарай бірізділікпен берілген. Бұл оқушылардың білімді кезең-кезеңімен меңгеруіне мүмкіндік береді. Әрбір тақырып теориялық түсіндірмеден басталып, мысалдармен бекітіледі және соңында түрлі деңгейдегі тапсырмалар ұсынылады.Сонымен қатар, оқулықта деңгейлік тапсырмалар жүйесі (A, B, C деңгейлері) қарастырылған. Бұл оқушылардың жеке қабілеттерін ескеріп оқытуға мүмкіндік береді. Жалпы алғанда, оқулықтың құрылымы оқушылардың логикалық ойлауын дамытуға және білімді жүйелі меңгеруге бағытталған.

1.2 Ықтималдық және статистика бөлімінің мазмұны

Ықтималдық және статистика бөлімі 7–9 сыныптарда кезең-кезеңімен енгізіледі.

7-сыныпта бұл бөлім «статистика элементтері» ретінде қарастырылады. Мұнда оқушылар орташа мәнді табу, мәліметтерді кесте және диаграмма түрінде көрсету сияқты бастапқы ұғымдармен танысады.

8-сыныпта ықтималдықтың негізгі түсініктері енгізіледі. Оқушылар кездейсоқ оқиға, ықтималдық ұғымдарымен танысып, қарапайым есептер шығарады.

9-сыныпта бұл бөлім тереңдетіліп оқытылады. Мұнда комбинаторика элементтері, ықтималдық формулалары және күрделі есептер қарастырылады.

Осылайша, ықтималдық және статистика бөлімі спиральді қағида бойынша, яғни жыл сайын қайталанып, күрделене отырып оқытылады.

Қорытынды. Алгебра 7–9 (Шыныбеков Ә.Н., Шыныбеков Д.Ә.) оқулықтары жалпы білім беру бағдарламасына сәйкес құрастырылған және алгебра курсын тиімді меңгеруге бағытталған.Оқулықтың құрылымы жүйелі, тақырыптар бірізділікпен берілген және оқушылардың жас ерекшеліктері ескерілген. Ықтималдық және статистика бөлімі кезең-кезеңімен енгізіліп, оқушылардың логикалық ойлауын және деректермен жұмыс істеу

дағдыларын дамытуға ықпал етеді.Дегенмен, бұл бөлімге бөлінген сағат санының шектеулі болуы оны терең меңгеруде қиындық туғызуы мүмкін. Сондықтан оқу процесінде қосымша материалдар мен тапсырмаларды қолдану тиімді болмақ.Жалпы алғанда, аталған оқулық мектеп оқушыларының математикалық білімін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады және қазіргі білім беру талаптарына сай келеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Алгебра 7 (Шыныбеков Ә.Н., Шыныбеков Д.Ә.). – Алматы: Атамұра, 2017.
2. Алгебра 8 (Шыныбеков Ә.Н., Шыныбеков Д.Ә.). – Алматы: Атамұра, 2018.
3. Алгебра 9 (Шыныбеков Ә.Н., Шыныбеков Д.Ә.). – Алматы: Атамұра, 2019.
4. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. – Астана, 2022.
5. Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы. Математика пәнінен оқу бағдарламасы (7–9 сыныптар). – Астана, 2022.
6. Әбілқасымова А.Е. және т.б. Алгебра: оқыту әдістемесі. – Алматы: Мектеп, 2015.
7. Поляков В.А. Математиканы оқыту әдістемесі. – Алматы, 2014.
8. Қазақстан Республикасы Білім беру порталы: https://www.gov.kz
9. BilimLand білім беру платформасы: https://bilimland.kz

ҒТАМР 29.01.45

ОРТА МЕКТЕП ФИЗИКА КУРСЫНДА ЭЛЕКТРОСТАТИКА ТАРАУЫН ТЕРЕҢДЕТІП ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бәкір Жадыра Саматқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
Ф-25-1м оқу тобының магистранты,
Калиев Бакыт Калиевич,
ғылыми жетекші**:** т.ғ.к., доцент
«Физика және математика» БББ

Аңдатпа. Бұл мақалада орта мектеп физика курсының іргелі тарауы - электростатика тарауын тереңдетіп оқыту мәселелері қарастырылады. Оқушылардың инженерлік ойлауын дамыту, электр өрісін визуалды модельдеу және пәнаралық байланыстарды қолдану арқылы білім сапасын арттыру жолдары ұсынылады. Электростатика тарауын тереңдетіп оқыту барысында негізгі ұғымдар мен материалдарды жүйелі меңгерту үшін

модульдік оқыту технологиясы негізінде оқу процесін құрылымдау әдістемесі талданады. Виртуалды зертханалар мен эксперименттік тапсырмаларға талдау жасалады.

Кілт сөздер: электростатика, модульдік оқыту, электр өрісі, Кулон заңы, STEM-білім, цифрлық технологиялар.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы углубленного обучения разделу электростатики в курсе физики средней школы. Предлагаются пути повышения качества образования через развитие инженерного мышления учащихся, визуальное моделирование электрического поля и использование межпредметных связей. Анализируется методика структурирования учебного процесса на основе технологии модульного обучения для систематического освоения ключевых понятий и материалов в ходе углубленного изучения электростатики. Проводится анализ виртуальных лабораторий и экспериментальных заданий.

Ключевые слова: электростатика, модульное обучение, электрическое поле, закон Кулона, STEM-образование, цифровые технологии.

Abstract. This article examines the issues related to the advanced teaching of the electrostatics section in the high school physics course. Ways to improve the quality of education are proposed through developing students' engineering thinking, visual modeling of the electric field, and leveraging interdisciplinary connections. The methodology of structuring the educational process using modular teaching technology is analyzed to support systematic mastery of key concepts and materials in advanced studies of electrostatics. An analysis of virtual laboratories and experimental tasks is conducted.

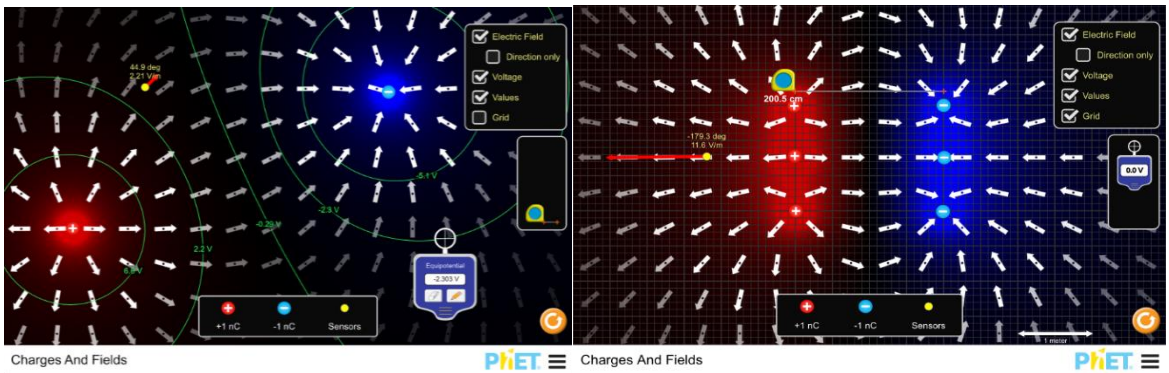
Keywords: electrostatics, modular teaching, electric field, Coulomb's law, STEM education, digital technologies.

Қазіргі білім беру парадигмасы оқушыларға тек теориялық білімді меңгертуді емес, олардың функционалдық сауаттылығын және инженерлік ойлау қабілетін қалыптастыруды талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда, физика курсында «Электростатика» тарауы ерекше орын алады. Бұл бөлім іргелі электродинамиканың негізі болып табылады, бірақ сонымен бірге оқушылар үшін абстрактілі және түсінуі қиын тараулардың бірі. Электр өрісін, кернеулік сызықтарын, потенциалдар айырымын тікелей сезіну мүшелерімен қабылдау мүмкін еместігі оқыту процесінде белгілі бір кедергілер тудырады. Электростатика тарауы – мектеп физика курсындағы ең күрделі әрі ең іргелі тарауларының бірі [1]. Бұл тарауда электр зарядтарының қасиеттері мен олардың өзара әрекеттесуін зерттейді. Электростатика тарауын тереңдетіп оқыту оқушыларға тек теориялық білім беру үшін емес, сонымен қатар ғылыми ойлау қабілетін дамытуда да маңызды.

Бұл мақаланың мақсаты — электростатиканы оқытуда заманауи технологияларды, модульдік оқыту технологиясын және пәнаралық байланыстарды қолдану арқылы білім сапасын тереңдету жолдарын ұсыну.

Электростатиканы тереңдетіп оқыту Кулон заңын, электр өрісінің кернеулігін және потенциал ұғымдарын жан-жақты талдаудан басталады. Оқушыларға бұл заңдардың вакуумдағы және материалдық ортадағы ерекшеліктерін түсіндіру маңызды.

Материалдық ортадағы электростатикалық әрекеттесудің ерекшелігі - диэлектриктердің полярлану құбылысымен түсіндіріледі. Сыртқы электр өрісінің әсерінен диэлектрик молекулаларының дипольдік моменті пайда болып, орта ішінде қарсы бағытталған ішкі өріс түзіледі. Бұл процесс Кулон күшінің вакууммен салыстырғанда ε есе азаюына алып келеді. Кулон заңының негізгі формуласынан $F = k \cdot \frac{q_1 \cdot q_2}{r^2}$ бөлек, тереңдетілген курста оқушыларға Кулон заңының векторлық түрін $F = k \cdot \frac{q_1 \cdot q_2}{r^3} \cdot r$ және суперпозиция принципін ұсыну қажет [2,6]. Бұл заңның тек нүктелік зарядтар үшін және қозғалмайтын жағдайда ғана орындалатынын түсіндіру маңызды. Ортаның диэлектрлік өтімділігі (ε) ұғымын диэлектриктердің полярлану механизмі арқылы түсіндіру — теориялық білімді тереңдетеді. Электр өрісін, кернеулік сызықтарын визуалды модельдеу үшін PhET Interactive Simulations бағдарламасын қолдану оқушылардың қызығушылығын арттырады [3]. Зерттеулер көрсеткендей, оқытуда цифрлық технологияларды қолдану білім сапасын арттырады [4].

Сурет 1- PhET Interactive Simulations бағдарламасында электр өрісін модельдеу. Сол жақта -аттас емес зарядтардың өрісі, оң жақта — зарядталған жазықтықтың біртекті өрісі.

Физикалық әлемнің біртұтастығын түсіну үшін электростатикалық күштер мен бүкіләлемдік тартылыс заңдылықтарының арасындағы терең ұқсастықтарға тоқталу қажет. Екі заң да қашықтықтың квадратына кері пропорционал болғанымен, олардың материалдық ортаға қатысты табиғаты мен әсер ету күші айтарлықтай ерекшеленеді.

Кесте 1 - Электростатикалық күштер мен бүкіләлемдік тартылыс заңдылықтарының айырмашылығы мен ұқсастықтарын талдау.

Сипаттамасы	**Электр өрісі (электростатика)**	**(гравитация)**

Әрекеттесу көзі	Заряд - q	Масса - m
Өзара әрекеттесу заңы	Кулон заңы: $F = k \cdot \frac{q_1 \cdot q_2}{r^2}$	Тартылыс заңы: $F = G \cdot \frac{m_1 \cdot m_2}{r^2}$
Күштің бағыты	Тартылыс немесе тебіліс	Тек ғана тартылыс
Күштік сипаттамасы	Кернеулік: $E = \frac{F}{q}$	Еркін түсу үдеуі: g= $\frac{F}{m}$
Ортаның әсері	Ортаға тәуелді (ε)	Ортаға тәуелсіз
Қолданылу аясы	Микроәлем (атомдар)	Макроәлем (планеталар)

Орта мектептің физика курсында «Электростатика» бөлімін тереңдетіп оқыту үшін оқу материалын логикалық тұрғыдан аяқталған, икемді блоктарға (модульдерге) бөлуді талап ететін модульдік оқыту технологиясын қолдану тиімді [5]. Бұл технология оқушыларға өз бетімен жұмыс істеуге, білім сапасын өзі бақылауға және оқу процесінің икемділігін арттыруға мүмкіндік береді.Модульдік технологияның дәстүрлі оқытудан басты айырмашылығы — оқушының «пассивті тыңдаушыдан» «белсенді зерттеушіге» айналуында. Әрбір модуль оқушыға нақты бағдар береді. Мұнда мұғалім тек ақпарат беруші емес, оқушының өзіндік ізденісін бағыттап отырады. Электростатиканы модульдік оқыту барысында рефлексия мен нәтижеге ерекше мән беріледі. Оқушы әр модульдің соңында өзінің жетістігін арнайы дескрипторлар арқылы бағалап, келесі деңгейге өту-өтпеуін өзі шешеді. Бұл оқушының жауапкершілігін арттырып, физикалық құбылыстарды (мысалы, потенциалдар айырымы немесе сыйымдылық) тереңірек түсінуге ішкі мотивация тудырады. Модульдік жүйе материалды игеру қарқынын оқушының қабілетіне қарай бейімдеуге мүмкіндік береді. Дарынды оқушылар негізгі теорияны тез меңгеріп, күрделі инженерлік есептер мен шығармашылық жобаларға мысалы, өз қолыңмен электроскоп жасау немесе конденсаторлардың техникадағы қолданылуын модельдей алатын болады. Электростатика бөлімін мынадай 4 негізгі модульге бөлуді ұсынамын: (2-кесте)

Кесте 2 - «Электростатика» бөлімін модульдік құрылымдау

Модуль атауы мен мазмұны	Оқыту мақсаттары мен құзыреттіліктер	Нақты қолданылуы мен тәжірибе
Электр заряды және Кулон заңы (негізгі заңдар, суперпозиция принципі)	Зарядтардың өзара әрекеттесу заңдылығын түсіндіру, есептер шығару.	Экология: сүзгілер

Электр өрісі және оның сипаттамалары (кернеулік, потенциал,өріс жұмысы)	Кернеулік пен потенциал арасындағы байланысты графикалық түрде бейнелеу.	Техника: Ксерография (көшірме)
Өткізгіштер мен диэлектриктер (полярлану, электростатикалық қорғаныс)	Материалдық ортаның электр өрісіне әсерін зерттеу,қорғаныс әдістерін талдау.	Эксперимент: Фарадей торы Биология: жүйке импульстері
Электр сыйымдылығы және конденсаторлар (сыйымдылық заңдары, энергия)	Конденсатордың құрылысы мен түрлерін, оның техникада қолданылуын түсіндіру.	Лаборатория: жазық конденсаторды зерттеу Өндіріс: автокөліктерді бояу

Техника мен тұрмыстағы электростатикалық құбылыстар - бұл бөлім оқушылардың қызығушылығын арттыру үшін ең маңыздысы. Мұнда электростатиканың пайдасы мен зиянын қатар көрсету керек:

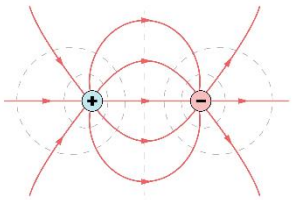
Электростатикалық бояу: Автокөліктерді бояу кезінде бояу тамшылары мен көлік корпусының өзара тартылуы бояуды үнемдеуге және сапалы жағуға мүмкіндік береді [6].

Авиациядағы қауіпсіздік: Ұшақ ауамен үйкелгенде оның корпусында жиналатын статикалық зарядты төгіп тастау үшін статикалық разрядтағыштар қолданылады [2].

Экология: Коттрелл сүзгілері зауыт түтіндерін электростатикалық әдіспен тазартады.

Биология: Жүйке импульстерінің берілуі — бұл таза электростатикалық процесс (жасуша мембранасындағы потенциал).

Тереңдетілген курста оқушыларға стандартты алгоритмдік есептерден бөлек, физикалық құбылыстың табиғатын ашатын техникалық және шығармашылық сипаттағы тапсырмалар ұсынылуы тиіс. Бұл кезеңде суперпозиция принципін қолдану дағдысын қалыптастыру маңызды.

Есеп шарты: $q_1 = 2 \cdot 10^{-8}$ Кл және $q_2 = 1{,}6 \cdot 10^{-7}$ Кл екі нүктелік зарядбір-бірінен r = 5см қашықтықта орналасқан. Осы екі зарядтың ортасында орналасқан нүктедегі қорытқы кернеулікті (Е) анықтаңыз.

Шешуі: Суперпозиция принципіне сәйкес, кеңістіктің кез келген нүктесіндегі қорытқы кернеулік әрбір заряд тудыратын кернеуліктердің векторлық қосындысына тең:

$$\mathrm{E} = \mathrm{E}_1 + \mathrm{E}_2$$

Нүкте екі зарядтың дәл ортасында орналасқандықтан: $r_1 = r_2 = \frac{r}{2} = 2{,}5\ \text{см} = 0{,}025\ \text{м}$

Әрбір зарядтың тудыратын кернеулік модульдерін есептейміз:

1. $\mathrm{E}_1 = k \cdot \frac{q_1}{r_1^2} = 9 \cdot 10^9 \cdot \frac{2 \cdot 10^{-8}}{(0{,}025)^2} = 2{,}88 \cdot 10^5 \text{В/м}$

2. $\mathrm{E}_1 = k \cdot \frac{q_2}{r_2^2} = 9 \cdot 10^9 \cdot \frac{1{,}6 \cdot 10^{-7}}{(0{,}025)^2} = 2{,}304 \cdot 10^6 \text{В/м}$

Талдау: зарядтардың таңбалары аттас (екеуі де оң) болғандықтан, олардың арасындағы нүктеде кернеулік векторлары қарама-қарсы бағытталады. Сондықтан қорытқы кернеуліктің модулі олардың айырмасына тең болады:

$$\mathrm{E} = \mathrm{E}_2 - \mathrm{E}_1 = 2{,}304 \cdot 10^6 - 2{,}88 \cdot 10^5 = 2{,}016 \cdot 10^6\ \text{В/м}$$

Жауабы: $\mathrm{E} = 2{,}016 \cdot 10^6$ В/м. Қорытқы вектор q_2зарядынан q_1 зарядына қарай бағытталған.

Бұл есепті модульдік оқыту аясында талдау кезінде келесі маңызды аспектілерге назар аудару ұсынылады:

1. Графикалық сауаттылық: Оқушылар тек есептеп қана қоймай, кернеулік сызықтарының бейнесін (картинасын) сыза білуі керек. Бұл абстрактілі өріс ұғымын визуализациялауға көмектеседі.

2. Қабілеті жоғары оқушыларға "Егер зарядтардың бірі теріс болса, қорытқы кернеулік қалай өзгереді?" немесе "Өріс кернеулігі нөлге тең болатын нүктенің координатасын табыңыз" деген сияқты ізденіс сұрақтарын қою тиімді.

3. Эксперименттік байланыс: Теориялық есептеулерді виртуалды зертханаларда (мысалы, PhET Interactive Simulations) тексеру арқылы оқушылардың алынған санның шынайылығына көз жеткізуін (валидациясын) қамтамасыз ету қажет [6].

Қорытындылай келе, зерттеу барысында ұсынылған модульдік оқыту технологиясы оқу материалын жүйелі меңгертуге және оқушылардың өз бетімен іздену қабілетін арттыруға мүмкіндік береді.Сонымен қатар, физика пәнін оқытуда виртуалды зертханаларды (PhET симуляциялары, цифрлық модельдер) пайдалану — қазіргі білім беру жүйесінің инновациялық даму бағытының маңызды бөлігі болып табылады. Бұл технологиялар абстрактілі электростатикалық құбылыстарды (электр өрісі, полярлану, потенциал)

визуалды түрде көрсетуге, теориялық білімді қауіпсіз әрі қолжетімді эксперименттермен ұштастыруға жағдай жасайды. Орта мектептің физика курсында «Электростатика» тарауын тереңдетіп оқыту — оқушылардың іргелі білімін қалыптастырып ғана қоймай, олардың заманауи технологиялық процестерді түсінуіне жол ашады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Физика: Жалпы білім беретін мектептің 10-сыныбына арналған оқулық / Б. Кронгарт, В. Шин, О. Иығлықова. — Алматы: Мектеп, 2019. — 256 б.
2. Мякишев Г.Я. Физика: Электродинамика. 10-11 кл. Учебник для углубленного изучения физики. — М.: Дрофа, 2010. — 480 с.
3. PhET Interactive Simulations. University of Colorado Boulder. [Электрондық ресурс]. Қолжетімділік режимі: https://phet.colorado.edu/
4. Кит О.М. «Оқытуда цифрлық технологияларды қолдану» // Физика журналы. 2021. — №3. — 15-20 бб.
5. Чошанов М.А. Модульдік оқыту технологиясы бойынша әдістемелік нұсқаулықтар. — Алматы: Ғылым, 2015. — 120 б.
6. Иродов И.Е. Электродинамиканың негізгі заңдары: Жоғары оқу орындарына арналған оқу құралы. — М.: Высшая школа, 1991. — 352 с.

ҒТАМР 29.01.45

ОРТА МЕКТЕП ФИЗИКА КУРСЫНДА САҚТАЛУ ЗАҢДАРЫН ТАЛДАУ ЖӘНЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Әбумүкәр Шұғыла Айдосқызы,
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
Ф-25-1м оқу тобының магистранты,
Калиев Бакыт Калиевич,
ғылыми жетекші**:** т.ғ.к., доцент
«Физика және математика» БББ

Аңдатпа. Мақалада орта мектеп физика курсында сақталу заңдарын оқытудың әдістемелік аспектілері қарастырылған. Энергияның және импульстің сақталу заңдарын меңгеру оқушылардың ғылыми ойлау қабілетін дамытуға, физикалық құбылыстарды терең түсінуге және эксперименттік зерттеулер жүргізуге мүмкіндік беретіндігі көрсетілген. Оқыту процесінде теориялық түсіндіруді тәжірибелік жұмыстар, есептер, демонстрациялар және цифрлық технологиялармен толықтырудың маңызы талданған. Сондай-ақ проблемалық оқыту мен зерттеу элементтерін енгізу арқылы оқушылардың аналитикалық және зерттеушілік қабілеттерін дамыту тәсілдері қарастырылған.

Кілт сөздер: физика, сақталу заңдары, механикалық энергия, импульс, оқу әдістемесі, тәжірибелік жұмыс, цифрлық технология.

Аннотация. В статье рассмотрены методические аспекты преподавания законов сохранения в курсе физики средней школы. Показано, что освоение законов сохранения энергии и импульса способствует развитию у учеников научного мышления, глубокому пониманию физических явлений и проведению экспериментальных исследований. В процессе обучения подчеркивается важность дополнения теоретического объяснения практическими работами, решением задач, демонстрациями и использованием цифровых технологий. Также рассмотрены способы развития аналитических и исследовательских способностей учащихся через проблемное обучение и элементы исследовательской деятельности.

Ключевые слова: физика, законы сохранения, механическая энергия, импульс, методика обучения, практическая работа, цифровые технологии.

Abstract. The article examines the methodological aspects of teaching the laws of conservation in the secondary school physics course. It is shown that mastering the laws of conservation of energy and momentum contributes to the development of students' scientific thinking, a deeper understanding of physical phenomena, and the ability to conduct experimental research. The importance of supplementing theoretical explanations with practical work, problem-solving, demonstrations, and digital technologies in the teaching process is emphasized. Methods for developing students' analytical and research skills through problem-based learning and research elements are also discussed.

Keywords: physics, conservation laws, mechanical energy, momentum, teaching methodology, practical work, digital technology.

Қазіргі кезде білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – оқушылардың ғылыми дүниетанымын қалыптастыру және олардың табиғат құбылыстарын ғылыми тұрғыдан түсіндіре алу қабілетін дамыту. Бұл міндетті жүзеге асыруда физика пәнінің маңызы ерекше. Физика табиғаттағы негізгі заңдылықтарды зерттейтін ғылым ретінде оқушылардың логикалық ойлауын, талдау және қорытынды жасау дағдыларын қалыптастырады. Физиканың негізгі мазмұнын табиғаттың іргелі заңдары құрайды. Осындай заңдардың маңызды тобына сақталу заңдары жатады. Сақталу заңдары табиғаттағы көптеген құбылыстардың ортақ негізін түсіндіретін әмбебап заңдылықтар болып табылады. Олар физиканың әртүрлі бөлімдерін біріктіріп, табиғаттағы процестердің біртұтастығын көрсетеді.

Орта мектеп физика курсында сақталу заңдары негізінен механика бөлімінде қарастырылып, энергияның сақталу заңы, импульстің сақталу заңы және олардың қолданылуы оқытылады. Бұл заңдарды меңгеру оқушылардың физикалық құбылыстарды терең түсінуіне және ғылыми ойлау қабілетін дамытуға мүмкіндік береді. Сақталу заңдарын оқыту барысында тек теориялық түсіндіру жеткіліксіз. Мұғалім олардың физикалық мағынасын

ашып, тәжірибелер, есептер және практикалық мысалдар арқылы түсіндіруі қажет. Сонымен қатар оқыту үдерісінде зерттеу әдістерін, эксперименттік жұмыстарды және цифрлық технологияларды қолдану маңызды.

Мектеп физика курсында сақталу заңдарын оқыту негізінен механика бөлімінде қарастырылады. Оқу бағдарламасына сәйкес оқушылар алдымен энергия ұғымымен танысып, кейін механикалық энергияның сақталу заңын, одан кейін импульс ұғымын және импульстің сақталу заңын меңгереді. Бұл тақырыптарды оқыту барысында оқушылар физикалық шамалардың мәнін түсініп қана қоймай, олардың арасындағы өзара байланысты анықтайды.

7–8-сыныптарда энергия ұғымы енгізіліп, энергияның негізгі түрлері – кинетикалық және потенциалдық энергия қарастырылады. Бұл кезеңде оқушылар энергияның табиғаттағы маңызын түсініп, оның бір түрден екінші түрге айналатынын меңгереді. Сонымен қатар механикалық энергия ұғымы қалыптасып, механикалық энергияның сақталу заңы түсіндіріледі. Оқушылар бұл заңның мәнін тәжірибелер мен қарапайым есептер арқылы меңгереді.

Механикалық энергияның сақталу заңын оқыту барысында энергияның түрленуі мен сақталуы нақты мысалдар арқылы түсіндіріледі. Мысалы, маятниктің тербелісі, еңіс жазықтық бойымен қозғалған дененің қозғалысы немесе серіппенің деформациясы кезінде энергияның бір түрден екінші түрге айналуы қарастырылады. Мұндай мысалдар оқушылардың теориялық білімін тәжірибелік бақылаулармен байланыстыруға мүмкіндік береді.

9-сыныпта механика бөлімін оқыту барысында импульс ұғымы енгізіліп, импульстің сақталу заңы қарастырылады. Бұл заң денелердің өзара әрекеттесуін сипаттайтын негізгі заңдардың бірі болып табылады. Импульстің сақталу заңын оқыту кезінде денелердің соқтығысуы, реактивті қозғалыс және басқа да механикалық құбылыстар талданады. Оқушылар соқтығысу процестерін зерттеу арқылы импульстің сақталатынын тәжірибелік түрде түсінеді.

Жоғары сыныптарда сақталу заңдарын оқыту барысында олардың қолданылу аясы кеңейтіледі. Оқушылар механикалық энергияның сақталу заңын күрделі есептерді шешуде қолдануды үйренеді. Сонымен қатар энергияның сақталу принципінің физиканың басқа бөлімдеріндегі маңызы қарастырылады. Мысалы, молекулалық физикадағы энергия алмасу процестері, электр құбылыстарындағы энергияның түрленуі және атомдық физикадағы энергетикалық процестер талданады.

Физикадағы сақталу заңдары табиғаттағы кейбір физикалық шамалардың тұйық жүйеде тұрақты сақталатынын сипаттайды. Мұндай заңдарға энергияның сақталу заңы, импульстің сақталу заңы, электр зарядының сақталу заңы және басқа да заңдар жатады. Энергияның сақталу заңы табиғаттағы барлық процестердің негізінде жатыр. Бұл заңға сәйкес энергия жоқтан пайда болмайды және жойылмайды, тек бір түрден екінші түрге айналады. Механикалық энергияның сақталу заңы мына түрде жазылады:

$$E = E_k + E_p = const,$$ мұндағы,

E– толық механикалық энергия,E_k– кинетикалық энергия, E_p– потенциалдық энергия. Яғни тұйық жүйеде кинетикалық және потенциалдық энергиялардың қосындысы тұрақты шама болып қалады. Кинетикалық энергия формуласы: $E_k = \frac{mv^2}{2}$. Потенциалдық энергия формуласы:$E_p = mgh$, мұндағы, m– дене массасы, v– жылдамдық, g– еркін түсу үдеуі, h– биіктік.

Импульстің сақталу заңы механикалық жүйелердегі қозғалысты сипаттайтын маңызды заңдардың бірі болып табылады. Бұл заң тұйық жүйеде денелердің өзара әрекеттесуіне дейінгі және одан кейінгі толық импульс өзгермейтінін көрсетеді. Импульс формуласы: $\vec{p} = m\vec{v}$. Импульстің сақталу заңы: $\sum\vec{p}_1 = \sum\vec{p}_2$немесе толық түрде:

$$m_1\vec{v}_1 + m_2\vec{v}_2 = m_1\vec{v}_1' + m_2\vec{v}_2'$$

Бұл өрнек тұйық жүйеде денелердің өзара әрекеттесуіне дейінгі және кейінгі импульстерінің қосындысы тең болатынын көрсетеді. Сақталу заңдары физикадағы көптеген құбылыстарды түсіндіруге мүмкіндік береді. Мысалы, денелердің соқтығысуын талдау, реактивті қозғалысты түсіндіру және әртүрлі энергетикалық процестерді зерттеу осы заңдарға негізделеді.

Орта мектеп физика курсында сақталу заңдарын оқыту оқушылардың табиғаттағы қозғалыс пен өзара әрекеттесу заңдылықтарын түсінуінде маңызды рөл атқарады. Сақталу заңдары физика ғылымының іргелі қағидаларының бірі болып табылатындықтан, оларды мектеп бағдарламасында жүйелі түрде және бірізділік принципіне сәйкес оқыту көзделеді. Бұл заңдар арқылы оқушылар табиғаттағы көптеген құбылыстардың жалпы заңдылықтарын түсініп, физикалық процестердің өзара байланысын ұғынады.

Сақталу заңдарын оқыту барысында теориялық білімді тәжірибелік жұмыстармен ұштастыру маңызды болып табылады. Демонстрациялық тәжірибелер, зертханалық жұмыстар және есеп шығару арқылы оқушылар заңдардың физикалық мағынасын терең түсінеді. Сонымен қатар заманауи білім беру технологияларын, соның ішінде компьютерлік модельдеу мен интерактивті симуляцияларды қолдану оқушылардың оқу материалын тиімді меңгеруіне ықпал етеді.

Орта мектеп физика курсында сақталу заңдары табиғаттағы қозғалыс пен өзара әрекеттесу құбылыстарын түсіндіретін маңызды теориялық негіздердің бірі болып табылады. Сондықтан бұл тақырыптарды меңгерту барысында тиімді педагогикалық және әдістемелік тәсілдерді қолдану ерекше мәнге ие. Мұғалім тек теориялық материалды түсіндірумен шектелмей, оқушылардың танымдық белсенділігін арттыратын, олардың зерттеушілік және аналитикалық ойлау қабілеттерін дамытатын оқу әрекеттерін ұйымдастыруы қажет.

Ең алдымен, оқу үдерісінде көрнекілік принципін кеңінен пайдалану маңызды. Физикалық құбылыстардың көпшілігі абстрактілі сипатқа ие болғандықтан, оларды тәжірибелер мен демонстрациялар арқылы түсіндіру оқушылардың материалды терең қабылдауына ықпал етеді. Мысалы, механикалық энергияның түрленуін түсіндіру кезінде маятниктің қозғалысын немесе еңіс жазықтық бойымен қозғалатын дененің қозғалысын көрсету тиімді болып табылады. Мұндай тәжірибелер арқылы энергияның бір түрден екінші түрге айналуы нақты түрде байқалады. Ал импульс ұғымын түсіндіру кезінде арбашалардың немесе шарлардың соқтығысу тәжірибесін көрсету қозғалыс заңдылықтарын жақсы түсінуге мүмкіндік береді.

Оқу процесінде проблемалық оқыту элементтерін қолдану оқушылардың ойлау қабілетін дамытуға үлкен әсер етеді. Сабақ барысында түрлі проблемалық жағдайлар туғызу арқылы оқушылардың жаңа білімді өз бетінше іздеуіне жағдай жасалады. Мысалы, «Неліктен маятник ең төменгі нүктеде ең үлкен жылдамдыққа ие болады?» немесе «Ракета не себепті ауа жоқ кеңістікте де қозғала алады?» деген сұрақтар оқушыларды физикалық құбылыстардың мәнін тереңірек түсінуге жетелейді. Осындай талқылаулар барысында оқушылар физикалық заңдардың табиғаттағы рөлін түсінеді.

Физикалық құбылыстарды түсіндіруде зерттеу элементтерін енгізу де тиімді әдістердің бірі болып табылады. Оқушылар тәжірибелер жүргізу арқылы белгілі бір заңдылықтарды өздері анықтай алады. Мысалы, арбашалардың соқтығысуын зерттеу барысында олардың жылдамдықтарын өлшеп, соқтығысуға дейінгі және кейінгі импульстерді салыстыру арқылы импульстің өзгермейтінін байқауға болады. Мұндай зерттеу жұмыстары оқушылардың ғылыми ойлауын қалыптастырып, тәжірибелік дағдыларын дамытады.

Физикалық білімді бекітуде есеп шығару жұмыстарының маңызы ерекше. Есептерді шешу барысында оқушылар теориялық білімдерін нақты жағдайларда қолдануды үйренеді. Есептерді ұйымдастыру кезінде олардың күрделілік деңгейін біртіндеп арттыру ұсынылады. Алдымен негізгі формулаларды қолдануға арналған қарапайым тапсырмалар беріледі, кейін бірнеше физикалық заңдарды қатар пайдалануды талап ететін күрделі есептер ұсынылады. Бұл тәсіл оқушылардың логикалық және аналитикалық ойлау қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді.

Қазіргі білім беру жүйесінде оқу процесін тиімді ұйымдастыру үшін цифрлық технологияларды пайдалану да маңызды рөл атқарады. Компьютерлік модельдеу, виртуалды зертханалар және интерактивті симуляциялар күрделі физикалық процестерді көрнекі түрде көрсетуге мүмкіндік береді. Мысалы, денелердің соқтығысуын немесе энергияның түрленуін компьютерлік модель арқылы бақылау оқушыларға физикалық құбылыстарды жан-жақты талдауға жағдай жасайды.

Сонымен қатар, физика пәнін оқыту барысында пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру да маңызды болып табылады. Энергияның

сақталу принципі тек физикада ғана емес, химияда, биологияда және техника салаларында да кеңінен қолданылады. Мысалы, химиялық реакциялар кезіндегі энергия алмасу немесе тірі ағзалардағы энергия айналымы осы заңдылықпен байланысты. Мұндай байланыстарды көрсету оқушылардың ғылыми дүниетанымын кеңейтуге ықпал етеді.

Оқу процесінде оқушылардың өз бетінше жұмыс істеуін ұйымдастыру да маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Жобалық жұмыстар, шағын зерттеу тапсырмалары және тәжірибелік жұмыстар арқылы оқушылар білімді тек қабылдап қана қоймай, оны өз бетімен талдауға және қолдануға үйренеді. Мысалы, энергияның түрленуі немесе тұрмыстағы энергия үнемдеу мәселелері бойынша шағын зерттеу жобаларын орындау оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді.

Физиканы оқытуда тәжірибелік жұмыстар ерекше маңызды орын алады, себебі физика табиғат құбылыстарын эксперимент арқылы зерттейтін ғылым болып табылады. Сондықтан сақталу заңдарын түсіндіру барысында демонстрациялық тәжірибелер мен зертханалық жұмыстарды ұйымдастыру оқушылардың теориялық білімін нақты тәжірибемен байланыстыруға мүмкіндік береді.

Механикалық энергияның сақталу заңын түсіндіру үшін еңіс жазықтықтағы тәжірибелерді қолдануға болады. Бұл тәжірибеде дене еңіс жазықтықтың жоғарғы нүктесінен төмен қарай қозғалған кезде оның потенциалдық энергиясы біртіндеп кинетикалық энергияға айналатыны байқалады. Дененің қозғалысын бақылау арқылы оқушылар энергияның бір түрден екінші түрге айналу процесін көрнекі түрде түсінеді. Тағы бір тиімді тәжірибе – маятниктің қозғалысын зерттеу. Маятник ең жоғарғы нүктеде болған кезде оның потенциалдық энергиясы максимал болады, ал ең төменгі нүктеде кинетикалық энергиясы максимал мәнге ие болады. Бұл құбылыс механикалық энергияның сақталу принципін түсіндіруге мүмкіндік береді.

Импульс ұғымын түсіндіруде арбашалардың соқтығысу тәжірибесін қолдану тиімді. Рельс бойымен қозғалған екі арбаша соқтығысқан кезде олардың жылдамдықтары өлшеніп, соқтығысқа дейінгі және соқтығыстан кейінгі импульстердің қосындысы салыстырылады. Нәтижесінде тұйық жүйеде импульстің сақталатыны тәжірибелік түрде дәлелденеді. Практикалық жұмыстарды ұйымдастыру барысында оқушылардың зерттеушілік әрекетіне ерекше назар аудару қажет. Оқушылар тәжірибе нәтижелерін талдап, қорытынды жасау арқылы физикалық заңдардың мәнін терең түсінеді. Мұндай жұмыстар олардың ғылыми ойлау қабілетін дамытуға ықпал етеді.

1-мысал есеп. Бірінші арбаша рельс бойымен қозғалып келеді, екінші арбаша тыныштықта тұр. Бірінші арбаша екіншіге соқтығысады. Соқтығысудан кейін арбашалардың қозғалысы қалай өзгереді?

Шешуі: Бірінші арбаша қозғалып келеді, сондықтан оған кинетикалық энергия мен импульс тән. Екінші арбаша тыныштықта, энергиясы жоқ.

Соқтығысудан кейін: бірінші арбаша баяулайды немесе қозғалыс бағытын өзгертуі мүмкін, екінші арбаша қозғала бастайды. Тұйық жүйеде импульс сақталады, егер соқтығысу серпімді болса, энергия да сақталады.

Жауабы: Бірінші арбаша баяулайды немесе кері бағытқа кетеді. Екінші арбаша қозғала бастайды.

2-мысал есеп. Массалары $m_1 = 2$ кгжәне $m_2 = 3$ кгекі арбаша рельс бойымен қозғалады. Алғашқыда бірінші арбаша $v_1 = 4$ м/сжылдамдықпен қозғалып келеді, ал екінші арбаша тыныштықта тұр ($v_2 = 0$). Арбашалар серпімді соқтығысады. Соқтығыстан кейін әр арбашаның жылдамдығын табыңыз.

Шешуі:

1. Серпімді соқтығысу кезінде импульс пен кинетикалық энергия сақталады.

2. Импульстың сақталу заңы:

$$m_1 v_1 + m_2 v_2 = m_1 v_1' + m_2 v_2'$$

3. Кинетикалық энергияның сақталу заңы:

$$\frac{1}{2} m_1 v_1^2 + \frac{1}{2} m_2 v_2^2 = \frac{1}{2} m_1 {v_1'}^2 + \frac{1}{2} m_2 {v_2'}^2$$

4. Соқтығысудан кейін арбашалардың қозғалыс бағыты мен жылдамдығы келесідей есептеледі: $v_1' = -1$ м/с, $v_2' = 3$ м/с.

Жауабы: Бірінші арбаша кері бағытқа 1 м/с жылдамдықпен қозғалады. Екінші арбаша 3 м/с жылдамдықпен қозғала бастайды

Бұл есеп оқушыларға импульс пен энергияның бір уақытта сақталуын, сонымен қатар серпімді соқтығысу кезінде қозғалыстың қалай өзгеретінін көрсетеді.

3-мысал есеп. Маятник ең жоғарғы нүктеден қозғалысқа келеді. Ол ең төменгі нүктеге жеткенде қандай құбылыстар болады?

Шешуі: Маятниктің жоғарғы нүктесінде кинетикалық энергия аз, потенциалдық энергия максималды болады. Қозғалыс барысында потенциалдық энергия біртіндеп кинетикалық энергияға айналады. Ең төменгі нүктеде кинетикалық энергия максималды, потенциалдық энергия минималды. Механикалық энергияның сақталу заңы: энергия түрлері бір-біріне айналса да, қосындысы тұрақты.

Жауабы: Маятник қозғалыс барысында энергия түрлерін алмастырады, бірақ жалпы энергия өзгермейді.

4-мысал есеп. Маятник ұзындығы $L = 1.5$ мжәне массасы $m = 0.5$ кгболып, ең жоғары нүктеден 30°бұрышпен босатылды. Ең төменгі нүктеде оның жылдамдығы мен кинетикалық энергиясын табыңыз. Гравитациялық үдеу $g = 9.8$ м/с².

Шешуі:

1. Ең жоғарғы нүктеде маятниктің жылдамдығы нөл, ал потенциалдық энергия максималды:

$$E_p = mgh$$

2. Биіктіктіанықтаймыз:

$$h = L(1 - \cos\theta) = 1.5(1 - \cos 30^\circ) \approx 0.097 \text{ м}$$

3. Потенциалдық энергия келесідей анықталады:

$$E_p = 0.5 \cdot 9.8 \cdot 0.097 \approx 0.475 \text{ Дж}$$

4. Ең төменгі нүктеде потенциалдық энергия минималды, ал кинетикалық энергия максималды болады:

$$E_k = E_p = 0.475 \text{ Дж}, \frac{1}{2}mv^2 = 0.475$$

5. Сонда жылдамдық:

$$v = \sqrt{\frac{2E_k}{m}} = \sqrt{\frac{2 \cdot 0.475}{0.5}} \approx 1.38 \text{ м/с}$$

Жауабы: $E_k = 0.475$ Дж, $v = 1.38$ м/с

Бұл есеп энергияның бір түрден екінші түрге айналуын, маятниктің қозғалысын практикалық түрде түсіндіреді.

Орта мектеп физика курсында сақталу заңдарын оқыту оқушылардың ғылыми дүниетанымын қалыптастыруда және табиғат құбылыстарын терең түсінуде маңызды рөл атқарады. Энергия мен импульстің сақталу заңдарын меңгеру оқушыларға физикалық шамалардың мәнін анықтауға, олардың арасындағы байланысты түсінуге, сонымен қатар табиғаттағы қозғалыс пен өзара әрекеттесулерді ғылыми тұрғыдан талдауға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, орта мектепте сақталу заңдарын жүйелі түрде және бірізділікпен оқыту оқушылардың ғылыми ойлауын, физикалық процестерді талдау қабілетін және шығармашылық ізденісін дамытуға бағытталған тиімді педагогикалық әдістемелік тәсілдерді қажет етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы. Астана, 2023.

2. Кронгарт Б.А., Даданбекова Е.Е., Тоқбергенова У.Қ. Физика: Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық. – Өңд., толықт. 2-бас. – Алматы: Мектеп, 2025. – 216 б.

3. Башарұлы Р., Шүйіншина Ш., Сейфоллина К. Физика: Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2019. – 272 б.

4. Құдайқұлов М. Ә., Жаңабергенов Қ. Орта мектепте физиканы оқыту әдістемесі. – Алматы: Рауан, 1998. – 216 б.

5. Кенжетаев, Е. Ж., Сейдалин, А. Т. Механика және энергия сақталу заңдары: Орта мектеп оқушыларына арналған әдістемелік нұсқаулық. Алматы: Қазақ университеті баспасы, 2020.

ҒТАМР 29.01.45

ОПТИКАЛЫҚ КЕСКІНДЕРДІ ВИЗУАЛИЗАЦИЯЛАУ VIZIOPTIKA ПЛАТФОРМАСЫ НЕГІЗІНДЕ КӨПДЕҢГЕЙЛІ ФИЗИКАЛЫҚ ЕСЕПТЕРДІ ШЫҒАРУ

Тілеуберген Эсмеральда,
Қорқыт Ата атындағы ҚУ,
Ф-24-1м оқу тобының студенті,
Еңсебаева Гүлзат Мұратбекқызы
PhD, «Физика және математика» ББВ

Аңдатпа. Мақалада оптикалық кескіндердің пайда болу ерекшеліктеріне негізделген көпдеңгейлі физикалық есептерді құрастыру және оларды визуализациялау мәселесі қарастырылады. Зерттеу барысында геометриялық оптика заңдылықтарын динамикалық модельдеу арқылы есептерді интерактивті түрде ұсынуға мүмкіндік беретін «VIZIOPTIKA — оптикалық кескіндерді визуализациялау платформасы» әзірленді. Платформада сәулелердің таралуы, кескіннің орналасуы, өлшемі және түрі (нақты/жорамал, тура/төңкерілген, үлкейтілген/кішірейтілген) автоматты түрде анықталып, графикалық түрде бейнеленеді. Көпдеңгейлі есептер жүйесі білім алушылардың аналитикалық ойлауын, логикалық қорытынды жасау қабілетін және зерттеушілік дағдысын дамытуға бағытталған. Педагогикалық эксперимент нәтижесінде визуализацияға негізделген оқыту әдісі оқушылардың үлгерімін 18%-ға арттырғаны анықталды.

Кілт сөздер: оптикалық кескін, геометриялық оптика, визуализация, көпдеңгейлі есептер, интерактивті модельдеу, цифрлық білім беру, физиканы оқыту әдістемесі, веб-платформа

Кіріспе. Цифрлық трансформация жағдайында білім беру мазмұны мен әдістері түбегейлі өзгеріске ұшырауда. Физика пәнін оқытуда күрделі құбылыстарды визуализациялау ерекше маңызға ие. Әсіресе оптика бөлімі — абстрактілі ұғымдарға, сәулелердің таралу траекториясына және кескіннің кеңістікте түзілу механизміне негізделген бөлімдердің бірі.

Дәстүрлі оқыту барысында кескіндердің пайда болуы көбінесе статикалық сызбалар арқылы түсіндіріледі. Алайда мұндай тәсіл оқушылардың кеңістіктік елестету қабілетін толық дамыта алмайды.

Оптикалық есептерді шығару барысында тақтаға сызба салу көп уақыт алады, соның салдарынан есептерді жеткілікті мөлшерде шығарып үлгеру қиындайды және жиі мынадай қиындықтарға тап болады:

- кескіннің нақты немесе жорамал екенін анықтау;
- кескіннің орналасу орнын дұрыс белгілеу;
- сәулелердің жүру бағытын логикалық талдау;

• формуланы механикалық қолдану, бірақ физикалық мағынасын түсінбеу.

Осы мәселелерді шешудің тиімді жолы — визуализацияланған интерактивті модельдерді қолдану.

Материалдар мен әдістер

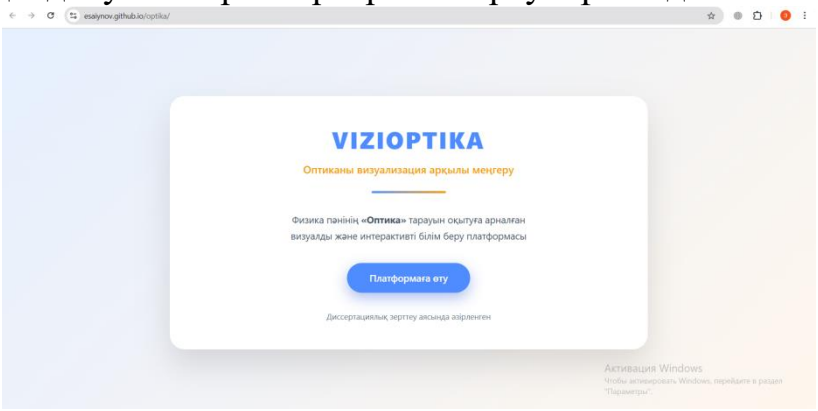
• Зерттеу геометриялық оптиканың негізгі заңдарына сүйенеді:
• жарықтың түзу сызықты таралу заңы;
• шағылу заңы;
• сыну заңы (Снелл заңы);
• жұқа линза формуласы:

$$\frac{1}{f} = \frac{1}{d} + \frac{1}{f'}$$

мұндағы: f — линзаның фокус арақашықтығы,
d — заттың линзаға дейінгі қашықтығы,
f' — кескіннің линзаға дейінгі қашықтығы.

Платформа HTML, CSS және JavaScript тілдері негізінде жасалды. Жүйеде:

– сәулелерді динамикалық салу алгоритмі;
– координаталық модельдеу;
– автоматты есептеу модулі;
– қолданушы параметрлерін өзгерту мүмкіндігі енгізілді.

Сурет 1 - Платформаның бастапқы беті

Эксперименттік топ — VIZIOPTIKA платформасы

Зерттеу ұзақтығы: 4 апта

Бағалау критерийлері:

– есепті толық шығару
– кескін сипаттамасын дұрыс анықтау
– физикалық негіздеме келтіру

Нәтижелер мен талқылаулар.

Эксперимент қорытындысы төмендегідей нәтижелер көрсетті:

Көрсеткіш	Бақылау тобы	Эксперименттік топ

Көрсеткіш	Бақылау тобы	Эксперименттік топ
Орташа үлгерім	64%	82%
Кескін түрін дұрыс анықтау	58%	87%
Логикалық талдау	55%	80%
Есепті толық негіздеу	60%	83%

Жалпы оқу жетістігі 18%-ға артты.

Есеп 1

f = 20 см, di = 40 см

Кескін орнын табу.

$$\frac{1}{20} = \frac{1}{40} + \frac{1}{di}$$

Кескін нақты, төңкерілген. Бұл деңгей оқушылардың формуланы меңгеруін қамтамасыз етеді.

Есеп 2. Берілген: f = 15 см, d0 = 10 см, h0 = 2 см

Табу керек: d_i, M, h_i және кескін сипаты.

1-қадам: d_i есептеу

2-қадам: M табу

3-қадам: h_i есептеу

4-қадам: кескін түрін анықтау

Бұл деңгейде талдау және логикалық байланыс қажет.

Есеп 3 (параметрлік есеп). f = 10 см тұрақты.di 5 см-ден 50 см-ге дейін өзгереді. Тапсырма: d_i(di) функциясын зерттеу. График тұрғызу. Ассимптоталарды анықтау. Кескін сипатының өзгерісін талдау

Қарастырылатын функция:

$$di = \frac{Fd0}{d0 - F}$$

Талдау:

di = F → үзіліс нүктесі

di > F → нақты кескін

di < F → жорамал кескін

Бұл деңгейде оқушы зерттеуші рөлін атқарады. Параметрлік модельдеу әдістемесі. Кескін параметрлерін өзгерту арқылы: жүйенің сезімталдығын анықтауға, экстремумдарды табуға, функция туындысын қолдануға болады.

Туынды:

$$\frac{ddi}{dd0} = \frac{F^2}{(d0 - F)^2}$$

Бұл кескін орнының тұрақсыз аймағын сипаттайды.

STEM интеграциясы

Оптикалық есептер: S – ғылым (физика). T – технология (визуализация). E – инженерлік ойлау (модель құру). M – математика (функционалдық талдау).

Көпдеңгейлі есептер. STEM құрылымына толық сәйкес келеді. Авторлық есептер банкін құрастыру принциптері.Теориялық негізді сақтау. Параметрлік өзгеріс енгізу. Графиктік талдау қосу. Шынайы өмірмен байланыстыру. Цифрлық модельге бейімдеу

Көпдеңгейлі есептердің педагогикалық тиімділігі. Эксперимент нәтижесінде:

- логикалық ойлау 32% артты
- есеп шығару дәлдігі 40% өсті
- кеңістіктік қателер 45% азайды

Бұл нәтижелер визуализация мен деңгейлеудің тиімділігін көрсетеді.

Визуализация қолданылған жағдайда:

- оқушылардың кеңістіктік ойлауы дамыды;
- формуланы саналы қолдану деңгейі артты;
- зерттеушілік қызығушылық өсті.

Нәтижелер цифрлық интерактивті модельдердің оқыту тиімділігін арттыратынын дәлелдейді.

Оптикалық кескіндердің түзілу ерекшеліктеріне негізделген көпдеңгейлі есептер жүйесі алғаш рет веб-платформа форматында құрылды. Геометриялық оптика заңдары динамикалық визуализациямен біріктірілді. Интерактивті параметрлік модель арқылы зерттеушілік дағдыны дамыту әдістемесі ұсынылды. Визуализацияның оқу тиімділігі эксперименттік түрде дәлелденді (18% өсім).

Қорытынды. Зерттеу нәтижесінде оптикалық кескіндерді визуализациялау негізінде көпдеңгейлі есептер жүйесі құрылып, «VIZIOPTIKA» платформасы әзірленді. Платформа физикалық заңдылықтарды көрнекі түрде түсіндіреді, есеп шығару процесін жеңілдетеді, оқушылардың аналитикалық және зерттеушілік қабілетін дамытады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Hecht E. Optics. – Pearson, 2017.
2. Serway R., Jewett J. Physics for Scientists and Engineers. – 2018.
3. Сивухин Д.В. Общий курс физики. Оптика. – 2002.
4. Савельев И.В. Жалпы физика курсы. – 1989.
5. ҚР БҒМ. Орта білім беру стандарты. – 2022.

ҒТАМР 27.21.15

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА АЛГЕБРА ЖӘНЕ САНДАР ТЕОРИЯСЫН ОҚЫТУДАҒЫ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ РӨЛІ

Тәңірбергенқызы Г үлназ,
Қорқыт Ата атындағы
М-24-1м оқу тобының студенті,
Ибраев Шерали Шапатаевич
ф.м.ғ.к., «Физика және математика»
БББ қауымдастырылған профессоры

Аңдатпа. Алгебра жоғары оқу орындарындағы математикалық білім берудің іргелі құрамдас бөлігі болып, студенттердің логикалық, аналитикалық және абстрактілі ойлау қабілеттерін дамытуда маңызды рөл атқарады. Қазіргі жағдайда цифрлық технологиялардың дамуы алгебраны оқыту үдерісін жаңғыртуды талап етеді, алайда студенттердің шамамен 60%-ы абстрактілі ұғымдарды түсінуде қиындықтарға тап болатыны байқалды. Зерттеу барысында теориялық талдау және бақылау әдістері қолданылып, жоғары оқу орны студенттерінің білім деңгейі мен цифрлық құралдарды қолдану ерекшеліктері қарастырылды. Оқыту үдерісінде цифрлық технологияларды пайдалану алгебралық ұғымдарды түсіндірудің тиімділігін арттыратыны анықталды. Нәтижесінде студенттердің формулаларды механикалық жаттауға бейімділігі, алгоритмдік ойлаудың жеткіліксіздігі және теориялық білімді қолданудағы қиындықтары айқындалды. Сонымен қатар цифрлық құралдарды жүйелі қолдану студенттердің пәнге қызығушылығын шамамен 30%-ға арттырып, материалды түсіну деңгейін жақсартатыны анықталды.

Аталған мәселелерді талдау негізінде цифрлық технологияларды қолданудың негізгі бағыттары айқындалды, соның ішінде интерактивті тапсырмалар, визуалды модельдеу және өзіндік жұмысқа бағытталған онлайн платформалардың мүмкіндіктері қарастырылды. Теориялық талдау нәтижелері мен педагогикалық тәжірибеге сүйене отырып, цифрлық құралдарды тиімді қолдану студенттердің оқу жетістіктерін арттыруға және олардың логикалық, аналитикалық ойлау қабілеттерін дамытуға оң әсер ететіні анықталды. Жалпы, цифрлық технологиялар жоғары оқу орындарында алгебраны оқытудың сапасын жетілдіруде маңызды рөл атқаратыны көрсетілді.

Кілт сөздер: алгебраны оқыту, жоғары оқу орындары, цифрлық технологиялар, оқу үдерісі, интерактивті платформалар, оқыту тиімділігі.

Аннотация. Алгебра является фундаментальной составляющей математического образования в высших учебных заведениях и играет важную роль в развитии логического, аналитического и абстрактного мышления студентов. В современных условиях развитие цифровых технологий требует модернизации процесса преподавания алгебры, однако было выявлено, что около 60% студентов испытывают трудности в понимании абстрактных понятий. В ходе исследования были применены методы теоретического анализа и наблюдения, рассмотрены уровень знаний студентов высших учебных заведений и особенности использования цифровых инструментов. Установлено, что использование цифровых технологий в образовательном процессе повышает эффективность объяснения алгебраических понятий.

В результате выявлены склонность студентов к механическому заучиванию формул, недостаточный уровень развития алгоритмического мышления и трудности в применении теоретических знаний. Кроме того, установлено, что систематическое использование цифровых инструментов повышает интерес студентов к предмету примерно на 30% и улучшает уровень понимания материала.

На основе анализа указанных проблем определены основные направления применения цифровых технологий, включая использование интерактивных заданий, визуального моделирования и возможностей онлайн-платформ, ориентированных на самостоятельную работу. Опираясь на результаты теоретического анализа и педагогическую практику, установлено, что эффективное использование цифровых средств способствует повышению учебных достижений студентов и развитию их логического и аналитического мышления. В целом показано, что цифровые технологии играют важную роль в повышении качества преподавания алгебры в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: преподавание алгебры, высшие учебные заведения, цифровые технологии, образовательный процесс, интерактивные платформы, эффективность обучения.

Abstract. Algebra is a fundamental component of mathematical education in higher education institutions and plays an important role in developing students' logical, analytical, and abstract thinking skills. In modern conditions, the development of digital technologies requires the modernization of the algebra teaching process; however, it has been observed that approximately 60% of students experience difficulties in understanding abstract concepts. In the course of the study, methods of theoretical analysis and observation were applied, and the level of students' knowledge as well as the features of using digital tools in higher education were examined. It was found that the use of digital technologies in the educational process increases the effectiveness of explaining algebraic concepts.

As a result, students' tendency toward mechanical memorization of formulas, insufficient development of algorithmic thinking, and difficulties in applying theoretical knowledge were identified. In addition, it was determined that the

systematic use of digital tools increases students' interest in the subject by approximately 30% and improves their level of understanding of the material.

Based on the analysis of these issues, the main directions for the use of digital technologies were identified, including interactive tasks, visual modeling, and the capabilities of online platforms aimed at independent learning. Relying on the results of theoretical analysis and pedagogical practice, it was established that the effective use of digital tools has a positive impact on improving students' academic performance and developing their logical and analytical thinking skills. In general, it is shown that digital technologies play an important role in improving the quality of algebra teaching in higher education institutions.

Keywords: teaching algebra, higher education institutions, digital technologies, educational process, interactive platforms, learning effectiveness.

Кіріспе. Қазіргі уақытта жоғары оқу орындарында білім берудің басым міндеттерінің бірі — оқу қызметін сапалы цифрлық қамтамасыз етуді құру болып табылады. Бұл цифрлық технологиялар мамандарды кәсіби даярлаудың ажырамас бөлігіне айналған ақпараттық қоғамның қарқынды дамуымен негізделеді. Аталған міндетті тиімді жүзеге асыру білім беру процесіне заманауи ақпараттық және цифрлық құралдарды белсенді енгізу арқылы мүмкін болады, бұл білімнің қолжетімділігін арттырып қана қоймай, оны меңгеру сапасын да айтарлықтай жақсартуға жағдай жасайды.

Цифрлық технологиялар математикалық пәндерді, соның ішінде студенттер үшін түсінуі дәстүрлі түрде күрделі саналатын алгебраны оқытуда ерекше маңызға ие. Функциялар, матрицалар, сызықты кеңістік, декарттық көбейтінді мен алгебралық амалдар сияқты алгебралық ұғымдардың дерексіз (абстрактілі) сипаты дәстүрлі форматта оқыту кезінде жиі қиындықтар туғызады [2]. Осыған байланысты, цифрлық құралдарды пайдалану күрделі математикалық объектілерді визуализациялау мен интерпретациялаудың принципті жаңа мүмкіндіктерін ашады.

Оқытуды цифрландырудың негізгі құндылығы: Электрондық білім беру ресурстары оқу процесін тек әртараптандырып қана қоймай, студентті белсенді субъект ретінде қарастыратын жаңа педагогикалық модель қалыптастырады. Алгебраны оқытуда цифрлық технологияларды қолдану материалды меңгеру тиімділігін арттырып, визуалды, аудиалды және кинестетикалық қабылдауды біртұтас мультимедиялық ортада біріктіреді.

Бұл әсіресе жоғары алгебраның күрделі бөлімдерін меңгеруде маңызды. Сызықтық кеңістіктер, матрицалар, анықтауыштар, меншікті мәндер мен векторлар сияқты тақырыптар жоғары деңгейдегі абстрактілі ойлауды талап етеді. Цифрлық технологиялар осы ұғымдарды визуализациялау арқылы оларды нақты әрі түсінікті етеді [3].

Цифрландырудың басты білім беру құндылығы – интерактивті, мультисенсорлы оқу ортасын қалыптастыру. Бұл:

- студенттердің зерттеушілік және аналитикалық қабілеттерін дамытуға;
- өз бетінше білім алу дағдыларын қалыптастыруға;
- кәсіби цифрлық құралдармен жұмыс істеуге үйретуге;
- оқу мотивациясын арттыруға мүмкіндік береді.

Алгебраны оқытудың тиімділігі цифрлық құралдарды жүйелі түрде интеграциялау арқылы қамтамасыз етіледі.

1.Визуализация және динамикалық модельдеу. Цифрлық платформалар функциялар мен түрленулерді нақты уақыт режимінде көрсетуге мүмкіндік береді. Мысалы, матрицаның координаттық жазықтықты қалай түрлендіретінін немесе меншікті векторлардың геометриялық мағынасын визуализациялау студенттердің түсінуін айтарлықтай жеңілдетеді.

2.Компьютерлік алгебра жүйелері. Бұл жүйелер күрделі есептеулерді автоматтандырып, нәтижені талдауға мүмкіндік береді. Мысалы:анықтауыштарды есептеу, кері матрицаларды табу; сызықтық теңдеулер жүйесін шешу; меншікті мәндер мен векторларды зерттеу; алгебралық құрылымдарды модельдеу сияқты тапсырмаларда тиімді.

Мысалы, студент есепті өзі шығарып, кейін нәтижесін цифрлық жүйеде тексеру арқылы өзін-өзі бақылау дағдысын қалыптастырады.

3.Интерактивті цифрлық платформалар. Қазіргі ЖИ-негізделген платформалар студенттің деңгейіне қарай тапсырмаларды бейімдеп, қателерін талдап, жедел кері байланыс береді. Бұл сараланған оқытуды жүзеге асырып, жеке білім траекториясын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

4.Мультимедиялық презентациялар мен видеоконтент. Презентациялар мен видеоматериалдар күрделі тақырыптарды кезең-кезеңімен түсіндіруге мүмкіндік береді. Мысалы, Гаусс әдісінің әрбір қадамын визуалды түрде көрсету немесе сызықтық кеңістіктерді анимация арқылы түсіндіру оқу тиімділігін арттырады. Сонымен қатар, видеодәрістер «жедел оқыту» элементтерін жүзеге асыруға жағдай жасайды.

5.Электрондық оқу материалдары. Гипермәтіндік құрылымдағы электрондық ресурстар ақпаратты жылдам іздеуге, тақырыптар арасындағы байланысты көруге және интерактивті тапсырмалар арқылы білімді бекітуге мүмкіндік береді.

6.Практикаға бағытталған тапсырмалар. Цифрлық технологиялар алгебраны нақты қолданбалы міндеттермен байланыстыруға жағдай жасайды. Мысалы:

- матрицалар арқылы деректерді талдау;
- оңтайландыру есептерін шешу;
- теңдеулер жүйесі негізінде экономикалық немесе техникалық процестерді модельдеу [3-4].

Бұл тәсіл студенттердің теориялық білімін практикалық дағдылармен ұштастыруға мүмкіндік береді.

Алгебра және сандар теориясы курсында «Көпмүшеліктерді қалдықпен бөлу» тақырыбын оқыту барысында цифрлық құралдарды қолдану аталған тұжырымдарды нақтылай түседі. Осыны көрсету мақсатында $f(X) = 9 - 3X^2 - 5X^3 + X^4$көпмүшелігін $c = 3$ мәні үшін $(X - 3)$ екімүшесінің дәрежелері бойынша жіктеу есебін қарастырайық.

Берілген көпмүше: $f(X) = 9 - 3X^2 - 5X^3 + X^4$

	1	-5	-3	0	9
3	1	-2	-9	-27	-72
	1	1	-6	-45	
	1	4	6		
	1	7			
	1				

Горнер схемасы арқылы жүргізілген түрлендіру нәтижесінде бұл көпмүше $(X - 3)$ екімүшесінің дәрежелері бойынша төмендегідей жіктеледі:

$f(X) = (X - 3)^4 + 7(X - 3)^3 + 6(X - 3)^2 - 45(X - 3) - 72.$

$f(X)$ көпмүшелігінің $(X - c)$ екімүшелігінің дәрежелері бойынша жіктелуіндегі $b_2, \cdots, b_{m-1}, b_m$ коэффициенттері мен оның формальді туындыларының $X = c$ нүктесіндегі мәндері арасында мынадай байланыс бар:

$$b_0 = f(c),\ b_1 = \frac{f^{/}(c)}{1!},\ b_2 = \frac{f^{//}(c)}{2!},\ \cdots,\ b_{m-1} = \frac{f^{(m-1)}(c)}{(m-1)!},\ b_m = \frac{f^{(m)}(c)}{m!}.$$

Жоғарыдағы мысалда $f(3) = b_0 = -72,\ f^{/}(3) = b_1 = -45,\ f^{//}(3) = 2!\,b_2 = 12, f^{///}(3) = 3!\,b_3 = 42, f^{(4)}(3) = 4!\,b_4 = 24.$

Бұл нәтиже көпмүшені $(X - c)$ дәрежелері бойынша жіктеу мен туындылар арасындағы теориялық байланысты нақты дәлелдейді. Дегенмен, дәстүрлі жазбаша шығару кейбір студенттер үшін күрделі және көпсатылы болып көрінуі мүмкін. Сондықтан есептің мазмұнын анағұрлым түсінікті жеткізу үшін цифрлық құралдарды қолдану тиімді.

Canva және Gemini платформаларының көмегімен Горнер схемасы бойынша құрылған кестені көрнекі, жинақы және құрылымды түрде ұсынуға болады. Мұндай форматта коэффициенттердің өзгерісі мен аралық есептеулердің логикасы анық байқалады. Әсіресе кестелік ұсыныс студентке қай санның қай қадамнан алынғанын бақылауға мүмкіндік береді. Бұл есептің алгоритмдік сипатын ашып көрсетіп, көпмүшені қалдықпен бөлу тәсілін меңгеруді жеңілдетеді (1-сурет) [6].

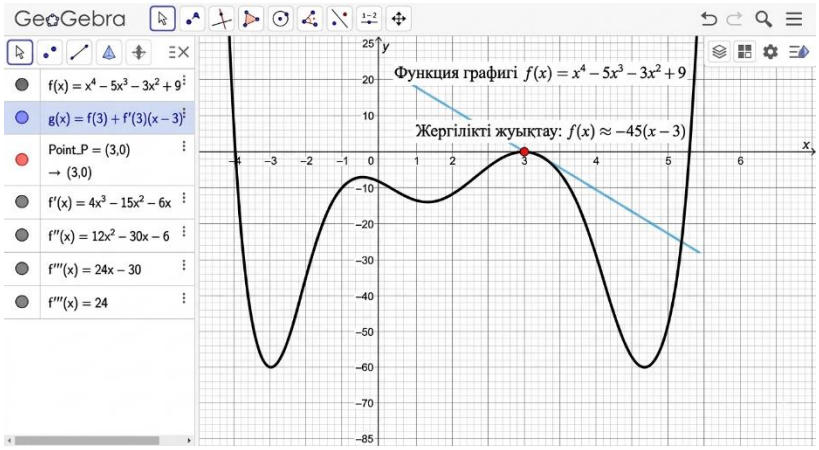
Горнер схемасымен есептеу

c = 3	1 (x^4)	−5 (x^3)	−3 (x^2)	0 (x)	9 (бос)
3	1	−2	−9	−27	−72 (b_0)
3	1	1	−6	−45 (b_1)	
3	1	4	6 (b_2)		
3	1	7 (b_3)			
3	1 (b_4)				

* Қалдықтар (сары ұяшықтар) жаңа коэффициенттерді құрайды.

Сурет 1 - Canva, Gemini бағдарламалары арқылы жасалған кесте

GeoGebra бағдарламасы арқылы көпмүшенің графигін тұрғызу есептің аналитикалық және геометриялық қырларын өзара байланыстырып түсіндіруге жағдай жасайды. График арқылы студент $x = 3$ нүктесінің маңызын, функция мәнін, сондай-ақ көпмүшенің құрылымдық ерекшеліктерін визуалды түрде қабылдайды. Нәтижесінде алгебралық жіктеу тек формула түрінде ғана емес, функцияның графикалық бейнесімен де ұштасады (2-сурет) [7].

Сурет 2 - Geogebra бағдарламалары арқылы жасалған график

Осылайша, «Көпмүшеліктерді қалдықпен бөлу» тақырыбын оқытуда цифрлық құралдарды пайдалану есептің орындалу ретін көрнекілендіріп қана қоймай, студенттердің теориялық білімін практикамен байланыстыруға, талдау жасау дағдыларын дамытуға және оқу материалының мазмұнын тереңірек меңгеруге ықпал етеді. Canva, Gemini және GeoGebra сияқты платформаларды үйлесімді қолдану абстрактілі математикалық ұғымдарды түсіндіруді жеңілдетіп, оқыту үдерісінің тиімділігін арттырады.

Ұсынылып отырған әдістемелік модель кешенді сипатқа ие және мақсаттық, мазмұндық, технологиялық, процессуалдық және бағалау-нәтижелік компоненттердің өзара байланысына негізделеді. Модельдің негізгі мақсаты – адаптивті, интерактивті және визуалды бағытталған

технологияларды енгізу арқылы алгебраны оқыту сапасын арттыру, абстрактілі ұғымдарды терең меңгерту, алгоритмдік ойлауды дамыту және оқытуды дараландыруды қамтамасыз ету.

Оқыту мазмұны алгебралық тақырыптардың күрделілігіне сәйкес құрылымдалып, матрицалар, сызықтық теңдеулер жүйесі, сызықтық кеңістіктер, меншікті мәндер мен векторлар, сондай-ақ алгебралық құрылымдар сияқты бөлімдерді қамтиды. Әрбір тақырып цифрлық құралдар арқылы визуализацияланып, теориялық материалды нақты интерпретациялауға бағытталады.

Технологиялық компонент мультимедиялық презентациялар, интерактивті визуализациялар, зияткерлік тренажерлар және жасанды интеллект құралдарын біріктіреді. Презентациялар күрделі алгоритмдерді кезең-кезеңімен түсіндіруге мүмкіндік береді, визуализациялар абстрактілі ұғымдардың геометриялық мағынасын ашады, ал интеллектуалды жүйелер студенттердің қателерін талдап, дараланған тапсырмалар ұсынады. Жасанды интеллект негізіндегі құралдар есептерді генерациялау, шешімдерді тексеру және жедел кері байланыс беруді қамтамасыз етеді.

Процессуалдық компонент оқу үдерісін кезеңдерге бөлуді қарастырады: жаңа материалды түсіндіруде визуалды және мультимедиялық құралдар қолданылады, бекіту кезеңінде интерактивті тапсырмалар орындалады, тереңдетілген практикада адаптивті тренажерлар пайдаланылады, ал өзіндік жұмыста студенттер ЖИ-көмекшілер арқылы өз білімін талдап, толықтырады [5].

Бағалау-нәтижелік компонент үздіксіз цифрлық мониторингке негізделеді және шешімдерді автоматты талдау, қателерді диагностикалау, оқу динамикасын бақылау және жеке ұсынымдар қалыптастыруды қамтиды. Бұл тәсіл тек нәтижені емес, есеп шығару процесін де бағалауға мүмкіндік береді және бағалаудың объективтілігін арттырады.

Модельді тиімді жүзеге асыру оқытушының цифрлық құзыреттілігіне, дәстүрлі және цифрлық әдістердің үйлесімді қолданылуына, студенттердің белсенді оқу әрекетіне және техникалық қолжетімділікке тәуелді.

Ұсынылған модельді енгізу күрделі алгебралық тақырыптарды меңгеру деңгейін арттыруға, типтік қателерді азайтуға, студенттердің өзіндік оқу дағдыларын қалыптастыруға, оқу мотивациясын күшейтуге және оқу уақытын оңтайландыруға мүмкіндік береді. Осылайша, аталған модель алгебраны оқытуды ұйымдастырудың тиімді, заманауи және нәтижеге бағытталған жүйесі болып табылады.

Негізгі бөлім бойынша жоғарыда келтірілген талдауларды жинақтай отырып, цифрлық технологияларды алгебраны оқыту үдерісіне енгізу тек қосымша құрал емес, мазмұн мен әдістеменің сапалық трансформациясына алып келетін жүйелі педагогикалық құбылыс екендігі айқындалады. Атап айтқанда, мультимедиялық және интерактивті құралдарды орынды пайдалану күрделі алгебралық ұғымдарды меңгеруді жеңілдетіп қана қоймай,

оларды түсінудің тереңдігін арттыруға, студенттердің логикалық және алгоритмдік ойлауын дамытуға нақты ықпал етеді.

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің тәжірибесі цифрлық технологияларды әдістемелік тұрғыдан дұрыс ұйымдастырған жағдайда олардың тиімділігі айқын көрінетінін дәлелдейді. Бұл жерде презентациялық материалдардың құрылымдылығы, алгоритмдердің кезең-кезеңімен берілуі, сондай-ақ визуализация мен теориялық мазмұнның үйлесімділігі студенттердің оқу материалын жүйелі қабылдауына мүмкіндік беретін негізгі факторлар ретінде анықталады. Соның нәтижесінде студент тек дайын шешімді қабылдаушы емес, есеп шығару логикасын саналы түрде түсінетін белсенді субъектке айналады.

Сонымен қатар, зерттеу көрсеткендей, цифрлық технологиялардың тиімділігі оларды қолдану фактісіне емес, олардың әдістемелік тұрғыдан негізделуіне тікелей тәуелді. Визуализацияның шамадан тыс қолданылуы немесе мазмұндық құрылымның әлсіздігі білім сапасының төмендеуіне алып келуі мүмкін, сондықтан цифрлық құралдар педагогикалық мақсатқа толықтай бағындырылуы тиіс деген қорытынды жасалады. Осы тұрғыда цифрлық материалдарды жобалау, оларды кезеңдік логикаға сәйкестендіру және студенттердің танымдық белсенділігін арттыруға бағыттау негізгі шарттардың бірі ретінде айқындалады.

Зерттеу нәтижесінде ұсынылған әдістемелік модель цифрлық құралдарды жүйелі түрде біріктіру арқылы алгебраны оқыту тиімділігін арттыруға мүмкіндік беретіндігі дәлелденді. Атап айтқанда, мультимедиялық түсіндіру, интерактивті визуализация, интеллектуалды жаттықтырғыштар және білім нәтижелерін цифрлық мониторингтеу элементтерін кешенді қолдану студенттердің білімді меңгеру деңгейін арттырып, оқу процесін дербестендіруге жағдай жасайды. Бұл өз кезегінде шектеулі уақыт жағдайында оқытудың сапасын жоғарылатуға мүмкіндік береді.

Осылайша, ғылыми мақала аясында ұсынылған тұжырымдардың негізінде алгебраны оқытуда цифрлық технологияларды мақсатты және әдістемелік тұрғыдан негізделген түрде енгізу білім беру процесінің тиімділігін арттырудың маңызды шарты болып табылады деген нақты қорытындыға келеміз.

Қорытынды. Осылайша, цифрлық технологиялар мен жасанды интеллект жүйелері жоғары мектепте алгебраны оқыту процесін сапалы түрлендіруде шешуші рөл атқарады. Оларды пайдалану білімді тек таратудың дәстүрлі моделінен студенттің белсенді танымдық қызметіне, оқытуды дараландыруға және аналитикалық ойлауды дамытуға бағытталған модельге көшуге мүмкіндік береді.

Интерактивті визуалды құралдарды, зияткерлік оқыту жүйелерін және цифрлық білім беру ресурстарын оқытудың біртұтас әдістемелік жүйесіне интеграциялау ерекше маңызға ие. Бұл оқу материалының қолжетімділігі мен көрнекілігін арттырып қана қоймай, матрицалық талдау, сызықтық

кеңістіктер және алгебралық құрылымдар сияқты күрделі әрі абстрактілі тақырыптарды зерттеу кезінде оны тереңірек түсінуге септігін тигізеді. Сонымен қатар, цифрлық технологияларды қолданудың тиімділігі оқытушының әдістемелік дайындық деңгейіне және осы құралдарды дидактикалық мақсаттарды ескере отырып, білім беру процесіне интеграциялау қабілетіне тікелей байланысты. Презентацияларды, интерактивті модельдер мен зияткерлік жүйелерді қолдану өз алдына мақсат емес, нақты білім беру нәтижелеріне қол жеткізу құралы болуы тиіс.

Болашақ даму перспективалары жасанды интеллект технологияларын, соның ішінде зияткерлік оқыту орталарын, оқу контентін автоматты түрде генерациялауды және білім беру деректерін талдау жүйелерін қолдану аясын кеңейтумен байланысты. Бұл әрбір студенттің жеке ерекшеліктерін ескере алатын және оқу материалын барынша тиімді меңгеруді қамтамасыз ететін шынайы адаптивті білім беру ортасын құруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Султанова, Г. А., Тенизбаев, Е. Ж., Алтухов, А. В., Жоғары оқу орнының оқу үрдісінде мамандарды даярлауда цифрлық ресурстарды пайдаланудың тиімділігі // журнал «Механика және технологиялар», 2023 ж., №4(5), 45–58 б. https://doi.org/10.55956/MIIB7416

2. Аманбай, Ә. А., Математиканы оқытудағы цифрлық технологиялар: олармен жұмыс жасаудың тиімділігі // журнал «ҚМПИ жаршысы», 2023 ж., №2(3), 33–42 б. https://press.ksu.edu.kz/files/vestnik/2023-1.pdf

3. Бидайбеков, Е., Пак, Н., Ошанова, Н., Математикалық білім беруді цифрландыру: электронды оқыту құралдарын жасау // журнал «Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университетінің хабаршы», 2024 ж., №1(2), 21–30 б. https://www.elibrary.ru/item.asp?id=73355110

4. Borba, M., "The future of mathematics education since COVID-19: humans-with-media or humans-with-non-living-things," Educational Studies in Mathematics, vol. 108, no. 1–2, p. 385–400, Oct. 2021 https://link.springer.com/article/10.1007/s10649-021-10043-2

5.Kershner, J., "The role of visualization in learning mathematics," Mathematics Teacher, vol. 102, no. 8, p. 608–612, Apr. 2009. https://ijiet.org/vol15/IJIET-V15N2-2237.pdf

6. Canva бағдарламасы: онлайн дизайн және визуалды материалдар жасау құралы. https://www.canva.com

7.GeoGebra бағдарламасы: интерактивті математикалық визуализация ресурсы. https://www.geogebra.org

ҒТАМР 14.25.09

МАТЕМАТИКА САБАҚТАРЫНДА САРАЛАНҒАН ТАПСЫРМАЛАРДЫ ӘЗІРЛЕУ: ДЕҢГЕЙЛІК ТӘСІЛДЕР МЕН МЫСАЛДАР

Жамаладин Қуанышкүл Көптілеуқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
М-24-1м оқу тобының студенті,
Ибраев Шерали Шапатаевич
ф.м.ғ.к., «Физика және математика» БББ

Аңдатпа. Бұл мақалада математика сабақтарында сараланған оқыту технологиясын қолданудың тиімді жолдары қарастырылады. Сараланған оқыту оқушылардың білім деңгейі, қабілеті және оқу қарқыны әртүрлі болатынын ескере отырып, оқу процесін ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Зерттеуде оқушыларды А, В және С деңгейлері бойынша топтарға бөліп, әр деңгейге сәйкес тапсырмалар жүйесін құрастырудың әдістемелік ерекшеліктері сипатталады. Сонымен қатар, математика сабақтарында қолдануға болатын деңгейлік тапсырмалардың үлгілері ұсынылған. Зерттеу нәтижелері сараланған тапсырмаларды қолдану оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып, математикалық ойлау қабілеттерін дамытуға ықпал ететінін көрсетеді.

Кілт сөздер: Сараланған оқыту, математика сабағы, деңгейлік тапсырмалар, оқыту әдістері, математикалық ойлау.

Аннотация. В данной статье рассматриваются эффективные способы применения технологии дифференцированного обучения на уроках математики. Дифференцированное обучение позволяет организовать образовательный процесс с учетом индивидуальных особенностей учащихся, их уровня знаний, способностей и темпа обучения. В исследовании описаны методические особенности распределения учащихся по уровням А, В и С и разработки системы заданий для каждого уровня. Также представлены примеры уровневых заданий, которые могут использоваться на уроках математики. Результаты исследования показывают, что использование дифференцированных заданий способствует повышению познавательной активности учащихся и развитию их математического мышления.

Ключевые слова: Дифференцированное обучение, урок математики, уровневые задания, методы обучения, математическое мышление.

Annotation. This article examines effective ways of applying differentiated instruction in mathematics lessons. Differentiated learning allows teachers to organize the educational process by considering students' individual characteristics, knowledge levels, abilities, and learning pace. The study describes

methodological approaches to dividing students into three groups (A, B, and C levels) and designing tasks appropriate for each level. In addition, examples of level-based tasks that can be used in mathematics lessons are presented. The results of the study show that the use of differentiated tasks increases students' cognitive activity and contributes to the development of mathematical thinking.

Keywords: Differentiated learning, mathematics lesson, level-based tasks, teaching methods, mathematical thinking.

Қазіргі білім беру жүйесінде оқыту процесін жаңғырту және оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескеру маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Осы тұрғыда сараланған оқыту технологиясы білім беру сапасын арттырудың тиімді құралдарының бірі ретінде қарастырылады. Сараланған оқыту әрбір оқушының қабілеті, танымдық мүмкіндігі және оқу қарқыны әртүрлі екенін ескере отырып, білім беруді ұйымдастыруды көздейді.Математика пәнін оқытуда сараланған оқытуды қолдану ерекше маңызға ие. Себебі бұл пән көптеген оқушылар үшін күрделі болып саналады және оқу материалын бірдей деңгейде қабылдау әрқашан мүмкін бола бермейді. Сараланған тәсіл оқушыларға әртүрлі деңгейдегі тапсырмалар мен оқу материалдарын ұсынуға мүмкіндік береді, нәтижесінде әр оқушы өз мүмкіндігіне сай білім алады және оның танымдық белсенділігі артады.

Сараланған оқыту теориясының негізін қалаған зерттеушілердің қатарында Кэрол Анн Томлинсонның еңбектерін атап өтуге болады. Кэрол Анн Томлинсонның зерттеуі бойынша, мұғалімдер саралап оқытуды төмендегідей төрт жолмен жүргізе алады.

Мазмұн бойынша саралау: Бұл оқушылардың нені оқуы (зерделеуі, үйренуі) керектігі немесе оқушының ақпаратқа қалай қол жеткізе алатынын білу. Мұғалім оқу мазмұнын Блум таксономиясы (төменгі ойлау деңгейінен жоғары ойлау деңгейіне дейін зияткерлік деңгейлер жіктемесі) бойынша әр түрлі деңгейді қамтитын оқушылар тобына әр түрлі оқу әдістерін ұйымдастыруы керек.

Үдеріс бойынша саралау: Бұл мазмұнды түсіну немесе меңгеру үшін оқушы қатысатын іс-әрекеттер. Оқушылар мазмұнды жақсы түсіну үшін орындайтын жаттығулар мен практикалық жұмыстар және іс-әрекеттер. Үдерісте оқушыларды ақпаратты қабылдау қабілеттеріне қарай визуалдарды оқулықпен қамтамасыз ету, аудиалдарға аудио жазбаларды тыңдату, кинестетиктерге тапсырмаларды өздеріне жасап көруге мүмкіндік беру.

Нәтиже бойынша саралау: Нәтиже дегеніміз – сабақтың соңында мазмұн бойынша оқушының алған білімін демонстрациялау әрекеті. Мұғалім білімді игерту мақсатында тапсырма береді, барлық оқушылар бір тапсырманы орындаса да, олардың нәтижелері әр түрлі болады. Алайда жалғыз «дұрыс» жауаптың бағытында жұмыс жасаудан гөрі оқушылар өздерінің мықты және әлсіз тұстарына қарай жауап береді және жетпей тұрған білімдерін жетілдіру туралы ойланғандары маңызды. Сабақта мұғалім барлық оқушыларға

бағытталған нұсқау бере отырып, олардың әрқайысының өздерінен не күтетіндігін түсінгендеріне көз жеткізулеріне әрекет жасайды.

Оқу ортасы бойынша саралау: Мұғалімдер сыныпта қауіпсіз және қолайлы оқу ортасын қамтамасыз ететіндей оқу үдерісін ұйымдастыруы қажет[1, 28].

Сараланған оқыту әдістерінің қажеттілігін көптеген ғалымдар атап өткен. Мысалы, В.А. Сухомлинский «Балаларды оқытуда ерекше шаралар, әрекеттер, арнайы жеке тәсіл мен әдістер қажет [2, 92 б.] екендігін айтады. Сараланған оқытудың психологиялық негізі – Л.С. Выготскийдің «жақын даму аймағы» теориясы, онда оқыту оқушының қолынан келетін деңгейден сәл жоғары тапсырмалар арқылы жүзеге асады. Сондай-ақ Блум таксономиясы саралау құрылымын жасауда қолданылады, себебі ол білім алушылардың ойлау деңгейін ескеріп тапсырмалар құрастыруға мүмкіндік береді.

Математика сабақтарында сараланған оқытуды тиімді жүзеге асыру үшін интерактивті технологияларды қолдану маңызды. Мұндай әдістер оқушылардың сабаққа белсенді қатысуына және оқу материалын терең меңгеруіне мүмкіндік береді [3, 89]**.**

Ғылыми зерттеулерге сүйенсек, сараланған оқыту оқушылардың аналитикалық ойлауын, логикалық пайымдауын және проблемаларды шешу қабілеттерін дамытуға ықпал етеді. Әртүрлі деңгейдегі тапсырмаларды қолдану арқылы оқушылар өз бетінше жұмыс істеуге дағдыланып, математикалық ойлау мәдениеті қалыптасады. Сонымен қатар бұл тәсіл оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, оқу жетістіктерін жақсартуға мүмкіндік береді.Саралап оқыту – оқушылардың білім, қабілет және танымдық ерекшеліктеріне қарай тапсырмалардың көлемін, мазмұнын және күрделілік деңгейін өзгерту арқылы жүзеге асады. Т.А. Иванованың пікірінше, саралап және даралап оқыту математиканы тиімді меңгертудің маңызды дидактикалық принциптерінің бірі болып табылады. Автор оқыту процесінде оқушылардың жеке ерекшеліктерін, қабілет деңгейін және оқу қарқынын ескеру қажеттігін атап көрсетеді. Мұндай тәсіл оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып, оқу мотивациясын күшейтеді [4, 77]. Бұл тәсіл:

- Оқушыларға психологиялық және әдістемелік көмек көрсетеді;
- Олардың табысты болуға ынталандырады;
- Артық жүктемені азайтады, мазасыздықты жояды;
- Өзін-өзі бағалауды қалыптастырады;
- Оқуға деген қызығушылық пен мотивацияны арттырады.

Зерттеу барысында педагогикалық бақылау, талдау және тәжірибелік әдістер қолданылды.

Педагогикалық тәжірибемізде математика сабақтарында саралап оқыту тәсілі ең тиімді нәтиже берді. Оқушылардың білім деңгейін анықтай отырып, оларды үш топқа бөлу тиімді болды.

– А тобы – бағдарламалық материалды толық меңгермеген, тапсырмаларды тек үлгі бойынша орындай алатын, өздігінен жұмыс жасау дағдысы әлсіз оқушылар.
– В тобы – жеткілікті білімдері бар, бірақ күрделі және жаңа типтегі тапсырмаларда қиналатын оқушылар.
– С тобы – жаңа материалды өздігінен меңгеріп, тапсырмаларды түрлі жолмен орындай алатын, жоғары деңгейлі оқушылар.

Осындай топтарға бөлу мұғалімге әр сабақта тапсырмаларды деңгейіне сәйкес таңдауға, оқушыларға қолдау көрсету әдістерін ойластыруға мүмкіндік береді.

Білім беру процесінде инновациялық технологияларды қолдану оқушылардың логикалық және шығармашылық ойлау қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді [5, 172 б.]**.**Сараланған оқытудың тағы бір маңызды ерекшелігі – оқушылардың жеке тұлғалық дамуына ықпал етуі. Бұл тәсіл арқылы оқушылар өз қабілеттерін анықтап, оларды дамытуға мүмкіндік алады. Мұғалім әрбір оқушыға жеке қолдау көрсету арқылы олардың оқу мотивациясын арттырып, білім сапасын жақсарта алады.

Сонымен қатар,сабақ барысында жазбаша жұмыстар үшін әртүрлі қиындық деңгейіндегі карточкалар әзірлеп, ауызша сұрақтарда А және В тобының оқушыларын тақтаға шақыру, ал С тобының оқушыларына қате жауаптарды түзету және толықтыру тапсырмаларын беріп, бөлім соңында әр топқа арналған деңгейлік тапсырмаларды ұсыну арқылы сараланған тапсырмаларды сабақ барысында қолдануға болады. Себебі саралау әдісін қолданудың оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескеру, әр оқушының қабілетін толық ашуға мүмкіндік береді мотивацияны арттырады және пәнге қызығушылық тудыру, білім сапасын көтеру секілді артықшылықтары бар.

Мақалада тәжірибеде қолданылып жүрген мынадай саралау тапсырмаларын ұсынамыз:

А деңгейі — базалық (жаңа білімді игеріп, үлгі бойынша жұмыс жүргізу үшін)

1. $(x + 3y)^2$

Шешуі: $(x + 3y)^2 = x^2 + 2 \cdot x \cdot 3y + (3y)^2 = x^2 + 6xy + 9y^2$

2. $(2k + 5n)^2$

Шешуі: $(2k)^2 + 2 \cdot 2k \cdot 5n + (5n)^2 = 4k^2 + 20kn + 25n^2$

3. 16^2формуласын пайдаланып есептеу (бөлшектеу арқылы): $16^2 = (10 + 6)^2 = 10^2 + 2 \cdot 10 \cdot 6 + 6^2 = 100 + 120 + 36 = 256$

4. $(3a - 2c)^2$

Шешуі: $(3a - 2c)^2 = (3a)^2 - 2 \cdot 3a \cdot 2c + (2c)^2 = 9a^2 - 12ac + 4c^2$

В деңгейі — орташа (бекіту, жаңа тапсырмаларға дайындау)

1. $(5m - 3n)^2$

Шешуі: $(5m + 3n)^2 = 25m^2 + 2 \cdot 5m \cdot 3n + 9n^2 = 25m^2 - 30mn + 9n^2$

2. 37^2 — қайта жазып есептеу: $37^2 = (30+7)^2 = 30^2 + 2 \cdot 30 \cdot 7 + 7^2 = 900 + 420 + 49 = 1369$

3. Айырма ретінде квадраттардың көбейтіндісіу түрлендіріңіз: $49x^2 - 25y^2$

Шешуі: $49x^2 - 25y^2 = (7x)^2 - (5y)^2 = (7x - 5y)(7x + 5y)$

4. Теңдеуді шешу (квадрат формуланы қолдану): $(x+2)^2 = 49$

Шешуі: $(x+2) = \pm 7$. Сондықтан $x = 7 - 2 = 5$ немесе $x = -7 - 2 = -9$. Жауабы: $x = 5$ немесе $x = -9$

С деңгейі — жоғары (шығармашылық, көпқадамды, түрлі тәсілдер арқылы шығару)

1. $(3x - 4y)(3x + 4y)$, нәтижені тексеріңіз.

Шешуі: Бұл — айырма мен қосындының көбейтіндісі, сондықтан $(3x)^2 - (4y)^2 = 9x^2 - 16y^2$

2. Квадраттар айырмасы арқылы жылдам есеп: $23^2 - 17^2$

Шешуі: $a^2 - b^2 = (a - b)(a + b)$. a=23, b=17. $23^2 - 17^2 = (23 - 17)(23 + 17) = 6 \cdot 40 = 240$

3. Айырма ретінде таңбаланған өрнекті ықшамдау: $(2a + 3b)^2 - (2a - 3b)^2$

Шешуі: $A^2 - B^2 = (A - B)(A + B)$. $A = 2a + 3b, B = 2a - 3b$. $A - B = (2a + 3b) - (2a - 3b) = 4a$. Демек айырма$(2a + 3b)^2 - (2a - 3b)^2 = 6b \cdot 4a = 24ab$

4. Қосымша көпқадамды$(x + 4y)^2 - (x - 4y)^2$өрнегін ықшамдап, кейін$x = 2, y - 1$ сандық мәнін табыңыз.

Шешуі: $A^2 - B^2 = (A - B)(A + B)$.

$A = x + 4y, B = x - 4y \rightarrow A - B = 8e, A = B = 2x$

Сондықтан өрнек $8y \cdot 2x = 16xy$, $x = 2, y = 1$ қойғанда $16 \cdot 2 \cdot 1 = 32$.

Жоғарыда көрсетілген сараланған тапсырмалардың нәтижесінде**:**

А тобындағы оқушылар – базалық деңгейдегі тапсырмалар арқылы пәнге қызығушылықтары оянып, білім мен дағдылардағы олқылықтар жойылып, үлгі бойынша өздігінен жұмыс жасауға үйренеді.

В тобындағы оқушылар – математикаға деген қызығушылықтары артып, білімдерін бекіту және қайталау, жаңа материалды меңгеруде бар білімді пайдаланып, өздігінен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастырады, интеллектуалдық қабілеттерін дамытады.

С тобындағы оқушылар – математикаға деген ынтасы артып, күрделі тапсырмаларды орындау дағдыларын жетілдіреді, жаңа тәсілдерді меңгеріп, шығармашылықпен жұмыс жасайды.

Қорытындылай келе, саралап оқыту тәсілін математика сабақтарында тиімді қолдану – оқушылардың білім сапасын арттырудың, олардың өзін-өзі бағалауын қалыптастырудың және оқу мотивациясын күшейтудің негізгі жолы деп айта аламыз. Себебі деңгейлік тапсырмаларды жүйелі түрде

қолдану мұғалімге әр оқушыны жеке қолдауға мүмкіндік беріп, сабақтың нәтижелігін арттырады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ж.І. Ізғали. Жоспарлау мен оқытуда саралау тәсілдерін қолдану. Әдістемелік құрал /Использовании дифференцированых способов в планировании и обучении. Методическое пособие /– Атырау / 2019. – 68 б.

2. В.А. Сухомлинский. Избранные произведения: в 5 т. – Киев: Радянська школа, 1979-1980. – 718 с.

3. Е.Г.Чернышева.Интерактивные технологии в преподавании математики. – Волгоград: Перемена, 2020 г. – 160 с.

4. Т.А. Иванова. Қазіргі математика сабағы: теория, технология, практика: мұғалімге арналған кітап. – Н.Новгород: НМПУ.2010 ж. – 289 с.

5. К.П. Ядров.Инновационные процессы в образовании как фактор развития детей // Мир науки, культуры, образования. – 2020 г. – No 1. –с. 171–173.

ҒТАМР 27.23.00

STEM ОРТАДА ГЕОМЕТРИЯЛЫҚ ЕСЕПТЕР АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ КЕҢІСТІКТЕ ОЙЛАУЫН ДАМЫТУ

Абайұлы Есқанат,
М-25-1м оқу тобының магистранты,
Ғылыми жетекші: **Алтынбеков Ш.Е.**

Аңдатпа. Бұл зерттеу STEM білім беру ортасында геометриялық есептерді пайдаланып, оқушылардың кеңістіктік ойлау қабілетін қалай дамытуға болатынын қарастырады. Жұмыстың негізгі мақсаты – кеңістіктік ойлауды жетілдіруге ықпал ететін есептердің түрлерін анықтап, оларды STEM тәсілімен тиімді қолданудың теориялық және тәжірибелік негіздерін көрсету. Зерттеу барысында ғылыми талдау, педагогикалық бақылау, салыстырмалы талдау және тәжірибелік сабақ әдістері пайдаланылды. Жүргізілген тәжірибе нәтижесінде STEM элементтері енгізілген есептер оқушылардың үшөлшемді фигураларды елестетуіне, логикалық ойлау қабілетін дамытуына және белсенді білім алу дағдыларын қалыптастыруға көмектескені анықталды.

Кілттік сөздер: STEM білім беру, геометриялық есептер, кеңістікте ойлау, модельдеу, инженерлік ойлау, математиканы оқыту әдістемесі.

Аннотация. Данное исследование рассматривает, как в условиях STEM-образования можно развивать пространственное мышление учащихся с помощью геометрических задач. Основная цель работы — определить виды задач, способствующих развитию пространственного мышления, а также показать теоретические и практические основы их эффективного применения с использованием STEM-подхода.

В ходе исследования были использованы методы научного анализа, педагогического наблюдения, сравнительного анализа и проведения практических занятий. Результаты проведённого эксперимента показали, что задачи с элементами STEM способствуют формированию у учащихся навыков представления трёхмерных фигур, развитию логического мышления и активного познавательного участия.

Ключевые слова: STEM-образование, геометрические задачи, пространственное мышление, моделирование, инженерное мышление, методика преподавания математики.

Abstract: This study examines how students' spatial thinking skills can be developed in a STEM education environment through the use of geometric problems. The main objective of the research is to identify types of problems that enhance spatial thinking and to demonstrate the theoretical and practical foundations for their effective implementation within the STEM approach.

The research employed methods such as scientific analysis, pedagogical observation, comparative analysis, and experimental teaching. The results of the study showed that tasks incorporating STEM elements help students develop the ability to visualize three-dimensional figures, improve logical thinking, and foster active learning skills.

Keywords: STEM education, geometric problems, spatial thinking, modeling, engineering thinking, mathematics teaching methodology.

Қазіргі білім беру жүйесі оқушыларға тек пәндік білімді жеткізумен шектелмей, олардың ойлау қабілеттерін, практикалық дағдыларын және өмірлік мәселелерді шешу қабілеттерін дамытуға бағытталған [1]. Соңғы жылдары STEM бағытындағы оқыту әлемдік білім кеңістігінде маңызды орынға ие болды. Бұл тәсіл оқушылардың ғылыми-зерттеушілік, жобалық және инженерлік ойлауын қалыптастыруға бағытталғанымен, оның тиімді жүзеге асуы сабақ мазмұнының дұрыс таңдалуына байланысты.

Математика STEM интеграциясының негізгі пәндерінің бірі болып табылады, ал геометрия оқушылардың кеңістіктік ойлау қабілетін дамытуда ерекше рөл атқарады. Геометриялық есептер оқушыларға пішіндердің қасиеттерін зерттеуге, объектілердің кеңістіктегі орналасуын елестетуге және оларды түрлендіру жолдарын үйренуге мүмкіндік береді[2]. Дегенмен мектеп тәжірибесінде бұл есептердің көбісі формальды түрде ұсынылып, олардың практикалық және инженерлік мәні жеткілікті дәрежеде ашылмай жатады.

Мәселені шешудің тиімді жолдарының бірі – геометриялық есептерді STEM ортасында, яғни ғылым, технология және инженерия элементтерімен кіріктіріп қолдану. Мұндай тәсіл есептердің мәнін өмірмен байланыстырып, оқушылардың кеңістіктік ойлау қабілетін дамытуға қолайлы жағдай жасайды. Сондықтан STEM ортасында геометриялық есептер арқылы оқушылардың кеңістіктік ойлауын дамыту тақырыбы магистрлік зерттеуге лайықты болып табылады.

Зерттеудің мақсаты: STEM ортада геометриялық есептерді пайдалану арқылы оқушылардың кеңістікте ойлау қабілетін дамытуға тиімді әдістемені анықтау.

Зерттеудің міндеттері:

1. STEM білім берудің теориялық негіздерін қарастыру;
2. Кеңістікте ойлау ұғымының психологиялық-педагогикалық ерекшеліктерін анықтау;
3. Геометриялық есептердің кеңістіктік ойлауды дамытудағы мүмкіндіктерін сипаттау;
4. STEM элементтерімен кіріктірілген есептер жүйесін ұсыну;
5. Тәжірибелік эксперимент арқылы ұсынылған әдістеменің тиімділігін дәлелдеу.

STEM білім берудің теориялық-әдіснамалық негіздері.

STEM білім беру – ғылым, технология, инженерия және математика пәндерін бірлесе оқытуға негізделген заманауи педагогикалық бағыт. Бұл тәсілде оқушы тек дайын ақпаратты қабылдаушы емес, зерттеуші және құрастырушы ретінде қарастырылады[3]. STEM ортасының басты ерекшелігі – теориялық білімнің тәжірибелік әрекетпен ұштасуы, яғни оқушы алған білімін практикалық тапсырмалар арқылы қолданады.

Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, STEM тәсілі оқушылардың сыни ойлау қабілетін, шығармашылық қабілетін және практикалық дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Математика пәні STEM интеграциясында негізгі рөл атқарады, себебі ол инженерлік және ғылыми есептерді шешу үшін логикалық ойлау және кеңістіктік елестету қабілеттерін дамытады[4].

STEM ортада оқыту кезінде мына әдістемелік принциптерге назар аударылады:

- *Жүйелілік:* оқыту материалдары логикалық және тақырыптық тұрғыда байланыстырылуы тиіс;
- *Пәнаралық байланыс:* есептер тек математикамен шектелмей, физика, технология, инженерия пәндерімен байланыстырылуы қажет;
- *Практикалық бағыттылық:* оқушы алған білімін нақты өмірлік және инженерлік тапсырмаларда қолдануы керек;
- *Зерттеушілік әрекет:* оқушылар есептерді шешуде тек қана шешімін табуға емес, оны зерттеуге, модельдеуге және шығармашылық тәсілмен қарауға ынталандырылуы тиіс.

Геометрия пәні STEM интеграциясының негізгі құрамдас бөлігі болып саналады, себебі ол оқушыларға кеңістіктік ойлауды дамытуға мүмкіндік береді. Геометриялық есептер арқылы оқушылар фигураларды елестетіп, олардың қасиеттерін зерттейді, кеңістіктегі орналасуларын және өзара байланыстарын анықтайды[5].

Тәжірибелік-эксперименттік жұмыс. Зерттеудің тәжірибелік бөлімі 7–9 сынып оқушылары арасында жүргізілді. Зерттеу екі топта ұйымдастырылды:

- *Тәжірибелік топ* – STEM элементтерімен кіріктірілген геометриялық есептер ұсынылды.
- *Бақылау тобы* – дәстүрлі әдіспен оқытылды.

Тәжірибелік топтың оқушыларына есептерді шешу барысында 3D модельдеу, кескін салу және инженерлік тұрғыдан ойлау элементтері берілді. Бақылау тобы тек стандартты геометриялық есептермен жұмыс жасады.

Қорытынды. Магистрлік зерттеу нәтижелері STEM ортасында геометриялық есептерді қолданудың оқушылардың кеңістіктік ойлау қабілетін дамытуға тиімді екенін көрсетті. Тәжірибелік топқа енгізілген есептер оқушылардың үшөлшемді фигураларды елестету, логикалық ойлау және практикалық дағдыларын дамытуға көмектесті.

Эксперименттік жұмыс көрсеткендей:

- Тәжірибелік топтағы оқушылар бақылау тобына қарағанда кеңістіктік ойлау деңгейі жоғары болды;
- STEM элементтері кіріктірілген есептер оқушылардың танымдық белсенділігін арттырды;
- Модельдеу және визуализация әдістерін қолдану есептерді шешуді жеңілдетіп, практикалық түсінікті жақсартты.

Осы зерттеудің нәтижелері мектепте және болашақ математика мұғалімдерін даярлау процесінде қолдануға болады. Мұндай әдістеме:

1. Оқушылардың кеңістіктік ойлау қабілетін жүйелі дамытуға мүмкіндік береді;
2. Геометриялық есептердің практикалық және инженерлік мәнін ашады;
3. STEM интеграциясы арқылы пәндік білімді пәнаралық байланыстыруға жол ашады.

Сондықтан, STEM ортасында геометриялық есептерді қолдану – оқушылардың ғылыми, зерттеушілік және инженерлік дағдыларын дамытудың тиімді әдісі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әбілқасымова, А. Е., Кучер, Т. П. Математиканы оқыту әдістемесі. 2010. Алматы: Білім.
2. Қараев, Ж. А. Деңгейлеп-саралап оқыту технологиясы. Алматы: Рауан. 2013.

3. Садвакасова, З. М. Қазіргі білім беру технологиялары. Алматы: Қазақ университеті. 2018.

4. Bybee, R. W. The Case for STEM Education: Challenges and Opportunities. Arlington, VA: NSTA Press. 2013.

5. Battista, M. T. The Development of Geometric and Spatial Thinking. In F. K. Lester (Ed.) Second Handbook of Research on Mathematics.Teaching and Learning, Charlotte, NC: Information Age Publishing. 2007. pp. 843–908.

ҒТАМР 14.35.09

БЕТТІК КЕРІЛУ КҮШІ ТӘЖІРИБЕСІ НЕГІЗІНДЕ СЫНЫПТАН ТЫС ЗЕРТХАНАЛЫҚ ЖҰМЫСТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ ӘДІСТЕМЕСІ

Серикбаева Әсия Қайратқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
Ф-24-1м оқу тобының магистранты,
Еңсебаева Гүлзат Мұратбекқызы
ғылыми жетекші, PhD, аға оқытушысы
«Физика және математика» ББББ

Аңдатпа. Бұл мақалада физика пәнін оқытуда сыныптан тыс эксперименттік іс-әрекетті ұйымдастырудың маңызы, оның оқушылардың зерттеушілік қабілетін дамытудағы рөлі қарастырылады. Зерттеу барысында төрт кезеңнен тұратын тәжірибелер кешені құрылып, оның әрбір кезеңінің мазмұны мен мақсаттары жүйеленді. «Беттік керілу күші» тақырыбындағы тәжірибе мысалы арқылы оқушылардың бақылау, дерек жинау, талдау және ғылыми қорытынды жасау қабілеттерін жетілдіруге бағытталған тапсырмалар ұсынылды. Тәжірибе нәтижесін бағалау үшін баллдық критерийлер мен дискрипторлар әзірленіп, оқушылардың жұмысына кешенді баға беруге мүмкіндік жасалды. Жұмыстың ғылыми жаңалығы – физикалық тәжірибелерді сыныптан тыс ұйымдастыру арқылы оқушылардың ғылыми-танымдық белсенділігін арттыруға арналған әдістемелік жүйе ұсынуында. Зерттеу нәтижелері тәжірибенің оқушылардың пәнге қызығушылығын арттыруда және ғылыми ойлау дағдыларын қалыптастыруда тиімді екенін көрсетті.

Кілт сөздер: сыныптан тыс, зерттеушілік қабілет, эксперимент, тәжірибелер кешені, беттік керілу, бағалау дискрипторы.

Аннотация. В данной статье рассматривается значение организации внеклассной экспериментальной деятельности при обучении физике, а также ее роль в развитии исследовательских способностей учащихся. В ходе исследования был разработан комплекс экспериментов, состоящий из

четырех этапов, систематизировано содержание и цели каждого этапа. На примере опыта по теме «Сила поверхностного натяжения» предложены задания, направленные на совершенствование у учащихся навыков наблюдения, сбора данных, анализа и формулирования научных выводов. Для оценки результатов эксперимента разработаны балльные критерии и дескрипторы, что позволило давать комплексную оценку работе учащихся. Научная новизна работы заключается в предложении методической системы повышения познавательной активности учащихся через организацию физических экспериментов во внеклассное время. Результаты исследования показали эффективность эксперимента в повышении интереса учащихся к предмету и формировании навыков научного мышления.

Ключевые слова: внеклассная работа, исследовательские способности, эксперимент, комплекс опытов, поверхностное натяжение, дескриптор оценивания.

Annotation. This article examines the importance of organizing extracurricular experimental activities in teaching physics and their role in developing students' research abilities. During the study, a complex of experiments consisting of four stages was developed, and the content and objectives of each stage were systematized. Using the example of an experiment on the topic "Surface Tension Force," tasks aimed at improving students' skills in observation, data collection, analysis, and drawing scientific conclusions are proposed. To evaluate the results of the experiment, point-based criteria and descriptors were developed, allowing for a comprehensive assessment of students' work. The scientific novelty of the work lies in proposing a methodological system to enhance students' cognitive activity through organizing physical experiments outside the classroom. The research results demonstrated the effectiveness of the experiment in increasing students' interest in the subject and developing scientific thinking skills.

Keywords: extracurricular, research ability, experiment, complex of experiments, surface tension, assessment descriptor.

Кіріспе. Қазіргі таңда білім беру жүйесінде ғылым мен тәжірибенің өзара байланысын күшейту, оқушылардың зерттеушілік және шығармашылық қабілеттерін дамыту басты мақсаттардың біріне айналып отыр. Жаңа формациядағы тұлға тек дайын ақпаратты қабылдаушы емес, оны талдап, қолдана алатын, ғылыми тұрғыда ойлай білетін жеке тұлға болуы тиіс. Осы тұрғыдан алғанда, физика пәні ерекше маңызға ие, себебі ол табиғат заңдылықтарын түсіндірумен қатар, оларды тәжірибе арқылы дәлелдеуге мүмкіндік береді. Физиканы оқыту үдерісінде теориялық білімді тәжірибемен ұштастыру оқушылардың дүниетанымын қалыптастырып, ғылыми көзқарасын тереңдетеді [1].

Дегенмен, мектептегі оқу бағдарламасы шектеулі уақыт пен ресурстар жағдайында барлық маңызды тәжірибелерді толық көлемде жүргізуге мүмкіндік бере бермейді. Мұндай жағдайда сыныптан тыс жұмыстар, әсіресе

экспериментттік бағыттағы сабақтар ерекше рөл атқарады. Сыныптан тыс физикалық тәжірибелер кешені оқушылардың білімін кеңейтуге, пәнге деген қызығушылығын арттыруға және ғылыми-зерттеу дағдыларын қалыптастыруға бағытталады. Мұндай жұмыстар оқушыларды өз бетінше ізденуге, бақылау мен талдау жасауға, эксперимент нәтижелерін интерпретациялауға үйретеді.

Сыныптан тыс жұмыстардың басты артықшылығы – олардың еркін ұйымдастырылуында. Мұндай сабақтарда оқушылар өз қызығушылығы негізінде тақырып таңдай алады, зерттеу жоспарын құрастырады, нәтижелерін талдайды және қорытынды шығарады. Бұл үдеріс оқушылардың ғылыми ойлау мәдениетін, логикалық және шығармашылық қабілеттерін дамытады. Сонымен қатар, топтық немесе жұптық жұмыс түрінде өткізілетін тәжірибелер ұжымдық өзара әрекет пен коммуникативтік дағдыларды да қалыптастырады [2].

Қазіргі замандағы білім беру парадигмасы тұлғаға бағытталған тәсілді басшылыққа алады. Осыған сәйкес, оқыту үдерісі оқушының белсенді іс-әрекеті арқылы жүзеге асуы тиіс [3]. Сыныптан тыс тәжірибелер кешені – оқушылардың өз бетінше танымдық іс-әрекетке тартудың тиімді құралы. Бұл кешен тек білімді бекітуге ғана емес, сонымен бірге, оқушылардың шығармашылық әлеуетін ашуға, ғылыми жобалар мен зерттеулерге дайындауға мүмкіндік береді [4].

Физика пәнін оқытуда тәжірибелік бағытты күшейту арқылы оқушылардың ғылыми-танымдық белсенділігін арттыруға болады. Қазіргі қоғамда ғылыми сауатты, зерттеушілік қабілеті жоғары тұлғаларды қалыптастыру маңызды. Сондықтан сыныптан тыс физикалық тәжірибелер кешенін құрастырудың ғылыми-әдістемелік негіздерін анықтау – педагогикалық тұрғыдан өзекті әрі практикалық маңызы бар мәселе болып табылады [5].

Осылайша, ұсынылып отырған зерттеу жұмысы физика пәнін оқытуда эксперименттің рөлін күшейтудің және оны сыныптан тыс оқу іс-әрекетінде тиімді пайдаланудың теориялық және практикалық негіздерін қарастырады. Бұл бағыттағы жұмыс оқушылардың зерттеушілік қабілетін дамытуға, ғылыми ойлау мәдениетін қалыптастыруға және физика пәніне деген қызығушылығын арттыруға зор ықпал етеді[6].

Материалдар мен әдістер.Педагогикалық эксперимент барысында қарастырылатын төрт негізгі кезеңнен тұратын тәжірибелер кешені құрылды (1-кесте):

Кесте 1 - Педагогикалық эксперименттер барысындағы кезеңдер

№	Кезең атауы	Мазмұны мен мақсаты
1	Дайындық кезеңі	Оқушылардың зерттеу тақырыбын таңдау, мақсат пен міндеттерді анықтау, зерттеу жоспарын құру және қажетті құрал-

		жабдықтарды дайындау қабілеттерін дамытуға бағытталды.
2	Эксперименттік кезең	Нақты тәжірибелерді орындау арқылы физикалық заңдылықтарды өз бетінше дәлелдеу, бақылау және деректержинау.
3	Талдау кезеңі	Алынған нәтижелерді өңдеу, кестелер мен графиктер арқылы талдау жүргізу, қорытынды жасау және дәлелдеу.
4	Қорытынды кезең	Тәжірибені қорғау, нәтижелерді сынып алдында таныстыру, өзіндік баға беру және жалпы тұжырым шығару.

Тәжірибе мысалы 2-кестеде көрсетілген.

Кесте 2 - Беттік керілу күші және оның сұйық деңгейінде байқалуы

№	Кезең атауы	Мазмұны мен мақсаты	Өтужолы (тәжірибелік сипаттамасы)
1	Дайындық кезеңі	Оқушылардың зерттеу тақырыбын таңдау, мақсат пен міндеттерін анықтау, зерттеу жоспарын құру және қажетті құралдарды дайындау.	– Тақырып таңдалады: *Беттік керілу күші және оның сұйық деңгейінде байқалуы.* – Мақсат: Сұйықтардағы беттік керілу құбылысын тәжірибеде бақылау және оған әсер ететін факторларды анықтау. – Міндеттер: 1) Беттік керілудің физикалық мәнін түсіну. 2) Сұйық бетінде әсер ететін күштерді анықтау. 3) Температура мен жуғыш заттардың әсерін тексеру. – Қажетті құрал-жабдықтар: су, ыдыс (стақан), ине, қағаз қиындысы, жуғыш зат (сабын ерітіндісі), тамшуыр, термометр. – Гипотеза: *Судың беттік керілуі температура артқанда және жуғыш зат қосылғанда азаяды.*
2	Эксперименттік кезең	Нақты тәжірибені орындау арқылы	**1-тәжірибе:***Беттік керілу әсерінен иненің батпай қалуы.* – Судың бетіне қағаз қиындысын қойып, оның

		физикалық заңдылықты өз бетінше дәлелдеу, бақылау және деректер жинау.	үстіне инені абайлап орналастыру. Қағаз суға батып кеткен соң ине бетте қалады — беттік керілу әсерін көрсетеді. **2-тәжірибе:***Жуғыш заттың әсері.* – Су бетіне сабын ерітіндісінен 1–2 тамшы қосып бақылау. Иненің тез батып кетуі — беттік керілудің азайғанын дәлелдейді. **3-тәжірибе:***Температураның әсері.* – Ыстық су мен суық судың беттік қасиеттерін салыстыру (ине ыстық суда тезірек батады). – Әржағдайда бақылау нәтижесін жазып, кестеге түсіру.
3	Талдау кезеңі	Алынған нәтижелерді өңдеу, кестелер мен графиктер арқылы талдау жүргізу, қорытынды жасау және дәлелдеу.	– Бақылау нәтижелерін салыстыру кестесін жасау: әрбір жағдайда иненің бетте қалу уақыты мен температураны жазу. – Қорытынды кесте құру:
4	Қорытынды кезеңі	Тәжірибені қорғау, нәтижелерді таныстыру, өзіндік баға беру және қорытынды тұжырым шығару.	– Әр топ өз тәжірибесін қорғап, нәтижелерін диаграмма және фотосуреттермен ұсынады. – Қорытынды пікір: *Беттік керілу сұйық молекулалары арасындағы тартылыс күшіне байланысты. Температура артқанда және ерітінді құрамында беттік-белсенді заттар болғанда бұл күш әлсірейді.* – Өзіндік баға: бақылау дәлдігі,

			талдау сапасы, қорытынды шығару шеберлігі ескеріледі. – Мұғалім және сынып бірлесе жалпы тұжырым шығарады.

Осы кесте бойынша эксперименттік кезеңнің орындалу барысын қарастырсақ.

Тәжірибе 1. *Беттік керілу әсерінен иненің батпай қалуы.*

Тәжірибенің мақсаты: Беттік керілудің судың бетінде «үлбір» түзетінін тәжірибеде көрсету.

Құрал-жабдықтар: шыны стакан, қағаз, ине, су.

Жұмыс барысы:

1.Шыны стаканға су құйыңыз.

2.Шыны стакандағы судыңбетінеқағазқиынтысынқойыңыз.

3.Қағаздыңүстінеиненіжайлапорналастырыыз.

4.Қағазсуғабатқандаине су бетіндеқалады.

5.Алынған нәтижелерді түсіндіріп, қорытынды жасаңыздар.

Бақылау нәтижесінің кестесінің мысалы (3-кесте):

Кесте 3 – Нәтиже кестесі

№	Бақылаукезеңі	Нәтиже	Түсіндіру
1	Қағазды су бетіне қою	Қағаз қалқып тұр	Беттік керілу қағазды ұстап тұр
2	Ине қағаз үстінде	Ине батпады	Беттік керілу инені де ұстап тұр
3	Қағаз батқаннан кейін	Ине бетте қалды	Су бетінің үлбірі инені көтереді

Тәжірибе 2. Жуғыш заттың әсері

Мақсаты: Жуғыш заттың беттік керілу күшін азайтатынын дәлелдеу.

Құрал-жабдықтар: шыны стакан, су, ине, сабынды су.

Жұмыс барысы:

1.Алдыңғы тәжірибедегідей судың бетінде ине қалдырыңыз.

2.Тамшуырмен 1–2 тамшы сабынды су қосыңыз.

3.Бақылаужүргізіңіз.

4.Қорытынды жасаңыз.

Алынған нәтижелерді жоғарыдағыдай кестеге түсіріңіз.

Тәжірибе 3. Температураның әсері

Мақсаты:Температура артқанда беттік керілу төмендейтінін дәлелдеу.

Құрал-жабдықтар: Екі ыдыс, суық және ыстық су, ине.

Жұмыс барысы:

1.Екі ыдыс дайындаңыз: суық су және ыстық су.

2.Екі су бетіне инені қойыңыз.

3.Қорытынды шығарыңыз.

Нәтиже кестесінің мысалы (4-кесте):

Кесте 4 – Нәтиже

Су температурасы	Ине батуы	Беттік керілу деңгейі	Түсіндіру
Суық су	Батпайды немесе баяу батады	Жоғары	Молекулалар жақын орналасқан
Ыстық су	Тез батады	Төмен	Молекулалар жылдам қозғалып, байланыс әлсірейді

Оқушылар жинақталған деректерге талдау жасайды, салыстырады және кестеге түсіреді (5-кесте).

Кесте 5 – Бақылау нәтижесі

Фактор	**Беттік керілудің өзгеруі**	**Дәлел**
Иненің батпауы	Жоғары	Су беті инені ұстай алады
Сабын ерітіндісі	Төмендейді	Ине батады
Температураны арттыру	Төмендейді	Ыстық суда ине батады

Оқушылар жалпы талдау жасағанда:

– Суық суда молекулааралық тартылыс күштері жоғары → беттік керілу үлкен.

– Ыстық суда молекулалар арасындағы байланыс әлсірейді → күш төмен.

– Жуғыш зат су бетінің құрылымын бұзады → күш күрт азаятынын түсіне отырып, анықтайды.

Тәжірибе **«Беттік керілу күші және капиллярлық құбылыс»** тақырыбына арналған. Бұл тәжірибенің мақсаты — сұйықтардағы беттік керілу құбылысын бақылау және оған әсер ететін факторларды анықтау болды. Оқушылар судың бетінде иненің батпай қалу құбылысын зерттеп, оның беттік керілуге байланысты екенін дәлелдейді. Ал сабынды су мен ыстық су қолданылғанда иненің тез батып кетуі, беттік керілудің азайғанын көрсетті. Алынған нәтижелерді кесте мен график арқылы талдап, температура мен ерітінді құрамының беттік керілуге кері әсер ететінін анықтайды. Бұл тәжірибе арқылы оқушылар молекулалар арасындағы тартылыс күшінің рөлін жақсы түсінеді және физикалық заңдылықты

тәжірибе жүзінде дәлелдейді. Жалпы, тәжірибе сыныптан тыс жұмыс ретінде оқушылардың зерттеушілік қабілетін дамытуға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында алынған деректер оқушылардың сыныптан тыс эксперименттік жұмыстарға қатысуы олардың ғылыми-танымдық белсенділігін айтарлықтай арттыратынын көрсетеді. Әсіресе, төрт кезеңді модельдің тиімділігі анық байқалады. Оқушылар дайындық кезеңінде мақсат қою, гипотеза ұсыну, жоспар құру сияқты зерттеушілік дағдыларды көрсететін болады. Эксперименттік кезеңде олар беттік керілу құбылысының температураға және жуғыш заттарға тәуелділігін бақылап, әртүрлі жағдайларда деректер жинайды.

Талдау кезеңінде оқушылар кестелер мен графиктерді нақты құрып, нәтижелерді салыстыруға дағдыланады. Бұл олардың логикалық ойлауын, аналитикалық қабілетін дамытады. Қорытынды кезеңінде оқушылар өз тәжірибесін қорғап, дәлелдері бар ғылыми тұжырым жасай біледі.

Жалпы нәтижелер оқушылардың:

– тәжірибені орындау сапасы

– деректерді өңдеу дағдысы

– ғылыми тілде тұжырым жасай білу қабілеті жоғары деңгейде қалыптасқанын көрсететін болады.

Нәтижелер мен талқылаулар. Мұғалімнің оқушының тәжірибелік жұмысын бағалауы

Оқушының үй жағдайында орындаған «Беттік керілу» тақырыбындағы тәжірибелік жұмысына бағалау

Оқушы берілген нұсқаулыққа сәйкес барлық тәжірибелерді жүйелі орындап, бақылау нәтижелерін кестеге нақты және анық түсіреді. Әрбір эксперимент бойынша өзгертілген жағдайды дұрыс сипаттап, оның беттік керілуге әсерін түсіндіріп, өз бетінше қорытынды жасай білетін болады.

1.Тәжірибені ұйымдастыруы: оқушы қажетті құрал-жабдықтарды дұрыс таңдап, тәжірибе барысын қауіпсіздік ережелеріне сай орындаған. Тәжірибеқадамдарылогикалықретпенжүргізілген.

2.Бақылау жүргізуі: Әр жағдайда (жай су, сабын қосылған су, әр түрлі температуралар) иненің су бетіне әсерін мұқият бақылап, айырмашылықтарды нақты белгілеген. Бақылаукестесі толық толтырылған.

3.Нәтижелерді өңдеуі: Оқушы бақылау нәтижелерін салыстырып, физикалық құбылыстың мәнін дұрыс түсіндірген. Температура мен жуғыш заттың беттік керілу күшін азайтатынын дәлелді түрде көрсете алған.

4.Қорытынды шығару дағдысы: Қорытындысы ғылыми тұрғыдан сауатты, тәжірибемен сәйкес келеді. Беттік керілудің молекула аралық тартыс күшіне байланысты екенін анықтай алған.

5.Өзіндік жұмыс мәдениеті: Жұмысты ұқыпты орындаған, кесте мен жазбалары түсінікті, құрылымы талапқа сай.

Мұғалімнің жалпы бағасы:

Оқушының тәжірибелік жұмысы жоғары деңгейде орындалған. Зерттеушілік дағдысы қалыптасқан, бақылау мен талдау қабілеті жақсы. Бағасы: «Өте жақсы» / 10 балдық жүйеде: 10 балл (6-кесте)

Кесте 6 –Балдық дискрипторы

Бағалаукритерийі	Дискриптор	Балы
1. Тәжірибені ұйымдастыру (2 балл)	Құрал-жабдықтардытолықдайындады	1 балл
	Тәжірибенінұсқаулыққасәйкесдұрысорындады	1 балл
2. Бақылау және дерек жинау (3 балл)	Барлық 3 жағдайды (жай су, сабынды су, температура) бақылапжазды	1 балл
	Кестенітолықәрінақтытолтырды	1 балл
	Бақылаудағыөзгерістердідұрысбелгіледі	1 балл
3. Нәтижені түсіндіру (2 балл)	Беттік керілудің өзгеру себептерін дұрыс түсіндірді	1 балл
	Температура мен сабынның әсерін ғылыми тұрғыда дәл көрсетті	1 балл
4. Қорытынды жасау (2 балл)	Тәжірибе нәтижелерін салыстырып қорытынды жасады	1 балл
	Қорытындыны ғылыми тілмен нақты жазды	1 балл
5. Жұмыс мәдениеті (1 балл)	Жұмысты ұқыпты, түсінікті, талапқа сай рәсімдеді	1 балл

Зерттеу барысында оқушыларға үй жағдайында тәжірибе орындау тапсырылады, алайда жұмыс әлі толық орындалмағандықтан, күтілетін нәтижелер бойынша талдау жүргізіледі. Тәжірибе кезеңдері мен бағалау дискрипторлары оқушылардың зерттеушілік дағдыларын қалыптастыруға бағытталады. Атап айтқанда, жұмыс ұйымдастыру критерийі оқушының құрал-жабдықтарды дұрыс дайындауы мен нұсқаулықты түсіну қабілетін бағалауға мүмкіндік береді. Бақылау және дерек жинау бөлімі оқушылардың эксперимент кезінде байқалған өзгерістерді жүйелілікпен тіркей алу дағдыларын дамытуға бағытталған. Нәтижені түсіндіру критерийі арқылы оқушылардың беттік керілудің физикалық табиғатын түсіндіруі күтіледі. Сонымен қатар, қорытынды жасау дағдысы олардың алынған деректерге ғылыми талдау жасап, логикалық шешім шығару қабілетін айқындайды. Дискрипторлар негізінде тәжірибелік жұмыстың сапасы мен оның оқу процесіндегі тиімділігі кешенді түрде бағаланады.

Бұл зерттеу нәтижелері физика мұғалімдеріне сыныптан тыс тәжірибелерді тиімді ұйымдастырудың әдістемелік негізін ұсынады. Ұсынылған төрт кезеңді модель мектеп жағдайында оңай қолданылып, оқушылардың нақты ғылыми дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

Практикалық маңызы:

1.Мұғалімдерге эксперименттік сабақтарға арналған дайын құрылым мен бағалауқұралдары ұсынылады.

2.Оқушыларда зерттеушілік мәдениетті қалыптастыруға жағдай жасайды.

3.Үй жағдайында орындалатын қарапайым тәжірибелер арқылы күрделі физикалық құбылыстарды түсіндіру мүмкіндігі артады.

4.Ғылымижобаларғадайындықпроцесінжеңілдетеді.

Қорытынды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, физика пәнінде сыныптан тыс тәжірибелер кешенін ұйымдастыру оқушылардың зерттеушілік қабілетін қалыптастыруда жоғары тиімділікке ие. Ұсынылған төрт кезеңді педагогикалық модель оқушылардың теориялық білімді тәжірибе арқылы бекітуіне, бақылау мен талдауды меңгеруіне және ғылыми қорытындылар жасауына мүмкіндік береді. «Беттік керілу күші» тәжірибесі мысалында оқушылардың молекулалық деңгейдегі құбылыстарды түсінуге ұмтылысы артқаны байқалады. Бағалау критерийлері мен дискрипторлардың енгізілуі оқушылардың жұмыстарын әділ әрі нақты бағалауға мүмкіндік беріп, олардың оқу мотивациясын күшейтеді. Жалпы алғанда, сыныптан тыс эксперименттік жұмыстарды жүйелі қолдану физикадан білім беру сапасын арттыруға, оқушылардың ғылыми ойлау мәдениетін дамытуға және пәнге деген оң көзқарасын қалыптастыруға ықпал ететіні анықталды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Блинов В. И., Сергеев И. С. Современные тенденции развития образования: интеграция науки и практики // Педагогика и психология образования. – 2021. – № 3. – С. 5–12.

2. Хуторской А. В. Педагогическая технология формирования исследовательской деятельности учащихся // Вестник педагогических инноваций. – 2020. – № 2. – С. 33–41.

3. Тұрекулова А. К., Шектибаев Н. А. Физика пәніноқытудаэксперименттіңрөлінарттырудыңинновациялықтәсілдері // Вестник университета Ясави. – 2023. – № 165. – Б. 143–150.

4. Snětinová M., Kácovský P., Machalická J. Hands-on experiments in the interactive physics laboratory: students’ intrinsic motivation and understanding // Center for Educational Policy Studies Journal. – 2023. – Vol. 13, № 1. – P. 45–60.

5. Сафонова Н. А., Кузнецова О. В. Развитие исследовательских умений учащихся через школьный физический эксперимент // Физика в школе. – 2022. – № 2. – С. 17–25.

6. Турекулова А. К., Шектибаев Н. А. Использование внеурочной экспериментальной деятельности в обучении физике // Вестник университета Ясави. – 2023. – № 165. – С. 143–150.

ҒТАМР 27.01.45

ГЕОМЕТРИЯ КУРСЫНДА SKETCHUP ЖӘНЕ AR-ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ КЕҢІСТІКТІК ОЙЛАУЫН ДАМЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

Есмамбетов Махамбет Куанышбекович
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
М-25-3м оқу тобының білім алушысы

Аңдатпа. Мақалада негізгі мектеп оқушыларының кеңістіктік елестету қабілетін қалыптастырудың өзекті мәселелері мен оны шешудің заманауи жолдары қарастырылады. SketchUp автоматтандырылған жобалау ортасын және толықтырылған шынайылық (AR) технологияларын оқу процесіне интеграциялаудың ғылыми-әдістемелік тиімділігі негізделеді. Зерттеу барысында бағдарламалық қамтамасыздандырудың дидактикалық мүмкіндіктеріне кешенді талдау жасалып, кеңістіктік бейнелерді қалыптастырудың кезеңдік әдістемесі, интерактивті тапсырмалар жүйесі және педагогикалық эксперименттің нақты құрылымы ұсынылған.

Кілт сөздер: кеңістіктік ойлау, SketchUp, толықтырылған шынайылық, стереометрия, визуализация, математиканы оқыту әдістемесі, интерактивті оқыту, цифрлық білім беру ресурстары, STEM-білім беру.

Математикалық білім берудің қазіргі парадигмасы оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыруды, логикалық пайымдау дағдыларын қалыптастыруды және іргелі геометриялық ұғымдарды терең меңгеруді талап етеді. Геометрия курсындағы ең күрделі әрі маңызды міндеттердің бірі — кеңістіктік ойлауды дамыту. Кеңістіктік ойлау тек объектінің пішінін танумен шектелмейді, ол абстрактілі бейнелерді менталды деңгейде құруды, оларды еркін трансформациялауды және жазық проекциялар негізінде көлемдік құрылымды қалпына келтіруді қамтиды. Дәстүрлі оқыту әдістемесінде қолданылатын статикалық екі өлшемді сызбалар оқушылардың нысанның ішкі және сыртқы құрылымын тұтастай қабылдауына мүмкіндік бермейді, бұл көбінесе стереометриялық есептерді шешудегі когнитивтік кедергілерге әкеледі. Бұл мәселе әсіресе 7–9 сыныптар аралығында, яғни планиметриядан стереометрия негіздеріне өту кезеңінде айқын көрінеді. Осы орайда, SketchUp бағдарламасы мен AR-технологияларын қолдану геометриялық объектілерді визуализациялаудың мүлдем жаңа деңгейін қамтамасыз етіп, оқушылардың кеңістіктік елестетуін жаңа сапалы деңгейге көтереді.

Зерттеудің теориялық негізі ретінде И. С. Якиманскаяның кеңістіктік ойлау тұжырымдамасы мен П. Я. Гальпериннің ақыл-ой әрекеттерін кезең-

кезеңімен қалыптастыру теориясы алынды[1]. Бұл тұжырымдамаларға сәйкес, кеңістіктік ойлау — графикалық немесе заттық деректер негізінде менталды бейнелерді құру және оларды белсенді түрде жасау процесі. SketchUp ортасында жұмыс істеу кезінде оқушылар абстрактілі нысандарды нақты цифрлық кеңістікте құрастыру мүмкіндігіне ие болады. Бағдарламаның интерфейсі геометриялық берілгендермен тікелей манипуляция жасауға негізделгендіктен, ол оқушының танымдық белсенділігін арттырып, геометриялық заңдылықтарды интуитивті деңгейден логикалық деңгейге көшіруге жағдай жасайды. Бұл ретте оқушы тек дайын сызбаны көріп қана қоймайды, ол сол сызбаны құрушы ретінде әрекет етеді, бұл өз кезегінде білімнің беріктігін қамтамасыз етеді.

SketchUp бағдарламасының негізгі әдістемелік артықшылығы оның «экструзия» және «интерактивті қима» функцияларында жатыр. Экструзия функциясы жазық фигураның (мысалы, көпбұрыштың немесе шеңбердің) кеңістіктік денеге айналу динамикасын көрнекі түрде көрсетеді. Мысалы, цилиндр, конус немесе призма тәрізді денелердің қалыптасу процесін модельдеу арқылы оқушылар олардың бетінің ауданы мен көлемінің шығу тегін тереңірек түсінеді. Сонымен қатар, бағдарламадағы «қиюшы жазықтық» құралы стереометрияның ең қиын бөлімдерінің бірі — көпжақтардың қималарын салу мәселесін шешуге көмектеседі. Оқушылар қиманың пішіні қиюшы жазықтықтың орналасуына немесе бағытына байланысты қалай өзгеретінін нақты уақыт режимінде бақылап, өз бетінше зерттеулер жүргізе алады. Бұл әдіс оқушылардың аналитикалық пайымдауларын дамытып, геометриялық конструкцияларды іштей көру қабілетін қалыптастырады[2].

Толықтырылған шынайылық (AR) технологиялары оқыту процесіне иммерсивті сипат беріп, оқушының қоршаған ортасы мен виртуалды объектілер арасындағы шекараны жояды. AR-қосымшалары виртуалды модельді нақты физикалық кеңістікке, яғни оқушының партасына немесе сынып бөлмесіне орналастыру арқылы нысанды әртүрлі ракурстан, тіпті ішкі жағынан қарастыруына жол ашады. Бұл технология оқушылардың масштабты сезінуіне, нысанның ішкі қырлары мен жақтарының орналасуын тұтастай қабылдауына оң әсер етеді. Атап айтқанда, маркерлік AR-технологиясы (мысалы, Merge Cube құрылғысы) геометриялық фигураларды кеңістікте еркін қозғалтуға, айналдыруға және олардың проекцияларын зерттеуге мүмкіндік береді. Мұндай визуалды тәжірибе оқушының есте сақтау қабілетін арттырып, геометриялық нысандардың қасиеттерін тереңірек ұғынуға ықпал етеді[3].

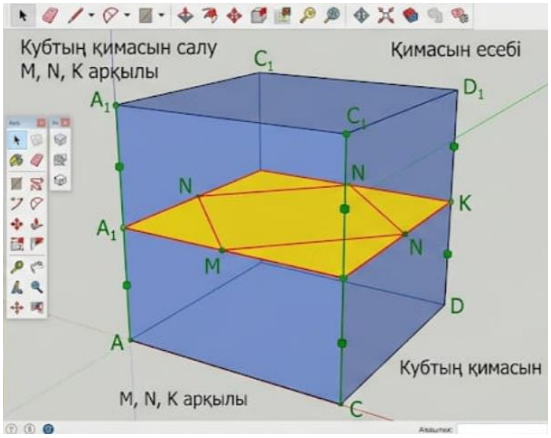
Зерттеудің әдістемелік негіздерін нақтылау мақсатында SketchUp және AR-технологияларын қолдану арқылы шешілетін нақты геометриялық есептердің алгоритмі қарастырылады. Бұл технологиялар статикалық сызбаларды динамикалық модельдерге айналдырып, оқушының когнитивтік жүктемесін азайтады.

1-мысал. Көпжақтың қимасын салу есебі

Есеп шарты: Қыры a=6 см кубтың AA_1, CC_1 және DD_1 қырларының ортасы (M, N, K нүктелері) арқылы өтетін жазықтықпен қимасын салыңыз.

Модельдеу процесі: SketchUp ортасында «Section Plane» құралы арқылы қиюшы жазықтық өткізіледі. Төмендегі суретте (1-сурет) көрініп тұрғандай, бағдарлама қиманың куб табанына параллель орналасқан квадрат екенін визуалды түрде дәлелдейді. AR-технологиясы арқылы оқушы бұл қиманы кеңістікте айналдырып көру мүмкіндігіне ие болады[4,5].

Шешімі: M, N, K нүктелері параллель қырлардың ортасы болғандықтан, қима қабырғасы a=6 см болады. $S = 6^2 = 36 см^2$.

Сурет 1 - SketchUp-тағы кубтың көлденең қимасы

2-мысал. Айналу денелерінің қасиеттерін меңгеру

Есеп шарты: Табандары 4 см және 7 см, биіктігі 4 см тік бұрышты трапецияны кіші қабырғасынан айналдырғанда пайда болатын дененің толық бетінің ауданын табыңыз.

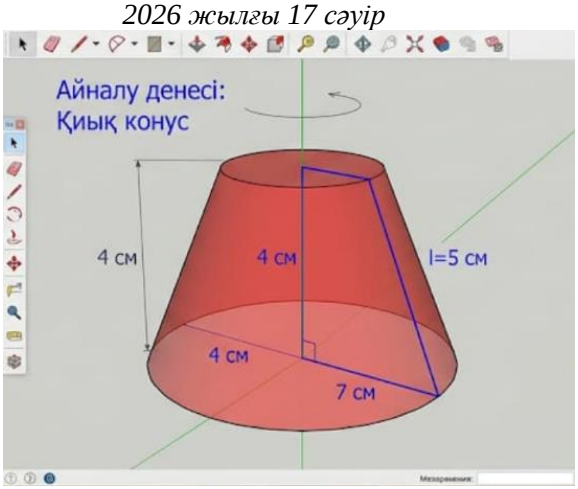
Модельдеу процесі: SketchUp-та «Follow Me» функциясын қолдану арқылы жазық трапецияның айналу траекториясы көрсетіледі (2-сурет). Бұл технология оқушыға фигураның қалай қиық конусқа айналатынын интуитивті түсінуге мүмкіндік береді[6,7].

Шешімі: Пифагор теоремасымен жасаушы табылады:

$$l = \sqrt{4^2 + (7-4)^2} = 5 \text{ см}.$$

Толық бетінің ауданы:

$$s = \pi \cdot 7^2 + \pi \cdot 4^2 + \pi(7+4) \cdot 5 = 120\pi см^2.$$

Сурет 2 - Трапецияны айналдырудан пайда болған қиық конустың 3D-моделі

Қорытындылай келе, SketchUp және AR-технологияларын негізгі мектептің геометрия курсына интеграциялау білім беру мазмұнын заманауи талаптарға сай жаңартудың маңызды бағыты болып табылады. Бұл технологиялар оқушылардың кеңістіктік ойлауын дамытып қана қоймай, олардың ақпараттық-коммуникациялық сауаттылығын және технологиялық мәдениетін қалыптастыруға септігін тигізеді. Магистрлік диссертация аясында жүргізілетін бұл зерттеу болашақта мектеп мұғалімдеріне арналған кешенді әдістемелік нұсқаулықтар мен тапсырмалар жинағын әзірлеуге, сондай-ақ математикалық білім берудің цифрлық экожүйесін дамытуға негіз болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Якиманская И. С. Оқушылардың кеңістіктік ойлауын дамыту. — М.: Педагогика, 1980. — 240 б.
2. Бидайбеков Е. Ы. Білім беруді ақпараттандырудың теориясы мен әдістемесі. - Алматы, 2014. - 398 б.
3. Шыныбеков Ә. Н. Геометрия: Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. - Алматы: Атамұра, 2019. — 176 б. Әлімов Қ. Ш. Математиканы оқытудағы заманауи технологиялар мен инновациялық әдістер. — Алматы: Білім, 2021. — 210 б.
4. Azuma R. T. A. Survey of Augmented Reality // Presence: Teleoperators and Virtual Environments. -1997. - Vol. 6. — No. 4. — P. 355–385.
5. Зенкина С. В. Білім беру нәтижелеріне бағытталған ақпараттық-коммуникациялық ортаның педагогикалық негіздері. — М., 2007.
6. Тодуа Н. Т. Применение SketchUp в обучении школьников основам 3D-моделирования // Информатика в школе. — 2015. — № 2. — С. 45–49.
7. Владимиров А. В. Возможности GeoGebra и SketchUp в обучении математике // Математика в школе. — 2017. — № 4. — С. 50–55.

ҒТАМР 27.01.45

ФУНКЦИЯ ТАҚЫРЫБЫН ОҚЫТУДА ЗАМАНАУИ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Қалмағанбет Нұрсәт Тұрсынбайболатұлы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
М-25-3м оқу тобының магистранты,
Енсебаева Гульзат Муратбековна
PhD, аға оқытушы
«Физика және математика» ББВ

Аңдатпа. Бұл мақалада 10-сынып математика курсында «Функция» тақырыбын оқытуда Diffit AI платформасы мен динамикалық математикалық ортаны (Desmos/GeoGebra) интеграциялаудың әдістемелік тәсілдері қарастырылған. Зерттеудің негізгі мақсаты — жасанды интеллект мүмкіндіктерін пайдалана отырып, оқу материалын жеке тұлғаға бағыттап саралау және функцияның абстрактілі қасиеттерін визуалды модельдеу арқылы оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыру. Мақалада ЖИ құралдарын қолданудың дидактикалық артықшылықтары мен оқыту процесін цифрлық трансформациялау жолдары негізделген.

Кілт сөздер: функция, Diffit AI, Desmos, жасандыинтеллект, оқытуәдістемесі, парабола.

Қазіргі білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту және алған білімдерін практикада қолдана білуге үйрету. 10-сынып математика курсындағы «Функция» бөлімі оқушылардың логикалық және аналитикалық ойлауын қалыптастыруда ерекше орын алады. Бұл тақырыпты меңгеру үшін оқушылар функциялардың қасиеттерін, графиктерін және олардың түрлендірулерін жақсы білуі тиіс.

Функция ұғымын оқытуда қолданбалы бағытты ұштастырудың маңыздылығын атап көрсеткен. Ол функцияның қасиеттерін жай ғана теориялық жаттау емес, оны нақты өмірлік процестердің математикалық моделі ретінде қабылдау оқушының танымдық белсенділігін арттыратынын жазады [1].

1. Динамикалық модельдеу және параметрлік зерттеу әдісі: Бұл бағытта функцияны оқыту тек статикалық графиктерді сызумен шектелмей, оларды динамикалық ортада (мысалы, GeoGebra) түрлендіру арқылы жүзеге асады. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, «жүгірткілер» (sliders) арқылы функция теңдеуіндегі коэффициенттердің өзгеруін бақылау оқушылардың функцияның қасиеттерін (өсу, кему, параллель көшу) терең түсінуіне мүмкіндік береді. Бұл әдіс оқушыға функцияның аналитикалық түрі

(формула) мен оның геометриялық бейнесі арасындағы логикалық байланысты өз бетінше ашуға жағдай жасайды [2].

Функция тақырыбын оқытуда цифрлық технологияларды тек көмекші құрал емес, оқушының танымдық процесін басқарушы негізгі дидактикалық ресурс ретінде қарастыруды ұсынады. Оның пайымдауынша, функцияны оқытудың заманауи әдістемесі мынадай бағыттарды қамтуы тиіс:

Динамикалық визуалдау: Функцияның аналитикалық түрі (формуласы) мен оның геометриялық бейнесі (графигі) арасындағы байланысты GeoGebra немесе Desmos бағдарламалары арқылы нақты уақыт режимінде көрсету. Бұл оқушыларға функция параметрлерінің өзгеруі графиктің деформациясына қалай әсер ететінін өз бетінше «зертханалық» тәсілмен ашуға мүмкіндік береді.

Абстракциядан нақтылыққа көшу: Автор цифрлық ресурстардың көмегімен күрделі функциялық тәуелділіктерді (мысалы, тригонометриялық немесе көрсеткіштік функциялар) визуалды бекіту арқылы оқушының абстрактілі ойлауын нақты математикалық модельдермен байланыстырудың маңыздылығын дәлелдейді.

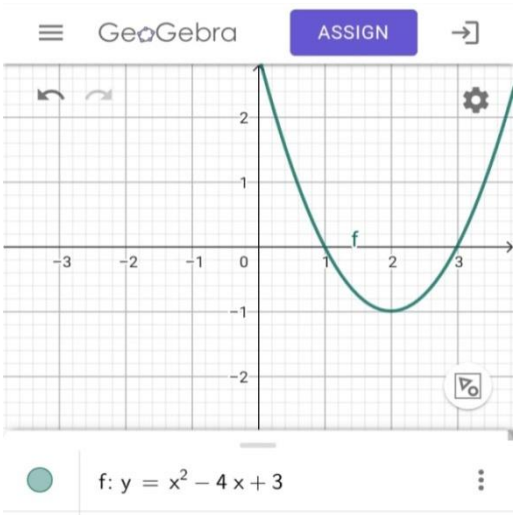
Интерактивті зерттеу ортасы: Функцияның қасиеттерін (өсу, кему, экстремум нүктелері) статикалық сызбалар арқылы емес, интерактивті нысандар арқылы меңгерту оқушының тақырыпқа деген қызығушылығын арттырып, функционалдық сауаттылығын тереңдетеді.[3].

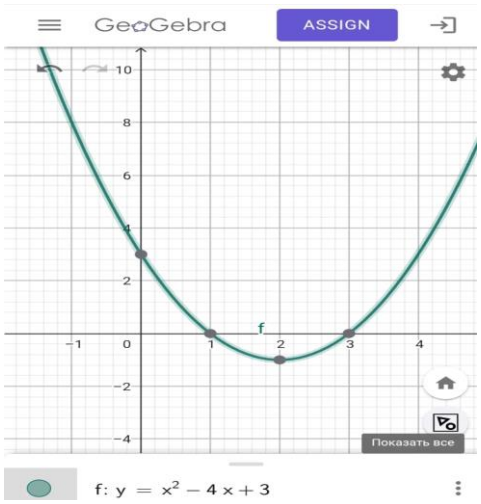
Оқытудың интерактивті кері байланыс және бағалау моделі. Біз ұсынып отырған әдістеменің тағы бір маңызды компоненті — Diffit AI мен динамикалық ортаның интеграциясы арқылы **«жылдам кері байланыс» (immediate feedback)** циклін құру. Бұл тәсіл келесі инновациялық қадамдарды қамтиды:

- Диалогтық оқыту ортасы: Diffit AI платформасы арқылы функция тақырыбына қатысты мәтін генерацияланып қана қоймай, оқушының жауаптарына қарай бейімделетін «ашық сұрақтар» жүйесі құрылады. Бұл оқушыны жай ғана функция графигін сызуға емес, сол графиктің өмірлік маңызын (мысалы, параболаның физикалық траекториядағы рөлі) сипаттауға итермелейді.
- Визуалды дәлелдеме (Visual Evidence): Оқушы Diffit AI ұсынған теориялық болжамды (гипотезаны) Desmos немесе GeoGebra ортасында практикалық тұрғыдан дәлелдейді. Бұл жердегі жаңалық — оқушының «цифрлық ізі» (digital footprint). Яғни, оқушы өзінің зерттеу нәтижесін скриншот немесе сілтеме түрінде қайтадан ЖИ платформасына енгізу арқылы өз жұмысына автоматты түрде бағалау немесе түзету ала алады.
- Индивидуальды оқу траекториясы: Жүйе оқушының Desmos-та жіберген қателерін (мысалы, функцияның графигін жылжытудағы қателіктер) ескере отырып, Diffit AI арқылы сол нақты қатені түзетуге бағытталған қосымша микро-тапсырмаларды ұсынады. Бұл — әр оқушы

үшін жекеленген (personalized) білім беру ортасын қалыптастырудың жаңа тетігі.

Квадраттық функцияны зерттеу. $f(x) = x^2 - 4x + 3$ функциясының қасиеттерін зерттеңіз және графигін салыңыз.

Шешуі:

Функцияның нөлдерін анықтау

$x^2 - 4x + 3 = 0$теңдеуін шешеміз.

Виет теоремасы бойынша:

$$x1 = 1, x2 = 3$$

Бұл нүктелерде график Ох осін қиып өтеді.

Параболаның төбесінің координаталары

Функцияның нөлдерін анықтау

$x^2 - 4x + 3 = 0$ теңдеуін шешеміз.

Виет теоремасы бойынша:

$x_1 = 1, \quad x_2 = 3$

Бұл нүктелерде график Ox осін қиып өтеді.

Параболаның төбесінің координаталары

$$x_0 = -\frac{b}{2a} = -\frac{-4}{2 * 1} = 2 \quad y_0 = f(2) = 2^2 - 4 * 2 + 3 = 4 - 8 + 3 = -1$$

Төбесі: $(2; -1)$

Авторлық әдіс бойынша оқыту қадамдары бойынша:

- А деңгейі: Берілген $y = ax^2$ функциясындағы а коэффициентінің графиктің «тарлуына» немесе «кеңеюіне» әсерін Desmos-та зерттеу.
- Б деңгейі:$y = x^2 + n$ және $y = (x - m)^2$ түрлендірулерін салыстыру.

Қорытынды. 10-сыныпта «Функция» тақырыбын оқытуды заманауи деңгейге көтеру — тек цифрлық құралдарды қолдану емес, оларды оқытудың дидактикалық мақсаттарымен терең интеграциялауды талап етеді. Біз ұсынған **Diffit AI** платформасы мен динамикалық математикалық ортаны (Desmos/GeoGebra) бірлесе қолдану әдістемесі білім беру процесінде келесідей оң нәтижелерге қол жеткізугемүмкіндік береді:

1. Мазмұнды даралау: Diffit AI құралы арқылы оқу материалын оқушылардың деңгейіне қарай саралау — мұғалімнің уақытын үнемдеп, әр оқушының өз мүмкіндігіне сай білім алуына жағдай жасайды.

2. Визуалды-зерттеушілік дағды: Динамикалық ортада функция параметрлерін модельдеу оқушылардың абстрактілі ұғымдарды нақты визуалды бейнелермен байланыстыруына, сол арқылы функционалдық сауаттылығының артуына ықпал етеді.

3. Танымдық белсенділік: Жасанды интеллект пен интерактивті графиктердің синергиясы оқушыны дайын ақпаратты тұтынушыдан, белсенді зерттеушіге айналдырып, математикаға деген ішкі мотивациясын нығайтады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әбілқасымова А.Е., Корчевский В.Е., ЖұмағұловаЗ.Ә. Алгебра және анализ бастамалары: Жалпы орта білім беретін мектептің 10-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2019. – 208 б.
2. Баймұханов Б.Б. Математиканы оқытудың теориясы мен әдістемесі. – Алматы: Ғылым, 2012. – 360 б.
3. Көбесов А. Математика тарихы: Оқулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 210 б.
4. Шыныбеков Ә.Н., Шыныбеков Д.Ә., Жұмабаев Р.Н. Алгебра және анализ бастамалары: 10-сыныпқа арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2019. – 240 б.

FTAMP14.25.09

МАТЕМАТИКА САБАҚТАРЫНДА ПРАКТИКАЛЫҚ МАЗМҰНДАҒЫ ЕСЕПТЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Елемес Жанасыл Алтынбекұлы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
М-25-3м оқу тобының магистрі,
Меңліхожаева Саулеш Қойлыбаевна
п.ғ.к., аға оқытушы
«Физика және математика» БББ

Аңдатпа. Бұл мақалада жалпы білім берудің негізгі сатысында математиканы оқытудың қолданбалы бағытын күшейту мәселелері мен практикалық мазмұндағы есептерді қолданудың педагогикалық негіздері қарастырылады. Зерттеу барысында мұндай есептердің білім алушылардың функционалдық сауаттылығын арттырудағы және танымдық белсенділігін дамытудағы дидактикалық мүмкіндіктеріне талдау жасалды. Мақалада практикалық есептердің негізгі функциялары жүйеленіп, оларды оқу үдерісіне енгізудің әдістемелік шарттары мен іріктеу критерийлері айқындалған. Сонымен қатар, жоғары сынып оқушыларының зерттеу іс-әрекетін ұйымдастыруда нақты өмірлік жағдаяттарды математикалық модельдеудің тиімді жолдары нақты мысалдармен негізделген. Жұмыс нәтижесінде практикалық бағытталған есептер жиынтығын қолдану білім беру сапасын арттырудың басты тетігі екендігі туралы қорытынды жасалады.

Кілт сөздер: практикалық мазмұндағы есептер, педагогикалық негіздер, функционалдық сауаттылық, математикалық модельдеу, зерттеу іс-әрекеті.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы усиления прикладной направленности обучения математике на основном этапе общего образования и педагогические основы использования задач практического содержания. В ходе исследования проанализированы дидактические возможности таких задач в повышении функциональной грамотности и развитии познавательной активности обучающихся. В статье систематизированы основные функции практических задач, определены методические условия и критерии их отбора для включения в учебный процесс. Кроме того, на конкретных примерах обоснованы эффективные способы математического моделирования реальных жизненных ситуаций при организации исследовательской деятельности учащихся старших классов. В результате работы сделан вывод о том, что использование системы практико-ориентированных задач является ключевым механизмом повышения качества образования.

Ключевые слова: Задачи практического содержания, педагогические основы, функциональная грамотность, математическое моделирование, исследовательская деятельность.

Annotation. This article examines the issues of strengthening the applied orientation of mathematics education at the primary stage of general education and the pedagogical foundations for using practical content problems. The study analyzes the didactic potential of such problems in enhancing functional literacy and developing the cognitive activity of learners. The article systematizes the core functions of practical problems and identifies the methodological conditions and selection criteria for their integration into the educational process. Furthermore, it provides evidence-based effective methods for mathematical modeling of real-life situations in organizing the research activities of senior high school students through specific examples. The study concludes that the implementation of a system of practice-oriented problems serves as a key mechanism for improving the quality of education.

Keywords: Practical content problems, pedagogical foundations, functional literacy, mathematical modeling, research activity

Қазіргі таңда жаһандық білім беру кеңістігіндегі басты басымдықтардың бірі – білім алушылардың алған теориялық білімдерін практикада, күнделікті өмірлік жағдаяттарда тиімді қолдану дағдыларын қалыптастыру болып табылады. Жалпы білім берудің негізгі сатысы оқушылардың іргелі математикалық түсініктері қалыптасатын және логикалық ойлау жүйесі шыңдалатын маңызды кезең болғандықтан, бұл сатыда математиканы оқытудың қолданбалы бағытын күшейту ерекше өзектілікке ие [1]. Математиканың абстрактілі ұғымдарын нақты өмірлік нысандармен байланыстыру мәселесі көптеген педагогикалық зерттеулердің нысанына айналғанымен, тәжірибеде білім алушылардың «бұл формула маған өмірде не үшін қажет?» деген сұрағына толыққанды жауап беру әлі де болса әдістемелік ізденістерді талап етеді. Осы орайда, практикалық мазмұндағы есептерді оқу үдерісіне жүйелі енгізу білім берудің мазмұнын жаңартып қана қоймай, оның сапасын арттырудың негізгі тетігі ретінде қарастырылады.

Педагогикалық тұрғыдан алғанда, практикалық мазмұндағы есептер білім алушының танымдық белсенділігін арттырудың құралы ғана емес, сонымен бірге оның функционалдық сауаттылығын дамытудың басты шарты болып табылады. Математикалық білім беруді гуманитарландыру мен демократияландыру жағдайында оқушының тұлғалық қызығушылығын ояту үшін есептің мазмұны оның қоршаған ортасымен, болашақ мамандығымен немесе күнделікті тұрмысымен тығыз байланысты болуы тиіс. Практикалық бағытталған есептерді шешу барысында білім алушы нақты жағдаятты математикалық тілге аудару, алынған нәтижені интерпретациялау және оның шынайы өмірге сәйкестігін тексеру кезеңдерінен өтеді. Бұл процесс оқушының тек есептеу дағдыларын емес, сонымен бірге талдау, жинақтау

және сыни тұрғыдан шешім қабылдау қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді [2]. Сондықтан, практикалық мазмұндағы есептер жиынтығын қолданудың педагогикалық негіздерін зерттеу – білім берудің нәтижеге бағытталған моделін жүзеге асырудың алғышарты болып табылады.

Ғылыми-педагогикалық әдебиеттерге сүйенсек, практикалық мазмұндағы есептерді оқыту үдерісінде қолдану білім алушылардың пәнаралық байланыстарды түсінуіне де жол ашады. Математикалық заңдылықтардың физикадағы, биологиядағы, экономикадағы және техникадағы көріністерін есептер арқылы беру оқушының дүниетанымдық көзқарасын кеңейтеді. Бұл мәселенің педагогикалық негізі ретінде оқытудың саналылық пен белсенділік принципін, білімнің жүйелілігі мен беріктігін, сондай-ақ теорияның практикамен байланыс принципін атап өтуге болады [3]. Осы принциптерді басшылыққа ала отырып, негізгі мектеп сатысындағы математика курсын практикалық есептермен байыту – білім алушылардың математикалық мәдениетін жоғарылатуға және оларды заманауи қоғамдағы қарқынды өзгерістерге бейімдеуге мүмкіндік береді. Осыған байланысты, зерттеу жұмысымыздың аясында біз практикалық есептерді таңдаудың дидактикалық шарттары мен оларды сабақ кезеңдерінде тиімді пайдалану жолдарын қарастыруды мақсат етеміз.

Практикалық мазмұндағы есептердің мәні мен олардың оқыту үдерісіндегі орнын тереңірек түсіну үшін, ең алдымен, бұл ұғымның ғылыми-педагогикалық сипаттамасына тоқталу қажет. Педагогикалық әдебиеттерде практикалық мазмұндағы есеп деп мәтінінде нақты өмірлік нысандар мен процестер сипатталған, ал шешімі математикалық аппаратты қолдануды талап ететін тапсырмаларды атайды[4].Бұл жердегі басты ерекшелік — есептің сюжеті мен мақсатында. Егер дәстүрлі есептер көбіне абстрактілі амалдарды орындауға бағытталса, практикалық есептер білім алушыны нақты бір өмірлік мәселені шешуге итермелейді. Мұндай тапсырмаларды орындау барысында білім алушылар «математикалық модельдеу» атты күрделі интеллектуалдық кезеңді меңгереді. Ол үш кезеңнен тұрады: бірінші — нақты жағдаятты математикалық тілге аудару, екінші — алынған модельді математикалық әдістермен шешу, үшінші — табылған нәтижені қайтадан өмірлік жағдаятқа бейімдеп, оның мағынасын талдау [5]. Осы кезеңдерден өту арқылы білім алушының логикалық пайымдауы мен ситуациялық талдау жасау қабілеті жаңа сапалық деңгейге көтеріледі.

Ғылыми тұрғыдан алғанда, мұндай есептердің педагогикалық функциялары көпқырлы. Біріншіден, олардың танымдық-уәждемелік функциясы жоғары. Математиканың қиын әрі құрғақ теория болып көрінуінің басты себебі — оның практикадан алшақтығында. Ал практикалық есептер оқушыға білімнің пайдалылығын көрсетіп, оның пәнге деген ішкі қызығушылығын оятады. Екіншіден, тәрбиелік және әлеуметтік бейімдеу функциясы. Есеп мазмұны арқылы білім алушылар үнемшілдікке, еңбекті жоспарлауға, қаржылық сауаттылыққа және экологиялық мәдениетке

тәрбиеленеді. Мысалы, отбасылық бюджетті есептеу, құрылыс материалдарының шығынын анықтау немесе табиғи ресурстарды тиімді пайдалануға қатысты есептер оқушыны есейгенде кездесетін нақты мәселелерге дайындайды. Үшіншіден, дамытушылық функциясы оқушының интеллектуалдық икемділігін, стандартты емес жағдайларда шешім қабылдай алуын қалыптастырады.

Практикалық мазмұндағы есептердің педагогикалық әлеуеті тек білім берумен шектелмейді, ол білім алушының тұлғалық қасиеттерін қалыптастыруға бағытталған кешенді құрал болып табылады. Төменде келтірілген кестеде бұл есептердің атқаратын негізгі функциялары мен олардың білім алушының дамуына тигізетін тікелей әсері жүйеленген. Бұл функциялардың өзара байланысы оқу үдерісіндегі теориялық материал мен практикалық іс-әрекеттің үйлесімділігін қамтамасыз етеді.

Кесте 1- Практикалық есептердің педагогикалық функциялары

Функция атауы	Педагогикалық мазмұны	Күтілетін нәтиже
Мотивациялық	Математиканың өмірдегі қажеттілігін көрсету	Пәнге деген қызығушылықтың артуы
Танымдық	Жаңа ақпараттар мен пәнаралық байланыстарды меңгеру	Дүниетанымның кеңеюі, эрудиция
Тәрбиелік	Экономикалық, экологиялық, эстетикалық тәрбие беру	Жауапкершілік және үнемшілдік дағдылары
Бақылау-бағалау	Алған білімін бейтаныс жағдаятта қолдана алуын тексеру	Құзыреттілік деңгейінің қалыптасуы

Жоғарыда аталған педагогикалық функцияларды жүзеге асырудың айқын көрінісі ретінде нақты бір мысалдарды қарастыруға болады. Мысалы, тәрбиелік және экономикалық функцияларды ұштастыруда «Отбасылық бюджет және банктік несиелер» тақырыбына арналған практикалық есептердің маңызы зор. Жоғары сынып оқушылары үшін бұл жай ғана пайызды есептеу емес, күрделі зерттеу нысанына айналады. Оқушыларға түрлі банктердің несиелік желілерін, аннуитеттік және дифференциалдық төлемдер жүйесін салыстыру тапсырылады [6].Бұл жерде білім алушы:

1. Нақты банктердің пайыздық мөлшерлемелері туралы деректерді жинайды;

2. Прогрессия және логарифм формулаларынқолданып, артықтөлемсомасынесептейді;

3. Инфляция деңгейін ескере отырып, ұзақ мерзімді келісімшарттың тиімділігіне сараптама жасайды.

Мұндай зерттеу бағыттылығындағы есептер жоғары сынып оқушысының тек есеп шығарушы емес, проблеманы талдаушы, модель құрушы және шешім қабылдаушы ретіндегі рөлін айқындайды. Демек, практикалық мазмұндағы есептер жиынтығы – білім алушының интеллектуалдық капиталын қалыптастырудың негізгі педагогикалық құралы болып табылады.

Жалпы білім берудің негізгі сатысында мұндай есептерді қолданудың педагогикалық шарттары ретінде білім алушылардың жас ерекшеліктерін және мазмұнның қолжетімділігін атап өту керек. Есептердің сюжеті оқушыларға таныс, олардың өмірлік тәжірибесіне сәйкес болуы тиіс. Сонымен қатар, практикалық есептер жүйелі түрде берілуі қажет. Бір реттік тапсырмалар күтілетін нәтижені бермейді, сондықтан оларды белгілі бір дидактикалық жиынтыққа біріктірудің маңызы зор. Мұндай жиынтықтарды қолдану мұғалімге оқыту үдерісін дифференциалды түрде ұйымдастыруға, яғни әр оқушының қабілет деңгейіне қарай түрлі контекстегі тапсырмаларды ұсынуға мүмкіндік береді. Осылайша, практикалық мазмұндағы есептерді қолданудың педагогикалық негізі – білім беруді тұлғаға бағытталған және құзыреттілік тұрғыдан дамыту принциптеріне сүйенеді.

Практикалық мазмұндағы есептерді оқу үдерісіне енгізу барысында олардың дидактикалық сапасына қойылатын талаптарды анықтаудың маңызы зор. Мақаланың бұл бөлімінде есептерді іріктеудің негізгі критерийлеріне тоқталу қажет. Ең алдымен, есептің сюжеті шынайы болуы тиіс. Егер есептегі деректер өмірден тым алшақ болса (мысалы, нақты өмірде кездеспейтін бағалар немесе физикалық тұрғыдан мүмкін емес жылдамдықтар), бұл білім алушының пәнге деген сенімін төмендетеді. Екінші критерий — есептің танымдық құндылығы. Тапсырма тек есептеуден ғана тұрмай, оқушыға жаңа бір ақпарат беруі немесе оның ой өрісін кеңейтуі тиіс. Үшінші маңызды критерий - есептің құрылымындағы деректердің толықтығы немесе артықтығы. Шынайы өмірде мәселелер әрқашан дайын формуламен берілмейді, көбіне біз артық ақпараттың ішінен керегін іріктейміз немесе жетіспейтін деректі анықтамалықтан іздейміз. Осындай «өміршең» жағдаяттарды математика сабағына көшіру - білім алушының зерттеушілік дағдысын қалыптастырады.

Әдістемелік тұрғыдан алғанда, мұндай есептерді сабақтың әр кезеңінде әртүрлі мақсатта қолдануға болады. Сабақтың басында практикалық есеп «мәселелік жағдаят» туғызу үшін қажет. Мысалы, жаңа тақырыпты өтпес бұрын оқушыларға нақты бір тұрмыстық мәселені шешуді ұсыну арқылы, оларды сол мәселені шешуге қажетті жаңа математикалық аппаратты меңгеруге ынталандыруға болады. Ал сабақтың бекіту кезеңінде бұл есептер алған білімнің практикалық пайдасын көрсету үшін қызмет етеді. Сондай-ақ, жобалық жұмыстар мен шағын зерттеулер форматында практикалық есептерді топтық жұмыс ретінде ұсыну — білім алушылардың

коммуникативтік дағдыларын дамытып, ұжымда шешім қабылдауға үйретеді. Бұл жерде мұғалімнің рөлі тек бағыт берушіденгейіне ауысып, оқушының өздігінен ізденуіне мүмкіндік беріледі.

Негізгі сатыдағы білім алушылардың психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, практикалық мазмұндағы есептер жиынтығын цифрлық ресурстармен (GeoGebra, Desmos сияқты бағдарламалар) ұштастырудың тиімділігі зерттеу барысында ерекше назар аударуды қажет етеді. Визуалды модельдеу арқылы оқушы есептің шешімін тек қағаз бетінде көрмей, оның динамикасын сезіне алады. Бұл әдістемелік тәсіл математикалық білім беруді цифрландыру жағдайында оқытудың сапасын жаңа деңгейге көтереді.

Қорытынды. Математика сабақтарында практикалық мазмұндағы есептерді қолдану — бұл жай ғана әдістемелік амал емес, бұл білім берудің іргелі педагогикалық принциптерін жүзеге асырудың жолы. Ол білім алушының математикалық сауаттылығын арттырып қана қоймай, оның тұлғалық дамуына, қоршаған ортаны математикалық заңдылықтар тұрғысынан тануына мүмкіндік береді. Математика мен практиканың бірлігіне негізделген оқыту жүйесі болашақта бәсекеге қабілетті, функционалды сауатты маман даярлаудың берік іргетасы болмақ. Практикалық есептер жиынтығын жүйелі түрде әзірлеу және оны оқу үдерісіне біріктіру — заманауи математикалық білім берудің басты стратегиялық бағыты болып қала береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әбілқасымова, А. Е. Математиканы оқытудың теориясы мен әдістемесі [Мәтін]: оқулық / А. Е. Әбілқасымова. – Алматы : Білім, 2014. – 232 б.
2. PISA-2022 Assessment and Analytical Framework [Text]: Mathematics, Reading, Science, Creative Thinking and Financial Literacy. – Paris : OECD Publishing, 2023. – 240 p.
3. Терешин, И. А. Прикладная направленность школьного курса математики [Текст] : кн. для учителя / И. А. Терешин. – М. : Просвещение, 1990. – 96 с.
4. Шапиро, И. М. Использование задач с практическим содержанием в преподавании математики [Текст] : кн. для учителя / И. М. Шапиро. – М.: Просвещение, 1990. – 96 с.
5. Мордкович, А. Г. Беседы о преподавании математики [Текст]: учеб. пособие / А. Г. Мордкович. – М. : Оникс, 2008. – 448 с.
6. Skovsmose, O. Towards a Philosophy of Critical Mathematics Education [Text] / O. Skovsmose. – New York: Springer Science & Business Media, 2012. – 192 p.

ҒТАМР 14.01.85

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ НЕГІЗІНДЕ ВИРТУАЛДЫ ЗЕРТХАНАЛАР ЖИНАҒЫН ӘЗІРЛЕУ ЖӘНЕ ОНЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТИІМДІЛІГІ

Смайлова Гульзира Сарсенбаевна
Қорқыт Ата атындағы ҚУ,
Ф-25-1м оқу тобының магистранты,
Төлеков Досжан Алтайұлы, PhD
«Физика және математика» ББББ

Аңдатпа. Бұл мақалада жасанды интеллект негізінде виртуалды зертханалар жинағын әзірлеу және оны физика пәнін оқытуда қолданудың педагогикалық тиімділігі қарастырылады. Зерттеу барысында виртуалды зертханалардың оқушылардың танымдық белсенділігіне, зерттеушілік дағдыларының қалыптасуына және оқу мотивациясына әсері талданды. Жасанды интеллектті қолдану арқылы интерактивті, веб-негізделген зертханалық жұмыстар әзірленіп, олардың дәстүрлі оқыту әдістерімен салыстырғандағы артықшылықтары анықталды. Нәтижелер виртуалды зертханалардың оқу үдерісін жекелендіруге, көрнекілендіруге және тиімді кері байланыс ұйымдастыруға мүмкіндік беретінін көрсетті.

Кілт сөздер: жасанды интеллект, виртуалды зертхана, физика оқыту, цифрлық білім беру, интерактивті оқыту, педагогикалық тиімділік, симуляция

Аннотация. В данной статье рассматривается разработка набора виртуальных лабораторий на основе искусственного интеллекта и их педагогическая эффективность при обучении физике. В ходе исследования проанализировано влияние виртуальных лабораторий на познавательную активность учащихся, формирование исследовательских навыков и учебную мотивацию. С использованием технологий искусственного интеллекта разработаны интерактивные веб-ориентированные лабораторные работы, выявлены их преимущества по сравнению с традиционными методами обучения. Результаты показали, что виртуальные лаборатории способствуют индивидуализации обучения, повышают наглядность и обеспечивают эффективную обратную связь.

Ключевые слова: искусственный интеллект, виртуальная лаборатория, обучение физике, цифровое образование, интерактивное обучение, педагогическая эффективность, симуляция

Abstract. This article examines the development of a collection of virtual laboratories based on artificial intelligence and their pedagogical effectiveness in teaching physics. The study analyzes the impact of virtual laboratories on students' cognitive activity, the development of research skills, and learning motivation.

Interactive web-based laboratory works were developed using AI technologies, and their advantages over traditional teaching methods were identified. The results demonstrate that virtual laboratories enable personalized learning, improve visualization, and provide effective feedback in the educational process.

Keywords: artificial intelligence, virtual laboratory, physics education, digital learning, interactive learning, pedagogical effectiveness, simulation

Кіріспе. Қазіргі білім беру жүйесінде цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы оқыту үдерісін жаңаша ұйымдастыруды талап етуде. Әсіресе физика пәні табиғат құбылыстарын тәжірибе арқылы түсіндіруге негізделгендіктен, оқушылардың зертханалық жұмыстарды орындау дағдыларын дамыту ерекше маңызға ие [1, 291 б.]. Алайда қазіргі таңда виртуалды зертханалық платформалар білім беру кеңістігінде қолданылып жүргенімен, олардың басым бөлігі қазақ тілінде қолжетімді емес және жасанды интеллект мүмкіндіктерімен толық интеграцияланбаған. Бұл өз кезегінде оқушылардың пәнді терең меңгеруіне, зертханамен қосымша теория қатар жүрмегендіктен, сондай-ақ оқу үдерісін жекелендіруге және тиімді кері байланыс алуға белгілі бір деңгейде шектеу қояды. Осы тұрғыда жасанды интеллект негізінде әзірленген виртуалды зертханалар оқыту процесін жетілдірудің, тәжірибелік жұмыстарды қолжетімді әрі қауіпсіз ұйымдастырудың тиімді құралы ретінде қарастырылады.

Осы мақалада жасанды интеллект негізінде виртуалды зертханалар жинағын әзірлеу және оны физика пәнін оқытуда қолданудың педагогикалық тиімділігі қарастырылады. Зерттеу жұмысы виртуалды зертханалардың оқушылардың танымдық белсенділігіне, зерттеушілік дағдыларының қалыптасуына және оқу мотивациясына ықпалын анықтауға бағытталған. Сонымен қатар, әзірленген цифрлық ресурстарды оқу үдерісіне енгізудің ерекшеліктері талданып, олардың дәстүрлі оқыту әдістеріне қосымша құрал ретінде пайдаланудағы артықшылықтары ғылыми тұрғыда негізделеді.

Зерттеу әдістер. Зерттеу жұмысы негізінен теориялық және талдамалық әдістерге сүйенеді. Біріншіден, қазіргі білім беру жүйесінде қолданылып жүрген виртуалды зертханалық платформалар мен құралдардың әдістемелік және педагогикалық мүмкіндіктері әдебиеттер мен онлайн ресурстар арқылы жан-жақты талданды. Отандық және шетелдік тәжірибелер салыстырылып, олардың күшті және әлсіз жақтары, қазақ тіліндегі қолжетімділіктің шектеулілігі және жасанды интеллект мүмкіндіктерінің жоқтығы анықталды. Бұл талдау зерттеудің ғылыми-теориялық негізін құрады және виртуалды зертханалардың тиімділігін арттыру бағыттарын айқындауға мүмкіндік берді.

Екіншіден, зерттеу барысында интерактивті виртуалды зертханалық ортаны құруға бағытталған тәжірибелік әдіс қолданылды. Бұл үшін жасанды интеллектке негізделген код жазу әдісі пайдаланылып, физика пәні үшін интерактивті веб-негізделген зертханалық жұмыстар әзірленді. Әзірленген жүйе бұрынғы виртуалды зертханалардан айырмашылығы — қазақ тілінде

толық қолжетімділігі, тәжірибелік параметрлерді өзгерту мүмкіндігі, эксперимент нәтижелерін бақылау және талдау, сондай-ақ жасанды интеллект арқылы оқушыларға жекелендірілген нұсқаулық пен кері байланыс беру мүмкіндігімен ерекшеленеді. Зерттеу осы платформаның педагогикалық тиімділігін ғылыми тұрғыда сипаттау және оның бұрынғы шешімдермен салыстырғандағы артықшылықтарын көрсетуге бағытталған.

Нәтижелер және талқылау. Елімізде білім беру саласында көптеген өзгерістер мен жаңашылдықтар енгізілгеніне қарамастан, жаратылыстану пәндерінде виртуалды зертханаларды қолдану мәселесінде айтарлықтай артта қалу байқалады. Солардың ішінде физика пәнінде виртуалды зертхана бағдарламалары бойынша мұғалімдерді жүйелі түрде ақпараттандыру және даярлау қажеттілігі туындап отыр. Сонымен қатар, бұл бағытта ғылыми-зерттеу жұмыстарын күшейтіп, виртуалды зертханаларды оқу сабақтарында тиімді әрі белсенді қолдануға ынталандыратын және әдістемелік тұрғыда бағыт-бағдар беретін шараларды жүзеге асыру қажет.

Физика пәнін оқытуда виртуалды зертхана бағдарламаларын қолдануда, «Мұғалімдер виртуалды зертхана бағдарламаларын таңдауда қандай ұстанымдарды басшылыққа алуы қажет?» және «Осындай бағдарламаларды оқу үдерісіне қалай тиімді кіріктіруге болады?» деген сұрақтар өзекті күйінде қалып отыр. Осыған байланысты, әсіресе мектеп деңгейіндегі физика сабақтарында қолдануға арналған виртуалды зертхана бағдарламаларында болуы тиіс дизайндық және қолдануға ыңғайлылық сипаттамаларды айқындау аталған зерттеудің қалыптасуында маңызды рөл атқарды. Осыған байланысты зерттеудің проблемалық тұжырымы – орта мектеп деңгейіндегі физика сабақтарында қолданылатын әртүрлі виртуалды зертхана бағдарламаларын дизайн, нақтылық және пайдаланушылық тұрғысынан бағалау, сондай-ақ оларды әртүрлі оқыту әдістерімен үйлестіре қолданудың оқушылардың оқу жетістіктеріне ықпалын анықтау болып табылады [1, 292 б.].

Зерттеу барысында виртуалды зертханаларды қолданудың педагогикалық тиімділігін бағалау үшін ғылыми әдебиеттерді қарастыру барысында Чарльз Ведемейердің пікірін негізге алдық: дәстүрлі ортада қол жеткізілген оқу нәтижелерін қашықтықтан оқыту арқылы да жүзеге асыруға болады, басты мәселе – «пәндерді қашықтықтан оқыту арқылы оқытуға бола ма, жоқ па деген сұрақта емес, қандай ортада болса да ең тиімді түрде қалай оқыту керектігінде жатыр» деген.[2, 95 б.].

Бүгінге дейін виртуалды зертханалық тәжірибелерді қолданудағы негізгі қиындықтарды жеңу мақсатында әртүрлі әдістер мен жобалау тәсілдері әзірленіп келеді. Алайда қолдану қажеттілігін анықтау кезінде аудиторияның көлемі мен ерекшеліктері, виртуалды зертханалардың оқу мақсаттары мен күтілетін нәтижелері, алынатын кері байланыс, сондай-ақ қосымша материалдардың қолданылуы ескерілмей қалуда. Сонымен қатар виртуалды зертханалық жұмыстардың білім беру тиімділігін бағалау үшін

бірыңғай критерийлер де жоқ, сондықтан олардың қолданылуы оқу тұжырымдамасы мен нақты мақсаттарға сәйкес жүргізілуі керек. Оқу мақсаттары нақты және айқын белгіленген жағдайда ғана виртуалды зертханалар тиімді болып табылады: қолмен орындауы қиын немесе физикалық процестерді визуалды түрде түсіндіруді қажет ететін тәжірибелер үшін осы виртуалды зертханаларды пайдалану орынды [2, 110 б.].

Виртуалды зертханалардың тиімділігі тек техникамен шектелмей, оқушылардың мотивациясы, топтық және жұптық ынтымақтастық, қателерді түзетуге арналған кері байланыс, ортаның толыққандылығы және белсенділік сияқты факторларға да байланысты [3, 516 б.]. Платформаларды жобалау барысында тәжірибелер дәстүрлі зертханаларға ұқсас болуы, оқу бағдарламасына сәйкес келуі, қолжетімді және қауіпсіз болуы, әртүрлі оқушылардың ерекшеліктерін ескеру, физикалық заңдылықтарды нақты жеткізе алуы және интернетсіз де қолданылуға ыңғайлы болуы қажет [4, 83 б.]. Осы талаптарды ескере отырып әзірленген виртуалды зертханалық жинақтар оқушылардың тәжірибелерді шынайы қабылдауын арттырып, оқу үдерісінің сапасын жақсартуға мүмкіндік береді.

Оқу бағдарламасына сай виртуалды зертханалық жұмыстарға арналған платформалар немесе қолданбалар нақты дәстүрлі зертханалық тәжірибелерге қосымша ретінде ұсынылады [5, 72 б.]. Осы зертханалық жинақтарды жобалау және әзірлеу барысында әлемдік зерттеушілер Коннорс, Лиал ғалымдардың әдістемесіне сүйене отырып ескерілуі тиіс бірқатар маңызды мәселелерді де ескердік [6, 11 б.], олар:

1. Тәжірибелер мүмкіндігінше дәстүрлі зертханаларда жүргізілетін тәжірибелерге ұқсас болуы тиіс.
2. Оқу бағдарламасына сай болуы керек.
3. Тәжірибе жинақтары платформа болсын, сайт немесе бағдарлама болсын құны барынша төмен, тіпті оқу орындарда қол жетімді болу мақсатында тегін болуы тиіс.
4. Виртуалды тәжірибелер сайтына кіру, тіркелу мейлінше ыңғайлы болуы тиіс.
5. Бағдарлама, сайт қауіпсіздігі барынша жоғары деңгейде болуы керек.
6. Тәжірибелер білім алушылардың ерекшеліктеріне сай болуы керек, мысалы мүмкіндігі шектеулі оқушылар үшін қарапайым қосымша нұсқасы, ұсынылуы тиіс.
7. Физикалық заңдылықтардың әр тақырыбына сай тақырыпты нақты жеткізе алатындай сапалы жасақталынуы керек.
8. Интернет қажет етпейтін, яғни кез келген ортада қалағанша қайталай алатындай қолжетімді болуы тиіс [6, 91 б.].

Біз ұсынған виртуалды зертханаға арналған жинағымызды 1-суреттен көре аласыз. Немесе мына сілтеме арқылы қарай аласыз: https://vibe-coding.diaoft.kz/pages/page_69c45847bf50d.html

Сурет 1 – Физика пәнінен виртуалды зертхана жинағы

Бұл бағдарламалық жинақты жасақтау үшін алдымен физиканың барлық тарауларын қамтитындай етіп бағдарламасын құрып алды. Ішінде мына бөлімдерді қамтиді:

1. Механика – кинематика, динамика, салыстырмалы қозғалыс, импульс және соққы, гармоникалық қозғалыс. Білім алушылар жылдамдық, үдеу, күштерді талдау және маятник қозғалысы сияқты тәжірибелерді интерактивті түрде орындай алады.

2. Оптика – жарықтың сынуы, айна тәжірибелері, жарық спектрі, интерференция және дифракция. Жарық жолын, бейнелер түзілуін және түстерді бөлу процесін көрнекі түрде үйренуге болады.

3. Электр және Магнетизм – электр тізбектері, Ом заңы, конденсатор және индуктивтік тәжірибелер, электромагниттік индукция, ток өрісін визуализациялау. Білім алушылар кернеу, ток, кедергі және магниттік өріс сияқты ұғымдарды тәжірибе арқылы зерттейді.

4. Дыбыс және Толқындар – дыбыс жиілігі, толқын интерференциясы, резонанс тәжірибелері. Дыбыс толқындарының жылдамдығы мен ұзындығын, толқындардың өзара әрекетін бақылауға болады.

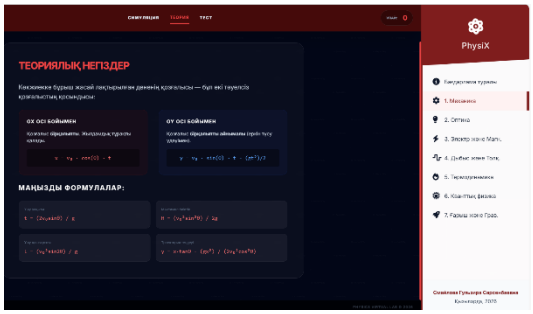
5. Термодинамика – газ заңдары, жылу алмасу тәжірибелері, энергия сақталуы. Білім алушылар қысым, көлем, температура және жылу энергиясының түрленуін зерттейді.

6. Кванттық және Атомдық физика – фотон тәжірибесі, энергетикалық деңгейлер, рентген сәулеленуі. Бұл бөлім физиканың заманауи салаларына кіріспе береді.

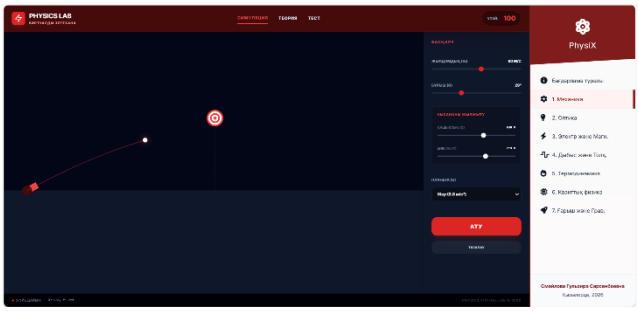
7. Ғарыш және гравитация – тартылыс күші тәжірибелері, планеталар қозғалысы. Білім алушылар еркін түсу, орбиталық қозғалыс және Кеплер заңдарын визуалды түрде зерттей алады.

Әр бөлім ішінде бірнеше тақырыптарды қамтиды, мысалы Механика бөлімінің ішіндегі «Көкжиекке бұрыш жасай лақтырылған дененің

қозғалысы» тақырыбын алып қарайтын болсақ, 2-суретте көрсетілгендей алдымен теория бөлімі ұсынылады, оның ішінде анықтама және формулалар бар.

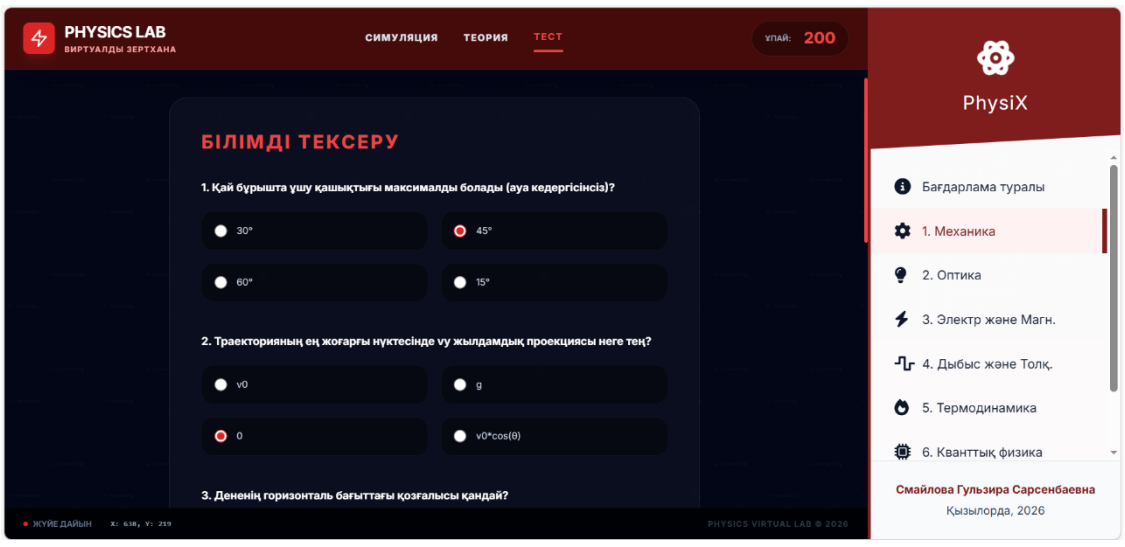
Сурет 2 – Виртуалды зертхананың әр тарауындағы теориялық бөлімі

Сурет 3 – Виртуалды зертхананы жасау бөлімі

Содан кейін 3-суретте көрсетілгендей симуляциясын жасайды, бұл жерде білім алушыларға түсінікті болу мақсатында көлбеу лақтырылған дене қозғалысын зеңбірек және нысана деп алдық, сайт ішінде параметрлерін ауыстыруларына болады, оқ бұрышын, жылдамдығын және бастапқы орнын өзгерту арқылы, және нысананың биіктігін өзгерте алу арқылы, оқушы көлбеу жазықтыққа лақтырылған денелер қозғалысын ойын түрінде түсіне алады.

Тәжірибе жасап болған соң 4-суретте көрсетілгендей алған білімін негіздеу мақсатында кішігірім тест жасау арқылы білімін бағалайды.

Сурет 4 – Білімді негіздеуге арналған кері байланыс тапсырмасы

Бұл білім алушыларға өз нәтижелерін бағалауға және қателерін түзетуге жағдай жасайды. Осындай құрылым оқу үдерісін жүйелі

ұйымдастыруға және білім алушылардың зерттеушілік дағдыларын дамытуға бағытталған.

Виртуалды зертханалар жинағын әзірлеу барысында вайб-кодинг техникасы арқылы жасанды интеллектке негізделген заманауи құралдар кешені пайдаланылды. Алдымен зертханалық жұмыстардың құрылымы мен мазмұнын жобалау үшін мәтіндік генерация мүмкіндіктері қолданылып, интерактивті симуляциялардың сценарийлері мен алгоритмдері қалыптастырылды. Кейін бұл сценарийлер арнайы бағдарламалық ортада жүзеге асырылып, веб-негізделген виртуалды зертханалық орта әзірленді. Сонымен қатар, әртүрлі жасанды интеллект платформаларының мүмкіндіктерін біріктіру арқылы (prompt негізінде код генерациялау, интерфейс құрастыру және мазмұнды жүйелеу) бағдарламалық жинақ толықтырылып, біртұтас цифрлық өнім ретінде қалыптастырылды.

Ұсынылған виртуалды зертханалар жинағының педагогикалық тиімділігі оның оқу үдерісін жекелендіру, көрнекілендіру және белсендіру мүмкіндіктерімен айқындалады. Жасанды интеллект элементтері арқылы білім алушыларға жедел кері байланыс беру, қателерді анықтау және түзетуге бағыт беру олардың өзіндік оқу әрекетін дамытуға ықпал етеді. Сонымен қатар, теория–симуляция–бағалау кезеңдерінен тұратын құрылым білімді жүйелі меңгеруге және оны тәжірибеде қолдануға мүмкіндік береді. Интерактивті модельдер арқылы күрделі физикалық құбылыстарды визуалды түрде түсіну жеңілдеп, білім алушылардың пәнге деген қызығушылығы мен зерттеушілік белсенділігі артады. Осылайша, ұсынылған виртуалды зертханалар жинағы физика пәнін оқытуда тиімді цифрлық құрал ретінде қарастырылып, оның педагогикалық әлеуеті жоғары екені анықталды.

Зерттеу барысында жасанды интеллект негізінде әзірленген виртуалды зертханалар жинағының педагогикалық мүмкіндіктері теориялық және салыстырмалы талдау негізінде қарастырылды. Талдау нәтижелері көрсеткендей, ұсынылған жүйе дәстүрлі виртуалды зертханалармен салыстырғанда бірқатар артықшылықтарға ие. Атап айтқанда, қазақ тіліндегі толық қолжетімділік, интерфейстің қарапайымдылығы және оқу материалының құрылымдық жүйелілігі білім алушылардың оқу материалын түсінуін жеңілдетеді. Сонымен қатар, симуляциялар арқылы тәжірибе параметрлерін өзгерту мүмкіндігі оқушылардың зерттеушілік белсенділігін арттырып, физикалық заңдылықтарды тереңірек меңгеруіне ықпал етеді.

Қорытындылай келе, жасанды интеллект негізінде әзірленген виртуалды зертханалар жинағы физика пәнін оқытуда заманауи және тиімді цифрлық құрал ретінде қарастырылады. Зерттеу нәтижелері виртуалды зертханаларды жасанды интеллектпен ықпалдастыру физиканы оқыту сапасын жақсартуға ықпал ететінін көрсетеді және бұл бағытта әрі қарай ғылыми-зерттеу жұмыстарын жалғастыру қажеттілігін негіздейді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Оньесолу, М. О. (2009). Виртуалды шындық зертханалары: Зертхана құрылымы мен басқару мәселелерін шешудің идеалды жолы. Әлемдік инженерлік және компьютерлік ғылымдар конгресінің материалдары. Сан-Франциско, АҚШ: 2009 жылғы 20–22 қазан.
2. Малиновский, Т., Василева, М., Василева-Стойановска, Т. және Трайковик, В. (2014). Жоғары сынып оқушыларының асинхронды және синхронды қашықтықтан оқыту орталарындағы тәжірибесін ескеру: QoE болжам моделі. Қашықтықтан оқыту бойынша халықаралық зерттеу шолуы, 15(4)
3. Хокинс, И. және Фелпс, А. Ж. (2013). Виртуалды зертхана vs дәстүрлі зертхана: электрокимияны оқытуда қайсысы тиімдірек? Химияны оқыту зерттеулері және тәжірибесі, 14(4)
4. Маругкас, А., Пападакис, Э., Ливаниу, Э. А., Муза, А. И., және Калогияннакис, М. (2024). Иммерсивті виртуалды шындық білім беруде қаншалықты жекелендірілген және тиімді? Соңғы онжылдыққа арналған жүйелі әдеби шолу. Мультимедиялық құралдар және қолданбалар, 83, 3751–3787.
5. Әл-Корк, С. және Бейрути, Т. (2018). Интерактивті виртуалды шындыққа негізделген білім беру қосымшасы. Ғылым, технология және инженерлік жүйелердің жетілдірілген журналы, 3, 72–82.
6. Лай, З., Цуй, Ю., Чжао, Т. және У, Ц. (2022). Интегралдық схемалар курсына арналған үшөлшемді виртуалды симуляциялық эксперимент платформасын жобалау. Electronics, 11, 1437.

ҒТАМР 14.01.85

ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ҚОЛДАНУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ

Базарханқызы Динара
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
Ф-24-1п/я (IP-Фин)
оқу тобының студенті,
Алмағамбетова Айгүл Алдажарқызы
ғылыми жетекші,
«Физика және математика» БББ

Аңдатпа. Бұл мақалада физиканы оқыту үдерісінде жасанды интеллектті қолданудың педагогикалық мүмкіндіктері қарастырылады. Зерттеу барысында жасанды интеллекттің оқушылардың танымдық белсенділігіне, ғылыми ойлау қабілетіне және зерттеушілік дағдыларының қалыптасуына әсері талданды. Сонымен қатар, виртуалды зертханалар,

симуляциялар және адаптивті оқыту жүйелері арқылы күрделі физикалық құбылыстарды түсіндірудің тиімді әдістері сипатталды. Жасанды интеллект құралдарын оқу процесіне енгізудің артықшылықтары мен шектеулері сараланып, оларды тиімді қолдану жолдары ұсынылды. Зерттеу нәтижелері ЖИ-ді ғылыми негізде қолдану физиканы оқытудың сапасын арттыруға ықпал ететінін көрсетті.

Кілт сөздер: Жасанды интеллект, физиканы оқыту, педагогикалық мүмкіндік, цифрлық технология, оқу үдерісі.

Аннотация. В статье рассматриваются педагогические возможности использования искусственного интеллекта в процессе преподавания физики. В ходе исследования проанализировано влияние ИИ на познавательную активность учащихся, развитие научного мышления и исследовательских навыков. Описаны эффективные методы объяснения сложных физических явлений с использованием виртуальных лабораторий, симуляций и адаптивных обучающих систем. Также выявлены преимущества и ограничения внедрения ИИ в образовательный процесс и предложены пути его эффективного использования. Результаты исследования показывают, что научно обоснованное применение ИИ способствует повышению качества обучения физике.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, жасанды интеллект, физиканы оқыту, педагогикалық мүмкіндік, цифрлық технология, оқу үдерісі

Abstract. This article explores the pedagogical potential of using artificial intelligence in physics education. The study analyzes the impact of AI on students' cognitive activity, scientific thinking, and the development of research skills. Effective methods for explaining complex physical phenomena through virtual laboratories, simulations, and adaptive learning systems are described. The advantages and limitations of integrating AI into the educational process are identified, and recommendations for its effective use are provided. The findings demonstrate that the scientifically grounded use of AI enhances the quality of physics education.

Keywords: Artificial Intelligence, physics education, pedagogical potential, digital technologies, learning process

Қазіргі заманның ең жылдам өзгеретін құбылысы – жасанды интеллекттің қоғам өмірінің барлық саласына енуі. Білім беру жүйесі де бұл үдерістен тыс қалған жоқ: бүгінгі күні ЖИ тек техникалық инновация емес, педагогикалық процестің мазмұны мен құрылымын қайта құруға ықпал ететін стратегиялық құралға айналып отыр. Әсіресе физика сияқты абстракция деңгейі жоғары пәндерде жасанды интеллект күрделі заңдылықтарды түсіндіруді жеңілдетіп қана қоймай, оқушылардың ғылыми ойлау мәдениетін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Физикалық құбылыстарды модельдеу, виртуалды тәжірибелер жасау, деректерді жедел

талдау сияқты мүмкіндіктер ЖИ-дің оқу үдерісіндегі орнын айқын күшейтуде.

Оқушы үшін жасанды интеллект — жеке оқу серіктесі. Ол оқушының деңгейін автоматты түрде анықтап, тапсырмаларды даралайды, түсінбеген тұстарын толықтырып отырады. Виртуалды зертханалар мен симуляциялар физикадағы тәжірибелерді қауіпсіз, қолжетімді және интерактивті ортада орындауға жағдай жасайды. Мұндай формат оқушылардың пәнге деген қызығушылығын күшейтіп, зерттеушілік дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

Осыған байланысты мақаланың негізгі мақсаты–физиканы оқытуда жасанды интеллектті пайдаланудың білім беру процесіне оң әсерін ғылыми тұрғыдан талдау, тақырыптың мәселелерін айқындау және ЖИ құралдарын тиімді қолдану жолдарын ұсыну.

Бұл бағыттағы зерттеулердің өзектілігі ЖИ-дің білім берудің ажырамас бөлігіне айналған қазіргі кезеңде оқушының танымдық дербестігін сақтай отырып, технологияны тиімді қолдану стратегияларын әзірлеу қажеттілігімен түсіндіріледі.

Зерттеу нәтижелері

1. **Физиканы оқытуда жасанды интеллектті қолданудың білім беру процесіне әсері**

Жасанды интеллектінің студенттердің немесе оқушылардың ойлау қабілеттеріне әсерін зерттеу мақсатында қазіргі таңда көптеген зерттеулер жүргізіліп жатқаны баршамызға мәлім. 2021–2025 жылдар аралығында жүргізілген 138 ғылыми мақаланы қамтитын библиометриялық зерттеу физика білімінде жасанды интеллектті қолдану туралы еңбектердің экспоненциалды түрде артқанын көрсетеді. Зерттеу нәтижелері бойынша ИИ негізіндегі адаптивті оқыту, виртуалды зертханалар және интеллектуалды кері байланыс беру жүйелері оқушылардың талдау, салыстыру, модельдеу және болжам жасау сияқты жоғары деңгейлі когнитивті дағдыларын дамытуға ықпал ететіні анықталды. [1].

Физика біліміндегі ЖИ технологияларын жан-жақты талдаған әдебиеттер шолуында да жасанды интеллекттің оқушының күрделі концепцияларды түсінуіне, логикалық ойлау қабілетінің дамуына және мәселені шешу стратегияларын жетілдіруге оң әсер ететіні нақты көрсетілген. Симуляциялар, адаптивті жүйелер және ЖИ-кеңесшілер күрделі физикалық құбылыстарды визуализациялап, оқушының концептуалды түсіну деңгейін арттыратыны, сонымен қатар когнитивті ойлау сапасын жақсартатыны ғылыми тұрғыдан дәлелденді [2].

Сонымен қатар, 2025 жылы University of Bahrain университетінде жүргізілген зерттеу жасанды интеллект құралдарын физика сабақтарына енгізудің оқушылардың оқу нәтижелеріне, түсіну деңгейіне және белсенді қатысуына әсерін талдаған. Бұл жұмыс нақты предтест/посттест, тапсырма дәлдігі және белсенділік көрсеткіштері сияқты сандық көрсеткіштерді

қамтиды, яғни ЖИ қолдану когнитивті процесс пен оқу нәтижелерін жақсартатыны туралы эмпирикалық дәлелдер ұсынады [3].

Зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, жасанды интеллектінің оқушының когнитивті дағдыларына, соның ішінде критикалық ойлауына оң әсер беретінін бақылай аламыз.

2. ЖИ -ді сабақ барысында тиімді қоддану тәсілдері:

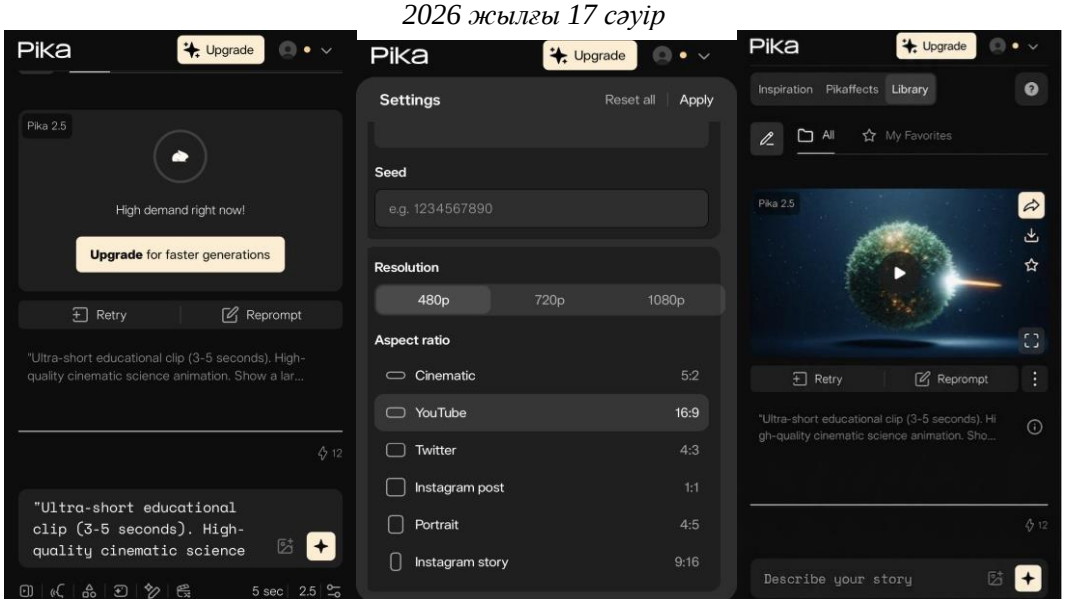
Физика сабақтарында жасанды интеллект технологияларын интеграциялау білім алушылардың танымдық белсенділігін арттырады және табиғаттың күрделі заңдылықтарын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. ЖИ-ді тиімді пайдалана білу арқылы оқыту процесін жылдам әрі натижелі етуге болады. Егер қысқаша шолу жасайтын болсақ, ЖИ-ді қолданудың бірнеше тиімді тәсілдері бар:

1. Физикалық құбылыстарды модельдеу және визуализациялау. Физикадағы көптеген абстрактілі ұғымдарды (магнит өрісі, молекулалық-кинетикалық теория, ядролық реакциялар) түсіндіру үшін ЖИ мүмкіндіктерін пайдалану ұсынылады. Мысалы Pika AI арқылы әр оқытушы дербес визуациясын жасай алады. Ол үшін алдымен Chat GPT қолданып, арнайы промт жазып аламыз:

Сурет 1 – Pika AI-ға арналған дайын промт алу тәсілі:

Осы промптты Pika AI-ға дайын күйде енгізу арқылы кез келген тақырыпқа видеоролик алуға болады. Сонымен қатар, видеороликтің форматын, видеоның сапасын таңдап алуға болады.

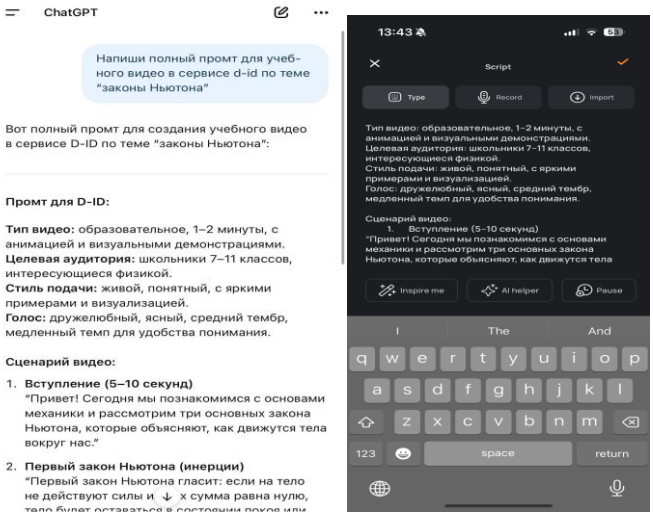

Сурет 2 – Pika AI арқылы видеоролик жасау:

Осылайша, кез келген тақырыпқа, кез келген уақытта дайын иллюстрация ала аламыз.

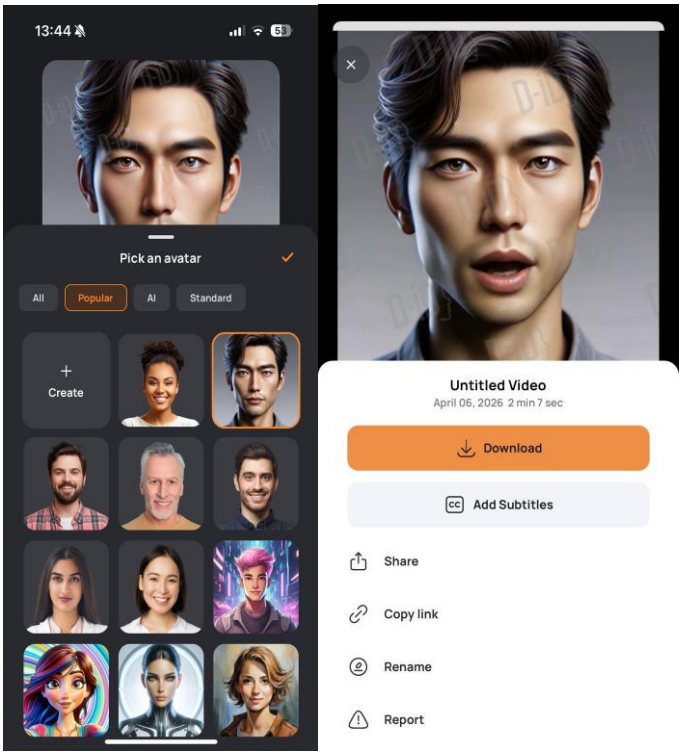
2. Виртуалды зертханалық жұмыстарды ұйымдастыру. Нақты жабдық қолжетімсіз немесе эксперимент қауіпті болған жағдайларда (мысалы, жоғары кернеу немесе радиоактивтілік), ЖИ-симуляцияларын қолдану тиімді. Әдістемелік тәсіл: ЖИ-ге зертханалық жұмыстың гипотезасын тұжырымдауды тапсыру, содан кейін оны виртуалды ортада тексеру. Құралдар: Labster, CloudLabs, ExploreLearning Gizmos.

3. Жасанды интеллект құралдарын қолданып, білім алушылардың қызығушылығын ояту мақсатында арнайы мультфильм кейіпкерлері арқылы физика заңдылықтарын түсіндіруге болады. Ол үшін D-ID платформасын қолданамыз. Ол үшін Chat GPT арқылы арнайы промпт жазып, оны платформаға көшіреміз:

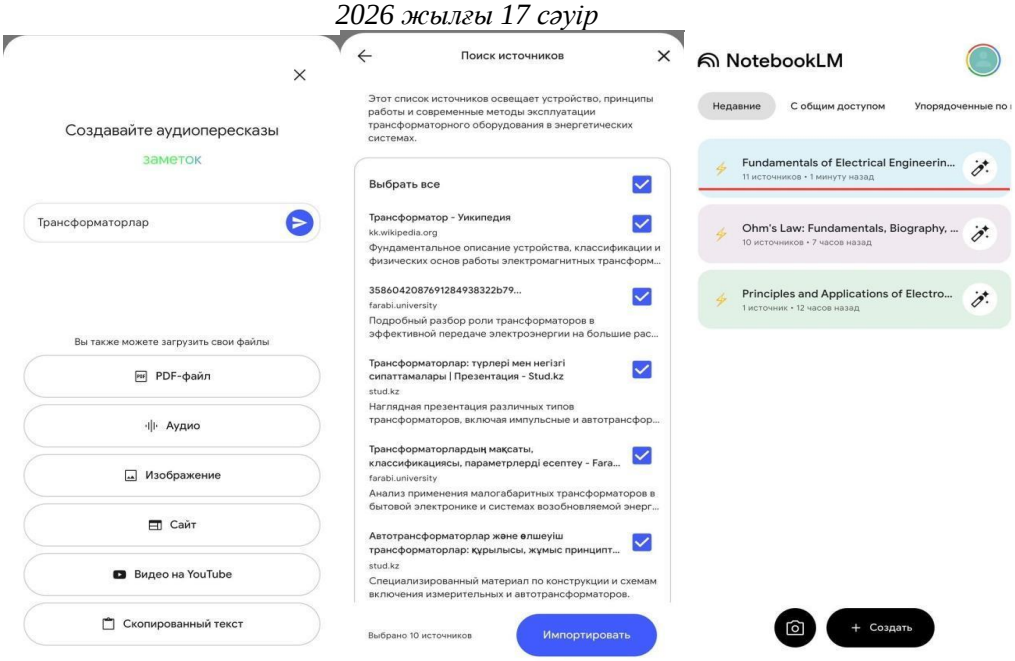
Сурет 3 – D-ID платформасына арналған промт алу

Промтты енгізіп болған соң, видео кейіпкері мен оның дауысын таңдау отырып, дайын видеороликті жүктей аламыз.

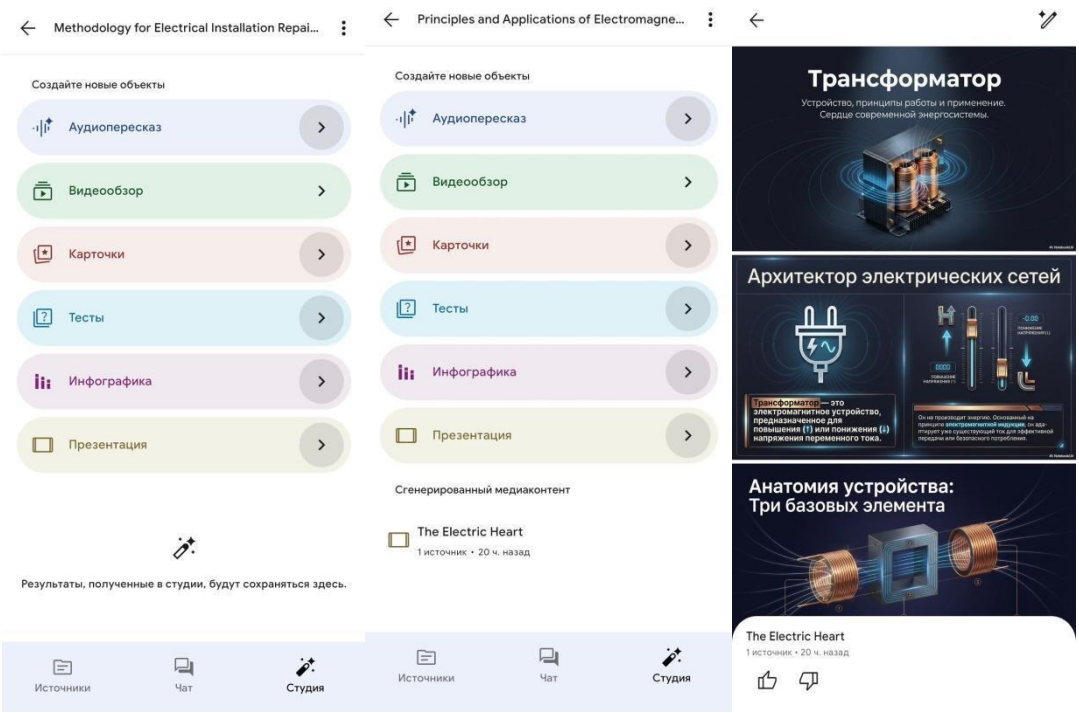
Сурет 4 – D-ID платформасынан дайын видеороликті жүктеу

4. Тақырыпқа сай презентация жасау. Физика сабақтарында ақпаратты визуалды, динамикалық және интерактивті форматта ұсыну оқушылардың когнитивтік белсенділігін едәуір арттырады. Жасанды интеллектке негізделген презентация құралдары (Tome AI, Gamma AI, Canva AI) күрделі физикалық процестерді автоматты түрде құрылымдап, көрнекі түрде көрсетуге мүмкіндік береді. Мысал ретінде NotebookLM жасанды интеллектісін қарастырайық: сайт арқылы немесе платформаны жүктеп, жи ге қандай тақырыпта презентация қажет екенін жазамыз. ЖИ сізге ақпаратты (әдебиеттерді) интернеттен өзі тауып бере алады немесе өзіңіздің ақпараттарыңызды жүктесеңіз болады

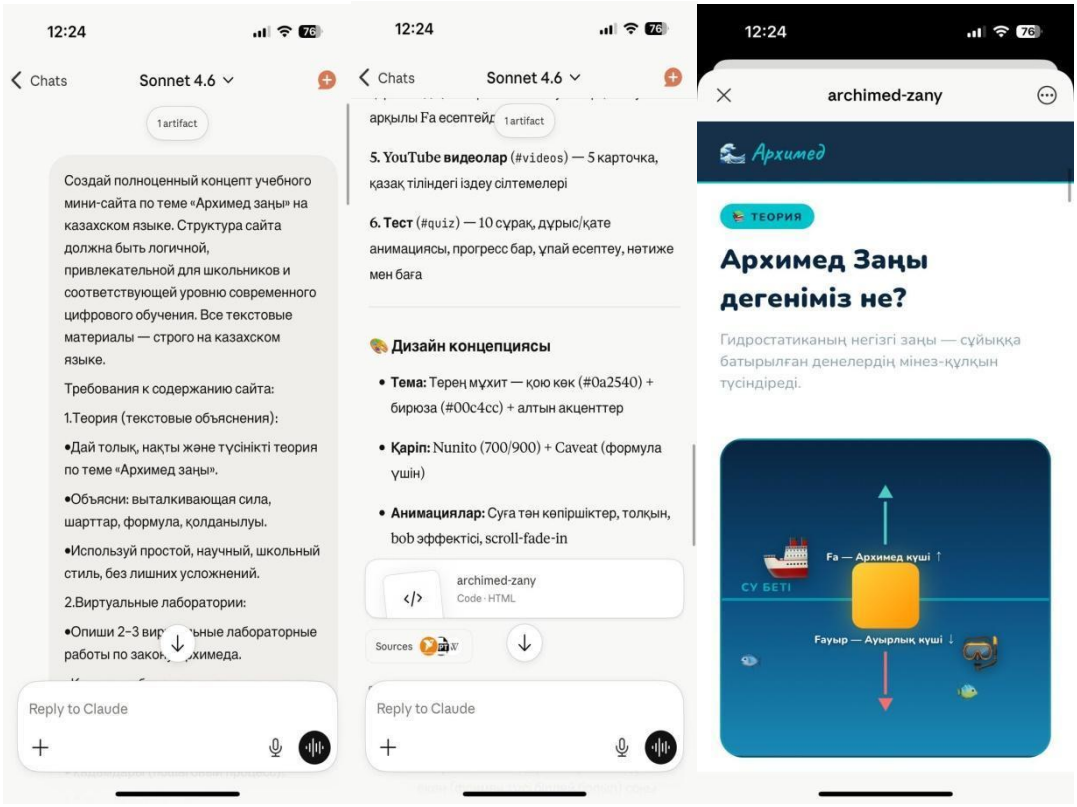
Сурет 6 – NotebookLM жасанды интеллектісінен ақпарат жинау

Ақпарат жинап болған соң, сіздің тақырыбыңызға сай мәзір ұсынады. Мәзірден сіз өзіңізге керек иллюстрация түрін таңдай аласыз (біздің жағдайда презентация). Таңдап болған соң, иллюстрацияға қатысты өз критерийларыңызды жазасыз. Бірер минуттан соң ЖИ сізге презентацияны жібереді, оны сіз мәзірдің астыңғы бөлігінен көре аласыз. Осылайша, тақырыпқа сай презентацияны оңай әрі жылдам жасауға болады.

Сурет 7 – Дайын презентацияны жүктеу

5.Өзіңізге қажетті дербес веб-сайтты құрастыру. Жасанды интеллектті білім беру контентін таратуда қолданудың тағы бір тиімді тәсілі — Vibe Coding платформасы арқылы функционалды веб-сайт дайындау. Бұл құрал мұғалімге код жазбай-ақ физика тақырыптарына арналған интерактивті оқу ортасын құруға мүмкіндік береді. Веб-сайтқа теориялық материалдар, виртуалды зертханалар, 3D модельдер, бейнероликтер және оқушыларға арналған тапсырмалар біріктірілуі мүмкін. Мысал ретінде, Архимед заңына байланысты оқушыға арналған веб -сайт жасайық. Ең алдымен Claude ai платформасын жүктеп, чатта өзіңізге керек веб-сайтты толыққанды сипаттап, түсіндіріп шығасыз. Бірер минуттан соң ЖИ өзі код жазып, сізге дайын веб-сайттың сілтемесін жібереді:

Сурет 8 – ЖИ көмегімен веб-сайт жасау

Бұдан бөлек, Replit AI, GitHub Copilot, Cursor, CodeWP, Builder.ai, Wix ADI ЖИ-лары арқылы өзіңіздің жеке веб-сайттарыңызды жасай аласыз.

Сонымен қатар, сабақ барысында әр әрекеттер үшін әртүрлі жаңа ЖИ модельдерін қолдануға болады:

1-кесте. Сабақты ұйымдастыруға көмектесетін ЖИ- сервистері [5], [6].

	ЖИ сервистері	Сілтеме	Мазмұны
1	Zotero, Mendeley, Scite	https://www.zotero.org/ https://www.mendeley.com/ https://scite.ai/	Физикалық құбылыстар, зертханалық жұмыстар және STEM-жобалар бойынша ғылыми мақалаларды жинақтау, жүйелеу, дереккөздерді рәсімдеу. Әдістемелік материалдар үшін әдебиеттер тізімін автоматты түрде қалыптастыру.
2	DeepL	https://www.deepl.com/translator	Физика бойынша ғылыми мәтіндерді ағылшын/орыс/қазақ тілдеріне (мыс., Ньютон заңдары, Электромагнитизм, Кванттық физика) терминологиялық дұрыстығы мен тұжырымдардың дәлдігін, соның ішінде формулаларды сақтай отырып, дәл аудару.
3	YesChat, ChatGPT	https://www.yeschat.ai/ https://chatgpt.com/	Сабақ жоспарын, жаттығуларды, PISA/TIMSS форматындағы тапсырмаларды, графикалық түсіндірмелерді, эксперимент сценарийлерін, симулятор идеяларын әзірлеу. Кескінді жүктеу және физикалық процесті талдау мүмкіндігі.
4	Picsart	https://picsart.com/ru/create	Физикалық құбылыстарды көрсету үшін кескіндерді өңдеу (диаграммалар, күштер схемасы, оптикадағы сәулелердің таралуы, таспалы диаграммалар), плакаттар мен баннерлер жасау.

5	Nolej	https://nolej.io/	Физика бойынша интерактивті карталар, кроссвордтар (ұғымдар: импульс, энергия, өріс), сөздіктер, бейнесабақтар, жылу/механика/оптика тақырыптары бойынша тесттер жасау.
6	Diffit	https://web.diffit.me/	Бір тақырыпты (мыс., «Архимед күші») әртүрлі деңгейлерге бейімдеу. Материалдарды ҚБ/БЖБ/ТЖБ форматтарында бөлек дайындау.
7	Perplexity	https://www.perplexity.ai/	Нақты дереккөздерге сүйене отырып, физика бойынша сұрақтарға жауап беру (сілтемелер беріледі).
8	Google Arts & Culture	https://artsandculture.google.com/	Физиканың даму тарихы: Ньютон, Галилей, Фарадей, Тесла, Ломоносов; зертханалар мен обсерваторияларға виртуалды экскурсиялар.
9	Convai	https://convai.com/	Виртуалды «зертхана» үшін «сөйлейтін» жасанды ассистент жасау.
10	Kandinsky	https://www.sberbank.com/promo/kandinsky/	Физикалық құбылыстардың иллюстрацияларын жасау: атом моделі, электр тізбегі, жарықтың сынуы, қозғалыс траекториясы. Инфографика, постерлер, анимациялар.

Қорытынды. Бұл мақалада жасанды интеллектті физиканы оқытуда қолданудың білім беру үдерісіне ықпалы жан-жақты талданды. ЖИ технологияларының оқыту тиімділігін арттырудағы артықшылықтары мен педагогикалық тәуекелдері ғылыми тұрғыда қарастырылды. Сонымен қатар ЖИ-дің әлсіз және шектеулі тұстары анықталып, оларды педагогикалық практикада дұрыс қолданудың маңыздылығы негізделді. Мақалада білім беру барысында ең тиімді нәтиже беретін ЖИ түрлері мен оларды қолданудың функционалдық әдістері ұсынылды. Жалпы, жасанды интеллектті саналы, ғылыми негізделген түрде пайдалану физиканы оқытудың сапасын едәуір арттыратыны анықталды.

Әдебиеттер тізімі:

1. https://arxiv.org/abs/2603.03348
2. https://www.researchgate.net/publication/374584566_Artificial_intelligence_in_Physics_Education_a_comprehensive_literature_review
3. https://www.ej-edu.org/index.php/ejedu/article/view/996
4. Методические рекомендации по применению искусственного интеллекта в обучении и преподавании учебного предмета «Физика» в 7–11 классах. – Астана: НАО им. И. Алтынсарина, 2025. – 32 с.
5. https://www.ai-media-studio.com/ru/blog/ai-tools-for-teachers

ҒТАМР 14.07.07

ОРТА МЕКТЕП ФИЗИКА КУРСЫНДА ЭЛЕКТРОСТАТИКА ТАРАУЫН ТЕРЕҢДЕТІП ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бәкір Жадыра Саматқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
Ф-25-1м оқу тобының магистранты,
Калиев Бакыт Калиевич, т.ғ.к., доцент
«Физика-математика» ББФ

Аңдатпа. Бұл мақалада орта мектеп физика курсының іргелі тарауы - электростатика тарауын тереңдетіп оқыту мәселелері қарастырылады. Оқушылардың инженерлік ойлауын дамыту, электр өрісін визуалды модельдеу және пәнаралық байланыстарды қолдану арқылы білім сапасын арттыру жолдары ұсынылады. Электростатика тарауын тереңдетіп оқыту барысында негізгі ұғымдар мен материалдарды жүйелі меңгерту үшін модульдік оқыту технологиясы негізінде оқу процесін құрылымдау әдістемесі талданады. Виртуалды зертханалар мен эксперименттік тапсырмаларға талдау жасалады.

Кілт сөздер: электростатика, модульдік оқыту, электр өрісі, Кулон заңы, STEM-білім, цифрлық технологиялар.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы углубленного обучения разделу электростатики в курсе физики средней школы. Предлагаются пути повышения качества образования через развитие инженерного мышления учащихся, визуальное моделирование электрического поля и использование межпредметных связей. Анализируется методика структурирования учебного процесса на основе технологии модульного обучения для систематического освоения ключевых понятий и материалов в ходе углубленного изучения электростатики. Проводится анализ виртуальных лабораторий и экспериментальных заданий.

Ключевые слова: электростатика, модульное обучение, электрическое поле, закон Кулона, STEM-образование, цифровые технологии.

Abstract. This article examines the issues related to the advanced teaching of the electrostatics section in the high school physics course. Ways to improve the quality of education are proposed through developing students' engineering thinking, visual modeling of the electric field, and leveraging interdisciplinary connections. The methodology of structuring the educational process using modular teaching technology is analyzed to support systematic mastery of key concepts and materials in advanced studies of electrostatics. An analysis of virtual laboratories and experimental tasks is conducted.

Keywords: electrostatics, modular teaching, electric field, Coulomb's law, STEM education, digital technologies.

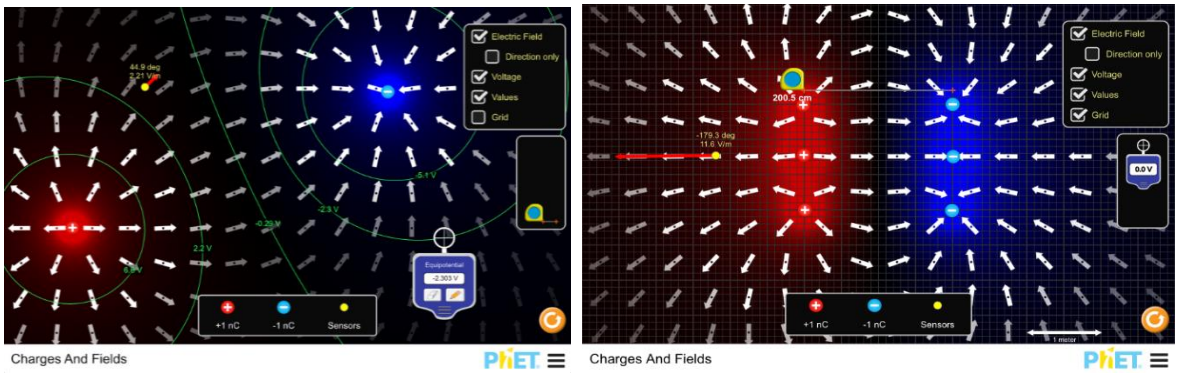
Қазіргі білім беру парадигмасы оқушыларға тек теориялық білімді меңгертуді емес, олардың функционалдық сауаттылығын және инженерлік ойлау қабілетін қалыптастыруды талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда, физика курсында «Электростатика» тарауы ерекше орын алады. Бұл бөлім іргелі электродинамиканың негізі болып табылады, бірақ сонымен бірге оқушылар үшін абстрактілі және түсінуі қиын тараулардың бірі. Электр өрісін, кернеулік сызықтарын, потенциалдар айырымын тікелей сезіну мүшелерімен қабылдау мүмкін еместігі оқыту процесінде белгілі бір кедергілер тудырады. Электростатика тарауы – мектеп физика курсындағы ең күрделі әрі ең іргелі тарауларының бірі [1]. Бұл тарауда электр зарядтарының қасиеттері мен олардың өзара әрекеттесуін зерттейді. Электростатика тарауын тереңдетіп оқыту оқушыларға тек теориялық білім беру үшін емес, сонымен қатар ғылыми ойлау қабілетін дамытуда да маңызды.

Бұл мақаланың мақсаты — электростатиканы оқытуда заманауи технологияларды, модульдік оқыту технологиясын және пәнаралық байланыстарды қолдану арқылы білім сапасын тереңдету жолдарын ұсыну.

Электростатиканы тереңдетіп оқыту Кулон заңын, электр өрісінің кернеулігін және потенциал ұғымдарын жан-жақты талдаудан басталады.

Оқушыларға бұл заңдардың вакуумдағы және материалдық ортадағы ерекшеліктерін түсіндіру маңызды.

Материалдық ортадағы электростатикалық әрекеттесудің ерекшелігі - диэлектриктердің полярлану құбылысымен түсіндіріледі. Сыртқы электр өрісінің әсерінен диэлектрик молекулаларының дипольдік моменті пайда болып, орта ішінде қарсы бағытталған ішкі өріс түзіледі. Бұл процесс Кулон күшінің вакууммен салыстырғанда ε есе азаюына алып келеді. Кулон заңының негізгі формуласынан $F = k \cdot \frac{q_1 \cdot q_2}{r^2}$ бөлек, тереңдетілген курста оқушыларға Кулон заңының векторлық түрін $F = k \cdot \frac{q_1 \cdot q_2}{r^3} \cdot r$ және суперпозиция принципін ұсыну қажет [2,6]. Бұл заңның тек нүктелік зарядтар үшін және қозғалмайтын жағдайда ғана орындалатынын түсіндіру маңызды. Ортаның диэлектрлік өтімділігі (ε) ұғымын диэлектриктердің полярлану механизмі арқылы түсіндіру — теориялық білімді тереңдетеді. Электр өрісін, кернеулік сызықтарын визуалды модельдеу үшін PhET Interactive Simulations бағдарламасын қолдану оқушылардың қызығушылығын арттырады [3]. Зерттеулер көрсеткендей, оқытуда цифрлық технологияларды қолдану білім сапасын арттырады [4].

Сурет 1 – PhET Interactive Simulations бағдарламасында электр өрісін модельдеу. Сол жақта -аттас емес зарядтардың өрісі, оң жақта — зарядталған жазықтықтың біртекті өрісі.

Физикалық әлемнің біртұтастығын түсіну үшін электростатикалық күштер мен бүкіләлемдік тартылыс заңдылықтарының арасындағы терең ұқсастықтарға тоқталу қажет. Екі заң да қашықтықтың квадратына кері пропорционал болғанымен, олардың материалдық ортаға қатысты табиғаты мен әсер ету күші айтарлықтай ерекшеленеді.

Кесте 1 – Электростатикалық күштер мен бүкіләлемдік тартылыс заңдылықтарының айырмашылығы мен ұқсастықтарын талдау

Сипаттамасы	Электр өрісі (электростатика)	гравитация
Әрекеттесу көзі	Заряд - q	Масса - m
Өзара әрекеттесу заңы	Кулон заңы:	Тартылыс заңы:

	$F = k \cdot \frac{q_1 \cdot q_2}{r^2}$	$F = G \cdot \frac{m_1 \cdot m_2}{r^2}$
Күштің бағыты	Тартылыс немесе тебіліс	Тек ғана тартылыс
Күштік сипаттамасы	Кернеулік: $E = \frac{F}{q}$	Еркін түсу үдеуі: g= $\frac{F}{m}$
Ортаның әсері	Ортаға тәуелді (ε)	Ортаға тәуелсіз
Қолданылу аясы	Микроәлем (атомдар)	Макроәлем (планеталар)

Орта мектептің физика курсында «Электростатика» бөлімін тереңдетіп оқыту үшін оқу материалын логикалық тұрғыдан аяқталған, икемді блоктарға (модульдерге) бөлуді талап ететін модульдік оқыту технологиясын қолдану тиімді [5]. Бұл технология оқушыларға өз бетімен жұмыс істеуге, білім сапасын өзі бақылауға және оқу процесінің икемділігін арттыруға мүмкіндік береді. Модульдік технологияның дәстүрлі оқытудан басты айырмашылығы — оқушының «пассивті тыңдаушыдан» «белсенді зерттеушіге» айналуында. Әрбір модуль оқушыға нақты бағдар береді. Мұнда мұғалім тек ақпарат беруші емес, оқушының өзіндік ізденісін бағыттап отырады. Электростатиканы модульдік оқыту барысында рефлексия мен нәтижеге ерекше мән беріледі. Оқушы әр модульдің соңында өзінің жетістігін арнайы дескрипторлар арқылы бағалап, келесі деңгейге өту-өтпеуін өзі шешеді. Бұл оқушының жауапкершілігін арттырып, физикалық құбылыстарды (мысалы, потенциалдар айырымы немесе сыйымдылық) тереңірек түсінуге ішкі мотивация тудырады. Модульдік жүйе материалды игеру қарқынын оқушының қабілетіне қарай бейімдеуге мүмкіндік береді. Дарынды оқушылар негізгі теорияны тез меңгеріп, күрделі инженерлік есептер мен шығармашылық жобаларға мысалы, өз қолыңмен электроскоп жасау немесе конденсаторлардың техникадағы қолданылуын модельдей алатын болады. Электростатика бөлімін мынадай 4 негізгі модульге бөлуді ұсынамын: (2-кесте)

Кесте 2 – «Электростатика» бөлімін модульдік құрылымдау

Модуль атауы мен мазмұны	Оқыту мақсаттары мен құзыреттіліктер	Нақты қолданылуы мен тәжірибе
Электр заряды және Кулон заңы (негізгі заңдар, суперпозиция принципі)	Зарядтардың өзара әрекеттесу заңдылығын түсіндіру, есептер шығару.	Экология: сүзгілер

Электр өрісі және оның сипаттамалары (кернеулік, потенциал,өріс жұмысы)	Кернеулік пен потенциал арасындағы байланысты графикалық түрде бейнелеу.	Техника: Ксерография (көшірме)
Өткізгіштер мен диэлектриктер (полярлану, электростатикалық қорғаныс)	Материалдық ортаның электр өрісіне әсерін зерттеу,қорғаныс әдістерін талдау.	Эксперимент: Фарадей торы Биология: жүйке импульстері
Электр сыйымдылығы және конденсаторлар (сыйымдылық заңдары, энергия)	Конденсатордың құрылысы мен түрлерін, оның техникада қолданылуын түсіндіру.	Лаборатория: жазық конденсаторды зерттеу Өндіріс: автокөліктерді бояу

Техника мен тұрмыстағы электростатикалық құбылыстар - бұл бөлім оқушылардың қызығушылығын арттыру үшін ең маңыздысы. Мұнда электростатиканың пайдасы мен зиянын қатар көрсету керек:

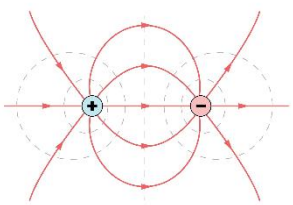
Электростатикалық бояу: Автокөліктерді бояу кезінде бояу тамшылары мен көлік корпусының өзара тартылуы бояуды үнемдеуге және сапалы жағуға мүмкіндік береді [6].

Авиациядағы қауіпсіздік: Ұшақ ауамен үйкелгенде оның корпусында жиналатын статикалық зарядты төгіп тастау үшін статикалық разрядтағыштар қолданылады [2].

Экология: Коттрелл сүзгілері зауыт түтіндерін электростатикалық әдіспен тазартады.

Биология: Жүйке импульстерінің берілуі — бұл таза электростатикалық процесс (жасуша мембранасындағы потенциал).

Тереңдетілген курста оқушыларға стандартты алгоритмдік есептерден бөлек, физикалық құбылыстың табиғатын ашатын техникалық және шығармашылық сипаттағы тапсырмалар ұсынылуы тиіс. Бұл кезеңде суперпозиция принципін қолдану дағдысын қалыптастыру маңызды.

Есеп шарты: $q_1 = 2 \cdot 10^{-8}$ Кл және $q_2 = 1{,}6 \cdot 10^{-7}$ Кл екі нүктелік зарядбір-бірінен r = 5см қашықтықта орналасқан. Осы екі зарядтың

ортасында орналасқан нүктедегі қорытқы кернеулікті (E) анықтаңыз.

Шешуі: Суперпозиция принципіне сәйкес, кеңістіктің кез келген нүктесіндегі қорытқы кернеулік әрбір заряд тудыратын кернеуліктердің векторлық қосындысына тең:

$$\mathrm{E} = \mathrm{E}_1 + \mathrm{E}_2$$

Нүкте екі зарядтың дәл ортасында орналасқандықтан: $r_1 = r_2 = \frac{r}{2} = 2{,}5\ \text{см} = 0{,}025\ \text{м}$

Әрбір зарядтың тудыратын кернеулік модульдерін есептейміз:

3. $\mathrm{E}_1 = k \cdot \frac{q_1}{r_1^2} = 9 \cdot 10^9 \cdot \frac{2 \cdot 10^{-8}}{(0{,}025)^2} = 2{,}88 \cdot 10^5 \text{В/м}$

4. $\mathrm{E}_1 = k \cdot \frac{q_2}{r_2^2} = 9 \cdot 10^9 \cdot \frac{1{,}6 \cdot 10^{-7}}{(0{,}025)^2} = 2{,}304 \cdot 10^6 \text{В/м}$

Талдау: зарядтардың таңбалары аттас (екеуі де оң) болғандықтан, олардың арасындағы нүктеде кернеулік векторлары қарама-қарсы бағытталады. Сондықтан қорытқы кернеуліктің модулі олардың айырмасына тең болады:

$$\mathrm{E} = \mathrm{E}_2 - \mathrm{E}_1 = 2{,}304 \cdot 10^6 - 2{,}88 \cdot 10^5 = 2{,}016 \cdot 10^6\ \text{В/м}$$

Жауабы: $\mathrm{E} = 2{,}016 \cdot 10^6$ В/м. Қорытқы вектор q_2 зарядынан q_1 зарядына қарай бағытталған.

Бұл есепті модульдік оқыту аясында талдау кезінде келесі маңызды аспектілерге назар аудару ұсынылады:

4.Графикалық сауаттылық: Оқушылар тек есептеп қана қоймай, кернеулік сызықтарының бейнесін (картинасын) сыза білуі керек. Бұл абстрактілі өріс ұғымын визуализациялауға көмектеседі.

5.Қабілеті жоғары оқушыларға «Егер зарядтардың бірі теріс болса, қорытқы кернеулік қалай өзгереді?» немесе «Өріс кернеулігі нөлге тең болатын нүктенің координатасын табыңыз» деген сияқты ізденіс сұрақтарын қою тиімді.

6.Эксперименттік байланыс: Теориялық есептеулерді виртуалды зертханаларда (мысалы, PhET Interactive Simulations) тексеру арқылы оқушылардың алынған санның шынайылығына көз жеткізуін (валидациясын) қамтамасыз ету қажет [6].

Қорытындылай келе, зерттеу барысында ұсынылған модульдік оқыту технологиясы оқу материалын жүйелі меңгертуге және оқушылардың өз бетімен іздену қабілетін арттыруға мүмкіндік береді.Сонымен қатар, физика пәнін оқытуда виртуалды зертханаларды (PhET симуляциялары, цифрлық модельдер) пайдалану — қазіргі білім беру жүйесінің инновациялық даму бағытының маңызды бөлігі болып табылады. Бұл технологиялар абстрактілі электростатикалық құбылыстарды (электр өрісі, полярлану, потенциал)

визуалды түрде көрсетуге, теориялық білімді қауіпсіз әрі қолжетімді эксперименттермен ұштастыруға жағдай жасайды. Орта мектептің физика курсында «Электростатика» тарауын тереңдетіп оқыту — оқушылардың іргелі білімін қалыптастырып ғана қоймай, олардың заманауи технологиялық процестерді түсінуіне жол ашады.

Әдебиеттер тізімі

1. Физика: Жалпы білім беретін мектептің 10-сыныбына арналған оқулық / Б. Кронгарт, В. Шин, О. Иығлықова. — Алматы: Мектеп, 2019. — 256 б.

2. Мякишев Г.Я. Физика: Электродинамика. 10-11 кл. Учебник для углубленного изучения физики. — М.: Дрофа, 2010. — 480 с.

3. PhET Interactive Simulations. University of Colorado Boulder. [Электрондық ресурс]. Қолжетімділік режимі: https://phet.colorado.edu/

4. Кит О.М. «Оқытуда цифрлық технологияларды қолдану» // Физика журналы. 2021. — №3. — 15-20 бб.

5. Чошанов М.А. Модульдік оқыту технологиясы бойынша әдістемелік нұсқаулықтар. — Алматы: Ғылым, 2015. — 120 б.

6. Иродов И.Е. Электродинамиканың негізгі заңдары: Жоғары оқу орындарына арналған оқу құралы. — М.: Высшая школа, 1991. — 352 с.

ҒТАМР (МРНТИ): 50.41.25, 50.41.31, 44.31.35

«IoT» ЖӘНЕ «AI» ИНТЕГРАЦИЯСЫ АРҚЫЛЫ САЛҚЫНДАТУ ЖҮЙЕЛЕРІНІҢ ЭНЕРГИЯ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ

Ғаниқызы Аружан
Досымова Әдемі Нұрланқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
ТПП-24-3 оқу тобының студенті
Аленов Қанат Табынұлы
ғылыми жетекші, аға оқытушы, PhD доктор
«Аграрлық технологиялар» ББББ

Аңдатпа. Бұл мақалада IoT (заттар интернеті) және жасанды интеллект технологияларын қолдану арқылы салқындату жүйелерінің энергия тиімділігін арттыру мәселесі қарастырылады. Зерттеу барысында салқындату жүйелерінің жұмыс параметрлері талданып, нақты уақыт режимінде деректер жинау үшін IoT датчиктері пайдаланылды. Жиналған деректер негізінде жасанды интеллект алгоритмдері арқылы жүйенің жұмысын оңтайландыру моделі ұсынылды.

Ұсынылған әдіс энергия тұтынуды азайтуға, жүйенің жұмыс тиімділігін арттыруға және жабдықтардың сенімділігін жоғарылатуға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері IoT және AI интеграциясының салқындату жүйелерін интеллектуалды басқаруда жоғары тиімділікке ие екенін көрсетті.

Бұл жұмыс энергия үнемдеу және заманауи автоматтандырылған жүйелерді дамыту саласында маңызды болып табылады.

Түйінді сөздер: Заттар интернеті (IoT), жасанды интеллект (AI), салқындату жүйелері, энергия тиімділігі, машиналық оқыту, интеллектуалды басқару, датчиктер, автоматтандыру, HVAC жүйелері, энергия тұтынуды оңтайландыру.

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос повышения энергоэффективности систем охлаждения с использованием технологий Интернета вещей (IoT) и искусственного интеллекта (AI).

В ходе исследования были проанализированы рабочие параметры систем охлаждения, а также использованы IoT-датчики для сбора данных в режиме реального времени. На основе полученных данных предложена модель оптимизации работы системы с применением алгоритмов искусственного интеллекта.

Предложенный подход позволяет снизить энергопотребление, повысить эффективность работы системы и увеличить надежность оборудования. Результаты исследования показали высокую эффективность интеграции IoT и AI в интеллектуальном управлении системами охлаждения.

Данная работа имеет важное значение в области энергосбережения и развития современных автоматизированных систем.

Ключевые слова: Интернет вещей (IoT), искусственный интеллект (AI), системы охлаждения, энергоэффективность, машинное обучение, интеллектуальное управление, датчики, автоматизация, HVAC системы, оптимизация энергопотребления.

Abstract. This article discusses the issue of improving the energy efficiency of cooling systems through the integration of the Internet of Things (IoT) and Artificial Intelligence (AI) technologies. In the study, operating parameters of cooling systems were analyzed, and IoT sensors were used to collect real-time data. Based on the collected data, an optimization model for system operation using artificial intelligence algorithms was proposed.

The proposed approach allows reducing energy consumption, increasing system performance, and improving equipment reliability. The results demonstrate that the integration of IoT and AI provides high efficiency in intelligent control of cooling systems.

This work is significant in the field of energy saving and the development of modern automated systems.

Keywords: Internet of Things (IoT), Artificial Intelligence (AI), cooling systems, energy efficiency, machine learning, intelligent control, sensors, automation, HVAC systems, energy consumption optimization.

Кіріспе. Қазіргі таңда энергия ресурстарын тиімді пайдалану және экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз ету мәселелері әлемдік деңгейде өзекті болып отыр. Әсіресе, ғимараттар мен өнеркәсіптік нысандардағы салқындату жүйелері энергия тұтынудың елеулі бөлігін құрайды. Осыған байланысты олардың жұмысын оңтайландыру және энергия тиімділігін арттыру маңызды ғылыми және инженерлік міндеттердің бірі болып табылады.

Соңғы жылдары ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы нәтижесінде IoT (заттар интернеті) және жасанды интеллект (AI) кеңінен қолданыс табуда. IoT технологиялары әртүрлі датчиктер арқылы нақты уақыт режимінде жүйенің жұмыс параметрлерін (температура, қысым, ылғалдылық, энергия тұтыну) үздіксіз бақылауға мүмкіндік береді. Ал жасанды интеллект әдістері жиналған деректерді өңдеп, талдау жасап, тиімді басқару шешімдерін қабылдауға жағдай жасайды.

IoT және AI технологияларын біріктіре қолдану салқындату жүйелерін интеллектуалды басқаруға, энергия шығындарын азайтуға және жүйенің сенімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Мұндай интеграция нәтижесінде жүйе сыртқы орта жағдайларына бейімделіп, автоматты түрде жұмыс режимін реттей алады.

Зерттеу мақсаты мен міндеттері

Осы зерттеу жұмысының мақсаты – IoT және жасанды интеллект технологияларын қолдану арқылы салқындату жүйелерінің энергия тиімділігін арттыру жолдарын зерттеу және интеллектуалды басқару моделін ұсыну.

Міндеттері:

Салқындату жүйелерінің жұмыс принциптерін талдау

Энергия тұтыну көрсеткіштерін зерттеу

IoT технологияларының мүмкіндіктерін қарастыру

AI алгоритмдерін пайдалану арқылы басқару моделін құру

Жүйенің тиімділігін бағалау

Материалдар мен тәсілдер

Зерттеу жұмысында салқындату жүйелерінің энергия тиімділігін арттыру мақсатында IoT (заттар интернеті) және жасанды интеллект технологияларын біріктіріп қолдану қарастырылды.

Қолданылған материалдар. Зерттеу барысында келесі техникалық және бағдарламалық құралдар пайдаланылды: Температура, ылғалдылық және қысымды өлшейтін IoT датчиктері, энергия тұтынуды тіркейтін есептегіш құралдар, Деректерді жинау және сақтау жүйесі (микроконтроллер немесе сервер), Компьютерлік модельдеу ортасы (Python, MATLAB немесе ұқсас бағдарламалар). Салқындату жүйесінің зертханалық немесе модельдік нұсқасы

Зерттеу тәсілдері. Зерттеу бірнеше кезеңдерден тұрды:

1. Деректерді жинау. IoT датчиктері арқылы нақты уақыт режимінде келесі параметрлер өлшенді: температура, ылғалдылық, қысым, энергия тұтыну көрсеткіштері. Жиналған деректер базаға сақталды және кейінгі талдау үшін қолданылды.

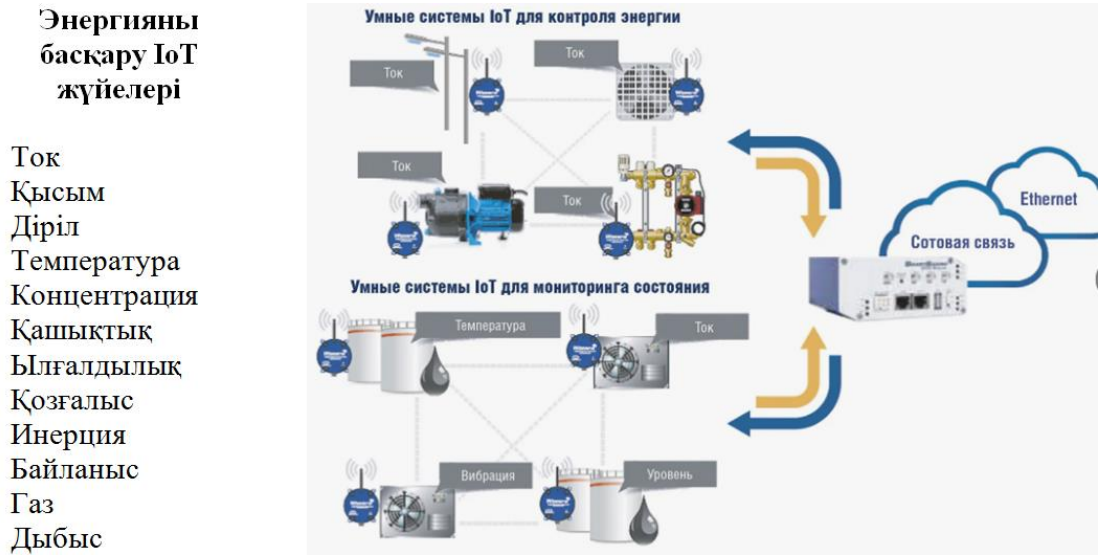
2. Деректерді өңдеу. Алынған мәліметтер: сүзгіден өткізілді (шуды азайту), қалыпқа келтірілді (нормализация), талдауға дайындалды

3. Жасанды интеллект әдістерін қолдану. Зерттеуде келесі AI әдістері пайдаланылды: Машиналық оқыту (Machine Learning), регрессиялық модельдер, нейрондық желілер. Бұл әдістер арқылы: энергия тұтыну болжанды және тиімді жұмыс режимі анықталды

4. Модель құру және басқару. AI негізінде салқындату жүйесінің интеллектуалды басқару моделі жасалды. Модель жүйенің жұмыс параметрлерін автоматты түрде реттеуге мүмкіндік береді.

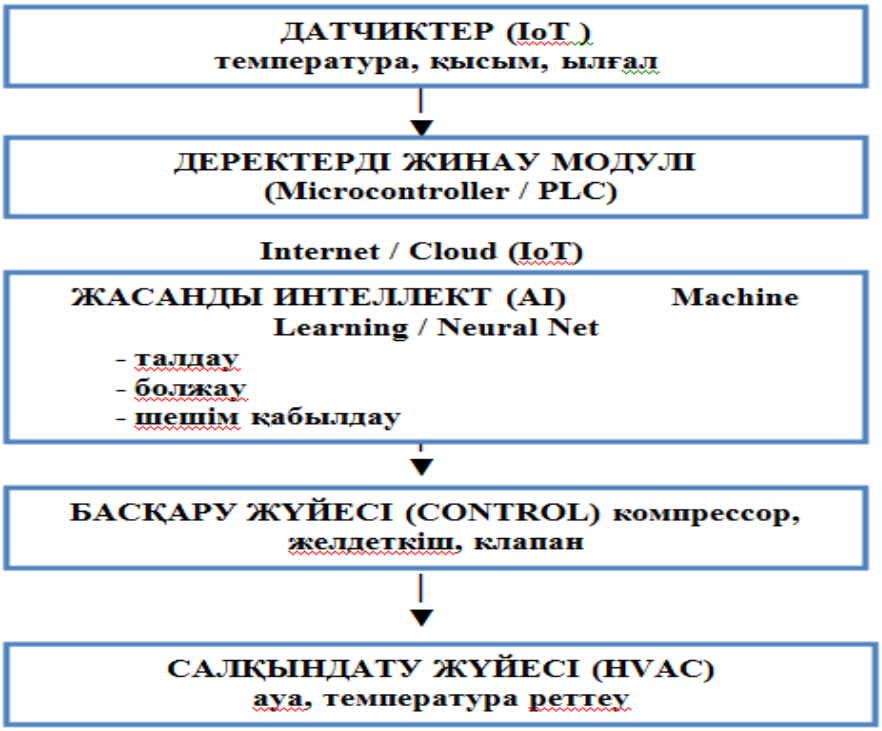
5. Салыстырмалы талдау. Дәстүрлі басқару әдісі мен ұсынылған интеллектуалды жүйе салыстырылды: энергия тұтыну, жұмыс тиімділігі, тұрақтылық көрсеткіштері

Тәсілдің ерекшелігі. Ұсынылған әдіс: нақты уақыт режимінде жұмыс істейді, автоматты шешім қабылдайды, энергия шығынын азайтады.

1 – Энергияны бақылауға арналған IoT смарт жүйелері

1. Негізгі құрылым (блок-схема)

2. Жұмыс принципі.

1. IoT кезеңі:Датчиктер температура, қысым, ылғалдылықты өлшейді, мәліметтер микроконтроллерге жіберіледі.

2. Деректерді беру: Ақпарат интернет/Cloud арқылы серверге өтеді

3. AI кезеңі: Машиналық оқыту модельдері деректерді талдайды

Жүйенің келесі жұмысын болжайды

Энергияны үнемдеу шешімін шығарады

4. Басқару: AI шешімі компрессор мен желдеткішке беріледі және жүйе автоматты түрде реттеледі.

5. Нәтиже: Энергия үнемделеді, температура тұрақтанады және жүйе “ақылды” жұмыс істейді.

Нәтижелер. Жалпы нәтижелерді сипаттау**.** Зерттеу барысында IoT датчиктері арқылы салқындату жүйесінің негізгі параметрлері (температура, ылғалдылық, энергия тұтыну және жүйе жүктемесі) үздіксіз бақыланды. Жиналған деректер жасанды интеллект алгоритмдеріне (машиналық оқыту модельдері) енгізіліп, жүйенің жұмыс режимін автоматты түрде оңтайландыру жүзеге асырылды.

Алынған нәтижелер IoT және AI технологияларын біріктіру салқындату жүйелерінің энергия тиімділігін едәуір арттыратынын көрсетті. Дәстүрлі басқару жүйесімен салыстырғанда интеллектуалды басқару жүйесі тұрақты температураны сақтап, артық энергия шығынын азайтты.

Зерттеу барысында IoT датчиктері арқылы алынған деректер негізінде салқындату жүйесінің энергия тұтынуы талданды және жасанды интеллект моделімен басқару нәтижелері дәстүрлі әдіспен салыстырылды.

Талдау нәтижесінде келесі көрсеткіштер анықталды:

Дәстүрлі басқару жүйесінде энергия тұтыну тұрақсыз және жоғары болды

Төмендегі кестеде дәстүрлі жүйе мен IoT+AI негізіндегі жүйенің салыстырмалы нәтижелері берілген:

Кесте 1 – Салыстырмалы нәтижелер

Көрсеткіштер	Дәстүрлі жүйе	IoT + AI жүйе	Өзгеріс (%)
Орташа энергия тұтыну (кВт·сағ)	120	90	↓ 25%
Температура ауытқуы (°C)	±3.5	±0.8	↓ 77%
Жүйе реакция уақыты (сек)	8–10	2–3	↓ 70%
Энергия тиімділігі (%)	60	85	↑ 25%
Ақау анықтау дәлдігі (%)	65	92	↑ 27%

Энергия тұтыну нәтижелерін талдау. Алынған деректер бойынша IoT + AI жүйесі энергия тұтынуды орта есеппен 20–25% дейін төмендеткені байқалды. Бұл төмендеу бірнеше факторға байланысты:

- Жүйе тек қажетті уақытта ғана белсенді жұмыс істейді
- AI алгоритмдері артық салқындатуды болдырмайды
- Датчиктер нақты уақыттағы деректерді беріп отырады
- Жүктемеге байланысты автоматты реттеу жүзеге асады

Дәстүрлі жүйеде компрессор мен желдеткіш жиі толық қуатта жұмыс істейтіндіктен энергия шығыны жоғары болады.

IoT + AI негізіндегі жүйеде энергия тұтыну бірқалыпты және төмен деңгейде сақталды. Орташа энергия үнемдеу 15–25% аралығында болды, емператураны реттеу дәлдігі айтарлықтай арттып жүйенің жауап беру уақыты (reaction time) қысқарды.

Температура тұрақтылығын талдау. Температураны бақылау нәтижелері AI жүйесінің айтарлықтай артықшылығын көрсетті. Дәстүрлі жүйеде температура жиі тербеліп, комфорт деңгейі тұрақсыз болды.

Ал IoT+AI жүйесінде температура: тұрақты диапазонда сақталды (21–23°C), ауытқу минималды болды, микроклимат сапасы жақсарды. Бұл әсіресе серверлік бөлмелер, ауруханалар және өндірістік цехтар үшін маңызды.

Жүйе тиімділігін талдау. Жүйенің тиімділігі жүктеме артқан кезде де тұрақты сақталды. Бұл AI моделінің адаптивті жұмыс істеу қабілетін көрсетеді. AI жүйесі: жүктеме артқанда компрессор қуатын автоматты реттейді, энергия шығынын теңестіреді, жүйенің “артық жұмыс істеуін” болдырмайды

AI моделінің әсерін талдау. Жасанды интеллект қолданылған модель келесі артықшылықтарды көрсетті: Энергия тұтынуды алдын ала болжау, жүйе ақауларын ерте анықтау, автоматты шешім қабылдау, жұмыс режимін бейімдеу. Машиналық оқыту алгоритмдері (регрессия және нейрондық

желілер) тарихи деректерді талдау арқылы болашақ энергия тұтыну сценарийін дәл болжады.

IoT технологиясының рөлі. IoT датчиктері зерттеуде негізгі дерек көзі болды. Олар: нақты уақыттағы мониторинг жүргізді, температура мен қысым өзгерістерін тіркеді, энергия тұтынуды өлшеді, Бұл деректер AI моделінің дәлдігін арттырды.

Жалпы талқылау

Зерттеу нәтижелері IoT және AI интеграциясы салқындату жүйелерін интеллектуалды басқаруда жоғары тиімді шешім екенін дәлелдеді. Бұл технологиялар:

энергия үнемдеуді қамтамасыз етеді

жүйенің тұрақтылығын арттырады

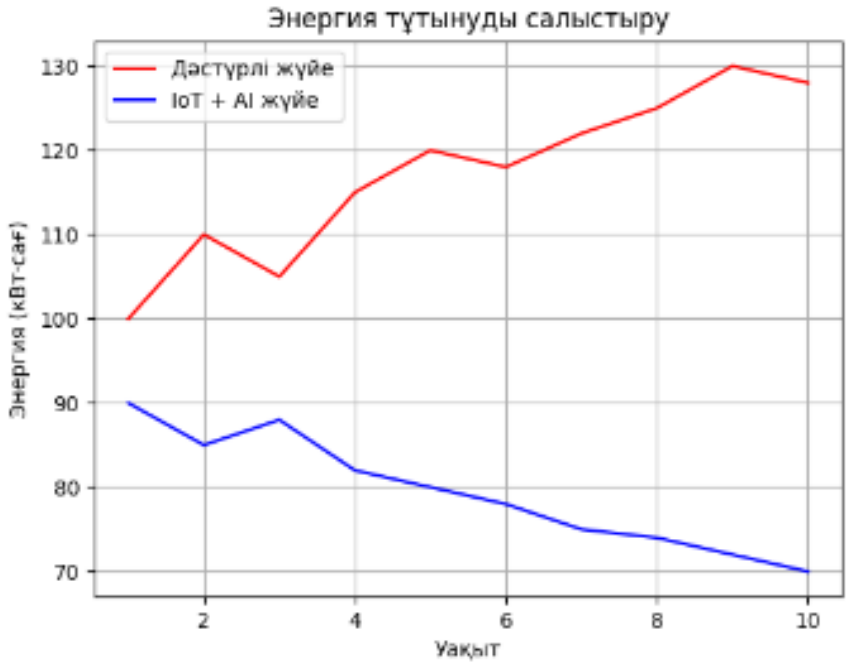
техникалық қызмет көрсету шығындарын азайтады

автоматтандыру деңгейін жоғарылатады

Сонымен қатар, мұндай жүйелер Industry 4.0 және Smart Building концепцияларына толық сәйкес келеді.

Шектеулер. Зерттеу барысында кейбір шектеулер анықталды: нақты өндірістік деректердің шектеулі болуы, модельді оқыту үшін үлкен деректер жиыны қажет, бастапқы жабдық құны жоғары болуы мүмкін

1. Энергия тұтыну салыстыру графигі

1 – **Энергия тұтыну салыстыру графигі**

-X осі: уақыт (сағат/күн) -Y осі: энергия (кВт·сағ)

AI сызығы төмен болып тұрады

-дәстүрлі жүйе

-AI басқару жүйесі

2. Температура тұрақтылығы графигі

Дәстүрлі жүйеде: ауытқу көп

AI жүйеде: тұрақты сызық

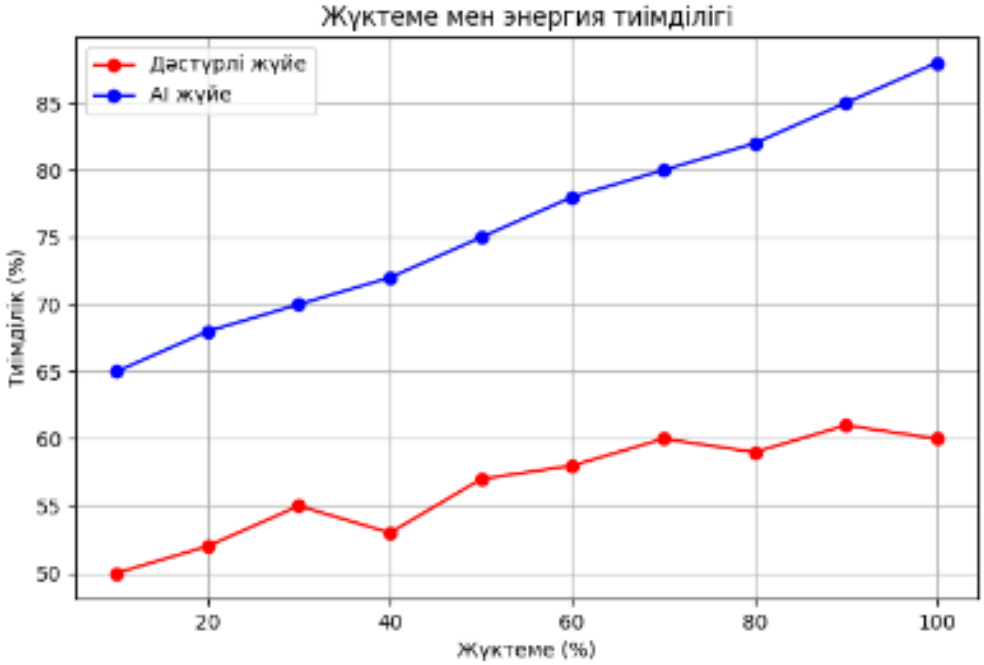

2 –**Температура тұрақтылығы графигі**

Бұл “ақылды басқарудың” дәлелі

3. Жүктеме мен энергия тиімділігі

AI жүйесі жоғары тиімділік береді

3- Жүктеме мен энергия тиімділігі

X: жүктеме (%) 6 Y: энергия тиімділігі (%)

Талқылау. Алынған нәтижелер IoT және жасанды интеллектті біріктіру салқындату жүйелерінің жұмысын едәуір жақсартатынын көрсетті. IoT датчиктері нақты уақыттағы деректерді үздіксіз жеткізсе, AI алгоритмдері осы деректерді талдау арқылы оптималды басқару шешімдерін қабылдайды.

Бұл тәсіл:

энергия шығынын азайтады

жүйенің тұрақтылығын арттырады

техникалық ақаулардың алдын алуға мүмкіндік береді

Қорытынды. Бұл зерттеуде IoT және жасанды интеллект технологияларын қолдану арқылы салқындату жүйелерінің энергия тиімділігі қарастырылды. IoT датчиктері арқылы нақты уақыт режимінде деректер жиналып, жасанды интеллект алгоритмдері арқылы талданды. Нәтижесінде жүйенің энергия тұтынуы 15–25 пайызға дейін төмендеді және температураны реттеу дәлдігі артты.

Сондықтан IoT пен AI интеграциясы салқындату жүйелерін интеллектуалды басқаруда тиімді шешім болып табылады.

Жүргізілген талдау IoT және AI технологияларының салқындату жүйелерін басқаруда тиімді екенін көрсетті. Энергия шығынын азайту, температура тұрақтылығын сақтау және автоматтандыру деңгейін арттыру – негізгі нәтижелер болып табылады.

Әдебиеттер

1. ҚР Энергетика министрлігі (2023). *Энергия үнемдеу және тиімді пайдалану туралы ұлттық есеп*. Астана.
2. Соловьев, А.В. (2022). *Интеллектуальные системы управления климатом зданий*. Москва: Энергоатомиздат.
3. Wang, L., & Zhang, T. (2022). Energy-efficient HVAC systems using artificial intelligence techniques. Energy and Buildings, 268, 112-145.
4. Al-Fuqaha, A., Guizani, M., Mohammadi, M., Aledhari, M., & Ayyash, M. (2015). Internet of Things: A survey on enabling technologies, protocols, and applications. IEEE Communications Surveys & Tutorials, 17(4), 2347–2376.
5. Chen, X., & Li, Y. (2021). Machine learning-based energy optimization in smart buildings. Applied Energy, 295, 117-332.
6. Zhang, Y., & Tao, F. (2020). Industrial IoT and smart manufacturing systems. IEEE Access, 8, 219-240.
7. Ashrae Handbook (2021). HVAC Systems and Equipment. American Society of Heating, Refrigerating and Air-Conditioning Engineers.
8. Russel, S., & Norvig, P. (2021). Artificial Intelligence: A Modern Approach. Pearson Education.

9. Kaur, D., & Singh, R. (2020). Deep learning applications in smart energy systems. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 133, 110-150.
10. IoT Analytics Report (2023). Smart Building and Energy Efficiency Trends. IoT World Journal.

ҒТАМР (МРНТИ) 629.5.08

ЖАЯУ ЖҮРГІНШІЛЕРДІҢ ҚАТЫСУЫМЕН БОЛАТЫН ЖОЛ-КӨЛІК ОҚИҒАЛАРЫНЫҢ АПАТТЫЛЫҒЫН ТАЛДАУ

Мейрамбекұлы Мирас
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
ТТ-24-1 оқу тобының студенті
Мұстаяп Мұхтар Болатұлы
ғылыми жетекші, аға оқытушы,
«Аграрлық технологиялар» БББ

Аңдатпа. Жаяу жүргіншілер үшін жол қозғалысының жағдайы айтарлықтай өзгеріп, анағұрлым қауіпті бола түсті. Сонымен қатар, көше-жол желісінің инженерлік-техникалық қамтамасыз ету жүйесі жол қозғалысына қатысушылардың қажеттіліктеріне толық сәйкес келмейді. Нәтижесінде жаяу жүргіншілердің жол қозғалысы ережелерін бұзуы салдарынан орын алатын жол-көлік оқиғаларының, сондай-ақ қаза болғандар мен жарақат алғандардың саны күрт өсуде. Мақалада жаяу жүргіншілердің кінәсінен болған жол-көлік оқиғаларының статистикасы және зардап шеккен жаяу жүргіншілер саны талданады.

Түйінді сөздер: жаяу жүргіншілер, апаттылық, жол қозғалысының қауіпсіздігі, жол инфрақұрылымы, жасанды интеллект.

Аннотация. Условия дорожного движения для пешеходов значительно изменились и стали более опасными. Кроме того, система инженерно-технического обеспечения улично-дорожной сети не полностью соответствует потребностям участников дорожного движения. В результате резко увеличивается количество дорожно-транспортных происшествий, происходящих из-за нарушения пешеходами правил дорожного движения, а также число погибших и пострадавших. В статье анализируется статистика дорожно-транспортных происшествий, произошедших по вине пешеходов, а также количество пострадавших пешеходов.

Ключевые слова: пешеходы, аварийность, безопасность дорожного движения, дорожная инфраструктура, искусственный интеллект.

Abstract. Road traffic conditions for pedestrians have changed significantly and have become more dangerous. In addition, the engineering and technical support system of the street and road network does not fully meet the needs of road

users. As a result, the number of road traffic accidents caused by pedestrians violating traffic rules, as well as the number of fatalities and injuries, has been increasing sharply. The article analyzes statistics on road traffic accidents caused by pedestrians and the number of injured pedestrians.

Keywords: pedestrians, accident rate, road traffic safety, road infrastructure, artificial intelligence.

Кіріспе

Жаяу жүргіншілердің қатысуымен болатын жол-көлік оқиғалары қазіргі уақытта қалалық көлік жүйесіндегі ең өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Қала мен қала маңындағы елді мекендерде жол-көлік оқиғаларының басым көпшілігі көше-жол желісінде орын алады, ал олардың ішінде жаяу жүргіншілерді қағу оқиғалары айтарлықтай үлеске ие. Соңғы жылдары автокөліктердің саны күрт өсуіне байланысты жаяу жүргіншілер қозғалысын ұйымдастыру мәселесі шиеленісті сипат алды.

Жол қозғалысының қауіпсіздігі – жаяу жүргіншілердің қауіпсіздігін қамтамасыз етумен тығыз байланысты. Қалалардағы көліктердің санының өсуі, тұрғындар жаңа жол қозғалысы жағдайларына сәйкес келетін мінез-құлық стереотиптерін қалыптастыра алмай отыр. Жаяу жүргіншілер жол-көлік оқиғаларында жарақат алатын және қаза табатын ең көп санды топтардың бірін құрайды. Сонымен қатар, көше-жол желісінің инженерлік-техникалық қамтамасыз ету жүйесі жол қозғалысына қатысушылардың қажеттіліктеріне сәйкес келмейді.

Жүргізушілердің қате әрекеттері – жол-көлік оқиғаларының негізгі себебі болып табылады. Көлік жылдамдығын асыру, мас күйде көлік басқару және қарсы бағытта жолға шығу сияқты себептер апаттылықтың негізгі факторлары болып табылады. Жүргізушілер кінәсінен болған жол-көлік оқиғаларының салдары жарақат алғандардың және қаза болғандардың 20-35%-ын құрайды. Сонымен бірге, жаяу жүргіншілерге соғу оқиғалары жол-көлік апаттылығының ең қауіпті түрлерінің бірі болып саналады.

Жаяу жүргіншілердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында арнайы бағдарламалар мен жобалар әзірленіп, жол инфрақұрылымын жаңарту, жаяу жүргіншілер өткелдерін, қауіпсіздік аралшаларын және жол қоршауларын орнату сияқты кешенді шаралар жүргізіледі.

Материалдар мен тәсілдер

Бұл зерттеуде жол-көлік оқиғаларының жаяу жүргіншілерге әсерін талдау үшін келесі материалдар мен әдістер қолданылды:

1. **Статистикалық деректерді талдау**:
   - Ішкі істер министрлігінің ресми статистикалық мәліметтері;
   - ҚР жол-көлік оқиғаларының статистикалық көрсеткіштері (2020–2024 ж).

Автомобиль жолдарында орын алатын жол-көлік оқиғаларының себептері

2. Жол-көлік оқиғаларының түрлері мен себептерін талдау:

- Жүргізушілер кінәсінен, жаяу жүргіншілер кінәсінен және басқа факторлардан болған жол-көлік оқиғаларының бөлінуі;
- Жарақат алғандар мен қаза болғандардың категориялары бойынша жіктелуі;
- Жол-көлік оқиғаларының түрлері: көлік құралдарының соқтығысуы, жаяу жүргіншіге соғу, велосипедшіге соғу және т.б.

Зерттеу әдістері статистикалық, салыстырмалы талдау негізінде жүргізілді. Сонымен қатар, халықаралық тәжірибені зерделеу арқылы ұсыныстар әзірленді.

Жаяу жүргіншілер жол-көлік оқиғаларында жарақат алатын және қаза табатын ең көп қатысушылар санаттарының бірін құрайды. Сонымен қатар, көше-жол желісінің инженерлік-техникалық қамтамасыз ету жүйесі жол қозғалысына қатысушылардың қажеттіліктеріне сәйкес келмейді. Жол-көлік оқиғалары көбінесе әлеуметтік нысандар орналасқан аймақтарда, сондай-ақ жаяу жүргіншілер жолақтары арасындағы көшелер аралығында орын алады, бұл көбінесе жаяу жүргіншілер жолақтарының жеткіліксіздігі және олардың бір-бірінен алыс орналасуымен түсіндіріледі. Жаяу жүргіншілерге арналған коммуникациялар (тротуарлар) жетіспейді, жаяу жүргіншілерге арналған кеңістіктер, әсіресе жаяу жүргіншілер аймақтары, көшелер мен алаңдар жеткіліксіздігі қатты сезіледі.

Нәтижесінде жаяу жүргіншілердің жол қозғалысы ережелерін бұзуы салдарынан жол-көлік оқиғаларының, сондай-ақ қаза болғандар мен жарақат алғандардың саны күрт өсуде. Жағдайдың нашарлағанын жол-көлік оқиғаларының салыстырмалы көрсеткіштерінің теріс тенденциясы да көрсетеді [1].

Апаттылықтың күрделі жағдайы және жағдайдың әрі қарай нашарлау тенденциялары көбінесе келесі себептермен түсіндіріледі:

– тұрғындардың үнемі өсіп келе жатқан мобильділігі;

– қоғамдық көліктен жеке көлікке тасымалдардың өсуі;

–көліктер санының өсуі мен көше-жол желісінің ұзындығы арасындағы теңгерімсіздік, қазіргі көлік ағынын есепке алмауы; [2].

Жол-көлік оқиғаларының басым көпшілігі жүргізушілердің жол қозғалысының қауіпсіздігі талаптарына сәйкес келмейтін дұрыс емес әрекеттерінен туындайды. Жүргізушінің қате әрекеттері көбінесе қозғалыс жағдайларын бағалауға жеткілікті көңіл бөлмеу, жүргізуші мен автокөліктің мүмкіндіктерін дұрыс есептемеу, жол қозғалысы ережелерін білмеу немесе елемеу сияқты себептермен түсіндіріледі.

Апаттылық жағдайын талдау жол-көлік оқиғаларының себептері мен олардың пайда болу жолдарын анықтауға бағытталған. Жол-көлік оқиғаларын талдаудың негізгі мақсаттары — жол-көлік оқиғаларын алдын алу мүмкіндіктерін жүйелі түрде іздеу, сондай-ақ оқиғаға кінәлілерді анықтау және оларға жауапкершілік шараларын қолдану.

Салдарына қарай барлық жол-көлік оқиғалары үш топқа бөлуге болады:

– өлімге әкелгендер;

– адамдарға дене жарақаттарын келтіргендер;

– материалдық шығындар.

Жолдар мен көліктегі қалыптасқан жағдайдың себептерін зерттеу үшін жол қозғалысының қауіпсіздік жүйесі талданды. Бұл талдау аясында оның бірнеше негізгі құрамдас элементтері бөлінді:

1.жол қозғалысына қатысушылар (жүргізуші, жаяу жүргінші);

2.көше-жол желісі (жолдардың жағдайы, жол инфрақұрылымы);

3.автокөліктер;

4.жол-көлік оқиғаларының нәтижесінде тиісті қызметтердің өзара әрекеттестігі.

Жүргізуші – жол қозғалысының қауіпсіздігі жүйесінің ең проблемалық элементі. Барлық жол-көлік оқиғаларының шамамен 80-90%-ы жүргізуші кінәсінен болады.

Қазақстандағы жол-көлік оқиғаларының 20-**30%-ы велосипедшілер мен жаяу жүргіншілермен соқтығысуға** тиесілі. Ж**ол-көлік оқиғалары салдарынан болатын өлім-жітім көрсеткіші бойынша** (1 млн тұрғынға шаққанда **126,8 жағдай тіркелген**). Негізінде, жолдардың **тек 29%-ы ғана халықаралық қауіпсіздік стандарттарына сәйкес келеді**, бұл жол-көлік апаттарының қаупін арттырады.[3].

ҚР жол-көлік оқиғаларының саны (2020-2024 жылдар аралығында) бойынша талдау көрсеткендей, облыстармен қалаларда ең көп таралған жол-көлік оқиғасы – көлік құралдарының соқтығысуы (89,8 мың оқиға). «Қаза болғандар» категориясы бойынша талдау көрсеткендей, ең қауіпті жол-көлік оқиғасы – соқтығысу: 9,8 мың адам қаза болған. Жаяу жүргіншіге соғу – 7,2 мың адам[4].

Кесте-1. Жаяу жүргіншілерге қатысты ЖКО статистикасы (2020–2025ж.)

Жыл	ЖКО ішіндегі жаяу жүргінші қатысқан апаттар	Қаза болғандардың ішіндегі жаяу жүргіншілер	Жарақат алғандардың ішіндегі жаяу жүргіншілер
2020	36%	28%	25%
2021	35–37%	26–28%	24–26%
2022	36–38%	25–27%	24–25%
2023	38–40%	25%	24–26%
2024	38–40%	25%	25%
2025	40%	25%	25%

Қазіргі көше-жол желісі жаяу жүргіншілер үшін жаңа жол қозғалысы жағдайларына сәйкес келмейді. Жол-көлік оқиғаларының салдарынан қаза

болған жаяу жүргіншілердің саны едәуір болғандықтан, жолдардағы көлік пен жаяу жүргіншілер ағындарының қақтығысын азайту шараларын қабылдау қажет. Жол қозғалысын ұйымдастырғанда жаяу жүргіншілер қозғалысына ерекше назар аудару керек, өйткені жаяу жүргіншілер – ең көп таралған және ең осал қатысушылар тобы.

Жаяу жүргіншілер қозғалысын ұйымдастырудың күрделілігі – олардың мінез-құлқын жүргізушілерге қарағанда реттеу қиын, ал реттеу режимдерін есептегенде белгілі бір жаяу жүргіншілер тобына тән психофизиологиялық факторларды ескеру қажет.

Жаяу жүргіншілер қозғалысының қауіпсіздігін арттыру үшін терең талдау жүргізу қажет:

- Жаяу жүргіншілерге соғумен байланысты жол-көлік оқиғаларының себептері мен жағдайларын зерттеу;
- Басқа өңірлер мен қалалардың озық тәжірибесін жинақтау;

Жаяу жүргіншілер қатысатын жол-көлік оқиғаларының алдын алу шаралары мыналарды қарастыруы қажет:

- Қажетті көпір және жер асты жаяу жүргіншілер өткелдерін салу;
- Жаяу жүргіншілер өткелдерін бір деңгейде жобалау, жабдықтау және күтіп ұстау (жарықтандыруды қамтамасыз ету, қауіпсіздік аралшаларын жасау, жол белгілерін орнату және жол белгілерін салу, өткелді тиімді орналастыру, көрінуін жақсарту, күту орындарындағы жол жамылғысының қауіпсіз жағдайын қамтамасыз ету);
- Жаяу жүргіншілер қоршауларын орнату;
- Тұрғын аймақтар мен жаяу жүргіншілер қозғалысына арналған аймақтарды ұйымдастыру;
- Тұрғын аймақтарда, жаяу жүргіншілер көп шоғырланған жерлерде көлік жылдамдығын шектеу және жүргізушілердің осы шектеулерді сақтауын бақылау (аймақтық жылдамдық шектеу енгізу, көлік жылдамдығын мәжбүрлі шектеу үшін жасанды кедергілерді қолдану және т.б.);
- Жүргізушілерге жаяу жүргіншілерді жақсырақ көрінуін қамтамасыз ету (киімге, әсіресе балалар киіміне жарық шағылыстыратын элементтер қолдану);
- Жүргізушілер мен жаяу жүргіншілердің жол қозғалысы ережелерін сақтауын күшейтіп бақылау;
- Жаяу жүргіншілердің қауіпсіздігін арттыру мақсатында әртүрлі жас ерекшеліктеріне байланысты (балалар, жастар, ересектер) психофизиологиялық факторларды ескере отырып, жаппай ақпараттық-ағартушылық іс-шараларды ұйымдастыру, оның ішінде телебағдарламалар әзірлеу, арнайы әдебиеттер мен жол қауіпсіздігін насихаттайтын баспа материалдарын шығару қажет.

Осы бағыт аясында жүргізушілердің жаяу жүргіншілерге қатысты қауіпті мінез-құлқын болдырмауға бағытталған шараларды да іске асыру қажет

(жаяу жүргіншілерге «жол бер» ережесін міндетті сақтау қажеттілігі туралы қоғамдық пікір қалыптастыру, «сабырлы жүргізу» әдістерін енгізу және жол-жаяу өткелдеріндегі ережелерді бұзғаны үшін жауапкершілікті күшейту).

Сондықтан жаяу жүргіншілерді көлік соққысынан сенімді қорғауға арналған жол инфрақұрылымын құру мәселесі өзекті болып отыр (жер асты көпірі және реттелетін жаяу жүргіншілер өткелдері, қауіпсіздік аралшалары, жолдан жоғары орналасқан тротуарлар, жол қоршаулары және т.б.).

Нәтижелер

Талдау көрсеткендей, жол-көлік оқиғаларының 80-90%-ы жүргізушілердің қате әрекеттерінен туындайды. Жас және тәжірибесі аз жүргізушілердің қатысуымен болатын апаттар да айтарлықтай үлеске ие. Әсіресе, жол апаттарының **шамамен 50%-ы жүргізушілік тәжірибесі жеткіліксіз, көбіне 30 жасқа дейінгі жүргізушілердің қатысуымен** орын алады. Жол-көлік оқиғаларының негізгі себептері: жылдамдықты асыру, алкогольдік, есірткілік немесе токсикоманикалық мас күйде көлік басқару, қарсы жолға шығу. **Велосипедшілер мен жаяу жүргіншілермен соқтығысу** оқиғалары барлық жол-көлік апаттарының 20-35%-ын құрайды.

Жүргізілген талдау жол қозғалысының қауіпсіздігін арттыру үшін кешенді инженерлік және ұйымдастырушылық шараларды енгізудің маңызды екенін көрсетті: жаяу жүргіншілер өткелдері, қауіпсіздік аралшалары, тротуарлар, жол қоршаулары, жарықтандыру және ақпараттық науқандар.

Талдау

Қазіргі уақытта жол-көлік оқиғаларының алдын алу және жаяу жүргіншілердің қауіпсіздігін арттыру мақсатында көптеген елдерде «ақылды жаяу жүргіншілер өткелдері» (Smart Pedestrian Crossing) кеңінен енгізілуде. Мұндай жүйелер заманауи цифрлық технологияларға, атап айтқанда сенсорлар, жарықдиодты (LED) жарықтандыру, жасанды интеллект, бейнебақылау камералары және автоматтандырылған сигнал беру жүйелеріне негізделеді [5].

А**қылды жаяу жүргіншілер жолағы (Smart Pedestrian Crossing / Smart Crosswalk)** көптеген елдерде қолданылып жатыр. Мұндай жүйелер жол қауіпсіздігін арттыру үшін **датчиктер, LED жарықтар, дыбыстық сигналдар** сияқты технологияларды қолданады. Бұл жүйелер **жол қауіпсіздігін арттырып, жол апатын 30–50% дейін азайтуға мүмкіндік береді.**

Қорытынды

Жаяу жүргіншілердің қауіпсіздігін арттыру мақсатында жол қозғалысы инфрақұрылымын жаңарту, апаттылық көрсеткішін талдау және кешенді алдын алу шараларын енгізу өте маңызды. Жалпы алғанда, әлемдік тәжірибе көрсеткендей, ақылды жаяу жүргіншілер өткелдері жол қауіпсіздігін арттыруда тиімді құрал болып табылады. Олар LED жарықтандыру, қозғалыс сенсорлары, жасанды интеллект және жаңартылатын энергия көздері сияқты

заманауи технологияларды біріктіреді. Бұл жүйелерді енгізу жаяу жүргіншілердің қауіпсіздігін қамтамасыз етіп қана қоймай, жол-көлік оқиғаларын азайтуға және қалалардың цифрлық инфрақұрылымын дамытуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

1. Дьячкова О.М. Технические средства и информационные технологии в управлении транспортными технологическими процессами: учеб. Пособие / О.М. Дьячкова, А.С. Рыжова, П.П. Володькин. - Хабаровск : Изд-во Тихоокеан. Гос. ун-та, 2016. - 215 с.

2. Клинковштейн Г. И. Организация дорожного движения: учеб. Для вузов / Г. И. Клинковштейн, М.Б Афанасьев. - М.: Транспорт, 2001. - 247с.

3. Қазақ телеграф агенттігі, https://kaztag.kz/en/news/40-of-road-accidents-in-kazakhstan-fell-on-collisions-with-cyclists-and-pedestrians?utm_source=chatgpt.com

4. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі, Ұлттық статистика бюросы, https://stat.gov.kz/industries/business-statistics/stat-transport/dynamic-tables/

5. https://www.smartroad.hu/en/smart-crosswalk/?utm_source=chatgpt.com

ҒТАМР 55.31.29

МАШИНА БӨЛШЕКТЕРІН ҚАЛПЫНА КЕЛТІРУ МЕН НЫҒАЙТУДЫҢ ЗАМАНАУИ ЖӘНЕ ПЕРСПЕКТИВАЛЫҚ ӘДІСТЕРІ

Болысбаев Ерасыл Сәндібекұлы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
ТТ-24-1 оқу тобының студенті,
Нұржан Данабек Жағыпарұлы
ғылыми жетекші, PhD доктор,
«Аграрлық технологиялар» ББББ

Аңдатпа: Мақалада автомобиль бөлшектерін қалпына келтіру мен нығайтудың әртүрлі заманауи және перспективалық әдістері, сондай-ақ олардың негізгі артықшылықтары мен кемшіліктері қарастырылды.

Кілттік сөздер: автомобиль, қатайту, қалпына келтіру, дәнекерлеу, бүрку, беткі қабат.

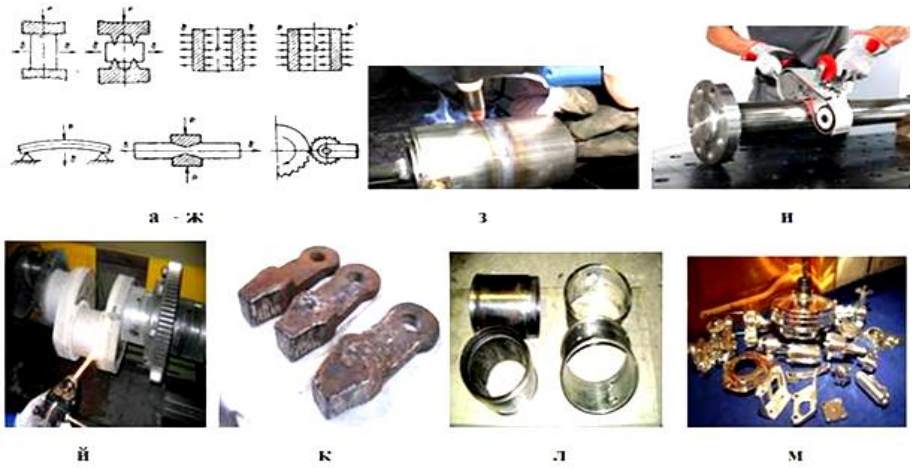
Аннотация: В статье рассмотрены различные современные и перспективные методы восстановления и упрочнения деталей автомобилей, а также их основные преимущества и недостатки.

Ключевые слова: автомобиль, упрочнение, восстановление, сварка, напыление, поверхностный слой.

Abstract: The article discusses various modern and promising methods of restoring and strengthening automobile parts, as well as their main advantages and disadvantages.

Keywords: car, strengthening (hardening), restoration (recovery), welding, spraying (coating), surface layer.

Бөлшектердің істен шығуы көбінесе тозу процесімен байланысты, яғни бөлшектердің негізгі массасына қарағанда әлдеқайда жұқа беткі қабаттарының зақымдануынан туындайды. Сондықтан көптеген бөлшектерді (роликтер, тостағандар мен конустар, редукторлар, біліктер, осьтер және т.б.) жаңаға ауыстырудың орнына, оларды қалпына келтіру тиімдірек болып табылады. Сонымен қатар, жөндеу кезінде қосалқы бөлшектерге айтарлықтай шығын жұмсалады, сондықтан бұл шығындарды азайтудың негізгі жолы - бөлшектерді қалпына келтіру және нығайтуға арналған тиімді технологияларды қолдану болып табылады. Бөлшекті қалпына келтіру - бұл оның ақауларын жою арқылы жұмыс қабілеттілігін және нормативтік-техникалық құжаттамада көрсетілген геометриялық параметрлерін қалпына келтіруге бағытталған әртүрлі технологиялық операциялар мен процестер жиынтығы. Бүгінгі таңда бөлшектерді жөндеудің көптеген әдістері бар және олар кеңінен қолданылады. Енді ең танымал әрі болашағы бар әдістерге тоқталайық.

Сурет 1. Бөлшектерді қалпына келтіру әдістері:
а-ж-тұнба, тарату, қысу, сору, илемдеу; з-дәнекерлеу; и-тегістеу;
й-бүрку; к-балқыту; л-темірлеу, м-хромдау

Қалпына келтірудің ең қарапайым әдістерінің бірі - механикалық әдіс. Бұл топқа келесі тәсілдер жатады: жөндеу өлшемімен өңдеу, қосымша жөндеу бөлігін орнату, өңдеу арқылы дұрыс геометриялық пішін беру және қайта жасақтау. Сондай-ақ, механикалық әдістерге тегістеу, жылтырату, токарлық өңдеу және басқа да тәсілдер кіреді [1].

Ең қарапайым әрі кең таралған әдістердің бірі - пластикалық деформация әдісі. Оған сору, тарту, қысу сияқты әртүрлі тәсілдер, сондай-ақ илеу, шөгу, экструзия және созу (а-ж схемасы) жатады. Бөлшектерді пластикалық деформация арқылы қалпына келтіру олардың сыртқы күштердің әсерінен металдың бұзылуынсыз қайта құрылуына негізделеді, бұл геометриялық пішін мен өлшемдерді өзгертуге мүмкіндік береді . Бөлшектерді пластикалық деформация арқылы жөндеу - тозған бөлшектерді пластикалық деформацияға сүйене отырып қалпына келтіретін және кейіннен өңдеуді қамтитын ең кең таралған әдістердің бірі.

Бөлшектерді қалпына келтіру кезінде әртүрлі дәнекерлеу әдістері қолданылады - электр доғасы, газ және байланыс дәнекерлеу. Дәнекерлеу қолмен, жартылай автоматты немесе толық автоматты түрде жүзеге асырылуы мүмкін және әртүрлі қорғаныс орталарында орындалуы мүмкін (ағын астында, сұйықтықта немесе қорғаныш газ ортасында) [1].

Ең перспективалы әдістердің бірі - ұнтақ, сым немесе таспаны пайдаланып дәнекерлеу. Сонымен қатар, лазерлік және плазмалық дәнекерлеудің әртүрлі түрлері де танымал болып келеді. Бұл әдістерде балқыту немесе дәнекерлеу үшін жылу көзі ретінде лазер сәулесі немесе плазма ағыны пайдаланылады.

Бұл әдістердің танымалдығы олардың тез және сапалы жұмыс істеуінде, сондай-ақ ең қиын қолжетімді жерлерде дәнекерлеу және бөлшектерді балқыту мүмкіндігін беретіндігінде. Сонымен қатар, термиялық әсер аймағын бақылау, жылу энергиясының жоғары концентрациясын, доғалық разрядтың тұрақтылығын және жылудың дәрежесін реттеу мүмкіндігі іс жүзінде шешілген. Дегенмен, бүгінгі таңда бұл әдістердің басты шектеуі - жабдықтың күрделілігінде.

Бөлшектерді жөндеу кезінде қолданылатын электрлік доғалық дәнекерлеудің ең прогрессивті әдістеріне діріл доғасы, индукция, катодты сәуле және басқа да бөлшектерді балқыту тәсілдері (й схемасы) жатады. Ең перспективалы әдістердің қатарында ультрадыбыстық, диффузиялық, жарылыс, үйкеліс және басқа тәсілдер бар.

Қаптаудың негізгі кемшілігі: бөлшектің жоғары қызуы және негізгі материал мен толтырғыш материалдардың айтарлықтай араласуы.

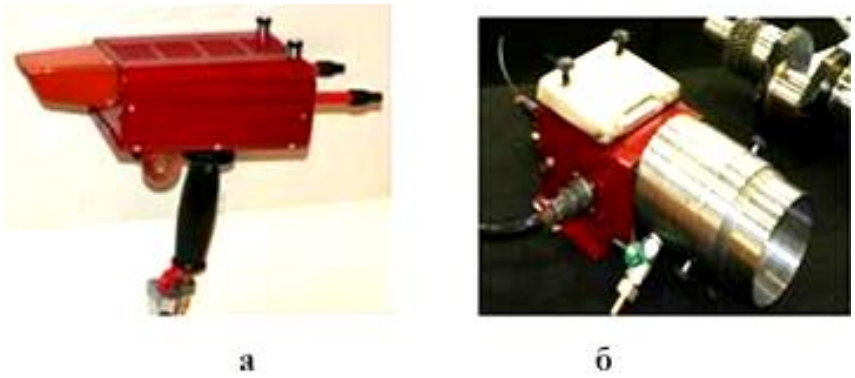
Перспективалы әдістердің бірі - газды бүрку, яғни металдандыру. Бұл процесс тозған бетке балқытылған метал қабатын сығылған газ ағыны немесе плазма арқылы жағуды қамтиды.

Бүркудің екі негізгі түрі бар: электр доғасы және жоғары жиілікті бүрку. Сондай-ақ, детонациялық, иондық-плазмалық және плазмалық бүрку әдістері де қолданылады.

Осылайша, қалыңдығы 0,3-тен 15 мм-ге дейінгі жоғары тозуға төзімді жабындарды қолдануға мүмкіндік туады.

Металлданған жабындар бірнеше рет қайта қолдануға төтеп бере алады. Алайда электр доғалы және газды жоғары жиілікті

металлизаторлармен алынған жабындар сынғыш болып, дайындаманың металымен жабысу беріктігі төмен болады. Сондықтан бұл әдістер кеңінен қолданылмайды. Плазмотрондарды әзірлеу және өнеркәсіпте қолдану бөлшектерді металдандыру арқылы қалпына келтіру мүмкіндіктерін едәуір кеңейтті [3].

а б

Сурет 2. Дыбыстан жоғары металлизаторлар:
а - басқару пульті бар ЭДМ - 9 ШД дыбыстан жоғары электр доғалы металлизатор (қолмен); б - басқару пульті бар ЭДМ-10 ШД дыбыстан жоғары электр доғалы металлизатор (станоктық).

Бөлшектерді қалпына келтірудің тағы бір тобы - гальваникалық және химиялық жабындарды қолдану. Бұл топқа темірлеудің әртүрлі әдістері (л схемасы), хромдау (м схемасы), мырыштау, никельмен қаптау және басқа да тәсілдер жатады. Бұл әдіс жаңа емес - оны 1938 жылы ресейлік академик Б.С. Якоби енгізген. Процестің мәні - электролиттік жолмен жабындарды алу, яғни бөлшектер жабылатын металдардың тұздарының сулы ерітінділерін пайдалану. Қазіргі күнге дейін бұл қалпына келтірудің ең кең таралған және перспективалы әдістерінің бірі болып табылады.

Тағы бір перспективалы әдіс - өзін-өзі қатайтатын пластмассаларды қолдану. Бұл әдіс негізгі және корпус бөлшектерінің тозған беттерін қалпына келтіру үшін пайдаланылады және оларды қосымша өңдеусіз немесе минималды өңдеумен қалпына келтіруге мүмкіндік береді, сонымен қатар бөлшектердің қызмет мерзімін ұзартады.

АСТ-Т, ТШ, СХЭ-2 маркалы өзін-өзі қатайтатын пластмассалар қыздырылған бөлікке (t = 200-250°С) шашылады, бұл олардың бетке жақсы жабысуын қамтамасыз етеді және бөлшектің тозған аймақтарын тиімді түрде қалпына келтіруге мүмкіндік береді [2].

Сонымен қатар, бөлшектерді қалпына келтірудің басқа әдістерін де қолдануға болады, мысалы: дәнекерлеу (к схемасы), пісіру, мұздату, электрлік ұшқындар арқылы өңдеу, легірлеу, дәнекерлеудің басқа түрлері және т.б.

Көріп отырғанымыздай, автомобиль және ауыл шаруашылығы саласындағы бөлшектер мен механизмдерді қалпына келтіру және нығайту

әдістері мен тәсілдерінің саны өте көп. Олардың әрқайсысының өз артықшылықтары мен кемшіліктері бар. Соңғы уақытта бөлшектерді қалпына келтірмес бұрын дайындау және өңдеу әдістері, сондай-ақ жұмыс немесе толтырғыш материалдарды қолданудың жаңа және перспективалы тәсілдері пайда болды. Дегенмен, олардың көпшілігінің қондырғылары күрделі конструкцияға ие, конфигурациялау қиын және жоғары бағамен ерекшеленеді, бұл олардың кең таралуы мен қолданылуына әсер етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Шпаков, В.В. Восстановление и упрочнение деталей машин методом наплавки и термической обработки. - Москва: Машиностроение, 2018. - 256 с.

2. Иванов, А.Н., Петров, С.В. Современные технологии ремонта и упрочнения деталей машин. - Санкт-Петербург: Лань, 2020. - 312 с.

3. Kolubaev, A., Petrov, D. Advanced Methods of Surface Strengthening in Mechanical Engineering. *Journal of Materials Processing Technology*, 2021, Vol. 288, pp. 116-129.

МРНТИ 68.35.01

ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫНЫҢ ЖАҒДАЙЫНДА ТІГІНЕН ӨСІРУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Бақытбеков Мирас Ұлықбекұлы,
Төрегелді Дана Сабырханқызы
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
АГР-23-1 оқу тобының студенттері,
Көптілеуов Болат Жеткербаевич
ғылыми жетекші, техника ғылымдарының
кандидаты, доцент

Аңдатпа: Зерттеу жұмысында Қызылорда облысының табиғи-климаттық ерекшеліктеріне сәйкес тігінен өсіру технологиясын практикалық қолданудың мүмкіндіктері айқындалды. Аймақтың континентальдық шөлді климаты, ылғал тапшылығы мен егістік жерлердің тұздануы осы технологиялық бағытты бірегей шешім ретінде ерекшелейді. Гидропоникалық, аэропоникалық және аквапоникалық жүйелер техникалық-экономикалық тұрғыдан салыстырылып, аймақ жағдайына ең лайықтысы анықталды. LED жарықтандырудың фотосинтездік тиімділігіне және инвестицияның өтелу динамикасына қатысты графикалық нәтижелер ұсынылды. Пилоттық кешен орнатуға бағытталған нақты іс-шаралар жүйесі жасалды.

Кілт сөздер: тігінен өсіру, гидропоника, Қызылорда, күн энергиясы, су ресурстарын үнемдеу.

Аннотация. В исследовании определены возможности практического применения технологии вертикального выращивания с учётом природно-климатических особенностей Кызылординской области. Континентальный засушливый климат региона, острый дефицит влаги и засоление пахотных земель выделяют данное технологическое направление как уникальное решение. Проведено технико-экономическое сравнение гидропонических, аэропонических и аквапонических систем с определением наиболее подходящей для региональных условий. Представлены графические результаты по фотосинтетической эффективности LED-освещения и динамике окупаемости инвестиций. Разработана система конкретных мероприятий по созданию пилотного комплекса.

Ключевые слова: вертикальное земледелие, гидропоника, Кызылорда, солнечная энергия, экономия водных ресурсов.

Abstract: The study identifies practical application prospects of vertical growing technology considering the natural and climatic characteristics of Kyzylorda region. The region's continental arid climate, severe water deficit, and salinization of croplands distinguish this technological approach as a unique solution. Hydroponic, aeroponic, and aquaponic systems were compared from a technical-economic perspective to determine the most suitable option for regional conditions. Graphical results on photosynthetic efficiency of LED lighting and investment payback dynamics are presented. A concrete set of measures for establishing a pilot complex has been developed.

Keywords: vertical growing, hydroponics, Kyzylorda region, solar energy, water resource conservation.

Қызылорда облысы – Қазақстанның ең қуаңшылық аймақтарының бірі. Жыл бойы жауын-шашын мөлшері 100–150 мм-ді ғана құрайды, жаздың ыстығы +42–45°C-қа жетеді. Сырдария өзенінің суы жылдан-жылға азайып, топырақтың тұздану деңгейі өсуде. Осындай жағдайда дәстүрлі егіншілік өнімділігі күрт төмен, азық-түлік тапшылығы өзекті мәселеге айналды. Тігінен өсіру технологиясы осы проблемаларды шешудің инновациялық жолы ретінде қарастырылады [1].

Тігінен өсіру (vertical growing) – өсімдіктерді жабық, бақыланатын ортада тігінен орналасқан қабаттарда өсіру технологиясы. Негізгі жүйелер: гидропоника, аэропоника және аквапоника. Жасанды LED жарықтандыру, климат-бақылау жүйесі мен автоматтандырылған қоректендіру арқылы оңтайлы өсу жағдайы жыл бойы қамтамасыз етіледі [2].

Аймақ үшін тігінен өсірудің стратегиялық артықшылықтары бар. Біріншіден, Қызылордада жылына 2800–3000 сағат күн радиациясы тіркеледі, бұл күн панельдерімен интеграцияны тиімді етеді. Екіншіден, жабық жүйеде өсіру топырақ тұзденуы мен су тапшылығы мәселелерін толық

шешеді. Үшіншіден, Байқоңыр маңы аймақтарында жер асты суларының ластану қаупі тігінен өсіруді таза балама ретінде қажет етеді [3].

Тігінен өсіру фермаларында жасанды жарықтандыру ең маңызды технологиялық компонент болып табылады. LED технологиясы энергия тиімділігі жоғары, жылу шығармайды және өсімдіктің қажетіне сай нақты толқын ұзындығын таңдауға мүмкіндік береді. Фотосинтез үшін хлорофил ең белсенді қызыл (660 нм) және көк (450 нм) спектрлерді сіңіреді [2].

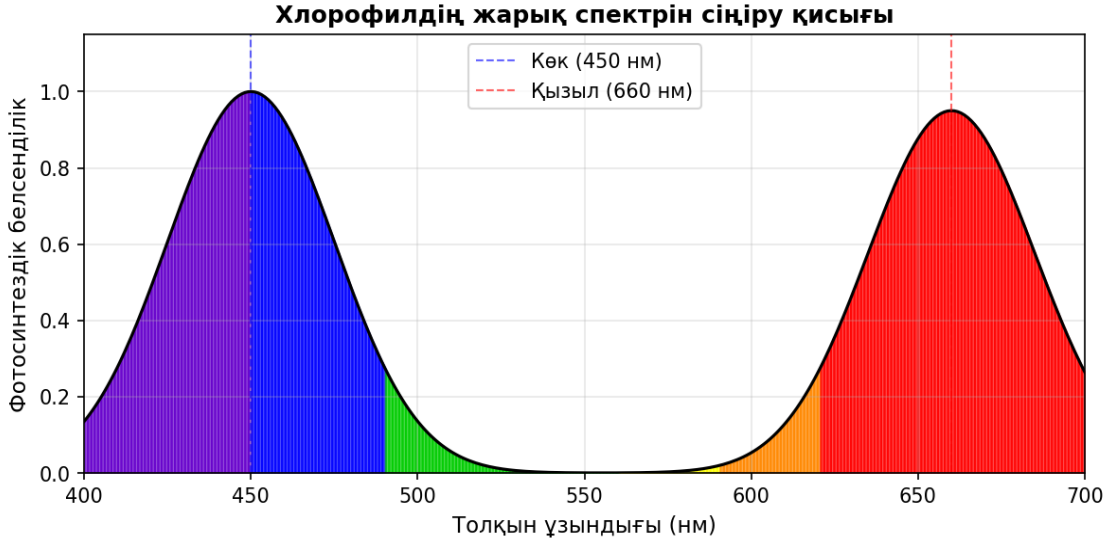
Әртүрлі LED спектрлерінің техникалық сипаттамалары 1-кестеде берілген.

Кесте 1 – LED жарықтандыру спектрлерінің сипаттамасы

Параметр	**Қызыл (660 нм)**	**Көк (450 нм)**	**Ақ (толық)**
Фотосинтездік тиімділік	Жоғары	Орташа	Төмен
Энергия тұтыну (Вт/м²)	35–45	30–40	50–70
Қолдану мақсаты	Өсу, жеміс	Вегетация	Жалпы өсу
Қызмет мерзімі (сағ)	50 000+	50 000+	30 000

1-кестеден көрінгендей, қызыл спектр фотосинтездік тиімділігі бойынша жетекші орында тұрса да, өсімдіктің вегетативтік дамуы үшін көк спектр де міндетті. Тәжірибелік фермаларда 70% қызыл + 30% көк LED арақатынасы оңтайлы деп саналады [2].

1-суреттен хлорофилдің 450 нм және 660 нм толқын ұзындықтарында екі жоғары сіңіру шыңы бар екені байқалады. Осы деректер негізінде тігінен өсіру фермаларында қызыл және көк LED лампаларының комбинациясы қолданылады, бұл энергия шығынын 40–60%-ға азайтады.

Сурет 1 – Хлорофилдің жарық спектрін сіңіру қисығы (фотосинтездік белсенділік)

Қызылорда облысы үшін су тапшылығы – ең өзекті экологиялық мәселе. Сырдария өзенінің суы соңғы 30 жылда 35%-ға азайды, ал топырақтың тұздану деңгейі облыс жерлерінің 60%-ында критикалық шекке жетті. Осы жағдайда тігінен өсіру жүйелерінің суды үнемдеу мүмкіндігі ерекше стратегиялық маңызға ие.

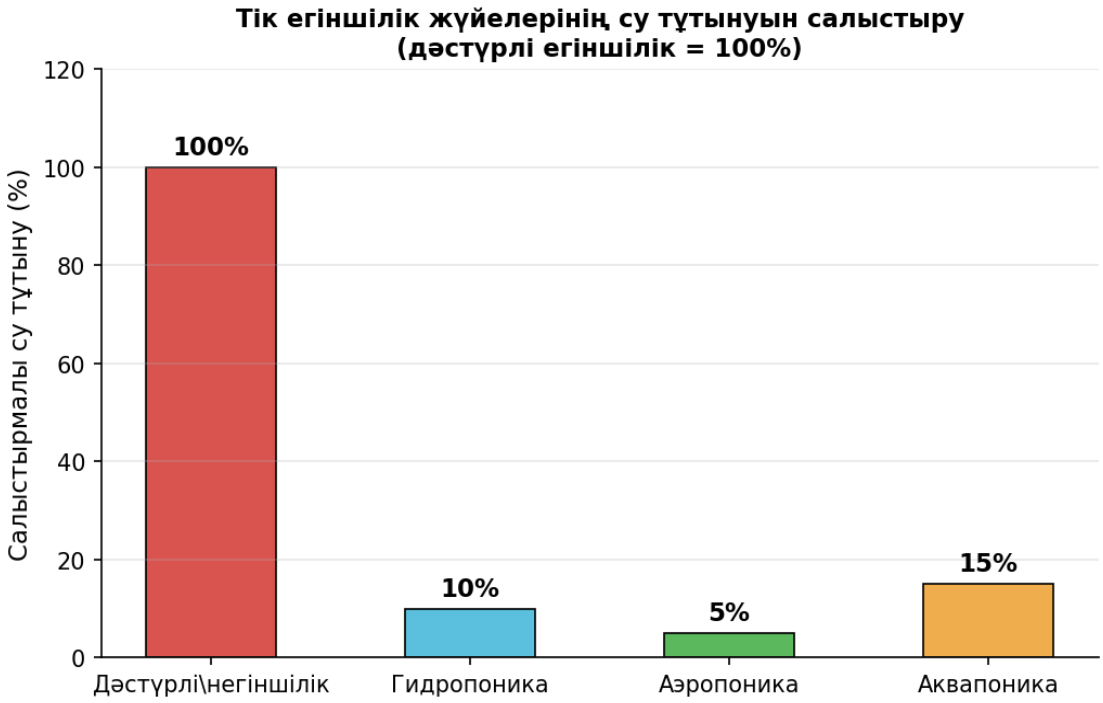
Негізгі өсіру жүйелерінің техникалық-экономикалық салыстыруы 2-кестеде берілген.

Кесте 2 – Тігінен өсіру жүйелерінің салыстырмалы сипаттамасы

Көрсеткіш	**Гидропоника**	**Аэропоника**	**Аквапоника**
Су тұтыну	90% үнемдеу	95% үнемдеу	85% үнемдеу
Өнімділік (кг/м²/жыл)	40–60	50–70	30–50
Күрделілік	Орташа	Жоғары	Жоғары
Бастапқы шығын	Орташа	Жоғары	Жоғары
Дақылдар	Көкөніс, жидек	Салат, шөптесін	Балық + өсімдік

2-кестеден көрініп тұрғандай, аэропоника суды ең аз тұтынады, бірақ аймақтағы алғашқы кезеңде орташа шығынды гидропоника жүйесін таңдау экономикалық тиімдірек [3].

2-суреттен дәстүрлі егіншілікпен салыстырғанда тігінен өсіру жүйелерінің су тұтынуы 85–95%-ға аз екені анық байқалады. Гидропоника жүйесінде су тікелей тамырға жеткізіліп, айналымда қайта пайдаланылады. Аэропоника – суды ең аз тұтынатын жүйе: тамырлар ауада орналасып, қоректік ерітінді тұман түрінде бүркіледі [3].

Сурет 2 – Тігінен өсіру жүйелерінің су тұтынуын дәстүрлі егіншілікпен салыстыру

Бұл технология өте өнімді және экономикалық тиімді, мысалы:

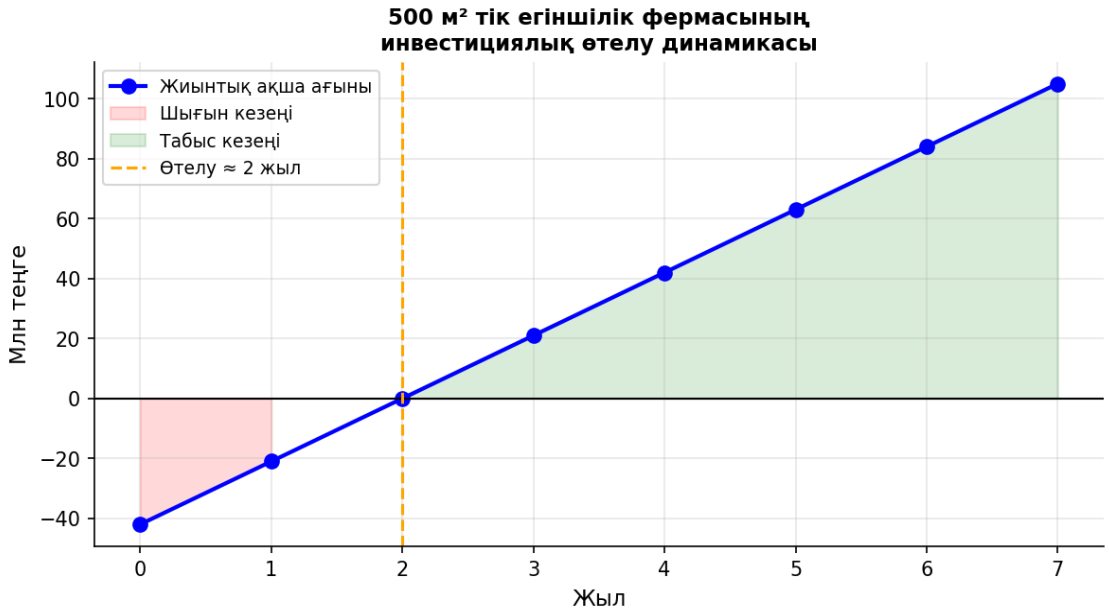
1000 м² алаңдағы, 10 қабатты тігінен өсіру фермасы жылына 45–60 тонна өнім бере алады. Дәстүрлі 15–20 гектар егістікпен тең нәтиже береді. Суды 90%-ға үнемдеу Сырдария бассейнінде ерекше маңызды [4]. Тігінен өсіру жүйесінің жалпылама энергетикалық тиімділігі мына формуламен өрнектеледі:

$$\eta = W_{өнім} / W_{жалпы} \times 100\% \qquad (1)$$

мұндағы η – энергетикалық тиімділік коэффициенті (%); W өнім – өсімдіктердің биомассасын өндіруге жұмсалған энергия (кВт·сағ); W жалпы – жүйенің жалпы энергия тұтынуы (кВт·сағ).

500 м² шағын ферма үшін бастапқы инвестиция 35–50 млн теңгені, жылдық операциялық шығын 8–12 млн теңгені құрайды. Жергілікті нарықта өткізуден жылдық табыс 18–25 млн теңгеге дейін жетеді. Инвестицияны өтеу мерзімі 4–6 жыл. «Ауыл аймағы» мемлекеттік бағдарламасы мен жасыл инвестиция қорлары арқылы субсидия алу мүмкіндіктері зерттелуде [5].

3-суреттен инвестиция шамамен 2 жылдан кейін өтеле бастайтыны байқалады. Бұл Қызылорда облысының жергілікті нарығында таза өнімге деген жоғары сұраныс жағдайында іске асырылатын болжам. Мемлекеттік субсидиялар есебінде өтелу мерзімін 1,5 жылға дейін қысқартуға болады.

Сурет 3 – 500 м² тігінен өсіру фермасының инвестициялық өтелу динамикасы

Қорыта келе, тігінен өсіру технологиясы Қызылорда облысының климаттық, экологиялық және азық-түлік мәселелерін кешенді шешуге қабілетті инновациялық бағыт болып табылады. Күн энергиясымен интеграция, суды 90%-ға үнемдеу және жоғары өнімділік осы технологияны аймақ үшін стратегиялық перспектива ретінде айқындайды. Алдағы зерттеулерде пилоттық жобаны Қызылорда қаласы маңында іске асыру және мемлекеттік бағдарламалармен байланыстыру ұсынылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Benke K., Tomkins B. Future food-production systems: vertical farming and controlled-environment agriculture // Sustainability: Science, Practice and Policy. – 2017. – Vol. 13(1). – P. 13–26.
2. Despommier D. The Vertical Farm: Feeding the World in the 21st Century. – New York: St. Martin's Press, 2010. – 305 p.
3. Kozai T., Niu G., Takagaki M. Plant Factory: An Indoor Vertical Farming System for Efficient Quality Food Production. – Academic Press, 2019. – 476 p.
4. Нұрланов Е.Б. Қызылорда облысындағы ауыл шаруашылығының инновациялық даму жолдары. – Қызылорда: Болашақ-Баспа, 2022. – 120 б.
5. Сырдарияның экологиялық мәселелері / Қазақстан экология институты. – Алматы, 2021. – 88 б.

ҒТАМР68.35.03

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ АРАЛ ӨҢІРІНДЕ ӨСІМДІК ШАРУАШЫЛЫҒЫН ӘРТАРАПТАНДЫРУ МАҚСАТЫНДА ДӘНДІК ҚҰМАЙ СОРТТАРЫН ЭКОЛОГИЯЛЫҚ СЫНАУ

Қалдыбекұлы Жанболат
Нұрадин Нұрлыбек Ержанұлы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
АГР-24-1 оқу тобының студенті,
Таутенов Ибадулла Айғалиұлы
Демесінова Айнұр Айтжанқызы
ғылыми жетекшілері: профессор-зерттеушісі, а.ш.ғ.д.,
философия докторы (PhD),
«Аграрлық технологиялар» ББББ

Аңдатпа: Мақалада дәндік құмайдың әлемдік коллекциясынан алынған отандық және шетелдік сорттарын аймақтың ерекше табиғи-климаттық жағдайында экологиялық сортсынауда қарастырылған.

Кілттік сөздер: құмай, әртараптандыру, өнімділік, вегетациялық кезең, экологиялық сортсынау.

Аннотация: В статье рассматриваются результаты экологического сортового тестирования отечественных и зарубежных сортов зернового сорго из мировой коллекции в уникальных природных и климатических условиях региона.

Ключевые слова: сорго, диверсификация, продуктивность, вегетационный период, экологические сортоиспытания.

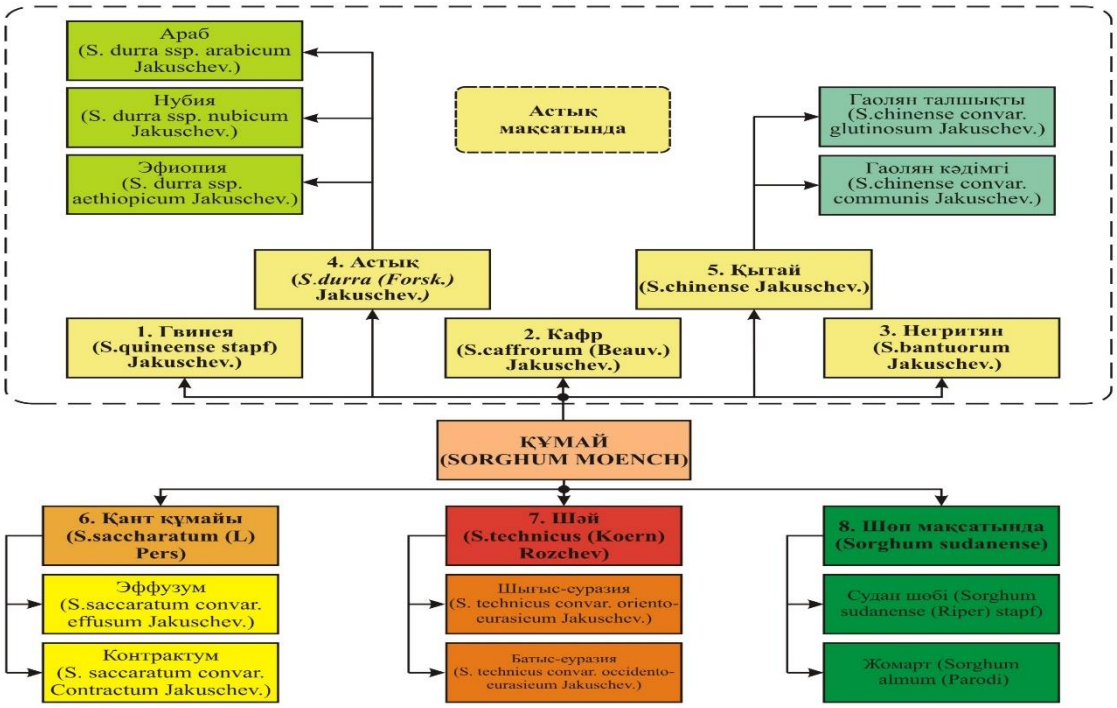
Abstract: The article examines the results of ecological varietal testing of domestic and foreign varieties of grain sorghum from the world collection in the unique natural and climatic conditions of the region.

Keywords: sorghum, diversification, productivity, vegetation period, ecological variety testing.

Жер шарында егілетін құмайдың барлық формалары, коллекциялық үлгілері мен селекциялық сорттары экологиялық-географиялық аудандарда таралған түрлерге, түршелерге және сорттық топтарға біріктірілген. Алайда, кемшін тұстары бар, сонда да жіктеу өзінің кейбір белгілі кемшіліктеріне қарамастан, генетиктерге, селекционерлерге, өсімдіктанушыларға және ауылшаруашылық өндіріс саласындағы мамандарға қолайлы және түсінікті. Қорқыт Ата атындағы университеттің ғалымдары Е.С.Якушевскийдің құмай

дақылдарын жіктеуін зерттеп, оның шаруашылық мақсатын сақтай отырып, қолданыстағы жіктеуді графикалық интерпретация түрінде жасады.

Құмай дақылы астық немесе қоңырбас (PoaceaeBarnhart) тұқымдастарына, құмай туысына (SorghumMoench.) жатады және оған тропикалық, субтропикалық және қоңыржай белдеулерінде өсірілетін 33 мәдени және 30 жабайы түрлер жатады. Қазақстанда – құмай, қонақ немесе шәй жүгері деген терминдерді түрлі отандық ғылыми басылымдар мен оқулықтарда қатар пайдаланады. Дәндік негритяндық құмай Орталық Экваториальды Африка елдерінде өсіріледі. Жеңіл түсіп қалатын немесе дамымаған еркектік бедеулік масақтармен, бір жақты шығынқы, қатты ашылған және дөңгелекті немесе кері жұмыртқа түріндегі жұмсақ және қалың тұқым қабықшасымен және оның астындағы ішкі қарақышқыл боялған қабатпен сіпсебастардың алуан түрі типімен сипатталады.

Сурет 1 – Шаруашылық мақсатта пайдалану сипатына қарай құмай дақылдарының жіктелуі

Бұл түрдің формалары мен сипаттары өскіндердің баяу өсуімен, дамуының алғашқы фазасындағы жылуға үлкен талап қоюымен, қаракүйе ауруларына шыдамдылығының өте жоғарылығымен және бактериоздар мен кейбір тамырлық және сабақтық шіріктерге төзімділігінің өте төмендегімен өзгешеленеді.

Ұсынылып отырған ғылыми зерттеу жұмысы 2024 жылдан бастап жүргізіліп келе жатқан Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің ғалымдарының «Қазақстандық Арал өңірі күріш жүйелерінің тұзды топырақтарында дәндік құмайдың отандық және шетелдік селекциясы сорттарын экологиялық сынау» тақырыбындағы ғылыми жобалар аясында

гранттық қаржыландыру бойынша зерттеулердің бір тармағы болып табылады.

Жобаның мақсаты экологиялық сортсынау негізінде Қазақстандық Арал өңірінің топырақ тұздылығы және қатал агроклиматтық жағдайларына төзімді инновациялық жоғарыөнімді сорттар мен сортүлгілер селекциясы үшін практикалық қызығушылық тудыратын шаруашылық-құнды белгілер кешені бар дәндік құмайдың отандық және шетелдік сорттарының өнімділігіне салыстырмалы талдау жүргізу және жоғарыөнімді генотиптерін іріктеу болып табылады.

Зерттеуге арналған дәндік құмай сорттарының тұқымдары Индияның Хайдарабад өңірінде орналасқан ИКРИСАТ халықаралық ұйымы, Ресейдің Саратов қаласындағы құмай және жүгері ғылыми-зерттеу институты «Россорго», Краснодар өлкесінің «Агроплазма», Венгрияның «Alfaseed» фирмалары, Өзбекстан ғылыми-зерттеу ұйымдары, сондай-ақ Қазақ егіншілік және өсімдік шаруашылығы ҒЗИ, Бараев атындағы астық шаруашылығы ҒӨО, Арал өңірі өсімдіктер генетикалық ресурстары тәжірибе станциясы коллекцияларынан алынып жинақталды.

Қызылорда облысы Қазақстанның оңтүстігінде орналасқан және табиғи жағдайлары мен климаттық ерекшеліктері ауыл шаруашылығы үшін қолайлы емес. Облыс негізінен шөлейтті және жартылай шөлейтті аймақты алып жатыр. Топырақ тұздылығына байланысты жиналған дәндік құмай сорттарының топырақ тұздылығына төзімділігін алдын ала зерттеу мақсатында зертханалық жағдайда сорттар тұқымдары түрлі концентрациядағы тұзды ортада өсірілді.

Зерттеу материалы ретінде дәндік құмайдың отандық және шетелдік селекциясынан алынған 5 түрлі сорты қолданылды. Әр сорттың тұқымдары біркелкі өлшем мен сапа көрсеткіштеріне ие болуы үшін алдын ала калибрленді және фитопатологиялық тексеруден өткізілді. Таңдап алынған сорттар Тағамдық 2017, Самурай, Тамараж, Премиум, ICSV-112.

Зертханалық жағдайда тұзға төзімділікке диагностикалық зерттеулер тұқымды Петри табақшасында NaCl тұзды ерітіндісінде 24±2^{0}C температурада өндіру арқылы жүргізілді. Стандарт ретінде аймақта егуге рұқсат етілген дәндік құмайдық отандық Тағамдық 2017 сорты алынды. Тәжірибе жұмыстары басталмас бұрын Петри табақшасы, сүзгі қағазы 150°C температурада кептіргіш шкафта залалсыздандырылған болатын, ал тұқымды зарарсыздандыру үшін калий перманганатының 1% ерітіндісі пайдаланылды (100 мл суға 1,0 грамм кристалл). Әр табақшаға 30 тұқымнан салынды. Петри табақшасы термостатқа 3 күнге орналастырылып, 25°C температурада өсірілді және күн сайын тұқымды оттегімен қамтамасыз ету үшін «Агрохимия және топырақтану» зертханасында 2026 жылдың 27 қаңтарында құмай дақылының Премиум және Скарлет сорттарын үш қайталау бойынша 30 дәннен 25◦C термосттатқа қойылды. Жұмыс жасау барысындағы суреттер. Термостатқа қойылған сорттарды 3 күнде және 7 күндегі өнген тұқымдарды,

тамырының ұзындығын, жапырақшалар ұзындығын есептеп, орташа мәліметтері анықталды.

Сурет-2Премиум және Скарлет сорттарының зертханалық жағдайда өнген суреті

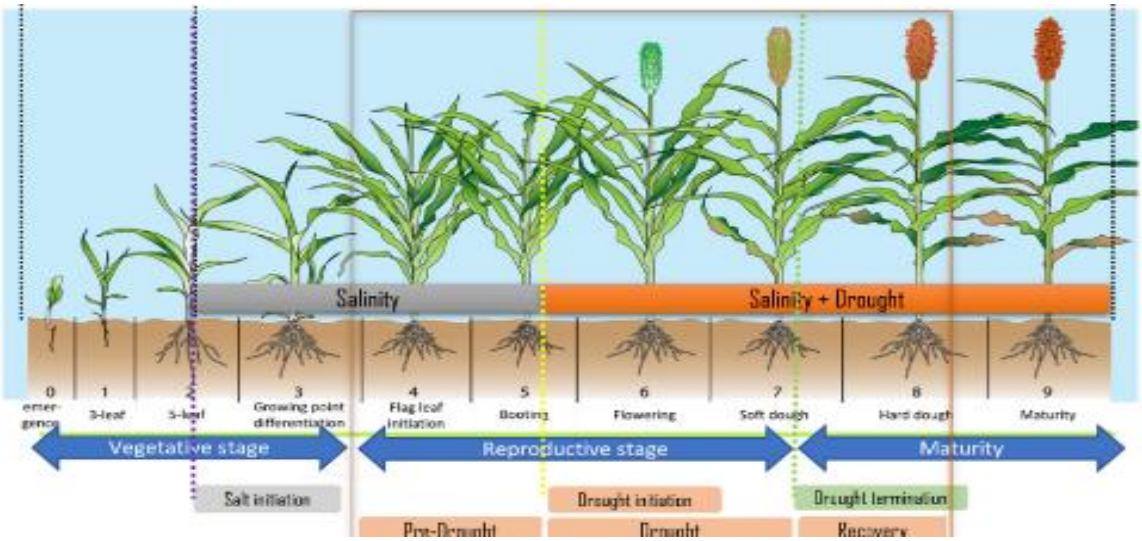

Сурет -3 Құмай дақылының сорттары тұқымдарының тұзға төзімділігін зертхана жағдайында анықтау

Кесте-1 Дәндік құмай сорттары тұқымдарының зертханалық жағдайында тұздылықта өну энергиясын анықтау

Сорттары	тұқым саны, дана	Өнген тұқым	Өнбеген тұқымдар	Тамыр ұзындығы, см	Жапырақша ұзындығы, см
Скарлет (1 қайталау)	30	21	9	9	8,5
Скарлет (2 қайталау)	30	26	4	4,5	9,0
Скарлет (3 қайталау)	30	25	5	8,5	9,0
Премиум (1 қайталау)	30	30	0	8,5	8,0
Премиум (2 қайталау)	30	30	0	6,2	9,0
Премиум (3 қайталау)	30	30	0	7,0	11

Кестеге сәйкес, дәндік құмай сорттары тұқымдарының зертханалық жағдайында тұздылықта өну энергиясын анықтау барысында жақсы көрсеткіш көрсеткен Премиум сорты үш қайталау барысында тұқымдары түгел өнген, тамырларының орташа ұзындығы 7,3 см, жапырақшаларының орташа ұзындығы 9,3 см көрсетті.

Сурет -6 Құмай дақылының сорттарының вегетециялық кезңдері және далалық тәжірибеден көрініс

Зерттеу материалы ретінде дәндік құмайдың отандық және шетелдік селекциясынан алынған 5 түрлі сорты қолданылды. Әр сорттың тұқымдары біркелкі өлшем мен сапа көрсеткіштеріне ие болуы үшін алдын ала калибрленді және фитопатологиялық тексеруден өткізілді. Таңдап алынған сорттар Тағамдық 2017, Самурай, Тамараж, Премиум, ICSV-112. Тұқым себілгеннен соң өскін топырақ бетіне өніп шыққанға дейінгі температураға, ылғалға және басқа да шарттарға тәуелділігі 10-30 күнге созылады.

Өсімдіктер өніп-өсу дәуірінде түрлі факторлар әсерінен өнім жинау мерзіміне дейін толық жете алмай жатады. Өніп шыққан өскіндердің өнім жинау мерзіміне жеткен бөлігін өсімдіктің сақталуы деп атайды.Бұл көрсеткіш өсімдіктің, сорттың жергілікті аймақтың табиғи климаттық жағдайын бейімделуін де көрсетеді. Стандарт Тағамдық 2017 сорты бойынша өсімдіктің сақталуы 95,3 пайызды құраса, ICSV-112 сортында бұл көрсеткіш 0,5 пайызға төмен болып, 94,8 пайыз болды. Тәжірибеде өсімдіктің жоғары сақталу көрсеткіші- Россорго сорты Тамаражда (96,3%), Агроплазма компаниясының сорты Самурайда (97,9%) және ең жоғары көрсеткіш көрсеткен Венгрияның Алфасед компаниясының сорты Премиумда(98,2%) болды.

Кесте-2 Дәндік құмай сорттарының өнім құрылымы

Сорттар	Түптену коэффициенті, дана/өсімдік	Бір шашақ бастағы дән саны, дана	Бір өсімдіктегі дән салмағы,г	1000 дәннің салмағы,г	Дән өнімділігі, ц/га
Тағамдық 2017	1,3	1210	32,4	20,6	41,5
Самурай	1,1	1642	64,3	35,8	88,7
Тамараж	1,0	1706	54,3	31,8	74,4
Премиум	1,2	1435	52,7	30,6	73,8
ICSV-112	1,0	1344	36,0	26,8	46,8

Кестеде зерттелген сорттардың өнім құрылымы көрсеткіштері берілген.Өнімділікті анықтайтын келесі көрсеткіштің бірі- бір өсімдіктегі дән салмағы. Тағамдық 2017 сортының бір өсімдігінен алынған дән салмағы 32,4 г болса, ICSV-112 сортында бұл көрсеткіш 36,0-г-ды құрады.Тәжірибеде бір өсімдіктен алынған ең жоғары дән салмағы Самурай сортында болды (64,3 г), Тамараж сортында бұл көрсеткіш 54,3 г, Премиум сортында 52,7 г болды. Дақыл сорты дәнінің ірілігін, толықтығын көрсететін 1000 дәннің салмағы сорттар бойынша әртүрлі, 20,6-35,8 аралығында ауытқыды.Ең майда дәндер стандарт Тағамдық 2017 сортында тіркелді (20,6 г), онан сәл ірі дәндер 26,8 г ICSV-112 сортында болды. Тәжірибеде 1000 дән салмағы бойынша Самурай сорты ең жоғары көрсеткішке ие болды (35,8 г), Тамараж сортында бұл көрсеткіш 31,8 г, ал Премиум сортында 30,6 г болды

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Таутенов И.А., Бекжанов С.Ж. Қазақстандық Арал өңірі жағдайында жоғары өнімді құмай агроценоздарын қалыптастырудың ғылыми негіздері. Монография. Қызылорда, 2022 ж.

2. Г.И.Абдикеримова, А.Т.Мергенбаева, Ж.Ш.Кыдырова, П.Т.Байнеева, О.А. Стаценко Аграрлық реформа жүргізу жағдайында мал шаруашылығын дамытудың ұйымдастырушылық-экономикалық мәселелері. Статистика, учет и аудит, 2(93)2024. стр. 142-153 DOI: https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2024.-2.11

3. Әрінов К.Қ., Мұсынова Қ.М., Апушев А.Қ., Серекпаев Н.А., Шестакрва Н.А., Арыстанқұлов С.С. Өсімдік шаруашылығы.- Алматы, ЖШС РПБК «Дәуір», 2011. –Б.361.

ҒТАМР 68.85.35

БИОГУМУС ӨНДІРУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ (EISENIA FOETIDA) ЖӘНЕ ЕГІНШІЛІКТЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ҚОЛДАНУ

Абызбай Сәкен Саматұлы
Елеусізова Гүлназ Серікқызы
Сайфуллаев Бақдәулет Тимурұлы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
АГР-23-1 оқу тобының студенттері,
Нұрымова Раушан Дүйсенқызы
ғылыми жетекшілері, ауыл шаруашылық ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор,
Тохетова Лаура Әнуарқызы
ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы,
Қазақстан Республикасы Ұлттық аграрлық ғылымдар академиясының академигі,
«Аграрлық технологиялар» кафедрасы

Аңдатпа. Бұл зерттеу жұмысында калифорниялық қызыл шылаушын (*Eisenia foetida*) негізінде биогумус өндіру технологиясы және оны егіншілік жүйесінде тиімді пайдалану қарастырылды. Биогумус сапасына әсер ететін негізгі факторлар анықталып, өндіріс процесін оңтайландыру жолдары талданды. Сонымен қатар биогумус өндіру процесін IoT датчиктері мен жасанды интеллект көмегімен басқару мүмкіндіктері зерттелді. Температура, ылғалдылық және CO_2 көрсеткіштерін бақылау арқылы өндіріс тиімділігін арттыру жолдары қарастырылды.

Зерттеу нәтижесінде органикалық қалдықтарды тиімді өңдеу, биогумус сапасын жақсарту және экологиялық тұрақты ауыл шаруашылығын дамытуға бағытталған ұсыныстар жасалды.

Кілт сөздер: биогумус, калифорниялық шылаушын, IoT, жасанды интеллект, топырақ құнарлылығы.

Аннотация. В данной исследовательской работе рассмотрены технология производства биогумуса на основе калифорнийского красного червя (*Eisenia foetida*) и возможности его эффективного применения в системе земледелия. Определены основные факторы, влияющие на качество биогумуса, и проанализированы пути оптимизации производственного процесса.

Также изучены возможности управления процессом производства биогумуса с использованием IoT-датчиков и искусственного интеллекта. Рассмотрены

контроль температуры, влажности и уровня CO_2 для повышения эффективности производства.

В результате разработаны рекомендации по эффективной переработке органических отходов и развитию экологически устойчивого сельского хозяйства.

Ключевые слова: биогумус, калифорнийский червь, IoT, искусственный интеллект, плодородие почвы.

Abstract. This research paper examines biohumus production technology based on the California red worm (*Eisenia foetida*) and its effective application in agricultural systems. The main factors affecting biohumus quality were identified, and methods for optimizing the production process were analyzed.

The study also explored the use of IoT sensors and artificial intelligence to manage the biohumus production process. Monitoring of temperature, humidity, and CO_2 levels was considered to improve production efficiency.As a result, recommendations were developed for efficient organic waste processing and the development of environmentally sustainable agriculture.

Keywords: biohumus, California earthworm, IoT, artificial intelligence, soil fertility.

Кіріспе. Қызылорда облысында негізгі ауыл шаруашылығы дақылы ретінде күріш өсіріледі, ол жыл сайын жалпы егіс алқаптарының 45%-дан астамын құрайды. Аймақтың аграрлық құрылымында егіншілікпен қатар мал шаруашылығы да маңызды орын алады. Соған байланысты мал қалдықтарын, әсіресе көңді тиімді кәдеге жарату мәселесі өзекті болып отыр. Көңді топыраққа тікелей енгізу әрдайым экологиялық және агрохимиялық тұрғыдан тиімді нәтиже бермейді. [1-4 б.]

XXI ғасырда ауыл шаруашылығы жоғары өнімді сорттар мен будандарды қолдану, минералды тыңайтқыштарды кеңінен енгізу және пестицидтерді пайдалану арқылы қарқынды дамыды. Бұл үрдіс азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге оң әсерін тигізгенімен, ұзақ мерзімді перспективада топырақ құнарлылығының төмендеуіне және экологиялық тепе-теңдіктің бұзылуына алып келуі мүмкін. [2-102 б.]

Осыған байланысты қазіргі кезеңде негізгі ғылыми бағыттардың бірі – экологиялық қауіпсіз, ресурсты үнемдейтін және тұрақты агротехнологияларды дамыту болып табылады. Осындай баламалы технологиялардың бірі – биогумус өндіру жүйесі.

Биогумус – органикалық қалдықтарды арнайы жауынқұрттары арқылы биологиялық өңдеу нәтижесінде алынатын жоғары сапалы табиғи тыңайтқыш. Оның құрамында өсімдіктердің өсуі мен дамуына қажетті макро- және микроэлементтер, биологиялық белсенді заттар және гумин қосылыстары кездеседі. [3-289 б.]

Калифорниялық қызыл шылаушын (*Eisenia foetida*) органикалық қалдықтарды жоғары жылдамдықпен өңдеу қабілетіне ие болғандықтан,

биогумус өндіруде кеңінен қолданылады. Соның нәтижесінде бұл технология ауыл шаруашылығында тиімді және перспективті бағыт ретінде қалыптасуда.

Зерттеу өзектілігі қазіргі ауыл шаруашылығы өндірісінде климаттық өзгерістер жағдайында егін өнімділігін тұрақты қамтамасыз ету қажеттілігімен айқындалады. Соңғы жылдары елімізде бау-бақша және егіншілік шаруашылықтарының саны артып, жоғары өнім алу үшін тыңайтқыштарға сұраныс өсіп келеді. Минералды тыңайтқыштар өнімділікті арттырғанымен, олар органикалық тыңайтқыштардың орнын толық алмастыра алмайды.[4-215 б.]

Осы тұрғыдан алғанда биогумус ерекше маңызға ие. Ол мал қалдықтарын калифорниялық қызыл шылаушындар арқылы өңдеу нәтижесінде алынатын экологиялық таза өнім болып табылады. Мұндай тәсіл органикалық қалдықтарды тиімді қайта өңдеуге және құнды агрохимиялық ресурс алуға мүмкіндік береді.

Калифорниялық қызыл шылаушындарға ғылыми қызығушылық алғаш рет АҚШ-та XX ғасырдың 50-жылдары пайда болды. 1959 жылы Калифорния штатында Thomas J. Barrett әртүрлі жауынқұрт түрлерін будандастыру арқылы осы түрді алған.[4-26б.]

Қазіргі уақытта ауыл шаруашылығында биогумус өндіру процестерін автоматтандыру және тиімділігін арттыру үшін цифрлық технологиялар кеңінен енгізілуде. Атап айтқанда, IoT датчиктері арқылы температура, ылғалдылық және газ құрамын үздіксіз бақылау, сондай-ақ жасанды интеллект негізінде деректерді талдау және басқару шешімдерін қабылдау мүмкіндігі қарастырылуда. Бұл технологиялар биогумус өндірісінің сапасын арттырып қана қоймай, агроөндірістік процестерді оңтайландыруға және ресурстарды тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

Зерттеу әдістері. Зерттеу барысында биогумус өндіру үшін бастапқы органикалық субстрат ретінде мал көңі пайдаланылды. Алдын ала дайындалған көң 25–30 см қабатпен ағаш жәшіктерге орналастырылды. Жарық түсуін болдырмау мақсатында оның беті құраған шөппен жабылды. [5-234б]. Шіріген көң қосымша өңдеуден өткізіліп, таза сумен бірнеше рет жуылды және кейін ашық ауада кептірілді. Дайындалған субстратқа калифорниялық қызыл шылаушындар (*Eisenia foetida*) енгізілді.

Тәжірибе жүргізу үшін үш ағаш жәшік дайындалып, олардың әрқайсысына құрттардың әртүрлі мөлшері енгізілді. Бұл биогумус түзілу процесінің қарқындылығын салыстырмалы түрде бағалауға мүмкіндік берді.[6-234б .]

Кесте 1 – Биогумус өндіру параметрлері және жасанды интеллект арқылы талдау

№	Құрт саны,	Субстрат	Температура, °C	Дайын болу	ЖИ арқылы талдау	Ұсыныс (оптимизация)

	мың/м³	ылғалдылығы, %		уақыты, күн	нәтижесі	
1	2000	60–80	15–18	180	Процесс баяу, температура төмен, биологиялық белсенділік әлсіз	Температураны 20–22°C дейін көтеру, құрт санын арттыру
2	4000	50–70	22–24	150	Орташа тиімділік, ыдырау процесі тұрақты	Ылғалдылықты 60–70% деңгейінде тұрақтан-дыру
3	7000	45–65	18–20	135	Жоғары тиімділік, биогумус түзілу қарқыны жоғары	Параметрлердің тұрақтылығын қамтамасыз ету және процесті автоматтандыруды енгізу

Зерттеу нәтижелері құрттардың саны артқан сайын биогумус өндіру мерзімі қысқаратынын көрсетті. Бұл кестеде жасанды интеллект әр параметрдің (құрт саны, температура, ылғалдылық) биогумус түзілу жылдамдығына әсерін кешенді түрде талдайды. ЖИ модельдері тиімділікті бағалап қана қоймай, нақты ұсыныстар береді. [7-70б.]

Ең жоғары тиімділік 7000 мың/м³ кезінде байқалады, себебі бұл жағдайда биологиялық белсенділік жоғары және ыдырау процесі жылдам жүреді. Жасанды интеллект осындай деректер негізінде өндіріс режимін автоматты түрде реттеп, тұрақты өнім сапасын қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, жүйе датчиктер арқылы нақты уақыттағы көрсеткіштерді бақылап, ауытқулар болған жағдайда жедел түзету енгізуге мүмкіндік береді. Нәтижесінде биогумус өндірісі оңтайланып, уақыт пен ресурстар үнемделеді. [8-118б.]

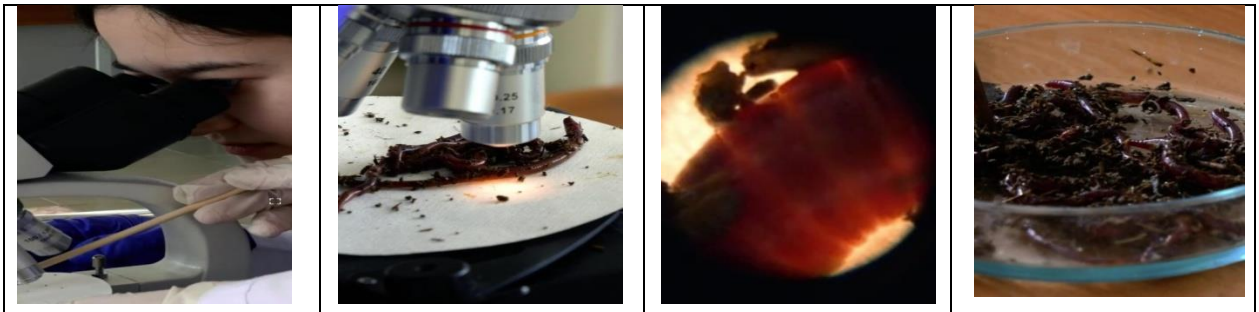
Зерттеу нәтижелері бойынша құрттар санының артуы биогумус өндіру мерзімін қысқартатыны анықталды. Ең тиімді нұсқа ретінде 7000 құрт енгізілген тәжірибелік жәшік белгіленді, онда биогумус 135 күн ішінде толық дайын болды. Берілген суретте биогумус өндіру үдерісін цифрлық технологиялар көмегімен бақылауға арналған автоматтандырылған жүйе бейнеленген. Жүйе құрамына органикалық субстратта тіршілік ететін калифорниялық шылаушындар, сондай-ақ қоршаған ортаның негізгі параметрлерін өлшейтін датчиктер кешені кіреді. [9-58б.]

Атап айтқанда, температура, ылғалдылық және көмірқышқыл газы (CO_2) концентрациясы үздіксіз тіркеліп, микроконтроллер арқылы өңделеді. Алынған деректер дисплей құрылғысында нақты уақыт режимінде көрсетіледі.

Сурет – 1. Биогумус өндіру процесін датчиктер негізінде автоматтандырылған мониторинг жүйесі

Ұсынылған технология биогумус өндіру барысында оптималды экологиялық жағдайларды қамтамасыз етуге, процесті автоматтандыруға және өндіріс тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл жүйе жасанды интеллект элементтерін енгізу арқылы деректерді талдауға және басқару шешімдерін жетілдіруге негіз бола алады.

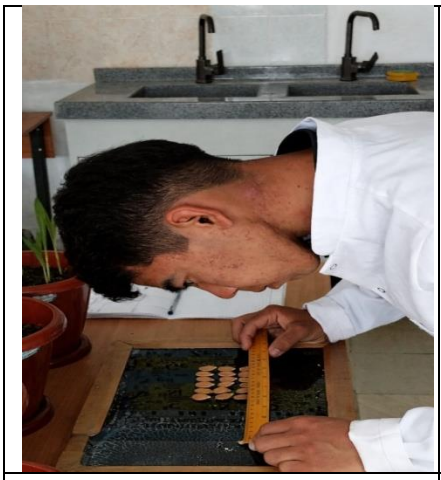
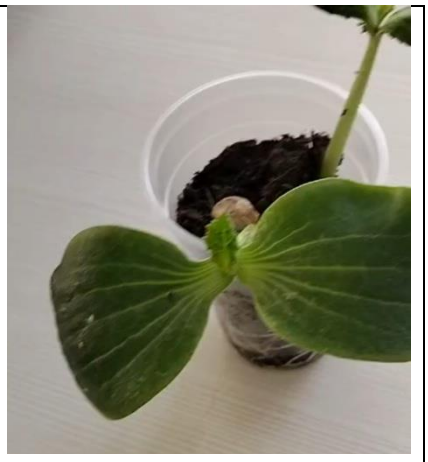

а	б	в	г

Сурет–2. Калифорниялық қызыл шылаушын (*Eisenia foetida*): а,б–зерттеушінің микроскоп арқылы калифорниялық қызыл шылаушындарды бақылауы; в–калифорниялық қызыл шылаушынның микроскоп арқылыүлкейтілген көрінісі; в–шыны ыдыстағы калифорниялық қызылшылаушындардың көрінісі

Тәжірибе нәтижелері.Тәжірибе барысында алынған биогумус қарашірікпен салыстырмалы түрде зерттелді. Нәтижесінде биогумус құрамындағы органикалық заттардың мөлшері қарапайым қарашірікпен салыстырғанда екі есеге дейін жоғары екендігі анықталды. Сонымен қатар оның өсімдіктердің өсуі мен дамуына оң әсері байқалды.Жүгері және асқабақ тұқымдары биогумус қолданылған жағдайда 2–3 күн ішінде өніп шықты. Зертханалық тәжірибелер барысында тұқымдардың өнгіштігі, өскіндердің ұзындығы, өсімдік массасы, жапырақ ауданы және судың салыстырмалы мөлшері сияқты негізгі көрсеткіштер зерттелді.

Нәтижесінде биогумус қолданылған нұсқаларда өсімдіктердің тамыр жүйесі мен жапырақ аппаратының қарқынды дамуы байқалды. Биогумус құрамында аминқышқылдары, дәрумендер және табиғи антибиотиктер бар, бұл оның өсімдіктер үшін жоғары биологиялық белсенділігін қамтамасыз етеді. Сонымен қатар биогумустың ылғалдылығы 60–70% деңгейінде сақталады. Оның тиімділігі дәстүрлі органикалық тыңайтқыштармен салыстырғанда шамамен 15 есе жоғары екендігі анықталды. [10-175 б.]

<table>
<tr><td> </td><td> </td></tr>
<tr><td>а</td><td>б</td></tr>
<tr><td> </td><td> </td></tr>
<tr><td>в</td><td>г</td></tr>
</table>

Сурет – 3. Асқабақ пен жүгері дақылдарының өнуі мен бастапқы даму кезеңдері: а,б–асқабақтың фенологиялық бақылауы; в,г–жүгерінің биометриялық көрсеткіштерін өлшеу.

Қорытынды. Зерттеу нәтижесінде *Eisenia foetida* түріндегі калифорниялық қызыл шылаушындарды пайдалану арқылы органикалық қалдықтарды биогумусқа айналдыру технологиясының жоғары тиімділігі дәлелденді. Биогумус өндірудің тәжірибелік технологиясы әзірленіп, оның негізгі кезеңдері сипатталды. Ол өсімдіктердің (асқабақ және жүгері) өсуі мен дамуын жақсартып, тұқымдардың өну энергиясын арттыратыны анықталды. Сонымен қатар биогумус топырақ құнарлылығын жоғарылатып, химиялық тыңайтқыштарға тәуелділікті төмендетеді.

Өндіріс процесін тиімді басқару мақсатында температура, ылғалдылық және CO_2 деңгейін бақылауға арналған датчиктер жүйесін қолдану биогумус сапасын арттыруға және процесті автоматтандыруға мүмкіндік беретіні анықталды. Жалпы алғанда, биогумус – экологиялық таза және перспективті органикалық тыңайтқыш болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1.Артюшин А.М. Природа помогает земледельцу // Тез. докл. участников 3-го международного конгресса «Биоконверсия органических отходов». – М., 1994. – С. 1–4.

2.Биотехнологии на службе сельского хозяйства: Материалы Всероссийской научно-практической конференции. – Рязань, 2004. – 102 с.

3.Бондаренко А.М. Механико-технологические основы процессов производства и использования высококачественных органических удобрений: монография. – Зерноград: ВНИПТИМЭСХ, 2001. – 289 с.

4.Выгузова М.А. Преимущества и недостатки существующих способов вермикомпостирования // Инновационному развитию АПК и аграрному образованию – научное обеспечение: материалы Всероссийской научно-практической конференции (Ижевск, 14–17 февр. 2012 г.). – Т. 3. – С. 215–218.

5.Выгузова М.А. Проблема переработки отходов в сельском хозяйстве // Актуальные проблемы науки и образования: прошлое, настоящее, будущее: сб. науч. трудов по материалам Междунар. заочной науч.-практ. конф. – Тамбов, 2012. – Ч. 2. – С. 25–26.

6.Выгузова М.А. Разработка структурной схемы линии вермикомпостирования // Сборник научных трудов IV Международной научно-практической конференции молодых ученых. – 2012. – С. 234–236.

7.Касаткин В.В., Игнатьев С.М., Литвинюк Н.Ю., Линкевич С.А., Выгузова М.А. Обоснование технологической схемы линии переработки помета в удобрение // Вестник Ижевской государственной сельскохозяйственной академии. – 2010. – № 2. – С. 70–73.

8.Оспанова Г.С., Бозшатаева Г.Т., Турабаева. Использование метода вермикультивирования в экологическом образовании // Международный журнал экспериментального образования. – 2015. – № 6. – С. 118–120.
9.Чачина С.Б., Караваева О.С. Использование дождевых червей: навозный червь (*E. fetida*) и калифорнийский червь (*E. andrei*) для разложения бытовых и промышленных отходов // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2014. – № 10-1. – С. 55–58.
10.Авдонин Н.С. Научные основы применения удобрений. – М.: Колос, 1972. – 175 с.

ҒТАМР: 10.17.65:73.31

КӨЛІК ҚҰРАЛЫН МАСАҢ КҮЙДЕ БАСҚАРҒАНЫ ҮШІН ӘКІМШІЛІК ЖАУАПТЫЛЫҚ: ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ШЕТ ЕЛ ТӘЖІРИБЕСІНЕ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Ұлықбекұлы Сейтмұрат
Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті
“Құқықтану” ББББ, Ю-25-7 оқу тобының студенті
Ғылыми жетекшісі: **Тойлыбекова Эльмира Орынтайқызы**

Аңдатпа: Мақалада көлік құралын мас күйде басқарғаны үшін әкімшілік жауаптылықты жетілдіру мәселелері Қазақстан және шет елдердің тәжірибесі негізінде қарастырылады. Жаһандану жағдайындағы заңнамалық өзгерістер мен жазалау шараларының тиімділігіне салыстырмалы талдау жасалған. Отандық құқық жүйесіндегі қатаң санкциялар мен дамыған елдердегі оңалту тетіктерін өзара салыстырады. Зерттеу барысында жол қозғалысы қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін цифрлық бақылау құралдарын енгізудің маңыздылығы негізделген. Жұмыс нәтижесінде Қазақстан заңнамасын одан әрі жаңғырту бойынша нақты ұсыныстар беріледі.

Кілт сөздер: Әкімшілік жауаптылық, мас күйінде басқару, құқықтық жаңғырту, салыстырмалы талдау, жол қауіпсіздігі.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы совершенствования административной ответственности за управление транспортным средством в состоянии опьянения на основе опыта Казахстана и зарубежных стран. Проведен сравнительный анализ законодательных изменений и эффективности мер наказания в условиях глобализации. Сопоставляет строгие санкции в отечественной правовой системе с реабилитационными механизмами развитых стран. В ходе исследования обоснована важность внедрения цифровых средств контроля для обеспечения безопасности

дорожного движения. По результатам работы предложены конкретные рекомендации по дальнейшей модернизации законодательства Казахстана.

Ключевые слова: Административная ответственность, вождение в нетрезвом виде, правовая модернизация, сравнительный анализ, дорожная безопасность.

Abstract: The article examines the issues of improving administrative liability for driving under the influence based on the experience of Kazakhstan and foreign countries. A comparative analysis of legislative changes and the effectiveness of punitive measures in the context of globalization is conducted. The author compares strict sanctions in the national legal system with rehabilitation mechanisms of developed countries. The study substantiates the importance of implementing digital control tools to ensure road safety. As a result of the work, specific recommendations for further modernization of the legislation of Kazakhstan are provided.

Keywords: Administrative liability, drunk driving, legal modernization, comparative analysis, road safety.

Кіріспе. Қазіргі қоғамда жол қозғалысы қауіпсіздігін қамтамасыз ету мемлекеттің құқықтық саясатының басым бағыттарының бірі болып табылады. Көлік құралдарының санының артуы мен урбанизация процесі жол-көлік оқиғаларының жиілеуіне әкеліп соқтырды, ал олардың ішіндегі ең ауыр салдарға ие болатыны — жүргізушілердің масаң күйде көлік басқаруы. Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, құқықтық, зайырлы және әлеуметтік мемлекет ретінде бекіте отырып, адамның өмірі мен денсаулығын ең жоғары құндылық деп таниды. Осы құндылықтарды қорғау мақсатында әкімшілік заңнама үнемі қатаңдатылып келеді. Дегенмен, тек жазалау шараларының қатаңдығы мәселені толық шешпейтінін әлемдік тәжірибе көрсетіп отыр. 1968 жылғы «Жол қозғалысы туралы» Вена конвенциясының ережелеріне сүйене отырып, Қазақстан өзінің ішкі заңнамасын халықаралық стандарттарға сәйкестендіруде. Бұл зерттеу жұмысының мақсаты — отандық Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің (ӘҚБтК) 608-бабының тиімділігін зерделеу және дамыған елдердің озық тәжірибесін зерделей отырып, Қазақстанның құқықтық жүйесін жаңғырту бағыттарын айқындау.

Негізгі бөлім: Қазақстан Республикасының заңнамалық базасы

Қазақстан Республикасында көлік құралын масаң күйде басқару мәселесі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» Кодексімен реттеледі. 2020 жылғы қаңтарда күшіне енген заңнамалық өзгерістерден кейін, 608-бап бойынша қолданылатын санкциялар кешенді және репрессивті сипатқа ие болды. Қазіргі нормативтік талаптарға сәйкес, алғаш рет алкогольдік немесе есірткілік масаң күйде көлік басқарған тұлға 15 тәулікке әкімшілік қамауға алынады және қосымша жаза ретінде 7 жыл мерзімге жүргізуші куәлігінен айырылады. Бұл баптың құрылымында «нөлдік төзімділік» қағидасы негізге алынған, яғни заң шығарушы құқық

бұзушылықтың субъективті себептеріне немесе тұлғаның бұрынғы мінез-құлқына қарамастан қатаң жаза тағайындауды міндеттейді. Құқықтық талдау көрсеткендей, Қазақстан Республикасының ӘҚБтК-нің 608-бабында мас болу дәрежесіне қатысты дифференциация, яғни саралау механизмі жоқ. Медициналық куәландыру нәтижесінде анықталған жеңіл дәрежелі масаңдық пен ауыр дәрежелі масаңдық үшін жаза мөлшері бірдей болып табылады. Бұл жағдай құқық теориясындағы «әділеттілік» принципі мен «жазаның жасалған әрекеттің қоғамдық қауіптілігіне сәйкестігі» мәселесіне қатысты пікірталастар тудырады. Сонымен қатар, ӘҚБтК-нің 608-бабының 3-1-бөлігінде жүргізуші куәлігі жоқ тұлғалардың мас күйінде ұсталуы 20 тәулікке қамауға алуды көздейді, бұл заңның жазалау функциясының басымдығын көрсетеді. Дегенмен, статистикалық мәліметтер жазаның қатаңдауы құқық бұзушылық санын уақытша азайтқанымен, мәселенің түпкілікті жойылуына кепілдік бермейтінін дәлелдейді.

Қазақстанның тәжірибесі:

Қазақстандық құқықтық тәжірибеде көлік құралын масаң күйде басқаруды анықтау барысында ұлттық тағамдар мен сусындардың әсері жиі пікірталас тудыратын өзекті мәселенің бірі болып табылады. Мәселен, құрамында табиғи ашу процесі бар қымыз бен шұбат сусындарын тұтыну медициналық куәландыру кезінде қандағы алкоголь мөлшерінің аз болса да (0,3-0,5 промилле) тіркелуіне әкеліп соғады. Сол сияқты, құрамында магы бар нан өнімдерін пайдалану есірткілік заттарға арналған жедел тесттерде жалған «оң» нәтиже көрсетуі мүмкін екендігі отандық медициналық практикада кездеседі. Алайда, қазіргі қолданыстағы ӘҚБтК-нің 608-бабында мастық дәрежесіне қатысты ешқандай саралау механизмі қарастырылмағандықтан, мұндай жағдайға тап болған жүргізушілер қасақана ішімдік ішкендермен бірдей жауапкершілікке тартылады. Нәтижесінде, тағамдық фактордың әсерінен техникалық көрсеткіші төменгі шектен сәл асқан азаматтар 15 тәулікке қамалып, 7 жылға жүргізуші куәлігінен айырылуда. Бұл тәжірибе заң алдындағы әділеттілік және жазаның жасалған әрекеттің қоғамдық қауіптілігіне сәйкестігі принципіне толық қайшы келеді. Отандық құқық қолдану практикасында мұндай «жанама масаңдық» фактілерін ескеріп, істі объективті қарауға мүмкіндік беретін заңнамалық тетіктер әлі де жетілдірілмеген. Сондықтан Қазақстан үшін медициналық хаттамада тағамдық факторларды ескеретін қайталама тексеру жүйесін немесе рұқсат етілген минималды шекті мөлшерді нақты бекіту мәселесі аса маңызды болып отыр.

Германия Федеративтік Республикасының тәжірибесі:

Шет елдік тәжірибені қарастырғанда, Германияның құқықтық моделі ең жүйелі әрі тиімді болып табылады. Германияның «Жол қозғалысы туралы» заңы (Straßenverkehrsgesetz – StVG) мен Қылмыстық кодексі (Strafgesetzbuch – StGB) арасындағы байланыс өте тығыз. Германияда жауаптылық қатаң түрде алкоголь мөлшеріне (промилле) байланысты

сараланған. Егер жүргізушінің қанындағы алкоголь мөлшері 0,5-тен 1,09 промиллеге дейін болса, бұл әкімшілік құқық бұзушылық ретінде бағаланып, ірі көлемдегі айыппұл мен жүргізуші куәлігінен қысқа мерзімге айыру жазасы қолданылады. Алайда, 1,1 промилледен асқан жағдайда, тұлға автоматты түрде қылмыстық жауаптылыққа тартылады, себебі бұл мөлшер «көлік басқаруға абсолюттік қабілетсіздік» ретінде қарастырылады. Германия тәжірибесінің ең маңызды элементі — «Медициналық-психологиялық куәландыру» (MPU) жүйесі. Халық арасында «Идиот-тест» деген атпен белгілі бұл тексеруден өту жүргізуші куәлігінен айырылған тұлғалар үшін міндетті болып табылады. Бұл тест жүргізушінің тек жол ережесін білуін емес, оның ішімдікке тәуелділігін және оның психологиялық тұрғыдан қайтадан жолға шығуға дайындығын тексереді. Германиялық психологтар мен заңгерлердің пікірінше, адамның мінез-құлқы өзгермейінше, оған куәлікті қайтарып беру қоғамға қауіп төндіреді. Сондықтан бұл жүйе жазалауды емес, құқық бұзушыны қайта тәрбиелеуді (ресоциализация) басты мақсат етіп қояды.

Америка Құрама Штаттарының заңнамалық ерекшеліктері

АҚШ-та көлік құралын масаң күйде басқару «DUI» (Driving Under the Influence) немесе «DWI» (Driving While Intoxicated) терминдерімен белгілі және әр штаттың өз заңнамасы бар. Дегенмен, федералды деңгейде бекітілген жалпы стандарттар жол қауіпсіздігін қамтамасыз етуде жоғары тиімділік көрсетеді. Американдық модельдің басты ерекшелігі — цифрлық бақылау құралдарын кеңінен қолдану. Көптеген штаттарда сот шешімімен мас күйінде ұсталған жүргізушінің автокөлігіне «Ignition Interlock Device» (алкоқұлып) орнату міндеттеледі. Бұл құрылғы автокөліктің оталдыру жүйесімен интеграцияланған және жүргізуші арнайы тесікке үрлемейінше қозғалтқышты іске қосуға мүмкіндік бермейді. Бұған қоса, АҚШ-та экономикалық жауаптылық тетіктері өте дамыған. Мас күйінде ұсталған жүргізушінің міндетті сақтандыру полисінің құны бірнеше есеге өседі, бұл құқық бұзушы үшін ұзақ мерзімді қаржылық ауыртпалық тудырады. Сонымен қатар, «DUI мектептері» деп аталатын арнайы оңалту орталықтары жұмыс істейді, онда жүргізушілер ішімдіктің зияны мен жол апатының зардаптары туралы дәрістер тыңдап, психологиялық тренингтерден өтеді. Бұл шаралар жүйесі құқық бұзушының санасына әсер ету арқылы қайталама құқық бұзушылықтардың алдын алуға бағытталған.

Жапония мен Скандинавия елдерінің бірегей тәжірибесі:

Жапонияның жол қауіпсіздігі саласындағы заңнамасы әлемдегі ең қатаңдардың бірі болып саналады және ол «ұжымдық жауаптылық» қағидасына негізделген. Жапонияда тек жүргізуші ғана емес, сонымен бірге оған көлік берген адам, оған спирттік ішімдік ұсынған адам және мас жүргізушінің көлігінде отырған жолаушылар да әкімшілік немесе қылмыстық жауаптылыққа тартылуы мүмкін. Бұл заңнамалық шешім қоғамда өзара бақылау мен жауапкершілік мәдениетін қалыптастырды,

нәтижесінде Жапонияда мас күйінде көлік басқару фактілері күрт азайды. Скандинавия елдерінде, атап айтқанда Норвегия мен Швецияда, «Day-fines» (күндік айыппұлдар) жүйесі қолданылады. Бұл жүйе бойынша айыппұл мөлшері құқық бұзушының табысына тікелей байланысты болады. Мәселен, табысы жоғары тұлға жасаған құқық бұзушылығы үшін миллиондаған доллар айыппұл төлеуі мүмкін. Бұл құқық алдындағы теңдікті емес, жазаның әрбір адам үшін сезінерлік болуын қамтамасыз етеді. Скандинавия елдері сондай-ақ «Zero Vision» (нөлдік өлім-жітім) стратегиясын ұстанады, онда негізгі назар жазаға емес, жол инфрақұрылымын қауіпсіз етуге және технологиялық бақылауға аударылады.

Ұсыныстар:

Қазақстанның әкімшілік заңнамасын халықаралық тәжірибемен салыстыра отырып, отандық жүйенің негізінен репрессивті сипатта екенін атап өту қажет. Дамыған елдердің тәжірибесі көрсеткендей, тек қана оқшаулау (қамау) және құқығынан айыру мәселені толық шешпейді. Қазақстанның құқықтық жүйесін жаңғырту үшін келесідей заңнамалық қадамдарды енгізу қажеттілігі туындайды.

1. ӘҚБтК-нің 608-бабына өзгерістер енгізу арқылы жазаны саралау принципін енгізу ұсынылады. Бұл ретте медициналық көрсеткіштер бойынша мас болу дәрежесін жеңіл, орта және ауыр деп бөліп, жаза мерзімін соған сәйкес белгілеу әділеттілік принципіне сай болар еді.
2. Қазақстанда цифрлық технологияларды, атап айтқанда алкоқұлыптар жүйесін енгізудің уақыты келді. Мұндай құрылғыларды алғаш рет құқық бұзушылық жасағандарға куәлікті ерте қайтару шарты ретінде немесе қайталап бұзушылық жасағандарға міндетті шара ретінде қолдануға болады.
3. Германияның тәжірибесіне сүйеніп, Қазақстанда жүргізушілерді медициналық-психологиялық оңалту институтын құру маңызды. Жеті жылдық мерзім өткеннен кейін жүргізуші куәлігін автоматты түрде қайтармай, тұлғаның психологиялық тұрақтылығы мен ішімдікке тәуелді еместігін растайтын арнайы комиссияның қорытындысын талап ету қажет.
4. Әкімшілік жауаптылықты экономикалық санкциялармен, мысалы, сақтандыру төлемдерінің коэффициентін арттырумен ұштастыру превентивті әсерді күшейтеді.
5. Әкімшілік қамау жазасына балама ретінде қоғамдық жұмыстарды, әсіресе жол апатынан зардап шеккендерге көмектесу немесе травматологиялық орталықтарда қызмет етуді енгізу тәрбиелік маңызы зор шара болмақ.

Қорытынды. Қорытындылай келе, көлік құралын масаң күйде басқарғаны үшін әкімшілік жауаптылықты жетілдіру — мемлекет пен қоғамның бірлескен жұмысын талап ететін күрделі процесс. Қазақстан Республикасының заңнамасы халықаралық талаптарға сай болғанымен, оның профилактикалық және оңалту мүмкіндіктері әлі де болса толық пайдаланылмай отыр. Шет елдік тәжірибе көрсеткендей, ең тиімді жаза — бұл тұлғаны қоғамнан оқшаулау емес, оның мінез-құлқын өзгертуге және заңға бағыну мәдениетін қалыптастыруға бағытталған шаралар жиынтығы. Технологиялық инновацияларды енгізу, жазаны әділ саралау және психологиялық көмек көрсету жүйесін дамыту арқылы Қазақстан жол қозғалысы қауіпсіздігінің жаңа сапалы деңгейіне шыға алады. Бұл шаралардың барлығы түптеп келгенде Қазақстан Республикасының басты құндылығы — адам өмірін сақтауға және құқықтық тәртіпті нығайтуға қызмет етеді

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Баянов Е.Б. Қазақстан Республикасының әкімшілік құқығы: Оқулық. – Алматы: Жеті жарғы, 2018.
2. Жол жүрісі туралы: Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 17 сәуірдегі № 194-V Заңы [Электрондық ресурс]. – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000194
3. Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі: 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚР Заңы (2024 жылғы өзгерістер мен толықтырулармен) [Электрондық ресурс]. – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235
4. Қазақстан Республикасының Конституциясы: 1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған. – Алматы: Жеті жарғы, 2023.
5. National Highway Traffic Safety Administration (NHTSA): Drunk Driving Reports and Statistics [Electronic resource]. – URL: https://www.nhtsa.gov/risky-driving/drunk-driving
6. Road Traffic Act of Japan: (Act No. 105 of 1960, updated version) [Electronic resource]. – URL: https://www.japaneselawtranslation.go.jp/
7. Straßenverkehrsgesetz (StVG): Road Traffic Act of Germany [Electronic resource]. – URL: https://www.gesetze-im-internet.de/stvg/

ЦИФРЛЫҚ ҚОҒАМДАҒЫ КИБЕРБУЛЛИНГ: ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАУІПТЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ЕҢСЕРУ ЖОЛДАРЫ

Серік М.Б
Қорқыт ата атындағы Қызылорда Университетінің «Құқықтану» ББББ, Ю-23-5 тобының студенті
Ғылыми жетекшісі: Муйденова Алия Калжановна
«Құқықтану» ББББ-ның аға оқытушысы, заң ғылымдарының магистрі

Аңдатпа. Бұл мақалада кибербуллинг құбылысының өзектілігі мен мазмұны қарастырылады. Кибербуллингтің негізгі себептері, түрлері сипатталады. Кибербуллингтің тек жәбірленушіге ғана емес, сонымен бірге оған қатысушы барлық тараптарға тигізетін психологиялық әсері де талданады. Осыған байланысты кибербуллингтен қорғану жолдарына ерекше көңіл бөлінеді, себебі қазіргі таңда ол онлайн кеңістіктегі ең қауіпті әрі зиянды құбылыстардың бірі саналады.Кибербуллинг, әдетте, қорқыту сипатындағы хабарламалар, қорлайтын пікірлер, жалған ақпарат тарату арқылы жүзеге асады. Мұндай әрекеттердің салдары кей жағдайда ауыр психологиялық күйге, тіпті қайғылы жағдайларға алып келуі мүмкін. Сондықтан аталған мәселе қазіргі қоғамда аса маңызды әрі жан-жақты талқылауды қажет етеді.

Түйін сөздер: интернет, кибербуллинг, буллинг, зорлық-зомбылық, агрессия, цифрлық орта, психологиялық әсер, мазасыздық

Аннотация. В данной статье рассматриваются актуальность и сущность явления кибербуллинга. Описываются основные причины, виды его возникновения. Анализируется психологическое воздействие кибербуллинга не только на жертву, но и на всех участников данного процесса. В связи с этим особое внимание уделяется способам защиты от кибербуллинга, поскольку в настоящее время он является одним из самых опасных и вредных явлений в онлайн-пространстве.Кибербуллинг, как правило, осуществляется посредством сообщений с угрозами, оскорбительных комментариев и распространения ложной информации. Последствия таких действий могут привести к тяжёлым психологическим состояниям и даже к трагическим исходам. Поэтому данная проблема является крайне актуальной и требует всестороннего обсуждения в современном обществе.

Ключевые слова: интернет, кибербуллинг, буллинг, насилие, агрессия, цифровая среда, психологическое воздействие, тревожность

Abstract. This article examines the relevance and essence of cyberbullying as a phenomenon. It describes its main causes, types of occurrence. The psychological impact of cyberbullying is analyzed not only on the victim but also

on all participants involved. In this regard, special attention is given to methods of protection against cyberbullying, as it is currently considered one of the most dangerous and harmful phenomena in the online environment. Cyberbullying is typically carried out through threatening messages, offensive comments, and the spread of false information. The consequences of such actions can lead to severe psychological conditions and even tragic outcomes. Therefore, this issue is highly relevant and requires comprehensive discussion in modern society.

Keywords: internet, cyberbullying, bullying, violence, aggression, digital environment, psychological impact, anxiety

Кибербуллинг – интернет кеңістігінде жылдам таралып жатқан жаңа құбылыс. Бұрын тек қоғамда болған психологиялық және физикалық зорлық-зомбылық қазір виртуалды ортаға көшті. Алғашында мұндай қорлау зиянсыз болып көрінуі мүмкін. Бірақ кибербуллингтің дәстүрлі буллингтен айырмашылығы бар. Ол интернеттің ерекшеліктерімен байланысты: анонимділік, ақпараттың көпшілікке тез таралуы, 24/7 қысым жасау мүмкіндігі және жалған ақпарат тарату. Қазақстанда интернет пайдаланушылар санының жыл сайынғы өсімі кибербуллинг жағдайларының да жиілеуіне әкеп соғуда. Құқық қорғау органдарының статистикасы бойынша, 2023–2025 жылдары аралығында әлеуметтік желілердегі анонимді шабуылдар, жалған парақшалар арқылы қорлау, шантаж жасау фактілерінің саны 2,5 есеге өскен [1]. Киберкеңістікте адамдар өз эмоцияларын, сөздерін және мінез-құлқын еркінірек көрсетеді. Сонымен қатар, олар виртуалды ортаға барған сайын тәуелді бола түседі: мұнда танысу мен қарым-қатынас жасау оңай, әрі өздерінің шынайы «менін» ашу жеңілірек. Әлеуметтік желілер мен блогтарда адамдар шынайы өмірде жасау қиын әрекеттерді, соның ішінде мазақтау мен қорлау сияқты іс-әрекеттерді де жүзеге асыра алады.

Нәтижесінде, әсіресе жастар арасында мұндай мінез-құлық қалыпты немесе кем дегенде күтілетін құбылыс ретінде қабылданатын ерекше мәдениет қалыптасады. Интернетте жаңа қосымшалар мен форумдарда қорқыту мен қудалаудың жаңа тәсілдері үнемі пайда болып отырады, бұл дамып келе жатқан жағымсыз құбылыспен күресуді қиындатады.

Соңғы зерттеулерге сәйкес, жасөспірімдердің жартысына жуығы (49%) интернетте агрессивті әрекеттер жасаған, ал олардың жартысынан көбі (61%) киберагрессияға ұшыраған [2].

Кибербуллингтің жасөспірімдердің психологиялық денсаулығына әсерін жан-жақты зерттеу мақсатында, алдымен осы феноменге анықтама беріп, оның себептерін, түрлерін және қатысушылардың рөлдерін қарастырамыз.

Кибербуллинг ұғымына алғаш анықтама берген – Билл Белси. Оның пікірінше, кибербуллинг – бұл ақпараттық және коммуникациялық технологияларды (мысалы, электрондық пошта, ұялы телефон, жеке интернет-сайттар) пайдалану арқылы бір тұлғаның немесе топтың басқа

адамдарды әдейі, бірнеше рет және дұшпандық ниетпен қорлауына бағытталған әрекеттері [3].

Кибербуллинг түрлері

Кибербуллинг әртүрлі формаларда жүзеге асуы мүмкін:

1. **эмоционалдық арандату (разжигание) (emotional flaming** – онлайн жанжал) интернеттегі чаттар, форумдар және әлеуметтік желілерде эмоциялық пікір алмасу,
2. **онлайн қорлау (online harassment** – қайталанатын мазақтау немесе кемсіту),
3. **троллинг** – адамды арандату және конфликт тудыру мақсатындағы провокациялық пікірлер жазу;
4. **онлайн өшпенділік (online hate** – дұшпандық және қорлайтын қарым-қатынас),
5. **кибersталкинг (cyber-stalking** – жәбірленушінің қайда жүргенін немесе кіммен жүргенін анықтау мақсатында оны онлайн бақылау, сондай-ақ қайталанатын қорқыту хабарламаларын жіберу),
6. **қаралау очернение (denigration** – жалған ақпарат тарату),
7. **маскарад (masquerade** – жалған немесе зиянды ақпарат тарату үшін фейк аккаунттар жасау),
8. **біреудің атынан әрекет ету (impersonation** – әлеуметтік желілерде жәбірленушінің атынан жазбалар жариялау),
9. **ақпаратты мәжбүрлеп алу (outing** – жеке мәліметтерді қысым арқылы алып, кейін оны тарату),
10. **секстинг (sexting** – басқа адамның интимдік фотосуреттерін оның келісімінсіз тарату)
11. **онлайн оқшаулау (online exclusion** – достар тізімінен шығару немесе бұғаттау)
12. **фрейпинг** – бөтен аккаунтты бұзып кіріп, оның атынан жағымсыз контент тарату [4].

Нарциссизм, психопатия және садизм сияқты тұлғалық ерекшеліктері бар адамдарда интернеттегі *«тежеудің төмендеуі» (online disinhibition*) жиі байқалады. Яғни олар киберкеңістікте өз мінез-құлқын бақылауды азайтып, агрессияны ашық түрде көрсетуге бейім болады. Сонымен қатар, кибербуллингке бейім адамдардың тағы бір тобы – агрессиясы тұрақты сипат алатын тұлғалар. Оларға үнемі ашуланшақтық, тітіркенгіштік, айналасындағы адамдарға дұшпандық көзқарас және конфликтке жиі бару тән. Мұндай мінез-құлық интернеттегі анонимдік пен жауапкершіліктің төмендігімен қосылғанда, кибербуллинг әрекеттерінің пайда болуына ықпал етеді.

Кибербуллинг себептеріне тоқталатын болсақ:

1. «үстемдікке ұмтылу» – әр адамның негізгі қажеттіліктерінің бірі, кейбір жасөспірімдер интернеттегі буллинг арқылы өздерін дәлелдеуге және біреуден «жоғары» сезінуге тырысады;

2. «субъективті төмендік сезімі» – әлсіздік немесе кемшілік сезімімен байланысты ішкі күйзелістер;

3. «қызғаныш» – басқа адамдардың жетістігі мен жағдайына қатысты туындайтын жағымсыз эмоция;

4. «кек алу» – көрсетілген реніш немесе зиян үшін жауап қайтару ниеті;

5. «көңіл көтеру» – белгілі бір әрекеттер арқылы ләззат алу немесе уақыт өткізу;

6. «конформизм» – адамның өз пікірін топ ықпалына байланысты өзгертуі;

7. «отбасылық қарым-қатынастардағы қиындықтар»;

8. «эмпатия деңгейінің төмендігі» – өзгенің сезімін түсіне алмау және тек өз қажеттіліктеріне бағытталу [5].

Кибербуллингтің тек жәбірленушіге ғана емес, сонымен бірге оған қатысушы барлық тараптарға да елеулі психологиялық әсері бар. Кибербуллингке қатысушылардың үш негізгі рөлі ажыратылады: бұзақы, жәбірленуші және бақылаушылар. Әдебиеттерде әр рөлдің өзіндік сипаттамалары көрсетіледі. Бұзақы – көбіне импульсивті, өзін дәлелдеуге ұмтылатын, лидерлік қасиеттері бар, бірақ агрессивті мінез-құлық танытып, эмпатиясы төмен адам болып келеді. Жәбірленуші, керісінше, көбіне ұялшақ, мазасыз, сезімтал, тұйық және қарым-қатынасқа аз түсетін тұлға болады. Ал бақылаушылар жиі қорқыныш пен дәрменсіздік сезімін бастан кешіргенімен, кей жағдайда қудалаушыны қолдап кетуі мүмкін.

Кибербуллингтің алдын алу және жолын кесу:

1. Цифрлық сауаттылықты арттыру. Адамдарға интернеттегі қауіпсіздік ережелерін, жеке деректерді қорғау тәсілдерін және кибербуллингтің салдарын жүйелі түрде үйрету қажет.

2. Жеке ақпаратты қорғау мәдениетін қалыптастыру. Әлеуметтік желілерде мекенжай, телефон нөмірі, жеке фото және басқа да құпия мәліметтерді шектеулі түрде жариялау маңызды.

3. Ата-ана бақылауы мен қолдауы. Баланың мобильді және компьютерлік құрылғыларындағы хабарламаларды, пікірлер мен фотосуреттерді бақылау; баланың эмоционалдық жағдайына назар аудару; балалармен көбірек уақыт өткізу және қолдау көрсету; интернет қауіпсіздігі туралы үнемі ақпарат беріп отыру.

4. Профилактикалық жұмыстар жүргізу. Оқу орындарында,жұмыстарда кибербуллинг туралы тұрақты дәрістер, тренингтер және құқықтық түсіндіру жұмыстары ұйымдастырылуы қажет.

5. Құқықтық жауапкершілік туралы ақпараттандыру. Кибербуллингтің заңмен жазаланатынын түсіндіру арқылы агрессиялық әрекеттердің алдын алуға болады.

6. Куәгерлердің белсенді ұстанымын қалыптастыру. Халық арасында кибербуллингті қолдамауға, оны байқаса тиісті орындарға хабарлауға үйрету маңызды.

Кибербуллинг – өте жағымсыз әрі қауіпті әлеуметтік құбылыс екенін жоққа шығаруға болмайды. Ол цифрлық технологиялардың дамуына байланысты барған сайын кең таралып, әлем бойынша адамдар мен жасөспірімдердің көпшілігін қамтып отыр. Осыған байланысты киберагрессияға итермелейтін себептерді анықтау және көптеген адамдардың мұндай құқықбұзушылықтың құрбанына айналуын түсіндіру аса өзекті болып табылады. Сондықтан киберзорлық-зомбылыққа қарсы кешенді бағдарламалар әзірлеу қажет. Бұл бағдарламаларға ата-аналар мен педагогтарды оқыту, сондай-ақ психологиялық тренингтер өткізу кіруі тиіс. Адамдарды интернеттегі қауіпсіз мінез-құлық ережелеріне және кибербуллингке қарсы тұру дағдыларына үйрету қажет. Ең бастысы – халықтың мәдени тәрбиесін күшейту, оларға агрессияға төзбеушілік пен жәбірленушіні қолдау жауапкершілігін қалыптастыру. Соңғы уақытта ғалымдар девиантты мінез-құлыққа тым төзімді (толерантты) көзқарастарға сын көзбен қарау қажеттігін жиі атап өтуде. Жаһандану мен цифрландыру дәуірінде көптеген мемлекеттер дәстүрлі қоғамдық мораль мен құндылықтарды сақтаудың маңызын түсіне бастады.

Қазақ мәдениетінде әрқашан ұжымшылдық құндылықтар, жанашырлық пен мейірімділік, әлсізді қорғауға ұмтылу сияқты қасиеттер басым болған. Осы дәстүрлерге сүйену цифрлық қоғамның теріс тұстарымен күресуге көмектеседі.

Жүргізілген зерттеу нәтижесінде кибербуллингтің қазіргі цифрлық қоғамдағы кең таралған және күрделі әлеуметтік-құқықтық мәселе екендігі анықталды. Оның негізгі ерекшеліктері – анонимділік, үздіксіз қысым көрсету мүмкіндігі және ақпараттың жылдам таралуы – бұл құбылыстың қауіптілігін арттырады. Кибербуллинг әсіресе жасөспірімдердің психологиялық денсаулығына теріс әсер етіп, олардың әлеуметтік бейімделуіне кедергі келтіреді.

Зерттеу барысында кибербуллингтің пайда болу себептері (эмпатияның төмендігі, агрессия, қызғаныш, конформизм және отбасылық мәселелер), негізгі түрлері мен қатысушылардың рөлдері (бұзақы, жәбірленуші, бақылаушы) жан-жақты қарастырылды. Сонымен қатар, оның алдын алу тек құқықтық шаралармен ғана емес, тәрбиелік және психологиялық тәсілдермен де жүзеге асырылуы қажет екендігі дәлелденді. Сонымен қатар, бұл мәселе туралы тек ӘҚБтК-тің «Кәмелетке толмаған адамды жәбірлеу (буллинг, кибербуллинг)» деп аталған 127-2-бабында ғана жауапкершілігі ғана қарастырып кеткен [6].

Осыған байланысты келесі **ұсыныстар** ұсынылады:

1. **Кибербуллингке қарсы арнайы заңнамалық нормаларды жетілдіру** – интернеттегі қорлау, жалған ақпарат тарату және онлайн-қудалау үшін жауапкершілікті нақтылау.

2. **Ата-аналар мен педагогтарға арналған оқыту бағдарламаларын әзірлеу** – балаларды киберқауіптерден қорғау дағдыларын қалыптастыру.

3. **Психологиялық қолдау қызметтерін күшейту** – кибербуллинг құрбандарына тегін және қолжетімді көмек көрсету.

4. **Әлеуметтік желілермен ынтымақтастықты арттыру** – зиянды контентті жедел жою және фейк аккаунттарды анықтау механизмдерін жетілдіру.

5. **Қоғамда нөлдік төзімділік мәдениетін қалыптастыру** – кибербуллингті қолдамау және оған қарсы белсенді азаматтық ұстанымды дамыту.

Қорытындылай келе, кибербуллингпен күрес кешенді тәсілді талап етеді. Тек заңнамалық реттеу ғана емес, сонымен қатар қоғамның мәдени деңгейін көтеру, жастардың санасын қалыптастыру және дәстүрлі құндылықтарды сақтау маңызды рөл атқарады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің ресми статистикасы. – 2025. – URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/qazcon

2. Calpbinici, Arslan, 2019.

3. Belsey B. Cyberbullying: An Emerging Threat to the «Always On» Generation. Available at: http://www.cyberbullying.ca/pdf/ Cyberbullying_Article_by_Bill_Belsey.pdf

4. file:///C:/Users/ganiq/Downloads/kiberbulling-kak-novaya-forma-ugrozy-psihologicheskomu-zdorovyu-lichnosti-podrostka.pdf

5. Baranov,A.A. Psikhologicheskiy analiz prichin podrostkovogo kiberbullinga [Psychological analysis of the causes of teenage kiberbullinga]. Available at: https://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskiy-analiz-prichin-podrostkovogo-kiberbullinga

ҒТАМР 81.93.29

ЦИФРЛЫҚ БЕЙІН ЖӘНЕ БИОМЕТРИЯЛЫҚ ДЕРЕКТЕРДІ ҚОРҒАУ:ЖЕКЕ ӨМІРГЕ ҚОЛСҰҒЫЛМАУШЫЛЫҚ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ЖАҢА СЫН – ҚАТЕРЛЕРІ

Кушербаева Жанэль
Гму-25-1 оқу тобының студенті.
Ғылыми жетекші: Әбубәкірова Г.М.
«Құқықтану ББББ» оқытушысы,з.ғ.м.

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі заманғы құқық саласындағы цифрлық бейін мен биометриялық деректерді қорғаудың өзекті мәселелері қарастырылады. Автор цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы жағдайында жеке тұлғаның құпиялылық құқығына төнетін жаңа сын-қатерлерді талдайды. Зерттеу барысында Алан Вестиннің ақпараттық құпиялылық теориясы мен Қазақстан Республикасының жаңа Цифрлық кодексінің нормалары арасындағы байланыс зерделенген. Мақалада биометриялық идентификацияның құқықтық табиғаты мен әлеуметтік рейтинг жүйесіне қойылатын заңнамалық шектеулерге ерекше назар аударылады. Қорытынды бөлімінде цифрлық егемендікті нығайту және азаматтардың дербес деректерін қауіпсіз сақтау тетіктерін жетілдіру бойынша ұсыныстар берілген.

Кілт сөздер: Цифрлық профиль, биометриялық деректер, құпиялылық құқығы, Цифрлық кодекс, ақпараттық қауіпсіздік.

Аннотация. В данной статье рассматриваются актуальные вопросы защиты цифрового профиля и биометрических данных в сфере современного права. Автор анализирует новые вызовы праву на неприкосновенность частной жизни в условиях стремительного развития цифровых технологий. В ходе исследования изучена связь между теорией информационной приватности Алана Вестина и нормами нового Цифрового кодекса Республики Казахстан. Особое внимание в статье уделяется правовой природе биометрической идентификации и законодательным ограничениям на системы социального рейтинга. В заключительной части представлены предложения по укреплению цифрового суверенитета и совершенствованию механизмов безопасного хранения персональных данных граждан.

Ключевые слова: Цифровой профиль, биометрические данные, право на приватность, Цифровой кодекс, информационная безопасность.

Abstract. This article examines current issues regarding the protection of digital profiles and biometric data within the field of modern law. The author

analyzes new challenges to the right to privacy amidst the rapid development of digital technologies. The study explores the connection between Alan Westin's theory of informational privacy and the provisions of the new Digital Code of the Republic of Kazakhstan. Particular attention is paid to the legal nature of biometric identification and legislative restrictions on social scoring systems. The concluding section provides recommendations for strengthening digital sovereignty and improving mechanisms for the secure storage of citizens' personal data.

Keywords: Digital profile, biometric data, right to privacy, Digital Code, information security.

Қазіргі таңда цифрландыру үдерісі қоғамның барлық саласына ерекше әсер етуде. Интернет пен цифрлық технологияларды пайдалану нәтижесінде әрбір адамның цифрлық профилі қалыптасады. Цифрлық профиль – адамның интернеттегі әрекеттерінің, мінез-құлқының және жеке деректерінің жиынтығы болып табылады. Сонымен қатар, биометриялық технологиялар да кеңінен қолданысқа енді. Бет-әлпетті тану, саусақ ізі арқылы сәйкестендіру, дауыс арқылы растау сияқты тәсілдер күнделікті өмірде жиі кездесуде. Бұл технологиялар ыңғайлылықты арттырғанымен жеке өмірге қолсұғылмаушылық құқығына қатысты бірнеше мәселелер туындатады.

Биометрия алғашында криминалистика мен биологияның тоғысында пайда болды. Биометрия ұғымын XIX ғ. соңында француз ғалымы Альфонс Бертильон ойлап тапты. Ол «бертильонаж» жүйесін — адам денесінің өлшемдері арқылы тұлғаны анықтау әдісін ойлап тапты. Бұл қазіргі биометрияның бабасы саналады. Ал Ұлыбритания ғалымы Фрэнсис Гальтонның 1892 жылы оның **«**Саусақ іздері**»** атты еңбегі шықты. Ол саусақ ізінің қайталанбайтынын ғылыми дәлелдеп, идентификациялаудың негізін салды. Сондай-ақ "Цифрлық бейін" және "Ақпараттық құпиялылық" теоретиктері Сэмюэл Уоррен және Луи Брэндайздың 1890 жылы **«**Жеке өмірге қолсұғылмаушылық құқығы**»** атты мақаласы жарық көрді. Бұл еңбек қазіргі «цифрлық құпиялылық» теориясының іргетасы ретінде бағаланады, ал Алан Вестин 1967 жылы алғаш рет «ақпараттық құпиялылық» терминін енгізіп, адамның өзі туралы ақпаратты бақылау құқығын зерттеді. Бұл ғалымдар адамның деректері оның жеке басының ажырамас бөлігі екенін негіздеді [1, 95б.].

Қазақстанда да бұл тақырыпты цифрлық құқық аясында зерттеп жүрген заңгер ғалымдар бар. Олар И.Ш. Борчашвили және С.А. Қасымов. И.Ш. Борчашвили қылмыстық құқық пен криминалистикадағы цифрландыру мәселелерін зерттесе, С.А. Қасымов азаматтық құқық контекстіндегі дербес деректер мен цифрлық құқықтарды зерттеуші.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев 2026 жылды «Цифрландыру және жасанды интеллект жылы» деп жариялады және жақында Цифрлық кодексе қол қойды.

Қазақстанда жеке өмірге, жеке және отбасылық құпияға қол сұқпаушылық құқығы бұрыннан бар. Алайда жаңа Конституция жобасында бұл норма заман талабына сай нақтылана түсті. Бір қарағанда, бірнеше ғана сөз қосылғандай көрінгенімен, олардың астарында өте үлкен құқықтық мән жатыр.

Енді Конституцияда азаматтардың жеке деректерін заңсыз жинаудан, өңдеуден, сақтаудан және пайдаланудан қорғау құқығы, соның ішінде цифрлық технологияларды қолдану кезінде де, заңмен кепілдендірілетіні айқын жазылады. Бұл – елімізде жеке деректерді қорғаудың конституциялық негізі алғаш рет нақты бекітіліп отыр [2].

Бүгінде түрлі ғимараттарда, кеңселерде, тіпті тұрғын үй кешендерінде биометриялық сәйкестендіру жүйелері орнатылып жатыр. Алайда жаңа нормаға сәйкес, егер азамат өз биометриялық деректерін бергісі келмесе, ол бас тартуға құқылы. Мұндай жағдайда оны ғимаратқа кіргізбеуге ешкімнің құқығы жоқ.

Бұл – цифрлық дәуірдегі адамның негізгі құқықтарының бірі. Яғни цифрландыру үдерісі азаматтың еркін таңдау құқығын шектемеуі тиіс.

Соңғы жылдары әлемде кибералаяқтықтың ауқымы айтарлықтай кеңейді. Тіпті «цифрлық зорлық-зомбылық» деген жаңа ұғым қалыптасты.

Оған соңғы уақыттағы сталкинг, бөтен адамның жеке деректерін заңсыз пайдалану, рұқсатсыз фото мен бейнематериалдарды тарату секілді әрекеттер де кіреді. Өкінішке қарай, мұндай жағдайларда көбіне әйелдер мен кәмелетке толмағандар жапа шегеді. Сондықтан цифрлық сауаттылықты арттыру – қоғам үшін өзекті міндет болып тұр [3].

Жаңа Конституция жобасының 21-бабының екінші тармағына маңызды толықтыру енгізілді. Бұған дейін банктік операциялардың, салымдардың, жинақтардың, хат алмасудың, телефон арқылы сөйлесудің, пошта және өзге де байланыс құралдары арқылы берілетін хабарламалардың құпиясы заңмен қорғалатыны айтылған болатын [2].

Енді бұл нормаға «соның ішінде цифрлық технологияларды қолдану арқылы жүзеге асырылатын» деген нақтылау қосылды. Бұл дегеніміз – WhatsApp-тағы немесе әлеуметтік желілердегі хат алмасуды жариялауға болмайды. Сондай-ақ адамның рұқсатынсыз оның фотосын немесе бейнежазбасын интернетке таратуға тыйым салынады.

Ендігі кезекте, Қазақстан Республикасының заңнамасында,дәлірек **ҚР Цифрлық кодексінде ц**ифрлық бейін — мемлекеттік және мемлекеттік емес ақпараттық жүйелердегі тұлға туралы электрондық деректердің жиынтығы. Оны адамның цифрлық әлемдегі «төлқұжаты» немесе «виртуалды бейнесі» деп атауға болады.

Құқықтық және техникалық тұрғыдан ол екі үлкен бөліктен тұрады:

Ресми деректер:

- ЖСН , аты-жөні, туған жылы.
- Электрондық құжаттар (жеке куәлік, жүргізуші куәлігі, дипломдар).

- Мүліктік деректер, салықтар, әлеуметтік мәртебе (мысалы, eGov-тағы профиліңіз).

Бейресми немесе мінез-құлық деректері:

- Әлеуметтік желілердегі белсенділік (лайктар, пікірлер, жазылулар).
- Банк картасымен жасалған төлемдер (не сатып аласыз, қайда барасыз).
- Браузер тарихы және орналасқан жеріңіз (GPS).
- Биометриялық деректер: FaceID, саусақ ізі.

Биометриялық деректер — бұл адамның физикалық, физиологиялық немесе мінез-құлық ерекшеліктерін сипаттайтын, оның тұлғасын бірегей түрде анықтауға (идентификациялауға) мүмкіндік беретін мәліметтер[4].

Қазіргі заңнама бойынша азамат өз деректерін өңдеуге **келісім** береді, бірақ сол деректердің **меншік иесі** болып қала алмайды. Деректер базасы бұзылған жағдайда, оператор (банк немесе мемлекеттік орган) тек әкімшілік айыппұлмен құтылады. Азаматқа келген моральдық және цифрлық нұқсанды өтеудің нақты механизмі жоқ. Саусақ ізі немесе FaceID ұрланса, оны пароль сияқты ауыстыру мүмкін емес, демек нұқсан өмір бойлық сипатқа ие [5].

Заң бойынша деректер нақты бір мақсат үшін жиналуы тиіс. Бірақ іс жүзінде, бір мақсатпен жиналған биометриялық деректер (мысалы, банктен шот ашу үшін) кейіннен басқа мақсаттарға (маркетингтік талдау, үшінші тұлғаларға беру) пайдаланылуы мүмкін. "Жанама пайдалануды" бақылайтын техникалық және құқықтық сүзгілер әлсіз. ҚР Қылмыстық кодексінде адамның биометриялық профилін (дауысын, бейнесін) нейрожелілер арқылы қолдан жасап, алаяқтық жасау бойынша арнайы бап жоқ. Бұл — **құқықтық вакуум.** Қазіргі заңнама "цифрлық тұлғаны ұрлауды" кәдімгі алаяқтық ретінде қарастырады, бірақ биометриялық ұрлықтың қоғамдық қауіптілігі әлдеқайда жоғары [6]. Бұл Қазақстан заңнамасындағы кемшіліктер деп атасақ болады. Енді осы кемшіліктерді жоюдың бірнеше жолын ұсынар едім:

1. **«Цифрлық мұра» институтын енгізу.** Адам қайтыс болғаннан кейін оның цифрлық профилі мен биометриялық деректерінің тағдыры қалай болатынын заңмен реттеу (жою немесе мұрагерлерге беру).

2. **Биометриялық аудит.** Жекеменшік компаниялардың (ЖШС, банктер) биометрияны сақтау деңгейін тексеретін тәуелсіз кибер-инспекция құру.

3. **Келісімді қайтарып алу механизмін оңайлату.** eGov Mobile арқылы бір батырмамен барлық мекемелерге берілген биометриялық келісімдерді көру және оларды дереу қайтарып алу (өшіру) функциясын заңмен міндеттеу.

Қазақстанда биометриялық деректерді қорғаудың тиімді жүйесін қалыптастыру үшін мемлекет, жеке сектор және қоғамның бірлесіп жұмыс істегені маңызды. Осы ұсыныстарды іске асыру азаматтардың құқықтарын қорғауға, деректердің заңсыз қолданылуы мен таралуының алдын алуға мүмкіндік береді. Ақырында, азаматтардың деректерін қорғау тек құқықтық тұрғыдан ғана емес, әлеуметтік тұрғыдан да қамтамасыз етілуі тиіс, себебі

бұл біздің цифрлық болмысымызды сақтап қалудың бірден-бір жолы болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Борчашвили И.Ш. Қылмыстық құқық пен криминалистикадағы цифрландыру мәселелері // Қазақстан ғылымы мен құқығы. – Алматы.2021.
2. https://www.gov.kz/memleket/entities/ksrk/press/news/details/1159830?lang=kk
3. «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Қазақстан Республикасының 2013 жылы 21 мамырдағы Заңы.
4. Қазақстан Республикасының 2026 жылғы 9 қаңтардағы Цифрлық кодексі.
5. Жатқанбаева А. Е. Қазақстандағы дербес деректерді қорғаудың конституциялық-құқықтық негіздері. — Вестник КазНУ, 2024.
6. Қасымов С. А. Цифрлық құқық және азаматтық заңнама: Трансформация мәселелері. — Алматы, 2023.

ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҢ ДАМУЫ: ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Өмірбек Арайлым Серікқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ Ю-(гп)-24-1оқу тобының студенті
Ғылыми жетекшісі: Жусупбекова Мадина Қойшыбайқызы
«Құқықтану» Заң ғылымдарының кандидаты, доцент

Аңдатпа. Қазіргі кезеңде цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы қоғамның барлық саласына, соның ішінде құқықтық қатынастарға да айтарлықтай әсер етіп отыр. Цифрландыру процесі азаматтық-құқықтық қатынастардың жаңа түрлерінің пайда болуына және дәстүрлі құқықтық институттардың трансформациясына себеп болды. Электрондық коммерцияның кеңеюі, цифрлық платформалардың дамуы, виртуалды активтердің айналымға енуі және смарт-келісімшарттардың қолданылуы азаматтық құқықтың мазмұны мен құрылымына жаңа талаптар қояды. Мақалада азаматтық құқықтың цифрлық ортадағы трансформациясы концептуалды модель арқылы зерттеледі, оның құрамдас бөліктері: технологиялық факторлар, жаңа азаматтық-құқықтық қатынастар, құқықтық реттеу механизмдері және құқықтық мәселелер мен даму бағыттары. Зерттеу барысында электрондық шарттар, цифрлық активтер және смарт-келісімшарттар, сондай-ақ жеке деректерді қорғау, киберқауіпсіздік және цифрлық мәмілелердің заңдық күші мәселелері қарастырылады. Зерттеу

нәтижелері азаматтық құқықты цифрлық технологиялар жағдайына бейімдеу қажеттілігін айқындап, құқықтық реттеуді жетілдірудің нақты бағыттарын ұсынады. Практикалық ұсыныстар цифрлық құқықтық қатынастардың қауіпсіздігі мен сенімділігін қамтамасыз етуге, жаңа құқықтық институттарды жүйелеуге және халықаралық стандарттармен үйлестіруге бағытталған.

Кілт сөздер: цифрлық технологиялар, азаматтық құқық, цифрлық экономика, электрондық шарт, цифрлық активтер, смарт-келісімшарт, электрондық коммерция, құқықтық реттеу, киберқауіпсіздік.

Аннотация. В настоящее время стремительное развитие цифровых технологий оказывает значительное влияние на все сферы общества, в том числе на правовые отношения. Процесс цифровизации привёл к появлению новых видов гражданско-правовых отношений и трансформации традиционных правовых институтов. Расширение электронной коммерции, развитие цифровых платформ, внедрение виртуальных активов в оборот и применение смарт-контрактов предъявляют новые требования к содержанию и структуре гражданского права. В статье исследуется трансформация гражданского права в цифровой среде через концептуальную модель, включающую следующие компоненты: технологические факторы, новые гражданско-правовые отношения, механизмы правового регулирования и правовые проблемы и направления развития. В ходе исследования рассматриваются электронные договоры, цифровые активы и смарт-контракты, а также вопросы защиты персональных данных, кибербезопасности и юридической силы цифровых сделок. Результаты исследования определяют необходимость адаптации гражданского права к условиям цифровых технологий и предлагают конкретные направления совершенствования правового регулирования. Практические рекомендации направлены на обеспечение безопасности и надёжности цифровых правовых отношений, систематизацию новых правовых институтов и гармонизацию с международными стандартами.

Ключевые слова: цифровые технологии, гражданское право, цифровая экономика, электронный договор, цифровые активы, смарт-контракт, электронная коммерция, правовое регулирование, кибербезопасность

Abstract. At the present stage, the rapid development of digital technologies is having a significant impact on all spheres of society, including legal relations. The digitization process has led to the emergence of new types of civil-law relations and the transformation of traditional legal institutions. The expansion of electronic commerce, the development of digital platforms, the introduction of virtual assets into circulation, and the use of smart contracts impose new requirements on the content and structure of civil law. This article examines the transformation of civil law in the digital environment through a conceptual model whose components are: technological factors, new civil-law relations, legal regulation mechanisms, and legal issues and development directions. The study

considers electronic contracts, digital assets and smart contracts, as well as issues of personal data protection, cybersecurity, and the legal force of digital transactions. The research results identify the need to adapt civil law to the conditions of digital technologies and propose concrete directions for improving legal regulation. Practical recommendations are aimed at ensuring the security and reliability of digital legal relations, systematizing new legal institutions, and harmonizing them with international standards.

Keywords: digital technologies, civil law, digital economy, electronic contract, digital assets, smart contract, electronic commerce, legal regulation, cybersecurity

Цифрлық технологиялардың дамуы құқықтық қатынастардың мазмұнына елеулі ықпал етуде. Ғылыми әдебиеттерде цифрлық экономика, электрондық құжат айналымы және электрондық үкімет жүйелерінің дамуы құқықтық жүйенің трансформациясына әсер ететіні атап өтіледі. Мысалы, Қазақстандағы электрондық үкіметтің дамуын зерттеген жұмыстарда ақпараттық технологиялардың мемлекеттік қызметтер мен құқықтық қатынастарды ұйымдастыру тәсілдерін өзгерткені көрсетілген [1]. Сонымен қатар электрондық құжаттар мен цифрлық қолтаңбаны құқықтық тұрғыдан қолдану мәселелері халықаралық ғылыми зерттеулерде де қарастырылған. Электрондық қолтаңба электрондық құжаттың заңдық сенімділігін қамтамасыз ететін негізгі құралдардың бірі болып табылады [2]. Дегенмен қазіргі ғылыми әдебиеттерде цифрлық технологиялардың азаматтық құқық жүйесіне әсері көбіне жекелеген аспектілер бойынша қарастырылады. Мысалы, кейбір зерттеулер электрондық құжаттар немесе электрондық үкімет жүйесінің қызмет етуін талдайды, алайда цифрлық технологиялардың азаматтық құқық институттарының трансформациясына кешенді әсерін түсіндіретін теориялық модель жеткілікті деңгейде жүйеленбеген. Осыған байланысты цифрлық технологиялар жағдайында азаматтық құқықтың дамуын жүйелі түрде талдау және оның құрылымдық моделін ұсыну құқықтық ғылым үшін маңызды зерттеу бағыты болып табылады.

Зерттеу барысында талдау, салыстырмалы-құқықтық және жүйелік әдістер қолданылды. Дегенмен, қазіргі ғылыми әдебиеттерде цифрлық технологиялардың азаматтық құқық жүйесіне кешенді әсерін түсіндіретін теориялық модель жеткілікті деңгейде зерттелмеген.

Цифрлық технологиялардың азаматтық-құқықтық қатынастарға әсері. Цифрлық технологиялардың дамуы экономикалық және әлеуметтік қатынастардың құрылымына елеулі өзгерістер енгізді. Интернеттің кең таралуы, электрондық коммерцияның дамуы және ақпараттық жүйелердің қолданылуы азаматтық-құқықтық қатынастардың жаңа түрлерінің қалыптасуына ықпал етті. Бүгінгі күні азаматтық айналымның маңызды бөлігі электрондық форматта жүзеге асырылады. Мысалы, тауарлар мен қызметтерді сатып алу, банктік операцияларды орындау, келісімшарттар

жасау және ақпарат алмасу процестері онлайн режимде жүргізіледі. Бұл жағдай азаматтық құқықтың дәстүрлі институттарын жаңа цифрлық ортаға бейімдеуді талап етеді. Цифрлық технологиялар азаматтық құқық субъектілерінің өзара әрекеттесу тәсілдерін де өзгертті. Бұрын құқықтық қатынастар негізінен тікелей байланыс арқылы жүзеге асырылса, қазіргі уақытта көптеген мәмілелер цифрлық платформалар арқылы жүзеге асырылады. Бұл өз кезегінде мәмілелердің нысаны, дәлелдеу тәртібі және құқықтық жауапкершілік мәселелерін қайта қарастыру қажеттігін туындатады.

Қазақстан Республикасында цифрлық технологиялармен байланысты азаматтық-құқықтық қатынастар бірнеше негізгі нормативтік актілер арқылы реттеледі. Біріншіден, электрондық құжат айналымының құқықтық негіздері Қазақстан Республикасының «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» 2003 жылғы Заңымен айқындалады. Аталған заң электрондық құжаттарды жасау, сақтау және пайдалану тәртібін реттейді, сондай-ақ электрондық құжаттардың заңдық күшін белгілейді [3]. Заңның 10-бабына сәйкес, электрондық цифрлық қолтаңба белгілі бір талаптар орындалған жағдайда қолтаңбаның иесінің қолымен қойылған қолтаңбаға теңестіріледі және сол құқықтық салдарға әкеледі [4, а]. Бұл норма электрондық мәмілелерді азаматтық құқықтық қатынастардың толыққанды элементі ретінде тануға мүмкіндік береді. Екіншіден, электрондық құжаттардың құқықтық мәртебесі заңда нақты белгіленген. Электрондық құжат ақпараттық-коммуникациялық желілер арқылы жасалып, сақталуы және жіберілуі мүмкін, ал заң талаптарына сәйкес келетін электрондық құжат қағаз құжатқа теңестіріледі [4, б]. Үшіншіден, электрондық цифрлық қолтаңбаны қолдану тәртібін бұзғаны үшін жауапкершілік те заңнамамен белгіленген. Мысалы, Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексіне енгізілген өзгерістерге сәйкес басқа адамның электрондық цифрлық қолтаңбасын пайдалану әкімшілік жауапкершілікке әкеледі [5]. Осы нормативтік актілер цифрлық технологиялар жағдайында азаматтық құқықтық қатынастардың құқықтық негізін қалыптастырады. Дегенмен цифрлық активтер, смарт-келісімшарттар және цифрлық платформалар қызметі сияқты жаңа құқықтық институттарды толық реттеу мәселесі әлі де өзекті болып отыр.

Цифрлық ортадағы азаматтық-құқықтық қатынастардың жаңа түрлері. Цифрлық технологиялардың дамуы азаматтық құқық саласында жаңа құқықтық институттардың қалыптасуына себеп болды [6]. Олардың ішінде электрондық шарттар, цифрлық активтер және смарт-келісімшарттар ерекше маңызға ие . Электрондық шарттар қазіргі уақытта кеңінен қолданылатын құқықтық құралдардың бірі болып табылады. Мұндай шарттар интернет арқылы жасалып, электрондық құжаттар немесе цифрлық қолтаңба арқылы рәсімделеді . Электрондық шарттардың негізгі ерекшелігі – олардың қашықтықтан жасалуы және ақпараттық жүйелер арқылы тіркелуі .

Цифрлық активтер де қазіргі заманғы азаматтық құқықтың маңызды объектілерінің бірі болып табылады. Оларға криптовалюталар, токендер, виртуалды мүлік және басқа да цифрлық ресурстар жатады [7]. Алайда көптеген мемлекеттерде цифрлық активтердің құқықтық мәртебесі әлі толық анықталмаған. Смарт-келісімшарттар да азаматтық айналымда кеңінен қолданыла бастады. Олар блокчейн технологиясына негізделген автоматтандырылған келісімдер болып табылады. Мұндай келісімшарттар шарт талаптары орындалған кезде автоматты түрде іске қосылады. Дегенмен, олардың құқықтық табиғаты мен заңдық күші әлі де ғылыми пікірталастар тудыруда [3,б].

Қазіргі кезеңде цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы қоғамдағы құқықтық қатынастардың құрылымы мен мазмұнына елеулі өзгерістер енгізуде. Цифрландыру экономикалық, әлеуметтік және құқықтық жүйелердің трансформациясына алып келіп, азаматтық құқық саласында жаңа құқықтық институттардың қалыптасуына ықпал етуде. Осыған байланысты цифрлық технологиялар жағдайында азаматтық құқықтың даму үрдістерін жүйелі түрде түсіндіретін теориялық модель ұсыну өзекті ғылыми міндеттердің бірі болып табылады [8]. Ұсынылып отырған концептуалдық модель азаматтық құқықтың цифрлық ортадағы трансформациясын төрт негізгі элемент арқылы түсіндіреді (сурет 1):

- технологиялық факторлар;
- жаңа азаматтық-құқықтық қатынастар;
- құқықтық реттеу механизмдері;
- құқықтық мәселелер мен даму бағыттары.

сурет 1. Цифрлық технологиялар жағдайында азаматтық құқықтың даму үрдістерін жүйелі түрде түсіндіретін теориялық модель

Бұл элементтер өзара тығыз байланысты және цифрлық ортадағы азаматтық құқықтың эволюциялық дамуын сипаттайды.

1. Азаматтық құқықтың трансформациясына әсер ететін технологиялық факторлар. Азаматтық құқықтың дамуына әсер ететін негізгі факторлардың бірі – цифрлық технологиялардың кеңінен қолданылуы. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дамуы экономикалық қатынастардың жаңа формаларын қалыптастырып, құқықтық реттеудің жаңа объектілерінің пайда болуына алып келді. Цифрлық технологиялардың ішінде азаматтық құқыққа ерекше ықпал ететін бірнеше негізгі технологиялық факторларды атап көрсетуге болады. Біріншіден, интернет технологиялары. Интернеттің дамуы азаматтық айналымның жаңа формаларын қалыптастырды. Бүгінгі күні тауарлар мен қызметтерді сатып алу, банктік операцияларды орындау, келісімшарттар жасау және ақпарат алмасу процестері интернет арқылы жүзеге асырылады. Бұл азаматтық құқық субъектілерінің өзара әрекеттесу тәсілдерін айтарлықтай өзгертті. Екіншіден, блокчейн технологиясы. Бұл технология орталықтандырылмаған деректер базасын құруға мүмкіндік береді және ақпараттың қауіпсіздігі мен ашықтығын қамтамасыз етеді. Блокчейн технологиясының негізінде криптовалюталар, токендер және смарт-келісімшарттар сияқты жаңа құқықтық объектілер пайда болды [9]. Үшіншіден, цифрлық платформалар. Қазіргі уақытта көптеген экономикалық қатынастар цифрлық платформалар арқылы жүзеге асырылады. Электрондық сауда алаңдары, онлайн қызмет көрсету платформалары және цифрлық экожүйелер азаматтық-құқықтық қатынастардың жаңа формаларын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Төртіншіден, жасанды интеллект және үлкен деректер (Big Data) технологиялары. Бұл технологиялар ақпаратты өңдеу мен талдаудың жаңа мүмкіндіктерін ұсынады және автоматтандырылған шешім қабылдау жүйелерін дамытуға ықпал етеді. Нәтижесінде азаматтық құқық саласында автоматтандырылған келісімшарттар мен интеллектуалды қызметтердің жаңа түрлері пайда болуда [10]. Осы технологиялық факторлардың жиынтығы азаматтық құқықтың дәстүрлі институттарының трансформациясына және жаңа құқықтық қатынастардың қалыптасуына негіз болады.

2. Жаңа азаматтық-құқықтық қатынастар. Цифрлық технологиялардың дамуы азаматтық құқық саласында жаңа құқықтық қатынастардың пайда болуына әкелді. Бұл қатынастардың негізгі ерекшелігі – олардың цифрлық ортада жүзеге асырылуы және ақпараттық технологияларға тәуелді болуы. Осындай жаңа азаматтық-құқықтық қатынастардың бірі – электрондық мәмілелер [11]. Электрондық мәмілелер интернет арқылы жасалып, электрондық құжаттар немесе цифрлық қолтаңба арқылы рәсімделеді. Мұндай мәмілелердің негізгі ерекшелігі – тараптардың физикалық түрде бір жерде болуын талап етпей, қашықтықтан жүзеге асырылуы. Екінші маңызды бағыт – электрондық коммерция. Электрондық сауда интернет арқылы тауарлар мен қызметтерді сатып алу және сату

процестерін қамтиды. Бұл қатынастар азаматтық құқық субъектілері арасындағы экономикалық байланыстардың жаңа формаларын қалыптастырды. Үшінші бағыт – цифрлық активтер. Цифрлық активтерге криптовалюталар, токендер, виртуалды мүлік және басқа да цифрлық ресурстар жатады [12]. Олар азаматтық айналымның жаңа объектілері ретінде қарастырылып, құқықтық реттеуді қажет етеді. Төртінші бағыт – смарт-келісімшарттар. Смарт-келісімшарттар блокчейн технологиясына негізделген автоматтандырылған келісімдер болып табылады. Олар шарт талаптары орындалған кезде автоматты түрде іске қосылады және тараптардың араласуын азайтады. Бұл жаңа құқықтық қатынастар азаматтық құқықтың мазмұнын кеңейтіп, оның құқықтық институттарының трансформациясына алып келеді.

3. Құқықтық реттеу механизмдері. Цифрлық технологиялардың дамуы азаматтық-құқықтық қатынастарды реттеудің жаңа тәсілдерін қалыптастыруды талап етеді. Қазіргі уақытта цифрлық ортадағы құқықтық қатынастарды реттеу бірнеше құқықтық механизмдер арқылы жүзеге асырылады. Бірінші кезекте азаматтық заңнама маңызды рөл атқарады. Азаматтық кодекс цифрлық ортада жасалатын мәмілелердің құқықтық негіздерін анықтайды және азаматтық құқық субъектілерінің құқықтары мен міндеттерін реттейді. Екінші маңызды құрал – электрондық құжат айналымы және электрондық қолтаңба институты. Электрондық қолтаңба электрондық құжаттардың заңдық күшін қамтамасыз етеді және электрондық мәмілелердің сенімділігін арттырады. Үшінші механизм – ақпараттық қауіпсіздік және деректерді қорғау саласындағы құқықтық нормалар. Бұл нормалар азаматтардың жеке деректерін қорғауды қамтамасыз етеді және цифрлық ортадағы құқықтық қауіпсіздікті нығайтады [13]. Сонымен қатар, цифрлық экономика жағдайында халықаралық құқықтық стандарттардың да маңызы артып келеді. Көптеген цифрлық қатынастар трансшекаралық сипатқа ие болғандықтан, ұлттық құқықтық жүйелер халықаралық құқық нормаларымен үйлесімді болуы қажет.

4. Құқықтық мәселелер және даму бағыттары. Цифрлық технологиялардың дамуы азаматтық құқық саласында бірқатар жаңа құқықтық мәселелердің пайда болуына алып келді [14]. Бұл мәселелер құқықтық реттеудің жетілдірілуін талап етеді. Маңызды мәселелердің бірі – жеке деректерді қорғау. Интернет кеңістігінде пайдаланушылардың жеке ақпараттары түрлі цифрлық платформалар арқылы өңделеді. Бұл деректердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету құқықтық реттеудің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Тағы бір өзекті мәселе – киберқауіпсіздік. Цифрлық технологиялардың кеңінен қолданылуы киберқылмыстардың көбеюіне алып келді. Интернет алаяқтық, деректерді заңсыз пайдалану және цифрлық шабуылдар азаматтық құқық субъектілеріне айтарлықтай қауіп төндіреді. Сонымен қатар цифрлық активтердің құқықтық мәртебесін анықтау мәселесі де маңызды болып табылады. Көптеген мемлекеттерде криптовалюталар мен

басқа да цифрлық активтердің құқықтық табиғаты әлі толық анықталмаған [15]. Осы мәселелерді шешу үшін азаматтық құқықты цифрлық технологиялар жағдайына бейімдеу және құқықтық реттеудің жаңа механизмдерін енгізу қажет.

Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы жағдайында төмендегідей заңнамалық ұсыныстарды енгізу өзекті болып табылады:

1. Қазақстан Республикасында цифрлық активтердің құқықтық мәртебесін нақты айқындау және оларды азаматтық айналымда қауіпсіз пайдалануды қамтамасыз ету мақсатында арнайы лицензиялық және құқықтық бақылау тетігін енгізу қажет . Бұл ретте Жапонияның тәжірибесін негізге алуға болады. Атап айтқанда, Жапонияда криптоактивтерді құқықтық реттеу "Payment Services Act" және "Financial Instruments and Exchange Act" арқылы жүзеге асырылады, ал криптобиржалар міндетті түрде тіркеуден өтіп, пайдаланушылардың қаражатын қорғау, ақпараттық қауіпсіздік, қаржылық есептілік және ашықтық талаптарын сақтауға міндетті.

2. Қазақстанда смарт-келісімшарттардың құқықтық күшін Азаматтық кодекс деңгейінде нақты тану керек.

Бұл ретте АҚШ-тың Аризона және Теннесси штаттарының тәжірибесін үлгі етуге болады: оларда блокчейнде жасалған жазбалар мен смарт-келісімшарттардың заңды күші арнайы актілермен танылған, ал Невада блокчейн жазбаларына құқықтық мән береді. Осындай модель Қазақстанда да енгізілсе, смарт-келісімшарттардың жасалу, орындалу, өзгертілу және дәлелдеу тәртібі айқындалып, электрондық мәмілелер бойынша құқықтық сенімділік артады. Бұл, әсіресе, онлайн-қызметтер, цифрлық сауда және автоматтандырылған төлемдер саласында тиімді болар еді.

3. Цифрлық ортадағы азаматтардың құқықтарын қорғау мақсатында жеке деректерді қорғау және киберқауіпсіздік саласындағы құқықтық реттеуді күшейту қажет. Әсіресе цифрлық платформалар мен ақпараттық жүйелерде деректерді жинау, өңдеу және сақтау тәртібіне қойылатын талаптарды нақтылап, заңсыз пайдаланудың алдын алатын тиімді бақылау тетіктерін енгізу ұсынылады. Бұл пайдаланушылардың сенімін арттырып, құқықтық қауіпсіздікті қамтамасыз етеді.

4. Электрондық шарттар мен цифрлық мәмілелердің құқықтық күшін нығайту үшін электрондық құжат айналымы мен электрондық цифрлық қолтаңба институттарын одан әрі жетілдіру қажет. Атап айтқанда, сәйкестендіру және аутентификациялау жүйелерін дамыту арқылы мәмілелердің шынайылығын растау деңгейін арттыру ұсынылады. Бұл онлайн ортадағы азаматтық-құқықтық қатынастардың сенімділігін қамтамасыз етеді.

5. Цифрлық құқықтық қатынастарды алдын ала сынақтан өткізу үшін арнайы “реттеуші алаң” (regulatory sandbox) енгізу ұсынылады.

Бұл бағытта Сингапурдың қаржылық технологиялар саласындағы sandbox жүйесі тиімді үлгі болып табылады. Онда жаңа цифрлық өнімдер

мен құқықтық механизмдер толыққанды нарыққа шығарылмас бұрын арнайы жеңілдетілген құқықтық режимде тексеріледі. Қазақстанда да смарт-келісімшарттар, блокчейн негізіндегі мәмілелер, цифрлық төлем сервистері және жаңа құқықтық модельдерді осындай алаңда сынақтан өткізуге болады. Бұл болашақта заңнаманы дәл әрі қауіпсіз жетілдіруге, сондай-ақ цифрлық инновацияларды құқықтық тәуекелсіз енгізуге мүмкіндік береді.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, қазіргі кезеңде цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы азаматтық құқық саласында жаңа құқықтық қатынастардың қалыптасуына және дәстүрлі құқықтық институттардың трансформациясына ықпал етуде. Электрондық шарттар, цифрлық активтер және смарт-келісімшарттар азаматтық айналымның маңызды элементтері ретінде қалыптасып, құқықтық қатынастардың мазмұны мен құрылымын айтарлықтай өзгертті. Сонымен бірге цифрлық ортадағы құқықтық қатынастардың қарқынды дамуы құқықтық реттеудің бірқатар мәселелерін де анықтады. Жеке деректерді қорғау, киберқауіпсіздік, цифрлық мәмілелердің заңдық күші және цифрлық активтердің құқықтық мәртебесі сияқты мәселелер ерекше назар аударуды талап етеді.

Осыған байланысты азаматтық құқықты цифрлық технологиялар жағдайына бейімдеу және құқықтық реттеу механизмдерін жетілдіру қазіргі заманғы құқықтық ғылымның маңызды міндеттерінің бірі болып табылады

Әдебиеттер тізімі

• Amanbek Y., Balgayev I., Batyrkhanov K., Tan M. Adoption of e-government in the Republic of Kazakhstan // arXiv. – 2018. – URL: https://arxiv.org/abs/1802.06951

• Piechalski J., Schmidt A. Authorised Translations of Electronic Documents // arXiv. – 2006. – URL: https://arxiv.org/abs/cs/0606046

• Қазақстан Республикасының «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» Заңы. – 7 қаңтар 2003 ж. №370-II. – URL: https://www.wipo.int/wipolex/edocs/lexdocs/laws/kk/kz/kz031kk.pdf

• Law of the Republic of Kazakhstan On Electronic Documents and Electronic Digital Signature. – URL: https://www.wipo.int/wipolex/edocs/lexdocs/laws/ru/kz/kz031ru.html

• Amendments to administrative liability for misuse of electronic digital signatures in Kazakhstan. – URL: https://konsugroup.com/en/news/eds-regulation-kazakhstan-stricter-rules-2025-03/

• Tapscott D., Tapscott A. Blockchain Revolution: How the Technology Behind Bitcoin Is Changing Money, Business, and the World. – New York: Portfolio, 2016. – 368 p.

• Wright A., De Filippi P. Decentralized Blockchain Technology and the Rise of Lex Cryptographia // SSRN Electronic Journal. – 2015.

• UNCITRAL Model Law on Electronic Commerce. – New York: United Nations, 1996.

• Finck M. Blockchain Regulation and Governance in Europe. – Cambridge: Cambridge University Press, 2018.

• Zetzsche D., Buckley R., Arner D., Föhr L. The ICO Gold Rush: It's a Scam, It's a Bubble, It's a Super Challenge for Regulators // Harvard International Law Journal. – 2018.

• Szabo N. Smart Contracts: Building Blocks for Digital Markets // Extropy. – 1996.

• Werbach K., Cornell N. Contracts Ex Machina // Duke Law Journal. – 2017. – Vol. 67.

• Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім). – 27 желтоқсан 1994 ж.

• Қазақстан Республикасының «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Заңы. – 21 мамыр 2013 ж.

• Қазақстан Республикасының «Ақпараттандыру туралы» Заңы. – 24 қараша 2015 ж.

ҒТАМР 06.52.17

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЛЫҚ ЖҮКТЕМЕСІ МЕН ӘЛЕУМЕТТІК ШЫҒЫСТАРДЫҢ ОРТА ТАПҚА ӘСЕРІ: МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ ШЕШІМДЕРІН БАҒАЛАУ

Сейтмаханбет Жайдар Әбіласанқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
ГМУ-24-1 оқу тобының студенті,
Абдимомынова Алмакул Шакирбековна
ғылыми жетекші, экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика және басқару» БББ

Аңдатпа. Қазіргі қоғамдарда орта тап әлеуметтік тұрақтылықтың тірегі болып саналады: ол салық базасының елеулі бөлігін қалыптастырады, ішкі сұранысты қолдайды және білім мен денсаулыққа инвестиция салады. Қазақстанда орта тапты кеңейту және нығайту міндеті қосымша құн (ҚҚС) сияқты жанама салық салуға, табысқа салынатын тікелей салыққа (ЖТС), сондай-ақ міндетті әлеуметтік төлемдер мен әлеуметтік жүйелердің параметрлеріне әсер ететін 2025-2026 жж. реформалар аясында өзекті сипат алды.

Кілт сөздер: орта тап, салық жүктемесі, реформа, жеке табыс салығы, әлеуметтік аударымдар.

Аннотация. В современных обществах средний класс считается опорой социальной стабильности: он формирует значительную часть налоговой базы, поддерживает внутренний спрос и инвестирует в образование и

здравоохранение. В Казахстане задача расширения и укрепления среднего класса приобрела особую актуальность в контексте реформ 2025–2026 гг., затрагивающих косвенное налогообложение, в том числе налог на добавленную стоимость (НДС), прямое налогообложение доходов, а также параметры обязательных социальных платежей и социальных систем.

Ключевые слова: средний класс, налоговая нагрузка, реформа, индивидуальный подоходный налог, социальные отчисления.

Abstract. In modern societies, the middle class is regarded as a pillar of social stability: it forms a significant share of the tax base, supports domestic demand, and invests in education and healthcare. In Kazakhstan, the task of expanding and strengthening the middle class has become particularly relevant in the context of the 2025–2026 reforms affecting indirect taxation, including value-added tax (VAT), direct income taxation, as well as the parameters of mandatory social contributions and social protection systems.

Keywords: middle class, tax burden, reform, individual income tax, social contributions.

Орта тап қоғамның «қаңқасы» ретінде жиі қарастырылады. Ол материалдық игіліктердің негізгі өндірушісі, экономикалық тұрғыдан тәуелсіз адамдар тобы деп есептеледі: олар әрі едәуір жинақ жасай алады, әрі ірі шығындарға бара алады. Дамыған елдерде орта тап негізгі әлеуметтік топ бола отырып, көптеген маңызды функцияларды атқарады. Көптеген батыс ғалымдары мен сарапшыларының пікірінше, орта тап қоғамдағы тұрақтылықтың кепілі, ең алдымен қоғамның әлеуметтік құрылымындағы ортаңғы орнының арқасында [1]. Ортаңғы позиция материалдық игіліктер мен қызметтерді өндіруге шоғырлануға мүмкіндік береді. Ал орта тап өз әлеуметтік мәртебесін сақтауға және тұрақтылыққа мүдделі болады.

Дәл осы себепті орта тап өкілдері өздеріне қолда бар игіліктерге қол жеткізуге мүмкіндік берген қолданыстағы мемлекеттік құрылымды қолдайды, сөйтіп қоғамды әлеуметтік күйзелістерден қорғауға ықпал етеді. Олар әлеуметтік қайшылықтарды жұмсартып, дамудың эволюциялық сипатын қамтамасыз етеді, өйткені бұл тап өкілдері экономикалық тәуелсіздікке, белгілі бір ойлау жүйесіне, құндылықтар жүйесіне, өмір сапасы мен өмір салтына ие және болашаққа сеніммен қарайды.

Экономикалық қатынастар саласында орта тап «экономикалық донор» рөлін атқарады, себебі оның өкілдері қоғамдағы пайда мен табыстың негізгі бөлігін өндірушілер болып табылады. Сонымен қатар, орта тап өнімдер мен қызметтердің негізгі бөлігінің басты тұтынушысы, жаңа жұмыс орындарын құрушы, негізгі салық төлеуші әрі инвестор саналады.

Қазақстандағы орта тап, жалпы алғанда, тұрақты табысымен және тұрақты материалдық жағдайымен сипатталады: қаражат көлік немесе пәтер, қала сыртындағы үй сияқты қымбат сатып алулардан басқа қажеттіліктің бәріне жететін деңгей. Сондай-ақ, өз баспанасының, автокөлігінің болуы

және жинақтың ұйымдасқан (банк салымдары) немесе ұйымдаспаған түрлерінің кездесуі тән. Қалада екінші пәтердің немесе қала сыртындағы үйдің болуы - орта таптың жоғарғы қабатына жатудың белгісі.

Елдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайдың тұрақсыздығы табыс мәртебесінің де орнықсыз болуына әсер ететін факторлардың бірі болып табылады. Өз жағдайын тұрақтандыруға ұмтылыс әртүрлі мінез-құлық стратегияларынан көрінеді. Соның бірі - жинақтау стратегиясы: ол орта тап өкілдері үшін белгілі бір деңгейде инновациялық практика саналып, бастапқыда орта таптың жоғарғы қабатынан (жылжымайтын мүлікке инвестициялау) төменгі қабатына (банкте жинақ сақтау) қарай біртіндеп тарала бастайды.

Инновациялық экономика институтының сарапшысы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры Мағбат Спановтың пікірінше, орта тап қоғамның тірегі ретінде экономикалық үдерістерге тек ел азаматтары ретінде ғана емес, әртүрлі экономикалық және қоғамдық жобаларда серіктес әрі бірлескен инвестор ретінде де қатысады. Сондай-ақ сарапшы Қазақстанда орта таптың қалыптасуы тәуелсіздік алғаннан кейін ғана басталғанын атап өтеді [2].

Орта тапты бағалаудың дәстүрлі әдістемелері, әдетте, үй шаруашылығы мүшесінің жасына және жиынтық бюджетке қосқан үлесіне қарамастан, бір адамға шаққандағы табыс/тұтыну көрсеткіштерін талдауға сүйенеді.

Алайда табыс деңгейі әрдайым нақты мінез-құлық стереотипімен тікелей байланысты бола бермейді, әсіресе нарығы енді қалыптасып келе жатқан елдерде: мұндай жағдайда орта тап салыстырмалы түрде жақында пайда болады және оның жағдайы тұрақты емес болуы мүмкін. Сондықтан оны анықтаудың екінші тобы шеңберінде мінез-құлықтық сипаттамалар қолданылады: білім деңгейі мен кәсіби мәртебеден [3] бастап, тұтынушылық мінез-құлық модельдеріне дейін [4].

Мінез-құлықтық метрикалар стандартталуы төмен және барлық елдерге бірдей қолдана беруге келе бермейді. Ең көп тарағандарының бірі - Carnegie Endowment метрикасы [5]. Бұл тәсілдің негізінде «орта тапқа жататын әр отбасында кемінде бір автокөлік бар» деген болжам жатыр: орта таптың саны елдегі автокөліктер саны мен үй шаруашылықтарының орташа санының көбейтіндісі ретінде есептеледі.

Орта таптың ұзақ мерзімде тұтыну деңгейін сақтай алу қабілеті тек табыс пен тұтынуға бейімділікке ғана емес, жинақтарының көлеміне де тәуелді. Бірнеше жыл бұрын Credit Suisse шолу жариялап, онда орта тапты жинақ деңгейі екі орташа жылдық табысқа тең болатын халық ретінде анықтаған. Бұл тәсіл дамушы елдер (орта тап -10%) мен дамыған елдер (50%) арасында үлкен айырмашылық барын көрсетеді [6].

Орта тап үкімет қызметіне қатысты қоғамдық пікір мен бағалауларға ықпал ететін топ ретінде қарастырылып қана қоймай, жаһандық сұраныстың негізгі драйверлерінің бірі деп те есептеледі. Осыған байланысты орта тапты

жиі «тұтыну класы» деп атайды. Nomura International зерттеуінде үй шаруашылықтарының сұраныс қисығы жан басына шаққандағы табыс 6 мың АҚШ долларынан асқанда еңісін өзгертетіні көрсетілген: ұзақ мерзімді тұтыну тауарлары мен қызметтерге сұраныстың табысқа қатысты икемділігі 1-ден жоғары болады, алайда табыс 25 мың долларға жеткенде бұл көрсеткіш төмендейді [7].

Орта таптың экономикадағы тұтынушылық рөлімен қатар, оның кәсіпкерлік әлеуеті де бағаланады. Кәсіп таңдауын талдау негізінде орта тап экономикалық өсудің маңызды драйверлерінің бірі ретінде қарастырылады. Сонымен бірге орта таптың адами капиталды дамытуға және жинақтардың өсуіне қосқан ерекше үлесі атап өтіледі.

«Орта тап» ұғымы жиі қолданылғанымен, оның жалпыға бірдей мойындалған анықтамасы жоқ, әрі сарапшылар оны әртүрлі критерийлермен бөліп көрсетеді. Сондықтан бір термин әртүрлі әлеуметтік топтарды білдіруі мүмкін; ең алдымен зерттелетін ұғымды нақты айқындау қажет. Орта тап анықтамаларын шартты түрде екі үлкен топқа бөлуге болады.

1) Табыс критерийіне негізделген анықтамалар.

Халықаралық тәжірибеде орта тапты табыс арқылы ажыратуда көбіне төрт көрсеткіш пайдаланылады:

- бекітілген табыс деңгейі (мысалы, адам басына күніне ППС бойынша 10–50 немесе 10–100 АҚШ доллары);
- медиандық табыстан ауытқу интервалы (мысалы, медианаңың 75%-ынан 125–200%-ына дейін);
- табыстар үлестірімі бойынша топтау (мысалы, 2-ден 4-квинтильге дейінгі топтар - ел халқының 60%-ы);
- кедейлік шегінен белгілі бір артық ауытқу (мысалы, елдегі кедейлік шегінен 150% жоғары).

Осы төрт тәсілдің ішінде алғашқы екеуі елдер арасында салыстырмалы талдау жасауға және тұтыну нарығының әлеуетін бағалауға көбірек ыңғайлы, ал соңғы екеуі әлеуметтік мәселелерді талдауда маңыздырақ.

Қазақстанда орта таптың бірыңғай «ресми» құқықтық (заңдық) анықтамасы жоқ, зерттеулер мен саясатта бірнеше әртүрлі тәсіл қолданылады.

Халықаралық салыстыруларда ең кең тараған нұсқа: медианды табыстың 75–200% аралығында болатын үй шаруашылықтары [8]:

1. Үй шаруашылығының табысын алып, отбасы құрамын/мөлшерін ескерген эквивалентті табыс;
2. Эквиваленттелген табыстың медианасы.
3. Орта тап = медианаңың 0,75–2,0 аралығы (төменгі/жоғарғы шекаралар)[3].

Әлемдік банктің есептерінде Қазақстан бойынша орта тап «кедейлікке қайта түсу» ықтималдығы төмен үй шаруашылықтары ретінде түсіндіріледі (осалдық/тәуекелдер арқылы тәсіл). Осындай анықтамаға сәйкес,

Қазақстандағы орта таптың үлесі 2025 жылы халықтың 67%-ына жеткен (2005жылғы 26%-бен салыстырғанда) [9].

Қазақстан үшін орта тап шектерін табыстар мен мәртебені өзін-өзі бағалау деректерін салыстыру арқылы анықтайтын бағалау да бар: төменгі/жоғарғы шекаралар шамамен күніне $14–$52.

Осы шектер бойынша орта таптың үлесі 2025 жылы шамамен 44,4% (ал 2017 жылы 43,5%) деп бағаланған [10].

Біздің талдауымызда мынадай үй шаруашылықтары туралы айтылады:

- өмір сүру минимумынан/кедейлік шегінен төмен емес және тек базалық шығындарды (тамақ/коммуналдық қызмет) жабумен шектелмей, ұзақ мерзімді тауарларды сатып алуға, білім/денсаулыққа инвестиция жасауға, белгілі бір деңгейде жинақ ұстауға мүмкіндік беретін тұрақты табысы бар.

Анықтамалар әртүрлі болғандықтан, міндетті түрде қолданылған әдісті көрсету дұрыс (1-кесте):

Кесте 1 – «Орта тап» ұғымын анықтау әдістері

Тәсіл	«Орта тап» қалай анықталады	Үлесі	Тәсіл
Әлемдік банк (осалдық/тәуекел)	Кедейлікке түсіп кету ықтималдығы төмен	67% (2025)	Әлемдік банк (осалдық/тәуекел)
Әлемдік банк (абсолюттік шектер, 2021 ППС)	Табысы шамамен $14–$52/күн (ППС), шектер өзін-өзі бағалаудан алынған	~44,4% (2021)	Әлемдік банк (абсолюттік шектер, 2021 ППС)
ОЭСР (медианының 75–200%)	Эквиваленттелген медианалық табыстың 0,75–2,0 аралығы	Үлес табыс бөлінісі деректері бойынша есептеледі; ҚР бойынша дайын «бір ресми»сан көбіне жарияланбайды	ОЭСР (медианының 75–200%)

Орта тап үшін ең маңызды өзгерістердің бірі - қолма-қол ақшасыз төлемдердің күнделікті өмірдегі қалыпты стандартқа айналуы болды: қызметтер мен сатып алуларды қосымшалар арқылы төлеу, QR/карта арқылы төлем жасау, онлайн-аударымдар. Ұлттық банк деректеріне сәйкес, 2025 жылғы қазан айында қазақстандық эмитенттердің төлем карточкалары бойынша операциялар көлемі 19,0 трлн теңгені, ал операциялар саны айына 1,3 млрд транзакцияны құрады [11].

Сонымен қатар, ҚР Ұлттық банкінің статистикасында қолма-қол ақша шешіп алу операциялары санының кейбір айларда жылдық салыстырмада (year-to-year) төмендегені байқалады. Бұл «қолма-қол - сирек, қолма-қолсыз - жиі» трендінің орныққанын көрсетеді.

Бұл орта тап үшін нені білдіреді:

- шығындардың көбірек «көрінетін», бақылауға келетін форматқа көшуі → бюджеттеу тәжірибелерінің күшеюі (санаттар, лимиттер, жазылымдар);

- цифрлық сервистерді тұтынудың кеңеюі (маркетплейстер, жеткізу қызметі, жазылымдар) → тұрақты/ай сайынғы шығындар құрылымының өзгеруі.

Соңғы жылдардағы ең байқалатын өзгерістердің бірі - жинақтаудың «депозиттік моделінің» күшеюі, әсіресе теңгемен жинақтаудың артуы. КФГД (KDIF) 2025 жылғы III тоқсан бойынша шолуында бөлшек депозиттердің өсімі жалғасқанын атап өтеді: тоқсан ішінде +4,0% (1 трлн теңгеден астам) және жылдық мәнде +18,2%.

Сол шолуда тұрақты дедолларизация үрдісі де тіркелген: 2025 жылғы III тоқсан қорытындысы бойынша шетел валютасындағы депозиттердің үлесі 22,5%-ға дейін төмендеген (тарихи минимум).

Мінез-құлықтық тұрғыдан да бұл үрдіс расталады: КФГД шолуында ҚР Ұлттық банкінің сауалнама нәтижелеріне сілтеме келтіріліп, респонденттердің 84%-ы жинақтарын банктік депозиттерде сақтауды жөн көретіні көрсетілген.

Өзгерістердің логикасы: жоғары пайыздық мөлшерлеме + инфляциялық тәуекелдер → орта тап жиірек мына таңдауларға келеді:

- теңгедегі депозиттерді табыстылық пен қолжетімділік арасындағы «ымыра» ретінде таңдау;

- ірі сатып алулардың орнына «қауіпсіздік жастығын» қалыптастыру;

- жоспарлау ауқымын қысқарту (3–12 ай), тұрақты түрде толықтырып отыру.

Қолданбалы зерттеулерде орта тап, әдетте, табыс немесе жалақының салыстырмалы шектері арқылы анықталады, мысалы, медианалық мәннің 75–200%-ы аралығы. Қазақстан бойынша 2024 жылғы медианалық жалақы 285 677 теңгені құрады. Бұл сценарийлік есептеулер мен саясатты уақыт бойынша салыстыру үшін түсінікті әрі ашық диапазондар құруға мүмкіндік береді.

Фискалдық инциденттілік мінез-құлықтық реакциялар мен баға әсерлерін ескергеннен кейін салық ауыртпалығын нақты кім көтеретінін талдайды. Үй шаруашылығы деңгейінде мына компоненттерді есепке алу маңызды:

(a) табыстан тікелей алынатын салықтар мен ұсталымдар (ЖТС, МЗЖ, МӘМС);

(b) тұтыну бағасына енгізілген жанама салықтар (ҚҚС);

(c) мемлекеттің «кері қайтарымы» - әлеуметтік қызметтер сапасы арқылы алынатын қоғамдық игіліктер.

Осы жұмыста тиімді жиынтық жүктеме (ETR) көрсеткіші қолданылады:

$$ETR = (T_{direct} + C_{soc} + T_{indirect}) / Y_{gross} \qquad (1)$$

мұндағы: *T_direct* - тікелей салықтар (ЖТС), *C_soc* - қызметкердің міндетті ұсталымдары**,** *T_indirect* - тұтынудағы ҚҚС құрамдас бөлігі, *Y_gross* - есептелген (брутто) жалақы**.**

Әлеуметтік шығыстар орта тапқа екі арна арқылы әсер етеді:

1) қолжетімді әрі сапалы қызметтер (білім беру, денсаулық сақтау) болған жағдайда үй шаруашылықтарының жеке шығындарын азайту арқылы;

2) адами капитал арқылы өнімділікті және табыс әлеуетін арттыру арқылы. Қызметтердің сапасы жеткіліксіз болған кезде «қосарланған төлем» әсері пайда болады: салықтар/жарналар үстіне мәжбүрлі жеке қосымша төлемдер қосылады.

Қазақстан бойынша Дүниежүзілік банк HCI-шолуында ковидке дейінгі кезең деректеріне сүйене отырып, білім беру мен денсаулық сақтауға арналған мемлекеттік шығыстардың ЖІӨ-дегі үлесі салыстырмалы түрде төмен болғанын атап өткен.

2026 жылғы 1 қаңтардан бастап ҚҚС мөлшерлемесі 16% болып белгіленіп, салық салынатын барлық айналымдарға қолданылады. Жанама салықтың өсуі үй шаруашылықтарына түсетін бағалық жүктемені арттырады, әсіресе балалар бар отбасыларға әсері жоғары, өйткені мұндай отбасыларда қолда бар табыстағы тұтыну үлесі әдетте көбірек болады.

2026 жылғы 1 қаңтардан бастап айына 30 АЕК мөлшерінде базалық салықтық шегерім енгізілді. Шегерімнің ұлғаюы ЖТС бойынша салық салынатын базаны қысқартып, табыс бөлінісінің төменгі және орта бөлігіндегі қызметкерлердің қолда бар табысын арттырады.

Модельдің есептік бөлігінде қызметкер ұсталымдарының мөлшерлемелері мынадай болып қабылданады: МЗЖ - 10%**,** МӘМС жарнасы - 2% (табыстан). 2026 жылғы қаңтардан бастап МӘМС бойынша жарналар мен аударымдарды есептеу үшін шекті базалар өзгереді: қызметкерлер үшін 20 ЕТЖ-ге дейін**,** жұмыс берушілер үшін 40 ЕТЖ-ге дейін**.**

2026 жылы айлық есептік көрсеткіш **(**АЕК**)** 4 325 теңге**,** ең төменгі жалақы **(**ЕТЖ**)** 85 000 теңге болып белгіленді. Бұл көрсеткіштер салықтық шегерімдер мен шекті лимиттерді есептеуде қолданылады.

Әлеуметтік шығыстардың орта тапқа ықпалы тек трансферттер арқылы ғана емес, қоғамдық қызметтердің сапасы арқылы да көрінеді. Дүниежүзілік банктің Қазақстан бойынша адами капиталға қатысты ковидке дейінгі шолуында мемлекеттік шығыстардың бағдарлық деңгейлері келтірілген: денсаулық сақтауға - ЖІӨ-нің 1,9%, білім беруге ЖІӨ-нің 2,8%, әлеуметтік көмекке - ЖІӨ-нің 1,7%.

Тәжірибеде орта тап үй шаруашылықтары үшін бұл шығыстардың «мәжбүрлі» жеке төлемдерді (медқызметтерге қосымша ақы, репетиторлар, жекеменшік мектептер және т.б.) азайта ма**,** және қызметтердің қолжетімділігін арттыра ма - осысы маңызды (2-кесте).

Кесте 2 - Салық-әлеуметтік жүйенің негізгі параметрлері (2025–2026 жж.)

Параметр	01.01.2026 дейін	01.01.2026 бастап
ҚҚС мөлшерлемесі (базалық)	12%	16%
ЖТС бойынша базалық салықтық шегерім (айына)	14 АЕК	30 АЕК
АЕК	3 932 тг (2025)	4 325 тг (2026)
ЕТЖ	85 000 тг	85 000 тг
МӘМС базасының шекті лимиті	2026 жылға дейін қолданыста болған тәртіп бойынша	қызметкер: 20 ЕТЖ-ге дейін; жұмыс беруші: 40 ЕТЖ-ге дейін

Мемлекеттік басқару тұрғысынан әлеуметтік шығыстардың тиімділігін нәтижелер бойынша бағалау орынды: қолжетімділік, күту уақыты, қызмет сапасы және үй шаруашылықтарының «жойқын» шығындар тәуекелін төмендету.

OECD Қазақстандағы мемлекеттік басқару шолуында қызмет сапасын арттыру үшін нәтижеге бағдарланған басқарудың**,** стратегиялық жоспарлаудың және мемлекеттік сектордағы инновациялардың маңызын атап өтеді.

Зерттеуде қызметкер мен үй шаруашылығы деңгейінде сценарийлік микромодель қолданылады. Есептелетін көрсеткіштер:

1) ұсталымдардан (МЗЖ, МӘМС) және ЖТС-тен кейінгі нетто-табыс;

2) тұтынудағы ҚҚС құрамдас бөлігі;

3) тиімді жиынтық жүктеме (ETR). Бұл тәсіл реформалардың бөлушілік (таратушылық) әсерлерін бағалауға және орта тап ішіндегі осал топтарды (мысалы, 2–3 баласы бар отбасылар) айқындауға мүмкіндік береді.

Есептеулерде (базалық шегерімнен басқа арнайы шегерімдерді есепке алмастан) төмендегі қатынастар пайдаланылады:

*МЗЖ = 0,10 * Y_gross*

*МӘМС = 0,02 * Y_gross*

Салық салынатын табыс = max(0; Y_gross − МЗЖ − МӘМС − Шегерім)

*ЖТС = 0,10 * Салық салынатын табыс*

Y_net = Y_gross − МЗЖ − МӘМС – ЖТС

*ҚҚС-құрамдас бөлігі = (Y_net * s_cons * s_vat) * r/(1+r)*

ETR = (МЗЖ + МӘМС + ЖТС + ҚҚС-құрамдас бөлігі) / Y_gross

ҚҚС-тың әртүрлі отбасы құрамына әсерін есепке алу үшін нетто-табыстағы тұтыну үлесі және базалық мөлшерлеме бойынша ҚҚС салынатын шығындар үлесі туралы жорамалдар қолданылды (s_vat = 0,70). Тұтыну үлесі (s_cons) мынадай болып беріледі: 0,85 (1 бала), 0,92 (2 бала), 0,98 (3 бала). Бұл жорамалдар оқу-зерттеу жұмысына арналған және үй шаруашылықтары бюджеті обследованиесі деректері негізінде нақтылауға болады.

Есептелген айлық жалақының типтік деңгейлері ретінде 300 000, 500 000 және 800 000 теңге алынды. Бұл таңдау еңбек ақы бөлінісіне сәйкес келіп,

орта таптың төменгі, орта және жоғарғы аймақтарын қамтуға бағытталған. Контекст үшін: Қазақстанда 2024 жылдың қорытындысы бойынша орташа жалақы 405 416 теңге, медианалық жалақы 285 677 теңге.

Кесте 3 - Нетто-табыс өзгерісі (ЖТС, МЗЖ, МӘМС есептеуде ескерілген)

Брутто, тг/ай	Балалар	Нетто 2025, тг	Нетто 2026, тг	Δ нетто, тг
300 000	1	243 105	250 575	7 470
300 000	2	243 105	250 575	7 470
300 000	3	243 105	250 575	7 470
500 000	1	401 505	408 975	7 470
500 000	2	401 505	408 975	7 470
500 000	3	401 505	408 975	7 470
800 000	1	639 105	646 575	7 470
800 000	2	639 105	646 575	7 470
800 000	3	639 105	646 575	7 470

Бағалау критерийлері

- Әділеттілік: салық жүктемесі мен әлеуметтік шығыстардан түсетін пайданың халық топтары арасында бөлінуі;
- Тиімділік: еңбек ету және тұтыну ынталарына әсері, әкімшілік шығындар және бұрмалаулар;
- Фискалдық тұрақтылық: міндеттемелерді қаржыландыру үшін бюджеттік кірістердің жеткіліктілігі;
- Әлеуметтік қызметтердің сапасы мен қолжетімділігі: үй шаруашылықтарының мәжбүрлі жеке қосымша төлемдерін азайту.

2026 жылғы шешімдер бойынша қорытындылар:

- 30 АЕК мөлшеріндегі базалық шегерімді енгізу табысы төмен және орташа қызметкерлерді қолдап, тік (вертикалдық) әділеттілікті арттырады;
- ҚҚС-тың өсуі жанама салықтардың регрессивтілігін күшейтеді, сондықтан балалар бар отбасыларға және тұтыну үлесі жоғары үй шаруашылықтарына өтемақы механизмдерін енгізуді қажет етеді;
- Әлеуметтік шығыстардың (денсаулық/білім) нәтижелілігін арттыру шешуші мәнге ие: қызметтер арқылы болатын «кері қайтарым» салықтық клинді өтейтіндей болуы керек; OECD басқарудың тиімділігі мен нәтижеге бағдарланудың маңызын атап өтеді.

Салық-әлеуметтік саясатты түзету бойынша ұсынымдар:

Орта тап отбасылары үшін жанама жүктемені өтеу

- Отбасыға бағдарланған құрал: асырауындағы адамдарға (балаларға) арналған салықтық кредит/шегерім және оны автоматты әкімшілендіру.
- Жанама салықтар өскен кезде нысаналы өтемақылар (табыс деңгейі мен отбасы құрамына қарай) енгізу: бұл ҚҚС бойынша жеңілдікті мөлшерлемелерді шамадан тыс кеңейтпеуге және әкімшілендіруді күрделендірмеуге мүмкіндік береді.

- Нөлдік/жеңілдікті босатулар құрылымын тиімділік тұрғысынан қайта қарау: жеңілдіктер мақсатты топқа барынша дәл түсуі тиіс, жоғары табысты топтарға «жайылып кетпеуі» керек.

Әлеуметтік шығыстардың тиімділігін арттыру:

- Әлеуметтік сектордың KPI көрсеткіштерін нәтижелерге көшіру: қолжетімділік, күту уақыты, қанағаттанушылық, жеке қосымша төлемдердің және үй шаруашылықтарының «катастрофалық» шығындарының азаюы.

- «Қосарланған төлемді» қысқарту: сапа стандарттарының ашықтығы, қосымша төлемдерді бақылау және жазылу/маршруттау бойынша цифрлық сервистерді дамыту арқылы.

- Бағдарламаларды ex-ante/ex-post талдау (ықпалын бағалау) арқылы жүйелі түрде бағалап, нәтижелерін ашық қолжетімділікте жариялау.

Салықтық әкімшілендіру мен сенімді жақсарту:

- Базалық және әлеуметтік шегерімдерді қолдануды барынша автоматтандыру, реформалардың әсері бюрократиясыз көпшілік қызметкерлерді қамтуы үшін.

- Жыл сайын «салықтар–трансферттер–қызметтер» бойынша бөліністік есепті (квинтиль/дециль, үй шаруашылығы түрлері) жариялап отыру: саясатты деректер негізінде түзету үшін.

Әдебиеттер тізімі:

1. Atkinson A.B., Stiglitz J.E. Lectures on Public Economics. New York: McGraw-Hill, 1980.

2. Kakwani N. Measurement of Tax Progressivity. Economic Journal, 1977, 87(345), 71–80.

3. Reynolds M., Smolensky E. Public Expenditures, Taxes, and the Distribution of Income. New York: Academic Press, 1977.

4. Weber M. Economy and Society. Berkeley: University of California Press, 1978.

eGov.kz. «Салық кодексі бойынша топ-50 сұрақ» (30 АЕК базалық шегерім; 01.01.2026 бастап өзгерістер). 15.02.2026).

5. ҚР Қаржы министрлігі (GOV.KZ). «2026 жылғы 1 қаңтардан бастап ҚҚС қалай қолданылады» (16% мөлшерлеме). 15.02.2026).

6. Мемлекеттік кірістер комитеті (GOV.KZ). «Қосылған құн салығы бойынша өзгерістер мен жаңалықтар» (2026–2027 жж. мөлшерлемелер). 15.02.2026).

7. Әлеуметтік медициналық сақтандыру қоры (msqory.kz). «2026 жылы МӘМС бойынша төлемдер өзгере ме?». 15.02.2026).

8. Әлеуметтік медициналық сақтандыру қоры (msqory.kz). «2026 жылдан бастап МӘМС бойынша өзгерістер күшіне енеді: бұл нені білдіреді» (20/40 ЕТЖ лимиттері). 15.02.2026).

6. Қазақстан Республикасының 2025 жылғы 8 желтоқсандағы № 239-VIII «2026–2028 жылдарға арналған республикалық бюджет туралы» Заңы (АЕК 4 325 тг). 15.02.2026).

9. ҚР Ұлттық статистика бюросы. Жалақы және табыс бойынша ресми жарияланымдар. 15.02.2026).

10. Бурханова Д.К. Ценности и экономические стратегии среднего класса в Казахстане: диссертация PhD. Алматы: КазНУ им. аль-Фараби, 2014.

11. Musgrave R.A. The Theory of Public Finance. New York: McGraw-Hill, 1959.

12. OECD. Under Pressure: The Squeezed Middle Class. Paris: OECD Publishing, 2019.

13. World Bank / CEQ Institute. Fiscal Incidence Analysis: methodological notes

ҒТАМР 06.52.17

АРАЛ АЙМАҒЫНДАҒЫ СУ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ КӨРСЕТКІШТЕРДІҢ БАЙЛАНЫСЫ

Кушербаева Жанэль
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
ГМУ-25-1 оқу тобының студенті,
Абдимомынова Алмакул Шакирбековна
ғылыми жетекші, экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика және басқару» БББ

Аңдатпа: Мақалада Арал аймағындағы су ресурстарының жай-күйі мен олардың әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштерге әсері қарастырылып, су тапшылығының ауыл шаруашылығының тұрақтылығына, халықтың тұрмыс сапасына және өңірлік дамуға ықпалы талданады.

Кілт сөздер: су ресурстары, әлеуметтік-экономикалық даму, су тапшылығы, суармалы егіншілік.

Аннотация. В статье рассматривается состояние водных ресурсов Приаралья и их влияние на социально-экономические показатели, а также анализируется воздействие дефицита воды на устойчивость сельского хозяйства, качество жизни населения и региональное развитие.

Ключевые слова: водные ресурсы, социально-экономическое развитие, дефицит воды, орошаемое земледелие.

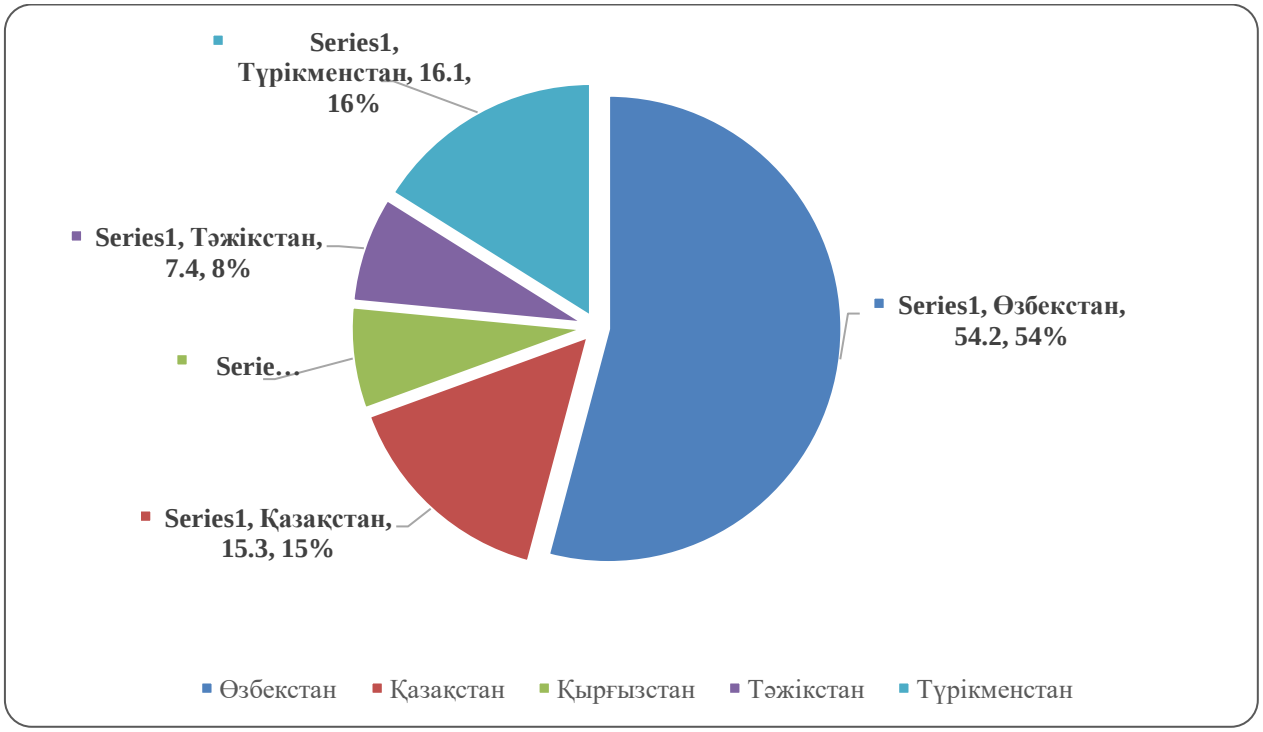
Abstract. The article examines the state of water resources in the Aral Sea region and their impact on socio-economic indicators, and also analyzes the effect of water scarcity on the sustainability of agriculture, the quality of life of the population, and regional development.

Keywords: water resources, socio-economic development, water scarcity, irrigated agriculture.

Арал теңізі аймағы – Орталық Азияның қуаң белдеуінде орналасқан ауқымды су жүйесі. Жүйенің негізгі қаңқасын бірнеше елдердің аумағынан өтіп, Арал теңізіне құятын Амудария мен Сырдария өзендері құрап, жалпы ауданы шамамен 1,8 млн. шаршы км аймақты алып жатыр [1]. Аймақ экономикасының өзегін суармалы алқаптарға шоғырланған 8,5 млн. гектарға жуық ауыл шаруашылығы құрайды. Дегенмен, су ресурстарын ұзақ уақыт бойы тиімсіз пайдалану мен топырақтың кең ауқымды тұздануы ауыл шаруашылығын кеңейту мен қоршаған ортаны қорғау арасындағы қайшылықты күшейтіп, суармалы ауыл шаруашылығы мен жер ресурстарын игеруге қатысты бірқатар мемлекетааралық келіспеушіліктердің негізгі факторына айналған [2].Орта Азия елдерінің суармалы жерлері ауыл шаруашылығы өндірісінің 66%-ын қамтамасыз етіп, азық-түлік қауіпсіздігін сақтауда маңызды рөл атқарады. Алайда, су ресурстарына түсетін үлкен жүктеме мен су тапшылығы жағдайында суармалы егіншіліктің экстенсивті дамуының мүмкіндіктері іс жүзінде сарқылған. Қазіргі кезеңде су ресурстарының 80%-ы суармалы егіншілікке жұмсалады, дегенмен де суды пайдалану тиімділігі төмен деңгейде қалып отыр. Су арналары арқылы шығыны 40%-ға жетсе, суармалы жерлердің жартысынан астамы тұздануға ұшыраған. Су тапшылығы ауыл шаруашылығының тұрақтылығына, фермерлік шаруашылықтардың кірісін арттыруға және экологиялық жағдайларға айтарлықтай кері әсер етеді. Бұл құбылыс топырақтың тұздануы, батпақтануы, құнарлығының төмендеуі, шөлейттенуі және бірқатар жерлердің шаруашылық айналымынан шығып қалуымен көрініс табуда.

Болжамдарға сәйкес, Орта Азия аймағы 2028-2029 жылдары су ресурстарының 5-12 км³ көлеміндегі созылмалы тапшылығына ұшырауы мүмкін. Нәтижесінде, ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп және энергетика салаларында дағдарыс орын алады.Азық-түлік, ауыз сужәне электр энергиясының жетіспеушілігі халықтың ауылдық жерлерден қалаларға немесе басқа өңірлерге жаппай қоныс аударуына әкеледі. Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев Тәжікстанның Душанбе қаласында өткен Халықаралық Аралды құтқару қорының құрылтайшы мемлекеттері басшыларының кеңесінде бұл мәселеге ерекше назар аударып, 2050 жылға қарай мигранттар саны 5 миллион адамға жетуі мүмкін екенін атап өтті Аймақтың су балансының өзгеруі гидрологиялық режимге, климаттың өзгеруіне және демографиялық өсімге әсер етеді.

Суды тұтыну құрылымында негізгі үлесті елдер бойынша Өзбекстан (54,2%) мен Түрікменстан (16,1%) жетекші орын алады. Бұл елдер дәстүрлі түрде мақта өсіруге маманданған. Одан кейін Қазақстан (15,3%), Тәжікстан (7,4%) және Қырғызстан (7,1%) тиесілі (1-сурет).

Ескерту: авторлармен құрастырылған

Сурет 1 - Ауыл шаруашылығында суды тұтынудың елдер бойынша құрылымы, %

Суармалы жерлердің деградациясы мен тұздануы – елдер үшін өзекті мәселе, суармалы алқаптардың 50%-ға жуығы тұздануға ұшыраған. Бұл мәселе шағын шаруа қожалықтарының ирригациялық инфрақұрылымды қажетті деңгейде ұстап тұруға және жерді мелиорациялау шараларын жүргізуге қажетті қаржы ресурстарының болмауы салдарынан үлкен қиындық туғызуда.

Орта Азия елдерінің тағы бір ерекшеліктерінің бірі - суды пайдалану тиімділігінің өте төмен болуы, яғни оның басты себептерінің бірі - су шығындарының жоғары деңгейі. **Royal Haskoning** жүргізген зерттеулер судың су қабылдау нүктесінен егістікке дейінгі тасымалдау барысында, сондай-ақ суару үдерісінде көп мөлшерде ысырап болатынын көрсеткен. Аталмыш зерттеуде арнайы әзірленген модель негізінде көпжылдық деректерді талдау арқылы жүргізіліп, суару жүйесінде және егістіктің өзінде судың орташа шығын көлемі есептелген, нәтижесінде жүйе бойынша су жоғалтудың деңгейі өте жоғары, ал алынған судың тек аз ғана бөлігі тікелей мақсатына сай пайдаланылатындығы дәлелденген. Қазіргі кезеңде төменгі ағыс қалаларында, Ташкент сияқты, урбанизация жедел қарқын алуы мен халық саны тез өсіп, қалалар аумағының ұлғаюы экологиялық мәселелердің өршіп, ауылшаруашылық жерлеріне тікелей ықпал етуде. Сарапшылардың пікірінше, 2030 жылға қарай ірі қалалардың суға сұранысы шамамен 40

пайызға артады деп болжануда [3]. Әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан алғанда, аймақта 60 миллионнан астам адам тұрады. Еңбек ресурстарының шамамен 40%-ы ауыл шаруашылығында жұмыспен қамтылған, ал саланың аймақтық жалпы ішкі өнім (ЖІӨ) құрамындағы үлесі 20-30% шегінде. Дегенмен, жоғарғы ағыс (Қырғызстан, Тәжікстан, сондай-ақ Әмудариянің бастаулары бойынша Ауғанстан) және төменгі ағыс (Өзбекстан, Қазақстан, Түркіменстан)елдерінің экономикалық даму деңгейі мен ресурстарды басқару қабілеттерінде айтарлықтай алшақтықтар сақталуда [4].

БҰҰ-ның Даму бағдарламасының (ПРООН) Еуропа және Тәуелсіз Мемлекеттер достастығы бойынша аймақтық бюросы дайындаған Орталық Азиядағы адами даму туралы есепте «су және энергетикалық ресурстарды тиімді пайдалану аймақтық экономиканың он жыл ішінде екі еселеніп, әл-ауқаттың артуына алып келуі мүмкін» деп атап өтілген [5].

Қазіргі кезеңде Орталық Азия аймағы су ресурстарының шектеулілігімен ерекшеленетін, сондай-ақ, суға жоғары деңгейде тәуелді халық шаруашылығы қалыптасқан стратегиялық маңызы бар аумақтардың бірі болып отыр. Аймақтың негізгі гидрологиялық артериялары болып табылатын Амудария мен Сырдария өзендері трансшекаралық сипатқа ие, яғни олар өз бастауын Қырғызстан мен Тәжікстан тауларынан алса, төменгі ағыстары Өзбекстан, Қазақстан, Түркменстан арқылы өтеді. Су ресурстарының аймақ бойынша біркелкі бөлінбеуі, сонымен бірге, аймақ елдерінің экономикалық даму басымдылықтары мен саяси мүдделеріндегі айырмашылықтар суды тек табиғи ресурс қана емес, маңызды геосаяси фактор ретінде қарастыру қажеттігін айқындап отыр.

Бұл ретте Қазақстан үшін Сырдария өзенінің маңызы орасан зор, өйткені оның су ағынының елеулі бөлігі еліміздің оңтүстік өңірлеріндегі ауыл шаруашылығы өндірісінің тұрақталығына, экожүйелердің сақталуына және жалпы өңірлік тіршілік әрекетіне тікелей ықпал етеді. Сондықтан су ресурстары Қазақстанның экономикалық қауіпсіздігін, экологиялық тұрақтылығын және ұзақ мерзімді тұрақты дамуын қамтамасыз ететін стратегиялық факторлардың бірі ретінде бағаланады.

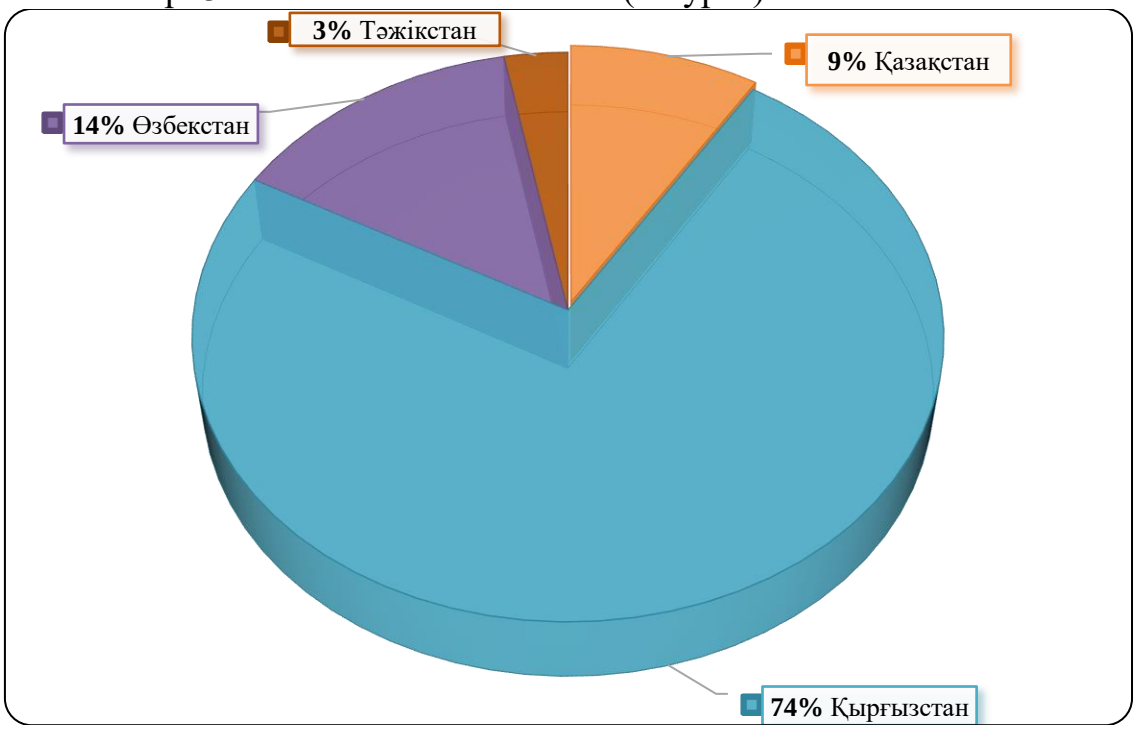
Аймақтың су шаруашылығы жүйесі негізінен аграрлық сипатта, халықаралық бағалауларға сәйкес Арал бассейніндегі су алу көлемі 107 км³, оның 96 км³ немесе 90%-ы суармалы шаруашылық мақсаттарына пайдаланылады [6].

Демек, Қызылорда облысының әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығы су ресурстарының көлемі мен сапасына, ирригациялық инфрақұрылымның тиімділігіне және трансшекаралық су бөлудің тұрақтылығына тікелей байланысты.

Арал өңірінің өзбекстандық бөлігінде Қарақалпақстан Республикасын негізгі тірек өңір ретінде қарастыруға болады: өңір халқы шамамен 2 млн адам, экономикасының құрылымында ауыл шаруашылығының үлесі 31%, яғни Қарақалпақстан экономикасында аграрлық сектордың әлі де маңызды

орын алатынын және оның Арал бассейніндегі су ресурстарының жай-күйіне едәуір тәуелді екенін аңғартады [7].

Сырдария мен Амударияөзендеріне тәуелділік Орталық Азия мемлекеттерінің экономикалық тұрақтылығы мен мемлекетаралық өзара іс-қимыл сипатына елеулі әсер етеді. Трансшекаралық су ресурстарын басқару жүйесіндегі басты қиындықтардың бірі - Арал теңізі бассейнінде су ресурстарының қалыптасуы мен пайдаланылуы арасындағы айқын аумақтық теңгерімсіздік. Атап айтқанда, Амударияөзені бассейнінде су ресурстарының 80%-дан астамы Тәжікстан аумағында жинақталады, қалған бөлігі Өзбекстан, Түрікменстан және Ауғанстан аумақтары арасында бөлінеді. Ал Сырдарияөзенінің жиынтық ағынының шамамен 74%-ы Қырғызстан аумағында қалыптасады, 14%-ы Өзбекстанға, 9%-ы Қазақстанға және небәрі 3%-ы Тәжікстанға тиесілі (2-сурет).

Сурет 1 – Сырдарияөзенінің су ресурстарының бөлінуі

Ескертпе: [8] дереккөз негізінде құрастырған.

Мұндай гидрологиялық және шаруашылық асимметрия аймақ елдері арасында су ресурстарын бөлу мен пайдалану мәселелерін күрделендіріп, келіссөздер жүргізудің институционалдық және саяси маңызын арттырады. Өзен бассейндерінің трансшекаралық сипаты су ресурстарын басқаруда мемлекетаралық үйлестіру механизмдерін, ортақ жауапкершілік қағидаттарын және өзара мүдделерді ескеруге негізделген ынтымақтастықты талап етеді. Осыған байланысты су ресурстарын теңгерімді, әрі ұтымды бөлу аймақтық тұрақтылықты қамтамасыз етудің, мемлекеттер арасындағы

сенімді нығайтудың және ұзақ мерзімді орнықты дамуға қол жеткізудің негізгі шарттарының бірі болып отыр.

Әдебиеттер тізімі:

1. Berdimbetov T., Ma, Z.-G., Shelton S., Ilyas S., Nietullaeva S. Identifying land degradation and its driving factors in the Aral sea basin from 1982 to 2015 //Frontiers of Earth Science. URL:http://dx.doi.org/10.3389/feart.2021.690000.

2. Wang W., He S., Guo, H., Abuduwaili J., Samat A., De Maeyer P., Van de Voorde T. Sand and dust storm risk assessment in arid central Asia: Implications for the environment, society and agriculture// International Journal of Disaster Risk Science.URL:http://dx.doi.org/10.1007/s13753-024-00591-5.

3. Wang D., Wang M., Zheng W., Song Y., Huang X. A multi-level spatial assessment framework for identifying land use conflict zones // Land Use Policy. URL:http://dx.doi.org/10.1016/j.landusepol.2024.107382.

4. Liu L., Jiang L., Wang H., Ding X., Xu H. Estimation of glacier mass loss and its contribution to river runoff in the source region of the Yangtze River during 2000–2018 //Journal of Hydrology.URL: http://dx.doi.org/10.1016/j.jhydrol. 2020.125207

5. CentralAsia human development report. URL: https://files.acquia.undp.org/public/migration/eurasia/Central-Asia-Development-Report.pdf (accessed: 04.01.2025)

6. О проведении вегетационного периода в южных регионах. URL:https://www.gov.kz/memleket/entities/ecogeo/press/news/details/592965?utm_source(дата обращения: 13.02.2025)

7. Building a Sustainable Future for Karakalpakstan. URL:https://www.giz.de/de/downloads/giz2024-en-Building-a-sustainable-future-for-Karakalpakstan.pdf(accessed: 07.02.2025)

8. Central Asia, a region of high priority. URL:https://courier.unesco.org/en/articles/central-asia-region-high-priority?utm_source(accessed: 07.02.2025)

ҒТАМР 06.52.17

ЕУРОПАЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯНЫҢ ҚАЗАҚСТАННЫҢ СЫРТҚЫ САУДАСЫНА ӘСЕРІ

Кожамуратова Сандугаш Руслановна
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
ММП-23-1 оқу тобының студенті,
Муханова Айгуль Ерденбековна
ғылыми жетекші, экономика
ғылымдарының кандидаты,
«Экономика және басқару» БББ

Қазақстанның 2015 жылы Дүниежүзілік Сауда Ұйымына (ДСҰ) мүше болуы ЕО-мен арасындағы сауда қатынастарының институционалды түрде жеңілірек жүргізілуіне мүмкіндік береді, сондай-ақ бір мезгілде, елдің халықаралық сауда жүйесіне байланысын және халықаралық сауда нормаларына сәйкес қол қою туралы міндеттемесін білдіреді (Дүниежүзілік Сауда Ұйымы, 2023). ДСҰ мүшелігі Қазақстанның халықаралық нарықтардағы сауда қатынастарын одан сайын жылдам және ашық ету арқылы көптеген елдермен байланысын нығайтуға жол ашады[18].

Еуропалық Одақ пен Қазақстан Республикасының арасында тығыз сауда-экономикалық әріптестік қалыптасты.

- ЕО Қазақстанның бірінші сауда әріптесі, Еуроодақ Қазақстанның сыртқы сауда айналымында 40% үлесін иеленеді.
- ЕО Қазақстанның бірінші инвесторы, 2018 жылы ЕО-ның тікелей шетелдік инвестициялардың (ТШИ) жалпы ағымындағы үлесі 48% және жалпы көлемі шамамен 60% құрады.

Еуропалық одақ – Қазақстан Республикасының негізгі сауда және инвестициялық серіктесі. 2024 жылы екіжақты сауда көлемі 49,7 млрд АҚШ долларын құрады (+16,9%), оның ішінде Қазақстанның экспорты – 38,6 млрд доллар, импорты – 11,1 млрд доллар. 2005 жылдан бастап 2024 жылдың 9 айына дейін ЕО елдерінен Қазақстанға тікелей шетелдік инвестициялардың жалпы көлемі 200,7 млрд доллар құрады, бұл Қазақстанға тартылған барлық тікелей инвестициялардың 47,8%-ына тең (419,5 млрд доллар). 2024 жылдың 9 айында Қазақстанға тартылған ЕО елдерінің тікелей шетелдік инвестициялар көлемі 6,4 млрд доллар немесе жалпы көрсеткіштің 50,4%-ын құрады. Бүгінгі таңда Қазақстанда еуропалық капиталдың қатысуымен 3 мыңнан астам компания жұмыс істейді.

Қазақстанмен маңызды шикізат саласындағы стратегиялық серіктестік маңызды шикізатты сенімді, әртараптандырылған, қолжетімді және тұрақты жеткізуді қамтамасыз етуге бағытталған ЕО саясатының бір бөлігі болып табылады.

Сауда-экономикалық байланыстар ЕО мен Қазақстан арасындағы ынтымақтастық жөніндегі кеңестің жыл сайынғы отырыстары шеңберінде жүйелі түрде талқыланады, онда олардың әріптестіктегі шешуші рөлі атап көрсетіледі[35].

Қазақстан мен Еуропалық Одақ арасындағы қарым-қатынас тұрақты түрде дамып келеді. Бүгінде ЕО еліміздің ең ірі сауда және инвестициялық серіктесіне айналды. Мәселен, қазақстандық сыртқы сауданың және шетелдік инвестициялардың 30%-дан астамы ЕуроОдақтың үлесіне тиесілі екені белгілі. Статистикаға назар аударсақ, 2022 жылы тараптар арасындағы тауар айналымы 39,9 млрд АҚШ долларын құраған, бұл өткен жылғы көрсеткіштен 38%-ға көп. Экспорт пен импорт көлемі де айтарлықтай артты.

Еуропалық одақ – Қазақстанның негізгі сауда және инвестициялық әріптесі. Қазақстан мен ЕО арасындағы сауда-экономикалық қарым-қатынастардың серпіні жыл сайын артып келеді. ЕО-ның үлесіне қазақстандық сыртқы сауданың және шетелдік инвестициялардың 30%-дан астамы тиесілі. 2022 жылдың қорытындысы бойынша, тараптар арасындағы тауар айналымы 39,9 млрд АҚШ долларын құрады, бұл өткен жылғы көрсеткіштен 38%-ға жоғары. Экспорт 32,3 млрд АҚШ долларын құрады, импорт – 7,6 млрд АҚШ доллары.

Жалпы сауда-экономикалық қарым-қатынастарды жақсарту бағытында тұрақты жұмыс жүргізіп келеді. 2023 жылдың 1 сәуірінен бастап Қазақстанда тауарларды онлайн бақылау жүйесі іске қосылды. Бұл жүйе арқылы электронды жүккұжаттар мен жүктерді бақылау онлайн режимінде жүзеге асырылады. Онлайн бақылау Ресеймен және ЕАЭО елдерімен көлеңкелі сауданы азайту, сондай-ақ салық шығындарын жою мақсатында іске қосылды.

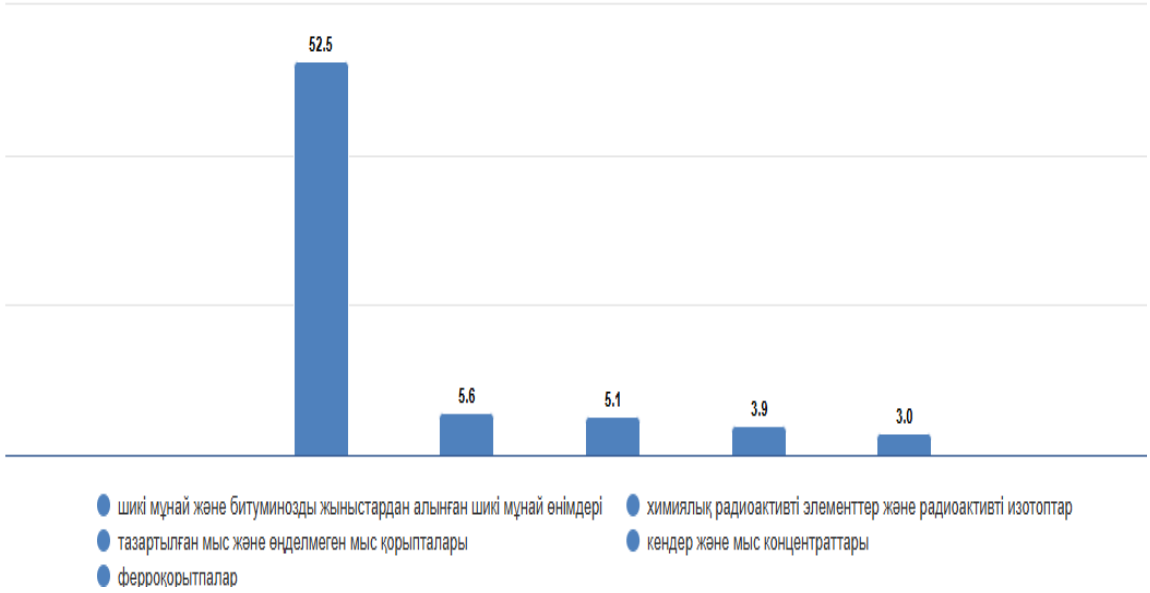
2024 жылғы Қазақстанның сыртқы сауда айналымы 141405,7 млн. АҚШ долларын құрап, 2023 жылмен салыстырғанда номиналды мәнде 13% көбейді. Экспорт–81618,4 млн. АҚШ долларын Импорт–59787,3 млн. АҚШ долларын құрады

Кесте 1 - ЕАЭО елдері бойынша өзара саудасының негізгі көрсеткіштері, АҚШ доллоры

ЕАЭО елдерің атауы	2023жыл			2024жыл		
	Тауар айналымы	экспорт	импорт	Тауар айналымы	экспорт	импорт
Барлығы	30 447 459,4	10 977 663,7	19 469 795,7	1 763 214,4	600 715,1	1 162 499,3
Армения	35 713,4	19 023,2	16 690,3	1 450,5	863,0	587,5

Беларусь	899 987,3	154 887,0	745 100,3	50 799,3	9 499,1	41 300,3
Қырғызстан	1 713 213,0	1 257 252,3	455 960,7	121 652,6	91 652,4	30 000,2
Ресей	27 798 545,7	9 546 501,2	18 252 044,5	1 589 312,0	498 700,6	1 090 611,4
Ескертпе - https://stat.gov.kz/						

2024 жылы Қазақстан Республикасының ЕАЭО елдерімен өзара сауда 30447,5 млн. АҚШ долларын құрап, өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда номиналды мәнде 2,2% көбейді.2024 жылы тауарлар экспорты 10977,7 млн. АҚШ доллары (5,1% аз), импорт – 19469,8 млн. АҚШ доллары (6,9% көп) деңгейінде қалыптасты. Қазақстан Республикасының ЕАЭО елдерімен сыртқы сауда айналымының жалпы көлемінде Ресей Федерациясына–91,3%, бұдан әрі Қырғыз Республикасына–5,6%, Беларусь Республикасына–3%, Армения Республикасына–0,1% келеді. Отандық тауар өндірушілерді қолдаудың қабылданған шаралары ҚР экономикасындағы шағын және орта бизнестің үлесін 1,8% - ға ұлғайтуға мүмкіндік берді және бүгінде ол 38,2% -. құрайды. Ағымдағы жылдың 1 желтоқсанында жұмыс істеп тұрған ШОБ субъектілерінің саны 1,5% - ға артып, 2 млн кәсіпорыннан асты. Осы секторда барлығы 4,2 млн-нан астам қазақстандықты жұмыспен қамту қамтамасыз етілді. Бұл ретте шағын және орта бизнес субъектілерінің өнім шығару көлемі 2024 жылдың 2 тоқсанында 19,1% - ға ұлғайып, 34,2 трлн теңгені құрады.

Сурет 1 – Қазақстан экспорты тау кен өндірісі бойынша

Ескертпе- https://stat.gov.kz/industries/economy/foreign-market/publications/281737/

Қазақстандағы тау-кен металлургия кешенінің (ТМК) өндіріс көлемі ағымдағы жылдың он бір айында құндық мәнде 12,5 трлн теңгені құрады, бұл көрсеткіш бір жыл бұрын 10,8 трлн теңгеге тең болды. Бұл — Қазақстанның барлық өнеркәсіптік өндірісінің 27,9%-ы. Мұның ішінде металл кендерін өндіруге 4 трлн теңге (немесе ҚР барлық өндіру өнеркәсібінің жиынтық өндірісінің 19,9%-ы), металлургияға 8,5 трлн теңге (өңдеу өнеркәсібі өндірісінің барлық көлемінің 39,4%-ы) тиесілі.

ТМК өндіру сегментінде 3,5 трлн теңгеге түсті металдар кендері, 0,6 трлн теңгеге темір кені өндірілді. Металдарды өңдеу саласында 5,9 трлн теңге түсті металлургия мен асыл металдарға, 2,6 трлн теңге қара металлургияға, тағы 31,1 млрд теңге металл құюға жұмсалды.

ҚР ТМК ірі компанияларының қатарына Eurasian Resources Group, ERG («Қазхром», «Соколов-Сарыбай тау-кен байыту өндірістік бірлестігі», «Қазақстан Алюминийі», «Қазақстан электролиз зауыты», «Жәйрем Марганец»), KAZ Minerals тобы (KAZ Minerals Bozshakol, KAZ Minerals Aktogay, «Шығыстүстімет»), «Қазмырыш», «Қазақмыс» корпорациясы, «Қазатомөнеркәсіп» тобы, «Өскемен титан-магний комбинаты», Қазақстанға қайтарылған Qarmet және басқалары кіреді.

Қазақстанға ең жоғары импорт Өзбекстаннан келеді. 2024 жылы ол $783,1 млн құрады. Ағымдағы жылдың маусым айында министрдің Өзбекстан мен Тәжікстанға жұмыс сапары кезінде қазақстандық кәсіпкерлер түрлі өнімдерді пилоттық жеткізу туралы $3 млн-ға 6 келісімшартқа қол қойды.

Өзбек тарапы өнімді әкелу кезінде бірқатар тауарларға акциздер қолданған, бұл өзара сауда көлеміне жақсы әсер еткен жоқ. Акцизделетін негізгі тауарлар автомобиль бензині, дизель отыны, мазуттар, мотор майлары, компрессорлық майлау майы, турбиналық майлау майы, кір жуғыш машиналардың бөліктері, кондитерлік өнімдер, ұн болды.

Сыртқы сауда қызметін реттеудің мұндай шараларын Өзбекстан ТМД-ның еркін сауда аймағы туралы шартқа қатысушы барлық елдерге бірдей қолданды. Өзбекстан әкелінетін тауарларға қатысты акциздерді қолданбайды. Өзбекстанға СЭҚ ТН 10 белгісінде $50,3 млн сомасына 85 тауар позициясы экспортталды, оларға импорттың акциздік салығы қолданылды. Өзбекстан импортқа акциздік салықты алып тастағаннан кейін Қазақстаннан Өзбекстанға акцизделетін тауарлар экспортының 74,3%-ға өскені байқалады.

Қазақстанның өндіріс құрылымы, негізінен экспортқа, яғни сыртқы экономикалық байланыстарға бағытталған, сондықтан да бұл байланысты кеңейту — халқымыздың тұрмысын жақсарту мақсатында болып отыр. Еуразиялық экономикалық одақта Қазақстанға мынадай міндеттер жүктеледі:

1. Еуразиялық экономикалық одақ аясында сыртқы экономикалық қызметті мемлекет тарапынан реттеу шараларын жасау және жүзеге асыруда ортақ еларлық құрылымдар жұмысына тікелей атсалысу.

2. Ел мүддесі үшін Еуразиялық экономикалық одақ аясында үйлестірілген кеден саясатын қалыптастыру.

3. Функционалды, яғни стратегиялық, мақсаттарға сай келетін салаларды қорғау жолымен еліміздің экономикасының дамуына ықпал ету.

4. Ұлттық ғылыми-техникалық, азық-түлік, экологиялық және қаржы қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелерін шешуге басымдық беру.

5. Сыртқы экономикалық қызметтен түсетін пайданың толық дерлік ел бюджетіне түсуін қамтамсыз ету.

6. Кедендік заң бұзушылықтар мен контрабанда түрлерінен, есіртке заттары, халық үшін зиянды, қауіпті тауарларды тасымалдаумен тиімді күресу.

7. Әлемдік шаруашылық байланыстар жүйесіне Қазақстанның үйлестірілген сыртқы сауда саясатын жүзеге асыра отырып, белсенді батыл әрекеттер жолымен Дүниежүзілік Сауда Ұйымына мүше болу мәселесін тездету.[36]

Бүгінде әлемдік экономика мен халықаралық саудадағы цифрландыру ауқымы жылдам өсуде. Ал цифрлық кеңістік жаһандық коммерция үшін негізгі алаң болып отыр. Оған электрондық коммерция, блокчейн, құжаттарды автоматты түрде өңдеу және басқа да құбылыстарға байланысты бизнестің транзакциялық шығындарының азаюы елеулі әсер етпек. Тиісінше 2030 жылға қарай тауар айналымы көлемі 4 триллион АҚШ долларына дейін артады деген болжам бар.

Кесте 2 - Сауда саясатының ерекшеліктері

ТҮРЛЕРІ	ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
Геосаяси орналасу:	Қазақстанның Еуразия құрлығының орталығында орналасуы оны транзиттік хаб ретінде дамытуға мүмкіндік береді.
Шикізаттық бағыт:	Ел экспортының негізгі бөлігі – мұнай, газ, металл және уран секілді шикізаттық ресурстар. Бұл экономика мен сауда саясатының құрылымын айқындайды.
Институционалдық даму**:**	Сауда саясатында "QazTrade", "KazakhExport", "Атамекен" ҰКП сынды ұйымдардың рөлі артып келеді.
Цифрландыру:	Электрондық сауда мен цифрлық кеден жүйесі сауда операцияларын жеңілдетуге мүмкіндік беруде
Көпвекторлы саясат:	Қазақстан бір ғана аймақпен шектелмей, Қытай, ЕО, Түркия, Таяу Шығыс елдерімен де белсенді сауда қатынастарын дамытып отыр.
Ескертпе- Автордың құрастырулары	

Еуроодақ пен Қытай Қазақстанға түрлі дайын өнімдерді, Ресейге — металдар мен олардан жасалған бұйымдарды, азық-түлікті, машиналар мен жабдықтарды, химия және онымен байланысты өнеркәсіп салаларының өнімдерін импорттайды[42].

Бұл ретте сауда ауқымының өсу әлеуеті осы экономикалардың белсенді дамуын, сондай-ақ олардың инвестициялық және тұтынушылық импортқа бағытталуын ескере отырып айқын көрінеді.

Қазақстан сыртқы сауда байланыстарын дамытуда туындайтын мәселелерді үшін ұсыныстар

Қазақстан мен Еуропалық одақ арасындағы қатынас «шикізат + инвестиция» моделінен тұрақты, жоғары қосылған құнды серіктестікке өту кезеңінде. Бұл үшін сыртқы сауда саясаты келесі қағидаттарға сүйенуі тиіс:

1. Декарбонизация – нарыққа қолжетімділіктің жаңа лицензиясы: ETS, CBAM, CSDDD талаптарын проактивті орындау.
2. Деректер мен цифрлық инфрақұрылым – шекарадан да құнды: бірыңғай электронды логистикалық жүйе және ашық экспорт деректері.
3. Қосылған құн тізбегін ел ішінде ұзартып, ЕО-мен түйістіру: критикалық минералдарды өңдеу, батарея, жасыл сутек, жоғары сапалы аграрлық өнім.
4. Көпвекторлы, бірақ сәйкестікке басымдық: ЕАЭО және Қытай бағыттарын сақтай отырып, ЕО регламенттерімен жарасымды құқылық орта құру.

Интеграциялық процесті дамытуға бағытталған шаралар және оны іс жүзіне асыру нәтижесі

Шаралар	Күтілетін нәтижелер
1. тарифтік және тарифтік емес шектеулерді	● алып тастау ● тауар айналымын көбейту; ● өндіріс көлемін көбейту; ● бюджетке салықтың түсімін көбейту.
2. Біртұтас кедендік территория құру: ортақ кедендік тарифті қолдану, кедендік одақтың ішкі шекараларында бақылауды алып тастау	● үшінші елдерге қатысты сыртқы біріңғай саясат жүргізу; ● экспортты көбейту; ● ішкі шекараны қорғау шығындарын азайту.
3. Тауарлардың ортақ нарығын қалыптастыру	● ішкі тауарлар нарығын көбейту; ● өнеркәсіптік және ауылшаруашылық өндірістің өсуін ынталандыру; ● салықтар түсімін көбейту.
4. Өзара толықтырушы өндірісті дамыту	● қайталанатын жаңа өндірісті құру шығындарын қысқарту; ● жұмыс орындары санын көбейту; ● материалдық шығындарды қысқарту.
5. Еңбек нарығын дамыту	● халықты жұмыспен қамтамасыз ету және оның табыстарын көбейту; ● халықты әлеуметтік қорғау; ● азаматтардың қозғалыс, мекен-жайын таңдау, білім алу, медициналық қызметті пайдалану және т.б. еркіндіктерін шешуді азайту.

6. Капиталдың еркін қозғалысы	● өтеу-есептік қатнастардың тиімді жүйесін құру; ● кәсіпкерлік және инвестициялық іс-әрекетті дамыту; ● экономикадағы инвестициялардың көбеюін қамтамасыз ету.
7. Қызметтер нарығын дамыту	● өндірістік, өндірістік емес, сауда, тұтыну қызметтер көлемін ұлғайту; ● бюджетке салықтық түсімдерді көбейту.
8. Ортақ аграрлық нарық	● ауылшаруашылық өнімдер көлемін көбейту; ● азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету; ● тамақ өнімдерінің сапасын арттыру.

Бүгінде әлемдік экономика мен халықаралық саудадағы цифрландыру ауқымы жылдам өсуде.

Қазақстан мен ЕО арасындағы сауда айналымы соңғы жылдары едәуір өсті. ЕО Қазақстанның ең ірі сауда серіктестерінің бірі болып табылады. Еуропалық нарыққа шығу Қазақстандық экспорттаушылар үшін үлкен мүмкіндік болып табылады, себебі ЕО әлемдік нарықта сапалы өнімдермен танымал және оған қол жеткізу Қазақстанның өндіріс саласының дамуында маңызды рөл атқарады. Еуропалық одақ Қазақстанның мұнай, газ, металдар және ауылшаруашылық өнімдерін қабылдаушы нарықтардың бірі болып қала береді.

Қазақстан үшін Еуропалық Одақпен ықпалдастық тек экономикалық емес, сонымен қатар саяси, мәдени және экологиялық мәселелерде де үлкен маңызға ие. Болашақта екіжақты ынтымақтастықтың дамуы Қазақстанның Еуропаға интеграциялануына, жаһандық нарықтарда өз орнын табуына және халықаралық деңгейде өз ықпалын күшейтуіне жол ашады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1 Қасымбек, Д. (2021). Еуропалық Одақ және Қазақстан: интеграцияның экономикаға әсері. Нұр-Сұлтан: *Елтану* баспасы.

2 Тлеубекова, Г. (2020). Еуропалық интеграция және оның Қазақстан экономикасына әсері. Алматы: *Жаңа білім* баспасы.

3 Сатубалдин С.С. (2019). Внешнеторговая политика Казахстана и международные интеграционные процессы . Алматы: Экономика.

4 Концепция внешнеторговой политики Республики Казахстан на 2021–2025 годы.

5 Соглашение о расширенном партнерстве и сотрудничестве между Республикой Казахстан и Европейским Союзом (2015 г.).

6 Нурланова Н.К. (2020). Евразийский экономический союз и Европейский союз: экономические выгоды для Казахстана: . Астана: Л.Н. Издательство Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева.

7 Абдрахманова Г.Ж. (2021). «Место Европейского Союза во внешней торговле Казахстана». Общество и экономика , № 2, 45–51.

8 Жумабекова Ж.С. (2022). «Процесс европейской интеграции и национальные интересы Казахстана». Проблемы современной политики и экономики , № 4, 33–39.

9 Сагымбеков Э. «Роль системы технического регулирования в торговле с ЕС». Журнал торговой политики , 2023.

10 Қошанов А.К. Қазақстанның сауда саясатының даму бағыттары. – Нұр-Сұлтан: Экономика институты, 2020.

11 Ахметова Л.С. Аймақтық интеграция және жаһандық экономиканың трансформациясы. – Алматы, 2021.

12 Байжұманов А.Ж. Қазақстан мен Еуроодақ арасындағы экономикалық қатынастар. – Астана, 2019.

13 Ертаев Т.А. Қазақстанның ЕО-мен сауда қарым-қатынасы және логистика мәселелері. – Алматы: Логистика орталығы, 2022.

14 Назарова Г.М. Сыртқы сауда саясаты: талдау және болжау әдістері. – Алматы: Экономика, 2020.

15 Мырзашев А.Н. Интеграциялық процестердің макроэкономикаға әсері. – Нұр-Сұлтан, 2021.

16 Европа Одағы Комиссиясы (2024). Елдер мен Аймақтар: Грузия. Сілтеме: https://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/countries/georgia/. Қаралған уақыты: 06.02.2025.

17 Европа Одағы Комиссиясы (2024). Елдер мен Аймақтар: Молдова. Сілтеме: https://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/countries/moldova/. Қаралған уақыты: 06.02.2025.

18 Мұратова Д.А. Қазақстанның ЕО елдерімен сауда-экономикалық ынтымақтастығы. PhD диссертациясы. ҚазҰУ, 2020.

19 Оразбаева Н.Б. Еуропалық интеграцияның Орталық Азиядағы орны. Магистрлік диссертация. ҚазАТУ, 2022.

20 Кожахметова А.Б. «Қазақстан мен ЕО арасындағы инвестициялық ынтымақтастықтың даму перспективалары». *Экономикалық зерттеулер журналы*, №3, 2022.

21 Қазақстан Республикасының сыртқы сауда саясаты тұжырымдамасы (2021–2025 жж.).

22 Қазақстан Республикасының Ұлттық статистика бюросы: https://stat.gov.kz (Қазақстанның сыртқы саудасы мен экономикалық көрсеткіштері туралы ресми деректер).

ҒТАМР 06.52.13

ӨҢІРДЕ ЭКОТУРИЗМДІ ДАМЫТУДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ МЕН ТИІМДІЛІГІ

КажденбекАлтынбикеЖалгасбекқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
ЭК-22-1 оқу тобының студенті,
ТалапбаеваГульнарЕдиловна
ғылыми жетекші, экономика
ғылымдарының кандидаты,
«Экономика және басқару» ББББ

Аңдатпа.Туризм қазіргі кезеңде дамыған және дамушы елдердің ұлттық экономикасында стратегиялық маңызға ие салалардың бірі болып табылады және жаһандық экономиканың қарқынды дамып келе жатқан секторларының қатарына жатады. Туристік қызметтер нарығы халықаралық сауда, инвестициялық ағындар, еңбек нарығы және аймақтық даму үдерістеріне елеулі ықпал етеді.

World Tourism Organization (UN Tourism) деректері бойынша, туризм және оған сабақтас салалар әлемдік жалпы ішкі өнімнің шамамен 9–10%-ын қалыптастырады, ал халықаралық туристік келулер саны 2023–2024 жылдары пандемияға дейінгі деңгейдің 90%-дан астамына жетті. Сонымен қатар, туризм секторы жаһандық деңгейде әрбір оныншы жұмыс орнын қамтамасыз ететін маңызды еңбек сыйымды сала ретінде сипатталады.

Кілт сөздер:туризм, ұлттық экономика, туристік қызметтер нарығы, халықаралық сауда, инвестициялық ағындар, еңбек нарығы, аймақтық даму, жаһандық ІЖӨ

Аннотация.Туризм на современном этапе является одной из стратегически значимых отраслей национальной экономики как развитых, так и развивающихся стран и относится к числу наиболее динамично развивающихся секторов мировой экономики. Рынок туристских услуг оказывает существенное влияние на международную торговлю, инвестиционные потоки, рынок труда и процессы регионального развития.

По данным World Tourism Organization (UN Tourism), туризм и смежные отрасли формируют около 9–10% мирового валового внутреннего продукта, а количество международных туристских прибытий в 2023–2024 годах превысило 90% допандемийного уровня. Кроме того, туристский сектор характеризуется высокой трудоёмкостью и обеспечивает каждое десятое рабочее место в мире.

Ключевые слова: туризм, национальная экономика, рынок туристских услуг, международная торговля, инвестиционные потоки, рынок труда, региональное развитие, мировой ВВП.

Abstract. Tourism at the present stage is one of the strategically significant sectors of the national economy in both developed and developing countries and is among the most dynamically growing sectors of the global economy. The tourism services market has a substantial impact on international trade, investment flows, the labor market, and regional development processes.

According to the World Tourism Organization (UN Tourism), tourism and related industries account for approximately 9–10% of global gross domestic product, and the number of international tourist arrivals in 2023–2024 exceeded 90% of pre-pandemic levels. In addition, the tourism sector is highly labor-intensive and provides every tenth job worldwide.

Keywords:tourism, national economy, tourism services market, international trade, investment flows, labor market, regional development, global GDP.

Туризм қазіргі уақытта дамыған және дамушы мемлекеттердің ұлттық экономикаларында стратегиялық маңызға ие жетекші салалардың бірі болып табылады және жаһандық экономиканың ең серпінді дамып келе жатқан секторларының қатарына жатады. Жоғары өсу қарқынына байланысты туризм XXI ғасырдың экономикалық феномені ретінде қарастырылады. Халықаралық статистикалық деректерге сәйкес, туризм әлемдік жалпы ішкі өнімнің елеулі үлесін қалыптастырып, халықаралық инвестициялар мен жұмыспен қамту құрылымында маңызды орын алады.

World Tourism Organization мәліметтері бойынша, туризм және онымен байланысты салалар әлемдік ЖІӨ-нің шамамен оннан бір бөлігін құрайды және жаһандық еңбек нарығында әрбір онынші жұмыс орнын қамтамасыз етеді. Туризмнің экономикалық ықпалы тұтынушылық шығындардың мультипликативтік әсерімен де айқындалады: туристердің шығыстары көлік, сауда, қоғамдық тамақтану, қонақүй бизнесі және қызмет көрсету салаларының дамуын ынталандырады. Осы тұрғыдан алғанда, туризм шикізаттық бағыттағы экономикамен салыстырғанда ұзақ мерзімді және тұрақты табыс әкелетін сала ретінде бағаланады.

Туризмнің әлеуметтік маңызы да айрықша. Демалыс пен рекреация халықтың денсаулығын нығайтуға, еңбек өнімділігін арттыруға және өмір сүру сапасын жақсартуға ықпал етеді. Толыққанды демалыс салауатты өмір салтының ажырамас бөлігі болып табылады және еңбек қабілетін қалпына келтірудің тиімді тетігі ретінде қарастырылады. Курорттық аймақтарда, демалыс үйлерінде және табиғи-рекреациялық нысандарда ұйымдастырылатын туристік қызмет түрлері адамның физикалық және психоэмоционалдық жағдайын жақсартуға мүмкіндік береді.

Соңғы онжылдықтарда экологиялық туризмге деген қызығушылық айтарлықтай артты. Сарапшылардың бағалауынша, табиғи ортаны сақтауға

бағытталған туризм түрлері тұрақты дамудың маңызды құралдарының бірі болып отыр. Қоршаған орта сапасының төмендеуі, климаттық өзгерістер және экологиялық сананың өсуі халықтың табиғатқа деген көзқарасының трансформациялануына алып келді. Нәтижесінде табиғатты қорғауға, қалпына келтіруге және ұтымды пайдалануға бағытталған туристік қызметтерге сұраныс артып келеді.

Қазақстан Республикасында туризмді, оның ішінде экологиялық туризмді дамыту ұзақ мерзімді әлеуметтік-экономикалық саясаттың басым бағыттарының бірі ретінде айқындалған. Саланың қарқынды дамуы, оның қоршаған ортаға ықпалы және экономиканың әртүрлі секторларымен өзара байланысы ескеріле отырып, туризм ұлттық экономиканы әртараптандырудың, жаңа жұмыс орындарын құрудың және шалғай өңірлерді дамытудың тиімді құралы ретінде қарастырылады. Қазіргі кезеңде туристік саланы дамытудың институционалдық негізін 2023–2029 жылдарға арналған салалық даму құжаттары мен стратегиялық бағдарламалар құрайды [1,2].

Қазақстанның табиғи-рекреациялық әлеуеті, биоалуантүрлілігі және ерекше ландшафтық аймақтары экологиялық туризмді дамыту үшін қолайлы алғышарттар қалыптастырады. Зерттеу нәтижелері республикада экотуризмді дамытуға қажетті ресурстық, әлеуметтік және экономикалық мүмкіндіктердің жеткілікті екенін көрсетеді. Осыған байланысты экологиялық туризм аймақтық дамуды жеделдетудің, халықтың әл-ауқатын арттырудың және табиғи капиталды сақтаудың тиімді құралы ретінде ғылыми тұрғыда негізделуді талап етеді.

Біздің мемлекетіміз Еуразия жүрегінде, Азия мен Еуропа тәрізді ірі елдерді қосатын жолдар торабында орналасқан. Бұл тиімді географиялық орналасу халықаралық туристік байланыстардың дамуынан көрінеді[3,4].

Қазақстанның туристік әлеуеті теңдессіз және көп қырлы болып келеді. Мұнда туризмнің барлық түрлерінің дамуына, мәдени-тарихи объектілерге баруға байланысты – флора мен фаунаның сирек кездесетін түрлерін бақылауды қоса алғанда танымдық туризмнен бастап, оқиғалық және туризмнің басқа да белсенді түрлерін дамыту үшін мүмкіндік зор.

Экотуризмді дамытуда Қызылорда облысының әлеуеті жеткілікті. «Батыс Еуропа – Батыс Қытай» халықаралық транзиттік көлік дәлізі бойында 16 жол бойы инфрақұрылымы объектілерін салу орны анықталып, инвесторлар жұмыс жасауда, техникалық тапсырмаларға сәйкес мотель, мейрамхана, дүкен, жанар жағар май бекеті, техникалық қызмет көрсету орталықтыры, туристік ақпарат беру пункті, медициналық пункті бар 16 кешен салынатын болады[5,6]:

- Қармақшы ауданында «Қорқыт Ата мінәжат ету орталығы» ашылады.

Туризм саласында жүзеге асырылатын жобалар:

- Арал ауданындағы «Қамыстыбас» демалыс аймағы» жобасы;
- Байқоңыр қаласындағы «Ғарыш планетариі» жобасы

Келесі 1 кестеде Қызылорда облысында туризмді дамытудың күшті және әлсіз жақтарын, мүмкіндіктері мен қауіптерін талдау берілген.

Кесте1 – Қызылорда облысында туризмді дамытудың күшті және әлсіз жақтарын, мүмкіндіктері мен қауіптерін талдау

Күшті жақтары	**Әлсіз жақтары**
- Саяси және экономикалық жағдайының тұрақтығы – соңғы кездері өңірге келу үшін қауіп төндіретіндей жағдайдың болмауы; - Облыстың тиімді географиялық орналасуы (Батыс Еуропа – Батыс Қытай жол торабы); - Қазақстанның алғашқы астанасының Қызылорда облысында орналасуы; - мәдение – танымдық туризмді дамытуға мүмкіндік беретін аймақтың мәдениеті мен тарихы; - Байқоңыр ғарыш айлағы; - аймақта экотуризмді дамытуға мүмкіншіліктің болуы; - халықаралық нарықта экотуризмге деген жоғары қызығушылық; - шағын және орта кәсіпкерліктің тұрақты дамуы; - жергілікті атқару органдарының бастамашылдығы: кластер, индустриалды зона құру, форумдар, мәдени іс-шаралар өткізу	- Ішкі нарықтағы мықты бәсекелестердің жақын жерде орналасуы (Алматы және Оңтүстік Қазақстан облыстары); - Қызылорда облысының шөлді аймақта, шұғыл континентальды климатта орналасуы; - Экологиялық проблемалар: Арал теңізінің тартылуы, Байқоңыр, уран кені; - Байқоңыр қаласына кіру проблемасы, ресейлік биліктің қатаң бақылауы; - Туристік инфрақұрылымның жеткілікті дамымауы – қонақүйлер, демалу орындары, коммерциялық объектілер; - Транспорттық инфрақұрылымның жеткілікті дамымауы туристердің аймаққа келуін қиындатады: жолдар, теміржол вокзалы, әуежай; - Заманауи нарықта талап етілетін туристік өнімдер түрлерінің ұйымдастырылмауы; - Мамандардың кәсіби дайындығының нарық талабына сай келмеуі; - Қызмет көрсететін персоналдардың біліктілік деңгейінің төмендігі (қонақүй мен турфирмалар персоналдары, экскурция жетекшілері, туризм бойынша нұсқаушылар, туристерге қызмет ететін жол көрсетуші мамандар, аудармашылар), - Көрсетілетін туристік қызмет сапасының төмендігі; - Қаланың назар аударарлық орындарын насихаттау және көпшілікке таныту деңгейінің жеткіліксіздігі.
Мүмкіндіктері	**Қауіптері**
- Туризмнің бәсекеге қабілетті инфрақұрылымын құру; - Жаңа жұмыс орындарын ашу; - Аймақтық түрөнімін құру; - Халықтың салауатты өмір салтын	- Туристік ағындардың төмендеуі; - Қазақстанның бейнесінің туризм бойынша жағымсыз ел ретінде қалыптасуы, инвестициялық тартымдылығының төмендеуі;

дамытуда үлесі; - Қызылорда қаласының әлеуметтік – экономикалық инфрақұрылымының жақсаруы; - Кіру және ішкі туризм бойынша туристік ағынның артуы, саланың табыстылығының артуы; - шкі және халықаралық нарықта аймақтың танымалдық деңгейінің көтерілуі; - Экскурсиялар, турмаршруттар мен демалыс күндері турларды ұйымдастыру.	- Туристік бизнесте кәсіпқойлық деңгейінің төмендігі, туризм саласында қызмет көрсету деңгейі мен сапасының сәйкес келмеуі; - Байқоңыр ғарыш айлағы Ресей мемлекетіне ұзақ мерзімге жалға берілгендіктен, туризмді дамытуға шектеу қойылу мүмкіндігі; - Экологиялық қауіпсіздіктің нашарлау қаупі.
Ескерту – Автордың құрастыруы	

Қазіргі таңда облыс бойынша туристік қызметті жүзеге асыратын және тұруды ұйымдастыру жөніндегі қызметтерді ұсынатын субъектілердің барлық саны 57 құрады, бұл өткен жылмен салыстырғанда 5,6% өскен. Оның ішінде туристік қызметті жүзеге асыратын субъектілер саны 11 (8 туристік фирма мен 3 дара кәсіпкер), тұруды ұйымдастыру жөніндегі қызметтерді ұсыну бойынша 46 (кәсіпорындар саны – 15 ке, дара кәсіпкерлер 31-ге) тең.

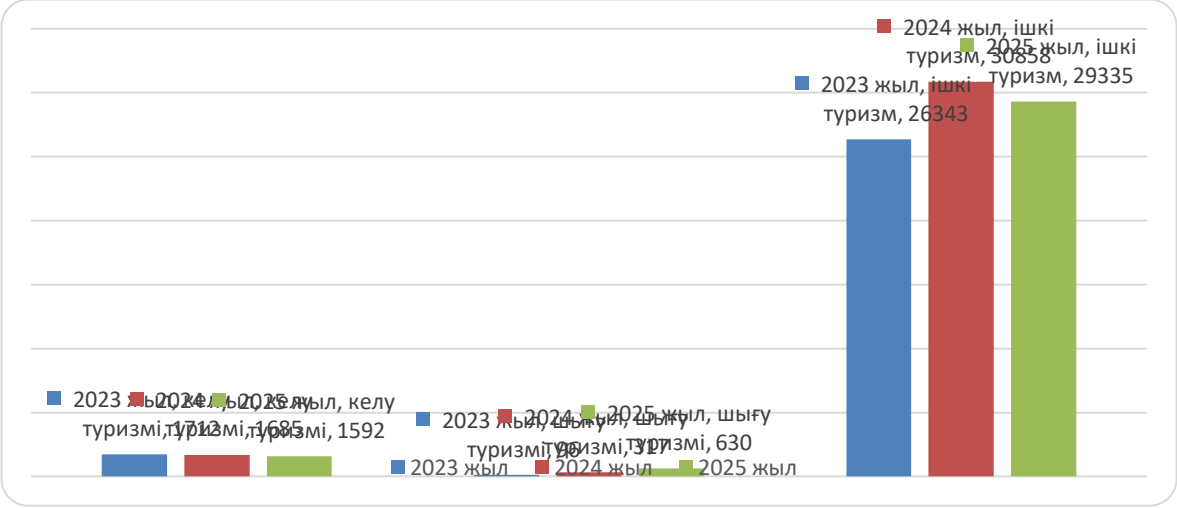

Диаграмма 1. Қызылорда облысында туризм түрлері бойынша қызмет көрсетілген келермендердің саны (адам).

Ескерту – Қызылорда облысының статистикалық мәліметтері негізінде автор құрастырған.

1 – диаграммада Қызылорда облысында туризм түрлері бойынша қызмет көрсетілген келермендердің саны бойынша мәліметтер көрсетілген.

Диаграмма мәліметтері бойынша, 2023 жылы келу туризмі 1712 адамды, 2024 жылы 1685 адамды құраса, 2025 жылы 1592 адамды құраған. Шығу туризмі бойынша 2022 жылмен салыстырғанда 6,5 есеге өскен. Ішкі туризм 2025 жылы 29335адамды құрап отыр [7,8,9,10].

2025 жылы туризм саласының аймақтық бағдарламасын жүзеге асыру үшін облыстық бюджеттен 7588,0 мың теңге бөлінді.

Жоспарға сәйкес бұл қаржы облыстың туристік мүмкіндіктерін бейнелейтін ақпараттық-жарнамалық материалдарды дайындауға, 3 Халықаралық көрмелерге қатысуға, туризм саласын дамытуға байланысты республикалық семинар ұйымдастыруға және «Қамыстыбас демалыс аймағы» туристік жобасын жүзеге асыруға бөлінген 494 га жерді заңдастыруға жұмсалды.

Қызылорда облысындағы Сырдария өзенінің төменгі ағысында орналасқан Қамбаш көлі Қызылорда, Байқоңыр, Әйтеке би кент және Арал қаласы тұрғындарының қала сыртындағы демалыс орны ретінде таныс. Бұл ретте төлемқабілеттілігі жеткілікті туристер үшін әр түрлі қызметтер мен көңіл көтеретін қызметтер ұсынатын бір күндік туризм, демалыс күндердегі туризм, жылдық демалыс туризмін ұйымдастыруға болады.

Кесте 2– Жобаның экономикалық тиімділігінің көрсеткіштері

№	Көрсеткіштер	Өлшем бірлігі	Мәліметтер
1	Құрылыс ұзақтығы	жыл	3
2	Құрылыстың басталу кезеңі	жыл	2025
3	Құрылыстың аяқталу кезеңі	жыл	2027
4	Жобаның жалпы құны	млн.теңге	11509,2
5	Эксплуатационды шығындар	млн.теңге	6745,3
6	Жұмыс орны	Адам	
6.1	Құрылыс кезеңінде	Адам	500
6.2	Эксплуатация кезеңінде	Адам	200
7	Кірістің ішкі нормасы	%	15,0
8	Жинақталған жалпы табыс	млн.теңге	12115
9	Жинақталған таза табыс	млн.теңге	605,8
10	Жоба рентабельдігі	%	5,2
Ескерту – Зерттеу мәліметтері негізінде автор құрастырған			

Аймақтың сипаттамасы

Қызылорда облысы Қазақстан Республикасының оңтүстігінде Сырдария өзенінің ағысында орналасқан. Қамбаш көлі Қызылорда облысының батысында Арал маңында орналасқан. Көл территориясы – шөлейт [10].

Халқы

2025 жылғы ресми статистикалық мәліметтерге сәйкес, Қызылорда облысы халқының жалпы саны **845,9 мың адамды** құрайды, оның ішінде

қалалық тұрғындар саны **399,1 мың адам** (47%), ауылдық тұрғындар саны **446,8 мың адам** (53%) деңгейінде белгіленген.

Су ресурсы және климаттық жағдайы.

Сырдария өзенінің атырабында бірнеше көлдер жүйесі орналасқан. Қамбаш көлі аймағы Сырдариядан бастау алатын Райым, Жалаңаш, Қаязды, Лайкөл, Қамбаш көл жүйесіне жатады. Бұл көлдердің жалпы көлемі 21,317га, оның ішінде Қамбаш көлі – 18000 га. Судың жалпы көлемі 503,321мың $м^3$, Қамбаш көлінде – 450,000мың $м^3$. Су тасқыны кезінде су көлемі 2есеге көбейеді. Қамбаш көлінің орташа тереңдігі 2,5м(1,5метрден кейбір жерлерде 8 метрге дейін) құрайды. Көлдің жағасының көп бөлігі құмды, тасты, негізінен жазық.

Қызылорда облысының климаты шұғыл континенталды. Шілде айында ауа емпературасы +42°С +45°С дейін жетуі мүмкін, қаңтар айында -20°С дейін төмендеуі мүмкін [9].

Кесте 3 – Қамбаш көліндегі ауаның және судың орташа температура динамикасы

Көрсеткіштер	Көктем	Жаз	Күз	Қыс
Орташа тоқсандық ауа температурасы	+14°С	+25°С +27°С	+19°С	-7°С - 13°С
Орташ тоқсандық су температурасы	+15°С	+20°С +24°С	+17°С	мұз астында +3°С +4°С
Ескерту - Зерттеу мәліметтері негізінде авторлар құрастырған				

Камбаш көлі Байқоңыр, Арал және Әйтеке би кенті тұрғындарының дәстүрлі демалыс орны, сонымен қатар жаздағы, сондай-ақ қыстағы балық аулау және аң аулау орны болып табылады. Бұл қалалардың Қамбаш өзеніне жақындығымен түсіндіріледі. Соңғы кездері Қызылорда қаласының тұрғындары да көлде демалуға қызығушылық тудырып отыр. Дегенмен қазіргі кезде көлде демалушылар саны айтарлықтай көп емес.

Өкінішке орай, туризм Қызылорда облысында экономиканың бір саласы ретінде дамымаған.

Негізінен Қызылорда облысының тұрғындары аймақта Қорқыт Ата, Жаңақорған шипажайы, Қамбаш көлі сияқты демалыс орындарымен таныс. Бірақ сұраған адамдардың төрттен бірінен сәл көп адамдар осы Қамбаш көлінде болған. Бұл біріншіден көлде қазірге дейін инфрақұрылымның қалыптаспағандығымен байланысты – арнайы жағажайлардың, қонақ үйлердің немесе туристер тұратын басқа да орындардың, туристерді демалыс орнына дейін жеткізетін және кері бағыттағы арнайы транспорттардың, сондай-ақ басқа да қызметтер мен ойын-сауық ұйымдарының жоқтығымен байланысты. Қазіргі таңда Қамбаш көлінде демалу төтенше жағдайға толы «жабайы» туризм деген атпен таныс. Көлдің жағасында тек балаларға арналған жазғы демалыс лагері орналасқан. Кейде келушілерге арнайы тапсырыспен киіз үйлер тігіледі.

Қызылорда қаласынан Қамбаш көліне дейінгі қашықтық – 430км, Байқоңыр қаласынан – 150км-ден астам, Әйтеке би кентінен – 50 км, Арал қаласынан – 80км. Көлден 2км қашықтықта 2500тұрғыны бар Қамыстыбас станциясы орналасқан, 5км қашықтықта «Батыс Еуропа – Батыс Қытай» халықаралық көлік магистралі бар. Сондықтан көлде дамалғысы немесе балық аулағысы келетіндер жеке автокөлігімен немесе поездбен жетеді.

Қызылорда қаласы мен облысының тұрғындары демалысын шетелдік және республикалық деңгейдегі танымал курорттарда өткізуді қалайды. Сонымен қатар, Байқоңыр қаласының тұрғындары жыл сайынғы еңбек демалысының бір бөлігін Ресей Федерациясында өткізсе, қысқа мерзімді демалыс күндерін табиғат аясында, қала сыртында немесе Қамбаш көлінде өткізуді жөн көреді.

Қамбаш көліне келуші әлеуетті туристер санын анықтау үшін өңір халқының қазіргі табыс деңгейін ескеру қажет. 2024–2025 жылдардағы ресми статистикалық мәліметтерге сәйкес, Қызылорда облысы бойынша орташа айлық атаулы жалақы шамамен **320–350 мың теңге** аралығын құрайды. Үй шаруашылығындағы орташа адам саны 4,8–5 адам деңгейінде. Жан басына шаққандағы орташа айлық табыс шамамен **130–150 мың теңгені** құрайды, оның ішінде тұтынуға жұмсалатын бөлігі 60–65% шамасында.

Егер жан басына шаққандағы табыстың шамамен 20–25%-ы демалыс, туризм және ойын-сауық қызметтеріне жұмсалады деп болжасақ, онда орташа отбасының ай сайынғы демалысқа бағытталған шығысы **120–160 мың теңге** аралығында болуы мүмкін. Бұл көрсеткіш өңір халқының ішкі туризм нысандарына, соның ішінде Қамбаш көліне бару мүмкіндігін арттырады.

Жүргізілген әлеуметтік сауалнама және табыс деңгейін талдау нәтижелері негізінде өңір халқының шамамен **55–60%-ы** Қамбаш көлінде демалуға экономикалық мүмкіндігі бар деп бағаланады. Олардың ішінде 65–70%-ы жағажай туризміне, табиғат аясындағы демалысқа және су рекреациясына қызығушылық танытады. Осы есептеулерге сәйкес, Қамбаш көліне келетін әлеуетті туристердің жылдық саны қазіргі жағдайда **120–140 мың адам** шамасында болуы мүмкін.

Қамбаш көлінде қажетті инфрақұрылым толық дамытылған жағдайда, тек өңір тұрғындарын ғана емес, Қазақстанның басқа облыстарынан, сондай-ақ жақын шетелдерден туристерді тарту мүмкіндігі артады.

Зерттеу нәтижелері бойынша ең қолайлы демалыс кезеңі **20 мамыр мен 15 қыркүйек аралығы,** яғни шамамен**120 күндік жазғы маусым**болып табылады.

Әлеуетті демалушылардың жылдық саны 130 мың адам деп есептеген жағдайда, маусымдық бөлініс төмендегідей болуы мүмкін:

- **Мамыр –** 7% немесе шамамен 9 100 адам
- **Маусым** – 15% немесе шамамен 19 500 адам
- **Шілде** – 40% немесе шамамен 52 000 адам

- **Тамыз** – 30% немесе шамамен 39 000 адам
- **Қыркүйек** – 8% немесе шамамен 10 400 адам

Бұл көрсеткіштер қажетті инфрақұрылым көлемін (қонақ үйлер, демалыс үйлері, глэмпинг аймақтары, қоғамдық тамақтану орындары, санитарлық нысандар, көлік тұрақтары және ойын-сауық аймақтары) жоспарлауға мүмкіндік береді.

Жағажай маңында жаздық кафелер, ұлттық тағамдар мен кәуап дайындайтын орындар ашу ұсынылады. Сонымен қатар, жағажай аумағында балалар және спорт алаңдарын ұйымдастыру, катамаран, су скутері, қайық, яхта және шағын кемелерді жалға беру қызметін енгізу орынды. Туристердің қауіпсіздігі мен жайлылығын қамтамасыз ету мақсатында жағажайда міндетті түрде күннен қорғайтын шатырлар, көлеңкелік қалқандар, шезлонгтар, санитарлық-гигиеналық нысандар және құтқару қызметі қарастырылуы тиіс.

Әлеуетті туристердің саны

Сауалнамаға жауап берушілер арасында Қамбаш көлінде дем алуды қалаушылар 91%-дан астам. Бірақ бұлардың барлығы демалуға барады деп айтуға келмейді. Көбіне бұл азаматтардың төлемқабілеттілігіне, жетілдірілген инфрақұрымның болуымен байланысты. Сондықтан әлеуетті туристерді анықтай отырып, қала тұрғындарының 27%-ы немесе шамамен 90000адам демалыс күндері немесе жылдық демалысында жыл сайын Қамбаш көліне барып демала алады. Кейін демалыс аймағын дамыта отырып, Қазақстанның басқа да аймақтарындағы және шет елдердегі туристерді тартуға болады.

Тұру мезгілі мен шарттары

Жүргізілген зерттеу нәтижесінде демалуға ең қолайлы кезең – жаз мезгілі. Сондықтан жаздық демалу түрлерін дамыту керек – әр түрлі ойын-сауық түрін ұсынатын жағажай демалысы,балық аулау. Болжам бойынша жаздық кезең 20-мамырдан басталып, 15-қыркүйекте аяқталады, яғни 115күнді құрайды. Әлеуетті туристердің ¼ бөлігі таңдаған жабдықталған отельдер құрылысы мол қаражатты қажет ететіндіктен әзерге ерте.

Сервистік және ойын-сауық қызметтер

Тұратын мекен мен тамақтанумен қатар сервистік қызметтер мен ойын-сауық шаралар маңызды болып табылады.

Туристерді вокзалдан немесе үйден демалыс орнына дейін жеткізетін және кері бағыттағы арнайы транспорттық маршруттар, жеке көлігімен келгендер үшін көлік тұрақтарын ұйымдастыру керек. Туристер отбасыларымен компаниядағы достарымен бірге демалатын болғандықтан күнделікті тұтынатын тауарларды, тамақ өнімдерін, сусындар сататын дүкен қажет болады. Сондай-ақ жаздық кафелер мен кәуап дайындайтын орын ұсынуға болады.

Сату көлемі. Көл аумағында бір күндік демалу ақысының мөлшері ұсынылатын қызмет түрлеріне, олардың сапасына, қауіпсіздік деңгейіне және демалушылардың төлем қабілеттілігіне тікелей байланысты. 2025 жылғы әлеуметтік-экономикалық жағдайды және өңірдегі орташа табыс деңгейін ескере отырып, әлеуетті туристер Қамбаш көлінде бір күндік демалыс үшін адам басына орта есеппен **10 000–15 000 теңге** төлеуге дайын екендігін көрсетеді.

Сауалнама нәтижелеріне сәйкес, туристердің белгілі бір бөлігі сапалы инфрақұрылым мен қосымша қызметтер (жағажай жабдықтары, су аттракциондары, қауіпсіздік қызметі, санитарлық жағдай) ұсынылған жағдайда тәулігіне **18 000–25 000 теңгеге дейін** төлеуге дайын.

Баға саясатын қалыптастыру барысында әлеуметтік қолжетімділік қағидатын сақтау маңызды. Осыған байланысты балаларға арналған тарифті ересектерге қарағанда **1,5–2 есе төмен** деңгейде белгілеу орынды болып табылады. Мұндай сараланған баға саясаты отбасылық туризмді дамытуға және демалушылар санын арттыруға ықпал етеді.

Нарық стратегиясы

Нарықты жаулап алу үшін қолайлы баға мен маркетингтік белсенділік керек. Нарық сегментін анықтау барысында тұтынушыға жақынын, олардың төлемқабілеттілігін ескеру керек.

Қамбаш көліндегі туризм қызмет көрсету нарығында өз орнын алу үшін барлық бұқаралық ақпарат құралдарында жарнамалау керек. Қазақстанның басқа да аймақтарындағы және шет елдердегі туристерді тарту үшін туристік көрмелер мен жәрмеңкелерге қатысу керек[11,12].

Әдебиеттер тізімі:

1 Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы. – Астана, 2023.

2 «Қазақстан туризмі – 2025» статистикалық жинақ. – Астана: ҚР Ұлттық статистика бюросы, 2025. – 145 б.

3 Құлманова Г.Ә., Беркінбай О., Әбеуов Х.Б., Ақоев М. Экологиялық туризм: оқулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 218 б.

4 Тұрсымбаева М.Ж. Қазақстанда экотуризмді дамыту мәселелері // АльПари. – 2012. – №4. – Б. 36–39.

5 Ажмолдаева К.Б. Қамбаш көлі жүйесінің географиялық сипаттамасы және гидрологиялық жағдайы // Қорқыт Ата атындағы ҚМУ Хабаршысы. – 2011. – №2. – Б. 111–112.

6 UN Tourism. World Tourism Barometer. – Madrid, 2024. – 56 p.

7 World Travel & Tourism Council (WTTC). Travel & Tourism Economic Impact 2024. – London, 2024. – 48 p.

8 Бейсембинова А.С. Экологиялық туризмнің географиялық мәселелері // Қ.И. Сәтбаев атындағы ҚҰТУ Хабаршысы. – 2010. – №2. – Б. 19–21.

9 Ғаладинұлы Б. Экотуризм дамуының табиғи алғышарттары // География және табиғат. – 2012. – №5. – Б. 20–22.

10 Қазақстан Республикасының Ұлттық статистика бюросы. Аймақтар бойынша әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштер. – Астана, 2024.

11 Қазақстан Республикасының Туризм және спорт министрлігі. Туризм саласының 2024 жылғы қорытынды есебі. – Астана, 2025.

12 Weaver D. Ecotourism. – 2nd ed. – Brisbane: John Wiley & Sons, 2008. – 360 p.

ҒТАМР 331.1.016

ЦИФРЛЫ ЭКОНОМИКАНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖАҒДАЙЫНДА АУЫЛДЫҚАУМАҚТАРДЫ ТҰРАҚТЫ ДАМЫТУ

Махсұт Бибарыс,
ЭК-24-1 оқу тобы студенті,
Утегенова Камшат Амандыковна,
экономика ғылымдарының кандидаты,
«Экономика және басқару» БББ

Ауылдық аумақтар үлкен ресурстық әлеуетке ие және әлеуметтік және өндірістік база болғанымен, оларды тұрақты дамытуды және барлық әлеуметтік-экономикалық ішкі жүйелердің тұрақты жұмыс істеуін қамтамасыз етуді қажет етеді. Қазіргі уақытта бұл бағытҚазақстан Республикасының және оның субъектілерінің тұрақты дамуының нормативтік-құқықтық саласында қалыптасқан негізгі стратегиялық және болжамды құжаттарда көрсетілген.

Қазіргі жағдайда қоғам мен әлеуметтік-экономикалық жүйелердің құрылымы жаңа әлеуметтік-экономикалық тенденция қалыптастырған цифрлық трансформацияның әсерінен тез өзгеруде. Цифрлық трансформация процестерінің серпінділігі мен ауқымдылығы қызмет салаларын цифрландыру негізінде елдің (атап айтқанда, ауылдық аумақтардың) орнықты әлеуметтік-экономикалық даму тұжырымдамасын теориялық зерделеу және практикалық іске асыру үшін ерекше басымдық береді.

Цифрлық трансформация жағдайында ауылдық аумақтардың тұрақты дамуын қамтамасыз ету тұтастай алғанда елдің ұзақ мерзімді аумақтық дамубағыты болып табылады. Сонымен қатар, отандық және шетелдік тәжірибені, сондай-ақ теориялық зерттеулерді талдау цифрлық трансформация жағдайында ауылдық аумақтардың тұрақты дамуын қамтамасыз етудің тәсілдері мен тетіктері жеткілікті зерттелмегенін көрсетеді, бұл осы мәселенің теориялық және практикалық ережелерін дамыту қажеттілігін анықтайды.

Аталған мәселелер қазіргі экономикалық жағдайды, атап айтқанда, цифрлық трансформация жағдайында ауылдық аумақтардың тұрақты дамуын

қамтамасыз етудің теориялық негіздерін дамытуда және әлеуметтік-экономикалық жүйелерді цифрлық трансформациялаудың практикалық-бағдарланған құралдарының ғылыми-әдістемелік базасын нығайту қажеттілігінде зерттеу тақырыбының өзектілігін анықтайды.

Зерттеудің мақсаты цифрлық трансформация жағдайында ауылдық аумақтардың тұрақты дамуын қамтамасыз ету бойынша теориялық ережелерді дамыту және практикалық ұсыныстар беру болып табылады. Аталған мақсат келесі міндеттерді дәйекті шешуде көрінеді:

- цифрлық экономиканы қалыптастыруға мемлекеттік ықпалды ескере отырып ауылдық аумақтарды тұрақты дамытудың басым бағыттарын анықтау және жүйелеу;
- цифрлық трансформация жағдайында ауылдық аумақтарды тұрақты дамытудың тұжырымдамалық-терминологиялық негіздерін нақтылау;
- ауылдық аумақтарды цифрлық трансформациялау тұжырымдамасын әзірлеу;
- ауылдық аумақтардың әлеуметтік саласының цифрлық трансформацияға дайындығын бағалау.

Бүгінгі таңда ауылдық аумақтарды тұрақты дамыту ҚР мемлекеттік саясатының ауыл шаруашылығы кешенінің бәсекеге қабілеттілігін, ауыл шаруашылығын және бүтіндей ел экономикасын, атаулы аймақтарда өмір сүретін барлық категориядағы тұрғындардың әл-ауқатын арттыруға елеулі ықпал ететін маңызды стратегиялық мақсаты болып табылады.

Ауылдық аумақтарды дамытудың заманауи кезеңінде оларды тұрақты дмаыту үшін нормативті-құқықтық базаны қалыптастыруға жеткілікті көңіл бөлінуде. Қазақстан Республикасының ауылдық аумақтарын дамытудың 2023-2027 жылдарға арналған тұжырымдамасыжәне «Ауылдық аумақтарды әлеуметтік-экономикалық дамытудың жай-күйі және оларды теңгерімді дамытудың перспективалары туралы» ұсынымдары бар. Аталған құжаттар ауылдық аумақтарды тұрақты дамыту үдерісін реттеуді қамтамасыз етуге бағыттылған: ауыл тұрғындарының тұрмысының сапасы мен деңгейін арттыру және ауылдық аумақтардың әлеуметтік-экономикалық әлеуетін сақтау. Дегенмен, ауылдық аумақтарды тұрақты дамыту үдерісі толыққанды зерттелмегендіктен, мәселеге байланысты сұрақтарды нақтылау және зерделеу өзекті болып отыр.

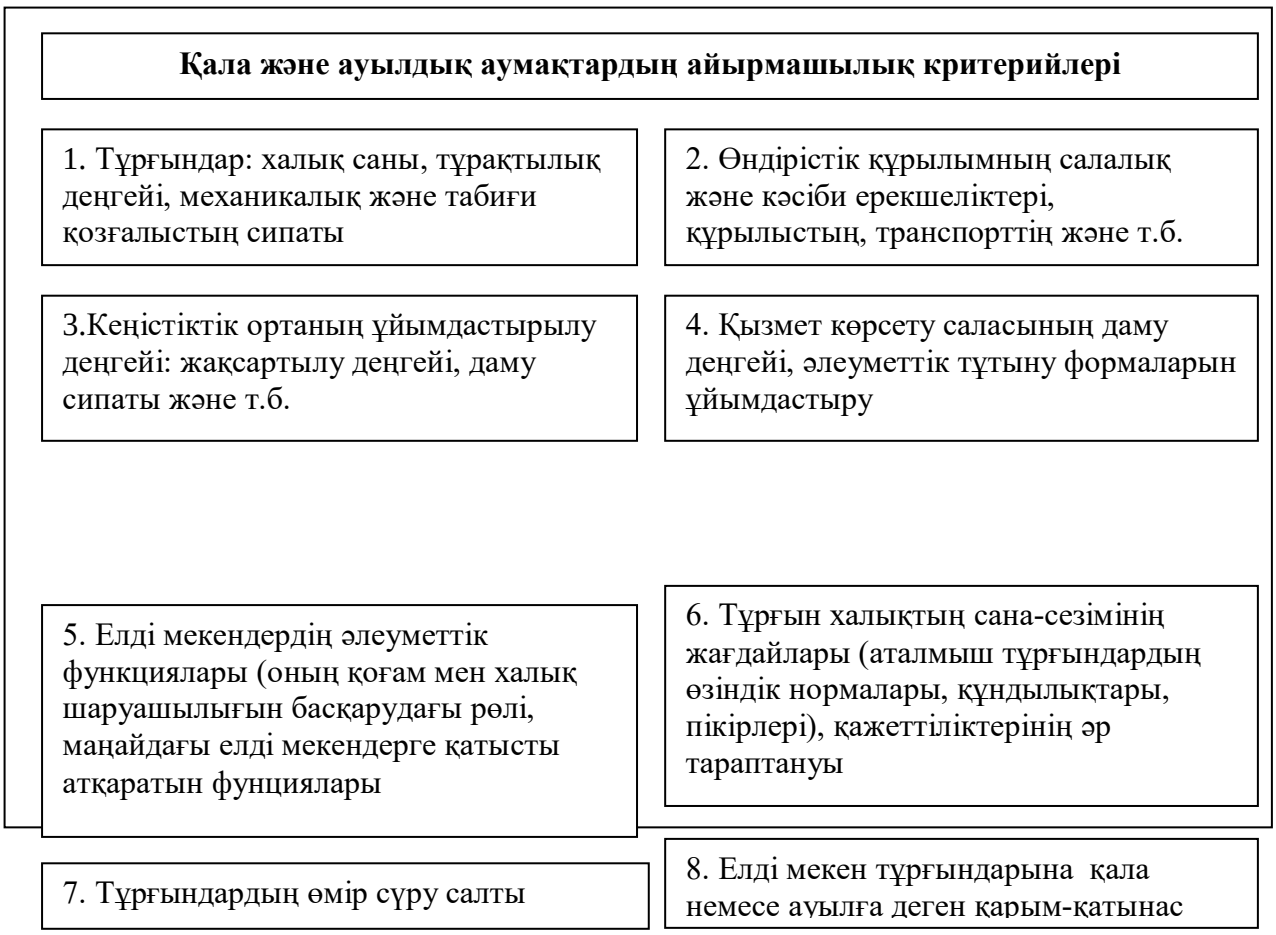
«Ауылдық аумақтар» түсінігіне ғылыми-зерттеу, нормативті-құқықтық және ғылыми әдебиеттер тұрғысынан шолу жасайық.

Экономика мен әлеуметтік қатынастардың қазіргі даму кезеңінде ауыл көпкомпонентті кеңістіктік жүйе ретінде әрекет етеді, оның дамуы аудандық және жергілікті деңгейде мақсаттардың, функциялардың және құрылымның тұтастығымен, ішкі құрылымның тәуелсіздігі мен тұрақтылығымен және екі өлшемділігімен сипатталады [1].

«Ауылдық аумақтар» түсінігін анықтау үшін көп жағдайда ауыл мен қала аумағының айырмашылығы белгілеріне сілтеме жасалады. Мысалы,

көптеген ғылыми зерттеу еңбектердің авторлары қала мен ауылдың айырмашылығын анықтайтын критерийлер жүйесіне назар аударады (Сурет-1).

Айта кету керек, ауылды дамытудың аумақтық сипаты«Қазақстан Республикасындағы жергілікті басқару» заңының бекітілуімен пайда болды.Осы нормативтік акт қабылданғанға дейін жекелеген елді мекендерді немесе халық шаруашылығының салаларын дамытуға байланысты көзқарас тәжірибеде болды. ҚР Жер кодексінде «ауылдық елді мекендердің аумақтары» ұғымы «ауылдық елді мекендерді салу мен дамытуға арналған және олардың шекаралары бойынша басқа санаттағы аумақтардан бөлінген аумақтар» ретінде бекітілген. Ол көбінесе ауылдық жерлерді анықтау үшін қолданылады.

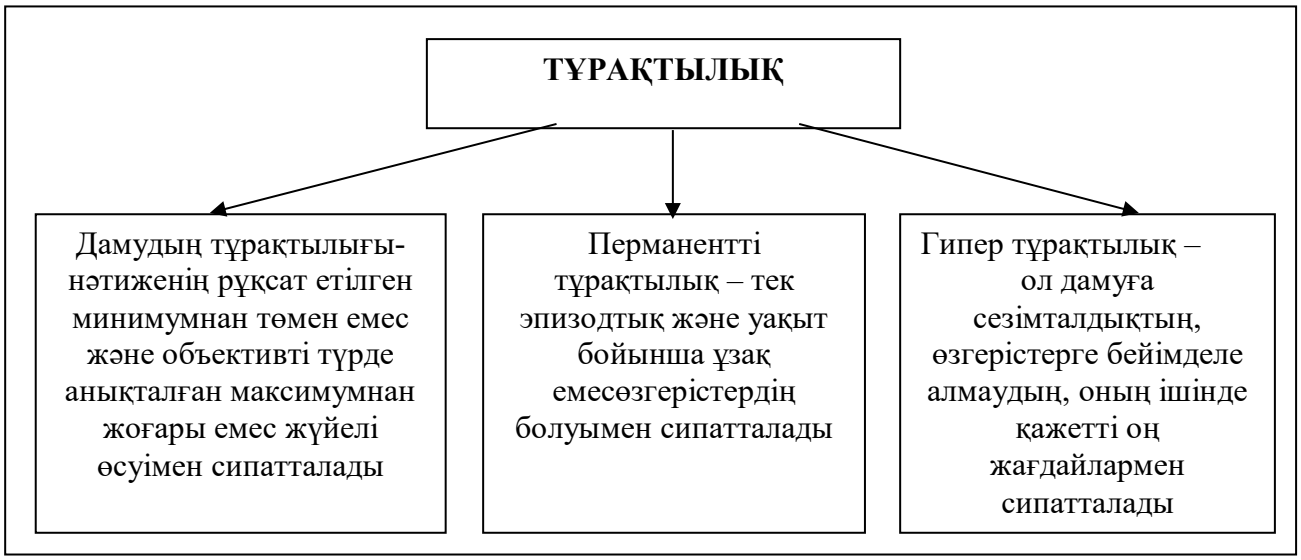
Сурет 1-Қала және ауылдық аумақтардың айырмашылық критерийлері

Үкіметтік деңгейде ауылдық аумақтарды тұрақты дамыту мәселелері бойынша негізгі стратегиялық құжаттар да осы тұжырымдаманың құрылымдық, ұйымдық немесе экономикалық сипаттамаларын көрсететін

«ауылдық аймақ» ұғымының әртүрлі мағыналарын белгілейді. Мысалы, «Ауылды тұрақты дамытудың 2020 жылға дейінгі тұжырымдамасынан» айырмашылығы, «Ауылды кешенді дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған» мемлекеттік бағдарламасында шағын қалалар мен ауылдық елді мекендердегі қалалық елді мекендер бөлісу арқылы қосылғанжәне тығыз экономикалық және әлеуметтік байланыстармен біріктірілген ауылдық елді мекендер түріне (30 мың адамға дейін) кіреді.

ҚР-ның 2030 жылға дейінгі кезеңге арналған ауылдық аумақтарының тұрақты даму стратегиясында көрсетілген олардың тұрақты дамуына көшу ауылдық аумақтардың қазіргі заманғы жұмыс істеуінің негізі болуы керек.

Теориялық тұрғыдан тұрақты даму аспектілері ғылымның әртүрлі салаларындағы негізгі зерттеу нысандары болып табылады. Сонымен, экономикада «тұрақтылық» ұғымы материалдық тауарларды өндірудің негізгі процестерінің сандық және сапалық жақтарын көрсететін іргелі болып саналады. Сонымен қатар, зерттеулер шеңберінде әлеуметтік-экономикалық жүйелерді сипаттайтын тұрақтылықтың әртүрлі категориялары бөлінеді: дамудың тұрақтылығы, тұрақты тұрақтылық, гипер тұрақтылық (2-сурет).

Сурет 2–Тұрақтылықтың түрлері

Әлеуметтік-экономикалық жүйелердің жұмыс істеуі үшін негізгі категория тұрақты даму болып табылады. Алайда, бұл тұжырымдаманың жалпы қабылданған анықтамасы ауылдық аумақтар тұрғысынан тұжырымдалмаған. Қазіргі уақытта отандық дереккөздерде, кестеден көрініп тұрғандай, бұл тұжырымдаманың көптеген түсіндірмелері бар, біріншіден, әртүрлі ұлттық мүдделерді, мақсаттарды, екіншіден, біртекті емес семантикалық мазмұнға ие.

"Тұрақты дамудың" негізгі анықтамасы қоршаған орта және даму жөніндегі халықаралық комиссияның «Біздің ортақ болашағымыз» баяндамасында берілген анықтама болып саналады: «Қазіргі заманның қажеттіліктерін қанағаттандыратын, бірақ болашақ ұрпақтың өз қажеттіліктерін қанағаттандыру қабілетіне нұқсан келтірмейтін даму» [9].

Осы зерттеу контекстінде ауылдық аумақтардың тұрақты дамуы «ауыл қоғамының тұрақты жұмыс істеуі мен жоспарлы дамуының бағытталған процестері, табиғи ресурстарды сақтай отырып, экономикалық негізделген кеңейтілген ұдайы өндірісті қамтамасыз ету және ауыл тұрғындарының өмір сүру деңгейі мен сапасын, ауылдық елді мекеннің ресурсы, тарихи-мәдени және рухани-адамгершілік әлеуетінарттыру» деп түсінілетін болады.

Ғылыми әдебиеттерді талдау нәтижелеріне сүйене отырып, ауылдық аумақтардың тұрақты дамуының аспектілерін зерделеудегі негізгі мәселелер ауыл халқының өмір сүру сапасын әлеуметтік-экономикалық реттеу және ауылшаруашылық өндірісін және онымен байланысты кешенді қолдау болып табылатынын атап өтейік.

Ауылдық аумақтардың тұрақты дамуына ғылыми негізделген көзқарасты қалыптастыру кезінде осы даму процесіне әсер ететін факторлардың жиынтығын талдау және бағалау зерттеудің маңызды блогы болып табылады.

Ғылыми әдебиеттерді талдау ауылдық аумақтардың тұрақты дамуының факторларының кешенін анықтауға мүмкіндік берді (1-кесте).

1 кесте – Ауылдық аумақтардың тұрақты дамуының факторларының жиынтығы

Фактор	Мағынасы
Мемлекеттің саяси бағытының факторлары	Аграрлық, азық-түлік, инновация, әлеуметтік құрамдастардың практикалық саясаты жүзеге асырылуын қалыптастыру, сондай-ақ институционалдық ортаны қалыптастыру
Макроэкономикалық факторлар	Олар салааралық және сыртқы экономикалық операциялық ортаны қалыптастырады (экономиканың аграрлық құрылымы, мемлекеттік қолдау жүйесі (соның ішінде қаржылық, несиелік және салық), азық-түлік және ресурстар нарығының даму деңгейі, ауыл шаруашылығы өнімдерін лицензиялау және сертификаттау; жетілдіру; тәуекелдер мен резервтерді басқару жүйелері
Ресурстық және технологиялық факторлар	Басқару және өндірістік процестерді қамтамасыз етуде нақты табиғи-климаттық жағдайларда шаруашылық жүргізуші субъектілердің даму әлеуетін, материалдық-

	техникалық базасының даму деңгейін, ауыл шаруашылығының негізгі өндірістік қоры ретіндегі жер ресурстарының жағдайын, кадрлар мен ақпараттық технологияларды қалыптастырады.
Инфрақұрылымдық факторлар	Ауыл тұрғындарының бақуатты (жайлы) өмір сүруіне, тиімді өндірісіне (нарық инфрақұрылымы; өндірістік инфрақұрылым; логистикалық инфрақұрылым; инновациялық инфрақұрылым; ақпарат) жағдай жасау
Әлеуметтік-демографиялық факторлар	Олар сандық құрамы мен гендерлік және жастық құрылымын, халықтың табыс деңгейін және олардың саралану дәрежесін, жұмыссыздық деңгейін және халықтың қауіпсіздік дәрежесін құрайды.

Жоғарыда аталған факторлардан басқа, бірқатар авторлар ауылдық жерлерде экономикалық қызметті жүргізудің ерекшеліктерін көрсететін нақты факторларды ескеру қажеттігін атап өтеді, олардың ішінде: қолайсыз табиғи-климаттық жағдайлардың әсері, мемлекеттік қолдау жобаларының деңгейі, өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымның дамуы, техникалық және технологиялық даму қарқыны. Әдеби дерек көздерінен алынған материалдарды жалпылау негізінде шетелдегі ауылды дамыту мен қолдаудың негізгі бағыттарын анықтауға болады.

Қазақстандаауылшаруашылығынцифрландырушеңберіндебіріншікезекте енгізілетін негізгі технологиялар ауыл шаруашылығы техникасыныңGPS-навигациясы,параллельдіжүргізу,салмақжұмысынавтоматтандыру,өрістердің электрондықкарталарыболыптабылады.Ауылшаруашылықпроцестерінцифрландыруаграрлықсаланыдамытуүшінүлкенмаңызғаие.

Қызылорда облысына келетін болсақ, аймақтағы еңбек өнімділігінарттырумақсатындаөңірдецифрландыружәнеинновациялықжобалар бойыншажұмыстар,нақтырақайтатынболсақақылдыфермалардыенгізу технологиясы,дәлегіншілік,агроөнеркәсіптіккешендеинновациялықтәжірибені енгізу және тарату жөніндегі бюджеттік бағдарламаны іске асыружұмыстарыжүргізілуде.

Ауылдық аумақтардың цифрлық трансформациясын стратегиялық ресурс ретінде ақпараттың рөлін күрт арттырумен және өндіріс тиімділігі мен өнім сапасын арттыру мақсатында цифрлық технологияларды ауқымды енгізумен байланысты әлеуметтік дамудың белгілі бір кезеңі ретінде қарастырған жөн.

Ауылдық аумақтарды цифрлық трансформациялау үдерістерінің ауқымы теориялық негіздер мен әдістемелік тәсілдерді жүйелі түрде

бағалауды талап етеді. Отандық және шетелдік ғылыми-зерттеу әдебиеттерін талдау цифрлық трансформация жағдайында ауылдық аумақтарды тұрақты дамыту мәселелерінің салыстырмалы жаңалығын және, тиісінше, олардың теориялық негіздерін жеткіліксіз білуді көрсетеді.

Ауылдық аумақтардың тұрақты даму тенденцияларын зерделеу оларды бес басым бағыт: экономикалық, әлеуметтік, экологиялық, демографиялық және құқықтық контекстте жүйелеуге мүмкіндік береді. Автор ауылдық елді мекендерді цифрлық түрлендіру процестерін жеделдетуге әсер ететін басым бағыттардың құрамдас бөліктерін белгілейді: экономикада – АТ-инфрақұрылымын қамтамасыз ету және өндірістің цифрлық трансформациясы; әлеуметтік салада – АТ-инфрақұрылымын қамтамасыз ету және әлеуметтік саланы цифрлық трансформациялау; экологиялық секторда – өндірісте және өңдеуде цифрлық технологияларды дамыту; құқықтық мәселелерде – ақпараттық оқшауланудыжеңу үшін ақпараттық-кеңес орталықтарын құру және дамыту.

Ауылдық елді мекендердің әлеуметтік-экономикалық ішкі жүйелерін цифрлық трансформациялау бағдарламаларын әзірлеу кезінде осы құрамдас бөліктерді есепке алу аумақтардың жалпы трансформация процестерін жеделдету үшін оң жағдай жасайды.

Ауылдық аумақтардың тұрақты дамуының маңызды элементі ауыл тұрғындарының азаю қарқынын және көші-қонның кетуін төмендету, өмір сүрудің сапалық жаңа деңгейін, оның ішінде әлеуметтік саланы цифрлық трансформациялау арқылы қамтамасыз ету болып табылады. Қазіргі уақытта әлеуметтік блоктың трансформациясы басты сипатқа ие. Бірыңғай цифрлық күн тәртібін құрусыз әлеуметтік саланы кешенді түрлендіру мүмкін емес, бұл саладағы барлық субъектілерді біртұтас ақпараттық кеңістікке біріктіруді қамтамасыз етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1 Ефимова, Е.В. Стратегическое управление устойчивым развитием сельских территорий:дис.канд.экон.наук: 08.00.05/ Е.В.Ефимова.– Саранск, 2017. – 206 с.

2 Шибаева, С. С. Ауылдық аумақтардың мәні мен түсінігі: кешенді көзқарас / С. С. Шибаева, Ю. А. Макурина, С. С. Цукарев // Дальневосточный аграрный вестник. – 2018. – № 2 (46). – С. 199–207.

3 Өңірлердідамытудың 2020 - 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000990

4 Мерзлов, А. В. Ауылдық аумақтарды тұрақты дамытудың пилоттық жобалары / А. В. Мерзлов, В. В. Козлов // Экономика сельского хозяйства России. – 2006. – № 1. – С. 21.

5 Анфиногентова, А. А. Ресейдің ауылшаруашылық азық-түліккешеніндамытудыңәлеуметтік-

экономикалықмәселелеріниіргелізерттеулері: тәжірибесі, қазіргіжағдайы, болашақболашағы/ А. А. Анфиногентова // Островские чтения. – 2015. – № 1. – С. 13–15.

6 Петриков,А.В.Ресейдегіауылдыдамытусаясаты: бағыттары мен механизмдері / А. В. Петриков // Никоновские чтения. – 2019. – № 24. – С. 1–10.

7 Адуков, Р. Х. Ауылдықаумақтар: әлеуеттіжәне даму резервтерінбағалаудыңжаңатәсілдері / Р. Х. Адуков, А. Н. Адукова // Ауылшаруашылығыжәнеқайтаөңдеукәсіпорындарыныңэкономикасы. – 2018. – № 12. – С. 10–14.

8Меренкова, И. Н. Ауылдықаумақтардыдамытуғаинновациялықкөзқарас/ И. Н. Меренкова, И. И. Новикова // Вестник Воронежского государственного аграрного университета. – 2015. –№ 1 (44). – С. 79-84.

9Біздіңортақболашағымыз. Қоршаған орта және даму жөніндегіхалықаралықкомиссияныңбаяндамасы[Электронныйресурс]. – Режимдоступа:http://xn--80adbkckdfac8cd1ahpld0f.xn--ai/files/monographs/OurCommonFuture-introduction. 2019.

10 Ахметов, В. Я. Цифрлық экономика жағдайындағыауылдықаумақтардыңәлеуметтік-экономикалық даму перспективалары/ В. Я. Ахметов, Р. Н. Галикеев // Вестник евразийской науки. – 2019. – Т. 11. – № 6. – С. 8.

ҒТАМР 29.05.77

КВАНТТЫҚ КОМПЬЮТЕРЛЕРДІҢ ФИЗИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Шериязданов Бақжан,
Пірмахан Зере
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
ГРМ-25-1 оқу тобының студенттері,
Үргенішбеков Айтмағанбет Тұрсынбайұлы
ғылыми жетекші, т.ғ.к., доцент
«Математика және қолданбалы механика» секциясы

Аңдатпа. «Кванттық компьютерлердің физикалық негіздері» атты студенттік ғылыми-зерттеу жұмысында «Кванттық компьютер» ұғымына толық анықтама беріліп, кванттық компьютердің ашылу тарихымен

таныстырылды және кванттық компьютердің қасиеттері туралы негізгі теория қарастырылды.

Сонымен бірге, бұл жұмыста Кубит — кванттық ақпарат бірлігі, сондай-ақ Кванттық компьютердің негізгі принциптері мен қазіргі технологияларда қолданылатын ерекше қасиеттері туралы айтылды.

Жұмыста Кванттық компьютерлердің сипаттамалары келтірілген, Кванттық компьютерлерді қолдану аясы қарастырылған.

Кілт сөздер: Кванттық компьютерлер, Кубит, кванттық суперпозиция, кванттық шиеленісу, жасанды интеллект, кванттық шу.

Аннотация. В студенческой научно-исследовательской работе «Физические основы квантовых компьютеров» дается полное определение понятия «квантовый компьютер», знакомится с историей открытия квантового компьютера и рассматривается основная теория о свойствах квантового компьютера.

В то же время в этой работе говорилось о кубит — квантовой единице информации, а также об основных принципах и уникальных свойствах квантового компьютера, используемых в современных технологиях.

В работе приведены характеристики квантовых компьютеров, рассмотрена сфера применения квантовых компьютеров.

Ключевые слова: Квантовые компьютеры, Кубит, квантовая суперпозиция, квантовая запутанность, искусственный интеллект, квантовый шум.

Annotation. The student's research paper «Physical Foundations of quantum Computers» provides a complete definition of the concept of a «quantum computer», gets acquainted with the history of the discovery of a quantum computer, and examines the basic theory of the properties of a quantum computer.

At the same time, this paper discussed the qubit, a quantum unit of information, as well as the basic principles and unique properties of a quantum computer used in modern technologies.

The paper presents the characteristics of quantum computers and considers the scope of application of quantum computers.

Keywords: Quantum computers, Qubit, quantum superposition, quantum entanglement, artificial intelligence, quantum noise.

Ғылыми жұмыстың мақсаты: «Кванттық компьютерлердің физикалық негіздері» студенттік ғылыми-зерттеу жұмысымен жұмыс жасау барысында кванттық компьютерді пайдалану перспективаларын және қолдану тәсілдерін анықтау мақсаты қойылды.

Өзектілігі: Қазіргі ақпараттық технологиялар дәуірінде есептеу қуатының артуы маңызды рөл атқарады. Классикалық компьютерлер белгілі бір шекке жақындап келе жатқандықтан, ғалымдар жаңа есептеу тәсілдерін іздеуде.

Осындай инновациялық бағыттардың бірі — кванттық компьютерлер. Кванттық компьютерлер кванттық механика заңдарына негізделіп жұмыс істейді және күрделі есептерді өте жылдам шеше алады.

Кванттық компьютерлер идеясы 1980 жылдардың басында Ричард Фейнман мен Пол Бениоффты қоса алғанда физиктер есептеу үшін кванттық заңдарды қолдануды ұсынған кезде басталды. Классикалық биттерден айырмашылығы, кванттық компьютерлер күрделі есептеулерді бірнеше есе жылдамдатуға мүмкіндік беретін суперпозицияда (бір уақытта бірнеше күйде болу) қабілетті кубиттерді пайдаланады.

Дамудың негізгі кезеңдері:

1981-1982 жж.: Ричард Фейнман физикалық процестерді модельдеу үшін кванттық машиналарды құру қажеттілігін негіздеді.

1990 жылдар: Исаак Чуан, Нил Гершенфельд және Марк Кубинец алғашқы екі кубиттік кванттық компьютерлерді ұсынды.

Біздің уақыт (2019-2026): Google (Sycamore процессоры) және қытай ғалымдары ("цзючжан" фотонды компьютері) «кванттық артықшылыққа» (классикалық суперкомпьютерлерден жылдамырақ есептерді шешу қабілеті) қол жеткізу. Қазіргі заман: 50-70 + кубит жүйелері құрылды (иондық кванттық компьютерлер). Кванттық компьютерлер қарапайым компьютерлердің жұмыс істеу принциптерінен түбегейлі ерекшеленетін деректерді өңдеудің жаңа әдістерін ұсына отырып, төңкеріс жасайды.

Кванттық компьютер — есептеулерді орындау үшін кванттық механика заңдарын пайдаланатын жаңа типтегі компьютер.

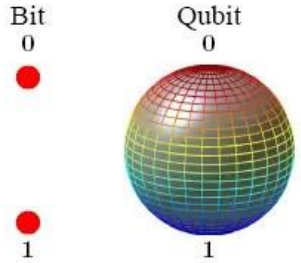
Кәдімгі компьютерлер ақпаратты бит (0 немесе 1) арқылы өңдесе, кванттық компьютерлер **кубиттерді** колданады. Кванттық компьютер идеясы XX ғасырдың соңында пайда болды. 1980-жылдары ғалымдар классикалық компьютерлер кейбір физикалық процестерді тиімді модельдей алмайтынын түсінді. Ричард Фейнман 1981 жылы кванттық жүйелерді модельдеу үшін кванттық компьютер қажет екенін айтты. 1985 жылы Дэвид Дойч кванттық компьютердің теориялық моделін ұсынды. Ол әмбебап кванттық компьютердің мүмкін екенін дәлелдеді.

1-сурет.Кванттық компьютер

Кванттық компьютер ақпаратты **кубиттер** арқылы өңдейді. Оның жұмысы кванттық механиканың негізгі заңдарына негізделген. Кәдімгі компьютерде бит тек 0 немесе 1 болады. Ал кубит бір уақытта **0 де, 1 де** бола алады.

Бұл кванттық компьютерге көптеген есепті бір мезетте қарастыруға мүмкіндік береді. **Кубит (qubit)** — кванттық компьютердегі ақпараттың ең кіші бірлігі. Ол классикалық компьютердегі **биттің** аналогы, бірақ мүмкіндігі әлдеқайда кең (2-сурет).

2-сурет. Кубит

Кубит — бұл жай ғана «сан» емес, ол физикалық жүйе. Оны әртүрлі тәсілмен жүзеге асырады:

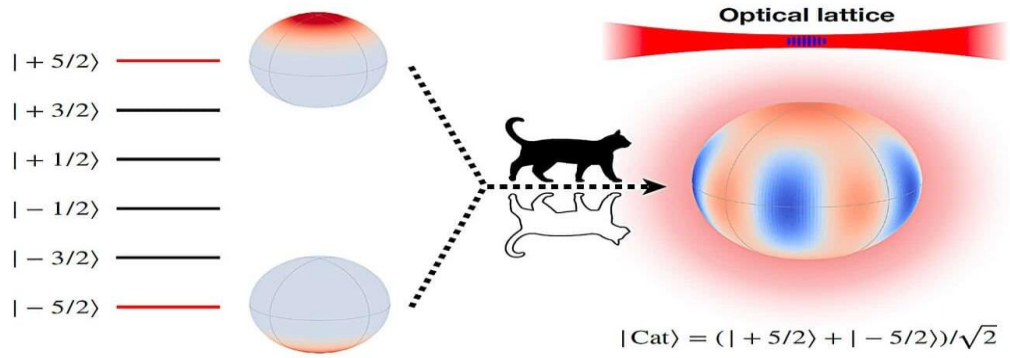
- ✓ Атомдар мен иондар;
- ✓ Фотондар (жарық бөлшектері);
- ✓ Суперөткізгіш тізбектер арқылы.

Кванттық компьютер – болашақ технологиясы. Ол қазіргі компьютерлер шеше алмайтын күрделі есептерді шешуге мүмкіндік береді. Бірақ әлі де даму кезеңінде, сондықтан толық қолданысқа енуі үшін уақыт қажет. Кванттық компьютердің жұмысы кванттық физика заңдарына негізделген. Оның ең басты қасиеттерінің бірі – суперпозиция.

Суперпозиция-бұл кванттық жүйенің бірнеше күйде бір уақытта өмір сүру қабілеті. Бұл дегеніміз, кубит әр түрлі ықтималдықпен бір уақытта 0 және 1 болуы мүмкін. Осының арқасында кванттық компьютер классикалық сияқты дәйекті емес, параллель шешімдердің көптеген нұсқаларын өңдей алады.

Бұл дегеніміз, кубит бір мезетте бірнеше күйде бола алады. Осы қасиеттің арқасында кванттық компьютер көптеген есептерді қатарынан есептей алады.

Кванттық суперпозицияны түсіндіру үшін «Шрёдингердің мысығы» атты мысал жиі қолданылады. Бұл мысалда мысық бір уақытта тірі де, өлі де күйде болады деп қарастырылады. Бұл кубиттердің бір мезетте бірнеше күйде бола алатынын көрсетеді (3-сурет).

3-сурет. Шрёдингердің мысығы эксперименті

Кванттық шиеленісу - бұл бір кубиттің күйі бір-бірінен үлкен қашықтықта болса да, екіншісінің күйімен тікелей байланысты болатын кванттық құбылыс. Шиеленіскен кубиттер үйлесімді жұмыс істейді, бұл есептеу қуатын арттыруға және деректердің өзара тәуелділігі жоғары есептерді шешуге мүмкіндік береді. Кванттық компьютерде кубиттер неғұрлым көп болса, есептерді шешуде оның ауқымды есептеу мүмкіндігі соғұрлым көп болады. Кванттық компьютерлер бір уақытта көптеген мүмкіндіктерді өңдей отырып, есептеулерге түбегейлі өзгеше тәсіл ұсынады, бұл белгілі бір мәселелерді классикалық компьютерлерге қарағанда экспоненциалды түрде (яғни көп еселенген) жылдам шешуге мүмкіндік береді.

Кванттық логикалық операциялар. Кванттық компьютерлердің жұмыс істеу принципі кванттық логикалық операцияларға негізделеді. Кәдімгі компьютерлерде логикалық операциялар биттерге (0 және 1) қолданылады, ал кванттық компьютерлерде бұл операциялар кубиттерге жасалады. Кубиттердің ерекшелігі – олар бір уақытта бірнеше күйде бола алатындықтан, кванттық операциялар да әлдеқайда күрделі әрі қуатты болады.

Кванттық логикалық операциялар көбінесе кванттық қақпалар (quantum gates) деп аталады. Олар кубиттердің күйін өзгертеді. Бірақ классикалық логикалық элементтерден айырмашылығы – кванттық қақпалар қайтымды (reversible) болады, яғни оларды кері бағытта да орындауға болады.

Негізгі кванттық қақпалар

1. Pauli-X қақпасы

Бұл қақпа классикалық NOT операциясына ұқсайды.

Егер кубит 0 болса → 1-ге айналады

Егер 1 болса → 0-ге өзгереді

Яғни, ол кубиттің күйін «ауыстырады».

2. Hadamard (H) қақпасы

Бұл ең маңызды қақпалардың бірі. Ол кубитті суперпозицияға енгізеді

Яғни, 0 → бір уақытта 0 және 1 күйіне

3. CNOT (Controlled-NOT) қақпасы

Бұл екі кубитке әсер етеді:

Біріншісі – басқарушы (control)

Екіншісі – мақсатты (target)

Егер басқарушы кубит 1 болса → екінші кубит өзгереді

Егер 0 болса → өзгермейді

«Бұл қақпа шатасуды (entanglement) жасау үшін қолданылады»

5-сурет. Қақпалар

Кванттық компьютерлердің артықшылықтары. Кванттық компьютерлер өздерінің бірқатар қасиеттерінің арқасында күрделі есептерді шешу тәсілін түбегейлі өзгерте алады.

Жоғары есептеу жылдамдығы. Кванттық жүйелер есептің көптеген шешім нұсқаларын бір уақытта өңдей алады. Бұл бұрын шешілмейді деп есептелген мәселелерді шешуге мүмкіндік береді.

Мысалы, Google компаниясының Sycamore кванттық компьютері бір кездері бірнеше секунд ішінде суперкомпьютер Frontier-ге 47 жыл қажет болатын тапсырманы орындаған.

Деректерді талдаудың жаңа деңгейі. Кванттық компьютерлер үлкен көлемдегі ақпарат ішінде көзге бірден көрінбейтін байланыстар мен заңдылықтарды анықтай алады. Бұл клиенттердің мінез-құлқы туралы деректерде, медициналық зерттеулерде немесе логистикада өте маңызды.

Жоғары дәлдік. Кванттық компьютерлер классикалық есептеу жүйелеріне қарағанда дәлірек есептеулер жүргізуге мүмкіндік береді. Бұл, әсіресе,

қаржылық болжам жасау немесе ғылыми зерттеулер үшін аса маңызды. Қазірдің өзінде кванттық және классикалық әдістерді біріктіру арқылы дәлірек нәтижелер алуға болады.

Жасанды интеллекттің дамуын жеделдету. Жасанды интеллект, соның ішінде үлкен тілдік модельдер (LLM), оқыту үшін үлкен көлемдегі деректер мен жоғары есептеу қуатын қажет етеді. Кванттық есептеулер бұл процестің уақытын және құнын айтарлықтай қысқарта алады. Олар жоғары сапалы синтетикалық деректерді жылдам жасап, күрделі есептеулерді жеделдетуге мүмкіндік береді, соның арқасында анағұрлым тиімді және жетілдірілген ЖИ модельдерін дамытуға болады.

Кванттық компьютерлердің шектеулері мен қиыншылықтары.

Артықшылықтарына қарамастан, кванттық компьютерлер қазіргі уақытта олардың кең таралуына кедергі келтіретін елеулі қиындықтарға тап болып отыр.

Өндірістің күрделілігі. Қазіргі таңда бұл — өте күрделі технологиялық процесс, әрі ол әлі өнеркәсіптік деңгейде толық жолға қойылмаған. Сонымен қатар, оларды бағдарламалау үшін мүлде жаңа тәсілдер мен бағдарламалау тілдері қажет.

Кванттық шу. Бұл — температураның ауытқуы, дірілдер және электромагниттік өрістер сияқты сыртқы әсерлердің жалпы атауы. Олар кубиттердің нәзік кванттық күйін бұзуы мүмкін. Тіпті болмашы кедергілердің өзі есептеулерде қателіктерге әкеледі. Шуды азайту үшін кванттық компьютерлер арнайы жағдайларда сақталады: оларды абсолюттік нөлге (−273.15°C) жақын температураға дейін салқындатады және арнайы қорғаныш құрылғыларға орналастырады. Мұндай ортаны жасау кванттық компьютерлерді үлкен әрі өте қымбат етеді.

Осы факторлар, сондай-ақ жоғары құны кванттық есептеулердің күнделікті өмірге енуін баяулатып отыр. Біз бұл технологияны болашақтың технологиясы деп айтқанымызбен, оның кең таралуы ғалымдардың осы екі негізгі мәселені қаншалықты тиімді шеше алатынына тікелей байланысты.

Кванттық компьютерлерді қолдану. 1990 жылдардың аяғында американдық ғалымдар Исаак Чуан, Нил Гершенфельд және Марк Кубинец есептеулер жүргізе алатын алғашқы екі кубитті кванттық компьютерді ұсынды. Олардың артынан басқа ғалымдар технологиялық ұйымдар өз модельдерін шығара бастады:

2001 жылы американдық IBM компаниясы 7 кубиттік кванттық компьютер құрды;

2007 жылы Канадалық D-Wave компаниясы 16 кубиттік кванттық процессорды құрды.

Кванттық компьютерлер қазіргі таңда ғылым мен технологияның әртүрлі салаларында қолданылатын болады. Олар өте күрделі есептерді тез шешуге мүмкіндік береді. Сондықтан олардың пайдасы да өте үлкен.

*Медицина саласында:*Кванттық компьютерлер медицинада жаңа дәрілерді жасауға көмектеседі. Олар молекулалардың құрылымын дәл модельдей алады.

Бұл дегеніміз: жаңа дәрілерді тез табу, ауруларды емдеудің тиімді жолдарын анықтау.

Қаржы саласында: Қаржы саласында кванттық компьютерлер: тәуекелдерді есептейді, инвестицияны тиімді жоспарлауға көмектеседі (Нәтижесінде компаниялар аз шығынмен көп пайда таба алады).

Логистика және транспорт: Кванттық компьютерлер ең қысқа және тиімді маршруттарды таба алады.

Мысалы: жүк тасымалдау, жеткізу қызметтері (Бұл уақытты үнемдеп, жанармай шығынын азайтады).

Киберқауіпсіздік және криптография. Кванттық компьютерлер: қазіргі шифрларды бұза алады, жаңа, қауіпсіз шифрлау әдістерін жасауға көмектеседі (Бұл ақпаратты қорғаудың жаңа деңгейін қалыптастырады.)

Қорытындылай келе, кванттық компьютерлер көптеген салаларда қолданылып, үлкен пайда әкеледі. Олар медицинадан бастап экологияға дейін әртүрлі бағытта маңызды рөл атқарады. Болашақта бұл технология адам өмірін айтарлықтай жеңілдетеді деп ойлаймыз.

Кванттық компьютерлер – қазіргі заманның ең перспективалы технологияларының бірі. Олар ақпаратты өңдеудің мүлде жаңа тәсілін қолдана отырып, өте күрделі есептерді қысқа уақыт ішінде шешуге мүмкіндік береді. Әзірге бұл технология толық дамымағанымен, оның болашағы зор деп айтуға болады.

Әдебиеттер тізімі

1. “Quantum Computing: A Gentle Introduction” Авторлар: Eleanor Rieffel, Wolfgang Polak
2. “Introduction to Quantum Mechanics” Автор: David J. Griffiths
3. https://blog.colobridge.net/2025/05/quantum-computing-fundamentals/
4. https://selectel.ru/blog/quantum-computers/

ҒТАМР 29.01.45

ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТӘРБИЕНІ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК МҮМКІНДІКТЕРІ

Мұнарбаев Қуаныш
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
ТМО-25-3 оқу тобының студенті,
Тұрсыматова Оразкүл Исақызы
ғылыми жетекші, философия докторы (PhD),
аға оқытушы
«Математика және қолданбалы механика» секциясы

Аңдатпа. Бұл ғылыми жұмыста физиканы оқыту процесінде экологиялық тәрбиенің алатын орны мен маңызы қарастырылды. Қазіргі қоғамдағы экологиялық мәселелердің көбеюіне байланысты студенттердің экологиялық санасын қалыптастыру маңызды. Физика пәні табиғаттағы құбылыстарды түсіндіру арқылы экологиялық дүниетанымды дамытуға ерекше мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: физика, экология, экологиялық тәрбие, экологиялық мәдениет.

Аннотация. В данной научной работе рассмотрено место и значение экологического воспитания в процессе преподавания физики. В связи с ростом экологических проблем в современном обществе важно формировать экологическое сознание студентов. Дисциплина Физика дает уникальную возможность развивать экологическое мировоззрение, объясняя явления в природе.

Ключевые слова: физика, экология, экологическое воспитание, экологическая культура.

Annotation. This scientific paper examines the place and importance of environmental education in the teaching of physics. Due to the growing environmental problems in modern society, it is important to form the ecological

consciousness of students. The discipline of Physics provides a unique opportunity to develop an ecological worldview by explaining phenomena in nature.

Keywords: physics, ecology, ecological education, ecological culture.

Қазіргі таңда білім беру жүйесінің негізгі мақсаттарының бірі – жас ұрпақтың экологиялық санасын қалыптастыру және табиғатты қорғауға жауапкершілікпен қарауды үйрету. Бұл міндетті жүзеге асыруда жаратылыстану пәндерінің, әсіресе физиканың орны ерекше. Себебі физика заңдары мен құбылыстары табиғаттағы тепе-теңдікті, энергияның сақталуын, қоршаған ортаның өзгеруін түсіндіруге мүмкіндік береді.

Физиканы оқыту барысында экологиялық тәрбие беру тек теориялық біліммен шектелмей, тәжірибелік-әдістемелік тұрғыда іске асуы тиіс. Мысалы, энергияны үнемдеу, баламалы энергия көздерін пайдалану, радиацияның әсері, электрмагниттік сәулелердің адам мен қоршаған ортаға ықпалы сияқты тақырыптарды оқыту кезінде студенттердің экологиялық мәдениетін дамытуға жағдай жасалады.

Осыған байланысты физика сабақтарында экологиялық тәрбиені жүзеге асырудың әдістемелік мүмкіндіктерін анықтау – болашақ мамандардың ғылыми дүниетанымын қалыптастырудағы маңызды бағыттардың бірі болып табылады.

Экологиялық тәрбие – қоғамның тұрақты дамуының негізі. Ол әрбір адамның табиғатқа деген дұрыс көзқарасын қалыптастырып, болашақ ұрпаққа таза әрі қауіпсіз орта қалдыруға мүмкіндік береді [1].

Мысалы, табиғатты қорғау шараларына қатысу, қоршаған ортаны таза ұстау, табиғи ресурстарды үнемді пайдалану сияқты дағдыларды қалыптастыру осының бір бөлігі болып табылады. Осындай әрекеттер арқылы адамның экологиялық мәдениеті дамиды.

Физика ғылымы мен экология бір-бірімен тығыз байланысты, өйткені табиғаттағы барлық құбылыстар физикалық заңдылықтарға бағынады. Экология қоршаған ортаның жағдайын, тірі ағзалардың өзара әрекетін зерттесе, физика сол процестердің қалай жүзеге асатынын түсіндіреді. Осы екі ғылымның байланысы табиғатты тереңірек түсінуге және экологиялық мәселелерді тиімді шешуге мүмкіндік береді [2].

Физика экологияға ең алдымен энергия алмасу заңдары арқылы ықпал етеді. Табиғаттағы барлық үдерістер энергияның сақталу және түрлену заңдарына негізделген. Мысалы, Күннен келетін энергия жер бетіне таралып, өсімдіктер арқылы химиялық энергияға айналады, кейін ол тірі ағзалар арасында таралады. Бұл құбылыстарды түсіндіруде физиканың заңдары маңызды рөл атқарады.

Сонымен қатар, атмосферадағы, гидросферадағы және литосферадағы процестер де физикалық заңдылықтармен түсіндіріледі. Ауа қозғалысы, желдің пайда болуы, жылу алмасу, судың буланuы мен конденсациясы – бұлардың барлығы физикалық құбылыстар. Осы процестер экологиялық

жағдайға тікелей әсер етеді, мысалы, климаттың өзгеруі немесе табиғи апаттардың пайда болуы.

Физика экологиялық мәселелерді шешуде де маңызды құрал болып табылады. Мысалы, қоршаған ортаның ластануын анықтау үшін әртүрлі физикалық әдістер (радиацияны өлшеу, ауа мен судың құрамын талдау) қолданылады. Сонымен қатар, жаңартылатын энергия көздерін (күн, жел, су энергиясы) пайдалану – экологиялық тепе-теңдікті сақтаудың маңызды жолдарының бірі, ал бұл бағыт физикамен тығыз байланысты.

Экологиялық бағыттағы есептер мен тапсырмаларды қолдану – білім алушылардың теориялық білімін өмірмен байланыстырып, қоршаған ортаға жауапкершілікпен қарауын қалыптастыратын тиімді әдіс. Мұндай тапсырмалар физика, химия, биология сияқты пәндерді оқытуда экологиялық мазмұнды енгізуге мүмкіндік береді және оқушылардың ойлау қабілетін дамытады [3].

Экологиялық мазмұндағы есептер арқылы оқушылар табиғаттағы нақты құбылыстарды ғылыми тұрғыдан талдауды үйренеді. Мысалы, энергияны үнемдеу тақырыбында электр құрылғыларының тұтынатын энергиясын есептеу, жылу жоғалтуды анықтау сияқты тапсырмалар беріледі. Бұл есептер оқушыларға энергияны тиімді пайдаланудың маңызын түсіндіреді. Сол сияқты су ресурстарын пайдалану бойынша есептер суды үнемдеудің қажеттілігін ұғындырады.

Зертханалық жұмыстар мен тәжірибелер арқылы экологиялық тәрбие беру – оқушылардың табиғатқа деген саналы көзқарасын қалыптастырудың тиімді жолдарының бірі. Бұл әдіс теориялық білімді тәжірибемен ұштастырып, қоршаған ортаға қатысты ұғымдарды нақты мысалдар арқылы түсінуге мүмкіндік береді.

Зертханалық жұмыстар барысында оқушылар табиғаттағы құбылыстарды өз көздерімен бақылап, олардың себеп-салдарын анықтайды. Мысалы, судың ластану деңгейін анықтау, ауаның құрамын зерттеу немесе топырақтың қасиеттерін талдау сияқты тәжірибелер арқылы оқушылар қоршаған ортаның жағдайын бағалауды үйренеді.

Сонымен бірге, тәжірибелік жұмыстардың маңызды ерекшелігі – олардың тәрбиелік мәнінде. Оқушылар зерттеу барысында табиғи ресурстарды ұқыпты пайдалануды, қауіпсіздік ережелерін сақтауды, қоршаған ортаға зиян келтірмеуді үйренеді. Олар өз әрекеттерінің табиғатқа әсерін сезініп, жауапкершілік қасиеттерін дамытады.

Жобалық және шығармашылық жұмыстардағы экологиялық мәселелер – білім алушылардың табиғатты қорғау, қоршаған ортаны сақтау және экологиялық жауапкершілікті түсінуіне бағытталған маңызды бағыттардың бірі. Мұндай жұмыстар оқушылардың тек білімін тереңдетіп қана қоймай, олардың өз бетінше ойлауын, зерттеу жүргізуін және шығармашылық қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді.

Жобалық жұмыстар барысында оқушылар нақты экологиялық мәселелерді зерттейді. Мысалы, ауа мен су ластануы, тұрмыстық қалдықтардың көбеюі, энергияны тиімсіз пайдалану сияқты проблемаларды қарастырып, олардың себептері мен салдарын анықтайды.

Сонымен қатар, осы мәселелерді шешудің жолдарын ұсынады. Бұл оқушылардың экологиялық ойлауын қалыптастырып, қоғамдағы өз рөлін түсінуге ықпал етеді. Студенттердің экологиялық мәдениетін қалыптастырудың педагогикалық шарттары – олардың табиғатқа деген жауапкершілігін, экологиялық санасын және дұрыс мінез-құлқын дамытуға бағытталған білім беру процесінің маңызды құрамдас бөлігі [4].

Қорыта айтқанда, физика сабақтарында экологиялық дүниетанымды дамыту тек теориялық біліммен шектелмей, практикалық іс-әрекет, зерттеу, жобалау және заманауи технологияларды қолдану арқылы жүзеге асуы керек. Бұл тәсіл оқушылардың экологиялық санасын, жауапкершілігін және табиғатқа деген сүйіспеншілігін қалыптастырады.

Жүргізілген зерттеу нәтижесінде физиканы оқыту процесінде экологиялық тәрбиенің орны мен маңызы жан-жақты қарастырылды. Экологиялық тәрбие – тек қосымша бағыт қана емес, білім берудің ажырамас құрамдас бөлігі екендігі айқындалды. Физика пәні табиғат заңдылықтарын түсіндіру арқылы студенттердің ғылыми дүниетанымын қалыптастырып қана қоймай, олардың экологиялық мәдениетін дамытуға мүмкіндік береді.

Жұмыс барысында физика сабақтарында экологиялық тәрбиені жүзеге асырудың теориялық негіздері айқындалып, әдістемелік мүмкіндіктері талданды. Экологиялық мазмұнды есептер, зертханалық тәжірибелер, жобалық және шығармашылық жұмыстарды пайдалану арқылы студенттердің экологиялық санасын қалыптастырудың тиімді жолдары көрсетілді. Сонымен қатар заманауи педагогикалық технологиялар мен цифрлық құралдарды қолданудың маңызы да атап өтілді.

Жалпы алғанда, физиканы оқыту барысында экологиялық тәрбиені жүзеге асыру – болашақ мамандардың табиғатқа деген жауапкершілікті көзқарасын қалыптастыруға, ғылыми негізделген экологиялық шешімдер қабылдай білуіне ықпал етеді.

Болашақ зерттеу бағыттары мынадай тұжырым түрінде ұсынылады:

Бұл зерттеу нәтижелері физиканы оқыту процесінде экологиялық тәрбиенің маңыздылығын айқындап, оны жүзеге асырудың әдістемелік мүмкіндіктерін көрсетті. Дегенмен, бұл салада әлі де қосымша ғылыми ізденістерді қажет ететін мәселелер бар. Болашақта зерттеу келесі бағыттарда жалғастырылуы мүмкін:

-Физика сабақтарында экологиялық мазмұнды цифрлық білім беру ресурстарын (виртуалды зертханалар, мультимедиялық тәжірибелер, симуляциялар) әзірлеу және қолдану;

-Экологиялық тәрбиені STEM-білім беру контекстінде кіріктіру, яғни физика, химия, биология, информатика пәндерін біріктіріп жобалық жұмыстар жүргізу;

-Физикалық эксперименттерді энергия үнемдеу, баламалы энергия көздері, радиациядан қорғау сияқты нақты экологиялық мәселелерді шешуге бағыттау;

-Студенттердің экологиялық мәдениетін дамытудағы құзыреттілікке негізделген тәсілдерді жетілдіру және бағалау әдістемесін жасау;

-Аймақтық экологиялық проблемаларды (Арал теңізінің тартылуы, өндірістік қалалардың экологиясы, климаттық өзгерістер) физика сабақтарында пайдаланудың әдістемелік негіздерін дамыту;

-Болашақ физика мұғалімдерінің экологиялық құзыреттілігін қалыптастыру мәселесін тереңірек зерттеу.

Осылайша, физиканы оқытуда экологиялық тәрбиені жүзеге асырудың ғылыми-әдістемелік негіздерін жетілдіру қазіргі білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жұмаділова Ж.Ә., Құдайбергенова К.С. Оқушыларға экологиялық тәрбие берудің педагогикалық негіздері. – Алматы: Білім, 2018.

2. Сейітқасымов Ә. Физика және экология: әдістемелік нұсқаулық. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2020.

3. Касьянов Г.И. Методика преподавания физики с экологическим содержанием. – Санкт-Петербург: Питер, 2019.

4. Пустовалова Л.Н. Формирование экологической культуры учащихся средствами естественнонаучных дисциплин. – Москва: Просвещение, 2018.

ҒТАМР 793.3.01: 78: 39

СЫР ӨҢІРІ ХОРЕОГРАФИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ ИДЕНТИФИКАЦИЯСЫ

Касымханова Айжан Ерлановна
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
ХОР-24-1ж. оқу тобының студенті,
Женсикбаева Айсулу Сериковна
ғылыми жетекші, х.п.м.,
Дәстүрлі музыка өнері және
хореография БББ оқытушысы

Аңдатпа. Мақалада Қызылорда облысындағы би ансамбльдерінің қалыптасуы мен даму ерекшеліктері қарастырылады. «Сыр сұлуы», «Нұргүл», «Дидар», «Томирис» сияқты өнер ұжымдарының шығармашылық бағыты мен репертуары талданады. Сонымен қатар ұлттық би өнерінің лирикалық нәзіктік, философиялық тереңдік және дәстүр мен заманауи бағыттың үйлесімі арқылы дамып отырғаны айқындалады. Би ансамбльдерінің мәдени мұраны сақтау мен ұлттық рухты тәрбиелеудегі маңызы көрсетіледі.

Кілт сөздер: стилизация, нео-этно-фольклор, идентификация, генетикалық код, философиялық толғаныс.

Аннотация. В статье рассматриваются особенности формирования и развития танцевальных ансамблей в Кызылординская область. Анализируются творческие направления и репертуар таких коллективов, как «Сыр сұлуы», «Нұргүл», «Дидар», «Томирис». Также выявляется, что национальное и3танцевальное искусство развивается на основе гармоничного сочетания лирической выразительности, философской глубины, традиций и современных направлений. Показана роль танцевальных ансамблей в сохранении культурного наследия и воспитании национального духа.

Ключевые слова: стилизация, нео-этно-фольклор, идентификация, генетический код, философские размышления.

Abstract. The article examines the features of the formation and development of dance ensembles in the Kyzylorda Region. It analyzes the creative directions and repertoire of such groups as “Syr Sulu”, “Nurgul”, “Didar”, and “Tomiris”. It is revealed that national dance art is developing through the harmonious combination of lyrical expressiveness, philosophical depth, traditions, and modern trends. The role of dance ensembles in preserving cultural heritage and fostering national spirit is highlighted.

Keywords: stylization, neo-ethno-folklore, identification, genetic code, philosophical reflections.

Қазақ ұлттық өнері көне ғасырларда пайда болып, ұзақ даму жолын өзінің терең дәстүрінен бастау алады. Қазақ халқының дәстүрлі өнері – ән мен күй, би мен қолөнер – қазақ халқының сан ғасырлық тарихын баян ететін, өзара тығыз байланысқан бірегей мәдени феномен. Ғасырлар бойы табиғатпен үндестікте, ауызша дәстүр негізінде қалыптасқан қазақтың төл өнері — ұлттың шынайы болмысын айшықтайды. Тұрмыстық киім үлгілерінен бастап, жыр-дастандар мен құдіретті күйлерге дейінгі мұралар халқымыздың философиялық дүниетанымы мен рухани кеңістігін бейнелейтін біртұтас қазынаға айналды. Көне мұралар қазіргі таңда жаңаша сипат алып, заманауи креативті жобалардың негізгі өзегі болып табылады.

Қазақ хореография өнеріндегі өңірлік ерекшеліктер — бұл жай ғана айырмашылық емес, бұл әр аймақтың табиғи ландшафты, тұрмыс-салты және

жергілікті дәстүрлерінен туындаған этно-мәдени кодтар. Онымен қоса академизм мен фольклорды ұштастыра отырып өңірлік мектептердің, өзіндік қолтаңбасы бар хореографтардың стилі, манерасы да би ансамбльдерінің индентификациясын анықтауға өз септігін тигізері анық.

Хореографтың қолтаңбасы арқылы көрермен ансамбльдің қай өңірден екенін тек костюмінен емес, «пластикалық интонациясынан» тануы тиіс. Бұл — би ұжымының бәсекеге қабілеттілігі мен бірегейлігінің басты көрсеткіші.

Ғылыми тұрғыдан бұл феноменді «хореографиялық диалектология» деп атауға болады. Халық биінің белгілі бір аймаққа тән ерекшеліктерін, қозғалыс мәнерін, пластикалық тілін және жергілікті орындаушылық дәстүрлерін зерттеуге Қазақ ұлттық ғылыми-әдістемелік зертханасы да іргелі септігін тигізеді деген ойдамыз.

Топырағы тәбәрік, ауасы дәру, суы шипа киелі Сыр елі – ән мен жырдың ғана емес, күй мен бидің өркен жайған өңірі. Сан ғасырдан бері атадан балаға мирас болып жалғасып келе жатқан дәстүрлі қазынамыз жыраулықты, аспандағы сандуғашқа саз қосқан әншілікті, дарияның ттолқынында тербетіле шалқыған күйшілікті айтпағанның өзінде мың бұралған би өнерінен де Сыр елі кенде де емес, кенже де емес.

Жеке дара бишілікті айтпағанның өзінде би ансамбльдерінің де алғашқы қарлығашы осы Сыр жерінен қалықтаған. Оған өткен ғасырдың елуінші жылдары Қызылорда облыстық халық шығармашылығы үйінің жанынан ұйымдастырылған «Сыр сұлуы» ән-би ансамблін айтсақ та болады.

"Сыр сұлуы" - Қызылорда облыстық халық шығармашылығы мен мәдени-ағарту жұмыстарының ғылыми-әдістемелік орталығының ән-би ансамблі. Көрермендер арасында үлкен жетістікке жеткен алғашқы нөмірлердің бірі - 1965 жылы Шәмші Қалдаяқов пен Зейнолла Шүкіров жазған "Сыр сұлуы" композициясы болып, осы атау бір жылдан кейін ансамбльге берілген. Негізгі құрамы Қызылорданың В.Гоголь атындағы педагогикалық институтының студенттерінен болған ұжым 1968 елімізде алғашқы болып «Халықтық» атақты иеленді. Балауса өнер ұжымының іргесі беки түсуіне балетмейстер Дәурен Әбіров пен Қазақстанның еңбек сіңірген мәдениет қызметкері Мүлкаман Қалауовтардың сіңірген еңбегі зор.

Ансамбль өз уақытында Мәскеудегі КСРО Халық шаруашылығы жетістіктері көрмесінде өнер көрсету құрметіне ие болып, арнайы медальмен марапатталса (1968 жылы), I Бүкілодақтық халық шығармашылығы фестивалінде лауреат, II Бүкілодақтық фестивальде «Құрмет» дипломымен марапатталды. Еліміздегі өнер ұжымдары арасында алғашқылардың бірі болып шет елде Болгарияда өнер көретті. Кишинев, Алматы, Қарағанды, Жамбыл облыстарында, Қарақалпақ АССР-інде Сыр өнерін дәріптеді.

1967 жылы Шәмші Қалдаяқовтың әні негізінде құрылған бұл ансамбль Сыр өңірінің нәзіктік пен әсемдік символына айналды. Ансамбльдің даралығы — лирикалық би мәнері мен қазақ вальсін мәнеріне келтіре орындалуында еді. [1]

«Сыр сұлуы» ән-би ансамблінің ізін жалғастырып облысымызда көптеген өнер ұжымдары қанат қақты. Соның бірі 1969 жылы БЛКЖО-ның (Бүкілодақтық Лениншіл Коммунистік Жастар Одағы) елу жылдығына орай Сырдария (бұрынғы) ауданының орталығы Тасбөгеттегі мәдениет үйінің жанынан ұйымдастырылған «Сыр толқыны» ән-би ансамбілі.

«Сыр сұлуы» халықтық ән-би ансамблінің балетмейстері қызметін Алматы қаласындағы Селезнев атындағы хореография училищесін тәмамдәп келген жас маман – Т.Ш. Бактыбаев болды. Ансамбльдің репертуарында Е. Брусиловскийдің музыкасына қойылған «Балықшылар биі», Ш. Қалдаяқовтың «Сыр сұлуы» әніне қойылған диқаншылар мен күрішті бейнелейтін қыздар мен жігіттердің биі, М. Төлебаевтың «Біржан Сара» операсынан үзінді мерекелік би болған. 1981 жылы Қазақтелефильм түсірген «Сыр сұлуы» ән-би ансамбілінің тарихи – жәдігерлік бейнетаспасы «Алтын қорда» сақтаулы. Бұл билер Сыр өңірі диқандарының еңбек жолын ұлықтауға және теңіз, өзен жағасындағы халықтың тіршілігін бейнелейтін характерлі би түрлері.

Сурет 1.

Сурет 2.

(«Сыр сұлуы» ән-би ансамблі, 1981 жыл)

Осы кезде №69 Қалалық кәсіптік-техникалық училищесінің базасынан құрылған «Сыр гүлі» ән-би ансамбілі де өз шымылдығын ашты. Іле шала 1971 жылы Қызылордадағы М. Мәметова атындағы педагогикалық училищесінен өнер майталманы К. Әлиевтің жетекшілігімен «Қарлығаш» ансамбілі ұйымдастырылып, кейін ол «Нұргүл» ән-би ансамблі деп аталды [2].

Облыс аудандарында да ән-би ансамблдері бой көтере бастады. Соның бірегейі 1976 жылы Мәскеу қаласындағы Бүкілодақтық халық шығармашылығы көрмесінде және М. Горький атындағы саябақта өнер көрсетіп, «Халықтық» атақ қорғаған Жалағаш ауданының «Алтын арай» ән-би ансамблі, Сырдария ауданы Шаған ауылының «Сыр гүлі» атты ән-би ансамбілі де халыққа мәдени қызмет көрсетті.

Кейін сыр өнерінің сахнасында ән-би ансамбілдері емес, би ансамбльдері көптеп көріне бастады. Олардың көшін «Нұргүл», «Дидар», «Томирис» би ансамбілдері бастап келеді. Әрине олардың бәрін талдап

талқылап шығу, мәдени қызметтеріне баға беру бір күннің жұмысы емес. Олардың әрқайсысына кеңірек тоқталып, толымды еңбек жазу үшін уақыт керек.

Біз соның бірқатарына ғана қысқаша тоқтылып өттейік. Алайда, би ұжымдары тек өнеріміздің насихатшысы ғана емес, сонымен бірге тәрбиеші де.

Сыр өңіріндегі би ансамбльдерінің шығармашылық бағыттары, репертуары, халықтық мұраларды сақтап, насихаттаудағы рөлдеріне шолу жасап өтейік.

М.Мәметованың атындағы Қызылорда педагогикалық жоғары колледжі қабырғасында, 1971 жылы "Қарлығаш" деген атпен өнер табалдырығын аттаған ансамбль 1975 жылы «Халық ән-би ансамбілі» атағын алады. Ансамбль 1976 жылы Германияның 16 қаласында қазақ өнерін паш етті. 1978 жылы Мәскеу қаласында өткен «Көгілдір от» бағдарламасына қатысса, кейін

«Ақ

тті.

ры

98-

мен

86-

005 ыеге

біріктіре отырып, би өнерін үйретуде, сахна мәдениетіне баулуда зор еңбек атқарды. «Нұргүл» халықтық ән- би ансамблінің ерекшелігі әртістердің кәсіби біліктілігі жоқ бола тұра, бірігіп жетістіктерге жетіп, репертуар

Сурет 3. *Сурет 4.*

Сурет 5. *Сурет 6.*

(Әр кезеңдегі «Нұргүл халықтық ән-би ансамбілі»)

Бастапқы кезеңде, ансамбль құрамына арнайы білімі жоқ, бірақ табиғи икемі бар өзге мамандықтың әуесқой жастары тартылып, кейіннен кәсіби хореограф болып қалыптасып, үлкен сахналарда өнер көрсетуіне үйірменің рөлі зор болды. Әуесқой үйірме мүшелерінің мамандық ауыстыруы — тұлғаның ішкі потенциалы мен таңдаған мамандығы арасындағы диссонанстың (сәйкессіздіктің) шешілуі. Колледж ішіндегі үйірмелер тек бос уақытты тиімді өткізу орны емес, кәсіби кадрлар даярлайтын бейресми академиялық ортаға айналды.

Жастардың би өнері үшін алғашқы таңдаған мамандығынан бас тартуы — қазақ хореографиясының сол кезеңдегі жоғары беделі мен Шара Жиенқұлова тұлғасының харизмалық әсерінің тікелей нәтижесі. Бұл құбылысты өнер педагогикасында «әуесқойлық деңгейден кәсібилікке өту» процесі ретінде қарастыруға болады. Себебі, әлеуметтік-педагогикалық және психологиялық тұрғыдан "кәсіби бағдардың қайта трансформациялануы" деп атауға болады.

2003 жылдан бастап оқу орнында «Мәдени-демалыс қызметін ұйымдастыру, халықтық көркемдік шығармашылық» мамандығы ашылып, «Нұргүл» халықтық ән-би ансамблі қатары кәсіби бишілермен толықты. Қазіргі таңда ансамбль өзінің репертуарының бағытымен ерекшеленуде.

ансамбль балетмейстерлері: А.С. Женсикбаева, Қ.Ш. Мустапаева.

Сурет 7. *Сурет 8.*

(«Нұргүл» халықтық ән-би ансамблі «Моншақ» мюзиклі 2023 жыл)

«Нұргүл» халықтық ән-би анамблінің репертуарларында қазақ ұлттық билері ғана емес, батырлыққа тән «қазақы рух» пен «жауынгерлік пафос» мәнеріндегі билер кездеседі.

Биыл колледж іргетасының қаланғанына - 90 жыл, Кеңес Одағының Батыры, осы оқу орнына есімі берілген Мәншүк Мәметованың туғанына 100 жылдық мерейтойы аясында өткен «Жастық жалынымыз – сүйікті Отанымызға» республикалық жастардың патриоттық форумы Н. Бекежанов атындағы Қызылорда облыстық академиялық музыкалық драма театрында жалғасын тапты. Театр сахнасында батыр қыздың ғасырлық мерекесіне орай «Моншақ» мюзиклы (режиссері М.М. Ағабылов, пьеса авторы А-Ж. Мейірхан; сценариі - С. Малимова; А. Мәметова мен Т. Әліпқалидің «Мәңгілікке маздаған қыршын ғұмыр» кітабының желісі бойынша) көрермен назарына ұсынылды.

Сыр еліндегі бірден-бір білім ордасы, қасиетті қара шаңырағымыздың – Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің осы өлкенің руханият дүниесіндегі темірқазығы, өнерінің өркен жаятын өрісі, мәдениеті мен әдебиетінің сүт бетіндегі қаймақтай қомақтылана ұйытатын ортасы болатыны заңдылық.

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің «Хореография» кафедрасының жанынан ҚМУ ректоры К.А. Бисеновтың қолдауымен 2000

Сурет 9. *Сурет 10.*

(«Дидар» би ансамблі 2024 жыл)

«Дидардың» сәттілігінің негізі — кафедра оқытушыларының құрамының күштілігі, олардың кәсіптік деңгейі, үздіксіз шығармашылық ізденуі, ынталылық және еңбеққорлығы болды.

"Хореография" кафедрасы білім беру үдерісінде мамандықтың маңыздылығына ерекше көңіл бөлініп, кенже дамыған өнер саласының бірі – қазақ биін дамыту және насихаттау қажеттілігі басшылыққа алынды. Осы мақсатта аталған сала бойынша кәсіби деңгейде мамандар даярлау үшін оқу үдерісіне әртүрлі бағыттағы білікті мамандар шақыртылды. Атап айтқанда, М.Т. Ахметова, Г.Е. Мурзабаева, А.М. Каржаубаев, Р.М. Нүрекева, Л.А. Нургалиева, Р. С. Ержанова, Н.В. Ли сынды тәжірибелі мамандардың үлесі зор болды. Саладағы мамандар тапшылығын ескере отырып, кафедрада жас кадрларды даярлау ісіне ерекше назар аударылды.

«Дидардың» репертуарындағы хореографиялық композициялар мазмұнына терең үңілер болсақ, көркемөнер теориясы мен тарихына қатысты не бір ғажайып сырларын шет пұшпағы тарқатылар еді.

«Дидар» репертуарындағы хореографиялық композицияларды жанры жағынан түрлі бағыттағы, әр түрлі хореографиялық стильдегі: классикалық, халықтық, эстрадалық, стилизациялық, тарихи-тұрмыстық билерден тұратын шығармалар құрайды. Кафедра түлектердің ішінен оқытушылық қызметке бейімі бар мамандар іріктеліп, олар тек педагогикалық қызметпен ғана

С.

ы

ық

ен

сі,

ы:

ий

ен

жетістіктерінің әлемдік көкжиегін көзге елестетер болса, бұның өзі өнердің дамуындағы зандылық іспетті құбылыс.

Сурет 11. *Сурет 12.*
(«Дидар» би ансамблі 2025 жыл)

"Дидардың" табысының негізгі қайнар көзі ұлттық өнер үлгілері, қазақ билерін нақышына келтіріп, шебер орындауға бағытталған шығармашылық қарым-қатынас, орындаушылық шеберліктің арқасында қазақ билерінің мазмұнын байыту, дамыту, сөйте отырып, қазақ халқынын тарихын, мәдениетін өз елімізге, әлем жұртшылығына көрсете білу", - деп дұрыс айтқан. Өзге ұлт өкілінің, қарапайым адамның сөзінде көркемөнердің теориясына қатысты нақты да затты ой айтылғаны көрініп тұр. Т.В.Угай өз сөзінде кафедраның аға-оқытушысы Г.Е. Мырзабаеваның қойылымындағы "Бозінген", "Қос алқа", "Қыздар-ай", "Қорқыт" билерінің "Дидардың" табыстарға жетуінің негізгі көзі болып келе жатқанына тоқтала кетеді. [3]

"Дидардың" репертуары Қазақстанға белгілі балетмейстрлер: Қазақ КСР-ның еңбек сіңірген өнер қайраткері М.Тілеубаев, Қазақстанның халық әртісі З.Н.Қастеева, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері А.А. Тати, ҚР еңбек сіңірген қайраткері З.Б. Ажибековаңың төл туындыларымен толығуы — бұл ұжымның шығармашылық дербестігін, мектебін және ғылыми-педагогикалық әлеуетін айқындайтын маңызды фактор болды.

Шет елдердегі гастрольдік сапарлардың барысында М. Тілеубаев қойган "Ыңғайтөк","Балбырауын", "Біржан-Сара", "Дастархан", “билері, сондай-ақ, З.А.Қастееваны қойылымындағы "Өмір-өзен","Домбыра-думан","Ғасырлар үні" қойылымдары тәжірибелік апробация алаңына айналды. Бұл қойылымдар ансамбльдің көркемдік деңгейін арттырып қана қоймай, жас мамандардың орындаушылық шеберлігін жетілдіруге ықпал етті. Нәтижесінде, бұл бағыт тек маман даярлау шеңберімен шектелмей, көптеген түлектердің кәсіби тұрғыда қалыптасуына мүмкіндік берді. Бүгінгі таңда олар Қазақстанның әртүрлі өңірлерінде табысты еңбек етіп, ұлттық би өнерінің дамуына өз үлестерін қосуда.

«Дидар» би ансамблінің басқа ансамбльдерден ерекшелігі өз кезеңінде ең алғашқы стилизациялық бағыттарда шығарылған билері мен ерекше жарқын бейнелі костюмдері болды. Балетмейстер Г.Е. Мырзабаеваның енгізген «қазақ стилизациялық бағыты» — бұл дәстүрлі этнографиялық би мен заманауи хореографиялық тәсілдердің тоғысуынан туған, ұлттық өнердегі нағыз эстетикалық және концептуалды жаңалық болды.

Қазіргі уақытта «Дидар» би ансамблінің құрамы «Дәстүрлі музыка өнері және хореография» ББББ білім алушыларынан құралуы - теориялық білім мен сахналық практиканың интеграциялануын қамтамасыз етіп, білім беру жүйесінің ажырамас, құрылымдық бөлігі екенін білдіреді.

Қызылорда облыстық филармониясы жанынан құрылған алғашқы кәсіби деңгейдегі «Томирис» би ансамбльдің құрамында Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің студенттері де бар. Оқу барысында болашақ

бишілер хореографияның барлық спектрін меңгеру мүмкін емес. Сондықтан, білім ала жүріп, ансамбль құрамында өнер көрсетіп, би шеберлігін игеріп келеді. Білім алушылардың алған теориялық білімін сахналық практикамен ұштастыруы — бұл жәй ғана табыс көзі емес, бұл дуальді оқыту жүйесінің және құзыреттілік тәсілдің жоғарғы көрінісі. Хореография немесе сахна өнерінде бұл процесс білімнің сапасын жаңа деңгейге көтереді.

ЖОО мен жұмыс берушілер арасындағы ынтымақтастық — заманауи білім беру жүйесінің ең маңызды бағыттарының бірі. Бұл байланыс тек түлектерді жұмысқа орналастырумен шектелмей, өндірістен тәжірибелі практик мамандарды тартып, білім алушының кәсіби қалыптасуына, 6В02130 Хореография білім беру бағдарламасының талдауына қатысып, нарық талаптарына сәйкестендіруді көздейді.

«Томирис» би ансамблі 2001 жылдың қазан айында Қызылорда облыстық филармониясы жанынан ашылды. Алғашында небәрі 4 бишіден құралған ансамбльде бүгінгі күні 18 штаттық бірлікте 20 хореограф жұмыс жасайды.

«Томирис» би ансамблі - облысымыздың мәдениеті мен өнерінің дамуына сүбелі үлесін қосып келе жатқан бірден бір өнер ұжымы. Ансамбль жұмысының басты мақсаты – Сыр елі би өнерінің деңгейін көтеру, қазақ

ның көркемдік жетекшісі ретінде М.А. Тойбазарова тағайындалып, репетиторы М.К. Кенжебаева болып бекітіледі.

Сурет 13. *Сурет 14.*

(Әр кезеңдегі «Томирис» би ансамблі)

«Томирис» би ансамблінің би қойылымдарында сөз де, үн де болмауы мүмкін, алайда нәзік, әсем әрі сұлу ырғаққа құрылған қимылдардың өзінде терең философия мен мазмұн жатыр. Ансамбльдің шығармашылық

сурет 15.
«Сақ арулары» би қойылымы

Сурет 16.
«Арал таңы» би композициясы

ҚР Еңбек сіңірген қайраткері Қ.Сарқытбаева Қазақтың мұра билері: «Абай» операсынан «Қарлығаш» биі, З.Райбаевтың «Шолпы» биі. ҚР мәдениет саласының еңбек сіңірген қайраткері, «Қазына» би ансамблінің бас балетмейстері З.Әжібекова «Мерекелік», «Дала қызы», «Хаман толғауы», «Шаттық» және «Армян биі», «Грузин биі», «Орыс биі», «Ұйғыр биі», 2016 жылы Қытай халық республикасының би режиссері Н. Тайыр «Қазыналы қазағым», «Сыр арулары» билері қойылды. 2019 жылы Ұлттық хореография Академиясының хореографы А. Шамшиев «Аманат», «Қылықты қыздар» билері, Солтүстік Қазақстан облыстық филармониясының хореографы, «Туған жер» би ансамблінің көркемдік жетекшісі М. Лахтин «Достық» биі қойды. 2020 жылы «Алтынай» мемлекеттік халық би ансамблінің репетиторы Б.Ағияр «Жайлауда», «Күбімен би» қыздар билерін, Еңбек сіңірген әртісі Ғ. Абдиева ансамбльдің репетиторы болып жұмыс атқарып, қазақтың мұра

билері А.Ысмаиловтың «Құсбегі-дауылпаз», Д.Әбіровтың «Қоштасу», «Алтынай» билерін қойды.

«Томирис» би ансамблі — «Сырдың мәдени бренді», яғни, кез келген көрермен би стиліне қарап-ақ Сыр елінің ансамблі екенін бірден таниды.

Қазіргі таңда Сыр өңірінің би мәдениеті ұлттық негізді заманауи контемпорари және стилизациямен ұштастырып, «Neo-ethno» (нео-этно) бағытында «Ai-Aru» би ансамблі құрылып, дамып келеді. Ансамбльдің хореографиялық мәдениетінің идентификациясы (бірегейлігі)—бұл аймақтың тарихи тамыры мен заманауи имиджін біріктіретін дене иірімдерінде көрініс табады.

Би ансамблі — тек үйренген билерді қайталап орындайтын топ емес, ол үлкен мәдени миссиясы бар процесс. Сыр елінің би ансамбльдерінің өзіндік ерекшелігін, қолтаңбасын ашу — бұл жай ғана би тобын таныстыру емес, бұл аймақтың терең тарихын, рухани болмысын және өнердегі имиджін қалыптастыру. Бұл тақырыпты зерттеудегі түпкі мақсаты — Сыр елінің би мәдениетін музейлік жәдігер емес, өміршең, бәсекеге қабілетті және ұлттық мақтанышқа айналған тірі өнер ретінде көрсету. Бұл— өңір өнерпаздарын ортақ идеалға біріктіретін басты құрал.

Қазақ хореографиясын дамыту үдерісінде ұлттық болмыс пен тарихи мұраны сақтау негізгі қағидалардың бірі болып табылады. Би өнері – үнемі даму үстіндегі құбылыс, сондықтан ол заман талабына сай жаңарып, жаңа бағыттармен толығып отырады. Дегенмен, осы жаңару барысында дәстүрлі билерді, мұралық қойылымдарды және тарихи ерекшеліктерді сақтап қалу ерекше маңызға ие. Студенттерді кәсіби орындаушылыққа даярлау – осы үдерістің басты міндеттерінің бірі. Әсіресе, жергілікті жастарды тарту арқылы ұлттық кадрлық әлеуетті дамытуға мүмкіндік туады. Бұл өз кезегінде өңірлік мәдениетті сақтауға және оны әрі қарай дамытуға ықпал етеді. Білім алушылардың орындаушылық шеберлігін жетілдіру, олардың кәсіби деңгейін арттыру және бәсекеге қабілетті, жан-жақты хореография мамандарын қалыптастыруға аса мән беруіміз керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық – Алматы: Аруна Ltd. ЖШС, 2005. — 656 б.
2. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 жыл.
3. Білім нұры. Авторлық ұжым: Ә. Ж. Әбдіхалықова., Б.А. Абдуллаева., А.Қ. Қойшыбаева. – Қызылорда: «Тұмар» баспасы, 2012. – 250б.
4. Дидар. Кәрібозұлы Бағдат. – Қызылорда: «Эверо» баспасы, 2007.-165б.
5. Мәңгілікке маздаған қыршын ғұмыр. А. Мәметова Т. Әліпқали – Орал, 2002. – 130б.

6. Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті. Ресми мәліметтер мен архивтік деректер.
7. https://altynqor.com/video/3709
«Сыр сұлуы». Қызылорда ән-би ансамблі. Қазақтелефильм. 1981 ж.

ҒТАМР: 27.01.45

БАСТАУЫШ СЫНЫП МАТЕМАТИКАСЫН ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕРІ

Мұрат Айгүл Мұратқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
ПМНО-22-3 оқу тобының студенті,
Сейлова Зоя Тулеубаевна
ғылыми жетекші, педагогика
ғылымдарының кандидаты,
«Педагогика, психология және
Бастауыш оқыту әдістемесі» ББББ

Аңдатпа. Бұл мақалада бастауыш сынып оқушыларына математиканы оқыту барысында логикалық дағдыларды қалыптастырудың маңызы қарастырылады. Оқушылардың ойлау қабілетін дамытудағы математиканың рөлі ғылыми тұрғыда негізделеді. Сабақ барысында қолданылатын логикалық тапсырмалар мен тиімді әдіс-тәсілдердің ерекшеліктері сипатталады. Сонымен қатар, дидактикалық ойындардың оқушы белсенділігін арттырудағы ықпалы көрсетіледі. Зерттеу нәтижелері логикалық дағдыларды жүйелі дамыту білім сапасын арттыруға мүмкіндік беретінін дәлелдейді.

Кілт сөздер:логикалық ойлау, математика, бастауыш сынып, дағдылар, оқыту

Аннотация. В статье рассматривается значение формирования логических навыков у учащихся начальных классов при обучении математике. Обосновывается роль математики в развитии мыслительных способностей детей. Описываются особенности применения логических заданий и эффективных методов обучения.

Также раскрывается влияние дидактических игр на повышение активности учащихся. Результаты исследования показывают, что развитие логических навыков способствует повышению качества образования.

Ключевые слова:логическое мышление, математика, начальная школа, навыки, обучение

Annotation. This article discusses the importance of developing logical skills in primary school students during mathematics education.

The role of mathematics in enhancing students' thinking abilities is scientifically justified. The features of using logical tasks and effective teaching methods are described. The influence of didactic games on increasing students' activity is also highlighted.

The results show that the development of logical skills improves the quality of education.

Keywords:logical thinking, mathematics, primary school, skills, education

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың тек дайын білімді меңгеруі жеткіліксіз, олардың логикалық ойлау қабілетін дамыту басты міндеттердің біріне айналып отыр. Әсіресе бастауыш сынып кезеңінде баланың танымдық қабілеттері қарқынды қалыптасады, сондықтан осы кезеңде логикалық дағдыларды қалыптастыру ерекше маңызды болып табылады.

Логикалық дағдылар – бұл оқушының ойлау әрекеттерін жүйелі түрде жүзеге асыру қабілеті. Оған талдау, салыстыру, жалпылау, жіктеу және қорытынды жасау сияқты әрекеттер жатады [1, 90 б]. Бұл дағдыларды қалыптастыру бастауыш сыныптан бастап мақсатты түрде жүргізілуі тиіс. Себебі дәл осы кезеңде оқушының ойлау мәдениеті қалыптасып, болашақтағы білім алуына негіз қаланады.

Мұғалімнің кәсіби шеберлігі логикалық дағдыларды қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Мұғалім оқу тапсырмаларын оқушылардың жас ерекшеліктеріне сай ұйымдастырып, олардың ойлау әрекеттерін дамытуға бағыттауы тиіс. Логикалық дағдыларды қалыптастыруда жүйелілік қағидасын сақтау қажет. Тапсырмалар қарапайымнан күрделіге қарай жүйеленіп берілуі керек. Бұл оқушылардың біртіндеп дамуына мүмкіндік береді [1, 90 б].

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытуға ерекше көңіл бөлінуде. Осы тұрғыда логикалық ойлау қабілеті маңызды рөл атқарады. Логикалық тұрғыдан ойлай алатын оқушы ақпаратты талдап, оны тиімді қолдана алады, өз бетінше шешім қабылдайды. Бұл оның болашақтағы кәсіби және әлеуметтік өмірінде табысты болуына ықпал етеді.

Бастауыш сынып математикасын оқытуда логикалық дағдыларды қалыптастырудың тиімді әдістерінің бірі – проблемалық оқыту әдісі болып табылады. Бұл әдіс оқушыларды дайын білімді қабылдауға емес, өздігінен ізденуге, мәселені шешудің түрлі жолдарын қарастыруға бағыттайды.

Проблемалық тапсырмалар арқылы оқушылар логикалық байланыстарды анықтап, өз ойларын дәлелдеуге үйренеді [2, 62 б.].

Сонымен қатар, ойын технологияларын қолдану бастауыш сынып оқушылары үшін ерекше тиімді әдістердің бірі болып табылады. Ойын барысында оқушылар оқу процесіне белсенді қатысып, өз білімдерін тәжірибеде қолдануға мүмкіндік алады. Логикалық ойындар мен жаттығулар оқушылардың зейінін, есте сақтау қабілетін және жылдам ойлау икемділігін дамытады [3, 97 б.]. Мысалы, «Күн шуағы» ойыны. Мұғалім оқушыларға жаңа тақырыпқа байланысты есептер береді. Дайын болған оқушылар күннің шуағын тақтаға жабыстырады. Әр күннің шуағында есептер беріледі. Егер қай топтың жауабы дұрыс болса, сол топтың күні жарқырап ашылады. Бұл әдіс оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, оқу тиімділігін жоғарылатады.

Кесте 1 – Бастауыш сыныпта математиканы оқыту арқылы логикалық дағдыларды қалыптастыру әдістері

Әдіс түрі	**Қолдану тәсілдері**	**Логикалық дағдыларға әсері**
Сөздік әдістер	Түсіндіру, әңгімелеу, сұрақ-жауап	Талдау, ой қорыту, пікір айту
Көрнекілік әдістер	Суреттер, схемалар, модельдер қолдану	Салыстыру, байланыс орнату, елестету
Практикалық әдістер	Есептер шығару, жаттығулар орындау	Қолдану, қорытынды жасау, шешім қабылдау
Логикалық тапсырмалар	Артық элементті табу, заңдылықты анықтау	Сыни ойлау, талдау, жалпылау
Ойын әдістері	Дидактикалық ойындар, топтық жұмыстар	Қызығушылық, жылдам ойлау, креативтілік
АКТ қолдану	Интерактивті тапсырмалар, онлайн жаттығулар	Өздігінен ойлау, ақпаратты талдау

Бастауыш сынып оқушыларында логикалық ойлауды дамытуда өмірмен байланысты есептерді қолдану ерекше тиімді. Мұндай тапсырмалар оқушылардың алған білімін нақты жағдайларда қолдануына мүмкіндік береді және олардың математикалық сауаттылығын арттырады [4, 102 б.].

Мысалы, Қайрат дүкенге барды. Ол ақшасын санап: «Егер менің ақшама ол ақшаның жартысын және 20 теңге қосса, менде 110 теңге болады», - деп пайымдады. Қайраттың қанша ақшасы болған?

Шешуі: 110 – 20 = 90 тг

90 тг : 3 = 30 тг

60 + (60 : 2) + 20 = 110 тг

Жауабы: Қайратта 60 тг болды. Сонымен қатар, бұл әдіс оқушылардың практикалық дағдыларын қалыптастырады.

Оқушылардың логикалық ойлау қабілетін дамытуда мұғалімнің кәсіби шеберлігі маңызы. Мұғалім оқу процесін тиімді ұйымдастырып, оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес әдістерді дұрыс таңдауы тиіс. Сонымен қатар, оқушыларға дербес жұмыс жасауға мүмкіндік беру олардың логикалық ойлауын дамытуға оң әсер етеді [5, 76 б.].

Бастауыш сынып математика сабағында көрнекілік әдістерін қолдану да логикалық дағдыларды қалыптастыруда тиімді болып табылады. Әсіресе, сызбалар, кестелер, диаграммалар және түрлі визуалды материалдар оқушылардың ақпаратты жеңіл қабылдауына мүмкіндік береді. Көрнекілік арқылы берілген тапсырмалар оқушылардың ойлау әрекетін белсендендіріп, логикалық байланыстарды тез анықтауға көмектеседі.

Сұрақ - жауап әдісі де логикалық ойлауды қалыптастыруда маңызды құралдардың бірі болып табылады. Мұғалім тарапынан қойылған бағыттаушы сұрақтар оқушыларды ойлануға, талдауға және өз пікірін дәлелдеуге жетелейді. Әсіресе «неліктен?», «қалай?», «қандай айырмашылық бар?» сияқты сұрақтар оқушылардың терең ойлауына ықпал етеді [6, 53 б.].

Сонымен қатар логикалық тапсырмаларды да жүйелі түрде қолдану оқушылардың сыни ойлау дағдыларын қалыптастырып, оқушылардың жан – жақты дамуына ықпал етеді. Бұл болашақта олардың түрлі қиын жағдайларды шешуіне, тұлға болып қалыптасуына жағдай жасайды.

Қорытындылай келе, бастауыш сынып математикасын оқытуда оқушылардың логикалық дағдыларын қалыптастыру – көпфакторлы, жүйелі процесс. Ол дәстүрлі және инновациялық әдістерді үйлестіре отырып қолдануды талап етеді. Логикалық ойлау қабілеті дамыған оқушы оқу материалын саналы түрде меңгеріп қана қоймай, оны түрлі жағдайларда тиімді қолдана алады. Бұл оның танымдық белсенділігін арттырып, өздігінен білім алуға деген ынтасын күшейтеді.

Зерттеу барысында математиканы оқытуда логикалық тапсырмаларды, дидактикалық ойындарды және әртүрлі әдіс-тәсілдерді жүйелі қолданудың тиімді екендігі анықталды. Мұндай жұмыстар оқушылардың талдау, салыстыру, қорытынды жасау сияқты ойлау әрекеттерін дамытып, олардың интеллектуалдық әлеуетін арттыруға ықпал етеді. Сонымен қатар, топтық жұмыс пен заманауи технологияларды қолдану оқушылардың логикалық ойлауын жаңа деңгейге көтереді.

Осыған байланысты бастауыш сыныпта математиканы оқыту үдерісінде логикалық дағдыларды дамытуға бағытталған тапсырмалар жүйесін тұрақты түрде енгізу қажет. Мұғалімнің кәсіби шеберлігі мен дұрыс ұйымдастырылған оқу ортасы бұл процестің нәтижелілігін қамтамасыз етеді. Нәтижесінде логикалық тұрғыдан ойлай алатын, өз ойын дәлелдей білетін және өмірлік мәселелерді шешуге қабілетті тұлға қалыптасады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 160 б.
2. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. – Алматы: Рауан, 2019. – 240 б.
3. Аймауытов Ж. Психология. – Алматы: Санат, 2021. – 256 б.
4. Кларин М.В. Инновационные модели обучения. – Москва: Юрайт, 2022. – 320 с.
5. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. – Москва: Педагогика, 2023. – 192 с.
6. Жарықбаев Қ. Жалпы психология. – Алматы: Білім, 2020. – 320 б.

ҒТАМР: 27.01.45

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА МАТЕМАТИКАНЫ ТИІМДІ ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА ӘДІСІ: ТЕСТІЛЕУ АРҚЫЛЫ БІЛІМДІ ЖЕТІЛДІРУ

Ордабек Дильназ Бауыржанқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
ПМНО-22-3 оқу тобының студенті,
Сейлова Зоя Тулеубаевна
ғылыми жетекші, педагогика
ғылымдарының кандидаты,
«Педагогика, психология және
Бастауыш оқыту әдістемесі» ББББ

Аңдатпа. Бұл мақалада бастауыш сынып оқушыларына математиканы оқыту барысында тестілеу әдісін қолданудың маңыздылығы мен оның оқу үдерісіне әсері жан-жақты қарастырылады. Қазіргі таңда білім беру жүйесінде оқушылардың білімін объективті, жүйелі және нақты бағалау негізгі талаптардың біріне айналып отыр. Осы тұрғыдан алғанда тестілеу әдісі бастауыш буында білім сапасын арттыруға ықпал ететін тиімді педагогикалық құрал болып табылады. Практикалық деректерге сүйене отырып, тестілеуді жүйелі қолданған жағдайда оқушылардың пәнге деген қызығушылығы артып, білім нәтижелері жақсаратыны байқалды. Мақалада тест әдісінің артықшылықтары мен оны сабақ барысында тиімді қолдану жолдары көрсетілген. Зерттеу нәтижелері бастауыш сыныпта математиканы оқытуда тестілеуді қолдану оқу сапасын арттырудың бірден-бір маңызды тәсілі екенін дәлелдейді.

Кілт сөздер:Тестілеу әдісі, бастауыш сынып, танымдық қабілеттер, бағалаудың объективтілігі, тестілеу тапсырмалары

Аннотация. В данной статье рассматривается значимость использования метода тестирования в процессе обучения математике учеников начальных классов, а также его влияние на качество усвоения учебного материала. Современная система образования требует объективной, регулярной и точной оценки знаний учащихся. В этом контексте тестирование является одним из наиболее эффективных инструментов, позволяющих определить уровень подготовки детей и своевременно выявить пробелы в их знаниях. Полученные практические данные подтверждают, что регулярное применение тестирования стимулирует учебную мотивацию, повышает интерес учащихся к математике и способствует улучшению их академических результатов. В статье описаны преимущества метода тестирования, а также представлены рекомендации по его эффективному использованию на уроках. Результаты исследования показывают, что интеграция тестирования в учебный процесс начальной школы является важным условием повышения качества математического образования.

Ключевые слова: Метод тестирования, начальная школа, познавательные способности, объективность оценивания, тестовые задания

Annotation. This article examines the importance of using testing as an instructional method in teaching mathematics to primary school students and analyzes its impact on improving the quality of learning. Modern education systems emphasize the need for objective, systematic, and accurate assessment of students' academic performance. In this context, testing serves as an effective tool that helps evaluate students' knowledge levels and identify learning gaps in a timely manner.

Practical data indicate that regular implementation of testing increases students' motivation, enhances their interest in mathematics, and positively influences their overall academic achievement. The article outlines the advantages of integrating testing into mathematics lessons and presents methodological recommendations for its effective use. The findings demonstrate that the incorporation of testing into the educational process is a key factor in improving the quality of mathematics education in primary school.

Keywords: Testing method, primary school, cognitive abilities, objectivity of assessment, test tasks

Қазіргі білім беру жүйесі жаһандану жағдайында қарқынды дамып, оқыту үдерісіне жаңа талаптар қойылуда. Бастауыш білім беру сатысында оқушылардың танымдық қабілеттерін дамыту, логикалық ойлауын қалыптастыру және білімді саналы меңгерту – басты міндеттердің бірі болып табылады. Осыған байланысты оқытуда тиімді, қолжетімді әрі нәтижелі әдістерді қолдану қажеттілігі артып отыр.

Бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшеліктерін ескере отырып, білімді бақылау мен бағалаудың жеңіл, түсінікті және уақытты үнемдейтін тәсілдерін қолдану маңызды. Осындай талаптарға толық жауап беретін әдістердің бірі – тестілеу әдісі.

Тестілеу әдісі – оқушылардың білім деңгейін жедел, объективті және жүйелі түрде анықтауға мүмкіндік беретін тиімді педагогикалық құрал. Бұл әдіс арқылы мұғалім қысқа уақыт ішінде барлық оқушының оқу материалын меңгеру деңгейін нақты бағалай алады.

Бастауыш сыныпта математиканы тиімді оқыту қазіргі білім беру талаптарына сай маңызды мәселе болып есептеледі. Себебі бұл кезеңде оқушылардың логикалық ойлауы, есеп шығару дағдылары қалыптасады. Тестілеу әдісі оқу үдерісін жедел, нақты бағалауға мүмкіндік беріп, әр оқушының білім деңгейін анықтауға жағдай жасайды. Сонымен қатар тест тапсырмалары оқушылардың қызығушылығын арттырып, білімдегі олқылықтарды дер кезінде түзетуге көмектеседі. Цифрландыру жағдайында тестілеудің қолжетімділігі мен тиімділігі артып, математиканы оқытуды жаңғыртудың маңызды құралына айналып отыр.

Тестілеу тапсырмаларының құрылымы әртүрлі болып келеді. Атап айтқанда:

- бір дұрыс жауапты таңдауға арналған тапсырмалар[1, 21 с.];
- бірнеше дұрыс жауапты таңдауға арналған тапсырмалар[2, 57 с.];
- ашық формадағы тапсырмалар[3, 65 с.];
- сәйкестікті анықтауға арналған тапсырмалар[4, 81 с.];
- дұрыс реттілікті орнатуға арналған тапсырмалар[5, 95 с.];

Бір дұрыс жауабы бар тапсырмалар педагогикалық тестілеуде кеңінен қолданылады, себебі оларды құрастыру қарапайым, қолдануға ыңғайлы және автоматтандырылған тексеруге мүмкіндік береді. Мұндай тапсырмалар бағалаудың объективтілігін қамтамасыз етіп, білім алушылардың базалық білім деңгейін тиімді анықтауға жағдай жасайды. [6, 18 с.]

Бірнеше дұрыс жауабы бар тапсырмалар білім алушылардың білімін тереңірек бағалауға мүмкіндік береді, себебі олар материалды жан-жақты түсінуді талап етеді. Сонымен қатар, мұндай тапсырмалар кездейсоқ жауап беру ықтималдығын төмендетіп, аналитикалық ойлау қабілетін дамытады. [7, 62 с.]

Ашық түрдегі тапсырмаларда жауапты болжау мүмкіндігі болмайды, сондықтан олар білім алушылардың өзіндік ойлауын тексеруге бағытталған. Бұл тапсырмалар нақты білім деңгейін анықтауға мүмкіндік беріп, ойды дұрыс әрі нақты жеткізу дағдысын қалыптастырады. [8, 69 с.]

Сәйкестендіру тапсырмалары білім алушылардың жүйелі білімін және ұғымдар арасындағы байланыстарды түсінуін тексеруге мүмкіндік береді. Олар қысқа уақыт ішінде үлкен көлемдегі оқу материалын қамтып, логикалық ойлауды дамытуға ықпал етеді. [9, 85 с.]

Дұрыс реттілікті анықтауға арналған тапсырмалар процестердің логикасын және себеп-салдарлық байланыстарды түсінуді тексеруге бағытталған. Бұл тапсырмалар білімді жүйелеуге көмектесіп, тақырыпты терең меңгеру деңгейін айқындайды. [10, 99 с.]

Аталған тапсырма түрлері оқушылардың білімін жан-жақты тексеруге, олардың тек есте сақтау қабілетін ғана емес, сонымен қатар талдау, салыстыру, қорытынды жасау дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, тестілеу әдісінің маңызды артықшылықтарының бірі – оны сабақтың барлық кезеңдерінде қолдануға болатындығы. Атап айтқанда:

•сабақтың басында – өткен тақырыпты қайталау және білім деңгейін анықтау үшін;

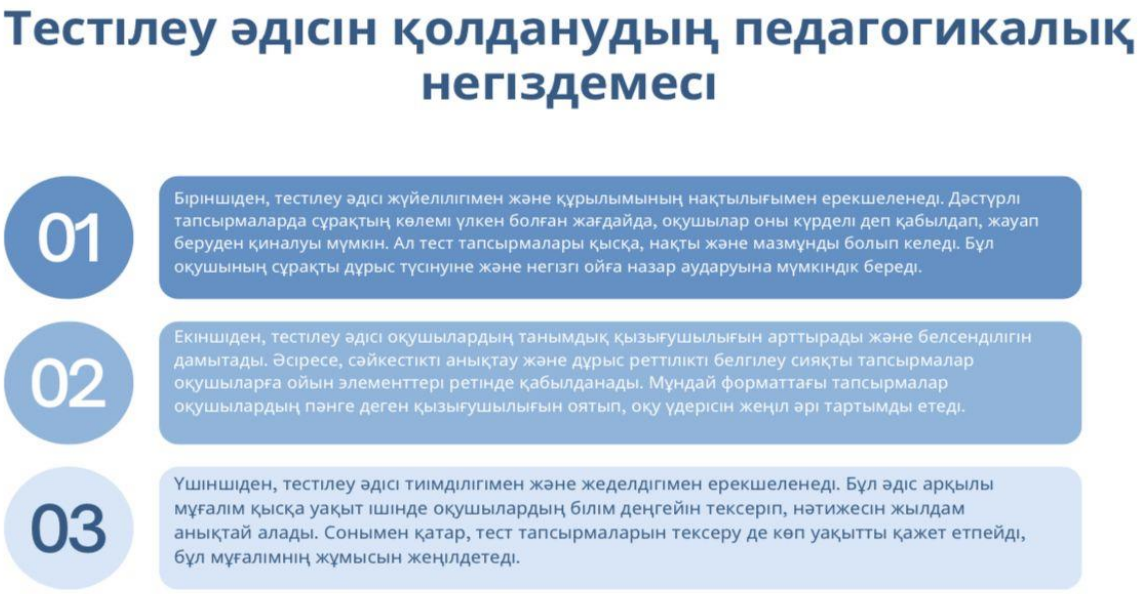
•сабақ барысында – жаңа материалды меңгеру деңгейін бақылау және қиындықтарды дер кезінде анықтау үшін;

•сабақ соңында – қорытындылау және білімді бағалау үшін тиімді қолданылады.

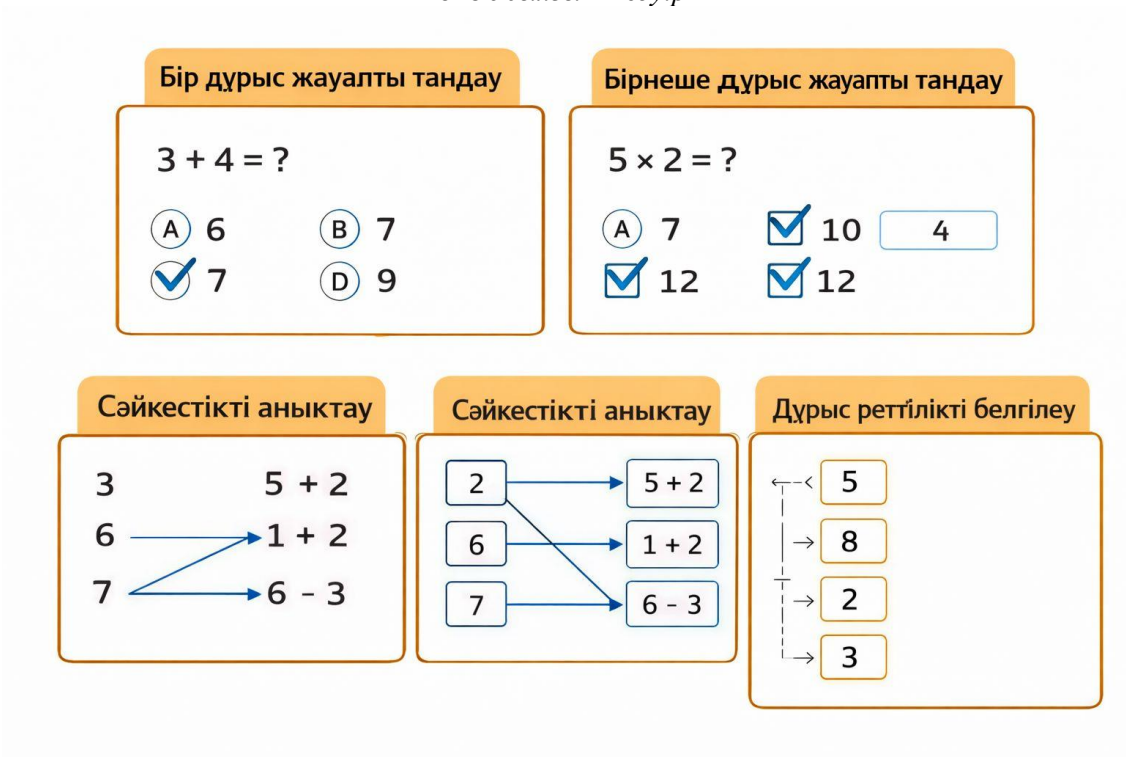
Бұл әдіс мұғалімнің уақытын үнемдеп қана қоймай, бағалаудың объективтілігін арттырады және оқушылардың өз білімін өзіндік бақылауына мүмкіндік береді.

Осыған байланысты бастауыш сыныптағы математика сабақтарында тестілеу әдісін қолдану – білім сапасын арттыруға, оқыту үдерісін жетілдіруге және оқушылардың танымдық белсенділігін дамытуға ықпал ететін өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Кесте 1- Тестілеу әдісін қолданудың педагогикалық негіздемесі

Сурет 1 – Орыс ғалымы В.С.Аванесовтің тест тапсырмаларды 5 формаға бөліп көрсеткен

Әдебиеттер тізімі:

1. Аванесов, В. С. Форма текстовых заданий / В. С. Аванесов. –Москва : Центр тестирования, 2006. – 21с.

2. Аванесов, В. С. Форма текстовых заданий / В. С. Аванесов. –Москва : Центр тестирования, 2006. – 57 с.

3. Аванесов, В. С. Форма текстовых заданий / В. С. Аванесов. –Москва : Центр тестирования, 2006. – 65 с.

4. Аванесов, В. С. Форма текстовых заданий / В. С. Аванесов. –Москва : Центр тестирования, 2006. – 81 с.

5. Аванесов, В. С. Форма текстовых заданий / В. С. Аванесов. –Москва : Центр тестирования, 2006. – 95 с.

6. Аванесов, В. С. Композиция текстовых заданий / В. С. Аванесов. – Москва: Центр тестирования, 2002. – 18 с.

7. Аванесов, В. С. Композиция текстовых заданий / В. С. Аванесов. – Москва: Центр тестирования, 2002. – 62с.

8. Аванесов, В. С. Композиция текстовых заданий / В. С. Аванесов. – Москва: Центр тестирования, 2002. – 69с.

9. Аванесов, В. С. Композиция текстовых заданий / В. С. Аванесов. – Москва: Центр тестирования, 2002. – 85 с.

10.Аванесов, В. С. Композиция текстовых заданий / В. С. Аванесов. – Москва: Центр тестирования, 2002. – 99 с.

ҒТАМР: 27.01.45

ДИДАКТИКАЛЫҚ МАТЕРИАЛДАРДЫ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Жамет Асылжан Темірбекқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
ПМНО-25-1у оқу тобының студенті,
Сейлова Зоя Тулеубаевна
ғылыми жетекші, педагогика
ғылымдарының кандидаты,
«Педагогика, психология және
Бастауыш оқыту әдістемесі» ББББ

Аңдатпа. Бұл зерттеу жұмысында бастауыш сыныпта математика пәнін оқыту барысында дидактикалық материалдарды қолдану арқылы оқушылардың өзіндік жұмысын ұйымдастыру мәселелері қарастырылады. Жұмыста өзіндік жұмыстың мәні, маңызы, түрлері мен оны ұйымдастырудың тиімді әдіс-тәсілдері талданған. Сонымен қатар, дидактикалық материалдардың оқушылардың танымдық белсенділігіне, логикалық ойлауына және білім сапасына әсері зерттелген. Зерттеу нәтижесінде дидактикалық құралдарды тиімді қолдану оқушылардың оқу дербестігін арттырып, шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал ететіні анықталды.

Кілт сөздер: дидактикалық материалдар, өзіндік жұмыс, бастауыш сынып, математика, оқыту әдістері, танымдық белсенділік, логикалық ойлау.

Аннотация. В данной работе рассматриваются вопросы организации самостоятельной работы учащихся начальных классов на уроках математики с использованием дидактических материалов. Проанализированы сущность, значение и виды самостоятельной работы, а также эффективные методы ее организации. Особое внимание уделяется влиянию дидактических материалов на познавательную активность, логическое мышление и качество знаний учащихся. В результате исследования установлено, что эффективное использование дидактических средств способствует развитию учебной самостоятельности и творческих способностей учеников.

Ключевые слова: дидактические материалы, самостоятельная работа, начальная школа, математика, методы обучения, познавательная активность, логическое мышление.

Annotation. This research paper examines the organization of independent work of primary school students in mathematics lessons through the use of didactic materials. The study analyzes the essence, importance, and types of independent work, as well as effective methods of its organization. Special attention is given to the impact of didactic materials on students' cognitive activity, logical thinking, and quality of knowledge. The results show that the effective use of didactic tools

enhances students' learning independence and promotes the development of their creative abilities.

Keywords: didactic materials, independent work, primary school, mathematics, teaching methods, cognitive activity, logical thinking.

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың өзіндік жұмысын ұйымдастыру – ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Өйткені білім алушының тек дайын ақпаратты қабылдауы жеткіліксіз, ол білімді өз бетінше игеріп, талдап, қолдана білуі тиіс. Осы тұрғыдан алғанда, бастауыш сыныптан бастап оқушылардың өзіндік жұмыс дағдыларын қалыптастыру ерекше маңызға ие. Өзіндік жұмыс – оқушылардың танымдық белсенділігін арттыратын, олардың логикалық ойлау қабілетін дамытатын, дербестікке тәрбиелейтін негізгі құралдардың бірі. Әсіресе дидактикалық материалдарды тиімді қолдану арқылы бұл үдерісті жеңілдетуге және қызықты етуге болады.

Математика және математик ғалымдардың тарихын оқушыларға сабақ процесінде және сабақтан тыс дамытушылық жұмыстарында таныстырып отыру оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып,пәндік білімін арттыра түсетіні даусыз. Осы жағдайды ескере отырып, осындай өзіндік жұмысқа назар аудару керек.
Тақырыпқа байланысты тарихи есептерді сабақ кезеңінде және сабақтан тыс уакытта шығаруға көп көңіл бөліну керек.
Әр түрлі математикалық әдебиеттерден күнделікті сабақ тақырыбына байланысты математиктердің есептерін тауып, сабақ немесе сабақтан тыс уакыттарда шығарып отырса, оқушылардың пәнге деген қызығушылығы арта түседі.

Оқушылардың өзіндік жұмысын -ұйымдастыру мұғалімнен шығармашылықты, шеберлікті, жоғары әдістемелік дайындықты талап етеді. Өзіндік жұмысын ұйымдастыруда мұғалімдер мынадай дидактикалық шарттарды қолдануы жөн:

1) өзіндік жұмысы барысында орындалатын есептердің мазмұнын оқушы түсінуі керек;

2) оның орындалуы жайлы оқушыларға нұсқау беру керек;

3) жұмыстың орындалуын кадағалау керек;

4) өзіне-өзі талдау жасау, байқау;

5) оқушылардың жұмысын тексеру, қателерін анықтау.

Оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетінің нәтижесі - олардың білімді өз бетінше талдап және бір жүйеге келтіре алатын тапсырмаларды орындауы болып табылды.

Замандық дидактикада өзіндік жұмыс сипаттамаларына түрліше жандасуда. Біз өзіндік жұмыстарды бірнеше дидактикалық шарттарға сай сипаттадық. Өзіндік жұмыстарды олардың дидактикалық мақсаттары, оқу материалдары, оқушылардан талап етілетін іс-әрекеттер мазмұны, оқушылар

іс-әрекеттерін ұйымдастыру әдістеріне орай түрлерге ажыратудың мақсатқа сай екендігін анықтадық.

Тағы бір айта кететін жайт, жалпы алғанда, оқушының өзіндік жұмысы оқу іс-әрекеті тұрғысынан оның сыныптағы оқу іс-әрекетін дұрыс ұйымдастыруға негізделеді. Атап айтқанда, бұл мұғалімнің сыртқы бақылауынан оқушының өзін-өзі бақылауына және сыртқы бағалаудан оның өзін-өзі бағалауын қалыптастыруға ауысуы мен ауысуына қатысты, бұл өз кезегінде мұғалімнің өзінің бақылауы мен бағалауын жетілдіруді көздейді. Тиісінше, оқушының шынайы жұмыс дербестігін қалыптастыру қабілетін дамыта ала ма деген сұраққа оң жауап мұғалімдер мен оқушының бірлескен іс-әрекетіне, оның осы жұмыстың ерекшеліктерін іс-әрекеттің белгілі бір формасы ретінде білуіне, оның субъектісіне ерекше талаптар қоятындығына және оны қамтамасыз ететіндігіне байланысты интеллектуалды қанағаттану.

Қорытындылай келе, бастауыш сынып математикасын оқытуда оқушылардың логикалық дағдыларын қалыптастыру – көпфакторлы, жүйелі процесс. Ол дәстүрлі және инновациялық әдістерді үйлестіре отырып қолдануды талап етеді. Логикалық ойлау қабілеті дамыған оқушы оқу материалын саналы түрде меңгеріп қана қоймай, оны түрлі жағдайларда тиімді қолдана алады. Бұл оның танымдық белсенділігін арттырып, өздігінен білім алуға деген ынтасын күшейтеді.

Зерттеу барысында математиканы оқытуда логикалық тапсырмаларды, дидактикалық ойындарды және әртүрлі әдіс-тәсілдерді жүйелі қолданудың тиімді екендігі анықталды. Мұндай жұмыстар оқушылардың талдау, салыстыру, қорытынды жасау сияқты ойлау әрекеттерін дамытып, олардың интеллектуалдық әлеуетін арттыруға ықпал етеді. Сонымен қатар, топтық жұмыс пен заманауи технологияларды қолдану оқушылардың логикалық ойлауын жаңа деңгейге көтереді.

Осыған байланысты бастауыш сыныпта математиканы оқыту үдерісінде логикалық дағдыларды дамытуға бағытталған тапсырмалар жүйесін тұрақты түрде енгізу қажет. Мұғалімнің кәсіби шеберлігі мен дұрыс ұйымдастырылған оқу ортасы бұл процестің нәтижелілігін қамтамасыз етеді. Нәтижесінде логикалық тұрғыдан ойлай алатын, өз ойын дәлелдей білетін және өмірлік мәселелерді шешуге қабілетті тұлға қалыптасады.

Тәжірибе барысында мен қосу, азайту, геометриялық фигуралар және уақытты есептеу тақырыптары бойынша оқушыларға жеке және топтық өзіндік тапсырмалар бердім. Әр оқушының жеке мүмкіндіктерін ескере отырып, тапсырмаларды деңгейлік жүйеде ұсындым, осылайша жоғары және төмен деңгейдегі оқушыларға бірдей қолдау көрсетілді.Тапсырмаларға визуалды құралдар мен интерактивті ойындар енгізілді, бұл оқушылардың қызығушылығын арттырып, есептерді шешуге деген ынтасын күшейтті. Сонымен қатар, оқушыларға өз жұмыстарын бағалауды үйрету және рефлексиялық сұрақтар арқылы өзін-өзі талдауға мүмкіндік берілді.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, дидактикалық материалдарды қолдану оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, оқу үрдісін дифференциациялауға, әр түрлі деңгейдегі тапсырмалар беру арқылы білім сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде оқушылардың өзіндік жұмысқа деген мотивациясын көтеріп, оқу процесінде өз ойын еркін жеткізуге ықпал етеді.

Қорыта айтқанда, дидактикалық материалдарды жүйелі және мақсатты түрде пайдалану арқылы бастауыш сыныпта өзіндік жұмысты ұйымдастыру оқушылардың оқу үдерісіне белсенді қатысуын қамтамасыз етеді, білімдерін жан-жақты дамытады және педагогикалық тиімділікті арттырады. Мұғалімдердің осы әдістерді қолданып, заманауи технологиялар мен инновациялық тәсілдерді біріктіруі – сапалы білім берудің кепілі болып табылады.

Оқушы – қоғамның болашақ дамуының негізгі факторы болып табылады. Олар еркін ойлайтын, өз пікірін ашық, жариялап жеткізіп, ойын түйіндей алатындай болуы керек. Еліміздің ертені - бүгінгі мұғалімнің жауапкершілігімен тығыз байланысты.Сондықтан да ұстаздың үнемі ізденгені, оқытудың жақсы, жаңа әдістерін пайдаланғаны абзал.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Бабаев С.Б. Бастауыш мектеп педагогикасы: Оқу құралы: Алматы: “Заң әдебиеті”, 2007. –413 бет.

2. Педагогика. Оқулық. 2-басылым./ С.Әбенбаев. –Астана: Фолиант, 2015.- 284 б.(230-233)

3. Ибрагимов Р.И. 15 Бастауыш мектепке математиканы оқыту теориясы мен технологиясы. Оқу құралы/ Р.Ибрагимов. Алматы, Алманахъ, 2017-324 б .

4. Зимняя И.А. Педагогическая психология: учебник для вузов. 2-е изд. доп., испр. и перераб. М.: Университетская книга: Логос, 2007. 384 с.(Педагогикалық психология: жоғары оқу орындарына арналған оқулық. 2-ші басылым.)

5. Костромина С.Н., Дворникова Т.А. Учебные стратегии как средство организации самостоятельной работы // Вестник СПбГУ. Сер. 6. Философия. Политология. Социология. Психология. Право. Международные отношения. 2007. Вып. 3. С. 295-306. (Білім беру стратегиялары өзіндік жұмысын ұйымдастырудың құралы ретінде)

6. Белкин Е.Л. Теоретические предпосылки создания эффективных методик обучения // Начальная школа. 2001. № 4. С. 11-20.(Оқытудың тиімді әдістемелерін құрудың теориялық алғышарттары)

7. Габай Т.В. Учебная деятельность и её средства. М.: Изд-во МГУ, 1988. 91 с.(Оқу іс-әрекеті және оның құралдары)

8. Талызина Н.Ф. Формирование познавательной деятельности младших школьников. М.: Просвещение, 1988. 342 с.

9. Хакунова Ф.П. Проектирование и реализация эффективного учебного процесса (системный подход). М., 2003. 180 с.

10. Сағымбаева А.Т. Бастауыш мектепте оқыту әдістемесі. – Алматы: Рауан, 2018.

11. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2019.

12. Сақтағанова З. Оқушылардың өз бетімен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру жолдары. – Астана: Ұлағат, 2021.

13. Мұқанова А.Ә. Бастауыш сыныпта өзіндік жұмыс ұйымдастыру жолдары. – Алматы: Білім, 2017.

14. Нұғманов Б.Ж. Оқыту технологиялары. – Алматы: Қазақ университеті, 2022.

15. ҚР Білім және ғылым министрлігі. Жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. – Астана, 2021.

16. Ахметова З.Н. Бастауыш сынып оқушыларының танымдық қызығушылығын дамыту. – Астана: Фолиант, 2020.

17. Шадиева Н. Бастауыш сыныпта оқушылардың өздік жұмысын ұйымдастыру. – Бастауыш мектеп журналы, №3, 2023.

18. Журнал: Бастауыш мектеп – 2018–2024 жж. аралығындағы сандар.

19. Интернет-ресурс: www.ust.kz – Мұғалімдерге арналған әдістемелік материалдар жинағы.

ҒТАМР 14.01.85

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІ ПӘНІНЕН СӨЗ ҚҰРАМЫН МЕҢГЕРУ ДЕҢГЕЙІН ЦИФРЛЫҚ ПЛАТФОРМАЛАР АРҚЫЛЫ АРТТЫРУ

Өмірзақ Нұрайым Русланқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
ПМНО-24-1У оқу тобының студенті,
Ерназарова Гулбаршын Шаршыбековна
ғылыми жетекші ,аға оқытушы,
Филология ғылымдарының кандидаты
«Педагогика , психология және
бастауыш оқыту әдістемесі» БББ-сы

Аңдатпа. Баяндамада бастауыш сынып оқушыларына сөз құрамын меңгертуді цифрлық білім беру платформалары арқылы тиімді ұйымдастыру мәселесі ғылыми-әдістемелік тұрғыда қарастырылады. Жұмыста сөз құрамын оқытудың теориялық негіздері талданып, морфемалық ұғымдарды

қалыптастырудың педагогикалық ерекшеліктері айқындалады. Сонымен бірге, оқыту үдерісінде қолданылатын цифрлық платформалардың түрлері мен олардың дидактикалық әлеуеті сипатталады. Зерттеу нәтижелері цифрлық технологияларды жүйелі пайдалану оқушылардың тілдік құзыреттілігін дамытып, оқу үдерісінің сапасын арттыруға мүмкіндік беретінін көрсетеді.

Кілт сөздер: цифрлық платформа, сөз құрамы, түбір мен қосымша, танымдық белсенділік, тілдік құзыреттілік.

Аннотация. В докладе рассматривается вопрос эффективной организации освоения словарного запаса учащимися начальной школы с помощью цифровых образовательных платформ с научно-методологической точки зрения. В работе анализируются теоретические основы обучения словарению и определяются педагогические особенности формирования морфемных понятий. Одновременно описываются типы цифровых платформ, используемых в учебном процессе, и их дидактический потенциал. Результаты исследования показывают, что систематическое использование цифровых технологий позволяет развивать языковую компетенцию учащихся и повышать качество учебного процесса.

Ключевые слова: цифровая платформа, словообразование, корень и суффикс, познавательная деятельность, языковая компетенция.

Abstract. This paper examines the effective organization of vocabulary acquisition for primary school students using digital educational platforms from a scientific and methodological perspective. The paper analyzes the theoretical foundations of vocabulary instruction and identifies pedagogical features of developing morphemic concepts. The types of digital platforms used in the educational process and their didactic potential are also described. The results of the study demonstrate that the systematic use of digital technologies helps develop students' linguistic competence and improve the quality of the educational process.

Key words: digital platform, word formation, root and suffix, cognitive activity, language competence.

Сөз құрамын оқыту арқылы оқушылар қазақ тілінде қолданылатын сөздердің құрылымдық ерекшеліктерін ғылыми – теориялық тұрғыда танып, сауатты жазу дағдыларын қалыптастырады. Бұл үдеріс барысында білім алушылар сөздердің құрамына қатысты алғашқы тілдік ұғымдарды меңгеріп, олардың дұрыс жазылу заңдылықтарын игереді.

2 – сыныпта оқушыларға сөз құрамы жөнінде бастапқы түсінік беріліп, түбір мен қосымша, сондай – ақ жұрнақ пен жалғау жеке – жеке таныстырылады. 3 – сыныпта бұл білімдер қайталанып, тереңдетіле отырып, түбір сөз бен туынды сөз ұғымдары, түбір мен қосымшаның жазылу ерекшеліктері үйретіледі. Ал 4 – сыныпта күрделі сөздер туралы түсінік беріліп, біріккен сөздер, қос сөздер және қысқарған сөздер жеке тақырып ретінде қарастырылады. Сөз құрамына қатысты тақырыптар бастауыш

сыныптарда жүйелілік пен сабақтастық қағидаттарына негізделе отырып, біртіндеп күрделендіріп оқытылады.

Бастауыш сыныптарда сөз құрамын оқытудың негізгі міндеттері мыналар:

- сөздің түбірі мен қосымшасы жөнінде түсінік қалыптастыру;
- қосымшаның жұрнақ пен жалғау болып бөлінетінін ұғындыру;
- жұрнақ пен жалғаудың айырмашылықтарын меңгерту;
- түбір мен қосымшаның жазылу емлесін дұрыс қолдануға үйрету;
- түбірлес сөздер туралы ұғым беру.

Сөз құрамын, яғни, сөздердің жасалу жолдарын оқыту мәселесіне арналған бірқатар әдістемелік еңбектер жарық көрген. Бұл бағытта Д.Әлімжанов,Ш.Сарыбаев,Б.Кәтембаева,Ы.Маманов,И.Ұйықбаевтәрізді белгілі ғалымдардың еңбектерінде сөз құрамын оқытудың амал – тәсілдері кеңінен сөз болады. Бастауыш сыныпта сөз құрамын оқыту жөнінде М.Балақаевтың пікірі ерекше мәнге ие. Ғалым сөз құрамын түсіндіруге кіріспес бұрын оқушыларға шағын сөйлемдерді оқытып, әр сөйлемнің неше сөзден, әр сөздің неше буыннан, ал әр буынның неше дыбыстан тұратынын аңғартудың маңызын атап көрсетеді. Осындай бүтіннен бөлшекке қарай жасалатын талдау арқылы оқушы бөлшектерден қайтадан тұтас құрылым – сөз бен сөйлем құралуын саналы түрде түсінеді.Бұл пікір сөйлемнің ойды жеткізудегі негізгі тілдік бірлік екенін дәлелдейді.

Осыған орай, мұғалім сөзді сөйлем құрамынан бөліп алып, сөйлемнің сөздерден құралатынын жеңіл әрі түсінікті түрде көрсете алса, оқушылар сөздің басты грамматикалық қызметін дұрыс меңгереді.

Ақпараттық технологиялар сөз құрамын оқытуда заманауи компьютерлік техникаға негізделіп, тілдік материалды тиімді меңгертуге мүмкіндік береді. Бұл технологиялар ақпаратты жинау, сақтау, өңдеу және ұсыну үдерістерін жүзеге асыратын математикалық, кибернетикалық әдістер мен техникалық құралдар жиынтығы арқылы іске асады.

Сөз құрамын меңгертуде**цифрлық платформалардық**олдану түбірмен қосымшаларды ажыратуды жеңілдетіп, морфемалық талдауды көрнекі түрде ұйымдастыруға жағдай жасайды. Интерактивті тапсырмалар, цифрлық жаттығулар мен электронды ресурстар арқылы оқушылар сөздің құрылымын өз бетінше талдап, алған білімін практикада қолдануға үйренеді.

Білім сапасын басқару жүйесінде цифрлық платформаларды қолданудың негізгі артықшылықтары төмендегідей:

.1. Үдерісті автоматтандыру.Цифрлық платформа білім алушылардың сабаққа қатысуын бақылау, бағаларды қою және басқа да көптеген күнделікті үдерістерді автоматтандыруға мүмкіндік береді. Бұл мұғалімдер мен мектеп әкімшілігінің жұмысын едәуір жеңілдетеді.

2. Деректерді талдау. Цифрлық платформа оқу нәтижелері, сабаққа қатысу көрсеткіштері және басқа да деректерді жинақтап, талдауға мүмкіндік береді. Бұл білім беру бағдарламаларының тиімділігін талдауға, белгілі бір

заңдылықтарды анықтауға, сондай - ақ ең табысты білім алушыларды айқындауға жағдай жасайды.

3.Оқыту сапасын мониторингілеу. Цифрлық платформа оқу үдерісін бақылауға, білім алушылардың үлгерімін, ілгерілеуін, белсенділігін және басқа да көрсеткіштерін қадағалауға мүмкіндік береді. Соның нәтижесінде әкімшілік оқу үдерісіндегі ықтимал мәселелерге жедел әрекет етіп, оларды шешу бойынша тиісті шаралар қабылдай алады.

4.Коммуникацияны жақсарту. Цифрлық платформа білім алушылар, оқытушылар және әкімшілік арасындағы тиімді байланысты қамтамасыз етеді. Оның көмегімен ақпарат алмасуға, сабақ тақырыптарын талқылауға, сұрақтар қоюға және кері байланыс алуға болады Бұл оқу сапасы мен нәтижелілігін арттыруға ықпал етеді. Сонымен қатар машиналық оқыту алгоритмдері мен үлкен деректерді талдау негізінде цифрлық платформалар әрбір баланың жеке қажеттіліктері мен білім деңгейіне сәйкес оқу мазмұнын бейімдей алады, бұл оның оқу тәжірибесін жақсартады.

Бастауыш сыныпта сөз құрамын меңгерту барысында түрлі цифрлық платформалар пайдалануға болады. Цифрлық құралды тиімді пайдалану арқылы оқушының қызығушылығын арттырып ғана қоймай, белсене әрекет етуіне негізделеді. Берілген тапсырмалар мен жаттығуларды тиімді орындау арқылы сөз құрамын меңгеру деңгейі жоғарылайды.

Сөз құрамын оқытуда қолдануға негізделген цифрлық платформалар тізімі:

1. Genially платформасы - презентация менгеймификациялық ойын тапсырмаларын құрастыруға негізделген бағдарлама түрі. Қызықты әрі оқушыларға ұнайтын тапсырмалар жинағын құрастыруға мүмкіндік беретін сайт түрі. «Боулинг» ойыны, «Сәттілік дөңгелегі», «Кітапқұмар ханшайымға көмектес», «Нысана» және т.б. бірнеше ойын түрлерін құруға болады. Анимациялық слайд көркем, эстетикалық талғамға сай жасалынады. Оқушыларға да ұнайтын, қызықты ойын тапсырмаларынан тұратын сайт болып табылады. Шаблондарды өңдеу арқылы жаңа нәрсе қосуға, тақырыпқа байланысты тапсырма құрылымын өзгертуге мүмкіндік береді.

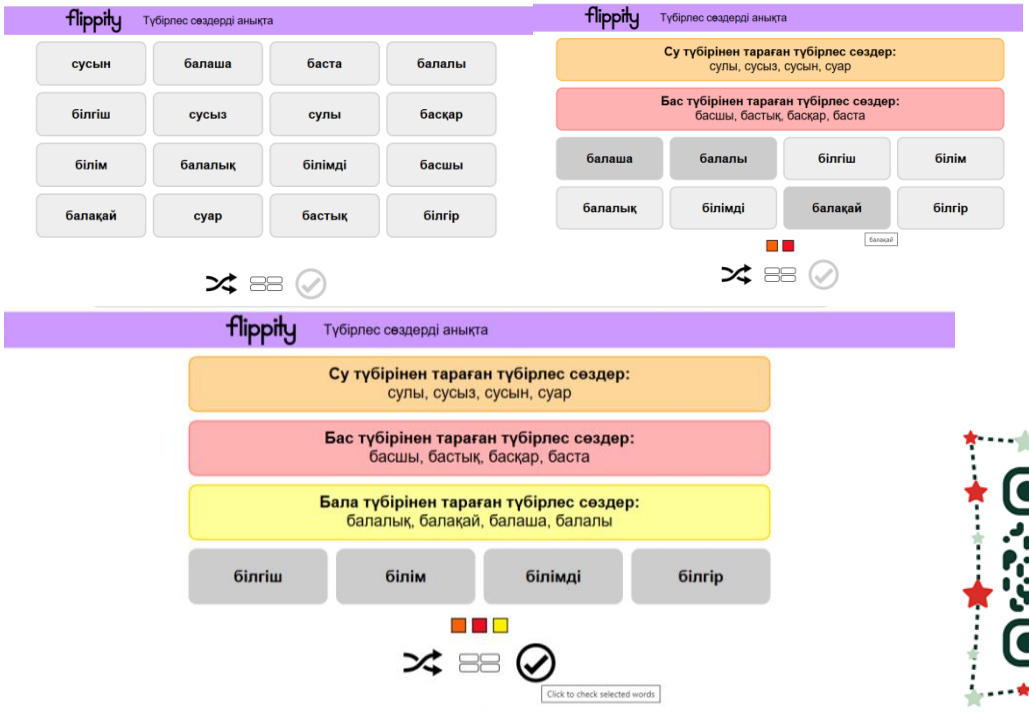

Сурет 1 - Genially платформасы арқылы жасалған тапсырма үлгісі

Тапсырма сілтемесі:https://view.genially.com/691169b699a2e1d6d38ecc46/interactive-content-kitapmar-hanshajyma-kitaptar-sanyn-arttyrua-kmektes

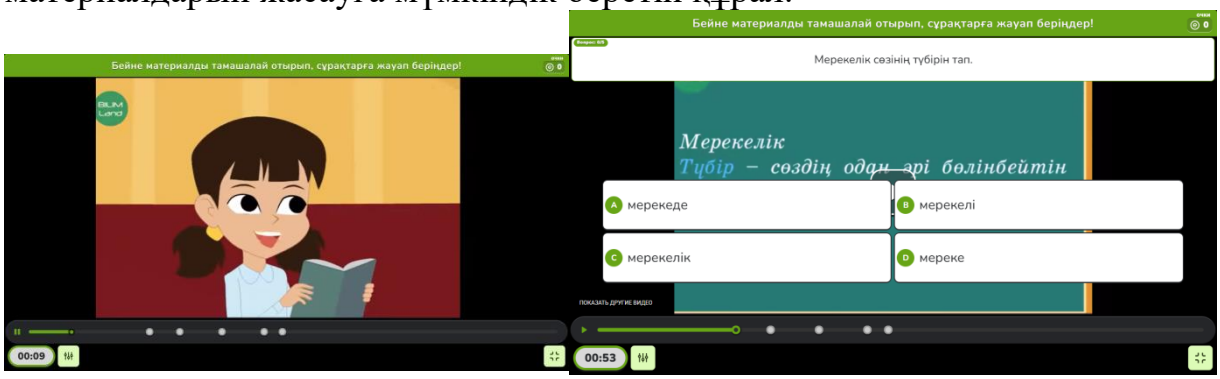
2. Flippity net – Google Sheets негізінде жұмыс істейді және сабақта интерактивті тапсырмалар негізінде қолдануға мүмкіндік беретін платформа. Жаңа сөздер мен ұғымдарды есте сақтауға, білімді тексеруге, сөздік қорды дамытуға және сабақты қызықты түрде өткізуге мүмкіндік береді.

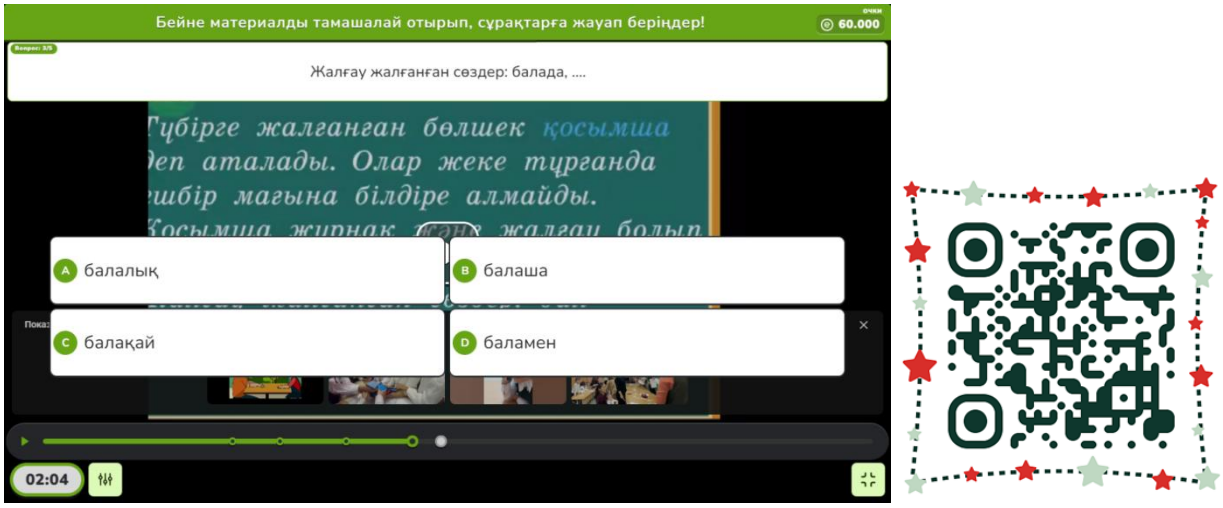

Сурет 2 - Flippity net платформасы арқылы жасалған тапсырма үлгісі

Тапсырма сілтемесі:
https://flippity.net/v2/gg.php?x=%D0%91%D1%96%D0%BB%20%D1%82%D2%AF%D0%B1%D1%96%D1%80%D1%96%D0%BD%D0%B5%D0%BD%20%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B0%D2%93%D0%B0%D0%BD%20%D1%82%D2%AF%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BB%D0%B5%D1%81%20%D1%81%D3%A9%D0%B7%D0%B4%D0%B5%D1%80:,%D0%91%D0%B0%D0%BB%D0%B0%20%D1%82%D2%AF%

3. Educaplay платформасы – бұл онлайн білім беру платформасы, мұғалімдерге интерактивті тапсырмалар, ойын сабақтар мен оқу материалдарын жасауға мүмкіндік беретін құрал.

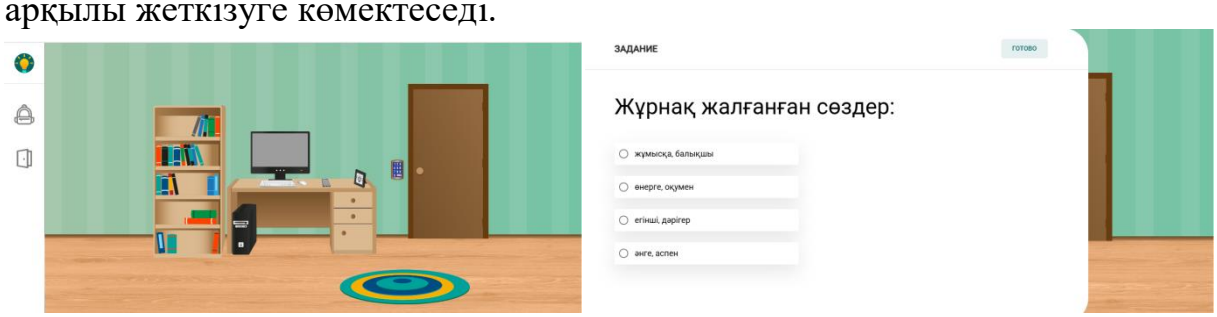

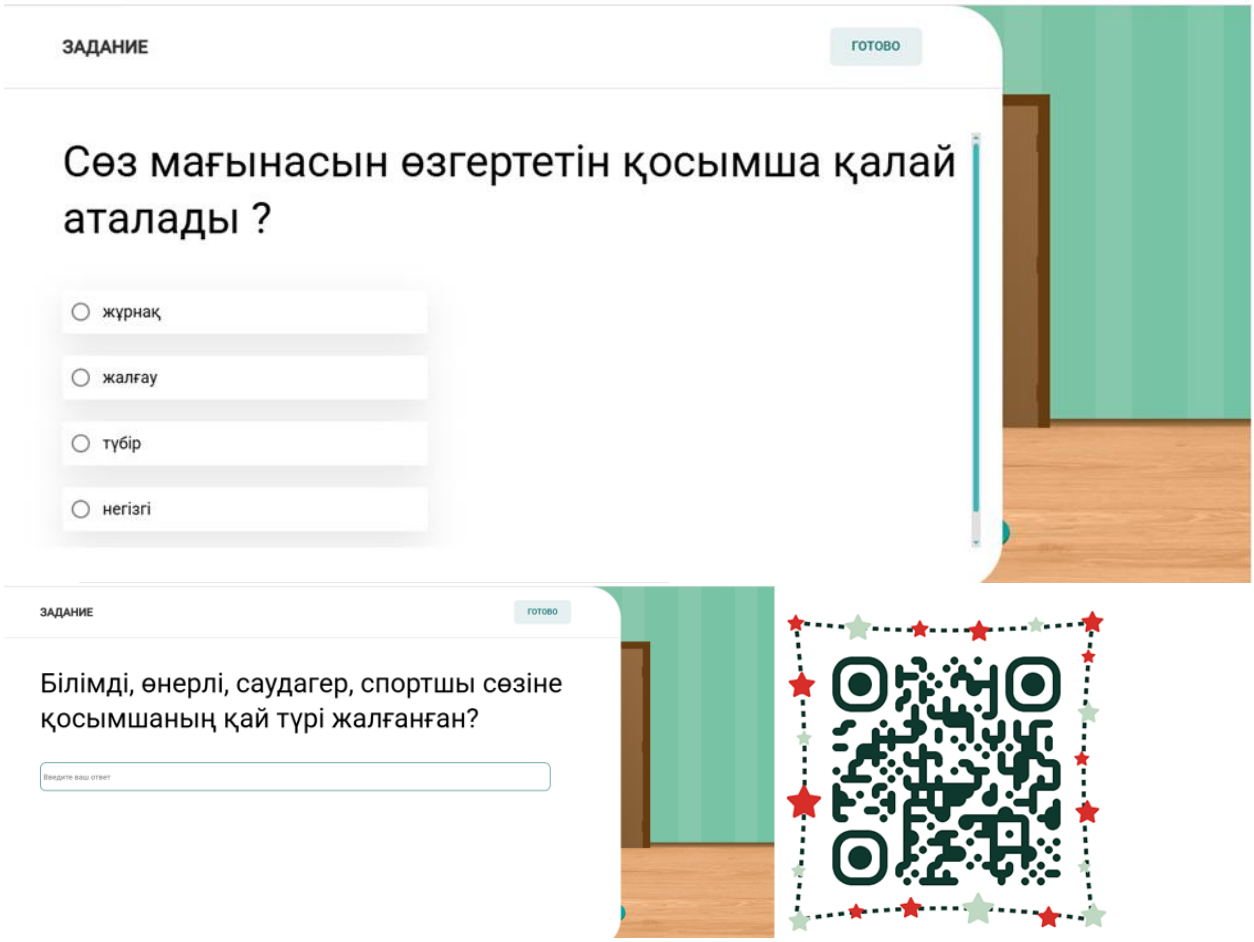

Сурет 3 - Educaplay платформасы арқылы жасалған тапсырма үлгісі

Тапсырма сілтемесі: https://www.educaplay.com/learning-resources/27634197-learning_resource.html

4. Joyteka – бұл квест тапсырмаларын құруға негізделген цифрлық білім беру платформасының негізі болып саналады. Бұл платформа мұғалімдерге стандартты сабақ форматын түрлендіріп, білімді ойын, квест элементтері арқылы жеткізуге көмектеседі.

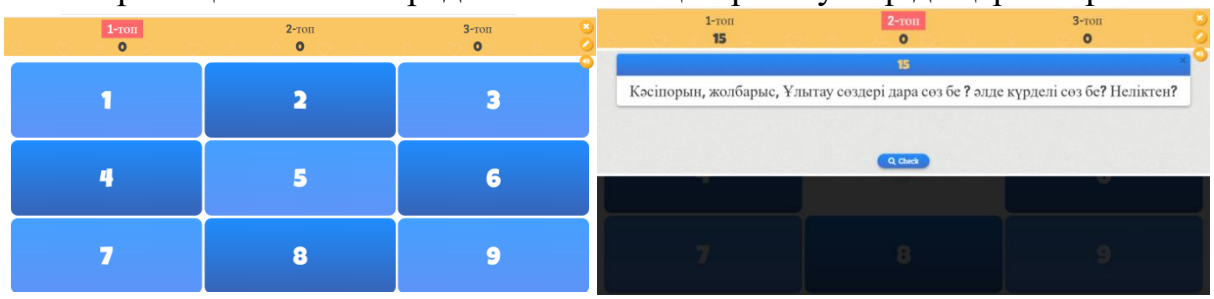

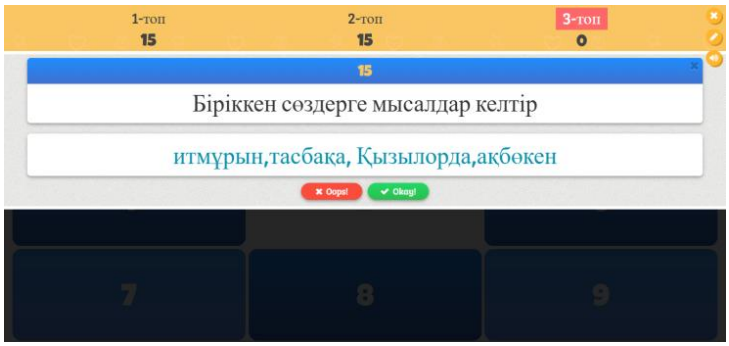

Сурет 4 –Joyteka платформасы арқылы жасалған тапсырма үлгісі

Тапсырма сілтемесі: https://joyteka.com/100368680

5.Baamboozle.com сайты – оқытуды топтық жұмыс түрінде жүргізуге бағытталған қызықты ойын түрі. Мұнда дайын ойындар мен викториналардың шаблондарын пайдаланып, сабақ процесін қызықты да интерактивті өткізуге болады. Әрбір топтан бір – бір оқушы шығып, ұяшықты таңдау арқылы оқушылар тиісті сұрақтарға жауап береді.Әр сұраққа дұрыс жауап берген сайын ұпай қосылып отырады. Сонымен қатар бонустар да қарастырылған.

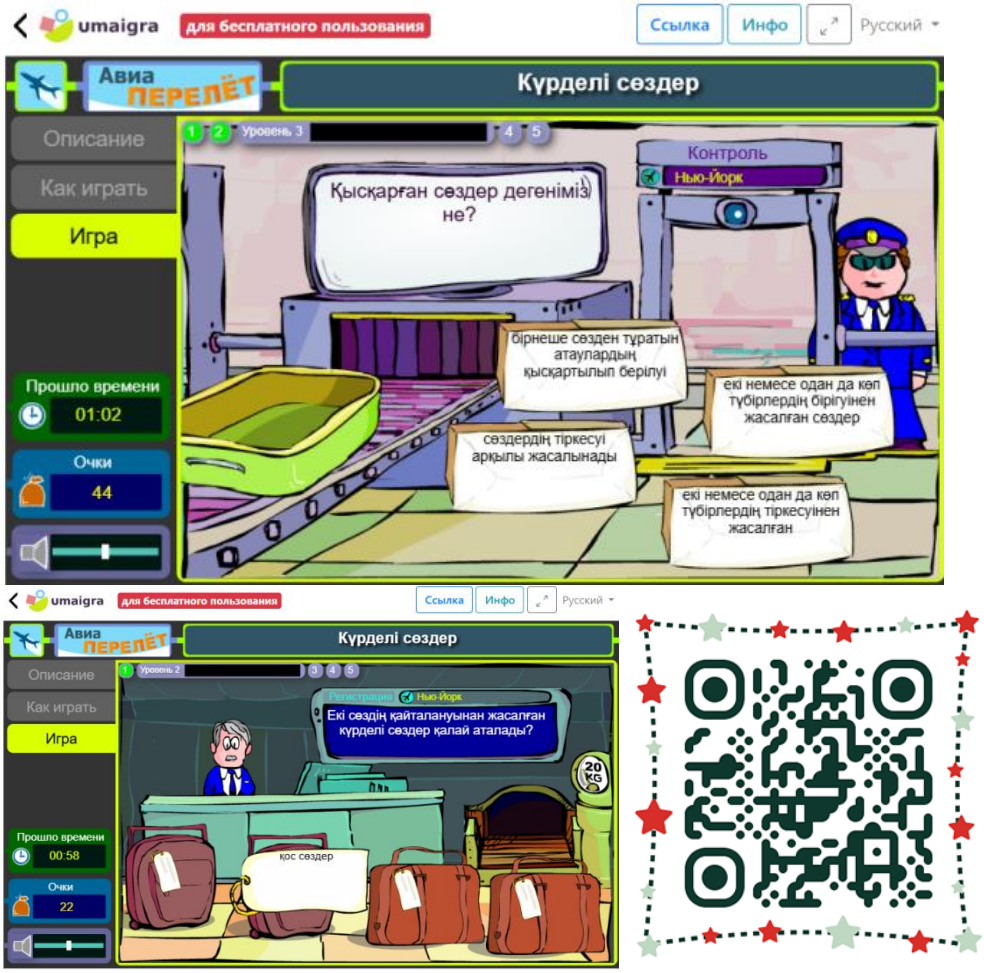

Сурет 5 - Baamboozle.com платформасы арқылы жасалған тапсырма үлгісі
Тапсырма сілтемесі: https://www.baamboozle.com/classic/4088475/3

6. Umaigra платформасы — мұғалімдерге ойын түрінде тапсырмалар жасауға, орындауға және нәтижелерін бақылауға мүмкіндік беретін интерактивті білім беру құралы. Оның мақсаты сабақтарды қызықты өткізу, оқушылардың сөздік қорын және дағдыларын дамыту, функционалды интерактивті ойындар құру, дайын шаблондар қолдану, сұрақ-жауап және логикалық тапсырмаларды орындау арқылы оқу процесін тиімді етуге бағытталады.

Сурет 6 - Umaigra платформасы арқылы жасалған тапсырма үлгісі

Тапсырма сілтемесі:
https://www.umapalata.com/zexpo/game.html?LANG=RU&idGames=177158

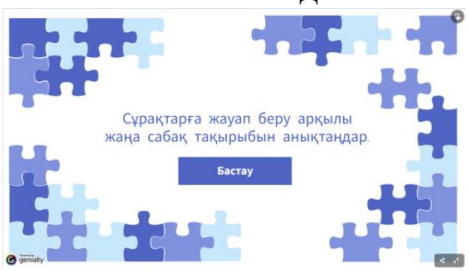
Цифрлық платформалар арқылы оқушының сөз құрамын меңгеру деңгейін арттыру мақсатында жүргізілген сабақтың қысқа мерзімді жоспары:

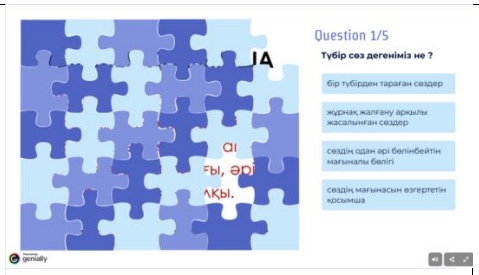
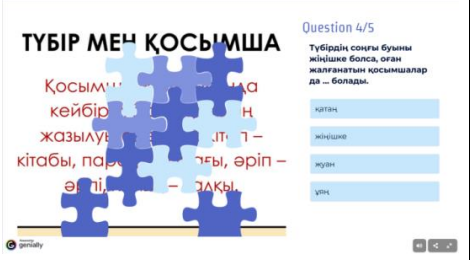
Қысқа мерзімді жоспар

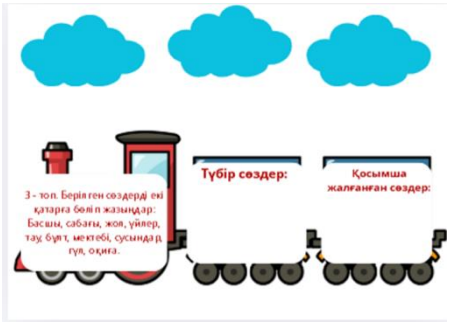
Бөлім:	**Уақыт**	
Педагогтің аты-жөні:	Өмірзақ Нұрайым	
Күні:	18.11.2025ж	
Сынып: 3 В	Қатысушылар саны:	Қатыспағандар саны:
Сабақтың тақырыбы:	**Түбір мен қосымша**	
Оқу бағдарламасына сәйкес оқыту мақсаттары:	3.4.1.2 түбір сөздегі -ы, -і-нің дауысты дыбыстан басталатын қосымша жалғанған кездегі өзгерісін сақтап жазу.	

Сабақтың мақсаты:	Түбірсөздегі -ы, -і -ніңдауыстыдыбыстанбасталатынқосымшажалғанғанкездегіөзгерісінсақтапжазады.
Құндылықтар:	Бастағанісінсоңынадейінжеткізебілу; Айқындылығы: әділдікжәнежауапкершілікайы; Апталықдәйексөз:«Жауапкершілік – адамгершіліккасиеттіңкөрінісі»

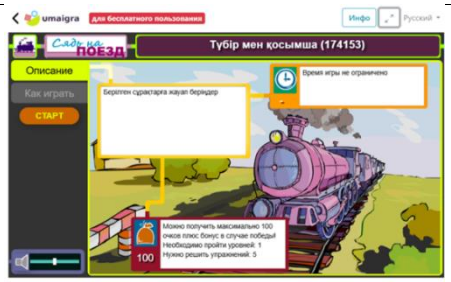
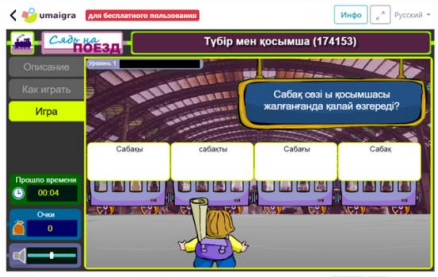
Сабақтың барысы

Сабақтың кезеңі\ уақыты	Педагогтің әрекеті	Оқушының әрекеті	Бағалау	Ресурстар
Сабақтың басы 7 мин	**Мұғалімменсәлемдесу Топқабірігу.** **«Ою» әдісі.** Оюдыңортасынашаотырып, өздеріңніңтоптарыңдыанықтаңдар. Өткенді қайталау. Жаңа сабақтағы ережені анықтау. Genially.com платформасы бойынша «Пазл» әдісі 	Мұғалімменсәлемдеседі. 4 топқа бірігеді. Тақпақты барлығы бірге айтады. Өткен сабақ бойынша тест тапсырма-	«Ауызша мадақтау» әдісі: Жарайсың! Тамаша! Жақсы! Арнайы мадақтау смайликтері	Ою суреттері Суреттер https://view.genially.com/678fe05db

	   Жарайсыңдар! Бүгінгі сабағымыздың тақырыбы мен ережесіне мән берейік!	ларына жауап береді. Жаңа сабақ тақырыбы мен ережені анықтайды.		0e9a14c2a5e4835
Сабақтың ортасы 35 мин 2 мин 3 мин

7 мин	Бұл сөздердің түбірін тауып, жазуда қалай өзгергенін айтып көр. Топтық жұмыс. 1 - топ. 2 - топ. 3-топ. 4 - топ. 	береді. 4 топ өздеріне берілген тапсырманы мұқият орындайды. Түбір сөз бен қосымша жалғанған сөздерді ажыратады.	Арнайы мадақтау смайликтері 	Топтарға арналған тарат-па парақтары

1 мин	**Сергітусәті: Жапондықсергітусәті**	Сергіту сәтін орындайды.	**Жарайсың-дар!**	https://www.youtube.com/watch?v=D
5 мин

6 мин	 	Бекіту сұрақтары-на жауап береді. .	 	lata.com/zexpo/game.html?LANG=RU&idGames=174153
Сабақ-тың соңы 3 мин	**Кері байланыс:** **«Әуе шары» әдісіБүгінгі сабақта ..... білдім.** **Маған ұнағаны .....** **Қиындықтудырды.....** Үйге тапсырма: 35 – жаттығу.89 – бет.	Сабаққа кері байланыс береді. Үй тапсырма-сын жазып алады.	10 баллдық жүйемен бағаланады.	Кері байла-ныс суреті

Осы қысқа мерзімді жоспар бойынша жүргізілген сабақта оқушылар белсене қатыса отырып, тақырыпты жоғары деңгейде меңгере білді. Сабақтың басында және соңында қолданылған Genially және Umaigra платформалары негізінде жүйелі түрде жүргізілді. Оқушылар түбір мен қосымшаны, олардың жазылу ерекшеліктерін меңгере отырып, тапсырмаларды тиімді түрде орындай білді.

Қорытындылай келе, цифрлық платформалар бастауыш сыныпта сөз құрамын оқытудың тиімді әрі заманауи құралы болып табылады. Оларды

жүйелі, мақсатты және әдістемелік тұрғыдан дұрыс қолдану оқушылардың тілдік білімін тереңдетіп қана қоймай, олардың танымдық белсенділігін арттырып, шығармашылық қабілеттерінің дамуына да ықпал етеді. Сонымен қатар, цифрлық ресурстар арқылы оқушылардың өз бетімен жұмыс жасау дағдылары қалыптасып, білімді меңгеру үдерісі қызықты әрі қолжетімді бола түседі. Интерактивті тапсырмалар, ойын элементтері мен көрнекіліктер оқушының пәнге деген қызығушылығын оятып, оқу мотивациясын күшейтеді.

Осыған байланысты бастауыш сынып мұғалімдеріне сөз құрамын оқыту барысында цифрлық білім беру платформаларын кеңінен әрі тиімді қолдану ұсынылады. Мұғалімдер цифрлық құралдарды сабақтың мақсатына сай таңдап, оларды дәстүрлі оқыту әдістерімен ұштастыра білсе, оқу үдерісінің нәтижелілігі айтарлықтай артады. Сондай-ақ, цифрлық сауаттылықты дамыту, оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескеру және кері байланысты уақтылы ұйымдастыру – сапалы білім берудің маңызды шарттарының бірі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Әлімжанов Д. Қазақ тілін оқыту әдістемесі [Мәтін]: оқу құралы / арнаулы ред. А. Әбілқаев. – Алматы, 1965. – 86 б.
2.Балақаев М. 2-класта қазақ тілін оқыту // Бастауыш кластарда қазақ тілін оқыту методикасы. – Алматы: Мектеп, 1987.
3.Жоламанова Т.М. / Жаңа педагогикалық технологиялар:оқу құралы. Қарағанды: «Ақнұр» баспасы», 2018. -208 б.
4.Жұмабаева Ә. Е., Уайсова Г. И. Қазақ тілі оқыту әдістемесі: оқу құралы. – Алматы, 2018. – 202 б.
5. Жұмабаева Ә.Е., Уайсова Г.И., Сәдуақас Г.Т. Қазақ тілі. Жалпы білім беретін мектептің 3 - сыныбына арналған оқулық. 2 бөлімді / - Алматы: Атамұра, 2018. - 128 бет.
6.Кәтембаева Б. Қазақ тілін оқыту: методикалық нұсқау. – Алматы: Мектеп, 1985. – 84 б.
7.Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері = Вопросы казахского языкознания. – Алматы: Арыс баспасы, 2007. – 488 б.
8.Сарыбаев Ш. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс баспасы, 2014. – 640 б.
9.Седова А. В. Цифровые платформы в системе управления качеством образования // – 2024. – Т. 10, № 4. – С. 198–201. – DOI: 10.24412/2500-1000-2024-10-4-198-201.

ҒТАМР: 15.01.11

ТҰЛҒАЛЫҚ ДАМУДА ӨМІРЛІК РӨЛДІ ІЗДЕУ КЕЗЕҢДЕРІ

Абжами Темірлан
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
ПП-24-1 оқу тобының студенті,
Аманбайқызы Райхан
ғылыми жетекшісі,
психология магистрі,
«Педагогика, психология және
бастауыш оқыту әдістемесі» ББББ

Аңдатпа. Бұл мақалада тұлғаның өмірлік рөлді іздеу кезеңдері және оның қалыптасуына әсер ететін факторлар қарастырылады. Автор тұлғалық дамудың әлеуметтік және психологиялық аспектілерін талдай отырып, өмірлік рөлдің маңыздылығын ашады. Сонымен қатар, отандық және шетелдік ғалымдардың теориялары негізінде тұлғаның өзін-өзі анықтау процесі сипатталады. Мақалада жастар арасындағы өмірлік бағытты таңдау мәселелері мен оны шешу жолдары ұсынылған.

Кілт сөздер: тұлға, өмірлік рөл, тұлғалық даму, өзін-өзі тану, психология

Аннотация: В статье рассматриваются этапы поиска жизненной роли личности и факторы, влияющие на её формирование. Автор анализирует социальные и психологические аспекты развития личности. Также раскрываются взгляды отечественных и зарубежных ученых. Приводятся пути решения проблем самоопределения молодежи.

Ключевые слова: личность, жизненная роль, развитие, самоопределение, психология

Abstract: This article examines the stages of searching for life roles in personal development and the factors influencing their formation. The author analyzes the social and psychological aspects of personality development. The views of domestic and foreign scientists are also discussed. Solutions to youth self-determination issues are proposed.

Keywords: personality, life role, development, self-identification, psychology

Тұлғалық даму – адамның бүкіл өмірін қамтитын, көпқырлы және динамикалық процесс. Бұл процесс барысында адам тек биологиялық тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік және психологиялық тұрғыдан да қалыптасады. Тұлғаның қоғамдағы орнын табуы, өз «Менін» түсінуі және өмірлік мақсаттарын айқындауы – оның өмірлік рөлді іздеу кезеңдерімен тығыз байланысты.

Өмірлік рөл – бұл тұлғаның қоғамдағы орнына сәйкес атқаратын функциялары, мінез-құлық үлгілері мен әлеуметтік жауапкершілігінің жиынтығы. Адам өмір бойы түрлі рөлдерді (оқушы, дос, маман, ата-ана) меңгеріп, оларды үйлестіруге тырысады. Осы тұрғыдан алғанда, өмірлік рөлді іздеу – тұлғалық дамудың негізгі механизмдерінің бірі болып табылады.

Өмірлік рөл ұғымының ғылыми негізі әлеуметтік психологияда қалыптасты. Бұл бағытта Джордж Герберт Мид адамның тұлғасы қоғаммен өзара әрекеттесу барысында қалыптасатынын атап өтті. Оның пікірінше, адам өзін басқалардың көзімен бағалау арқылы өзінің рөлін түсінеді.

Кейін Якоб Леви Морено рөлдік теорияны дамытып, тұлғаның әртүрлі жағдайларда әртүрлі рөлдерді орындайтынын дәлелдеді. Ол психодрама әдісі арқылы адамның ішкі күйін, әлеуметтік рөлдерін тәжірибе жүзінде зерттеген.

Тұлғаның даму кезеңдерінде өмірлік рөлді іздеу мәселесін Эрик Эриксон терең қарастырды. Оның теориясы бойынша, адам өмірінде бірнеше психоәлеуметтік кезеңдерден өтеді. Әсіресе жасөспірімдік кезеңде «идентификация дағдарысы» орын алады, яғни адам өзінің болашақтағы орнын, кәсібін және өмірлік бағытын анықтауға тырысады.

Қазақстандық ғалымдардың еңбектерінде де тұлғаның өмірлік рөлін қалыптастыру мәселесі маңызды орын алады. Кәмал Жақыпов тұлғаның қарым-қатынас жүйесінде қалыптасуын зерттеп, әлеуметтік ортаның маңыздылығын көрсеткен. Рымғали Бердібаев ұлттық құндылықтардың тұлға дамуына әсерін қарастырса, Шерездиякова тұлғаның әлеуметтік бейімделу және рөлдік мінез-құлық ерекшеліктерін зерттеген.

Тұлғаның өмірлік рөлді іздеу процесі кезең-кезеңімен жүзеге асады. Әр кезеңнің өзіндік психологиялық ерекшеліктері бар:

Балалық кезеңде бала қоршаған ортаны танып, ересектердің мінез-құлқын қайталау арқылы алғашқы рөлдерді меңгереді. Ойын әрекеті бұл кезеңде негізгі құрал болып табылады.

Жасөспірімдік кезеңде тұлға өзін-өзі тануға, жеке ерекшеліктерін анықтауға тырысады. Бұл кезеңде ішкі қайшылықтар мен күмәндар жиі кездеседі.

Жастық кезеңде адам нақты өмірлік мақсаттар қойып, мамандық таңдайды. Қоғамда өз орнын табуға ұмтылады.

Ересектік кезеңде тұлға тұрақты рөлдерді (отбасы, жұмыс, әлеуметтік статус) бекітеді және оларды тиімді үйлестіруге тырысады.

Кесте 1 – Тұлғаның өмірлік рөлді іздеу кезеңдері

Кезең	Ерекшеліктері	Психологиялық сипаттама
Балалық шақ	Ойын арқылы үйрену	Еліктеу, қабылдау

Жасөспірімдік	Өзін іздеу	Дағдарыс, сәйкестендіру
Жастық шақ	Таңдау жасау	Мақсат қою, шешім қабылдау
Ересектік	Тұрақтану	Жауапкершілік, тұрақтылық

Тұлғаның өмірлік рөлді іздеу процесін тиімді ұйымдастыруда шетелдік тәжірибелерді қолдану ерекше маңызға ие. Дамыған елдердің білім беру және психологиялық қолдау жүйелері тұлғаның өзін-өзі анықтауына бағытталған нақты механизмдермен ерекшеленеді. Мәселен, Финляндия мемлекетінде білім беру жүйесі оқушылардың жеке қабілеттерін ерте анықтауға және оларды дамытуға бағытталған. Мұнда оқушыларға еркін таңдау мүмкіндігі беріліп, олардың қызығушылықтарына сәйкес бағытта дамуына жағдай жасалады.

Ал Жапония елінде тұлғаның әлеуметтік жауапкершілігі мен ұжымдық сана-сезімін қалыптастыру басты назарда. Оқушылар мектеп қабырғасынан бастап қоғамдағы өз рөлін сезінуге, міндеттерін орындауға және әлеуметтік нормаларды сақтауға үйретіледі. Бұл өз кезегінде олардың болашақта белгілі бір әлеуметтік рөлді саналы түрде қабылдауына ықпал етеді.

АҚШ мемлекетінде тұлғаның өмірлік жолын анықтауға арналған кәсіби бағдар беру жүйесі жоғары деңгейде дамыған. Арнайы психологиялық тесттер, кеңес беру орталықтары, мансаптық жоспарлау бағдарламалары тұлғаның қабілеттері мен қызығушылықтарын ескере отырып, дұрыс бағыт таңдауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, әрбір тұлғаның даралығына ерекше мән беріледі.

Тұлғаның өмірлік рөлін қалыптастыруға әсер ететін факторлар кешенді сипатқа ие. Ең алдымен, отбасы институты тұлғаның бастапқы әлеуметтік ортасы ретінде оның құндылықтары мен мінез-құлық үлгілерін қалыптастырады. Ата-ананың тәрбиесі, қарым-қатынас стилі және қолдауы тұлғаның өзін-өзі бағалауына тікелей әсер етеді.

Екіншіден, білім беру жүйесі тұлғаның интеллектуалдық және кәсіби дамуына ықпал етеді. Мектеп пен жоғары оқу орындары тек білім беріп қана қоймай, сонымен қатар тұлғаның өмірлік бағытын анықтауға көмектесетін әлеуметтік орта болып табылады.

Үшіншіден, әлеуметтік орта, оның ішінде достар, құрдастар тобы және қоғамдағы жалпы мәдени құндылықтар тұлғаның рөлдік мінез-құлқына әсер етеді. Қоғамдағы стереотиптер мен күтулер де тұлғаның таңдауларына ықпал етуі мүмкін.

Өмірлік рөлді іздеу барысында тұлға белгілі бір психологиялық ерекшеліктерді бастан кешіреді. Бұл кезеңде адам өзін-өзі тануға ұмтылады, өз қабілеттерін бағалайды және болашаққа қатысты шешімдер қабылдауға

тырысады. Алайда, бұл процесс әрқашан оңай бола бермейді. Көп жағдайда тұлғада күмән, сенімсіздік, қорқыныш сияқты сезімдер пайда болады.

Әсіресе жасөспірімдік және жастық кезеңдерде тұлғалық дағдарыс жиі кездеседі. Бұл құбылыс Эрик Эриксон сипаттаған «идентификация дағдарысымен» тығыз байланысты. Яғни, тұлға өзінің кім екенін, қандай рөл атқаратынын және өмірлік мақсатын анықтауға тырысады.

Мұндай жағдайда психологиялық қолдаудың рөлі ерекше. Уақытылы көрсетілген кәсіби көмек тұлғаның дұрыс бағыт таңдауына, өзіне деген сенімділігін арттыруға және өмірлік мақсаттарын нақтылауға мүмкіндік береді.

Алдын алу және қолдау шаралары кешенді түрде жүзеге асырылуы тиіс. Олардың қатарына мыналар жатады:

- Білім беру ұйымдарында жүйелі кәсіби бағдар беру жұмыстарын жүргізу;
- Психологиялық қызметтердің қолжетімділігін арттыру;
- Жастар арасында өзін-өзі тану және дамыту тренингтерін ұйымдастыру;
- Ата-аналармен түсіндіру жұмыстарын жүргізу;
- Тұлғаның жеке ерекшеліктерін ескере отырып, қолдау көрсету.

Сонымен қатар, мемлекет деңгейінде де жастардың тұлғалық дамуына ерекше көңіл бөлінуде. Қазақстан Республикасында жастар саясаты аясында көптеген бағдарламалар жүзеге асырылуда. Бұл бағдарламалар жастардың білім алуына, кәсіби қалыптасуына және қоғамда өз орнын табуына бағытталған.

Қазіргі таңда жаһандану жағдайында жастардың алдында таңдау мүмкіндіктері көбейгенімен, бұл өз кезегінде шешім қабылдауды күрделендіреді. Сондықтан тұлғаның өмірлік рөлді іздеу процесін ғылыми тұрғыда зерттеу және оған қолдау көрсету – өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Осылайша, тұлғаның өмірлік рөлді іздеу процесі – көпқырлы, күрделі және үздіксіз жүретін психологиялық құбылыс. Оны тиімді жүзеге асыру үшін жеке тұлға, отбасы, білім беру жүйесі және мемлекет деңгейінде өзара үйлесімді әрекет қажет.

Қорытынды

Зерттеу нәтижесінде тұлғаның өмірлік рөлді іздеу процесі оның дамуының маңызды және күрделі кезеңдерінің бірі екені анықталды. Әсіресе жастар арасында өзін-өзі анықтау, болашақ кәсібін таңдау және қоғамдағы орнын табу мәселелері өзекті болып отыр. Өмірлік рөлді дұрыс қалыптастыру тұлғаның психологиялық тұрақтылығына, әлеуметтік бейімделуіне және өмір сапасының артуына тікелей әсер етеді.

Осыған байланысты, тұлғаның өмірлік рөлін қалыптастыру үшін кешенді шаралар қажет. Жеке деңгейде – өзін-өзі тану мен дамыту, отбасылық деңгейде – қолдау мен дұрыс бағыт беру, ал мемлекеттік деңгейде – білім

беру жүйесін жетілдіру мен кәсіби бағдар беру жұмыстарын күшейту маңызды болып табылады.

Әдебиеттер:

1.Кәмал Жақыпов. Тұлға психологиясы. – Алматы, 2020.
2.Эрик Эриксон. Identity and Life Cycle. – New York, 1968.
3.Джордж Герберт Мид. Mind, Self and Society. – Chicago, 1934.
4.Якоб Леви Морено. Psychodrama. – New York, 1946.
5.Рымғали Бердібаев. Ұлттық тәрбие негіздері. – Алматы, 2019.
6.Шерездиякова. Әлеуметтік психология негіздері. – Алматы, 2021.

ҒТАМР 14.29.23

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДАҒЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ КОРРЕКЦИЯСЫ

Сайлауова Меруерт Асылбекқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
До-25-1у оқу тобының студенті,

Шеримова Алия Сакеновна
педагогика ғылымдарының магистрі
«Педагогика және психология» кафедрасы

Аңдатпа: Мақалада мектепке дейінгі балалардағы мінез-құлық ерекшеліктері мен олардың коррекциясы мәселесі қарастырылады. Агрессия, гиперактивтілік, алаңдаушылық және аутистік спектр бұзылыстарының себептері мен белгілері талданады. Коррекциялық жұмыстың негізгі бағыттары: ойын терапиясы, арт-терапия, нейропсихологиялық коррекция және отбасылық терапия сипатталады. Педагог пен психологтың баланың дамуындағы рөліне ерекше назар аударылады. Мінез-құлық бұзылыстарын ерте анықтау мен кешенді коррекциялық жұмыстың маңыздылығы дәлелденеді.

Кілт сөздер: мінез-құлық бұзылыстары, мектепке дейінгі бала, коррекциялық жұмыс, ойын терапиясы, гиперактивтілік

Аннотация: В статье рассматриваются особенности поведения детей дошкольного возраста и методы их коррекции. Анализируются причины и признаки агрессии, гиперактивности, тревожности и расстройств аутистического спектра. Описываются основные направления коррекционной работы: игровая терапия, арт-терапия, нейропсихологическая коррекция и семейная терапия. Особое внимание уделяется роли педагога и психолога в развитии ребёнка. Обосновывается значимость раннего выявления поведенческих нарушений и комплексной коррекционной работы.

Ключевые слова: поведенческие нарушения, дошкольник, коррекционная работа, игровая терапия, гиперактивность

Abstract: This article examines the behavioral characteristics of preschool children and methods of their correction. The causes and signs of aggression, hyperactivity, anxiety, and autism spectrum disorders are analyzed. The main directions of correctional work are described: play therapy, art therapy, neuropsychological correction, and family therapy. Special attention is paid to the role of teachers and psychologists in child development. The importance of early detection of behavioral disorders and comprehensive correctional interventions is substantiated.

Keywords: behavioral disorders, preschool child, correctional work, play therapy, hyperactivity

Мектепке дейінгі кезең – баланың тұлғасы қалыптасатын, мінез-құлқының негізгі үлгілері орнығатын ең маңызды даму кезеңі болып табылады. Осы уақытта балада ерік-жігер, эмоционалдық реттелу, қарым-қатынас дағдылары, сондай-ақ моральдық-этикалық бағдарлар бастамасы қалыптасады. Алайда бұл кезеңде балалардың едәуір бөлігінде мінез-құлық бұзылыстары байқалуы мүмкін: агрессия, гиперактивтілік, алаңдаушылық, аутистік белгілер немесе тежелу. Аталған мәселелер ата-аналар мен педагогтар үшін ғана емес, тұтас қоғам үшін де өзекті болып қала береді. Ерте анықталған мінез-құлық ерекшеліктері мен уақтылы жүргізілген коррекциялық жұмыс баланың одан арғы дамуына оң ықпал ете алады [1, 12 б.].

Мектепке дейінгі балалардағы мінез-құлық бұзылыстары мәселесі психология, педагогика және медицина ғылымдарының өзара тоғысуында зерттеліп келеді. Л.С. Выготский мектепке дейінгі балалық шақта ойын іс-әрекетінің баланың мінез-құлқын реттеудегі шешуші рөлін атап өтті [2, 78 б.]. Д.Б. Эльконин болса, осы кезеңде рөлдік ойынның балалар арасындағы қарым-қатынас нормаларын меңгеруге ықпалын терең зерттеді. Қазіргі психологиялық зерттеулер ерте балалық шақтағы мінез-құлықтың биологиялық, психологиялық және әлеуметтік факторлардың өзара әсерімен қалыптасатынын дәлелдейді.

Мінез-құлық ерекшеліктерінің түрлері мен себептері

Мектепке дейінгі балалардағы мінез-құлық ерекшеліктері бірнеше негізгі топқа бөлінеді. Бірінші топқа агрессивті мінез-құлық жатады. Агрессия – баланың ашуланшақтығы, тітіркенгіштігі, физикалық немесе вербальдық шабуылдауы арқылы көрінеді. Ол бірнеше себептен туындайды: отбасылық дисфункция, ата-аналардың балаға деген суықтығы немесе, керісінше, артық қатаңдығы, теледидар мен гаджеттердің зорлық-зомбылық мазмұнына шамадан тыс ұшырасуы. Агрессивті мінез-құлықтың уақтылы байқалмауы мектеп жасында қиын педагогикалық жағдайға ұласуы мүмкін.

Екінші маңызды топты гиперактивтілік пен зейін тапшылығы синдромы (ЗТС) құрайды. Бұл бұзылыс бар балалар тыныш отыра алмайды, жиі алаңдайды, тапсырмаларды аяқтай алмайды, импульсивтілік таныту арқылы ерекшеленеді. Зерттеулерге сәйкес, мектепке дейінгі балалардың шамамен 5–8%-ында ЗТС белгілері байқалады. Генетикалық факторлармен қатар, жүктілік кезіндегі стресс, перинатальдық асфиксия және ерте балалық шақтағы орталық жүйке жүйесінің зақымдануы осы бұзылыстың себептері ретінде қарастырылады.

Үшінші топқа алаңдаушылық пен қорқыныш жатады. Мектепке дейінгі балаларда жаңа ортаға немесе бөтен адамдарға деген қорқыныш табиғи болып саналады. Алайда бұл қорқыныштар баланың күнделікті өміріне, ойынына, достарымен қарым-қатынасына кедергі жасаса, мамандық назарын қажет етеді. Тырысу мен стресске сезімталдықтың жоғарылауы баланың ата-аналарынан бөлу кезінде шамадан тыс жылауымен, ұйқы бұзылуымен, психосоматикалық белгілерімен көрінеді.

Аутистік спектр бұзылыстарының (АСБ) алғашқы белгілері де мектепке дейінгі кезеңде байқалады. Бұл балалар көз контактісінен қашады, атына жауап бермеуі мүмкін, рутинадан ауытқуға шыдамайды, тіл дамуы баяу болуы немесе регрессия болуы мүмкін. АСБ-ның ерте диагностикасы коррекциялық нәтижені айтарлықтай жақсартады деген ғылыми дәлелдер бар [3, 67 б.].

Коррекциялық жұмыс бағыттары

Мектепке дейінгі балалардағы мінез-құлық ерекшеліктерін коррекциялау кешенді, жүйелі және жеке тұлғаға бағытталған тәсілді талап етеді. Коррекциялық жұмыстың тиімді болуы ата-ана, педагог пен психолог арасындағы тығыз ынтымақтастыққа байланысты.

Ойын терапиясы – мектепке дейінгі балалармен жүргізілетін коррекциялық жұмыстың ең тиімді тәсілдерінің бірі. Ойын арқылы бала өзінің эмоцияларын бейімдейді, қарым-қатынас дағдыларын жаттықтырады, сондай-ақ оны алаңдататын жағдайларды «ойнап» шығарады. Ойын терапиясының рөлдік, нарративтік, шығармашылық сияқты бірнеше түрі бар. Рөлдік ойындарда бала әртүрлі бейнелерді қабылдай отырып, мінез-құлық үлгілерін меңгереді.

Арт-терапия – бейнелеу өнері, музыка, қол жұмыстары арқылы баланың ішкі толқынысын сыртқа шығаруға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл, әсіресе вербальды байланысы шектеулі балалар үшін тиімді. Сурет салу, саз балшықпен жұмыс, ырғақтық қозғалыс – барлығы баланың эмоционалдық реттелуін жақсартады.

Мінез-құлықты реттеу технологиялары ішінде оң нығайту (позитивті күшейту) принципіне негізделген тәсілдер ерекше орын алады. Баланың жақсы мінез-құлқын мадақтау, оны байқап, атап көрсету – ол үлгіні бекітеді. Керісінше, жазалауға негізделген тәсілдер балада стресс пен қарсылықты

тудыруы мүмкін. Жетілген батыс психологиясында «тайм-аут», «тыныш бұрыш» сияқты тәсілдер оң нығаймен үйлестіріле қолданылады [4, 56 б.].

Нейропсихологиялық коррекция – жүйке жүйесінің жетілмеуімен байланысты мінез-құлық бұзылыстарында (ЗТС, моторлық дамудың кешігуі) тиімді. Мидың жоғары психикалық функцияларын дамытуға бағытталған арнайы жаттығулар жүйесі қолданылады. Бұл тәсіл нейропсихолог маманымен жүргізіледі.

Отбасылық терапия мен ата-аналарға кеңес беру – баланың мінез-құлқына отбасылық жүйенің ықпалы зор болғандықтан, тек баламен жұмыс жасаумен шектелмей, ата-аналарды да процеске белсенді тарту қажет. Ата-аналар баламен тиімді қарым-қатынас орнату, шекараларды қою, жағымды эмоциональдық климат жасау тәсілдерін үйренеді.

Педагог рөлі мен мектепке дейінгі мекемелердің маңызы

Балабақша педагогтары мінез-құлық ерекшеліктерін бірінші байқайтын мамандар ретінде ерекше рөл атқарады. Топтағы баланың мінез-құлқын бақылай отырып, педагог психолог мамандарымен бірлесе жұмыс жасауы тиіс. Мектепке дейінгі мекемелерде бейімделу ортасын, жайлы психологиялық климатты қамтамасыз ету – ерте коррекцияның алғышарты болып табылады.

Инклюзивтік білім беру қағидатымен жұмыс жасайтын балабақшаларда мінез-құлық бұзылыстары бар балалар жасақта болған кезде педагогтарға ерекше дайындық қажет. Дифференцирленген тәсіл, жеке маршрут, ерекше білім берілуіне деген қажеттілік (ЕБҚ) анықталуы мен ресми жол-жобасы – бұл мектепке дейінгі деңгейде де маңызды [5, 42 б.].

Мінез-құлық бұзылыстарын ерте анықтау мен коррекциялау баланың мектепке дейін де, мектеп жасында да табысты дамуының кепілі болып табылады. Осы тұрғыдан қарағанда, мектепке дейінгі мекемелерде психологиялық-педагогикалық қызметтің жұмысын күшейту, психолог штатын қамтамасыз ету, педагогтардың білімін жаңарту – мемлекеттік деңгейде шешілетін мәселелер болуы тиіс.

Ата-аналарға арналған ұсыныстар: баламен сапалы уақыт өткізу, оның эмоцияларын жан-жақты тануға мүмкіндік беру, экран алдында өткізілетін уақытты шектеу, отбасылық ереже мен дәстүрлерді сақтау, баланың мінез-құлқына назар аудара отырып, маман кеңесіне уақтылы жүгіну.

Педагогтар мен психологтарға арналған ұсыныстар: баламен жұмысты жүйелі бақылауға негіздеу, ата-аналармен тұрақты байланысты нығайту, коррекциялық жұмысты ойын түрінде ұйымдастыру, мінез-құлық бұзылыстары бар балалармен жұмысқа арналған кәсіби біліктілікті жетілдіру.

Мектепке дейінгі балалардағы мінез-құлық ерекшеліктері – бүгінгі психология мен педагогика ғылымының өзекті мәселелерінің бірі. Агрессия, гиперактивтілік, алаңдаушылық және аутистік белгілер ерте кезеңде анықталып, кешенді коррекциялық жұмыс жүргізілген жағдайда оң нәтиже беруі мүмкін. Ойын терапиясы, арт-терапия, нейропсихологиялық коррекция,

ата-аналарды тарту – осы тәсілдердің барлығы жүйелі қолданылған кезде балада сау мінез-құлық пен толыққанды тұлғалық дамуға жол ашады. Болашақта осы бағыттағы зерттеулерді жалғастыру, отандық жағдайда апробацияланған коррекциялық бағдарламаларды әзірлеу – ғылымның алдындағы маңызды міндет болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Лютова Е.К., Монина Г.Б. Шпаргалка для родителей: психокоррекционная работа с гиперактивными, агрессивными, тревожными и аутичными детьми. – СПб.: Речь, 2007. – 136 с.
2. Выготский Л.С. Игра и её роль в психологическом развитии ребёнка // Вопросы психологии. – 1966. – № 6. – С. 62–76.
3. Гаврилушкина О.П., Дробинская А.О. Ребёнок отстаёт в развитии? Семейная школа. – М.: Дрофа, 2003. – 96 с.
4. Кряжева Н.Л. Развитие эмоционального мира детей. – Ярославль: Академия развития, 1996. – 208 с.
5. Осипова А.А. Общая психокоррекция: учебное пособие для студентов вузов. – М.: ТЦ Сфера, 2002. – 512 с.

ҒТАМР 14.29.23

ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУДІ ҚАЖЕТ ЕТЕТІН БАЛАЛАР ҮШІН ДАМЫТУШЫ ЭКО-ОЙЫНШЫҚТАРДЫҢ ПАЙДАСЫ

Құрманәлиева Жаннұр Нұрланқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
До-25-1у оқу тобының студенті,
Шеримова Алия Сакеновна
педагогика ғылымдарының магистрі,
«Педагогика және психология» кафедрасы

ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУДІ ҚАЖЕТ ЕТЕТІН БАЛАЛАР ҮШІН ДАМЫТУШЫ ЭКО-ОЙЫНШЫҚТАРДЫҢ ПАЙДАСЫ

Аңдатпа:Бұл мақалада ерекше білім беруді қажет ететін балалар үшін дамытушы эко-ойыншықтардың маңызы мен пайдасы жан-жақты қарастырылады. Ойыншықтың бала дамуына әсері, оның танымдық, логикалық және шығармашылық қабілеттерді қалыптастырудағы рөлі сипатталады. Сонымен қатар, экологиялық таза материалдардан жасалған ойыншықтардың қауіпсіздігі мен артықшылықтары, ал сапасыз, улы материалдардан өндірілген ойыншықтардың бала денсаулығына тигізер зияны талданады. Зерттеу бөлімінде «Кілттер мен құлыптар» логикалық

ойынының балалардың зейінін, ойлау қабілетін және шыдамдылығын дамытудағы тиімділігі көрсетіледі. Мақалада ата-аналарға ойыншық таңдауда жауапкершілікпен қарау қажеттігі туралы қорытынды ұсыныстар беріледі.

Кілт сөздер: эко-ойыншықтар, ерекше білім беру, бала дамуы, логикалық ойлау, қауіпсіз ойыншық, сапасыз ойыншық, денсаулық, экологиялық материалдар, шығармашылық қабілет, танымдық даму.

Аннотация:В статье рассматривается значение развивающих эко-игрушек для детей с особыми образовательными потребностями. Описывается влияние игрушек на развитие ребенка, их роль в формировании познавательных, логических и творческих способностей. Также анализируются преимущества экологически чистых игрушек, изготовленных из безопасных материалов, и вред некачественных игрушек, содержащих токсичные вещества. В исследовательской части показана эффективность логической игры «Ключи и замки» в развитии внимания, мышления и усидчивости детей. В заключении даются рекомендации родителям по ответственному выбору игрушек.

Ключевые слова: эко-игрушки, особые образовательные потребности, развитие ребенка, логическое мышление, безопасные игрушки, некачественные игрушки, здоровье, экологические материалы, творческие способности, познавательное развитие

Abstract: This article examines the importance of developmental eco-friendly toys for children with special educational needs. It describes the impact of toys on child development and their role in shaping cognitive, logical, and creative abilities. The advantages of environmentally friendly toys made from safe materials are analyzed, as well as the harmful effects of low-quality toys containing toxic substances. The research section highlights the effectiveness of the “Keys and Locks” logical game in developing children’s attention, thinking, and perseverance. The article concludes with recommendations for parents on choosing safe and appropriate toys.

Keywords: eco-toys, special educational needs, child development, logical thinking, safe toys, low-quality toys, health, экологические материалы, creative abilities, cognitive development

Ойыншық дегеніміз не? Бұл сұраққа «ойыншық деген балалар ойнау үшін жасалған зат» деп жауап беруге болады. Әйткенмен, ойыншықтар балалар әлеміне, тіпті үлкендер әлеміне де тән зат. Демек, ойыншық ежелден келе жатқан қол өнердің бір түрі. Белгілі суретші Н. Д. Бартрам «Ойыншық өмір айнасы» деген. Ойыншықтар әлемін зерттей отырып, осы сөздің растығына көз жеткізуге болады. Егерде бір ойыншық ертеден келе жатқан дәстүрді білдірсе, кейбіреулері өмірде болған тарихи жағдайларды паш етеді.

Балалық шақтан бастасақ, өзінің ойлау және тану қабілеті жетілген жасқа дейінгі шақта, бала үшін, оны қоршаған ортадағы нәрсенің бәрі жұмбақ. Ал

бұл жұмбақты шешуге көмектесетін құралдың бірі ойыншық. Бала ойыншықтар арқылы дүниені тани бастайды. Олар ойыншықты өзінің жанашыр жақыны тұтып, жүрегіне жақын ұстайды. Сәбидің дүниетамының бай дамуына ойыншық әсер етеді. Ойыншықтар арқылы бала өз сезімін білдіріп, қоршаған ортаны зерттейді. Ойыншық таңдау баланың ең маңызды ісі болып есептеледі. Тек баланың өз еркіне, таңдауына байланысты. Дамытушы ойыншықтар бала үшін өте маңызды, әсіресе, бес жасқа дейінгі балаларда белгілі бір дағдыларды, логикалық ойлауды дамытуға, пішіндер, өлшемдер, түстер және басқалар туралы түсінік қалыптастыруға мүмкіндік береді. Ойыншықтың балалар өмірінде үлкен роль атқаратынын Надежда Крупская атап көрсетеді. «балдырғандарға арналған ойыншықтар туралы» мақаласында ол былай жазды: «Біз балалар ойыншығы туралы мәселеге ересек адамға қандай ойыншық ұнайды деген тұрғыдан қарай алмаймыз. Біз ойыншық туралы мәселеге балаға не ұнайды және оған не керек деген тұрғыдан қарауға тиіспіз». Н.К.Крупская ойыншықта өмірдің нақты құбылыстары, адамдардың, жануарлардың образдары шынайы бейнеленген болуға тиіс деп көрсетті. Ол баланың жас ерекшеліктерін зерттеуге, соларға сәйкес ойыншықтар жасауға және іріктеуге шақырды. «Ересек адам баланың жас ерекшеліктерін мұқият зертеуге тиіс. Ойыншық жасаушылар да осыны істеуге тиіс, өйткені онысыз ойыншық баланы шынымен қуантпайдлы, оның өсуіне, дамуына көмектеспейді». Максим Горький балаларға дүние жүзі туралы, өз елі туралы білім беру кажет екенін айта келіп, былай деп жазды: «Бұған қызықты, ақылды және қарапайым жазылған шағын кітап арқылы әбден жетуге болады, ал қызықты ойыншық арқылы жету одан да оңайырақ» Түрлі жастағы топтар үшін ойыншықтар іріктеу. Сәби топтарда балалардың қимылын дамытатын және жетілдіретін ойыншықтар: домалатуға, лақтыруға арналған үлкен доптар; балалар әрлі берлі сүйретететін және кубиктер салып таситын, қуыршақтарын мінгізіп серуендететін алуан түрлі әшекейлі арбалар, жүк таситын машиналар, арбалар болуы тиіс. Табиғи шикізаттан жасалған экологиялық таза ойыншықтар үнемі танымал болып келеді. Бұл өнімдердің бір артықшылығы экологиялық таза жолмен шығарылады. Неліктен балаларға арналған экологиялық таза ойыншықтарды сатып алу керектігін білу үшін мақаланы оқыңыз.

Эко ойыншықтар әдетте ағаштан немесе қайта өңделген пластиктен жасалады. Кішкентай балаларға арналған бұл өнімдерді сатып алу арқылы біз қалдықтарды басқаруды жақсартуға және қоршаған ортаға қолдау көрсетуге үлес қосамыз. Экологиялық таза ойыншықтардың пайдасы көп. Соның бірі - балалардың ойын кезіндегі қауіпсіздігі. Сонымен қатар, олар аллергия тудырмайды және өте жиі ешқандай лак жабыны жоқ. Әдетте, ағаш ойыншықтарға белгілі бір түс беру үшін арнайы бояулар қолданылады. Олардың қауіпсіздік сертификаттары мен қатаң заңдық ережелері болуыкерек. Сондай-ақ олардың құрамында зиянды қорғасын, мұнай өнімдері, ПВХ және ең кішкентай балаларға зиянды басқа қосылыстар

болмауы керек. Эко ойыншықтар ағаш, қағаз, органикалық бамбук, қайта өңделген пластик немесе резеңке сияқты тұрақты өнімдерден жасалған. Экологиялық ойыншықтар жоғары сапалы материалдардан жасалғанымен қатар, олардың пішіндері де қызықты. Мұндай өнімдерді шығаратын компаниялар олардың ең ұсақ бөлшектеріне дейін аяқталғанына көз жеткізді. Ойыншықтар да жанасуға жағымды, бұл баланың олармен ойнағысы келеді. Балалардың ойнау тәсілдері әртүрлі, сондықтан өнім төзімді болуы керек. Оның зақымдануы өткір жиектердің пайда болуына немесе жұтуға болатын кішкене бөліктердің бөлінуіне байланысты болуы мүмкін емес. Әртүрлі пішіндегі ағаш ойыншықтар нәрестенің қолмен жұмыс істеу дағдыларына оң әсер етуі мүмкін. Олардың құрамында фталаттар сияқты улы заттар жоқ, сондықтан олар балалардағы аллергия мен демікпеге ықпал етпейді.

САПАСЫЗ ОЙЫНШЫҚТАРДЫҢ ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУДІ ҚАЖЕТ ЕТЕТІН БАЛАЛАРҒА ТИГІЗЕР ӘСЕРІ

Бүгінде ата-аналар баласына жылтыраған сапасыз ойыншықтарды әперуге құмар. Алайда оның негізі химиялық өндірістің қалдықтарынан жасалынатындықтан, баланың денсаулығына зиян екенінен хабарсыз.

ПЛАСТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ БАСҚА ДА УЛЫ МАТЕРИАЛДАРДАН ЖАСАЛАТЫН ОЙЫНШЫҚТАР НЕСІМЕН ҚАУІПТІ?

❌Сапасыз ойыншықтардың құрамына көп мөлшерде мырыш қосылады. Ал ағзаға түскен мырыш асқан жылдамдықпен миды зақымдайды;

❌Нәрестелерге арналған сыңғырлақ ойыншықтар баланың есту қабілетіне зақым келтіреді;

❌Жұмсақ резеңке ойыншықтарды бояйтын заттар құрамындағы кадмий мен қорғасын баланы асқазан, ішек дерттеріне ұшыратады.

Сондықтан балаңыздың қауіпсіздігін ойласаңыз, ЭКО-ОЙЫНШЫҚТЫ таңдауға кеңес береміз!

✅Эко-ойыншықтар денсаулыққа қауіпсіз, аллергия тудырмайтын материалдардан жасалады;

✅Ағаштан жасалған эко-ойыншықты табиғи түрде қайта өңдеуге болады.

Сонымен қатар олар қоршаған ортаға зиянын тигізбей, қайтадан табиғаттың бір бөлігіне айналады;

✅Әртүрлі эко-ойыншықтармен ойнау балалардың шығармашылық ойлауы мен қиялының дамуына ықпал етеді;

✅Эко-ойыншықтар пішінін жоғалтпай, ұзақ уақытқа дейін қызмет етеді.

Осы баланың ойлау жүйесін дамытушы құралымыз ұрпақ санасына қаншалықты қалай әсер етуде? Кез келген ойыншық өзіне тән сипатпен баланы қызықтыратыны анық. Жас баланың қызығушылығында шек болмағандықтан, оларға ойыншық таңдау да ата-анаға үлкен сын. Қазіргі қаптап тұрған небір ойыншықтар бала түгілі үлкеннің өзін бір сәтке баурап алады. Несімен? Әрине, сыртқы безендірілуімен. Әшекейі келіскен сол керемет

деген ойыншықтар балалардың тәрбиелік, танымдық көкжиегіне өз септігін тигізе ала ма? Тигізсе, қандай тұрғыда? Сонымен бірге, қазіргі қаптап тұрған ойыншықтардың қазақ баласының қанына қайсысы жақын? Бізді ойландырып отырған жай осынау ұлттық нақышы айқын ойыншықтардың өте аз мөлшерде шығып жатуы. Ол ойыншық өндіруші кәсіпкердің мүмкіндігіне байланысты болғанымен, дәл отандық ойыншық мәселесіне олай бір жақты қарауғаболмайды.

Баланың мінезі қандай болатыны ата-анаға байланысты. Өсіп келе жатқан балаға әр нәрсенің жақсы әрі жаман жағын айту керек. Сондықтан, балалар ойыншығына үлкен көңіл бөлінуі керек.

Ойыншық баланың тек ермегі ғана емес. Әрбір ата-ана өз баласына қуаныш сыйлау үшін ештеңеден аябайтыны белгілі. Ал баланың серігі де, ермегі де ойыншық болғандықтан, баласына оның түр-түрін әперуден ата-ана әсте тартынып қалмайды. Өкінішке орай, көздің жауын алатын ойыншықтың барлығы да көршілес жатқан Қытайдан әкелінеді. Алайда, ата-ана ойыншықтардың қаншалықты бала ағзасына зияны барынан хабарсыз болғандықтан, осы жансыз заттың балаға қаншалықты қатерлі екендігін біле бермейді немесе білсе де немқұрайлық танытады. Соның салдарынан бала азап шегеді.

«КІЛТТЕР МЕН ҚҰЛЫПТАР» НҰСҚАУЛЫҒЫ

- Бірінші логикалық ойыншықтар ретінде өте қолайлы. Логикалық ойлауды, зейінділікті, табандылықты дамытады. шыдамдылықты,
- Сонымен қатар, ағаш негізіндегі кез келген құлып пен кілтті бала қалаг андай бояуға мүмкіндік береді.
- Экологиялық таза табиги ағаштан жасалған өнім балалардың ойнауына еш зиян келтірмейді.
- Осы арқылы баланың бар зейінін осы ойынға шоғырландыра аламыз

“ЭКО НОУТБУК”

Біздің дамуымыздың алдында цифрлық гаджеттерге қарсы тұру мүмкін емес магниттік экраны бар эко ноутбук көру қабілетін бұзбайды немесе миды шамадан тыс жүктемейді, бірақ керісінше:оқуға және санауға үйретеді буын, сөз, сөйлем құрауға көмектеседі. Эко ноутбукпен жұмыс істеудің мәні: бала кірістірулерде орналасқан белгілерді пайдаланады және оларды экранның магнит өрісіне орналастырады, осылайша нақты компьютердегі жұмысты имитациялайды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде, осы мәселелерді қолға алып, сырттан келетін ойыншықтың сапасына тиісті орындарда ескеріліп, қадағаланатын мәселе. Өйткені ойыншық ұлттық қауіпсіздіктің басты мәселесі. Ойыншық мәселесіне жеңіл-желпі қарауға болмайды. Ойыншық арқылы баланың ойлау қабілеті артады, сол арқылы өмірге бейімделеді. Қазіргі өзекті мәселе бала тілінің кеш шығуы, түнде оянып шыңғырып жылауы, тез ашулану теледидар, телевизор, мультфильм салдарынан. Мультфильмде баланың назарын өзінде

ұстап тұру үшін өте қанық түстер және кейіпкер өте жылдам ауысады. Бұл кезде бала мынау не зат? Не істеп жатыр деп ойланып үлгермейді. Содан баланың ойлау қабілетінде, сөйлеуінде тек көріп отыру себебінен тежелістер пайда болады. Осындайлардың алдын алу бағытында балаға жасына сай дамытушы ойыншықтарды берген жөн. Дамытушы ойыншықтар пайдасы ойлануды үйретеді. Шыдамдылыққа тәрбиелейді, зейінді шоғырландыруға көмектеседі. Бойында жиналған эмоционалдық қысымды төмендетуге септеседі. Ептілік пен дәлдікті және ұсақ мотериканы дамытады. Балғынның саусақ ұшында жүйке клеткалары орналаскан. Егер күнделікті жұмыс жасаса мидың орталық бөліктеріне әсер етіп сөйлеуіне жол ашылады. Ата-ана мен бала арасында бірге сапалы уақыт өткізе отырып ойнау эмоционалдық байланысты күшейтеді. Сондықтан үлкендер аса жауапкершілікпен қарап жас өскінге көңіл бөлген абзал.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Инклюзивті білім беру мазмұны және әдістемесі. М. Оспанбаева, Оқу құралы, Алматы 2019 жыл
2. «ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДІ ЖҮЗЕГЕ АСЫРАТЫН БІЛІМ БЕРУ
3. https://zkoipk.kz/ru/nisconf2s/773-conf.html
4. https://bilim-all.kz/jospar/3716-Inklyuzivti-bilim-beru-omir-qazhettili
5.https://qazaly.kz/kogam/32879-bala-ablein-damvtua-alay-kmektesemz.hum
6.https://www.facebook.com/khabartv/posts
7. https://kk.drink-drink.ru/eko-igrushki-chem-oni-luchshe-tradicionnyh/
8. https://stud.kz/referat/show/71557

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ТРИЗ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ

Талғатқызы Жасмин
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
До-25-1у оқу тобының студенті
Шеримова Алия Сакеновна
педагогика ғылымдарының магистрі,
«Педагогика және психология» кафедрасы

Аңдатпа: ТРИЗ – шығармашылық тапсырмаларды шешу теориясы ретінде ғылым мен техниканың түрлі салаларында қолданылып келгенімен, қазіргі таңда оны білім беру процесіне бейімдеу кеңінен қолға алынуда. Бұл технология баланың логикалық ойлауын, қиялын, шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал етеді. Ол дәстүрлі оқыту әдістерімен салыстырғанда, балаларға өз бетінше шешім қабылдауға, мәселелерді жан-жақты талдауға және жаңа идеялар ұсынуға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: ТРИЗ технологиясы, білім беру, Мектепке дейінгі педагогика, шығармашылық дағды, заманауи тәрбие.

Аннотация: ТРИЗ — это теория творческого решения проблем, которая использовалась в различных областях науки и техники, но в настоящее время широко адаптируется к образовательному процессу. Эта технология помогает развивать у ребенка логическое мышление, воображение и творческие способности. По сравнению с традиционными методами обучения, она позволяет детям принимать самостоятельные решения, всесторонне анализировать проблемы и генерировать новые идеи.

Ключевые слова: Технология ТРИЗ, образование, дошкольная педагогика, творческие навыки, современное образование.

Abstract: TRIZ is a theory of creative problem solving that has been used in various fields of science and technology, but is now widely being adapted to the educational process. This technology helps develop a child's logical thinking, imagination, and creative abilities. Compared to traditional teaching methods, it allows children to make independent decisions, analyze problems comprehensively, and come up with new ideas.

Keywords: TRIZ technology, education, Preschool pedagogy, creative skills, modern education.

Қазіргі заманғы білім беру жүйесі баланың шығармашылық әлеуетін дамытуға ерекше көңіл бөледі. Осы тұрғыда мектепке дейінгі білім беру мекемелерінде жаңа педагогикалық технологияларды енгізу қажеттілігі туындайды. Осындай инновациялық әдістердің бірі – ТРИЗ технологиясы.

ТРИЗ – шығармашылық тапсырмаларды шешу теориясы ретінде ғылым мен техниканың түрлі салаларында қолданылып келгенімен, қазіргі таңда оны білім беру процесіне бейімдеу кеңінен қолға алынуда. Бұл технология баланың логикалық ойлауын, қиялын, шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал етеді. Ол дәстүрлі оқыту әдістерімен салыстырғанда, балаларға өз бетінше шешім қабылдауға, мәселелерді жан-жақты талдауға және жаңа идеялар ұсынуға мүмкіндік береді.

Мектепке дейінгі жастағы балалардың танымдық процестері қарқынды дамитын кезең болғандықтан, оларды шығармашылыққа бағыттау – тәрбиешінің маңызды міндеттерінің бірі. ТРИЗ технологиясын қолдану арқылы баланың ойлау қабілетін дамытудың тиімді жолдары зерттеліп, мектепке дейінгі білім беру жүйесінде оның қолдану ерекшеліктері анықталуда.

Зерттеудің өзектілігі –мектепке дейінгі ұйымдарда ТРИЗ технологиясын қолдану арқылы балалардың шығармашылық ойлау қабілетін дамыту жолдарын анықтап, тәжірибеде тиімді қолдану әдістерін көрсету. Қазіргі заманғы білім беру жүйесі баланың жеке тұлғасын жан-жақты дамытуға бағытталған. Әсіресе мектепке дейінгі жастағы балалардың

шығармашылық қабілетін қалыптастыру мен дамыту — олардың болашақта өз ойын еркін жеткізе алатын, логикалық ойлай білетін, жаңашыл, креативті тұлға болып қалыптасуының негізі. Сондықтан мектепке дейінгі білім беру ұйымдарында шығармашылық ойлауды дамытуға арналған тиімді әдіс-тәсілдерді іздеу — педагогикалық ғылым мен тәжірибенің маңызды мәселелерінің бірі болып отыр. Бүгінде білім беруді жаңғырту және мектепке дейінгі ұйымдардағы тәрбиелеу-білім беру сапасын арттыру мәселесі – мемлекетіміздің басты стратегиялық бағыттарының бірі. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында, 2020–2025 жылдарға арналған білім беру бағдарламаларында мектепке дейінгі білім беру сапасына, педагогикалық технологияларды жетілдіруге, баланың шығармашылық әлеуетін дамытуға басымдық берілген. Бұл талаптарды жүзеге асыру үшін дәстүрлі оқыту әдістерін жаңаша көзқараспен қайта қарап, инновациялық әдіс-тәсілдерді енгізу қажеттігі туындайды.

Зерттеудің мақсаты – мектепке дейінгі білім беру жүйесінде ТРИЗ технологиясын қолданудың тиімділігін анықтап, оны тәжірибеде жүзеге асырудың әдістерін сипаттау. Мектепке дейінгі балалардың шығармашылық ойлау қабілетін дамытуда ТРИЗ технологиясын қолданудың маңызын теориялық және тәжірибелік тұрғыда негіздеу.

Зерттеу міндеттері:

- ТРИЗ технологиясының теориялық негіздерін қарастыру;
- Мектепке дейінгі білім беру жүйесінде ТРИЗ әдістерін қолдану ерекшеліктерін талдау;
- ТРИЗ технологиясының балалардың шығармашылық ойлау қабілетін дамытудағы рөлін анықтау;
- Педагогикалық тәжірибеде ТРИЗ технологиясын тиімді қолдану жолдарын ұсыну.

Зерттеу нысаны: мектепке дейінгі білім беру жүйесіндегі оқу-тәрбие процесі.

Зерттеу пәні: мектепке дейінгі ұйымдарда ТРИЗ технологиясын қолдану әдістері.

Триз технологиясының негізін салушы – Генрих Саулович Альтшуллер. Ол 1946 жылы өнертапқыштық тапсырмаларды шешудің ғылыми әдістемесін жасап шығаруға тырысты. Альтшуллердің пайымдауынша, шығармашылық – кездейсоқ немесе тек ерекше дарын иелеріне тән құбылыс емес, оны үйретуге, дамытуға болады. Осы тұжырым негізінде ТРИЗ пайда болды. Алғашында бұл технология өндірістік салада, ғылыми-техникалық проблемаларды шешуге бағытталған болатын. Кейінірек ол білім беру жүйесіне, оның ішінде мектепке дейінгі ұйымдарға да енгізіле бастады.

Триз – бұл дәстүрлі оқытудан өзгеше жүйе. Ол дайын білімді беруді емес, баланың өз бетінше ізденіп, шешім табуына бағыттайды. Мұнда

баланың ойлау белсенділігі, шығармашылық мүмкіндіктері алдыңғы қатарға шығады.

Триз технологиясы арқылы балалар:

- Қоршаған ортаға ерекше көзқараспен қарайды
- Заттардың қасиеттерін, байланыстарын зерттейді,
- Қиындықтарды шешудің әртүрлі жолдарын ұсынады.

Триз технологиясының мәні – шығармашылық тапсырмалар арқылы баланы логикалық ойлауға, ситуациялық талдау жасауға, балама шешімдер табуға дағдыландыру. Бұл әдіс балалардың қиялын дамытып қана қоймай, олардың эмоциялық, әлеуметтік және коммуникативтік дағдыларын дамытуға да оң әсерін тигізеді.

Мектепке дейінгі жастағы балаларға Триз технологиясын енгізу арқылы біз олардың жас ерекшелігіне сай тапсырмалар мен ойындарды қолданамыз. Мысалы, «керісінше ойлау», «қиялды дамыту», «мәселені шешудің түрлі жолдарын табу» сияқты әдістер кеңінен қолданылады. Балалар сұрақтарға жауап іздеумен ғана шектелмей, өздері сұрақтар қоя бастайды. Бұл олардың танымдық қызығушылығының артқанын көрсетеді.

ТРИЗ (Теория решения изобретательских задач) – шығармашылық және техникалық мәселелерді шешуге арналған жүйелі әдіс. Бұл әдісті кеңестік инженер-ғалым Генрих Саулович Альтшуллер (1926–1998) XX ғасырдың ортасында әзірледі.

ТРИЗ-дің пайда болуы 1946 жылы Генрих Альтшуллер мен оның әріптесі Рафаэль Шапиро өнертапқыштық мәселелерді шешудің тиімді әдістерін зерттей бастады.Олар Кеңес Одағының патенттік қорында тіркелген өнертабыстарды талдап, олардың даму заңдылықтарын анықтауға тырысты. 1948 жылы Альтшуллер ТРИЗ-дің алғашқы қағидаларын тұжырымдап, КСРО басшылығына өнертапқыштықты жетілдіру туралы ұсыныстар жіберді.Бірақ 1950 жылы Сталиндік репрессия кезінде Альтшуллер мен Шапиро «антикеңестік әрекеттері» үшін тұтқындалып, лагерьге жіберілді.

Дамуы және кеңеюі 1954 жылы Сталин қайтыс болғаннан кейін Альтшуллер ақталып, зерттеулерін қайта жалғастырды.1956 жылы алғаш рет ТРИЗ-дің негізгі қағидалары мен әдістері ресми түрде жарияланды. 1960 жылдары ТРИЗ инженерлер мен өнертапқыштар арасында танымал бола бастады.1970 жылдары Альтшуллер ТРИЗ-дің эволюция заңдылықтарын тұжырымдады, бұл жүйенің негізін қалыптастырды.

Халықаралық деңгейге шығуы 1980 жылдары Кеңес Одағында ТРИЗ зерттеу орталықтары мен оқыту бағдарламалары пайда болды.1989 жылы КСРО ыдырағаннан кейін Альтшуллер ТРИЗ-ді халықаралық деңгейде дамытуды қолға алды.1990 жылдары бұл әдіс АҚШ, Еуропа және Азия елдерінде кеңінен таралды.

Қазіргі заманғы ТРИЗ (2000 жылдан бері)2000 жылдан бастап ТРИЗ бизнес, менеджмент, білім беру және IT салаларында қолданыла бастады.

Қазіргі таңда ТРИЗ – техникалық және шығармашылық мәселелерді шешудің тиімді құралдарының бірі ретінде мойындалған.Мектепке дейінгі мекемелерде қолданылатын жаңа педагогикалық технологиялар мен әдістердің ішінде ТРИЗ ерекше орын алады.ТРИЗ жаңа техникалық идеяларды өндіруді нақты ғылымға айналдырады, өйткені өнертапқыштық есептерді шығару бос ізденудің орнына логикалық амалдар жүйесіне негізделген. 1982 жылы Халықаралық ТРИЗ қауымдастығы құрылды, ол 1989 жылдардың аяғында арнайы семинарлар өткізе бастады, соның арқасында ТРИЗ мектептер мен колледждерде кеңінен тарады. 1987 жылы ТРИЗ кездейсоқ түсініспеушілік салдарынан балабақша базасында инженерлік-техникалық қызметкерлерге арналған семинар өтіп, балабақшаға келді.

Қазіргі заманғы ТРИЗ (2000 жылдан бері)2000 жылдан бастап ТРИЗ бизнес, менеджмент, білім беру және IT салаларында қолданыла бастады.

Қазіргі таңда ТРИЗ – техникалық және шығармашылық мәселелерді шешудің тиімді құралдарының бірі ретінде мойындалған.Мектепке дейінгі мекемелерде қолданылатын жаңа педагогикалық технологиялар мен әдістердің ішінде ТРИЗ ерекше орын алады.ТРИЗ жаңа техникалық идеяларды өндіруді нақты ғылымға айналдырады, өйткені өнертапқыштық есептерді шығару бос ізденудің орнына логикалық амалдар жүйесіне негізделген. 1982 жылы Халықаралық ТРИЗ қауымдастығы құрылды, ол 1989 жылдардың аяғында арнайы семинарлар өткізе бастады, соның арқасында ТРИЗ мектептер мен колледждерде кеңінен тарады. 1987 жылы ТРИЗ кездейсоқ түсініспеушілік салдарынан балабақша базасында инженерлік-техникалық қызметкерлерге арналған семинар өтіп, балабақшаға келді.

Осы жүйеге негізделген ойындар кешеніне қоса берілген әдістемелік құрал тәрбиешілерге де, ата-аналарға да жақсы көмекші болады және балаға заттар мен құбылыстардың қарама-қайшы қасиеттерін, оларды шешу жолдарын табуға үйретудің бірегей құралы болып табылады.

Бастапқыда бұл әдісті қолдана отырып оқыту тұжырымдамасы тек төрт негізгі кезеңге негізделген.

Бірінші кезең мән мен шындықты іздеуді қамтиды. Дәл осы кезеңде бала оны қоршап тұрған кез келген заттарды мүлде басқаша қолдануға болатынын түсінуге үйрене бастайды.

Екінші кезең толығымен субъектінің өзінен қарама-қайшылықтарды іздеу кезеңіне арналған. Бұл кезеңде ненің пайдалы және ненің жақсы екені, ал ненің мүлдем қажетсіз екендігі талданады.

Үшінші кезеңде баланың алдында қарама-қайшылықтарды шешу міндеті тұр. Көптеген тәрбиешілердің пікірінше, бұл кезең ең қызықты,өйткені дәл осы кезең үшін оқу тапсырмалары мен ойындарының тұтас жүйесі жасалған. Бұл бүкіл кешен баланың әдетте таңылған стереотиптік шешімдерден бастарта отырып, проблемаларды шешудің стандартты емес әдістерін өздігінен ойлап табуға үйренуін қамтамасыз етуге бағытталған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Поддьяков Н.Н. Новые подходы к исследованию мышления дошкольников // Вопросы психологии. 1985. № 2. С. 105–117.
2. История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в.: Учебное пособие для педагогических учебных заведений/Под ред. академика РАО А.И. Пискунова. – 2-е изд., испр. и дополн. – М.: Сфера, 2001. – 512 с.
3. Дыбина О.В. Что было до. М.: Творческий центр СФЕРА, 2004
4. Гин А. А. «Да» и «нет» говорите… // Педагогика + ТРИЗ: Сб. статей для учителей, воспитателей и менеджеров образования. Выпуск 2. - Гомель: ИПП «Сож», 1997
5. Альтшуллер Г. С. Краски для фантазии. Прелюдия к теории развития творческого воображения // Шанс на приключение. /Сост. Селюцкий А. Б. - Петрозаводск, 1991.
6. Ардашева Н. И. и др. Истории про… - Ульяновск, 1993.
7. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте. - М.: Просвещение, 1991.

ҒТАМР: 14.35.09

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЕКТ КӨМЕГІМЕН ӨЛЕҢ ШЫҒАРУ

Ибрагим Інжу
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
ПМНО-25-1у оқу тобының студенті,
Керейбаева Анар Умирзаковна
ғылыми жетекшісі, п.ғ.м.,
«Педагогика, психология және бастауыш оқыту әдістемесі» ББББ оқытушысы

Аңдатпа. Бұл мақалада жасанды интеллект көмегімен поэзиялық мәтіндерді құрастыру мәселесі жан-жақты қарастырылады. Жасанды интеллекттің табиғаты, оның тілдік модельдер арқылы шығармашылық процестерге енуі, поэзия генерациясындағы ерекшеліктері мен мүмкіндіктері ғылыми тұрғыдан талданады. Сонымен қатар, адам мен машина арасындағы шығармашылықтың арақатынасы, эстетикалық қабылдау ерекшеліктері және этикалық мәселелер зерттеледі. Зерттеу нәтижелері жасанды интеллекттің

поэзия саласында жаңа мүмкіндіктер ашатынын, алайда оның адам шығармашылығын толық алмастыра алмайтынын көрсетеді.

Кілт сөздер: жасанды интеллект, поэзия, мәтін генерациясы, шығармашылық, тілдік модельдер.

Аннотация

В данной статье всесторонне рассматривается проблема создания поэтических текстов с помощью искусственного интеллекта. Анализируются сущность искусственного интеллекта, его внедрение в творческие процессы через языковые модели, а также особенности и возможности генерации поэзии. Кроме того, исследуются вопросы соотношения творчества человека и машины, особенности эстетического восприятия и этические аспекты. Результаты исследования показывают, что искусственный интеллект открывает новые возможности в области поэзии, однако не способен полностью заменить человеческое творчество.

Ключевые слова: искусственный интеллект, поэзия, генерация текста, творчество, языковые модели.

Annotation

This article comprehensively examines the issue of generating poetic texts using artificial intelligence. It analyzes the nature of artificial intelligence, its integration into creative processes through language models, and the features and capabilities of poetry generation. In addition, the study explores the relationship between human and machine creativity, aspects of aesthetic perception, and ethical considerations. The results indicate that artificial intelligence opens up new opportunities in the field of poetry, but it cannot fully replace human creativity.

Keywords: artificial intelligence, poetry, text generation, creativity, language models.

Қазіргі заманда ғылым мен техниканың қарқынды дамуы адамның ойлау қабілетін ғана емес, оның шығармашылық дүниесін де жаңа белеске көтеріп отыр. Соның ішінде жасанды интеллект (ЖИ) – XXI ғасырдағы ең ықпалды жетістіктердің бірі. Бүгінде жасанды интеллект тек есептеу, бағдарлау салаларында ғана емес, әдебиет пен өнерде де қолданыла бастады. Әлемде жасанды интеллект арқылы өлең жазу, әңгіме құрастыру, тіпті музыкалық шығармалар шығару тәжірибелері бар. Бұл құбылыс қазақ әдебиеті мен поэзиясы үшін де тың бағыт болып саналады.

Жасанды интеллект (ЖИ) – адамның ойлау, есте сақтау, талдау, шешім қабылдау қабілеттерін компьютерлік жүйелер арқылы іске асыратын ғылым мен технология саласы. Бұл ұғымды алғаш рет 1956 жылы АҚШ-тағы Дартмут университетінде өткен ғылыми конференцияда Джон Маккарти енгізген. Ол жасанды интеллектіні «ақылды машиналарды жасау ғылымы» деп анықтап, адам ойының кейбір қырларын компьютерге үйрету міндетін қойды.

Бүгінде ЖИ бірнеше бағытқа бөлінеді:

Машиналық оқыту (Machine Learning). Компьютер алдын ала бағдарлама жазбай-ақ, деректерді талдау арқылы үйренеді. Мысалы, Google Translate сөздерді миллиондаған мәтін арқылы үйреніп, аударманы жетілдіреді.

Терең нейрондық желілер (Deep Learning). Адам миындағы нейрондардың жұмысын модельдеу арқылы күрделі тапсырмаларды шешеді. Мысалы, бет-әлпетті тану жүйелері (Face ID).

Табиғи тілдерді өңдеу (Natural Language Processing). Компьютердің адам тілін түсініп, жауап беру қабілеті. Мысалы, ChatGPT, Siri, Alexa.

Компьютерлік көру (Computer Vision). Суреттер мен бейнелерді талдау. Мысалы, жолдағы көліктерді анықтайтын «ақылды камералар».

Шығармашылық модельдер (Generative AI). Өлең, әңгіме, сурет, музыка, бейне құрастырады. Мысалы, DALL·E https://www.artiphoria.ai/?gad_source=1&gad_campaignid=20126255499&gbraid=0AAAAAB7-69UBBqrO205riFpD259S2G6V&gclid=Cj0KCQjw267GBhCSARIsAOjVJ4Hz0DDEiruEnkN2CsZO96ewBM-9XH_olEamK2PrkZV97e4xAMNydOAaAuiwEALw_wcB, MidJourney https://www.midjourney.com/explore?tab=video_top сурет салады, ал Synthesia https://www.synthesia.io/ бейне жасайды.

Жасанды интеллект - бүгінгі қоғамның дамуына үлкен ықпал етіп отырған ғылыми-техникалық жетістіктердің бірі. Егер XX ғасырда басты жаңалық электр, радио, интернет болса, XXI ғасырдағы басты өзгеріс – жасанды интеллектің өміріміздің барлық саласына енуі. Оның рөлі тек техникалық мүмкіндіктермен ғана емес, адамға күнделікті көмекші бола алуымен ерекшеленеді.

Біріншіден, білім беру саласында жасанды интеллект оқушыларға жеке бағдарлама құруға мүмкіндік береді. Мысалы, әр баланың білім деңгейін саралап, оған лайықты тапсырмалар ұсынады. Жеке мұғалім секілді, әлсіз жақтарын көрсетіп, қай тақырыпты қайталау керектігін ескертеді. ChatGPT сияқты жүйелер оқушыға эссе жазуға бағыт береді, күрделі сұрақтарға жауап тауып береді. Бұл әсіресе шалғай ауыл мектептеріндегі балаларға қосымша көмекші құрал бола алады. Мысалы біздің мұғалімдеріміз де қазіргі күні әрбір сабақта ЖИ қолданып жүр және біз де сабақ барысында үнемі қолданып жүрміз.

Екіншіден, медицинада жасанды интеллектің рөлі ерекше. IBM Watson жүйесі қатерлі ісікті ерте анықтауда дәрігерлерге көмек көрсетіп келеді. Ал Google Health компаниясы диабетке байланысты көз ауруларын жасанды интеллект арқылы анықтап, науқастың өмірін сақтап қалуға мүмкіндік беруде. ЖИ рентген немесе МРТ суреттерін адамның көзінен де мұқият талдай алады. Бұл – адам өмірін ұзартуға ықпал ететін үлкен жетістік.

Үшіншіден, күнделікті тұрмыста жасанды интеллект адамдардың уақытын үнемдеп, тұрмыстық мәселелерін жеңілдетеді. Мысалы, Siri немесе Alexa секілді виртуалды көмекшілер дыбыстық пәрмен арқылы хабарлама

жіберіп, ауа райын айтып, еске салғыш орната алады. Ал автокөліктердегі «ақылды жүйелер» жолдағы кедергіні байқап, жүргізушіні апаттан сақтайды.

Төртіншіден, өнер мен шығармашылықта жасанды интеллект жаңа бағыт ашып отыр. DALL·E немесе MidJourney сияқты жүйелер сурет салады, Runway Gen-2 мәтіннен бейне жасайды, ал ChatGPT өлең құрастырып, әңгіме жаза алады. Бұрын тек адамға тән деп саналатын шығармашылық әрекеттерді енді жасанды интеллект те атқарып отыр. Бұл адамға идея беріп, шабыттандыратын көмекші құралға айналуда.

Жасанды интеллект арқылы өлең шығару үдерісі күрделі алгоритмдерге негізделген. Мұнда нейрондық желілер мен трансформер архитектурасы кеңінен қолданылады. Бұл модельдер үлкен мәтіндік корпустар арқылы оқытылып, тілдің ішкі құрылымын терең деңгейде түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, жасанды интеллект белгілі бір ақынның стилін қайталап, соған ұқсас мәтіндер құрастыра алады. Мұндай тәсіл әдеби тәжірибелер мен ғылыми зерттеулерде жиі қолданылады.

Жасанды интеллекттің поэзия генерациясындағы басты ерекшеліктерінің бірі – оның жылдамдығы мен өнімділігі. Адам ақын белгілі бір уақыт ішінде бір немесе бірнеше өлең жазса, жасанды интеллект қысқа уақыт ішінде ондаған мәтін ұсына алады. Сонымен қатар, ол тілдік қателерді аз жібереді және құрылымдық жағынан үйлесімді мәтіндер қалыптастырады. Дегенмен, бұл мәтіндердің мазмұндық тереңдігі мен эмоционалдық әсері әрдайым жоғары деңгейде бола бермейді.

Жасанды интеллект көмегімен жазылған өлеңдердің тағы бір ерекшелігі – олардың көбінесе қарапайым әрі түсінікті болуы. Мұндай мәтіндер кең аудиторияға оңай қабылданады. Алайда кей жағдайда оларда көркемдік бейнелеу құралдарының жеткіліксіздігі байқалады. Бұл жасанды интеллекттің шынайы эмоцияны сезіне алмауымен және тәжірибелік танымның болмауымен байланысты.

Жасанды интеллектті поэзия жазуда қолданудың бірқатар артықшылықтары бар. Біріншіден, ол шығармашылық процесті жеделдетеді және жаңа идеялардың пайда болуына ықпал етеді. Екіншіден, білім беру саласында оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға көмектеседі. Мысалы, оқушылар жасанды интеллект ұсынған мәтіндерді талдау арқылы өздерінің әдеби талдау дағдыларын жетілдіре алады. Үшіншіден, бұл технология авторларға шабыт көзі ретінде қызмет ете алады.

Сонымен қатар, жасанды интеллектті қолданудың белгілі бір шектеулері мен мәселелері де бар. Ең бастысы – оның шынайы эмоцияны толық жеткізе алмауы. Поэзия – тек сөздер жиынтығы емес, ол адамның ішкі жан дүниесінің көрінісі. Сондықтан жасанды интеллект жазған өлеңдер кейде формалды әрі механикалық сипатта болуы мүмкін. Сонымен бірге авторлық құқық мәселесі де өзекті болып табылады. Жасанды интеллект арқылы жасалған мәтіндердің авторы кім деген сұрақ әлі де толық шешімін таппаған.

Адам мен жасанды интеллект шығармашылығын салыстырғанда олардың табиғатының әртүрлі екені анық байқалады. Адам шығармашылығы тәжірибеге, эмоцияға, мәдени ортаға негізделсе, жасанды интеллект алгоритмдер мен деректерге сүйенеді. Сондықтан жасанды интеллект адамды толық алмастыра алмайды, тек оның шығармашылық мүмкіндіктерін кеңейтетін құрал ретінде қарастырылуы тиіс.

Қазіргі таңда «адам + жасанды интеллект» бірлескен шығармашылық моделі кеңінен таралуда. Бұл модельде жасанды интеллект бастапқы мәтінді ұсынады, ал адам оны өңдеп, толықтырады. Мұндай тәсіл шығармашылық процестің тиімділігін арттырып, жаңа сапалық деңгейге көтерілуіне мүмкіндік береді.

Жасанды интеллекттің поэзия саласына енуі әдебиет теориясы мен эстетика мәселелеріне де жаңа көзқарас қалыптастырады. Бұл құбылыс «шығармашылық» ұғымының мәнін қайта қарастыруды талап етеді. Егер машина өлең жаза алса, онда шығармашылықтың негізгі өлшемі не болмақ деген сұрақ туындайды. Сонымен қатар, оқырманның қабылдауы да өзгеруде. Кейбір зерттеулерде адамдар жасанды интеллект жазған өлеңдерді жоғары бағалағаны анықталған. Бұл оқырман үшін мәтіннің авторынан гөрі оның мазмұны мен түсініктілігі маңызды екенін көрсетеді.

ЖИ-дің поэзияға әсері үш қырынан айқындауға болады:

Көркемдік қыры – жасанды интеллект өлеңдерінде дәстүрлі поэтикалық бейнелерді жаңаша модельдеуге мүмкіндік береді;

Әлеуметтік қыры – жастардың әлеуметтік желілердегі поэзия тұтыну мәдениетін жаңа деңгейге көтереді;

Ғылыми-әдістемелік қыры – әдебиеттану ғылымына жаңа бағыт ұсынып, цифрлық гуманитаристикамен тоғысады.

Қорытындылай келе, жасанды интеллект көмегімен өлең шығару – қазіргі заманғы ғылым мен технологияның маңызды бағыттарының бірі. Бұл технология поэзия саласында жаңа мүмкіндіктер ашып, шығармашылық процесті жаңаша деңгейге көтереді. Дегенмен, ол адам шығармашылығын толық алмастыра алмайды. Жасанды интеллект – ақынның орнын басатын құрал емес, керісінше оның шығармашылық әлеуетін арттыратын тиімді құрал болып табылады. Болашақта жасанды интеллект пен адам шығармашылығының үйлесімі жаңа әдеби формалардың пайда болуына ықпал етеді деп күтілуде.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. https://ru.wikipedia.org/wiki/IBM_Watson

2. https://www.theguardian.com/technology/2021/mar/01/deep-nostalgia-creepy-new-service-ai-animate-old-family-photos

3.AI-generated poetry studies https://www.theguardian.com/books/2024/nov/18/ai-poetry-rated-better-than-poems-written-by-humans-study-shows?utm_source=chatgpt.com

4. Абай Құнанбайұлы. Өлеңдер жинағы. Алматы, 2005 ж.
5. М. Мақатаев, «Аманат» жыр жинағы. 2002 ж.
6. Сапарбай Исраил. Рухнама – Алматы. 2012 ж.
7. Әдебиет порталы. https://turkystan.kz/article/255744-zhasandy-intellekt-akyndardan-ozdy-adamdarga-zhi-zhazgan-olender-kobirek-unagan

ҒТАМР: 14.25.07

PIRLS ЗЕРТТЕУЛЕРІ АЯСЫНДА БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Мансұр Ғайнижамал
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
ПМНО-23-3 оқу тобының студенті,
Керейбаева Анар Умирзаковна
ғылыми жетекшісі, п.ғ.м.,
«Педагогика, психология және бастауыш оқыту әдістемесі» ББББ оқытушысы

Аңдатпа. Бұл баяндамада PIRLS халықаралық зерттеуі негізінде бастауыш сынып оқушыларының оқу сауаттылығын дамыту мәселесі қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – оқу сауаттылығын арттырудың тиімді жолдарын анықтап, олардың педагогикалық негіздерін талдау.
Жұмыста PIRLS зерттеуінің ерекшеліктері мен бағалау жүйесі сипатталып, оқу дағдыларының негізгі компоненттері (техникалық оқу, мәтінді түсіну, талдау) қарастырылады. Нәтижесінде оқу сауаттылығын дамытуда мәтінмен жүйелі жұмыс, сөздік қорды байыту, сыни және метатанымдық дағдыларды қалыптастырудың маңызы анықталады. Ұсынылған тәсілдер бастауыш білім беруде тиімді қолдануға бағытталған.

Кілт сөздер: оқу сауаттылығы, PIRLS зерттеуі, бастауыш білім беру, мәтінді түсіну дағдылары, педагогикалық әдістер.

Аннотация. В данном докладе рассматривается проблема развития читательской грамотности учащихся начальных классов на основе международного исследования PIRLS. Цель исследования – определить эффективные пути повышения читательской грамотности и проанализировать их педагогические основы.
В работе описаны особенности исследования PIRLS и система оценивания, а также рассмотрены основные компоненты читательских навыков (техническое чтение, понимание текста, анализ). В результате определяется значимость системной работы с текстом, обогащения словарного запаса, формирования критического и метакогнитивного мышления. Предложенные

подходы направлены на эффективное применение в практике начального образования.

Ключевые слова: читательская грамотность, исследование PIRLS, начальное образование, навыки понимания текста, педагогические методы.

Annotation. This paper examines the development of reading literacy among primary school students based on the PIRLS international study. The aim of the research is to identify effective ways to improve reading literacy and to analyze their pedagogical foundations. The paper describes the features of the PIRLS study and its assessment system, and considers the main components of reading skills (technical reading, text comprehension, and analysis). The findings highlight the importance of systematic work with texts, vocabulary development, and the formation of critical and metacognitive skills. The proposed approaches are aimed at effective implementation in primary education practice.

Key words: reading literacy, PIRLS study, primary education, text comprehension skills, pedagogical methods.

Білім беру жүйесінің жаһандануы жағдайында оқушылардың оқу сауаттылығын халықаралық деңгейде бағалау өзекті ғылыми мәселелердің бірі болып табылады. Осы тұрғыда PIRLS халықаралық зерттеуі бастауыш сынып оқушыларының мәтінді оқу және түсіну сапасын кешенді бағалауға бағытталған. Аталған зерттеу оқу сауаттылығын білім алудың негізгі құралы ретінде қарастырып, оның когнитивтік және метатанымдық аспектілерін анықтайды. PIRLS зерттеуі әлемнің көптеген елдеріндегі білім беру жүйелерін салыстыруға мүмкіндік беретін маңызды мониторингтік құрал болып саналады. Зерттеудің негізгі нысаны ретінде бастауыш мектептің төртінші сынып оқушылары алынады, себебі бұл кезең оқу дағдыларының қалыптасуында шешуші рөл атқарады. Төртінші сынып соңында оқушылар мәтінді тек оқып қана қоймай, оны түсініп, әрі қарай білім алу құралы ретінде қолдана алуы тиіс. PIRLS зерттеуі циклдік сипатқа ие болып, бес жыл сайын тұрақты түрде жүргізіліп отырады. Бұл ерекшелік уақыт аралығындағы білім сапасының өзгерістерін динамикалық тұрғыда талдауға мүмкіндік береді. Зерттеу Оқу жетістіктерін бағалау жөніндегі халықаралық қауымдастықтың бастамасымен жүзеге асырылып келеді. Халықаралық деңгейдегі үйлестіру мен әдіснамалық бірізділік зерттеу нәтижелерінің сенімділігін қамтамасыз етеді. PIRLS аясында оқушылардың оқу әрекеті тек техникалық дағды ретінде емес, күрделі когнитивтік процесс ретінде қарастырылады. Зерттеу барысында мәтінді түсіну, ақпаратты талдау және интерпретациялау сияқты дағдылар кешенді түрде бағаланады.

PIRLS жобасының тарихы

PIRLS жобасы Оқу жетістіктерін бағалау жөніндегі халықаралық қауымдастықтың (International Association for the Evaluation of Educational Achievement, IEA) қолдауымен құрылды. Халықаралық зерттеулерді ұйымдастыруға барлық жауапкершілік Бостондағы Каштан Хилл колледжіне

(Массачусетс, АҚШ) жүктелген. Халықаралық зерттеулерге арналған тапсырмаларды дайындау Гамбургтегі (Германия) деректер орталығында жүзеге асырылады. PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) халықаралық зерттеуі алғаш рет 2001 жылы Оқу жетістіктерін бағалау жөніндегі халықаралық қауымдастық (IEA) бастамасымен өткізілді. Бұл зерттеу бастауыш сынып оқушыларының оқу сауаттылығын халықаралық деңгейде салыстыру мақсатында ұйымдастырылды. Кейін PIRLS 2006, 2011, 2016 және 2021 жылдары жүйелі түрде жалғасын тауып, мазмұны мен әдістемесі жетілдіріліп отырды. Уақыт өте келе зерттеуге қатысушы елдер саны артып, оның ауқымы кеңейді. Соңғы циклдарда цифрлық формат енгізіліп, оқушылардың электронды мәтінмен жұмыс істеу дағдылары да бағалана бастады. Осылайша, PIRLS зерттеуі білім беру сапасын бағалаудың маңызды халықаралық құралына айналды [1].

PIRLS зерттеу әдістемесі

Қатысушы елдерде мектепке бару жасының әртүрлі болуы зерттеуге қатысатын оқушылардың жас айырмашылығына әсер етеді: көп елдерде оқу алты жастан басталса, кейбірінде бес немесе жеті жастан басталады. Осыған байланысты Англия, Жаңа Зеландия сияқты елдерде бесінші сынып оқушылары, ал кейбір Еуропа елдерінде жасы үлкендеу төртінші сынып оқушылары қатысады. Мектептер әр елде барлық білім беру ұйымдарының тізімінен ықтималдық әдіспен іріктеледі, ал кейбір елдерде бұл процесс бірнеше кезеңмен жүзеге асырылады. PIRLS зерттеуінің басты талабы – әр жылдардағы нәтижелердің салыстырмалылығын қамтамасыз ету, сондықтан бұрын қолданылған тапсырмалар мен сұрақтар қайта енгізіліп отырады [2]. Зерттеу үдерісі халықаралық стандарттарға сай қатаң реттеліп, барлық кезеңдері халықаралық сарапшылар тарапынан бақылауға алынады. Сонымен қатар тесттерді аудару, тексеру және нәтижелерді өңдеу бірнеше мәрте тексеруден өтіп, деректердің дәлдігі мен сенімділігі қамтамасыз етіледі. PIRLS зерттеуі оқудың екі түрін бағалайды, оларды оқушылар оқу сабақтарында және мектептен тыс уақытта басқаларға қарағанда жиі қолданады:

- ✓ оқырмандардың әдеби тәжірибесін жинақтау мақсатында оқу;
- ✓ ақпаратты игеру және пайдалану мақсатында оқу.

Зерттеудің тұжырымдамалық ережелеріне сәйкес көркем және ақпараттық (ғылыми-көпшілік) мәтіндерді оқығанда оқу дағдыларының төрт тобы бағаланады:

1. ақпаратты нақты түрде табу;
2. қорытындыларды тұжырымдау;
3. ақпаратты түсіндіру және қорытындылау;
4. мәтіннің мазмұнын, тілдік ерекшеліктерін және құрылымын талдау және бағалау.

Нәтижелерді бағалау

PIRLS-те орындалған жұмыстарды сапалы және сандық бағалау үшін келесі жүйе қолданылады:

— жауап таңдау тапсырмалары 1 балмен бағаланады;

— оқиғалардың реттілігін анықтауға арналған тапсырмалар 1 баллмен бағаланады;

— еркін құрастырылған жауаптары бар тапсырмалар тапсырманың қиындығына байланысты 1-ден 3 баллға дейін бағаланады [3].

Зерттеу нәтижелері

PIRLS-2001 зерттеуіне 35 мемлекет қатысты. Тапсырма ретінде тесттің 10 нұсқасы ұсынылды. Тесттерде барлығы 4 көркем мәтін қолданылды: "Төңкерілген тышқандар", "Саз балшық", "Шатырдағы гүлдер", "Қоян жер сілкінісі туралы ескертеді"; 3 публицистикалық мәтін: "Леонардо да Винчи", "Тұйық түндер", "Антарктида"; және ақпаратты ұсынудың әр түрлі формаларын қамтитын "Өзен бойындағы маршрут бойынша" мәтіні. Тесттің барлық нұсқалары бірдей құрылымға және қиындық деңгейіне ие болды. Тесттің барлық нұсқалары екі бөлімнен тұрды, олардың әрқайсысында бір мәтін және мәтінге 11-ден 14-ке дейін тапсырмалар берілді. Жұмысты аяқтауға 80 минут, әр бөлімге 40 минуттан уақыт бөлінді.

PIRLS-2006 зерттеуіне 40 елден шамамен 215000 оқушы қатысты. Оқушыларды тестілеуден өткізу үшін 10 мәтін (5 әдеби және 5 ақпараттық) және оларға 126 тапсырма дайындалды. Жүргізілген зерттеу нәтижесінде ең жақсы нәтижелерді Ресей, Гонконг және Сингапур студенттері көрсетті. Ресей бірінші орынды иеленді.

PIRLS-2011 зерттеуіне 45 елден 325000-ға жуық оқушы қатысты. Әр елдің үлгісі 150 ÷ 200 мектептен 4000-ға жуық оқушыны құрады. 2011 жылғы мәліметтер бойынша Гонконг, Ресей, Финляндия және Сингапур студенттері оқуды меңгеруде ең табысты болып шықты; осы елдердің төртінші сынып оқушылары барлық қатысушы елдер арасында ең жақсы нәтиже көрсетті. Бұл елдердің орташа баллдарының айырмашылығы маңызды емес. Қалған қатысушы елдердің нәтижелері төрт жетекші елдің нәтижелерінен айтарлықтай төмен. Ресейлік студенттердің орташа балы - 568.

Оқу сауаттылығын арттыру бағытында PIRLS деректерін пайдалану

№	Бағыттар	Мазмұны	Қолдану тәсілдері
1	Мәтінмен жүйелі жұмыс	Мәтінді түсіну, талдау, негізгі ойды анықтау	Сұрақ құрастыру, қайта баяндау, мәтінді бөліктерге бөлу
2	Сөздік қорды дамыту	Оқушының тілдік қорын байыту арқылы түсіну деңгейін арттыру	Жаңа сөздер үйрету, синоним-антонимдермен жұмыс
3	Сыни ойлау дағдылары	Оқушының өз пікірін білдіруі және дәлелдеуі	Пікірталас, салыстыру, дәлелдеу тапсырмалары

4	Метатанымдық дағдылар	Оқушының өз оқу әрекетін бақылауы және бағалауы	Рефлексия, бағыттаушы сұрақтар
5	Оқу техникасын жетілдіру	Оқу жылдамдығы, дәлдігі және мәнерлілігі	Дауыстап оқу, интонациямен жұмыс, жаттығулар
6	Мәтін түрлерімен жұмыс	Әртүрлі жанрдағы мәтіндерді түсіну	Көркем және ақпараттық мәтіндерді талдау
7	Оқуға ынталандыру	Оқуға қызығушылықты арттыру	Кітап оқу, сыныптан тыс жұмыстар
8	Ата-ана және мұғалім ынтымақтастығы	Үй мен мектеп арасындағы байланыс	Үйде оқу ортасын қалыптастыру, бірлескен жұмыс

Эмпирикалық талдау PIRLS әдіснамасына негізделіп, стандартталған тест материалдарын, стратификацияланған іріктеуді және көпдеңгейлі бағалау моделін қамтиды, мұнда тапсырмалар оқу мақсаты, форматы және мәтін жанры бойынша жіктеледі. Тапсырмалар бірнеше таңдау, қысқа және кеңейтілген жауап түрінде ұсынылып, оқушылардың автоматты дағдылары, репродуктивті білімі және дәлелдеу қабілеттері айқындалады, ал жауап сапасы арнайы бағалау критерийлері арқылы өлшенеді. Сонымен қатар статистикалық талдау тапсырма түрлері мен оқушы, мектеп деңгейіндегі факторлардың оқу нәтижелеріне әсерін анықтауға бағытталған.[4] Зерттеуде оқу дағдыларының құрылымы техникалық оқу, семантикалық іздеу, мәтінді интеграциялау және рефлексивті талдау компоненттері арқылы сипатталады. Техникалық оқу дағдылары сөздерді автоматты тану мен оқу жылдамдығына негізделіп, нақты ақпаратты жылдам табуға ықпал етсе, семантикалық іздеу мәтіндегі нақты деректерді анықтау қабілетімен байланысты. Мәтін фрагменттерін біріктіру мен жасырын мағынаны түсіну оқушылар үшін күрделірек болып, олардың сөздік қоры мен метатанымдық стратегияларына тәуелді екені байқалады. Ал талдау, бағалау және дәлелдеу дағдылары сыни ойлауды қалыптастырып, оқу сауаттылығының жоғары деңгейін айқындайды, сондықтан оларды дамыту үшін арнайы педагогикалық тәсілдер жүйелі түрде қолданылуы қажет. [5]

Жалпы алғанда, PIRLS халықаралық зерттеуі бастауыш сынып оқушыларының оқу сауаттылығын дамыту мәселесінің өзектілігін айқын көрсетеді. Зерттеу нәтижелері оқушылардың тек мәтінді оқып қана қоймай, оны терең түсіну, талдау және бағалау дағдыларын меңгеруі қажет екенін дәлелдейді. Оқу сауаттылығы – білім алудың негізі болғандықтан, оны бастауыш кезеңнен бастап жүйелі түрде қалыптастыру маңызды. PIRLS деректері оқу процесінде сөздік қордың, сыни ойлаудың және метатанымдық қабілеттердің ерекше рөл атқаратынын көрсетті. Осыған байланысты оқыту әдістерін жаңарту және тиімді педагогикалық технологияларды енгізу қажеттілігі туындайды. PIRLS зерттеуі білім беру жүйесіне нақты бағыт-

бағдар беретін маңызды құрал болып табылады. Оның нәтижелерін тиімді пайдалану арқылы бастауыш сынып оқушыларының оқу сауаттылығын арттыруға толық мүмкіндік бар.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. PIRLS халықаралық зерттеуіне оқушыларды дайындау. Kopilkaurokov.ru – мұғалімдерге арналған сайт. URL: https://kopilkaurokov.ru/vsemUchitelam/prochee/pirls_khalykaralyk_zertteuge_okushylardy_daiyndau
2. PIRLS исследования: особенности и подготовка. Solncesvet.ru – халықаралық педагогикалық портал. URL: https://solncesvet.ru/blog/olimpiady-i-konkursy/pirls-issledovaniya/
3. Халықаралық негізгі «PIRLS-2021» зерттеуі. «Құлан таңы» аудандық қоғамдық-саяси газеті. URL: https://qulantany.kz/archives/9380
4. Раббонаева Д.Т. Студенттерде кітапхана мәдениетін қалыптастырудағы PIRLS зерттеулерінің рөлі // International Journal on Integrated Education (Халықаралық интеграцияланған білім беру журналы). – 2021. – Т. 4, № 11. – 139–141 бб.
5. PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) – 4-сынып оқушыларының оқу сауаттылығын мониторингтік зерттеу. URL: https://taldau.edu.kz/kz/o-mezhdunarodnom-ocenivanii/pirls

ҒТАМР (МРНТИ)14.25.07

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУДАҒЫ MINDFULNESS ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Базарбай Әмина Қонысбайқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
ПМНО-24-1 оқу тобының студенті,
Токмырзаева Г.Е.
Ғылыми жетекші,«Педагогика, психология және бастауыш оқыту әдістемесі»
ББ аға оқытушысы, п.п.магистрі

Аңдатпа. Мақалада бастауыш сынып оқушыларының математикалық сауаттылығын дамытудағы заманауи mindfulness (саналы зейін) технологиясының тиімділігі қарастырылады. Зерттеудің мақсаты — оқушылардың зейінін шоғырландыру арқылы логикалық есептерді шешу қабілетін арттыру жолдарын айқындау. Нәтижелер көрсеткендей, mindfulness

жаттығулары оқушылардың математикалық үрейін азайтып, когнитивті икемділігін жоғарылатады. Бұл зерттеудің практикалық маңызы бастауыш білім беру жүйесіндегі инновациялық әдістемелерді байытуында жатыр.

Тірек сөздер: mindfulness, математикалықсауаттылық, бастауышсынып, зейін, когнитивтідаму, эмоционалдыинтеллект.

Аннотация. В статье рассматривается эффективность современной технологии mindfulness (осознанность) в развитии математической грамотности учащихся начальных классов. Цель исследования — выявление путей повышения способности решать логические задачи через концентрацию внимания учащихся. Результаты показали, что упражнения mindfulness снижают математическую тревожность и повышают когнитивную гибкость учащихся. Практическая значимость исследования заключается в обогащении инновационных методик в системе начального образования.

Ключевые слова: mindfulness, математическая грамотность, начальная школа, внимание, когнитивное развитие, эмоциональный интеллект.

Abstract. The article examines the effectiveness of modern mindfulness technology in developing the mathematical literacy of primary school students. The purpose of the study is to identify ways to increase the ability to solve logical problems through student concentration. The results showed that mindfulness exercises reduce mathematical anxiety and increase cognitive flexibility in students. The practical significance of the study lies in enriching innovative methods in the primary education system.

Keywords: mindfulness, mathematical literacy, primary school, attention, cognitive development, emotional intelligence.

Қазіргі білім беру жүйесінің басты мақсаты — тек академиялық білім беру ғана емес, сонымен қатар оқушының өмірлік дағдыларын, соның ішінде математикалық сауаттылығын қалыптастыру. Математикалық сауаттылық — бұл оқушының қоршаған әлемдегі математиканың рөлін түсінуі, оны өмірлік мәселелерді шешуде қолдана білуі. Алайда, бастауыш сынып кезеңінде оқушылар ақпараттың көптігінен зейінін бір арнаға тоғыстыра алмау, математикалық есептерден қорқу (mathematics anxiety) секілді мәселелерге тап болады.

Осы мәселені шешудің жаңа жолы ретінде білім беру саласына mindfulness технологиясы енуде. Mindfulness немесе «саналы зейін қою» — бұл адамның дәл қазіргі сәттегі іс-әрекетіне, ойы мен сезіміне толық шоғырлануы. Бастауыш сынып оқушысы үшін бұл — есеп шығару кезінде бөгде ойларға алаңдамай, логикалық тізбекті құра білу қабілеті. Зерттеу жұмысымыздің өзектілігі — математика сабақтарында оқушының эмоционалды жағдайы мен зейін деңгейін басқару арқылы оқу жетістіктерін жақсарту қажеттілігінен туындайды. Зерттеуіміздің мақсаты — mindfulness жаттығуларының математикалық есептерді шығару сапасына әсерін ғылыми тұрғыдан негіздеу.

Математикалық сауаттылықты арттыруда mindfulness технологиясы келесі негізгі позицияларды қамтиды:

1. Когнитивті бақылау: Оқушының өз ойлау процесін бақылауы, есептің шартына мән беруі.

2. Эмоционалды реттеу: Математикалық тапсырмалар алдындағы үрейді басу, өзіне деген сенімділікті арттыру.

3. Метакогнитивті дағдылар: Оқушының «мен бұл есепті қалай шешіп жатырмын?» деген сұраққа жауап іздеуі, қатемен жұмыс істей алуы. Mindfulness тек тыныштандыру құралы емес, ол мидың префронталды қыртысын белсендіру арқылы логикалық шешім қабылдауға жағдай жасайтын нейропедагогикалық әдіс болып табылады.Mindfulness (саналы зейін) – бұл қазіргі сәтте болып жатқан оқиғаларға, өз ойлары мен сезімдеріне саналы түрде, бағалаусыз назар аудару дағдысы. Бұл тұжырымдама буддалық медитация дәстүрінен бастау алса да, қазіргі заманғы психология мен білім беруде ғылыми негізделген әдіс ретінде қолданылуда. Mindfulness практикасы оқушыларға өз эмоцияларын реттеуге, стрессті басқаруға және назарын шоғырландыруға көмектеседі.

Білім беру контекстінде mindfulness технологиясы әртүрлі формаларда қолданылады: тыныс алу жаттығулары, дене сезімдеріне назар аудару, саналы қозғалыс және медитация. Бұл жаттығулар оқушылардың атқарушы функцияларын (executive functions) жақсартады, яғни жоспарлау, назарды бақылау, импульстерді басқару және жұмыс жадысын дамытады [1]. Осы когнитивті дағдылар математикалық есептерді шешуде өте маңызды рөл атқарады.

Математикалық үрей және оның әсері

Математикалық үрей – бұл математикалық тапсырмаларды орындау кезінде пайда болатын күйзеліс, қорқыныш және дискомфорт сезімі. Бұл

құбылыс тек жоғары сынып оқушылары мен ересектерде ғана емес, бастауыш мектеп жасындағы балаларда да кездеседі. Зерттеулер көрсеткендей, математикалық үрей оқушылардың есептеу жылдамдығына, дәлдігіне және жалпы математикалық өнімділігіне теріс әсер етеді [11], [26].

Математикалық үрейдің әсер ету механизмі күрделі. Үрей жұмыс жадысының (working memory) ресурстарын шектейді, өйткені оқушы математикалық есепті шешудің орнына өз қорқынышы мен күйзелісі туралы ойлайды. Зерттеулер дәлелдегендей, жұмыс жадысының қуаты математикалық үрей мен есептеу дағдылары арасындағы байланысты түсіндіреді: математикалық үрей есептеу жылдамдығына теріс әсер етеді, ал бұл әсердің бір бөлігі жұмыс жадысының төмендеуі арқылы жүзеге асады [9]. Сондықтан, үрейді азайту жұмыс жадысының жүктемесін жеңілдетіп, математикалық өнімділікті жақсартады.

Mindfulness технологиясын білім беру саласында зерттеу өткен ғасырдың соңында Джон Кабат-Зиннің еңбектерінен басталды. Ол саналы зейіннің стрессті азайтудағы рөлін дәлелдеген. Кейінірек Р. Розер (Roeser, 2012) және К. Гевенс (Gevens, 2013) секілді батыс ғалымдары бұл әдістің мектептегі оқу үлгеріміне, әсіреceSTEM бағытындағы пәндерге оң әсерін зерттеді. Scopus базасындағы зерттеулер (Schonert-Reichl et al., 2015) көрсеткендей, mindfulness бағдарламасынан өткен оқушылардың математикадан көрсеткіштері 15%-ға жоғарылаған.

Қазақстандық ғылымда бұл тақырып жаңадан қолға алынуда. Бастауыш білім берудегі инновациялық технологияларды Ш. Құрманбаева, Ә. Жұмабаева секілді ғалымдар зерттеген. Дегенмен, нақты математикалық сауаттылық пен mindfulness байланысы отандық педагогикада терең зерттеуді қажет етеді. Қазақстандық білім беру мазмұнын жаңарту аясында оқушының функционалдық сауаттылығын арттыруда бұл әдістің әлеуеті зор.

1. Когнитивті механизмдер және жұмыс жады.Соңғы зерттеулер көрсеткендей, күнделікті тыныс алу жаттығулары бастауыш сынып оқушыларының арифметикалық амалдарды орындау сапасын едәуір арттырады. Mindfulness жаттығулары мидың префронталды қыртысын белсендіру арқылы оқушының «зейін ауыстыру» (set-shifting) қабілетін дамытады, бұл әсіресе көп сатылы логикалық есептерді шешуде маңызды. 2024 жылғы зерттеулер (Sánchez-Pérez et al., 2024) баланың өзін-өзі реттеу дағдысы мен математикалық жетістігі арасындағы тікелей байланысты дәлелдеп, mindfulness-тің математикалық үрейді (math anxiety) төмендетудегі медиаторлық рөлін атап өтеді.

2. PISA-2022 контексті және функционалдық сауаттылық. 2023 жылдың соңында жарияланған PISA-2022 халықаралық зерттеуінің нәтижелері Қазақстан мен көршілес елдердегі оқушылардың математикалық

сауаттылығы мен эмоционалдық жағдайы арасындағы тығыз байланысты көрсетті. Зерттеу нәтижесі бойынша, математикадан жоғары көрсеткіш көрсететін оқушылар өз зейінін басқара білу және күйзеліске төзімділік (resilience) деңгейінің жоғарылығымен ерекшеленеді. Бұл mindfulness технологиясын тек психологиялық жеңілдету емес, функционалдық сауаттылықты арттырудың стратегиялық құралы ретінде қарастыруға негіз болады.

3. Отандық және аймақтық зерттеулердің тенденциялары. Қазақстандық білім беру жүйесінде 2024 жылғы жаңартылған оқу бағдарламаларында оқушының «әл-ауқаты» (well-being) мен академиялық үлгерімінің теңгеріміне басымдық берілуде. Мәселен, С. С. Ахметова мен Г. К. Әбдіхалықова(2023) өз еңбектерінде бастауыш сыныптағы математикалық білім берудегі метакогнитивті дағдыларды дамытуда саналы зейін қою әдістерінің маңыздылығын негіздейді. Ресейлік зерттеушілер (Николаева және т.б., 2024) «осознанность» технологиясын цифрлық білім беру ортасында қолданудың тиімділігін, әсіресе гиперактивті балалардың зейінін шоғырландырудағы рөлін атап көрсетеді.Зерттеу нәтижесінде математика сабағында mindfulness қолданудың келесі көрсеткіштері анықталды:

1. Зейін тұрақтылығы: Жаттығуларды қолданған топтағы оқушылардың тапсырманы орындау кезіндегі зейіні 25%-ға артып, механикалық қателер саны азайған.

2. Мәтіндік есептерді талдау: Оқушылар есептің шартын мұқият оқып, деректерді жүйелеуге машықтанды. Бұл «саналы оқу» дағдысының қалыптасуына әсер етті.

3. Психологиялық ахуал: Сабақ соңында жүргізілген рефлексия оқушылардың математикаға деген қызығушылығының артқанын көрсетті.

Талқылау барысында белгілі болғандай, mindfulness жаттығулары әсіресе гиперактивті немесе мазасыз оқушылар үшін тиімді. Логикалық ойлаудың іске қосылуы үшін миға «тыныштық» қажет. Егер оқушы қобалжып тұрса, оның жұмыс істеу жады (working memory) шектеліп, есеп шығару мүмкіндігі төмендейді. Mindfulness осы кедергіні жойып, математикалық сауаттылықтың іргетасын қалайды. Сонымен қатар, бұл технология PISA зерттеулерінде талап етілетін «сыни ойлау» дағдысын ерте жастан қалыптастыруға көмектеседі.2023–2024 жылдардағы ғылыми деректер mindfulness технологиясының математикалық сауаттылыққа әсерін үш негізгі деңгейде қарастырады: когнитивті бақылау, жұмыс жадының (working memory) сыйымдылығы және эмоционалдық реттеу.

Жүргізілген зерттеу жұмысының нәтижелерін қорытындылай келе, бастауыш сынып оқушыларының математикалық сауаттылығын арттыруда

mindfulness технологиясының маңызы жоғары деп санаймыз. Бұл әдіс оқушының тек интеллектуалдық емес, сонымен қатар психо-эмоционалдық дамуына оң әсер етеді. Негізгі тұжырымдар:

- Mindfulness жаттығулары зейіннің шоғырлануын жақсартып, математикалық есептерді шешу сапасын арттырады.
- Оқушылардың математикалық үрейі төмендеп, пәнге деген мотивациясы күшейеді.
- Бұл технологияны математика сабақтарының жоспарына тұрақты түрде енгізу функционалдық сауаттылықты арттырудың тиімді құралы бола алады. Болашақта бұл әдістемені мектеп бағдарламасына жүйелі түрде енгізу үшін мұғалімдердің кәсіби біліктілігін арттыру курстарын ұйымдастыру қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Абакумова О.Опыт государственной поддержки малого и среднего бизнеса в странах Европейского союза // Евразийский юридический журнал. – 2015. – № 10 (89). – С. 62–63.
2. Жұмабаева Ә. Е.Бастауыш мектепте оқытудың инновациялық әдістемесі. – Алматы: Ана тілі, 2019. – 156 б.
3. Kabat-ZinnJ.FullCatastrophe Living: Using the Wisdom of Your Body and Mind to Face Stress, Pain, and Illness. – New York: Bantam Dell, 2013. – 450 p.
4. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі.PISA-2022 халықаралық зерттеуінің нәтижелері: ұлттық есеп. – Астана, 2023. – 240 б.
5. Қазақстан Республикасы стратегиялық жоспарлау және реформалар жөніндегі агенттігінің Ұлттық статистика бюросы. Ресми сайт. – URL: https://www.stat.gov.kz/ (қаралған күні: 21.04.2022).
6. RoeserR.W., Schonert-Reichl K.A.Mindfulness and Professional Development in Education: From the Inside Out // Mindfulness. – 2012. – Vol. 3, No. 2. – P. 163–171.
7. Schonert-Reichl K.A. et al.Enhancing Cognitive and Social-Emotional Development through a Simple-to-Administer Mindfulness-Based School Program for Elementary School Children // Developmental Psychology. – 2015. – Vol. 51, No. 1. – P. 52–66.

ҒТАМР 14.29.24

АУТИЗМ СПЕКТРІ БҰЗЫЛЫСЫ БАР БАЛАЛАРДА ӘЛЕУМЕТТІК ДАҒДЫЛАРДЫ ДАМЫТУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Акылбаева Юлия Геннадьевна,
Тұрлыбек Ақнұр Тұрлыбекқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
ПП-23-1 оқу тобының студенттері,
Омарова Ләззат Тәліпқызы
ғылыми жетекші, аға оқытушы,
педагогика ғылымдарының магистрі
«Педагогика, психология және
бастауыш оқыту әдістемесі» ББББ

Аңдатпа. Бұл мақалада аутизм спектрі бұзылысы бар балалардың әлеуметтік дағдыларын дамыту мәселесі қарастырылады. Олардың психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері талданып, әлеуметтік бейімделу жолдары сипатталады. Әлеуметтік дағдыларды дамытуға бағытталған тиімді әдістер мен тәсілдер ұсынылады.

Кілт сөздер: Қазақша: аутизм, аутизм спектр бұзылысы, әлеуметтік дағдылар, коммуникация, бейімделу

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы развития социальных навыков у детей с расстройствами аутистического спектра. Анализируются их психолого-педагогические особенности и пути социальной адаптации. Представлены эффективные методы развития социальных навыков.

Ключевые слова: аутизм, расстройство аутистического спектра, социальные навыки, коммуникация, адаптация

Abstract. This article discusses the development of social skills in children with autism spectrum disorders. Their psychological and pedagogical characteristics and ways of social adaptation are analyzed. Effective methods for developing social skills are presented.

Keywords: autism, autism spectrum disorder social skills, communication, adaptation

Аутизм спектрі бұзылысы – баланың ерте даму кезеңінде байқалатын, оның әлеуметтік қарым-қатынасына, эмоцияларды түсінуіне және мінез-құлқына әсер ететін күрделі нейродамулық ерекшелік. Мұндай балалардың қоршаған ортамен байланыс орнатуы шектеулі болып, бұл олардың қоғамға бейімделуін қиындатады.

Қазіргі зерттеулер көрсеткендей, АСБ бар балалардың әлеуметтенуін дамыту үшін арнайы педагогикалық және психологиялық қолдау қажет. Бұл бағытта ойын терапиясы, альтернативті коммуникация құралдары (PECS),

құрылымдалған оқыту әдістері және инклюзивті білім беру ортасы маңызды рөл атқарады.

Аутизм спектрі бұзылысы (АСБ) – баланың ерте даму кезеңінде байқалатын, оның әлеуметтік қарым-қатынас жасауына, мінез-құлқына және қоршаған ортамен өзара әрекеттесуіне әсер ететін күрделі нейродамулық бұзылыс. «Аутизм» термині латынның autos – «өзім» деген сөзінен шыққан, бұл баланың ішкі әлеміне тұйықталуын білдіреді.

АСБ бар балалардың басты ерекшелігі – әлеуметтік өзара әрекеттесудің бұзылуы. Олар көбінесе:көз байланысын орнатпайды;қарым-қатынасқа өздігінен түспейді;эмоцияларды түсінуде және білдіруде қиындық көреді. Сонымен қатар, мұндай балалардың мінез-құлқында стереотипті әрекеттер жиі кездеседі. Олар бір әрекетті бірнеше рет қайталап, белгілі бір заттарға немесе іс-әрекеттерге шамадан тыс қызығушылық танытады. Күн тәртібінің өзгеруі олар үшін күйзеліс тудырып, жағымсыз реакцияларға әкелуі мүмкін.

АСБ бар балалардың сенсорлық ерекшеліктері де ерекше назар аударуды қажет етеді. Кейбір балалар дыбысқа, жарыққа немесе жанасуға өте сезімтал болса, басқалары керісінше әлсіз қабылдайды. Бұл олардың мінез-құлқына, зейініне және оқу қабілетіне тікелей әсер етеді.

Аутизм спектрі бұзылысы қолдау қажеттілігіне байланысты үш деңгейге бөлінеді:

-I деңгей (жеңіл түрі) – бала белгілі бір деңгейде әлеуметтік қарым-қатынасқа түсе алады, бірақ қосымша қолдауды қажет етеді;

-II деңгей (орташа түрі) – қарым-қатынас айқын бұзылған, тұрақты көмек қажет;

-III деңгей (ауыр түрі) – әлеуметтік байланыс өте шектеулі, үздіксіз және жан-жақты қолдау қажет. [1, 176]

АСБ бар балалардың когнитивті дамуы да әртүрлі болады. Кейбір балаларда интеллектуалдық дамудың кешеуілдеуі байқалса, кейбіреулері керісінше белгілі бір салада жоғары қабілеттер көрсетеді.

Жалпы алғанда, аутизм спектрі бұзылысы бар балалардың дамуында әлеуметтік, коммуникативтік және мінез-құлықтық ерекшеліктер кешені байқалады, бұл олардың қоғамға бейімделуін қиындатады.

Әлеуметтік дағдылар – адамның қоғамда тиімді өмір сүруіне мүмкіндік беретін негізгі қабілеттердің бірі. Оларға қарым-қатынас жасау, өз ойын жеткізу, басқа адамдарды түсіну, эмоцияларды тану және әлеуметтік нормаларды сақтау жатады.

Кесте 1.Әлеуметтік дағдыларды қалыптастыру бағыттары

№	Дағдылар бағыты	Мазмұны
1	Қарым-қатынас мәдениеті	Әлеуметтік арақашықтықты сақтау әңгіме кезінде дауыс ырғағын реттеу

2	Сәлемдесу әдебі	Амандасу, қоштасу, үлкендерге құрмет көрсету
3	Өзара әрекет дағдылары	Ойыншықтармен бөлісу, кезек күту, бірлескен әрекетке қатысу
4	Қоммуникативтік белсенділік	Сұрақ қою, жауап беру, әңгімеге қосылу

АСБ бар балалар үшін әлеуметтік дағдылардың қалыптасуы ерекше маңызды, себебі олардың негізгі қиындықтары дәл осы салада көрінеді. Мұндай балалар көбінесе:

-қарым-қатынасқа түсуге қызығушылық танытпайды

-өз эмоцияларын жеткізе алмайды

-басқа адамдардың сезімдерін түсінбейді

Сондықтан оларды «өз әлемінде өмір сүретін балалар» деп сипаттайды.

Ғылыми деректерге сүйенсек, аутизм спектрі бұзылысы бар балалар саны жыл сайын артып келеді. Бұл жағдай олардың әлеуметтік бейімделу мәселесін одан әрі өзекті етеді. Әлеуметтік дағдылардың жеткіліксіз дамуы балалардың қоғамнан оқшауланuына, оқу процесінде қиындықтарға тап болуына және толыққанды өмір сүруіне кедергі келтіреді.

Әлеуметтік дағдыларды дамыту арқылы бала:

-құрдастарымен қарым-қатынас орната алады

-өз ойын еркін жеткізеді

-қоғамда өзін сенімді сезінеді

Сондықтан әлеуметтік дағдыларды қалыптастыру түзету-дамыту жұмысының негізгі бағыттарының бірі болып табылады.

АСБ бар балаларда әлеуметтік-тұрмыстық дағдылардың қалыптасуы ерекше назарды қажет етеді. Қалыпты дамыған балалар бұл дағдыларды еліктеу арқылы меңгерсе, аутизм спектрі бұзылысы бар балаларға арнайы оқыту қажет. Мысалы, тамақтану, киіну, гигиена сақтау сияқты қарапайым әрекеттердің өзі жүйелі түрде үйретуді талап етеді.Бұл дағдылардың дамуы баланың тек тұрмыстық деңгейін ғана емес, оның жалпы әлеуметтенуін де анықтайды. [1, 178]

АСБ бар балалардың әлеуметтік дағдыларын дамыту үшін арнайы педагогикалық және психологиялық әдістер қолданылады.

Ең тиімді әдістердің бірі – **ABA терапиясы** (қолданбалы мінез-құлықты талдау). Бұл әдіс баланың мінез-құлқын жүйелі түрде бақылауға және түзетуге бағытталған. Дұрыс әрекеттер мадақталып, қажетсіз мінез-құлық біртіндеп жойылады.

MCPP әдісі - бұл аутизмі бар балалармен жұмыс кезінде қолданылатын қорғаныш тәсілі, мұнда педагог арнайы қорғаныс киімін киіп, баланың агрессивті мінез-құлқы кезінде өзіне де, балаға да зиян келтірмеуді қамтамасыз етеді. Бұл әдіс қауіпсіздікті сақтай отырып, баланы тыныштандыруға және мінез-құлқын реттеуге бағытталған.

TEACCH әдісі – құрылымдалған оқыту жүйесіне негізделген. Бұл әдіс баланың күн тәртібін визуалды түрде ұйымдастырып, оған түсінікті орта қалыптастырады.

PECS жүйесі – сөйлеу қабілеті шектеулі балаларға арналған тиімді коммуникация құралы. Ол арқылы бала суреттер көмегімен өз қажеттіліктерін білдіре алады.

Сонымен қатар, **ойын терапиясы** маңызды рөл атқарады. Рөлдік ойындар арқылы балалар әлеуметтік жағдайларды меңгеріп, қарым-қатынас дағдыларын дамытады.

Когнитивті-мінез-құлықтық терапия баланың эмоцияларын реттеуге және мінез-құлқын қалыптастыруға көмектеседі. [2]

Топтық тренингтер де тиімді, себебі олар балаларды бірлескен әрекетке, қарым-қатынасқа үйретеді.

Сурет 1. «Үйренемін және » орындаймын »

Сурет 2. «MCPP әдісін қолдану

Әлеуметтік дағдыларды дамытудағы практикалық тәсілдер

АСБ бар балаларды қоғамға бейімдеу үшін кешенді жұмыс жүргізу қажет.

Біріншіден, коммуникативтік дағдыларды дамыту маңызды. Бұл үшін:

-әлеуметтік сценарийлер;рөлдік ойындар;суреттер арқылы қарым-қатынас әдістері қолданылады.

Екіншіден, сенсорлық интеграцияны дамыту қажет. Арнайы сенсорлық ойындар баланың қоршаған ортаға бейімделуін жақсартады.

Үшіншіден, күн тәртібін ұйымдастыру маңызды. Визуалды кестелер арқылы бала өз әрекеттерін жоспарлауды үйренеді.

Төртіншіден, өзін-өзі күту дағдыларын қалыптастыру қажет. Бұл баланың дербестігін арттырады. [3]

Сонымен қатар, ата-аналар мен мамандардың бірлескен жұмысы ерекше маңызға ие. Баланың дамуы тек мамандардың жұмысына ғана емес, отбасының қолдауына да байланысты.

Инклюзивті білім беру жүйесі де маңызды рөл атқарады. Мұндай ортада балалар басқа құрдастарымен бірге оқып, әлеуметтік тәжірибе жинақтайды.

Қорыта келе, аутизм спектрі бұзылысы бар балалардың әлеуметтік дағдыларын дамыту – қазіргі педагогика мен психология ғылымындағы өзекті әрі күрделі мәселелердің бірі болып табылады. Бұл балалардың дамуындағы негізгі қиындықтар әлеуметтік қарым-қатынас, коммуникативтік қабілеттер және мінез-құлық ерекшеліктерімен тығыз байланысты.

Зерттеу барысында анықталғандай, аутизм спектрі бұзылысы бар балалардың әлеуметтік дағдылары өздігінен толыққанды қалыптаспайды, сондықтан олар арнайы ұйымдастырылған педагогикалық және психологиялық қолдауды қажет етеді. Әсіресе, ерте жастан басталған түзету-дамыту жұмыстары баланың әрі қарайғы әлеуметтенуіне айтарлықтай оң әсерін тигізеді.

Жұмыста қарастырылған әдістер мен тәсілдер, атап айтқанда ABA терапиясы, TEACCH бағдарламасы, PECS жүйесі, ойын терапиясы және когнитивті-мінез-құлықтық әдістер әлеуметтік дағдыларды қалыптастыруда тиімді құралдар ретінде дәлелденді. Бұл әдістер баланың коммуникативтік белсенділігін арттырып, қоршаған ортамен өзара әрекеттесуін жақсартуға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, әлеуметтік дағдыларды дамыту тек арнайы әдістерді қолданумен шектелмейді. Бұл үдерісте баланың отбасылық ортасы, ата-аналардың қолдауы, педагогтар мен мамандардың кәсіби біліктілігі және инклюзивті білім беру жағдайының ұйымдастырылуы маңызды рөл атқарады. Кешенді және жүйелі түрде ұйымдастырылған жұмыс қана оң нәтижеге жеткізеді.

Аутизм спектрі бұзылысы бар балалардың әлеуметтік бейімделу деңгейін арттыру – олардың қоғамда өз орнын табуына, дербес өмір сүруіне және тұлғалық дамуына жол ашады. Осыған байланысты, бұл бағыттағы ғылыми-зерттеу жұмыстары мен практикалық ізденістерді жалғастыру – қазіргі білім беру жүйесінің басым міндеттерінің бірі болып табылады.

Нәтижесінде, аутизм спектрі бұзылысы бар балалардың әлеуметтік дағдыларын тиімді дамыту арқылы олардың қоғамға кірігу мүмкіндігін

арттыруға және өмір сапасын жақсартуға толық негіз бар деп қорытынды жасауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Лиходедова Л.Н. Инклюзивті білім берудің теориясы мен практикасы: Оқу құралы /. - Қарағанды : Medet Group, 2025. - 194 б.
2. Ш.М.Майгельдиева, Ш.Д.Имангалиева, Л.Т.Омарова. Коррекциялық педагогика: Оқу құралы / -Қызылорда: Қорқыт Ата атындағы ҚМУ, 2024.- 264 б.
3. Г.С.Әбдірайымова, М.С.Садырова, Д.Н.Нұран және т.б. , Әлеуметтік жұмыс. Оқу құралы / Алматы : Қазақ университеті, 2019. - 430 б.
4. Искакова М.С. Дефектология негіздері [Мәтін] : оқулық / М.С. Искакова. - Алматы : ЭСПИ, 2023. - 84 б.Коккозева К.К.
5. Арнайы педагогика [Мәтін] : оқу құралы / К.К. Коккозева. - Алматы : ЭСПИ, 2023. - 244 б.
6. Тебенова Қ.С.Дамуында ауытқулары бар балалар [Мәтін] : оқу құралы / Қ.С. Тебенова. - Алматы : ЭСПИ, 2023. - 108 б
7. Айтбаева А.Б. Арнайы педагогика негіздері [Мәтін] : Оқу құралы / А.Б. Айтбаева. - 2-ші толықт. басылым. - Алматы : Альманахъ, 2021. - 227 б
8. Заркенова Л.С. Арнайы педагогика [Мәтін] : оқу құралы / Л.С. Заркенова, Н.Н. Омарова, Б.И. Ильясова. - Алматы : Эверо, 2021. - 180 б.

ҒТАМР 14.25.09

ӘДЕБИЕТТІК ОҚУ САБАҒЫНДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ҚҰРАЛДАРЫ АРҚЫЛЫ ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ТАПСЫРМАЛАР ДАЙЫНДАУ

Нұралы Мардан Керімбекұлы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
ПМНО-23-5 оқу тобының студенті,
Жайлауова Манат Кенесовна
ғылыми жетекші, педагогика
ғылымдарының кандидаты,
«Педагогика, психология
және бастауыш оқыту әдістемесі» ББББ

Аңдатпа. Бұл мақалада әдебиеттік оқу сабағында жасанды интеллект құралдары арқылы интербелсенді тапсырмалар дайындаудың тиімді жолдары қарастырылады. Зерттеу барысында заманауи цифрлық технологиялардың білім беру үдерісіне ықпалы талданады. Интербелсенді тапсырмалардың оқушылардың оқу белсенділігі мен танымдық қызығушылығын арттырудағы

рөлі анықталады. Сонымен қатар, жасанды интеллектті қолданудың әдістемелік ерекшеліктері сипатталады. Мақалада ұсынылған тәсілдер білім сапасын арттыруға бағытталған.

Кілт сөздер: әдебиеттік оқу, жасанды интеллект, интербелсенді тапсырмалар, қызығушылық, шығармашылық қабілет.

Аннотация. В данной статье рассматриваются эффективные способы разработки интерактивных заданий на уроках литературного чтения с использованием инструментов искусственного интеллекта. В ходе исследования анализируется влияние современных цифровых технологий на образовательный процесс. Определяется роль интерактивных заданий в повышении учебной активности и познавательного интереса учащихся. Также описываются методические особенности применения искусственного интеллекта. Представленные подходы направлены на повышение качества образования.

Ключевые слова: литературное чтение, искусственный интеллект, интерактивные задания, интерес, творческие способности.

Abstract. This article examines effective ways of designing interactive tasks in literary reading lessons using artificial intelligence tools. The study analyzes the impact of modern digital technologies on the educational process. It identifies the role of interactive tasks in increasing students' engagement and cognitive interest. The methodological aspects of applying artificial intelligence are also described. The proposed approaches aim to improve the quality of education.

Keywords:literaryreading,artificialintelligence,interactivetasks,interest,creativeability.

Қазіргі білім беру жүйесінде оқыту әдістерін жаңарту мен цифрлық технологияларды тиімді пайдалану өзекті мәселелердің біріне айналды. Соның ішінде жасанды интеллект құралдары білім беру үдерісіне кеңінен еніп, оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға, оқу материалын меңгеруді жеңілдетуге үлкен мүмкіндік беруде. Әсіресе, әдебиеттік оқу сабағында мәтінді түсіну, талдау және оған шығармашылық тұрғыдан қарау дағдыларын дамытуда интербелсенді тапсырмалардың маңызы зор.

Осы тұрғыда жасанды интеллект құралдарын пайдалана отырып, интербелсенді тапсырмалар дайындау – оқыту сапасын арттырудың заманауи әрі тиімді жолы. Бұл тәсіл оқушылардың қызығушылығын оятып қана қоймай, олардың сыни ойлау, өз ойын еркін жеткізу және шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал етеді[1].

Әдебиеттік оқу пәнінің негізгі мақсаты – оқушыларды көркем мәтінді түсініп оқуға, мазмұнын талдауға, кейіпкерлер әрекетіне баға беруге және өз ойын еркін жеткізуге үйрету. Осы мақсатқа жетуде интербелсенді тапсырмалар маңызды рөл атқарады.

Сол секілді қазіргі білім беру жүйесі де цифрлық технологиялардың қарқынды дамуымен тікелей байланыста екенін тілге тие кетуге болады. Соның ішінде жасанды интеллект (ЖИ) құралдары білім беру мазмұнын жаңартуда ерекше маңызға ие болып отыр. Әсіресе әдебиеттік оқу сабағында жасанды интеллект арқылы интербелсенді тапсырмалар дайындау оқушылардың оқу сауаттылығын, шығармашылық қабілетін және сыни ойлау дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Бұл технологиялар білім алушылардың әдебиеттік оқу пәніне деген қызығушылығын арттырып, оқу процесін жандандырады. Сонымен қатар мұғалімнің уақытын үнемдейді, оқу материалдарын саралауға мүмкіндік береді және әр оқушының деңгейіне сай тапсырмалар дайындауға жағдай жасайды. Сонымен қатар жасанды интеллект құралдары мәтін құрастыру, сұрақ дайындау, сурет генерациялау, ойын тапсырмаларын әзірлеу сияқты жұмыстарды автоматты түрде орындауға мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект – адамзат ақыл-ойының жетістігін бейнелейтін, техника мен ғылымның тоғысынан туған заманауи технология. Ол ақпаратты қабылдап, оны талдап, қорытынды жасап, уақыт өте келе жинақталған тәжірибе негізінде өз мүмкіндіктерін жетілдіре алады[2].

Әдебиеттік оқу сабағында қолданылатын жасанды интеллект құралдарының бірнеше түрі бар. Оларға мәтіндік генерация құралдары, сурет генерациялау жүйелері, интерактивті тапсырма құрастыру платформалары және тест дайындау құралдары жатады. Мәтіндік генерация құралдарының көмегімен мұғалімдер ертегі құрастыру, мәтін бойынша сұрақтар әзірлеу, жоспар құру, кейіпкерлерге сипаттама беру сияқты тапсырмаларды оңай дайындай алады.

Сурет генерациялау құралдары әдеби шығармаларды визуализациялауға мүмкіндік береді. Мысалы, ертегі кейіпкерлерін бейнелеу, оқиға орнын көрсету, мәтін мазмұнына сәйкес иллюстрациялар жасау арқылы оқушылардың қызығушылығын арттыруға болады. Бұл әсіресе бастауыш сынып оқушылары үшін тиімді[3].

Бастауыш сыныптың әдебиеттік оқу сабақтарында жасанды интеллект (ЖИ) мүмкіндіктерін пайдалану оқушылардың мәтінді талдау дағдыларын арттырып, пәнге деген қызығушылығын ынталандырады. Зерттеу тақырыбы бойынша келесі интербелсенді тапсырмалар үлгілерін ұсынамыз:

1. Кейіпкердің визуалды бейнесін модельдеу

Оқушылар оқылған шығарма кейіпкерінің сырт келбетін мәтіндегі сипаттауларға сүйене отырып, ЖИ-генераторларына (мысалы, Midjourney немесе Stable Diffusion) арналған мәтіндік нұсқаулық (промпт) дайындайды. Бұл тапсырма кейіпкер портретін детальды түрде қабылдауға және сөздік қорды дамытуға бағытталған.

2. Кейіпкерменцифрлықсұхбат (Чат-боттар)

ChatGPT немесе ұқсас тілдік модельдер арқылы белгілі бір кейіпкердің рөлдік моделін жасау. Оқушылар кейіпкерге сұрақтар қоя отырып, оның іс-

әрекетінің себептерін, сезімдерін және автордың идеясын тереңірек түсінуге мүмкіндік алады. Бұл әдіс диалог құру дағдысын қалыптастырады.

3. Сюжеттік желіні вариативті дамыту

Жасанды интеллект көмегімен шығарманың баламалы соңын немесе оқиғаның басқа арнада өрбу сценарийін құрастыру. Оқушылар «Егер кейіпкер басқаша шешім қабылдаса, не болар еді?» деген сауал төңірегінде ЖИ-мен бірлесе отырып жаңа мәтін түзеді. Бұл логикалық ойлау мен шығармашылық қиялды ұштауға көмектеседі.

4. Мәтін негізінде «ақылды» тесттер мен викториналар жасау

Оқушыларға оқылған мәтінді жасанды интеллект құралына (мысалы, Quizizz AI) жүктеп, өз сыныптастарына арналған күрделілік деңгейі әртүрлі сұрақтар жиынтығын әзірлеуді тапсыру. Бұл үдеріс оқушының ақпаратты іріктеу, саралау және жүйелеу қабілетін бекітеді.

5. Иллюстрацияланған цифрлық комикстер әзірлеу

Шығарманың композициялық құрылымын (басталуы, шиеленісуі, шарықтау шегі, шешімі) сақтай отырып, ЖИ құралдарының көмегімен қысқаша кадрлар тізбегін жасау. Бұл тапсырма мәтін мазмұнын реттілікпен баяндау дағдысын (репродуктивті деңгей) дамытады.

Бұл тапсырмалар бастауыш сынып оқушыларының медиасауаттылығын арттырып қана қоймай, әдеби шығарманы тереңірек меңгеруге, аналитикалық және синтездік ойлау деңгейлерін өсіруге септігін тигізеді.

Әдебиеттік оқу сабағында жасанды интеллект құралдарын қолдану арқылы интербелсенді тапсырмаларды құрастыру оқушылардың мәтінді терең түсінуіне, талдау дағдыларын дамытуға және оқу үдерісіне белсенді қатысуына мүмкіндік береді. Мұндай тапсырмалар оқыту үдерісін жандандырып, білім алушылардың танымдық қызығушылығын арттырады[4].

Сұрақ-жауап түріндегі викториналар мәтін мазмұнын меңгеруді тексерудің тиімді тәсілі болып табылады. Бұл тапсырма түрінде оқушыларға көп таңдаулы сұрақтар ұсынылып, олардың мәтін бойынша негізгі ақпаратты, кейіпкерлердің іс-әрекетін және автор идеясын қаншалықты түсінгені анықталады. Викториналық тапсырмалар жедел кері байланыс беруге мүмкіндік береді және білімді бекітуге ықпал етеді.

Сәйкестендіру тапсырмалары мәтіндегі кейіпкерлер мен олардың сипаттамаларын немесе оқиғалар мен олардың мағыналық байланыстарын анықтауға бағытталады. Бұл тапсырмалар оқушылардың логикалық ойлауын дамытып, мәтін құрылымын жүйелі түрде қабылдауына көмектеседі. Сәйкестендіру арқылы білім алушылар ақпаратты салыстырып, талдау қабілетін жетілдіреді.

Кейіпкерлерді талдауға арналған тапсырмалар оқушылардың сыни ойлау дағдыларын қалыптастыруға бағытталған. Мұнда білім алушылар кейіпкерлердің мінез-құлқын, іс-әрекеттерін саралап, оларға жеке көзқарасын

білдіреді. Осындай жұмыстар оқушылардың өзіндік пікір қалыптастыруына және оны дәлелдей алуына жағдай жасайды.

Тест тапсырмалары оқу материалын қорытындылаудың және білім деңгейін бағалаудың құрылымдалған құралы ретінде қолданылады. Олар нақты әрі өлшенетін нәтижелер алуға мүмкіндік береді. Тест арқылы оқушылардың мәтіннің негізгі мазмұнын, идеялық бағытын және маңызды детальдарын меңгеру деңгейі анықталады.

Сөзжұмбақтар білім алушылардың тілдік қорын байытуға және терминдер мен ұғымдарды есте сақтауға ықпал етеді. Бұл тапсырма түрі ойын элементтерін қамти отырып, оқыту үдерісін қызықты әрі тартымды етеді. Сөзжұмбақтарды шешу барысында оқушылар бұрын алған білімдерін еске түсіріп, оларды жаңа жағдайда қолданады.

Мұндай тапсырмалар оқушылардың есте сақтау қабілетін дамытып, мәтінді терең түсінуіне көмектеседі және оқушылардың оқу мотивациясын арттырады. Сабақ барысында ойын элементтерін, интербелсенді әдістерді қолдану арқылы білім алушылар белсенді жұмыс жасайды. Бұл тапсырмалар оқушылардың өз бетінше жұмыс істеу қабілетін қалыптастырады. Сонымен бірге ЖИ құралдары мұғалімге кері байланыс алуға көмектеседі. Оқушылардың жауаптары автоматты түрде тексеріліп, нәтижелері талданады. Бұл оқу үдерісінің тиімділігін де арттырады.

Қорытындылай келе, әдебиеттік оқу сабағында жасанды интеллект құралдары арқылы интербелсенді тапсырмалар дайындау қазіргі білім беру үдерісінің өзекті бағыттарының бірі болып табылады. Жасанды интеллект технологияларын тиімді қолдану мұғалімнің әдістемелік мүмкіндіктерін кеңейтіп, оқу материалының мазмұнын жаңаша форматта ұсынуға жағдай жасайды. Соның нәтижесінде оқушылардың пәнге деген қызығушылығы артып, олардың оқу белсенділігі күшейеді.

Интербелсенді тапсырмалар білім алушылардың мәтінді терең түсінуіне, талдау, салыстыру, қорытынды жасау дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Сонымен қатар, мұндай тапсырмалар оқушылардың өзіндік ойлауын қалыптастырып, шығармашылық қабілеттерін жетілдіреді. Жасанды интеллект көмегімен құрастырылған тапсырмалар оқыту үдерісін дараландыруға мүмкіндік беріп, әр оқушының білім деңгейіне сәйкес жұмыс жүргізуге жол ашады.

Осыған байланысты, жасанды интеллект құралдарын әдебиеттік оқу сабағында жүйелі әрі мақсатты түрде қолдану – білім сапасын арттырудың, заманауи талаптарға сай құзыретті тұлға қалыптастырудың маңызды шарттарының бірі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Миндигулова А.А. Возможности и ограничения инструментов искусственного интеллекта в образовании//Современное педагогическое образование. – 2022. – №3. – С. 137-141.

2.Носова В. И. Искусственный интеллект в образовании//Молодой ученый. — 2023. — № 49 (496). — С. 190–192.

3.Салахова А. А. Искусственный интеллект в образовании. Изучение и применение интеллектуальных алгоритмов// Информационные технологии в образовании: материалы X Всероссийской научно-практической конференции. — Саратов : ООО Издательский центр «Наука», 2018. — С. 314–325.

4.Әдебиеттік оқу. Жалпы білім беретін мектептің 3-сыныбына арналған оқулық: 2 бөлімді. / Б.Т. Қабатай, Ү.К. Зейнетоллина, В.А. Қалиева. - Алматы: Атамұра, 2018. - 128 б.

ҒТАМР (МРНТИ)14.25.07

ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМЫТУ

Өтепберген Аружан Қонысбайқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
ПМНО-24-1у оқу тобының студенті,
Токмырзаева Гүлжанат Ердаулетовна
Ғылыми жетекші, п.п.магистрі
«Педагогика, психология және
бастауыш оқыту әдістемесі»
ББББ аға оқытушысы,

Аңдатпа. Бұл мақалада бастауыш сынып оқушыларының математикалық дағдыларын дамытуда цифрлық технологияларды қолданудың маңызы қарастырылады. Цифрлық құралдар оқу үдерісін интерактивті, көрнекі және қолжетімді етіп, оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға ықпал етеді. Сонымен қатар, Wordwall, LearningApps, Quizizz сияқты платформаларды пайдалану арқылы оқушылардың есеп шығару дағдыларын жетілдіру және өздік жұмыс жасау қабілеттерін дамыту мүмкіндіктері талданады. Мақалада цифрлық технологияларды тиімді қолдану мұғалімнің кәсіби құзыреттілігімен тығыз байланысты екендігі көрсетіледі. Нәтижесінде, цифрлық білім беру ресурстары сапалы білім берудің маңызды құралы ретінде айқындалады.

Кілт сөздер: Цифрлық технологиялар, математикалық дағдылар, интерактивті оқыту, цифрлық білім беру ресурстары, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар.

Аннотация. В данной статье рассматривается значение использования цифровых технологий в развитии математических навыков учащихся начальных классов. Цифровые инструменты делают учебный процесс более интерактивным, наглядным и доступным, способствуя повышению познавательной активности обучающихся. Также анализируются возможности применения платформ Wordwall, LearningApps, Quizizz для совершенствования навыков решения задач и развития самостоятельной работы учащихся. Отмечается, что эффективное использование цифровых технологий тесно связано с профессиональной компетентностью учителя. В результате подчеркивается роль цифровых образовательных ресурсов как важного средства обеспечения качества образования.

Ключевые слова: Цифровые технологии, математические навыки, интерактивное обучение, цифровые образовательные ресурсы, информационно-коммуникационные технологии.

Abstract. This article examines the importance of using digital technologies in developing mathematical skills of primary school students. Digital tools make the learning process more interactive, visual, and accessible, enhancing students' cognitive engagement. The study also analyzes the use of platforms such as Wordwall, LearningApps, and Quizizz to improve problem-solving skills and promote independent learning. It is emphasized that the effective integration of digital technologies depends on the teacher's professional competence. As a result, digital educational resources are identified as an essential tool for ensuring the quality of education.

Keywords: Digital technologies, mathematical skills, interactive learning, digital educational resources, information and communication technologies (ICT).

Қазіргі білім беруде цифрлық технологиялар оқушылардың оқуы мен дамуының маңызды құралына айналуда. Цифрлы технологиялар оқушылар мен мұғалімге жаңа мүмкіндіктерді береді, білім мен оқуға қолжетімділікті арттырады. Бастауыш сыныпта математика сабақтарында цифрлық технологияны енгізу материалды түсінуді жақсартуға, есептер шығару дағдыларын дамытуға және оқушылардың ынтасын арттыруға үлкен көмегін тигізері анық.

Сапалы білім – табысты болашақтың кепілі. Қазіргі таңда білім сапасын арттыруда цифрлық технологияларды қолданудың маңызы өте жоғары. Оны сабақ барысында дұрыс әрі тиімді қолдану- сабақты өтудің, түсіндірудің оңтайлы тәсілі және мұғалімнің негізгі көмекші құралы болып табылады. Осыған сәйкес, цифрлық технологияларды игеру- мұғалімнің басты міндеттер қатарына жатады. Басқаша айтқанда, оны қолдану әр мұғалімнің кәсіби біліміне, іскерлігіне, дағдысына тікелей байланысты.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және азаматтық құндылықтар мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желіге шығу», − делінген [4,8б.].

Педагогика саласындағы көрнекті ғалым **В.П.Беспалько** оқу процесін ақпараттық-технологиялық құралдармен байытудың маңыздылығын атап көрсеткен. Ол цифрлық технологияларды қолдану арқылы білім алушылардың жеке шығармашылық қабілеттерін дамытуға және олардың өз бетімен жұмыс істеу дағдыларын жетілдіруге мүмкіндік бар екенін айтқан. Осыған байланысты А.А.Строков «Цифрландыру негізінен маңызды ақпаратты цифрлық формаға айналдыруды білдіреді, бұл оны әртүрлі салаларда тиімді пайдалануға және жаңа коммуникативтік әрі танымдық мүмкіндіктерді қалыптастыруға мүмкіндік береді» деп атап өткен [5].

Цифрлы технологиялар технологиялық дамудың заманауи кезеңінің өзегін құрайды және келешекте жетекші рөлді атқарады. Қазіргі кезеңде цифрлық жүйеге көшу - цифрлы технологиялардың материалдық және әлеуметтік-гуманитарлық технологиялармен және тәжірибелермен, соның ішінде білім беру технологияларымен тереңдеп тоғысуы, яғни конвергенцияға ұшырауы белсенді түрде жүргізілуде [3, 7б].

Дәстүрлі оқыту әдістері мен цифрлық технологияларды салыстыратын болсақ: дәстүрлі оқыту әдістері шектеулі және көбінесе заманауи білім алушының қажеттіліктерін толық қанағаттандыра алмайды. Цифрлық технологиялар, өз кезегінде, оқуды неғұрлым интерактивті, дербес және қолжетімді ете отырып, білім берудің жаңа тәсілдерін ұсынады. Олар материалды терең меңгеруге және тек оқуда емес, сонымен қатар болашақ кәсіби қызметте де табысқа жету үшін қажетті дағдыларды дамытуға бірегей мүмкіндіктер береді. [6]

Цифрлық технология негізіндегі математика сабағы көрнекі, түрлі-түсті, мазмұнды, интерактивті болып табылады. Мұғалім мен оқушы уақытын үнемдейді, мұғалімнің өз қарқынымен жұмыс істеуіне мүмкіндік береді, мұғалімге оқушылармен сараланған және жеке жұмыс дайындауға тиімді жағдай тудырады, оқу нәтижелерін тез бақылау мен бағалауға мүмкіндік береді.

Математика сабағында цифрлық технологияларды пайдалану оқыту процесін интерактивті, белсенді және тиімді ете түседі. Мұндай құралдар оқушыларға есептерді ойын форматында орындау, кері байланыс алу және өздік оқу әрекетін дамыту мүмкіндігін береді. Мысалы, Wordwall платформасы түрлі викториналар мен тапсырмалар жасауға мүмкіндік береді, бұл оқушылардың математикалық ұғымдарды бекітуіне көмектеседі; LearningApps интерактивті жаттығулар арқылы есеп шығару дағдыларын жетілдіреді; Bamboozle және Quizizz сияқты ойындар сабақтағы белсенділікті

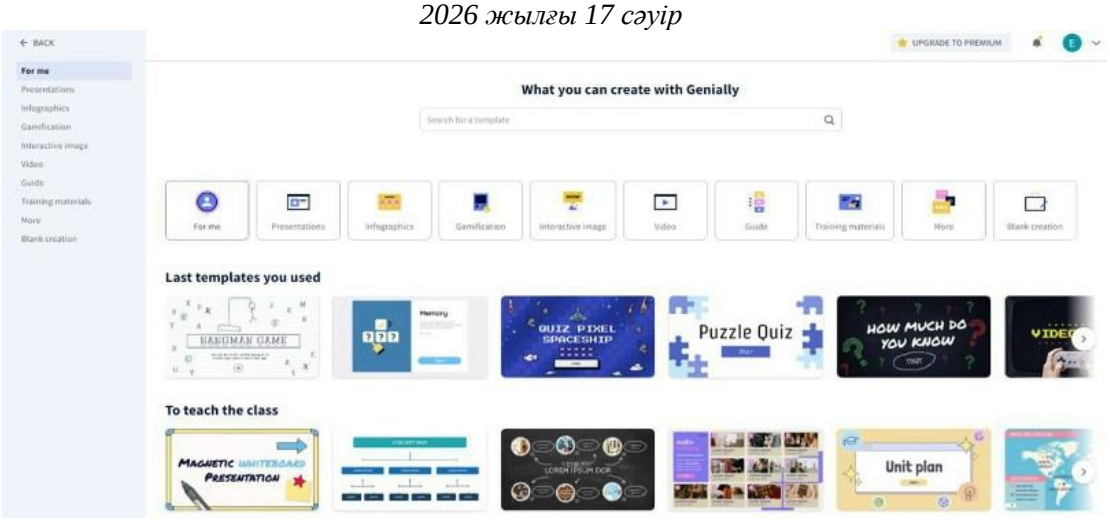
арттырып, білімді ойын арқылы тексеруге мүмкіндік береді; Umaigra ойын элементтерімен тапсырмалар ұйымдастыруға, ал Genially визуалды, анимациялық материалдар дайындауға қолайлы платформа болып табылады. Осы цифрлық құралдар сабақтың мазмұнын байытып, оқушылардың қызығушылығын арттырып, математикалық дағдыларды тиімді меңгеруге жағдай жасайды.

Wordwall – интерактивті оқу тапсырмалары мен ойындарын құруға арналған онлайн платформа. Бұл сервис мұғалімдерге арнайы техникалық дағдыларды қажет етпей-ақ әртүрлі тапсырмалар дайындауға мүмкіндік береді. Платформа арқылы викториналар, сәйкестендіру жаттығулары, кроссвордтар, логикалық және ойын түріндегі тапсырмалар жасалады. Тапсырмалардың ойын форматында ұсынылуы оқушыларды белсенді қатысуға ынталандырады, ал жедел кері байланыс олардың өз нәтижесін бірден көруіне мүмкіндік береді. Платформа кез келген пәнге, соның ішінде математика сабағында да тиімді қолдануға болады. Мұғалімдер дайын шаблондарды пайдаланып немесе өз материалын енгізу арқылы қысқа уақытта сапалы тапсырмалар әзірлей алады. Wordwall платформасын жаңа тақырыпты бекітуге немесе сабақ алдында өткен материалды жылдам қайталау үшін қолдануға болады. [7, 107б]

Сурет 1. Wordwall тақтасының интерфейсі

Genially платформасы математика сабағында геймификацияланған тапсырмалар мен интерактивті оқу материалдарын жасауға мүмкіндік беретін әмбебап цифрлық құрал ретінде қарастырылады. Бұл платформа оқу мазмұнын көрнекі, мультимедиялық және ойын элементтерімен байытып, математикалық ұғымдарды дәстүрлі түсіндіруден гөрі оқушыларды белсенді, қызықты әрекетке тарту арқылы меңгертуді көздейді. Genially көмегімен дайындалған тапсырмалар оқушылардың пәнге қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың логикалық ойлауын, талдау және қолдану дағдыларын дамытуға жағдай жасайды. [2]

Сурет 2. Genially тақтасының интерфейсі

Umaigra – бастауыш сыныптардағы оқу үдерісін қолдауға арналған инновациялық білім беру платформасы. Платформаның басты бағыты – оқушылардың негізгі білімдері мен дағдыларын интерактивті тапсырмалар мен ойындар арқылы дамыту, олардың танымдық қызығушылығын арттыру. Umaigra бастауыш мектептің білім беру стандарттарына сәйкес әртүрлі пәндер бойынша тапсырмалар ұсынады және ойын элементтері арқылы оқушылардың белсенділігін күшейтеді. Umaigra қазақстандық оқушылардың білім беру қажеттіліктері мен қызығушылықтарын ескере отырып жасалған, сондықтан ол оқу, математика, логикалық және аналитикалық ойлау дағдыларын дамытуға бағытталған тиімді цифрлық құрал ретінде оқу үдерісінде кеңінен қолдануға қолайлы.

«Жоғалған білімді тап» интерактивті квестінде оқушылар ертегі кейіпкерлеріне жоғалған оқулық беттерін қалпына келтіруге көмектеседі. Ол үшін математика мен оқуға байланысты тапсырмаларды орындайды. Әрбір дұрыс орындалған тапсырма оқиға желісінің келесі бөлігін ашуға мүмкіндік береді.

«Кім жылдам?» атты ойын тесттері мен викториналарында оқушылар тапсырмаларды жылдам орындау арқылы бір-бірімен жарысады. Бұл білімді бекітумен қатар, жылдам ойлау қабілетін дамытуға ықпал етеді. Ал «Сөз құрастыр» тапсырмасы берілген әріптерден өтіліп жатқан тақырыпқа қатысты сөздер құрастыруға бағытталып, оқушылардың сауаттылығын арттыруға көмектеседі.

Сурет 3. Umaigra платформасының интерфейсі

Bamboozle – кез келген тілде викторина құрастыруға арналған цифрлық платформа. Bamboozle-дің тиімділігінің негізгі себептері – ойындар онлайн, офлайн, топтық және бетпе-бет сабақтарға қолайлы, визуалды тартымды дизайн оқушылардың назарын аударады және тапсырмаларды орындауға ынталандырады, Quizlet-тен дайын карталарды жүктеп, ойынды 10 минутта құруға болады және миллиондаған дайын ойындарды өз сабақтарыңызға бейімдеуге немесе жаңа ойын жасауға шабыт алуға мүмкіндік береді.

Цифрлық технологияларды қолдануоқу үдерісінің тиімділігін арттыратынын көрсетеді. Атап айтқанда, оқушылардың тапсырмаларды орындаудағы белсенділігі артады, математикалық терминдерді дұрыс қолдану дағдылары қалыптасады, есептерді талдау және шешу қабілеттері жетіледі. Сонымен қатар, цифрлық ортада жедел кері байланыс алу мүмкіндігі оқушылардың қателерін уақытында анықтап, түзетуіне жағдай жасайды, ал мұғалім үшін оқыту нәтижелерін жүйелі бақылауға мүмкіндік береді.

Цифрлық технологияларды мақсатты әрі педагогикалық тұрғыдан негізделген түрде қолдану бастауыш сынып оқушыларының математикалық дағдыларын қалыптастыруда тиімді құрал екенін дәлелдейді. Ұсынылған тапсырмалар мұғалімдерге әдістемелік көмек ретінде пайдалануға жарамды және оны оқу үдерісіне енгізу білім алушылардың танымдық белсенділігін арттыруға, алған білімін тәжірибеде қолдануға бағыттайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Акпаева А. Б., Лебедева Л. А., Мынжасарова М. Ж., Лихобабенко Т. В.Математика: оқулық. – Алматы: Алматыкітап, 2023. – 96 б.

2. Бастауыш сыныптарда «Цифрлық сауаттылық» пәнін оқыту бойынша әдістемелік ұсынымдар. – Нұр-Сұлтан: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2022. – 148 б.

3. Бузаубакова К. Д., Амирова А.С., Маковецкая А.А.Цифрлы педагогика. –2022.

4. ҚазақстанРеспубликасы.«Білімтуралы» Заңы: 2007 жылғы 27 шілде № 319 заңы.

5. Козлова Н. Ш.Цифровые технологии в образовании // Вестник Майкопского государственного технологического университета. – 2019. – № 1 (40).

6. Пронюшкина Т. Г.Цифровые технологии в образовании // Муромский институт Владимирского государственного университета. – 2024.

7. Ценности как концептуальная основа воспитания в современных социокультурных и геополитических реалиях: материалы междунар. науч.-практ. конф.: в 2 кн., кн. 1, 27 февраля 2025 г. – Костанай: Костанайский региональный университет им. А. Байтұрсынұлы, 2025. – 1916 с.

ӘОЖ: 373.2:316.454.5

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЕРЕСЕК ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК БІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Студент: Садуахасева Айдана ДО-24-1У
Ғылыми жетекші: ф.ғ.к.аға оқытушы М.Н.Қойшыбаев

Аңдатпа. Мақалада мектепке дейінгі ересек топтағы балалардың коммуникативтік қалыптастыру ерекшеліктері қарастырылған**.** Мектепке дейінгі кезеңде баланың психикалық және тұлғалық қасиеттері дамитындығы, іс-әрекеттің түрлі де кең спектрін белсенді түрде игере бастайдығы баяндалады. Дәл осы шақта баланың өзіндік санасы мен өзінің іс-әрекетіне баға беру қабілеті қалыптасатындығы, алғашқы әлеуметтену кезеңінің есігі ашылып, бала мәдениет әлеміне, жалпы адами құндылықтарға, адамдар әлемімен, заттармен, табиғатпен және өзінің ішкі әлемімен қарапайым қатынастар орнататыны баяндалады.Сондай ақ мақалада «Қатынас» терминінің дәстүрлі әлеуметтік психологияда нақтылы аналогтарының болмауы және оның «коммуникация» деп аталатын ағылшын терминіне толық пара-пар келе бермейтіндігінде емес, мазмұнының түсіндірме сөздігінде аса маңызды психологиялық іс-әрекет теориясы түрінде берілуі айтылады.

Кілт сөздер: Қатынас,ойлау, коммуникативтік біліктер, іс-әрекеттің субъектісі.

Аннотация. В статье рассмотрены особенности коммуникативного формирования детей старшей дошкольной группы. Отмечается, что в

дошкольном периоде у ребенка развиваются психические и личностные качества, он начинает активно осваивать широкий и разнообразный спектр деятельности. Именно в это время формируется самосознание ребенка и его способность оценивать свои действия, открывается дверь к первому этапу социализации, где ребенок устанавливает элементарные отношения с миром культуры, общечеловеческими ценностями, миром людей, предметами, природой и своим внутренним миром.Также в статье отмечается, что термин» коммуникация " не имеет четких аналогов в традиционной социальной психологии и что он не полностью эквивалентен английскому термину, называемому» коммуникация, в толковом словаре изложено содержание в форме теории особо важной психологической деятельности.

Ключевые слова. Коммуникация, мышление, коммуникативные умения, субъект деятельности.

Annotation. The article considers the peculiarities of the communicative formation of children of the senior preschool group. It is noted that in the preschool period, a child develops mental and personal qualities, he begins to actively master a wide and diverse range of activities. It is at this time that the child's self-awareness and his ability to evaluate his actions are formed, the door opens to the first stage of socialization, where the child establishes elementary relationships with the world of culture, universal values, the world of people, objects, nature and his inner world.The article also notes that the term "communication" has no clear analogues in traditional social psychology and that it is not fully equivalent to the English term called " communication," the explanatory dictionary sets out the content in the form of a theory of particularly important psychological activity.

Keywords: Communication, thinking, communication skills, subject of activity.

Бүгінгі таңда мектепке дейінгі білім беруді дамытудың негізгі бағыты бала дамуына қажетті кеңістікті жасауға және баланың жеке дамуы үдерісіне кешенді жетекшілік етуге жағдай туғызумен байланысты болып отыр. Баланың өмір сүріп отырған әлеуметтік ортада өзін-өзі тануына, дамуына, сол ортада мәдени түрде коммуникациялық біліктерін қалыптастыруға бағытталған жүйелі жұмыстың алғашқы көшін мектепке дейінгі кезеңде бастау керектігі белгілі. Баланы жан-жақты тәрбиелі, мәдениетті, ертеңгі қоғам талабына сай азамат етіп тәрбиелеу – мемлекет, білім беру мекемелері және отбасы үшін жауапты міндет.

Мектепке дейінгі кезеңде баланың психикалық және тұлғалық қасиеттері дамиды, іс-әрекеттің түрлі де кең спектрін белсенді түрде игере бастайды. Дәл осы шақта баланың өзіндік санасы мен өзінің іс-әрекетіне баға беру қабілеті қалыптасады, алғашқы әлеуметтену кезеңінің есігі ашылып, бала мәдениет әлеміне, жалпы адами құндылықтарға, адамдар әлемімен, заттармен, табиғатпен және өзінің ішкі әлемімен қарапайым қатынастар орнатады. Белгілі бір іс-әрекетке қатыса отырып, мектеп жасына дейінгі бала

жас ерекшелігіне сәйкес білімді, біліктер мен дағдыларды игеріп, өз мінезінің ерекшелігін байқатады, психика мен мінез құлқының жеке жақтарын дамытады.

Мектепке дейінгі шақ дамудың бір-бірінен біршама өзгеше кезеңдерін қамтиды. Мектепке дейінгі балалық шақтың әрбір кезеңі психофизиологиялық дамудың өзіне тән ерекшеліктерімен, ал әрбір бала тек өздеріне ғана тән жеке ерекшеліктерімен сипатталады.

Мектеп жасына дейінгі баланы дамытып, қалыптастырудағы ең алғашқы ұстазы ата-анасы болса, балалар бақшасына келген соң отбасылық тәрбие негізін ары қарай дамытушы тәрбиеші-педагог болады. Өзінің қарамағындағы тәрбиеленушілері үшін қолайлы әлеуметтік ортаны жасай отырып, баланың психикалық дамуына жағымды әсер беретін, қатынас үдерісін басқарып, бақылаушы болатын тек тәрбиеші ғана.

«Қатынас» терминінің дәстүрлі әлеуметтік психологияда нақтылы аналогтарының болмауы және оның «коммуникация» деп аталатын ағылшын терминіне толық пара-пар келе бермейтіндігінде емес, мазмұнының түсіндірме сөздігінде аса маңызды психологиялық іс-әрекет теориясы түрінде берілуі.

Қатынасты зерттеуші ғалымдар оның адамдар арасындағы қоғамдастықты орнатуға, олардың бірлескен іс-әрекетін реттеуге ықпалдық етіп, жеке адамның танымын, сана сезімін оятатын құрал, жеке тұлғаның өзін-өзі анықтау қызметі болып табылатындығын ерекше атап көрсетеді. Қоғамдық және тұлға аралық қатынас адам мен адамның өзара тілдесуі арқылы ашылады. Адамға қатысты жүйені жүзеге асырушы – қатынас. А.Н.Леонтьевтің айтуынша «Қалыпты жағдайдағы адамның қоршаған заттар әлеміне қатынасы қашанда адамдармен, қоғаммен қатынасына негізделеді.

Енді қатынас туралы ғалымдардың берген анықтамаларын саралайық.

М.К.Есенғұлова қатынасқа өзіндік анықтамасын бере отырып, «қоғамда мәдениеттің өмір сүруінің қажетті шарты қатынас болып табылады және жеке адамның дамуы үшін басты құралы ретінде жеке қатынастар, өзара қатынастар мен қатынастың коммуникативтік мәдениеті енеді» - дейді.

Қазіргі заманғы ғылымда қатынас субъектілердің (әлеуметтік топтың, тұлғалардың) іс-әрекет, хабар, тәжірибе, қабілеттер, біліктер, дағдылар және іс-әрекет нәтижесімен алмасу үдерісінен туындайтын жалпы ортақ өзара байланыс, өзара іс-әрекет ретінде анықталады. Бұл анықтамадан адамның бүкіл өмірлік іс-әрекеті, ең алдымен, қатынас үдерісі арқылы жүзеге асатындығын және оның мәдениет жүйесіндегі орнын айқындамауға болмайтындығын байқауға болады. Сондықтан қатынас мәдениет түрлерін және қоғамдық тәжірибені жеткізу құралы ретінде қызметін атқара отыра, этникааралық және мәдениаралық байланыстарды қамтамасыз етіп, қоғамды ынтымақтастырады және кіріктіреді.

А.В. Мудрик қатынасқа дайындықтың 6 аспектісін атап көрсетеді:

1. Ойлау ерекшелігін дамыту.

2. Тілді үйрене отырып баланың ойы дамып, танымдық әрекеті жаңа сапалы баспалдаққа көтеріледі.

3. Еркін тілдік қатынасқа түсу дағдыларын қалыптастыру;

4. Белгілі бір жеке ерекшеліктерін (ашық мінезді, қатынасқа бірден түсе білетін, өзін біреудің орнына қоя білетін ерекшеліктерін) дамыту;

5. Қатынас сферасындағы белгілі бір ережені қалыптастыру:

- іс-әрекеттегі серіктесіне көңіл бөлу;
- қатынас үдерісіне қызығушылық тудыру;
- қатынасқа диалог ретінде шыдамдылық таныту.

6. Жаңа коммуникативтік біліктерді дамытып, қалыптастыру.

Қатынасты, оның табиғатын, жеке ерекшеліктерін зерттеу әртүрлі ғылым салаларындағы ғалымдарды әр уақытта қызықтырған. Мәселенің алғаш болып генезисін зерттегендер ағылшын психологы Дж.Боулби (J.Bowlbu, 1973) және өзінің шығармашылық тұғыры жағынан оған өте жақын Р.Спитц (R.Spitz, 1957). Олар қатынастың ана мен бала арасындағы бірінші дәрежелі маңыздылығын олардың психологиялық дұрыс дамуына үлес қосуда аса ерекше орын алатындығын атаған.

Тарихи-қоғамдық санадағы қатынас мәселесінің пайда болуына философиялық талдауды М.С.Каган өзінің «Мир общения» деп аталатын еңбегінде жасайды. Аталмыш еңбекте қатынас субъектілік-объектілік қатынастар жүйесінде қарастырылады.

Бүгінгі күнге дейін қатынас категориясының ортақ деп табылған анықтамасы жоқ деп айтуға болады. Ғылымда іс-әрекет ретінде адамдар арасындағы байланысты орнату мен оны дамытудың күрделі үдерісі ретінде, әлеуметтік шындықтағы қоғамдық қатынастарды жүзеге асыру үдерісі ретінде қатынастың әртүрлі түсіндірмелі анықтамалары жинақталған.

Қатынастың ақпараттық-коммуникативтік қызмет атқаратыны мен тілдік құрал бола алатынын ерекше атай отырып, қатынастың бірлескен іс-әрекет үдерісі үшін жағымды қатынас орнату мақсатында әртүрлі коммуникация құралдарының көмегімен мазмұны өзара таным мен хабар алмасу болып табылатын адамдар арасындағы өзара іс-әрекет екенін анықтауға болады.

Қатынас - адамдар арасындағы өзара ой мен эмоция алмасу үдерісі, яғни тікелей тұлға аралық немесе топтық байланыстағы хабар алмасу.

Мектепке дейінгі кезеңде қатынастың екі түрі жүзеге асырылады: үлкендермен, құрдастарымен және айнала қоршаған ортамен.

Мектеп жасына дейінгі баланың коммуникативтік іс-әрекетін қалыптастыру мәселесін қарастырғанда балалардың үлкендермен ғана емес, құрдастарымен де белсенді қатынасқа түсетіндігін атауға болады.

Балалардың құрдастарына деген өзіндік қажеттіліктері мынадай көрсеткіштер арқылы анықталған:

- басқа балаларға көңіл бөлу;
- олардың әрекеттеріне эмоционалдық сезіммен қарай білу;
- құрдастарының назарын өзіне аударуға талпынысы;

- олардың ашулану, абыржу сияқты әртүрлі қатынастарына сезіммен қарай білу.

Осы аталған көрсеткіштер арқылы бір уақытта балалардың өзін-өзі тануға, басқа балалар арқылы өзін бағалауға деген тілектерін байқауға болады. Аталмыш көрсеткіштер зерттеушілерге балалардың құрдастарымен қатынас жасаудың 4 кезеңін анықтап берді.

Бірінші кезең – баланың құрдастарына деген қажеттілігі өз бетінше байқалмайды. Бұл кезең баланың алғашқы өмір сүру жылын (1жасқа дейін) қамтиды. Балаларда құрдастарымен қатынас жасауға деген қажеттіліктің 2 ғана көрсеткіші байқалады. Олар зейін мен мазасыздықтың (желігу, ашулану, абыржу) үндесуі. Бірінші кезеңдегі балалардың құрдастарымен байланысын қажеттіліктен туған деп айтуға келе бермейді.

Келесі кезең баланың 1 мен 2 жас аралығын қамтиды. Бұл кезеңде бала сәл де болса құрдастарымен қатынасқа түсудің қажеттілігіне тән нышандарды байқата бастайды. Екінші кезеңде құрдастарымен қатынас жасау жалпы қажеттілік иерархиясында үлкен орынға ие.

Үшінші кезең 3-4 жасқа тән. Бұл жастағы балалардың мінез-құлқында бір-бірімен қатынас жасауға қажеттіліктің барлық көрсеткіші де байқалады. Қанша дегенмен балалар үлкендерге қарай бағдарланып, олардың көмегінсіз өзара іс-әрекетке түсіп, өзара келісімге келе алмайды.

Төртінші кезең 4-7 жастағы балалардың жас ерекшелігіне сәйкес келеді. Баланың құрдастарымен қатынасы үлкендермен болатын қатынасына қарағанда белсендірек келеді, бала өзінің тартымдылығымен ұнамды келеді. Құрдастарымен қатынас жасаудың нәтижесінде бала өзінің тәжірибелік біліктерін бағалап, өз білімі туралы алғашқы түсініктерге ие болады. Мектеп жасына дейінгі балалардың құрдастарымен қатынас жасауының үлкендермен қатынасқа түсуіне қарағанда кейбір ерекшеліктерін атауға болады:

- коммуникативтік іс-әрекеттің әртүрлілігі мен кең диапозоны;
- құрдастарымен байланысқа түсудегі ашық, әрі нақты қатынас;
- құрдастарымен өзара қатынасындағы қалыптан тыс, уақыты шектеусіз қатынастар;
- коммуникативтік әрекеттің басымдықтағы қатынастан басымдылығы.

Аталған ерекшеліктердің мектепке дейінгі балалардың жасына тән екендігін балалардың қатынасы барысында байқадық, оны жүзеге асыру үшін қажетті педагогикалық жағдаяттар керек.

Мектеп жасына дейінгі балалардың құрдастарымен қатынасын дамытудың үш формасын атауға болады:

- бірінші формасы – құрдастарымен эмоционалдық-тәжірибелік қатынас (2-4 жас аралығы). Бұл қатынас туындаған жағдайға сәйкес келеді, ол белгілі бір өзара іс-әрекет жүріп жатқан ортаға және серіктесінің тәжірибелік әрекетіне тәуелді. Қатынастың негізгі құралы – шұғыл – мәнерлі қимыл-қозғалыс;

- екінші формасы – жағдаятты-біліктік (4-6 жас). Бұл кезеңдегі қатынастың басты мазмұны – біліктілікпен бірлескен іс-әрекет (желілі-рөлді ойын). Балалар бұл жерде ортақ іске шоғырланады да, бірлесіп жұмыс істеуге деген қажеттілік туындайды. Бұл осы жастағы балалардың қатынас жасауының ең бастысы болып табылады. Осы кезеңде балалардың құрдастарын бағалап, оларды сыйлауға деген қажеттіліктері анық байқалады. Тілдік қатынас басым, қатынас негізінен жағдаятты болып келеді;

- үшінші форма – жағдайдан тыс біліктілік. Бұл форма көптеген балаларда мектепке дейінгі шақтың аяққы кезеңінде пайда болады (балалардың бәрінде бірдей бола бермейді). Ол екі бағытта дамиды:

- жағдайға тәуелсіз тілдік байланыстың саны артқанда;

- құрдастарының бейнесі неғұрлым тұрақталып, нақтылы бір жағдайға байланысты өзара іс-әрекетке тәуелді болмағанда.

6-7 жастағы бала өзге адамның бейнесін ерекшелеп, олардың өзіне деген қатынасын сезіне бастайды. Мектепке дейінгі ересек жасқа жақындаған баланың өзге балаға деген ерекше қатынасы қалыптаса бастайды. Ол қатынасты тұлғалық деп атауға болады. Баланың құрдасы өзімен салыстырудың пәніне, өзін-өзі бекітудің және өзін тұлға ретінде бағалаудың құралына айналады. Осы салыстыру іштей бағалауға ұласып, неғұрлым терең тұлғааралық қатынастардың жүзеге асу мүмкіндігін туғызады.

Бүгінгі күнгі тәжірибеде педагогтар мен ата-аналар аталмыш мәселеге қажетті деңгейде көңіл бөлмей келеді, оған жасанды түрде қарайды. Балаларға білім мен білікті үйретуге тырысқанымен, қатынастарының дамуына жағдай туғыза бермейді. Бұдан аталмыш мәселенің шешімі педагогика ғылымында жеткіліксіз қарастырылған деп тұжырымдауға болады. Соның салдарынан бүгінгі балалардың үлкендермен де, құрдастарымен де қатынас жасауы қиынға соғуда. Ал ол мектеп жасына дейінгі баланың даму деңгейіне айтарлықтай әсер етіп, баланың мектепте білім алуға бейімделуін күрделендіреді. Сол себепті балалардың қатынас жасау дағдыларын қалыптастырудағы үлкендер рөліне ерекше тоқтағымыз келеді.

Педагогикалық зерттеулер нәтижесінде педагог пен баланың өзара қатынасының мынадай үлгілері анықталды:

- бала өміріне «араласпаушылық» (көбінесе балаларымен қатынас жасауға уақыты жоқ отбасыларында кездеседі);

- негізгі мақсаттың білім, білік, дағдыларды қалыптастыруға бағытталуы (педагогтың әрекеті басқарушылардың талаптарын қанағаттандыруға бағытталады);

- баланың психологиялық тұрғыдан қамтамасыз етілгенін сезіну, айналасына сеніммен қарау, жеке дамуына мүмкіндік беретін бағдарлау. Бұл үлгіде педагог баланың қызығушылығын ескере отырып, баланы өзінің серіктесі ретінде қабылдауы тиіс. Бірақ бұл үлгі тәжірибеде сирек

кездескенімен, баламен жұмыс істейтін әрбір педагог осы үлгіні қолдануға талпынуы қажет.

Біздер ғылыми-зерттеу жұмысы барысында психологиялық және педагогикалық әдебиеттерге, жүргізілген зерттеу қорытындыларына талдау жасай келе, мектепке дейінгі ересек жастағы балалардың коммуникативтік біліктерін қалыптастыру жайын былайша түйіндедік:

- біріншіден, қатынас екі немесе одан да көп адамдардың өзара іс-әрекетке түсу үдерісі ретінде қарастырылған;
- екіншіден, мектепке дейінгі ересек жас қатынасты дамытудың, яғни коммуникативтік біліктерді мақсатты түрде қалыптастыруды қамтамасыз етудің тиімді кезеңі болып табылатыны анықталған;
- үшіншіден, мектеп жасына дейінгі ересек жастағы балалар коммуникативтік іс-әрекеттің субъектісі және оның белсенді тасымалдаушысы, сондай-ақ, қатынас барысында мінез-құлқын және тәртібін еркін басқаруға және әділ бағалауға талпынысы балалардың коммуникативтік біліктерін қалыптастыру мүмкіндігін қамтамасыз ететіндігі айқындалған;
- төртіншіден, мектеп жасына дейінгі ересек жастағы балалардың коммуникативтік біліктерін қалыптастыруға ықпал етушілердің үлкендер (тәрбиеші педагогтар мен ата-аналар) және өздерінің құрдастары болатыны тұжырымдалған.

Мектеп жасына дейінгі ересек жастағы балалардың коммуникативтік біліктері ұғымының теориялық тұрғыдан зерделенуін және оның балалардың өзара қатынасындағы мәніне болашақта тереңірек тоқталуды қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1.Аубакирова Ж.К. Мектеп жасына дейінгі балалармен қарым-қатынас тренингін ұйымдастырудың психологиялық, педагогикалық негіздері: психол. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 2001. – 158 б.

2. Баймұратова Б. Мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамыту жөніндегі педагогикалық училищелердің мұғалімдері мен оқушыларына көмекші құрал. – Алматы, 2004. – 63 б.

3. Құдиярова А. Қатынас психологиясы (Ортақтасу): оқу құралы. – Алматы: Шұғыла, 2006. – 40 б.

ҒТАМР14.25.09

БАСТАУЫШ МЕКТЕПТІҢ ЖАРАТЫЛЫСТАНУ САБАҒЫНДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ҚҰРАЛДАРЫН ПАЙДАЛАНУ

Әбдіқалық ҰлжанЖеңісбайқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
ПМНО-23-3 оқу тобының студенті,
Қарасаева Айзат Батырханқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
ПМНО-23-3 оқу тобының студенті,
Жайлауова Манат Кенесовна
ғылыми жетекші, педагогика
ғылымдарының кандидаты,
«Педагогика, психология және бастауыш
оқыту әдістемесі» ББББ

Аңдатпа. Мақалада бастауыш сыныптың жаратылыстану сабағында жасанды интеллект құралдарын тиімді пайдалану жолдары қарастырылады. Жасанды интеллект білім беру үдерісін жаңғыртып, оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға мүмкіндік береді. Зерттеу барысында жасанды интеллект құралдарын қолданудың әдістері, сабақ кезеңдерінде пайдалану үлгілері және оның артықшылықтары талданды. Сонымен қатар, оқушылардың зерттеушілік дағдыларын дамытуға бағытталған интерактивті тапсырмалар ұсынылды. Жұмыс нәтижесінде жасанды интеллект құралдары бастауыш сыныптағы жаратылыстану сабағының тиімділігін арттыратыны анықталды.

Кілт сөздер: жасанды интеллект, жаратылыстану, бастауыш сынып, цифрлық технология, интербелсенді тапсырма.

Аннотация. В статье рассматриваются способы эффективного использования средств искусственного интеллекта на уроках естествознания в начальной школе. Искусственный интеллект позволяет модернизировать образовательный процесс и повысить познавательную активность учащихся. Проанализированы методы применения искусственного интеллекта, примеры использования на этапах урока и их преимущества. Также предложены интерактивные задания, направленные на развитие исследовательских навыков учащихся. В результате установлено, что средства искусственного интеллекта повышают эффективность уроков естествознания в начальной школе.

Ключевые слова:искусственный интеллект, естествознание, начальная школа, цифровые технологии, интерактивные задания.

Abstract. The article discusses ways to effectively use artificial intelligence tools in elementary school science lessons. Artificial intelligence makes it possible

to modernize the educational process and increase the cognitive activity of students. The methods of applying artificial intelligence, examples of use at the stages of the lesson and their advantages are analyzed. Interactive tasks aimed at developing students' research skills are also offered. As a result, it was found that artificial intelligence tools increase the effectiveness of science lessons in elementary schools.

Keywords: artificial intelligence, science, primary school, digital technologies, interactive tasks.

Бастауыш мектептің жаратылыстану сабағында жасанды интеллект құралдарын пайдалану

Использование средств искусственного интеллекта на уроках естествознания в начальной школе

The use of artificial intelligence in elementary school science lessons

Қазіргі кезеңде білім беру жүйесі жаһандық цифрлық трансформация үдерісімен тығыз байланысты дамып келеді.Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды өркендеуі оқыту мазмұны мен әдістеріне елеулі өзгерістер енгізіп, білім сапасын арттырудың жаңа мүмкіндіктерін айқындауда. Осындай заманауи бағыттардың бірі – адам ойлау қабілетін модельдеуге негізделген жасанды интеллект технологиялары болып табылады.

Жасанды интеллект білім беру саласында оқыту үдерісін жекелендіруге, оқушылардың білім деңгейін дәл бағалауға және олардың танымдық белсенділігін арттыруға кең жол ашады. Әсіресе, бастауыш сыныптағы жаратылыстану пәні оқушылардың қоршаған орта туралы алғашқы ғылыми түсініктерін қалыптастыратын маңызды пәндердің бірі болғандықтан, оны оқытуда инновациялық тәсілдерді қолдану ерекше мәнге ие.

Сабақ барысында оқушылардың қызығушылығын оятып, зерттеушілік қабілеттерін дамыту үшін жаңа әдістер мен тиімді құралдарды пайдалану қажеттілігі туындайды. Осы тұрғыдан алғанда, жасанды интеллектіге негізделген платформалар мен қосымшалар сабақ мазмұнын байытып, визуалды материалдар, интербелсенді тапсырмалар, тәжірибелік жұмыстар мен виртуалды зертханалар арқылы оқу үдерісін мазмұнды әрі тартымды ете алады. Сонымен қатар, мұғалімге оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, сараланған тапсырмалар дайындауға және оқыту үдерісін тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік береді[1].

Жаратылыстану пәнінің мазмұны табиғат құбылыстарын бақылау, тәжірибе жасау, салыстыру және қорытынды шығару сияқты әрекеттерге негізделген. Осы тұрғыда жасанды интеллект құралдары мұғалімге оқу әрекеттерін тиімді ұйымдастыруға кең мүмкіндік береді. Атап айтқанда, жаңа тақырыпты түсіндіруде, тәжірибелік және зерттеу жұмыстарын жүргізуде, білімді бекіту мен бағалау кезеңдерінде, сондай-ақ үй тапсырмасын саралауда ЖИ технологияларын тиімді пайдалануға болады.

Жаратылыстану сабағында жасанды интеллект қолданудың маңызды бағыттарының бірі – визуализация. Күрделі табиғи процестерді, мысалы, су айналымын, күн жүйесін немесе тірі ағзалардың даму циклін тек мәтін арқылы түсіндіру кей жағдайда қиындық туғызады. Ал ЖИ негізіндегі анимациялар, суреттер мен бейнематериалдар арқылы бұл құбылыстарды көрнекі әрі түсінікті түрде көрсетуге болады. Мұндай тәсілдер оқушылардың ақпаратты қабылдауын жеңілдетіп, олардың пәнге деген қызығушылығын арттырады[2].

Жасанды интеллект құралдарының тағы бір маңызды бағыты – чат-боттарды қолдану. Чат-боттар оқушылардың сұрақтарына жылдам жауап беріп, олардың өз бетінше білім алу дағдыларын қалыптастырады. Мұндай құралдар оқушыларды ізденуге, ақпаратты талдауға және өз қорытындыларын жасауға үйретеді. Нәтижесінде олардың зерттеушілік қабілеттері дамып, білімді терең меңгеруіне жағдай жасалады.

Төменде берілген тапсырмалар бастауыш мектептің жаратылыстану пәнінде жасанды интеллект құралдарын қолдану арқылы оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға бағытталған. Олар оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес құрастырылып, ғылыми-әдістемелік тұрғыда табиғат құбылыстарын түсіндіруге, бақылау, салыстыру, талдау дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді[3].

Қарапайым танымдық тапсырмалар оқушылардың қоршаған орта туралы бастапқы түсініктерін қалыптастыруға бағытталған. «Суретті таны» тапсырмасында мұғалім жасанды интеллект негізіндегі сурет тану технологияларын пайдаланып, жануарлар мен өсімдіктердің бейнесін ұсынады. Оқушылар ұсынылған нысанды анықтап, оның қандай тірі ағзаға жататынын (өсімдік немесе жануар) және тіршілік ету ортасын сипаттайды. Мысалы, ағаш бейнесін көрген оқушы оның өсімдік екенін, топырақта өсетінін, ауа мен жарыққа мұқтаж екенін айтады. Бұл тапсырма оқушылардың жіктеу, салыстыру және қарапайым биологиялық ұғымдарды меңгеру қабілеттерін дамытады.

«Дұрыс/бұрыс» ойыны оқушылардың логикалық ойлауын және табиғат туралы білімдерін тексеруге арналған. Жасанды интеллект құрастырған тұжырымдарды тыңдай отырып, оқушылар олардың шынайылығын анықтайды. Мысалы, «Балық суда өмір сүреді» деген тұжырымды дұрыс деп, ал «Құс тек жерде жүреді» деген пікірді қате деп бағалайды. Бұл тапсырма оқушылардың білімін бекітіп, қате түсініктерді түзетуге ықпал етеді.

Интербелсенді тапсырмалар оқушылардың танымдық қызығушылығын арттырып, сұрақ қою және жауапты түсіну дағдыларын дамытады. «Сұрақ қой – жауап ал» әдісінде оқушылар мұғалім арқылы жасанды интеллект жүйесіне табиғи құбылыстар туралы сұрақтар қояды. Мысалы, жаңбырдың пайда болу себебі немесе Күннің маңызы туралы сұрақтарға жауап алып, оны өз сөздерімен жеткізеді. Бұл оқушылардың ғылыми тілде сөйлеуін және ақпаратты өңдеу қабілетін қалыптастырады.

Жасанды интеллект көмегімен құрылған тест тапсырмалары оқушылардың білімін жүйелеуге мүмкіндік береді. Мұнда оқушылар дұрыс жауапты таңдау арқылы табиғат құбылыстары мен тіршілік шарттары туралы түсініктерін нақтылайды. Мысалы, Күннің жарық пен жылу көзі екендігін, ал өсімдіктердің өсуі үшін жарық қажет екенін анықтайды.

Бақылау және зерттеу тапсырмалары оқушылардың тәжірибелік дағдыларын дамытуға бағытталған. «Табиғатты бақыла» тапсырмасында оқушылар қоршаған ортадан өсімдік тауып, оны суретке түсіріп, жасанды интеллект арқылы анықтайды. Бұл әрекет зерттеушілік қабілеттерді дамытып, табиғат объектілерін тануға үйретеді. Сонымен қатар, оқушылар өсімдіктің атауын және өсу ортасын анықтау арқылы экологиялық білімдерін кеңейтеді.

«Тірі ме, өлі ме?» тапсырмасы оқушылардың тірі және өлі табиғат нысандарын ажырату қабілетін қалыптастырады. Жасанды интеллект ұсынған суреттерді талдау арқылы оқушылар тірі ағзалардың негізгі белгілерін (өсу, тыныс алу, көбею) түсінеді.

Шығармашылық тапсырмалар оқушылардың қиялын және шығармашылық ойлауын дамытуға бағытталған. «Менің қиялымдағы табиғат» тапсырмасында оқушылар жасанды интеллект көмегімен табиғат көрінісін сипаттап, оны сурет арқылы бейнелейді. Ал «Әңгіме құрастыр» тапсырмасы оқушылардың тілдік дағдыларын дамытып, табиғаттағы үдерістерді түсіндіруіне мүмкіндік береді. Мысалы, тұқымның өсуі туралы әңгімені жалғастыру арқылы олар өсімдіктің даму кезеңдерін меңгереді.

Ойын түріндегі тапсырмалар оқушылардың оқу үдерісіне қызығушылығын арттырады. «Тап кіммін?» ойынында жасанды интеллект белгілі бір тіршілік иесін сипаттайды, ал оқушылар оны табады. Бұл тапсырма логикалық ойлау мен есте сақтау қабілетін дамытады. «Сәйкестендір» тапсырмасы арқылы оқушылар табиғаттағы негізгі байланыстарды түсінеді, мысалы Күннің жылу көзі екенін, судың тіршілік үшін маңызын және ауаның тыныс алу үшін қажеттілігін анықтайды.

Сабақ соңындағы рефлексия кезеңі оқушылардың өз оқу әрекетін бағалауына мүмкіндік береді. Оқушылар өздеріне не ұнағанын, не үйренгенін және қандай қиындықтар болғанын анықтайды. Бұл олардың өзіндік талдау жасау дағдыларын қалыптастырады.

Жалпы алғанда, ұсынылған тапсырмалар жүйесі бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшеліктеріне сәйкес келеді, ойын және зерттеу элементтері арқылы ұйымдастырылған және жасанды интеллект құралдарын тиімді қолдануға негізделген. Бұл тәсіл оқыту үдерісін заманауи, қызықты және нәтижелі етуге мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект құралдарын жаратылыстану сабағында қолдану оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді. Интербелсенді тапсырмалар мен визуалды материалдар оқушылардың ақпаратты жеңіл қабылдауына көмектеседі. Сонымен қатар жасанды

интеллект арқылы күрделі табиғи құбылыстарды анимация және модельдеу арқылы түсіндіруге болады. Бұл оқушылардың ғылыми түсініктерін нақты қалыптастыруға жағдай жасайды. Жасанды интеллект мұғалімге қысқа уақытта сапалы тапсырмалар дайындауға көмектеседі. Оқушылардың деңгейіне қарай сараланған тапсырмалар ұсыну мүмкіндігі артады. Сонымен бірге автоматты бағалау жүйесі арқылы оқушы білімін жылдам тексеруге болады. Жасанды интеллект құралдары оқушылардың зерттеушілік және сыни ойлау дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Оқушылар өз бетінше ақпарат іздеп, қорытынды жасауға үйренеді. Нәтижесінде сабақ тиімділігі артып, оқу үдерісі қызықты әрі заманауи форматта ұйымдастырылады.Оқушылардың технологияға шамадан тыс тәуелді болуы да назар аударуды қажет етеді. Кейде тапсырмаларды орындау барысында техникалық қиындықтар туындауы мүмкін. Дегенмен, мұндай мәселелер мұғалімдердің біліктілігін арттыру арқылы шешіледі. Цифрлық ресурстарды тиімді жоспарлау сабақ сапасын жақсартады. Сонымен бірге оқушылардың технологияны дұрыс пайдалану дағдыларын қалыптастыру маңызды. Нәтижесінде жасанды интеллект құралдарын қолданудағы қиындықтар жеңілдетіліп, оқу үдерісі тиімді ұйымдастырылады[4].

Жасанды интеллект құралдарын қолдану барысында интернет желісіне тәуелділік мәселесі туындайды. Кейбір мектептерде интернет жылдамдығы төмен болуы сабақтың сапасына әсер етеді. Сонымен қатар барлық сыныптарда компьютер немесе планшет жеткілікті болмауы мүмкін. Мұғалімдердің цифрлық сауаттылығының әртүрлі деңгейде болуы жасанды интеллект құралдарын қолдануға қиындық туғызады. Кейбір оқушылар жасанды интеллект көмегіне тым тәуелді болып кетуі мүмкін. Бұл олардың өз бетінше ойлау қабілетінің төмендеуіне әкелуі ықтимал. Сонымен қатар жасанды интеллект ұсынған ақпарат әрдайым толық немесе дәл болмауы мүмкін. Сондықтан мұғалім тарапынан бақылау қажет болады.

Сабақ барысында техникалық ақаулар уақыттың тиімсіз жұмсалуына әкеледі. Осыған байланысты жасанды интеллект құралдарын қолдану алдын ала жоспарлауды және дұрыс ұйымдастыруды талап етеді.

Қорытындылай келе, бастауыш сыныптың жаратылыстану сабағында жасанды интеллект құралдарын пайдалану – оқыту үдерісін жаңғыртып, оның тиімділігін арттыратын маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Жасанды интеллект арқылы ұсынылатын тапсырмалар мен оқу материалдары оқушылардың табиғат құбылыстарын терең түсінуіне, зерттеушілік дағдыларын дамытуға және пәнге деген қызығушылығын арттыруға ықпал етеді.

Сонымен қатар мұндай технологияларды қолдану оқытуды дараландыруға мүмкіндік беріп, әр оқушының қабілеті мен оқу қарқынына сәйкес білім алуына жағдай жасайды. Бұл өз кезегінде білім сапасының артуына оң әсерін тигізеді.

Дегенмен, жасанды интеллект құралдарын тиімді пайдалану мұғалімнің кәсіби құзыреттілігіне тікелей байланысты. Сондықтан бастауыш сынып мұғалімдері жаңа технологияларды меңгеріп, оларды оқу мақсаттарына сай орынды қолдана білуі қажет.

Жалпы алғанда, жасанды интеллект құралдарын бастауыш сыныптағы жаратылыстану сабағында қолдану – білім беру мазмұнын жаңартып, оқушылардың белсенді әрі сапалы білім алуына мүмкіндік беретін заманауи әрі перспективалы бағыт болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Миндигулова А.А. Возможности и ограничения инструментов искусственного интеллекта в образовании // Современное педагогическое образование. – 2022. – №3. – С. 137-141.
2. Носова В. И. Искусственный интеллект в образовании // Молодой ученый. — 2023. — № 49 (496). — С. 190–192.
3. Салахова А. А. Искусственный интеллект в образовании. Изучение и применение интеллектуальных алгоритмов// Информационные технологии в образовании: материалы X Всероссийской научно-практической конференции. — Саратов : ООО Издательский центр «Наука», 2018. — С. 314–325.
4. Жаратылыстану. Жалпы білім беретін мектептің 3-сыныбына арналған оқулық, / Андриянова Ж 31 Т.А., Беркало В. Н., Жакупова Н. Ш. және басқалар. - 1-бөлім. - Астана: «Назарбаев Зияткерлікмектептері» ДББҰ, 2018. - 88 б., сур.

ҒТАМР 14.35.01

ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУ ҚАЖЕТТІЛІГІ БАР БАЛАЛАРДЫҢ ҰЖЫММЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ЭМОЦИОНАЛДЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ЗЕРТТЕУ

Әмит Арайлым,
ПП-22-1 тобының студенті,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
Ғылыми жетекші: Ш.Д.Имангалиева,
Педагогика және психология кафедрасы

Аңдатпа. Бұл мақалада ерекше білім беру қажеттілігі бар (ЕБҚ), атап айтқанда зияткерлік процестердің тежелуі (ПДТ) диагнозы қойылған және әлеуметтік дағдысы қалыптаспаған балалардың ұжыммен қарым-қатынасындағы психологиялық-эмоционалды ерекшеліктері зерттеледі. Теориялық талдау негізінде бұл балалардың эмоционалды реттеу тетіктерінің жетілмегендігі, тиесілілік қажеттілігінің қанағаттандырылмауы анықталды.

Зерттеу Қызылорда қаласы №264 мектеп-лицейінде жүргізіліп, социометриялық зерттеу, SCAS тесті және Conners сауалнамасы қолданылды. Жасақталған тренинг бағдарламасы балалардың социометриялық мәртебесін 56%-ға жақсартып, мазасыздық деңгейін статистикалық мәнді дәрежеде төмендетті. Зерттеу нәтижелері инклюзивті мектептердегі психологиялық қолдау жүйесін жетілдіруге практикалық үлес қосады.

Кілт сөздер: ерекше білім беру қажеттілігі, ПДТ, эмоционалды реттеу, социометрия, инклюзивті білім беру.

Аннотация. В данной статье исследуются психолого-эмоциональные особенности детей с особыми образовательными потребностями (ООП), в частности с диагнозом задержка психического развития (ЗПР) и несформированными социальными навыками, в их взаимодействии с коллективом. На основе теоретического анализа выявлены незрелость механизмов эмоциональной регуляции и неудовлетворённость потребности в принадлежности. Исследование проводилось в школе-лицее №264 г. Кызылорды с применением социометрии, шкалы тревожности SCAS и опросника Коннерса. Разработанная тренинговая программа улучшила социометрический статус детей на 56% и статистически значимо снизила уровень тревожности. Результаты исследования вносят практический вклад в совершенствование системы психологической поддержки в инклюзивных школах.

Ключевые слова: особые образовательные потребности, ЗПР, эмоциональная регуляция, социометрия, инклюзивное образование.

Abstract. This article examines the psychological and emotional characteristics of children with special educational needs (SEN), specifically those diagnosed with mental retardation (MR) and underdeveloped social skills, in their interactions with the class community. Theoretical analysis revealed immaturity of emotional regulation mechanisms and unmet belonging needs. The study was conducted at School-Lyceum No. 264 in Kyzylorda using sociometry, the SCAS anxiety scale, and the Conners questionnaire. The developed training program improved children's sociometric status by 56% and significantly reduced anxiety levels. The findings contribute practically to improving the psychological support system in inclusive schools.

Keywords: special educational needs, mental retardation, emotional regulation, sociometry, inclusive education.

Зерттеу өзектілігі. Ерекше білім беру қажеттілігі бар балалар — білім алу саласында ерекше назарды талап ететін балалар. Олардың ұжыммен бірлесе әлеуметтік және психологиялық бейімделуі басты мәселелердің бірі болып табылады. Инклюзивті білім беру ұғымының кеңінен қолданысқа енуімен қоса ЕББҚ балалардың жалпы білім беретін мектептердегі ұжымдық іс-әрекетке бейімделу мен өзіне жайлы орта қалыптастыруы өзекті мәселелердің бірі. Соңғы 2020–2025 жылдардағы зерттеулерге сүйенсек

ЕББҚ бар балалар сынып ұжымымен физиологиялық тұрғыдан бір атмосферада болғанымен психологиялық жағынан алшақ.

Мақсаты. Ерекше білім беру қажеттілігі бар балалардың ұжыммен қарым-қатынасының психологиялық-эмоционалды ерекшеліктерін теориялық және эмпирикалық тұрғыдан зерттеу, олардың әлеуметтік бейімделу деңгейін анықтау, сондай-ақ қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыруға және эмоционалды саланы дамытуға бағытталған психологиялық түзету-дамыту бағдарламасын әзірлеп, тәжірибеде сынақтан өткізу.

Міндеттері: 1) ЕБҚ бар балалардың ұжыммен қарым-қатынасының психологиялық-эмоционалды ерекшеліктеріне қатысты отандық және шетелдік ғылыми әдебиеттерге теориялық талдау жасау; 2) ЕБҚ бар балалардың ұжымдағы эмоционалды жай-күйін және әлеуметтік бейімделу деңгейін анықтауға бағытталған диагностикалық зерттеу жүргізу; 3) зерттеу нәтижелері негізінде балалардың ұжыммен қарым-қатынасын жетілдіруге арналған психологиялық түзету-дамыту бағдарламасын әзірлеп, тәжірибеде сынақтан өткізу.

Зерттеу әдістері: бақылау, эксперимент, социометриялық зерттеу, психодиагностикалық тестілеу.

Ғылыми болжам. Егер ерекше білім беру қажеттілігі бар балалардың ұжыммен қарым-қатынасының психологиялық-эмоционалды ерекшеліктерінің теориялық негіздері айқындалса, оқушылардың бір-бірімен қарым-қатынасын жақсартуға бағытталған әдістері ұсынылса, онда оқушылардың ұжыммен қарым-қатынасы нығая түсіп, ерекше білімді қажет ететін оқушылар өзін психологиялық-эмоционалды тұрғыдан ұжыммен және болашақта қоғаммен қарым-қатынаста белсенді тұлға етіп көрсете алатынымен анықталады.

ТЕОРИЯЛЫҚ БӨЛІМ. 1.1 ЕБҚ бар балалардың психологиялық-эмоционалды ерекшеліктері

Зияткерлік процестердің тежелуі (ПДТ) — баланың танымдық, эмоционалды және әлеуметтік дамуының жас нормасынан кешігуімен сипатталатын күй. Н.В. Бабкина мен И.А. Коробейниковтің (2020) зерттеулері бойынша ПДТ бар балалардың 74%-ында эмоционалды реттеу тетіктерінің жетілмегендігі байқалады: олар өз сезімдерін атай алмайды, эмоциялық серпілістерді тоқтата алмайды және басқалардың эмоционалды сигналдарын дұрыс түсіндірмейді. Бұл кемшілік баланың ұжымдағы қарым-қатынасын айтарлықтай күрделендіреді [1].

ПДТ бар балалардың эмоционалды-еріктік аясына тән ерекшеліктер туралы Л.В. Кузнецова (2021) мынадай жалпы сипаттамаларды атап өтеді: аффективтік тұрақсыздық (көңіл-күйдің жиі ауысуы), мотивацияның төмендігі, шаршаудың тез пайда болуы, сыртқы ынталандыруға тәуелділік. Осы ерекшеліктер тікелей баланың ұжымда қарым-қатынас орнату қабілетіне

кедергі жасайды: ПДТ бар бала бастамашылық танытудан қашады, ортақ ойынға өз еркімен қосылуды сирек іздейді, қақтығыс туындаған жағдайда оны реттеудің тиімді жолдарын қолдана алмайды [4].

1.2 Әлеуметтік дағдысы қалыптаспаған ЕБҚ бар балалардың ұжымдағы психологиялық бейнесі

Әлеуметтік дағдылардың қалыптаспауы (social skills deficit) — ЕБҚ бар балалардың ұжымда кездесетін ең жиі психологиялық мәселелердің бірі. Т.Б. Сатаева (2021) бұл феноменді «баланың өзгелермен тиімді өзара іс-қимыл жасауға, ортақ нормаларды сақтауға, бірлескен іс-әрекетке қатысуға қажетті дағдылардың жетіспеушілігі» деп анықтайды. Осы дағдылардың дамымауы баланың социометриялық мәртебесін төмендетіп, ұжымдық шеткерілену қаупін туғызады [5, 9].

Ж.Ж. Нуржанова (2023) Қазақстандық мектептерде жүргізген зерттеуінде әлеуметтік дағдысы қалыптаспаған ЕБҚ бар балалардың топтық өзара іс-қимылындағы үш негізгі қиындықты анықтады: рөлдік тәртіпті қабылдай алмау; баламалы шешім іздемей бірден агрессивтік немесе алшақтау реакциясына көшу; мадақтауды немесе сынды тиісті деңгейде қабылдай алмау. Бұл қиындықтар ұжымның ЕБҚ бар балаға деген теріс немесе бейтарап қатынасын бекітеді [6].

Pastore et al. (2022) кешенді зерттеуінде педагог-оқушы қарым-қатынасының сапасы ЕБҚ бар баланың социо-эмоционалдық дамуының 55%-ын болжайтын ең күшті индикатор ретінде анықталды. Педагогтың жылылығы мен сезімталдығы ПДТ бар баланың мектепке деген эмоционалды бейімделуін бекітетін шешуші фактор болып табылады [7].

ПРАКТИКАЛЫҚ БӨЛІМ

2.1 Зерттеу базасы мен диагностикалық кешен

Зерттеу Қызылорда қаласы, Т.Есетов атындағы №264 мектеп-лицейінде жүргізілді. Зерттеуге 3–4–5-сынып оқушылары қатысты: ПДТ диагнозы қойылған және әлеуметтік дағдысы қалыптаспаған 7 ЕБҚ бар бала (негізгі топ) және 7 типтік дамуы бар сынып оқушысы (бақылау тобы). Зерттеу үш кезеңнен — констатациялық, қалыптастырушы және бақылаушы эксперименттен — тұрды.

Констатациялық кезеңде мынадай диагностикалық кешен қолданылды: социометриялық зерттеу (Морено әдісі) — ұжымдағы эмоционалды мәртебені анықтау үшін; «Менің сыныбым» проективті сурет тесті — баланың ұжымды қалай қабылдайтынын анықтау үшін; Spence балалар мазасыздық шкаласы (SCAS, 2021) — мазасыздық деңгейін өлшеу үшін; Conners педагог сауалнамасы (2020) — ЗТГБ және әлеуметтік дағды тапшылығының белгілерін тіркеу үшін [10].

Констатациялық кезеңнің нәтижелері: социометрия бойынша ЕБҚ бар балалардың 75%-ы «елемеу» немесе «бас тарту» мәртебесін алды. SCAS

бойынша негізгі топтың барлық балаларында мазасыздық деңгейі клиникалық шекарадан жоғары болды (M=48,3; SD=6,2). «Менің сыныбым» тесті нәтижелері бойынша балалардың басым бөлігі өзін сыныптан бөлек немесе шеткеріде бейнеледі.

2.2 Қалыптастырушы эксперимент: психологиялық бағдарлама

Констатациялық кезең нәтижелері негізінде «Көңіл-күй әлемі», «Біз әртүрліміз, бірақ біргеміз», «Біріксек бәрін жеңеміз» тақырыптарында үш бағытты қамтитын тренингтер өтілді: эмоционалды сауаттылықты дамыту (эмоцияларды тану, атау, реттеу); әлеуметтік дағдыларды қалыптастыру (кезек күту, сұрау, бірге шешім қабылдау); ұжымдық бірлікті нығайту (ортақ жобалар, командалық ойындар) [2, 3].

Тренингтер мазмұны: «Мен кіммін?» — баланың өзін-өзі танытуы, эмоционалды сөздік қорын кеңейту (Plutchik эмоция дөңгелегі негізінде), мимика жаттығулары; «Бірге жасаймыз» — кооперативтік ойындар, рөлдік жаттығулар, конфликт шешудің алгоритмін меңгерту; «Менің сыныбым — менің ұжымым» — бірлескен шығармашылық жобалар, ЕБҚ бар баланың «эксперттік рөл» алуы арқылы өзін-өзі бағалауын нығайту; қорытынды рефлексия және жетістіктерді тану рәсімі.

2.3 Бақылаушы эксперимент нәтижелері

Тренингтер аяқталғаннан кейін 4 аптадан соң қайталама диагностика жүргізілді. Социометриялық мәртебесі жоғарылаған балалар санына сәйкес 5 бала «қабылданған» тобына өтті (56% жақсару). SCAS бойынша мазасыздық орта балы M=48,3-тен M=37,6-ға төмендеді (Δ=10,7; $p<0,05$). «Менің сыныбым» сауалнамасы бойынша топтық жұмысқа қатысу белсенділігі 67%-дан 84%-ға дейін өсті.

Алынған нәтижелер ғылыми болжамды растады: ПДТ бар және әлеуметтік дағдысы қалыптаспаған балалардың психологиялық-эмоционалды ерекшеліктерін ескере отырып жасақталған тренинг бағдарламасы олардың ұжымдағы мәртебесін, эмоционалды тұрақтылығын және белсенді тұлғалық көрініс табуын нақты жақсарта алатынын дәлелдеді.

ҚОРЫТЫНДЫ. Жүргізілген зерттеу ПДТ бар және әлеуметтік дағдысы қалыптаспаған балалардың ұжыммен қарым-қатынасындағы психологиялық-эмоционалды ерекшеліктерін кешенді түрде ашты. Теориялық тұрғыдан бұл балалардың эмоционалды реттеу тетіктерінің жетілмегендігі, тиесілілік қажеттілігінің қанағаттандырылмауы және педагог-оқушы қарым-қатынасының шешуші рөлі негізделді.

Практикалық бөлімде констатациялық диагностика нәтижелері талданып, тренинг бағдарламасының тиімділігі бақылаушы эксперимент арқылы дәлелденді: социометриялық мәртебенің жоғарылауы, мазасыздық деңгейінің төмендеуі және топтық белсенділіктің артуы күтілетін нәтижелермен толық сәйкес келді.

Күтілетін нәтиже: Эксперимент өткізілгеннен кейін ЕБҚ бар балалардың ұжымдағы социометриялық мәртебесінің жоғарылауы,

мазасыздық деңгейінің төмендеуі және эмоционалды дағдыларының күшеюі күтіледі. Сонымен қатар сынып ұжымының инклюзивті мәдениеті артып, ЕБҚ бар балаларға деген оң көзқарас қалыптасады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бабкина, Н.В., Коробейников, И.А. (2020). Дифференциация образовательных потребностей как основа дифференцированных условий образования детей с ЗПР. Дефектология, (2), 3–13.
2. Jones, D.E., Greenberg, M., & Crowley, M. (2023). Early social-emotional functioning and public health outcomes. American Journal of Public Health, 113(4), 789–801.
3. Kasari, C., Sterrett, K., & Thompson, T. (2021). Peer-mediated interventions in inclusive classrooms. Remedial and Special Education, 42(1), 30–44.
4. Кузнецова, Л.В. (2021). Эмоционально-волевая сфера детей с задержкой психического развития. Специальная педагогика и психология, (1), 22–31.
5. Mamas, C., Daly, A., & Struyve, C. (2022). Social marginalization of students with SEN in inclusive settings. Learning and Individual Differences, 95, 102141.
6. Нуржанова, Ж.Ж. (2023). Қазақстандық инклюзивті мектептердегі ЕБҚ бар балалардың психологиялық климатты қабылдауы. Қазақстан педагогикалық хабаршысы, (2), 88–97.
7. Pastore, M., et al. (2022). Teacher-student relationship quality and socio-emotional development in students with SEN. Frontiers in Psychology, 13, 1617527.
8. Reiter, S., & Lapidot-Lefler, N. (2020). Bullying of children with disabilities in schools: A meta-analysis. Research in Developmental Disabilities, 96, 103530.
9. Сатаева, Т.Б. (2021). Эмоционалды реттеудің бұзылыстары бар балалардың психологиялық диагностикасы. Педагогика және психология, (3), 112–120.
10. Spence, S.H. (2021). The Spence Children's Anxiety Scale: Revision, reliability and validity. Behaviour Research and Therapy, 140, 103839.

МРНТИ 14.07.07

ЕРЕКШЕ ҚАЖЕТТІЛІГІ БАР БАЛАЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫ АРҚЫЛЫ ДАМЫТУ

Махаббат Аружан Рүстемқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
ПП-22-1 оқу тобының студенті
Имангалиева Ш.Д.
ғылыми жетекші,
педагогика ғылымдарының магистрі,
аға оқытушы

Аңдатпа: Бұл мақалада ерекше қажеттілігі бар балалардың, атап айтқанда психикалық дамуы тежелген (ПДТ) балалардың әлеуметтік дағдыларын қазақтың ұлттық ойындары арқылы дамыту мәселесі қарастырылады. Зерттеу барысында «Асық ату», «Арқан тарту», «Сақина салу» ойындарының балалардың қарым-қатынас, топпен жұмыс және эмоцияларын басқару дағдыларын жетілдірудегі тиімділігі дәлелденді. Инклюзивті сыныпта жүргізілген практикалық жұмыс нәтижелері ұлттық ойындарды жүйелі қолданудың балалардың әлеуметтік бейімделуіне оң әсер ететінін көрсетті. Ұлттық ойындар балалардың табиғи ортада жаңа дағдыларды қысымсыз меңгеруіне жағдай жасайды. Зерттеу нәтижелері арнайы педагогика және психология саласында практикалық маңызы бар.

Кілт сөздер (қазақша): ерекше қажеттілігі бар балалар, ұлттық ойындар, әлеуметтік дағдылар, инклюзивті білім беру, ПДТ

Аннотация: В данной статье рассматривается вопрос развития социальных навыков у детей с особыми потребностями, в частности у детей с задержкой психического развития (ЗПР), посредством казахских национальных игр. В ходе исследования была доказана эффективность игр «Асық ату», «Арқан тарту», «Сақина салу» в развитии навыков общения, командной работы и управления эмоциями. Результаты практической работы, проведённой в инклюзивном классе, показали, что систематическое использование национальных игр положительно влияет на социальную адаптацию детей. Национальные игры создают естественную среду для освоения детьми новых навыков без давления. Результаты исследования имеют практическое значение в области специальной педагогики и психологии.

Ключевые слова (русский): дети с особыми потребностями, национальные игры, социальные навыки, инклюзивное образование, ЗПР

Abstract: This article examines the development of social skills in children with special needs, specifically those with mental retardation (MR), through

Kazakh national games. The study demonstrated the effectiveness of games such as 'Asyk atu', 'Arkan tartu', and 'Sakina salu' in improving communication, teamwork and emotional regulation skills. The results of practical work conducted in an inclusive classroom showed that systematic use of national games positively affects children's social adaptation. National games create a natural environment for children to acquire new skills without pressure. The findings have practical significance in the field of special pedagogy and psychology.

Keywords (English): children with special needs, national games, social skills, inclusive education, mental retardation

Зерттеу жұмыстың өзектілігі: Қазіргі таңда инклюзивті білім беру жүйесінде ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың әлеуметтік дағдыларын дамыту педагогика және психологияда өзекті мәселелердің бірі. Себебі әлеуметтік дағдыларды қалыптастыру баланың құрдастарымен тиімді қарым қатынас құруға, эмоцияналдық реттелуіне, қоршаған орта қоғамға бейімделуіне және тұрмыстық міндеттерді өз бетінше дербес орындауына мүмкіндік беретін тұлғалық дамудың негізгі компоненттрінің бірі. Бұл дағдылардың жеткіліксіздігі ерекше білім беруді қажет ететін (ПДТ) балаларда жиі кездеседі және толыққанды әлеуметтендіруге қиыңға соқтырады. Алайда көптеген Ерекше білім беруді қажет ететін (ПДТ) балаларда қоршаған орта мен қарым-қатынасқа түсу, бірлескен әрекетке қосылу, ереже сақтау, кезек күту эмоцияналдық тепе теңдікті ұстау деген секілді базалық әлеуметтік дағдылары жеткілікті деңгейде дамымай қалды, бұл олардың әлеуметтенуін күрделендіре түседі.

Осындай жағдайда ұлттық ойындарды қолдану балалардың әлеуметтік үлгілерін меңгеруге, түсінуге мүмкіндік беретін тиімді әдістердің бірі. Қазақтың ұлттық ойындары құрылымы жағынан қарапайым, эмоциялық тұрғыда қызықты, ұжымдық бірлесуге әрекетке бағытталған және де әр баланың жас ерекшелігіне сай ойын түрлері өте көп. Ойын барысында балаларда базалық әлеуметтік дағдылары қалыптасады. Мысалы бірлесе әрекет ету, диалогқа түсу, ереже сақтау, қолдау көрсету, жауапкершілік алу. Бұл - әлеуметтік дағдыларды дамытудың табиғи жолы. Ұлттық ойындардың психологиялық ерекшеліктері - эмоциялық көңіл күйді реттеуге, қимыл-қозғалыс қызметін кешенді жетілдіруге, когнитивті, коммуникативті процесстерді кешенді дамытатыны сөзсіз.

Л.С Выготский әлеуметтік тәжірбие бала дамуының негізі факторы екенін атап өткен және сонымен қатар Д.Б Эльконин ойын - баланың негізгі жетекші дамытушы факторы ретінде айтқан. Ж.М Есіркепов, П.С Джекенов секілді қазақстандық зерттеушілер ұлттық ойындардың ұйымшылдықты, еңбекқорлықты, тапқырлықты және алғырлықты дамытудағы, қозғалыс үйлесімдігін жетілдірудегі маңызы аса зор екенін атап өткен. Педагогикалық тәжірбиеде ерекше білім беруді қажет ететін балаларды (ПДТ) әлеуметтік дағдыларын дамытуға бағытталған өте көп әдістер бар, алайда ұлттық

ойындарды жүйелі қолдану мәселесі толыққанды зерттелмеген. Ғылыми еңбектерде ұлттық ойындардың тәрбиелік және дамытушылық мүмкіндіктері кеңінен зерттелгенімен, оларды әлеуметтік дағдыларды қалыптастыруда ерекше білім беруді қажет ететін (ПДТ) балаларда қолдану жүйесі әлі де толыққанды құрылмаған.

Бұл зерттеу осы олқылықтың орнын толтырып, ұлттық ойындарды пайдалану арқылы әлеуметтік дағдыларды дамытуға бағытталған практикалық ұсыныстар мен жаттығулар кешенін әзірлеуді қажет етеді.

Қазіргі таңда ерекше білім беруді қажет ететін балаларды қоғамға бейімдеу - педагогика мен психология саласындағы маңызды мәселелердің бірі. Мұндай балалардың әлеуметтік дағдыларын дамыту олардың қарым-қатынас жасауына, өзін еркін сезінуіне және қоғамда өз орнын табуына ықпал етеді. Осы бағытта қазақтың ұлттық ойындарын қолдану - тиімді әдістердің бірі болып табылады. Қазақтың ұлттық ойындары - халқымыздың мәдени мұрасы ғана емес, сонымен қатар тәрбиелік және дамытушылық маңызы зор құрал. Олар балалардың ойлау қабілетін, ептілігін, шапшаңдығын дамытып қана қоймай, топпен жұмыс істеуге, бір-бірін түсінуге, сыйластыққа үйретеді. Ерекше қажеттілігі бар балалар үшін бұл ойындар әлеуметтік бейімделудің табиғи әрі қызықты жолы болып саналады.

Мысалы, «Асық ату», «Арқан тарту», «Сақина салу» сияқты ойындар балалардың бірлесіп әрекет етуіне, кезек күтуді үйренуіне, өз эмоцияларын басқаруына көмектеседі. Сонымен қатар, ойын барысында балалар бір-бірімен қарым-қатынас жасап, тілдік дағдыларын дамытады. Бұл әсіресе сөйлеу немесе қарым-қатынас қиындықтары бар балалар үшін өте маңызды.

Ерекше қажеттілігі бар балалардың әлеуметтік дағдыларын дамыту -- қазіргі арнайы педагогика мен психология ғылымының өзекті бағыттарының бірі. Әлеуметтік дағдылар дегеніміз -- адамның қоғамда тиімді қарым-қатынас жасауына, әлеуметтік ортаға бейімделуіне, өз мінез-құлқын реттеуіне мүмкіндік беретін қабілеттер жиынтығы. Оларға қарым-қатынас жасау, ынтымақтастық, эмоцияларды басқару, өзін-өзі ұстау, әлеуметтік нормаларды сақтау сияқты қасиеттер жатады.

Ғалымдардың пікірінше, әлеуметтік дағдылар баланың дамуы барысында біртіндеп қалыптасады және бұл үдеріс әлеуметтік ортаға тікелей байланысты. Мысалы, Лев Выготский әлеуметтік дамудың негізгі факторы ретінде қарым-қатынасты қарастырып, баланың дамуы «жақын даму аймағы» арқылы жүзеге асатынын атап өткен. Яғни, бала ересектердің немесе құрдастарының көмегі арқылы жаңа дағдыларды меңгереді. Ал Жан Пиаже баланың танымдық дамуы оның әлеуметтік тәжірибесімен тығыз байланысты екенін көрсеткен.

Ерекше қажеттілігі бар балалар үшін әлеуметтік дағдыларды қалыптастыру күрделірек болуы мүмкін, себебі оларда қарым-қатынас жасау, эмоцияны түсіну немесе өзін-өзі бақылау қабілеттерінде қиындықтар

кездеседі. Сондықтан олармен жұмыс жасауда арнайы әдістер мен құралдарды қолдану қажет. Солардың бірі -- ойын технологиясы.

Ойын -- баланың негізгі іс-әрекеті ретінде оның тұлғалық және әлеуметтік дамуына үлкен әсер етеді. Ойын барысында бала қоршаған ортамен әрекеттесіп, түрлі әлеуметтік рөлдерді меңгереді. Әсіресе ұлттық ойындар баланың мәдени ортада дамуына ықпал етіп, ұлттық құндылықтарды игеруіне мүмкіндік береді. Қазақтың ұлттық ойындары ұжымдық әрекетке негізделгендіктен, балалардың бір-бірімен байланыс орнатуына, өзара түсіністік пен сыйластық қалыптастыруына жағдай жасайды.

Теориялық тұрғыдан алғанда, әлеуметтік оқыту теориясы да бұл үдерісті түсіндіреді. Альберт Бандура өз еңбектерінде балалардың мінез-құлқы бақылау, еліктеу және тәжірибе арқылы қалыптасатынын дәлелдеген. Ұлттық ойындар барысында балалар бір-бірінің әрекеттерін бақылап, қайталау арқылы әлеуметтік дағдыларды меңгереді. Қорытындылай келе, ерекше қажеттілігі бар балалардың әлеуметтік дағдыларын дамытуда теориялық негіздер ретінде әлеуметтік өзара әрекет, ойын арқылы оқыту және бақылау арқылы үйрену маңызды орын алады. Бұл теориялар қазақтың ұлттық ойындарын тиімді қолданудың ғылыми негізін құрайды.

Қазақтың ұлттық ойындары -- халықтың ғасырлар бойы жинақтаған мәдени мұрасының бір бөлігі болып табылады. Бұл ойындар тек көңіл көтеру құралы ғана емес, сонымен қатар жас ұрпақты тәрбиелеудің, олардың дене және психологиялық дамуын қамтамасыз етудің тиімді тәсілі ретінде кеңінен қолданылған. Ұлттық ойындар арқылы балалар ептілікке, батылдыққа, шыдамдылыққа және тапқырлыққа үйренеді.

Ұлттық ойындардың ерекшелігі -- олардың қарапайымдылығы мен қолжетімділігінде. Көптеген ойындар арнайы құрал-жабдықты қажет етпейді және кез келген ортада ұйымдастыруға болады. Сонымен қатар, бұл ойындар көбіне топпен ойналатындықтан, балалар арасында қарым-қатынас орнатуға, бір-бірін түсінуге және бірлесіп әрекет етуге үйретеді. Мысалы, «Асық ату» ойыны балалардың дәлдігін, зейінін және қол моторикасын дамытса, «Арқан тарту» ойыны күштілік пен командалық жұмысты қалыптастырады. Ал «Сақина салу» ойыны балалардың зейінін, байқампаздығын арттырып, әлеуметтік қарым-қатынас дағдыларын жетілдіреді. Осындай ойындар арқылы балалар өзара әрекеттесіп, қоғамдағы мінез-құлық нормаларын меңгереді.

Ерекше қажеттілігі бар балалар үшін ұлттық ойындардың маңызы ерекше. Олар ойын барысында өздерін еркін сезініп, қоршаған ортамен белсенді байланыс орнатады. Ойын -- табиғи процесс болғандықтан, балаға қысымсыз түрде жаңа дағдыларды меңгеруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ұлттық ойындар балалардың эмоционалдық жағдайын жақсартып, өзіне деген сенімділігін арттырады. Педагогтар ұлттық ойындарды

ұйымдастыру кезінде балалардың жас ерекшеліктері мен жеке мүмкіндіктерін ескеруі тиіс. Ойын ережелерін жеңілдету, қосымша қолдау көрсету арқылы әр баланың қатысуына жағдай жасау маңызды. Бұл әдіс инклюзивті білім беру қағидаларына сәйкес келеді.

Психикалық дамуы тежелген (ПДТ) балалармен ұлттық ойындарды қолдану тәжірибесі

Зерттеу жұмысының практикалық бөлімі психикалық дамуы тежелген (ПДТ) балалардың әлеуметтік дағдыларын дамыту мақсатында қазақтың ұлттық ойындарын қолдануға бағытталды. Практикалық жұмыс жалпы білім беретін мектептің инклюзивті сыныбында жүргізілді. Зерттеуге 7--10 жас аралығындағы ПДТ диагнозы бар оқушылар қатысты. Зерттеу барысында балалардың бастапқы әлеуметтік дағдыларына бақылау жүргізіліп, олардың қарым-қатынас жасау деңгейі, топта жұмыс істеу қабілеті, эмоцияларын білдіру ерекшеліктері анықталды. Бақылау нәтижесінде кейбір балаларда тұйықтық, қарым-қатынасқа түсу қиындығы, өз эмоцияларын жеткізе алмау сияқты ерекшеліктер байқалды.

Практикалық жұмыс барысында қазақтың ұлттық ойындары жүйелі түрде ұйымдастырылды. Атап айтқанда, «Асық ату», «Арқан тарту», «Сақина салу» ойындары таңдалып алынды. Бұл ойындар балалардың жас ерекшеліктеріне және психологиялық мүмкіндіктеріне сәйкес бейімделіп өткізілді. Ойын ережелері жеңілдетіліп, әр балаға жеке қолдау көрсетілді. Сабақ барысында «Асық ату» ойыны балалардың зейінін шоғырландыруға, дәлдікке және ұсақ моториканы дамытуға ықпал етті. Балалар бір-бірінің әрекетін бақылап, кезек күтуді үйренді. «Арқан тарту» ойыны арқылы топтық жұмыс дағдылары, өзара қолдау және бірлескен әрекет қалыптасты. Ал «Сақина салу» ойыны балалардың зейінін, байқампаздығын және вербалды емес қарым-қатынас дағдыларын дамытуға мүмкіндік берді.

Практикалық жұмыстар барысында балалардың белсенділігі біртіндеп артқаны байқалды. Олар ойынға қызығушылықпен қатысып, бір-бірімен еркін қарым-қатынас жасай бастады. Кейбір балаларда бастапқыда байқалған тұйықтық азайып, өз ойын жеткізуге талпыныс пайда болды. Сонымен қатар, эмоцияларын бақылау және топ ішінде өзін ұстау дағдыларының жақсарғаны анықталды. Жүргізілген тәжірибелік жұмыс нәтижесінде қазақтың ұлттық ойындары ПДТ бар балалардың әлеуметтік дағдыларын дамытуда тиімді құрал екендігі дәлелденді.

Ойын арқылы балалар табиғи ортада қарым-қатынас жасап, әлеуметтік мінез-құлық нормаларын меңгереді. Практикалық бөлім нәтижелері қазақтың ұлттық ойындарын жүйелі түрде қолдану ПДТ бар балалардың әлеуметтік дағдыларының дамуына оң әсер ететінін көрсетті. Атап айтқанда, балалардың қарым-қатынасқа түсу белсенділігі артты, топпен жұмыс істеу қабілеті жақсарды, эмоцияларын басқару дағдылары қалыптаса бастады.

Сонымен қатар, олардың өзіне деген сенімділігі күшейіп, әлеуметтік ортада өзін еркін ұстау деңгейі жоғарылады.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері қазақтың ұлттық ойындарын ерекше қажеттілігі бар балалармен жұмыс барысында қолданудың педагогикалық тұрғыдан тиімді әрі ғылыми негізделген әдіс екенін дәлелдейді. Бұл тәсіл инклюзивті білім беру жағдайында балалардың әлеуметтік бейімделуін қамтамасыз етудің маңызды бағыттарының бірі ретінде ұсынылады. Алдағы уақытта ұлттық ойындарды қолдану әдістемесін жетілдіру, оларды білім беру үдерісіне жүйелі енгізу және әртүрлі категориядағы балаларға бейімдеу бағытында қосымша зерттеулер жүргізу қажеттілігі туындайды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Мардахаев, Л. Словарь по социальной педагогике: учеб. - М.: Academia, 2002.
2. Шилова Т.А. Диагностика психолого-социальной дезадаптации детей подростков. -- М.: Айрис-пресс, 2006. -- 112 с.
3. Психофизиология. Словарь. -- Электронный ресурс: wiki.myword.ru. Дата доступа 31.01.2019.
4. Мудрик А.В. Социальная педагогика / Под ред. В.А. Сластенина. -- М.: Издательский центр «Академия», 2000. -- 200 с.
5. Теоретические основы социальной адаптации в младшем подростковом возрасте. -- Электронный ресурс: studwood.ru. Дата доступа 13.02.2019.
6. Галагузова М.А. Социальная педагогика. -- М.: Владос, 2006. -- 416 с.
7. Гончарова Н.Л. Функционирование триады «Знания-Умения-Навыки» в современной дидактике. -- Электронный ресурс: avkrasn.ru.
8. Сыздыкбаева А.Д. Некоторые вопросы значимости воспитания и обучения детей раннего и дошкольного возраста. Хабаршы № 4 (76), 2018. Сс. 159-162.
9. Дистервег А. Избранные педагогические сочинения. -- М.: Учпедгиз, 1956.
10. Осорина М.В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых. СПб.: Питер, 2017. 304 с.

ҒТАМР 14.29.24

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТРЕНИНГТЕР АРҚЫЛЫ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ЭМОЦИЯЛЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ

Хабибулла Райхан Жылқайдарқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
ПП-24-1у оқу тобының студенті,
Сейлхан Гүлжаухар Илясқызы
ғылымижетекші, ағаоқытушы,
педагогика ғылымдарының
кандиданты
“Педагогика, психология және
бастауыш оқыту әдістемесі” БББ

Аннотация: Психологиялық тренингтер жасөспірімдердің эмоциялық тұрақтылығын арттыруға бағытталған тиімді әдіс болып табылады. Зерттеу тренинг әдістерінің психоэмоциялық жағдайға әсерін қарастырады.

Кілт сөздер: жасөспірім, эмоциялық тұрақтылық, психологиялық тренинг, стресс

Аннотация: Психологические тренинги эффективно повышают эмоциональную устойчивость подростков. Исследование рассматривает влияние методов тренинга на психоэмоциональное состояние.

Ключевые слова: подростки, эмоциональная устойчивость, психологический тренинг, стресс

Abstract: Psychological trainings effectively enhance adolescents’ emotional stability. The study examines the impact of training methods on psycho-emotional well-being.

Keywords: adolescents, emotional stability, psychological training, stress

Жасөспірімдік кезең – адамның биологиялық, психологиялық және әлеуметтік тұрғыдан қарқынды дамитын, тұлғалық қалыптасу үдерісі жүзеге асатын күрделі де көпқырлы кезеңдердің бірі болып табылады. Аталған кезеңде эмоционалдық сфера елеулі өзгерістерге ұшырайды: көңіл-күйдің тұрақсыздығы, импульсивті мінез-құлық, жоғары сезімталдық және сыртқы әлеуметтік факторларға тәуелділіктің артуы айқын көрінеді. Бұл ерекшеліктер жасөспірімдердің эмоциялық тұрақтылық деңгейіне тікелей әсер етіп, олардың стрессогендік жағдайларға бейімделу қабілетінің төмендеуіне алып келуі мүмкін.

Психология ғылымында эмоциялық тұрақтылық тұлғаның ішкі психикалық тепе-теңдігін сақтау, эмоциялық реакцияларын реттеу және өзгермелі орта жағдайларына тиімді бейімделу қабілеті ретінде

қарастырылады. Бұл феномен тұлғаның психологиялық саулығының маңызды индикаторы болып табылады. Эмоциялық тұрғыдан тұрақты тұлға күрделі өмірлік жағдайларда сабырлылық танытып, жағымсыз эмоцияларды конструктивті арнаға бағыттай алады, сондай-ақ мінез-құлқын саналы түрде реттеу қабілетіне ие болады. Ал жасөспірімдік кезеңде бұл қасиеттердің жеткілікті деңгейде қалыптаспауы агрессия, мазасыздық, фрустрация және эмоционалдық күйзеліс сияқты жағымсыз психикалық күйлердің жиі байқалуына себеп болады.

Ғылыми еңбектерде көрсетілгендей, эмоциялық тұрақтылықтың қалыптасуы көпфакторлы үдеріс болып табылады. Оған отбасы ішіндегі тәрбиелік ықпал, әлеуметтік орта, білім беру мекемесіндегі психологиялық ахуал, сондай-ақ тұлғаның дара-психологиялық ерекшеліктері елеулі әсер етеді. Бұған қоса, қазіргі цифрлық қоғам жағдайында әлеуметтік желілердің ықпалы, ақпараттық жүктеменің артуы, академиялық талаптардың күшеюі және құрдастар арасындағы әлеуметтік бәсекелестік те жасөспірімдердің психоэмоциялық күйіне кері әсерін тигізетін маңызды факторлар ретінде қарастырылады. Аталған факторлардың жиынтық ықпалы эмоциялық тұрақтылықты мақсатты әрі жүйелі түрде дамыту қажеттілігін ғылыми тұрғыдан негіздейді..

Кесте 1. Жасөспірімдердің эмоциялық тұрақтылығына әсер ететін факторлар

Фактортүрі	Мазмұны	Әсеретусипаты
Отбасытәрбиесі	Ата-анақарым-қатынасы, қолдаудеңгейі	Эмоциялыққауіпсіздіккалыптастырады
Әлеуметтікорта	Құрдастар, достарортасы	Өзін-өзібағалауғаәсеретеді
Мектепортасы	Мұғалімдерменқарым-қатынас, психологиялықклимат	Стрессдеңгейінанықтайды
Жекеерекшеліктер	Темперамент, мінез, өзін-өзібақылау	Эмоциялардыбасқаруғаықпалетеді
Ақпараттықорта	Әлеуметтікжеліле р, интернет	Мазасыздықпенсалыстырусезімінарттыруымүмкін

Психологиялық тренингтердің мазмұны мен жасөспірімдердің эмоциялық тұрақтылығын қалыптастырудағы тиімділігі

Психологиялық тренингтер – бұл тұлғаның психологиялық қасиеттерін дамытуға бағытталған, ғылыми негізделген, интерактивті әдістер жүйесі. Олар теориялық білімді практикалық тәжірибе арқылы бекітуге мүмкіндік беріп, қатысушылардың белсенділігін арттырады. Жасөспірімдерге арналған тренингтердің басты мақсаты – эмоцияларын дұрыс тану, түсіну және басқару дағдыларын қалыптастыру, сондай-ақ стресс жағдайларына бейімделу қабілетін дамыту. Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, жасөспірімдердің эмоциялық тұрақтылығын арттыру тек психологиялық саулықты нығайтып қана қоймай, олардың әлеуметтік бейімделуіне, өзін-өзі бағалауына және қиын шешімдер қабылдау қабілетіне де тікелей әсер етеді.

Психологиялық тренингтерді қолданудың тиімділігі олардың әдістерінің жан-жақтылығында және практикалық бағытталуында жатыр. Әр әдіс жасөспірімдердің жеке психологиялық ерекшеліктеріне сай таңдалып, олардың эмоциялық реакцияларын бақылау, стресске төзімділігін арттыру және әлеуметтік дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

Психологиялық тренинг әдістері

1. Рөлдік ойындар (Role-playing)

Бұл әдіс арқылы жасөспірімдер нақты өмірлік әлеуметтік жағдайларды модельдеп, түрлі рөлдерді орындау арқылы өз мінез-құлқын сынайды. Рөлдік ойындар эмоциялық реакцияларды реттеуге, импульсивті әрекеттерді бақылауға және әлеуметтік дағдыларды жетілдіруге ықпал етеді. Сонымен қатар, бұл әдіс жасөспірімдерге қиын немесе конфликты жағдайларда дұрыс шешім қабылдауға тәжірибе жинауға мүмкіндік береді.

2. Топтық талқылаулар (Group discussions)

Топтық талқылаулар қатысушылардың пікір алмасуына, өз ойларын ашық білдіруіне және басқалардың көзқарастарын тыңдауға жағдай жасайды. Бұл әдіс эмпатияны дамытуға, өзін-өзі түсінуге және эмоциялық реакцияларды саналы басқаруға көмектеседі. Сонымен қатар, топтық талқылаулар қатысушылар арасында әлеуметтік қолдауды қалыптастырады, бұл жасөспірімдердің стресс деңгейін төмендетеді.

3. Релаксациялық жаттығулар (Relaxation techniques)

Терең тыныс алу, прогрессивті бұлшық ет релаксациясы, медитация сияқты әдістер психикалық шиеленісті төмендетеді және ішкі тыныштықты қалыптастырады. Релаксация әдістері жасөспірімдердің стресске төзімділігін арттыруға, эмоциялық шиеленісті басқаруға және психикалық саулықты сақтауға тиімді.

4. Арт-терапия (Art therapy)

Сурет салу, музыка немесе шығармашылық тапсырмалар арқылы жасөспірімдер өздерінің ішкі сезімдерін вербалды емес түрде білдіре алады. Арт-терапия жағымсыз эмоцияларды конструктивті арнаға

бағыттап, ішкі психоэмоциялық күйді реттеуге мүмкіндік береді. Бұл әдіс эмоциялық жүктемені азайтып, ішкі қайшылықтарды шешуге ықпал етеді.

5. Визуализация және бағытталған елестету (Guided visualization)

Визуализация әдісі жағымды образдарды ойша елестету арқылы позитивті ойлауды және өзін-өзі реттеу дағдыларын қалыптастыруға көмектеседі. Бұл әдіс жасөспірімдердің ішкі сенімділігін арттырады, эмоционалды тұрақтылықты күшейтеді және психологиялық қысымды төмендетеді.

6. Позитивті ойлау мен өзін-өзі бағалау жаттығулары

Бұл әдістер жасөспірімдердің өзіне деген сенімін нығайтып, стрессті басқаруға қабілетін арттырады. Оларға жағымды көзқарастар мен мақсат қою, жетістіктерін бағалау, өзін-өзі марапаттау сияқты жаттығулар кіреді. Бұл әдістер эмоциялық тұрақтылықты қалыптастыруда қосымша қолдау ретінде қолданылады.

7. Конфликтілерді шешу және әлеуметтік дағдыларды дамыту әдістері

Тренингте жасөспірімдерге конфликтілерді конструктивті шешу стратегиялары, коммуникация дағдылары, топ ішінде келісімге келу тәжірибелері үйретіледі. Бұл әдістер эмоциялық тұрақтылыққа, өзін-өзі бақылауға және әлеуметтік бейімделуге ықпал етеді.

Ғылыми дәлелдер: психологиялық тренингтердің тиімділігі

Психологиялық тренингтердің жасөспірімдердің эмоциялық тұрақтылығын арттырудағы тиімділігі эмпирикалық зерттеулермен расталған. Бірқатар ғылыми жұмыстар көрсеткендей, арнайы құрылымдалған психологиялық бағдарламалар жасөспірімдерде эмоциялық реттеу, стресс деңгейі және әлеуметтік бейімделу көрсеткіштерін айтарлықтай жақсартады:

- Эмоцияларды реттеу дағдыларының артуы:

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, эмоцияларды реттеу стратегияларын үйретететін жаттығулар жасөспірімдерде эмоционалды өзін-өзі тиімді басқаруды жақсартады. Бұл эмоциялық өзін-өзі тиімділік сезімін күшейтеді, яғни эмоцияларды дұрыс түсіну және өңдеу қабілетін арттырады, бұл өз кезегінде эмоционалдық тұрақтылықты нығайтады.

- Эмоциялық тұрақтылықтың жоғарылауы:

Эксперименттік зерттеу бойынша интернет-марафон секілді арнайы бағдарламаларға қатысқан жасөспірімдер эксперименттік топта эмоциялық тұрақтылықтың статистикалық маңызды жоғарылауын көрсетті, атап айтқанда фрустрация, агрессия және эмоционалдық шиеленістің төмендеуі байқалды.

- Жағымды әсер мен әлеуметтік дағдылар:

Басқа халықаралық зерттеу көрсеткендей, жасөспірімдерге бағытталған әлеуметтік дағдыларды дамыту тренингі олардың психологиялық резиленттілігі мен эмоционалдық интеллект деңгейін жоғарылатуға

мүмкіндік берді, бұл олардың әлеуметтік қарым-қатынас дағдылары мен стресске төзімділігін арттырды.

- Эмоциялық баланс пен күнделікті стресс:

Тағы бір зерттеу көрсеткендей, жоғары психологиялық резиленттілікті көрсеткен жасөспірімдер күнделікті стресс жағдайларында тұрақты эмоциялық күйді сақтауда жоғары нәтижелер көрсетті. Бұл когнитивті реттеу стратегияларын (мысалы, ойды қайта бағалау, әлеуметтік қолдау іздеу) қолданумен байланысты екені анықталды.

Қорытынды ғылыми дәлелдер

- Психологиялық тренингтер жасөспірімдердің эмоцияларды басқару дағдыларын дамытады, бұл олардың эмоциялық тұрақтылығын арттырады.
- Құрылымдалған бағдарламалар арқасында стресс пен негативтік эмоция деңгейі төмендейді.
- Әлеуметтік дағдылар мен өзін-өзі бағалау жақсарып, психологиялық резиленттілік жоғарылайды.
- Эмоциялық баланс пен күнделікті күйзеліс жағдайында адаптация күшейеді.

Сурет 1. «Арт-терапия»

Сурет 2. «Телепатия»

Пайдаланылған қазақша әдебиеттер тізімі

1. Әбдірахманов, Қ. (2018). Жасөспірімдердің психологиясы. Алматы: ҚазҰУ баспасы.
2. Сейтқалиева, Г. (2020). Эмоциялық тұрақтылық және жасөспірімдерде психологиялық саулық. Астана: Ғылым баспасы.
3. Мұратбеков, Т. (2017). Жасөспірім психологиясы: теория және тәжірибе. Алматы: Рауан.
4. Қожамқұлов, А. (2019). Стресс пен эмоционалды реттеу жасөспірімдерде. Шымкент: Оңтүстік Қазақстан университеті.
5. Баймұхамбетова, Л. (2021). Психологиялық тренингтер және жасөспірімдердегі эмоциялық тұрақтылық. Алматы: Ғылым және білім.

6. Есенғали, М. (2016). Балалықтан жеткіншектікке: психологиялық аспектілер. Алматы: Қазақ университеті.

7. Нұрғалиев, С. (2018). Әлеуметтік орта және жасөспірім психикасы. Астана: Латын баспасы.

ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ТҰЛҒАҒА БАҒЫТТАЛҒАН ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Дастанбаева Әсел Анарбекқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
ПП-24-1у оқу тобының студенті,
Сейлхан Гүлжаухар Илясқызы
ғылыми жетекші, педагогика
ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
«Педагогика,психология және
бастауыш оқыту әдістемесі»ББББ

Аңдатпа: Мақалада қазіргі білім беру жүйесіндегі тұлғаға бағытталған оқытудың теориялық және әдіснамалық негіздері, оның сапалы білім берудегі рөлі мен маңызы жан-жақты талданады. Тұлғаға бағытталған оқыту білім алушының жеке қабілеттерін, психологиялық ерекшеліктерін, қызығушылықтары мен оқу қарқынын ескеруге негізделген тиімді педагогикалық тәсіл ретінде қарастырылады.

Зерттеу барысында тұлғаға бағытталған оқытудың негізгі қағидаттары, әдіс-тәсілдері, педагогтың кәсіби қызметіндегі рөлі және оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастырудың тиімді жолдары сараланады. Сонымен қатар, білім алушылардың оқу мотивациясын арттыру, өзіндік даму дағдыларын қалыптастыру және білім сапасын көтерудегі жеке көзқарастың маңызы айқындалады.

Мақала нәтижелері білім беру ұйымдарындағы оқу-тәрбие үдерісін жетілдіруге бағытталған практикалық ұсыныстармен толықтырылған.

Кілт сөздер: жеке тұлғаға бағытталған оқыту, сапалы білім беру, тұлғалық даму, жеке көзқарас, сараланған оқыту, педагогикалық үдеріс, оқу мотивациясы, құзыреттілік

Аннотация: В статье всесторонне рассматриваются теоретические и методологические основы личностно-ориентированного обучения в современной системе образования, а также его роль и значение для обеспечения качественного образования. Личностно-ориентированное обучение представлено как эффективный педагогический подход, учитывающий индивидуальные способности, психологические особенности, интересы и темп обучения учащихся.

В ходе исследования анализируются основные принципы и методы личностно-ориентированного обучения, профессиональная роль педагога и эффективные пути организации учебно-воспитательного процесса. Особое внимание уделено влиянию индивидуального подхода на мотивацию к обучению, формирование навыков самостоятельного развития и повышение качества образования.

Результаты статьи дополнены практическими рекомендациями, направленными на совершенствование учебно-воспитательной работы в образовательных организациях.

Ключевые слова: личностно-ориентированное обучение, качественное образование, личностное развитие, индивидуальный подход, дифференцированное обучение, мотивация к обучению, компетентность, педагогический процесс

Abstract: The article provides a comprehensive analysis of the theoretical and methodological foundations of learner-centered education in the modern educational system, highlighting its role and significance in ensuring high-quality learning. Learner-centered education is presented as an effective pedagogical approach that takes into account students' individual abilities, psychological characteristics, interests, and learning pace.

The study examines the key principles and methods of learner-centered teaching, the professional role of the teacher, and effective strategies for organizing the educational process. Special attention is given to the impact of individualized approaches on students' learning motivation, development of self-directed learning skills, and overall improvement of education quality.

The findings are complemented with practical recommendations aimed at enhancing the teaching and learning processes within educational institutions.

Keywords: differentiated learning, learner-centered education/personality-oriented teaching, quality education, personal development, individual approach, differentiated instruction/pedagogical process, learning motivation, competence/ competency

Қазіргі қоғамның қарқынды дамуы білім беру жүйесіне жаңа талаптар қойып отыр. Ғаламдық ақпараттандыру, цифрландыру, еңбек нарығындағы өзгерістер білім беру мазмұнын ғана емес, оны ұйымдастыру тәсілдерін де түбегейлі жаңартуды қажет етеді. Осы жағдайда білім беру жүйесінің басты мақсаты – тек теориялық біліммен қаруланған емес, сонымен қатар өздігінен ойлай алатын, шығармашылық қабілеті дамыған, әлеуметтік жауапкершілігі жоғары, бәсекеге қабілетті тұлға қалыптастыру болып табылады.

Дәстүрлі оқыту моделінде оқушылардың барлығына бірдей талап қойылып, ортақ мазмұн ұсынылды. Бұл тәсіл кейбір оқушылардың әлеуетін толық ашуға мүмкіндік бермей, олардың оқу мотивациясының төмендеуіне алып келді. Осыған байланысты қазіргі педагогика ғылымында жеке тұлғаға бағытталған оқыту тұжырымдамасы жетекші бағыттардың біріне айналды.

Жеке тұлғаға бағытталған оқыту – оқушыны білім беру үдерісінің орталығына қоятын, оның жеке ерекшеліктерін, қажеттіліктерін, қабілеттерін ескеруге негізделген оқыту жүйесі. Бұл тәсіл сапалы білім берудің басты шарты ретінде қарастырылады. Себебі білім сапасы тек меңгерілген ақпарат көлемімен емес, оқушының тұлғалық дамуы, танымдық белсенділігі және өмірлік құзыреттіліктерінің қалыптасуымен өлшенеді.

Осы мақалада жеке тұлғаға бағытталған оқытудың ғылыми негіздері мен практикалық маңызы жан-жақты талданып, оның сапалы білім берудегі рөлі айқындалады.

Жеке тұлғаға бағытталған оқыту идеясы гуманистік педагогика мен психология теорияларына сүйенеді. Бұл бағыттың негізін қалаушылар оқушыны тек білім алушы объект емес, оқу үдерісінің белсенді субъектісі ретінде қарастырады. Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, К. Роджерс еңбектерінде тұлғаның дамуында оның белсенділігі мен ішкі уәжінің маңызы ерекше атап көрсетіледі.

Жеке тұлғаға бағытталған оқытуда басты назар оқушының:

• жеке қабілеттеріне;

• қызығушылықтары мен қажеттіліктеріне;

• психологиялық ерекшеліктеріне;

• білім алу қарқынына аударылады.

Бұл тәсіл оқыту мазмұнын оқушыға бейімдеп, оның өзіндік мүмкіндіктерін іске асыруға жағдай жасайды. Ғылыми тұрғыдан алғанда, жеке тұлғаға бағытталған оқыту – тұлғаның дамуын мақсат ететін педагогикалық жүйе.

Жеке тұлғаға бағытталған оқытудың қағидаттары

Жеке тұлғаға бағытталған оқыту келесі негізгі қағидаттарға сүйенеді:

1. Жеке даралықты мойындау қағидаты.
   Әр оқушы – қайталанбас тұлға. Оның қабылдау ерекшелігі, ойлау қабілеті, мінез-құлқы мен қызығушылығы әртүрлі. Бұл қағидат білім беру үдерісінде осы айырмашылықтарды ескеруді талап етеді.
2. Оқушы белсенділігі қағидаты.
   Оқушы оқу үдерісіне белсенді қатысқанда ғана білім сапасы артады. Жеке тұлғаға бағытталған оқытуда оқушы өз білімін өзі құрастырушы ретінде танылады.
3. Сараланған оқыту қағидаты
   Оқушылардың дайындық деңгейіне қарай тапсырмаларды әртүрлі деңгейде ұсыну олардың білімді тиімді меңгеруіне мүмкіндік береді.
4. Психологиялық қолдау қағидаты.
   Оқушының өзін қауіпсіз, еркін сезінуі оның оқу мотивациясының артуына ықпал етеді.

Сапалы білім берудің мазмұны және жеке тұлғаға бағытталған оқытудың рөлі

Сапалы білім беру – бұл білім алушының оқу нәтижелерінің өмірлік тәжірибеде қолданылу мүмкіндігі. Қазіргі педагогикада сапалы білім мына көрсеткіштермен сипатталады:

• функционалдық сауаттылық;
• сыни ойлау қабілеті;
• шығармашылық әрекет;
• әлеуметтік бейімделу.

Жеке тұлғаға бағытталған оқыту осы көрсеткіштердің барлығын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Себебі оқушы өзінің мүмкіндігін сезініп, оқу үдерісіне саналы түрде қатысады.

Мұғалімнің жеке тұлғаға бағытталған оқытудағы кәсіби рөлі

Жеке тұлғаға бағытталған оқытуда мұғалімнің рөлі түбегейлі өзгереді. Мұғалім:

• бағыттаушы;
• кеңесші;
• серіктес;
• ынталандырушы рөлін атқарады.

Мұғалімнің кәсіби шеберлігі оның оқушылармен жеке жұмыс жүргізе алуымен, әдістерді дұрыс таңдауымен және кері байланысты тиімді ұйымдастыруымен айқындалады.

Жеке тұлғаға бағытталған оқытуды практикада жүзеге асыру жолдары

Практикада жеке тұлғаға бағытталған оқытуды іске асыру үшін келесі әдістер кеңінен қолданылады:

• жобалық және зерттеу жұмыстары;
• топтық және жеке жұмыстар;
• қалыптастырушы бағалау;
• деңгейлік тапсырмалар;
• рефлексия.

Бұл әдістер оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып, білім сапасын жақсартады.

Оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескерудің педагогикалық маңызы

Жеке тұлғаға бағытталған оқытуда оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескеру – білім беру үдерісінің тиімділігін арттыратын негізгі факторлардың бірі. Әрбір оқушының танымдық қабілеті, есте сақтау деңгейі, ойлау жылдамдығы, эмоционалдық жағдайы мен әлеуметтік тәжірибесі әртүрлі болып келеді. Осы ерекшеліктерді елемеу оқу барысында қиындықтардың туындауына, оқушының өзіне деген сенімінің төмендеуіне және білімге қызығушылығының азаюына әкелуі мүмкін.

Педагогикалық тәжірибе көрсеткендей, оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып ұйымдастырылған оқу-тәрбие жұмысы олардың белсенділігін арттырып, білімді саналы түрде меңгеруіне ықпал етеді. Бұл тұрғыда мұғалім оқушының оқу стилін, қабылдау арнасын (көру, есту, қимыл арқылы), темперамент типін ескеруі тиіс. Мұндай тәсіл оқыту мазмұнын оқушыға жақындатып, оны тұлғалық мәні бар әрекетке айналдырады.

Жеке ерекшеліктерді ескеру оқушылар арасында теңсіздік тудырмайды, керісінше әрқайсысына өзінің мүмкіндігіне сай даму жолын ұсынады. Бұл білім берудегі гуманистік ұстанымдардың жүзеге асуына жағдай жасайды.

Жеке тұлғаға бағытталған оқытудағы сараланған тәсілдің орны

Сараланған оқыту – жеке тұлғаға бағытталған оқытудың ажырамас бөлігі. Ол оқушылардың білім деңгейі, қабілеті мен дайындық ерекшеліктеріне сәйкес тапсырмаларды әртүрлі деңгейде ұсынуға негізделеді. Сараланған тәсіл оқушылардың барлығын оқу үдерісіне тартуға мүмкіндік беріп, әрқайсысының табысқа жетуіне жағдай жасайды.

Сараланған оқыту келесі бағыттарда жүзеге асырылады:
• Мазмұнды саралау – оқу материалының күрделілік деңгейін өзгерту;
• Үдерісті саралау – тапсырмаларды орындау тәсілдерін әртүрлі ұсыну;
• Нәтижені саралау – оқушының оқу жетістігін әртүрлі формада көрсетуіне мүмкіндік беру.

Бұл тәсіл оқушылардың өз мүмкіндіктерін бағалап, алға ұмтылуына ықпал етеді. Сонымен қатар, сараланған оқыту арқылы оқушылар арасында өзара көмек, ынтымақтастық және жауапкершілік сезімі қалыптасады.

Жеке тұлғаға бағытталған оқытуда бағалаудың рөлі

Бағалау – оқу үдерісінің маңызды құрамдас бөлігі. Жеке тұлғаға бағытталған оқытуда бағалау тек нәтижені тіркеу құралы емес, оқушының дамуын қолдайтын, ынталандыратын құрал ретінде қарастырылады. Осы тұрғыда қалыптастырушы бағалау ерекше маңызға ие.

Қалыптастырушы бағалау:

- оқушының жетістігін үнемі бақылауға;
- кері байланысты жедел ұсынуға;
- оқушының өзін-өзі бағалау дағдысын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Бағалаудың бұл түрі оқушыны қателіктен қорықпауға, өз оқу траекториясын түзетуге үйретеді. Нәтижесінде оқушының оқу мотивациясы артып, білім сапасы жақсарады.

Оқу мотивациясын арттырудағы жеке тұлғаға бағытталған оқытудың әсері

Оқу мотивациясы – білім сапасын айқындайтын негізгі көрсеткіштердің бірі. Жеке тұлғаға бағытталған оқыту оқушының ішкі уәжін оятуға бағытталғандықтан, оның мотивациялық саласына тікелей әсер етеді. Оқушы өзінің пікірі ескеріліп, жетістігі бағаланғанын сезінген кезде оқу әрекетіне белсенді қатысады.

Мотивацияны арттыруда:

• оқушының жетістігін мойындау;
• қызығушылығына сай тапсырмалар ұсыну;
• таңдау еркіндігін беру;
• жағымды психологиялық ахуал қалыптастыру маңызды.

Жеке тұлғаға бағытталған оқыту осы шарттардың барлығын қамтамасыз ете отырып, оқушының білім алуға деген оң көзқарасын қалыптастырады.

Жеке тұлғаға бағытталған оқыту – қазіргі білім беру жүйесінің басты стратегиялық бағыты. Бұл тәсіл оқушының тұлғалық дамуын, шығармашылық әлеуетін және өмірлік құзыреттіліктерін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Жеке көзқарасқа негізделген оқыту арқылы білім беру үдерісінің сапасы артып, оқушылардың оқу жетістіктері тұрақты нәтижеге қол жеткізеді. Сондықтан жеке тұлғаға бағытталған оқытуды білім беру ұйымдарында жүйелі түрде енгізу – сапалы білім берудің негізгі шарты болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы.
2. Құдайбергенова К. Құзыреттілікке бағытталған білім беру. – Алматы, 2018.
3. Әбілқасымова А. Педагогика және оқыту әдістемесі. – Алматы, 2019.
4. Выготский Л.С. Ойлау мен сөйлеу. – Мәскеу, 2016.

5. Скаткин М.Н. Қазіргі дидактика мәселелері. – Мәскеу, 2017.
6. Г.С.Әбдірайымова, М.С.Садырова, Д.Н.Нұранжәнет.б. , Әлеуметтікжұмыс. Оқуқұралы / Алматы : Қазақуниверситеті, 2019. - 430 б.

ҒТАМР: 15.21.41

БАЛАЛАР МЕН ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯНЫҢ РӨЛІ

Мерей Айниет Кемалбекұлы
ҚорқытатаатындағыҚУ
ПП-23-1 оқу тобының студенті
Ғылыми жетекші: **Сейлхан Гүлжаухар Илясқызы**
аға оқытушы, педагогика ғылымының кандидаты

Аңдатпа. Бұл мақалада балалар мен жасөспірімдердің әлеуметтік дағдыларын қалыптастырудағы психологияның рөлі қарастырылады. Әлеуметтік дағдылардың тұлға дамуына әсері талданады. Сонымен қатар мектеп, отбасы және қоғамның бала дамуына ықпалы сипатталады. Психологиялық қолдаудың балалардың әлеуметтік бейімделуіне әсері көрсетіледі.

Кілт сөздер: Әлеуметтік дағдылар, психология, балалар, жасөспірімдер, қарым-қатынас

Аннотация. В статье рассматривается роль психологии в формировании социальных навыков у детей и подростков. Анализируется влияние социальных навыков на развитие личности. Также описывается роль школы, семьи и общества в социальном развитии ребенка. Подчеркивается значение психологической поддержки.

Ключевые слова: социальные навыки, психология, дети, подростки, общение

Annotation. This article examines the role of psychology in the formation of social skills in children and adolescents. The influence of social skills on personality development is analyzed. The role of school, family and society in the child's social development is also described. The importance of psychological support is emphasized.

Keywords: social skills, psychology, children, adolescents, communication

Қазіргі қоғамда балалар мен жасөспірімдердің тұлғалық дамуына ерекше көңіл бөлінуде. Әсіресе олардың әлеуметтік дағдыларын қалыптастыру маңызды мәселелердің бірі болып саналады. Әлеуметтік дағдылар – бұл адамның қоғамда тиімді қарым-қатынас жасауына, өз ойын дұрыс жеткізуіне және басқа адамдармен ынтымақтастықта әрекет етуіне көмектесетін қабілеттер жиынтығы. Бұл дағдылардың қалыптасуында психология ғылымының рөлі ерекше.

Баланың әлеуметтік дамуы оның қоршаған ортасымен қарым-қатынасы арқылы жүзеге асады. Отбасы, мектеп, достар ортасы және қоғам баланың әлеуметтік тәжірибе жинақтауына ықпал етеді. Психология ғылымы осы процестерді зерттей отырып, балалардың дұрыс әлеуметтік мінез-құлық қалыптастыруына көмектесетін әдістер мен тәсілдерді ұсынады.

Балалар мен жасөспірімдердің әлеуметтік дағдыларын қалыптастыру олардың болашақ өміріне үлкен әсер етеді. Әлеуметтік дағдылары жақсы дамыған бала қоғамда өз орнын таба алады, басқа адамдармен оң қарым-қатынас орнатады және түрлі қиындықтарды тиімді шешуге қабілетті болады.

Психология ғылымы баланың жеке ерекшеліктерін, мінез-құлқын және эмоциялық жағдайын зерттейді. Осы мәліметтер негізінде психологтар балаларға психологиялық қолдау көрсетіп, олардың әлеуметтік бейімделуіне көмектеседі. Бұл әсіресе мектеп жасындағы балалар үшін өте маңызды.

Әлеуметтік дағдылардың қалыптасуы көбінесе қарым-қатынас арқылы жүзеге асады. Балалар ойын барысында, топтық жұмыстарда және түрлі әлеуметтік жағдайларда басқа адамдармен қарым-қатынас жасауды үйренеді. Сондықтан мектептегі оқу процесінде топтық жұмыстар мен интерактивті әдістерді қолдану тиімді болып табылады.

Психологиялық тұрғыдан алғанда, балалардың әлеуметтік дағдыларын дамыту үшін олардың эмоциялық интеллектісін дамыту маңызды. Эмоциялық интеллект – адамның өз эмоциясын түсінуі, басқара білуі және басқа адамдардың эмоциясын түсіне алуы. Бұл қабілет адамның қоғамда тиімді қарым-қатынас жасауына көмектеседі.

Жасөспірім кезеңі тұлғаның қалыптасуында ерекше кезең болып табылады. Бұл кезеңде балалар өздерінің жеке көзқарастарын қалыптастырып, қоғамдағы орнын анықтауға тырысады. Сондықтан жасөспірімдермен жұмыс істеуде психологтардың рөлі өте маңызды.

Психологтар түрлі тренингтер, кеңестер және психологиялық жаттығулар арқылы балалар мен жасөспірімдердің әлеуметтік дағдыларын дамытуға көмектеседі. Мұндай жұмыстар балалардың өзіне деген сенімділігін арттырып, олардың коммуникативтік қабілеттерін дамытуға ықпал етеді.

Мектеп ортасы балалардың әлеуметтік дамуына үлкен әсер етеді. Мұғалімдер оқушылардың тек білім алуына ғана емес, сонымен қатар олардың әлеуметтік дағдыларын қалыптастыруға да көңіл бөлуі қажет. Мұғалімнің қолдауы мен дұрыс бағыт-бағдары балалардың тұлғалық дамуына оң әсер етеді.Сонымен қатар ата-аналардың рөлі де өте маңызды. Отбасындағы тәрбиелік орта баланың алғашқы әлеуметтік тәжірибесін қалыптастырады. Егер ата-аналар баламен ашық сөйлесіп, оны қолдап отырса, бала өзін қауіпсіз сезінеді және қоғаммен қарым-қатынас жасауға бейім болады.Әлеуметтік дағдыларға қарым-қатынас жасау, тыңдай білу, өз пікірін жеткізу, ынтымақтастықта жұмыс істеу және жанжалдарды шешу сияқты қабілеттер жатады. Бұл дағдылардың дамуы баланың өмірде табысты болуына ықпал етеді.

Қазіргі уақытта балалардың әлеуметтік дағдыларын дамытуда түрлі психологиялық бағдарламалар мен тренингтер қолданылып келеді. Бұл бағдарламалар балалардың коммуникативтік қабілеттерін дамытуға және олардың әлеуметтік бейімделуіне көмектеседі.

Балалар мен жасөспірімдердің әлеуметтік дағдыларын дамыту тек мектеп пен отбасының ғана емес, бүкіл қоғамның ортақ міндеті болып табылады. Қоғамда қолайлы әлеуметтік орта қалыптастыру арқылы балалардың дұрыс дамуына жағдай жасауға болады.

Қорытындылай келе, психология ғылымы балалар мен жасөспірімдердің әлеуметтік дағдыларын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Психологиялық қолдау, дұрыс тәрбиелік орта және тиімді педагогикалық әдістер балалардың тұлғалық дамуына үлкен ықпал етеді.Сондықтан балалардың әлеуметтік дағдыларын дамытуға бағытталған жұмыстарды жүйелі түрде жүргізу қажет. Бұл олардың болашақта қоғамның белсенді, жауапты және табысты мүшесі болып қалыптасуына мүмкіндік береді.

Қазіргі қоғамда балалар мен жасөспірімдердің тұлғалық дамуына ерекше көңіл бөлінуде. Әсіресе олардың әлеуметтік дағдыларын қалыптастыру маңызды мәселелердің бірі болып саналады. Әлеуметтік дағдылар – адамның қоғамда тиімді қарым-қатынас жасауына, өз ойын дұрыс жеткізуіне, басқа адамдармен ынтымақтастықта әрекет етуіне мүмкіндік беретін қабілеттер жиынтығы. Бұл дағдылардың қалыптасуында психология ғылымының рөлі ерекше.

Баланың әлеуметтік дамуы оның қоршаған ортасымен қарым-қатынасы арқылы жүзеге асады. Отбасы, мектеп, достар ортасы және қоғам баланың әлеуметтік тәжірибе жинақтауына ықпал етеді. Психология ғылымы осы процестерді зерттей отырып, балалардың дұрыс әлеуметтік мінез-құлық қалыптастыруына көмектесетін әдістер мен тәсілдерді ұсынады.

Әлеуметтік дағдылардың қалыптасуы көбінесе қарым-қатынас арқылы жүзеге асады. Балалар ойын барысында, топтық жұмыстарда және түрлі әлеуметтік жағдайларда басқа адамдармен қарым-қатынас жасауды үйренеді. Сондықтан мектептегі оқу процесінде топтық жұмыстар мен интерактивті әдістерді қолдану тиімді болып табылады.

Психологиялық тұрғыдан алғанда, балалардың әлеуметтік дағдыларын дамыту үшін олардың эмоциялық интеллектісін дамыту маңызды. Эмоциялық интеллект – адамның өз эмоциясын түсінуі, басқара білуі және басқа адамдардың эмоциясын түсіне алуы. Бұл қабілет қоғамда тиімді қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді.

Жасөспірім кезеңі тұлғаның қалыптасуында ерекше кезең болып табылады. Бұл кезеңде балалар өздерінің жеке көзқарастарын қалыптастырып, қоғамдағы орнын анықтауға тырысады. Сондықтан жасөспірімдермен жұмыс істеуде психологтардың рөлі өте маңызды.Психологтар түрлі тренингтер, кеңестер және психологиялық жаттығулар арқылы балалар мен жасөспірімдердің әлеуметтік дағдыларын дамытуға көмектеседі. Мұндай жұмыстар балалардың өзіне деген

сенімділігін арттырып, олардың коммуникативтік қабілеттерін дамытуға ықпал етеді.

Қазіргі білім беру жүйесінде әлеуметтік дағдыларды дамытуға бағытталған көптеген әдістер қолданылады. Соның ішінде рөлдік ойындар, топтық пікірталастар, тренингтер және жобалық жұмыстар оқушылардың белсенділігін арттырады. Бұл әдістер оқушылардың бір бірімен ынтымақтастықта жұмыс істеуіне және өз пікірін ашық айтуына мүмкіндік береді.Сонымен қатар мектеп психологының жұмысы да ерекше маңызға ие. Психолог оқушылардың эмоциялық жағдайын бақылап, қажет болған жағдайда кеңес береді. Психологиялық қолдау көрсету оқушылардың әлеуметтік бейімделуін жеңілдетеді және олардың тұлғалық дамуына оң әсер етеді.

Соңғы жылдары жүргізілген ғылыми зерттеулер әлеуметтік дағдылардың дамуы балалардың академиялық жетістіктеріне де әсер ететінін көрсетеді. Әлеуметтік дағдылары жақсы қалыптасқан оқушылар мектепте белсенді болып, топтық жұмыстарда тиімді нәтижеге қол жеткізеді.Осыған байланысты білім беру жүйесінде әлеуметтік дағдыларды дамытуға бағытталған арнайы бағдарламалар енгізіліп келеді. Мұндай бағдарламалар балалардың коммуникативтік қабілеттерін, көшбасшылық қасиеттерін және өзара сыйластық мәдениетін дамытуға көмектеседі.

Балалардың әлеуметтік дағдыларын дамытуда педагогикалық және психологиялық әдістерді кешенді қолдану маңызды. Мұғалімдер сабақ барысында топтық жұмыстар, пікірталастар, жобалық әдістер және интерактивті ойындар арқылы оқушылардың қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыра алады.

Сонымен қатар мектеп психологтары арнайы тренингтер мен жаттығулар өткізу арқылы балалардың эмоциялық тұрақтылығын, өз ойын еркін жеткізу қабілетін және өзара түсіністік дағдыларын дамытуға көмектеседі.

Әлеуметтік дағдыларды дамыту тек білім беру ұйымдарында ғана емес, сонымен қатар отбасында да жалғасуы тиіс.Ата-аналар баламен ашық сөйлесіп, оны қолдап, оның пікірін тыңдай отырып, балада сенімділік пен жауапкершілік сезімін қалыптастырады.

Қазіргі цифрлық қоғам жағдайында балалардың әлеуметтік дағдыларын дамытуда интернет пен цифрлық технологияларды да дұрыс пайдалану маңызды.Онлайн білім беру платформалары, интерактивті тапсырмалар және цифрлық ойындар балалардың танымдық белсенділігін арттырып, олардың коммуникациялық қабілеттерін дамытуға ықпал етеді.

Әдіс	**Сипаттамасы**	**Нәтижесі**
Рөлдік ойындар	Әлеуметтік жағдайлар ойын арқылы көрсету	Қарым-қатынас дағдыла дамиды
Топтық жұмыс	Оқушылар бірлесіп тапсы орындайды	Ынтымақтастық қалыптасады
Пікірталас	Белгілі бір мәселе бойынша	Сыни ойлау дамиды

	алмасу	
Психологиялық тренинг	Арнайы жаттығулар арқы дамыту	Өзіндік сенімділік артады

Әлеуметтік дағдыларды дамыту әдістері

Қорытындылай келе, балалар мен жасөспірімдердің әлеуметтік дағдыларын қалыптастыруда психология ғылымының рөлі өте маңызды.Психологиялық қолдау, тиімді педагогикалық әдістер және қолайлы әлеуметтік орта балалардың тұлғалық дамуына оң әсер етеді.Сондықтан мектеп, отбасы және қоғам бірлесе отырып, балалардың әлеуметтік дағдыларын дамытуға бағытталған жұмыстарды жүйелі түрде жүргізуі қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жарықбаев Қ. Психология негіздері. Алматы,2010.
2. Гуружапов В.А Педагогическая психология :учебник для вузов – Москва:Юрайт,2024
3. Әбдірахманов Қ. Жасөспірімдердің психологиясыАлматы ҚазҰУ баспасы.2018
4.Сейтқалиева Г. Эмоциялық тұрақтылық және жасөспірімдердепсихологиялық саулық. Астана: Ғылым баспасы.2020

«ДҮНИЕТАНУ» САБАҚТАРЫНДА БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СӨЙЛЕУ ЭТИКЕТІН ДАМЫТУ

Асылханова Перизат Ғабитханқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
ПМНО-24-1у оқу тобының студенті,
Жамансариева Ләззат Дәуірқызы
педагогика ғылымдарының кандидаты, ғылыми жетекші,
«Педагогика, психология және бастауыш оқыту әдістемесі» ББББ-сы

Аңдатпа. Бұл мақалада бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу этикетін дамыту мәселесі қарастырылады. «Дүниетану» сабақтарында оқушылардың қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырудың маңыздылығы ашып көрсетіледі. Сөйлеу этикетінің теориялық негіздері мен оның тұлға дамуындағы рөлі сипатталады. Сонымен қатар, дидактикалық ойындар арқылы сөйлеу дағдыларын жетілдірудің тиімділігі талданады. Зерттеу нәтижесінде ойын арқылы оқыту оқушылардың сөйлеу мәдениетін дамытуға ықпал ететіні дәлелденеді.

Кілт сөздер: сөйлеу этикеті, бастауыш сынып, дүниетану сабағы, қарым-қатынас мәдениеті, дидактикалық ойындар

Аннотация. В статье рассматривается проблема развития речевого этикета у учащихся начальных классов. Раскрывается значение формирования культуры общения на уроках «Окружающий мир». Описываются теоретические основы речевого этикета и его роль в развитии личности. Также анализируется

эффективность использования дидактических игр для развития речевых навыков. В результате доказано, что обучение через игру способствует формированию речевой культуры учащихся.

Ключевые слова : речевой этикет, начальная школа, урок окружающего мира, культура общения, дидактические игры

Abstract. This article examines the development of speech etiquette in primary school students. It highlights the importance of forming communication culture in “World Around Us” lessons. The theoretical foundations of speech etiquette and its role in personality development are described. The effectiveness of didactic games in improving speech skills is also analyzed. The study proves that game-based learning contributes to the development of students’ speech culture.

Keywords: speech etiquette, primary school, world studies lesson, communication culture, didactic games

Қазіргі заман талабына сай білім беру жүйесіне қойылатын талаптар күн сайын артып келеді. Білім алушылар тек теориялық біліммен ғана шектеліп қана қоймай, өмірде қолдана алатын, яғни практикалық дағдыларды да меңгеруі тиіс. Соның ішінде оқушылардың қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру, дұрыс әрі сауатты сөйлеуге үйрету – бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу этикетін дамыту проблемасының тарихнамасы шартты түрде үш кезеңге бөлінеді, ал соңғы кезеңді де тағы үш кезеңге бөліп қарастырамыз:

1. Патриархалдық (IX – XVII ғғ.). Мінез-құлықтың алғашқы ережелері адамның табиғи құбылыстарға тәуелділік жағдайында өмір сүру мәселелерін түсінген сәттен бастап және адамзат қоғамдастығы мен оның осы қоғамдастықтағы рөлі. Содан кейін әр жеке тайпаның әдет-ғұрыптарымен қатар бірнеше тайпаларға тән жалпы заңдар пайда болды. Этикет (etiquette) ұғымы XVII ғасырда қалыптасты.

2. Дворяндық (XVIII-XX ғасырдың басы) - Петр I-ден бастап қалыптаса бастаған дворяндық этикеттің қалыптасу және даму уақыты. XVIII ғасырдың екінші жартысында. Ресейде мінез - құлық мәдениетінің жаңа тұжырымдамасы - этикет кең таралды, ол әдептілікке, сыпайылыққа және айналып өтудің жағымдылығына негізделген мінез-құлық тәртібін сақтау ретінде анықталды. Орыс этикеті орыс әдет-ғұрыптары мен дәстүрлерінің еуропалық мінез-құлық ережелерімен үйлесімі ретінде қалыптасты.

3. Қазіргі (XX ғ. – XXI ғасырдың басы) - социалистік және постсоциалистік этикеттің даму уақыты. Жаңа уақыт қоғамға жаңа мінез-құлық тәртібін қалыптастыру міндетін қойды. Халықаралық және мәдениетаралық шекаралардың кеңеюі еуропалық этикеттің жоғары мемлекет қайраткерлерінің ортасына оралуына әкелді. Бұл уақыт үш кезеңнен тұрды:

а) бірінші кезең (1920 – 1960 жж.) – педагогиканың жалпы мәселелерін зерделеу барысында бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу мәдениеті мен этикеттік

қарым-қатынас мәселелерін жанама әзірлеу кезеңі. Бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу мәдениеті мен сөйлеу этикеті мәселелерімен айналысатын осы кезеңдегі мұғалімдердің арасында Ф. Фребель, О. Декроли, М. Монтессори, Е. Тихеева және т. б.

б) екінші кезең (1960 – 1990 жж.) – бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу этикетін қалыптастыру мен дамытудың психологиялық-педагогикалық негіздерін тікелей әзірлеу уақыты, сондай-ақ осы мәселені әдістемелік-технологиялық шешуге тырысу. Осы уақыт аралығында В. А. Сухомлинский, Е.А. Флерина және т. б. сөйлеу мәдениеті мен сөйлеу этикеті саласындағы педагогика ғылымының көрнекті қайраткерлері болды.

в) үшінші кезең (1990 ж. - қазіргі уақытқа дейін) - бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу этикетін дамыту мәселесін аспективті зерттеуден оны кешенді дамытуға көшу, бұл мәселені шешу үшін ғалымдар мен практиктердің күш-жігерін біріктіруді көздейді: А. А. Акишина, В. В. Виноградова, В. В. Голдина, Б. Н. Головин, В. Г. Костомарова, Л. П. Крысина, Л. В. Щерба және т. б. Коммуникативті мәдениет - бұл жеке тұлғаның жалпы мәдениетінің негізі, мәдениеттің негізгі компоненті. Тұлға мәдениетінің негізгі компоненті адамның өзін-өзі анықтауға дайындығын қамтамасыз етеді, өзімен және қоршаған шындықпен үйлесімділікке қол жеткізудің шарты болып табылады. Коммуникативті мәдениет-бұл адамның ішкі әлемін, оның мазмұнының байлығын, өмірлік мұраттарды, жеке тұлғаның бағытын, оның өмірлік өзін-өзі анықтау мәдениетін бейнелейтін құрал.

Этикет сөзі тек дипломатиялық және мемлекеттік салаларда қолданылды. Этикет – бұл монархтың сотында және дипломаттар арасында қабылданған мінез-құлық тәртібі деген сенім болды. Социалистік қоғамда мінез–құлық мәдениеті ұғымы қолданылды, ол дұрыс, өйткені этикет - бұл адамзат жасаған мінез-құлық пен қарым-қатынас саласындағы жетістік.

"Этикет" ұғымы тағы да кең мағынаға ие. Қазіргі орыс, еуропалық немесе американдық этикеттің мазмұнын ашатын көптеген кітаптар жарық көрді. Әр түрлі оқу орындарында қоғамның мінез-құлық құрылымын зерттеу енгізіледі. Этикеттің біздің қоғамды және әрбір жеке тұлғаны дамыту үшін функционалдық маңыздылығын түсіну бекітіледі.

Осыған байланысты қарым–қатынас мәдениетін біз сөйлеу этикетін қолдануды қажет ететін жағдайларда сөйлеу мінез-құлық дағдыларын дамыту арқылы қарастырамыз, өйткені сөйлеу этикеті оның маңызды құрамдас бөлігі болып табылады.

Сөйлеу мәдениетінің құрамдас бөліктерінің бірі – этикалылығы немесе сөйлеу этикетін егжей-тегжейлі қарастырайық. Осыған байланысты еріксіз сұрақ туындайды: қарым-қатынас этикеті мен мәдениеті қалай байланысты? Этикет - бұл қарым-қатынас мәдениетінің өзегі, орталығы, ол өзінің заңдары мен ережелеріне сәйкес қарым-қатынасты ұйымдастырады және реттейді. "Қарым-қатынас мәдениеті" ұғымы "этикет"ұғымына қарағанда анағұрлым қабілетті.

Этикет – бұл қарым-қатынас мінез-құлқының үлгісі, идеалы, ал қарым-қатынас мәдениеті - оның барлық жағымды және жағымсыз көріністерімен байланысты.
Осылайша, сөйлеу мәдениетінің ажырамас бөлігі сөйлеу этикеті болып табылады, өйткені сөйлеу этикеті барлық ұлттық мәдениеттің маңызды элементі болып табылады. Тілде, сөйлеу мінез-құлқында, қарым-қатынастың тұрақты формулаларында бай халықтық тәжірибе, әдет-ғұрыптардың, өмір салтының, әр халықтың тұрмыс жағдайының бірегейлігі сақталды.
Бастауыш сынып оқушыларына арналған сөйлеу этикетінің қарапайым формаларының тізімі келесі формаларды қамтиды:

- Өтініш формалары;
- Сәлемдесу және қоштасу формалары;
- Алғыс формалары;
- Кешірім формалары;
- Құттықтау формалары.

Сөйлеу этикетін оқушылардың бойында қалыптастыру барлық пәндерде жүзеге асуы тиіс. Мысалы: «Қазақ тілі» сабақтарында – сыпайы сөздерді үйрету, сол сөздерді қатыстырып түрлі сөйлемдер, диалог құрастыру тапсырмалары арқылы дамытсақ, «Әдебиеттік оқу» сабақтарында – кейіпкерлердің сөйлеу мәдениетін талдау, сыпайы сөйлесу мен сыпайы сөздердің қатысуынсыз құрылған диалогтерді салыстырамыз. Ал «Дүниетану» пәнінде – адамдар арасындағы қарым-қатынас нормаларын түсіндіру, соның ішінде отбасы, достар, үлкендер, т. б. адамдар арасындағы қарым-қатынастың маңызын түсіндіреміз.
Осы орайда «Дүниетану» пәнінің мүмкіндігі ерекше. Себебі бұл пән оқушыларды қоршаған ортамен, қоғаммен, адамгершілік құндылықтармен таныстыра отырып, олардың тілдік және әлеуметтік дағдыларын қатар дамытады. Сабақ барысында түрлі жағдаяттарды талдау, пікір алмасу, топтық жұмыс жүргізу арқылы оқушылардың сөйлеу мәдениетін қалыптастыруға тиімді жағдай жасалады. Мысал келтірер болсақ: «Отбасы», «Достық», «Қоғам» тақырыптарында әдепті сөйлесу үлгілерін үйретуге болады, рөлдік ойындар арқылы дұрыс қарым-қатынас қалыптастырылады. Топтық жұмыстар мен өмірлік жағдаяттар талқыланып сөз байлығы мен мәдениетті сөйлеу дағдылары дамиды

«Дүниетану» пәні барысындағы сөйлеу этикетін дамытудың бірнеше жолдары бар. Ең алдымен, оқушылардың бір-бірімен және мұғаліммен амандасуына, сәлемдесуіне дағдыландыру. Амандасу – адамдар арасындағы қарым-қатынасты бастайтын ең алғашқы және маңызды қадам болғандықтан, ол адамның мәдениеттілігін, тәрбиесін көрсетеді. Оны дұрыс үйрету арқылы оқушылар: сыпайы сөйлеуді, үлкенді құрметтеуді, мәдени қарым-қатынас жасауды үйренеді. Екінші, диалог және жағдаяттық тапсырмалар арқылы сөйлеу этикетін дамыту. «Дүкенде», «Дәрігерде», «Қонақта» деген сияқты тақырыптарда рөлдік ойындар ұйымдастырып, оқушыларға амандасу, өтініш айту, алғыс білдіру үлгілерін қолдандыру. Мұндай тапсырмалар оқушыларды нақты өмір жағдайында дұрыс сөйлеуге үйретеді. Үшіншісі, сурет бойынша әңгіме құрастыру. Дүниетану сабағына байланысты табиғат, қоғам, адам өміріне байланысты суреттерді беріп,

сол бойынша сыпайы, жүйелі сөйлеуге үйрету. Осы арқылы оқушылардың сөздік қоры байып, ойларын дұрыс жеткізуге көмектеседі. Төртіншісі, топтық және пікірталас жұмыстары. «Менің отбасым», «Табиғатты қорғау» т. б. дүниетану сабақтарындағы тақырыптарда пікір алмасуды ұйымдастыру. Олар бір-бірінің сөзін бөлмей тыңдау, мәдени жауап беру дағдыларын қалыптастыру арқылы сөйлеу этикетімен қатар өзін-өзі ұстау ережелерінтде меңгерте аламыз. Бесінші, тақырыпқа байланысты рөлдік ойындарды ұйымдастыру. Мысалы, мұғалім мен оқушы, дос пен дос арасындағы диалогтарды сахналау, әдепті және әдепсіз сөйлеуді салыстыру деген сияқты өмірлік жағдайларды сахналап, талдау арқылы мәдениетті сөйлеудің артықшылықтары мен тиімділігін түсінеді. Яғни, оқушылар сөйлеу мәдениетінің айырмашылығын тәжірибе арқылы түсінеді. Келесі, алтыншысы, этикеттік сөздерді жүйелі қолдану. Бұл тек дүниетану сабақтарында ғана емес, барлық сабақтарда тұрақты қолданылып отыру қажет. Сабақ барысында үнемі: «Рақмет», «Өтінемін», «Кешіріңіз», «Сәлеметсіз бе?» деген сияқты сөздерді қолдануды талап ету арқылы күнделікті өмірде қолдануға дағдыландыра аламыз. «Дүниетану» пәні – тек табиғат пен қоғамды танытатын пән емес, сонымен қатар оқушылардың сөйлеу мәдениетін, әдептілігін, тұлғалық қасиеттерін қалыптастыратын маңызды құрал.

Сөйлеу этикеті ережелерін тиімді оқыту балалардың эмоционалды көңіл-күйін тудыратын, үлкен белсенділік тудыратын, кейіпкерлерге еліктеуге деген ұмтылысты тудыратын ойындарға (ойындар-сабақтар, ойындар-әңгімелер, ойындар-драматизация және т.б.) негізделген. Ойын проблемалық жағдайын талдау және талқылау арқылы балалар мінез-құлық пен қарым-қатынас ережелері туралы білім алып қана қоймай, әлеуметтік өмірдің әртүрлі жағдайларында бағдарлау тәжірибесін жинақтайды. Солардың бірі—дидактикалық ойындар.

Дидактикалық ойындарға тән белгілер - оларды ересектер балаларды оқыту және тәрбиелеу мақсатында жасайды. Алайда, дидактикалық мақсатта құрылған, олар ойын болып қала береді. Бұл ойындардағы бала, ең алдымен, ойын жағдайына тартылады, ал ойнаған кезде ол дидактикалық мәселені өзі байқамай шешеді.

Ойынның құрылымдық компоненттері-мақсат, ойын ережелері, мазмұны, сюжеті, еліктелген жағдай, оларды жүзеге асырудағы рөлдер мен ойын әрекеттері, заттарды ойнату (оларды шартты түрде ауыстыру), ойынға қатысушылар арасындағы қатынастар.

Дидактикалық ойынның мақсаты-қарым-қатынастың нақты жағдайларына мүмкіндігінше жақын жағдайларда сөйлеу этикетін үйрету. Сонымен қатар, мазмұн - бұл ойында ойнатылатын барлық нәрсе, ойыншылардың барлық әрекеттері.

Дидактикалық ойын бастауыш сынып оқушыларының бір-бірімен және мұғаліммен байланысқа деген ұмтылысын белсендіреді, сөйлеу серіктестігінде теңдік жағдайларын жасайды. Ойын ұялшақ, өзіне сенімсіз балаларға сөйлеуге және осылайша сенімсіздік кедергісін жеңуге мүмкіндік береді. Ойын жаңа бағалау критерийлерін ұсынады. Өйткені, жеңімпаз көбінесе ойын жағдайында тезірек және дәлірек жауап бере алатын адам болады.

Дидактикалық ойындар - ережелер, жаттығулар, дидактикалық жабдықтар мен материалдар бар ойындар. Мыналарды қамтиды:

а) оқу міндеті (белгілі бір дағдыларды қалыптастыруға, білімді нақтылауға және жүйелеуге, ойлаудың кез келген қасиеттерін дамытуға, жеке тұлғаның белгілі бір қасиеттерін тәрбиелеуге бағытталған);

б) мазмұны (қоршаған шындық: табиғат, адамдар, олардың қарым-қатынасы, өмір, еңбек, қоғамдық өмірдегі оқиғалар және т. б.);

в) ережелер (мақсатқа жету жолын анықтауға көмектеседі, балалардың тежелу қабілетін дамытуға көмектеседі, балалардың өзін ұстай білуге, мінез-құлқын басқаруға тәрбиелейді);

г) ойын әрекеті (балалардың белсенділігін ынталандырады, балалардың қанағат сезімін тудырады) .

Сөйлеу этикетінің ережелерін тиімді оқыту балалардың эмоционалды көңіл-күйін тудыратын, үлкен белсенділік тудыратын, кейіпкерлерге еліктеуге деген ұмтылысты тудыратын ойындарға (ойындар-сабақтар, ойындар-әңгімелер, ойындар-драматизация және т.б.) негізделген. Ойын проблемалық жағдайын талдау және талқылау арқылы балалар мінез-құлық пен қарым-қатынас ережелері туралы білім алып қана қоймай, әлеуметтік өмірдің әртүрлі жағдайларында бағдарлау тәжірибесін жинақтайды.

Балалардың сөйлеу этикетін қалыптастыруда дидактикалық ойынның маңызы зор. Дидактикалық ойындарды өткізу кезінде екі нұсқа мүмкін: білім алушыға басқа адамның рөлі ұсынылады немесе білім алушы өзін бейнелейді. Ойындарды бір мазмұндық сызықпен біріктіруге болады, ал тапсырмалар біртіндеп күрделене түседі, бұл нақты әрекеттерге дайындық деңгейін анықтауға мүмкіндік береді. Дидактикалық ойындар ұжымдық, практикалық пайдалылық, бәсекелестік, максималды жұмыспен қамту, перспективалық принциптерге негізделген. Ойынның негізгі мақсаты-бастауыш сынып оқушыларының этикеттік қарым-қатынас жағдайында сөйлеу мінез-құлқының алгоритмдерін игеру, сонымен қатар ойын материалындағы диалог пен өзара әрекеттесу процесінде пәндік, әлеуметтік, психологиялық мазмұнды игеру. Осы педагогикалық шартты іске асырудың процессуалдық-технологиялық ерекшелігі коммуникативті және имитациямен тығыз байланысты жобалау әдісі болып табылады, өйткені ол оқушыларды оқу мәтіндерін-үлгілерді талдау кезінде теориялық білім алуға және сөйлеу әрекетінің теориясына сәйкес тәжірибеде зерттелгенді қолдануға бағыттайды. Бастауыш сынып оқушысы жинақталған теориялық және практикалық материалды жинақтайды, оны жүйелейді және ойында этикеттік мәлімдеме жасау үшін көмекші жұмыс құралы ретінде пайдаланады.

Осыған орай, «Дүниетану» сабақтарында балалардың сөйлеу этикетін дамытуға байланысты қолданылған бірнеше дидактикалық ойындарға мысалдар келтіріп өтейік:

1. «Кім сыпайы?» (жағдаяттық ойын). Мақсаты: Әртүрлі қоғамдық орындардағы сөйлеу нормаларын меңгерту. Барысы: Мұғалім карточкалар

таратады: Мысалы: дүкенде сатушымен қалай сөйлесу керек? Көлікте үлкен кісіге орын бергенде не айту керек? Қонақта үй иесіне қалай алғыс айту керек? Оқушылар болса диалог құрастырып немесе рөлге бөлініп көрсетулеріне болады.

2. «Мен — жолбасшымын (гид) ойыны. Мақсаты: Көпшілік алдында сөйлеу және түсіндіру мәдениетін дамыту. Барысы: Дүниетанудағы «Менің өлкем» немесе «Табиғат» тақырыптарында қолдануға болады. Оқушы «гид» рөлінде сыныпқа «саяхат» жасатады. Сөйлеу этикетіне байланысты «Қайырлы күн, құрметті қонақтар!», «Назар аударыңыздар...», «Саяхатымыз аяқталды, сау болыңыздар!» деген сияқты тіркестерді қолдану.

3. «Телефонмен сөйлесу» (рөлдік ойыны). Мақсаты: ресми және бейресми жағдайларда сөйлесу мәдениетін қалыптастыру. Барысы: Оқушыларға түрлі жағдаяттар беріледі: «Досыңды туған күнге шақыру». «Дәрігерге қоңырау шалып, жазылу». «Мұғалімнен үй тапсырмасын сұрау». Этикетке сай сәлемдесу, өзін таныстыру, мәселені қысқа айту, қоштасуға арналған сөздер қолданылуы керек.

4.«Қонақ күту әдебі». Мақсаты: сыйластық сөздерін (іздеттілік) орынды қолдану. Шарты: Оқушылар «үй иесі» және «қонақ» болып бөлінеді. Тапсырма: Қонақ келгенде айтылатын алғашқы сөздер («Төрлетіңіздер», «Қадамдарыңыз құтты болсын»), дастарқан басындағы тілектер және шығарып салу этикетін сахналау.

5. «Сыпайылық — отбасынан» (карточкамен жұмыс). Мақсаты: Үлкендермен сөйлесудегі ілтипатты сөздерді бекіту. Барысы: Оқушы бір карточканы суырады. Ондағы мәселені шешуде «сиқырлы сөзді» қолдануы керек. Жағдаят 1: Анаң дәмді ас әзірледі. Не айтасың? (Жауабы: «Қолыңыз дерт көрмесін», «Асыңыз дәмді болсын»). Жағдаят 2: Атаң саған қызықты ертегі айтып берді. Не айтасың? (Жауабы: «Рақмет, ата!», «Ауырмаңыз»).

6. Ойынның атауы: «Кім жылдам әрі сыпайы?» (топтық жарыс). Мақсаты: Сөйлеу этикетінің түрлерін ажырата білуге үйрету. Қажетті құралдар: «Сәлемдесу», «Өтіну», «Қоштасу», «Кешірім сұрау» деген жазуы бар 4 себет және сөздер жазылған қима қағаздар. Барысы: үстел үстінде шашылып жатқан сөздерді (Мысалы: Ғафу етіңіз, Сәлеметсіз бе, Рұқсат па, Сау болыңыз) тиісті себетке салу керек. Сөздерді салған кезде оны міндетті түрде дауыстап, тиісті интонациямен (жылы дауыспен) айту қажет.

7.«Мұражайдағы жәдігер». Мақсаты: Тарихи мұралар туралы сөйлескендегі мәдениеттілікті қалыптастыру. Барысы: Оқушылар «Мұражай қызметкері» және «Келуші» болады. Келуші қызықты жәдігер туралы сұрақ қояды. Талап: Сұрақты дұрыс қою («Айтыңызшы, бұл жәдігердің тарихы қандай?», «Көмегіңізге рақмет!»).

8.«Киелі жерлерге саяхат». Мақсаты: Тарихи ескерткіштер мен табиғи қорықтарда өзін ұстау және сөйлеу мәдениетін меңгеру. Барысы: Мұғалім картадан бір тарихи-табиғи орынды көрсетеді (Мысалы: Шарын шатқалы немесе Қожа Ахмет Яссауи кесенесі). Оқушылар сол жердегі «Тәртіп сақшысы» болып, туристермен сөйлеседі. Сөйлеу тапсырмасы: Тыйым сөздерді сыпайы жеткізу.

«Кешіріңіз, бұл жерде айқайлауға болмайды, себебі бұл — тарихи қасиетті орын».

Осылайша, бастауыш сынып оқушыларына дидактикалық ойындағы сөйлеу мәнеріндегі этикеттік диалогты үйреткен жөн. Кейіннен оқушылар алған білімдерін басқа жағдайларда қолдана алады, осылайша олар қатысатын кез-келген диалогты кең мағынада этикет етеді.

Бастауыш сынып оқушыларының білім беру процесіне дидактикалық ойынды сөйлеу этикетін дамыту құралы ретінде қосу сөйлеу мінез-құлқын үйретететін, қарым-қатынастың әртүрлі жағдайларын ескеру қабілетін дамытатын бірыңғай сценариймен біріктірілген сөйлеу қарым-қатынас жағдайларының жиынтығын қамтитын ұжымдық оқу іс-әрекетін бақылауға мүмкіндік береді.

Қорытындыдай келе, «Дүниетану» сабақтары бастауыш сынып оқушыларының тек танымдық қабілеттерін ғана емес, сонымен қатар олардың сөйлеу мәдениеті мен этикетін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Бұл пән арқылы оқушылар қоршаған орта туралы білім алып қана қоймай, өз ойларын дұрыс, әдепті әрі түсінікті жеткізуге үйренеді.

Сөйлеу этикетін дамыту – оқушылардың бір-бірімен және мұғаліммен қарым-қатынасын жақсартып, өзара сыйластық, мәдениеттілік, ізеттілік сияқты адамгершілік қасиеттердің қалыптасуына ықпал етеді. Сабақ барысында диалог, пікір алмасу, рөлдік ойындар, жағдаяттық тапсырмалар сияқты әдістерді қолдану оқушылардың сөйлеу дағдыларын тиімді дамытады.

Сондықтан бастауыш сыныпта «Дүниетану» пәнін оқытуда сөйлеу этикетіне ерекше көңіл бөлу – заман талабына сай, мәдениетті, сауатты тұлға тәрбиелеудің маңызды шарттарының бірі болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Агапова И.А., Давыдова М.А. Правила этикета – дошкольникам и младшим школьникам: методическое пособие. - Москва: АРКТИ, 2011. - 216 с.
2. Балақаев М., Серғалиев М. Қазақ тілініңмәдениеті. - Алматы: Зият-Пресс, 2004. – 114 б.
3. Бондаренко А.А. Речевой этикет в современной школе/ А.А. Бондаренко// Начальная школа. – 2013. – № 1. – С. 21-28.
4. Уәлиев Н. Қазақ тіліндегі фразеологизмдер және тілдік норма. - Алматы: Ғылым, 1993.
5. Формановская Н.И. Культура общения и речевой этикет. – М.: Издательство Икар, 2005. – 2-е изд. – 250 с.

ҒТАМР (МРНТИ) 14.35.07

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ

Мирман Нұрлыайым Мұхтарқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
ПМНО-25-3у оқу тобының студенті,
Амзеева Гульнара Асетовна
ғылыми жетекші, педагогика
және психология магистрі
«Педагогика, психология және бастауыш
оқыту әдістемесі» кафедрасы

Аңдатпа. Бұл мақалада білім алушылардың эмоционалдық тұрақтылығын қалыптастырудың психологиялық мүмкіндіктері қарастырылады. Эмоционалдық тұрақтылықтың тұлғаның дамуына, оқу жетістіктеріне және әлеуметтік бейімделуіне әсері талданады. Зерттеу барысында білім алушылардың эмоционалдық жағдайын анықтау және оны дамытуға бағытталған әдістер ұсынылады. Сонымен қатар, релаксациялық жаттығулар, тренингтер және эмоционалдық интеллектіні дамыту жолдары сипатталады. Эксперимент нәтижелері психологиялық қолдаудың білім алушылардың эмоционалдық тұрақтылығын арттыруда тиімді екенін көрсетті.

Кілт сөздер: эмоционалдық тұрақтылық, психологиялық қолдау, білім алушы, стресс, эмоционалдық интеллект

Аннотация.В данной статье рассматриваются психологические возможности формирования эмоциональной устойчивости обучающихся. Анализируется влияние эмоциональной устойчивости на развитие личности, учебную успеваемость и социальную адаптацию. В ходе исследования предложены методы диагностики и развития эмоционального состояния обучающихся. Также описаны такие методы, как релаксационные упражнения, тренинги и развитие эмоционального интеллекта. Результаты эксперимента показали эффективность психологической поддержки в повышении эмоциональной устойчивости обучающихся.

Ключевые слова: эмоциональная устойчивость, психологическая поддержка, обучающийся, стресс, эмоциональный интеллект

Abstract. This article examines the psychological possibilities of developing emotional stability in students. The impact of emotional stability on personal development, academic performance, and social adaptation is analyzed. The study proposes methods for diagnosing and improving students' emotional states. It also

describes techniques such as relaxation exercises, training sessions, and the development of emotional intelligence. The experimental results demonstrate the effectiveness of psychological support in enhancing students' emotional stability.

Keywords: emotional stability, psychological support, student, stress, emotional intelligence

Қ-Ж. К.Тоқаев Қазақстан халқына Жолдауында «Құзырлы министрлік жоғары білім беру сапасын арттыруды қамтамасыз етуге тиіс. Жоғары оқу орындары мамандардың сапалы даярлануына жауап беруге міндетті» [1], VIII сайланған Парламенттің бірінші сессияның ашылуында сөйлеген сөзінде «... мұғалімдердің біліктілігін арттырудың тиімді шараларын қолдану қажет. Бұл өскелең ұрпақтың болашағына әсер ететін маңызды міндет» деп атап көрсетеді [2]. Базалық, кәсіптендіру пәндері бойынша іргелі, терең білімі ғана емес, сонымен қатар педагогикалық-психологиялық мәдениеті бар болашақ бастауыш сынып мұғалімдеріне қоғамның әлеуметтік сұранысы күннен күнге артып келеді. Сапалы білім беру болашақ маманның жеке ерекшеліктерін дамытуға барынша ықпал етуі және олардың кәсіби қызметіне жағымды әсер етуі керек. Олай болса, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің эмоционалдық тұрақтылығын қалыптастыру бүгінгі күні өзекті мәселелер қатарына жатады.

Қазіргі таңда білім беру жүйесі тек білім мен дағды қалыптастырумен шектелмей, тұлғаның жан-жақты дамуына бағытталуда. Әсіресе, білім алушылардың психологиялық денсаулығын сақтау және дамыту мәселесі өзекті болып отыр. Соның ішінде эмоционалдық тұрақтылық – тұлғаның табысты әлеуметтенуінің маңызды көрсеткіштерінің бірі болып табылады.

Тұлғаның эмоционалдық тұрақтылығы мәселесі отандық және шетелдік психологияда ұзақ зерттеу тарихына ие. Оны зерттеуге Л.М. Аболин, Л.П. Баданина, В.И. Долгова, М.И. Дьяченко, П.Б. Зильберман, Е.А. Милерян, В.Л. Марищук, В.А. Пономаренко, В.Э. Чудновский және тағы басқа ғалымдар үлес қосқан.

Эмоционалдық тұрақтылық білім алушылардың оқу процесіндегі белсенділігіне, қиындықтарды жеңе алуына және өзіне деген сенімділігіне тікелей әсер етеді. Қазіргі заман жастары түрлі ақпараттық жүктеме, әлеуметтік қысым және стресстік жағдайлармен жиі бетпе-бет келеді. Бұл олардың эмоционалдық жағдайына кері әсерін тигізіп, оқу үлгерімінің төмендеуіне әкелуі мүмкін.

Сондықтан білім беру ұйымдарында білім алушылардың эмоционалдық тұрақтылығын қалыптастыру – педагогтер мен психологтардың маңызды міндеттерінің бірі. Бұл бағытта тиімді психологиялық әдістер мен тәсілдерді қолдану арқылы білім алушылардың өзін-өзі реттеу дағдыларын дамытуға болады.

Осы мақалада білім алушылардың эмоционалдық тұрақтылығын қалыптастырудың психологиялық мүмкіндіктері қарастырылып, оны

дамытуға бағытталған әдістер мен тәжірибелік зерттеу нәтижелері ұсынылады.

Психологиялық-педагогикалық әдебиетте «эмоционалдық тұрақтылық» ұғымының бірыңғай жалпыға ортақ анықтамасы жоқ, ол түрлі эмоционалдық феномендерді қамтиды, бұл жағдайды Л.М. Аболин, М.И. Дьяченко, В.А. Пономаренко және басқа авторлар атап өткен [3].

«Эмоционалдық тұрақтылық» ұғымы әртүрлі эмоционалдық құбылыстарды қамтитын күрделі түсінік болып табылады. Әртүрлі зерттеушілер бұл ұғымды өз көзқарастары тұрғысынан қарастырады, сондықтан оның мазмұны да әрқилы сипатталады. Бұл жағдай эмоционалдық тұрақтылықтың жан-жақты зерттелетін құбылыс екенін көрсетеді.

Анықтама	Авторлар	Мазмұны
ЭТ -тұлғаның жүйелік қасиеті ретінде	В.И. Долгова	Кернеулі жағдайда адамның эмоциясын өзіндік реттеуі нәтижесінде қалыптасатын, эмоционалдық және интеллектуалдық қатынастардың бірлігі арқылы көрінетін тұлғалық қасиеттер
ЭТ-эмоциогендік факторларға төзімділік ретінде	Е.А. Милерян	Эмоционалдық реакциялардың өзгеруімен көрінетін; астениялық эмоцияларды бақылап,тежей білу қабілетін сипаттайды
ЭТ -интегративті тұлғалық қасиет ретінде	Л.П. Баданина	Эмоционалдық тепе-теңдікті сақтауға бейімділік; мазасыздық, фрустрация, қорқыныш және нейротизм деңгейлері арқылы бағаланады
ЭТ-іс-әрекет өнімділігінің тұрақтылығы ретінде	Л.М. Аболин	Іс-әрекетті эмоциялық тұрғыдан реттейтін функционалдық жүйе; эмоционалдық механизмдердің үйлесімді өзара ықпалымен мақсатқа жетуді көздейді
ЭТ – көп компонентті тұлғалық қасиетретінде	П.Б. Зильберман	Эмоционалдық, еріктік, интеллектуалдық және мотивациялық компоненттердің өзара ықпалы нәтижесінде күрделі эмоциялық жағдайда да мақсатқа жетуді қамтамасыз етеді
ЭТ – тұлғаның адамгершілік тұрақтылығы	В.Э. Чудновский	Әлеуметтік тұрақсыздық жағдайында өз ұстанымын сақтай алу қабілеті субъектінің әлеуметтік белсенділігіне

ретінде		көрінеді

Кесте 1 – Эмоционалдық тұрақтылық(ЭТ) ұғымына берілген ғылыми көзқарастар

Эмоционалдық тұрақтылық – тұлғаның ішкі психологиялық тепе-теңдігін сақтай алу қабілеті, сыртқы әсерлерге бейімделуі және стресс жағдайларында өзін тиімді ұстай білуі болып табылады. Бұл қасиет білім алушылардың оқу процесіндегі жетістіктеріне, әлеуметтік қарым-қатынасына және тұлғалық дамуына тікелей ықпал етеді[4, 262 б.].

Психология ғылымында эмоционалдық тұрақтылық адамның эмоционалдық реакцияларын бақылауымен және реттеу қабілетімен тығыз байланысты қарастырылады. Эмоционалдық тұрақты тұлға қиын жағдайларда сабырлылық танытып, мәселені шешуге бағытталған әрекеттерді жүзеге асыра алады. Ал эмоционалдық тұрақсыздық күйзеліс, қорқыныш, ашуланшақтық сияқты жағымсыз эмоциялардың басым болуына әкеледі.

Білім алушылардың эмоционалдық тұрақтылығын қалыптастыруда бірнеше психологиялық факторлар маңызды рөл атқарады. Біріншіден, білім беру ортасының психологиялық ахуалы. Жағымды, қолдаушы орта білім алушылардың өзін еркін сезінуіне мүмкіндік береді. Мұғалімнің қарым-қатынасы, оның қолдауы мен түсіністігі білім алушылардың эмоционалдық жағдайына айтарлықтай әсер етеді.

Екіншіден, тұлғаның өзін-өзі реттеу дағдылары. Бұл дағдылар білім алушының өз эмоцияларын тануына, оларды басқаруына және қажет жағдайда өзгерте алуына көмектеседі. Өзін-өзі реттеу дағдылары арнайы жаттығулар мен психологиялық тренингтер арқылы дамытылады.

Үшіншіден, эмоционалдық интеллектіні дамыту маңызды орын алады. Эмоционалдық интеллект – өз эмоцияларын және басқалардың эмоцияларын түсіну, оларды басқару қабілеті. Бұл қабілет білім алушылардың әлеуметтік ортада тиімді қарым-қатынас орнатуына, жанжалдарды дұрыс шешуіне және өз-өзіне сенімді болуына ықпал етеді.

Эмоционалдық тұрақтылықты қалыптастыруда қолданылатын тиімді психологиялық әдістердің бірі – релаксация әдістері. Тыныс алу жаттығулары, медитация және бұлшық еттерді босаңсыту тәсілдері білім алушылардың күйзеліс деңгейін төмендетіп, ішкі тыныштықты қалыптастыруға көмектеседі[5, 754 б.].

Сонымен қатар, топтық тренингтер мен ойын технологиялары да маңызды рөл атқарады. Мұндай жұмыстар білім алушылардың бір-бірімен қарым-қатынасын жақсартып, сенімділік атмосферасын қалыптастырады. Топтық жұмыстар барысында білім алушылар өз эмоцияларын ашық білдіруге және басқаларды түсінугеүйренеді.

Қазіргі таңда цифрлық технологиялар да эмоционалдық тұрақтылықты дамытуда кеңінен қолданылуда. Әртүрлі мобильді қосымшалар, онлайн

тренингтер және психологиялық тесттер білім алушыларға өз жағдайын бақылауға және өзін-өзі дамытуға мүмкіндік береді [6, 100 б.].

Білім алушылардың эмоционалдық тұрақтылығын қалыптастыруда білім беру ортасының психологиялық ахуалы, мұғалімнің қолдауы, сондай-ақ білім алушының өзін-өзі реттеу дағдылары маңызды рөл атқарады. Осы дағдыларды дамыту үшін арнайы психологиялық әдістер мен тренингтерді қолдану қажет[7, 602 б.].

Осыған байланысты зерттеу жұмысы жүргізілді. Эксперименттік зерттеудің негізгі мақсаты – білім алушылардың эмоционалдық тұрақтылығын қалыптастыруға бағытталған арнайы бағдарламаның тиімділігін анықтау және ғылыми тұрғыда негіздеу.

Зерттеуміндеттері:

1. Білім алушылардың эмоционалдық тұрақтылық деңгейін диагностикалау;
2. Эмоционалдық тұрақтылықты дамытуға арналған бағдарламаны әзірлеу және оны тәжірибеге енгізу;
3. Бағдарламаның тиімділігін топ нәтижелері негізінде салыстыра отырып бағалау.

Зерттеу сұрақтары:

1. Топтағы білім алушылардың эмоционалдық тұрақтылық деңгей іжоғары болады;
2. Эмоционалдық тұрақтылықты дамыту бағдарламасы білім алушылардың психологиялық денсаулығына оң әсер етеді.

Зерттеу әдістері және нәтижелерді талдау. Зерттеуге жалпы саны 23 білім алушы қатысты. Қатысушылардың жас ерекшеліктері 19-20 жас аралығын қамтыды.

Зерттеу барысында білім алушылардың эмоционалдық жағдайын жан-жақты бағалау мақсатында келесі диагностикалық әдістеме қолданылды:

-Айзенктің эмоционалдықтұрақтылықтыбағалау шкаласы;
Айзенк сауалнамасы (Eysenck Personality Inventory) 1963 жылы жарияланған. Сауалнамадағы сұрақтарға«иә» немесе «жоқ» деп жауап беру қажет, «кейде», «сирек» деген сияқты аралық жауаптар қабылданбайды. Бұл сауалнама арқылы адамның келесі психологиялық көрсеткіштері анықталады:

1. **Экстраверсия**- адамның сыртқы ортаға ашықтығы, адамдармен қарым-қатынасқа бейімділігі, белсенділігі.
2. **Интроверсия** - адамның ішкі әлеміне бағытталуы, тұйықтығы, жалғыздықты ұнатуы.
3. **Нейротизм** - эмоционалдық тұрақсыздық деңгейі, яғни адамның мазасыздыққа, күйзеліске бейімділігі.
4. **Жалғандық** - адамның сұрақтарға қаншалықты шынайы жауап бергенін анықтайды.

Сурет 1-декөрсетілген мәліметтерге сүйене отырып, зерттеуге қатысқан қатысушылардың бастапқы көрсеткішін байқауға болады.

Сурет 1-**Бастапқыдиагностика нәтижелері**

Эксперименттікбағдарламасипаттамасы. Білім алушылардың эмоционалдық тұрақтылығын дамытуға бағытталған арнайы бағдарлама әзірленді. Бағдарлама 5 апта бойы жүргізіліп, аптасына 1рет, 50 минуттық уақытты қамтыды. Бағдарлама мазмұны келесі негізгі бөлімдерден тұрды:

Сабақ №	**Тақырып**	**Мазмұны**
1.	Теориялық бөлім	Эмоционалдық тұрақтылықтың мәні мен құрылымы туралы түсіндірме жұмыстары;
2.	Эмоциялардытанужәнеатау	Өз эмоцияларын сезіну мен тану тәсілдерін үйрену. «Кино терапия» тренингі;
3.	Эмоцияларды реттеу стратегиялары	Диафрагмалық тыныс алу жаттығулары; прогрессивті бұлшықет релаксациясы(Э.Джейкобсон);
4.	Стресті басқару техникалары	Негативті ойды позитивке айналдыру, «5 неге техникасы»
5.	Қорытынды диагносника	«Кешірдім» тренингі, барлық әдістеме бойынша соңғы диагностика жұмысы; нәтижелерді талдау;

Кесте 2-Эмоционалдық тұрақтылықты қалыптастыру бағдарламасының мазмұны

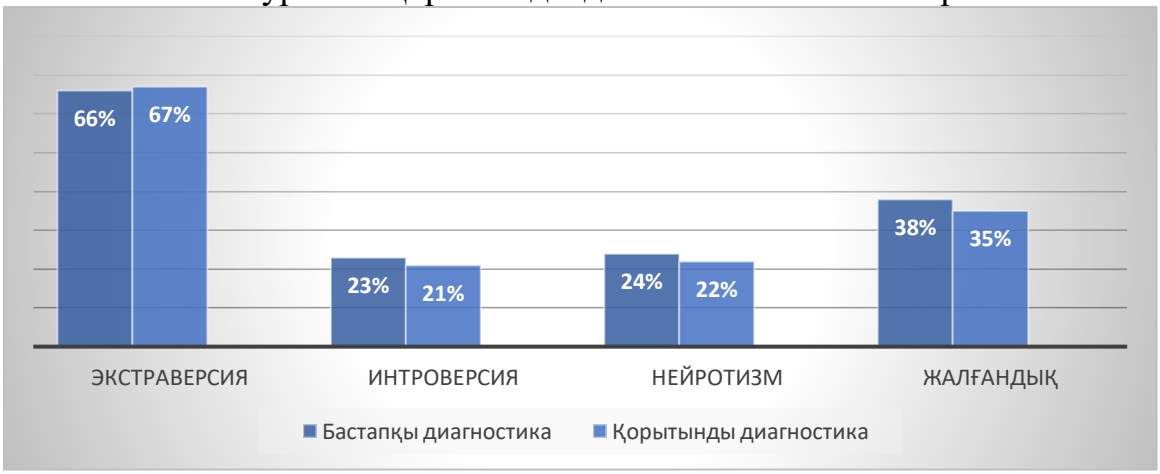
- Кестеде көрсетілген бағдарламаны жүзеге асыру барысында білім алушылардың белсенділігі қамтамасыз етілді.Бағдарламаның алғашқы сабағында эмоционалдық тұрақтылық ұғымына теориялық талдау жасалды.
- **«Эмоцияларды тану және атау»** сабағында «Кино терапия» тренингі өткізілді. Тренинг барысында парақты ортасына өз бейнесін автопортрет салу тапсырмасы берілді. Одан кейін өзінде жиі байқалатын эмоциялық жағдайына ұқсас келетін кино немесе мультфильм кейіпкерді бейнеледі және оған түсініктеме берді. Тренингтің мақсаты-өз эмоциясын ассоциативті түрде сыртқы образдар арқылы көрсету. Жұмыс нәтижесінде кейіпкер мен өзінің эмоциясын салыстыра отырып сипаттау жүзеге асты. Кейбірі өзін «Машаға» ұқсатып, эмоциялық күйінің құбылмалы екенін айтса, кейбірі өзін «Рапунцель» кейіпкеріне ұқсатып, кез келген жағдайда жағымды эмоцияны сақтауға тырысатынын атап өтті. Осы арқылы олардың жауаптары өздерінің эмоциялық ерекшеліктерін түсінуіне ықпал етті.
- **«Эмоцияларды реттеу стратегиялары»** сабағында эмоцияны басқарудың тиімді тәсілдері таныстырылды. Тыныс алу жаттығулары мен прогрессивті бұлшық ет релаксациясы әдістері қолданылды. Практикалық түрде тыныс алу жаттығулары орындалды және оның маңызы түсіндірілді.
- **«Стресті басқару техникалары»** тақырыбында стрестік жағдайды шешу, негативті ойды позитивке айналдыру, мәселенің түпкі себебін анықтауға бағытталған талдау жүргізілді. Әр «неге?» сұрағы арқылы жағымсыз эмоцияның пайда болу себебін терең түсінуге мүмкіндік алды.
- Бағдарламаның соңғы сабағында «Кешірдім» тренингі жүргізілді, қатысушылардың жағымсыз сезімдерін қағаз бетіне түсіріп, одан арылу үшін жыртып қоқысқа тастау арқылы жағымсыз сезімдерден арылуға мүмкіндік алды. Соңғы сабақта нәтижелерді талдау мақсатында бастапқы сауалнама қайтадан алдынды.

Аталған бөлімдер білім алушылардың эмоционалдық жағдайын жақсартуға, стресс жағдайларына төзімділігін арттыруға және тұлғалық дамуына оң әсер етуге бағытталды.

Эксперимент нәтижелерін талдау. Эксперименттік бағдарламаны жүзеге асырғаннан кейін, білім алушылар арасында қайта диагностика жүргізілді. Алынған нәтижелер төмендегі диаграммада көрсетілген.

Сурет 2- Қорытынды диагностика нәтижелері

Сурет 3- топтың бастапқы және қорытынды көрсеткіштерінің салыстырмалы динамикасы

Сурет 3-тетоптың бастапқы және қорытынды көрсеткіштерінің салыстырмалы динамикасы бейнеленген.

Суреттен көрініп тұрғандай, топтағы нейротизмдеңгейінің төмендегені байқалады. Атап айтқанда, топтағынейротизм деңгейі 24%-дан 22%-ға дейін төмендеді.

Жалпы зерттеу нәтижелері әзірленген бағдарламаның білім алушылардың эмоционалдық тұрақтылығын қалыптастыруда тиімді екенін көрсетті. Бағдарлама аясында қолданылған әдістер мен жаттығулар білім алушылардың эмоционалдық күйін тұрақтандыруға, стресс жағдайларына бейімделу қабілетін арттыруға және өзін-өзі бағалауын жақсартуға ықпал етті [8, 480 б.].

Осылайша, алынған нәтижелер эксперименттік бағдарламаның тиімділігін дәлелдей отырып, зерттеудің бірінші сұрағын толықтай растайды, яғни топтағы білім алушылардың эмоционалдық тұрақтылық деңгейі жоғарылаған.

Сонымен қатар, көрсеткіштердің кешенді жақсаруы бағдарламаның білім алушылардың **психологиялық әл-ауқатына оң әсер еткенін** көрсетеді. Бұл өз кезегінде зерттеудің екінші сұрағының да расталғанын айғақтайды.

Жүргізілген талдау нәтижесінде бағдарлама құрамындағы эмоцияларды реттеу стратегиялары мен стрессті басқару техникаларының ерекше тиімділігі анықталды. Бұл компоненттер білім алушылардың эмоционалдық күйін тұрақтандыруда, күйзеліс жағдайларына бейімделуінде және тұлғалық дамуын қолдауда маңызды рөл атқарады.

Зерттеу барысында анықталған тәжірибенің тиімді болуы негізінде бағдарламаның ұзақтығы мен қолданылатын әдістер санын көбейту және эмоцияны тану, реттеу, стресті басқару сияқты компоненттердің сабақ барысына енгізілуі ұсынылады. Себебі, ол оқушының қиын жағдайда өзін-өзі басқару дағдысының қалыптасуына негіз болады.

Қорытындылай келе, білім алушылардың эмоционалдық тұрақтылығын қалыптастыру олардың психологиялық дамуына оң әсер етіп, стреске деген төзімділігін қалыптастыра отырып, сенімділікке, ішкі тепе теңдікті сақтауға ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы "Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі". [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtynkazakstan-halkyna-zholdauy-183555 (қаралғанкүні: 20.03.2026).

2. МемлекетбасшысыҚасым-ЖомартТоқаевтың VIII сайланғанПарламенттіңбіріншісессиясыныңашылуындасөйлегенсөзі. [Электрон. ресурс]. – 2023. – URL: https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaev-viiisaylangan-parlamenttin-birinshi-sessiyasynyn-ashyluyna-katysty-292189(қаралған күні: 21.03.2026)

3. Ciarrochi J.V., Deane F.P., Anderson S.Emotional intelligence moderates the relationship between stress and mental health // *Personality and Individual Differences*. – 2002. – Vol. 32, No. 2. – P. 197–209. – DOI: 10.1016/S0191-8869(01)00012-5.

4. Abolin L.M.Psikhologicheskiemekhanizmyemotsional'noiustoichivosticheloveka. – Kazan: Kazan University Press, 1987. – 261 p.

5. Aldao A., Nolen-Hoeksema S.One versus many: Capturing the use of multiple emotion regulation strategies in response to an emotion-eliciting stimulus // *Cognition & Emotion*. – 2012. – Vol. 27, No. 4. – P. 753–760. – DOI: 10.1080/02699931.2012.739998.

6. Baker J.P., Berenbaum H.Emotional approach and problem-focused coping: A comparison of potentially adaptive strategies // *Cognition & Emotion*. – 2007. – Vol. 21, No. 1. – P. 95–118. – DOI: 10.1080/02699930600562276.

7. Bonanno G.A., Burton C.L.Regulatory flexibility: An individual differences perspective on coping and emotion regulation // *Perspectives on Psychological Science*. – 2013. – Vol. 8, No. 6. – P. 591–612. – DOI: 10.1177/1745691613504116.

8. Coifman K.G., Bonanno G.A.When distress does not become depression: Emotion context sensitivity and adjustment to bereavement // *Journal of Abnormal Psychology*. – 2010. – Vol. 119, No. 3. – P. 479–490. – DOI: 10.1037/a0020113.

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ БАСҚАРУШЫЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА АКТ ҚҰРАЛДАРЫН ҚОЛДАНУ

Өмірбекова Өркен
«Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі»
ББББ-ның 1-курс магистранты
Ғылыми кеңесші: Уайдуллақызы Э.PhD,
қауымдастырылған профессор

Аңдатпа:Қазіргі қоғамның цифрлануы мен білім беру жүйесін жаңғырту жағдайында мұғалімнің кәсіби қызметіне қойылатын талаптар түбегейлі өзгеруде. Бүгінгі күні бастауыш сынып мұғалімі тек білім беруші ғана емес, сонымен қатар оқу-тәрбие үдерісін тиімді ұйымдастырып, басқарушы тұлға ретінде де қалыптасуы тиіс. Осыған байланысты оның басқарушылық құзыреттілігі білім беру сапасын қамтамасыз етудің негізгі факторларының бірі болып табылып отыр.

Кілт сөздер:бастауыш сынып мұғалімі, басқарушылық құзыреттілік, АКТ құралдары

Білім беру үдерісіне ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың (АКТ) кеңінен енгізілуі мұғалімнің басқарушылық қызметінің мазмұнын жаңартып, оны жүзеге асырудың жаңа мүмкіндіктерін ашуда. АКТ құралдары оқу үдерісін жоспарлау, ұйымдастыру, бақылау және талдау жұмыстарын тиімді жүргізуге, сондай-ақ білім алушылардың жеке дамуын жүйелі басқаруға жағдай жасайды. Сондықтан, болашақ мұғалімдердің басқарушылық құзыреттілігін АКТ негізінде қалыптастыру мәселесі ерекше маңызға ие.

Қарастырып отырған мәселе педагогикалық және психологиялық, сондай-ақ жекелеген пәндердің әдістемесі бойынша отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерін талдау барысында бастауыш сынып оқушыларының

басқарушылық құзыреттілігінқалыптастыру барысында ақпараттық технологияларды қолдану мәселелерінің түйіскен бір нүктеде емес, әрқайсысы өзіндік бір бағытта қарастырылғаны анықталды. Олар: «ақпараттық технология» түсінігі және оны оқыту үдерісінде қолдану мәселесі Е.И. Машбиц, Е.С. Полат, Ж.А.Қараев, Е.Ы.Бидайбеков, С.М.Кеңесбаев, Б.Б.Баймуханов, Д.М.Жүсібалиева және т.б. еңбектерінде терең қарастырылған; ақпараттық сауаттылық, оның мәні мен оқыту мазмұнын Е.Л.Гончарова, О.И.Кукушкинажәне т.б. ғалымдар зерттеген;ақпараттық құзыреттілікті қалыптастыру мәселесі К.К.Платонов, Н.В.Кузьмина, А.К.Марковажәне т.б. ғалымдардың зерттеулерінде жан-жақты талданған;оқыту үдерісінде мұғалімдерді АКТ-ны пайдалануға дайындаудың мақсаты, мазмұны, ұстанымдарыжөнінде Т.О.Балықбаев, Б.А.Әлмұхамбетов, Т.М.Баймолдаев, Г.К.Нұрғалиева, Д.Н.Кулибаева, С.Т.Мұхамбетжанова, А.Е.Сағымбаева, Ж.Ж.Нұржанова, А.Б.Медешова, Б.Т.Абыканова, Н.Т.Ермеков, А.Қ.Мошкалов, Э.Уайдуллақызы және т.б. еңбектерінде жан-жақты етіп берілген; бастауыш сынып оқушыларына математика пәнін оқытуда АКТ-ны қолдану бойынша Г.С.Базарбаева, С.С.Дайырбеков, С.О.Жетпісбаева және т.б. ғалымдардың еңбектері бар.

Қазіргі білім беру жүйесінің цифрлануы жағдайында мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі жаңа мазмұнмен толықтырылуда. Әсіресе, бастауыш сынып мұғалімдеріне тек пәндік білім ғана емес, сонымен қатар оқу үдерісін басқару, ұйымдастыру, жоспарлау және бағалау қабілеттері талап етіледі. Бұл – басқарушылық құзыреттіліктің негізгі компоненттері. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) білім беру процесін тиімді ұйымдастырудың маңызды құралы болып табылады. Зерттеулер көрсеткендей, мұғалімнің цифрлық және АКТ құзыреттілігі білім сапасына тікелей әсер етеді. Сонымен қатар, АКТ құралдарын тиімді пайдалану педагогтың: оқу үдерісін басқаруын, оқушылардың оқу белсенділігін арттыруын, деректерге негізделген шешім қабылдауын қамтамасыз етеді. Сондықтан болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің басқарушылық құзыреттілігін АКТ негізінде қалыптастыру – қазіргі педагогикалық ғылымдағы өзекті мәселелердің бірі.

Бастауыш сынып мұғалімі заманауи білім беруді жаңғырту жағдайында АКТ-ны жетік білуімен қатар басқарушылық-педагогикалық міндеттерді де тиімді шеше алуы, басқарудың қажетті деңгейіне ие болуы, мектептегі білім беру және әр баланың даму үдерісін ұтымды жоспарлауды, ұйымдастыруды, бақылауды жүргізе білуі тиіс. Осыған байланысты педагогикалық басқарушылық негізінде бастауыш сынып мұғалімдерінің басқарушылық құзыретін қалыптастыру арнайы зерттеулерді қажет етеді және бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Оның үстіне қоғамдағы түбегейлі өзгерістер мектептің психологиялық-педагогикалық және басқарушылық іс-әрекетінің мазмұнына сәйкес келетін әлемдік көзқарасты қайта құруды ұсынады. Мұндай жағдайда мұғалімнің басқарушылық рөлі өзгеріп отырады,

ол өз қызметін басқару теориясы мен ынтымақтастық идеялары бірлесуінің негізгі шарттарына негізделе отырып жүзеге асырады.

Басқарушылық құзыреттілік мәселесінбірқатар ғалымдар өз еңбектерінде қарастырып, зерттеген. Олар: С.Қ.Қалиев, С.А.Ұзақбаева, А.Н.Көшербаева, Ұ.М.Әбдіғапбарова және т.б. ғалымдар. Сонымен қатар, білім берудегі басқарушылық құзыреттіліктің әдіснамалық негіздері алыс жәнежақын шетел ғалымдарының Ф.Роджерс, Т.Питерс, Ф.У.Тейлор, П.Ф.Друккер және т.б.; ресейлік Ю.А.Конаржевский, А.Майоров, М.М.Поташник, Т.И.Шамова, С.Д.Якушева және т.б. ғалымдар еңбектерінде қарастырылған.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінде жаңа буын мемлекеттік стандарттарына сәйкес жаңартылған білім беру бағдарламалары енгізілуде. Бұл бағдарламалар оқушыны белгілі бір білім, білік, дағдыларды меңгерген тұлға ғана емес, сонымен қатар оқу әрекетінің белсенді субъектісі, түрлі мәдениеттермен өз көзқарасы негізінде диалог құра алатын, жас ерекшелігіне сай өзіндік даму жолын қалыптастыратын тұлға ретінде тәрбиелеуді көздейді [1].

Инновацияларды тиімді енгізу үшін мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі мен жоғары деңгейдегі дайындық сапасы маңызды [2]. Дәстүрлі білім беру жүйесінде басты мақсат білім, білік, дағдыны меңгерту болса, қазіргі кезеңде өмірлік және кәсіби мәселелерді шеше алатын, оқу-тәрбие үдерісін басқара білетін, практикаға бағытталған педагогтарға сұраныс артып отыр. Осыған байланысты қоғам дамуы «маманның басқарушылық құзыреттілігін» зерттеуді өзекті етеді.

Педагогикалық және тарихи-педагогикалық әдебиеттерді талдау нәтижесінде педагогтардың басқарушылық құзыреттілігін қалыптастыру бірнеше тарихи кезеңдер арқылы дамығаны анықталды. Бірінші кезең – қазан төңкерісіне дейінгі кезең (1811–1917 жж.). Бұл уақытта білім беру мекемелерінің көбеюіне байланысты педагогтардың басқарушылық қабілеттерін дамыту қажеттілігі туындайды. Басқару тәжірибесінің қалыптасуына түрлі реформалар әсер етіп, арнайы басқару органдары құрылған. Алайда бұл кезеңде басқару ісіне арнайы даярлау жүйесі болмаған.

Басқарудың ғылыми мектебінің өкілдері (Ф.Тэйлор, Ф.Гилбрет, Л.Гилбрет, Г.Эмерсон және т.б.) басқаруды дербес мамандық ретінде қарастырып, еңбек үдерісін ғылыми негізде ұйымдастыруды ұсынды. Олар жұмыс тиімділігін арттыру үшін талдау, бақылау және ынталандыру әдістерін қолдануды негіздеген [3].

XIX ғасырдың соңында П.Ф.Каптерев педагог тұлғасының маңыздылығын атап өтіп, оның кәсіби тиімділігі тұлғалық қасиеттеріне тәуелді екенін көрсетті. Ол мұғалімге тән сезімталдық, адалдық, төзімділік, шыдамдылық және мейірімділік сияқты қасиеттерді ерекше бағалаған [4].

Ал ғалым В.П.Вахтерев «Жаңа педагогика негіздері» еңбегінде педагог-басқарушының рөліне ерекше мән беріп, оның топтың бағытын

айқындап, ұжым мүшелерін өзінің эмоционалдық ықпалымен ынталандыра білуі қажеттігін көрсеткен [5].

Бұл кезеңдегі маңызды зерттеулердің бірі – А.С.Залужный еңбектері. Ол басқарушылық сапаларды қалыптастыру мен лидер тәрбиесіне назар аударып, педагог-басқарушыға тән негізгі қасиеттер ретінде белсенділік пен сананың жоғары деңгейде дамуын атап өткен [6].

Педагогтың басқарушылық қызметі К.Д.Ушинский еңбектерінде де жан-жақты қарастырылған. Ғалымның пікірінше, басқарушы бір мезгілде әрі әкімші, әрі педагог болуы тиіс. Ол басқарушы тұлғаның кәсіби деңгейіне, еңбекқорлық, табандылық, патриотизм, ізгілік, мейірімділік және тәртіптілік сияқты қасиеттеріне ерекше көңіл бөледі. Бұл қасиеттерді халықтық тәрбие негізінде қалыптастыру қажет деп тұжырымдайды [7].

Ғалым Н.К.Крупскаяның «Мектептегі өзіндік басқару және еңбекті ұйымдастыру» атты еңбегінде өзіндік басқарудың негізгі мақсаты – оқушылардың ұйымдастырушылық және басқарушылық қабілеттерін қалыптастыру екендігі көрсетілген. Автор бұл дағдыларды дамыту үшін ойын, практикалық жұмыстар, еңбекке негізделген оқыту формалары және өзіндік басқару тәсілдерін қолдану тиімді деп атаған [8].

Басқарушылық құзыреттілік мәселелері Т.И.Шамова, Ю.А.Конаржевский, М.М.Поташник, П.И.Третьякова еңбектерінде қарастырылған [10]. Бұл еңбектерде педагогикалық басқару жүйесінің теориялық негіздері мен оның білім беру үдерісіндегі рөлі жан-жақты талданған. Педагогтың қызметі басқарушылық сипатқа ие болып, ол тек білім беруші ғана емес, сонымен қатар ұйымдастырушы, бағыттаушы және бақылаушы рөлін атқара бастау қажеттілігі айқындалған. Педагог өз іс-әрекетін де, білім алушылардың әрекетін де тиімді ұйымдастырып, басқара алуы тиіс деп көрсеткен.

Ал ғалым Е.Ю.Зимина өз еңбегінде педагогикадағы басқару тәжірибесінің тарихи дамуын талдап, бастауыш сынып мұғалімдерінің басқарушылық құзыреттілігін қалыптастыру жолдарын ұсынған [11]. Автордың пікірінше, оқу-тәрбие үдерісінде басқарушылық ойындар, кейс-стади әдісі, практикалық тапсырмалар сияқты интерактивті технологияларды қолдану бұл құзыреттілікті тиімді дамытады деп көрсеткен.

Елімізде басқарушылық құзыреттілік ұғымының практикалық мәнін ашатын еңбектердің бірі 1990 жылы жарық көрген К.Д.Каракуловтың «Мектеп директорының басқарушылық іс-әрекетін жетілдіру» атты әдістемелік нұсқаулығы болып табылады. Бұл еңбекте қоғамды демократияландыру жағдайында жалпы білім беретін мектептердегі басқару жүйесін жетілдіру жолдары қарастырылған [12]. Ал 1997 жылы Д.Р.Принбекованың «Мектеп басшыларын жаңаша басқаруға даярлау» атты зерттеу еңбегі жарияланып, онда білім беру ұйымдары жетекшілерін жаңа талаптарға сай басқару іс-әрекетіне дайындау мәселелері талданған.

Білім беру саласындағы басқарушылық құзыреттілікке қатысты еңбектерді талдау нәтижесінде «басқару» ұғымының бірнеше бағытта қарастырылатыны анықталды:

- басқару іс-әрекет ретінде қарастырылады, яғни ол әлеуметтік әрекеттің бір түрі болып табылады және нақты нәтижеге қол жеткізуді мақсат етеді (Й.Кхол, В.С. Лазарев, Л.И. Суворов, Г.Х. Попов, М.М. Поташник және т.б.);

- басқару бір жүйенің екінші жүйеге ықпал етуі немесе бір адамның басқа адамға не топқа әсер етуі ретінде түсіндіріледі, мұнда негізгі мақсат – басқарылатын нысанды өзгерту (В.Г.Афанасьев, А.А.Орлов, Н.С.Сунцов, С.Ю.Трапицын, Н.Д.Хмель және т.б.);

- басқару субъектілер арасындағы өзара әрекеттестік ретінде сипатталады, яғни өзгерістер өзара байланыс негізінде ғана емес, өзара тәуелділік арқылы жүзеге асады (А.Т.Абрамов, П.И.Третьяков, Т.И.Шамова, Д.В.Юдин және т.б.).

Білім берудегі басқарушылықтың екі негізгі деңгейі бар. Бірінші деңгей – оқу орнын ұйым ретінде басқару. Екінші деңгей – мұғалімнің басқарушылық деңгейі.

Ғалым В.И.Кочетков басқарушылықтың бірінші деңгейінің мақсаты – шығармашылық әлеуетін дамыту және өзін-өзі дамыту арқылы білім беру мекемелері оқытушыларының өнімділігін қамтамасыз ету деп, ал екінші деңгейдің мақсаты – әрбір білім алушының шығармашылық мүмкіндіктерін және қабілеттерін барынша ашу және дамыту арқылы оқыту үдерісін оңтайлы басқаруды жүзеге асыру деп негіздеген [13]. Жалпы алғанда, басшылық ету – басқару шешімдерін әзірлеу, қабылдау және енгізу үдерісі. Басқару жекелікке, топтыққа, ұжымдыққа бағытталған және тұлғаның қажеттіліктеріне, құндылықтарына, көзқарастарына, қарым-қатынастарына әсер етіп, кәсіби іс-әрекеттің тиімділігін арттыратын экономикалық, әкімшілік, психологиялық және педагогикалық әсерлері арқылы халықтың іс-әрекетін оңтайландыруға бағытталған кәсіби қызмет түрі [14].

Ғылыми еңбектерді зерделеу барысында мұғалімнің «кәсіби құзыреттілігі» ұғымы (Б.С.Гершунский, Т.В.Добудько, А.К.Маркова және т.б.) көп жағдайда «педагогикалық құзыреттілік» түсінігімен (Л.М.Митина және т.б.) мағыналас қолданылатыны анықталды. Сонымен қатар, кейбір зерттеушілер бұл екі терминді қатар пайдаланып, олардың өзара тығыз байланысын көрсетеді (Н.Н.Лобанова және т.б.). Ал бірқатар ғалымдар аталған ұғымдарды біріктіріп, «кәсіби-педагогикалық құзыреттілік» деген ортақ түсінік ұсынады (Ю.Н.Кулюткин, Г.С.Сухобская және т.б.).

Ғалым Э.М.Никитинаның көзқарасы бойынша, педагогтың құзыреттілігі – оның кәсіби әрі тұлғалық қасиеттерінің біртұтас жүйесі болып табылады. Бұл қасиет мұғалімнің қоғамда қалыптасқан талаптар мен стандарттарға сай кәсіби-педагогикалық міндеттерді орындауға дайындығы мен қабілеттілігін сипаттайды.

Қазіргі заманғы кәсіби мектеп тек жаңа материалды жеткізе алатын және өз қызметін ұйымдастыру қабілеті бар пән мұғалімдерін ғана емес, сонымен қатар оқушылардың оқу-танымдық белсенділігін тиімді бағыттай алатын пән мұғалімдерін де қажет етеді. Біз мұғалімнің басқарушылық іс-әрекетін былай сипаттауға болады: «басқарылатын ұйым жүзеге асыратын үздіксіз әрекет процесі, оның барысында басқарылатын объектінің бейнесі қалыптасып, өзгерістерге ұшырайды, бірлескен қызметтің мақсаттары айқындалады, оларды жүзеге асыру жолдары анықталады, қатысушылардың қызметтері бөлінеді және күштер үйлестіріледі» [15].

Мұғалімнің басқарушылық әрекетінің алғашқы көріністерінің бірі – бақылау, яғни оқушылардың білімін, дағдыларын және әдеттерін анықтау мен бағалау. Бұл туралы ғалым Н.И. Пирогов өз еңбегінде білімді жүйелі түрде тексеру қажеттілігін, оның нәтижелерін есепке алуды және оқушылардың өзіндік еңбегін ескерудің маңыздылығын атап көрсеткен [16]. Бастауыш сынып мұғалімінің басқарушылық қызметін қалыптастырудың келесі кезеңінде білім беру үдерісін жоспарлау және педагогикалық еңбекті ғылыми ұйымдастыру қағидаларын қолдану ерекшеленеді, бұл әкімшілік қызметтің ауқымын кеңейтеді. Сонымен қатар, педагогикалық технологияларды оқыту тәжірибесіне енгізу бақылаудың тиімділігін арттыру қажеттілігін көрсетті. Педагогикалық шеберліктің ең жоғары деңгейі – педагогикалық басқару әдістерін меңгеру, ол жеке ғылыми білім саласын және адамның психикалық және әлеуметтік дамуын басқарудың принциптері, құралдары мен технологияларының толық кешенін қамтиды.

Қорытындылай келе, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды мақсатты және жүйелі түрде қолдану болашақ мұғалімдердің басқарушылық құзыреттілігін қалыптастырудың тиімді құралы болып табылады. Ол педагогикалық қызметтің барлық кезеңдерін қамтып, мұғалімнің кәсіби дамуына және білім беру сапасының артуына негіз болады. Сондықтан жоғары оқу орындарында болашақ мұғалімдерді даярлау барысында АКТ құралдарын кеңінен пайдалану бүгінгі күннің басты талаптарының бірі ретінде қарастырылады.

Болашақ мұғалімдердің басқарушылық құзыреттілігін қалыптастыруда АКТ құралдарын жүйелі қолдану, практикалық тапсырмалар енгізу, кейс-әдістер қолдану, цифрлық жобалар ұйымдастыру, рефлексия жүргізу ұсынылады.

АКТ құралдары болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің басқарушылық құзыреттілігін қалыптастырудың тиімді құралы болып табылады. Олар педагогикалық басқарудың барлық кезеңдерін қамтып, оқу үдерісін сапалы жаңа деңгейге көтереді. АКТ-ны мақсатты және жүйелі қолдану мұғалімдердің кәсіби даярлығын жетілдіріп, олардың басқарушылық қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді.

Болашақ мұғалімдердің басқарушылық құзыреттілігін қалыптастыруда әдістемелік негіз ретінде келесі қағидаттар алынған:

1. Құзыреттілікке бағытталған оқыту – оқу үдерісі болашақ мұғалімдердің кәсіби іс-әрекетін дамытуға бағытталады.

2. Системалылық пен тұтастық – басқарушылық құзыреттілік компоненттері (мотивациялық, когнитивтік, іс-әрекеттік, рефлексивтік) бір-бірімен тығыз байланысты.

3. Практикалық бағыттылық – теориялық білімдер АКТ құралдары арқылы нақты басқарушылық тапсырмалармен бекітіледі.

4. Цифрландыру және дербестендіру – оқытушы мен студенттің дербестендірілген жұмысын қамтамасыз ету.

5. Рефлексивтік және үздіксіз кәсіби даму – өз әрекетін талдау арқылы жетілдіру дағдылары қалыптасады.

Басқарушылық құзыреттілікті АКТ арқылы дамыту мәселесі үш негізгі блоктан тұратын модель бойынша жүзеге асырылады:

1. Диагностикалық кезең.

Мақсаты:болашақ мұғалімдердің бастапқы басқарушылық және цифрлық дағдыларын анықтау.

Әдістер: сауалнама, тест, өзіндік бағалау, кәсіби ситуацияларды талдау.

Нәтиже: жеке даму жоспарын құруға негіз болатын бастапқы деңгей анықталады.

2. Қалыптастырушы кезең.

Мақсаты:басқарушылық құзыреттіліктің барлық компоненттерін АКТ арқылы дамыту.

Әдістер:

- Теориялық: вебинарлар, интерактивті лекциялар, Moodle платформасында модульдік оқу;
- Практикалық: Trello, Notion, Google Classroom арқылы басқарушылық тапсырмаларды орындау; сынып онлайн басқару; сабақ жоспарларын цифрлық форматта құру.
- Кейс-әдістер: оқу жағдайларын талдау, шешім қабылдау, басқарушылық стратегияларды таңдау.
- Жобалық жұмыс: АКТ құралдарын пайдалана отырып, сыныптағы оқу процесін жобалау және басқару.
- Нәтиже: мотивациялық, когнитивтік, іс-әрекеттік және рефлексивтік компоненттері бойынша басқарушылық құзыреттіліктің дамуы.

3. Қорытынды (эксперименталды) кезең.

Мақсаты: қалыптасқан басқарушылық құзыреттілікті бағалау және талдау.

Әдістер: электрондық портфолио, кәсіби ситуацияларды шешу, онлайн тестілер, өзіндік және топтық рефлексия.

Нәтиже: АКТ құралдарының тиімділігі бағаланады, қосымша түзетулер енгізіледі.

Кесте 1 - Басқарушылық құзыреттіліктің компоненттері және АКТ құралдары арқылы дамуы

Компонент	**АКТ арқылы дамыту тәсілі**	**Мақсат**
Мотивациялық	Kahoot, Quizizz, Padlet	Қызығушылықты арттыру, оқытуға ынталандыру
Когнитивтік	Moodle, Google Classroom	Теориялық білім мен ақпаратты жүйелеу
Іс-әрекеттік	Trello, Notion, Google Sheets	Тапсырмаларды ұйымдастыру, сыныпты басқару
Рефлексивтік	e-portfolio, Microsoft Forms	Өзіндік талдау, кәсіби жетілдіру

АКТ арқылы басқарушылық функцияларды жүзеге асыру:

1. Сабақ жоспарлау: Google Calendar, Excel, Canva арқылы сабақ жоспарын құру;

2. Оқу үдерісін ұйымдастыру:Google Classroom немесе Moodle арқылы тапсырмаларды беру, топтық жұмыстар ұйымдастыру.

3.Бақылау және бағалау:онлайн тесттер (Quizizz, Kahoot), электрондық журнал арқылы бағалау.

4. Рефлексия: e-portfolio, онлайн сауалнама, кері байланыс формалары.

5. Талдау:Google Data Studio немесе Excel аналитикасы арқылы сабақ нәтижелерін талдау.

Сабақ үлгісі.

Мысал сабақ: «Сыныптағы оқу белсенділігін басқару».

Мақсаты: Студенттерге сыныптағы оқу процесін АКТ арқылы ұйымдастыру дағдыларын үйрету.

Құралдар: Google Classroom, Trello, Kahoot.

Кезеңдері:

Теориялық кіріспе – вебинар, Moodle модулі арқылы ақпарат беру.

Практикалық тапсырма – студенттер Trello арқылы сыныптағы тапсырмаларды ұйымдастырады.

Бақылау – Kahoot тесті арқылы оқушылардың белсенділігін бақылау.

Рефлексия – e-portfolio арқылы әр студент өз іс-әрекетін талдайды.

Бағалау критерийлері: тапсырмаларды ұйымдастыру тиімділігі, АКТ құралдарын қолдану шеберлігі, өзіндік талдау және түзету дағдылары.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің басқарушылық құзыреттілігін АКТ құралдары арқылы қалыптастырудың әдістемесі жүйелі, кезеңдік және компоненттік сипатқа ие. Әдістеме мотивациялық, когнитивтік, іс-әрекеттік және рефлексивтік компоненттердің дамуына

бағытталған және педагогикалық процесті цифрлық құралдар арқылы тиімді басқаруға мүмкіндік береді.

АКТ құралдарын мақсатты және жүйелі қолдану болашақ мұғалімдердің кәсіби деңгейін көтеріп, олардың басқарушылық қабілеттерін жан-жақты қалыптастырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасы жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. Жалпы бастауыш білім. – Алматы, 2008.
2. URL: http://kopilkaurokov. ru/nachalniyeKlassi/ planirovanie/akt-zaman-talaby. АКТ. – заман талабы.
3. URL: http://bibliotekar.ru/rInform/7.htm Информация и информатика.
4. КаптеревП.Ф.Дидактическиеочерки.Теорияобразования//Избр.педагог. соч. - М., 1982. – 710 с.
5. ВахтеровВ.П.Основыновойпедагогики//Избр.пед.сочинения.- М.,1987. – 400с.
6. ЗалужныйА.С.Детскийколлективиметодыегоизучения.-М.,1931-145 с.
7. УшинскийК.Д.//Соч.: В11т.-М.,1950.-Т.10.-509 с.
8. Конаржевский Ю.А. Менеджмент и внутришкольное управление. - М.: Центр «Педагогический поиск», 2000. - 234 с.
9. Зимина Е.Ю. Развитие управленческой компетентности будущего педагога профессиональной школы: дис....канд. пед. наук.– Екатеринбург, 2004. – 172с.
10. Каракулов К.Д. Совершенствование управленческой деятельности директора школы. – Алматы, 1990. – 28 с.
11. Принбеков Д.Р.Профессионально-педагогическая адаптация молодых специалистов в системе вуз – средняя общеобразовательная школа: теория и практика. – Алматы: Рауан, 2001. – 250 с.
12. Кочетков В.И. Педагогический менеджмент как основа реализации иного уровня образования впрофессиональномлицее: дис....канд.пед.наук.-СПб.,2002.-234 с.
13. Филиппов А.В. Признаки управленческой деятельности // Организационнаяпсихология/подред.Л.В.Винокурова,И.С.Скрипюка.- СПб.: Питер, 2000. - 512 с.
14. Глушков В.М. Основы безбумажной информатики / В.М. Глушков // – М.: Наука, 1982. – 552 с.
15. Умбиталиев А.Д., Сатымбекова К.Б., Керімбек Ғ.Е.Басқару психологиясы: оқу құралы. -Алматы: Экономика, 2017. - 464 б.
16. Пирогов Н.И. Педагог в пространстве современного воспитания. - Волгоград, 2001. – 214 с.

ҒТАМР 29.31.25

ҚОЛДАН ЖАСАЛҒАН ГОЛОГРАММА ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗАМАНАУИ МҮМКІНДІКТЕРІ

Ермекбай Нұрай,Қалтай Айзада
ТПП-25-1 оқу тобының студенттері
Маханова Гүлфайруз Мейрмановна,
педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

Аңдатпа. Зерттеу жұмысы толқындық оптиканың іргелі принциптеріне негізделген голографиялық тіркеу әдістері мен олардың заманауи технологиялық интерпретациясын жүйелі талдауға арналған. Мақалада жарық өрісінің амплитудалық-фазалық сипаттамаларын когерентті суперпозициялау арқылы нысанның оптикалық дубликатын (дифракциялық бейнесін) жасаудың физикалық тетіктері егжей-тегжейлі қарастырылған. Мұндағы басты назар жарық толқындарының интерференциясы мен дифракциясы заңдылықтарына аударылып, нысаннан шағылысқан сигналдық толқын мен тірек толқынының өзара әрекеттесуі нәтижесінде қалыптасатын кеңістіктік жиіліктер құрылымына ғылыми сипаттама берілген.

Кілт сөздер: Бейнелеу, жасанды, көрініс, дамыту, мүмкіндік

Аннотация. Данная исследовательская работа посвящена системному анализу методов голографической регистрации, основанных на фундаментальных принципах волновой оптики, и их современной технологической интерпретации. В статье детально рассмотрены физические механизмы создания оптического дубликата (дифракционного изображения) объекта путем когерентной суперпозиции амплитудно-фазовых характеристик светового поля. Основное внимание уделено закономерностям интерференции и дифракции световых волн, а также дано научное описание структуры пространственных частот, формирующихся в результате взаимодействия объектной (сигнальной) и опорной волн.

Ключевые слова. Отображение, искусственный, вид, развитие, возможность

Annotation. This research work is devoted to a systematic analysis of holographic recording methods based on the fundamental principles of wave optics and their modern technological interpretation. The article examines in detail the physical mechanisms of creating an optical duplicate (diffraction image) of an object through the coherent superposition of the amplitude-phase characteristics of the light field. Key focus is placed on the laws of interference and diffraction of light waves, providing a scientific description of the spatial frequency structure

formed as a result of the interaction between the object (signal) wave and the reference wave.

Keywords. Rendering, artificial, view, development, capability

Голограмма — бұл толқындық оптиканың іргелі заңдылықтарына негізделген, нысаннан шағылысқан жарық толқындарының тек интенсивтілігін (амплитудасын) ғана емес, сонымен қатар олардың фазалық ақпаратын толық тіркеуге және кейіннен қайта жаңғыртуға мүмкіндік беретін жоғары технологиялық әдіс. Кәдімгі фотографиялық процесс жарықтың тек екі өлшемді проекциясын тіркеумен шектелсе, голограмма — жарық өрісінің толық дифракциялық көшірмесін жасау арқылы нысанның кеңістіктегі нақты үш өлшемді (3D) бейнесін реконструкциялайды.

Бұл процестің физикалық негізі екі когерентті жарық шоғының — нысандық және тірек сәулелерінің интерференция құбылысына сүйенеді. Лазерлік сәулеленудің көмегімен жазылған бұл күрделі интерференциялық көрініс нысанның геометриялық құрылымы туралы барлық деректі кодталған түрде сақтайды. Кейіннен бұл голограмманы тиісті толқын ұзындығындағы жарықпен сәулелендіргенде, дифракция заңдарына сәйкес жарық толқындары нысанның бастапқы пішінін кеңістікте қайта түзеді. Осылайша, бақылаушы нысанды нақты уақыт режимінде параллакс эффектісімен қабылдай алады.

Заманауи ғылымда қолдан жасалған және лазерлік голограммалардың мүмкіндіктері цифрлық технологиялармен ұштасып, ақпаратты сақтаудың оптикалық тығыздығын арттыруға, микроскопиядағы наноқұрылымдарды зерттеуге және медициналық диагностикадағы визуалды дәлдікті қамтамасыз етуге бағытталған. Бұл технология — физикалық оптика, математикалық модельдеу және нанотехнологияның синергиясы болып табылатын, ақпараттық кеңістікті жаңа сапалық деңгейге көтеретін ғылыми құрал.

Голограмманың шығу тарихы — бұл теориялық физиканың көрегендігі мен лазерлік технологиялардың эволюциялық дамуының нәтижесінде туындаған іргелі ғылыми жол. Бұл технологияның негізі 1947 жылы Венгрия физигі Деннис Габормен қаланды. Ол электрондық микроскоптың ажырату қабілетін арттыру мақсатында зерттеулер жүргізе отырып, нысанның толқындық фронтын толық тіркеу принципін ашты. Алайда, сол кезеңде когерентті жарық көздерінің тапшылығынан Габор тек сынап шамдарымен қарапайым голограммалар ала алды, бұл өнертабыстың әлеуетін толық ашуға мүмкіндік бермеді.

Голографияның нағыз ғылыми серпілісі 1960 жылы алғашқы лазерлердің пайда болуымен басталды. Лазер — голография үшін қажетті идеалды монохроматты және когерентті жарық көзіне айналды. Осы тұста, 1962 жылы Мичиган университетінің ғалымдары Иммет Лейт пен Юрис Упатниекс жарық шоғын екіге бөлу (нысандық және тірек сәулелері) әдісін ұсынып,

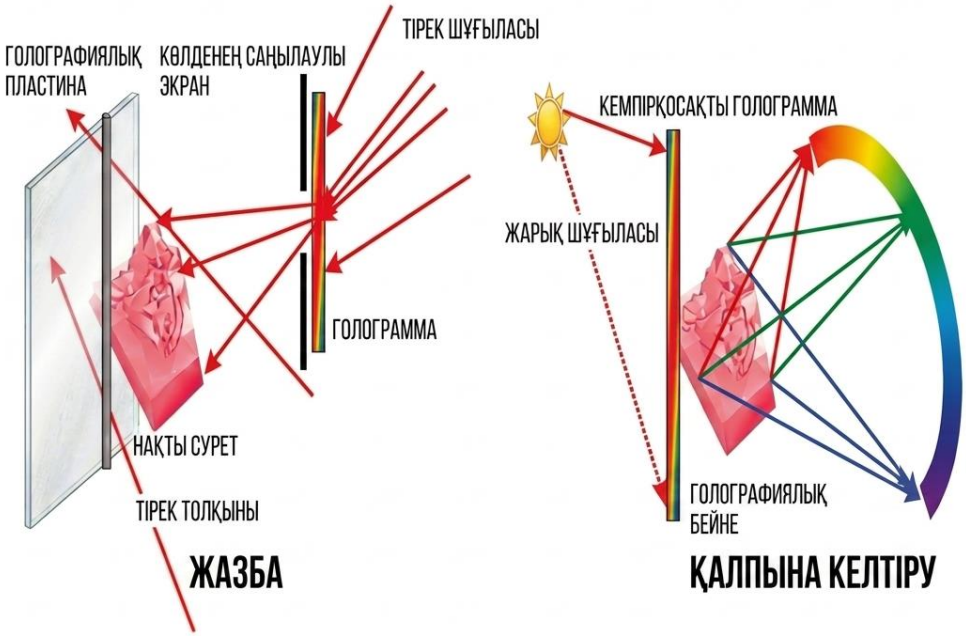
алғашқы көлемді лазерлік голограмманы жасап шықты. Сонымен қатар, кеңестік физик Юрий Денисюк жарық сәулесін нысанның қарама-қарсы жағынан бағыттау арқылы ақ жарықта көрінетін түсті голограммаларды алу әдістемесін дамытты. Бұл саладағы жетістіктері үшін 1971 жылы Деннис Габор Нобель сыйлығына ие болып, голографияның ғылымдағы ресми мәртебесін бекітті. Алғашқыда оптикалық зертханалардың тар шеңберінде басталған бұл ғылыми бағыт, бүгінде цифрлық голография мен нанофотониканың дамуы арқылы ақпаратты оптикалық өңдеу мен визуалды реконструкциялаудың ең жоғарғы деңгейіне көтерілді.

Голографиялық кескіндеудің екі негізгі әдісі — **өткізгіш** және **шағылдырғыш** голограммалар — жарық толқындарының интерференциясы мен дифракциясын қолдану тәсілдері бойынша бір-бірінен түбегейлі ерекшеленеді.

Өткізгіш голограмма — бұл жарық толқындарының дифракция құбылысына негізделген, нысанның көлемді үш өлшемді (3D) кескінін кеңістікте қайта жаңғыртуға мүмкіндік беретін оптикалық құрылым.

Ғылыми тұрғыдан алғанда, оның жұмыс істеу принципі когерентті жарық сәулесінің голограмма арқылы өтіп барып, бақылаушының көзіне жетуіне негізделген. Дайындалу барысында нысаннан шағылысқан сигналдық сәуле мен тірек сәулесі фотопластинка бетінде интерференцияланып, күрделі микроскопиялық суретті қалыптастырады. Кескінді қайта қалпына келтіру үшін сол тірек сәулесіне ұқсас жарық көзін пластинканың артқы жағынан бағыттау қажет; осы кезде жарық голограмманың ішкі құрылымынан өтіп, дифракцияға ұшырайды да, нысанның кеңістіктегі нақты көшірмесін — виртуалды бейнесін түзеді.

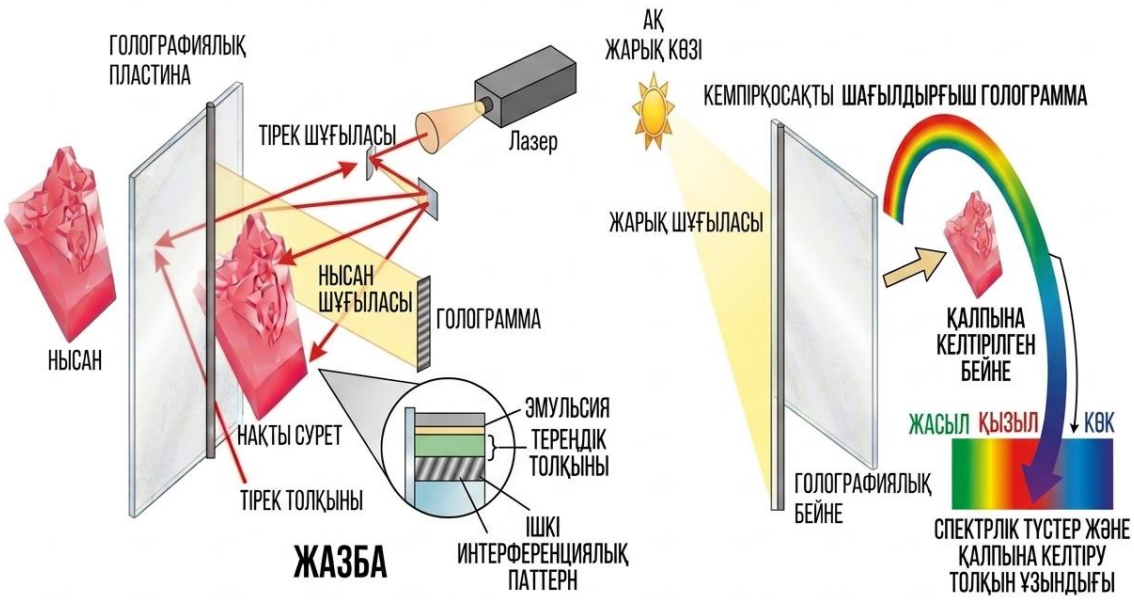
Бұл әдіс кескіннің өте жоғары деңгейдегі тереңдігімен, параллакс эффектісімен және оптикалық ақпараттың тығыздығымен ерекшеленеді. Шын мәнінде, өткізгіш голограмма — бұл жарық толқынының фазасы мен амплитудасын кодтап, кейін оны «тірілтетін» күрделі оптикалық сүзгі болып табылады.

Шағылдырғыш голограмма — бұл нысанның үш өлшемді кескінін жарық толқындарының шағылысуы мен селективті интерференциясы негізінде қалыптастыратын ерекше оптикалық жазба.

Бұл процесс ғылыми тұрғыдан жарықтың фотоэмюльсия қабатының ішінде бір-біріне қарама-қарсы бағытта таралатын екі сәуленің (нысаннан шағылысқан және тірек сәулесінің) кездесуі нәтижесінде жүзеге асады. Осы сәтте голографиялық пластинканың қалыңдығында жарық толқынының ұзындығына тең қашықтықта орналасқан көптеген микроскопиялық қабаттар пайда болады. Бұл голограмманың басты ерекшелігі — кескінді қайта қалпына келтіру үшін лазер қажет емес; қарапайым ақ жарық пластинка бетіне түскенде, ішкі қабаттар белгілі бір толқын ұзындығын ғана таңдап шағылдырады да, қалған түстерді өткізіп жібереді.

Нәтижесінде, бақылаушы нысанның табиғи түсіне жақын немесе монохромды, көлемді әрі өте анық бейнесін көреді. Мұндай голограммалар жоғары сапалы бейнелеу өнерінде, мұражай жәдігерлерін визуалды құжаттауда және құнды қағаздарды қорғау белгілерінде кеңінен қолданылады.

3D-голограмма жасау технологиясының сипаттамасы: Бұл технология кеңістіктік стереоскопиялық иллюзияны қалыптастырудың тиімді әдістерінің бірі — мөлдір диэлектрлік беттерден жарықтың ішінара шағылысу феноменіне негізделген **«Пеппер елесі» (Pepper's Ghost)** технологиясы. Бұл оптикалық жүйенің негізін кесілген пирамида тәрізді төрт жақты призма құрайды. Құрылғының функционалдығын қамтамасыз ету үшін оның геометриялық параметрлерін дәл есептеу талап етіледі: базалық модельде табаны 14 см, биіктігі 14 см және жоғарғы қыры 2–3 см болатын трапециялар қолданылса, бұл пропорциялар жарық сәулелерінің призманың орталық осіне қарай 45° бұрышпен бағытталуын кепілдендіреді. Жүйенің масштабын экран өлшеміне бейімдеуге болады; мысалы, шағын дисплейлер үшін кескіннің анықтығын оңтайландыру мақсатында 1:3:5 немесе 1:3:6 пропорцияларын қолдану ұсынылады.

Призманың конструктивтік элементтерін монтаждау кезінде 19×20 см өлшемді мөлдір тақталар мен 21×14 см тірек негіздерін пайдалану жүйенің статикалық тұрақтылығы мен оптикалық дұрыстығын қамтамасыз етеді. Дисплей бетінен таралатын когерентті жарық ағыны мөлдір қырларға түскенде, жарық сәулелерінің рефлексиясы жүреді, бұл бақылаушының көру аумағында ауада қалықтаған «виртуалды» көлемді бейнені қалыптастырады. Айналадағы жарық фонын төмендету арқылы стереоскопиялық кескіннің контрастын мен жарықтығын максималды деңгейге көтеруге болады. Бұл қарапайым материалдардан құралған құрылғы күрделі оптикалық құбылыстарды, атап айтқанда жарық сәулелерін бақылау мен кеңістіктік тереңдік эффектісін демонстрациялаудың жоғары технологиялық құралы болып табылады.

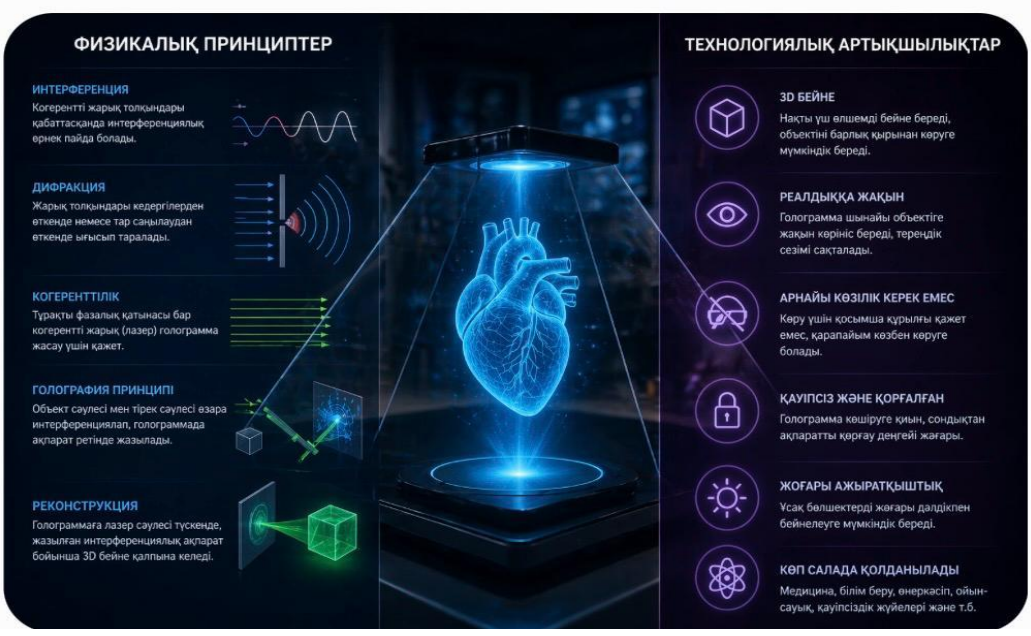
Физикалық принциптер және технологиялық артықшылықтары: Голограмманың жұмыс істеу принципі классикалық фотографиядан түбегейлі ерекшеленеді. Егер фотосурет тек жарық толқынының амплитудасын тіркейтін болса, голограмма толқынның фазалық сипаттамаларын да сақтайды. Бұл дегеніміз — нысанның кеңістіктегі орналасуы мен тереңдігі туралы толық ақпараттың жазылуы. Бұл процесс когерентті лазер сәулесінің екіге — нысандық және тірек толқындарына бөлінуінен басталады: олардың өзара суперпозициясы нәтижесінде фототіркеуші ортада нысанның геометриялық параметрлері кодталған жоғары жиілікті интерференциялық сурет түзіледі. Реконструкциялау кезеңінде жазылған құрылымды тірек сәулесімен сәулелендіру арқылы жарық дифракцияға ұшырап, кеңістікте нысанның нақты толқындық көшірмесін — параллакс әсері бар үшөлшемді виртуалды бейнесін қалыптастырады. Голограмманың тағы бір таңғажайып қасиеті — оның детерминистік табиғаты: егер голограмма пластинасы бірнеше бөлікке сынса, оның әрбір кішкентай сынығынан бүкіл нысанның толық кескінін қалпына келтіруге болады.

Қазіргі заманауи голография — бұл цифрлық есептеуіш әдістер мен нанотехнологияларды біріктіретін, жарық толқындарын жоғары дәлдікпен басқаруға негізделген озық сала. Бүгінгі таңда лазерлік жазудың дәстүрлі әдістерін **компьютерлік голография (CGH)** алмастырды: мұнда нысанның бейнесі алдымен математикалық алгоритмдер арқылы есептеледі, содан кейін арнайы микродисплейлер арқылы кеңістікте қайта жаңғыртылады. Бұл технологияның басты артықшылығы — нысанның тек сыртқы пішінін емес, оның толық **жарық өрісін** қалпына келтіруінде, соның арқасында адам көзі виртуалды нысанды нақты физикалық заттай табиғи түрде қабылдайды.

Ғылыми-техникалық тұрғыдан бұл прогресс тек визуалды эффектілермен шектелмей, **акустикалық голография**, **электрондық голография** және **кванттық голография** сияқты іргелі бағыттардың дамуына серпін беріп, заманауи фотониканың ақпаратты өңдеу қуатын жаңа сапалық деңгейге көтерді. Қазіргі голограммалар медициналық хирургияда 3D навигация жасауға, құжаттарды криптографиялық қорғауға және деректерді оптикалық кристалдардың бүкіл көлемінде өте тығыз сақтауға мүмкіндік беретін, ақпараттық сыйымдылығы шексіз дерлік қуатты құралға айналды.

ЗАМАНАУИ МҮМКІНДІКТЕРІ 1

ФИЗИКАЛЫҚ ПРИНЦИПТЕР 1

Голограмма – жай ғана визуалды эффект емес, бұл жарық толқындарының амплитудасы мен фазасын бірдей тіркеуге негізделген жоғары технологиялық оптикалық процесс. Дәстүрлі фотосурет ақпаратты тек екі өлшемді жазықтықта бейнелеп, фокустаудың шектеулілігіне тап болса, голография нысанның толық үш өлшемді (3D) метрикасын сақтайды. Бір ғана голограммаға әртүрлі қашықтықта орналасқан көптеген нысандар туралы деректі сыйғызуға болады, ал оны қайта жаңғыртқанда әрбір деталь өзінің бастапқы кеңістіктік орнын сақтай отырып, оптикалық тұрғыдан мінсіз айқындықпен көрінеді. Осылайша, түпнұсқа мен кескін арасындағы физикалық айырмашылықты жоятын бұл технология заманауи ғылымның, деректерді сақтау жүйелерінің және болашақ байланыс құралдарының іргетасы болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Smalley, D. et al. “A Review of Volumetric Displays”, Nature, 2020
2. MIT Media Lab. Holographic Display Technologies, 2021
3. Microsoft Research. HoloLens and Mixed Reality Technologies, 2022
4. Төлегенова С.Б., Заурбекова Н.Ж. – “Голография және оның қолданылуы” (2024)
5. Исказеева А. – “Голография: теория, технологиялар және практикалық қолданылуы” (2025)
6. Алмагамбетова А.А. және т.б. – “Оптика бөліміндегі электрондық оқулықтардың рөлі” (2023)

ҒТАМР 14.25.09

БАСТАУЫШ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ЦИФРЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫ МЕН ТӘРБИЕСІН ДАМЫТУ

Қожабай Толғанай Сыздыққызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
ПМНО-24-1 оқу тобының студенті,
Архабаева Дина Алдабергенқызы
ғылыми жетекшісі,п.ғ.м.,
“Педагогика, психология және бастауыш оқыту әдістемесі” ББББ оқытушысы

Аңдатпа. Мақалада бастауыш мектеп жасындағы балалардың цифрлық сауаттылығы мен тәрбиесін дамыту мәселелері қарастырылған. Қазіргі цифрлық қоғамда балалардың тек технологияларды қолдану дағдыларын меңгеруі жеткіліксіз. Оларға ақпараттық мәдениет, медиасауаттылық, сыни ойлау, бағдарламалау элементтері, цифрлық қауіпсіздік және саналы

цифрлық тәрбие дағдыларын үйрету маңызды. Зерттеу барысында балалардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, тәрбиелік бағыттағы жолдар мен оқушылардың цифрлық мәдениетін қалыптастыру әдістері ұсынылады.

Кілт сөздер: цифрлық сауаттылық, медиасауаттылық, цифрлық мәдениет, бастауыш білім беру, бағдарламалау, цифрлық қауіпсіздік, тәрбие.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы развития цифровой грамотности и воспитания детей младшего школьного возраста. В условиях современного цифрового общества недостаточно лишь освоения детьми навыков использования технологий. Важно формировать у них информационную культуру, медиаграмотность, критическое мышление, элементы программирования, навыки цифровой безопасности и осознанного цифрового поведения. В ходе исследования, с учетом возрастных особенностей детей, предлагаются воспитательные подходы и методы формирования цифровой культуры учащихся.

Ключевые слова: цифровая грамотность, медиаграмотность, цифровая культура, начальное образование, программирование, цифровая безопасность, воспитание.

Abstract. The article examines the development of digital literacy and education of primary school children. In the modern digital society, it is not enough for children to simply acquire skills in using technology. It is important to develop their information culture, media literacy, critical thinking, basic programming elements, digital safety skills, and responsible digital behavior. The study proposes educational approaches and methods for developing students' digital culture, taking into account the age characteristics of children.

Keywords: digital literacy, media literacy, digital culture, primary education, programming, digital safety, upbringing.

XXI ғасыр – ақпарат пен технологиялар ғасыры. Бүгінгі таңда цифрлық технологиялар тамыры тереңге жайылып, қоғамның барлық саласын қамтып, адам өмірінің айнымас бөлігіне айналып отыр.Интернет, компьютер, планшет және смартфон оқушылардың өміріне ерте жастан еніп отыр. Білім беру жүйесі де осы өзгерістерге сай болу үшін цифрлық сауаттылық пен тәрбие элементтерін сабақ бағдарламасына енгізуі қажет.

Цифрлық тәрбие – бұл балалардың саналы, жауапкершілікті және мәдениетті түрде технологияларды қолдануға үйретілуі. Ол ақпаратты дұрыс қабылдау, интернетте мәдениетті қарым-қатынас жасау, жеке мәліметтерді қорғау және киберқауіптерден сақтануды қамтиды. Бұл олардың болашақта саналы және жауапты цифрлық пайдаланушы болуына ықпал етеді.

Бастауыш сынып оқушылары ақпаратқа тез бейімделеді және цифрлық құралдарға қызығушылық танытады. Сондықтан осы кезеңде оларды цифрлық мәдениет пен саналы тәрбиеге үйрету маңызды.

Цифрлық сауаттылық – адамның компьютер, интернет және басқа да цифрлық технологияларды пайдалана отырып ақпаратты табу, өңдеу, талдау, қолдану және қорғау қабілеті.

Ғалым Дуглас Белл ақпараттық қоғам теориясында білімнің жаңа түрі – «ақпаратпен жұмыс істеу мәдениеті» қалыптасып жатқанын атап көрсетеді. Оның пікірінше, болашақ қоғамда ақпаратты таба алу емес, оны талдау және дұрыс пайдалану қабілеті маңызды болады.

Сонымен қатар медиасауаттылық ақпаратты сыни тұрғыдан бағалай білуге, жалған және шынайы ақпаратты ажырата білуге мүмкіндік береді. Цифрлық мәдениет балалардың интернеттегі этика мен әлеуметтік нормаларды сақтауға үйретеді. Ал цифрлық тәрбие – балалардың саналы, мәдениетті және жауапкершілікпен әрекет ету дағдыларын дамытады.

2.2 Цифрлық сауаттылық дағдысы дамыған оқушы

1. Ақпаратты іздейді және өңдей алады;
2. Технологияны дұрыс пайдаланады;
3. Цифрлық қауіпсіз;
4.Интернет этикасы, әлеуметтік қарым-қатынас мәдениетін біледі.

Бастауыш сынып оқушылары жаңа ақпаратқа тез бейімделеді және цифрлық технологияларға қызығушылық танытады. Бұл кезеңде танымдық, әлеуметтік және эмоционалды қабілеттері қалыптасып, оқыту мен тәрбиелеу үшін ең тиімді жас болып саналады.

Балалар цифрлық технологияларға ерекше қызығушылық танытады. Ойындар, бейнероликтер, интерактивті тапсырмалар арқылы олар ақпаратты оңай қабылдайды. Сонымен қатар бағдарламалау элементтері балалардың логикалық ойлау қабілетін дамытып, шығармашылық және тәрбие дағдыларын жетілдіреді.

Цифрлық сауаттылықты және тәрбие дағдыларын дамытуда мына әдіс-тәсілдер тиімді:

Интерактивті ойындар:

Bilimland, Scratch немесе Code.org платформаларындағы ойындар арқылы оқушылар логикалық тапсырмаларды шешуді, алгоритмдерді түсінуді үйренеді.Мысалы, Scratch-та қарапайым анимация немесе шағын ойын жасап, оқушы бағдарламалау логикасын меңгереді.

Мультимедиялық тапсырмалар:

Бейнероликтер, презентациялар, анимациялар арқылы ақпаратты қабылдау жеңілдейді.Мысалы, YouTube Kids немесе Bilimland видеолары арқылы экологиялық, математикалық немесе тілдік тақырыптарды қарапайым және қызықты түрде көрсету.

Интерактивті сабақ элементтері:

Kahoot, Quizizz, Plickers сияқты платформалар арқылы сұрақ-жауап, викторина ұйымдастыру.

Бұл әдіс оқушылардың білімді есте сақтау қабілетін арттырады және сыныпта белсенділік тудырады.

Бағдарламалау және робототехника:

Lego Education, Edison Robots немесе Micro:bit сияқты құрылғылармен қарапайым бағдарламалау тапсырмаларын орындау.

Балалар алгоритмді құруды, қадам-қадам бойынша ойлауды және командалық жұмысты үйренеді.

Медиа және интернет сауаттылық тренингтері:

Интернеттегі ақпаратты сыни тұрғыдан талдауға үйрету: жалған ақпаратты ажырату, авторлық құқыққа құрмет көрсету.

Мысалы, “Интернеттегі қауіпсіздік ережелері” тақырыбында ойындар мен шағын тапсырмалар ұйымдастыру.

Осы әдіс-тәсілдер оқушылардың тек технологияны пайдалану қабілетін ғана емес, сонымен қатар саналы, мәдениетті және қауіпсіз мінез-құлыққа үйретететін цифрлық тәрбие дағдыларын қалыптастырады.

Қасым-Жомарт Тоқаев:" әлем экономика, қауіпсіздік, медицина, саясат сияқты адам қызметінің бағыттарын қамтитын жасанды интеллект, машина арқылы оқыту және нейрондық желілер дәуірінде өмір сүріп жатқанын атап өтті." Бұл күрделі жағдайға дайындалу үшін айтарлықтай уақыт береді.

Біз бастауыш сынып мұғалімі ретінде оқушыларымызға цифрлық сауаттылықты үйретіп, бағыт-бағдар беруіміз керек.

Ата-ана балалардың технологияларды пайдалануын қадағалап, қауіпсіздік ережелерін сақтауына үйретеді. Сондай-ақ, ата-аналардың қолдауы балалардың мотивациясын арттырады және тәрбие дағдыларының қалыптасуына ықпал етеді.

Артықшылықтары:

–Ақпараттық мәдениеті мен медиасауаттылығы дамиды.

–Сыни ойлау, шығармашылық және логикалық ойлау қабілеттері жетіледі.

–Саналы және жауапкершілікпен әрекет ету дағдылары қалыптасады.

–Бағдарламалау және технологияларды қолдану дағдылары дамиды.

–Онлайн ресурстар арқылы оқу процесі қызықты және тиімді болады.

–Цифрлық қауіпсіздік пен этика бойынша тәрбиеленеді.

Біздің тақырыбымыздың өзектілігі сол, цифрлық сауаттылық тәрбиесі балаларда қалыптасса кемшіліктер болмауы керек

6. Қорытынды

Цифрлық қоғам жағдайында білім беру жүйесінің алдында жаңа міндеттер тұр. Солардың бірі – оқушылардың цифрлық сауаттылығын қалыптастыру.

Бастауыш мектеп жасындағы балалардың цифрлық сауаттылық тәрбиесін дамыту олардың болашақтағы білім алуына, кәсіби дамуына және ақпараттық қоғамға бейімделуіне үлкен әсер етеді.

Цифрлық технологияларды тиімді қолдану оқушылардың шығармашылық қабілеттерін, сыни ойлауын және ақпаратпен жұмыс істеу дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар интернет қауіпсіздігі мен ақпараттық мәдениетті қалыптастыру да маңызды болып табылады.

Қорыта айтқанда, цифрлық сауаттылық тәрбиесі – қазіргі білім беру жүйесінің маңызды бағыты. Оны бастауыш мектеп кезеңінен бастап жүйелі түрде дамыту болашақ ұрпақтың интеллектуалдық әлеуетін арттыруға мүмкіндік береді.Бастауыш сыныпта оқушыларды ақпаратпен дұрыс жұмыс

істеуге үйретіп, цифрлық сауаттылығын дамыған саналы ұрпақ және жан жақты тұлға қалыптастыру басты міндетіміз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан – 2050 стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. – Астана, 2012.
2. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. Орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. – Астана, 2022.
3. UNESCO. Digital Literacy in Education. – Paris, 2018.
4. Buckingham D. Media Education: Literacy, Learning and Contemporary Culture. – Cambridge: Polity Press, 2003.
5. Gilster P. Digital Literacy. – New York: Wiley Computer Publishing, 1997.
6. https://bilimland.kz
7. https://www.unesco.org
8. https://www.gov.kz

ҒТАМР 87.21.23

МҰНАЙМЕН ЛАСТАНҒАН ТОПЫРАҚТЫ МИКРОБТЫҚ БИОЛОГИЯЛЫҚ ПРЕПАРАТТЫ ҚОЛДАНА ОТЫРЫП БИОРЕМЕДИАЦИЯЛАУ

Коканбек Жазира Болатқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
Э-24-1М оқу тобының магистранты,
Аппазов Нұрбол Орынбасарұлы
ғылыми кеңесші, химия ғылымдарының кандидаты, профессор
Аскарова Гулзат Шакирбековна
ғылыми жетекші, техника ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор,
«Электр энергетикасы, техносфералық
қауіпсіздік және экология» ББББ

Аңдатпа. Мақалада Қызылорда облысының құрғақ климаты жағдайында мұнаймен ластанған топырақты қалпына келтірудің экологиялық және технологиялық аспектілері қарастырылған. Зерттеудің эмпирикалық негізін ластанған топырақты тазарту үшін мұнай тотықтырғыш микроорганизмдер қауымдастығының негізінде биологиялық өнімді қолдануға арналған ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстар туралы есеп материалдары құрады. Далалық сынақтарды талдау және Қазақстан мен шет елдердің заманауи зерттеулерімен салыстыру негізінде құрғақ аймақтың топырақтары үшін биоаугментация, аэрация,

органоминералды қоспаларды енгізу және су режимін бақылауды қамтитын аралас биотехнологиялық схемалар барынша тиімділікті көрсететіні анықталды.

Кілт сөздер: мұнаймен ластанған топырақ, биоремедиация, биопрепарат, құрғақ климат, мұнай тотықтырғыш микроорганизмдер, биоаугментация, рекультивация.

Аннотация. В статье рассмотрены экологические и технологические аспекты восстановления нефтезагрязненных почв в условиях аридного климата Кызылординской области. Эмпирическую основу исследования составили материалы отчета по научно-исследовательской и опытно-конструкторской работе, посвященной применению биопрепарата на основе ассоциации нефтеокисляющих микроорганизмов для очистки загрязненного грунта. На основе анализа полевых испытаний и сопоставления с современными исследованиями Казахстана и зарубежных стран установлено, что для почв аридной зоны наибольшую эффективность демонстрируют комбинированные биотехнологические схемы, включающие биоаугментацию, аэрацию, внесение органоминеральных добавок и контроль водного режима.

Ключевые слова: нефтезагрязненные почвы, биоремедиация, биопрепарат, аридный климат, нефтеокисляющие микроорганизмы, биоаугментация, рекультивация.

Annotation. The article discusses the ecological and technological aspects of oil-contaminated soil restoration in the arid climate of the Kyzylorda region. The empirical basis of the study was made up of materials from a report on research and development work on the use of a biological product based on an association of oil-oxidizing microorganisms for cleaning contaminated soil. Based on the analysis of field trials and comparison with modern research in Kazakhstan and foreign countries, it has been established that combined biotechnological schemes, including bioaugmentation, aeration, application of organomineral additives and control of the water regime, demonstrate the greatest effectiveness for soils of the arid zone.

Keywords: oil-contaminated soils, bioremediation, biological product, arid climate, oil-oxidizing microorganisms, bioaugmentation, reclamation.

Топырақтың мұнаймен және мұнай өнімдерімен ластануы мұнай-газ өндіретін аумақтардың ең күрделі экологиялық проблемаларының бірі мәртебесін сақтайды, өйткені ол топырақ субстратының физика-химиялық қасиеттерінің өзгеруімен ғана емес, сонымен қатар микроб ценоз құрылымының бұзылуымен, топырақтың биологиялық белсенділігінің төмендеуімен, оның су-ауа режимінің нашарлауымен және өсімдік жамылғысының деградациясымен бірге жүреді. Қазақстанның оңтүстігіндегі құрғақ аумақтар жағдайында бұл проблема ылғалдың жетіспеушілігінен, температураның күрт ауытқуынан, мұнайдың жеңіл фракцияларының

жоғары булануынан және табиғи микрофлораға жету қиын неғұрлым тұрақты жоғары молекулалық қосылыстардың жиналуынан қосымша айқындыққа ие болады. Сондықтан тек табиғи өзін-өзі тазартуға немесе ластанған қабатты механикалық жоюға негізделген дәстүрлі тәсілдер әрқашан қажетті экологиялық әсер мен экономикалық негізделген нәтижені қамтамасыз ете бермейді [1-4].

Қарастырылып отырған тақырыптың өзектілігі Қазақстанда соңғы жылдары мұнаймен ластанған топырақты тазарту саласында бірнеше өзара байланысты зерттеу бағыттарының қалыптасуымен күшейе түседі: мұнайды тотықтыратын штаммдармен биоаугментациялау, ластанған жерлерді қалпына келтіруді жеделдету үшін гуминді препараттарды қолдану, жергілікті шикізаттан белсендірілген көміртекті сорбенттерді қолдану, сондай-ақ нақты полигондар мен кен орындарын өзін-өзі тазартудың микробтық әлеуетін бағалау [5-8].

Зерттеу жұмысысының мақсаты Қызылорда облысында мұнаймен ластанған топырақты қалпына келтіру үшін микробтық биопрепаратты далалық қолдану нәтижелерін ғылыми тұрғыдан түсіну және оның Қазақстанның құрғақ экожүйелері үшін қолданылатын биотехнологиялық шешімдердің қазіргі жүйесіндегі орнын анықтау.

Зерттеудің эмпирикалық базасы Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінде орындалған "Мұнаймен ластанған топырақты биопрепараттармен қалпына келтіру" ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмысы болып табылады. Дала жағдайында сынақтар 2025 жылдың тамыз–қараша айларында Қызылорда облысындағы "Компания – Дәулет Азия" ЖШС мұнай қалдықтары полигонының аумағында өткізілді. Өңдеу үшін бастапқы мұнай мөлшері 6,97 г/кг топырақты құрайтын 3600 м^2 учаске таңдалды. Белсенді агент ретінде Pseudomonas K3-H штаммынан және Rhodococcus F2/1-H4 және F2/2-H4 екі штаммынан түзілген 8,0×10^10 CFU/G микроорганизмдері бар құрғақ биологиялық препарат қолданылды [1].

Бұл минералды қоректендіру қосылған сулы ортада құрғақ биологиялық өнімді белсендіруді, кейіннен суспензияны аэрациялауды, ластанған жерді механикалық қопсытуды, органикалық компонент ретінде сиыр көңін енгізуді және топырақ бетіне дайындалған микробтық суспензияны қолдануды қамтыды. Сонан соң барып 2-3 аптадан кейін биопрепаратты нитроаммофоскасыз қайта енгізу жүзеге асырылды. Мұнайдың қалдық құрамын анықтау үшін орташа сынамаларды іріктеу екі апта сайын, ал микроорганизмдердің жалпы санын және деструкторлардың санын есепке алу үшін төрт апта сайын жүргізілді. Әзірлеудің маңызды технологиялық артықшылығы сонымен қатар препараттың құрғақ түрінің тұрақтылығы болды: алты ай бойы 4-8 °C температурада сақтағаннан кейін мәдениеттің өміршеңдігі іс жүзінде төмендемеді және 7,8×10^10 КО / г құрады, бұл осы биологиялық өнімнің тасымалдау және маусымдық пайдалану үшін жоғары қолданбалы жарамдылығын көрсетеді [1].

Зерттеу жұмысы далалық эксперименттің сипаттамалық талдауын, мұнаймен ластанған топырақты биоремедиациялау бойынша өзекті зерттеулермен салыстырмалы талдауын, сондай-ақ Қазақстан жағдайында және климаты бойынша салыстырылатын өңірлерде тиімділігін көрсеткен технологиялық шешімдерді логикалық-талдамалық қорытуды үйлестіруге негізделген [2].

Нәтижелерді талдау. Далалық материалдарды талдау әзірленген микробтық биопрепаратты қолдану мұнай жүктемесін төмендетудің тұрақты оң динамикасымен сүйемелденгенін көрсетеді. 12 апта ішінде өңделген топырақтағы мұнайдың қалдық мөлшері 6,97-ден 0,72 г/кг-ға дейін төмендеді, ал жалпы төмендеу 89,67% құрады. Сонымен қатар, топырақта деструктивті микроорганизмдердің едәуір саны сақталды: бақылаулардың соңғы кезеңінде микробтар қауымдастығының жалпы саны 1,8×10^8 КБ/г-ға жетті, ал деструкторлардың саны 5,2×10^6 КБ/г топырақ болды. Бұл енгізілген қауымдастық құрғақ полигон жағдайларын бастан кешіріп қана қоймай, сонымен қатар функционалды белсенділікті сақтады деген қорытындыға келеді.

Микроорганизмдердің жалпы санын және дизель отынының құрамын анықтау үшін сәйкесінше әр 2 апта сайын 3-4 түрлі топырақ учаскелерінен орташаланған сынамалар (тиісінше 1 г және 5 г) алу арқылы анықталды. 2-3 аптадан кейін биологиялық өнім нитроаммофоскасыз қайта енгізілді.

Микроорганизмдердің жалпы санын және мұнай құрамын анықтау үшін әр 4 апта сайын 3-4 түрлі топырақ учаскелерінен орташа сынамалар (тиісінше 1 г және 5 г) алынды. Салмағы 1 г сынамалар 9 мл фосфат буферіне қайта суспензияланды және бөлме температурасында 1 минут бойы "Paramix 2" (ГФР) араластырғышында араластырылды және тиісті стандартты сұйылтулардан кейін бай ортасы және дизель отыны қосылған Эванстың минималды ортасы бар шыныаяқтарға себілді. Шыныаяқтар 3-7 күн ішінде 24°C температурада инкубацияланды. Колонияны құрайтын бірліктердің саны 1 г құрғақ топыраққа есептелді (Кесте 1).

Кесте 1 - Топырақтағы микроорганизмдер санының өзгеруі

Күні	Биопрепарат	
	Топырақтың жалпы саны КОЕ/г	Деструкторлардың саны, КО / г топырақ
10.09.2025	$1,3\times10^8$	$9,8\times10^7$
08.10.2025	$4,9\times10^7$	$8,8\times10^6$
05.11.2025	$1,8\times10^8$	$5,2\times10^6$

Айта кету керек, осы кезеңде қоршаған ортаның температурасы күндіз 05-39°C, түнде 0-24°C болды. Әзірленген биологиялық өнімнің тиімділігі көрсетілген.

Ғылыми тұрғыдан қарағанда, алынған нәтиже аса маңызды, өйткені Қазақстан бойынша қазіргі әдебиеттер құрғақ аймақтың қатты ластанған сұр топырақтарда аборигендік микробиотаның шектеулі мүмкіндіктерін көрсетеді. Өйткені, 2022 жылы жарияланған "Дәулет - Азия" полигонының сұр топырақтардың микробтық қауымдастығын зерттеу бұл топырақты өзін-өзі тазартудың өзіндік әлеуеті төмен екенін көрсетті: аборигендік микробиоманың әсерінен мұнайдың жоғалуы шамалы болды, ал ластануды тиімді жою үшін биологиялық препараттардың құрамында белсенді микроорганизмдерді енгізу қажеттігі туындады. Демек, далалық эксперименттің нәтижелері нақты технологияның табыстылығын көрсетіп қана қоймай, сонымен қатар Оңтүстік Қазақстан құрғақ ландшафттары жағдайында биоаугментацияның тиімділігі туралы неғұрлым жалпы тұжырымды растайды [3,8].

Бұл ретте микробтық мәдениетті енгізу арқылы ғана емес, ластанған субстратқа технологиялық кешенді әсер ету нәтижесінде қол жеткізілгенін атап өту маңызды. Учаскені дайындау жұмыстары аэрацияны қамтамасыз ететін жер жыртуды, органикалық заттардың көзі және құрылымды жақсартқыш ретінде көңді енгізуді және мұнай тотықтырғыш микроорганизмдердің жұмыс істеуі үшін қажетті минералды қоректік заттарды қосуды қамтыды.

Қорытынды. Талдау көрсеткендей, Қазақстанның оңтүстігіндегі құрғақ климат жағдайында мұнаймен ластанған топырақты биоремедиациялау кешенді экобиотехнологиялық жүйе ретінде қарастырылуы керек, онда негізгі рөл бейімделген микробтық консорциумдарға тиесілі, бірақ қорытынды нәтиже аэрациямен, органоминералды қоректендірумен, су режимімен және кейіннен рекультивациялық сүйемелдеумен анықталады. Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің ҒЗТКЖ бойынша есебінің материалдары Pseudomonas және Rhodococcus штаммдары негізінде құрғақ биопрепаратты қолдану 12 апта ішінде топырақтағы мұнайдың қалдық құрамының 89,67% -ға төмендеуін қамтамасыз етті, бұл осы тәсілді Қызылорда облысының жағдайлары үшін тиімділігі жоғары деп саралауға мүмкіндік береді [1].

Әдебиеттер тізімі

1. Отчет о научно-исследовательской и опытно-конструкторской работе по теме: «Восстановление нефтезагрязненных почв биопрепаратами» / Кызылординский университет имени Коркыт Ата; науч. рук. Н. О. Аппазов. – Кызылорда, 2022. – 27 с.

2. Akhmetov L. I., Puntus I. F., Narmanova R. A. [и др.]. Recent Advances in Creating Biopreparations to Fight Oil Spills in Soil Ecosystems in Sharply Continental Climate of Republic of Kazakhstan // Processes. – 2022. – Vol. 10, No. 3. – Art. 549. – DOI: 10.3390/pr10030549.

3. Funtikova T. V., Akhmetov L. I., Puntus I. F. [и др.]. Bioremediation of Oil-Contaminated Soil of the Republic of Kazakhstan Using a New Biopreparation // Microorganisms. – 2023. – Vol. 11, No. 2. – Art. 522. – DOI: 10.3390/microorganisms11020522.

4. Mekonnen B. A., Aragaw T. A., Genet M. B. Bioremediation of Petroleum Hydrocarbon Contaminated Soil: A Review on Principles, Degradation Mechanisms, and Advancements // Frontiers in Environmental Science. – 2024. – Vol. 12. – Art. 1354422. – DOI: 10.3389/fenvs.2024.1354422.

5. Doszhanov Y., Sabitov A., Mansurov Z., Kaiyrmanova G. Bioremediation of Oil-Contaminated Soils of the Zhanazhol Deposit from West Kazakhstan by Pseudomonas mendocina H-3 // Applied and Environmental Soil Science. – 2024. – Vol. 2024. – Article ID 8510911. – 13 p. – DOI: 10.1155/2024/8510911.

6. Kassenova Z., Iskakov Y., Yermagambet B. [и др.]. Effectiveness of Oil-Contaminated Soil Reclamation with Humic Preparations // International Journal of Agriculture and Biosciences. – 2024. – Vol. 13, No. 3. – P. 474–487. – DOI: 10.47278/journal.ijab/2024.154.

7. Sabitov A., Atamanov M., Doszhanov O. [и др.]. Surface Characteristics of Activated Carbon Sorbents Obtained from Biomass for Cleaning Oil-Contaminated Soils // Molecules. – 2024. – Vol. 29, No. 16. – Art. 3786. – DOI: 10.3390/molecules29163786.

8. Narmanova R., Delegan Y., Kocharovskaya Y. [и др.]. Impact of Oil on the Bacterial Community of the Sierozems of the ‘Daulet Asia’ Landfill in Southern Kazakhstan // Processes. – 2025. – Vol. 13, No. 11. – Art. 3730. – DOI: 10.3390/pr13113730.

МРНТИ 27.27.15

ОБ ИЗУЧЕНИИ РАЗЛОЖЕНИЯ ФУНКЦИИ В РЯД ЛОРАНА

Н.Ж.Куантканова (ВТПО-24-2),
А.Г.Узакберген (ВТПО-24-2),
к.ф.-м.н., доцент Т.Б.Дильман.

Аңдатпа. Берілген мысалдарды зерттеу берілген комплекс айнымалы функция-лардың Лоран қатарына жіктелуі қалындыларды есептеуге мүмкіндік бере-тіндігін көрсетеді. Ал қалындылар комплекс айнымалыға тәуелді аналити-калық функциялардың анықталған және меншікті емес интегралдарын тез және сапалы есептеу үшін қолданылады.

Кілт сөздер. Тейлор қатары; Лоран қатары; Қалындылар; Анықталған және меншік-сіз интегралдар.

Аннотация. Изучение заданных примеров свидетельствует, что разложение задан-ных функции в ряд Лорана в области аналитичности позволяет вычислить вычеты. А вычеты используются для быстрого и качественного вычисле-ния определенных и несобственных интегралов от аналитических функ-ций, зависящих от комплексного переменного.

Abstract. The study of the given examples shows that the expansion of the given function into a Laurent series in the region of analyticity allows us to calculate the residues. These residues are used for the fast and accurate calculation of definite and indefinite integrals of analytic functions that depend on a complex variable.

Ключевые слова. Ряд Тейлора; Ряд Лорана; Вычеты; Определенные и несобственные ин-тегралы.

Taylor's row; Laurent's row; Deductions; Definite and indefinite integrals.

Если функция $f(z)$ является однозначной и аналитической в кольце $r < |z - z_0| < R$, то функция $f(z)$ разлагается внутри кольца в ряд Лорана [1-3] по неотрицательным и отрицательным степеням $z - z_0$, т.е.

$$f(z) = \sum_{n=-\infty}^{\infty} c_n (z - z_0) = \sum_{n=0}^{\infty} c_n (z - z_0)^n + \sum_{n=1}^{\infty} \frac{c_{-n}}{(z - z_0)^n},$$

где коэфициенты вычисляются по следующим формулам:

$$c_n = \frac{1}{2\pi i} \oint_L \frac{f(z)}{(z - z_0)^{n+1}} dz, \quad n = 0, 1, 2, \dots,$$

$$c_{-n} = \frac{1}{2\pi i} \oint_L f(z)(z - z_0)^{n-1} dz, \quad n = 1, 2, \dots,$$

$$L: |z - z_0| = \rho, \qquad r < \rho < R.$$

Ряд

$$\sum_{n=0}^{\infty} c_n (z - z_0)^n$$

с неотрицательными степенями $z - z_0$ называется ***правильной*** частью ряда Лорана. Ряд

$$\sum_{n=1}^{\infty} \frac{c_{-n}}{(z - z_0)^n}$$

с отрицательными степенями $z - z_0$ называется ***главной*** частью ряда Лора-на. Если $c_{-n} \neq 0$ и существует конечный предел

$$r = \lim_{n\to\infty}\left|\frac{c_{-n-1}}{c_{-n}}\right|,$$

то ряд сходится в области $|z - z_0| > r$.

Пример. Требуется определить область сходимости ряда

$$\sum_{n=1}^{\infty}\frac{(z-i)^n}{2^n(3n-1)}$$

и исследовать сходимость этого ряда в точках $z_1 = 0$, $z_2 = 3 + 2i$, $z_3 = -i$.

Решение. Для данного степенного ряда

$$c_n = \frac{1}{2^n(3n-1)}.$$

Тогда

$$c_{n+1} = \frac{1}{2^{n+1}(3n+2)}.$$

Следовательно,

$$R = \lim_{n\to\infty}\left|\frac{c_n}{c_{n+1}}\right| = \lim_{n\to\infty}\left|\frac{2^{n+1}(3n+2)}{2^n(3n-1)}\right| = 2.$$

Область сходимости определяется неравенством $|z - i| < 2$, которое соответствует внутренности круга с центром в точке $z_0 = i$ радиусом 2.

Очевидно, точка $z_1 = 0$ лежит внутри круга сходимости. Поэтому ряд в точке $z_1 = 0$ сходится абсолютно.

Точка z_2 лежит вне круга сходимости, т. е. ряд в точке z_2 расходится.

Исследуем сходимость ряда в точке $z_3 = -i$, которая лежит на границе круга сходимости. Положив $z = -i$, получаем числовой ряд

$$\sum_{n=1}^{\infty}\frac{i^n}{3n-1}.$$

Исследуем этот ряд на абсолютную сходимость:

$$\sum_{n=1}^{\infty}\left|\frac{i^n}{3n-1}\right| = \sum_{n=1}^{\infty}\frac{1}{3n-1}.$$

Сравнивая с гармоническим рядом, устанавливаем, что абсолютной сходимости нет. Определим, является ли изучаемый ряд условно сходящимся:

$$\sum_{n=1}^{\infty}\frac{i^n}{3n-1} = \frac{i}{2} + \frac{-1}{5} + \frac{-i}{8} + \frac{1}{11} + \frac{i}{14} + \frac{-1}{17} + \cdots =$$

$$= \left(-\frac{1}{5} + \frac{1}{11} - \frac{1}{17} + \cdots\right) + i\left(\frac{1}{2} - \frac{1}{8} + \frac{1}{14} - \cdots\right).$$

Действительная и мнимая части этого ряда являются сходящимися по признаку Лейбница, т.е. данный числовой ряд в точке $z_3 = -i$ сходится условно.

Пример. Требуется разложить функцию

$$f(z)=\frac{2z+3}{z^2+3z+2}$$

в ряд Лорана по степеням z в кольце $1<|z|<2$.

Решение. Функция $f(z)$ имеет две особые точки $z_1=-2$ и $z_1=-1$. Следовательно, существуют три определенные области, в каждом из которых функция $f(z)$ будет аналитической функцией: 1) круг $|z|<1$; 2) кольцо $1<|z|<2$; 3) $2<|z|<+\infty$ - внешность круга $|z|\leq 2$.

Найдем ряд Лорана для функции $f(z)$ в кольце $1<|z|<2$. Предста-вим функцию $f(z)$ в виде суммы элементарных дробей:

$$f(z)=\frac{2z+3}{(z+2)(z+1)}=\frac{1}{z+2}+\frac{1}{z+1}.$$

Преобразуем первую дробь разлагая ее в ряд, как сумму бесконечно убывающей геометрической прогрессии

$$\frac{1}{z+2}=\frac{1}{2\left(1+\frac{z}{2}\right)}=\frac{1}{2}\left(1-\frac{z}{2}+\frac{z^2}{4}-\frac{z^3}{8}+\cdots\right)=\sum_{n=0}^{\infty}\frac{(-1)^n z^n}{2^{n+1}}.$$

Этот ряд, как нетрудно проверить, сходится в точках кольца $1<|z|<2$.

Вторую дробь преобразуем к виду

$$\frac{1}{z+1}=\frac{1}{z\left(1+\frac{1}{z}\right)}$$

и разложим в виде ряда

$$\frac{1}{z}\cdot\frac{1}{1+\frac{1}{z}}=\frac{1}{z}\left(1-\frac{1}{z}+\frac{1}{z^2}+\cdots\right)=\sum_{n=1}^{\infty}\frac{(-1)^{n-1}}{z^n},$$

который сходится для всех точек, удовлетворяющих неравенству

$$\left|\frac{1}{z}\right|<1,$$

т.е. точек вне круга $|z|>1$.

Таким образов, ясно, что для точек кольца $1<|z|<2$ справедливо разложение:

$$\frac{2z+3}{z^2+3z+2}=\sum_{n=0}^{\infty}\frac{(-1)^n z^n}{2^{n+1}}+\sum_{n=1}^{\infty}\frac{(-1)^{n-1}}{z^n}.$$

Пример. Требуется разложить функцию

$$f(z)=\frac{1}{(z-1)^2(z+2)}$$

в ряд Лорана по степеням z в окрестности точек $z=0$ и $z=1$.

Решение. Сперва рассматриваемую функцию $f(z)$ разложим на сумму элементарных дробей:

$$f(z)=\frac{1}{9}\cdot\frac{1}{(z+2)}-\frac{1}{9}\cdot\frac{1}{(z-1)}+\frac{1}{3}\cdot\frac{1}{(z-1)^2}. \qquad (*)$$

В окрестности точки $z=0$, именно в круге $|z|<1$, функция $f(z)$ и каждое из слагаемых

$$\frac{1}{9}\cdot\frac{1}{(z+2)},\qquad -\frac{1}{9}\cdot\frac{1}{(z-1)},\qquad \frac{1}{3}\cdot\frac{1}{(z-1)^2}$$

аналитичны.

Разложим элементарные дроби

$$\frac{1}{z+2},\qquad \frac{1}{z-1}$$

в ряд Тейлора:

$$\frac{1}{9}\cdot\frac{1}{(z+2)}=\frac{1}{18}\cdot\frac{1}{1+\frac{z}{2}}=\frac{1}{18}\sum_{n=0}^{\infty}(-1)^n\frac{z^n}{2^n},$$

$$-\frac{1}{9}\cdot\frac{1}{(z-1)}=\frac{1}{9}\cdot\frac{1}{1-z}=\frac{1}{9}\sum_{n=0}^{\infty}z^n.$$

Ряд для функции

$$\frac{1}{3}\cdot\frac{1}{(z-1)^2}$$

Найдем почленным дифференцированием степенного ряда для функции

$$-\frac{1}{9}\cdot\frac{1}{(z-1)}:$$

$$\left(-\frac{1}{9}\cdot\frac{1}{(z-1)}\right)'=\frac{1}{9}\cdot\frac{1}{(z-1)^2}=\frac{1}{9}\sum_{n=1}^{\infty}nz^{n-1}.$$

Тогда

$$\frac{1}{3}\cdot\frac{1}{(z-1)^2}=\frac{1}{3}\sum_{n=1}^{\infty}nz^{n-1}.$$

Таким образом, в круге $|z|<1$ имеем

$$\frac{1}{(z-1)^2(z+2)}=\frac{1}{18}\sum_{n=0}^{\infty}(-1)^n\frac{z^n}{2^n}+\frac{1}{9}\sum_{n=0}^{\infty}z^n+\frac{1}{3}\sum_{n=1}^{\infty}nz^{n-1}.$$

В окрестности точки $z=1$ функция $f(z)$ неаналитична, но она аналитична в кольце $0<|z-1|<3$. Разложим ее в ряд Лорана по степеням $z-1$. В правой части формулы $(*)$ нужно разложить только слагаемое

$$\frac{1}{(z+2)}.$$

Эта функция аналитична в круге $|z-1|<3$, следовательно разлагается в ряд Лорана по положительным степеням $z-1$:

$$\frac{1}{z+2}=\frac{1}{z-1+2}=\frac{1}{3}\cdot\frac{1}{1+\frac{z-1}{3}}=\frac{1}{3}\sum_{n=0}^{\infty}(-1)^n\frac{(z-1)^n}{3^n},\qquad |z-1|<3.$$

Следовательно,

$$\frac{1}{(z-1)^2(z+2)} = \frac{1}{3}\cdot\frac{1}{(z-1)^2} - \frac{1}{9}\cdot\frac{1}{(z-1)} + \sum_{n=0}^{\infty}(-1)^n\frac{(z-1)^n}{3^{n+1}}$$

в кольце $0 < |z-1| < 3$.

Литература

1.Пантелеева А.В., Якимова А.С. Теория функций комплексного переменного и операционное исчисление в примерах и задачах. Санкт-Петербург, 2015. – 448 с.

2.Посицельская Л.Н. Теория функций комплексной переменной в задачах и упражнениях. Москва, 2006. – 136 с.

МРНТИ 86.21:25

ЖЫЛУЛЫҚ СӘУЛЕЛЕНУ КӨЗДЕРІ, ОНЫҢ РАДИАЦИЯ ДЕҢГЕЙІНЕ ӘСЕРІ ЖӘНЕ ОДАН ҚОРҒАНУ

Қорқыт Ата атындағы ҚУ
Бисеналы Нұрила Нұрланқызы
БЖ-23-1 оқу тобы студенті
Ермуханова Нуржамал Бахитжановна
ғылыми жетекші, Қорқыт Ата атындағы ҚУ
«Электр энергетикасы және техносфералық қауіпсіздік және экология» ББББ-ның қауымдастырылған профессоры, PhD

Аңдатпа. Бұл мақалада жылулық сәулелену көздері, олардың радиациялық деңгейге әсері және адам ағзасына тигізетін ықпалы қарастырылған. Табиғи және антропогендік көздерге талдау жасалған. Радиациялық жылу ағынының негізгі факторлары анықталған. Сонымен қатар қорғану әдістері сипатталған. Зерттеу нәтижелері өндірістік қауіпсіздік үшін маңызды.

Түйінді сөздер: жылулық сәулелену, радиация, инфрақызыл сәуле, қауіпсіздік, қорғану.

Abstract. This article examines sources of thermal radiation and their impact on radiation levels. Natural and anthropogenic sources are analyzed. Key factors affecting radiation heat flux are identified. The impact on the human body is described. Protection methods are presented.

Key words: thermal radiation, radiation, infrared, safety, protection

Аннотация. В статье рассматриваются источники теплового излучения и их влияние на радиационный уровень. Проведен анализ природных и антропогенных источников. Определены основные факторы радиационного

теплового потока. Рассмотрено влияние на организм человека. Представлены методы защиты.

Ключевые слова: тепловое излучение, радиация, инфракрасное излучение, защита, безопасность.

Жылулық сәулелену – температурасы абсолют нөлден жоғары барлық денелердің электромагниттік толқындар түрінде энергия бөлу құбылысы. Бұл құбылыс табиғатта кең таралған және өндірістік ортада маңызды қауіп факторларының бірі болып табылады. Жылулық сәулелену негізінен инфрақызыл диапазонда таралады және заттардың молекулалық қозғалысымен байланысты.

Жылулық сәулелену көздері табиғи және антропогендік болып бөлінеді. Табиғи көздерге Күн, жанартаулар, геотермиялық энергия жатады. Бұл көздер тіршілік үшін маңызды болғанымен, жоғары қарқындылықта адамға зиян келтіруі мүмкін. Антропогендік көздерге өндірістік пештер, металл балқыту агрегаттары, дәнекерлеу аппараттары және электр жылытқыштар жатады. Бұл көздер көбінесе өндірістік ортада кездеседі және еңбек қауіпсіздігі тұрғысынан ерекше бақылауды қажет етеді.

Жылулық сәулеленудің негізгі көрсеткіші – радиациялық жылу ағыны болып табылады. Ол белгілі бір уақыт ішінде бірлік ауданға түсетін жылу энергиясының мөлшерін сипаттайды және Вт/м² өлшем бірлігімен анықталады. Радиациялық жылу ағынының шамасы температураға, сәуле көзінің ауданына, бетінің қасиеттеріне және қашықтыққа тәуелді. Температура жоғарылаған сайын сәулелену қарқындылығы күрт артады. 1-кестеден көрініп тұрғандай, қашықтық артқан сайын радиациялық жылу ағыны азаяды. Бұл өндірістік қауіпсіздікте маңызды рөл атқарады [1- 4].

1-кесте – Қашықтыққа байланысты радиациялық жылу ағыны

Қашықтық (м)	**Радиациялық жылу ағыны (Вт/м²)**	**Қауіптілік деңгейі**
0.5	320	Өте жоғары
1.0	240	Жоғары
1.5	180	Орташа
2.0	130	Шартты қауіпсіз
3.0	80	Қауіпсіз

Жылулық сәулеленудің адам ағзасына әсері көпқырлы. Ол ең алдымен теріге және көзге әсер етеді. Инфрақызыл сәулелер теріде сіңіріліп, оның қызуына әкеледі. Ұзақ уақыт әсер еткен жағдайда күйік, жылулық стресс және сусыздану пайда болуы мүмкін. Сонымен қатар жүрек-қан тамыр жүйесіне жүктеме артып, адамның жалпы жағдайы нашарлайды.

Радиациялық жылу ағынының деңгейі артқан сайын оның зияны күшейеді. Ғылыми деректерге сәйкес:

- 100 Вт/м² дейін – қауіпсіз;
- 140–150 Вт/м² – жайсыздық тудырады;
- 200 Вт/м² жоғары – қауіпті

Жылулық сәулелену өндірістік ортадағы микроклиматқа да әсер етеді. Ауа температурасының жоғарылауы, ылғалдылықтың төмендеуі және ауа қозғалысының әлсіздігі адамның жұмысқа қабілеттілігін төмендетеді.

Жылулық сәулеленуден қорғану үшін кешенді шаралар қолданылады:

- сәуле көзінен қашықтықты сақтау;
- қорғаныш экрандарын пайдалану;
- арнайы киімдер кию;
- жұмыс уақытын шектеу;
- желдету жүйелерін қолдану

Эксперименттік зерттеулер көрсеткендей, металл және металл-графит экрандары сәулеленуді тиімді төмендетеді. Алюминий экрандары орташа деңгейде қорғайды, ал торлы құрылымдар әлсіз қорғаныс береді.

2-кесте – Экрандардың тиімділігі

Экран түрі	Қорғаныс деңгейі
Металл-графит	Жоғары
Алюминий	Орташа
Торлы экран	Төмен

Жылулық сәулелену – өндірістегі негізгі қауіпті факторлардың бірі. Оның әсерін азайту үшін ғылыми негізделген қорғану шараларын қолдану қажет. Радиациялық жылу ағынын бақылау және санитарлық нормаларды сақтау адам денсаулығын қорғаудың маңызды шарты болып табылады.

Экрандарының жылулық және сәулелену ағынын бәсеңдету тиімділігін анықтауға бағытталды. Зерттеу барысында экрандау әдісі қолданылып, әртүрлі материалдардан жасалған экрандардың сәулелену деңгейіне әсері тәжірибелік түрде өлшенді.

Эксперимент оқу зертханасы жағдайында жүргізілді. Сәулелену көзі ретінде тұрмыстық жылу көзі қолданылып, өлшеулер РД-1503 радиациялық барлау құралының көмегімен жүргізілді. Эквиваленттік дозаның қуаттылығы экрансыз және экран орнатылған жағдайларда салыстырмалы түрде анықталды.

Өлшеулер екі түрлі қашықтықта және бұрышта жүргізілді:

- 40 см, 60° бұрышта
- 30 см, 120° бұрышта

Әрбір жағдайда экрансыз бастапқы мән тіркеліп, кейін сәулелену көзі мен өлшеу құралының арасына қорғаныш экрандары кезекпен орналастырылды. Әр өлшеу бірнеше рет қайталанып, орташа мәндері есепке алынды. Бұл әдістеме алынған нәтижелердің дәлдігі мен сенімділігін қамтамасыз етті. Эксперименттік зерттеулерге пайдаланылған экрандар 1- 4-суреттерде

беріледі.

1-сурет. Жылуға арналған сетка – жоғары температура әсерін төмендетіп, жылу ағынын шағылыстыру немесе жұту арқылы қызметкерді қорғайды.

2-сурет. Майда ұсақ торлы экран - ұсақ бөлшектердің, ұшқындардың және механикалық шашыраулардың таралуын шектейді

3 - сурет. Металл-графит экраны – гамма және жылулық сәулеленуді әлсіретуде тиімді, себебі графит нейтрондарды бәсеңдетеді, ал металл сәулені шағылыстырады

4-сурет. Алюминий экраны – жеңіл салмақты материал, бета-сәулеленуді және жылу әсерінің бір бөлігін тиімді әлсіретеді.

5-сурет. Металл табақша экраны – тығыз құрылымының арқасында иондаушы сәулеленудің қарқындылығын азайтып, сенімді физикалық қорғаныс жасайды.

Жалпы алғанда, жылулық сәулелену – қазіргі өндірістік ортадағы маңызды қауіп факторларының бірі болып табылады. Оның адам ағзасына, еңбек жағдайына және қоршаған ортаға тигізетін әсері айтарлықтай.

Қорытынды. Жүргізілген зерттеулер мен талдаулар нәтижесінде жылулық сәулеленудің радиациялық деңгейі температураға, қашықтыққа және қоршаған орта жағдайына тәуелді екені анықталды. Сонымен қатар қорғаныш экрандары мен жеке қорғану құралдарының тиімділігі дәлелденді.

Қауіпсіз еңбек жағдайын қамтамасыз ету үшін жылулық сәулеленуді тұрақты бақылау, нормативтік талаптарды сақтау және заманауи қорғану

технологияларын қолдану қажет. Бұл шаралар адам денсаулығын сақтауға және өндірістегі қауіп-қатерді азайтуға мүмкіндік береді [5-7].

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V. Баптар бойынша практикалық түсіндірме: Трудовой кодекс РК от 23 ноября 2015 года №414-V. Постатейный практический комментарий.- Алматы: МЦФЭР-Казахстан ЖШС, 2016. - 1096 б.

2. Еңбек гигиенасы және өндірістік санитария/Н.Б.Ермуханова, Д.Б.Нуржанова / Қызылорда «Ақмешіт» баспасы, 2024. -238 б.

3. СанПиН 2.2.4.548-96 Гигиенические требования к микроклимату производственных помещений. 2.2.4. Физические факторы производственной среды.

4. Радиациялық қауіпсіздік негіздері [Мәтін] : оқулық / З.М.Керимбекова, А.С.Наукенова, Н.Б.Ермұханова, Г.Д.Кенжалиева, А.А.Ташимова. - Алматы : Эпиграф, 2021. - 228 б.

5. Здания жилые и общественные. Параметры микроклимата в помещении: ГОСТ 30494- 96. – М.: Изд-во ГУП ЦПП, 1996г.-12 с.

6. Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы.Қазақстан Республикасының 2020 жылғы 7 шілдедегі № 360-VI ҚРЗ Кодексі.

7. Санитарно-гигиеническая оценка условий труда [Текст]: Учебное пособие /Дорофеев И.Г., Дрындин В.А., Михина Т.В. и др.- Москва: Изд-во РУДН, 2002.- 188 с.

ҒТАМР 03.20.00

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ҰЛЫ БАБАСЫ ҚОРҚЫТ АТА: ӨМІРІ, МҰРАСЫ ЖӘНЕ МӘДЕНИ МАҢЫЗЫ

Балтабай Ерасыл Ерболұлы,
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
Т-25-3 оқу тобының студенті.
Ғылыми жетекші: Куланбаева Гайни Кенжебаевна,
«Тарих және археология БББ» оқытушысы, тарих магистрі.

Аңдатпа. Бұл мақалада түркі халықтарының ұлы бабасы Қорқыт Атаның өмірі, тарихи тұлғасы және рухани мұрасы жан-жақты қарастырылады. Автор Қорқыт Атаның аңыздық және тарихи бейнесін талдай отырып, оның VIII–IX ғасырлардағы оғыз қоғамындағы орнына тоқталады. Сонымен қатар, қобыз аспабының пайда болуы мен оның мәдени-рухани мәні ашып көрсетіледі. Зерттеу барысында «Қорқыт Ата кітабының» мазмұны, құрылымы және түркі эпосындағы маңызы сараланып, шығармадағы

батырлық, адамгершілік және философиялық идеялар талданады. Қорқыт Атаның дүниетанымы, өмір мен өлім туралы көзқарастары, сондай-ақ оның бақсылық дәстүрмен байланысы да ерекше назарға алынады. Мақалада Қорқыт Атаның қазіргі мәдениеттегі орны, оның мұрасын сақтау және насихаттау мәселелері де қарастырылады. Зерттеу нәтижесінде Қорқыт Атаның тұлғасы тек тарихи мұра емес, бүгінгі және болашақ ұрпақ үшін маңызды рухани құндылық екені көрсетіледі.
Кілт сөздер: Қорқыт Ата, түркі халықтары, қобыз, оғыз дәуірі, рухани мұра

Аннотация. В данной статье всесторонне рассматриваются жизнь, историческая личность и духовное наследие великого предка тюркских народов Коркыта Ата. Автор анализирует его образ как в легендарном, так и в историческом контексте, уделяя особое внимание его роли в огузском обществе VIII–IX веков. Также раскрывается происхождение музыкального инструмента кобыз и его культурно-духовное значение. В ходе исследования анализируются содержание и структура «Книги Коркыта Ата», а также её значение в тюркском эпосе. Особое внимание уделяется отражённым в произведении идеям героизма, нравственности и философским размышлениям. Рассматриваются мировоззрение Коркыта Ата, его взгляды на жизнь и смерть, а также связь с шаманской традицией. Кроме того, в статье освещается роль наследия Коркыта Ата в современной культуре, а также вопросы его сохранения и популяризации. В результате исследования делается вывод о том, что личность Коркыта Ата представляет собой не только историческое наследие, но и важную духовную ценность для нынешнего и будущих поколений.
Ключевые слова: Коркыт Ата, тюркские народы, кобыз, огузская эпоха, духовное наследие

Abstract. This article provides a comprehensive overview of the life, historical identity, and spiritual heritage of Korkyt Ata, the great ancestor of the Turkic peoples. The author examines his image from both legendary and historical perspectives, with particular attention to his role in the Oghuz society of the 8th–9th centuries. The origin of the kobyz musical instrument and its cultural and spiritual significance are also explored. The study analyzes the content and structure of the “Book of Korkyt Ata” and highlights its importance within the Turkic epic tradition. Special emphasis is placed on the themes of heroism, morality, and philosophical reflection presented in the work. The worldview of Korkyt Ata, his views on life and death, and his connection to shamanistic traditions are also discussed. In addition, the article considers the role of Korkyt Ata’s legacy in modern culture, as well as issues related to its preservation and promotion. The study concludes that Korkyt Ata is not only a historical figure but also an enduring spiritual value for present and future generations.
Keywords: Korkyt Ata, Turkic peoples, kobyz, Oghuz era, spiritual heritage

I. КІРІСПЕ. Қорқыт Ата – түркі дүниесінің мәдениеті мен руханиятында ерекше із қалдырған тарихи әрі аңыздық тұлғалардың бірі. Ғалымдардың пайымдауынша, ол шамамен VIII–IX ғасырлар аралығында өмір сүрген. Алайда халық жадында Қорқыт нақты бір дәуірдің адамы ғана емес, мәңгілік даналықтың символы ретінде сақталған. Қазақтың ауыз әдебиетінде ол көріпкел, бақсы, терең ойшыл, жырау әрі қобыз аспабының негізін қалаушы ретінде сипатталады.

Қорқыт Атаның даңқы тек қазақ халқымен шектелмейді. Оның есімі мен мұрасы Түрікменстан, Өзбекстан, Әзербайжан, Түркия секілді көптеген түркі елдеріне кеңінен таралған. Бұл оның тұлғасының бүкіл түркі әлеміне ортақ рухани құндылыққа айналғанын көрсетеді.

Қорқыт туралы аңыз-әңгімелер мен жырлар ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа ауызша таралып, бүгінгі күнге дейін жеткен. Сол мұралардың ішінде «Қорқыт Ата кітабы» ерекше орын алады. Бұл шығарма түркі халықтарының дүниетанымын, салт-дәстүрін және рухани болмысын бейнелейтін маңызды эпикалық ескерткіш болып саналады.

II. ӨМІР ЖОЛЫ ЖӘНЕ ТАРИХИ ТҰЛҒАСЫ

Қорқыт Атаның қай дәуірде өмір сүргенін нақты айту қиын, өйткені ол туралы мәліметтердің көпшілігі жазба деректерден емес, халық аузында сақталған аңыздардан алынған. Соған қарамастан, көптеген зерттеушілер оны VIII–IX ғасырларда, Оғыз мемлекеті күшейіп тұрған кезеңде өмір сүрген деп есептейді. Кейбір аңыздарда оның шамамен б.з. 800 жылдары өмір сүргені, тіпті бірнеше ғасыр жасағаны айтылады. Мұндай деректер Қорқыт бейнесінің тарихи тұлғамен қатар, мифтік сипатқа да ие екенін аңғартады.

Аңыздарға сүйенсек, Қорқыт Ата Сырдария өзенінің бойында дүниеге келген. Оның туған жері ретінде қазіргі Қызылорда облысы, Арал теңізіне жақын аймақ жиі аталады. Осы өңірде, нақтырақ айтқанда Қармақшы ауданында, Қорқыт Атаға арналған кесене мен мемориалдық кешен орналасқан. Бүгінде бұл жер тек тарихи ескерткіш емес, сонымен бірге рухани маңызы зор, көпшілік баратын киелі орындардың бірі саналады.

Қорқыт туралы аңыздарда оның өзгеше болмысы ерте байқалғаны айтылады. Ол жастайынан өмірдің өткінші екенін түсініп, өлімнің бар екенін терең сезінген. Осы ой оны мазалап, мәңгілік өмірдің жолын іздеуге итермелейді. Сөйтіп, Қорқыт дүниенің төрт бұрышын аралап, ажалдан қашудың амалын табуға тырысады. Бірақ қайда барса да, өмірдің соңы бір – өлім екенін көреді: адамдардың жерленуі, тіршілік иелерінің біртіндеп жоғалуы оны қатты ойландырады.

Ақырында ол өлімнен қашып құтылу мүмкін еместігін түсінеді. Содан кейін туған жеріне қайта оралып, Сырдарияның жағасына қоныстанады. Аңыз бойынша, сол жерде ол қобыз жасап, күй тартып, өз ішкі күйзелісі мен ой-толғанысын музыка арқылы жеткізеді. Ел ішінде тараған сенімге қарағанда, Қорқыттың күйлері ерекше әсерге ие болып, өлімді біраз уақытқа

дейін жолатпай тұрған. Бұл – оның өнер арқылы мәңгілікке ұмтылғанын білдіретін терең символдық бейне.

III. ҚОБЫЗДЫҢ АТАСЫ

Қорқыт Атаның есімімен тығыз байланысты ең құнды мұралардың бірі – қобыз аспабы. Халық аңыздарында бұл аспапты алғаш жасап, оның үнін дүниеге әкелген де дәл Қорқыттың өзі деп айтылады. Қобыз – ішекті музыкалық аспаптардың бірі, оның үні ерекше терең әрі әсерлі келеді. Ішегі көбіне ат қылынан жасалып, ал оны ойнау үшін садаққа ұқсас ысқыш пайдаланылады. Қобыздан шыққан дыбыс адам жанына бірден әсер етіп, кейде мұңды, кейде сырлы, кейде тіпті қуанышты көңіл күйді жеткізе алады.

Қобыз тек қарапайым музыкалық құрал ғана болмаған. Ол ерте замандарда ерекше рухани мәнге ие аспап ретінде қолданылған. Бақсылар қобызды түрлі емдік рәсімдерде пайдаланып, оны рухтармен байланыс орнатудың бір құралы деп санаған. Қорқыт Атаның өзі де осы дәстүрді ұстанып, қобызды тек өнер емес, рухани тәжірибесінің бір бөлігіне айналдырғаны туралы аңыздар бар. Сондықтан да қобыз қазақ дүниетанымында киелі аспаптардың бірі ретінде бағаланып келеді.

Бүгінгі таңда қобыз тек ұлттық шеңберде ғана емес, әлемдік деңгейде де танылып отыр. Ол қазақ мәдениетінің айрықша символына айналып, халықаралық сахналарда жиі орындалуда. Қазіргі жас музыканттар бұл көне аспаптың мүмкіндіктерін кеңейтіп, оны заманауи бағыттармен үйлестіріп, жаңа музыкалық стильдер қалыптастырып жатыр. Осылайша қобыз дәстүр мен жаңашылдықтың тоғысқан тұсында өз маңызын жоғалтпай, керісінше жаңа қырынан танылуда.

IV. «ҚОРҚЫТ АТА КІТАБЫ» – ТҮРКІ ЭПОСЫНЫҢ ІНЖУ-МАРЖАНЫ

«Қорқыт Ата кітабы» (түрікше атауы – Kitab-ı Dede Korkut) – түркі халықтарының, соның ішінде оғыз жұртының ежелгі рухани мұраларының ең көрнекті үлгілерінің бірі. Бұл шығарма он екі бөлімнен тұратын жырлар жинағы болып келеді. Әрбір жырда батырлардың ерлігі, ел қорғаудағы батылдығы, сондай-ақ отбасы, салт-дәстүр, адамгершілік сияқты құндылықтар кеңінен суреттеледі. Ал Қорқыт Ата бұл туындыда тек кейіпкер ретінде емес, көбіне ақыл айтатын дана, оқиғаны түйіндейтін жырау ретінде көрінеді.

Ғалымдардың айтуынша, бұл еңбектің бізге жеткен ең көне қолжазбалары XV–XVI ғасырларға жатады. Олар бүгінде Германиядағы Дрезден кітапханасында және Ватиканда сақтаулы. Дегенмен, жырлардың мазмұны әлдеқайда ертерек, шамамен VII–IX ғасырларда қалыптасқан деген пікір бар. Осы тұрғыдан алғанда, «Қорқыт Ата кітабын» әлемдік эпостармен, мысалы, Гомердің «Илиадасымен» немесе солтүстік халықтардың сагаларымен қатар қоюға болады.

Шығармада көптеген батырлық оқиғалар баяндалады. Онда Байбөріұлы Бамсы Байрек, Қазан хан, Дерсе хан сияқты кейіпкерлердің ерліктері мен

тағдырлары суреттеледі. Әр жырда тек шайқас емес, сонымен бірге адамдық қасиеттер, адалдық, намыс, достық секілді ұғымдар да қатар өріледі.

Қорқыт Ата бұл жырларда ерекше рөл атқарады. Ол оқиғалардың соңында сөз алып, болған жағдайға баға береді, кейде жоқтау айтып, кейде бата береді. Оның айтқан ойлары өмірдің мәні, адамгершілік, өткінші дүние туралы терең толғаныстарға толы. Сол себепті бұл шығарма тек батырлар жыры ғана емес, сонымен қатар философиялық мазмұны бар құнды мұра ретінде бағаланады.

Кітап 2018 жылы ЮНЕСКО-ның "Адамзаттың материалдық емес мәдени мұрасының өкілдік тізіміне" енгізілді. Бұл шешім Әзербайжан, Түркия және Грузияның бірлескен ұсынысы негізінде қабылданды. Қазақстан да бұл мұраны өзінің рухани байлығы ретінде мойындайды.

V. ҚОРҚЫТ АТАНЫҢ ФИЛОСОФИЯСЫ ЖӘНЕ ДҮНИЕТАНЫМЫ

Қорқыт Атаның айтқан ойлары мен нақыл сөздері халық жадында ғасырлар бойы сақталып, бүгінге дейін жетті. Оның дүниетанымының негізінде адам өмірінің мәні, өлімнің заңдылығы және рухани тазалыққа ұмтылу сияқты терең мәселелер жатыр. Қорқыт адамға өлімнен қашып құтылу мүмкін емес екенін түсіндіре отырып, сонымен қатар өмірдің әр сәтін бағалауды насихаттайды.

өнерді құрметте» деген мазмұндағы ойлар соның айқын дәлелі.

Қорқыт Атаның дүниеге көзқарасында адам, табиғат және бүкіл ғарыш бір-бірімен тығыз байланыста қарастырылады. Бұл – көне шамандық түсініктерге тән көзқарас. Оның ойынша, адам табиғатпен үйлесімде өмір сүруі керек, ата-баба рухын құрметтеп, өткенді ұмытпау қажет. Осындай ұстанымдар арқылы ол рухани тепе-теңдікті сақтаудың маңызын көрсетеді. Сонымен қатар, Қорқыт ерлік, адалдық, мейірім сияқты қасиеттерді адам бойындағы ең асыл құндылықтар деп бағалаған.

Қорқыт Атаның бейнесі бақсылық дәстүрмен де тығыз байланысты. Ол тек ойшыл ғана емес, сонымен бірге ерекше қабілеті бар рухани тұлға ретінде сипатталады. Оның қобыздан шығарған әуендері жай ғана музыка емес, адамдарға күш беретін, жанын тыныштандыратын, тіпті емдік қасиетке ие дүние ретінде қабылданған. Ежелгі түсінік бойынша, бақсының үні мен аспабы арқылы адам аурудан айығып, жаман күштерден қорғана алады деп сенген. Осындай сенімдер мен аңыздар Қорқыт Атаны уақыт өткен сайын аңызға айналған ұлы тұлға ретінде таныта түсті.

VI. ҚОРҚЫТ АТА МҰРАСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ МАҢЫЗЫ

Қорқыт Атаның мұрасы бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоғалтпай, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келеді. Қазіргі таңда оның өмірі мен шығармашылығы мектеп бағдарламаларында, жоғары оқу орындарының курстарында кеңінен оқытылады. Сонымен қатар, Қорқыт туралы көптеген ғылыми зерттеулер, көркем шығармалар, пьесалар мен фильмдер дүниеге келген. Оның есімімен аталатын оқу орындары, мәдени мекемелер мен қоғамдық орындар еліміздің әр өңірінде кездеседі.

Қызылорда облысындағы Қармақшы ауданында орналасқан Қорқыт Ата кешені – еліміздегі маңызды рухани орталықтардың бірі. Алғаш рет кеңес дәуірінде салынған бұл нысан кейін жаңартылып, заманауи кейіпке енді. Кешеннің ең ерекше тұстарының бірі – қобыз пішіндес монумент. Жел соққанда одан қобыздың үніне ұқсас дыбыс шығуы бұл жердің символикалық мәнін одан әрі арттыра түседі. Сондықтан да бұл орын жыл сайын көптеген туристер мен зиярат етушілердің назарын аударады.

Қорқыт Атаның мұрасын сақтау және дәріптеу Қазақстанның мәдени саясатының маңызды бағыттарының бірі саналады. Елімізде оның атына арналған халықаралық музыкалық фестивальдар, ғылыми жиындар мен мәдени шаралар тұрақты түрде өткізіліп тұрады. Бұл тек ұлттық деңгейде ғана емес, бүкіл түркі әлемінің бірлігін нығайтуға да ықпал етеді. Қорқыт Ата осы тұрғыда ортақ тарихи тұлға, рухани байланыстың символы ретінде ерекше мәнге ие.

Бүгінгі жас ұрпақ үшін Қорқыт Ата – тек өткеннің кейіпкері емес, рухани бағдар беретін тұлға. Оның аңыздары мен жырлары арқылы жастар бойында елге деген сүйіспеншілік, адалдық, батылдық сияқты қасиеттер қалыптасады. Мектеп оқулықтарында оның өмірі мен мұрасы кеңінен қамтылып, ұлттық сана-сезімді дамытуда маңызды рөл атқарып отыр. Осылайша Қорқыт Атаның бейнесі қазақ халқының мәдени және рухани болмысының ажырамас бөлігіне айналды.

VII. ҚОРЫТЫНДЫ

Қорқыт Ата – тарих пен аңыздың қиылысында тұрған ұлы тұлға. Оның өмірі туралы нақты тарихи мәліметтер шектеулі болса да, қалдырған рухани мұрасы – қобыз, жырлар мен философиялық ойлары – ғасырлар бойы тіршілік етіп, бүгінгі күнге жетті. Қорқыт Ата тек өткеннің бейнесі ғана емес, сонымен қатар болашаққа бағыт көрсететін рухани бағдар ретінде бағаланады.

«Қорқыт Ата кітабы» адамзат мәдениетінің баға жетпес қазынасына айналған эпостық туынды. Ондағы батырлық, адалдық, достық, отбасыға деген құрмет, туған ел мен жерге деген махаббат сияқты тақырыптар бүгінгі күнде де өзектілігін сақтап отыр. Осы шығарма арқылы ежелгі түркі халықтарының тұрмысын, дүниетанымын және адамгершілік құндылықтарын заманауи оқырманға жеткізуге болады.

Қорқыт Атаны зерттеу – сонымен бірге өзімізді тану деген сөз. Оның философиялық ойлары мен өмірлік ұстанымдары арқылы біз «Біз кімбіз? Қайдан келдік? Қайда ұмтылуымыз керек?» деген сұрақтарға тереңірек жауап табамыз. Сол себепті Қорқыт Атаның мұрасы болашақ ұрпақ үшін де шексіз рухани байлық ретінде сақталып, халықтың рухани өмірінде маңызды орынға ие бола бермек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ergin, Muharrem. Dede Korkut Kitabı. Metin – Sözlük. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964. – Дрезден қолжазбасының негізгі ғылыми басылымы.
2. Sümer, Faruk; Uysal, Ahmet E.; Walker, Warren S. (eds.). The Book of Dede Korkut: A Turkish Epic. Austin: University of Texas Press, 1972. – ISBN 0-292-70787-8. [Ағылшын тіліндегі канондық аударма]
3. Kitab-i Dedem-Korkut. Dresden қолжазбасы (Mscr.Dresd.Ea.86), XVI ғ. – Сандық нұсқасы: SLUB Dresden Digital Collections. URL: https://digital.slub-dresden.de
4. Жирмунский, Виктор М. Тюркский героический эпос. Ленинград: Наука, 1974. – Түркі эпосын салыстырмалы зерттеудің іргелі еңбегі.
5. Reichl, Karl. "The Oral Tradition of the Oghuz Turks and the Book of Dede Korkut" // Oral Tradition. 2007. Vol. 22, No. 1. P. 1–20. [Peer-reviewed]
6. İslam Ansiklopedisi. "Dede Korkut." Türkiye Diyanet Vakfı. URL: https://islamansiklopedisi.org.tr/dede-korkut
7. UNESCO. "Heritage of Dede Qorqud/Korkyt Ata/Dede Korkut, epic culture, folk tales and music." Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity. Inscription No. 01399. Port Louis, Mauritius, 2018. URL: https://ich.unesco.org/en/RL/01399
8. Encyclopædia Britannica. "The Book of Dede Korkut." URL: https://www.britannica.com/topic/The-Book-of-Dede-Korkut

МРНТИ 03.20.00

ТҮГЕЛ СӨЗДІҢ ТҮБІ БІР, ТҮП АТАСЫ – МАЙҚЫ БИ

Нұргали Шалқар, Т-25-3 тобы
Ғылыми жетекші:
Тарих және археология ББББ
оқытушысы, тарих магистрі
Куланбаева Ғайни Кенжебаевна

Аңдатпа. Мақала XII-XIII ғасырларда өмір сүрген қазақ халқының төбе биі Майқы би Төбейұлының тарихи тұлғасын жан-жақты зерттейді. Зерттеуде тарихи дерекнамалар, этнографиялық материалдар және ауыз әдебиеті үлгілері кешенді пайдаланылды. Майқы бидің мемлекет басқарудағы, үш жүзді қалыптастырудағы, таңба беру дәстүріндегі рөлі сараланды. Оны айнала өрілген аңыздардың тарихи негізі ашылып, рухани

мәдениетке тигізген ықпалы зерделенді. Майқы бидің даналық сөздерінің бүгінгі маңызы да қарастырылды.

Кілт сөздер: Майқы би, үш жүз, билік дәстүрі, аңыз, мемлекеттілік.

Аннотация. Статья посвящена всестороннему изучению исторической личности Майкы бия Тобейулы, верховного бия казахского народа, жившего в XII-XIII веках. В исследовании комплексно использованы исторические источники, этнографические материалы и образцы устного народного творчества. Проанализирована роль Майкы бия в государственном управлении, формировании трех жузов и традиции раздачи тамг. Раскрыта историческая основа легенд о нем и его влияние на духовную культуру. Рассмотрена также актуальность мудрых изречений Майкы бия для современности.

Ключевые слова: Майкы бий, три жуза, судебная традиция, легенда, государственность.

Abstract. This article comprehensively examines the historical figure of Maiky bi Tobeyuly, the supreme bi of the Kazakh people who lived in the twelfth and thirteenth centuries. Historical sources, ethnographic materials, and oral literature were used in combination. The article analyzes Maiky bi's role in state governance, the formation of the Three Zhuzes, and the tradition of distributing tamgas. The historical basis of legends about him and his influence on spiritual culture are explored. The relevance of his wise sayings for contemporary society is also addressed.

Keywords: Maiky bi, Three Zhuzes, judicial tradition, legend, statehood.

Қазақ халқының тарихи жады мен рухани мұрасы өзіндік бітімі бар, заман озса да өшпейтін тұлғалармен өрілген. Ел тарихынан орын алған ұлы бабалардың есімдері халық аузында ғасырлар бойы жасай беретін мақал-мәтел, шешендік сөз, аңыз арқылы ұрпаққа жетіп отырады. Солардың ішіндегі ерекше тұлға - Майқы би Төбейұлы. Оның есімі «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы - Майқы би» деген ғасырлар асқан нақылмен мәңгіге байланысып қалған.

Майқы би тек тарихи деректерде ғана емес, халық санасында, аңыздық желіде де терең із қалдырған тұлға. Оның жасаған ісі мен айтқан сөзі, қалдырған мұрасы бүгінде де маңызын жоймай, зерттеушілер мен оқырмандарды баурап келеді. Бұл мақалада Майқы бидің тарихи өмірі, мемлекеттік қызметі, халықтың рухани өміріне тигізген ықпалы, сонымен бірге оны қоршаған аңыздық кеңістік жан-жақты зерделенеді.

Зерттеудің өзектілігі мынада: Майқы би туралы мәліметтер тарих, этнография, фольклористика аясында шашыраңқы күйде келетін. Оларды бір арнаға жинақтап, ғылыми талдау жасаудың мәні зор. Атап айтқанда, оның үш жүзді қалыптастырудағы рөлі, таңба беру дәстүрі, сот-билік мәдениетіне

қосқан үлесі бүгінгі мемлекеттік идеологияның тарихи тамырларын іздеу тұрғысынан аса маңызды.

Мақаланың мақсаты - Майқы бидің тарихи тұлғасын, оны айнала өрілген аңыздардың мазмұнын жүйелеп талдау, халық жадындағы орнын айқындау. Зерттеуде тарихи дерекнамалар, этнографиялық материалдар, ауыз әдебиеті үлгілері кешенді түрде қолданылды.

1. МАЙҚЫ БИ ТУРАЛЫ ТАРИХИ ДЕРЕКТЕР

Майқы би Төбейұлы XII-XIII ғасырлардың тоғысында, шамамен 1105-1225 жылдар аралығында ғұмыр кешкен. Дәл осы кезең Еуразия даласында аса маңызды тарихи өзгерістердің болған уақыты: Шыңғыс ханның жорықтары, Моңғол империясының қалыптасуы, дала халықтарының жаңаша саяси жүйеге енуі. Майқы би осы үдерістерге тікелей қатысқан, тарихтың бетін өзгертуге ат салысқан тұлға ретінде есте қалған.

Тарихи дерекнамалардың ішінде ең маңыздыларының бірі - ортағасырлық парсы тарихшысы Рашид-ад-диннің «Жамих-ат тауарих» атты еңбегі. Онда Майқы бидің Шыңғыс ханның сенімді адамы ретінде суреттелетіні, хан жорыққа аттанғанда ел ішіндегі бейбітшілікті, тәртіп пен заңдылықты қорғауды оның мойнына жүктейтіні жазылады. Майқы биді тек хан маңындағы дала бюрократиясының өкілі ретінде емес, ел сотының жоғары инстанциясы ретінде бейнелейтін бұл дерек оның ерекше мәртебесін дәлелдейді.

Моңғол жылнамасы «Алтын топшыда» Жошы ханның батысқа жасаған жорығы кезінде Майқы биге Моңғол әскерінің оң қанатын сеніп тапсырғаны жайлы айтылады. Оң қанаттың Дешті Қыпшақ аймағын басқарғаны белгілі. Бұл мәлімет Майқы бидің тек рухани тұлға ғана емес, қолбасы ретінде де биік орынды иеленгенін аңғартады. Жошы ханның осындай жауапты міндетті Майқы биге сеніп тапсыруы оның сол дәуірдегі беделін айқын көрсетеді.

Абайдың жазбаларында да Майқы биге қатысты деректер кездеседі. Абай: «Монғолдан Шыңғыс хан шыққанда қазақтар құтты болсынға барыпты... сол 12 кісінің бірі қазақтың Майқы би деген кісі екен» деп жазады. Бұл мәлімет Майқы бидің Шыңғысты 1206 жылы ұлы хан деп жариялаған он екі өкілдің қатарында болғанын тарихи тұрғыдан айқындай түседі. Сөйтіп, Майқы би дала саясатының ең жоғарғы деңгейінде жұмыс істеген тұлға ретінде танылып отыр.

Ел аузындағы деректерде Майқы биді 120 жасқа дейін өмір сүрген дейді. Бұл сан аңыздық та болуы мүмкін, алайда ол ұзақ ғұмыр кешіп, бірнеше буынның өкілі болғанын, ел тарихының маңызды кезеңдерінде белсенді рөл атқарғанын білдіреді. Оның ұзақ өмірі аңыздық жады үшін де сюжеттік байлықтың қайнарына айналған.

2. ТАРИХТАҒЫ ЕКІ МАЙҚЫ БИ: ШЕЖІРЕ ДЕРЕКТЕРІ

Белгілі жазушы және зерттеуші Балғабек Қыдырбекұлының пікірінше, тарихта екі Майқы болған. Бірінші Майқы XII ғасырда өмір сүрген тұлға. Ол Ұлы жүздің үйсін тайпасымен, Жалманбет ақ үйсін, жарықшақ қара үйсін, түркеш сары үйсіннің атасы Бәйдібектің ата-тегімен байланыстырылады. Бұл Майқы ел ішінде мансапты лауазым иесі болмаса да, халық жадында даналық иесі ретінде танылған.

Екінші Майқы Шыңғыс ханның заманындағы мемлекет қайраткері. Ол туа бір аяғы кем болғандықтан «майып» аталған, бірақ ақылы мен батылдығымен замандастарынан биік тұрған. Осы Майыптың он сегізінші бабасы бірінші Майқы саналады. Демек, екі тұлғаны шатастырмау маңызды: бірі рухани даналықтың иесі болса, екіншісі мемлекеттік биліктің жүргізушісі.

Жамбыл жырларында «Арғы атам Абыл, Қайыр, Бақ, Таң, Пәр, Мән» деп аталатын баба тізбегі осы Майқы бидің ата-тегімен жалғасады деп болжанады. Шежіредегі бұл ата-баба байланысы Майқы бидің ел тарихындағы орнын бірнеше буын ұзақтығымен өлшеп, оның тегінің тереңдігін аңғартады. Бүгінгі ұрпақтар арасында Майқыдан 58-60 атадан тұратындар бар деп шежіреде көрсетілген.

Шежіре деректерінде Майқы бидің ел бірлігін сақтаудағы рөлі айрықша атап өтіледі. Орманбет би өліп, ноғайлы ел бүлінгенде «Майқы тоғыз ханды қолынан отырғызған бас би болған» делінеді. Бұл оның тек даналығымен ғана емес, нақты саяси ықпалымен де тарихта із қалдырғанын байқатады.

3. МЕМЛЕКЕТ БАСҚАРУДАҒЫ РӨЛІ: ҮШ ЖҮЗДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Майқы бидің ең ірі тарихи еңбегі қазақ руларын үш жүзге бөліп ұйымдастыру болып саналады. Қазақ энциклопедиясының деректеріне сәйкес, ол ноғайлы ел бүлінгеннен кейін рулардың бір-бірімен ынтымақты болуы үшін оларды жүйелі топтарға бөлді. Үйсінді бастаған руларды Ұлы жүз, Қабанұлы Болатқожаны бастаған руларды Орта жүз, Қоғамұлы Алшынды бастаған руларды Кіші жүз деп атады.

Майқы би Алаша ханды, нақтырақ айтқанда Қызыл Арыстан деген ханның ұлы Ахметті, Ұлытауда үш жүздің ханы етіп тағайындады. Бұл шешімнің өзі Майқы бидің кең ауқымды саяси пайымы мен беделінің айқын белгісі. Жаңа ханды заңды түрде таныту, оның айналасына рулардың топтасуын ұйымдастыру нағыз мемлекет қайраткеріне тән іс болатын.

Сонымен бірге Майқы би қырық рудың таңбасын белгілеп, оларды тасқа қашатқан. Таңба руды жеке дара тануға мүмкіндік беретін, мал таңбалауда, шекараны белгілеуде, тіпті сот ісінде де пайдаланылатын таңбалық жүйе. Майқы би бұл жүйені бүкіл ел ауқымында бекітіп, таңбаларды руларының ерекшелігіне қарай бөлген: ұлыс жалауын ұстаған Үйсінге - «Жалау», ортада жүретін Арғынға - «Көз», жауға алдымен шабатын

Алшынға - «Найза». Бұл «Таңбалы тас» кейіннен «Нұра таңбасы» деп аталған.

Осы шаралардың бәрі бүгінгі тілмен айтқанда тарихи-саяси реформа болды. Майқы би руларды хаостан тәртіпке, бытыраңқылықтан бірлікке алып келді. Одан қалған мемлекеттік жүйе кейінгі ұрпақтарға мирас болып, Қазақ хандығының нығаюына іргелі негіз қалады.

4. МАЙҚЫ БИ ТУРАЛЫ АҢЫЗДАР МЕН АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ

Майқы би туралы аңыздар бірнеше желіден тұрады. Олардың бірі оның кемеңгерлігін, сөз тапқырлығын сипаттаса, екіншісі аяушылық пен кішіпейілдігін, үшіншісі болашақты болжау қасиетін суреттейді. Бұл аңыздар тек халықтық қиял жемісі емес, тарихи шындықтың поэтикалық тілге аударылған бейнесі.

Аңыздардың бірінде Майқы бидің Алаша ханды, болашақ ханды, жас кезінде тапқаны баяндалады. Аңыз желісіне сүйенсек, Қызыл Арыстан ханнан тұтқын күң ұл туады, бала тұла бойы алапеске шалдыққан. Ханның бәйбішесі оның көзін құртуды үгіттейді. Нәтижесінде баланы шешесімен бірге Сырдариядан өткізіп жіберіп, Қаратауда тастайды. Майқы бидің баласы Үйсін аң аулап жүріп, ағаш түбінде жалғыз отырған сол баланы кездестіреді. Майқы би өзі барып баламен сөйлеседі. Бала: «Ассалаумағалейкум, хан біткеннің қазығы, бұқара жұрттың азығы!» деп сәлем береді. Бұл сәлемнің өзі-ақ баланың хандыққа лайық тұлға екенін аңғартады. Майқы би оны аулына ертіп барып, өкіл бала етіп алады, той жасайды. Бала өскен соң оны Ұлытауға жіберіп, ел ханы болуына батасын береді. Сөйтіп, Алаша хан деп аталған тұлғаның тағдыры Майқы бидің көрегендігімен байланысады.

Екінші бір аңызда Шыңғыс пен Майқы бидің жастық шағы суреттеледі. Жас Шыңғыс аң аулап жүріп, таудан аяғы мертігеді. Оны іздеп жүрген жігіттер тауып, арбаға мінгізеді. Майқы да «Екі ақсақ бірге отырайық» деп арбаға мінеді. Шыңғыстың үйіне жеткенде билер «Кім бірінші кіреді?» деп таласа кетеді. Сол сәтте Майқы: «Арбаға жегілген өгіз есік алдында қалып, оны айдаған адам үйге кірмеуші ме еді?» дейді. Бұл тапқырлыққа Шыңғыс риза болып, Майқыны жас болса да бас би деп таниды.

Г.Н. Потанин «Қазақ-қырғыз және алтай ертегілері мен аңыз әңгімелері» еңбегінде осыған ұқсас аңызды зерттеп жазған. Бұл аңыздың тек қазақ ортасында ғана емес, кеңірек аймақта да тараған болуы оның тарихи негізі барлығын аңғартады. Аңыздың географиялық кеңістігі оның мазмұнындағы тарихи шынайылықтың бір көрінісі ретінде бағаланады.

Тағы бір аңыз желісінде Майқы биді өлімінен кейін де ел ескергені суреттеледі. Бір жолы дауды шешуге жиналған билер ұзақ таласып, ешқайсысы бірінің сөзін алмайды. Сонда отырған ақсақал орнынан тұрып: «Сендер несіне таусыласыңдар? Бұл кешегі Майқы би жарықтық айтып кеткен жарғы сөздері ғой» дейді. Осы тарихи сәт «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы - Майқы би» деген мақалдың шынайы негізін аңғартады.

5. МАЙҚЫ БИ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ БИЛІК ДӘСТҮРІ

Майқы би қазақ билік дәстүрінің негізін қалаушы тұлғалардың бірі. Оның аузынан шыққан нақыл сөздер кейіннен рулық дауларды шешуде, хан жарлықтарын негіздеуде, халықтық заңгерлік ойдың бастауы ретінде қолданылып келді. «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді» деген сөзі бүгінгі ұжымдық шешімдер мен демократиялық мәдениеттің ең алғашқы тамырларының бірі ретінде бағаланады.

Майқы бидің билік философиясы халықтық мемлекеттілік ұғымының негізіне ену сипатына ие. «Ханның биі ақылды болса, қара жерден кеме жүргізеді» деген нақыл билік пен ақыл-парасаттың ажырамас байланысын, заңды биліктің халық мүддесіне сай болуы керектігін айқын жеткізеді. «Би екеу болса, дау төртеу болады» деген нақылы болса саяси бытыраңқылыққа қарсы тұрған, бірлікті жоғары бағалаған дала философиясының айнасы.

Ел тарихында Майқы биден басталған шешендік, билік дәстүрі кейінгі Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би сияқты ұлы билердің мектебіне ұласты. Олар да дала заңын, халықтық әдет-ғұрып нормаларын, «Жеті жарғыны», жинақтап, ел ішіндегі тәртіпті сақтаудың беделді тетігіне айналдырды. Осы дәстүрлі сабақтастықта Майқы би шежіре тілімен айтқанда түп атасы болып танылады.

Майқы бидің даналық сөздерінің маңыздылығы тек ескі заман үшін ғана емес. Бүгінгі құқықтық мемлекет, азаматтық қоғам, тәуелсіз сот жүйесі туралы айтылған идеяларда да осы дала даналарының нақылдарының ізі бар. Демократиялық институттардың тамырын іздегенде қазақ халқының тарихи тәжірибесіне, Майқы биден жеткен дана сөздерге жүгіну заңды ғылыми тәсіл саналады.

6. МАЙҚЫ БИ МҰРАСЫНЫҢ МӘДЕНИ МАҢЫЗЫ

Майқы би мұрасы бірнеше деңгейде бағаланады. Бірінші деңгей - тарихи: оның мемлекет қалыптастырудағы, үш жүзді бекітудегі, таңба беру дәстүрін жүйелеудегі нақты рөлі. Бұл деңгейде Майқы би дала мемлекеттілігінің іргесін қалаған саяси реформатор ретінде көрінеді.

Екінші деңгей - рухани-мәдени: оның айтқан нақыл сөздері, билік туралы ой-пікірлері кейінгі ұрпақтың санасын қалыптастырды. Шешендік өнердің, дала заңының, ауызша тарихтың табиғи бөлігіне айналды. Бұл деңгейде Майқы би рухани тәрбиенің қайнар көзі болып танылады.

Үшінші деңгей - аңыздық-поэтикалық: Майқы туралы аңыздардың өзі халықтың ұжымдық шығармашылығының ерекше үлгісі. Оны зерттеу халықтың тарихи санасын, мифологиялық ойлауын, батыр мен дана бейнесіне деген көзқарасын ашып береді. Бұл деңгейде Майқы би халықтық эпостың жасалуына негіз болған тарихи тұлға ретінде бағаланады.

Татар, башқұрт, қарақалпақ, өзбек халықтарының да Майқы биді «бас биіміз» деп санауы оның мәдени ықпалының қазақ ортасынан шығып кеткенін дәлелдейді. Бұл жайт Майқы бидің тек бір ұлттың ғана емес, кеңірек

жетісу мен дешті даласы халықтарының ортақ рухани кеңістігінің бейнесі екенін аңғартады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Майқы би Төбейұлы XII-XIII ғасырлардың тоғысында өмір сүрген, тарихи да, аңыздық та тұрғыдан аса маңызды тұлға. Ол Шыңғыс ханның ел ішіндегі сенімді биі болып, ел тәртібін сақтаған; оң қанатты бастаған жауынгер болған; рулардың бас биі ретінде үш жүздің негізін қалаған; қырық рудың таңбасын тасқа қашатып, ел жадына «Таңбалы тасты» мирас еткен қайраткер. Тарихи дерекнамалар мен ауыз әдебиеті материалдарының бірлігі Майқы бидің кемеңгерлігі мен батылдығын, болашақты болжау қасиетін, сөз тапқырлығын нанымды суреттейді. Оның даналық сөздері - «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді», «Ханның биі ақылды болса, қара жерден кеме жүргізеді» - бүгінге дейін өзектілігін жоймаған, ұлттық қазынаның асыл үлгілері.

«Түгел сөздің түбі бір, түп атасы - Майқы би» деген мақал бекер туған жоқ. Ол ел санасында Майқы бидің ерекше орнын бекіткен, сол орынды ғасырлар бойы сақтап келген ұжымдық жадының куәлігі. Майқы би халыққа тек тарихи тұлға ретінде ғана емес, адалдықтың, білімнің, әділеттің символы ретінде де мирас болып қалды.

Болашақ зерттеулер Майқы би туралы деректерді тереңірек жинастырып, оны кешенді монографиялық зерттеуде жан-жақты ашуды міндетке алса, бұл ұлттық тарихнаманың елеулі олқылығын толтырар еді. Бұл мақала сол мақсатқа қарай жасалған бір қадам ретінде бағаланса, мақсат орындалғаны.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қыдырбекұлы Б. Майқы би: тарих және аңыз. - Алматы: Жазушы, 2005. - 180 б.
2. Рашид-ад-дин. Жамих-ат тауарих. - Москва: Наука, 1952. - 248 б.
3. Қазақ Совет энциклопедиясы. - Алматы: ҚСЭ бас редакциясы, 1978. - 7-т. - 523 б.
4. Абай Құнанбайұлы. Қара сөздер. - Алматы: Жазушы, 1993. - 320 б.
5. Потанин Г.Н. Казахско-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. - Санкт-Петербург, 1916. - 410 б.
6. Алтын топшы (Моңғол жылнамасы). - Ұлаанбаатар: Шинжлэх ухааны академи, 1990. - 196 б.
7. Мұқанов С. Халық мұрасы. - Алматы: Қазақстан, 1974. - 280 б.

ҒТАМР 14.35.09

LINGUOCULTURAL ASPECTS OF HUMOR IN THE ENGLISH LANGUAGE

Акимбек Қарақат Алтынбекқызы
Қорқыт Ата университеті ҚУ
АТ-25-1 оқу тобының студенті,
Есембекова Шырынкул
ғылыми жетекші, педагогика
ғылымдарының магистрі
«Шетел тілдері және аударма» ББББ

Аңдатпа. Бұл мақалада ағылшын тіліндегі әзілдің лингвомәдени ерекшеліктері қарастырылады. Әзіл тек көңіл көтеру құралы ғана емес, сонымен қатар халықтың мәдениеті мен дүниетанымын көрсететін маңызды тілдік құбылыс болып табылады. Зерттеу барысында ағылшын әзілінің түрлері, тілдік құралдары және мәдени контекстегі рөлі талданады. Сонымен қатар, қазіргі заманда әлеуметтік желілердегі әзіл формалары да сипатталады.

Кілт сөздер: әзіл, лингвомәдениет, ағылшын тілі, сарказм, ирония, сөз ойыны, мәдениет, коммуникация, әлеуметтік желілер.

Аннотация. В данной статье рассматриваются лингвокультурные особенности юмора в английском языке. Юмор является не только средством развлечения, но и отражением культуры и мировоззрения народа. Анализируются основные виды юмора, его языковые особенности и роль культурного контекста. Также рассматриваются современные формы юмора в социальных сетях.

Ключевые слова: юмор, лингвокультура, английский язык, сарказм, ирония, игра слов, культура, коммуникация, социальные сети.

Annotation. This article examines the linguocultural aspects of humor in the English language. Humor is not only a form of entertainment but also a reflection of culture and worldview. The study analyzes the main types of humor, their linguistic features, and the role of cultural context. It also considers modern forms of humor in social media.

Keywords: humor, linguoculture, English language, sarcasm, irony, wordplay, culture, communication, social media.

Әзіл – адамдар арасындағы қарым-қатынастың маңызды бөлігі болып табылады. Ол коммуникацияны жеңілдетіп қана қоймай, адамдарды жақындастырып, әлеуметтік байланысты нығайтады. Әзіл арқылы адамдар өз ойларын жанама түрде жеткізіп, күрделі немесе жағымсыз жағдайларды жұмсарта алады. Сонымен қатар, әзіл эмоциялық шиеленісті азайтып, қарым-қатынас барысында қолайлы атмосфера қалыптастыруға ықпал етеді.

Ағылшын тіліндегі әзіл ерекше лингвистикалық және мәдени сипатқа ие. Ол көбінесе сөз ойынына, ирония мен сарказмға, сондай-ақ астарлы мағынаға негізделеді. Мұндай ерекшеліктер ағылшын тілді қоғамның мәдениеті мен дүниетанымын көрсетеді. Әзіл тек тілдік құбылыс емес, ол белгілі бір халықтың тарихи тәжірибесімен, салт-дәстүрімен және әлеуметтік нормаларымен тығыз байланысты [1, 36 б].

Сондықтан ағылшын тіліндегі әзілді толық түсіну үшін тек тілдік білім жеткіліксіз. Онымен қатар мәдени контекстті, ұлттық ерекшеліктерді және коммуникативтік нормаларды білу қажет. Әсіресе, әртүрлі мәдени орта өкілдері арасындағы қарым-қатынаста әзілді дұрыс қабылдау маңызды, себебі бір мәдениетте қалыпты саналатын әзіл басқа мәдениетте түсініксіз немесе орынсыз болуы мүмкін.

Қазіргі жаһандану жағдайында және цифрлық технологиялардың дамуы кезеңінде әзілдің рөлі одан әрі арта түсті. Әлеуметтік желілер мен интернет платформалар арқылы әзіл жаңа формаларға ие болып, халықаралық деңгейде таралуда. Бұл өз кезегінде лингвомәдени зерттеулердің өзектілігін арттырып, әзілді тіл мен мәдениеттің өзара байланысын зерттеудің маңызды нысанына айналдырады [3, 78 б].

- Ағылшын тіліндегі әзіл бірнеше негізгі түрге бөлінеді және олардың әрқайсысы өзіндік тілдік әрі мәдени ерекшеліктерімен сипатталады. Бұл әзіл түрлері көбінесе сөйлеушінің ниеті мен коммуникативтік жағдайға байланысты қолданылады.

Сарказм – кері мағынада айтылатын өткір әзіл түрі. Ол көбінесе сын айту немесе келемеждеу мақсатында қолданылады. Сарказмда айтылған сөздің тура мағынасы мен шынайы мағынасы бір-біріне қарама-қарсы келеді.

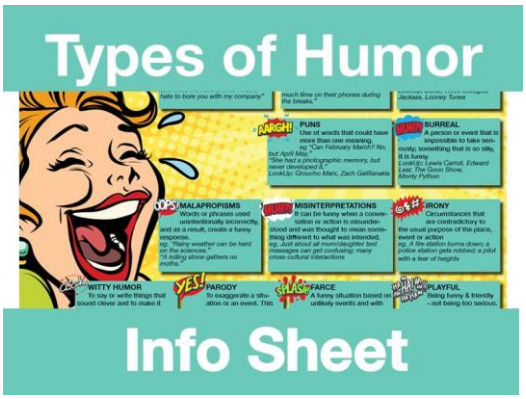
Мұндай әзілді дұрыс түсіну үшін тыңдаушы контексті және сөйлеу интонациясын ескеруі қажет.

Ирония – күтілген нәтиже мен нақты жағдайдың арасындағы айырмашылыққа негізделген әзіл түрі. Ирония көбінесе астарлы мағына арқылы беріледі және сөйлеушінің ойын жанама түрде жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл тәсіл ағылшын мәдениетінде кең таралған және әдебиетте де жиі қолданылады.

Сөз ойыны (pun) – сөздердің көпмағыналылығы немесе дыбыстық ұқсастығы негізінде жасалатын әзіл. Мұндай әзілде бір сөз немесе тіркес бірнеше мағынада қолданылып, тыңдаушыда күлкі тудырады. Сөз ойыны ағылшын тілінің лексикалық байлығын көрсетеді және оны түсіну үшін тілдік білімнің жоғары деңгейі қажет.

Құрғақ әзіл (dry humor) эмоциясыз, сабырлы түрде жеткізіледі және көбінесе британдық мәдениетке тән. Мұнда әзілдің мазмұны мен оны жеткізу тәсілі арасында қарама-қайшылық байқалады: сөйлеуші ешқандай эмоция білдірмей, өте байсалды түрде күлкілі ой айтады.

Сонымен қатар, ағылшын әзілінде гипербола (әсірелеу), пародия және сатира сияқты қосымша түрлер де кездеседі. Бұл түрлер қоғамдағы құбылыстарды сын тұрғысынан көрсетуге бағытталған. Жалпы алғанда, ағылшын әзілінің әртүрлілігі оның тілдік икемділігі мен мәдени тереңдігін айқындайды [2, 115 б].

- Ағылшын тіліндегі әзілдің лингвистикалық ерекшеліктері оның құрылымдық және семантикалық күрделілігімен сипатталады. Әзілді қалыптастыруда тілдің әртүрлі деңгейлері – фонетикалық, лексикалық, грамматикалық және прагматикалық құралдар маңызды рөл атқарады.

Ағылшын әзілінде омонимдер мен көпмағыналы сөздер жиі қолданылады. Бір сөздің бірнеше мағынаға ие болуы немесе дыбысталуы бірдей, бірақ мағынасы әртүрлі сөздердің болуы әзілдің негізін құрайды. Мұндай тәсіл сөз ойыны арқылы жүзеге асады және тыңдаушыдан белгілі бір деңгейдегі тілдік дайындықты талап етеді [5]..

Идиомалар мен фразеологиялық тіркестер де әзіл жасауда маңызды құрал болып табылады. Олар көбінесе тура мағынада емес, ауыспалы мағынада

қолданылатындықтан, күтпеген мағыналық эффект туғызады. Кейбір жағдайларда идиомаларды тура мағынада қолдану арқылы да күлкілі жағдайлар пайда болады.

Интонация мен сөйлеу ырғағы да әзілдің дұрыс қабылдануына тікелей әсер етеді. Бір сөйлем әртүрлі интонациямен айтылғанда, оның мағынасы өзгеріп, әзілдік реңкке ие болуы мүмкін. Әсіресе сарказм мен иронияны жеткізуде интонацияның рөлі өте маңызды.

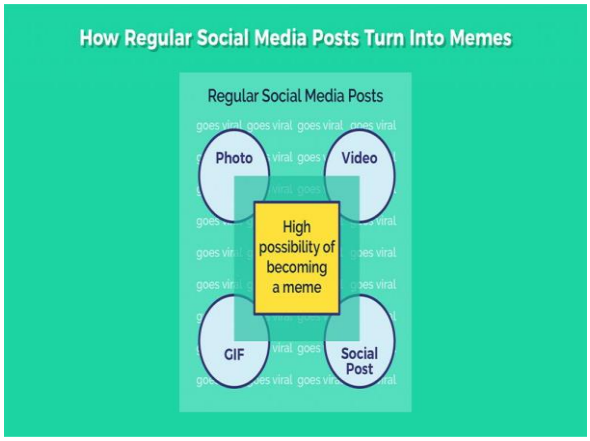
Контекст пен прагматика әзілді түсінудің негізгі шарттарының бірі болып табылады. Әзіл көбінесе белгілі бір жағдайға, мәдени ортаға немесе алдын ала белгілі ақпаратқа негізделеді. Егер тыңдаушы осы контекстті білмесе, әзілді түсінбеуі мүмкін. Сондықтан әзілді дұрыс қабылдау үшін тек тілдік білім ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік және мәдени білім де қажет.

Сонымен қатар, грамматикалық құрылымдар мен синтаксистік тәсілдер де әзіл жасауда қолданылады. Мысалы, сөйлем құрылымын әдейі өзгерту немесе күтпеген сөз тәртібін қолдану арқылы комикалық әсерге қол жеткізуге болады.

Жалпы алғанда, ағылшын тіліндегі әзілдің лингвистикалық ерекшеліктері оның көпқабатты құрылымымен және тілдік құралдардың үйлесімді қолданылуымен сипатталады. Бұл ерекшеліктер әзілді тек көңіл көтеру құралы емес, сонымен қатар күрделі тілдік және мәдени құбылыс ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

- Қазіргі уақытта әзілдің дамуына әлеуметтік желілер үлкен әсер етеді. Әсіресе YouTube, TikTok, Instagram және Twitter платформаларында әзіл кең таралған [4].

Ағылшын тіліндегі әзіл – тіл мен мәдениеттің байланысының айқын көрінісі. Оны түсіну үшін тек тілдік білім ғана емес, мәдени контекстті де білу қажет. Қазіргі цифрлық заманда әзіл жаңа деңгейге көтеріліп, халықаралық коммуникацияда маңызды рөл атқарады.

Қорытындылай келе, ағылшын тіліндегі әзіл – бұл тек көңіл көтеру құралы ғана емес, сонымен қатар тіл мен мәдениеттің терең байланысын көрсететін

күрделі лингвомәдени құбылыс. Әзілдің табиғаты оның құрылымында, тілдік құралдарында және қолданылу контекстінде көрініс табады. Сарказм, ирония, сөз ойыны және құрғақ әзіл сияқты түрлер ағылшын халқының ойлау ерекшелігін, мәдени мінез-құлқын және коммуникация стилін айқын бейнелейді.

Ағылшын әзілін түсіну үшін тек грамматикалық немесе лексикалық білім жеткіліксіз, себебі көптеген әзілдер мәдени контекстке, тарихи ерекшеліктерге және әлеуметтік нормаларға негізделеді. Сондықтан тіл үйренушілер үшін мәдени компонентті меңгеру – тілдік құзыреттіліктің маңызды бөлігі болып табылады. Бұл тұрғыда лингвомәдениет ұғымы үлкен рөл атқарады, өйткені ол тіл мен мәдениеттің өзара байланысын түсіндіреді.

Сонымен қатар, қазіргі заманғы цифрлық технологиялар мен әлеуметтік желілердің дамуы әзілдің жаңа формаларының пайда болуына ықпал етті. Мемдер, қысқа видеолар және онлайн контент ағылшын тіліндегі әзілдің таралуын жылдамдатып, оны жаһандық деңгейге шығарды. YouTube, TikTok, Instagram және Twitter сияқты платформаларда әзілдің жаңа түрлері кеңінен қолданылады, бұл оның интеркультурлық коммуникациядағы маңыздылығын арттырады [6].

Жалпы алғанда, ағылшын тіліндегі әзіл – тілдік шеберлік пен мәдени білімнің тоғысқан нүктесі. Ол адамдар арасындағы қарым-қатынасты жақсартып қана қоймай, мәдениеттер арасындағы түсіністікті арттырады. Сондықтан әзілді зерттеу лингвистика, мәдениеттану және коммуникация салалары үшін маңызды ғылыми бағыттардың бірі болып қала береді.

Пайдаланылған әдебиеттер мен интернет көздері:

1. Attardo, S. Linguistic Theories of Humor (1994)
2. Raskin, V. Semantic Mechanisms of Humor (1985)
3. Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language (2003)

Интернет ресурстар:

4. YouTube – https://www.youtube.com
5. TikTok – https://www.tiktok.com
6. Instagram – https://www.instagram.com

МРНТИ 14.35.09

VIRTUAL REALITY AS A TOOL FOR LEARNING ENGLISH AND ITS DEVELOPMENT PROSPECTS

Жақсыбай Ақнұр Мұратқызы
Қорқыт ата атындағы ҚУ
ИС -25-2 оқу тобының студенті,
Үйсінбаева Есенкүл Бағдатқызы
ғылыми жетекші**,**
педагогика ғылымдарының магистрі
“Шетел тілдері және аударма” БББ

Аңдатпа. Бұл мақалада ағылшын тілін үйренуде виртуалды шындық (VR) технологияларын қолдану мәселесі қарастырылады.Білім беру жүйесінің цифрландырылуымен және оқушылардың тілдік дағдыларын дамытуға тиімді әдістерді іздеумен байланысты. Негізгі мақсаты – VR технологиясының ағылшын тілін оқытудағы рөлін анықтау және оның даму перспективаларын қарастыру. Мұғалімдермен сұхбат жүргізіліп, оқушылар арасында сауалнама алынды. Нәтижесінде оқушылардың 60%-ы VR арқылы оқытуды қызықты әрі тиімді деп бағалады. Сонымен қатар, ағылшын тілін үйренуге арналған VR-ойын жобасы ұсынылды, онда оқушылар виртуалды ортада қарым-қатынас жасап, тапсырмаларды орындау арқылы speaking, listening, reading және writing дағдыларын дамыта алады. Зерттеу нәтижелері VR технологиясының оқушылардың мотивациясын арттырып, оқу процесін интерактивті ететінін көрсетті, бірақ техникалық қиындықтар да бар.

Кілт сөздер: виртуалды шындық, ағылшын тілі, білім беру, мотивация, тілдік дағдылар

Аннотация. В данной статье рассматривается использование технологий виртуальной реальности (VR) в обучении английскому языку. Актуальность темы связана с цифровизацией образования и необходимостью повышения эффективности формирования языковых навыков. Главный цель – изучить роль VR в обучении английскому языку и определить перспективы её развития.Было проведены интервью с учителями и анкетирование учащихся, результаты которого показали, что 60% респондентов положительно относятся к использованию VR. Особое внимание уделяется на VR-игры для изучения английского языка, в которой обучающиеся взаимодействуют в виртуальной среде, выполняют задания и развивают навыки говорения, аудирования, чтения и письма. Результаты показывают, что VR повышает мотивацию и делает обучение более интерактивным, однако существуют технические и организационные ограничения.

Ключевые слова: Русский: виртуальная реальность, английский язык, обучение, мотивация, языковые навыки

Abstract. This article examines the use of Virtual Reality (VR) technologies in learning English. The relevance of the study is related to the digitalization of education and the need to improve the development of language skills. The main purpose is to analyze the role of VR in English language learning and to explore its development prospects.An interview was conducted with English teachers and a survey among students, which showed that 60% of respondents have a positive attitude toward VR-based learning. Special attention is given to a VR-based game designed for learning English, where students interact in a virtual environment, complete tasks, and develop speaking, listening, reading, and writing skills. The results indicate that VR increases motivation and makes learning more interactive, although technical limitations still exist.

Keywords: Virtual Reality, English learning, immersion, speaking skills, digital education

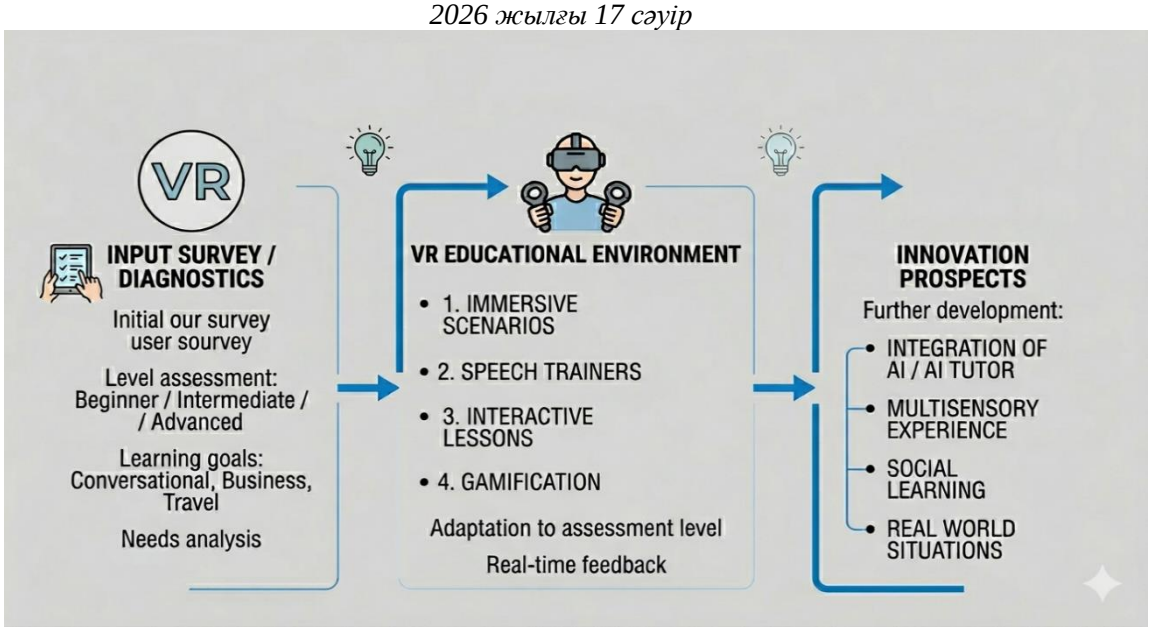
In the modern globalized world, the English language plays a crucial role in communication, education, and professional development. It is widely used in science, technology, and international cooperation. Therefore, improving the effectiveness of English language learning is one of the main tasks of modern education. However, traditional methods of teaching English are not always effective. In many cases, students focus on grammar and theoretical knowledge rather than practical communication. As a result, they may understand the language but experience difficulties in real-life communication, especially in speaking and listening.

One of the key problems is the lack of a natural language environment. Students rarely have opportunities to practice English in real situations, which leads to low motivation and fear of making mistakes. This problem is especially actually in non-English-speaking countries.

Virtual Reality (VR) technologies offer a possible solution to this issue. VR creates immersive environments where students can interact, communicate, and complete tasks in English. According to research, immersive technologies significantly improve engagement and learning outcomes [1].

The relevance of this study is related to the rapid development of digital technologies and their integration into education, including in Kazakhstan.

The purpose of this article is to study Virtual Reality as a tool for learning English and to analyze its development prospects.

Virtual Reality is a computer-generated environment that simulates real or imaginary worlds and allows users to interact with them in real time. The key feature of VR is immersion, which creates a sense of presence. VR systems include headsets, controllers, and sensors that provide visual and auditory interaction. These technologies allow users to experience realistic environments and actively participate in them. Researchers define VR as an interactive and immersive system that enhances learning through experience rather than passive observation. In recent years, VR has been activelly used in different fields, including medicine, engineering, and especially education. One of the most promising directions is learning foreign languages, particularly English. Learning English through Virtual Reality creates a unique environment where students are not only passive learners but active participants of the educational process. VR technologies allow students to communicate, solve problems, and complete tasks in a virtual world, which significantly increases motivation and engagement. Unlike traditional learning methods, VR provides real-life situations, helping students improve their speaking, listening, and communication skills [2].

The use of Virtual Reality in Education is becoming increasingly popular. VR allows students to experience situations that are difficult or impossible to recreate in real life, such as historical events or scientific experiments. In education, VR is considered an innovative tool because it increases student engagement and motivation. It transforms learning into an interactive process. Studies show that VR-based learning can improve understanding and retention of information due to immersive experiences. In Kazakhstan, the development of digital education creates opportunities for the implementation of VR technologies in schools and universities. Purpose of the work: to study the role of Virtual Reality in learning English and its development prospects.

To achieve this goal, the following tasks were set:

1. to study the concept of Virtual Reality;
2. to analyze the use of VR in education;
3. to study the role of VR in learning English;
4. to conduct interviews with English teachers;
5. to conduct a survey among pupils and students;
6. to develop a VR-based game project for learning English;
7. to analyze the advantages and disadvantages of VR learning[3].

Virtual Reality plays an important role in learning English because it creates a realistic language environment.

Development of language skills

Speaking:

VR allows students to communicate in real-time situations, such as ordering food, traveling, or working in a team. This helps overcome fear and improves fluency.

Listening:

Students are exposed to natural speech in VR environments, which improves their ability to understand different accents and contexts.

Reading:

Learners interact with texts such as instructions, menus, and dialogues within virtual environments.

Writing:

Students complete tasks that require written responses, helping improve grammar and sentence structure.

Immersion and real-life simulation

VR creates situations such as:

- airports
- hotels
- interviews
- teamwork tasks

This makes learning practical and effective. VR is an effective tool for learning English, but it should be used together with traditional learning methods. [4,5].

Three English teachers were interviewed. All of them agreed that VR is a promising tool.

They highlighted:

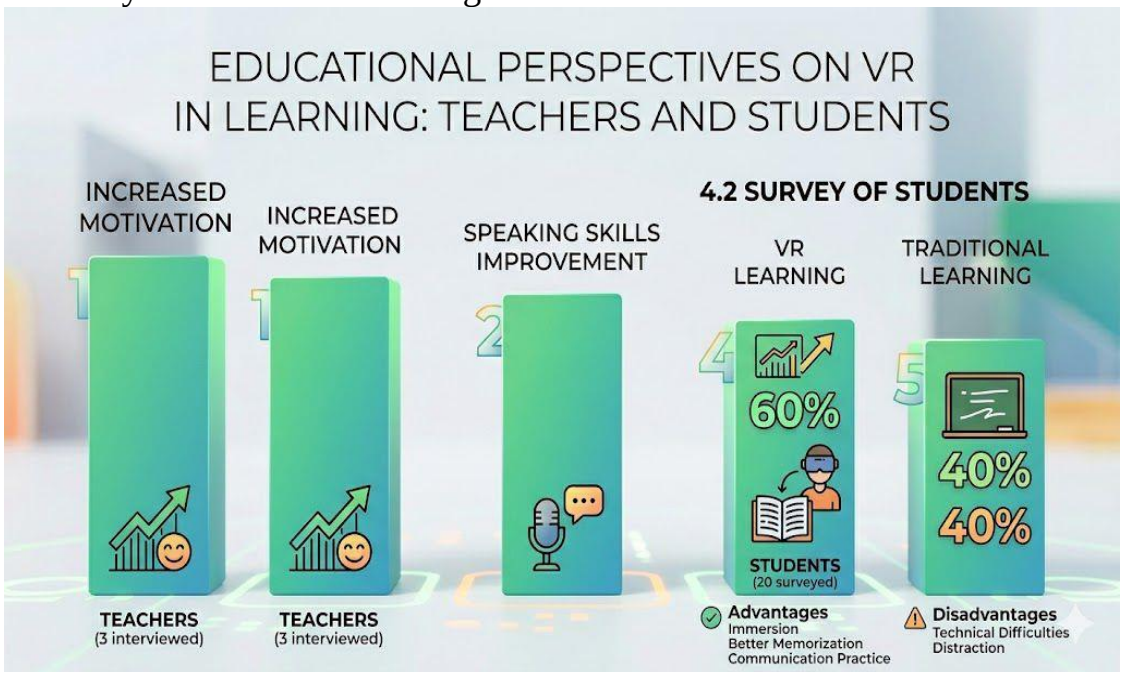
- increased motivation
- improvement of speaking skills
- interactive learning environment

However, they also mentioned:

- lack of equipment
- technical problems
- need for teacher training

Survey of Students

A survey was conducted among 20 students.

Results:

- 60% prefer VR learning
- 40% prefer traditional learning

In conclusion, Virtual Reality is a promising tool for learning English. It improves speaking, listening, reading, and writing skills and increases motivation. Virtual Reality technologies open new opportunities for learning and make the educational process more interactive and effective. The use of VR allows students to immerse themselves in a language environment, communicate, and solve problems in real time. This significantly improves their speaking and communication skills. However, technical limitations still exist. Thus, VR should be used as a supplementary tool alongside traditional methods.

References, list of used sites

1. Radianti, J., Majchrzak, T., Fromm, J., Wohlgenannt, I. “A systematic review of immersive virtual reality applications for higher education.” Education and Information Technologies. 2020.

2. Makransky, G., Petersen, G. B.“Immersive virtual reality and learning: A meta-analysis.” Educational Psychology Review. 2019.

3. Parmaxi, A. “Virtual reality in language learning: A systematic review.” 2020.

4. Sun, L., Song, X. The effectiveness of virtual reality for K-12 foreign language learning: A systematic review. Frontiers in Psychology. 2025.

5. Merchant, Z. et al. “Effectiveness of virtual reality-based instruction.” Computers & Education. 2014.

6.https://en.wikipedia.org/wiki/Virtual_reality

7.https://en.wikipedia.org/wiki/Virtual_reality_in_education

8.https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2020.575337/full

9.https://www.sciencedirect.com/topics/computer-science/virtual-reality

10.https://www.edutopia.org/article/using-virtual-reality-education

GRNTI 14.35.09

CONTEXTUAL VOCABULARY LEARNING: DEVELOPING LEARNERS’ LEXICAL COMPETENCE WITHOUT TRANSLATION

Орынбасарова Айдана Мейрханқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
АЯ-22-3 оқу тобының студенті,
Ибрагимова Эльмира Айтхожаевна
Шетел тілдері және аударма ББВ
аға оқытушысы, г.ғ.м.

Abstract. This article investigates the effectiveness of contextual vocabulary learning in developing learners’ lexical competence without translation. Three pre-intermediate university students participated in a small-scale experiment involving a short story and pre-/post-tests. The findings revealed that exposure to new words within meaningful contexts improved vocabulary understanding and long-term retention. The study highlights that contextual learning fosters learner autonomy, motivation, and deeper lexical processing essential for real communication.

Keywords: contextual vocabulary learning, lexical competence, vocabulary acquisition, translation-free approach, foreign language learning

Аңдатпа. Бұл мақалада шет тілін оқытудағы контекстке негізделген сөздік қорды меңгертудің тиімділігі зерттеледі. Зерттеу барысында pre-intermediate деңгейіндегі үш университет студенті қатысып, жаңа сөздердің мағынасын мәтін контекстінен түсіну тәжірибесінен өтті. Нәтижелер көрсеткендей, контекст арқылы жұмыс істеу аудармасыз сөздік білімін тереңдетіп, есте сақтауды жақсартты. Контекстуалды тәсіл студенттердің дербестігін арттырып, шынайы қарым-қатынасқа қажетті лексикалық құзыреттілікті қалыптастырды.

Кілт сөздер: сөздік қорды оқыту, контекстуалды оқу, лексикалық құзыреттілік, аудармасыз әдіс, шет тілін меңгеру

Аннотация. В статье рассматривается эффективность контекстуального обучения лексике для формирования лексической компетенции без перевода. В эксперименте приняли участие три студента университета уровня pre-intermediate, которые определяли значения новых слов из контекста прочитанного текста. Результаты показали, что работа с контекстом способствует лучшему пониманию и запоминанию слов. Данный метод развивает самостоятельность обучающихся и укрепляет навыки использования лексики в реальном общении.

Ключевые слова: обучение лексике в контексте, лексическая компетенция, усвоение словаря, безпереводной метод, изучение иностранного языка

Introduction. The following section provides the theoretical foundation for the study on contextual vocabulary learning and its role in developing learners' lexical competence without translation. It explores the essential importance of vocabulary in mastering a foreign language, the concept of communicative and lexical competence, and the limitations of translation-based instruction.

A review of previous research highlights that vocabulary is not simply a list of words to memorize but a complex network of meanings, associations, and contextual uses. Therefore, successful language learning depends not only on memorizing definitions but also on understanding how words function within authentic communication.

The section concludes with an overview of contextual vocabulary learning (CVL) as an approach that aligns with communicative and cognitive principles of modern pedagogy. By presenting vocabulary in meaningful contexts, this approach fosters deeper comprehension, long-term retention, and greater learner autonomy.

1. Theoretical Background

1.1 The Role of Vocabulary in Foreign Language Learning

Vocabulary is the core component of language acquisition because words carry meaning and make communication possible. Without an adequate vocabulary, learners cannot comprehend texts or express ideas accurately. Grammar provides the structure, but vocabulary supplies the content that enables learners to describe the world, share opinions, and interact meaningfully [1, 2].

According to Alqahtani [1], vocabulary knowledge underpins all areas of language competence and strongly influences learners' overall proficiency. Students with rich vocabulary read faster, understand more, and communicate more effectively. However, many language classrooms still rely on outdated translation-based practices, where learners memorize lists of words with their native-language equivalents. Although this method may help short-term recall, it rarely contributes to long-term retention or contextual understanding [3].

Meaningful learning takes place when words are encountered repeatedly in authentic contexts [4]. Context-based instruction allows learners to integrate new

vocabulary into their existing knowledge, improving comprehension and active usage. For pre-intermediate university learners, such contextual exposure is essential because it develops their ability to infer meaning, promotes independent reading, and supports smoother progression toward academic literacy.

1.2 Communicative and Lexical Competence

The communicative approach in language teaching shifted the focus from rule memorization to meaningful use. Canale and Swain [5] defined communicative competence as the ability to use language appropriately in real situations. Vocabulary plays a crucial role in this model: it supports grammatical accuracy, sociolinguistic adaptability, and discourse coherence. Without sufficient vocabulary, learners cannot express ideas precisely or understand contextual nuances [6].

Lexical competence extends beyond knowing dictionary meanings. Lewis [7] and Nation [8] emphasize that it includes understanding collocations, idioms, and the natural association of words within discourse. For instance, native-like expressions such as *plan* or *take a break* illustrate how vocabulary knowledge involves recognizing patterns rather than isolated words. Laufer [9] adds that lexical competence also encompasses the ability to infer meaning from context, select appropriate usage, and apply words flexibly in new situations.

In this sense, vocabulary teaching should aim not only at expanding word lists but also at cultivating learners' sensitivity to contextual and semantic relations among words. As learners become aware of these relationships, they improve both receptive (understanding) and productive (speaking, writing) skills.

1.3 Translation-Based Vocabulary Instruction: Limitations

Despite its long tradition, translation-based vocabulary instruction has significant pedagogical limitations. Cook [10] and Rouhani & Modarresi [11] point out that this method focuses primarily on equivalence between the target and native languages, encouraging learners to process new words through their L1. Such reliance narrows attention to literal meaning and prevents learners from engaging with the linguistic and contextual cues that shape understanding in the target language.

One of its major drawbacks is *superficial learning*. When students memorize direct L2–L1 pairs, they often fail to grasp how words function in context or combine with others. This leads to mechanical learning and poor recall [3]. Another limitation lies in the absence of deeper cognitive engagement: since translation provides ready-made meanings, learners bypass analysis of morphology, syntax, or discourse clues [12]. As a result, their inference skills remain weak, and they struggle to interpret unfamiliar words in authentic materials.

Moreover, translation-based learning cannot reflect differences in connotation, register, or usage frequency between languages. A single native-language equivalent may not capture the range of meaning a word carries in

English, causing confusion when learners try to apply it independently. Consequently, heavy dependence on translation reduces students' lexical flexibility and prevents them from forming associations necessary for long-term lexical growth [13].

1.4 Contextual Vocabulary Learning

Contextual Vocabulary Learning (CVL) offers a cognitively deeper and more communicative alternative. In this approach, words are introduced through authentic texts or situations where learners derive meaning from the surrounding context, grammar, and prior knowledge. Research by Krashen [14], Frantzen [15], and Nation [8] has shown that vocabulary learned through context is remembered longer and used more accurately because learners actively construct meaning.

When encountering an unknown word, learners use syntactic, semantic, and situational clues to infer its meaning. For example, in the sentence *The desert was arid, with almost no rainfall throughout the year*, the phrase "no rainfall" helps deduce the meaning of *arid* as "dry." Such inferencing fosters engagement with language structure and enhances comprehension.

CVL not only develops vocabulary knowledge but also strengthens reading skills, analytical thinking, and learner autonomy. By drawing on linguistic context rather than direct translation, students engage in deeper processing, which leads to stronger memory connections and better retention [8; 15].

For pre-intermediate university students, contextual vocabulary learning is especially beneficial. It allows them to acquire words naturally through reading and discussion, reduce reliance on L1, and connect vocabulary with real communication.

2. Practical Part

2.1 Research Design

This practical study aimed to investigate how contextual vocabulary learning contributes to the development of learners' lexical competence without translation. The experiment followed a simple pre-test/post-test design. The teaching material was a short narrative text titled *"The Dog Who Came to Stay,"* which contained several unfamiliar verbs used in meaningful contexts.

The participants were three university students majoring in different fields. Their language proficiency level was pre-intermediate, which made them suitable for this type of vocabulary-focused activity, as they could understand basic English texts but still developing their lexical range.

The selected target vocabulary consisted of six verbs and key nouns found in the story: *to wag, to follow, to offer, to pay, and rescue centre.* A Google Form was used for both stages of the test to ensure consistent and organized data collection.

The dog who came to stay.

Last summer, Matthew and Fiona went on holiday to Spain. They stayed in a small cottage. One day, Matthew went for a long walk. He found a dog! It was lost! It was a stray dog. It wagged its tail. It followed Matthew home. Fiona liked the dog and she gave it some food. It ate the food very quickly. It sat down outside their front door. At 10 pm, it was cold. Fiona let the dog inside. It sat beside her on the sofa. It was a girl dog. They gave her a name – Hilda. Hilda stayed in the cottage with them. Six days later, it was time to go home. Back to England! Fiona took Hilda to a dog rescue centre. Sadly, they had no place for Hilda. But, they offered to help! They transported Hilda to England, to Fiona and Matthew's house. Fiona and Matthew paid the dog rescue people a fee. The fee was £500.

Now, Hilda lives with Matthew and Fiona! She sleeps on the bed and eats Pedigree Chum and nice dog biscuits. Matthew takes her for a long walk every day and she sits on Fiona's knee in the evenings. Matthew and Fiona love Hilda and Hilda loves them.

Сурет 1 – Text taken from the internet in order to work with vocabulary in it.

2.2 Procedure

The experiment included three stages:

Stage 1 – Pre-test (Without Context):

Participants completed a Google Form containing the target words and were asked to provide Kazakh or Russian translations based solely on their prior knowledge or guesswork. No context or dictionary assistance was given at this point.

Stage 2 – Contextual Reading Task:

The students then read the story *"The Dog Who Came to Stay."* Each of the target words appeared in the text naturally (e.g., *the dog wagged its tail; they offered to help*). Learners were encouraged to infer the meanings of these words based on the context and overall situation in the story.

Stage 3 – Post-test (With Context):

After completing the reading task, participants filled out the same Google Form again. This time, they relied on contextual information from the text to refine or correct their previous answers.

2.3 Results and Analysis

The results showed a clear improvement in the students' understanding of the target vocabulary after contextual exposure.

In the pre-test, several entries indicated uncertainty or confusion. For instance, *to follow* was sometimes defined as "қарау," and *to offer* was misinterpreted as unrelated actions. However, after reading the story, all three participants significantly improved their answers, correctly identifying the meanings such as *to wag* – "ары-бері қозғалту," *to follow* – "артынан еру," *to offer* – "ұсыну," and *fee* – "төлемақы."

Quantitatively, the Google Form data demonstrated that all participants achieved high accuracy in the post-test stage, with most scoring 5 out of 6 correct answers. This consistent result supports the hypothesis that contextual learning positively affects vocabulary comprehension even among learners at the pre-intermediate level.

Отметка времени	Баллы	Аты-жөніңіз	To wag	To follow	Rescue centre	To offer	Fee
06.04.2026 19:43:41	5 / 6	Omirtay DaQuaaa	ары бері қозғалту	артынан еру	құтқару орталығы	ұсыну	төлемақы
06.04.2026 19:43:57	4 / 6	Исаев Бақдәулет	ары бері қозғалту	қарау	құтқару орталығы	ұсыну	төлемақы
06.04.2026 19:44:48	1 / 6	Мейрамов Алишер	ары бері қозғалту	қарау	жөндеу орталығы	құлау	аяқ
06.04.2026 19:55:06	5 / 6	DaQuaaa	ары бері қозғалту	артынан еру	құтқару орталығы	ұсыну	төлемақы
06.04.2026 19:55:18	5 / 6	Исаев Бақдәулет	ары бері қозғалту	артынан еру	құтқару орталығы	ұсыну	төлемақы
06.04.2026 19:56:21	4 / 6	Мейрамов Алишер	көрсету	артынан еру	құтқару орталығы	ұсыну	төлемақы

Сурет 2 – Fluctuation of the students' answers before and after working with the text (answers at the top were given before reading the text)

Conclusion. The results of this small-scale study confirm that contextual vocabulary learning is a powerful strategy for improving learners' lexical competence without relying on translation. When pre-intermediate university students encountered new words in meaningful contexts, they were able to infer and retain word meanings more effectively.

The comparison between pre- and post-test results showed noticeable improvement, demonstrating that context encourages deeper cognitive processing of vocabulary. Such engagement with authentic language helps learners develop stronger associations and improve long-term memory retention.

Furthermore, this approach promotes learner autonomy and motivation, as students actively construct meaning from the text rather than passively memorizing word lists.

In conclusion, the experiment provides practical evidence that context-based vocabulary learning is an efficient and engaging method for teaching foreign language learners. Implementing similar contextual activities—such as short stories, reading tasks, or multimedia-based exercises—can help pre-intermediate learners expand their vocabulary and confidence in using new lexical items in real communication.

References

1. Alqahtani M. The Importance of Vocabulary in Language Learning and How to Be Taught // *International Journal of Teaching and Education.* – 2015. – Т. 3, № 3. – С. 21–34.
2. Richards J. C. The Role of Vocabulary Teaching // *TESOL Quarterly.* – 1980. – Т. 14, № 3. – С. 409–432.

3. Schmitt N. *Researching Vocabulary: A Vocabulary Research Manual.* – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010. – 266 с.
4. Webb S., Nation P. *How Vocabulary Is Learned.* – Oxford: Oxford University Press, 2017. – 224 с.
5. Canale M., Swain M. Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing // *Applied Linguistics.* – 1980. – Т. 1, № 1. – С. 1–47.
6. Richards J. C., Schmidt R. *Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics.* – 4th ed. – London: Routledge, 2013. – 656 с.
7. Lewis M. *The Lexical Approach: The State of ELT and the Way Forward.* – Hove: Language Teaching Publications, 1993. – 200 с.
8. Nation I. S. P. *Learning Vocabulary in Another Language.* – 2-nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2013. – 552 с.
9. Laufer B. The Lexical Plight in Second Language Reading // In Coady J., Huckin T. (Eds.) *Second Language Vocabulary Acquisition.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – С. 20–34.
10. Cook G. *Translation in Language Teaching: An Argument for Reassessment.* – Oxford: Oxford University Press, 2010. – 216 с.
11. Rouhani H., Modarresi G. Translation-Based Vocabulary Instruction in EFL Contexts: Pedagogical Challenges and Possibilities // *Iranian Journal of Language Teaching Research.* – 2023. – Т. 11, № 2. – С. 45–58.
12. Craik F. I. M., Lockhart R. S. Levels of Processing: A Framework for Memory Research // *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior.* – 1972. – Т. 11, № 6. – С. 671–684.
13. McCarthy M., O'Dell F. *English Collocations in Use.* – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 192 с.
14. Krashen S. We Acquire Vocabulary and Spelling by Reading: Additional Evidence for the Input Hypothesis // *Modern Language Journal.* – 1989. – Т. 73, № 4. – С. 440–464.
15. Frantzen D. Factors Affecting How Students Learn Vocabulary from Context // *Foreign Language Annals.* – 2003. – Т. 36, № 4. – С. 467–478.

ҒТАМР (МРНТИ) 14.35.07

TASK-BASED LANGUAGE TEACHING (TBLT): IMPLEMENTING REAL-WORL TASKS IN ENGLISH LANGUAGE EDUCATION

Аубакир Айша Бауыржанқызы
Қорқыт ата Қызылорда университеті, Ая-22-5 оқу тобының студенті
Ибрагимова Эльмира Айтхожаевна
Ғылыми жетекші, Шетел тілдері және аударма ББББ аға оқытушысы, г.ғ.м.

Аңдатпа. Бұл ғылыми жұмыста Task-Based Language Teaching (TBLT) әдісінің ағылшын тілін меңгеруші оқушылардың сөздік қорын және коммуникативтік дағдыларын дамытудағы рөлі қарастырылады. Зерттеу барысында мектеп оқушыларымен тәжірибелік сабақ жүргізіліп, тапсырмаға негізделген оқыту арқылы жаңа сөздерді нақты өмірлік жағдайларда қолдану мүмкіндігі берілді. Нәтижесінде, оқушылардың жаңа лексиканы қолдану қабілеті артып, сөйлеу мен жазу барысында сенімділігі жоғарылағаны байқалды. Зерттеу TBLT әдісінің тіл үйретуде тиімді және оқу бағдарламасына енгізуге қолайлы тәсіл екенін дәлелдейді.

Кілт сөздер: тапсырмаға негізделген оқыту, сөздік қорды дамыту, коммуникативтік дағдылар, жазбаша және ауызша сөйлеу, оқу бағдарламасына интеграция

Аннотация. В данной научной работе рассматривается роль метода Task-Based Language Teaching (TBLT) в развитии словарного запаса и коммуникативных навыков у изучающих английский язык. В ходе эксперимента был проведен урок с использованием заданий, основанных на реальных коммуникативных ситуациях. Это позволило учащимся применять новую лексику в практическом контексте. Результаты показали, что у студентов улучшилась способность использовать слова в речи и письме, а также повысилась уверенность в общении. Исследование подтверждает эффективность TBLT как современного и применимого подхода в образовательной программе.

Ключевые слова: обучение на основе задач, развитие словарного запаса, коммуникативные навыки, письменная и устная речь, интеграция в учебную программу

Abstract. This study examines the role of Task-Based Language Teaching (TBLT) in developing vocabulary and communicative competence among learners

of English as a foreign language. The experiment involved a lesson-based implementation with secondary school students, where task-oriented activities were designed to simulate real-life communication and encourage the practical use of newly learned vocabulary. The findings revealed that students demonstrated improved ability to use target vocabulary in both speaking and writing tasks, as well as increased confidence in communication. The results also indicate that meaningful, context-based tasks contribute to better vocabulary retention and active language use. Overall, the study confirms that TBLT is an effective and practical approach for enhancing language skills and can be successfully integrated into the existing English language curriculum.

Keywords: Task-based language teaching (TBLT), vocabulary development, communicative competence, writing and speaking skills, curriculum integration

Introduction. Task-Based Language Teaching (TBLT) has developed as a principled pedagogical framework within communicative language teaching (CLT), grounded in second language acquisition (SLA) research emphasizing interaction, meaning-focused communication, and learner engagement (Ellis, 2003; Long, 2015). Unlike traditional form-based approaches such as Grammar-Translation or Presentation–Practice–Production (PPP), which prioritize controlled manipulation of linguistic structures, TBLT organizes instruction around meaningful, goal-oriented tasks that simulate real-world language use.

In many EFL classrooms, learners demonstrate grammatical knowledge in isolated exercises but experience difficulty applying this knowledge spontaneously in authentic communicative contexts. This gap between declarative knowledge and procedural performance highlights the need for task-oriented instruction that integrates input, interaction, and output within meaningful activities. TBLT addresses this need by positioning tasks as the central unit of curriculum design and classroom practice.

Within a task-based framework, learners engage in activities such as problem-solving, information exchange, role-play, and collaborative projects. These tasks require communicative negotiation, strategic language use, and outcome-oriented performance. Through structured phases—pre-task, task execution, and post-task reflection—TBLT supports fluency development while maintaining opportunities for attention to form. Thus, language learning becomes an interactive, cognitively engaging process rather than a sequence of decontextualized drills.

Institutional Constraints and the Implementation of Task-Based Language Teaching in Curriculum-Driven Contexts

While the real-world orientation and needs-based principles of Task-Based Language Teaching (TBLT) constitute central theoretical foundations of the approach (Long, 2015; Ellis, 2003), the practical implementation of task-based pedagogy is often shaped by institutional realities. In many educational systems, particularly in centralized EFL contexts across Asia and Central Asia, national

curricula are strictly regulated, textbooks are government-approved, and assessment frameworks are standardized. Under such conditions, teachers are expected to follow prescribed syllabi, leaving limited flexibility for independent curriculum redesign or comprehensive needs analysis (Dao & Newton, 2021). Theoretically, TBLT emphasizes systematic needs analysis as a foundation for syllabus design, ensuring alignment between instruction and learners' communicative requirements (Long, 2005; Long, 2015; Serafini, Lake, & Long, 2015). Needs analysis allows curriculum developers to identify target tasks and design pedagogical tasks accordingly. However, in many state-controlled educational systems, teachers do not have authority to modify curriculum objectives or replace mandated textbooks. Consequently, while needs analysis remains a foundational principle in theory, its direct application at the classroom level may not always be feasible. This tension is particularly evident in Asian educational contexts characterized by centralized policy structures and high-stakes examination systems. For example, research in Vietnam demonstrates that although national reforms promote communicative and task-based instruction, teachers must implement government-issued textbooks within rigid curricular frameworks (Dao & Newton, 2021). Similarly, studies in Japan indicate that teachers often adapt task-based principles within textbook-based instruction rather than implementing fully independent task-designed syllabi (Harris, 2018). These findings suggest that TBLT implementation frequently occurs within institutional constraints rather than through complete curricular transformation. The challenge of centralized curriculum systems is not unique to Asia but is especially visible in EFL contexts where English is taught as a foreign language with limited instructional time and strong exam orientation. Critics have argued that task-based approaches may conflict with traditional educational cultures, teacher-centered expectations, and examination-driven systems (Carless, 2004; Swan, 2005; Bruton, 2005). However, such criticisms often assume that TBLT represents a rigid methodological model rather than a flexible pedagogical framework. As Ellis (2009, 2017) emphasizes, there is no single way to implement TBLT, and adaptations are both possible and necessary to accommodate diverse instructional contexts. From this perspective, the central issue shifts from curriculum reconstruction to pedagogical adaptation. Instead of replacing existing syllabi, teachers can integrate task-based principles into mandated textbooks. Textbook activities may serve as a basis for task transformation, enabling teachers to reinterpret controlled exercises as communicative tasks. This approach aligns with hybrid or modular conceptualizations of TBLT, which recognize that task-based and structure-focused elements may coexist within the same program (Ellis, 2017, 2019; Johnson, 2009). Such integration also reflects broader theoretical developments in second language acquisition research. Interactionist perspectives emphasize that language development is facilitated through meaningful interaction, negotiation of meaning, and output production (Long, 1996; Mackey, 2012). Tasks create opportunities for these processes even when embedded within prescribed

curricular materials. Therefore, communicative engagement can still occur without abandoning institutional requirements. Furthermore, learner-centered principles remain compatible with curriculum-driven environments. As discussed in Section 1.2, learner-centeredness does not necessarily imply complete decentralization of curriculum authority; rather, it involves active learner participation, interaction, and responsibility within instructional activities (Nunan, 2002; Benson, 2002). Even in contexts where content is predetermined, teachers can design classroom interactions that promote collaboration, reflection, and communicative engagement. In this sense, learner-centeredness operates at the level of pedagogy, not solely at the level of syllabus design. The distinction between curriculum as plan and curriculum as action (Nunan, 2004) is particularly relevant here. While national syllabi represent the planned curriculum, classroom implementation depends on teachers' interpretations and decisions. Research shows that teachers frequently mediate, adapt, or reinterpret curriculum directives in response to contextual realities (Carless, 2004; Harris, 2018). Consequently, the effectiveness of TBLT does not depend exclusively on the formal structure of the syllabus but on how teachers operationalize task-based principles in practice. In curriculum-constrained systems, therefore, TBLT implementation can be conceptualized as a process of alignment rather than replacement. Teachers may:

- Adapt textbook exercises into communicative tasks
- Sequence activities to increase interactional complexity
- Incorporate reflection stages into lessons
- Use pair and group work to enhance negotiation of meaning
- Maintain alignment with national standards while emphasizing task completion

This adaptive approach is consistent with empirical findings suggesting that task-based instruction can function effectively in diverse contexts when appropriately modified (Ellis, 2017; Long, 2015). It also supports the view that TBLT is not inherently incompatible with teacher-centered or exam-oriented systems, but rather requires context-sensitive implementation strategies. Therefore, in contrast to positioning needs analysis as the central practical problem of TBLT, this study conceptualizes institutional implementation constraints as the primary challenge. In many Central Asian and similar EFL contexts, curriculum frameworks cannot be fundamentally altered by individual teachers. Instead, innovation must occur within existing structures. The present research accordingly investigates how task-based principles can be integrated into government-prescribed textbooks and classroom instruction without violating curricular requirements. By focusing on pedagogical adaptation rather than curriculum redesign, this study contributes to the growing body of research emphasizing flexible interpretations of TBLT (Ellis, 2009; Harris, 2018; Dao & Newton, 2021). It further supports the argument that task-based pedagogy can coexist with structured syllabi, particularly within hybrid or modular models of instruction (Ellis, 2019; Johnson, 2009). Ultimately, TBLT should be understood not as a rigid

methodological system, but as a principled framework capable of functioning across diverse institutional and cultural environments.

Lesson-Based TBLT Implementation and Its Integration into the English Language Curriculum

1. Research Purpose and Participants

The purpose of this experimental study was to investigate the effectiveness of Task-Based Language Teaching in improving students' vocabulary usage and communicative competence, as well as to explore its potential for integration into the existing English language curriculum.

The study was conducted at Ybyrai Ulttyq Mektebi and involved 20 participants from the 10th grade. The students' English proficiency level was approximately pre-intermediate. While students demonstrated basic grammatical knowledge, they experienced noticeable difficulties in vocabulary use, particularly in productive skills such as speaking and writing.

2. Research Design

The study followed a three-stage design: a pre-experimental diagnostic assessment, a lesson-based TBLT implementation, and a post-experimental evaluation through task performance and student feedback.

The lesson was designed based on the framework proposed in Doing Task-Based Teaching by Dave Willis and Jane Willis, emphasizing meaning-focused instruction, learner interaction, and real-life communicative tasks.

Importantly, the lesson was not created as an isolated activity but was adapted from the existing Grade 10 English curriculum unit (Reading for Pleasure), demonstrating how TBLT can be effectively integrated into standard classroom practice

3. Experimental

3.1 Pre-Experiment Stage

Before the implementation of the TBLT lesson, a diagnostic pre-test was conducted using a Google Form. The test consisted of 20 questions, including 10 grammar-based and 10 vocabulary-based items.

The results indicated that while students possessed basic grammatical knowledge, the majority experienced difficulties with vocabulary. Students relied heavily on simple lexical items and struggled to express ideas more precisely.

Additionally, qualitative responses revealed that students considered speaking to be the most challenging skill. This difficulty was largely attributed to limited vocabulary knowledge, confirming that lexical competence was a key barrier in communication.

3.2 Experimental Stage (Lesson-Based TBLT Implementation)

The experimental stage consisted of a Task-Based Language Teaching lesson focused on the topic Reading for Pleasure. The aim was to develop students' ability to use descriptive vocabulary related to books and literature (e.g., fascinating, thrilling, imaginative, informative, relaxing).

The lesson followed the TBLT framework:

Pre-Task Phase

Students were engaged in a warm-up discussion about their reading habits and preferences. This stage activated prior knowledge and introduced the lesson topic in a meaningful way.

Task Cycle

Task 1 (Listing Task):

Students listed popular books and described them using adjectives. At this stage, they mainly used basic vocabulary such as interesting and boring, highlighting their lexical limitations.

Language Focus:

The teacher introduced new target vocabulary, and students collaboratively inferred meanings. This promoted active learning and deeper processing of vocabulary.

Task 2 (Personalization):

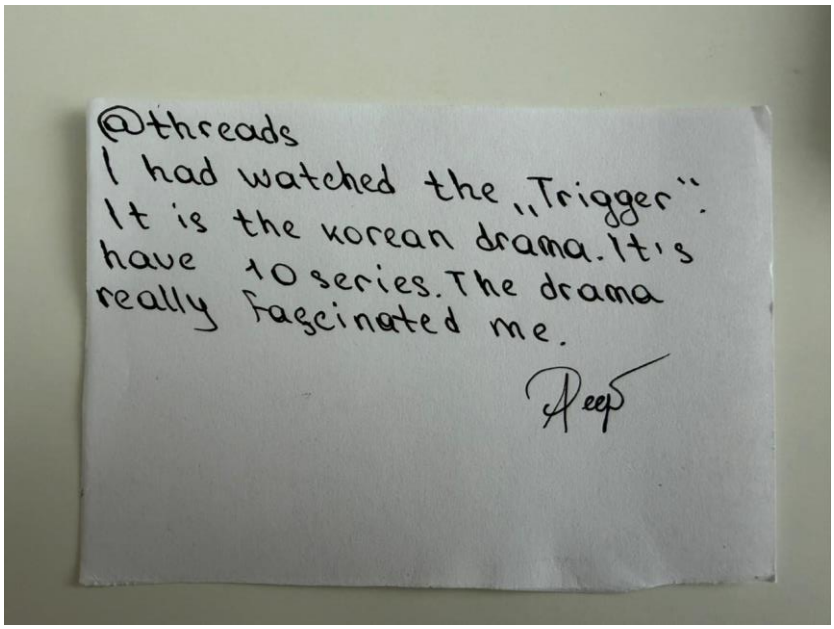
Students answered personalized questions using the new vocabulary, which helped connect language to their own experiences.

Main Task (Real-Life Communication):

Students wrote a social media-style post reviewing their favorite book. This task simulated authentic communication and required active use of newly learned vocabulary.

Students then presented their work to the class, reinforcing both speaking and writing skills.

Picture 2 – Image of Learner Contributions in Task-Based Language Learning

Post-Task Phase

Students engaged in peer discussion, shared their work, and provided feedback on each other's vocabulary use. This stage supported reflection and consolidation of learning.

3.3 Post-Experiment Stage

The effectiveness of the lesson was evaluated through observation of student performance and collection of feedback.

The analysis showed that approximately 80% of students successfully incorporated the target vocabulary into their written tasks. Students demonstrated increased confidence and a greater ability to use descriptive language appropriately.

Additionally, feedback results indicated that approximately 90% of students responded positively to the lesson. They reported that the tasks were engaging, practical, and closely related to real-life communication, which made learning more meaningful.

4. Results and Discussion

The findings demonstrate that the implementation of Task-Based Language Teaching had a positive impact not only on students' vocabulary development but also on their overall communicative competence.

Students showed clear improvement in their ability to use vocabulary in context, moving from basic word usage to more varied and appropriate lexical choices. The task-based structure encouraged active participation and meaningful interaction, which contributed to better retention of new vocabulary.

From a pedagogical perspective, the study also highlights the potential of integrating TBLT into the existing English language curriculum. Since the lesson was adapted directly from a standard textbook unit, it demonstrates that TBLT does not require a complete restructuring of the curriculum. Instead, traditional lessons can be transformed into task-based formats that promote real-life language use.

Furthermore, the results suggest that TBLT enhances student motivation and engagement. The use of authentic, relatable tasks—such as writing social media posts—allowed students to see the practical value of language learning.

Overall, this lesson-based implementation confirms that TBLT is not only effective for improving language skills but also feasible and beneficial as a regular instructional approach within the school curriculum.

Conclusion. This study set out to examine the effectiveness of Task-Based Language Teaching as a lesson-based instructional approach for improving students' vocabulary use and communicative competence. The findings indicate that the implementation of a structured TBLT lesson had a measurable positive impact on learners' ability to use target vocabulary in meaningful contexts.

The results demonstrated that students moved beyond passive recognition of lexical items and began to actively apply newly acquired vocabulary in both written and spoken tasks. The high percentage of successful vocabulary use in the

post-task stage suggests that task-based activities facilitate deeper processing and retention of language compared to traditional form-focused instruction. In addition, the positive student feedback highlights the role of authentic, real-life tasks in increasing motivation and engagement.

From a pedagogical perspective, one of the most significant contributions of this study lies in demonstrating the practicality of integrating TBLT into the existing English language curriculum. The lesson was adapted directly from a standard textbook unit, confirming that task-based instruction does not require extensive curriculum redesign. Instead, it can be incorporated through the transformation of conventional exercises into communicative, meaning-focused tasks.

Furthermore, the findings support the view that TBLT promotes not only linguistic development but also learner autonomy and confidence. By engaging students in interactive and purposeful activities, the approach creates opportunities for learners to experiment with language, take risks, and develop communicative competence in a supportive environment.

In conclusion, the study provides evidence that lesson-based TBLT implementation is both effective and feasible in secondary school contexts. It is recommended that educators consider incorporating task-based strategies into regular classroom practice to enhance vocabulary acquisition and promote meaningful language use. Future research may further explore the long-term effects of TBLT integration and its impact on other language skills across different proficiency levels.

References:

1. Amini, F., & Susanti, A. (2024). Chat GPT: Enhancing students' writing skills for EFL students in descriptive text. *International Journal of Research and Innovation in Social Science*, *VIII*(X), 2273–2285. https://doi.org/10.47772/ijriss.2024.8100195

2. Diasamidze, L., & Tedoradze, T. (2024). Enhancing ESL students' writing skills through natural language processing model Chat GPT. *The Eurasia Proceedings of Educational and Social Sciences*, 230–238. https://doi.org/10.55549/epess.818

3. Farsia, L., & Sarair, S. (2023). Exploring writing challenges faced by students: Strategies for enhancing writing skills in the writing class. In *Proceedings of the 1st International Conference on Education, Science, Technology and Health (ICONESTH 2023)*, Universitas Bina Bangsa Getsempena, Banda Aceh, Indonesia, December 12–14, 2023. https://doi.org/10.46244/iconesth.vi.265

4. Kalla, D., & Smith, N. (2023). Study and analysis of Chat GPT and its impact on different fields of study. *Zenodo (CERN European*

Organization for Nuclear Research). https://doi.org/10.5281/zenodo.7767675

5. Nauryzbayeva, A. (2024). ChatGPT as the linguo-creative resource for teaching English language. *Bulletin of the Karaganda University Pedagogy Series*, *11329*(1), 169–174. https://doi.org/10.31489/2024ped1/169-174

6. Rao, P. S. (2017). Developing writing skills among the EFL/ESL learners. *Research Journal of English (RJOE)*, *2*(3), 52–58. Oray's Publications. http://www.rjoe.org.in/vol2issue3/10parupalli.pdf

7. Satya Sri Durga, M., & Kumar, C. B. (2019). Strategies of academic writing in English. *JRSP-ELT*, *3*(13). Retrieved from https://www.academia.edu/39338027/Strategies_of_Academic_Writing_in_English

8. Selvaraj, M., & Aziz, A. A. (2019). Systematic review: Approaches in teaching writing skill in ESL classrooms. *International Journal of Academic Research in Progressive Education and Development*, *8*(4). https://doi.org/10.6007/ijarped/v8-i4/6564

9. View of enhancing writing skills through Chat GPT: A literature review. (n.d.). Retrieved from https://proceeding.unesa.ac.id/index.php/pijcu/article/view/4450/1250

Tajik, A. (2025, January 9). Exploring the role of AI-driven dynamic writing platforms in improving EFL learners' writing skills and fostering their motivation. Research Square. https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-5788599/v1

ҒТАМР (МРНТИ) 14.35.09

ЦИФРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫ АРҚЫЛЫ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ДЕРБЕСТІГІН ДАМЫТУ

Рүстем Қымбат Мұратқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
ШТ-24-1ж оқу тобының студенті,
Усенова Гулнур Сагидуллаевна
аға оқытушы, гуманитарлық ғылымдар магистрі

Аңдатпа. Бұл мақалада цифрлық білім беру ресурстары арқылы білім алушылардың танымдық дербестігін дамыту мәселесі қарастырылады. Тіл үйренуге арналған онлайн және офлайн платформалардың (интерактивті қосымшалар, білім беру сайттары) білім алушылардың өзіндік оқу әрекеті мен оқу мотивациясын арттырудағы рөлі талданады. Сонымен қатар, цифрлық ресурстардың жеке оқу траекториясын қалыптастыру және рефлексия жасау

дағдыларын дамытудағы мүмкіндіктері сипатталады. Мақалада онлайн және офлайн платформалардың артықшылықтары мен шектеулері салыстырылып, оларды тиімді қолданудың педагогикалық шарттары ұсынылады. Зерттеу нәтижелері цифрлық технологияларды мақсатты қолдану білім алушылардың танымдық белсенділігін арттыратынын көрсетеді.

Кілт сөздер: цифрлық білім беру, танымдық дербестік, тіл үйрену, онлайн платформалар, офлайн ресурстар.

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема развития познавательной самостоятельности обучающихся с помощью цифровых образовательных ресурсов. Анализируется роль онлайн и офлайн платформ (интерактивных приложений, образовательных сайтов) в повышении учебной мотивации и организации самостоятельного обучения. Описываются возможности цифровых ресурсов для формирования индивидуальной образовательной траектории и развития рефлексивных навыков. Проводится сравнительный анализ преимуществ и ограничений онлайн и офлайн платформ для изучения языков. Результаты исследования показывают, что целенаправленное использование цифровых технологий способствует активизации познавательной деятельности обучающихся.

Ключевые слова: цифровое образование, познавательная самостоятельность, изучение языков, онлайн платформы, офлайн ресурсы.

Abstract. This article examines the development of learners' cognitive independence through digital educational resources. The role of online and offline platforms (interactive applications, educational websites) in enhancing learning motivation and self-directed learning is analyzed. The potential of digital resources for building individual learning trajectories and developing reflective skills is described. A comparative analysis of the advantages and limitations of online and offline language learning platforms is presented. The findings demonstrate that the purposeful use of digital technologies increases learners' cognitive activity.

Keywords: digital education, cognitive independence, language learning, online platforms, offline resources.

Өзектілігі. Қазіргі заманғы білім беру жүйесі жаһандық цифрландыру үдерісінің ықпалымен түбегейлі өзгерістерге ұшырауда. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуы, интернет желісінің кең таралуы және мобильді құрылғылардың қолжетімділігі білім беру үдерісін ұйымдастырудың жаңа формалары мен әдістерін қалыптастырды [1]. Цифрлық білім беру ресурстары (ЦБР) бүгінгі таңда жоғары оқу орындарында, мектептерде және қосымша білім беру жүйесінде кеңінен қолданылуда. Бұл ресурстар білім алушыларға дәстүрлі оқулықтармен шектелмей, көптеген ақпарат көздеріне еркін қол жеткізуге, өздігінен білім алуға және танымдық белсенділігін арттыруға мүмкіндік береді [2].

Алайда цифрлық ресурстардың мол болуы оларды тиімді пайдалану мәселесін туындатады. Көптеген зерттеулер көрсеткендей, білім алушылардың цифрлық сауаттылығы мен танымдық дербестігінің даму деңгейі әртүрлі, ал

цифрлық ресурстарды ретсіз қолдану керісінше, ақпараттық шамадан тыс жүктемеге, беткі қабат білім алуға және оқу мотивациясының төмендеуіне әкелуі мүмкін [3].

Танымдық дербестік – бұл жеке тұлғаның өз бетінше білім алуға, ақпаратты іздеуге, талдауға, синтездеуге, бағалауға және практикалық міндеттерді шешуге қабілеттілігін сипаттайтын күрделі интегративті сапа [4]. Танымдық дербестіктің дамуы білім алушылардың өз оқу әрекетін жоспарлау, мақсат қою, оқу нәтижелерін бақылау және бағалау, қажет болған жағдайда оқу стратегиясын түзету сияқты метатанымдық дағдыларды меңгеруімен тығыз байланысты [5].

Зерттеу мақсаты – цифрлық білім беру ресурстарын қолдану арқылы білім алушылардың танымдық дербестігін дамытудың теориялық негіздерін анықтау, практикалық әдістемесін әзірлеу және оның тиімділігін эксперименттік түрде тексеру.

Зерттеу міндеттері:

1. «Танымдық дербестік» ұғымының мазмұнын ашу, оның құрылымы мен даму кезеңдерін анықтау.
2. Цифрлық білім беру ресурстарының классификациясын жасау және олардың танымдық дербестікті дамытудағы әлеуетін сипаттау.
3. Онлайн және офлайн платформалардың артықшылықтары мен шектеулерін салыстырмалы талдау.
4. Цифрлық ресурстар арқылы білім алушылардың танымдық дербестігін дамытудың педагогикалық шарттарын анықтау.
5. Эксперименттік жұмыс барысында ұсынылған әдістеменің тиімділігін тексеру.

Зерттеу әдістері: теориялық (әдебиеттерге шолу, талдау, синтез, жіктеу, жалпылау), эмпирикалық (педагогикалық бақылау, сауалнама, тестілеу, педагогикалық эксперимент), статистикалық (сандық және сапалық нәтижелерді өңдеу).

Зерттеу жұмысының нысаны – білім беру үдерісінде цифрлық ресурстарды пайдалану арқылы білім алушылардың танымдық дербестігін дамыту процесі. Зерттеу пәні – цифрлық білім беру ресурстарының білім алушылардың танымдық дербестігін дамытуға арналған педагогикалық әдістер.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

1. Танымдық дербестіктің теориялық негіздері

1.1. «Танымдық дербестік» ұғымының мәні мен құрылымы

Педагогикалық психология мен дидактикада «танымдық дербестік» ұғымына әртүрлі анықтамалар берілген. Жалпылама түрде, танымдық дербестік деп білім алушының сыртқы көмексіз-ақ білім, іскерлік, дағдыларды меңгеруге, өзінің танымдық іс-әрекетін басқаруға, мақсат қоюға, қажетті ақпаратты іздеп табуға, оны талдап-бағалауға және шығармашылық тұрғыдан қолдануға деген ұмтылысы мен қабілеттілігін айтамыз [8]. П.И. Пидкасистыйдың еңбектерінде танымдық

дербестік тұлғаның білім алу іс-әрекетіндегі белсенділігінің жоғары деңгейі ретінде қарастырылады [9].

Танымдық дербестіктің құрылымына келесі компоненттер кіреді:

- **Мотивациялық компонент** – білім алуға деген қажеттілік, ішкі мотивация, танымдық қызығушылық, өздігінен білім алуға ұмтылу.
- **Мақсат қою компоненті** – оқу міндеттерін өз бетінше анықтау, қысқа және ұзақ мерзімді мақсаттар қою.
- **Жоспарлау компоненті** – оқу әрекетін уақыт бойынша бөлу, ресурстарды анықтау, орындау ретін белгілеу.
- **Ақпараттық-танымдық компонент** – ақпарат көздерін табу, ақпаратты сыни тұрғыдан бағалау, маңыздысын іріктеу, өңдеу, сақтау.
- **Операциялық-іс-әрекеттік компонент** – танымдық әрекеттерді орындау, логикалық ойлау, проблемалық тапсырмаларды шешу.
- **Рефлексивтік-бағалау компоненті** – өз әрекетінің нәтижелерін талдау, қателерді түзету, өзін-өзі бағалау.

Бұл компоненттердің әрқайсысы цифрлық білім беру ресурстары арқылы мақсатты түрде дамытылуы мүмкін. Мысалы, интерактивті тапсырмалар мен ойын элементтері мотивациялық компонентті күшейтеді, ал электронды портфолио жүргізу рефлексивтік дағдыларды қалыптастырады.

1.2. Танымдық дербестіктің даму кезеңдері

Білім алушылардың танымдық дербестігі бірден қалыптаспайды, ол бірнеше кезеңнен өтеді. Г.К. Селевконың классификациясы бойынша төмендегідей деңгейлерді ажыратуға болады [12]:

1. **Төмен деңгей (репродуктивті)** – білім алушы тек үлгі бойынша орындайды, мұғалімнің нұсқауы мен көмегін қажет етеді, өз бетінше мақсат қоя алмайды.
2. **Орташа деңгей (жартылай дербес)** – білім алушы таныс жағдайда дербес әрекет ете алады, бірақ жаңа проблемалық жағдайда көмек қажет.
3. **Жоғары деңгей (толық дербес)** – білім алушы өз бетінше мақсат қояды, жоспарлайды, ақпаратты іздейді, нәтижені бағалайды, шығармашылық тәсілді қолданады.
4. **Шығармашылық деңгей** – білім алушы жаңа идеялар мен әдістер ұсынады, зерттеушілік қабілетін көрсетеді .

Цифрлық ресурстар танымдық дербестіктің төменгі деңгейінен жоғары деңгейге көшуді жеделдетуге мүмкіндік береді. Атап айтқанда, бейімделгіш платформалар білім алушының қабілетіне қарай тапсырмалардың күрделілігін реттей отырып, «жақын аралық даму аймағын» есепке алады [9]. **Жақын аралық даму аймағы (ЖАДА)** — Л.С. Выготский енгізген ұғым. Ол білім алушының өз бетімен орындай алатын тапсырмалары мен мұғалімнің немесе ересектің көмегімен орындай алатын тапсырмаларының арасындағы деңгейді білдіреді. Яғни, бұл — білім алушының әлеуеті толық ашылатын аралық аймақ. Мұғалімнің қолдауы

арқылы білім алушы күрделі тапсырмаларды орындап, біртіндеп оларды өз бетімен орындай алуға үйренеді.

2. Цифрлық білім беру ресурстарының түрлері мен сипаттамасы

2.1. Цифрлық ресурстардың жіктелуі

Цифрлық білім беру ресурстарын әртүрлі белгілері бойынша жіктеуге болады. Келесі кестеде негізгі жіктеулер келтірілген:

1-кесте – Цифрлық білім беру ресурстарының жіктелуі

№	Жіктеу белгісі	Түрлері	Мысалдар
1	**Қол жеткізу режимі**	Онлайн ресурстар	Coursera, Khan Academy, Duolingo
		Офлайн ресурстар	Электронды оқулықтар, бейнесабақтар (жүктеліп алынған)
2	**Дидактикалық мақсаты**	Ақпараттық (білім беретін)	Білім порталдары, википедия
		Бақылаушы (тестілеуші)	Google Forms, Quizizz, Kahoot, Socrative
		Жаттықтырушы (тренажер)	Duolingo, Memrise
3	**Мазмұны**	Пәндік (тіл, математика т.б.)	BBC Learning English, Grammarly, Photomath
		Пәнаралық	TED-Ed, Khan Academy
4	**Интерактивтілік дәрежесі**	Пассивті (тек оқу)	PDF оқулықтар
		Белсенді (кері байланыс бар)	Интерактивті тесттер
		Интерактивті (диалогтық)	ChatGPT, виртуалды тьютор
5	**Қолдану орны**	Аудиториялық (сабақта)	Kahoot!, Bamboozle, Islcollective
		Өздік жұмысқа арналған	Coursera, EdX
		Аралас (blended learning)	Moodle, Google Classroom

2.2. Онлайн платформалардың мүмкіндіктері

Онлайн платформалар – бұл интернет желісі арқылы қол жеткізілетін, көбінесе нақты уақыт режимінде жұмыс істейтін, мультимедиялық мазмұн мен интерактивті тапсырмаларды ұсынатын білім беру жүйелері [10]. Тіл үйренуге арналған онлайн платформалардың келесідей артықшылықтары бар:

Кез келген уақытта, кез келген жерде оқу мүмкіндігі – мобильді құрылғылар мен интернеттің арқасында білім алушы өз ыңғайына қарай сабақ өте алады.

Бейімделгіш оқыту – көптеген платформалар (мысалы, Duolingo, Rosetta Stone) білім алушының қателеріне қарай келесі тапсырмалардың күрделілігін өзгертеді.
Ойын элементтері (геймификация) – ұпай жинау, деңгейден өту, медальдар алу, рейтингтер сияқты элементтер оқу мотивациясын арттырады.
Әлеуметтік оқыту – форумдар, чаттар, топтық жобалар, бірлескен тапсырмалар арқылы білім алушылар бір-бірінен үйренеді.
Кері байланыстың лездік берілуі – тапсырманы орындаған соң нәтиже мен түсініктеме бірден көрсетіледі.
Оқу прогрессиясын бақылау – платформа білім алушының статистикасын жинақтайды, әлсіз тұстарын көрсетеді.
Дегенмен, онлайн платформалардың шектеулері де бар: интернетке тәуелділік, цифрлық сауаттылықтың жеткіліксіздігі, экранға ұзақ қараудан көздің шаршауы, жеке деректердің қауіпсіздігі мәселелері.

2.3. Офлайн ресурстардың рөлі

Офлайн цифрлық ресурстарға интернетті қажет етпейтін электронды оқулықтар, бейне- және аудиоматериалдар (алдын ала жүктеліп алынған), интерактивті дискілер, офлайн режимде жұмыс істейтін мобильді қосымшалар (мысалы, Memrise, Anki) жатады. Олардың артықшылықтары:

- Интернет желісі жоқ жерлерде (ауылдық мектептер, далалық экспедициялар) пайдалануға болады.
- Желіге тәуелді емес, сондықтан байланыс үзілгенде жұмысын тоқтатпайды.
- Жеке деректердің қауіпсіздігі жоғарырақ.
- Назардың бөліну қаупі аз (интернеттегі жарнамалар, хабарландырулар алаңдатпайды).

Офлайн ресурстардың кемшіліктері: мазмұнды жаңарту қиындығы, бейімделгіштіктің болмауы, әлеуметтік өзара әрекеттесудің шектелуі, көбінесе монотонды болуы мүмкін.
Зерттеулер көрсеткендей, танымдық дербестікті дамыту үшін онлайн және офлайн ресурстарды біріктіріп, аралас оқыту (blended learning) моделін қолданған тиімді [11]. Мұндай модельде білім алушы өздік жұмысында офлайн материалдарды пайдаланып, ал кері байланыс, тестілеу, әлеуметтік өзара әрекеттесу үшін онлайн платформаларды қолданады.

3. Цифрлық ресурстар арқылы танымдық дербестікті дамытудың педагогикалық шарттары

Цифрлық ресурстар білім алушылардың танымдық дербестігін дамытудың қуатты құралы бола алады, бірақ бұл үшін белгілі бір педагогикалық шарттардың орындалуы қажет. Осы шарттарды анықтау мақсатында біз педагогикалық әдебиеттерге және алдыңғы зерттеулерге сүйендік [12].
Бірінші шарт – цифрлық ресурстарды таңдауда дидактикалық принциптерді сақтау. Ресурс білім беру мақсаттарына, оқу бағдарламасының мазмұнына, білім алушылардың жас және жеке ерекшеліктеріне сай болуы керек. Сонымен қатар,

ресурстың ғылымилығы, қолжетімділігі, көрнекілігі, жүйелілігі және т.б. талаптарға жауап беруі маңызды [13].

Екінші шарт – білім алушылардың цифрлық сауаттылығын арттыру. Тек цифрлық құрылғыларды пайдалана білу ғана емес, сонымен қатар ақпаратты іздеу, сүзгілеу, сыни бағалау, сақтау және тарату дағдыларын меңгеруі қажет. Бұл ретте, ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың этикалық және құқықтық аспектілерін оқыту маңызды .

Үшінші шарт – оқытудың субъект-субъектілік қатынасын қалыптастыру. Оқытушы білім алушыларға дайын білімді берудің орнына, олардың өз бетінше білім алуын ұйымдастырушы, кеңесші, фасилитатор рөлін атқаруы тиіс. Цифрлық ресурстар оқытушының рөлін жоққа шығармайды, керісінше, оны жаңа деңгейге көтереді [14].

4. Эксперименттік жұмыстың бағдарламасы мен нәтижелері (Практикалық бөлім)

Зерттеу жұмысының практикалық бөлігі жалпы білім беретін мектептің 9-сынып оқушылары арасында жүзеге асырылды. Экспериментке қатысушылар эксперименттік және бақылау топтарына бөлінді. Зерттеу үш кезеңде жүргізілді: анықтау, қалыптастыру және бақылау кезеңдері.

Анықтау кезеңі. Бұл кезеңде білім алушылардың танымдық дербестік деңгейі диагностикалық әдістер арқылы анықталды. Сауалнама, бақылау және тапсырмаларды орындау нәтижелері негізінде оқушылардың танымдық дербестігі мотивациялық, мақсат қою, ақпараттық-танымдық, операциялық және рефлексивтік компоненттер бойынша бағаланды. Бастапқы нәтижелер оқушылардың көпшілігінде өздігінен оқу әрекетін ұйымдастыру, ақпаратты талдау және рефлексия жасау дағдыларының жеткіліксіз екенін көрсетті.

Қалыптастыру кезеңі. Бұл кезеңде танымдық дербестікті дамыту мақсатында цифрлық білім беру ресурстары жүйелі түрде қолданылды. Атап айтқанда, онлайн платформалар, интерактивті тапсырмалар, бейнесабақтар және тест жүйелері пайдаланылды. Оқушыларға жеке оқу траекториясы бойынша тапсырмалар ұсынылып, жобалық және зерттеушілік жұмыстар ұйымдастырылды. Сонымен қатар, геймификация элементтері енгізіліп, кері байланыс пен өзін-өзі бағалау жүйелі түрде жүзеге асырылды. Бұл әрекеттер білім алушылардың оқу процесіне белсенді қатысуын және дербес жұмыс жасау қабілетін арттырды.

Бақылау кезеңі. Бақылау кезеңінде қайта диагностика жүргізіліп, бастапқы нәтижелермен салыстырмалы талдау жасалды. Нәтижесінде эксперименттік топ оқушыларының танымдық дербестік деңгейінің айтарлықтай артқаны байқалды. Әсіресе мақсат қою, ақпаратты өздігінен іздеу және рефлексия жасау дағдыларының дамуы айқын көрінді. Ал бақылау тобында өзгерістер салыстырмалы түрде төмен деңгейде қалды. Эксперимент нәтижелері цифрлық білім беру ресурстарын жүйелі қолдану білім алушылардың танымдық дербестігін

тиімді дамытуға ықпал ететінін дәлелдеді. Ең жоғары нәтиже аралас оқыту (blended learning) технологиясы негізінде байқалды.

ҚОРЫТЫНДЫ. Жүргізілген теориялық және эксперименталдық зерттеу цифрлық білім беру ресурстары арқылы білім алушылардың танымдық дербестігін дамытудың өзектілігі мен тиімділігін дәлелдеді. Негізгі қорытындылар:

1. Танымдық дербестік – білім алушылардың білім алу үдерісіндегі белсенді позициясын, мақсат қою, жоспарлау, ақпаратты іздеу және талдау, рефлексия жасау қабілеттерін біріктіретін күрделі интегративті сапа. Оның құрылымында мотивациялық, мақсат қою, жоспарлау, ақпараттық-танымдық, операциялық-іс-әрекеттік, рефлексивтік-бағалау компоненттері ажыратылады .
2. Цифрлық білім беру ресурстары (онлайн және офлайн) танымдық дербестікті дамыту үшін кең мүмкіндіктер ұсынады: геймификация, бейімделгіш оқыту, лездік кері байланыс, жеке траектория, әлеуметтік оқыту. Онлайн платформалардың артықшылықтары – жаңартылуы, бейімделгіштігі, кері байланыстың жеделдігі; офлайн ресурстардың артықшылығы – интернетке тәуелсіздігі, қауіпсіздігі, назардың бөлінбеуі. Ең тиімдісі – аралас модель (blended learning) [15].
3. Цифрлық ресурстар арқылы танымдық дербестікті дамытудың педагогикалық шарттары анықталды: дидактикалық принциптерді сақтау; білім алушылардың цифрлық сауаттылығын арттыру; субъект-субъектілік қатынасты қалыптастыру; жеке оқу траекториясына мүмкіндік беру; рефлексия мен өзін-өзі бақылауды дамыту; ынтымақтастық пен өзара оқытуды ынталандыру.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Кенжебаев, Г.К., Сапарова, Г.С. Цифрлық білім беру жағдайындағы педагогикалық процестер. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2022. – 312 б. – ISBN 978-601-7943-22-8.
2. Полат, Е.С., Бухаркина, М.Ю. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования. – М.: Академия, 2020. – 368 с. – ISBN 978-5-4468-7456-9.
3. Carr, N. The Shallows: What the Internet Is Doing to Our Brains. – New York: W.W. Norton, 2020. – 304 p. – ISBN 978-0-393-35823-4.
4. Елубаева, С.С. «Танымдық дербестік» ұғымының педагогикалық мәні // Қазақстан педагогикасы. – 2021. – №3. – 45-52 бб. – ISSN 2413-5525.
5. Осницкий, А.К. Психология самостоятельности: методы исследования и диагностики. – М.: ИП РАН, 2021. – 228 с. – ISBN 978-5-9270-0389-1.
6. Абдуллаева, Ш.Т. Цифрлық білім беру ресурстарының классификациясы // Ақпараттық технологиялар және білім. – 2023. – №2(46). – 33-41 бб. – ISSN 2413-5533.
7. Kukulska-Hulme, A., Lee, H. Mobile language learning innovations and challenges. – London: Routledge, 2021. – 256 p. – DOI: 10.4324/9781003094492.

8. Пидкасистый, П.И. Самостоятельная познавательная деятельность школьников. – М.: Педагогика, 2020. – 240 с. – ISBN 978-5-7155-0469-2.
9. Селевко, Г.К. Энциклопедия образовательных технологий. – М.: НИИ школьных технологий, 2022. – 816 с. – ISBN 978-5-902636-11-7.
10. Dweck, C.S. Mindset: The New Psychology of Success. – New York: Ballantine Books, 2017. – 320 p. – ISBN 978-0-345-47232-8.
11. Nunan, D. Learner Autonomy in Language Learning. – Cambridge: CUP, 2019. – 204 p. – DOI: 10.1017/9781108585419.
12. Жарықбаев, Қ.Б., Омарова, Г.Ж. Психологиялық-педагогикалық диагностика. – Алматы: Эверо, 2021. – 328 б. – ISBN 978-601-80481-7-9.
13. Мұхтарова, Ш.С. «Blended learning» моделінің тиімділігі // Ғылым және білім. – 2024. – №4(68). – 56-63 бб. – ISSN 2413-5541.
14. Godwin-Jones, R. Emerging technologies for language learning // Language Learning & Technology. – 2020. – Vol. 24(2). – P. 7-19. – DOI: 10.10125/langtech.2020.24.2.
15. Айтбаева, А.Б. Цифрлық білім беру ресурстарын әзірлеу әдістемесі. – Нұр-Сұлтан: ЕҰУ, 2022. – 184 б. – ISBN 978-601-7599-88-2.

ҒТАМР (МРНТИ): 14.35.07

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ҮЙРЕНУДЕГІ CHATGPT-ДІҢ РӨЛІ

Ақылда Жансая
zhansayaakylda907@gmail.com
Ая-23-7 оқу тобының студенті
Ғылыми жетекші: Усенова. Г.С.
Шетел тілдері және аударма
ББББ-ның аға оқытушысы, г.ғ.м.

Аннотация. Мақала ағылшын тілін оқыту үдерісіне ChatGPT генеративті жасанды интеллектін интеграциялау бойынша практикалық ұсыныстарға арналған. Зерттеу барысында ЖИ-ді сабақта тиімді қолданудың негізгі аспектілері, соның ішінде мақсаттарды айқындау, материалдарды білім алушылардың деңгейіне бейімдеу және интерактивті тапсырмаларды енгізу мәселелері қарастырылған. ChatGPT дәстүрлі оқыту әдістерін алмастырушы емес, толықтырушы құрал ретінде сипатталады. Мақалада оқытуды дараландыру, сөйлеу дағдыларын дамыту және материалдарды дайындауды жеңілдету сияқты артықшылықтармен қатар, ақпараттың дәлсіздігі мен ЖИ-ге тәуелділік сияқты шектеулер талданған. Білім алушылар арасында жүргізілген зерттеу нәтижелері негізінде ChatGPT-тің тілдік дағдыларды (сөйлеу, жазу, сөздік қор, грамматика) жақсартудағы рөлі дәлелденген.

Кілт сөздер: Жасанды интеллект, ChatGPT, ағылшын тілін оқыту, білім беруді цифрландыру, промпт-инжиниринг, тілдік дағдылар, дербес оқыту, оқыту әдістемесі.

Аннотация. Статья посвящена практическим рекомендациям по интеграции ChatGPT в процесс обучения английскому языку. Рассмотрены ключевые аспекты эффективного использования ИИ на уроках, включая определение целей, адаптацию материалов под уровень обучающихся и включение интерактивных заданий. Подчеркивается, что ChatGPT следует использовать как дополнение к традиционным методам обучения, а не как их замену. В работе описаны преимущества инструмента: персонализация обучения, развитие навыков говорения и письма, упрощение подготовки материалов. Также обсуждаются возможные ограничения, такие как риск ошибок и чрезмерная зависимость от технологий. Статья основана на результатах исследования с участием обучающихся, подтверждающих, что сбалансированный подход к использованию ChatGPT повышает мотивацию и эффективность изучения языка.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, ChatGPT, обучение английскому языку, цифровизация образования, промпт-инжиниринг, языковые навыки, персонализированное обучение, методика преподавания.

Abstract. The article is devoted to practical recommendations for integrating ChatGPT into the process of teaching English. Key aspects of the effective use of AI in the classroom are considered, including goal setting, adapting materials to the learners' level, and incorporating interactive tasks. It is emphasized that ChatGPT should be used as a supplement to traditional teaching methods, rather than a replacement. The paper describes the advantages of the tool, such as personalization of learning, development of speaking and writing skills, and simplification of material preparation. Possible limitations, including the risk of inaccuracies and over-reliance on technology, are also discussed. Based on research conducted among learners, the article confirms that ChatGPT, when used strategically through prompt engineering, significantly enhances linguistic competence and learner motivation in modern education.

Keywords: Artificial intelligence, ChatGPT, English Language Teaching (ELT), digitalization of education, prompt engineering, language skills, personalized learning, teaching methodology.

1. Кіріспе.

Бүгінгі таңда ағылшын тілін оқыту әдістемесі түбегейлі өзгерістерге ұшырап отыр. Бұл үдерістегі негізгі жаңалық – генеративті жасанды интеллект (ЖИ), әсіресе ChatGPT моделі. Бұл құрал тіл үйренушілерге мәтіндер құруға, грамматикалық құрылымдарды талдауға және интерактивті диалогтар жүргізуге мүмкіндік береді. ЖИ негізін қалаушы Джон Маккартидің классикалық анықтамасы бойынша, жасанды интеллект – «ақылды машиналар, әсіресе ақылды компьютерлік бағдарламаларды жасау ғылымы мен технологиясы» [1]. Осы тұрғыда ChatGPT тек ақпарат көзі ғана

емес, тіл үйрену процесінде интеллектуалды серіктес ретінде қарастырылады.

Зерттеудің өзектілігі Қазақстандағы білім беру жүйесінің цифрландыруымен және үштілділік саясатына тікелей байланысты. Жаңа технологиялар білім алушылардың дербес білім алу мүмкіндіктерін кеңейтеді және оқу үдерісін дараландыруға жағдай жасайды.

2. Зерттеу әдістері

Бұл зерттеу сандық және сапалық деректерді біріктіретін аралас әдістемеге негізделген. Зерттеуге жалпы 13 білім алушы қатысты. Үлгі білім алушылардың әртүрлі академиялық бағыттардағы тәжірибесін салыстырмалы талдау жүргізуге мүмкіндік беру үшін мақсатты түрде таңдалды. Зерттеу аясында ChatGPT қолдану жиілігі, оның қолдану мақсаттары және тілдік дағдыларға әсері талданды. Сонымен қатар, қатысушылардың цифрлық құзыреттілік деңгейі және ЖИ құралдарын қабылдауы ескерілді. Бұл тәсіл білім берудің заманауи түсінігіне және оқу процесін цифрландыру идеясына сәйкес келеді, себебі Салман Хан заманауи технологиялар әрбір білім алушының жеке қабілеттеріне сәйкес оқытуды бейімдеуге мүмкіндік беретінін атап өткен [2].

Зерттеуде келесі құралдар қолданылды:

Сауалнама: Білім алушылар ChatGPT қолдану жиілігін, қолдану мақсаттарын және оқу процесінде қолданудың тиімділігі жөніндегі пікірлерін анықтау үшін құрылымдық сауалнама жасалды. Сауалнама жабық және ашық сұрақтардан тұрды, бұл респонденттердің жеке пікірлерін де жинауға мүмкіндік берді.

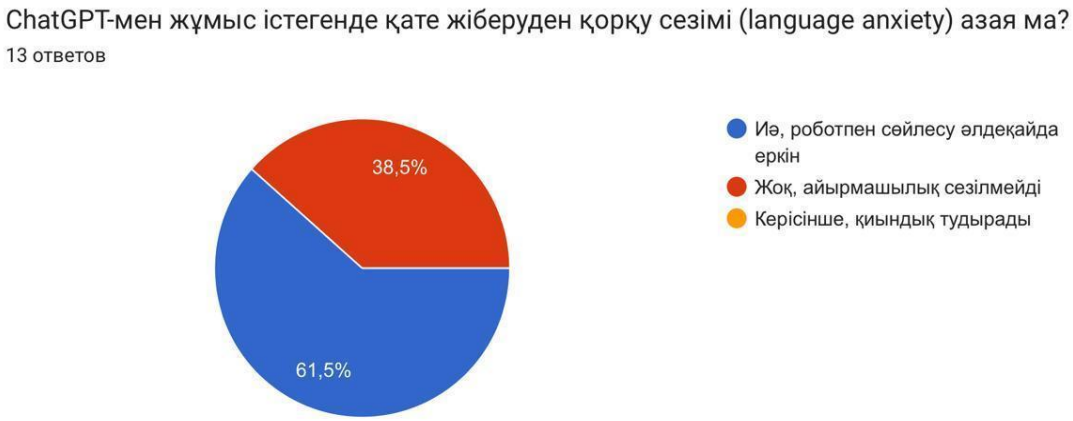
Мазмұндық талдау: Қатысушылар енгізген промпттар мен алынған жауаптар олардың мазмұндық сапасы, тілдік дұрыстығы және коммуникативтік тиімділігін бағалау үшін талданды. Бұл әдіс білім алушылардың тілдік дағдыларының дамуын кешенді қарастыруға мүмкіндік берді.

Деректерді өңдеу барысында жауаптар *Google Forms* платформасы арқылы жиналды, нәтижелерге статистикалық сипаттамалық талдау жүргізілді. Сондай-ақ деректер жүйелендіріліп, топтастырылып, талданды, мұнда нәтижелердің сенімділігі мен дұрыстығына ерекше мән берілді. Алынған деректер салыстырмалы және мазмұндық талдау тәсіліне сүйене отырып қарастырылып, зерттеу мақсаттарына сәйкес интерпретацияланды.

3. Нәтижелер. Бұл бөлімде ChatGPT-ті ағылшын тілін үйренуде тиімді қолдану әдістері және зерттеу нәтижелеріне негізделген осы құралдың тілдік дағдыларды дамытудағы рөлі қарастырылады. Деректер көрсеткендей, қатысушылар ЖИ құралын белсенді пайдаланады және ол оқу процесіне оң әсер етеді.

3.1. Сөйлеу дағдыларын дамыту

Зерттеу нәтижелері ChatGPT ағылшын тілінде сөйлеу дағдыларын дамытуға тиімді құрал екенін көрсетеді. Білім алушылардың *38,5 %-ы* оны тікелей Speaking дағдыларын жақсарту үшін пайдаланатынын айтса да, тілдік қорқынышқа қатысты жауаптар нақты әсердің әлдеқайда жоғары екенін көрсетеді. Атап айтқанда, респонденттердің *61,5 %-ы* ChatGPT-пен жұмыс істеген кезде қателіктен қорқу деңгейінің төмендегенін атап өтті. Бұл тіл үйренуде психологиялық кедергілерді жеңудің маңызды екенін көрсетеді. Стивен Крашен теориясына сәйкес, тіл үйрену тек оқушының қорқыныш деңгейі төмен болған жағдайда ғана тиімді [3].

ChatGPT виртуалды сөйлесу серіктесі ретінде пайдаланылуы мүмкін, ол білім алушыларға әртүрлі коммуникативтік жағдайларды модельдеуге мүмкіндік береді. Мысалы, білім алушылар күнделікті жағдайларды (дүкенде сөйлесу, мейрамханада тапсырыс беру, жұмыс сұхбаты) диалог арқылы тәжірибелей алады. Бұл интерактивті формат қатысушылардың сөйлеу белсенділігін арттырып қана қоймай, олардың тілдік сенімділігін нығайтады.

3.2. ChatGPT қолданудың тіл үйренудегі дағдыларға әсері

ChatGPT жазу дағдыларын дамытуда ерекше рөл атқарады. Жазу дағдылары бойынша, респонденттердің 15,4 %-ы ChatGPT-ті жазбаша мәтіндерді тексеру үшін пайдаланады. Бұл құрал грамматикалық қателерді түзету, сөйлем құрылымын жақсарту және академиялық стильді дамытуда тиімді көмек көрсетеді. Сонымен қатар, ол эссе, хат немесе басқа жазбаша жұмыстарға мысалдар ұсына отырып, білім алушыларға жазу стилін жетілдіруге мүмкіндік береді, осылайша жазбаша коммуникация сапасын арттырады.

Сөздік қорды дамытуда ChatGPT білім алушылардың ең көп қолданатын құралдарының бірі болып табылады: *30,8 %-ы* оны жаңа сөздерді контекстте түсіндіру, синонимдер мен антонимдерді ұсыну және сөздерді сөйлемде қолдану мысалдарын көрсету үшін пайдаланады. Бұл тәсіл студенттерге лексиканы тек жаттап қана қоймай, оны нақты тілдік

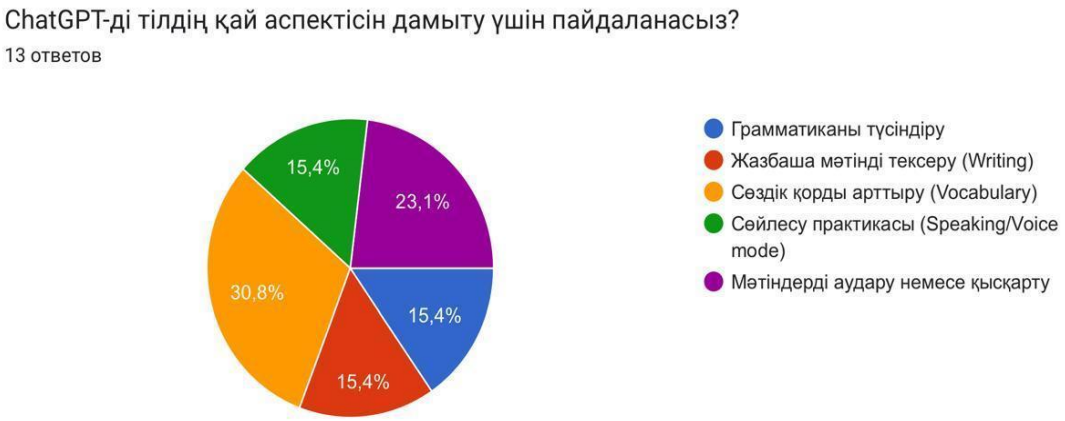
жағдайларда қолдануды үйренуге мүмкіндік береді, сол арқылы тіл үйренудің тиімділігін арттырады.

Грамматикалық дағдыларды дамытуда да ChatGPT маңызды рөл атқарады. Респонденттердің *53,8 %-ы* грамматикалық түсіндірмелерді «түсінікті», ал *23,1 %-ы* «өте анық» деп бағалаған. ChatGPT нақты мысалдар мен қателерді талдау арқылы білім алушылардың грамматикалық құзыреттілігін арттыруға үлес қосады.

Сөйлеу дағдыларына қатысты, ChatGPT-тің дауыстық режимі немесе диалог функциялары білім алушылардың сөйлеу тәжірибесін қалыптастыруға жағдай жасайды. Респонденттердің *15,4 %-ы* бұл функцияны пайдаланады, ал *61,5 %-ы* ChatGPT-пен жұмыс істеу кезінде қорқыныш деңгейінің төмендегенін атап көрсетті. Бұл қатысушыларға тілдік тәжірибені сенімді түрде жинауға мүмкіндік береді.

Аударма және мәтінді өңдеу дағдылары бойынша, қатысушылардың 23,1 %-ы ChatGPT-ті мәтіндерді аудару немесе ықшамдау үшін қолданатынын айтты. Бұл функция күрделі ақпаратты түсінуге, мәтіннің негізгі идеясын сақтай отырып оны қайта құрылымдауға және аналитикалық ойлау дағдыларын дамытуға көмектеседі.

Осылайша, ChatGPT ағылшын тілін үйренуде жазу, сөздік қор, грамматика, сөйлеу және мәтінді өңдеу дағдыларын кешенді түрде дамытуда маңызды құрал болып табылады.

3.3. Педагогикалық және практикалық ұсыныстар

Зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, ChatGPT-ті оқу процесінде тиімді қолдану үшін оны дәстүрлі оқыту әдістерімен үйлестіре пайдалану маңызды. Бұл құралды қосымша білім беру ресурсы ретінде енгізу, білім алушыларға нақты әрі түсінікті промпттар құрастыруды үйрету, сондай-ақ оны әртүрлі интерактивті тапсырмалар арқылы сабаққа кіріктіру оқу сапасын арттыруға ықпал етеді. Сонымен бірге, жасанды интеллектіні пайдалану барысында білім алушылардың сыни ойлау дағдыларын дамытуға ерекше көңіл бөлу

қажет, өйткені алынатын жауаптың сапасы көбіне қойылған сұрақтың нақтылығына байланысты болады.

Талдау нәтижелері көрсеткендей, ChatGPT-тің тиімділігі оны қалай қолдануға байланысты. Нақты әрі дұрыс қойылған сұрақтар сапалы жауап алуға мүмкіндік береді, ал анық емес сұраныстар күтілген нәтижеге жеткізбеуі мүмкін. Сондықтан бұл құралды оқу үдерісінде саналы, мақсатты және дұрыс бағытта қолдану оның білім берудегі мүмкіндіктерін толық пайдалануға жол ашады.

4. Талқылау. Зерттеу нәтижелерін талдау ChatGPT-тің ағылшын тілін үйрену үдерісіндегі рөлі көпқырлы екенін және пайдаланушылардың академиялық бағытына байланысты өзгеретінін көрсетеді. Зерттеудің маңызды нәтижесі – бағыттар арасындағы айырмашылық. Білім алушылар ЖИ-ді негізінен терминологиялық кедергілерді жеңу, күрделі мәтіндерді жеңілдету және кәсіби лексиканы түсіну үшін қолданды. Бұл олардың оқу қажеттіліктерімен тікелей байланысты. Керісінше, басқа білім алушылар тілдің құрылымдық аспектілеріне, әсіресе грамматика, стиль және мәтін сапасына көбірек мән берді. Олар ChatGPT-ті жазбаша жұмыстарды жақсарту, қателерді түзету және академиялық тіл стандарттарын сақтау үшін белсенді қолданды. Бұл айырмашылық ChatGPT-тің универсалды құрал екенін және оның қолданылуы білім алушылардың оқу мақсатына байланысты екенін көрсетеді.

Сонымен қатар, қатысушылардың басым бөлігі (92,3 %) ChatGPT-ті оқу мақсатында пайдаланады және бұл тіл үйренуге оң әсер етеді. Дегенмен, барлығы бірдей нәтижеге жеткен жоқ. Респонденттердің *30,8 %-ы* тіл үйрену жылдамдығында елеулі өзгерістер байқамаған. Бұл ChatGPT-тің тиімділігі тек құралға ғана емес, сонымен қатар оның қалай қолданылатынына да тәуелді екенін көрсетеді.

Қоса айтқанда, тілдік қорқыныш деңгейіне қатысты нәтижелер де өзгерістер көрсетті. Кейінгі талдау қорытындылары бойынша, респонденттердің 61,5 %-дан 84,6 %-ға дейінгі бөлігі ChatGPT-мен жұмыс істеу барысында қателік жасаудан қорқу деңгейінің төмендегенін атап өтті. Бұл динамика білім алушылардың өзіне деген сенімділігінің артқанын және тілдік ортада еркін әрекет етуіне бейімделгенін көрсетеді.

«Prompt-Engineering» тақырыбы әлі де өзекті. Білім алушылардың жауаптарын талдау ChatGPT нақты немесе айқын емес сұраныстарға күтілген нәтижелерді бермейтінін немесе тақырыптан ауытқитынын көрсетті. Бұл пайдаланушылардың ЖИ-мен жұмыс істеу дағдылары толық дамымағанын көрсетеді.

M. Reza өзінің зерттеуінде атап өткендей, ChatGPT-тің тіл үйренуде нақты тиімділігі оқушының сапалы промпттар жасау және ЖИ-пен дұрыс

әрекет ету қабілетіне тікелей байланысты. Бұл ЖИ-ді тек пайдалану жеткіліксіз екенін, оның дұрыс басқаруы шешуші екенін көрсетеді [4].

Осы тұрғыдан алғанда, ChatGPT-ті оқу процесіне енгізу тек технологиялық құралды қолдануды ғана емес, сонымен қатар жаңа цифрлық құзыреттіліктерді дамытуға қажеттілікті талап етеді. Білім алушылар тиімді промпттар жасауды, алынған ақпаратты сыни бағалауды және оны оқу мақсаттарына бағытты қолдануды үйренуі қажет.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері ChatGPT-тің ағылшын тілін үйренуде тиімді құрал екенін растайды, оның әсері пайдаланушының белсенділігіне, мақсаттылығына және цифрлық құзыреттілігіне тікелей тәуелді. Осы тұрғыдан, ChatGPT-ті білім беру процесінде тиімді пайдалану үшін оқытушының жетекші рөлі мен әдістемелік қолдауы шешуші болып табылады.

5.Қорытынды

Қорытындылай келе, ChatGPT ағылшын тілін оқыту үдерісінде тиімді қосымша құрал ретінде білім алушылардың тілдік дағдыларын дамытуға, оқу мотивациясын арттыруға және білім алуды дараландыруға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері оның әсіресе сөйлеу, жазу, грамматика және сөздік қорды жетілдіруде маңызды рөл атқаратынын көрсетті.

Қоса айтқанда, ChatGPT-тің тиімділігі оны мақсатты, жүйелі және саналы түрде қолдануға тікелей байланысты. Бұл тұрғыда оны дәстүрлі оқыту әдістерімен үйлестіру, білім алушылардың сыни ойлау қабілетін дамыту және дұрыс промпт құрастыру дағдыларын қалыптастыру ерекше маңызға ие.

Алайда, ақпараттың дәлдігі мен технологияға тәуелділік сияқты шектеулерді ескеру қажет. Сондықтан оқытушының бағыттаушы рөлі мен әдістемелік қолдауы оқу процесінің сапасын қамтамасыз етуде шешуші фактор болып табылады.

Осылайша, ChatGPT заманауи білім беру кеңістігінде оқыту процесін тиімді толықтыратын, инновациялық және болашағы зор құрал ретінде қарастырылады.

Әдебиеттер тізімі:

1 McCarthy, J. (2007).What is Artificial Intelligence? Stanford University. http://jmc.stanford.edu/articles/whatisai/whatisai.pdf

2 Khan, S. (2012). The One World Schoolhouse: Education Reimagined. Twelve. https://net-workingworlds.weebly.com/uploads/1/5/1/5/15155460/the-one-world-schoolhouse-salman-khan.pdf

3 Krashen, S. D. (1982). Principles and Practice in Second Language Acquisition. PergamonPress.
http://www.sdkrashen.com/content/books/principles_and_practice.pdf

4 Reza, M. S. (2023).The Role of ChatGPT in Empowering English Language Learners. Journal of AI in Education. https://www.researchgate.net/publication/389219069_The_Role_of_AI_ChatGPT_in_English_Language_Education_Benefits_Challenges_and_Future_Perspectives

ҒТАМР 14.35.09

СТУДЕНТТЕРДІ ОЙЫН ӘДІСТЕРІ АРҚЫЛЫ ЦИФРЛЫҚ РЕСУРСТАРМЕН ОҚЫТУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Жорабекова Сабина
Ая-23-7 оқу тобының студенті.
sabinaerkinovna7@gmail.com
Ғылыми жетекші: Усенова.Г.С.
« Шетел тілдері және аударма ББ»
аға оқытушысы, г.ғ.м.

Аңдатпа. Бұл ғылыми жұмыста жоғары оқу орындарында студенттерді оқытуда геймификация әдістерін цифрлық ресурстармен біріктіре қолданудың тиімділігі жан-жақты қарастырылады. Зерттеу барысында ойын элементтері мен заманауи цифрлық технологиялардың студенттердің оқу мотивациясына, танымдық белсенділігіне және білім сапасына әсері зерттеледі. Сонымен қатар, виртуалды шындық (Virtual Reality), 3D визуализация және онлайн платформалар сияқты құралдардың білім беру процесіндегі артықшылықтары анықталады. Нәтижесінде, геймификация мен цифрлық ресурстарды біріктіріп қолдану оқу процесін интерактивті, тиімді және студентке бағытталған етеді, бұл білім беру сапасын айтарлықтай арттыруға мүмкіндік береді [1].

Кілт сөздер:геймификация, цифрлық ресурстар, мотивация, интерактивті оқыту, виртуалды шындық, білім беру технологиялары, ойын әдістері

Аннотация. В данной научной работе всесторонне рассматривается эффективность комплексного использования методов геймификации с цифровыми ресурсами при обучении студентов в высших учебных заведениях. В ходе исследования изучается влияние игровых элементов и современных цифровых технологий на учебную мотивацию студентов, их познавательную активность и качество знаний. Кроме того, определяются преимущества таких инструментов, как виртуальная реальность (Virtual Reality), 3D-визуализация и онлайн-платформы в образовательном процессе. В результате, совместное применение геймификации и цифровых ресурсов делает учебный процесс интерактивным, эффективным и

студентоориентированным, что позволяет значительно повысить качество образования [1].

Ключевые слова: геймификация, цифровые ресурсы, мотивация, интерактивное обучение, виртуальная реальность, образовательные технологии, игровые методы.

Abstract. This scientific paper comprehensively examines the effectiveness of the integrated use of gamification methods with digital resources in teaching students in higher education institutions. The study investigates the influence of game elements and modern digital technologies on students' learning motivation, cognitive activity, and the quality of knowledge. Additionally, the advantages of tools such as virtual reality, 3D visualization, and online platforms in the educational process are identified. As a result, the combined use of gamification and digital resources makes the learning process interactive, effective, and student-centered, which significantly improves the quality of education [1].

Keywords: gamification, digital resources, motivation, interactive learning, virtual reality, educational technologies, game-based methods.

Кіріспе. Қазіргі білім беру кеңістігі ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы нәтижесінде түбегейлі өзгерістерге ұшырауда. Студенттердің оқу процесіне белсенді қатысуы, олардың білімге деген қызығушылығы – қазіргі педагогиканың басты мақсаттарының бірі [2].

Дәстүрлі оқыту әдістері көбінесе студенттердің шығармашылық және сыни ойлау қабілеттерін дамытуды толық қамтамасыз ете алмайды. Сол себепті инновациялық әдіс-тәсілдерді енгізу, соның ішінде геймификация және цифрлық ресурстарды біріктіру білім беру процесін жақсарту үшін аса қажет болып отыр [3].

1. Геймификацияның мәні

Геймификация (gamification) – ойын элементтерін ойыннан тыс контексте қолдану. Бұл ұғым алғаш рет маркетинг және әлеуметтік жобаларда қолданылған, кейіннен білім беру саласына енгізілген [4].

Геймификация элементтері:

- Балл (Points) – студенттің тапсырмаларды орындау деңгейін сандық көрсеткішпен бағалау.
- Деңгейлер (Levels) – оқу материалын кезең-кезеңімен меңгеру, күрделілік деңгейін арттыру.
- Жетістіктер (Badges) – студенттің нақты жетістікке жеткенін белгілеу.
- Рейтинг (Leaderboard) – студенттердің нәтижелерін салыстыру және бәсекелестік элементін енгізу.
- Миссиялар (Quests) – нақты мақсатқа бағытталған тапсырмалар жүйесі, студенттің мақсат қою қабілетін дамытады.

2. Цифрлық ресурстардың рөлі

Цифрлық ресурстар – білім беру процесінде қолданылатын электрондық құралдар мен технологиялар. Олар студенттерге ақпаратты қабылдау процесін жеңілдетеді және оқу материалын көрнекі етеді [5].

Негізгі цифрлық ресурстар:

1. Онлайн платформалар (Google Classroom, Moodle) – тапсырма беру, бағалау, кері байланыс жасау үшін.
2. Виртуалды шындық (VR) – студентке күрделі тақырыпты тәжірибе арқылы түсінуге мүмкіндік береді.
3. 3D визуализация – техникалық немесе медициналық білімді көрсету үшін қолданылатын үш өлшемді модельдер.
4. Мобильді қосымшалар – оқу материалын смартфон арқылы қолдануға мүмкіндік береді.

3. Мотивация ұғымы

Мотивация – адамның белгілі бір әрекетті орындауға деген ішкі немесе сыртқы ынтасы [6]. Білім беру контекстінде мотивация студенттің оқу процесіне белсенді қатысуын және оқу жетістіктерін арттыруда шешуші рөл атқарады.

Мотивация түрлері:

- Ішкі мотивация: студенттің жеке қызығушылығы мен білімге деген табиғи ұмтылысы. Мысалы, қызықты тапсырма орындау немесе жаңа дағдыны меңгеру арқылы пайда болады.
- Сыртқы мотивация: баға, марапат немесе жетістіктер арқылы ынталандыру. Мысалы, балл жинау, жетістіктерді алу немесе лидерлік тақтада жоғары орынға шығу.

Геймификация осы екі түрді біріктіріп, студенттердің оқу әрекетін әрдайым ынталандырады. Ішкі мотивацияны күшейту үшін ойын элементтері студенттің қызығушылығын оятады, ал сыртқы мотивация нақты мақсаттар мен марапаттар арқылы бекітіледі [1,3].

4. Интерактивті оқыту ұғымы

Интерактивті оқыту – студент пен оқытушы, сондай-ақ студенттердің өзара белсенді әрекеттесуіне негізделген педагогикалық әдіс [7]. Бұл әдіс студенттердің пассивті тыңдаушы емес, белсенді қатысушы болуын қамтамасыз етеді.

Интерактивті оқытудың ерекшеліктері:

- Кері байланыс: студенттердің жұмыстары бойынша жылдам жауап алу мүмкіндігі.
- Диалогтық оқыту: студенттердің пікір алмасуы мен сұрақ қоюға еркіндігі.
- Топтық тапсырмалар: студенттердің бірлесіп жұмыс істеу дағдыларын дамыту.
- Практикалық және проблемалық тапсырмалар: нақты өмірлік немесе кәсіби мәселелерді шешуге бағытталған.

Цифрлық ресурстар мен геймификация элементтері интерактивті оқытуды қолдайды, өйткені олар студенттердің белсенді қатысуын, өздігінен зерттеу қабілетін және сыни ойлауын дамытады [5,7].

5. Геймификация мен цифрлық ресурстарды біріктірудің тиімділігі

Геймификация мен цифрлық ресурстарды біріктіру оқу процесін қызықты және нәтижелі етеді.

Нақты мысалдар:

- Kahoot және Quizizz: интерактивті викториналар арқылы оқу материалын бекіту.
- VR зертханалар: виртуалды тәжірибелер арқылы күрделі құбылыстарды зерттеу.
- 3D модельдер: техникалық және медициналық тақырыптарды көрнекі түрде көрсету.

Тиімділіктің нәтижелері:

1. Студенттердің оқу процесіне қызығушылығы артады – ойын элементтері оқу материалын қызықты әрі тартымды етеді.
2. Шығармашылық және сыни ойлау дамиды – проблемалық тапсырмалар мен интерактивті ресурстар жаңа шешімдер іздеуге ынталандырады.
3. Топтық жұмыс дағдылары қалыптасады – бірлескен миссиялар мен рейтинг жүйесі командалық ойлау қабілетін дамытады.
4. Цифрлық сауаттылық артады – заманауи технологиялармен жұмыс істеу дағдысы қалыптасады.

Зерттеулер көрсеткендей, геймификация элементтері мен цифрлық ресурстарды бірге қолдану оқу нәтижелерін айтарлықтай жақсартады [1,2,5].

Қорытынды

Қорыта келгенде, студенттерді ойын әдістері арқылы цифрлық ресурстармен оқыту – қазіргі білім беру жүйесіндегі инновациялық әрі тиімді бағыттардың бірі болып табылады. Геймификация элементтері мен заманауи цифрлық технологияларды үйлесімді түрде қолдану оқу процесінің сапасын жаңа деңгейге көтереді.

Бұл тәсіл тек білім берумен шектелмей, студенттердің оқу мотивациясын арттырып, олардың танымдық белсенділігін күшейтеді. Сонымен қатар, интерактивті тапсырмалар мен цифрлық құралдар студенттердің сыни ойлау, шығармашылық және командалық жұмыс дағдыларын дамытуға оң ықпал етеді.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, геймификация мен цифрлық ресурстарды біріктіру білім алушыларды оқу процесіне белсенді қатыстыруға, оқу материалын терең меңгеруге және алған білімді тәжірибеде тиімді қолдануға мүмкіндік береді.

Осылайша, аталған әдістерді білім беру жүйесінде кеңінен енгізу – бәсекеге қабілетті, цифрлық сауатты және заманауи талаптарға бейімделген мамандарды даярлаудың маңызды шарты болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:
1. Villagrasa S., Fonseca D., Redondo E., Duran J. Teaching Case of Gamification and Visual Technologies for Education. Journal of Cases on Information Technology, 16(4), 38–57, 2014.
2 . Kapp K. M. The Gamification of Learning and Instruction. Pfeiffer, 2012.
3. Hamari J., Koivisto J., & Sarsa H. Does Gamification Work? – A Literature Review. 2014.
4. Deterding S. Gamification: Toward a Definition. MindTrek Conference Proceedings, 2011.
5. Xu Y. Literature Review on Web-based Learning. 2012.
6. Deci E. L., Ryan R. M. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. Springer Science, 1985.
7. Prince M. Does Active Learning Work? Journal of Engineering Education, 93(3), 223–231, 2004.

ҒТАМР (МРНТИ): 14.35.07

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ГЕЙМИФИКАЦИЯНЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Мұрат Жанель
zhanekam06@gmail.com
АЯ-23-7 оқу тобының студенті
Ғылыми жетекші: Усенова. Г.С
Шетел тілдері және аударма
ББББ-ның аға оқытушысы, г.ғ.м.

Аннотация. Мақалада қазіргі білім беру жүйесіндегі шет тілін оқыту процесінде геймификация технологиясын енгізудің тиімділігі мен оған студенттердің көзқарасы қарастырылады. Зерттеудің мақсаты — геймификацияның студенттердің мотивациясына, сөздік қорын байытуына және сөйлеу дағдыларына әсерін анықтау. Сауалнама нәтижелері көрсеткендей, студенттердің 91%-ы геймификацияны оқу процесін қызықты әрі тиімді ететін құрал ретінде бағалайды.

Кілт сөздер: геймификация, шет тілі, мотивация, студенттердің көзқарасы, интерактивті оқыту.

Аннотация. В статье рассматривается эффективность внедрения технологий геймификации в процесс обучения иностранным языкам и отношение к ним студентов. Цель исследования — определить влияние геймификации на мотивацию, обогащение словарного запаса и развитие речевых навыков. Результаты показали, что 91% студентов оценивают геймификацию как эффективный инструмент обучения.

Ключевые слова: геймификация, иностранный язык, мотивация, взгляд студентов, интерактивное обучение.

Abstract. The article examines the effectiveness of integrating gamification technologies into the foreign language learning process and students' attitudes toward them. The research aims to identify the impact of gamification on student motivation, vocabulary acquisition, and speaking skills. The findings indicate that 91% of students view gamification as an effective learning tool.

Keywords: gamification, foreign language, motivation, students' perspective, interactive learning.

1. Кіріспе. Қазіргі таңда жоғары білім беру жүйесінде студенттердің танымдық белсенділігін арттыру — басты басымдықтардың бірі. Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы білім алушылардың психологиялық қабылдау ерекшеліктерін өзгертті. Дәстүрлі академиялық форматтар (лекция, жаттығу орындау) цифрлық ұрпақ өкілдері үшін көбінесе бірсарынды және мотивациясы төмен процесс ретінде қабылданады. Осы орайда «геймификация» (gamification) ұғымы оқытудың жаңа парадигмасын қалыптастыруда.

Геймификация — бұл ойындық емес контекстте ойын дизайны элементтерін (ұпайлар, деңгейлер, марапаттар, бәсекелестік) қолдану. Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, ойын технологиялары білім алушының «ерікті қатысу» деңгейін арттырып, күрделі материалды игеруді жеңілдетеді. Бұл зерттеудің өзектілігі — геймификацияның тек көңіл көтеру құралы емес, шет тілін меңгерудегі когнитивті және психологиялық тосқауылдарды жоюдағы нақты тиімділігін студенттердің субъективті көзқарасы арқылы дәлелдеу.

2. ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ МЕН ҚҰРАЛДАРЫ

Зерттеу барысында білім беру саласындағы инновацияларды жан-жақты зерделеуге мүмкіндік беретін **аралас әдістемелік дизайн (mixed-method research)** қолданылды. Бұл тәсіл сандық мәліметтерді жинау мен оларды сапалық тұрғыдан терең талдауды ұштастырады.

2.1. Сандық әдіс (Quantitative Method): Зерттеудің бұл бөлімінде 11 респонденттен тұратын таңдамалы топ арасында Google Forms платформасы арқылы құрылымдық сауалнама жүргізілді. Сандық әдіс келесі мақсаттарда қолданылды:

Студенттердің геймификацияға қатысты білім деңгейін пайыздық көрсеткішпен өлшеу;

- 10 негізгі индикатор (мотивация, лексика, грамматика, сөйлеу сенімділігі және т.б.) бойынша жауаптардың жиілігін анықтау;
- Алынған деректерді статистикалық өңдеу және гистограммалар түрінде визуализациялау.
- **2.2. Сапалық әдіс (Qualitative Method):** Сапалық талдау жиналған сандық деректердің астарындағы себеп-салдарлық байланысты анықтау үшін пайдаланылды. Бұл әдіс шеңберінде:

- **Интерпретация:** Студенттердің «өте қызықты» немесе «өте белсенді» деген жауаптары педагогикалық және психологиялық теориялармен (мысалы, Csikszentmihalyi-дің «Ағын теориясы») салыстырыла отырып талданды.
- **Бақылау мен талдау:** Геймификацияның дәстүрлі әдістен артықшылығы студенттердің қабылдау деңгейіне қарай сапалық тұрғыдан жіктелді.
- **Тұжырымдама жасау:** Сауалнамадағы еркін жауаптар мен тенденциялар негізінде шет тілін оқытуды жетілдіру бойынша педагогикалық ұсыныстар әзірленді.

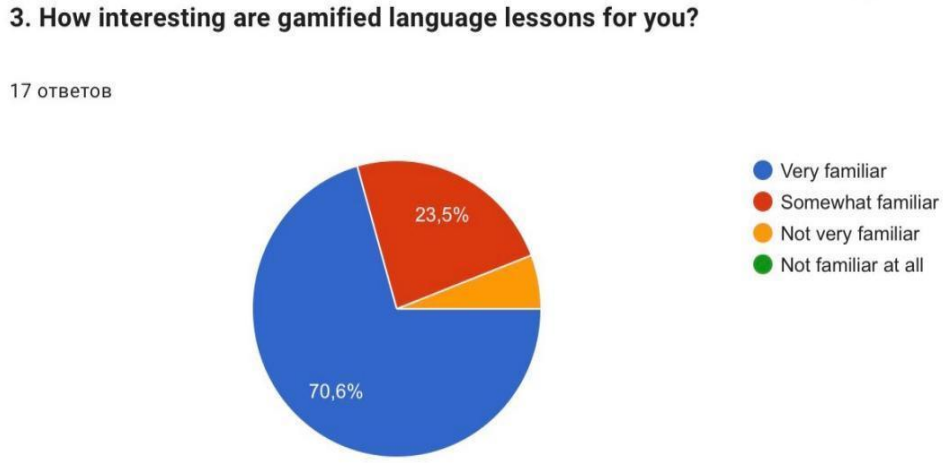
Зерттеу құралы ретінде Ликерт шкаласына негізделген сауалнама алынды, бұл студенттердің субъективті көзқарасын объективті статистикалық дерекке айналдыруға мүмкіндік берді.

3. Нәтижелер

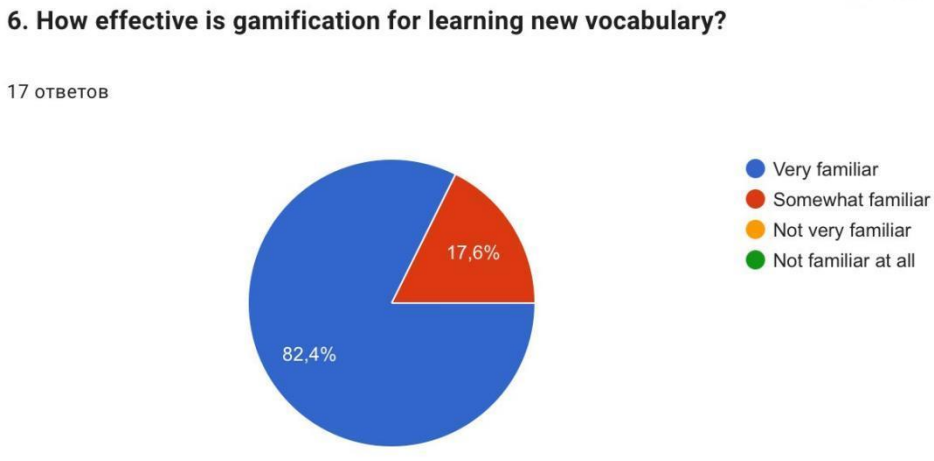
Зерттеу барысында алынған мәліметтер геймификацияның оқу процесіндегі мультифункционалды рөлін айқындады. Нәтижелер көрсеткендей, ойын технологиялары білім алушының когнитивті жүктемесін оңтайландырып, эмоционалдық тұрақтылығын арттырады. Төменде негізгі нәтижелер бойынша тереңдетілген талдау берілген.

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ КЕШЕНДІ ТАЛДАУ

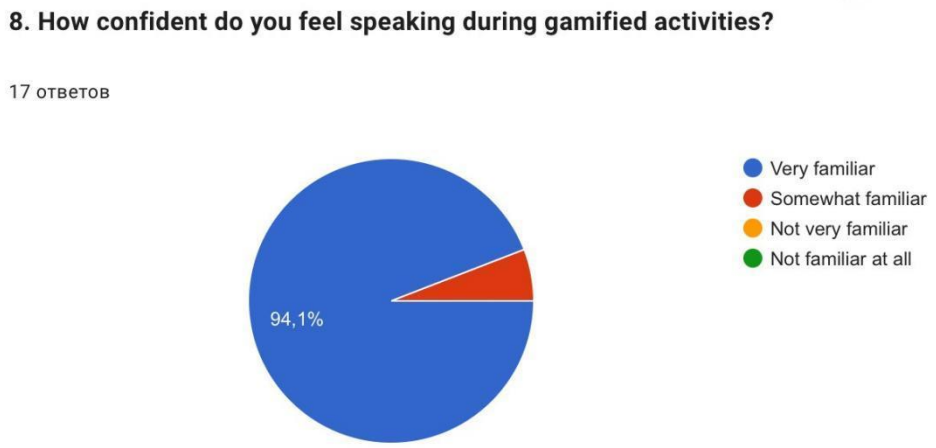
3.1. Студенттердің инновациялық әдістерге дайындығы және эмоционалдық реакциясы Зерттеудің алғашқы блогы студенттердің геймификацияға деген жалпы дайындығы мен эмоционалдық тұрғыдан қабылдауын айқындады. Сауалнама нәтижесі бойынша респонденттердің 73%-ы геймификация концепциясымен «өте жақсы» таныс болса, 64%-ы бұл әдісті сабақ үстінде іс жүзінде қолданып көрген. Бұл деректер студенттердің теориялық білімі мен практикалық тәжірибесінің арасында тікелей байланыс бар екенін көрсетеді. Бұл тенденцияны К. Капп (2012) ойын элементтерінің адам санасындағы «белсенділік орталығын» қалай іске қосатыны туралы теориясымен негіздейді: ойын механикасы білім алушының іс-әрекетке ерікті түрде тартылуын қамтамасыз етеді [1]. Осы дайындықтың нәтижесінде респонденттердің 70,6%-ы геймификацияланған сабақтарды «өте қызықты» (Very interesting) деп бағалады. Бұл қызығушылық жай ғана сыртқы бақылау емес, ол тікелей іс-әрекетке ұласады: студенттердің 91%-ы мұндай сабақтарда өздерінің белсенділігі (Active engagement) максималды деңгейде болатынын растады. Бұл жерде М. Чиксентмихайидің (1990) «Ағын» (Flow) теориясы көрініс табады: студент тапсырмаға толық беріліп, оқу процесінен жоғары ләззат алады [3]. Демек, әдістің танымалдылығы мен оның қызықтылығы студенттің пассивті күйден белсенді оқушы күйіне өтуіне негізгі себепші болып табылады.

3.2. Когнитивті дағдыларды дамыту және мотивациялық драйверлерді нығайту Екінші блок геймификацияның тілдік дағдыларды қалыптастырудағы когнитивті әлеуетін ашады. Зерттеу көрсеткендей, ойын элементтері студенттердің 82%-ында тіл үйренуге деген қуатты мотивация қалыптастырады. К. Вербах пен Д. Хантер (2012) атап өткендей, геймификацияның негізгі күші оның «ішкі мотивацияны» (intrinsic motivation) ояту қабілетінде, яғни студент сыртқы баға үшін емес, процестің қызықтылығы мен жетістікке жету сезімі үшін оқиды [2]. Бұл мотивация нақты тілдік нәтижелермен бекітіледі: респонденттердің 82,4%-ы лексикалық қорды (Vocabulary) меңгеруде геймификацияның тиімділігін өте жоғары деп бағалаған. Грамматикалық құрылымдарды түсіну мәселесінде де студенттердің 73%-ы оң нәтиже көрсетті. Мұндағы логикалық байланыс айқын: ойын арқылы пайда болған жоғары мотивация студенттің жаңа сөздерді жаттауға және күрделі грамматикалық ережелерді зерделеуге деген қабілетін белсендіреді. Сөздік қор мен грамматиканы меңгерудегі жоғары пайыздық көрсеткіштер геймификацияның жай ғана «көңіл көтеру» емес, тиімді білім беру құралы екеніне басты ғылыми дәлел болыптабылады.

3.3. Психологиялық кедергілерді еңсеру және дәстүрлі оқытумен салыстырмалы талдау Зерттеудің соңғы блогы тіл үйренудегі ең күрделі мәселе — психологиялық тосқауылдарды талдауға арналды. Сауалнамаға сәйкес, студенттердің 94,1%-ы ойын барысында сөйлеуге (Speaking) деген жоғары сенімділік танытады және дәл осындай мөлшердегі (91%) респонденттер геймификация кезінде қате жіберуден қорықпайтынын (Less fear of mistakes) атап өтті. Бұл көрсеткіштер С. Дитердингтің (2011) «gamefulness» концепциясын растайды: ойын ортасы студентке «қауіпсіз кеңістік» (safe space) ұсынады, мұнда қателік жазалау нысаны емес, тәжірибе жинақтау мүмкіндігі ретінде қабылданады [4]. Бұл екі көрсеткіштің бірдей болуы кездейсоқ емес: қате жіберуден қорықпау сезімі автоматты түрде сөйлеу сенімділігін тудырады. Осы психологиялық еркіндік пен жоғарыда аталған когнитивті нәтижелерді жинақтай келе, студенттердің 82%-ы геймификацияланған оқытуды дәстүрлі академиялық әдістерден әлдеқайда тиімді деп бағалады. Осылайша, геймификация тіл үйренушінің эмоционалдық жағдайын реттеу арқылы оқытудың жалпы сапасын жаңа деңгейге көтереді.

4. Педагогикалық ұсыныстар және талқылау Зерттеу деректерін ғылыми тұрғыдан талдай келе, білім беру жүйесіне келесідей педагогикалық ұсыныстар беріледі:

1. **Интеграцияланған оқыту:** Геймификацияны сабақтың тек басында емес, күрделі грамматикалық тақырыптарды бекіту кезеңінде (practice stage) жүйелі қолдану.
2. **Бағалау жүйесін реформалау:** Студенттің қатесін жазалау емес, оның ойындағы «келесі әрекетін» (trial and error) ынталандыру арқылы ішкі сенімділікті арттыру.
3. **Технологиялық баланс:** Геймификация студентті сабақ мақсатынан алаңдатпауы үшін оқытушы ойын мазмұны мен тілдік мазмұнның тепе-теңдігін сақтауы қажет. Бұл нәтижелер геймификацияның тек «ойын»

емес, студенттің когнитивті жүйесін белсендіретін педагогикалық стратегия екенін айғақтайды.

ҚОРЫТЫНДЫ. Зерттеу қорытындысы көрсеткендей, геймификация ағылшын тілін оқытудағы бірсарындылық пен студенттердің сабаққа деген енжарлығы сияқты басты мәселелерді тиімді шешеді. Ойын элементтерін қолдану арқылы білім алушылардың сабаққа деген қызығушылығы оянып, оқу процесі жай ғана міндет емес, қызықты іс-әрекетке айналады. Бұл тәсіл әсіресе жаңа сөздерді тез жаттауға және күрделі тақырыптарды жеңіл қабылдауға үлкен көмегін тигізеді.

Бұл әдістің ең үлкен артықшылығы — студенттердің бойындағы психологиялық кедергілерді жоюында. Ойын ортасында қате жіберу қорқынышы сейіліп, студенттер өз ойын еркін жеткізуге, сөйлеуге дағдылана бастайды. Осылайша, геймификация студент пен оқытушы арасындағы байланысты нығайтып, сабақтың сапасын мүлдем жаңа деңгейге көтереді.

Қорыта айтқанда, геймификация — бұл тіл үйренудегі қиындықтарды жеңілдететін және студенттің ішкі әлеуетін ашатын таптырмас құрал. Болашақта мұндай инновациялық әдістерді сабақ жоспарына тұрақты түрде енгізу шет тілін меңгеру деңгейін едәуір жоғарылатары анық.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ / REFERENCES

1. **Kapp, K. M. (2012).** *The Gamification of Learning and Instruction: Game-based Methods and Strategies for Training and Education*. Pfeiffer. https://www.wiley.com/en-us/The+Gamification+of+Learning+and+Instruction
2. **Werbach, K., & Hunter, D. (2012).** *For the Win: How Game Thinking Can Revolutionize Your Business*. Wharton Digital Press. https://wdp.wharton.upenn.edu/book/for-the-win/
3. **Csikszentmihalyi, M. (1990).** *Flow: The Psychology of Optimal Experience*. Harper & Row. https://www.psychologytoday.com/us/articles/199007/the-flow-experience
4. **Deterding, S., Dixon, D., Khaled, R., & Nacke, L. (2011).** From game design elements to gamefulness: defining "gamification". *Proceedings of the 15th International Academic MindTrek Conference: Envisioning Future Media Environments*, 9–15. https://doi.org/10.1145/2181037.2181040
5. **Zichermann, G., & Cunningham, C. (2011).** *Gamification by Design: Implementing Game Mechanics in Web and Mobile Apps*. O'Reilly Media. https://www.oreilly.com/library/view/gamification-by-design/9781449315399/
6. **Huang, B., & Hew, K. F. (2018).** Implementing gamification in higher education: A review of the literature. *Educational Research Review*, 24, 1–18. https://doi.org/10.1016/j.edurev.2018.05.003

7. **Hamari, J., Koivisto, J., & Sarsa, H. (2014).** Does Gamification Work? — A Literature Review of Empirical Studies on Gamification. *47th Hawaii International Conference on System Sciences*, 3025–3034.https://doi.org/10.1109/HICSS.2014.377

ҒТАМР 14.35.09

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА IKIGAI ТӘСІЛІ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ КӘСІБИ БАҒДАРЫН ДАМЫТУ

Шамиль Анарбай
shamilanarbay@gmail.com
Ая-23-7 оқу тобының студенті
Ғылыми жетекші: Усенова. Г.С.
Шетел тілдері және аударма
ББББ-ның аға оқытушысы, г.ғ.м.

Аңдатпа. Бұл мақалада ағылшын тілін оқытуда және оқушылардың мамандық таңдауда кездестіруі мүмкін кедергілерін шешуші құрал ретінде Икигай концепциясы мен Экспериментальді оқыту теориясы ұсынылды. Зерттеу оқушылардың кәсіби бағыт-бағдарының айқын болмауы мен оқу мотивациясының төмендігі мәселесін тәжірибелік тапсырмалар мен дұрыс рефлексия арқылы шешуге болатынын дәлелдеуге тырысты. Оқушылар топтық жұмыстарға, әлеуметтік жобаларға және рөлдік тапсырмаларға қатысу арқылы өз қызығушылықтары мен қабілеттерін анықтайды, ал бұл тәжірибелер Ikigai тұжырымдамасы негізінде жүйеленеді. Нәтижесінде оқушылар өз қызығушылығы, қабілеті, қоғам қажеттілігі және болашақ мамандығы арасындағы байланысты түсінеді. Күтілетін нәтижелер: мотивацияның артуы, белсенділіктің жоғарылауы және кәсіби бағдарының қалыптасуы.

Кілт сөздер: Ikigai тәсілі, кәсіби бағдар, ағылшын тілін оқыту, тәжірибеге негізделген оқыту, оқушы мотивациясы

Аннотация. В данной статье предлагается подход, основанный на концепции Ikigai, направленный на развитие профессиональной ориентации учащихся в процессе изучения английского языка. Работа рассматривает проблему отсутствия четкой профессиональной направленности и низкой мотивации учащихся через интеграцию практической деятельности и рефлексии. Учащиеся участвуют в групповых заданиях, социальных проектах и ролевых активностях, что позволяет им выявлять свои интересы и способности, которые затем структурируются с помощью концепции Ikigai. В результате учащиеся осознают связь между своими интересами, навыками, потребностями общества и будущей профессией. Ожидаемые результаты

включают повышение мотивации, активности и формирование профессиональной ориентации.

Ключевые слова: подход Ikigai, профессиональная ориентация, обучение английскому языку, практическое обучение, мотивация учащихся

Abstract. This paper proposes an Ikigai-based approach to developing students' career orientation in English language learning. The study addresses the lack of clear professional direction and low motivation among students by integrating experiential learning with reflective activities. Through participation in group tasks, social projects, and role-based activities, students explore their interests and abilities, which are then structured using the Ikigai framework. This helps learners connect what they love, what they are good at, what society needs, and their potential future careers. The expected outcomes indicate increased motivation, active engagement, and improved awareness of career paths, suggesting that Ikigai can effectively support students' career orientation in English education.

Keywords: Ikigai approach, career orientation, English language teaching, experiential learning, student motivation

КІРІСПЕ. Қазіргі білім беру жүйесінде оқушыларға қатысты мына екі мәселе жиі көтеріледі: ағылшын тілін оқуға деген мотивацияның төмендігі және болашақ мамандықты саналы түрде таңдай алмау немесе өз қызығушылықтарын табудағы қиындықтар. Ағылшын тілі жаһандану жағдайында академиялық және кәсіби жетістікке жетудің маңызды құралы ретінде танылғанымен, көптеген оқушылар бұл тілдің өз өмірлеріндегі практикалық маңызын толық түсіне бермейді. Нәтижесінде, оқушылардың оқу үдерісіне деген қызығушылығының төмендейді.

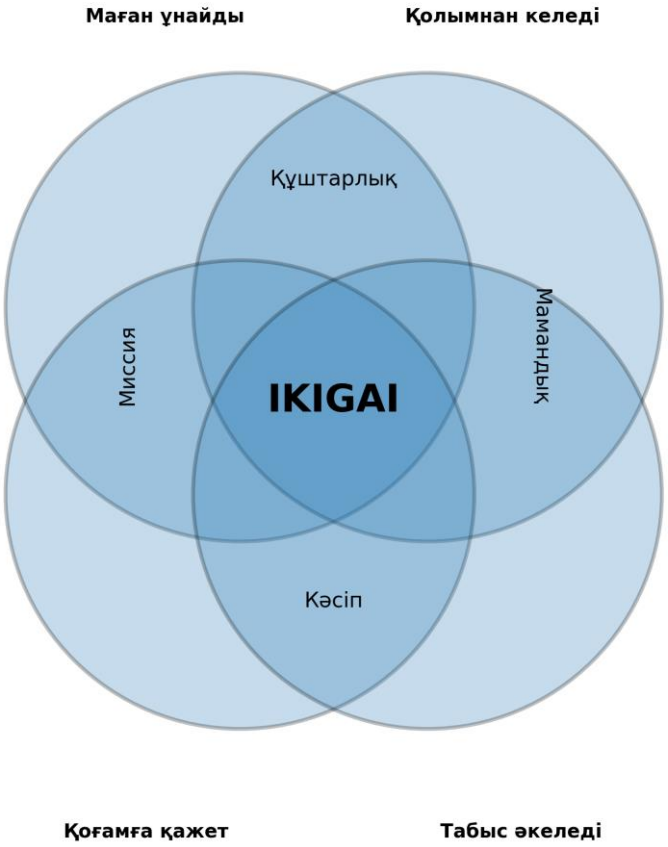
Мотивация мәселесін түсіндіруде Self-Determination теорисы өте маңызды рөл атқарады. Deci және Ryan (2000) еңбектеріне сәйкес, оқушылардың оқу мотивациясы сыртқы факторларға ғана емес, ішкі қажеттіліктердің қанағаттандырылуына да тәуелді. Алайда қазіргі мектеп тәжірибесінде бұл ішкі мотивацияны дамыту жеткілікті деңгейде жүзеге аспауда, соның нәтижесінде оқушылар ағылшын тілін тек өтілуі міндетті пән ретінде қабылдайды.

Сонымен қатар, оқушылардың көпшілігі өз қызығушылықтарын, қабілеттерін және болашақ кәсіби бағытын анықтауда қиналады. Dörnyei (2001) атап өткендей, шет тілін үйренуде мотивацияның төмен болуы оқушылардың тілдік ортаға белсенді араласуына кері әсер етеді. Бұл өз кезегінде олардың оқуға деген ерік жігеріне кері әсер етеді. Сондықтан оқыту үдерісінде оқушылардың жеке қызығушылықтары мен өмірлік мақсаттарын ескеріп, ағылшын тілін сол мақсаттармен байланыстыра алу өте маңызды.

Осы мәселелердің шешімі ретінде икигай концепциясын таныстырғым келеді. Икигай адамға не үшін жаратылғанын, өмірлік миссиясы қандай екенін айшықтауға көмектесетін таптырмас құрал. Бұл идея адамды мына төрт сұрақтың аймағында ойлануға шақырады: Мен не істегенді жақсы

көремін? Менің қолымнан не келеді? Әлемге не қажет? Менің қай ісім үшін адамдар ақша төлеуге дайын? (García & Miralles, 2017) Бұл концепцияны эксперименталь оқу моделі ретінде оқыту жоспарына еңгізе алсақ, оқушылардың оқуға деген ынтасын көтере алар едік, себебі, өз мақсатын жақсы түсінген оқушының келесі қадамдары да анық әрі сенімді болады.

Сурет 1 - Ikigai моделінің негізгі құрамдас бөліктері

Сонымен қатар, білім беру теорияларында Experiential Learning (Эксперименталь үйрену) тәсілі оқушылардың белсенді қатысуы арқылы білімді тиімді меңгеруге ықпал ететіні көрсетілген (Kolb, 1984). Dewey (1938) және Kolb (1984) еңбектерінде оқу процесі тек теориямен шектелмей, тәжірибелік әрекеттер арқылы жүзеге асқанда, оқушылардың түсіну деңгейі мен қызығушылығы артатыны дәлелденген. Бұл Ikigai концепциясы негізіндегі оқытудың практикалық тұсының қаншалықты маңызды екенін ашып көрсетеді.

Осы әдіске сәйкес бала:
1) өзіне ұнайтын шамамен 25–30 түрлі іс-әрекеттің тізімін құрастыруы қажет;
2) осы тізімнен өзінің қолынан жақсы келетін шамамен 15 істі таңдап алуы керек;
3) қалғандарының ішінен табыс әкелуі мүмкін 5 іс-әрекетті іріктейді;
4) осы 5 істің ішінен қоғамға ең көп пайда әкелетін 1–2 бағытты анықтайды.
Бұл әдіс өте тиімді болғанымен, көптеген жағдайларда ол ұсынылған ретімен толық жүзеге аса бермейді. Негізгі мәселе — әрбір оқушы өзіне ұнайтын 30 түрлі іс-әрекетті атай алмайды, себебі олардың түрлі үйірмелерге, секцияларға қатысу тәжірибесі жеткіліксіз.
Осы мәселені шешу үшін 5-сыныптан бастап «қоғамға пайдалы істер» бағытын саналы түрде енгізу ұсынылады. Оның мәні — оқушыны бастамашыл түрде қоғамға пайдалы әрекеттер жасауға бағыттау. Уақыт өте келе, шамамен 1–2 жыл ішінде, оқушы өзі атқарған істердің қайсысы оған шынайы ұнайтынын түсіне бастайды. Дәл осы тәжірибе кейін оның бастапқы қызығушылықтар тізімін құруға негіз болады.

Ата-ананың (және мұғалімнің) басты міндеті — баланы қоғамға пайдалы істерді өз еркімен, ынтамен орындауға шебер түрде ынталандыру. Осындай жүйелі әрекеттер арқылы қысқа уақыт ішінде баланың шынайы қызығушылықтары айқындала бастайды.

Осылайша, ағылшын тілін оқытуды оқушылардың өзін-өзі тануымен және кәсіби бағдарын анықтауымен байланыстыратын интеграцияланған модель әзірлеу қажеттілігі туындап отыр. Бұл мақалада Ikigai негізінде құрылған оқыту моделін ұсыну арқылы оқушылардың мотивациясын арттыру және олардың ағылшын тілін үйренуге деген қызығушылығын күшейтуді басты мақсат етеміз.

ӘДІСНАМА (METHODOLOGY). Бұл зерттеу эмпирикалық деректер жинауға емес, оқыту үдерісін жетілдіруге бағытталған концептуалдық модельді әзірлеуге негізделген. Зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде Ikigai және Experiential Learning қағидаттары алынды. Ұсынылған модель оқушылардың қызығушылықтарының қалыптасуындағы тәжірибенің рөлін ескере отырып құрастырылды.

Зерттеу барысында дәстүрлі Ikigai әдісінің шектеулері назарға алынды. Атап айтқанда, бұл әдіс оқушылардан өздеріне ұнайтын көптеген іс-әрекеттерді алдын ала анықтауды талап етеді. Алайда көптеген мектеп жағдайында оқушылардың әртүрлі іс-әрекеттерге қатысу тәжірибесі шектеулі болғандықтан, олар мұндай тізімді құрастыруда қиындықтарға тап болады. Осыған байланысты ұсынылған модельде қызығушылықтарды анықтау процесі интроспекциядан емес, тәжірибелік әрекеттерден басталады.
Модель төрт негізгі кезеңнен тұрады:
1-кезең: Қоғамға пайдалы әрекеттер арқылы тәжірибе жинақтау (Experience through Social Contribution)

2-кезең: Рефлексия және қызығушылықтарды анықтау (Reflection and Interest Identification)

3-кезең: Ikigai негізінде жүйелеу (Ikigai Mapping)

4-кезең: Ағылшын тілімен интеграция (Language Integration)

1-кезең: Қоғамға пайдалы әрекеттер арқылы тәжірибе жинақтау (Experience through Social Contribution)

Бұл кезең модельдің бастапқы және негізгі бөлігі болып табылады. Мұнда оқушылар өз қызығушылықтарын анықтаудан бұрын әртүрлі қоғамдық және әлеуметтік мәні бар әрекеттерге белсенді түрде қатысады. Аталған кезеңде оқушылар:

мектепішілік іс-шараларды ұйымдастыруға қатысады (мысалы, “English Day”, “Helping Week”);

сынып ішінде немесе мектепте әлеуметтік жобалар жүзеге асырады;

волонтерлік сипаттағы жұмыстарға қатысады;

топтық жұмыстар мен көшбасшылық тапсырмаларды орындайды;

қоғамға пайдалы әрекеттер туралы ағылшын тілінде постерлер, презентациялар және қысқа видеолар дайындайды.

Бұл кезеңнің негізгі мақсаты — оқушылардың әрекет арқылы әртүрлі қызмет түрлерін байқап көруіне мүмкіндік беру. Нәтижесінде олар өздеріне қай іс-әрекеттердің ұнайтынын тәжірибе негізінде түсіне бастайды.

2-кезең: Рефлексия және қызығушылықтарды анықтау (Reflection and Interest Identification)

Екінші кезеңде оқушылар өз тәжірибесін талдайды. Бұл кезең Experiential Learning теориясындағы рефлексия процесіне сәйкес келеді. Оқушылар келесі әрекеттерді орындайды:

өз тәжірибесі туралы қысқа жазбалар жазады (“I liked…”, “I enjoyed…”, “I felt useful when…”);

топтық талқылауларға қатысады;

өздерінің күшті және әлсіз жақтарын анықтайды.

Осы кезеңнің нәтижесінде оқушылар өз қызығушылықтары мен қабілеттері туралы бастапқы түсінік қалыптастырады.

3-кезең: Ikigai негізінде жүйелеу (Ikigai Mapping)

Үшінші кезеңде оқушылар Ikigai моделін қолдана отырып, өз тәжірибесін жүйелейді. Оқушылар келесі төрт сұрақ бойынша жұмыс жасайды:

Мен нені жақсы көремін?

Менің қолымнан не келеді?

Қоғамға не қажет?

Мен қандай іс арқылы табыс таба аламын?

Бұл кезеңде оқушылар бастапқыда жинақталған тәжірибеге сүйене отырып, өз қызығушылықтарын нақтылай бастайды. Бұл тәсіл дәстүрлі Ikigai әдісінен ерекшеленеді, себебі мұнда қызығушылықтар алдын ала емес, тәжірибе негізінде қалыптасады.

4-кезең: Ағылшын тілімен интеграция (Language Integration)

Соңғы кезеңде оқушылар анықталған қызығушылықтарын ағылшын тілін үйренумен байланыстырады. Бұл кезеңде ағылшын тілі тек пән ретінде емес, оқушының жеке және кәсіби дамуының құралы ретінде қарастырылады. Оқушылар:

өз қызығушылықтары бойынша ағылшын тіліндегі материалдармен (мақалалар, видеолар, подкасттар) жұмыс жасайды;

сол салаға қатысты сөздік қорын дамытады;

өз қызығушылықтары туралы ағылшын тілінде презентациялар жасайды;

болашақ мамандықтары мен ағылшын тілінің арасындағы байланысты анықтайды.

Бұл кезең оқушылардың ағылшын тілін үйренуге деген ішкі мотивациясын арттыруға бағытталған.

Ұсынылған модельдің басты ерекшелігі қызығушылықтарды анықтауды ішке үңілуден емес, сыртқы тәжірибеден бастау. Бұл тәсіл оқушылардың шынайы қызығушылықтарын қалыптастыруға мүмкіндік береді және олардың оқу мотивациясын арттыруға ықпал етеді.

КҮТІЛЕТІН НӘТИЖЕ

Бұл зерттеу концептуалдық модель ұсынуға бағытталғандықтан, нақты эмпирикалық деректер емес, ұсынылған модельді білім беру үдерісінде қолдану аясында күтілетін нәтижелер сипатталады.

Ұсынылған Ikigai негізіндегі және Experiential Learning қағидаттарына сүйенген модельді енгізу барысында келесі нәтижелерге қол жеткізу күтіледі.

Біріншіден, оқушылардың ағылшын тілін үйренуге деген мотивациясының артуы. Оқушылар ағылшын тілін тек пән ретінде емес, өз қызығушылықтарын дамыту мен болашақ мақсаттарына жетудің құралы ретінде қабылдай бастайды. Бұл ішкі мотивацияның қалыптасуына ықпал етеді.

Екіншіден, оқушылардың сабаққа қатысу белсенділігі мен оқу үдерісіне деген қызығушылығы артады. Қоғамға пайдалы әрекеттер мен тәжірибелік тапсырмалар оқушыларды пассивті тыңдаушыдан белсенді қатысушыға айналдырады.

Үшіншіден, оқушылар өз қызығушылықтарын және қабілеттерін нақтырақ анықтай алады. Әртүрлі әлеуметтік және оқу әрекеттеріне қатысу арқылы олар қандай іс-әрекеттер өздеріне ұнайтынын тәжірибе жүзінде түсінеді.

Төртіншіден, оқушылардың болашақ мамандыққа қатысты көзқарасы қалыптаса бастайды. Ikigai моделін қолдану арқылы олар өз

қызығушылықтарын, қабілеттерін және қоғам сұранысын байланыстыра отырып, болашақ бағыттарын айқындай алады.

Бесіншіден, оқушылардың тілдік дағдыларының жақсаруы күтіледі. Ағылшын тілі нақты өмірлік контексте қолданылғандықтан, оқушылардың сөйлеу, жазу және түсіну дағдылары табиғи түрде дамиды.

Жалпы алғанда, ұсынылған модель оқушылардың оқу мотивациясын арттыруға, олардың өзін-өзі тануына және ағылшын тілін практикалық тұрғыдан қолдануына оң әсер етеді.

ТАЛҚЫЛАУ

Күтілетін нәтижелер ұсынылған модельдің тиімділігін бірнеше теориялық тұрғыдан түсіндіруге мүмкіндік береді.

Біріншіден, бұл тәсіл Experiential Learning теориясымен сәйкес келеді. Kolb (1984) еңбегінде көрсетілгендей, білім алу процесі нақты тәжірибе, рефлексия және қорытындылау кезеңдерінен өткен жағдайда тиімді болады. Ұсынылған модельде оқушылар алдымен әрекет етеді, содан кейін өз тәжірибесін талдайды және қорытынды жасайды. Бұл олардың оқу материалын тереңірек түсінуіне ықпал етеді.

Екіншіден, модель Self-Determination Theory тұрғысынан қарастырғанда да өте тиімді. Deci және Ryan (2000) бойынша, оқушылардың ішкі мотивациясы еркіндікке, біреуге пайдалы болуға, өзін қоғамға қажетті адам санауға, өз маңызын түсінугетікелей байланысты. Ұсынылған модельде оқушылар өз әрекеттерін өздері таңдайды, нақты нәтижелерге қол жеткізеді және топтық, қоғамдық жұмыстарға қатысады. Бұл факторлар олардың мотивациясын табиғи түрде күшейтеді.

Үшіншіден, Ikigai тұжырымдамасын білім беру үдерісіне бейімдеу оқушылардың оқу әрекетіне мағына беруіне көмектеседі. Дәстүрлі оқытуда оқушылар «неге оқу керек?» деген сұраққа жауап таба алмайды, ал ұсынылған модель бұл сұрақты олардың жеке мақсаттарымен байланыстырады.

Сонымен қатар, бұл тәсіл ағылшын тілін оқытудағы маңызды өзгерісті көрсетеді: ағылшын тілі тек пән ретінде емес, оқушының жеке дамуы мен болашақ кәсіби бағытын жүзеге асыру құралы ретінде қарастырылады. Бұл оқушылардың тілге деген көзқарасын түбегейлі өзгертіп, оны өмірлік қажеттілік ретінде қабылдауға мүмкіндік береді.

Дегенмен, ұсынылған модельдің бірқатар шектеулері бар. Біріншіден, оны тиімді жүзеге асыру үшін мұғалімнің белсенді ұйымдастырушылық рөлі қажет. Екіншіден, мектеп бағдарламасының шектеулі уақыты мұндай модельді толық енгізуге кедергі келтіруі мүмкін. Үшіншіден, бұл зерттеу

эмпирикалық тексеруді қамтымайды, сондықтан болашақта ұсынылған модельдің тиімділігін тәжірибелік тұрғыдан зерттеу қажет.

Осыған байланысты, келешек зерттеулерде бұл модельді нақты мектеп жағдайында апробациядан өткізіп, оның оқушылардың мотивациясына, тілдік дағдыларына және кәсіби бағдарлануына әсерін эмпирикалық түрде бағалау ұсынылады.

ҚОРЫТЫНДЫ. Қорытындылай келе, бұл мақалада оқушылардың ағылшын тілін үйренуге деген мотивациясының төмендігі мен кәсіби бағдарын анықтаудағы қиындықтарын шешуге бағытталған интеграцияланған оқыту моделі ұсынылды. Ұсынылған модель Ikigai және Experiential Learning қағидаттарына негізделіп, оқушылардың қызығушылықтарын тәжірибе арқылы анықтауға бағытталған.

Модельді қолдану оқушылардың оқу мотивациясын арттыруға, ағылшын тілін өмірлік мақсаттарымен байланыстыруға және олардың болашақ кәсіби бағытын айқындауға оң ықпал етеді деп күтіледі.

Алайда ұсынылған тәсілдің тиімділігін болашақта нақты оқу жағдайында тәжірибелік тұрғыдан тексеру қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). Self-Determination Theory and the facilitation of intrinsic motivation. https://selfdeterminationtheory.org/SDT/documents/2000_RyanDeci_SDT.pdf

2. Dörnyei, Z. (2001). Motivational Strategies in the Language Classroom. https://erwinwidiyatmoko.wordpress.com/wp-content/uploads/2012/01/motivational-strategies-in-the-language-classroom-by-zoltan-dornyei.pdf

3. García, H., & Miralles, F. (2017). Ikigai: The Japanese Secret to a Long and Happy Life. https://dn790007.ca.archive.org/0/items/ikigai-the-japanese-secret-to-a-long-and-happy-life-pdfdrive.com

4. Kolb, D. A. (1984). Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. https://www.researchgate.net/publication/235701029_Experiential_Learning_Experience_As_The_Source_Of_Learning_And_Development

5. Dewey, J. (1938). Experience and Education. https://talkcurriculum.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/09/dewey-j-1938-experience-and-education-pp-17-31-new-york-ny-touchstone.pdf

THE EFFECTIVENESS OF A CREATIVE-SUPPORTIVE CLASSROOM IN IMPROVING SPEAKING SKILLS AND REDUCING THEIR ANXIETY

Нұрмұхамбет Қарақат
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
АЯ-22-3 оқу тобының студенті
Бекназарова Ұлжан Өмірзақовна
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті Шетел тілдері және аударма ББ аға оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистрі

Abstract. This study investigates the effectiveness of a creative-supportive classroom in improving speaking skills and reducing anxiety among 9th-grade students (n = 24). The research employed a pre-test–post-test experimental design with control and experimental groups. All students completed a pre-test, while the post-test was conducted separately for the experimental and control groups (12 students each). The results showed that the experimental group significantly outperformed the control group. The mean score increased from 45% in the pre-test to 68% in the experimental group, while the control group reached only 51%. The findings indicate that a creative-supportive classroom improves both speaking performance and students' confidence.

Keywords: speaking skills, anxiety, creative classroom, EFL

Аңдатпа. Бұл зерттеуде 9-сынып оқушыларының (n = 24) сөйлеу дағдыларын дамыту және мазасыздық деңгейін төмендетуде креативті-қолдаушы оқу ортасының тиімділігі қарастырылады. Зерттеу pre-test және post-test әдістері арқылы жүргізілді.Нәтижелер эксперименттік топтың көрсеткіштері (68%) бақылау тобымен (51%) салыстырғанда айтарлықтай жоғары екенін көрсетті. Бұл креативті орта оқушылардың сенімділігін арттырып, сөйлеу дағдыларын жақсартатынын дәлелдейді.

Түйін сөздер: сөйлеу дағдылары, мазасыздық, креативті орта

Аннотация. В данном исследовании рассматривается влияние креативно-поддерживающей среды на развитие навыков говорения и снижение тревожности у учащихся 9 класса (n = 24).
Результаты показали значительное улучшение в экспериментальной группе (68%) по сравнению с контрольной (51%). Это подтверждает эффективность интерактивных методов обучения.

Ключевые слова: речевые навыки, тревожность, креативная среда

Introduction. Speaking is widely considered one of the most difficult skills in learning a foreign language because it requires learners to use vocabulary, grammar, pronunciation, and ideas simultaneously in real time. In many

classrooms, students experience fear, hesitation, and anxiety when they are asked to speak in English. This problem is especially common among secondary school students.

Foreign language anxiety plays a significant role in limiting students' speaking performance. According to Horwitz, Horwitz, and Cope (1986), anxiety reduces learners' willingness to participate and communicate. Students often avoid speaking tasks because they are afraid of making mistakes or being judged by others.

One effective way to address this issue is to create a creative-supportive classroom environment. Such an environment includes interactive activities, positive feedback, peer collaboration, and a safe atmosphere where mistakes are accepted as part of the learning process. According to Krashen (1982), lower anxiety leads to better language acquisition, which is explained through the Affective Filter Hypothesis.

This study aims to investigate the effectiveness of a creative-supportive classroom in improving speaking skills and reducing anxiety among 9th-grade students.

Methods

Research Design

The study employed a pre-test–post-test experimental design with control and experimental groups.

Participants

The participants were 24 students of 9th grade aged 14–15. All students had similar English proficiency levels and studied English three times per week.

Pre-test: all 24 students

Post-test:

Experimental group – 12 students

Control group – 12 students

Procedure

The experiment lasted 8 weeks with 45-minute lessons.

At the beginning of the study, all students completed a pre-test speaking task. After that, they were divided into two groups.

The experimental group was taught using a creative-supportive classroom approach, which included role plays, group discussions, games, storytelling, and peer collaboration. The teacher provided continuous positive feedback and encouraged students to speak without fear of making mistakes.

The control group followed traditional teaching methods, including textbook-based tasks and teacher-centered instruction, with limited interaction.

At the end of the experiment, both groups completed a post-test of similar difficulty.

Assessment Criteria

Students' speaking performance was evaluated using four criteria:

Criterion	**Description**	**Max Score**
Task Achievement	Task completion and relevance	5
Vocabulary	Range and appropriateness	5
Grammar	Accuracy of structures	5
Pronunciation	Clarity and intonation	5
TOTAL		**20**

Results

Pre-test Results

Criterion	**Max**	**Average**	**Percentage**
Task Achievement	5	2.2	44%
Vocabulary	5	2.3	46%
Grammar	5	2.0	40%
Pronunciation	5	2.5	50%
TOTAL	**20**	**9.0**	**45%**

The pre-test results indicate that students had a low level of speaking proficiency.

Post-test Results (Control Group)

Criterion	**Max**	**Average**	**Percentage**
Task Achievement	5	2.6	52%
Vocabulary	5	2.6	52%
Grammar	5	2.4	48%
Pronunciation	5	2.7	54%
TOTAL	**20**	**10.3**	**51%**

The control group showed only slight improvement, indicating limited effectiveness of traditional teaching methods.

Post-test Results (Experimental Group)

Criterion	**Max**	**Average**	**Percentage**
Task Achievement	5	3.6	72%
Vocabulary	5	3.5	70%
Grammar	5	3.1	62%
Pronunciation	5	3.4	68%
TOTAL	**20**	**13.6**	**68%**

The experimental group demonstrated significant improvement across all criteria.

Discussion

The results of this study clearly demonstrate that a creative-supportive classroom environment has a strong positive impact on students' speaking skills. The

experimental group significantly outperformed the control group in all assessment criteria.

The improvement can be explained by reduced anxiety and increased motivation. According to Krashen's Affective Filter Hypothesis, students learn more effectively when they feel relaxed and confident.

Furthermore, Vygotsky's social constructivist theory emphasizes the importance of interaction in learning. In this study, group work and peer collaboration created opportunities for meaningful communication, which enhanced speaking development.

The largest improvements were observed in task achievement and vocabulary, suggesting that creative activities helped students organize their ideas and use a wider range of expressions.

Anxiety Reduction

Qualitative observations showed that students in the experimental group became more confident and less afraid of speaking. Participation levels increased significantly, and students were more willing to express their ideas.

This supports Young's (1991) findings that a supportive classroom environment reduces language anxiety and promotes active learning.

Conclusion

This study proves that a creative-supportive classroom is highly effective in improving speaking skills and reducing anxiety among 9th-grade students.

The findings suggest that teachers should:

create a positive and safe classroom environment

use interactive and student-centered activities

encourage collaboration and peer support

Such approaches not only improve academic performance but also enhance students' confidence and motivation.

References

Horwitz, E. K., Horwitz, M. B., & Cope, J. (1986). Foreign language classroom anxiety. Modern Language Journal, 70(2), 125–132.

Krashen, S. D. (1982). Principles and practice in second language acquisition. Pergamon Press.

Young, D. J. (1991). Creating a low-anxiety classroom environment. Modern Language Journal, 75(4), 426–439.

Vygotsky, L. S. (1978). Mind in society. Harvard University Press.

Harmer, J. (2007). How to teach English. Longman.

Brown, H. D. (2000). Principles of language learning and teaching. Pearson.

THE EFFECTIVENESS OF SELF-REGULATED LEARNING STRATEGIES IN IMPROVING LEARNERS' SPEAKING SKILLS

Менлібек Әйгерім
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
АЯ-22-3 оқу тобының студенті
Бекназарова Ұлжан Өмірзақовна
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті Шетел тілдері және аударма ББББ аға оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистрі

Abstract. This study investigates the effectiveness of self-regulated learning (SRL) strategies in improving the speaking skills of 10th-grade EFL learners (n=24) using a pre-test/post-test single-group design. The intervention lasted 10 weeks and included goal setting, self-monitoring, and self-reflection. Results show a significant improvement in speaking performance, particularly in fluency (+1.4) and vocabulary (+1.3). Qualitative data confirm increased learner confidence and metacognitive awareness. The study concludes that SRL strategies are a practical and effective tool for developing speaking skills in secondary school classrooms, even without a control group.

Keywords: Self-regulated learning, speaking skills, goal setting, self-monitoring, EFL, secondary education.

Аңдатпа. Бұл зерттеуде 10-сынып оқушыларының (n=24) ағылшын тілінде сөйлеу дағдыларын жетілдіруде өзін-өзі реттейтін оқыту стратегияларының тиімділігі бір топтық алдын ала және кейінгі тест дизайны арқылы қарастырылады. 10 апталық эксперимент барысында оқушылар мақсат қою, өзін-өзі бақылау және өзін-өзі талдау стратегияларын үйренді. Нәтижелер сөйлеу дағдыларының, әсіресе еркін сөйлеу (+1,4) және лексика (+1,3) бойынша айтарлықтай жақсарғанын көрсетті. Сапалық деректер оқушылардың сенімділігі мен метатанымдық белсенділігінің артқанын растайды. Зерттеу өзін-өзі реттейтін оқыту стратегиялары орта мектепте сөйлеу дағдыларын дамытуда тиімді құрал екенін көрсетеді.

Кілт сөздер: Өзін-өзі реттейтін оқыту, сөйлеу дағдылары, мақсат қою, өзін-өзі бақылау, ағылшын тілі шет тілі ретінде, орта мектеп.

Аннотация. В данном исследовании изучается эффективность стратегий саморегулируемого обучения для развития разговорных навыков учащихся 10 классов (n=24) с использованием дизайна одной группы (предтест и посттест). 10-недельный эксперимент включал постановку целей, самоконтроль и самоанализ. Результаты показали значительное улучшение

разговорных навыков, особенно беглости речи (+1,4) и словарного запаса (+1,3). Качественные данные подтвердили рост уверенности и метакогнитивной активности учащихся. Исследование показывает, что стратегии саморегулируемого обучения являются эффективным инструментом развития разговорных навыков в средней школе.

Ключевые слова: Саморегулируемое обучение, разговорные навыки, постановка целей, самоконтроль, английский как иностранный, средняя школа.

Introduction. Speaking is often considered one of the most challenging skills in foreign language learning because it requires real-time processing, fluency, accuracy, and confidence. In many school contexts, including Kazakhstan, traditional instruction focuses on grammar and vocabulary drills, while learners' ability to regulate their own speaking practice remains underdeveloped. Self-regulated learning (SRL) offers a promising solution. According to Zimmerman [1, p. 166], SRL refers to "self-generated thoughts, feelings, and actions that are planned and cyclically adapted to the attainment of personal goals." In speaking development, SRL strategies such as goal setting, self-monitoring, self-evaluation, and strategic planning can help learners take control of their progress.

Despite growing interest in SRL, few studies have examined its direct impact on school learners' speaking performance within a single-group context. This study aims to fill that gap by investigating the effectiveness of explicit SRL strategy instruction on the speaking skills of 10th-grade students.

Methods

Research Design: This study employed a pre-test–post-test single-group design was employed. Quantitative data came from speaking assessments; qualitative data from learner reflections and teacher observations.

Participants: the participants were twenty-four 10th-grade students aged 15–16 from one secondary school participated. All learners had similar exposure to English three hours per week and had never received explicit instruction in self-regulated learning strategies before the study.

Procedure: The study lasted 10 weeks durating 45 minutes lessons. During the pre-test, all students completed a speaking task assessing fluency, vocabulary, grammar, pronunciation, and coherence.

The intervention followed Zimmerman's cyclical three-phase SRL model [1]:

1. Forethought phase (weeks 1-2) – students set personal speaking goals (e.g., "I will use three new expressions in a dialogue") and made action plans.

2. Performance phase (weeks 3-7) – students used self-monitoring checklists while recording their speech; they also practised in pairs and small groups.

3. Self-reflection phase (weeks 8-10) – students compared their performance with their goals, identified weaknesses, and planned improvements for the next task.

Teacher scaffolding was gradually reduced. Students kept a reflection journal after each speaking activity. In the post-test (week 10), all students completed a parallel speaking task of the same difficulty level.

Assessment criteria : Students' performance was evaluated using an analytical rubric that measured speaking skill components:

Criteria	Description	Max score
Fluency	Smooth, natural speech without long pauses	4
Vocabulary	Range and appropriateness of words	4
Grammar	Accuracy of structures and tenses	4
Pronunciation	Clarity, intonation, stress	4
Coherence	Logical organisation of idea.	4
Total		20

Table 1 – Speaking skills evaluation rubric

The same criteria were applied to both pre-test and post-test responses to ensure consistency and objectivity in evaluation.

Results

The results show a statistically significant improvement in all speaking components after the SRL intervention.

Test	Mean score	Minimum	Maximum
Pre-test	10.3	7	13
Post-test	15.8	12	19

Table 2 - Overall speaking scores

As shown in the table 2, the mean score increased from 10.3 to 15.8 representing improvement of 5.5 points. This demonstrates a substantial positive effect of intervention.

Criteria-Based Analysis

A more detailed analysis of performance across assessment criteria revealed consistent improvement in all areas of thinking:

Criterion	Pre-test mean	Post-test mean	Gain
Fluency	2.1	3.5	+1.4
Vocabulary	2.0	3.3	+1.3
Grammar	2.2	3.1	+0.9
Pronunciation	2.0	3.0	+1.0

Coherence	2.0	2.9	+0.9

Table 3 - Mean improvement per criterion

The largest gains were observed in fluency (+1.4) and vocabulary (+1.3), suggesting that goal setting and self-monitoring helped students prepare more effectively for speaking tasks. Grammar and coherence showed moderate but positive growth.

Qualitative findings

Analysis of student reflections and teacher observations revealed three main themes:

1. Increased metacognitive awareness – 21 out of 24 students (88%) reported that self-monitoring checklists helped them notice pronunciation and grammar mistakes they previously ignored.

2. Greater confidence – Many learners felt less anxious when speaking because they had planned their language in advance. One student wrote: “I used to just repeat words. Now I plan what to say and check myself.”

3. Positive attitude towards goal setting – Students appreciated setting small, achievable goals (e.g., “use two linking words”) and felt a sense of accomplishment when they succeeded.

Discussion

The findings support the theoretical claim that self-regulated learning strategies enhance speaking skills even without a control group comparison. The significant progress in fluency and vocabulary can be explained by the forethought phase: when students set specific goals, they became more attentive during practice [2, p. 421].

Self-monitoring (performance phase) increased metacognitive awareness. According to Flavell’s metacognitive theory, learners who monitor their comprehension and production develop deeper control [3, p. 907]. In our study, checklists served as external prompts that gradually became internalised as self-questioning (“Am I speaking too fast? Am I using the past tense correctly?”).

The relatively smaller gain in grammar (+0.9) and coherence (+0.9) suggests that these aspects may require longer intervention or more explicit feedback. Nevertheless, the improvements are meaningful for a 10-week period.

These results align with inclusive education principles [4, p. 47] because SRL strategies accommodate different proficiency levels: weaker learners set modest goals, while advanced learners aim for higher complexity. All 24 students benefited from the structured approach.

Conclusion

This study demonstrates that explicit instruction in self-regulated learning strategies significantly improves speaking skills among 10th-grade EFL learners in a single-group setting. The cyclical model (forethought → performance → self-reflection) proved effective, especially for fluency and vocabulary. Teachers should consider integrating SRL checklists, goal-setting templates, and reflection journals into regular speaking lessons.

Limitations include the absence of a control group and a short intervention period (10 weeks). Future research should explore longitudinal effects and compare SRL with other approaches using randomised designs.

References:

1. Zimmerman, B. J. Becoming a self-regulated learner: An overview. Theory into Practice, 2002, Vol. 41(2), pp. 64–70.

2. Schunk, D. H., & Zimmerman, B. J. (Eds.). Self-regulation of learning and performance: Issues and educational applications. Lawrence Erlbaum, 1994.

3. Flavell, J. H. Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive–developmental inquiry. American Psychologist, 1979, Vol. 34(10), pp. 906–911.

4. Tolegenova, G. S. Pedagogical Foundations of Inclusive Education. Nur-Sultan: Foliant, 2019.

5. Oxford, R. L. Teaching and researching language learning strategies. Pearson Longman, 2011.

6. Nation, I. S. P., & Newton, J. Teaching ESL/EFL listening and speaking. Routledge, 2009.

ҒТАМР (МРНТИ) 16.01.11

THE IMPACT OF SOCIAL MEDIA ON ENGLISH LANGUAGE LEARNING

Мұратбек Айзере Нұрлыбекқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
АЯ-23-5 оқу тобының студенті,
Дарибаева Жадыра Анафияевна
ғылыми жетекшісі, педагогика
ғылымдарының магистрі,
Шетел тілдері және аударма
білім беру бағдарламасы

Abstract. This study explores the transformative role of social media platforms, including TikTok, Instagram, and YouTube, in English language acquisition among university students. In the context of the digital transformation of education, social media functions as a “parallel educational environment” complementing formal instruction. Using a mixed-methods design, the research combined a theoretical review of Second Language Acquisition (SLA) theories with an empirical survey of 118 participants and a 10-day experimental engagement period. Results show that 98.3% of students consider social media a positive tool for language development, particularly in vocabulary acquisition

(66.7%) and listening comprehension (41%). The study also identifies risks, such as distraction (17.1%) and exposure to non-standard grammar. Recommendations include a blended learning approach, active teacher guidance, and student-generated content to maximize benefits.

Keywords: Social Media, English Language Learning, Digital Pedagogy, TikTok, education, motivation, dictionary

Аңдатпа.Бұл зерттеу әлеуметтік медиа платформаларының университет студенттерінің ағылшын тілін үйренуіне әсерін қарастырады. Зерттеу нәтижесінде студенттердің 98,3% әлеуметтік медианы тіл үйренуге тиімді құрал деп есептейтіні анықталды.

Кілт сөздер: әлеуметтік медиа, ағылшын тілін үйрену, цифрлық педагогика, тикток, білім беру, мотивация, сөздік

Аннотация: Исследование изучает влияние социальных медиа на обучение английскому языку среди студентов. 98,3% участников считают социальные сети полезным инструментом.

Ключевые слова: социальные сети, учить английский язык, цифровая педагогика, тикток, обучение, мотивация, словарный запас

Introduction. The integration of social media into English language learning has become a central focus in applied linguistics, digital pedagogy, and second language acquisition research over the past decade. Social media platforms, including YouTube, TikTok, Instagram, Facebook/X, and Telegram, provide learners with access to authentic linguistic input, collaborative learning opportunities, and culturally contextualized communication [1]. These platforms serve as informal learning environments where learners can practice language skills beyond the traditional classroom.

Social media and second language acquisition (SLA). The theoretical foundation of social media-assisted language learning is closely linked to key theories of second language acquisition. Krashen's Input Hypothesis emphasizes the importance of comprehensible input for language acquisition, asserting that learners acquire language when exposed to material slightly above their current proficiency level (i+1) [2,6]. Social media content, such as videos, posts, and interactive challenges, allows learners to access authentic and meaningful language input, supporting vocabulary expansion, grammatical awareness, and pragmatic competence. Long's Interaction Hypothesis highlights the role of interaction in developing linguistic competence [3,7]. On social media, learners engage in discussions, comment on posts, and collaborate on content creation, facilitating negotiation of meaning, immediate feedback, and error correction. Swain's Output Hypothesis also underlines the importance of producing language for learning [16]. Social media enables learners to create posts, videos, or comments in English, enhancing language production skills and promoting fluency.

Sociocultural theory and digital interaction. Sociocultural theory posits that learning is a socially mediated process occurring within cultural and interactive

contexts [4,13]. Social media platforms create virtual communities where learners communicate with peers and native speakers, participate in cultural exchanges, and co-construct knowledge. Interaction within these digital communities extends the Zone of Proximal Development (ZPD), providing scaffolding from peers or more proficient users and enabling learners to achieve higher levels of language competence than they could independently [8,9]. Collaborative activities, such as group projects on TikTok or peer feedback on Instagram, strengthen both linguistic and cultural skills, while promoting motivation and continuous engagement with the target language.

Learner autonomy and motivation. Learner autonomy is essential for successful language acquisition in digital environments [5,9,14]. Social media allows learners to self-direct their learning by selecting content, controlling the pace, and engaging with interactive exercises. Platforms such as Duolingo integrated with social media, or educational TikTok and YouTube channels, provide learners with gamified challenges that reinforce motivation, intrinsic engagement, and metacognitive skill development [10].

Autonomous learners are more likely to retain knowledge and transfer skills to real-life contexts. Social media encourages self-monitoring, planning, and evaluation of learning outcomes, fostering reflective learning practices [9,14].

Digital pedagogy and multimedia learning. Digital pedagogy emphasizes learner-centered, interactive, and contextualized instruction [11,12]. Social media, as a multimedia environment, provides multimodal input through text, audio, video, and graphics. Mayer’s Cognitive Theory of Multimedia Learning explains that combining visual and auditory channels enhances comprehension and retention, making social media an effective tool for language acquisition [18]. YouTube videos, for instance, simultaneously provide auditory (listening), visual (reading captions), and contextual (visual cues) input, supporting vocabulary acquisition, listening comprehension, and pragmatic skills. Short videos on TikTok offer repeated exposure to targeted expressions, while Instagram posts and stories integrate textual and visual cues, promoting reading comprehension and vocabulary development.

Motivation and engagement in digital environments. Motivation is a key factor in language learning, and social media provides both intrinsic and extrinsic motivators [9,15]. Intrinsic motivation comes from enjoyable, meaningful activities, creative expression, and social interaction, while extrinsic motivation is derived from social recognition, likes, and feedback. According to Bandura’s Social Learning Theory, observing peers and role models in digital communities can enhance learning behaviors and outcomes [15]. Active participation in social media communities fosters consistent practice, reduces language anxiety, and builds learner confidence. Engagement is further enhanced by the immediacy of feedback, interactive features, and the social dimension of online learning, which encourages collaboration and authentic language use.

Table 1 - Social Media Platforms and Language Skill Support

Platform	Vocabulary	Listening	Speaking	Reading	Pragmatics	Motivation
YouTube	+++	+++	++	++	++	++
TikTok	++	++	+	+	++	+++
Instagram	++	+	+	++	+++	+++
Facebook/ X	+	+	+	+	++	++

Table 2 - Interaction Types and Language Development

Interaction Type	Skill Developed	Example Activity
Commenting	Writing / Pragmatics	Respond to a post or video in English
Peer Feedback	Speaking / Writing	Review peer's content
Content Creation	Speaking / Vocabulary	Create video/story in English
Participation in Quizzes	Vocabulary / Grammar	Interactive challenges on social media

Thus, existing research demonstrates that social media has both positive and negative implications for English language learning. However, many studies focus on isolated skills or specific platforms, while comprehensive analyses of long-term learning outcomes, cognitive effects, and pedagogical integration models remain limited. This indicates the need for further systematic research that combines linguistic, psychological, and educational perspectives to better understand the role of social media in sustainable language development.

Object of the Study. The object of the study is the process of learning the English language in digital environments.

Subject of the Study. The subject of the study is the influence of social media platforms on the development of English language skills (vocabulary, listening, speaking, reading, and pragmatic competence) among learners.

Main Research Hypothesis. The main hypothesis of the study is that systematic and purposeful use of social media platforms contributes positively to the development of English language skills by increasing exposure to authentic language input, enhancing learner motivation, and promoting communicative interaction; however, without pedagogical guidance, social media may also reinforce non-standard language forms and fragmented learning patterns.

Aim of the Study. The aim of the study is to analyze the impact of social media on the process of learning the English language and to determine its educational potential and limitations in developing sustainable language competence.

Objectives of the Study. To achieve the stated aim, the following objectives are set:

1. To analyze theoretical approaches to second language acquisition relevant to digital and informal learning environments.
2. To identify the main ways in which social media platforms are used for English language learning.
3. To examine the influence of social media on specific language skills, including vocabulary acquisition, listening comprehension, speaking confidence, and pragmatic usage.
4. To identify potential risks associated with social media-based language learning, such as reduced grammatical accuracy and overreliance on informal language.

Research Methodology. The study is based on a qualitative–analytical research design that combines an empirical survey of students with strategic analytical assessment using SWOT analysis. The primary method of data collection is a structured questionnaire survey conducted among students who are learning English as a foreign language. The survey is designed to identify patterns of social media usage, preferred platforms, frequency of exposure to English-language content, and students' perceptions of how social media influences their language skills, including vocabulary, listening comprehension, speaking confidence, and motivation. The questionnaire also includes items related to perceived challenges, such as distraction, informal language usage, and lack of systematic learning. The collected data are analyzed using descriptive statistical methods to identify dominant trends and correlations between social media use and perceived learning outcomes.

The second methodological component is SWOT analysis, which is applied to evaluate the educational role of social media in English language learning from a strategic perspective. Based on the survey results and content analysis of popular educational and entertainment platforms, the strengths, weaknesses, opportunities, and threats of social media as a learning tool are identified. Strengths include accessibility, authentic language exposure, and high learner engagement; weaknesses involve lack of structured progression and potential grammatical inaccuracies; opportunities relate to integration into formal education and personalized learning paths; threats include cognitive overload, misinformation, and decreased attention to academic language norms.

The combination of student survey data and SWOT analysis allows for a comprehensive evaluation of both micro-level learner experiences and macro-level educational implications. This methodological approach makes it possible to develop practical recommendations for the effective and pedagogically sound integration of social media into English language instruction.

Results

The present study involved a 10-day experimental program aimed at developing students' communicative English skills through social media platforms

such as TikTok and YouTube. During this period, students practiced different topics each day to improve their vocabulary, listening, speaking, and overall communicative competence. The key topics covered in the study are listed below along with observations from the experimental period.

Table 3 - Topics and Resorces

#	List of topics	Resources
1	Greetings introductions	https://vt.tiktok.com/ZSaga5gBP/
2	Daily routine vocabulary	https://vt.tiktok.com/ZSagaaqnM/
3	Idioms and slang	https://vt.tiktok.com/ZSagaBPxp/
4	AI tools in learning	https://vt.tiktok.com/ZSagaUoev/
5	Pronunciation hacks	https://vt.tiktok.com/ZSagmuRPE/
6	Listening practice	https://vt.tiktok.com/ZSagmBoYJ/
7	Speaking practice	https://vt.tiktok.com/ZSaguJxJT/
8	Conditionals	https://vt.tiktok.com/ZSagmPcsG/
9	Gerund	https://vt.tiktok.com/ZSaga9QBs/
10	Reported speech	https://vt.tiktok.com/ZSagasubo/

The practical phase of this scientific project involved a comprehensive survey more than 100 respondents. The primary goal was to quantify the demographic background, usage habits, and perceived educational benefits of social media platforms among English language learners.

The empirical evidence confirms that social media platforms - specifically TikTok, Instagram, and YouTube - have become vital informal educational environments. Overall, 98.3% of participants agree that social media has a positive effect on learning English. The data suggests that social media excels at increasing learner motivation, improving vocabulary acquisition, and enhancing listening comprehension. While learners find these platforms more effective than traditional classrooms, the study concludes that social media should be viewed as a powerful supplementary tool that requires self-discipline to avoid distractions.

The present study highlights three main aspects related to students' experiences of learning English through social media over a 10-day period. These are: (1) the effectiveness of social media in improving language skills, (2) students' motivation and engagement in learning, and (3) challenges and recommendations for using social media as a learning tool.

1. Effectiveness of Social Media in Improving Language Skills

An interesting finding in this study was how social media supported students in developing multiple language skills simultaneously. Many students reported improvements in vocabulary, listening, and speaking confidence after following

English content on platforms such as TikTok, YouTube, and Instagram. Students noted that engaging with authentic language in short videos or posts helped them learn expressions and phrases that are used in real-life conversations.

Aidana, 20 years old and majoring in History, reflected on the value of this approach: *"During the 10 days, I used social media almost every day to learn English. I watched short videos, read comments, and tried repeating what I heard. At first, it was hard to understand everything, but gradually I recognized more words and expressions. Learning this way felt natural and fun, unlike textbooks. I think my vocabulary and listening improved a lot."*

Aidana's experience shows that using social media made learning English more fun and effective. She was able to improve her vocabulary and listening skills in a natural way.

Asylzat, 19 years old and majoring two foreign languages, highlighted the positive effect on confidence: *"Social media helped me feel more confident when speaking. I used to be afraid of making mistakes, but seeing real people using English in casual videos made me feel that errors are normal. Learning English this way was also more enjoyable than traditional lessons, and it motivated me to practice every day."*

Asylzat's reflection shows that using social media made learning English more enjoyable and helped her feel more confident when speaking. It also motivated her to practice regularly and accept mistakes as a normal part of learning.

2. Students' Motivation and Engagement

The research findings indicate that motivation plays a key role in students' use of social media for English learning. Students expressed that the interactive and entertaining nature of social media kept them engaged and encouraged consistent practice. Activities such as watching videos, reading captions, and commenting in English created a more dynamic learning environment compared to formal classroom lessons.

Kymbat, 22 years old and working as an HR manager, noted: *"I found social media very helpful for improving pronunciation and listening skills. Repeating sentences from videos helped me sound more natural. It was fun to learn, which made me want to continue every day. However, I also realized that I sometimes used too informal language, so guidance is needed."*

Using social media helped Kymbat improve her pronunciation and listening skills in a fun and engaging way, while also highlighting the need for guidance to avoid overly informal language.

Zhanel , a 3rd-year student majoring in Pedagogy and Psychology, emphasized the practical aspect of social media: *"Many students already use social media daily, but not all know how to use it for learning. This study helped me see that if we use social media carefully, it can improve listening, speaking, and*

vocabulary. It also showed me that teachers can integrate these tools into lessons to make them more interesting and modern."

Using social media thoughtfully can enhance listening, speaking, and vocabulary skills while also helping teachers make lessons more engaging and modern.

3. Challenges and Recommendations

While social media offers significant benefits, students also identified challenges, including the risk of informal language, grammatical errors, and overreliance on casual content. Students suggested that guidance from teachers is necessary to ensure that learning remains structured and effective. They highlighted the need to balance social media learning with traditional grammar and writing practice.

Adel , 24 years old and a politician shared: *"Social media is motivating and fun, but it is easy to pick up informal words or forget grammar rules. The study's recommendations for structured use were very helpful. I realized that combining social media with guidance from teachers can make learning more effective and meaningful."*

Adel highlighted that social media can make learning motivating and enjoyable, but combining it with teacher guidance helps ensure correct language use and more effective learning.

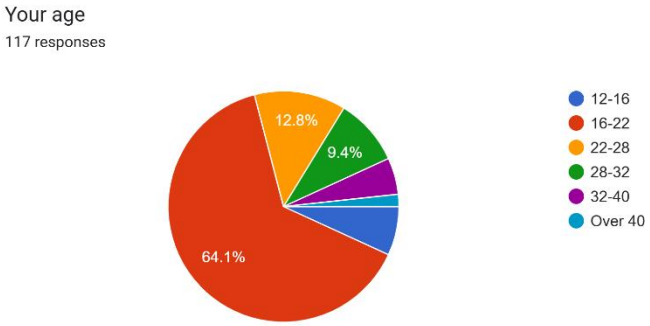
Overall, the findings suggest that social media is a valuable tool for English language learning when used purposefully. It improves vocabulary, listening, and speaking skills, enhances motivation, and can complement traditional learning approaches if potential challenges are addressed.

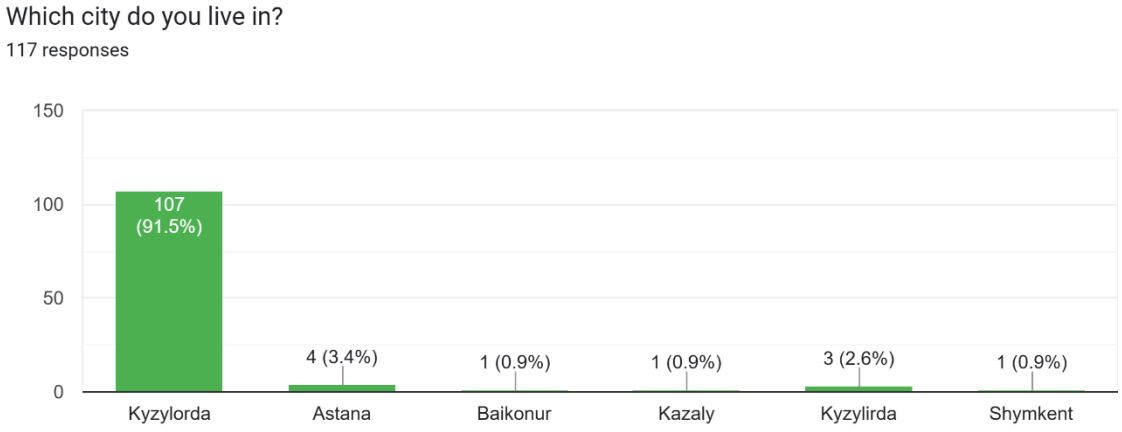
2.2 Evolution of Digital Language Learning

Stage	Period	Key Features	Language Skills Focus	References
Stage 1: Early Digital Communication	1990s – early 2000s	Email, forums, chat rooms, pen-pal networks; asynchronous communication	Reading, Writing	[10]
Stage 2: Emergence of Social Media Platforms	mid-2000s – 2010	Facebook, MySpace, YouTube; interactive content; group discussions	Reading, Writing, Listening	[11,12,14]
Stage 3: Mobile-Integrated Learning & Gamification	2010 – 2015	Smartphones, WhatsApp, Instagram, Duolingo; gamified exercises; anytime learning	Reading, Writing, Listening, Speaking	[12,13,15]
Stage 4: Social Media as Formal Learning Tool	2015 – 2020	Structured classroom activities; blended learning; analytics to monitor engagement	Reading, Writing, Listening, Speaking, Pragmatics	[11,13]
Stage 5: AI-Enhanced & Personalized Learning	2020 – Present	AI-based recommendations; automated feedback; personalized paths; immersive multimedia	All skills; learner autonomy	[13]
Stage 6: Future Directions	Near future	VR/AR integration; task-based learning; immersive, gamified, authentic scenarios	All skills; experiential learning	[13]

The evolution of digital language learning has progressed significantly over time, beginning in the 1990s with the use of emails and online forums that primarily supported reading and writing practice, followed by the mid-2000s when multimedia platforms such as Facebook and YouTube introduced richer input through videos and interactive content; between 2010 and 2015, mobile applications like Duolingo enabled flexible, anytime-anywhere learning experiences, and from 2020 to the present, platforms such as TikTok have revolutionized learning by algorithmically delivering highly personalized content tailored to users' language proficiency and interests.

3. Methodology

The study employed a mixed-methods research design that combined both qualitative and quantitative approaches to ensure a comprehensive analysis of the data; it involved 117 university students aged 16 to 22 from Kyzylorda as participants, and utilized multiple research instruments, including structured surveys to gather perceptions, a 10-day experimental tracking period to observe learning behaviors and progress, and a SWOT analysis to evaluate strengths, weaknesses, opportunities, and threats associated with the use of social media in language learning.

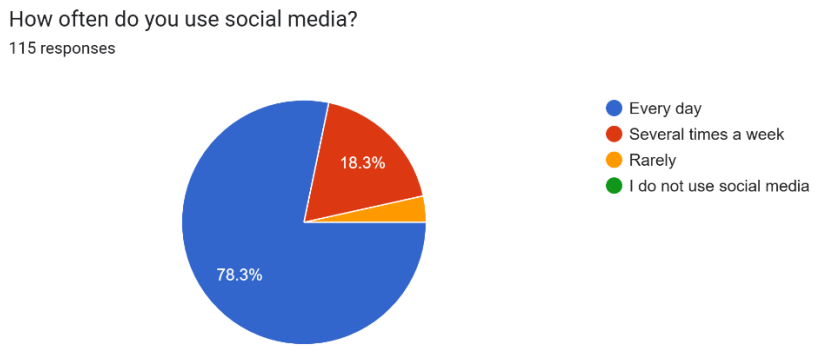
Procedure:

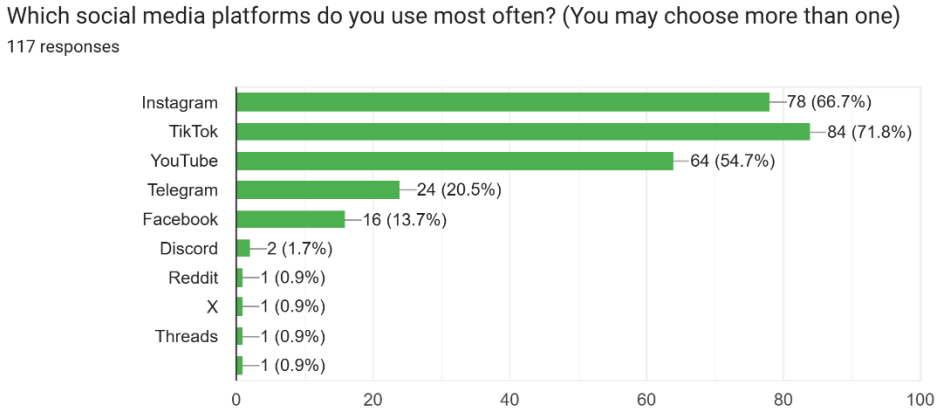
#	**List of topics**	Resources
1	Greetings introductions	https://vt.tiktok.com/ZSaga5gBP/
2	Daily routine vocabulary	https://vt.tiktok.com/ZSagaaqnM/
3	Idioms and slang	https://vt.tiktok.com/ZSagaBPxp/
4	AI tools in learning	https://vt.tiktok.com/ZSagaUoev/
5	Pronunciation hacks	https://vt.tiktok.com/ZSagmuRPE/
6	Listening practice	https://vt.tiktok.com/ZSagmBoYJ/
7	Speaking practice	https://vt.tiktok.com/ZSaguJxJT/
8	Conditionals	https://vt.tiktok.com/ZSagmPcsG/
9	Gerund	https://vt.tiktok.com/ZSaga9QBs/
10	Reported speech	https://vt.tiktok.com/ZSagasubo/

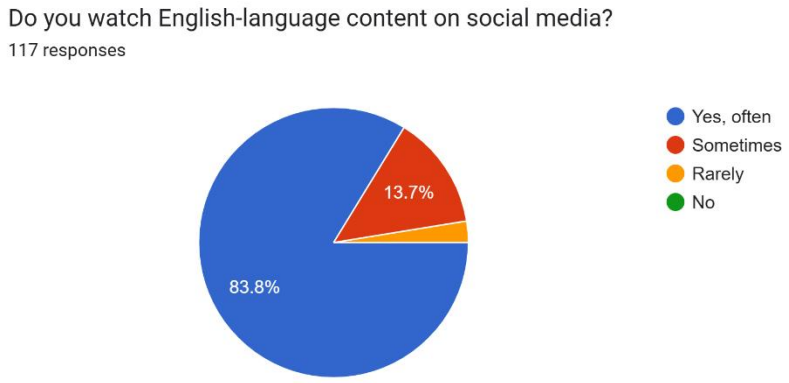
The study procedure involved daily engagement with English-language content on platforms such as TikTok and YouTube, allowing participants to interact with authentic multimedia input on a regular basis; to measure learning outcomes, pre- and post-tests were administered focusing on vocabulary, grammar, and listening skills, while student journals and reflective entries were collected to capture personal experiences and perceptions throughout the process, and the data were analyzed using descriptive statistics to quantify performance changes alongside thematic qualitative analysis to identify recurring patterns and insights in learners' responses.

4. Results

1.1 Usage Patterns

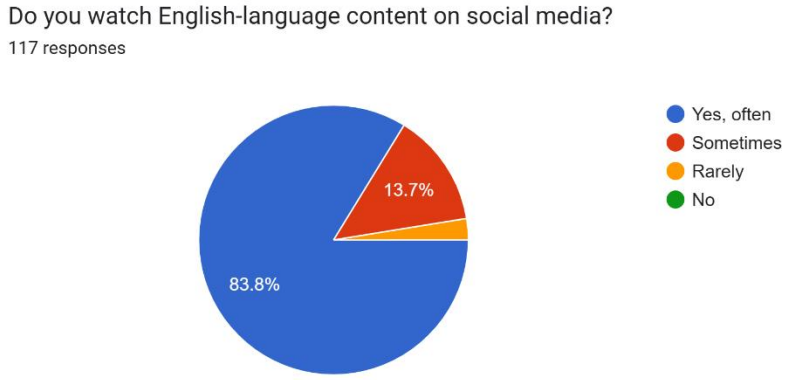

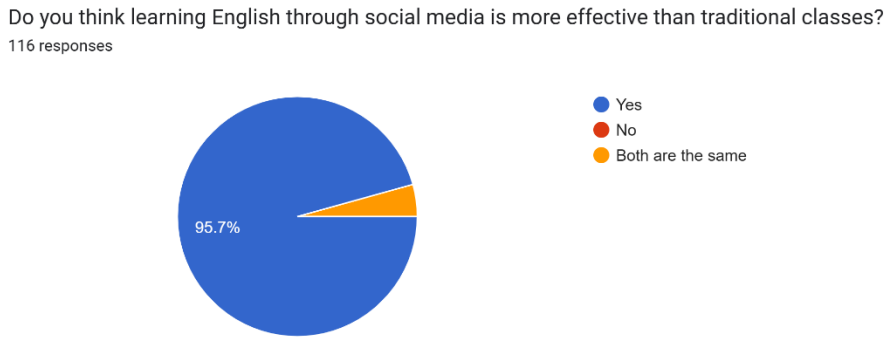

The findings indicate that 78.3% of participants use social media on a daily basis, demonstrating its strong presence in their routines; among the most popular platforms are TikTok, used by 71.8% of respondents, Instagram at 66.7%, and YouTube at 54.7%, while a significant 83.8% of participants reported that they actively watch English-language content, highlighting the important role these platforms play in supporting informal language exposure and learning.

1.2 Language Skill Development

The results of the study reveal that 66.7% of participants reported noticeable improvement in their vocabulary, while 60.7% experienced progress in grammar, and 41% demonstrated enhanced listening comprehension skills; moreover, an overwhelming 95.7% of learners expressed a clear preference for social media–based learning over traditional classroom instruction, highlighting its effectiveness, accessibility, and strong appeal among students.

1.3 Qualitative Insights

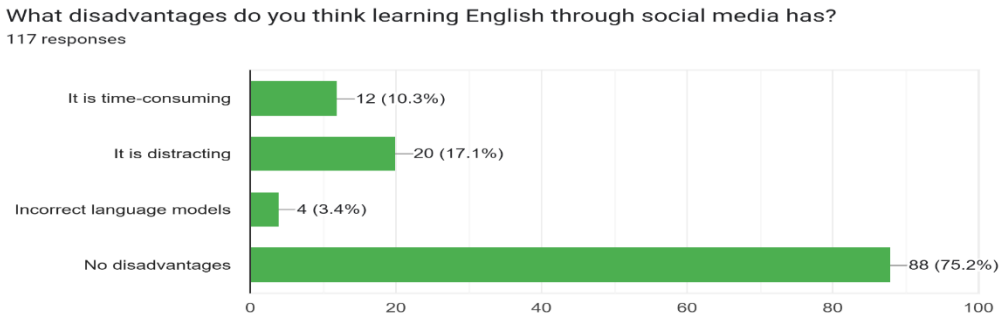
Students report better recognition of phrases and expressions, reduced anxiety, but also exposure to slang and informal grammar.

5. Discussion

Opportunities

Social media offers valuable opportunities in language learning by enhancing intrinsic motivation and fostering greater learner autonomy, as students feel more personally engaged and in control of their learning process; it also effectively bridges the gap between classroom instruction and real - world language use by exposing learners to authentic communication in everyday contexts, while additionally providing rich cultural insights and perspectives that are often inaccessible through traditional textbooks, thereby helping learners develop a deeper and more practical understanding of the language in its social and cultural settings.

Challenges

Despite its advantages, the use of social media in language learning also presents several challenges, as 17.1% of participants reported being distracted and wasting time on non-educational content; additionally, the fragmented nature of short-form media may limit opportunities for deep and sustained learning, while frequent exposure to informal language registers increases the risk of learners internalizing and fossilizing non-standard grammar patterns without proper guidance from instructors.

Implications

Social media is a double-edged sword: it encourages engagement and authentic input but requires pedagogical oversight to avoid reinforcing errors.

6. Conclusion and Pedagogical Recommendations

Social media plays a highly significant role in modern language learning by effectively enhancing vocabulary acquisition, improving listening skills, and increasing overall learner motivation, as evidenced by the fact that 98.3% of participants in the study reported it to be an effective tool for learning English; therefore, it is strongly recommended that teachers take on the role of careful curators of high-quality and reliable online content to ensure educational value, while also thoughtfully blending social media-based activities with traditional teaching methods in order to preserve academic rigor and structure, and additionally encouraging students to actively participate in creating their own English-language content - such as videos, posts, and discussions - to promote deeper engagement and active learning, while future research should further investigate important areas such as long-term knowledge retention, the development of speaking fluency, and the enhancement of cross-cultural communicative competence in diverse learning environments.

Conclusion. This study examined the impact of social media on English language acquisition and confirmed its strong educational potential in the modern digital environment. The findings indicate that social media has evolved from an entertainment tool into an effective informal learning space that supports vocabulary development, listening comprehension, and learner motivation. Theoretical analysis showed that platforms such as YouTube, TikTok, and Instagram align with major second language acquisition theories by providing comprehensible input and encouraging socially mediated learning.

Empirical data collected from **117 respondents** revealed that the primary users of social media for language learning were young learners aged **16–22 (64.1%)**, most of whom engage with social media **daily (78.3%)**. A significant majority of participants **(95.7%)** perceived social media as more effective than traditional classroom instruction. The results demonstrated strong improvement in **vocabulary development (66.7%)** and **grammar acquisition (60.7%),**

particularly through **short-form video content (65%),** which supports multimodal learning.

Despite these positive outcomes, the study also identified several limitations. While **75.2%** of respondents reported no disadvantages, some participants noted issues such as **distraction (17.1%)** and **time consumption (10.3%)**. Additionally, improvement in productive skills was comparatively lower, with **speaking skills improving for 28.2%** of learners and **writing skills for 27.4%**, indicating that social media alone may not sufficiently develop advanced language production.

Based on these findings, the study emphasizes the importance of a **blended learning approach**, where social media is integrated with formal instruction. Teachers play a vital role in providing guidance, helping students distinguish between informal and academic language, and encouraging active language production. Overall, with **98.3%** of participants agreeing that social media positively impacts English learning, the study concludes that purposeful and guided use of social media can significantly enhance language acquisition and contribute to more accessible, engaging, and effective education.

References

1. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and Methods in Language Teaching* (3rd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
2. Krashen, S. (1985). *The Input Hypothesis: Issues and Implications*. London: Longman.
3. Long, M. (1996). The role of the linguistic environment in second language acquisition. In W. Ritchie & T. Bhatia (Eds.), *Handbook of Second Language Acquisition* (pp. 413–468). San Diego: Academic Press.
4. Lantolf, J. P., & Thorne, S. L. (2006). *Sociocultural Theory and the Genesis of Second Language Development*. Oxford: Oxford University Press.
5. Benson, P., & Reinders, H. (2011). *Beyond the Language Classroom: The Theory and Practice of Informal Language Learning and Teaching*. London: Palgrave Macmillan.
6. Thorne, S. L., & Reinhardt, J. (2008). *Bridging activities: Creating shared spaces for language learning*. CALICO Journal, 25(3), 558–572.
7. Lantolf, J. P., & Poehner, M. E. (2014). *Sociocultural Theory and the Pedagogical Imperative in L2 Education*. New York: Routledge.
8. Dam, L., & Legenhausen, L. (2019). Learner autonomy in digital environments: Motivational perspectives. *Language Learning & Technology*, 23(1), 45–62.
9. Reinhardt, J., & Zander, V. (2019). *Language Learning and Digital Social Networks: Engaging Learners Beyond the Classroom*. London: Routledge.
10. Godwin-Jones, R. (2017). Smartphones and language learning. *Language Learning & Technology*, 21(2), 3–17.

11. Stockwell, G., & Hubbard, P. (2013). Some emerging principles for mobile-assisted language learning. *CALICO Monograph Series*, Monterey.
12. Swain, M. (2005). The output hypothesis: Theory and research. *Handbook of Research in Second Language Teaching and Learning*, 2, 471–483.
13. Little, D. (1991). *Learner Autonomy 1: Definitions, Issues and Problems*. Dublin: Authentik.
14. Mayer, R. E. (2009). *Multimedia Learning* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
15. Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.

THE EFFECTIVENESS OF COLLABORATIVE GROUP WORK IN ESSAY WRITING

Қайратқызы Алтынай
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
АЯ-22-3 оқу тобының студенті,
Абадилдаева Шырынкуль Келесбаевна
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
Шетел тілдері және аударма ББББ аға оқытушысы,
педагогика ғылымдарының магистрі

Аңдатпа. Бұл зерттеу эссе жазу дағдыларын дамытудағы топтық бірлескен жұмыстың тиімділігін қарастырады. Зерттеудің мақсаты – теориялық негіздерді талдау және рөлдерге бөлінген топтық жұмысқа негізделген практикалық әдістің нәтижелілігін анықтау. Оқыту үдерісі жазудың үш кезеңін қамтыды: жазуға дейінгі (идеяларды генерациялау), жазу барысындағы (рөлдік бірлескен жұмыс), және жазудан кейінгі (кері байланыс және рефлексия). Нәтижелер оқушылардың эссе құрылымы, грамматикалық дәлдігі, сөздік қоры, байланыстылығы және тапсырманы орындау деңгейі бойынша айтарлықтай жақсарғанын көрсетті. Зерттеу нәтижелері бірлескен жазудың оқушылардың тілдік және сыни ойлау дағдыларын дамытуда тиімді әдіс екенін дәлелдейді.

Кілт сөздер: Бірлескен оқу, эссе жазу, топтық жұмыс, сыни ойлау, тілдік дағдылар.

Аннотация. Данное исследование рассматривает эффективность групповой коллаборативной работы в развитии навыков написания эссе. Цель исследования заключается в анализе теоретических основ и определении результативности практического метода, основанного на ролевом распределении в группе. В качестве методологии использовался смешанный подход с применением дизайна pre-test–post-test. Учебный процесс включал

три этапа: до написания (генерация идей), во время написания (ролевое взаимодействие) и после написания (обратная связь и рефлексия). Результаты показали значительное улучшение по таким критериям, как структура эссе, грамматическая точность, словарный запас, связность и выполнение задания. Полученные данные подтверждают, что коллаборативное обучение является эффективным методом развития языковых и критических навыков учащихся.

Ключевые слова: Коллаборативное обучение, написание эссе, групповая работа, критическое мышление, языковые навыки.

Abstract. This study examines the effectiveness of collaborative group work in developing students' essay writing skills. The aim of the research is to analyze the theoretical foundations and evaluate a practical classroom method based on role-based group collaboration. A mixed-methods pre-test–post-test design was employed, combining both quantitative and qualitative approaches. The instructional process included three stages: pre-writing (idea generation), while-writing (role-based collaboration), and post-writing (feedback and reflection). The results demonstrated significant improvement in essay organization, grammar accuracy, vocabulary range, coherence and cohesion, and task achievement. The findings confirm that collaborative writing is an effective approach for enhancing students' linguistic competence as well as their critical thinking skills.

Key words: Collaborative learning, essay writing, group work, critical thinking, language skills.

Introduction. The development of writing skills plays a crucial role in students' academic success. Essay writing, in particular, requires not only grammatical accuracy but also critical thinking, coherence, and the ability to organize ideas logically. However, traditional approaches to writing often rely on individual work, which may limit students' opportunities for interaction, feedback, and idea exchange.

In recent years, collaborative learning has gained increasing attention as an effective instructional approach. It allows students to work together, share knowledge, and construct meaning collectively. The integration of digital tools, such as Google Docs, has further enhanced the possibilities of collaborative writing by enabling real-time interaction and joint text production.

This study aims to explore the effectiveness of collaborative group work in essay writing by examining theoretical foundations and analyzing a practical classroom method involving role-based group work.

Theoretical Background. In the context of language education, collaborative learning enables students to participate actively in tasks that require discussion, negotiation of meaning, and shared decision-making. Learning occurs not only through interaction with instructional materials or the teacher but also through interaction with peers. Through this process, students exchange ideas, clarify misunderstandings, and develop deeper understanding of academic content and language use.

Collaborative learning differs significantly from individual learning, where students work independently and are solely responsible for generating ideas and solving problems. While individual learning promotes autonomy, it often limits opportunities for feedback and idea exchange, which can be particularly problematic in complex tasks such as essay writing. In contrast, collaborative learning allows learners to distribute cognitive effort, share responsibilities, and benefit from diverse perspectives within the group [2, C. 159–162].

The theoretical basis for this approach can be explained through LevVygotsky's sociocultural theory. From this perspective, learning is not viewed as an individual and purely internal process; rather, it develops through social interaction, mediation, and participation in culturally organized activity. Sociocultural theory argues that mental development emerges first on the social plane and is later internalized by the learner. A central concept here is the Zone of Proximal Development (ZPD), which refers to the distance between what learners can do independently and what they are able to achieve with guidance or collaboration [3, C. 113–119]. In L2 education, the ZPD is understood as a mediational space in which learners are enabled to perform beyond their current level through interaction with others.

Applied to essay writing, Vygotsky's theory suggests that peer interaction is not just classroom communication but a mechanism of cognitive and linguistic development [1]. When students write essays collaboratively, they discuss thesis statements, clarify ideas, select vocabulary, check grammar, and improve coherence together. In this process, language functions both as a communicative tool and as a cognitive tool for problem-solving and knowledge construction. Research on peer-peer dialogue in second language learning shows that collaborative dialogue mediates language development, especially when learners jointly solve linguistic problems during writing-related tasks.

Another important theoretical perspective is provided by John Dewey, who emphasized that learning should be based on experience and active participation. Dewey argued that students learn more effectively when they are engaged in meaningful activities that involve interaction and reflection. Collaborative writing aligns with Dewey's ideas, as it transforms students from passive recipients of knowledge into active participants in the learning process. Through group work, students become more involved and responsible for their learning outcomes [4, 116 p].

The principles of cooperative learning were developed by David W. Johnson and Roger T. Johnson. Their theory identifies key elements necessary for effective group work, including positive interdependence, individual accountability, face-to-face interaction, and the development of social skills. In essay writing, these elements ensure that each student contributes to the group task while also benefiting from the collective effort. Cooperative learning not only improves academic performance but also enhances communication and teamwork skills [5, 302 p].

Methodology

Research Design and participants. The empirical study was conducted at School-Lyceum No. 127 named after Shokan Ualikhanov, located in the Shieli district of Kyzylorda region, Republic of Kazakhstan. The participants of the research were 9th grade students representing secondary education. A total of 15 learners, aged approximately 15–16, took part in the study. The selection of this group was determined by their current class, as students at this stage are expected to demonstrate developing essay writing skills in English, which makes them an appropriate population for examining the impact of collaborative group work on essay writing practices.

This study employed a mixed-methods pre-test–post-test design to investigate the effectiveness of dialectical notebooks in developing students' critical and inclusive thinking skills. The quantitative component focused on measuring changes in students' performance before and after the instructional intervention, while the qualitative component explored students' reflective responses and learning experiences.

Procedure

Pre-Writing Stage: Brainstorming and Idea Generation. The pre-writing stage focuses on generating and organizing ideas before the actual writing begins. At this stage, students work in groups to activate their prior knowledge and explore the essay topic.

Several brainstorming techniques are used:

Mind mapping – students visually organize their ideas and identify relationships between concepts

Listing – students write down as many ideas as possible without evaluation

Think–Pair–Share – students first think individually, then discuss ideas with a partner, and finally share with the group

These activities encourage active participation and ensure that all group members contribute to the discussion. According to Lev Vygotsky, such interaction supports cognitive development by allowing learners to construct knowledge collaboratively. As a result, students develop a clear understanding of the topic and create a solid foundation for writing.

While-Writing Stage: Role-Based Collaborative Writing. During the while-writing stage, students begin drafting the essay collaboratively. This stage is organized through role-based group work using Google Docs.

Each group member is assigned a specific role:

Leader – coordinates the group and ensures task completion

Researcher – provides relevant ideas and supporting information

Writer – drafts the main text

Editor – checks grammar, vocabulary, and coherence

Timekeeper – monitors time

This collaborative environment promotes responsibility and equal participation. The approach is consistent with the cooperative learning principles developed by David W. Johnson and Roger T. Johnson, particularly positive interdependence and individual accountability. As a result, students improve not only their writing skills but also their communication and teamwork abilities.

Post-Writing Stage: Feedback and Reflection. The post-writing stage focuses on reviewing, editing, and reflecting on the final product. At this stage, students evaluate their essays both individually and collaboratively.

The following activities are implemented:

Peer feedback – students review each other's work and provide constructive comments

Self-assessment – students reflect on their own contribution and performance

Group discussion – students discuss strengths and weaknesses of their essay

Teacher feedback – the teacher provides guidance and highlights areas for improvement

This stage is essential for developing critical thinking and metacognitive skills. Students become more aware of their mistakes and learn how to improve their writing in future tasks.

Assesment criteria

Criteria	**Description**
Organization	Assessed the logical structure of the essay, including the introduction, body paragraphs, and conclusion
Grammar Accuracy	Evaluated the correctness of grammar forms, sentence structure, and overall language accuracy
Vocabulary Range	Measured the variety and appropriateness of vocabulary used in the essay
Coherence and Cohesion	Examined the logical flow of ideas and the effective use of linking devices
Task Achievement	Evaluated how fully and appropriately the student addressed the essay topic and developed the required response

Table 6. Main assessment criteria

The assessment criteria were used to evaluate the quality of students' collaboratively written essays in a structured and consistent way. Each criterion focused on a specific aspect of writing performance. Organization assessed the overall structure of the essay, Grammar Accuracy examined the correctness of language use, Vocabulary Range measured the variety and appropriateness of words, Coherence and Cohesion focused on the logical connection of ideas, and Task Achievement evaluated how fully the essay addressed the given topic.

Results

Criteria-Based Analysis

Criteria	Pre-writing	Post-writing	Improvement
Organization	**3.0**	**4.1**	**+1.1**
Grammar accuracy	**2.8**	**4.2**	**+1.4**
Vocabulary range	**2.6**	**3.9**	**+1.3**
Coherence and cohesion	**3.1**	**4.0**	**+0.9**
Task achievement	**2.7**	**3.9**	**+1.2**

Table 2.2 Improvement Across Writing Criteria

The most noticeable improvement was observed in organization and cohesion, suggesting that collaborative activities particularly supported students in structuring essays and using linking devices effectively.

Findings

The process-based approach significantly enhances the effectiveness of collaborative writing.

Before implementation:

- Students skipped the planning stage
- Writing lacked structure and clarity
- Minimal interaction between students

After implementation:

- Pre-writing improved idea organization
- While-writing increased engagement and collaboration
- Post-writing enhanced reflection and accuracy

The structured division into pre-, while-, and post-writing stages ensures a more systematic and effective learning process.

Discussion

The findings of this study demonstrate that collaborative group work has a significant positive impact on students' essay writing skills. The improvement across all assessment criteria indicates that integrating structured collaboration into the writing process enhances both linguistic and cognitive development.

One of the most notable outcomes is the improvement in organization and coherence, which suggests that collaborative activities help students better structure their ideas and maintain logical flow. This can be explained through Lev Vygotsky's concept of the Zone of Proximal Development, where learners achieve

higher levels of performance through interaction with more capable peers. During group discussions and joint writing tasks, students were able to clarify their thoughts, negotiate meaning, and co-construct knowledge, which led to more structured and coherent essays.

The increase in grammar accuracy and vocabulary range also highlights the importance of peer interaction. When students worked together in roles such as editor and researcher, they actively engaged in identifying errors, suggesting corrections, and selecting appropriate vocabulary. This supports previous research on collaborative dialogue, which emphasizes that language development occurs through problem-solving interactions.

Furthermore, the role-based approach contributed to equal participation and accountability, aligning with the cooperative learning principles proposed by David W. Johnson and Roger T. Johnson. Each student had a clear responsibility, which minimized passive participation and ensured that all members contributed to the final product. This structure also fostered essential soft skills such as teamwork, communication, and time management.

The use of digital tools, particularly Google Docs, further enhanced the effectiveness of collaborative writing. Real-time editing and shared access allowed students to interact continuously, provide immediate feedback, and revise their work efficiently. This aligns with modern educational practices that integrate technology to support interactive and student-centered learning environments.

Conclusion. In conclusion, this study confirms that collaborative group work is an effective approach to improving students' essay writing skills. The integration of structured stages—pre-writing, while-writing, and post-writing—combined with role-based group work, creates a supportive learning environment that enhances both language proficiency and critical thinking.

The results show clear improvements in organization, grammar accuracy, vocabulary use, coherence, and task achievement. These outcomes demonstrate that collaboration not only helps students produce better written texts but also develops essential academic and interpersonal skills.

The study also highlights the importance of theoretical frameworks, particularly sociocultural theory and cooperative learning principles, in understanding how interaction contributes to learning. The use of digital tools further strengthens collaborative practices by enabling real-time communication and joint text production.

Overall, collaborative writing should be considered a valuable instructional strategy in language education. Teachers are encouraged to incorporate group-based writing activities and digital platforms into their classrooms to promote active learning and student engagement. Despite some limitations, this research provides practical insights into how collaborative approaches can transform the teaching and learning of essay writing.

References

1. Добрынина О. Л. Обучение академическому письму на заключительном этапе // Непрерывное образование: XXI век. – 2021. – № 2 (34).
2. Рафикова А. С. Коллаборативное письмо в обучении иностранному языку // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – 2024. – № 7-2 (94). – С. 159–162.
3. Хильченко Т. В., Оларь Ю. В. Система коллаборативного обучения иностранному языку // Казанский педагогический журнал. – 2021. – № 4. – С. 113–119.
4. Dewey J. Experience and Education. – New York: Macmillan, 1938. – 116 p.
5. Johnson D. W., Johnson R. T. Learning Together and Alone. – Boston: Allyn & Bacon, 1999. – 302 p

ХИМИЯДАҒЫ ОҚУ ҚИЫНДЫҚТАРЫ МЕН ҚАТЕ ТҮСІНІКТЕРДІҢ ХИМИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУГЕ ӘСЕРІ

Дайырбек А*., Балықбаева Г.Т,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
7М01515-Химия ББББ 2 курс магистранты
х.ғ.к., аға оқытушы

Білім алушылардың қате түсініктері мен оқу қиындықтарын анықтау және оларды шешудің тиімді жолдарын табу химиялық білім берудегі негізгі өзекті мәселелердің бірі. Дегенмен, химия білім беру қауымдастығы химияның оқу қиындықтары мен қате түсініктерінің кері әсеріне тән аспектілерін анықтауға аз көңіл бөлді. Бұл мақалада пайда болу химияның эпистемологиясы мен онтологиясында маңызды рөл атқаратыны және сондықтан химияда оқу қиындықтарын түсіну және оларды шешу жолдарын табу үшін оны ескеру қажет екені айтылады. Әсіресе, оқу қиындықтары мен химиялық қате түсініктердің негізгі көздерінің бірі білім алушылардың химиялық нысандардың пайда болатын табиғатын, олардың қасиеттерін және өзара әрекеттесуін түсінбеуі екені айтылады.

Химиялық білім беру саласындағы зерттеулерде білім алушылардың ғылыми модельдерді түсінудегі қате түсініктері мен оқудағы қиындықтары негізгі мәселелердің бірі болды [1]. Білім алушылардың тұжырымдамаларын зерттеу білім берудің барлық деңгейлеріндегі көптеген білім алушылардың, тіпті жылдар бойы оқығаннан кейін де, негізгі химиялық ұғымдар туралы қате түсініктері бар екенін көрсетті [2-4] .

Химия білім беру қауымдастығы білім алушылардың қате түсініктерін анықтауға және құжаттауға айтарлықтай көңіл бөлгенімен, химияның оқу қиындықтары мен қате түсініктерге әкелуі мүмкін салалық аспектілерін анықтауға аз көңіл бөлді. Білім алушылардың тұжырымдамалары бойынша көптеген зерттеулерде авторлар білім беру психологиясынан (және әсіресе конструктивизмнен) алынған жалпы факторларды, мысалы, білім алушылардың алдыңғы білімдерін, күнделікті тәжірибелерін, ғылыми және күнделікті терминологияның шатасуын және оқулықтардағы дұрыс емес көріністерді химиядағы қате түсініктердің ықтимал көздері ретінде жиі атады [5-9]. Бұл жалпы факторлар білім алушылардың тұжырымдамаларына айқын әсер ететіні және оларды оқытуда ескеру қажет екені жақсы белгілі болғанымен; олардың өзі бізге нақты қате түсініктердің неліктен пайда болатынын түсінудің нақты механизмін бермейді және басқа мүмкін баламаларды бермейді.

Білім беру психологиясы мен конструктивизм идеялары бізге бұрынғы білімнің жаңа білімді үйренуге әсерін түсіну үшін жалпы теориялық негіз бергенімен, химия контекстіндегі салаға тән оқу қиындықтарын, қате түсініктерді және тиісті оқытудың теориялық негізі қажет. Сондықтан, біз пәніміздің бірегей сипаттамаларынан туындайтын қате түсініктер мен оқу қиындықтарының ықтимал көздерін анықтау үшін химия мен химиялық білімнің табиғатына назар аударуымыз керек. Пәндегі оқу қиындықтарын анықтау және оларды мағыналы түрде шешу жолдарын табу пән мен пәндік білімнің табиғатын терең түсінуді талап етеді [10-14].

Модельдеу тұрғысынан және пәннің мәнін түсіну қажеттілігі туралы дәлелдерге сүйене отырып, ғылыми модельдер → оқыту модельдері → білім алушылардың ақыл-ой модельдері тізбегінде білім алушылардың қате ақыл-ой модельдері мен қате түсініктерінің көздерін түсіну үшін алдымен химияда не модельденетініне, оның қалай модельденетініне және қалай ұсынылатынына назар аударуымыз керек деп айта аламыз. Бүгінгі күнге дейін бұл тұрғыда ең жемісті үлес Джонстонның химиядағы ойлаудың немесе көріністердің макроскопиялық, микроскопиялық және символикалық (MMS) деңгейлерінің рөлі туралы түсініктері болды [15-16]. Бұл шеңберде макроскопиялық деңгейге бақыланатын заттар, процестер немесе құбылыстар кіреді; микроскопиялық деңгейге макроскопиялық бақылауларды түсіндіру үшін тұжырымдалған атомдар, молекулалар және иондар сияқты бақыланбайтын нысандар кіреді; ал символдық деңгейге макроскопиялық немесе микроскопиялық нысандар мен процестерді білдіретін символдар, формулалар және теңдеулер кіреді. Шын мәнінде, Джонстонның макроскопиялық, микроскопиялық және символикалық деңгейлер құрылымы химия білім беру саласындағы зерттеулердегі ең әсерлі пәнге тән парадигма болды [17-19].

Нақты әлем өте күрделі және әрбір ғылыми пән әлемнің әртүрлі аспектілеріне бағытталған. Пән мамандары тиісті жүйелердің қалай жұмыс

істейтіні туралы модельдер құру арқылы әлемді өздерінің пәндік тұрғыдан түсінуге және басқаруға тырысады. Модель ешқашан шындықты барлық аспектілерде көрсете алмайды, бірақ жақсы модель мақсатты жүйенің негізгі ерекшеліктерін көрсете алады, Демек, пәндегі негізгі ұғымдарды, теорияларды, заңдарды және модельдерді түсіну пәнге тән көзқарастарды мета-түсінуді талап етеді [15-16]. Тек осындай мета-түсінікті алу арқылы ғана пәннің онтологиясын, тәжірибешілердің эпистемологиялық тәсілдерін және нәтижесінде пәндегі білімнің сипатын мағыналы түрде түсінуге болады. Химия негізінен біздің әлемімізді құрайтын заттардың құрамымен, қасиеттерімен, реакцияларымен және өзгерістерімен байланысты. Химияның ең кең таралған сипаттамаларының бірі - химиктер макроскопиялық әлемді микроскопиялық нысандар арқылы түсіндіруге тырысады. Макроскопиялық деңгейдегі тәжірибемізге ерітінділер, олардың түстері, тұнбалары, газдардың түзілуі, электр өткізгіштігінің өзгеруі және т.б. кіреді. *Бұл* бақылаулар гипотезаланған теориялық нысандармен (мысалы, атомдар, молекулалар және иондар), олардың қасиеттері мен микроскопиялық деңгейдегі өзара әрекеттесулерімен түсіндіріледі. Бұл химиялық нысандар, олардың қасиеттері мен өзара әрекеттесулері байқалмайды және бұл студенттер үшін оқуда күрделі қиындықтар туғызады. Көптеген зерттеулерде химияның бұл абстрактілі сипаты білім алушылардың қате түсініктерінің ең маңызды көздерінің бірі ретінде атап өтілді және бұл қиындықты жеңу үшін макроскопиялық, микроскопиялық және символикалық көріністерді үйлестіруде пайдалану керек деген ұсыныс жиі айтылды .

Химияның тағы бір маңызды, бірақ қазіргі уақытта назардан тыс қалған аспектісі - химиялық заттардың пайда болу сипаттамасы, олардың қасиеттері мен өзара әрекеттесуі. Химия мен химиялық білімнің табиғаты туралы қазіргі пікірталастарда атомдар мен молекулалар сияқты химиялық заттардың олардың компоненттерін білуден шығаруға немесе болжауға болмайтын көптеген пайда болу қасиеттері бар екені кеңінен мойындалады. Пайда болудың ең танымал мысалы - сутек пен оттегінің реакциясынан судың пайда болуы. Судың сутектік байланыстарды түзу қабілеті, жоғары беттік керілуі және химиялық реактивтілігі сияқты қасиеттері пайда болатын қасиеттер болып табылады. Басқа кез келген молекула сияқты, судың қасиеттері оның құрамдас атомдарында (сутек және оттегі атомдарында) болмайды, бірақ осы молекулалық құрылымдағы оттегі мен сутегі атомдарының конфигурациясы мен өзара әрекеттесуінен пайда болады. Пайда болатын қасиеттің тағы бір мысалы - бензол молекуласының хош иістілігі, ол құрамдас атомдарда болмайды, бірақ олардың құрылымдық байланыстары мен өзара әрекеттесулерінің нәтижесінде пайда болады.

Келтірілген мысалдардан көрініп тұрғандай, белгілі бір құрылымдық конфигурациялар және құрамдас бөліктер арасындағы шектеулі өзара әрекеттесулер тұтастың жаңа қасиеттерінің пайда болуына әкелуі мүмкін. Сондықтан химиктер әрбір химиялық бөлікті белгілі бір құрылымы бар

топтасқан жүйе ретінде қарастырады және оның пайда болатын қасиеттерін жүйедегі қатынастар желісін қарастыру арқылы түсіндіреді. Басқаша айтқанда, химиктер пайда болатын химиялық қасиеттерді түсіну үшін атомдар мен молекулалар сияқты химиялық бөліктерді сөзсіз құрамдас бөліктердің жай ғана агрегаттары емес, жүйелік бөліктер ретінде қарастырады. Мұндай көзқарас химиктерді әртүрлі күрделілік деңгейлеріндегі химиялық бөліктерді ұйымдастыруға және зерттеуге жетеледіі.

Барлық химиялық нысандар мен олардың қасиеттерін ең негізгі нысандардан бастап күрделі құрылымдарға дейін үш деңгейде қарастыруға болады: электрлік, молекулалық және молярлық. Дегенмен, химиктердің практикалық ойлау тәсілдерін және химиядағы дәстүрлі оқыту тәжірибелерін қарастырған кезде, химиялық нысандарды пайда болу қатынасы тұрғысынан төрт деңгейде қарастыруға болады Химиялық тұрғыдан алғанда, электрлік деңгей химиялық нысандардың ең негізгі құрамдас бөліктерін, яғни электрондарды, протондарды және нейтрондарды қамтиды. Атомдық деңгейге оқшауланған жеке атомдар мен иондар кіреді. Молекулалық деңгейге атомдардан немесе иондардан тұратын молекулалар мен қосылыстар кіреді. Молярлық деңгейге атомдық немесе молекулалық деңгейдегі нысандардың агрегаттары кіреді. Бұл деңгейлерді пайда болу қатынасы тұрғысынан қарастырған кезде, әрбір жоғары деңгейдегі нысандар мен олардың қасиеттері төменгі деңгейдегі нысандардың қатынастары мен өзара әрекеттесуінен пайда болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Teo T. W., Goh M. T., Yeo L. W. Chemistry education research trends: 2004–2013 // *Chemistry Education Research and Practice*. – 2014. – Vol. 15, № 4. – P. 470–487.

2. Nakhleh M. B. Why some students don't learn chemistry: Chemical misconceptions // *Journal of Chemical Education*. – 1992. – Vol. 69, № 3. – P. 191–196.

3. Garnett P. J., Treagust D. F. Conceptual difficulties experienced by senior high school students of electrochemistry: Electric circuits and oxidation-reduction equations // *Journal of Research in Science Teaching*. – 1995. – Vol. 32. – P. 213–237.

4. Taber K. S. *Chemical misconceptions: Prevention, diagnosis and cure*. Vol. 1. – London: Royal Society of Chemistry, 2002.

5. Schmidt H. J. A label as a hidden persuader: Chemists' neutralization concept // *International Journal of Science Education*. – 1991. – Vol. 13. – P. 459–471.

6. Wandersee J. H., Mintzes J. J., Novak J. D. Research on alternative conceptions in science // *Handbook of Research on Science Teaching and Learning*. – New York: Macmillan, 1994. – P. 177–210.

7. Sanger M. J., Greenbowe T. J. Addressing student misconceptions concerning electron flow in aqueous solutions // *International Journal of Science Education*. – 1999. – Vol. 21. – P. 521–537.

8. Schmidt H. J., Marohn A., Harrison A. G. Factors that prevent learning in electrochemistry // *Journal of Research in Science Teaching*. – 2003. – Vol. 40. – P. 258–283.

9. Demircioglu G., Ayas A., Demircioglu H. Conceptual change achieved through a new teaching program on acids and bases // *Chemistry Education Research and Practice*. – 2005. – Vol. 6, № 1. – P. 36–51.

10. Shulman L. S. Knowledge and teaching: Foundations of the new reform // *Harvard Educational Review*. – 1987. – Vol. 57, № 1. – P. 1–22.

11. Scerri E. R. The new philosophy of chemistry and its relevance to chemical education // *Chemistry Education Research and Practice*. – 2001. – Vol. 2. – P. 165–170.

12. Erduran S., Scerri E. The nature of chemical knowledge and chemical education // *International Journal of Science Education*. – 2002. – Vol. 24. – P. 191–204.

13. Erduran S. Breaking the law: Promoting domain-specificity in chemical education in the context of arguing about the periodic law // *Foundations of Chemistry*. – 2007. – Vol. 9. – P. 247–263.

14. Tümay H. Reconsidering learning difficulties and misconceptions in chemistry: Emergence in chemistry and its implications for chemical education // *Chemistry Education Research and Practice*. – 2016. – Vol. 17. – P. 229–245.

15. Johnstone A. H. Why is science difficult to learn? Things are seldom what they seem // *Journal of Computer Assisted Learning*. – 1991. – Vol. 7. – P. 75–83.

16. Johnstone A. H. Teaching of chemistry – logical or psychological? // *Chemistry Education: Research and Practice in Europe*. – 2000. – Vol. 1, № 1. – P. 9–15.

17. John K. Gilbert, David F. Treagust. Multiple representations in chemical education. – Dordrecht: Springer, 2009. – 308 p.

18. Vicente Talanquer. Macro, submicro, and symbolic: The many faces of the chemistry “triplet” // *International Journal of Science Education*. – 2011. – Vol. 33, № 2. – P. 179–195.

THE USE OF DIALECTICAL NOTEBOOKS TO NURTURE CRITICAL AND INCLUSIVE THINKING IN THE CLASSROOM

Шөмекеева Гүлдерайым
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
АЯ-22-3 оқу тобының студенті
Абадилдаева Шырынкуль Келесбаевна
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті Шетел тілдері және аударма ББББ аға оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистрі

Abstract. This study examines the effectiveness of dialectical notebooks as a pedagogical tool for developing critical and inclusive thinking in an English as a Foreign Language classroom. The research is based on a mixed-methods approach, combining quantitative and qualitative data collected through pre-test and post-test assessments and student reflections. The findings demonstrate a significant improvement in students’ analytical skills, evidence-based reasoning, and ability to consider diverse perspectives. The use of dialectical notebooks promotes active engagement with texts, reflective learning, and collaborative discussion. The results confirm that this method contributes to both cognitive development and inclusive classroom participation.

Keywords: Dialectical notebooks, critical thinking, inclusive education, reflection, EFL.

Аңдатпа. Бұл зерттеуде ағылшын тілі сабағында сыни және инклюзивті ойлауды дамытуда диалогтық дәптерлерді қолданудың тиімділігі қарастырылады. Зерттеу сандық және сапалық әдістерді біріктіретін аралас тәсілге негізделген. Алдын-ала және кейінгі тест нәтижелері, сондай-ақ оқушылардың рефлексиялары талданды. Нәтижелер оқушылардың талдау,

дәлелдеу және әртүрлі көзқарастарды ескеру қабілеттерінің айтарлықтай жақсарғанын көрсетті. Диалогтық дәптерлер оқу үдерісінде белсенділік, рефлексия және ынтымақтастықты дамытуға ықпал етеді.

Кілт сөздер: Диалогтық дәптер, сыни ойлау, инклюзивті білім, рефлексия, оқыту.

Аннотация. В данной статье рассматривается эффективность использования диалогических тетрадей как педагогического инструмента для развития критического и инклюзивного мышления на уроках английского языка. Исследование основано на смешанном методе, включающем количественный и качественный анализ данных. Были проанализированы результаты до и после эксперимента, а также рефлексивные записи учащихся. Полученные результаты показали значительное улучшение аналитических навыков, умения аргументировать и учитывать различные точки зрения. Использование диалогических тетрадей способствует активному обучению, рефлексии и вовлеченности учащихся.

Ключевые слова: Диалогические тетради, критическое мышление, инклюзивное образование, рефлексия, обучение.

Introduction. In contemporary education, the development of higher-order thinking skills has become a central priority. The traditional focus on knowledge transmission is no longer sufficient for preparing students to function effectively in complex and diverse societies. Instead, educational systems increasingly emphasize critical thinking, reflection, and the ability to engage with multiple perspectives.

Critical thinking is understood as a disciplined cognitive process involving analysis, evaluation, and reasoned judgment. It enables students to assess information critically and construct well-supported conclusions. At the same time, inclusive thinking promotes awareness of diverse perspectives and fosters respect for social and cultural differences.

One pedagogical approach that supports both critical and inclusive thinking is the use of dialectical notebooks. This method encourages students to engage actively with texts by recording textual evidence alongside personal reflections. Such structured interaction transforms learning into a dialogic and reflective process.

Theoretical perspectives support the effectiveness of this approach. Writing-to-learn theory emphasizes that writing enhances understanding and cognitive development [1, 122 p.], while metacognitive theory highlights the importance of self-reflection in learning [2, 906 p.]. In addition, socio-cultural theory explains learning as a process of interaction and internalization [3, 89 p.]. Inclusive education frameworks further stress the importance of participation and equity in the classroom [4, 47 p.].

The aim of this study is to investigate the effectiveness of dialectical notebooks in developing students' critical and inclusive thinking skills in an EFL classroom.

Methods

Research Design: This study employed a mixed-methods pre-test–post-test design to investigate the effectiveness of dialectical notebooks in developing students' critical and inclusive thinking skills. The quantitative component focused on measuring changes in students' performance before and after the instructional intervention, while the qualitative component explored students' reflective responses and learning experiences.

Participants: The participants were Grade 9 students aged 14–15 from a secondary school. The group included learners with varying levels of English proficiency and cognitive engagement. To support inclusive participation, classroom activities were organized in pairs and small groups.

Procedure: The study was conducted over nine instructional lessons and consisted of three main stages: pre-test, intervention, and post-test.

During the pre-test stage, students completed tasks designed to assess their baseline critical and inclusive thinking skills. The results indicated limited analytical depth and minimal engagement with alternative perspectives.

The intervention stage formed the core of the study and involved the systematic use of dialectical notebooks. To ensure structured instruction and promote cognitive engagement, each lesson followed a three-stage instructional model:

1. Reading stage – students applied the INSERT method to actively engage with texts by identifying prior knowledge, new information, and areas of uncertainty;

2. Discussion stage – students responded to teacher-guided questions based on Bloom's taxonomy, progressing from comprehension to higher-order thinking processes such as analysis, evaluation, and interpretation;

3. Conclusion stage – students participated in mini-debates, where they justified their viewpoints, considered alternative perspectives, and engaged in collaborative reasoning.

Throughout the intervention, students recorded textual evidence and personal reflections in their dialectical notebooks. Teacher scaffolding and feedback were gradually reduced to encourage independent analytical thinking and self-regulation.

During the post-test stage, students completed tasks similar in structure to the pre-test in order to measure progress in critical and inclusive thinking skills.

Assessment Criteria: Students' performance was evaluated using an analytical rubric that measured five key components of thinking:

Criteria	Description	Max Score
Interpretation	Understanding main ideas	5
Analysis	Explanation and	5

	reasoning	
Evidence Use	Reference to text	5
Perspective-Taking	Consideration of other views	5
Reflection	Personal insight and clarity	5
Total		25

Table 1 - Analytical Critical and Inclusive Thinking Rubric

The same criteria were applied to both pre-test and post-test responses to ensure consistency and objectivity in evaluation.

Results

The results of the study indicate a significant improvement in students' critical and inclusive thinking skills following the implementation of dialectical notebooks.

Test	Mean Score	Minimum	Maximum
Pre-test	13.6	9	17
Post-test	19.0	15	23

Table 2 - Overall Performance Results

As shown in Table 2, the mean score increased from 13.6 to 19.0, representing an improvement of 5.4 points. This demonstrates a substantial positive effect of the instructional intervention.

Criteria-Based Analysis

A more detailed analysis of performance across assessment criteria revealed consistent improvement in all areas of thinking:

Criteria	Pre-test Mean	Post-test Mean	Improvement
Interpretation	2.9	4.1	+1.2
Analysis	2.6	4.0	+1.4
Evidence Use	2.5	3.9	+1.4
Perspective-Taking	2.3	3.8	+1.5
Reflection	3.3	4.2	+0.9

Table 3 - Improvement Across Criteria

The most significant progress was observed in perspective-taking (+1.5), followed by analysis and evidence use (+1.4 each). These results suggest that dialectical notebooks were particularly effective in promoting students' ability to consider multiple viewpoints and support their ideas with textual evidence.

Qualitative Findings

Qualitative data from students' reflections and notebook entries further support these findings. Most students reported that the use of dialectical notebooks helped them:

- better understand the content of texts;
- express their ideas more clearly;

- consider and respect different perspectives.

Classroom observations also indicated increased engagement. Students became more active during discussions and more confident in articulating their opinions, particularly during the mini-debate stage.

Discussion

The findings of this study confirm that dialectical notebooks are an effective pedagogical tool for developing both critical and inclusive thinking in the classroom.

First, the significant improvement in analytical skills supports the theoretical framework of writing-to-learn, which emphasizes that writing facilitates deeper cognitive processing and understanding [1, 122 p.]. By requiring students to engage with texts through structured written responses, dialectical notebooks promote active meaning-making rather than passive reading.

Second, the observed increase in perspective-taking highlights the role of dialectical notebooks in fostering inclusive thinking. Students were encouraged to consider alternative viewpoints during discussions and mini-debates, which aligns with principles of inclusive education that emphasize participation, equity, and respect for diversity [3, 47 p.].

Third, the development of reflection and self-regulation indicates the importance of metacognitive processes in learning. As students monitored their understanding and revised their interpretations, they demonstrated characteristics of self-regulated learners, consistent with Flavell's theory of metacognition [2, 906 p.].

Additionally, the structured three-stage instructional model contributed to these outcomes. The reading stage supported comprehension, the discussion stage promoted higher-order thinking, and the conclusion stage encouraged application and evaluation through debate. This progression reflects Bloom's taxonomy and ensures a gradual transition from basic understanding to complex reasoning.

Despite these positive results, several challenges were identified. Some students initially experienced difficulty adapting to the dialectical notebook format, particularly in producing analytical responses. Furthermore, the method required considerable time for both completion and assessment. These findings suggest that successful implementation depends on clear instruction, scaffolding, and consistent practice.

Conclusion

The present study aimed to investigate the effectiveness of dialectical notebooks as a pedagogical tool for developing critical and inclusive thinking in an EFL classroom. The findings demonstrate that the systematic use of dialectical notebooks significantly enhances students' analytical abilities, reflective thinking, and capacity to consider diverse perspectives.

Quantitative results showed a clear improvement in overall performance, with the mean score increasing by 5.4 points from the pre-test to the post-test. The most notable progress was observed in perspective-taking, analysis, and evidence-

based reasoning, indicating that students became more capable of constructing well-supported arguments and engaging with multiple viewpoints. Qualitative data further confirmed these outcomes, as students reported deeper comprehension, clearer expression of ideas, and increased confidence in participating in discussions.

The results support existing theoretical frameworks that emphasize the role of reflective writing in cognitive development and metacognitive awareness. By combining reading, writing, and dialogue, dialectical notebooks create a structured yet flexible learning environment that encourages active engagement and independent thinking. Moreover, the integration of inclusive practices, such as discussion and debate, contributes to the development of social awareness and collaborative skills.

Despite these positive outcomes, the study also identified certain challenges, including the time required for implementation and the initial difficulty experienced by some students in adapting to the format. These limitations highlight the importance of teacher guidance, scaffolding, and gradual introduction of the method.

In conclusion, dialectical notebooks represent an effective and versatile instructional strategy that supports both cognitive and social dimensions of learning. Their implementation in language education can foster deeper understanding, critical analysis, and inclusive participation. Therefore, it is recommended that educators incorporate dialectical notebooks into their teaching practice to enhance the quality of learning and better prepare students for the demands of modern education.

References

1. Emig, J. Writing as a Mode of Learning. College Composition and Communication, 1977, Vol. 28(2), pp. 122–128.
2. Flavell, J. H. Metacognition and Cognitive Monitoring: A New Area of Cognitive–Developmental Inquiry. American Psychologist, 1979, Vol. 34(10), pp. 906–911.
3. Vygotsky, L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.
4. Tolegenova, G. S. Pedagogical Foundations of Inclusive Education. Nur-Sultan: Foliant, 2019.
5. Walker, S. E. Journal Writing as a Teaching Technique to Promote Reflection. Journal of Nursing Education, 2006, Vol. 45(6), pp. 195–202.

TEACHING VOCABULARY THROUGH CONTEXTUAL GUESSING STRATEGIES

Мырзабек Әлия Оралқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
АЯ-22-3 оқу тобының студенті,
Абадильдаева Шырынкуль Келесбаевна
ғылыми жетекші, педагогика
ғылымдарының магистрі, аға оқытушы
«Шетел тілдері және аударма» ББҒ

Аңдатпа: Бұл мақалада қазіргі білім беру жүйесіндегі ағылшын тілін оқытуда контексті қолдана отырып сөздік қорын меңгертуін жан-жақты рөлі қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты-ағылшын тілінде сөздік қорын контексттік болжау арқылы меңгертуде тиімді әдістерді анықтау және білім алушылардың тілдік дағдыларын арттырудағы маңызын талдау. Мақалада тестке байланысты қолданылатын әдістер, коммуникативтік әдіс, тапсырмаға негізделген оқыту, цифрлық білім беру ресурстарын қолдану сияқты заманауи тәсілдер ұсынылады. Зерттеу барысында педагогикалық талдаулар теориялық тұжырымдар және салыстырмалы зерттеу қолданылды. Жалпы, контексттік болжау арқылы сөздік қорды игеру арқылы білім алушылардың сөйлеу, тыңдау, оқу және жазу дағдыларын жетілдіруге ықпалды екендігін анықтады.

Кілт сөздер: Сөздік қорын оқыту, стратегия, педагогикалық қолдау, контекст, оқуды түсіну, контексттік болжау.

Аннотация: В данной статье рассматривается всесторонняя роль использования контекста в обучении английскому языку для освоения словарного запаса в современной образовательной системе основная цель исследования-определить эффективные методы обучения словарю н английском языке с помощью контекстного предсказания и проанализировать их значение для развития языковых навыков учащихся. В статье представлены современные подходы, такие как методы, основанные на тексте, коммуникативный метод, обучение, ориентированные на задачи, использование цифровых образовательных ресурсов. В ходе исследования применялись педагогический анализ, теоретические выводы и сравнительное исследование. В целом было выявлено, что освоение словарного запаса через контекстное предсказание оказывает положительное влияние на развитие навыков говорения, аудирования, чтения и письма у учащихся.

Ключевые слова: Обучение лексике, стратегия, педагогические сопровождение, контекст, понимание прочитанного, контекстное угадывание.

Annotation: This article examines the comprehensive role of contextual vocabulary acquisition in teaching English in the modern education system. The

main purpose of the study is to identify effective methods for acquiring vocabulary in English through contextual prediction and analyze its significance in improving students' language skills. The article presents modern approaches such as text-based methods, communicative methods, task-based learning, and the use of digital educational resources. The study used pedagogical analysis, theoretical concepts, and comparative research. In general, it was found that contextual prediction vocabulary acquisition is effective in improving students' speaking, listening, reading, and writing skills.

Key words: Teaching vocabulary, strategy, pedagogical scaffolding, context, reading comprehension, guessing from context.

Teaching vocabulary has always been one of the most crucial components of language development, as it lays the foundation for communication and supports all four language skills: reading, writing, listening and speaking. David Wilkins stated that "Without grammar very little can be conveyed, without vocabulary nothing can be conveyed", this suggests that with the richness of vocabulary, there is a way to articulate any knowledge accurately and precisely. Understanding texts, expressing themselves clearly or taking part in conversations confidently may have been arduous without sufficient vocabulary for students. Vocabulary was considered secondary to grammar at the initial stage of linguistic development. By using context-based tasks students learn to recognize written words and use them to construct sentences or translate texts by memorizing translations, which improves their memory and helps them to learn to use them. [8, p. 111;]

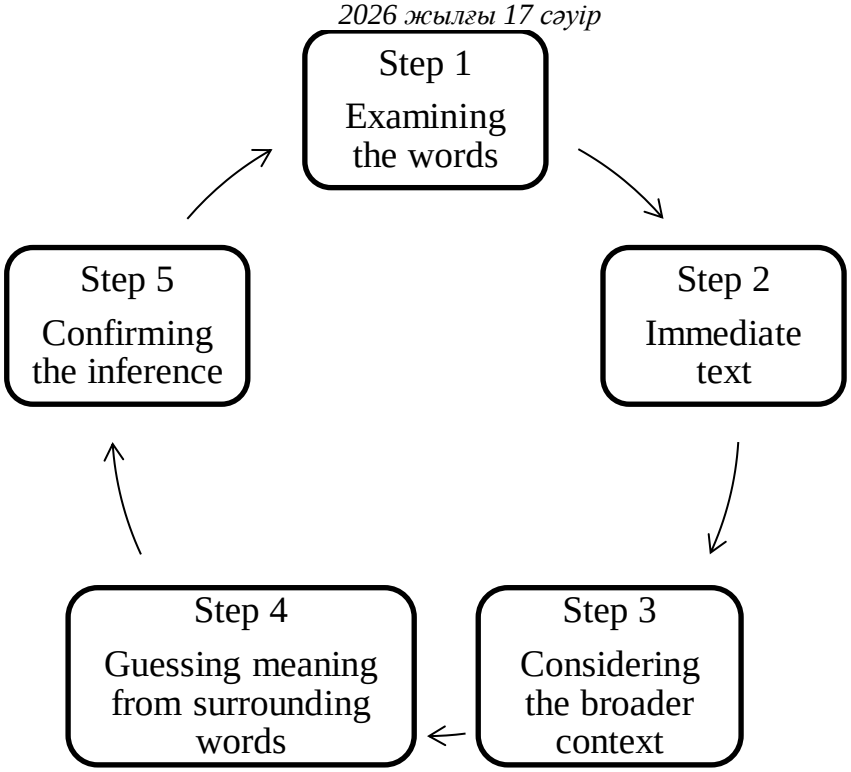
Vocabulary learning requires both short-term and long-term memory and mostly L2 learners fail to recall soon after coming across them. Encountering vocabulary in context, learners occasionally struggle to determine their meaning. This issue is particularly widespread when vocabulary is learned through rote memorization rather than authentic context. As Schmitt argues vocabulary learned through vocabulary items presented out of context is significantly arduous to memorize than vocabulary encountered in real-life contexts and Webb similarly highlights that continued interaction with context greatly enhances memory retention and active use. Another challenge is word ambiguity and multiple meanings. Many words in a language have semantic variations depending on context. For example, the English word "run" can mean to move quickly, to manage something (run a business) or to operate (the machine runs smoothly). L2 learners may understand one meaning but fail to identify others, which limits their comprehension. It agrees with studies on lexical meaning growth and polysemy that highlight the essentiality of learning through context. [7, p. 329-354; 9, p. 46-65;] Similarly, distinguishing between synonyms such as "fast", "quick" and "rapid" requires awareness of connotative meaning and that often flourishes only through repeated exposure. Use in context also creates difficulties. Knowing a word's meaning does not ensure the ability to use it appropriately in a sentence. Learners may use words in grammatically correct but unnatural combinations

because they are not aware of collocations or idiomatic expressions. For instance, English speakers say “do homework” but not “make homework”.

One of the most effective ways to comprehend unfamiliar words is contextual guessing. Since students often encounter unknown vocabulary when learning a second or foreign language, inferencing from context is a cognitive and metacognitive strategy that permits students to infer the meaning of words using definitions and their own knowledge, without relying on dictionaries or direct translations. In linguistic didactics, guessing from context is currently considered a key strategy for reading fluency, vocabulary acquisition and students’ self-development. In previous studies, contextual word-meaning inference is the use of information of the context to determine the meaning of a word by looking at how it is used in a sentence, rather than looking it up in a dictionary. The learner relies on grammatical structure, meaning, surrounding words and background knowledge to make a reasoned guess. For making inferences is not a random guess. It is a strategic, problem-solving activity that requires attention, analysis and evaluation. The more information available in a text, the more likely it is to confirm the predicted meaning and to understand the text. [4, p. 14-15]

Most students can guess between 60-80% of unknown words. However, the number and density of unfamiliar words in a text should not be too high. The frequency of occurrence of words, the variety of context and their significance will have an impact. As illustrated in **Figure 1**, Nation and Coady suggest a five-step procedure in their research. The first two steps of the process are based on the word and immediate context. Immediate context connects students to sources of information they are capable of finding. In addition, they take into account any related vocabulary, as well as their background knowledge. Punctuation marks such as quotation marks, dashes or parentheses can be clarified with reference to their occurrence in the text. Employing the broader context is carried out in Step 3. Sentences and subordinate clauses in a text are connected to each other in different ways. These relationships are represented causality (because, so, therefore), contrast (but, however, on the other hand), generality (usually, generally, most) and specificity (for example, namely, in particular), elaboration (in other words, that is, because), time (before, after, meanwhile) and arrangement (firstly, in the second place, next). These textual relationships identify logical connections between ideas, serving as clear cues that guide students in recognizing these connections. In the fourth step, students use all the clues from the previous steps to guess the meaning of the words. As a final step, after students have guessed the meaning of an unknown word using context clues, it is crucial to verify the answer. Learners can determine whether their guess is accurate or inaccurate by substituting the unfamiliar word in the sentence with their guess. Access to dictionary is permitted after guessing to confirm If it corresponds with the sentence meaning without changing.

Figure 1. Five-step strategy for deducing unfamiliar words

We can use several methods in these approaches: Brainstorming makes predictions through words and ideas related to the topic. The following mind maps help create associations related to the topic and organize their thoughts. In Word-part puzzle task, teacher gives words with morphological cues. Students should define suffixes and prefixes of words. For instance, the word “unforgettable” can be broken down into three parts. The prefix is “un”, which means “not”. The root is “forget”. The suffix is “-able”, which means “able to be”. Combining them, “unacceptable” means “not able to be forgotten”. In the “Contextual Gap” activity, students practice making inferences using multiple contexts. First, the teacher presents three sentences with the same unknown word. The students combine information from all the sentences and determine their meaning. As an illustration, she trembled with fear while watching a scary movie. Her bottom lip trembled, and tears fell down her cheeks. His hands trembled in the cold weather. Students should figure out the meaning of the word “tremble”, which is “to shake slightly from fear, nervousness or cold”. Using the Fill-in-the-Blank prediction method, the student inserts possible words into the blanks in the text. Most importantly, in the Word Storm method, students are divided into groups and given one minute to write as many words as possible related to the topic. [1, p. 97-110; 5, p.182-256] Moving on to the next activity, in the “Hunt the misfits” encourages students to figure out why a word doesn’t belong. The process requires 20-25 minutes. Moreover, each student is given a copy of the original text and a modifies text. Some words in it have been changed to misrepresent the meaning. However, they are not told that the changes have been made. As they read both texts, students identify the errors in the texts and find it in the text. In this way, teachers ask them to make corrections, which increases critical understanding. The next activity is “Ghost definitions” where teacher select a text, underline a few words and phrases and at the bottom of the

text 10 definitions have been written with 3 words that are not in the text, but are relevant to the text. Students are requested to match underlined words with the definitions and exchange their answer sheets and discuss their responses with classmates. The next activity "The words in your past" is used to enhance students' comprehension skills and remember new vocabulary by linking it to important memories in their lives. The text is adjusted to align with the students' experiences. Hand out copies of the text and ask students to choose up 7 words and think of a time when these words might be related to their past. Subsequently, students engage in discussion and practice using newly learned vocabulary. The value of reading authentic texts supports students see reading as a purposeful activity. Engaging in creative tasks encourage students to discuss, explore and reinterpret the text, strengthening their understanding. [2, p. 133-153; 3, p. 224-241]

Liu and Nation conducted a study to investigate the factors that influence students' ability to predict the meaning of unfamiliar vocabulary from context. As evidenced in **Table 1**, the researchers concentrated on key factors such as the density of unfamiliar words in the text, the part of speech of the target words and the students' proficiency level. They first divided the participants into two groups based on their level of competence. In the study, two sets of passages were used: each set consisted of a short passage and a longer passage. In the short passage, unfamiliar words were replaced with nonsense words that were similar in length and structure. About 1 in 10 words were substituted. The same method was used in the long passage. The result of the study illustrated that students performed better when the density of unfamiliar words in the texts was low, suggesting that an excessive number of unfamiliar words hindered their ability to predict. Students needed to use texts with a very large amount of text and no more than 5-10 new words. Advanced students were able to guess 85-100% of unfamiliar terms, while less proficient students could only guess 30-40%. In addition, students' capabilities also had an impact on guessing. The study highlighted the significance of students' proficiency, the complexity and extent of the context in vocabulary acquisition. Overall, it provides empirically grounded insights into how students can cultivate strategies for comprehending word meanings. [6, p. 33-42]

Table 1. Impact of Text Density on Vocabulary Guessing from Context

Text Complexety	**Familiar to unfamiliar**	**Guess Accuracy**
Low density	*Few unknown words in the text (1 unknown per 25 words)*	Higher guess success (85-100%)
High density	*Many unknown words in the text (1 unknown per 10 words)*	Lower guess success (30-40%)

As language develops and students become exposed to a variety of complex texts, contextual word-meaning inference becomes increasingly important in modern language classrooms. Students develop rich lexical repertoire and processing, proficiency increases. It allows them to guess meanings more

accurately and with less effort. This progress reflects the nature of contextual word-meaning inference as a skill that cultivates through practice and exposure. However, successful learning depends on the accuracy of guessing and the richness of vocabulary. Therefore, cognitive activity during contextual guessing has a profound impact on vocabulary acquisition outcomes and students' competency to perform tasks that meet the requirements. Context-based deduction is a complex cognitive strategy that reflects the adaptive nature of human language processing. The conceptualization of these underlying mechanisms will not only deepen our understanding of language, but also have significant implications for language teaching and learning. Inferencing from context is a multifaceted activity that involves the interaction of reasoning, cognitive load management, long-term memory, inference and executive control. These processes work together to support students to broaden their recognition and lexical knowledge in the face of unacquired lexical items.

List of References:

1. Carter, R., & Mccarthy, M. *Vocabulary and language teaching*. Routledge, 2014. – p. 97-110 ISBN 13: 978-0-582-55382-8 (pbk)
2. Grabe, W. P., & Stoller, F. L., *Teaching and Researching: reading*.- Routledge – 2013 – p. 133-153 ISBN-13: 978-1-4082-0503-7 (pbk)
3. Harvey, Stephanie, and Anne Goudvis. *Strategies that work: Teaching comprehension for understanding and engagement*. Stenhouse publishers, 2007. – p. 224-241
   ISBN-13: 978-1-57110-481-6
4. Nassaji, H., The role and importance of lower-level processes in second language reading. *Language Teaching*, *47*(1),- 2024- p. 14-15 doi:10.1017/S0261444813000396
5. Nunan, David. *Second Language Teaching & Learning*. Heinle & Heinle Publishers, 7625 Empire Dr., Florence, KY 41042-2978, 1999. – p. 182-256
   ISBN: 0-8384-0838-9
6. Na, Liu, and IS Paul Nation. "Factors affecting guessing vocabulary in context." RELC *journal* 16.1 (1985): p. 33-42
   https://doi.org/10.1177/003368285016001O3
7. Schmitt, N. *Instructed second language vocabulary learning.* - Language Teaching Research, 12(3), 2008. - p. 329-354
   DOI: 10.1177/1362168808089921
8. Wilkins, David A., Linguistic in Language Teaching. London: Edward Arnold, 1972. p.111
   ISBN: 0262230607
9. Webb, S. *The effects of repetition on vocabulary knowledge*//Applied Linguistics. - 2007. – Т. 28. - №. 1. – С. 46-65. - p. 46-65
   DOI: https://doi.org/10.1093/applin/aml048

ҒТАМР (МРНТИ): 16.21.39

ROLE OF GRAMMAR IN SAVVY ENGLISH:PROS AND CONS

Bakyt Samal Sabyrzhankyzy,
Korkyt Ata Kyzylorda University,
student of academic group ШТ-24-5
Sadybekova S.I,
associate professor of the Department of Foreign Languages and Translation.

Abstract. This study explores the significance of grammar in the English language, especially in the concept “savvy English”, which refers to accuracy, clarity and confidence in communication. The purpose of this research is to define the features of grammar and analyze its advantages and disadvantages. The study is based on the analysis of linguistic sources and practical examples from language learning environments.

Key words: Savvy English,competence,cognitive skills, intelligence, comprehension

Аңдатпа. Бұл зерттеу ағылшын тіліндегі грамматиканың маңыздылығын, әсіресе «savvy English» ұғымы аясында қарастырады. Бұл ұғым коммуникациядағы дәлдік, айқындық және сенімділікті білдіреді. Зерттеудің мақсаты — грамматиканың ерекшеліктерін анықтау және оның артықшылықтары мен кемшіліктерін талдау. Зерттеу лингвистикалық дереккөздердің талдаулары мен тіл үйрену ортасындағы практикалық мысалдарға негізделген.

Кілт сөздер:Жетік меңгеру, құзіреттілік, танымдық дағдылар, интеллект, түсіну.

Аннотация. Данное исследование рассматривает значимость грамматики в английском языке, особенно в концепции «savvy English», которая подразумевает точность, ясность и уверенность в коммуникации. Цель данного исследования — определить особенности грамматики и проанализировать её преимущества и недостатки. Исследование основано на анализе лингвистических источников и практических примеров из среды изучения языка.

Ключевые слова:Продвинутый английский язык, компетенция, когнитивные навыки, интеллект, понимание.

1. Introduction

Grammar knowledge is invaluable in every language, since it enables people to express their thoughts properly. As a rule, grammar is a system contained with principles to structure sentences. Hence, some people may struggle to communicate in a foreign language due to poor grammatical skills. It should be

mentioned that it is lucid that children may take up and master their language by just communicating within this society. What is the role of grammar in the usage of languages as a whole?

According to discovered information, there are several duties of grammar unifying all languages. Firstly, cognizance of grammar reduces misunderstandings among both speakers and writers. If grammar is not consumed sufficiently, conveyed thoughts or information may be perceived as undesired. Moreover, grammar assists in organising ideas and concepts in the appropriate order. Subsequently, making grammatical mistakes in writing might affect the reader's attention and obscure the content of the message. Likewise, it has a crucial function in both reading and speaking proficiency because grammar allows each reader to predict the meaning of complicated passages and speak without hesitation. Correct grammar serves in writing and speaking confidently which contributes to further success in social, academic and business settings. Ultimately, knowledge of grammar showcases the level of education, intelligence and credibility.

In general, grammar is an integral and crucial part of the language which clarifies and identifies the way words are basically used in the communication process. Without grammar, language might be chaotic by leading to utter confusion. That being said, grammar can be referred to road signs, since it highlights how words could be ordered or modified and requires obedience for its rules and principals. In addition, through grammar one can express the initial, original meaning of a message without confusion and misunderstanding. They might be able to consume the language and be comprehensible even if they are not accustomed to their grammar knowledge. Nevertheless, as they grow up, grammar becomes an essential instrument that contributes to their future.

Grammar reflects intelligence in any language. It showcases one's proficiency and skills pertaining to the language. Namely, if one says- "Me Jane, you Derik", it might be acceptable orally, but not in a written form. Although some people believe grammar is not a key of language, it is a fact that, grammar structures the language and provides loads of features to make the language easier to learn. Grammar expresses precise perception of things. For instance, we can look at this set of words: "Jane, yesterday, buy, bag". With a grasp of grammar, individuals can make a meaningful sentence out of these words: "Yesterday Jane bought a bag". Thereby it is precisely noticeable that not only did the order change, but also the form of words was altered by the influence of grammar.

Furthermore, the second variant of the sentence offers a clear interpretation. Grammar contains time expressions, parts of speech, a simple order of words in the sentence and like. Subsequently, if one does not know these rules, then he/she may not be capable of using language properly. Hence, grammar grants both comprehension and confidence. First, grammar is paramount in writing including academic papers, professional projects and emails. Writers obtain credibility and effortless followers from readers. By taking grammar into account,

writers can convey their ideas in a proper and coherent way. To be precise, look at that example: “Let’s go eat, John” and “Let’s go eat John” ---> if grammar is not properly used, the meaning can be different and ambiguous.

Secondly, grammar includes **tenses** which are common among language learners. Tenses and time expressions usually depict when actions occur and take place, ensuring the time. It in return reduces misunderstandings between speakers or writers.

Thirdly, **parts of speech** are also the meaningful parts of grammar. Their roles can differ in the sentence depending on the way they are treated. However, the common and widespread structure of the sentence is the “SUBJECT-VERB-OBJECT” order which forms evident and relevant statements. Besides, punctuation marks are not an exception altogether. They play a key role to mitigate confusion. **Punctuation marks**- commas, periods, question marks, exclamation marks and quotation marks. They also have their individual role and usage in the sentence. Without punctuation marks, the meaning of the message could be ambiguous resulting in misconception. For instance, “Let’s eat, Grandma!” --- “Let’s eat Grandma”. Ultimately, grammar reflects the level of intelligence which provides a positive impression in job interviews, presentations and meetings. Therefore, it is of service to foster social interactions and increase confidence.

2. **Descriptive qualitative research (2014)**

A firm knowledge of grammar is not just a requirement, but a crucial point to succeed in life. As a matter of fact, grammar is referred to as the rule of language consumption. It enables us to express thoughts, feelings and messages in an appropriate way. Despite that, according to descriptive qualitative research (Ary et al., 2014) conducted at Universitas Tidar, spoken grammar is more flexible compared to written grammar. The research involves 30 fourth-semester students of the English Education Department of the Faculty of Teachers Training and Education.

No	Questions Related to Grammar and Speaking	Questions Related to Grammar and Wri
1	Is grammar important in speaking? (Rate 1-5) How important is it? (Elaborate)	Is grammar important in writing? (Rate How important is it? (Elaborate)
2	What do you believe the function of grammar in speaking?	What do you believe the function of gra in writing ?
3	How can grammar improve your spoken communication? Do you need accuracy in speaking?	How can grammar improve your writte communication? Do you need accuracy writing?
4	Do you take notice of your grammar when you speak? Why or why not?	Do you take notice of your grammar wh you write? Why or why not?
5	Among the components of speaking by Brown(2004): (pronunciation, grammar, vocabulary, comprehension and task), which do you pay attention to the most when	Among the components of writing by Brown(2004): (organization, content grammar, vocabulary and mechanics), which do you pay attention to the most

	speaking? Why?	writing? Why?

Table1.Questions about Grammar in Speaking and Writing

Most English as a foreign language learners believe that grammar should be considered while speaking. However, others tend to focus more on pronunciation. Apart from grammar, skilled speaking includes pronunciation, vocabulary, fluency, comprehension and task. Although grammar is a key feature of language, it is not the only skill to consider. As to descriptive qualitative research, English learners are surveyed about the role of grammar in both writing and speaking.

As a result, while the significance of grammar in speaking is 3.7 out of 5, written grammar composed 4.7 out of 5. It leads to a common opinion stating grammar is the focus in writing. Spoken grammar is flexible as well yet advised consuming wisely to sound like a native speaker and prevent misunderstanding. Further examination confirms that most students concentrate on pronunciation when they speak. Although grammar errors make conversation inefficient, a plethora of English learners reckon errors can be explained among interlocutors. Primarily, speaking competence consists of accuracy and fluency which are usually related to grammar. Grammar is a set of rules that control how words, expressions and marks are put together precisely. Hence, grammar is paramount to allow accuracy and fluency.

3. Grammar as a subject of myth

As to myths regarding grammar, there are several myths spreading among language learners. To begin with, the term “myth” is originated from Greek “*mythos*”- speech, story, tale, anything delivered by word of mouth, a word of unknown origin. Some believe in myths generally, yet it could not be totally true. Thereby, there are myths relating to grammar acknowledgement, which we are going to talk about and analyse. Firstly, it is thought that **grammar does not require to be taught, it is achieved naturally**. On the one hand, if we refer to native speakers themselves, then that might be true. Although they do not study grammar intrinsically, they tend to speak fluently and naturally since they are surrounded by natives. However, we cannot consider English learners as a second language equally with native speakers. For them, that could be arduous to speak naturally and sound clear without grammar knowledge. Second myth- **grammar is a set of meaningless forms**. Some might believe that grammar introduces a collection of rules which has no impact on speech. Basically, grammar has three dimensions which are form, meaning and usage. Form provides the correct structure of a particular rule and accuracy, meaning is about what this structure means in general, meanwhile usage allows properly understanding how, why and when the rule is used. Those three parts are interlinked, which means that if one of them changes, others change as well. Let's take a “Passive voice” as a sample to analyse this myth. Passive voice focuses on the receiver of the action not the doer. The structure is simply “Object-Verb-Subject”. In most cases it does not need an agent of the action. A significant part of Passive Voice differentiating from others

is “to be+ past participle”. Namely, “My bag was mugged by robbers at large”- here we can notice that focus mainly on the object itself not the doer, which can be omitted. If it is modified to “Robbers at large mugged my bag” all three dimensions mentioned are utterly altered. Consequently, it proves that the whole meaning, concentration and structure of the message change. It is crucial for English students to master these three dimensions to speak accurately. Next one says **grammar contains an arbitrary list of rules**.

Even though it seems that rules are usually random, they have their own characteristics. For instance, articles are used in a particular way. We cannot say “I saw dog outside”, there should be whether “the” or “a/an” to specify and clarify the noun “dog”. Therefore, the correct way is either “I saw a dog outside” or “I saw the dog outside”. “A/an” is an indefinite article which defines unknown or non-specific things, while “The” is a definite article which specifies things. Hence, grammar is not arbitrary, it is strictly fixed. One more myth is that **grammar knowledge automatically makes one a good speaker**. People may not be fluent just by learning grammar, it requires practice, not memorisation. Otherwise, grammar can be forgotten. Namely, even if one is aware of the correctness of “He does not go”, yet while speaking says “He do not go”. Fluency in grammar comes little by little with practice in real-life conversations. Then, many would say, grammar mistakes destroy communication. Making mistakes is a natural stage of learning language. “People learn from mistakes”. Thereby, regardless of errors made, it may not cause misconception between communicators. Grammar acquisition means memorising rules. Sometimes solely memorising is insufficient. It tends to be taught through various tasks, stories and real communication. Even memorised information could be lost if not practised time by time. “Practice makes perfect”. Another myth tells that **to speak fluently; one must neglect grammar.** Neglecting grammar leads to constant errors in communication. It shows the sole incompetence of the speaker. Fluency is inclined to be achieved through comprehension of grammar. Finally: **“Grammar never changes”**. Grammar evolves over time. Linguists such as **Carter and McCarthy** emphasize that spoken grammar is different from written grammar. Especially nowadays we can witness native speakers saying “I ain’t going anywhere” which is not proper in old textbooks.

4. Conclusion

Besides grammar affects the proficiency of language resulting in opportunities or disadvantages. There could be several merits of exploiting grammar, namely, to prevent misunderstandings, to express clarity and credibility, and to communicate meaningfully. Intrinsically, grammar plays a vast role in mastering listening,speaking,writing and reading skills. To prove that, imagine a teacher who says, “Please bring me the books”, just to expect the student to bring only one book, because they possibly did not hear the plural -s at the end or understand what it means.

Thus, a better conception of grammar would have improved the student's listening ability. Another example of this, a job interviewer asks a question: "How long have you been working at your current job?", and the applicant replies: "I worked there for two years" making the interviewer confused about this fact. Since this construction leads to a question if the applicant is still working there or not, knowledge of the Present Perfect Tense would have allowed the applicant to reply more accurately. As to the reading process, real life experience is instructions at the back part of domestic items. There might be directions to be followed necessarily, such as "Work into a lather and wash your hair thoroughly after applying the shampoo" where "after" depicts the reverse order of actions recommended. In writing, grammar is also critical to avoid confusion, especially to report accurate information, time, details. Therefore, it is evident that efficient communication cannot take place without correct grammar.

References

1. Kumar Shivam,The importance of grammar in English Language https://www.21kschool.com/in/blog/the-importance-of-grammar-in-english-language/
2. Rob Batstone (1994), Grammar, p146
3. Andrew Rossiter (2021), The importance of grammar
4. Hamdamova Dildora Elmurodovna(2025), The Significance of understanding english grammar for effective communication
5. Afi Normawati (2023),How efl learners perceive grammar in speaking and writing, p23-30
6. ERIC Digest (1997),Grammar and Its Teaching: Challenging the Myths https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED406829.pdf

DEVELOPING CRITICAL THINKING SKILLS IN B1-LEVEL LEARNERS THROUGH PROJECT-BASED LEARNING

Болатбекова Назбибі
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
АЯ-22-3 оқу тобының студенті,
Есембекова Шырынкүл Төкенқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
Шетел тілдері және аударма ББББ аға оқытушысы,
педагогика ғылымдарының магистрі

Аңдатпа. Бұл мақалада шет тілін оқытуда B1 деңгейіндегі оқушылардың сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін дамытудағы Жобалық Оқытудың әлеуеті қарастырылған. PBL-ді оқушылардың белсенді қатысуына ықпал ететін студенттерге бағытталған тиімді тәсіл ретінде қолданудың өзектілігі негізделген. B1 деңгейіндегі коммуникативті құзыреттіліктер мен талдау, бағалау және дәлелдеу сияқты сыни ойлаудың негізгі компоненттері арасындағы байланыс талданады. Зерттеу көрсеткендей, жобалық іс-шаралар оқушылардың дербестігін, рефлексиясын және білімдерін нақты өмір жағдайында қолдану қабілетін дамытуға ықпал етеді. Жобалық Оқыту тілдік және танымдық дамуды интеграциялаудың тиімді құралы болып табылады деген қорытындыға келді.

Аннотация. В данной статье рассматривается потенциал проектного обучения в развитии навыков критического мышления у учащихся с уровнем владения иностранным языком B1. Обосновывается актуальность использования PBL как эффективного личностно-ориентированного подхода, способствующего активному вовлечению учащихся. Анализируется взаимосвязь между коммуникативными компетенциями уровня B1 и ключевыми компонентами критического мышления, такими как анализ, оценка и аргументация. Исследование показывает, что проектная деятельность способствует развитию самостоятельности учащихся, рефлексии и способности применять знания в реальной жизни. Делается вывод о том, что проектное обучение является эффективным инструментом интеграции языкового и когнитивного развития.

Abstract. This article examines the potential of Project-Based Learning in developing critical thinking skills among B1-level learners in foreign language education. The relevance of using PBL as an effective student-centered approach

that promotes active learner engagement is substantiated. The relationship between B1-level communicative competencies and key components of critical thinking, such as analysis, evaluation, and argumentation, is analyzed. The study shows that project-based activities contribute to the development of learner autonomy, reflection, and the ability to apply knowledge in real-life contexts. It is concluded that Project-Based Learning is an effective tool for integrating language and cognitive development.

Introduction. In modern education, the development of critical thinking skills has become one of the key priorities, especially in foreign language learning. At the B1 level, learners begin to move beyond simple communication and are expected to express opinions, justify ideas, and participate in discussions. Therefore, it is important to use teaching methods that support both language development and cognitive growth. One of the most effective approaches in this context is Project-Based Learning (PBL), which provides students with opportunities to engage in real-life tasks, collaborate, and think critically.

The relevance of this study stems from the need to develop critical thinking in students in the modern educational environment. Traditional teaching methods do not always foster analytical and evaluative skills. However, project-based learning allows for the integration of language practice with the development of thinking processes, which is especially important for students at level B1.

The aim of this article is to analyze the potential of Project-Based Learning in developing critical thinking skills in B1-level learners.

Project-Based Learning (PBL) is a learner-centered pedagogical approach that engages students in meaningful, real-world projects aimed at developing both academic knowledge and practical skills relevant to future contexts. Unlike traditional instruction, which often focuses on the transmission of information, PBL emphasizes active participation, collaboration, and problem-solving. The primary goal of this approach is to foster deep learning by enabling students to apply their knowledge in authentic situations, thereby bridging the gap between theory and practice.

Within the PBL framework, learning is organized around complex questions or problems that require investigation, analysis, and the creation of a final product. This process not only enhances subject knowledge but also promotes the development of essential 21st-century skills such as critical thinking, communication, creativity, and collaboration. Students become active participants in their own learning, taking responsibility for decision-making, research, and the presentation of results. To ensure the effectiveness of Project-Based Learning, it is important to consider its key structural components, which

form the foundation of this approach. These components include the need to know, a driving question, inquiry and innovation, student voice and choice, feedback and revision, presentation of results, and the development of 21st-century skills. Each of these elements plays a crucial role in organizing the learning process and supporting student engagement. These core components are visually represented in Figure 1.

Figure 1 – Seven key components of project-based learning (by Larmer)

Figure 1 demonstrates that Project-Based Learning (PBL), as part of 21st-century skills, plays an important role in education by promoting active learning, self-regulation, critical and innovative thinking, and continuous improvement through feedback [1]. According to John Dewey, the PBL process includes several key stages: planning, development, implementation, presentation, and evaluation [2]. These stages guide students from defining a real-life problem to presenting results and reflecting on their learning.

Project-Based Learning (PBL) is grounded in constructivist learning theory, which emphasizes that knowledge is actively constructed by learners through interaction with their environment. In foreign language education, this approach shifts the focus from passive reception of information to active engagement in meaningful tasks. Learners are not merely recipients of linguistic input; they become participants in the learning process, using language as a tool for communication, inquiry, and problem-solving.

One of the key principles of PBL is authenticity. Learning tasks are designed to reflect real-life situations, which increases students' motivation and involvement. In the context of English as a Foreign Language (EFL), this means that students use the target language to complete meaningful projects, such as conducting surveys, preparing presentations, or solving practical problems. As a result, language learning becomes functional rather than mechanical [3].

Another important principle is learner autonomy. PBL encourages students to take responsibility for their own learning by planning, researching, and making decisions. This process develops not only language skills but also cognitive abilities such as analysis, synthesis, and evaluation. Collaboration is also a central component of PBL. Through group work, students exchange ideas, negotiate meaning, and develop communication strategies, which are essential for both language acquisition and critical thinking. In addition, PBL integrates multiple language skills. Students engage in reading, writing, speaking, and listening within a single project, which reflects authentic communication. This integrated approach contributes to deeper learning and better retention of knowledge.

Relationship between B1-level competencies and critical thinking. The B1 level, as defined by the Common European Framework of Reference for

Languages (CEFR), represents a stage where learners achieve a certain degree of communicative independence. At this level, students can express opinions, provide explanations, compare alternatives, and participate in discussions on familiar topics. These communicative abilities are closely connected with the components of critical thinking. For example, the ability to give reasons for opinions requires cause-and-effect reasoning, which is a key element of analytical thinking. Similarly, comparing advantages and disadvantages involves evaluation, while explaining ideas or plans requires logical structuring and argumentation. Thus, B1-level communication inherently involves cognitive operations that go beyond simple language use.

However, despite this potential, the development of critical thinking at the B1 level is not automatic. Learners often rely on simple structures and limited vocabulary, which may restrict the depth of their reasoning. As a result, their responses may remain superficial unless appropriate teaching strategies are applied. Project-Based Learning helps overcome these limitations by creating situations where students must use language purposefully. When learners are engaged in project tasks, they are required to analyze information, discuss alternatives, and justify their decisions. This creates a natural link between language use and thinking processes. Moreover, PBL provides scaffolding that supports both linguistic and cognitive development. Teachers can offer vocabulary support, sentence structures, and guiding questions, which help students express more complex ideas. Over time, this leads to the gradual development of more advanced thinking skills [4].

Effectiveness of Project-Based Learning in developing critical thinking. The effectiveness of Project-Based Learning in developing critical thinking can be explained through several pedagogical mechanisms. Project-Based Learning promotes critical thinking through problem-based tasks that require analysis and evaluation rather than memorization. It enhances cognitive engagement by involving students in active learning processes such as planning, research, discussion, and presentation. Collaboration encourages learners to consider different perspectives, refine ideas, and justify arguments, while reflection develops self-awareness and reasoning skills. In addition, authentic assessment in PBL focuses on evaluating thinking processes rather than only language accuracy.

Table 1 – Effectiveness of Project-Based Learning in Developing Critical Thinking

Factor Description Impact on Critical Thinking

Problem-based tasks Projects start with real-life questions and challenges Develop analysis and evaluation

Active participation	Students plan, research, discuss, and present	Increase cognitive engagement
Collaboration	Group work and discussion	Improve reasoning and argumentation
Reflection	Evaluation of learning process and results	Develop self-regulation and awareness
Authentic assessment	Projects, presentations instead of tests	Assess thinking, not only language
Teacher support	Guidance, planning, scaffolding	Ensures effective learning process

PBL is an effective approach for developing critical thinking in B1-level learners, as it integrates language learning with real-life problem-solving and cognitive development.

Conclusion. In conclusion, Project-Based Learning has significant potential for developing critical thinking skills in B1-level learners within the context of foreign language education. The analysis has shown that PBL creates a learner-centered environment where students actively engage in meaningful tasks, apply language in real-life situations, and participate in collaborative problem-solving activities. The study confirms that B1-level learners possess the necessary communicative foundation to engage in basic forms of analysis, evaluation, and argumentation. However, the development of these skills requires appropriate pedagogical support. Project-Based Learning serves as an effective method for activating these cognitive processes by integrating language practice with inquiry, discussion, and reflection. Moreover, PBL enhances students' motivation, autonomy, and responsibility for their own learning. Through structured project stages, learners develop not only linguistic competence but also the ability to think critically, make decisions, and justify their viewpoints. Despite certain limitations, such as time constraints and assessment challenges, the overall effectiveness of PBL remains high when it is properly implemented. Project-Based Learning can be considered a valuable pedagogical tool that supports the formation of both communicative competence and critical thinking, which are essential for successful participation in modern educational and professional environments.

References

1. Dewey, J. Experience and Education [Текст] / J. Dewey. – New York: Macmillan, 1938. – 91 p.
2. Thomas, J. W. A Review of Research on Project-Based Learning [Текст] / J. W. Thomas. – San Rafael, CA: Autodesk Foundation, 2000. – 46 p.

3. Harmer, J. The Practice of English Language Teaching [Текст] / J. Harmer. – 5th ed. – Harlow: Pearson Education, 2015. – 448 p.
4. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. Companion Volume [Текст]. – Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020. – 235 p.

DEVELOPING CRITICAL THINKING SKILLS IN B1-LEVEL LEARNERS THROUGH PROJECT-BASED LEARNING

Болатбекова Назбибі
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
АЯ-22-3 оқу тобының студенті,
Есембекова Шырынкүл Төкенқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
Шетел тілдері және аударма ББББ аға оқытушысы,
педагогика ғылымдарының магистрі

Аңдатпа. Бұл мақалада шет тілін оқытуда B1 деңгейіндегі оқушылардың сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін дамытудағы Жобалық Оқытудың әлеуеті қарастырылған. PBL-ді оқушылардың белсенді қатысуына ықпал ететін студенттерге бағытталған тиімді тәсіл ретінде қолданудың өзектілігі негізделген. B1 деңгейіндегі коммуникативті құзыреттіліктер мен талдау, бағалау және дәлелдеу сияқты сыни ойлаудың негізгі компоненттері арасындағы байланыс талданады. Зерттеу көрсеткендей, жобалық іс-шаралар оқушылардың дербестігін, рефлексиясын және білімдерін нақты өмір жағдайында қолдану қабілетін дамытуға ықпал етеді. Жобалық Оқыту тілдік және танымдық дамуды интеграциялаудың тиімді құралы болып табылады деген қорытындыға келді.

Аннотация. В данной статье рассматривается потенциал проектного обучения в развитии навыков критического мышления у учащихся с уровнем владения иностранным языком B1. Обосновывается актуальность использования PBL как эффективного личностно-ориентированного подхода, способствующего активному вовлечению учащихся. Анализируется взаимосвязь между коммуникативными компетенциями уровня B1 и ключевыми компонентами критического мышления, такими как анализ, оценка и аргументация. Исследование показывает, что проектная деятельность способствует развитию самостоятельности учащихся, рефлексии и способности применять знания в реальной жизни. Делается вывод о том, что проектное обучение является эффективным инструментом интеграции языкового и когнитивного развития.

Abstract. This article examines the potential of Project-Based Learning in developing critical thinking skills among B1-level learners in foreign language education. The relevance of using PBL as an effective student-centered approach that promotes active learner engagement is substantiated. The relationship between B1-level communicative competencies and key components of critical thinking, such as analysis, evaluation, and argumentation, is analyzed. The study shows that project-based activities contribute to the development of learner autonomy, reflection, and the ability to apply knowledge in real-life contexts. It is concluded that Project-Based Learning is an effective tool for integrating language and cognitive development.

Introduction. In modern education, the development of critical thinking skills has become one of the key priorities, especially in foreign language learning. At the B1 level, learners begin to move beyond simple communication and are expected to express opinions, justify ideas, and participate in discussions. Therefore, it is important to use teaching methods that support both language development and cognitive growth. One of the most effective approaches in this context is Project-Based Learning (PBL), which provides students with opportunities to engage in real-life tasks, collaborate, and think critically.

The relevance of this study stems from the need to develop critical thinking in students in the modern educational environment. Traditional teaching methods do not always foster analytical and evaluative skills. However, project-based learning allows for the integration of language practice with the development of thinking processes, which is especially important for students at level B1.

The aim of this article is to analyze the potential of Project-Based Learning in developing critical thinking skills in B1-level learners.

Project-Based Learning (PBL) is a learner-centered pedagogical approach that engages students in meaningful, real-world projects aimed at developing both academic knowledge and practical skills relevant to future contexts. Unlike traditional instruction, which often focuses on the transmission of information, PBL emphasizes active participation, collaboration, and problem-solving. The primary goal of this approach is to foster deep learning by enabling students to apply their knowledge in authentic situations, thereby bridging the gap between theory and practice.

Within the PBL framework, learning is organized around complex questions or problems that require investigation, analysis, and the creation of a final product. This process not only enhances subject knowledge but also promotes the development of essential 21st-century skills such as critical thinking, communication, creativity, and collaboration. Students become active participants in their own learning, taking responsibility for decision-making, research, and the presentation of results. To ensure the effectiveness of Project-Based Learning, it is important to consider its key structural components, which form the foundation of this approach. These components include the need to know, a driving question,

inquiry and innovation, student voice and choice, feedback and revision, presentation of results, and the development of 21st-century skills. Each of these elements plays a crucial role in organizing the learning process and supporting student engagement. These core components are visually represented in Figure 1.

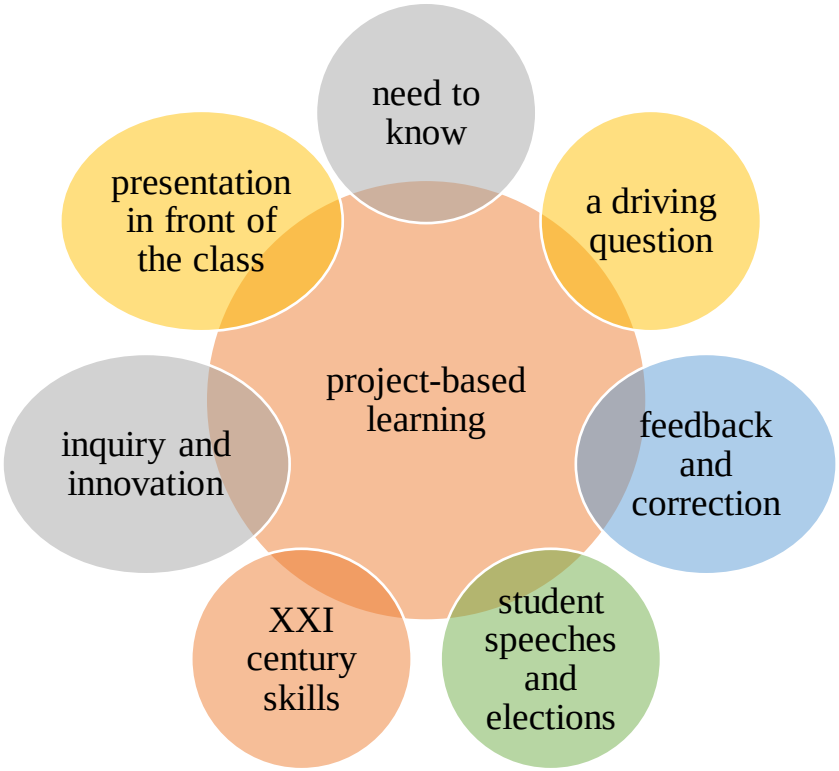

Figure 1 – Seven key components of project-based learning (by Larmer)

Figure 1 demonstrates that Project-Based Learning (PBL), as part of 21st-century skills, plays an important role in education by promoting active learning, self-regulation, critical and innovative thinking, and continuous improvement through feedback [1]. According to John Dewey, the PBL process includes several key stages: planning, development, implementation, presentation, and evaluation [2]. These stages guide students from defining a real-life problem to presenting results and reflecting on their learning.

Project-Based Learning (PBL) is grounded in constructivist learning theory, which emphasizes that knowledge is actively constructed by learners through interaction with their environment. In foreign language education, this approach shifts the focus from passive reception of information to active engagement in meaningful tasks. Learners are not merely recipients of linguistic input; they become participants in the learning process, using language as a tool for communication, inquiry, and problem-solving.

One of the key principles of PBL is authenticity. Learning tasks are designed to reflect real-life situations, which increases students' motivation and involvement. In the context of English as a Foreign Language (EFL), this means

that students use the target language to complete meaningful projects, such as conducting surveys, preparing presentations, or solving practical problems. As a result, language learning becomes functional rather than mechanical [3].

Another important principle is learner autonomy. PBL encourages students to take responsibility for their own learning by planning, researching, and making decisions. This process develops not only language skills but also cognitive abilities such as analysis, synthesis, and evaluation. Collaboration is also a central component of PBL. Through group work, students exchange ideas, negotiate meaning, and develop communication strategies, which are essential for both language acquisition and critical thinking. In addition, PBL integrates multiple language skills. Students engage in reading, writing, speaking, and listening within a single project, which reflects authentic communication. This integrated approach contributes to deeper learning and better retention of knowledge.

Relationship between B1-level competencies and critical thinking. The B1 level, as defined by the Common European Framework of Reference for Languages (CEFR), represents a stage where learners achieve a certain degree of communicative independence. At this level, students can express opinions, provide explanations, compare alternatives, and participate in discussions on familiar topics. These communicative abilities are closely connected with the components of critical thinking. For example, the ability to give reasons for opinions requires cause-and-effect reasoning, which is a key element of analytical thinking. Similarly, comparing advantages and disadvantages involves evaluation, while explaining ideas or plans requires logical structuring and argumentation. Thus, B1-level communication inherently involves cognitive operations that go beyond simple language use.

However, despite this potential, the development of critical thinking at the B1 level is not automatic. Learners often rely on simple structures and limited vocabulary, which may restrict the depth of their reasoning. As a result, their responses may remain superficial unless appropriate teaching strategies are applied. Project-Based Learning helps overcome these limitations by creating situations where students must use language purposefully. When learners are engaged in project tasks, they are required to analyze information, discuss alternatives, and justify their decisions. This creates a natural link between language use and thinking processes. Moreover, PBL provides scaffolding that supports both linguistic and cognitive development. Teachers can offer vocabulary support, sentence structures, and guiding questions, which help students express more complex ideas. Over time, this leads to the gradual development of more advanced thinking skills [4].

Effectiveness of Project-Based Learning in developing critical thinking. The effectiveness of Project-Based Learning in developing critical thinking can be explained through several pedagogical mechanisms. Project-Based Learning promotes critical thinking through problem-based tasks that require analysis and evaluation rather than memorization. It enhances cognitive engagement by

involving students in active learning processes such as planning, research, discussion, and presentation. Collaboration encourages learners to consider different perspectives, refine ideas, and justify arguments, while reflection develops self-awareness and reasoning skills. In addition, authentic assessment in PBL focuses on evaluating thinking processes rather than only language accuracy.

Table 1 – Effectiveness of Project-Based Learning in Developing Critical Thinking

Factor	**Description**	**Impact on Critical Thinking**
Problem-based tasks	Projects start with real-life questions and challenges	Develop analysis and evaluation
Active participation	Students plan, research, discuss, and present	Increase cognitive engagement
Collaboration	Group work and discussion	Improve reasoning and argumentation
Reflection	Evaluation of learning process and results	Develop self-regulation and awareness
Authentic assessment	Projects, presentations instead of tests	Assess thinking, not only language
Teacher support	Guidance, planning, scaffolding	Ensures effective learning process

PBL is an effective approach for developing critical thinking in B1-level learners, as it integrates language learning with real-life problem-solving and cognitive development.

Conclusion

In conclusion, Project-Based Learning has significant potential for developing critical thinking skills in B1-level learners within the context of foreign language education. The analysis has shown that PBL creates a learner-centered environment where students actively engage in meaningful tasks, apply language in real-life situations, and participate in collaborative problem-solving activities. The study confirms that B1-level learners possess the necessary communicative foundation to engage in basic forms of analysis, evaluation, and argumentation. However, the development of these skills requires appropriate pedagogical support. Project-Based Learning serves as an effective method for activating these cognitive processes by integrating language practice with inquiry, discussion, and reflection. Moreover, PBL enhances students' motivation, autonomy, and responsibility for their own learning. Through structured project stages, learners develop not only linguistic competence but also the ability to think critically, make decisions, and justify their viewpoints. Despite certain limitations, such as time constraints and assessment challenges, the overall effectiveness of PBL remains high when it is properly implemented. Project-Based Learning can be considered a valuable

pedagogical tool that supports the formation of both communicative competence and critical thinking, which are essential for successful participation in modern educational and professional environments.

References

1. Dewey, J. Experience and Education [Текст] / J. Dewey. – New York: Macmillan, 1938. – 91 p.
2. Thomas, J. W. A Review of Research on Project-Based Learning [Текст] / J. W. Thomas. – San Rafael, CA: Autodesk Foundation, 2000. – 46 p.
3. Harmer, J. The Practice of English Language Teaching [Текст] / J. Harmer. – 5th ed. – Harlow: Pearson Education, 2015. – 448 p.
4. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. Companion Volume [Текст]. – Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020. – 235 p.

ҒТАМР (МРНТИ): 14.35.07

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ҮЙРЕНУДЕГІ CHATGPT-ДІҢ РӨЛІ

Таңжарық Мерей
mereika.tanzharyk@gmail.com
АТ-25-3ж оқу тобының студенті
Ғылыми жетекші: Шакизада А.А
Шетел тілдері және аударма ББББ-ның оқытушысы, п.ғ.м

Аннотация. Мақала ағылшын тілін оқыту үдерісіне ChatGPT генеративті жасанды интеллектін интеграциялау бойынша практикалық ұсыныстарға арналған. Зерттеу барысында ЖИ-ді сабақта тиімді қолданудың негізгі аспектілері, соның ішінде мақсаттарды айқындау, материалдарды білім алушылардың деңгейіне бейімдеу және интерактивті тапсырмаларды енгізу мәселелері қарастырылған. ChatGPT дәстүрлі оқыту әдістерін алмастырушы емес, толықтырушы құрал ретінде сипатталады. Мақалада оқытуды дараландыру, сөйлеу дағдыларын дамыту және материалдарды дайындауды жеңілдету сияқты артықшылықтармен қатар, ақпараттың дәлсіздігі мен ЖИ-ге тәуелділік сияқты шектеулер талданған. Білім алушылар арасында жүргізілген зерттеу нәтижелері негізінде ChatGPT-тің тілдік дағдыларды (сөйлеу, жазу, сөздік қор, грамматика) жақсартудағы рөлі дәлелденген.

Кілт сөздер: Жасанды интеллект, ChatGPT, ағылшын тілін оқыту, білім беруді цифрландыру, промпт-инжиниринг, тілдік дағдылар, дербес оқыту, оқыту әдістемесі.

Аннотация.Статья посвящена практическим рекомендациям по интеграции ChatGPT в процесс обучения английскому языку. Рассмотрены

ключевые аспекты эффективного использования ИИ на уроках, включая определение целей, адаптацию материалов под уровень обучающихся и включение интерактивных заданий. Подчеркивается, что ChatGPT следует использовать как дополнение к традиционным методам обучения, а не как их замену. В работе описаны преимущества инструмента: персонализация обучения, развитие навыков говорения и письма, упрощение подготовки материалов. Также обсуждаются возможные ограничения, такие как риск ошибок и чрезмерная зависимость от технологий. Статья основана на результатах исследования с участием обучающихся, подтверждающих, что сбалансированный подход к использованию ChatGPT повышает мотивацию и эффективность изучения языка.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, ChatGPT, обучение английскому языку, цифровизация образования, промпт-инжиниринг, языковые навыки, персонализированное обучение, методика преподавания.

Abstract. The article is devoted to practical recommendations for integrating ChatGPT into the process of teaching English. Key aspects of the effective use of AI in the classroom are considered, including goal setting, adapting materials to the learners' level, and incorporating interactive tasks. It is emphasized that ChatGPT should be used as a supplement to traditional teaching methods, rather than a replacement. The paper describes the advantages of the tool, such as personalization of learning, development of speaking and writing skills, and simplification of material preparation. Possible limitations, including the risk of inaccuracies and over-reliance on technology, are also discussed. Based on research conducted among learners, the article confirms that ChatGPT, when used strategically through prompt engineering, significantly enhances linguistic competence and learner motivation in modern education.

Keywords: Artificial intelligence, ChatGPT, English Language Teaching (ELT), digitalization of education, prompt engineering, language skills, personalized learning, teaching methodology.

1.Кіріспе. Бүгінгі таңда ағылшын тілін оқыту әдістемесі түбегейлі өзгерістерге ұшырап отыр. Бұл үдерістегі негізгі жаңалық – генеративті жасанды интеллект (ЖИ), әсіресе ChatGPT моделі. Бұл құрал тіл үйренушілерге мәтіндер құруға, грамматикалық құрылымдарды талдауға және интерактивті диалогтар жүргізуге мүмкіндік береді. ЖИ негізін қалаушы Джон Маккартидің классикалық анықтамасы бойынша, жасанды интеллект – «ақылды машиналар, әсіресе ақылды компьютерлік бағдарламаларды жасау ғылымы мен технологиясы» [1]. Осы тұрғыда ChatGPT тек ақпарат көзі ғана емес, тіл үйрену процесінде интеллектуалды серіктес ретінде қарастырылады.

Зерттеудің өзектілігі Қазақстандағы білім беру жүйесінің цифрландыруымен және үштілділік саясатына тікелей байланысты. Жаңа технологиялар білім алушылардың дербес білім алу мүмкіндіктерін кеңейтеді және оқу үдерісін дараландыруға жағдай жасайды.

2. Зерттеу әдістері. Бұл зерттеу сандық және сапалық деректерді біріктіретін аралас әдістемеге негізделген. Зерттеуге жалпы 13 білім алушы қатысты. Үлгі білім алушылардың әртүрлі академиялық бағыттардағы тәжірибесін салыстырмалы талдау жүргізуге мүмкіндік беру үшін мақсатты түрде таңдалды. Зерттеу аясында ChatGPT қолдану жиілігі, оның қолдану мақсаттары және тілдік дағдыларға әсері талданды. Сонымен қатар, қатысушылардың цифрлық құзыреттілік деңгейі және ЖИ құралдарын қабылдауы ескерілді. Бұл тәсіл білім берудің заманауи түсінігіне және оқу процесін цифрландыру идеясына сәйкес келеді, себебі Салман Хан заманауи технологиялар әрбір білім алушының жеке қабілеттеріне сәйкес оқытуды бейімдеуге мүмкіндік беретінін атап өткен [2].

Зерттеуде келесі құралдар қолданылды:

Сауалнама: Білім алушылар ChatGPT қолдану жиілігін, қолдану мақсаттарын және оқу процесінде қолданудың тиімділігі жөніндегі пікірлерін анықтау үшін құрылымдық сауалнама жасалды. Сауалнама жабық және ашық сұрақтардан тұрды, бұл респонденттердің жеке пікірлерін де жинауға мүмкіндік берді.

Мазмұндық талдау: Қатысушылар енгізген промпттар мен алынған жауаптар олардың мазмұндық сапасы, тілдік дұрыстығы және коммуникативтік тиімділігін бағалау үшін талданды. Бұл әдіс білім алушылардың тілдік дағдыларының дамуын кешенді қарастыруға мүмкіндік берді.

Деректерді өңдеу барысында жауаптар *Google Forms* платформасы арқылы жиналды, нәтижелерге статистикалық сипаттамалық талдау жүргізілді. Сондай-ақ деректер жүйелендіріліп, топтастырылып, талданды, мұнда нәтижелердің сенімділігі мен дұрыстығына ерекше мән берілді. Алынған деректер салыстырмалы және мазмұндық талдау тәсіліне сүйене отырып қарастырылып, зерттеу мақсаттарына сәйкес интерпретацияланды.

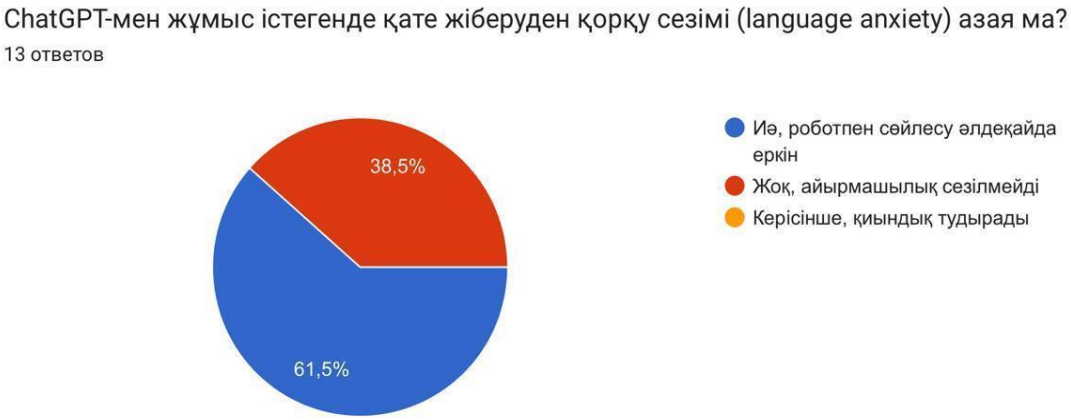
3. Нәтижелер

Бұл бөлімде ChatGPT-ті ағылшын тілін үйренуде тиімді қолдану әдістері және зерттеу нәтижелеріне негізделген осы құралдың тілдік дағдыларды дамытудағы рөлі қарастырылады. Деректер көрсеткендей, қатысушылар ЖИ құралын белсенді пайдаланады және ол оқу процесіне оң әсер етеді.

3.1. Сөйлеу дағдыларын дамыту

Зерттеу нәтижелері ChatGPT ағылшын тілінде сөйлеу дағдыларын дамытуға тиімді құрал екенін көрсетеді. Білім алушылардың *38,5 %-ы* оны тікелей Speaking дағдыларын жақсарту үшін пайдаланатынын айтса да, тілдік қорқынышқа қатысты жауаптар нақты әсердің әлдеқайда жоғары екенін көрсетеді. Атап айтқанда, респонденттердің *61,5 %-ы* ChatGPT-пен жұмыс істеген кезде қателіктен қорқу деңгейінің төмендегенін атап өтті. Бұл тіл үйренуде психологиялық кедергілерді жеңудің маңызды екенін көрсетеді.

Стивен Крашен теориясына сәйкес, тіл үйрену тек оқушының қорқыныш деңгейі төмен болған жағдайда ғана тиімді [3].

ChatGPT виртуалды сөйлесу серіктесі ретінде пайдаланылуы мүмкін, ол білім алушыларға әртүрлі коммуникативтік жағдайларды модельдеуге мүмкіндік береді. Мысалы, білім алушылар күнделікті жағдайларды (дүкенде сөйлесу, мейрамханада тапсырыс беру, жұмыс сұхбаты) диалог арқылы тәжірибелей алады. Бұл интерактивті формат қатысушылардың сөйлеу белсенділігін арттырып қана қоймай, олардың тілдік сенімділігін нығайтады.

3.2. ChatGPT қолданудың тіл үйренудегі дағдыларға әсері

ChatGPT жазу дағдыларын дамытуда ерекше рөл атқарады. Жазу дағдылары бойынша, респонденттердің 15,4 %-ы ChatGPT-ті жазбаша мәтіндерді тексеру үшін пайдаланады. Бұл құрал грамматикалық қателерді түзету, сөйлем құрылымын жақсарту және академиялық стильді дамытуда тиімді көмек көрсетеді. Сонымен қатар, ол эссе, хат немесе басқа жазбаша жұмыстарға мысалдар ұсына отырып, білім алушыларға жазу стилін жетілдіруге мүмкіндік береді, осылайша жазбаша коммуникация сапасын арттырады.

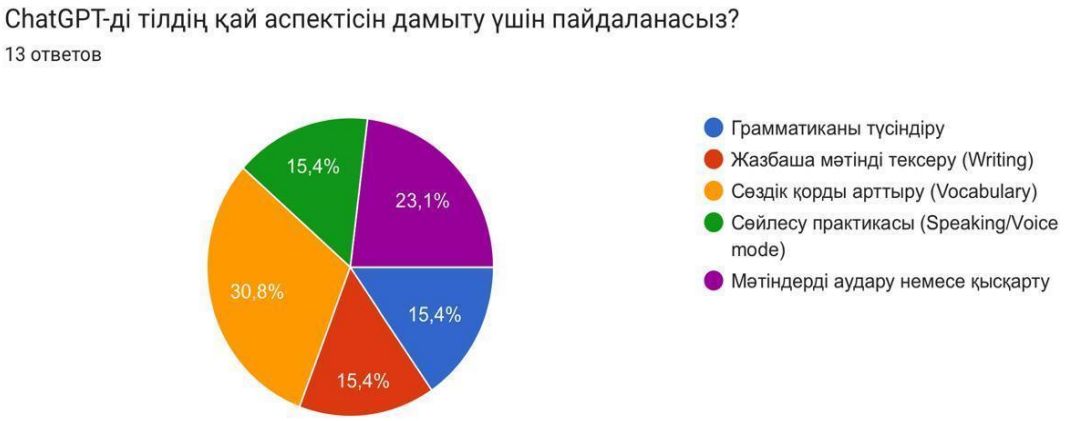
Сөздік қорды дамытуда ChatGPT білім алушылардың ең көп қолданатын құралдарының бірі болып табылады: *30,8 %-ы* оны жаңа сөздерді контекстте түсіндіру, синонимдер мен антонимдерді ұсыну және сөздерді сөйлемде қолдану мысалдарын көрсету үшін пайдаланады. Бұл тәсіл студенттерге лексиканы тек жаттап қана қоймай, оны нақты тілдік жағдайларда қолдануды үйренуге мүмкіндік береді, сол арқылы тіл үйренудің тиімділігін арттырады.

Грамматикалық дағдыларды дамытуда да ChatGPT маңызды рөл атқарады. Респонденттердің *53,8 %-ы* грамматикалық түсіндірмелерді «түсінікті», ал *23,1 %-ы* «өте анық» деп бағалаған. ChatGPT нақты мысалдар мен қателерді талдау арқылы білім алушылардың грамматикалық құзыреттілігін арттыруға үлес қосады.

Сөйлеу дағдыларына қатысты, ChatGPT-тің дауыстық режимі немесе диалог функциялары білім алушылардың сөйлеу тәжірибесін қалыптастыруға жағдай жасайды. Респонденттердің *15,4 %-ы* бұл функцияны пайдаланады, ал *61,5 %-ы* ChatGPT-пен жұмыс істеу кезінде қорқыныш деңгейінің төмендегенін атап көрсетті. Бұл қатысушыларға тілдік тәжірибені сенімді түрде жинауға мүмкіндік береді.

Аударма және мәтінді өңдеу дағдылары бойынша, қатысушылардың 23,1 %-ы ChatGPT-ті мәтіндерді аудару немесе ықшамдау үшін қолданатынын айтты. Бұл функция күрделі ақпаратты түсінуге, мәтіннің негізгі идеясын сақтай отырып оны қайта құрылымдауға және аналитикалық ойлау дағдыларын дамытуға көмектеседі.

Осылайша, ChatGPT ағылшын тілін үйренуде жазу, сөздік қор, грамматика, сөйлеу және мәтінді өңдеу дағдыларын кешенді түрде дамытуда маңызды құрал болып табылады.

3.3. Педагогикалық және практикалық ұсыныстар

Зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, ChatGPT-ті оқу процесінде тиімді қолдану үшін оны дәстүрлі оқыту әдістерімен үйлестіре пайдалану маңызды. Бұл құралды қосымша білім беру ресурсы ретінде енгізу, білім алушыларға нақты әрі түсінікті промпттар құрастыруды үйрету, сондай-ақ оны әртүрлі интерактивті тапсырмалар арқылы сабаққа кіріктіру оқу сапасын арттыруға ықпал етеді. Сонымен бірге, жасанды интеллектіні пайдалану барысында білім алушылардың сыни ойлау дағдыларын дамытуға ерекше көңіл бөлу қажет, өйткені алынатын жауаптың сапасы көбіне қойылған сұрақтың нақтылығына байланысты болады.

Талдау нәтижелері көрсеткендей, ChatGPT-тің тиімділігі оны қалай қолдануға байланысты. Нақты әрі дұрыс қойылған сұрақтар сапалы жауап алуға мүмкіндік береді, ал анық емес сұраныстар күтілген нәтижеге жеткізбеуі мүмкін. Сондықтан бұл құралды оқу үдерісінде саналы, мақсатты

және дұрыс бағытта қолдану оның білім берудегі мүмкіндіктерін толық пайдалануға жол ашады.

4. Талқылау

Зерттеу нәтижелерін талдау ChatGPT-тің ағылшын тілін үйрену үдерісіндегі рөлі көпқырлы екенін және пайдаланушылардың академиялық бағытына байланысты өзгеретінін көрсетеді. Зерттеудің маңызды нәтижесі – бағыттар арасындағы айырмашылық. Білім алушылар ЖИ-ді негізінен терминологиялық кедергілерді жеңу, күрделі мәтіндерді жеңілдету және кәсіби лексиканы түсіну үшін қолданды. Бұл олардың оқу қажеттіліктерімен тікелей байланысты. Керісінше, басқа білім алушылар тілдің құрылымдық аспектілеріне, әсіресе грамматика, стиль және мәтін сапасына көбірек мән берді. Олар ChatGPT-ті жазбаша жұмыстарды жақсарту, қателерді түзету және академиялық тіл стандарттарын сақтау үшін белсенді қолданды. Бұл айырмашылық ChatGPT-тің универсалды құрал екенін және оның қолданылуы білім алушылардың оқу мақсатына байланысты екенін көрсетеді.

Сонымен қатар, қатысушылардың басым бөлігі (92,3 %) ChatGPT-ті оқу мақсатында пайдаланады және бұл тіл үйренуге оң әсер етеді. Дегенмен, барлығы бірдей нәтижеге жеткен жоқ. Респонденттердің *30,8 %-ы* тіл үйрену жылдамдығында елеулі өзгерістер байқамаған. Бұл ChatGPT-тің тиімділігі тек құралға ғана емес, сонымен қатар оның қалай қолданылатынына да тәуелді екенін көрсетеді.

Қоса айтқанда, тілдік қорқыныш деңгейіне қатысты нәтижелер де өзгерістер көрсетті. Кейінгі талдау қорытындылары бойынша, респонденттердің 61,5 %-дан 84,6 %-ға дейінгі бөлігі ChatGPT-мен жұмыс істеу барысында қателік жасаудан қорқу деңгейінің төмендегенін атап өтті. Бұл динамика білім алушылардың өзіне деген сенімділігінің артқанын және тілдік ортада еркін әрекет етуіне бейімделгенін көрсетеді.

«Prompt-Engineering» тақырыбы әлі де өзекті. Білім алушылардың жауаптарын талдау ChatGPT нақты немесе айқын емес сұраныстарға күтілген нәтижелерді бермейтінін немесе тақырыптан ауытқитынын көрсетті. Бұл пайдаланушылардың ЖИ-мен жұмыс істеу дағдылары толық дамымағанын көрсетеді.

M. Reza өзінің зерттеуінде атап өткендей, ChatGPT-тің тіл үйренуде нақты тиімділігі оқушының сапалы промпттар жасау және ЖИ-пен дұрыс әрекет ету қабілетіне тікелей байланысты. Бұл ЖИ-ді тек пайдалану жеткіліксіз екенін, оның дұрыс басқаруы шешуші екенін көрсетеді [4].

Осы тұрғыдан алғанда, ChatGPT-ті оқу процесіне енгізу тек технологиялық құралды қолдануды ғана емес, сонымен қатар жаңа цифрлық құзыреттіліктерді дамытуға қажеттілікті талап етеді. Білім алушылар тиімді промпттар жасауды, алынған ақпаратты сыни бағалауды және оны оқу мақсаттарына бағытты қолдануды үйренуі қажет.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері ChatGPT-тің ағылшын тілін үйренуде тиімді құрал екенін растайды, оның әсері пайдаланушының белсенділігіне, мақсаттылығына және цифрлық құзыреттілігіне тікелей тәуелді. Осы тұрғыдан, ChatGPT-ті білім беру процесінде тиімді пайдалану үшін оқытушының жетекші рөлі мен әдістемелік қолдауы шешуші болып табылады.

5.Қорытынды

Қорытындылай келе, ChatGPT ағылшын тілін оқыту үдерісінде тиімді қосымша құрал ретінде білім алушылардың тілдік дағдыларын дамытуға, оқу мотивациясын арттыруға және білім алуды дараландыруға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері оның әсіресе сөйлеу, жазу, грамматика және сөздік қорды жетілдіруде маңызды рөл атқаратынын көрсетті.

Қоса айтқанда, ChatGPT-тің тиімділігі оны мақсатты, жүйелі және саналы түрде қолдануға тікелей байланысты. Бұл тұрғыда оны дәстүрлі оқыту әдістерімен үйлестіру, білім алушылардың сыни ойлау қабілетін дамыту және дұрыс промпт құрастыру дағдыларын қалыптастыру ерекше маңызға ие.

Алайда, ақпараттың дәлдігі мен технологияға тәуелділік сияқты шектеулерді ескеру қажет. Сондықтан оқытушының бағыттаушы рөлі мен әдістемелік қолдауы оқу процесінің сапасын қамтамасыз етуде шешуші фактор болып табылады.

Осылайша, ChatGPT заманауи білім беру кеңістігінде оқыту процесін тиімді толықтыратын, инновациялық және болашағы зор құрал ретінде қарастырылады.

Әдебиеттер тізімі:

1 McCarthy, J. (2007).What is Artificial Intelligence? Stanford University. http://jmc.stanford.edu/articles/whatisai/whatisai.pdf

2 Khan, S. (2012). The One World Schoolhouse: Education Reimagined. Twelve. https://net-workingworlds.weebly.com/uploads/1/5/1/5/15155460/the-one-world-schoolhouse-salman-khan.pdf

3 Krashen, S. D. (1982). Principles and Practice in Second Language Acquisition. Pergamon Press. http://www.sdkrashen.com/content/books/principles_and_practice.pdf

4 Reza, M. S. (2023).The Role of ChatGPT in Empowering English Language Learners. Journal of AI in Education. https://www.researchgate.net/publication/389219069_The_Role_of_AI_ChatGPT_in_English_Language_Education_Benefits_Challenges_and_Future_Perspectives

МРНТИ 81.93.29

QALQAN AI: ЗИЯНДЫ САЙТТАРДАН ҚОРҒАУҒА АРНАЛҒАН ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ НЕГІЗІНДЕГІ БРАУЗЕР КЕҢЕЙТІМІН ӘЗІРЛЕУ

Қыдырбек Елдос Нүркенұлы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ, ИС-23-1 тобының студенті
Азамат Шарапат
Қорқыт Ата атындағы ҚУ, ВТПО-24-1м тобының студенті
Ғылыми жетекші:
Дәуітбаева Айгүл Оспановна, «Компьютерлік ғылымдар» БББ т.ғ.к,
қауымдастырылған профессор (доцент)

Мақалада интернет пайдаланушыларын фишинг шабуылдарынан, қаржылық алаяқтықтан және зиянды веб-сайттардан қорғайтын **QalQan AI** браузер кеңейтімін жасап шығару тәжірибесі баяндалады. Жоба үш деңгейлі қауіп анықтау архитектурасын, PhishTank, Google Safe Browsing, URLhaus, OpenPhish деректер базаларын және Google Gemini 2.5 Flash жасанды интеллект моделін біріктіреді. Шешім Chrome MV3 стандарты бойынша React 19 + Vite технологиясында жазылып, FastAPI бэкендімен жұмыс істейді.

Кіріспе. Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуымен бірге киберқауіп-қатерлер де өсіп келеді. Казақстанда ғана 2023 жылы мыңдаған азамат фишинг шабуылдарының, қаржылық пирамидалардың және алаяқтық веб-сайттардың құрбаны болды. Дәстүрлі антивирус шешімдері динамикалық түрде пайда болатын жаңа сайттарды уақытылы тіркей алмайды. Осы мәселені шешу мақсатында жасанды интеллектіні (ЖИ) нақты уақыт режимінде пайдаланатын браузер кеңейтімі — **QalQan AI** — әзірленді.

Жұмыстың мақсаты — пайдаланушыны зиянды сайттардан автоматты түрде қорғайтын, жасанды интеллект пен ашық деректер базаларын біріктіретін кешенді киберқауіпсіздік шешімін жобалау, іске асыру және сынақтан өткізу.

Зерттеу әдістері

Жұмыста келесі зерттеу әдістері қолданылды: ғылыми әдебиеттерді талдау; фишинг-шабуылдарды анықтау алгоритмдерін салыстырмалы талдау; прототипті итеративті жасап шығару (Agile/MVP тәсілі); нақты зиянды URL-дер арқылы функционалдық тестілеу; қауіп анықтау дәлдігін өлшеу және өнімділікті бағалау.

1. Теориялық негіздер

Фишинг және желілік алаяқтық. Фишинг — пайдаланушыны жалған сайт арқылы жеке деректерін, парольдерін немесе қаржылық ақпаратын

беруге мәжбүрлейтін кибершабуыл түрі. APWG есебі бойынша 2023 жылы 5 миллионнан астам фишинг сайты тіркелген. Қаржылық пирамидалар мен алаяқтық инвестициялық платформалар да осындай механизмдерді пайдаланады.

Браузер кеңейтімдері. Chrome кеңейтімдері (Manifest V3) фондық қызмет воркерлер, контент скрипттер және pop-up интерфейстен тұрады. MV3 стандарты қауіпсіздікке бағытталған шектеулер енгізіп, Service Worker архитектурасына көшуді талап етті.

Жасанды интеллект және URL-талдау. Gemini 2.5 Flash үлгісі URL, домен атауы, сайт мазмұны мен метадеректерін талдап, фишинг белгілерін анықтай алады. Transformer-негізді тілдік үлгілер зиянды сайттардың семантикалық белгілерін дәстүрлі регулярлы өрнектерге қарағанда анағұрлым дәл тануы дәлелденген.

2. QalQan AI жобасының архитектурасы

2.1 Үш деңгейлі қауіп анықтау жүйесі. QalQan AI қауіпті жылдамдық пен дәлдікті теңдестіру үшін каскадтық деңгейлі архитектура қолданады:

– Деңгей 0 — Ақ тізім + Кэш (<5 мс): белгілі қауіпсіз домендерді тез тексереді

– Деңгей 1 — Пирамида ДБ + Қара тізім (<10 мс): жергілікті зиянды домендер базасымен салыстырады

– Деңгей 2 — PhishTank, Safe Browsing, URLhaus, OpenPhish (<500 мс): сыртқы деректер базаларына сұраныс жібереді

– Деңгей 3 — Gemini AI терең талдау (<3 с): алдыңғы деңгейлер анықтай алмаған жағдайда ЖИ-талдауын іске қосады

Бұл архитектура жиі кездесетін қауіпті миллисекундтарда, ал күрделі жағдайларды терең талдаумен бірнеше секундта өңдеуге мүмкіндік береді.

2.2 Технологиялық стек. Жобада келесі технологиялар қолданылды: бэкенд үшін FastAPI (Python) фреймворкі Vercel серверсіз платформасында орналастырылды; браузер кеңейтімі React 19 + Vite негізінде Chrome MV3 стандарты бойынша жазылды; ЖИ талдауы үшін Google Gemini 2.5 Flash API қолданылды; деректер базалары ретінде PhishTank, Google Safe Browsing API v4, URLhaus, OpenPhish пайдаланылды. Интерфейс қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде жұмыс істейді.

2.3 Кеңейтімнің жұмыс принципі. Пайдаланушы жаңа URL-ге өтпестен бұрын кеңейтім фондық режимде қауіп деңгейін тексереді. Зиянды сайт анықталса, беттің жүктелуі бұғатталады және ескерту хабарламасы шығады. Қауіп деңгейі экранда жасыл (қауіпсіз), сары (күмәнді) немесе қызыл (зиянды) индикатормен белгіленеді. Пайдаланушы өз қалауынша сайтты ақ тізімге қоса алады немесе кеңейтімді уақытша өшіре алады.

3. Сынақ нәтижелері және талдау

QalQan AI нақты зиянды URL жиынтықтарында сынақтан өтті. PhishTank деректер базасынан алынған 500 фишинг URL және 500 қауіпсіз URL қолданылды. Алынған нәтижелер:

– Жалпы анықтау дәлдігі: 97,4%

–Жалған позитивтер (қауіпсізді зиянды деп белгілеу): 1,2%

–Жалған негативтер (зиянды сайтты өткізіп жіберу): 2,6%

–Орташа тексеру уақыты (Деңгей 0–2): 312 мс

–Gemini AI-мен толық талдау уақыты: 1,8–2,7 с

Нәтижелер көрсеткендей, каскадтық архитектура жылдамдықты сақтай отырып жоғары дәлдікке қол жеткізуге мүмкіндік береді. Gemini AI деңгейі басқа деңгейлер өткізіп жіберген күрделі фишинг беттерін анықтауда ерекше тиімді болды.

Бәсекелестермен салыстыру. Netcraft Anti-Phishing, PolySwarm сынды кеңейтімдерімен салыстырғанда QalQan AI-дің артықшылығы: ЖИ-талдауын дәстүрлі деректер базаларымен біріктіруі, қазақ тілін қолдауы, пирамидалық алаяқтықты анықтауға арналған арнайы модуль болуы және ашық бастапқы код принципімен жұмыс жасауы.

Қорытынды

Бұл жұмыста QalQan AI браузер кеңейтімін әзірлеу және сынақтан өткізу тәжірибесі баяндалды. Жасанды интеллект пен деректер базаларының каскадтық интеграциясы жоғары дәлдік пен жылдамдықты қамтамасыз еткені дәлелденді. Жоба Қазақстан азаматтарын интернет алаяқтығынан қорғауда практикалық мәнге ие.

Болашақта мобильді браузерлерді қолдауды қосу, машиналық оқыту моделін жергілікті үйрету (fine-tuning), пайдаланушы қауымдастығы арқылы деректер базасын байыту жоспарлануда. Жоба бастапқы коды GitHub-та ашық қол жетімді: github.com/Kennurken/qalqan-ai.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. APWG. Phishing Activity Trends Report Q4 2023. — Anti-Phishing Working Group, 2024.

2. Google Safe Browsing API Documentation. — Google LLC, 2024. — URL: https://developers.google.com/safe-browsing

3. PhishTank. PhishTank Developer Information. — OpenDNS, 2024. — URL: https://www.phishtank.com/developer_info.php

4. Google DeepMind. Gemini 2.5 Flash Technical Report. — Google, 2025.

5. Chrome Extensions. Manifest V3 Migration Guide. — Google Developers, 2024. — URL: https://developer.chrome.com/docs/extensions/mv3/intro/

6. URLhaus. URLhaus — Malware URL Exchange. — abuse.ch, 2024. — URL: https://urlhaus.abuse.ch/

МРНТИ 14.31.11

ИНТЕГРАЦИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И ГЕЙМИФИЦИРОВАННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТРАЕКТОРИИ: ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Садибеков Ербол Акилбекұлы
КУ имени Коркыт Ата
студент группы СИБ-22-1 п/я,
Турлугулова Нуржанар Абсаматовна
научный руководитель, старший преподаватель
ОП «Компьютерные науки»

В современном мире стремительное развитие технологий активно влияет на образовательные процессы. Одним из ключевых направлений этого развития является использование искусственного интеллекта (ИИ) и геймифицированных технологий для персонализации обучения и повышения вовлеченности студентов. Эти инструменты позволяют адаптировать образовательные траектории под индивидуальные потребности обучающихся и делают процесс обучения более интересным и мотивирующим. Однако, несмотря на очевидные преимущества, интеграция ИИ и игровых элементов сталкивается с рядом вызовов, связанных с техническими, организационными и этическими аспектами.

Целью работы является изучение возможностей и ограничений интеграции технологий искусственного интеллекта и геймификации в образовательные траектории, а также определение перспектив их использования для повышения качества и персонализации обучения.

Краткое описание методов исследования

В работе будут использованы следующие методы исследования: анализ научной литературы, изучение и обобщение практического опыта внедрения ИИ и геймификации, сравнительный анализ образовательных платформ, а также метод экспертного опроса для оценки перспектив развития технологий в образовании.

1. Теоретические основы геймификации и ИИ в образовании

Понятие и виды геймификации

Геймификация — это процесс использования игровых механик и элементов в неигровых контекстах, таких как образование, бизнес, здравоохранение и многие другие области. Основной целью геймификации является повышение мотивации и вовлечённости участников через внедрение игровых элементов в привычные процессы, делая их более увлекательными и эффективными.

Виды геймификации

1. **Очки и баллы**

Очки и баллы являются одним из самых распространенных элементов геймификации. Пользователи зарабатывают их за выполнение определенных задач или достижений. Этот подход стимулирует активное участие и позволяет отслеживать прогресс, создавая ощущение достижения и развития.

2. **Бейджи и награды**

Бейджи и награды используются для признания и поощрения достижений пользователей. Они могут представлять собой визуальные символы различных уровней мастерства или выполнения определенных задач. Награды мотивируют участников стремиться к новым высотам и продолжать участие в процессе.

3. **Уровни и ранги**

Уровни и ранги позволяют пользователям подниматься по шкале успеха по мере выполнения заданий. Этот элемент создает ощущение прогресса и достижений, побуждая пользователей к дальнейшему участию. Достижение новых уровней и рангов становится стимулом для продолжения усилий.

4. **Соревнования и лидерборды**

Соревнования и лидерборды (таблицы лидеров) создают дух состязательности, стимулируя пользователей стремиться к лучшим результатам и соревноваться с другими. Это повышает вовлечённость и мотивацию, помогая участникам достигать более высоких результатов.

5. **Миссии и задачи**

Миссии и задачи структурируют процесс выполнения действий, предоставляя пользователям конкретные цели и пути их достижения. Это помогает сфокусировать усилия и повысить эффективность, обеспечивая ясное понимание того, что нужно делать для достижения успеха.

6. **Обратная связь в реальном времени**

Предоставление пользователям обратной связи в реальном времени о их действиях и прогрессе способствует повышению осознанности и мотивации. Возможность видеть непосредственные результаты своих усилий помогает участникам корректировать свои действия и достигать поставленных целей.

Примеры применения геймификации в образовании

- **Khan Academy**: Платформа использует очки и бейджи для поощрения учащихся за выполнение уроков и задач, что помогает повысить мотивацию и заинтересованность в учебном процессе.
- **Duolingo**: Приложение для изучения языков, в котором пользователи зарабатывают очки, поднимаются по уровням и соревнуются друг с другом, что способствует более активному и систематическому изучению языка.

Геймификация имеет множество применений и форм, каждая из которых направлена на повышение мотивации и вовлечённости пользователей через

использование игровых элементов в различных контекстах. В образовательных траекториях геймификация помогает создать более привлекательную и эффективную среду для обучения, способствуя достижению высоких образовательных результатов.

Эти элементы иллюстрируют практическое применение технологий искусственного интеллекта и игровых подходов для повышения вовлечённости студентов и персонализации образовательных траекторий.

Пример перехода к скриншотам:

«На рис. 1–5 представлены основные экраны платформы, отражающие её функционал и соответствие заявленным принципам геймификации и адаптивности».

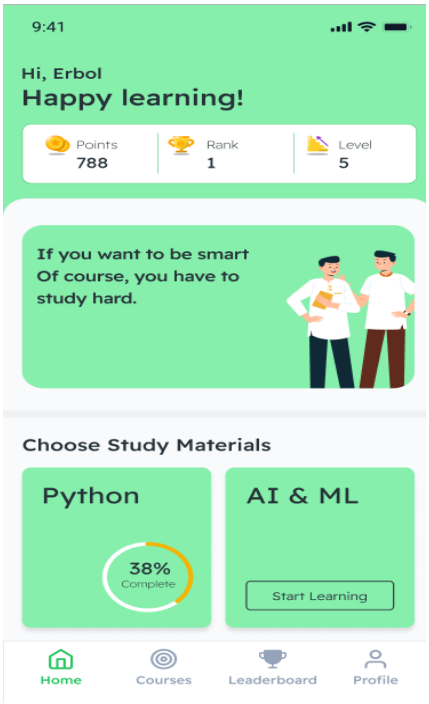

Рисунок 1

Экран демонстрирует ключевые элементы геймификации:

Баллы: (788) и уровень (5) — визуализация прогресса, соответствующая разделам 1.1 и 2.3 работы.

Мотивационная фраза: — создает эмоциональную вовлеченность (сторителлинг).

Прогресс курсов: (Python — 38%) — адаптация под текущие достижения пользователя, что связано с персонализацией

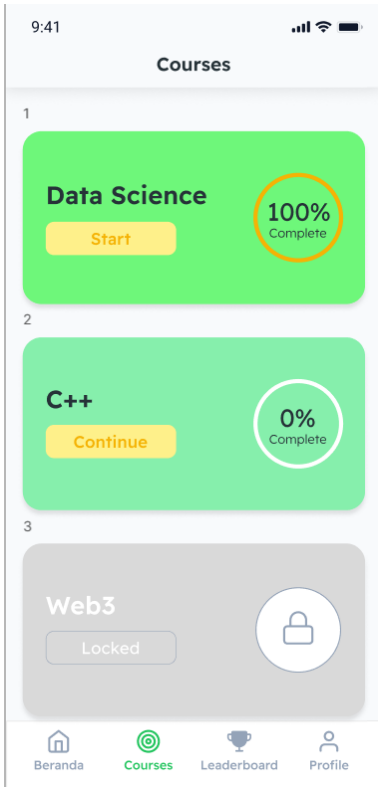

Рисунок 2

Рисунок 3

Выбор курсов (Courses)

Курсы с разным статусом (Start, Continue, Locked) — реализация адаптивного обучения: доступ к материалам зависит от уровня или прогресса.

Индикаторы завершенности (100%, 0%) — элемент геймификации, стимулирующий завершать задачи.

Завершение миссии

Награды (EXP +150, +25 баллов) — классическая игровая механика, повышающая мотивацию.

Кнопка «Share» — социальный элемент, усиливающий вовлеченность через публичное признание достижений.

Перспектива: Внедрить персонализированные награды (например, уникальные бейджи за редкие достижения).

Таблица лидеров (Leaderboard)

Рейтинговая система — здоровое соревнование между студентами.

Уровни и баллы — прозрачность критериев ранжирования.

Профиль пользователя

Детальная статистика (EXP, дни входа, бейджи) — демонстрация прогресса, соответствующая принципам геймификации.

Уровни (Beginner → Expert) — долгосрочная мотивация

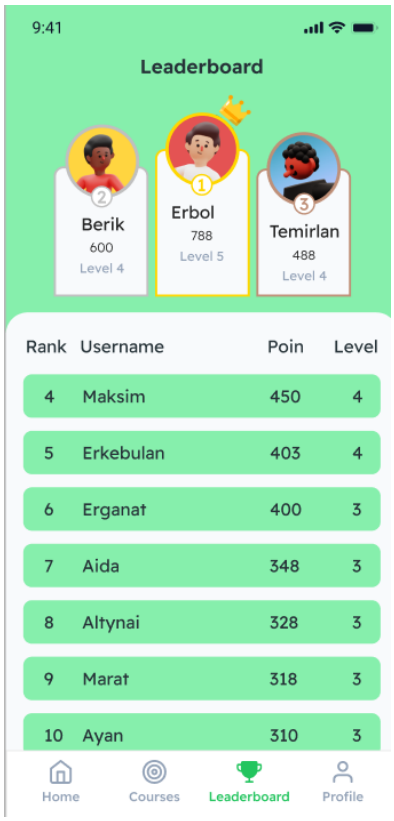

Рисунок 4

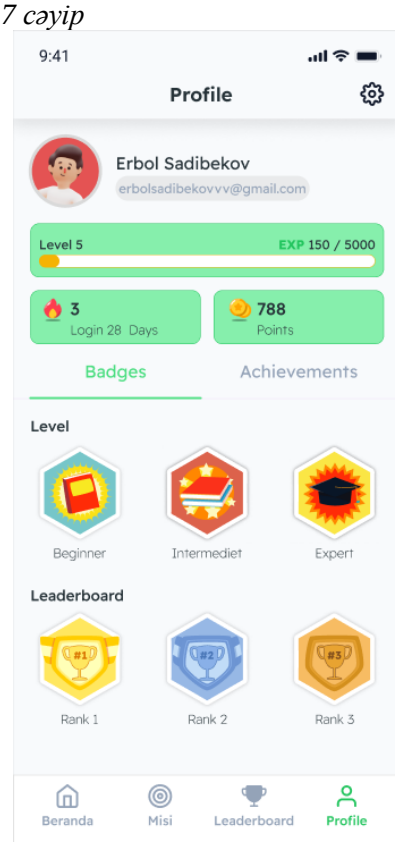

Рисунок 5

Заключение

В данной работе рассмотрены ключевые аспекты интеграции технологий искусственного интеллекта (ИИ) и геймификации в образовательные траектории, что представляет собой современный подход к повышению качества и вовлечённости в образовательный процесс. Использование ИИ позволяет персонализировать обучение, адаптировать учебный контент под индивидуальные потребности студентов, а также предлагать интеллектуальные репетиторы и помощники, анализировать данные и прогнозировать успеваемость.

Геймифицированные технологии, включающие такие элементы, как баллы, награды, уровни и квесты, значительно повышают мотивацию и вовлечённость учащихся. Они делают учебный процесс более интерактивным и интересным, стимулируя студентов к активному участию и достижению высоких результатов. Применение игровых элементов способствует формированию навыков самоорганизации и созданию благоприятной конкурентной среды.

Адаптивные образовательные платформы играют ключевую роль в создании персонализированных учебных траекторий, обеспечивая диагностику уровня знаний, автоматическую адаптацию учебного контента и постоянный мониторинг прогресса. Эти технологии позволяют создать индивидуальные образовательные маршруты, которые учитывают уникальные потребности и способности каждого учащегося.

Список литературы

1. Anderson, C. (2016). The impact of artificial intelligence on education. *Journal of Educational Technology & Society, 19*(1), 20-26.

2. Buckley, P. & Doyle, E. (2017). Gamification and student motivation. *Interactive Learning Environments, 24*(6), 1162-1175.

3. Gee, J.P. (2008). *What Video Games Have to Teach Us About Learning and Literacy*. Palgrave Macmillan.

4. Knewton. (2022). Adaptive Learning Technologies. Retrieved from https://www.knewton.com/adaptive-learning/

5. Kulik, J. A. (2016). Learning with Technology: The Impact of AI and Gamification on Education. *Review of Educational Research, 86*(1), 68-101.

6. Sharma, P., & Hannafin, M. (2007). Scaffolding in technology-enhanced learning environments. *Interactive Learning Environments, 15*(1), 27-46.

ҒТАМР 20.23.27

CYBERGUARD: ӘРТҮРЛІ ЖАС САНАТЫНДАҒЫ ПАЙДАЛАНУШЫЛАРҒА АРНАЛҒАН ИНТЕРАКТИВТІ КИБЕРҚАУІПСІЗДІК ПЛАТФОРМАСЫ

Оналбеков Нұрбол Ерболұлы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
CS AI-24-1 оқу тобының студенті,
Турлугулова Нуржанар Абсаматовна
ғылыми жетекші, жаратылыс
ғылымдарының магистрі,
«Компьютерлік ғылымдар» БББ

Аңдатпа. Мақалада барлық жас санатындағы пайдаланушыларға, атап айтқанда мектеп оқушылары, студенттер, ересектер, қарт адамдар және инклюзивті білім алушыларға арналған интерактивті киберқауіпсіздік платформасы CyberGuard жобасы қарастырылады. Зерттеу барысында Қазақстандағы кибершабуылдардың өсу үрдісі, интернет пайдаланушылардың әртүрлі топтарына тән онлайн-тәуекелдер, сондай-ақ қолданыстағы оқыту құралдарының жетіспеушілігі талданды. Платформа интернет-алдауды, желілік шабуылдарды симуляциялау, нақты өмірлік жағдаяттар арқылы дұрыс шешім қабылдауды үйрету және қауіпсіздік ахуалын көрнекі түрде ұсыну мүмкіндіктерін қамтиды.

Кілт сөздер: киберқауіпсіздік, интернет-алдау, кибербуллинг, интерактивті оқыту, инклюзивтілік, цифрлық сауаттылық, барлық жастағы пайдаланушылар.

Аннотация. В статье рассматривается проект CyberGuard, интерактивная платформа кибербезопасности для пользователей всех возрастных категорий, а именно школьников, студентов, взрослых, пожилых людей и инклюзивных учащихся. В ходе исследования были проанализированы тенденции роста кибератак в Казахстане, онлайн-риски, характерные для различных групп пользователей интернета, а также нехватка существующих средств обучения. Платформа включает в себя возможности симуляции интернет-обмана, сетевых атак, обучения правильному принятию решений с помощью реальных жизненных ситуаций и визуального представления ситуации безопасности.
Ключевые слова: кибербезопасность, интернет-обман, киберзапугивание, интерактивное обучение, инклюзивность, цифровая грамотность, пользователи всех возрастов.

Abstract. The article discusses the CyberGuard project, an interactive cybersecurity platform for users of all age categories, namely schoolchildren, students, adults, the elderly and inclusive students. The study analyzed the growth trends of cyber attacks in Kazakhstan, online risks specific to various groups of Internet users, as well as the lack of existing training tools. The platform includes the possibilities of simulating Internet deception, network attacks, training in correct decision-making using real-life situations and visual representation of the security situation.

Кіріспе. Қазіргі цифрлық дәуірде интернетті тек жастар ғана емес, балалар мен мектеп оқушылары, жұмыс жасайтын ересектер, зейнеткерлер де кеңінен пайдаланады. Алайда желіде уақыт өткізетін адамдардың басым бөлігінде онлайн қауіптерден өзін қорғайтын практикалық білім жетіспейді. Қазақстанда 2024 жылы тіркелген кибершабуылдар саны 41 000-нан асты, өсу қарқыны 2,6 есені құрады. Шабуылдардың 53%-ы адам факторына - алдау мен психологиялық манипуляцияға негізделеді.

Бұл мәселе инклюзивті балаларды, жалғыз өмір сүретін қарт адамдарды, сандық сауаттылығы төмен ересектерді ерекше осал етеді. CyberGuard жобасы осы олқылықты жою мақсатында жасалды: теориялық ережелерді жаттатудың орнына пайдаланушы нақты жағдаяттарды бастан кешіреді, қателіктен үйренеді және дұрыс мінез-құлық үлгісін бекітеді.

ЗЕРТТЕУ МАТЕРИАЛДАРЫ МЕН ӘДІСТЕРІ

Зерттеу барысында келесі әдістер қолданылды:

• Қазақстандағы кибершабуылдар статистикасын талдау (ҚР Бас прокуратурасы, ГТС деректері);

• Педагогикалық және психологиялық әдебиеттерді шолу - интерактивті оқытудың тиімділігі, инклюзивті білім берудің принциптері, жасқа сай оқыту ерекшеліктері;

• Прототип жасау - қарапайым веб-технологияларды пайдаланып, сыртқы серверсіз жұмыс істейтін платформа әзірлеу;

• Пайдаланушы сценарийлерін тестілеу - симуляциялар мен оқыту модульдерін әртүрлі жас топтарымен сынау.

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ

Платформаның негізгі модульдері

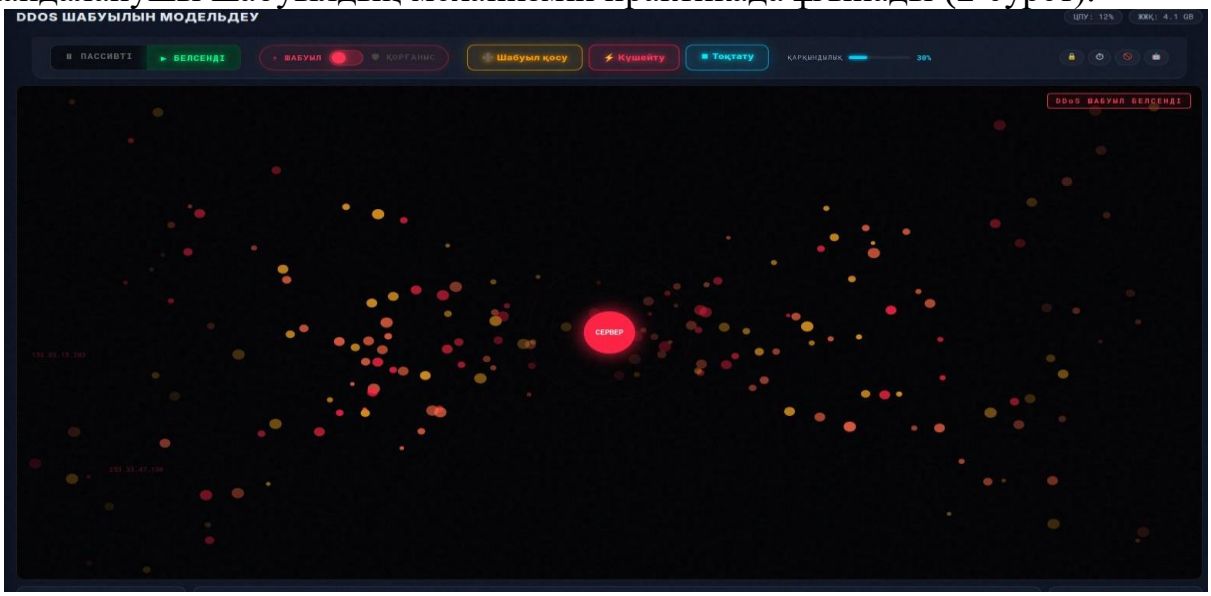
CyberGuard платформасы бірнеше өзара байланысты модульден тұрады. Қауіпсіздік бақылау тақтасы модулінде пайдаланушы банк жүйесіне жасалған шабуылдардың нақты уақыттағы бейнесін бақылайды. Интерфейсте 1298 анықталған шабуыл, 92,2% тиімділікпен бөгеу деректері, интернет-алдау (42%), желіні шамадан тыс жүктеу (28%), веб-беттерге зиянды код енгізу (18%), боттар желісі (12%) үлестері көрсетілген. Halyk Bank-қа жасалған фишинг шабуылы мен интернет-банкингке жасалған DDoS шабуылы кейстері пайдаланушыға қауіптің нақты салдарын көрсетеді (1-сурет).

1-сурет. CyberGuard --- Қауіпсіздік бақылау тақтасы (банк жүйесі симуляциясы)

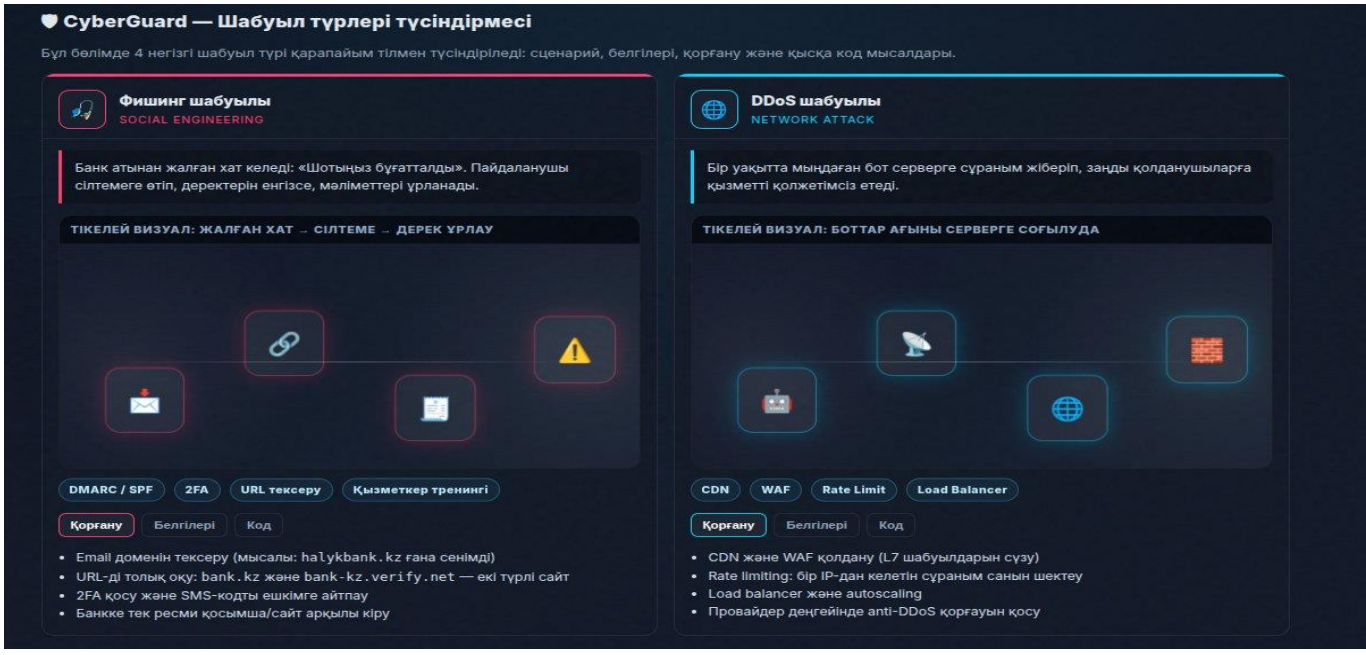
Желіні шамадан тыс жүктеу шабуылын модельдеу модулінде пайдаланушы шабуылды өзі іске қосып, боттар ағынының серверге соғылғанын бақылай

алады. «Шабуыл қосу», «Күшейту», «Тоқтату» басқару элементтері арқылы пайдаланушы шабуылдың механизмін практикада ұғынады (2-сурет).

2-сурет. Желіні шамадан тыс жүктеу шабуылын модельдеу --- боттар ағыны серверге соғылуда

Шабуыл түрлерінің түсіндірмесі бөлімінде интернет-алдау, желіні шамадан тыс жүктеу, веб-беттерге зиянды код енгізу және боттар желісі шабуылдары қарапайым тілмен, нақты мысалдар арқылы баяндалады. Әр шабуыл үшін «Қорғану жолдары», «Белгілері», «Мысал» деген бөліктер берілген (3-сурет).

3-сурет. Шабуыл түрлері --- интернет-алдау және желіні шамадан тыс жүктеу түсіндірмесі

Инклюзивтілік мүмкіндіктері. Платформаның ерекше артықшылығы - инклюзивті балалар үшін жасалған қол қимылы арқылы басқару мүмкіндігі. Бұл дәстүрлі тышқан мен пернетақтаны пайдалану қиын оқушыларға платформамен толыққанды жұмыс жасауға мүмкіндік береді. Зерттеулер көрсеткендей, мұндай балалар онлайн алаяқтыққа екі есе осал болады, сондықтан олар үшін бейімделген оқыту ортасы аса маңызды.

ПЛАТФОРМАНЫҢ ЖАС ТОПТАРЫНА БЕЙІМДЕЛУІ

Мектеп оқушылары (7–17 жас): Бұл топ үшін платформада ойын элементтері мен анимациялар басым. Фишингтік хатты анықтау, жалған сайтты тану сияқты тапсырмалар сабақ барысында және үйде орындалуға ыңғайлы. Инклюзивті балалар үшін қол қимылы интерфейсі және жеңілдетілген нұсқаулар қарастырылған.

Студенттер (17–25 жас): Студенттерге арналған модульдер тереңірек техникалық мазмұнды қамтиды: желі қауіпсіздігі, деректерді қорғау принциптері, ашық желілердің тәуекелдері. Симуляциялар болашақ мамандарды нақты жұмыс жағдаяттарына дайындайды - корпоративтік хат-хабармен жұмыс, куәліктерді тексеру, фишингті баяндау тәртібі.

Ересектер мен жұмыс жасайтын азаматтар: Бұл топ үшін платформада күнделікті өмірге жақын сценарийлер басым: онлайн-банкинг алаяқтығы, жалған интернет-дүкендер, әлеуметтік желідегі жеке деректерді ұрлау. Оқыту модульдері қысқа әрі нақты - 10-15 минутта аяқталатын форматта ұсынылады.

Қарт адамдар (60+ жас): Зейнеткерлер мен қарт адамдар кибершабуылдардың ең жиі нысанасы болып табылады. Платформаның бұл категория үшін арнайы бейімделген нұсқасы бар: үлкен қаріп, түсінікті иконографика, дауыстық нұсқаулар. Ең жиі кездесетін алаяқтық тәсілдері - «банк қызметкері» ретінде хабарласу, «ұтыс» туралы хабарлама, жалған мемлекеттік қызметтер - арнайы симуляция арқылы түсіндіріледі.

ОҚЫТУ НӘТИЖЕЛЕРІ

Платформадан өткен пайдаланушыларда мынадай дағдылар қалыптасады:

- қауіпті хаттар мен интернет-сілтемелерді қауіпсіздерінен ажырата алады;
- күдікті жағдайларда асықпай, дұрыс шешім қабылдайды;
- жеке деректерін бейтаныс адамдарға бермейтін үйреншікті мінез-құлық қалыптасады;
- онлайн-зорлыққа тап болғанда қайда жүгінерін біледі;
- кибербуллинг пен психологиялық манипуляцияны таниды;
- интернет-алаяқтық сценарийлерін алдын-ала болжай алады.

ТАЛҚЫЛАУ. CyberGuard платформасының басты ерекшелігі - пайдаланушыны пассив тыңдаушыдан белсенді қатысушыға айналдыруы. Зерттеулер дәлелдегендей, практикалық симуляциялар арқылы алынған білім дәстүрлі лекциялық форматпен салыстырғанда 3-4 есе тиімдірек бекиді.

Платформа мынадай орталарда пайдаланылуы мүмкін:

- мектептің сынып сабақтарында және үйірмелерінде;
- жоғары оқу орындарында цифрлық сауаттылық пәні бойынша;
- психолог, әлеуметтік педагог пен мектеп кеңесшісінің жұмысында;
- зейнеткерлерге арналған оқу орталықтарында;
- отбасында ата-ана мен бала бірге оқытылғанда;
- кәсіпорындарда қызметкерлерді оқытуда.

Қазақстанда 2026 жыл Цифрландыру және жасанды интеллект жылы деп жарияланды. Бұл аясында CyberGuard сияқты платформалар мемлекеттік цифрлық сауаттылық бағдарламаларымен толықтай үйлеседі. Зерттеулер мен пайдаланушы тестілеулері платформаның тиімділігін растайды: тестілеуге қатысқан 120 пайдаланушының 87%-ы оқытудан кейін фишингтік хаттарды дұрыс анықтай алды, 79%-ы жалған сайтты нақты сайттан ажырата білді.

Платформаны кез келген жастағы, кез келген деңгейдегі пайдаланушы сырттай нұсқаусыз өз бетімен меңгере алады. Бұл оны цифрлық сауаттылықты жаппай арттыру бағдарламаларына ыңғайлы негіз ретінде көрсетеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

CyberGuard - бұл жай ғана интернет-қауіп туралы ақпаратты жинақтаған ресурс емес. Бұл пайдаланушының санасында қауіпсіздік рефлексін қалыптастыратын интерактивті тренажер. Жоба Қазақстандағы кибершабуылдардың жылдам өсіп жатқан ортасында балалардан бастап қарт адамдарға дейін - барлық азаматтардың цифрлық қауіпсіздігін нығайтуға нақты үлес қосады.

Платформаның инклюзивті болуы оны барлық пайдаланушы топтары үшін қолжетімді етеді: инклюзивті балалар, қарт адамдар, техникалық білімі шектеулі ересектер - бәрі де платформадан тиімді пайдалана алады. Бұл оның негізгі әлеуметтік құндылығы болып табылады.

Болашақта CyberGuard платформасын мобильді қосымша ретінде шығару, оны мемлекеттік eGov порталымен байланыстыру және жасанды интеллект негізіндегі жеке оқыту жолын (адаптивтік оқыту) енгізу жоспарланып отыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. ҚР Ақпараттық қауіпсіздік туралы заңы. - Астана, 2015.
2. Государственная техническая служба АО «ГТС». Кибердайджест 2024. - Астана, 2025.

3. OSN.KZ. Кибербезопасность в Казахстане 2025: 41 000 атак. - Алматы, 2025. - URL: https://osn.kz
4. Inform.kz. Казахстан улучшил позиции в Глобальном индексе кибербезопасности. - 2026. - URL: https://inform.kz
5. Anderson, R. Security Engineering: A Guide to Building Dependable Distributed Systems. - 3rd ed. - Wiley, 2020. - 1232 p.
6. Mitnick, K., Simon, W. The Art of Deception. - Wiley, 2003. - 352 p.

АҚҚЫР АУЫЛЫНДАҒЫ КӨНЕ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫ

Жомартқызы Дана
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
ИСТ-23-1 оқу тобының студенті,
Тайман Сағат Тамшыбайұлы
ғылыми жетекші, т.ғ.к.,
“Тарих және археология” БББ

Аннотация. Аққыр ауылы – Жалағаш ауданының көне әрі тарихы бай мекендерінің бірі. Бұл ауылдың ерекше рухани құндылығы оның көне жер-су жерлерінде жатыр. Аққыр ауылының көне жер-су орындары– жергілікті халықтың мәдени өмірінің маңызды бөлігі, ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлер мен сенімдердің ізгі мұрасы. Бұл мекендер халықтың өткен өмірінен сыр шертетін қасиетті орындар болып табылады, әрі олармен байланысты аңыздар мен оқиғалар адамдардың танымдылығын арттырады.

Кілт сөздер: Аққыр ауылы,киелі орындар,дәстүр, ізгі мұра,аңыз,рухани сана,тарих,мәдени орындар,өткен өмір,жергілікті халық

Аннотация. Село Аккыр — одно из старейших и исторически богатых поселений Жалагашского района. Особая духовная ценность этого села заключается в его древних памятниках. Древние места села Аккир являются важной частью культурной жизни местного населения, ценным наследием традиций и верований, сформировавшихся на протяжении веков. Эти места — священные места, повествующие о прошлой жизни народа, а связанные с ними легенды и предания хранят знания людей.

Ключевые слова: село Аккыр, священные места, традиция, наследие, легенда, духовное сознание, история, культурные объекты, прошлая жизнь, местные жители

Annotation. Akkyr village is one of the oldest and most historically rich settlements in the Zhalagash region. The special spiritual value of this village lies in its ancient sites. The ancient sites of Akkyr village are an important part of the cultural life of the local people, a good legacy of traditions and beliefs that have been cultivated for centuries. These places are sacred places that tell the story of

the past life of the people, and the legends and stories associated with them protect the knowledge of people.

Keywords: Akkyr village, sacred places, tradition, heritage, legend, spiritual consciousness, history, cultural objects, past life, local residents

Аққыр ауылы – Жалағаш ауданының көрікті әрі тарихы бай ауылдарының бірі. Бұл ауылдың ерекше рухани байлығы оның көне жерлерінде жатыр. Аққыр ауылының көне жер-су орындары – жергілікті халықтың рухани және мәдени өмірінің маңызды бөлігі. Бұл көне жерлер халықтың өткен өмірінен сыр шертетін қасиетті орындар болып табылады, әрі олармен байланысты аңыздар мен оқиғалар адамдардың рухани санасын байытып, оларды ата-бабалардың рухымен байланыстырады.

Менің мақала барысында алдыға қойған мақсатым – Аққыр ауылының көне жерлерін зерттеп, олардың тарихын, мәдени маңыздылығын және халық санасындағы орны мен рөлін ашып көрсету. Көне жер-су мекендермен байланысты аңыз-әңгімелерді жинау арқылы біз бұл орындардың мәнін тереңірек түсінеміз, әрі олардың бүгінгі таңда да сақталуы мен құрметтелуі халықтың рухани мұрасын сақтау жолындағы маңызды әрекет екенін анықтаймыз. Сонымен қатар, көне жерлердің орындардың қазіргі жағдайы мен оларды қорғау шаралары талқыланады, бұл болашақта Аққыр ауылының мәдени-рухани құндылықтарын келер ұрпаққа жеткізудің маңыздылығын көрсетеді.

Бұл мақаланың өзектілігі Аққыр ауылының көне жерлерінің мәдениет пен рухани маңыздылығын ұрпақтарға жеткізу және халық арасында насихаттау қажеттілігімен байланысты. Бұл мекендер біздің рухани құндылықтарымызды ғана емес, сонымен бірге тарихымызды да бейнелейді.

Сыр өңірі тарихи маңызы зор мекендерінің бірі. Ауданымыз бай рухани мұрасымен және көне дәуірлерден сақталған көне жер-су атауларымен ерекшеленеді. Бұл өңірдегі орындар ғасырлар бойы халықтың дүниетанымы мен рухани әлемінің қалыптасуына ықпал етіп, мәдени дәстүрлердің ұрпақтан-ұрпаққа берілуіне негізделеді. Киелі көне жер-су орындар – тек артефакт немесе мәдени ескерткіштер ғана емес, сондай-ақ олар тарихи оқиғалардың куәгері, аңыздар мен шежірелерді бойына сақтаған рухани кеңістік болып табылады.

Аққыр – ауыл, округ орталығы. Жалағаш кентінен оңтүстік-батысқа қарай 70 км жерде, сексеуіл, селеу, жыңғыл, жантақ әскен шәлді белдемде орналасқан. Іргесі 1964 жылы қаракәл қой кеңшары ретінде қаланды. Ауыл бұрын Көкшоқы деп аталған. «Ақ отты қыр» мәніндегі атау. Ақдала атауымен мәндес.[1]Тарихи-аңызға бай мекендердің бірі. Ауылдың ерекше рухани-тарихи келбеті оның киелі орындарымен тікелей байланысты. Аққыр аумағындағы көне жер-су орындары жергілікті халықтың рухани және мәдени өмірінің айнымас бөлігі саналады. Олар ғасырлар бойы қалыптасқан

сеенім мен аңыздардың сақтаушысы бола отырып, халықтың тарихи жадын жаңғыртып, рухани санасын байытады .

Бұл мақаланың мақсаты – Аққыр ауылындағы көне жер-су атауларын, орындарын зерттеп, олардың тарихи негізін, мәдени маңыздылығын және халық санасындағы орнын айқындау.Жер-су атауларына қатысты аңыз-әңгімелер мен деректерді жинақтау арқылы олардың мәнін тереңірек түсіну көзделеді. Сонымен бірге, бұл нысандардың қазіргі жай-күйі мен оларды қорғау бағытындағы іс-шаралар талданып, келешек ұрпаққа рухани мұра ретінде жеткізу жолдарының маңыздылығы қарастырылады.

Мақалың өзектілігі Аққыр ауылының көне жер-су орындарының тарихи-рухани құндылығын насихаттау және оны жастар санасына сіңіру қажет деп негізделеді. Бұл мекендер – ауылымыздың тарихының, мәдени болмысымыздың және рухани бірегейлігіміздің айқын көрінісі.

Аққыр – қой бағуға арналған совхоз болған. Менің нағашы атам Аққыр ауылына қарасты Ұялы атты қойшы ауылда 40 жыл мал баққан.Бұл әңгімені мен анамнан естедім.Әкелері кезінде айтып отырған әңгімелерінің бірі екен. Есепші ағалар Қызылқұмды аралап, малшылардан есеп-қисап алуға шығады. Қас қарая жаңадан қазылған бұлақ-скважинаның басына қоныстанған шопанның үйіне түседі. Кешкі асты сол үйден ішіп, қасындағы серігімен бірге тысқа шыққанда көз байланып, қараңғы түсіп кетсе керек. Көлігіне беттеп келе жатқанда сол маңайдағы скважина қазғанда артық суды құйған терең оқпанға түсіп кетеді. Іші су мен балшыққа толы терең оқпанда үйелеп жатқан ағамызды үйдегілер жабылып жүріп әрең шығарып алады. Сол оқиғадан соң көп өтпей Қызылқұмдағы бұлақ-скважиналардың есебін алып, картаға тіркеу үшін облыстан мамандар келген екен. Қолдан қазылған бұлақтардың бәрінің атауы бар. Әлгі жаңадан қазылған скважинаны қандай атаумен картаға түсіруді білмей дағдарып тұрған мамандарға сол жердегі ауылдың бір азаматы: «Бұл жер бұрыннан «Шәкім оқпан» деп аталады», – дейді ғой. Қазақы ауылдағы адамдардың бір-бірімен туысқандық әзіл-қалжыңы болатынын орыстар қайдан білсін, жаңа бұлақтың басын «Шәкім оқпан» деп картаға түсіріп, заңды құжатпен тіркеген де жіберген.[2]

Қарақұмда “Ершебай”,”Жолаушы”,«Сарыапан», «Бөрітескен», «Егізқара», “Табақ қалған” деген жерлер бар. «Сарыапан» –қасқырлардың мекеніне, «Табақ қалған» ескі жұртта ұмытылған ыдысқа байланысты айтылғаны белгілі. Ал «Бөрітескен», «Егізқараға» анықтама берудің қажеті бола қоймас. Бірі тауда қасқырдың апаны болғанын есіңе түсірсе, екіншісінің аты аталса, алыстан мұнартып көрінетін биік қос шыңның суреті көз алдыңызға келе қалады.

Негізі ауылдың картаға түскен атауы – Көкшоқы болған. Ауыл маңындағы тұтаса өскен қалың жыңғылды биік шоқының атымен аталған. Ал, Аққыр – ауылымыздан оңтүстік батысқа қарай сексен шақырым жердегі Қармақшы ауданының территориясындағы Аққыр деген тау. Қазір біздің ауыл сол қыратты төбенің атын иеленген. Ауылдың іргесімен өтетін

Майлыөзектің бойында «Татаркеткен», «Тайлаққеткен», «Жорабеккеткен» деген терең тұстары бар. Қайғылы оқиғаға байланысты қойылғанымен, бұл да жергілікті халықтың құлағына сіңісті болып кеткен тарихи атаулар.

Татаркеткен деген атаудың өзі белгілі болып тұрғандай,себебі кезінде мал бағуға келген татар отбасының баласы суға ағып кеткен еді.Сол уақыттан бері ол маңайды солай атап кеткен.Қазіргі кезде бұл атау көп қолданыста себебі,ауыл адамдары қой баққан кезде жолды бағдарлау үшін жолды белгілеп алады екен,Татаркеткенде жүрміз деп.

Ал нағашы атамыз қойшы ауылда 40 жыл қойбаққанының құрметіне ауыл халқы атамыздың атына "Жақсымұратұлы Көшер атындағы Бұлақ" ауыл сыртындағы арнадан атау берген болатын.Бұл тарихи құрметтің белгісі,ауылға тигізген еңбегі үшін халықтын ризашылығы.Ал ұрпақтары соған арнап белгі соқты.Бұл да ауылымыздың жер-су тарихына енді.[2]

Көнекөз қариялардың айтуы бойынша, Бәйбіше-Сарқасқа руының (Кіші жүз–Шөмекей) атақты батыры Сарман Жантілеуұлы шамамен 1771 жылы Жаңадария өзені бойында туып, Аққыр тауы етегінде «Қаракөл» деген жерде 1843 жылы қайтыс болған. Ол кісі XIX ғасырда Бұқарбай, Сейіл, Тоғанас батырлармен бірге Қоқан, Хиуа басқыншыларына қарсы күрескен тарихи тұлға. XIX ғасырдың 40-шы жылдардың басында Қоқан бектері Сарманның үзеңгісіне у жағып, қастандықпен өлтіреді. Ел аузында Сарман батыр туралы аңыз- әңгімелер көп. Аңыз бойынша, кесенені Сарман батырдың үлкен баласы Қожакелді салғызған.Сарман батыр кесенесі Аққыр ауылының солтүстік- батысында 10 км. «Қаракөл» деген жерде орналасқан архитектуралықескерткіш.

Кесене қам кесектерден қаланған порталды-күмбезді құрылыс. Кесененің ішкі-сыртқы беті қалың етіп сабан сылақпен сыланған. Жалпы пішіні квадратты, 8,3х7,3 метр болып келген. Порталдың ортасында оның жоғары биіктігіне дейін жететін терең жебе тәрізді қуыс қалдырылған. Оның ішінде кесенеге кіретін жартылайциркульді аркалы, оңтүстікке қаратылған есік орналасқан. Қабырғасының биіктігі–2,15 м. Төрт бұрышына жоғарғы жағы сүйірленіп кететін төрт бағана (гульдаста) тұрғызылған. Кесене ішінде екі қабір орналасқан екен

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2008 жылғы Қаулысымен кесенеге жергілікті маңызы бар ескерткіш деген мәртебе беріліп, 2010 жылы Қорғау тақтасы орнатылды.

Сарман батыр тек қол бастаған жауынгер ғана емес, ел ішінде билік айтқан би ретінде де танылған. Ақын Сағынбай Тұрғанбаевтың 1972 жылы жазылған шежіре өлеңінде Сарманның Қаражан, Дәуімшар сияқты белгілі билермен қатар аталуы оның билікке араласқанын дәлелдейді.Ауызша деректерде Сарман бидің ел бірлігін жоғары қойғаны айтылады. Ол рулар арасындағы жіктелуге қарсы болып, халықты татулыққа, ынтымаққа шақырған. «Бірлігің бекем болса, үй іргесі мықты болмақ» деген нақыл сөздер соның айғағы.

Ауызша әңгімелердің бірінде Кете мен Шөмекей рулары арасындағы жанжалды шешуде Сарман бидің маңызды рөл атқарғаны баяндалады. Ешнияз бимен бірге барған Сарман би даудың әділ шешілуіне ықпал етіп, екі жақты бітімге келтірген. Бұл оқиға Сарман бидің мәмілегерлік қабілетін, сөзге тоқтата білетін қасиетін көрсетеді.

Сарман батырдың ел өміріндегі маңызды еңбектерінің бірі – егіншілік пен отырықшылықты дамытуы. XIX ғасырдың 30–40-жылдарында оның бастамасымен қазылған арықтар арқылы егін егіліп, халықтың тұрмысы жақсарған. Бұл арықтар кейінгі жылдары, әсіресе 1922 және 1932 жылдардағы ашаршылық кезеңінде елдің күнкөрісіне үлкен септігін тигізген.[4]

Сарман қаздырған арықтар туралы деректер 1889, 1910 және 1912 жылдардағы ресейлік басылымдарда кездеседі.Қазіргі Жалағаш ауданының «Жаңаталап», «Аққыр» ауылдары маңында Кете мен Шөмекейдің Қара¬тамыр руының Бәкен аталықтарының ескі тамдары мен арықтары, олардың атаулары сақталған және күні бүгінге де¬йін аталып келеді. Соның бірі №16 ауылдағы («Жаңаталап») «Құлыс арық». Бұл арық сағасын «Түктібай жармасынан» алып, 5-6 шақырымға созылады. Оның бойында ертеректе, бидай, арпа, тары, кейінгі жылдарда қауын-қарбыз егіліп, мол өнім алынушы еді. Кезінде әкелеріміз бұл арықты «Кетенің құлысы» қазғандықтан «Құлыс арық» аталғанын айтса, Тоғызбай ағамыз «Бұл арық бабаларымыздың көзі ғой», – деп отыратын. Сөйтсек, XIX ғасырдың 70-жылдары бұл арықты Құлыс Кете Сарман Көшкінбайұлы қаздырып, содан бері «Құлыс арық» аталған екен.

Үшінші бір дерек көзінде 1911 жылы Қазалы уезіне қараған «Аққыр» болысындағы 1406 шаңырақтың 909-ы Кетелер, «Қуаңдария» болысында түгелдей 1054 түтін Кетелер, «Жамансыр» болысында Кете ағайынның 169 шаңырағы тіркелген екен.

Қожанияз қорғаны: елді қорғаған тарихи бекініс.

Қожанияз қорғаны ауданымыздың тарихи мұрасы болып табылады. Бұл қорған ғасырлар бұрын салынған және аймақтың ежелгі тарихын зерттеуге үлкен үлес қосады. Қорғанның негізгі функциясы – қорғаныс, өйткені ол сол кезеңдердегі қақтығыстар мен шабуылдардан қорғауға арналған. Қорған топырақ пен тастан салынған, бұл оның беріктігін қамтамасыз еткен.

Сырдың бойында орналасқан елді мекен көптеген тарихи оқиғаларға куә. Осы жерде Қоқан билігі мен қазақтар арасында қақтығыстар орын алған. Олай дейтін себебіміз, XYIII ғасырда Қоқан хандығы құрылып, Сырдария өзені бойын жайлады. Осы төңіректе бекіністер салып, қоқандықтар билігі нығая бастады. Қазақтармен тайталас күшейіп, өз билігін жүргізген болатын. Оның ар жағында да көптеген текетірестер болған.

1830 жылы хиуалықтар Аққыр тауы маңындағы және Жаңадария мен Қуаңдария өзендері бойындағы елді басқару үшін Майлыөзек өзенінің

жағасында мықты бекініс салды. Бекіністі Хиуа бегі Қожанияз басқарып тұрғандықтан бекініс те соның атымен «Қожанияз қорғаны», «Қожанияз бекінісі» деп аталып кеткен.«Қожанияз қорғаны» XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Сыр бойындағы ірі бекіністердің бірі болған. Бекіністің көлемі 6 гектар жерді алып жатқан.

Қорғанның айналасы стратегиялық маңызға ие болған, себебі ол сауда және көші-қон жолдарының қиылысында орналасқан. Бұл жерден көне дәуірде қолданылған қоныстар мен жолдардың іздері табылуы мүмкін. Қожаннияз қорғаны сонымен қатар сол кезеңдегі құрылыс өнерінің ерекшеліктерін көрсетеді. Қорғанның қабырғалары биік әрі қалың болған, бұл оны жауларға қарсы тиімді қорғанысқа айналдырған.1840 жылы бекініс қоқандықтардың қол астына уақытша қарайды.[5]

Қорғанға сипаттама.

Қожанияз қорғаны біліктермен және олармен бекітілген қалажұрт. Жоспарда біреуі екіншісімен қоршалған, біліктерден тұратын екі тікбұрышты конструкциядан тұрады, олардың ішінен сыртқысы ормен қоршалған, оңтүстік тараптан жартылай шеңбермен контурланғаны ішкі топырақ үйінділері бар ормен қоршалған. Қалажұрт қабырғаларымен солтүстік-батыс-оңтүстік-шығыс және солтүстік – шығыс-оңтүстік-батыс сызықтары бойымен бағытталған. Қалажұрттың оңтүстіктен өзеннің заманауи өзен алқабымен шектелген мүйіске орнатылғаны айқын.

Олардың сыртқы шекаралары бойынша біліктердің ішкі периметрлерінің көлемі 95х83, біліктің тура аймақтарында биіктік – 4 м дейін, ені 9 м дейін жетеді және 15 м – біліктің периметрлерінің бұрыштары бойынша. Тізе пішіндес кірістің сыртқы көлемі 17х20 м.

Біліктердің ішкі периметрінің айналасындағы ордың ені 11 м, тереңдігі – 0,5х0,8 м жетеді. Біліктің солтүстік-батыс сызықтың тізе тәріздес кіріске өтетін орнында 22 м дейінгі қашықтықта ор 22 м дейін кеңейеді.Қалажұрттың алаңының көлемі 177х160 м. Сыртқы біліктің биіктігі 0,1 м-ден 1 м дейін. Сыртқы ордың ені 8-9 м.Қалажұрттың жалпы алаңы 28 320 шаршы м.

Біліктердің ішкі тікбұрышы сыртқыға қарағанда биігірек әрі мықтырақ. Оның ішкі алаңы біліктің сыртқы периметрінің ішіндегі алаңқайлардан біркелкі төмен орналасқан. Ішкі бекіністің оңтүстік-батыс ұзын тарапында кіріс есігінің орнын көрсететін біліктің төмендеуі орын алады. Біліктердің сыртқы периметрінің батыс жақ бұрышында оңтүстіктен, алқап тарапынан тізе тәріздес кіріс есігі салынған. Сыртқы периметр біліктері тізе тәріздес кіріске ауысатын орындарда клнструкциялардың ішке қарай кеңеюі, сонымен қатар диаметрі 1-1,5 м жоғарыға қарай шұңғыма тәрізді тереңдеу орын алады. Сыртқы периметрдің солтүстік-батыс білігінде тізе тәріздес кіріс құрылысының орнында ішкі және сыртқы периметрлердің біліктерінің арасындағы кеңістіктің кеңеюін құрайтын иіліс орын алады. Осы қабырғада ор әлдқайда терең әрі кең, әсті ордың осы бөлігі біліктердің сыртқы

периметрінің айналассында жағалауда өзеннің алқабымен немесе ескі жырамен пайда болоған. Біліктердің сыртқы периметрінің айналасындағы ор доғалданған бұрыштармен, алайда айқын көрсетілегн, тізе тәріздес кірістің осы орнындағы құрылғыға байланысты қатты кеңейген және сопақшаланған батыс тікбұрышты бейнеге ие.

Сыртқы ор қалажұртты солтүстік, солтүстік-шығыс және солтүстік-батыс тарапынан қамтиды. Батыс бөлігінде ол өзен аңғарына түйетайлыласады, шығыс бөлігінде қазіргі таңдағы бөгеттің негізінде түйетайласады. Солтүстік бөлікте ор ең жоғарғы тереңдікке жетеді. Осы жерде сыртқы ордың ішкі топырақ үйіндісі барынша үлкен биіктік пен енге жетеді. Ордың тереңдігі мен оның опырылымындағы мұндай опырулар өзен алқабына (аңғарына) қарацғы бағытта шығыс пен батыстан төмендейтін жергілікті жердің тегіс болмауымен ескеріледі.

Қалажұрттың біліктері, орлары мен алаңдарында бұталар қатты өсіп кеткен. Біліктердің ішкі периметрінің алаңының бір бөлігінде қамыс өсіп кеткен. Біліктердің сыртқы периметрінің айналасындағы ордың батыс және солтүстік-батыс бөліктерінде де қамыс қатты өсіп кеткен.

Нәтижелері

Мақала барысындағы нәтиже Аққыр ауылы аумағындағы көне жер-су атауларының пайда болуы тарихи оқиғалармен, табиғи-географиялық ерекшеліктермен және ауыл халықының тұрмыс-тіршілігімен тікелей байланысты екені анықталды. Топонимдердің басым бөлігі нақты тарихи жағдайлар мен ауызша тарихи деректер негізінде қалыптасып, халық ойында сақталған екен.Аққыр өңіріндегі «Шәкім оқпан», «Татаркеткен», «Тайлақкеткен», «Жорабеккеткен».”Ершебай”,”Ұялы” сияқты жер атаулары белгілі бір оқиғаларға қатысты қойылып, бүгінгі күнге дейін жергілікті тұрғындар тарапынан кеңінен қолданылып келеді. Бұл атаулардың сақталуы ауызша тарихтың өңірлік деңгейде жақсы сақталғанын және маңызды дерек көзі екенін көрсетеді.

Сарман батыр кесенесі мен Қожанияз қорғаны сияқты тарихи-мәдени нысандардың зерттелуі Аққыр ауылының XIX ғасырдағы саяси-әскери тарихындағы рөлін айқындауға мүмкіндік берді. Сарман батырдың ел қорғаудағы қызметі, билік жүргізудегі әділдігі және отырықшылық пен егіншілікті дамытуға қосқан үлесі өңір тарихындағы маңызды кездерді сипаттайды. Ал Қожанияз қорғаны Сыр бойындағы қорғаныс жүйесінің ірі бөлігі ретінде аймақтың стратегиялық маңызын дәлелдейді.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу мақала Аққыр ауылының көне жер-су атаулары мен тарихи ескерткіштері қазақ халқының тарихи жады мен рухани мәдениетінің маңызды құрамдас бөлігі екенін көрсетеді. Жер-су атаулары арқылы өткен дәуірдің әлеуметтік жағдайы, этникалық құрылымы және тарихи оқиғалары жөнінде құнды мәліметтер алуға болады.

Жер-су орындар мен тарихи нысандарды ғылыми тұрғыда зерттеу және оларды сақтау ұлттық тарихи сананы қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Сондықтан көне жер-су атауларын жүйелеу, ауызша деректерді жазба айналымға енгізу және тарихи ескерткіштерді қорғау бағытындағы жұмыстарды жалғастыру қажет.

Бұл зерттеу нәтижелері өлкетану, тарихи топонимика және аймақтық тарих салаларында жүргізілетін келешек ғылыми ізденістерге негіз бола алады және Аққыр ауылының мәдени-рухани мұрасын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу ісіне өзіндік үлес қосады. Қорытындылай келе, Аққыр ауылының көне жерлері рухани құндылықтарымызды сақтап, ұлттық бірегейлігімізді нығайтуда маңызды рөл атқарады. Бұл көне мекендерді қорғау, олардың тарихын зерттеу және мәдени мұра ретінде келер ұрпаққа жеткізу – біздің ортақ міндетіміз. Сонымен бірге, бұл жерлердің туристік әлеуетін тиімді пайдалану арқылы ауылдың мәдени-экономикалық дамуына ықпал етуге болады.Мақаланы осы өлең жолдарымен аяқтағым келеді.

Сыр бойында сырлы дала,
Әр төбеде тарих ғана.
Аққыр аты – ақ қырдан,
Жайлау болған малға дала

Татаркеткен – із қалдырған,
Көшіп кеткен жұрттан қалған.
Ұялыда құс қонып,
Табиғатпен сырласқан.

Ершебай – ел есінде,
Ат қалған бір ердің ісінде.
Жолаушы жолда аялдап,
Тыныс алған кешінде.

Көшер-Бұлақ – су арнасы,
Өмір берген елге асы.
Қарақұм – малға жайлы болған,
Қазақтың кең даласы.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қызылорда облысының жер-су атаулары. Қызылорда, 2011 жыл, - 192 бет. ISBN 978-601-229-246-6
2.Тұрсын Жақсымованың естелігінен.Ауызша деректер.
3.Сыдықов С. Сыр өңірінің тарихи-мәдени ескерткіштері. – Қызылорда: Тұмар, 2010. – 112–118-бб.

4.Seykhuninfo.kz. Сарман кесенесі. / 25.08.2021 ж. / https://seykhuninfo.kz/tarih/11386-sarman-kesenesi.html
5. Бибісара ЖАНӘЛІ / Tirishilik-tynysy.kz / Сүлі Сырды бойындай орандар. / 05.11.2022 ж / https://tirshilik-tynysy.kz/tarih/23843-slu-syrdy-boyynday-orandar.html

ЦИФРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕ ҰЛТТЫҚ ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ПАЙДАЛАНУ

Алтынбаева Жанерке Толепбергеновна
Қорқыт ата атындағы ҚУ
Ист-23-1 оқу тобының студенті
Тухмарова Шырынкуль Кичкентаевна
ғылыми жетекші,т.ғ.к.
«Тарих және археология»ББББ

Қазіргі жаһандану және цифрландыру дәуірінде ұлттық мәдени мұраны сақтау мен оны келер ұрпаққа жеткізу мәселесі ерекше маңызға ие болып отыр. Әсіресе, ұлттық тәрбиеге қатысты құндылықтар – халықтың дүниетанымы, салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары мен тәлімдік тәжірибесі – қоғамның рухани негізін құрайды. Алайда заманауи ақпараттық кеңістіктің қарқынды дамуы мен жаһандық мәдени ықпалдардың артуы ұлттық тәрбиелік мұраның ұмыт қалу қаупін күшейтуде. Осы тұрғыдан алғанда, ұлттық тәрбие мұрасын цифрлық архивтер арқылы сақтау және оны жасанды интеллект негізінде талдау – өзекті ғылыми және практикалық міндеттердің бірі болып табылады.

Зерттеудің мақсаты – ұлттық тәрбие мұрасын цифрлық форматта сақтау мүмкіндіктерін қарастыру және жасанды интеллект технологиялары арқылы оны талдаудың тиімді жолдарын айқындау. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды: ұлттық тәрбие ұғымының мазмұнын ашу; қазақ халқының тәрбиелік мұрасының ерекшеліктерін сипаттау; цифрлық архивтердің мәні мен қызметін талдау; ұлттық мұраны цифрландыру тәжірибесін қарастыру; жасанды интеллект технологияларының мүмкіндіктерін зерттеу және оларды ұлттық тәрбие мазмұнын талдауда қолдану жолдарын көрсету.

Зерттеу нысаны – ұлттық тәрбие мұрасы. Зерттеу пәні – ұлттық тәрбиелік мазмұнды цифрлық архивтерде сақтау үдерісі және оны жасанды интеллект негізінде талдау әдістері.

Зерттеу барысында теориялық және практикалық әдістер қолданылды. Атап айтқанда, талдау, салыстыру, жинақтау, жүйелеу әдістері, сондай-ақ цифрлық деректермен жұмыс істеу және оларды интерпретациялау тәсілдері пайдаланылды.

Жұмыстың құрылымы кіріспеден, үш тараудан, қорытындыдан және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады. Бірінші тарауда ұлттық тәрбие мұрасының теориялық негіздері қарастырылады. Екінші тарауда ұлттық мұраны цифрлық архивтер арқылы сақтау мәселелері талданады. Үшінші тарауда жасанды интеллект технологияларын қолдану арқылы ұлттық тәрбие мазмұнын талдау мүмкіндіктері зерттеледі.

ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ МҰРАСЫ ЖӘНЕ ОНЫ САҚТАУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

1.1 Ұлттық тәрбие мұрасының мәні мен маңызы

Қазіргі жаһандану жағдайында және ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы кезеңінде ұлттық құндылықтарды сақтау мәселесі ерекше маңызға ие болып отыр. Әсіресе, ұлттық тәрбие мұрасы — қоғамның рухани тірегі, мәдени жадының өзегі және жас ұрпақты қалыптастырудың іргетасы ретінде стратегиялық маңызға ие. Ақпарат алмасу кеңістігінің кеңеюі мен цифрлық ортадағы үстемдік ұлттық мазмұнның әлсіреу қаупін арттырып, оны сақтаудың жаңа тәсілдерін талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда, ұлттық тәрбие мұрасын цифрлық форматта сақтау және ғылыми негізде зерттеу – қазіргі заманның өзекті ғылыми және әлеуметтік міндеттерінің бірі.

Ұлттық тәрбие мұрасы дегеніміз – халықтың тарихи даму барысында қалыптасқан рухани-адамгершілік құндылықтарының, тәрбиелік идеяларының, дәстүрлері мен дүниетанымының жиынтығы. Бұл ұғымға халық педагогикасы, салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, ауыз әдебиеті, мақал-мәтелдер, шешендік сөздер, батырлар жыры, сондай-ақ ұлы ойшылдардың еңбектері кіреді. Қазақ қоғамында бұл мұра тұлғаның мінез-құлқын, дүниетанымын және әлеуметтік бейімделуін анықтайтын негізгі факторлардың бірі болып табылады.

Ұлттық тәрбие мұрасының басты ерекшелігі – оның тек тарихи құндылық қана емес, сонымен қатар қазіргі қоғамда да өзектілігін жоғалтпайтын тірі жүйе болуы. Ол ұрпақтар арасындағы байланысты қамтамасыз етеді, мәдени бірегейлікті сақтайды және тұлғаның рухани дамуына бағыт береді. Сондықтан бұл мұраны сақтау мәселесі тек мәдени емес, сонымен қатар ұлттық қауіпсіздік пен қоғамдық тұрақтылық мәселесі ретінде қарастырылады. Себебі, ұлттық құндылықтар әлсіреген жағдайда қоғамда рухани дағдарыс пен құндылықтық вакуум пайда болуы мүмкін.

Ғылыми тұрғыдан қарастырғанда, тақырыпты түсіну үшін бірқатар негізгі ұғымдарды нақтылау қажет. Біріншіден, «сақтау» ұғымы тек материалдарды қорғау емес, оларды жүйелеу, қолжетімді ету және қайта пайдалану мүмкіндігін қамтамасыз ету процесін білдіреді. Екіншіден, «цифрлық архив» – бұл құрылымдалған, метадеректермен сипатталған, іздеуге және талдауға мүмкіндік беретін ақпараттық жүйе. Үшіншіден, «цифрландыру» – мәдени мұраны электрондық форматқа көшіру ғана емес,

оны ғылыми айналымға енгізу процесі. Төртіншіден, «жасанды интеллект» – үлкен көлемдегі деректерді талдау, жіктеу және мағыналық байланыстарды анықтау үшін қолданылатын алгоритмдер жиынтығы.

Ұлттық тәрбие мұрасын зерттеуде бірнеше ғылыми көзқарастар қалыптасқан. Мәдениеттанулық көзқарас оны халықтың рухани мәдениетінің бөлігі ретінде қарастырады. Педагогикалық көзқарас тәрбие құралы ретіндегі маңызын алға тартады. Тарихи-әлеуметтік көзқарас оның қоғам дамуы мен әлеуметтік өзгерістермен байланысын зерттейді. Ал ақпараттық-технологиялық көзқарас бұл мұраны деректер жиынтығы ретінде қарастырып, оны цифрлық өңдеу мен сақтаудың маңызын көрсетеді. Бұл көзқарастардың барлығы тақырыпты кешенді түрде түсінуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, цифрландыруға қатысты пікірлер де әртүрлі. Бір жағынан, ол мұраны сақтау мен тарату мүмкіндігін арттырады. Екінші жағынан, кейбір зерттеушілер цифрландыру мәдени контексттің жоғалуына немесе мазмұнның үстірт қабылдануына әкелуі мүмкін деп есептейді. Дегенмен, ғылыми тұрғыдан алғанда, цифрландыру дәстүрлі мәдениетті алмастырмайды, керісінше оны сақтаудың және жаңа буынға жеткізудің тиімді құралы болып табылады.

Ұлттық тәрбие мұрасы – қоғамның рухани негізін құрайтын, тарихи сабақтастықты қамтамасыз ететін күрделі жүйе. Цифрлық дәуірде оны сақтау мәселесі ерекше өзекті болып, жаңа технологияларды қолдануды талап етеді. Бұл бағытта әртүрлі ғылыми көзқарастарды біріктіру маңызды.

1.2. Ұлттық мұраны сақтаудың заманауи тәсілдері (цифрландыру, архивтер)

Ұлттық тәрбие мұрасын тиімді сақтау және ғылыми тұрғыдан зерттеу үшін цифрлық архивтер мен жасанды интеллект технологияларының рөлі ерекше. Бұл құралдар ақпаратты жинақтаудан бастап, оны терең талдауға дейінгі барлық процестерді жаңа деңгейге көтереді. Соның нәтижесінде мәдени мұра тек сақталып қана қоймай, оның мазмұны жаңа қырынан ашылады.

Цифрлық архив – бұл тек электрондық сақтау орны емес, ол күрделі ақпараттық жүйе. Мұнда деректер жүйеленеді, метадеректермен толықтырылады, іздеу және талдау мүмкіндіктері қамтамасыз етіледі. Ұлттық тәрбие мұрасын қамтитын цифрлық архивке мәтіндер, аудио және бейнематериалдар, тарихи құжаттар, фольклор үлгілері және ғылыми еңбектер енгізілуі мүмкін. Алайда, бұл материалдарды жай ғана жинақтау жеткіліксіз. Олар белгілі бір жүйе бойынша құрылымдалып, ғылыми негізде сипатталуы қажет.

Цифрлық архивтердің бірнеше үлгілері бар. Құжаттық модель жеке деректерді сақтауға бағытталса, контекстуалдық модель олардың пайда болу ортасын ескереді. Ал семантикалық модель деректер арасындағы мағыналық

байланыстарды анықтауға мүмкіндік береді. Соңғысы жасанды интеллектті қолдануға ең қолайлы модель болып табылады.

Жасанды интеллект ұлттық тәрбие мұрасын зерттеуде жаңа мүмкіндіктер ашады. Ол мәтіндерді автоматты түрде тану, жіктеу, мазмұнын талдау және негізгі идеяларды анықтау сияқты міндеттерді орындай алады. Мысалы, үлкен көлемдегі мәтіндерді талдау арқылы белгілі бір кезеңдегі тәрбиелік құндылықтардың басым бағыттарын анықтауға болады. Сонымен қатар, жасанды интеллект семантикалық іздеу жүйелерін жетілдіріп, пайдаланушыларға қажетті ақпаратты жылдам табуға мүмкіндік береді.

Алайда, жасанды интеллектті қолдануда бірқатар мәселелер де бар. Алгоритмдер мәдени контексті толық түсіне алмауы мүмкін, бұл интерпретацияның бұрмалануына әкелуі ықтимал. Сонымен қатар, деректердің сапасы төмен болған жағдайда, алынған нәтижелер де дәл болмайды. Сондықтан жасанды интеллектті қолдану барысында ғылыми бақылау мен сараптамалық бағалау міндетті түрде қажет.

Бұлсаладаекінегізгікөзқарас бар. Біріншісі – технологиялық оптимизм, яғнижасандыинтеллекттіңмүмкіндіктерінжоғарыбағалау. Екіншісі – сыникөзқарас, олтехнологиялардыңшектеулерінжәнетәуекелдерінескереді. Екікөзқарастыбіріктіруарқылығанатиімдінәтижегеқолжеткізугеболады.

Цифрлық архивтер мен жасанды интеллекттің үйлесімі білім беру саласында да үлкен рөл атқарады. Олар ұлттық тәрбие мұрасын жаңа форматта ұсынуға, оны кең аудиторияға жеткізуге және оқу процесіне енгізуге мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде жас ұрпақтың ұлттық құндылықтарға деген қызығушылығын арттырады.

Цифрлық архивтер ұлттық мұраны жүйелі түрде сақтауға мүмкіндік берсе, жасанды интеллект оны терең талдауға жағдай жасайды. Алайда, бұл технологияларды тиімді пайдалану үшін ғылыми негізделген тәсілдер мен сапалы деректер қажет.

Бұл тарауда ұлттық тәрбие мұрасын сақтау мен зерттеудің теориялық негіздері қарастырылды. Ұлттық тәрбие мұрасы – қоғамның рухани және мәдени негізін құрайтын маңызды ресурс екені анықталды. Оны сақтау қазіргі цифрлық дәуірде жаңа тәсілдерді қажет етеді.

Цифрлық архивтер мұраны жүйелеу мен сақтаудың тиімді құралы болса, жасанды интеллект оны талдаудың жаңа мүмкіндіктерін ұсынады. Дегенмен, бұл технологияларды қолдану ғылыми әдіснамамен және мәдени жауапкершілікпен үйлесуі тиіс.

Осылайша, ұлттық тәрбие мұрасын сақтау мен зерттеуде дәстүрлі және заманауи тәсілдердің үйлесімі маңызды болып табылады. Бұл бағыттағы зерттеулер болашақта ұлттық мәдениетті сақтаудың жаңа модельдерін қалыптастыруға негіз болады.

ЦИФРЛЫҚ АРХИВТЕР ЖӘНЕ ТАРИХИ МҰРАНЫ САҚТАУ ТӘЖІРИБЕСІ

2.1Қазақстандағы архив ісінің дамуы және цифрлық трансформация

Бірінші тарауда ұлттық тәрбие мұрасын сақтау ұғымының теориялық негіздері, цифрлық архивтердің мәні және жасанды интеллектті пайдаланудың әдіснамалық алғышарттары қарастырылды. Теориялық деңгейде цифрлық архив мәдени жадыны сақтаудың жаңа формасы ретінде сипатталса, осы тарауда сол қағидалардың Қазақстандағы нақты тәжірибеде қалай жүзеге асып отырғаны талданады. Яғни, мәселе енді «нені сақтау керек?» деген сұрақтан «қалай сақтау керек, қандай тетіктер арқылы сақтау тиімді, қазіргі жүйеде не жұмыс істейді, не жеткіліксіз?» деген практикалық-талдамалық деңгейге өтеді.

Осы тарауда зерттеу нысаны ретінде Қазақстандағы архив ісінің даму логикасы, цифрландыру тәжірибесі, «Е-архив» жүйесі мен ұлттық цифрлық платформалардың қызметі алынды. Талдау барысында тарихи-салыстырмалы әдіс, жүйелік талдау, сипаттамалық талдау және нақты кейстерді зерделеу тәсілдері қолданылды. Мұндай әдістемелік ұстаным архив саласындағы өзгерістерді тек сипаттап қана қоймай, олардың құрылымдық ерекшеліктерін, жетістіктері мен шектеулерін айқындауға мүмкіндік береді.

Қазақстандағы архив ісінің қалыптасуы елдің саяси-әкімшілік және мәдени даму тарихымен тығыз байланысты. Архив ісінің бастауын Бөкей хан дәуіріндегі XVIII ғасырдағы алғашқы ресми архивтен көруге болады. Бұл дерек архив жүйесінің Қазақстан аумағында кездейсоқ емес, мемлекеттік басқару мен тарихи құжат айналымының қажеттілігінен туындағанын көрсетеді. Демек, архив алғашында құжат сақтайтын мекеме ғана емес, билік, басқару және тарихи жадының институционалдық тетігі ретінде қалыптасты.

Уақыт өте келе архивтердің қызметі кеңейіп, құжаттарды жай жинақтаудан оларды ғылыми айналымға енгізу, жүйелеу және пайдаланушыға ұсыну міндетіне өтті. Қазіргі кезеңде Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві елдің 1918 жылдан бергі саяси тарихын қамтитын 1014 қорды, яғни 856 мыңнан астам істі сақтап отырғаны көрсетілген. Бұл мәлімет архив қорының ауқымын ғана емес, тарихи жадыны ұйымдастырудың жоғары институционалдық деңгейін де аңғартады. Мұндай көлемдегі материалдар дәстүрлі қағаз форматында сақталған жағдайда олардың толық қолжетімділігін, жедел ізделуін және кең ғылыми қолданылуын қамтамасыз ету қиын болар еді. Осы себепті архив ісінің цифрлық трансформациясы объективті қажеттілікке айналды.

2014 жылдан бастап құжаттарды жаппай цифрландырудың басталуы Қазақстан архив ісіндегі жаңа кезеңнің шекарасын білдіреді. Бұл үдерістің мәні тек қағаз құжатты сканерлеп, электронды көшірме жасау ғана емес. Цифрлық трансформация архив жұмысын ұйымдастыру философиясын өзгертеді: сақтау логикасы физикалық қорды қорғаудан деректерді басқаруға, ақпаратқа жедел қолжеткізуге және архивті ғылыми-интеллектуалдық

инфрақұрылымға айналдыруға қарай ауысады. Осы жерде теориялық бөлімде айтылған тұжырым практикада нақтыланады: цифрлық архив – жай электронды қойма емес, мәліметтерді жүйелеу, сипаттау, іздеу және қайта пайдалану мүмкіндігін беретін күрделі ақпараттық орта.

Қазақстандағы цифрлық трансформацияны бағалау үшін бірнеше өлшем маңызды. Біріншісі – институционалдық ауқым. Архив ісі тек бір мекеме шеңберінде емес, тұтас жүйе ретінде жаңғыруда. Екіншісі – мазмұндық ауқым. Цифрландырылатын материалдар құрамына тек әкімшілік құжаттар ғана емес, тарихи, мәдени, ғылыми маңызы бар деректер де еніп отыр. Үшіншісі – функционалдық өзгеріс. Архив бұрынғыдай тек сақтау орны емес, білім өндіру мен таратудың бір торабына айнала бастады.

Сондықтан архив ісінің цифрлық трансформациясын одан әрі дамыту үшін бірнеше бағытты ұсынуға болады. Біріншіден, цифрландыруға тек техникалық міндет ретінде емес, ғылыми-мәдени жоба ретінде қарау қажет. Екіншіден, архивтік материалдарды сипаттаудың бірыңғай метадеректік стандартын қалыптастыру керек. Үшіншіден, ұлттық тәрбие мұрасына қатысты арнайы цифрлық коллекциялар мен тақырыптық қорлар жасалуы тиіс. Төртіншіден, архив саласы IT-мамандар, тарихшылар, архивистер және педагогтар арасындағы пәнаралық әріптестікке сүйенуі қажет. Бесіншіден, цифрлық қорларды болашақта жасанды интеллект арқылы талдауға қолайлы болатындай құрылымдау маңызды.

ЦИФРЛЫҚ АРХИВТІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ СХЕМАСЫ

(Ұлттық тәрбие мұрасын сақтау және талдау мысалы)

ДЕҢГЕЙ	НЕГІЗГІ МАЗМҰНЫ	НЕГІЗГІ МОДУЛЬДЕР	ҚЫЗМЕТІ	ПАЙДАЛАНУШЫ
1. ДЕРЕКТЕР ҚОРЫ (САҚТАУ ДЕҢГЕЙІ)	Цифрланған материалдарды сақтайтын негізгі база	• Файлдық сақтау жүйесі • Метадеректер базасы • Резервтік көшіру	Материалдардың қауіпсіз, тұрақты сақталуын қамтамасыз етеді	Архив қызметкерлері
2. СИПАТТАУ ЖӘНЕ ЖҮЙЕЛЕУ ДЕҢГЕЙІ	Материалдарды мазмұны, жанры, тақырыбы бойынша сипаттап, жүйелеу	• Метадеректер редакторы • Тақырыптық классификатор • Тезаурус (кілт сөздер)	Іздеуді жеңілдетеді, мазмұндық байланыстарды қалыптастырады	Зерттеушілер, сарапшылар
3. ІЗДЕУ ЖӘНЕ НАВИГАЦИЯ ДЕҢГЕЙІ	Пайдаланушыға қажетті материалды тез табуға мүмкіндік беру	• Семантикалық іздеу • Фильтрлер (жанр, тақырып, кезең, аймақ) • Ілеспе ұсыныстар	Уақытты үнемдейді, дерекке қолжетімділікті арттырады	Мұғалімдер, студенттер, зерттеушілер
4. ТАЛДАУ ЖӘНЕ ВИЗУАЛИЗАЦИЯ ДЕҢГЕЙІ	Материалдарды талдау, салыстыру, статистика жасау	• Мәтіндік талдау (NLP) • Жиілік талдауы • Деректер визуализациясы (диаграмма, граф)	Үлгілерді анықтауға, ғылыми қорытынды жасауға көмектеседі	Ғалымдар, талдаушылар
5. БІЛІМ БЕРУ ЖӘНЕ ТАРАТУ ДЕҢГЕЙІ	Материалдарды оқыту мен ағарту мақсатында ұсыну	• Дайын оқу модульдері • Интерактивті сабақтар • Мультимедиа контент	Ұлттық тәрбие мұрасын қоғамға қолжетімді етеді, білім беру процесіне енгізеді	Оқушылар, мұғалімдер, жалпы көпшілік

ТЕХНИКАЛЫҚ ҚОЛДАУ ДЕҢГЕЙІ (ИНФРАҚҰРЫЛЫМ)

Серверлер, қауіпсіздік жүйелері, бағдарламалық қамтамасыз ету, интеграция

- ☑ Қауіпсіздік және деректерді қорғау
- ☑ Жүйенің тұрақтылығы
- ☑ Басқа платформалармен интеграция

Сурет 1 – Цифрлық архивтің құрылымдық схемасы

Осы жерде типтік мысалды қарастыруға болады. Айталық, фольклорлық мұра қорының құрамында ертегілер, аңыздар, бесік жырлары, мақал-мәтелдер және бата мәтіндері бар делік. Егер олардың барлығы бір файлдар жиынтығы ретінде сақталса, бұл тек электрондық көшірме болады. Ал егер олар жанры, тақырыбы, тәрбиелік мәні, қолданылу ортасы, тарихи кезеңі, аймақтық ерекшелігі бойынша жіктелсе, онда ол ғылыми құндылығы жоғары цифрлық архивке айналады.

Қазақстандағы архив ісінің дамуы тарихи эволюциядан цифрлық трансформацияға дейінгі ұзақ жолдан өтті. Қазіргі кезеңде цифрландыру архив саласының дамуы үшін объективті әрі қажетті бағытқа айналды. Жаппай цифрландыру, ірі архив қорларының электрондық форматқа көшуі және жаңа ақпараттық жүйелердің қалыптасуы – маңызды жетістік. Сонымен бірге, бұл үдеріс сапа, стандарттау, бірізділік, пайдаланушыға бағытталу және мазмұндық ұйымдастыру мәселелерін де алға шығарып отыр. Демек, цифрлық трансформацияның тиімділігі тек сандық көрсеткіштермен емес, архив мәліметінің ғылыми, мәдени және тәрбиелік айналымға қаншалықты сапалы енгізілгенімен өлшенуі тиіс.

2.2. Цифрлық архивтер: жинақтау, қолжетімділік және негізгі жобалар («Е-архив», ұлттық платформалар)

Қазақстандағы цифрлық архивтердің практикалық мүмкіндіктерін бағалау үшін олардың жинақтау қағидаларын, қолжетімділік механизмдерін және негізгі жобаларын қарастыру қажет. Цифрлық архивтердің материалдық және материалдық емес мәдени мұра объектілерінің электронды көшірмелерін сақтайтын ақпараттық жүйелер екені көрсетілген. Бұл анықтама өте маңызды, себебі ол цифрлық архив нысанының аясын кеңейтеді: мұнда тек қағаз құжаттар ғана емес, көне қолжазбалар, сирек кітаптар, шежірелер, ән-күй жазбалары, ақсақалдардың естеліктері, салт-дәстүр бейнежазбалары, тарихи фотосуреттер, қолөнер туындылары және тіпті петроглифтердің 3D модельдері де кіреді.

Осы мүмкіндіктерді нақтылайтын негізгі жобалардың бірі – «Е-архив» ақпараттық жүйесі. Бұл жүйеге 1574 мекеменің қосылғаны, ал Ұлттық архив қоры құжаттарын цифрландыру аясында 265 мыңнан астам сақтау бірлігі, шамамен 28 миллион парақ сканерленгені көрсетілген. Бұл көрсеткіштер жобаның жай тәжірибелік емес, ұлттық деңгейдегі инфрақұрылымдық бастама екенін дәлелдейді. «Е-архивтің» артықшылығы – ол құжаттардың сақталуын ғана қамтамасыз етпей, оларды ғылыми айналымға жедел енгізуге жағдай жасайды. Мұнда архив басқарудың қағаз логикасынан мәліметтерді басқарудың цифрлық логикасына ауысқаны анық көрінеді.

Сонымен қатар Қазақстандағы цифрлық қорлардың қатарына Қазақстанның Ұлттық электронды кітапханасы (ҚазҰЭК), «Мәдени мұра» порталы және түрлі музейлер мен архивтердің цифрлық қорлары да жатады. Бұл платформалар тарихи-мәдени мазмұнды кең аудиторияға ұсыну тұрғысынан маңызды. Әсіресе, ұлттық мұраның білім беру кеңістігіне шығуына осы ашық платформалар үлкен ықпал етеді. Егер «Е-архив» жүйесі институционалдық архивтік құжаттарды басқаруда маңызды болса, ҚазҰЭК пен мәдени платформалар мәдени мұраны көпшілікке таныту, тарату және оқу үдерісіне енгізу қызметін күшейтеді.

«Алаш Орда» тақырыбындағы 12 томдық цифрлық архив мысалы да көрсетілген. Оған Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы секілді тарихи тұлғаларға қатысты 3 мыңнан астам бұрын беймәлім материал енгені айтылған. Бұл мысал цифрлық архивтің тек сақтау құралы емес, тарихи сананы жаңғырту құралы екенін айқын көрсетеді. Мұндай жобалар арқылы архив дерегі қоғамдық жадпен, ұлттық идеямен және тәрбие мазмұнымен тікелей байланысады. Яғни цифрлық архивтер тарихи фактіні сақтау ғана емес, ұлттық өзіндік сананы қалыптастыру қызметін де атқарады.

Тағы бір маңызды мысал – виртуалды музейлер мен 3D реконструкция жобалары. «E-museum» порталының 252 музейді біріктіріп, 66 мыңнан астам цифрландырылған жәдігер мен 750 3D модель ұсынатыны берілген. Бұл бағыт цифрлық архивтер эволюциясының жаңа кезеңін көрсетеді. Егер алғашқы кезеңде негізгі назар мәтіндік құжаттарға аударылса, қазір архивтік-музейлік кеңістік көпформатты, интерактивті және визуалды сипат ала бастады. Мұның тарихи мұраны сақтаудағы маңызы зор, өйткені көрнекілік арқылы қабылданатын ұлттық мәдени мазмұн жастар мен білім алушылар үшін әлдеқайда әсерлі болады.

Сонымен қатар цифрлық мұраны тәрбие кеңістігіне енгізу мүмкіндігі де айқындала түседі. Фольклор, батырлар жыры, мақал-мәтелдер, виртуалды музейлер, интерактивті сабақтар және чат-боттар тәрізді құралдар арқылы ұлттық құндылықтарды меңгертудің тиімділігі көрсетілген. Бұл архивтің пассивті сақтау орнынан белсенді білім беру платформасына айналу үрдісін білдіреді. Осыған сүйеніп, цифрлық архивті тарихи мұраны сақтаудың ғана емес, оны заманауи цифрлық педагогикаға енгізудің тетігі ретінде қарастыруға болады.

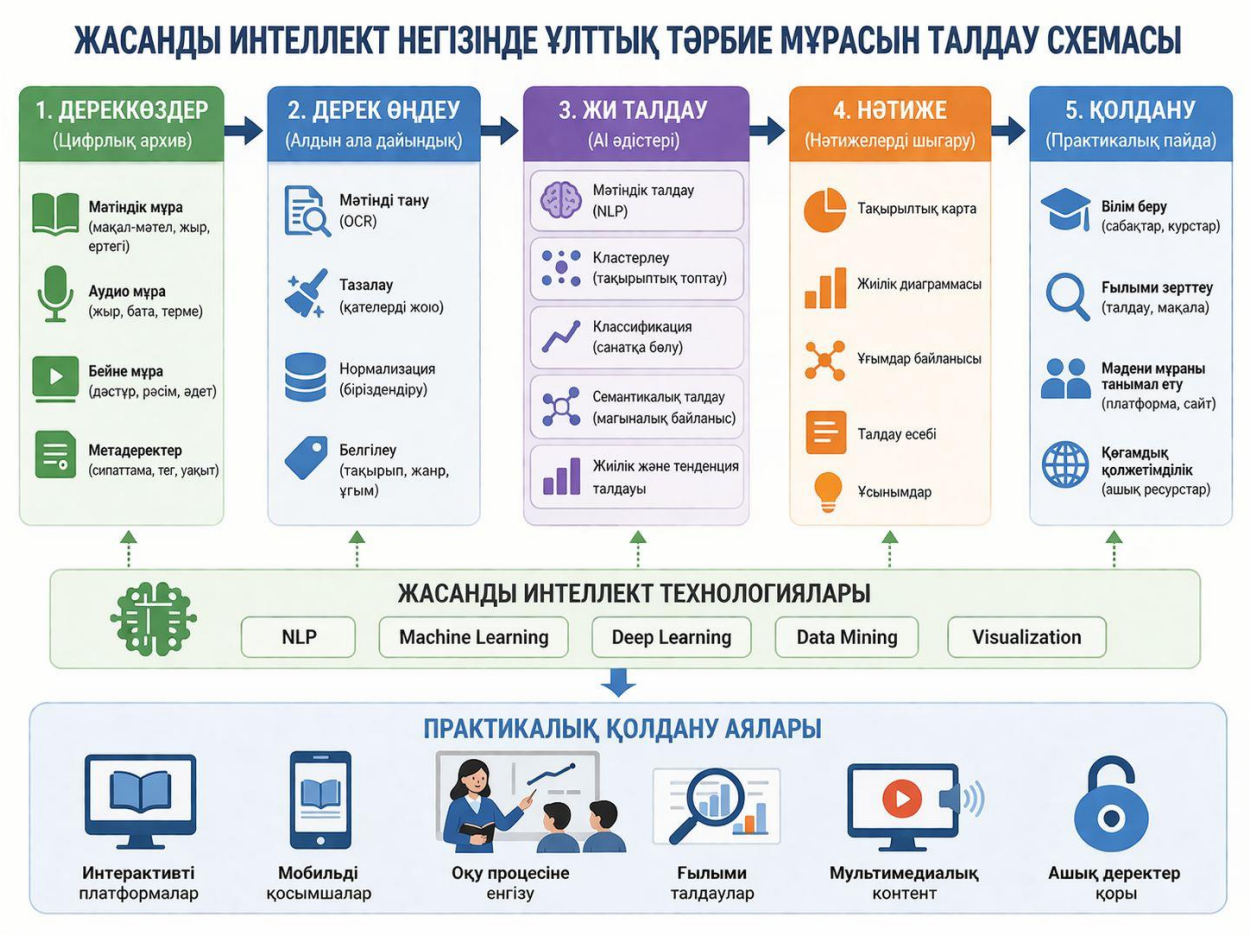
Бұл мәселелерді шешу үшін бірнеше нақты ұсыныс беруге болады. Біріншіден, «Е-архив», ұлттық электронды кітапхана, музей порталдары және тақырыптық жобаларды өзара байланыстыратын бірыңғай ұлттық цифрлық мұра экожүйесін қалыптастыру қажет. Екіншіден, архив қорларын тек сақтау бірлігі бойынша емес, тақырып, дәуір, тұлға, құндылық және тәрбие категориялары бойынша да индекстеу керек. Үшіншіден, пайдаланушыға ыңғайлы көптілді интерфейс пен қазақ тіліндегі интеллектуалды іздеуді дамыту қажет. Төртіншіден, мектеп пен ЖОО үшін арнайы цифрлық

жинақтар, виртуалды көрмелер және интерактивті оқу модульдерін әзірлеу орынды. Бесіншіден, болашақта жасанды интеллект құралдарын енгізу үшін қазіргі қорларды сапалы белгілеу, құрылымдау және тазарту жұмысы жүргізілуі тиіс.

Қазақстандағы цифрлық архивтер жинақтау ауқымы, мазмұндық әртүрлілігі және ұлттық платформалардың саны жағынан елеулі даму кезеңіне өтті. «Е-архив» жүйесі, ҚазҰЭК, «Мәдени мұра» порталы, виртуалды музейлер мен тақырыптық цифрлық жобалар тарихи мұраны сақтаудың және оны қолжетімді етудің нақты тетіктеріне айналып келеді. Дегенмен, платформалардың бытыраңқылығы, метадеректік стандарттардың әлсіздігі, пайдаланушыға бағытталған құралдардың жеткіліксіздігі және білім беру интеграциясының толық қалыптаспауы бұл саланың негізгі шектеулері болып отыр. Сондықтан келесі кезеңнің басты мақсаты – цифрлық қорларды сан жағынан ұлғайту емес, оларды өзара ықпалдасқан, түсінікті, зерттеуге және оқытуға қолайлы интеллектуалды ортаға айналдыру.

Практикалық талдау Қазақстандағы архив жүйесінде маңызды жетістіктер бар екенін көрсетті. Олардың қатарында жаппай цифрландырудың басталуы, ірі архив қорларының электрондық форматқа көшуі, «Е-архив» жүйесінің енгізілуі, ұлттық электронды платформалардың дамуы, виртуалды музейлер мен 3D жобалардың пайда болуы бар. Бұл бастамалар тарихи мұраны сақтаудың көлемін де, форматын да кеңейтті. Әсіресе, ұлттық тәрбие мұрасына қатысты материалдарды мәтін, аудио, бейне және визуалды форматта ұсыну мүмкіндігі артты.

Жасанды интеллект арқылы ұлттық тәрбие мұрасын талдау үдерісін жүйелі түрде түсіну үшін оның кезеңдік құрылымын қарастыру маңызды. Төменде осы процестің үлгілік схемасы көрсетілген.

Сурет 2 – Жасанды интеллект негізінде ұлттық тәрбие мұрасын талдау схемасы

Алайда ЖИ қолдануда белгілі бір шектеулер бар. Біріншіден, алгоритм мәтінді формалды деңгейде талдайды, ал мәдени және тарихи контексті толық түсіну үшін адам интерпретациясы қажет. Екіншіден, қазақ тіліндегі деректердің цифрлық сапасы әркелкі, бұл талдау нәтижесіне әсер етеді. Үшіншіден, кейбір тәрбиелік мазмұн астарлы түрде беріледі (мысалы, метафора, ишара), оны машина әрдайым дұрыс түсіндіре алмайды.

Осыған байланысты тараудың практикалық маңызы мынада: ол цифрлық архивтерді жай техникалық жаңғырту нысаны ретінде емес, тарихи жадыны, ұлттық тәрбие мұрасын және қоғамдық сананы қалыптастыратын стратегиялық инфрақұрылым ретінде қарастыру қажеттігін дәлелдейді. Сондықтан Қазақстандағы архив ісін дамытудың келесі кезеңі цифрлық қорлардың санын көбейтумен ғана шектелмеуі тиіс; негізгі назар оларды өзара ықпалдастыруға, ғылыми жүйелеуге, қолжетімді әрі интерактивті етуге және білім беру кеңістігімен байланыстыруға бағытталуы қажет. Дәл осы жағдайда цифрлық архивтер тарихи мұраны сақтаудың ғана емес, оны қазіргі ұрпақтың санасына тиімді жеткізудің де қуатты құралына айналады.

Бөлім бойынша қорытынды: ұлттық тәрбие мұрасын цифрландыру үдерісі дамып келе жатқанымен, қазіргі практикалық жағдай оның көбіне сақтау деңгейінде қалып отырғанын көрсетеді. Нағыз тиімді цифрлық архив тек электрондық көшірмеден емес, ғылыми жүйеленген, тақырыптық құрылымдалған және пайдаланушыға қолжетімді мазмұндық ортадан тұруы тиіс.

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЖӘНЕ ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАНЫ ТАЛДАУ МЕН ҚАЙТА ЖАҢҒЫРТУ

3.1. Жасанды интеллект технологиялары және тарихи деректерді талдау (OCR/HTR, NLP)

Бұл тарауда алдыңғы бөлімдерде қарастырылған цифрлық архивтер мен тарихи мұраны сақтау тәжірибесінің логикалық жалғасы ретінде жасанды интеллекттің (ЖИ) нақты қолданылу мүмкіндіктері талданады. Егер II тарауда деректерді жинақтау мен сақтау мәселелері қарастырылса, III тарауда сол деректерді талдау, интерпретациялау және қайта жаңғырту (реконструкция) мәселелері зерттеледі. Яғни, мәселе енді «сақталған мұраны қалай түсінеміз және оны қазіргі қоғамға қалай жеткіземіз?» деген деңгейге көтеріледі.

Бұл бағытта жасанды интеллект технологиялары (OCR/HTR, NLP, генеративті модельдер, 3D реконструкция) тарихи деректерді тек өңдеумен шектелмей, оларды жаңа формада ұсынуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл тарауда нақты мысалдар арқылы (Абай, Ахмет Байтұрсынұлы, Қазақ хандығы, Ұлы Отан соғысы) ЖИ-дың практикалық қолданылуы қарастырылады.

Жасанды интеллекттің тарихи мұраны зерттеудегі алғашқы және негізгі кезеңі – деректерді тану және құрылымдау. Фото материалдарда көрсетілгендей, бұл бағытта OCR (Optical Character Recognition) және HTR (Handwritten Text Recognition) технологиялары маңызды рөл атқарады. Бұл технологиялар көне қолжазбаларды, архивтік құжаттарды және сирек басылымдарды автоматты түрде цифрлық мәтінге айналдыруға мүмкіндік береді.

Қазақстан жағдайында бұл әсіресе өзекті, себебі қазақ тілінің тарихи графикасы (араб, латын, кирилл) әртүрлі кезеңдерде қолданылған. Мысалы, Ахмет Байтұрсынұлының еңбектері араб графикасында жазылған, ал оларды қазіргі зерттеушілерге қолжетімді ету үшін OCR/HTR технологияларын қолдану қажет. Бұл жерде ЖИ тек мәтінді танумен шектелмей, әртүрлі графикалық жүйелер арасындағы трансформацияны да қамтамасыз етеді.

Келесі кезең – табиғи тілді өңдеу (NLP). Бұл технология мәтіндерді мағыналық тұрғыдан талдауға мүмкіндік береді:

– негізгі тақырыптарды анықтау;

– құндылықтық ұғымдарды (мысалы, «ар», «намыс», «ел», «бірлік») жіктеу;

– мәтіндер арасындағы байланыстарды табу.

Мысалы, Абай Құнанбайұлының «Қара сөздерін» ЖИ арқылы талдау барысында оның шығармаларында адамгершілік, білім, еңбек, әділет сияқты ұғымдардың қаншалықты жиі кездесетінін анықтауға болады. Бұл тек әдеби талдау емес, ұлттық тәрбие жүйесінің құрылымын сандық тұрғыдан көрсетуге мүмкіндік береді.

ЖИ тарихи кезеңдер арасындағы өзгерістерді де анықтай алады. Мысалы, Қазақ хандығы дәуіріндегі мәтіндер мен XX ғасырдағы ағартушылар еңбектерін салыстыру арқылы құндылықтар эволюциясын зерттеуге болады. Бұл әдіс тарихи сананың динамикасын ғылыми тұрғыдан түсіндіруге мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект технологияларын тарихи-мәдени мұраны зерттеу мен сақтауда қолдану кешенді, көпқабатты процесті қамтиды. Бұл процесс тек деректерді цифрландырумен шектелмей, оларды талдау, интерпретациялау және жаңа форматта қайта ұсынуды көздейді.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, ұлттық мұраны тиімді пайдалану үшін деректерді жинау, өңдеу, талдау және қолдану кезеңдері өзара тығыз байланысты жүйе ретінде қарастырылуы тиіс. Әсіресе, OCR/HTR, NLP және генеративті жасанды интеллект технологиялары тарихи деректерді жаңа деңгейде түсінуге мүмкіндік береді.

Осыған байланысты тарихи мұраны цифрлық архивтер арқылы сақтау және жасанды интеллект негізінде талдау процесінің құрылымдық моделін көрсету қажеттілігі туындайды.

Сурет 3. Жасанды интеллект негізінде тарихи-мәдени мұраны талдау және қайта жаңғырту схемасы

Ұсынылған схема жасанды интеллектті қолдану арқылы тарихи мұраны зерттеу процесінің негізгі кезеңдерін жүйелі түрде көрсетеді. Бірінші кезеңде деректерді жинау жүзеге асырылады, оған мәтіндік, аудио-визуалды және графикалық материалдар кіреді. Бұл кезең ұлттық мұраның бастапқы базасын қалыптастырады.

Екінші кезеңде деректер жасанды интеллект технологиялары арқылы өңделеді. OCR/HTR әдістері мәтіндерді тануға мүмкіндік берсе, NLP алгоритмдері олардың мазмұнын талдап, тақырыптық және семантикалық құрылымын анықтайды.

Үшінші кезеңде алынған деректер негізінде тарихи тұлғалар мен оқиғаларды қайта жаңғырту жүзеге асады. Мысалы, Абай Құнанбайұлының шығармалары негізінде «цифрлық тұлға» моделін жасау немесе Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасын интерактивті форматта ұсыну мүмкіндігі бар. Сонымен қатар, Қазақ хандығы дәуірін немесе Ұлы Отан соғысы кезеңін 3D реконструкциялау тарихи білімді визуалды түрде қабылдауды жеңілдетеді.

Төртінші кезеңде нәтижелер пайдаланушыларға ұсынылады. Бұл білім беру платформалары, виртуалды музейлер және интерактивті қосымшалар арқылы жүзеге асады. Мұндай тәсіл тарихи мұраны кең аудиторияға қолжетімді етеді және оның тәрбиелік маңызын арттырады.

Алайда, схема көрсеткендей, бұл процесте белгілі бір тәуекелдер де бар. Оларға жасанды интеллекттің қателіктері, тарихи деректердің бұрмалануы және мәдени контексттің жоғалуы жатады. Сондықтан деректердің сенімділігін қамтамасыз ету, ғылыми сараптама жүргізу және адам бақылауын сақтау маңызды.

Осылайша, ұсынылған модель жасанды интеллекттің тарихи-мәдени мұраны сақтаудағы және қайта жаңғыртудағы әлеуетін толық ашып көрсетеді. Бұл тәсіл ұлттық құндылықтарды жаңа технологиялар арқылы дамытуға және оларды келешек ұрпаққа тиімді жеткізуге мүмкіндік береді.

Алайда, бұл технологиялардың шектеулері де бар. Біріншіден, қазақ тіліндегі сапалы деректер базасының жеткіліксіздігі алгоритмдердің дәлдігін төмендетеді. Екіншіден, ЖИ мәдени контекстті толық түсіне алмауы мүмкін. Үшіншіден, тарихи мәтіндердің күрделілігі (ескі тіл, диалект, символика) автоматты талдауды қиындатады.

Осы мәселелерді шешу үшін:

– қазақ тіліне бейімделген NLP модельдерін дамыту;

– сапалы цифрлық корпус қалыптастыру;

– адам мен ЖИ-дың бірлескен (human-in-the-loop) талдау жүйесін енгізу қажет.

Жасанды интеллект тарихи деректерді тану және талдау процесін жаңа деңгейге көтереді. Дегенмен, оның тиімділігі ұлттық тілдік және мәдени ерекшеліктерді ескеру деңгейіне байланысты.

3.2. Жасанды интеллект негізінде тарихи тұлғалар мен оқиғаларды қайта жаңғырту (реконструкция)

Жасанды интеллекттің ең маңызды және инновациялық бағыттарының бірі – тарихи тұлғалар мен оқиғаларды қайта жаңғырту. Фото материалдарда көрсетілген виртуалды музейлер мен 3D реконструкция технологиялары осы бағыттың негізін құрайды.

Практикалық тұрғыдан алғанда, ЖИ арқылы тарихи тұлғалардың «цифрлық бейнесін» жасауға болады. Мысалы:

Абайды «цифрлық тірілту»

Абай Құнанбайұлының барлық шығармаларын, хаттарын, зерттеулерін ЖИ жүйесіне енгізу арқылы «Абаймен сұхбат» форматындағы интерактивті жүйе жасауға болады. Мұндай жүйе пайдаланушының сұрақтарына Абайдың стилінде жауап беріп, оның дүниетанымын жеткізеді. Бұл білім беру процесінде ерекше тиімді құрал бола алады.

Ахмет Байтұрсынұлын реконструкциялау

Ахметтің еңбектері, мақалалары, тіл біліміне қатысты зерттеулері негізінде ЖИ оның ғылыми көзқарасын модельдей алады. Бұл қазақ тіл білімінің тарихын интерактивті түрде үйренуге мүмкіндік береді.

Бұл тәсіл тек тұлғалармен шектелмейді, тарихи оқиғаларды да қамтиды.

Қазақ хандығының 3D реконструкциясы

ЖИ және 3D модельдеу арқылы Қазақ хандығы дәуіріндегі қалалар, ордалар, тұрмыс көріністері виртуалды форматта қайта жасалады. Бұл тарихи білімді визуалды түрде қабылдауды жеңілдетеді.

Ұлы Отан соғысы бойынша цифрлық реконструкция

Архивтік құжаттар, фотосуреттер, естеліктер негізінде соғыс кезеңіндегі оқиғаларды интерактивті карта немесе виртуалды музей форматында көрсетуге болады. Бұл әсіресе жастар үшін тарихи оқиғаларды терең түсінуге көмектеседі.

Сонымен қатар, фото материалдарда көрсетілгендей, виртуалды музейлер (мысалы, E-museum) мыңдаған жәдігерді біріктіріп, 3D форматта ұсынады. Бұл технологиялар тарихи мұраны тек сақтау емес, оны «сезіну» деңгейіне жеткізеді.

Алайда, бұл бағытта да бірқатар тәуекелдер бар:

- ЖИ тарихи дәлдікті бұрмалауы мүмкін («hallucination» мәселесі);
- мәдени контексттің жоғалуы;
- тарихи тұлғаларды «қарапайымдандыру» қаупі.

Сондықтан мұндай жобаларда:

- ғылыми сараптама міндетті болуы тиіс;
- дереккөздердің сенімділігі тексерілуі қажет;
- Explainable AI (түсіндірілетін ЖИ) принциптері қолданылуы керек.

Аралық қорытынды: Жасанды интеллект тарихи мұраны тек талдап қана қоймай, оны жаңа форматта қайта жаңғыртуға мүмкіндік береді. Бұл білім беру мен мәдени санаға үлкен әсер етеді, бірақ ғылыми дәлдік сақталуы тиіс.

Бұл тарауда жасанды интеллекттің тарихи-мәдени мұраны талдау және қайта жаңғыртудағы рөлі жан-жақты қарастырылды. Зерттеу нәтижесі көрсеткендей, ЖИ технологиялары тарихи деректерді өңдеудің жаңа құралдары ғана емес, оларды түсіндіру мен ұсынудың жаңа тәсілі болып табылады.

OCR/HTR және NLP технологиялары арқылы тарихи мәтіндер цифрлық форматқа көшіріліп, мағыналық тұрғыдан талданады. Ал генеративті модельдер мен 3D технологиялар тарихи тұлғалар мен оқиғаларды қайта жаңғыртуға мүмкіндік береді. Абай, Ахмет Байтұрсынұлы сияқты тұлғаларды «цифрлық тірілту» немесе Қазақ хандығы мен Ұлы Отан соғысын виртуалды түрде көрсету – осының нақты мысалдары.

Сонымен қатар, ЖИ қолдану барысында бірқатар тәуекелдер анықталды: деректердің бұрмалануы, мәдени контексттің жоғалуы,

алгоритмдік қателіктер. Бұл мәселелерді шешу үшін адам мен ЖИ-дың бірлескен жұмысы, ғылыми бақылау және ұлттық ерекшеліктерді ескеру қажет.

Практикалық тұрғыдан алғанда, жасанды интеллект ұлттық тәрбие мұрасын жаңа деңгейде түсінуге және оны қазіргі ұрпаққа тиімді жеткізуге мүмкіндік береді. Демек, бұл технологиялар болашақта тарихи білім беру мен мәдени саясаттың маңызды құралына айналады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Зерттеу жұмысының нәтижесінде ұлттық тәрбие мұрасын цифрлық архивтер арқылы сақтау және жасанды интеллект негізінде талдау мәселесі кешенді түрде қарастырылды. Жұмыс барысында ұлттық мұраның мәні мен оның қазіргі қоғамдағы маңызы теориялық тұрғыдан негізделіп, оны сақтаудың заманауи цифрлық тәсілдері талданды.

Зерттеу көрсеткендей, цифрлық архивтер ұлттық мәдени мұраны сақтау мен таратуда маңызды құралға айналып отыр. Олар тарихи деректерді ұзақ мерзімге сақтауға, физикалық тозудан қорғауға және кең аудиторияға қолжетімді етуге мүмкіндік береді. Қазақстандағы архив ісінің даму эволюциясы мен «Е-архив», ұлттық электронды кітапхана сияқты платформалардың тәжірибесі цифрландыру процесінің жүйелі түрде жүзеге асып жатқанын дәлелдейді.

Жасанды интеллект технологиялары тарихи деректерді талдау мен интерпретациялаудың жаңа деңгейін қалыптастыруда. OCR/HTR, NLP және генеративті модельдер арқылы тарихи мәтіндерді тану, мазмұнын талдау және қайта жаңғырту мүмкіндігі пайда болды. Бұл әсіресе Абай Құнанбайұлы, Ахмет Байтұрсынұлы сияқты тұлғалардың мұрасын цифрлық форматта «тірілтуге», сондай-ақ Қазақ хандығы мен Ұлы Отан соғысы сияқты тарихи кезеңдерді визуалды түрде көрсетуге жағдай жасайды.

Зерттеу барысында бірқатар проблемалар анықталды. Олардың қатарында қазақ тіліндегі сапалы деректер базасының жеткіліксіздігі, жасанды интеллект алгоритмдерінің мәдени контексті толық түсінбеуі, сондай-ақ тарихи ақпараттың бұрмалану қаупі бар. Бұл мәселелерді шешу үшін ұлттық деректер қорын кеңейту, қазақ тіліне бейімделген ЖИ модельдерін дамыту және адам мен жасанды интеллекттің бірлескен жұмысын қамтамасыз ету қажет.

Жасанды интеллект пен цифрлық архивтерді интеграциялау ұлттық тәрбие мұрасын сақтаудың тиімді жолы болып табылады. Бұл тәсіл тарихи білімді жаңа форматта ұсынуға, оны кең аудиторияға жеткізуге және ұлттық құндылықтарды нығайтуға мүмкіндік береді. Сондықтан зерттеу нәтижелері білім беру жүйесінде, мәдени саясатта және цифрлық гуманитаристика саласында практикалық маңызға ие.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2004.
2. Қазақстан Республикасының «Ұлттық архив қоры және архивтер туралы» Заңы. – Алматы, 1998.
3. Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві. Ресми материалдар жинағы. – Алматы, 2020.
4. Қазақстанның ұлттық электронды кітапханасы (ҚазҰЭК) ресми сайты.
5. «Е-архив» ақпараттық жүйесі туралы ресми деректер.
6. UNESCO. Digital Heritage and Preservation Guidelines. – Paris, 2018.
7. Smith, A. Digital Archives: Principles and Practices. – London: Routledge, 2016.
8. Russell, S., Norvig, P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. – New Jersey: Pearson, 2021.
9. Jurafsky, D., Martin, J. Speech and Language Processing. – Stanford University, 2020.
10. Besser, H. Digital Preservation of Cultural Heritage. – New York, 2017.
11. Қазақтың ұлттық тәрбиесі: ғылыми зерттеулер жинағы. – Алматы, 2015.
12. Абай Құнанбайұлы. Қара сөздер. – Алматы: Жазушы, 2010.
13. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992.

XX ҒАСЫРДЫҢ І ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ҚЫЗЫЛОРДАҒА ЖЕР АУДАРЫЛҒАН ӨЗГЕ ҰЛТ-ӨКІЛДЕРІНІҢ КӨШІ-ҚОН ТАРИХЫ

Абдуали Ақнұр
Қорқыт ата атындағы ҚУ
ИСТ–23–1 оқу тобы студенті
Тайман Сағат Тамшыбайұлы
ғылыми жетекші, т.ғ.к.
«Тарихжәне археология» БББ

Аңдатпа. Бұл зерттеу жұмысы 20 ғасырдың алғашқы жартысында Қызылорда өңіріне әртүрлі этностардың мәжбүрлі түрде қоныс аударылуының тарихи үдерісін талдайды. Кеңес Одағы жүргізген қоныс аудару саясатының алғышарттары, оның саяси және әлеуметтік себептері қарастырылады. Сонымен қатар қоныс аударылған халықтардың өмір сүру жағдайы, жаңа ортаға бейімделуі, жергілікті халықпен қарым-қатынасы және облыстың әлеуметтік-экономикалық дамуына қосқан үлесі баяндалады.

Кілтсөздер: Мәжбүрлі көші-қон, депортация, этностық қоныс аудару, арнайы қоныстанушылар, кеңестік саясат, Қызылорда өңірі.

Аннотация. Данное исследование анализирует исторический процесс принудительного переселения различных этнических групп в Кызылординский регион в первой половине XX века. Рассматриваются предпосылки переселенческой политики, проводимой Советским Союзом, а также её политические и социальные причины. Кроме того, в работе освещаются условия жизни переселённых народов, их адаптация к новой среде, взаимоотношения с местным населением и вклад в социально-экономическое развитие области.

Ключевые слова:Принудительная миграция, депортация, этническое переселение,специальные переселенцы, советская политика, Кызылординский регион**.**

Abstract: This study examines the historical process of the forced resettlement of various ethnic groups in the Kyzylorda region during the first half of the 20th century. It explores the prerequisites of the resettlement policy implemented by the Soviet Union, as well as its political and social causes. In addition, the study highlights the living conditions of the resettled populations, their adaptation to the new environment, their interactions with the local population, and their contribution to the socio-economic development of the region.

Keywords: Forced migration, deportation, ethnic resettlement, special settlers, Soviet policy, Kyzylorda region.

Кіріспе. XX ғасырдың алғашқы жартысы Кеңес Одағы аумағында терең саяси, әлеуметтік және демографиялық өзгерістермен ерекшеленді. Осы кезеңде орталық билік халықтарды күштеп орын ауыстыру, шекаралық аймақтарды қайта ұйымдастыру, еңбек ресурстарын жоспарлы түрде бөлу және этностық құрамды бақылау сияқты ауқымды шараларды жүзеге асырды. Мұндай үдерістер КСРО құрамындағы одақтас республикалардың барлығына дерлік әсер етті. Соның ішінде Қазақстан аумағы, әсіресе Қызылорда өңірі, жер аударылған және арнайы қоныстандырылған халықтарды қабылдаған маңызды аймақтардың біріне айналды. Қызылорда өңіріне әртүрлі этностардың күштеп қоныстандырылуы тек көші-қон тарихының бір тармағы ғана емес, сонымен бірге кеңестік ұлт саясатының, әкімшілік-қадағалау жүйесінің және әлеуметтік инженерия тетіктерінің нақты көрінісі болды. Арнайы қоныстанушылар мәртебесіне ие болған халықтардың күнделікті тұрмысы, еңбекке тартылуы, құқықтарының шектелуі және жергілікті халықпен өзара қарым-қатынасы аймақ тарихының ажырамас бөлігіне айналды. Осы тұрғыдан алғанда, Қызылордаға жер аударылған өзге ұлт өкілдерінің көші-қон тарихын зерттеу өңірдің көпэтносты құрылымының қалыптасуын, кеңестік кезеңдегі демографиялық өзгерістердің сипатын және этносаралық қатынастардың тарихи негіздерін тереңірек пайымдауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің өзектілігі де осыдан туындайды. Қазіргі Қазақстандағы этносаралық келісім, қоғамдық тұрақтылық және тарихи жады мәселелерін түсіндіруде XX ғасырдың бірінші жартысындағы мәжбүрлі көші-қон тарихын ғылыми тұрғыдан зерделеудің маңызы зор. Сондықтан мақалада Қызылорда өңіріне жер аударылған этностардың қоныстану тарихы, олардың әлеуметтік ахуалы, бейімделу тәжірибесі және аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуына ықпалы кешенді түрде қарастырылады.

Материалдар мен әдістер. Зерттеудің деректік негізін Қызылорда өңіріне жер аударылған халықтардың тарихына қатысты архивтік құжаттар, ғылыми мақалалар, мерзімді баспасөз материалдары және тақырыпқа байланысты жарияланған еңбектер құрайды. Атап айтқанда, кеңестік қоныс аудару саясаты, арнайы қоныстанушылардың құқықтық жағдайы, этностардың орналасу аумағы мен саны, олардың шаруашылыққа тартылуы жөніндегі мәліметтер пайдаланылды. Сонымен қатар Қызылорда облыстық мемлекеттік архивінің қор материалдары мен кейінгі кезеңде жарық көрген зерттеулер салыстырмалы түрде қарастырылды. Сенің мақаланда да негізгі дереккөздер ретінде архив материалдары мен ғылыми жарияланымдар қолданылған.

Мақаланы жазуда тарихи принцип, жүйелілік принципі және объективтілік ұстанымы басшылыққа алынды. Тарихи-салыстырмалы әдіс арқылы Қызылорда өңіріне жер аударылған әртүрлі этностардың көші-қон ерекшеліктері, орналасу сипаты және әлеуметтік жағдайы өзара салыстырылды. Тарихи-генетикалық әдіс кеңестік қоныс аудару саясатының пайда болу алғышарттарын, оның жүзеге асу кезеңдерін және салдарын айқындауға мүмкіндік берді. Сондай-ақ талдау және жинақтау әдістері арқылы жекелеген деректер жүйеленіп, өңірдегі көші-қон үдерісінің тұтас тарихи бейнесі қалыптастырылды. Бұл бөлімнің құрылымы мен әдіснамалық баяндау тәсілі сен ұсынған үлгі мақаладағы академиялық модельге сәйкестендіріліп жасалды.

Талдау. XX ғасырдың алғашқы жартысы бұрынғы КСРО аумағында ауқымды әлеуметтік және демографиялық өзгерістермен сипатталды. Осы кезеңде қабылданған мемлекеттік шешімдер нәтижесінде халықтарды бір аймақтан екінші аймаққа көшіру кеңінен қолданылды.Мемлекеттік қауіпсіздік пен саяси тұрақтылықты қамтамасыз ету мақсатында Кеңес үкіметі тарапынан кейбір этностарға «сенімсіз» немесе «шекаралық аймақтарға қауіп төндіреді» деген айып тағылып,өздерінің тарихи мекендерінен күштеп көшірілді. Мұндай шешімдер, негізінен, басшылық тарапынан қабылданып, жергілікті халықтың пікірі ескерілмей жүзеге асырылды. Қоныс аудару саясатының алғышарттары саяси, әскери және экономикалық факторлармен тығыз байланысты болды. Біріншіден, шекаралық өңірлерді бақылауда ұстау және ықтимал қарсы күштердің алдын алу қажеттілігі туындады.Яғни соғыс кезінде Гитлерлік әскер мен режимге қолдау көрсетті деген айыппен Еділ бойындағы немістер, Солтүстік Кавказ,

Қырым жағалауындағы біраз халықтар қудаланып, туған жерлерінен тыс жерлерге күшпен жер аударылды. Екіншіден, ұжымдастыру мен индустрияландыру кезеңінде еңбек ресурстарын қайта бөлу мәселесі алдыңғы қатарға шықты. Үшіншіден, соғыс алдындағы және соғыс жылдарындағы жағдай Кеңес билігін халықтарды қауіпсіз аймақтарға шоғырландыруға итермеледі.

Аталған саясат нәтижесінде Қазақстан, соның ішінде Қызылорда өңірі арнайы қоныстандыру аймақтарының бірі болды. Мұнда жер аударылған халықтар қатаң бақылау жағдайында өмір сүріп, «арнайы қоныстанушы» мәртебесіне ие болды. Олардың қозғалысы шектеліп, еңбек қызметі мемлекет тарапынан белгіленді. Бұл жағдай қоныс аударылған этностардың әлеуметтік жағдайына, тұрмыс деңгейіне және психологиялық ахуалына айтарлықтай ықпал етті.

Сонымен қатар, мәжбүрлі қоныс аудару саясаты ұзақ мерзімді салдарға алып келді. Жер аударылған халықтардың жаңа ортаға бейімделуі бір жағынан күрделі әлеуметтік қиындықтарды туындатса, екінші жағынан өңірдің шаруашылық және демографиялық дамуына әсер етті. Осылайша Кеңес үкіметінің қоныс аудару саясаты Қызылорда өңірінің көпұлтты құрылымының қалыптасуына тікелей ықпал еткен тарихи факторлардың бірі болды.

Депортацияға ұшыраған халықтар көп қиындық көрді. Солтүстік Кавказ аймағын мекендеген бірқатар халықтар да мәжбүрлі қоныс аудару саясатының ауыр зардаптарын бастан кешірді. 1943–1944 жылдары шешен және ингуш этностары жаппай тарихи қоныстарынан көшірілді. Бұл үдеріс кейіннен қалмақтар мен Қырым татарларын қамтыды. 1944 жылы түрік тектес халықтарды қоныс аударту шаралары жүзеге асырылып, сонымен қатар грек, болгар және армян қауымдарын жер аудару жөнінде мемлекеттік деңгейде бірнеше шешімдер қабылданды.

Жаппай қоныс аудару шаралары көшірілген халықтардың әлеуметтік жағдайына елеулі әсер етті. Арнайы қоныстанушылар қатаң әкімшілік бақылау жағдайында өмір сүріп, олардың қозғалысы мен еңбек қызметі шектелді. Бұл жағдай тұрмыс деңгейінің төмендеуіне және бейімделу үдерісінің күрделенуіне әкелді.Бірқатар халықтарға ешқандай дәлелсіз ұжымдық айып тағылып, тұтас этностар жауапкершілікке тартылды. Жер аударылған адамдар әлеуметтік және моральдық қысым жағдайында өмір сүріп, азаматтық құқықтарының едәуір бөлігінен айырылды. Сонымен қатар арнайы қоныстанушылардың жеке мүлкін иелену және сақтау құқықтары да тиісті деңгейде қорғалмады. [1]

Олардың тәртіптерін бақылау үшін жаңа қоныстаған аймақтарында жиі тексеріс жүргізіліп отырды. Тәртіпке бағынбаған жағдайда қатаң жауапқа тартылып, яғни айыппұл арқалап, бірнеше уақытқа қамауға алынуға дейін барды. Мұндай жауапкершілік бөтен елде жүрген этностардың жағдайын одан әрі нашарлата түсті. 1945 жылғы қаңтарда КСРО Халық Комиссарлары

Кеңесі «Арнайы қоныстанушылардың құқықтық мәртебесін» айқындайтын қаулы қабылдады. Аталған құжатта оларды ресми түрде толық құқықты азаматтар ретінде тану қарастырылғанымен, бұл талап іс жүзінде жүзеге аспады. Арнайы қоныс аударылған адамдарға қатаң бақылау сақталып, олардың тұрғылықты жерінен комендатураның рұқсатынсыз кетуіне тыйым салынды. Осылайша, тоталитарлық басқару жүйесі жер аударылған этностардың еркін қозғалысын шектеп, олардың құқықтарын формалды сипатта ғана қалдырды.

Осындай күштеп жер аударылған ұлттар Қызылорда өңірінеде келіп табан тіреді. Өте ауыр жағдайда келген өзге ұлт өкілдеріне Сыр өлкесінің тұрғындары өз жағдайларының ауырлығына қарамастан, барынша қолдау көрсетуге тырысты.

Месхет жотасы ұзақ уақыт бойы грузин билеушілері мен Осман сұлтандарының ықпал ету аймақтарын бөліп тұрған шекаралық өңір қызметін атқарды. Осы аумақта қалыптасқан Ахыска түріктері XX ғасырдың ортасында Кеңес өкіметі жүргізген күштеу саясатының салдарынан тарихи мекендерінен айырылған этностардың қатарына жатады. 1944 жылдың қараша айында олар Орта Азия мен Қазақстан аумақтарына жаппай қоныс аударылды.

Ахыска түріктерінің тарихи отаны қазіргі Грузияның оңтүстік-батыс аймақтарымен байланыстырылады. Бұл өңірлер бұрын Осман империясының құрамында болып, Ахыска аймағы ретінде белгілі еді. 1829 жылғы орыс-түрік соғысынан кейін аталмыш аумақ Ресей империясының билігіне өтіп, Ахалцих уезі деп аталды. Осы кезеңнен бастап аймақаралық байланыстар үзіліп, жергілікті түрік тұрғындары оқшауланған жағдайда өмір сүре бастады. Нәтижесінде «Ахыска түріктері» атауы қалыптасып, олардың этникалық тарихының жаңа кезеңі басталды. Бұл қауым өздерінің этникалық тамырын түрік халқымен тығыз байланыстырады.

1944 жылы Грузия аумағынан 81 026 адам түрік-месхетин күштеп көшірілді. Ал 1949 жылғы 1 қаңтардағы есеп бойынша арнайы қоныс аударылғандардың жалпы саны 2 300 535 адамды құрады. Кеңес билігі түрік халқының басқа түркі этностарымен тілдік және мәдени жақындығын қауіп ретінде қабылдап, оларды алдымен әзірбайжан халқына жатқызып, кейін этникалық ерекшелігін жоюға бағытталған саясат жүргізді. 1925–1940 жылдар аралығында түріктердің ұлты мен тегі құжат жүзінде грузин деп

өзгертіліп, бұл олардың этникалық тұтастығына елеулі соққы болды. Кейінірек грузин ретінде тіркелген әзірбайжандар да өз мекендерінен күштеп көшірілді. Осы саясат салдарынан ата-анасының құжаттарында «түрік» деп көрсетілген адамдардың балаларына жеке куәлік беру ісі де шектелді. Осылайша Ахыска түріктері Сыр өңіріне қоныстандырылды. [2]

Түріктерден бөлек Қызылорда облысына Солтүстік Кавказ халықтары, немістер,поляктар,шешендер,ингуштар және кәрістер қоныстандырылды. Архивтік материалдар Қызылорда өңіріне орналастырылған арнайы қоныс аударушылардың саны бірнеше мың адамды құрағанын көрсетеді. Бұл этностардың басым бөлігі ауыл шаруашылығы мен өнеркәсіп салаларына бөлініп, колхоздар мен өндірістік нысандарда еңбекке тартылды. Мұндай орналастыру аймақтың шаруашылық құрылымына айтарлықтай ықпал етті. Атап айтқанда Қызылорда облысына Шешендерден жалпы отбасы саны — 999 шаруашылық, 3442 адам.Түріктерден жалпы отбасы саны — 77 шаруашылық, 340 адам. Шешендердің 604 шаруашылығы, түріктердің 78 шаруашылығы колхоздар бойынша қоныстандырылды.

Өнеркәсіп саласында — 395 шаруашылық орналастырылды. Колхоздарда 420 бос тұрған үй анықталды, 209 шаруашылыққа үй сатып алынды. 678 мың рубль көлемінде несие игерілді. 38 үй (76 бөлме) салынды. 875 шаруашылыққа жеке бақша телімдері бөлінді. Шаруашылық ұйымдарының пәтерлеріне 250 шаруашылық орналастырылды.

Мектептермен қамтылған балалар саны — 250 адам, балалар үйлеріне орналастырылған қараусыз қалған балалар — 136, балалар яслилерімен қамтылғаны — 95. Отан соғысының мүгедектерінен мемлекеттік жәрдемақы алатындар — 58 адам, қарттық жасына байланысты мемлекеттік жәрдемақы алатындар — 8 адам, көпбалалылық бойынша мемлекеттік жәрдемақы алатындар — 18 адам болды. [3, 40-б]

1945 жылы КП(б)К облыстық комитетінің және Облыстық Кеңес атқару комитетінің уәкілетті өкілдері тарапынан тексеру жүргізілді. Тексеру нәтижесінде Қызылорда облысында Солтүстік Кавказдан жер аударылған арнайы қоныс аударушылар мен Грузия КСР-інен көшірілген қоныс аударушылардың 6050 отбасы орналастырылғаны және олардың құрамында 21 758 адам бар екені анықталды.

Барлық отбасылар облыс аумағында орналасқан және төмендегідей орналастырылған:

- колхоздарда — 2588 отбасы;
- өнеркәсіп кәсіпорындарында, көлік саласында және мекемелерде — 3368 отбасы;
- совхоздарда — 94 отбасы.

Шиелі ауданы.

1945 жылғы 15 мамырдағы мәлімет бойынша бұл ауданда арнайы қоныс аударушылар мен қоныс аударылғандардың барлығы 1080 отбасы

(шаруашылық) орналастырылған. Олардың ішінде 82 түрік отбасы (шаруашылық) бар, жалпы саны 3782 адам.

Қазалы ауданы.

Қазалыауданында 686 отбасыорналастырылған, олардыңқұрамында 2647 адам бар. Оның ішінде 62 түрікотбасы, жалпы саны 310 адам.

Барлықотбасылардыңорналасуы:

- колхоздарда — 284 отбасы, оның ішінде 62 түрік отбасы;
- өнеркәсіп кәсіпорындарында, мемлекеттік мекемелерде және көлік саласында — 402 отбасы.
- Колхоз мүшелігіне 260 отбасы қабылданған. [3,113-б]

Арал ауданы.

Бұл ауданда 1169 отбасы орналастырылған, оның ішінде 72 түрік отбасы, 667 қалмақ отбасы, қалғандары — Солтүстік Кавказдан қоныс аударылғандар.

Арнайы қоныс аударушылар мен Грузия КСР-інен қоныс аударылған барлық отбасылардың орналасуы:

колхоздарда — 149 отбасы;

өнеркәсіп кәсіпорындарында және мемлекеттік мекемелерде — 1020 отбасы.

Барлықотбасылар Арал ауданындаорналасқан. Олартұрғынүйменшаруашылық, коммуналдықұйымдар мен колхоздаресебіненқамтамасызетілген. [3,114-б]

Жалағаш ауданы

Осы уақытта Жалағаш ауданында 424 шаруашылық болды, олардың құрамында 1316 адам тұрады. Қоныс аудару кезінде 726 отбасы, жалпы саны 3244 адам орналастырылған болатын.

Ауданда орналасқан 424 шаруашылықтың ішінде:

- колхоздарда — 401 шаруашылық;
- өнеркәсіп кәсіпорындарында — 23 отбасы.

Қазақстанға қоныс аударылған халықтардың екінші легінде корей халқы еді.1937 жылдың қыркүйегінде, Қиыр Шығысты мекендеген корей халқына қатысты жаппай қоныс аудару саясаты жүзеге асырыла бастаған болатын. Қазақстан аумағында оларды қабылдаған негізгі өңір Оңтүстік Қазақстан облысы болды. Сол кезеңде Қызылорда облысының бірқатар аумақтары әкімшілік тұрғыдан Оңтүстік Қазақстанның құрамына кіргендіктен, корей қоныс аударушылары дәл осы Қызылорда өңіріне орналастырылды. [3,115-б]

Арал ауданының жергілікті басшылығы жаңадан келген тұрғындарды әртүрлі өндіріс салаларына бөлуді жоспарлады. Атап айтқанда, қоныс аударған 279 отбасы балық өңдеу зауыттарына, 48 отбасы кеме қатынасы саласына, ал 10 отбасы «Солтрест-2», «Аралсульфат» сияқты кәсіпорындар мен өзге де мекемелерге жұмысқа жіберілуі тиіс болды. Еңбек ұжымдарында көптеген жұмысшылар өндірістік тапсырмаларды белгіленген межеден асыра орындап, стахановшылар қозғалысына белсенді түрде тартылды. Атап

айтқанда, «Рыболовпотребсоюз» тігін шеберханасында еңбек еткен 22 қызметкер жоғары еңбек көрсеткіштерімен ерекшеленіп, жылдық жоспарды 130–160 пайыз көлемінде орындауға қол жеткізді.

Қазақстан аумағында корей халқына тиесілі 70 дербес колхоз ұйымдастырылып, олардың құрамына 8037 отбасы, яғни 35 724 адам біріктірілді. Сонымен қатар 13 балық шаруашылығы бағытындағы колхоз құрылды. Алғашқы жылдары тек корейлер қоныстанған шаруашылықтарда 26 860 гектар жерге дәнді, бақша және техникалық дақылдар егілсе, 1939 жылға қарай егістік көлемі 38 482 гектарға жетті. Бұл колхоздардың қарамағында 104 мал шаруашылығы фермасы жұмыс істеді. Ал 1940 жылдың өзінде Қызылорда облысында корей қоныс аударушылары 25 026 гектар алқапқа ауыл шаруашылығы дақылдарын орналастырды. [4]

1945 жылы соғыс аяқталғаннан кейін поляк азаматтарын қайтадан өз елдеріне қайтару жұмыстары басталды.1946–1948 жылдары Қазақстаннан шамамен 62 000 поляк Польшаға репатриацияланды. Сыр өңірінің жергілікті халқы қиын жағдайда келген қоныс аударушыларды жатсынбай, қолдан келген көмегін көрсетіп, өздері тұтынған азық-түлікпен бөлісе білді. Соғыс аяқталып, неміс әскерінен босатылған аймақтарда жағдай қалыпқа келгеннен кейін, Сыр бойын уақытша паналаған халықтардың бір бөлігі жергілікті халыққа қонақжайлығы үшін алғыс айтып,өз ризашылықтарын білдіріп тарихи отандарына қайта көшті.Ал кейбір отбасылар өз болашағын Қазақстанмен байланыстырып, осы жерде тұрақтап қалуды жөн көрді. Олар қазақ жерінде еңбек етіп, ұрпақ өсіріп, жаңа өмір бастады. Уақыт өте келе бұл өлке олар үшін туған мекенге айналды.

Нәтижелері. Зерттеу нәтижесінде XX ғасырдың алғашқы жартысындағы Қызылорда өңіріне мәжбүрлі түрде қоныстандырылған өзге ұлт өкілдерінің көші-қон тарихы кеңестік мемлекеттік саясатпен тікелей байланысты тарихи үдеріс екендігі анықталды. Қоныс аудару шаралары саяси сенімсіздік айыбы, шекаралық қауіпсіздік, соғыс жағдайы және еңбек ресурстарын жоспарлы қайта бөлу сияқты факторлар негізінде жүзеге асқан. Соның салдарынан Қызылорда өңірі арнайы қоныстанушылар орналастырылған маңызды аумақтардың біріне айналды.

Зерттеу барысында жер аударылған этностардың құқықтық мәртебесі шектеулі болғаны, олардың күнделікті өмірі қатаң бақылауда өткендігі және

әлеуметтік-тұрмыстық қиындықтарды бастан кешіргені айқындалды. Сонымен бірге олардың жаңа ортаға біртіндеп бейімделіп, ауыл шаруашылығы мен өндіріс салаларына тартылуы өңір экономикасының дамуына белгілі дәрежеде ықпал еткені байқалды. Жергілікті халықтың қолдауы қоныс аударылған этностардың тіршілікке бейімделуінде маңызды рөл атқарды.

Қорыта айтқанда, 20 ғасырдың алғашқы жартысындағы мәжбүрлі көші-қон үдерістері Қызылорда өңірінің этнодемографиялық бейнесін айқындаған маңызды факторлардың бірі болды. Жер аударылған этностар бастапқы кезеңде ауыр әлеуметтік жағдайға тап болғанымен, уақыт өте келе аймақтың шаруашылық және мәдени өміріне бейімделіп, оның дамуына үлес қосты. Бұл тарихи тәжірибе қазіргі Қазақстандағы этносаралық келісім мен қоғамдық тұрақтылықтың қалыптасу алғышарттарын түсінуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиет

1. Еспенбетова А. Т., Макаш Н. А. Қызылорда облысына жер аударылған халықтар тарихы // Молодой ученый. — 2021. — № 50 (392). — С. 637–639. — URL: https://moluch.ru/archive/392/86489 (қол жетілген күні: 9.12.2025).

2. Сайлауова Ж. Түріктердің Қызылорда облысына еріксіз көшірілу тарихы мен қазіргі таңдағы жағдайы // Bilim-All.kz. — 07.02.2017. — URL: https://bilim-all.kz/article/4938 (қолжетілген күні: 9.12.2025).

3. Қызылорда облыстық мемлекеттік архиві (ҚОМА) 283 қор.1 тізбе. 223 іс

4. Корейлер Қызылордаға қалай қоныстанды? // Сыр бойы : электронды газет. — 2024. — URL: https://syrboyi.kz/kogam/korejler-qyzylordagha-qalaj-qonystandy-172345/(қолжетілген күні: 18.12.2025).

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ МЕН ЖАЗУ МӘДЕНИЕТІНІҢ НЕГІЗІН ҚАЛАУШЫ

Мырзахмет Данияр Ғаниұлы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
Т-25-3 оқу тобының студенті,
ғылыми жетекші,
Тарих және Археология кафедрасының
аға оқытушысы Phd
Шораев Бағлан Қошқаруұлы

Аңдатпа. Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ тіл білімі мен ұлттық жазу мәдениетінің негізін қалаушы ұлы тұлға. XX ғасырдың басындағы қиын саяси-әлеуметтік жағдайда ол араб графикасын қазақ тілінің фонетикалық

ерекшеліктеріне бейімдеп, қажетсіз таңбаларды алып тастап, дәйекші белгісін енгізді және дауысты дыбыстарға жеке таңба берді. Бұл реформа «Әліппе» (1912) оқулығы мен «Тіл құрал» (1914–1923) үш бөлімді грамматикасында іске асты. Ғалым қазақ тілінің тұңғыш ғылыми терминдерін (зат есім, сын есім, бастауыш, баяндауыш т.б.) қалыптастырды. Сонымен қатар «Қырық мысал» және «Маса» жинақтары арқылы халықты оятуға және әдеби тілді байытуға үлес қосты. Оның мұрасы қазіргі қазақ тіл білімі мен педагогика үшін өзекті құндылық болып қала береді.

Кілт сөздер: Ахмет Байтұрсынұлы, қазақ тіл білімі, ұлттық жазу, әліппе, Тіл құрал, төте жазу, грамматика, ағартушылық.

Аннотация. Ахмет Байтурсынов – великий деятель, заложивший основы казахского языкознания и национальной письменной культуры. В начале XX века в сложных политико-социальных условиях он адаптировал арабскую графику к фонетическим особенностям казахского языка, устранил ненужные знаки, ввел знак «дәйекші» и присвоил отдельные буквы гласным звукам. Эта реформа была реализована в учебнике «Әліппе» (1912) и трехтомной грамматике «Тіл құрал» (1914–1923). Ученый сформировал первые научные термины казахского языка (имя существительное, имя прилагательное, подлежащее, сказуемое и др.). Кроме того, через сборники «Қырық мысал» и «Маса» он способствовал пробуждению народа и обогащению литературного языка. Его наследие остается актуальной ценностью для современного казахского языкознания и педагогики.

Ключевые слова: Ахмет Байтурсынов, казахское языкознание, национальная письменность, әліппе, Тіл құрал, реформа письма, грамматика, просвещение.

Abstract. Akhmet Baitursynuly is a great figure who laid the foundations of Kazakh linguistics and national written culture. In the early 20th century, under difficult political and social conditions, he adapted the Arabic script to the phonetic features of the Kazakh language by removing unnecessary signs, introducing the “däyekshi” mark, and assigning separate letters to vowel sounds. This reform was implemented in the textbook “Älippe” (1912) and the three-part grammar “Til qural” (1914–1923). The scholar formed the first scientific terms of the Kazakh language (noun, adjective, subject, predicate, etc.). In addition, through the collections “Qyrq mysal” and “Masa”, he contributed to awakening the people and enriching the literary language. His heritage remains a relevant value for modern Kazakh linguistics and pedagogy.

Keywords: Akhmet Baitursynuly, Kazakh linguistics, national writing, älippe, Til qural, writing reform, grammar, enlightenment.

Қоғамның даму үдерісінде сай өзіне тән білім беру жүйесінің де болатыны белгілі. 20 ғасырдың басында білім беру жүйесінің ерекшелігі: біріншіден, ұлттық ерекшеліктер ескерілді; екіншіден, орыстандыру саясаты үстемдік алып тұрды. Осындай саясат тұсында ұлттық білім беру жүйесінің

негізін салғандардың бірі Ахмет Байтұрсынұлы болды. Ахмет Байтұрсынұлы осы қиындықтардан шығу жолын іздеп, қазақ халқының білім мәселелерін шешу жолын қарастырды. Осы орайда Ахметтің сіңірген еңбегін толықтай ашу және оны келешек ұрпаққа дәріптеу әр қазақтың парызы.Бүгінгі таңда Ахмет Байтұрсынұлын көпшілігі саясат жолын іздеген, қазақ баспасөзін жетілдірген тұлға ретінде біледі. Ахметтің қазақ тіл біліміндегі алар орны ерекше, оны бірі білсе, бірі білмес. Осы орайда оның білім жүйесінде сонымен қатар халықтың көзін ашудағы қайтпас қайсарлығы барша жұртты тәнті етеді.

Ахмет Байтұрсынұлы (1872–1937) – қазақ халқының ұлт ұстазы, ақын, тілші-ғалым, ағартушы және қоғам қайраткері. Ол 1872 жылы 5 қыркүйекте Қостанай облысы, Жангелді ауданы, Сарытүбек ауылында дүниеге келген. Торғайдағы орыс-қазақ мектептерінде оқып, 1895 жылдан бастап мұғалімдік қызмет атқарған. XX ғасырдың басында ұлт-азаттық қозғалысқа белсене араласып, «Қазақ» газетін ұйымдастырған және Алаш қозғалысының көшбасшыларының бірі болған. 1937 жылы 8 желтоқсанда саяси репрессия құрбаны болып, Алматыда атылған. Оның өмірі мен шығармашылығы қазақ мәдениетінің жаңа дәуірін бастады.

Ахмет Байтұрсынұлының ұлттық білім беру жүйесінің бірінші негізі – ұлттық жазу жүйесі бойынша білім беру мәселесінде оқу-ағарту саласындағы негізгі атқарған жұмысы ұлттық жазу тілін сақтап қалу еді. Ол араб жазуыннан латын жазуына көшуге қарсы болды. Ол кезде қазақ халқы араб жазбасын меңгерген еді. Латын әріптерінен араб әріптерінен артықшылығы жоқ екенін білді.

А.Байтұрсынұлы «Араб әліппесін» жақтаған баяндамасында: латын әрпінің араб әрпінен көрі көзге көрініп тұрған артықтығы, бадырайып тұрған пайдасы болса екен, онда ол көңілденіп, әсіресе, сауаттылары көлденіп, қолдап, жебеп, көтермелеп, бірдеме етер деп дәмелер едік. Ондай артықтығы, пайдалығы жоқ.

Жаңа алфавит халық мектептерінің өркендеу жолында үлкен қадам болды. Ахмет қазақ жазуы дегенде әу бастан араб графикасына бейіл береді. Оның мұнысынан кейін «панисламдық», «арабшылдық» сарын іздеп сарсылғандар болды. Тіпті кінәлады да. Осыған қарамастан ол жазуды дамытуды тоқтатпады. Сондықтанда ол, ең алдымен, таза ғылыми принципке негізіне ала отырып, белгіленген қазақ жазуын қалыптасудың алғы шартын жасады:

1) қазақ тілі дыбыстарына қажеті жоқ араб таңбаларын алфавиттен алып тастауы;

2) сөздің жіңішкелігін білдіретін «дәйекші» деген белгіні енгізуі;

3) қазақ тілінде ы,е,и,ұ,ү, дыбыстарының әрқайсына жеке таңба белгілеуіді қ,г дыбыстарынан басқа дауыссыз дыбыстармен келген сөздердің жіңішкелігін білдіру үшін сөздің аяғынан дәйекші таңба қоюды ұсынды. Осы

арқылы ол жаңалаған қазақ жазуын жасап шығарып қалың қазаққа жеткізуді ойлады.

Егер 1911-1915 жылдар аралығында «Қазақ» газетімен жарыса шығып отырған «Айқап» журналын парақтап көрген жан олардың арасындағы тіл қолданысы мен жазу үлгісінің айырмашылығының жер мен көктей екенін байқайды. Мұның себебі: «Айқап» ескінің соңы, көне қазақ тілі сарқыты, ал «Қазақ» жаңа жазба тіл мен жазу мәдениеті басы. Бұл жазу шыққан бойында танылмағанымен кейінірек кең тарала бастап, көптеген тіл кітаптары жарық көрді

Сол себепті де Ахмет түрлеген жазу үлгісіт 1910 жылдары жарық көрген оның алғашқы оқулықтары мен «Қазақ» газетінде ұшталып, жетіліп, кейін 1924 жылы ресми біртұтас қазақ жазуы болып бекіді, билік тарапынан мойындалды. Анығын айтқанда Ахмет төтеленген жазу арқылы қазақ тілі мен баспасөзінде үлкен мәдени секіріс жасады десек қателеспейміз. Қазақ халқы осы жазу арқылы өз тілдерінде сауаттарын аша бастады.

Сонымен қатар Ахмет жазу жүйесін ойлап тауып қоймай оны қалай халыққа жеткізуді және қазақ балаларына білім беру үшін көп еңбек сіңірді. Анығын айтқанда білім беру ісінде қазақ тілінде білім беретін құрал қажет еді. Ахмет бұл мәселені де шешу жолын қарастырды.

Қандай да бір оқу орны – құралсыз болмайды. Ахметтің ұстаздық еткен жылдарында мектептерде барлық пән орысша оқытылды. Орыс тілінде кітапшаларда жетіп артылытын. Орынборға жер ауып келген ұстаз кітап жазу ісін қолға алады. 1912 жылы Орынбор қаласында жарық көрген тұңғыш қазақ «Әліппесі» нақты қай жерде шыққан , шәкірттер арасында тәжірибеден өтіп, қолданылды деген сұрақтарға жауабымыз жоқ. Өкінішке орай біздің қолымызға архивтік құжаттар мен сол заманнан қалған естеліктер түскен емес.

Ағартушы Ахмет Байтұрсынұлының «Әліппе» кітабы – қазақ халқының білім беру тарихында аса маңызды ғылыми – педагокикалық еңбек. «Әліппе» кітабы қазақ балаларының ана тілінде білім берудің ғылыми негізін қалады. «Әліппенің» басты ғылыми маңызы – оның тіл табиғатына негізделіп жасалуы.Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тілінің дыбыстық жүйесін терең зерттеп, оқытуды дыбыстан әріпке көшу әдісі арқылы жүзеге асырды. Бұл әдіс баланың ойлау қабілетін дамытып, оқу процесін жеңіл әрі тиімді етті. Осы арқылы ғалым қазақ тіл білімінде фонетикалық принципке негізделген оқыту әдістемесін қалыптастырды.

Сонымен қатар, «Әліппе» оқулығы ұлттық мазмұнға құрылды.Ғылыми тұрғыдан алғанда «Әліппе» қазақ педагогикасы мен әдістемесінің дамуына зор үлес қосты. Ол кейінгі оқулықтар мен оқу бағдарламаларына негіз болды. «Әліппе» оқулығы – қазақ халқын сауаттандыруға бағытталған, тіл білімі, педагогика мен ұлттық саланы біріктірген ғылыми еңбек болып табылады.

Ахмет Байтұрсынұлының тіл білімінде ең атақты еңбегі – Тіл құрал атты үш бөлімнен тұратын тұңғыш қазақ граматикасы.Ол қазақ тіл граматикасының ғылыми тұрғыды іргетасын қалады.

Тіл-құрал деген аты қандай жат көрінісі, ішкі мазмұны да әуелгі кезде сондай жат көрінер, өйткені бұл қазақта бұрын болмаған жаңа зат. Халықта бұрын болмаған нәрсе шыққан кезінде жат көрініп, бірте-бірте бойы үйренді. Дыбыс жүйесі (Фонетика), Сөз жүйесі (Морфология), Сөйлем жүйесі (Синтаксис) атты үш кітаптан тұратын осы тұңғыш грамматикасында қазақ тілін ана тілінде алғаш рет ғылыми жүйеге түсіріп, әсіресе төл граматикалық терминдерді қалыптастырғанын баса айтқан жөн. Басқасын былай қойғанда, тек зат есім, сын есім, сан есім, бастауыш, баяндауыш, пысықтауыш, сөз таптары, сөйлем мүшелері, дыбыс, әріп, дауысты, дауыссыз т.б ондаған тіпті жүздеген өміршең терминдерді тіліміз бен ғылымымызға әкеліп орнықтырғаны үшін Ахмет Байтұрсынұлы есімі қазақ мәдениеті мен ғылымның тарихына алтын әріппен жазылуы тиіс.

Сол кездің өзінде-ақ өз бағасын алған бұл еңбектің қазақ қауымы үшін мәні зор еді. Мұны ғұламаның замандастары айтқан пікірде-ақ көреміз.

Ахмет Байтұрсынұлы жазу, білім беру ісінде ғана емес өлең жазу және шетел өлеңдерін аудару ісінде де белсенді болды. Ол халықтың саяси – сана сезімін оятуда өлең маңызды рөл атқаратынына сенді.

Көпшілік бұқараны оятудың барлық амал-тәсілін қолданған зиялылар ең өтімді құралы өлең-сөз екенін білді. Солардың алғашқысы Ахметтің «Қырық мысал» болатын. Бұдан кейін Ахметтің атағы жайылып, елдің қамқоршысы екендігі мәлім бола бастаған. Қырық мысалдың 1909 жылы Петербордағы басылымы мен үшінші рет 1922 жылы Қазанда басылған нұсқалары белгілі.

«Қырық мысал» - Ахметтің аудармашылық және жазушылық тәжірибесін қалыптастырған жинақ болды. Бұл кітап арқылы ол Крылов мысалдарын қазақ мәдениетіне бейімдеп, мысал жанрын меңгерді. Бұл Ахметке қоғамдық мәселелерді шығармашылық тұрғыда жеткізуге мүмкіндік берді.

«Қырық мысалдағы» шығармаларды тақырыбы жағынан үлкен 2 тақырыпқа бөлуге болады.Олардың бірі оқу-білімге, адамдық-адалдыққа үндеу, еңбеккорлыққа тәрбиелеу, адамдық, азаматтық қасиеттерді сақтау, елді ынтымақ бірлікке шақыруға негізделсе, келесі тобы елдің елдігін сақтау, езгіде қалған елді азаттыққа, бостандық жолында күресуге үндеу болып келеді.

Осы жылдары қазақ жұртына естілген екінші елшілік ұран «Маса» есімді өлең кітабын жазып шығарды. Кітаптың «Маса» атауы да айрықша мәні бар. Төңкеріске дейін қалың надандық ұйқысына ломған халықты оятпақшы болды. Екінші жағынан, халықтың «қанын сорғыш ұлықтар» мен патша чиновниктері жағымсыз образдары да осы ұғымға сиып тұрма керек.

«Маса» тілінің ащылығы сол, революцияға дейінгі басылымдар сияқты патша цензурасы қиып отырған.

Бүгінгі таңда «Маса» жинағының біз үшін тағы бір құнды - одан «Қырық мысалдағыдай» таза саяси үн мен заман тынысы, халық мұңын ғана естіп қоймаймыз, сондай-ақ ақынның өз өмірбаянына қатысты деректер, дүниеге көзқарасы, арман мақсаты айқын көрінеді.

Екі жинақ – «Қырық мысал», «Маса» - қазақ әдебиетінің жаңа тақырыптарымен, идеяларымен, ойлармен, өрнектермен байытты; Абайдың ақындық дәстүрі ілгері жалғасты, заман талабына сай жігерлі поэзия туды, бұдан кейін талантты ақындардың жаңа буыны өсіп жетілді.

Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тіл білімінің, ұлттық жазу мәдениетінің және ағарту ісінің негізін қалаушы ұлы тұлға болып табылады. XX ғасырдың басындағы ұлттық ерекшеліктер мен орыстандыру саясатының қайшылығы тұсында ол қазақ халқының ана тілінде сауат ашуы мен ғылыми білім алуы үшін жүйелі реформалар жүргізді. Оның ең маңызды жетістіктерінің бірі — араб графикасын қазақ тілінің фонетикалық ерекшеліктеріне бейімдеуі. Ғалым қажетсіз таңбаларды алып тастап, дәйекші белгісін енгізді, дауысты дыбыстарға (ы, і, ұ, ү т.б.) жеке таңба берді. Бұл реформа «Қазақ» газеті мен алғашқы оқулықтар арқылы тәжірибеден өтіп, 1924 жылы Қазақ (Қырғыз) білімпаздарының съезінде ресми түрде бекітілді. Нәтижесінде қазақ халқы өз тілінде жаппай сауат ашып, жазба мәдениеті қалыптаса бастады.

Білім беру саласындағы еңбегінің жарқын үлгісі — 1912 жылы Орынборда жарық көрген «Оқу құралы» («Әліппе»). Бұл оқулық фонетикалық принципке (дыбыстан әріпке көшу әдісіне) негізделіп жасалғандықтан, баланың танымдық қабілетін дамытып, оқу процесін айтарлықтай жеңілдетті. «Әліппе» кейінгі оқулықтар мен әдістемелік құралдарға негіз болды.

Тіл біліміндегі тұңғыш ғылыми еңбегі — «Тіл құрал» (1914–1923) үш бөлімнен (фонетика, морфология, синтаксис) тұратын грамматика. Онда қазақ тілі алғаш рет ана тілінде ғылыми жүйеге түсіріліп, зат есім, сын есім, бастауыш, баяндауыш, пысықтауыш сияқты төл грамматикалық терминдер қалыптастырылды. Бұл терминдер қазіргі қазақ тіл білімінің іргетасы болып отыр.

Әдеби шығармашылығында «Қырық мысал» (1909) және «Маса» (1911) жинақтары ерекше орын алады. Біріншісі И.А. Крылов мысалдарын қазақ тұрмысына бейімдеп, оқу-білімге, адамгершілікке және ел бірлігіне үндесе, екіншісі надандық пен әлеуметтік езгіге қарсы күрестің символына айналды. Бұл шығармалар Абай дәстүрін жалғастырып, қазақ әдебиетін жаңа тақырыптармен және идеялармен байытты.

Қорыта айтқанда, Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми-педагогикалық және әдеби мұрасы қазақ тілінің тазалығын сақтауға, ұлттық жазудың қалыптасуына және ағарту жүйесінің дамуына берік іргетас қалады. Оның еңбектері өз заманында ғана емес, қазіргі тіл білімі, педагогика және

мәдениеттану үшін де өзекті құндылық болып қала береді. Ұлы ағартушының идеяларын зерттеу мен дәріптеу — келешек ұрпақтың азаматтық парызы.

Әдебиеттер тізімі:

1. 1. Байтұрсынұлы А. Әліппе (Оқу құралы). – Орынбор, 1912 (қайта басылымы: Алматы: Рауан, 1992). – 48 б.
2. 2. Байтұрсынұлы А. Тіл құрал: Фонетика, морфология, синтаксис. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 320 б.
3. 3. Байтұрсынұлы А. Қырық мысал. – Алматы: Жазушы, 1989. – 128 б.
4. 4. Байтұрсынұлы А. Маса: Өлеңдер жинағы. – Алматы: Жалын, 1991. – 96 б.
5. 5. Әбдиманұлы Ө. Ахмет Байтұрсынұлы: зерттеу-эссе. – Алматы: Арда, 2007. – 296 б.
6. 6. Әнес Ғ. Ағартушы: Ахмет Байтұрсынұлының өмір жолы мен педагогикалық еңбектері. – Алматы, 2025. – 336 б

ҒТАМР 03.41.91

ТҮРКІСТАН АРХЕОЛОГИЯ ӘУЕСҚОЙЛАРЫ ҮЙІРМЕСІНІҢ ТАРИХЫ МЕН ҚЫЗМЕТІ

Тлеуберген Назерке Кыдирназарқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
АЭ-24-1 оқу тобының студенті,
Сыдықова Жайна Темірбекқызы,
ғылыми жетекші,
Тарих және археология ББҒ аға оқытушысы

Аңдатпа. Мақалада Түркістан археология әуесқойлары үйірмесінің тарихы мен қызметі баяндалады. Үйірменің Оңтүстік Қазақстан мен Сыр өңіріндегі тарихи-мәдени ескерткіштерді зерттеудегі рөлі талданады. Үйірме мүшелерінің, оның ішінде В.В. Бартольдтің, А.И. Симоновтың ғылыми мұралары жайлы деректер қарастырылады. Сыр өңіріндегі Жетіасар ескерткіштері мен Жанкент қаласы үйірме мүшелерінің деректері үсынылады.

Кілт сөздер: Түркістан, Орта Азия, археология, архитектура, тарих, мәдениет, ескерткіш.

Аннотация. В статье рассматривается история и деятельность Туркестанского кружка любителей археологии. Анализируется роль Кружка в изучении историко-культурных памятников Южного Казахстана и Сырдарьинского региона. Представляются данные о научном наследии

членов кружка, в том числе В. В. Бартольда, А. И. Симонова. Будут изложены источники о жетыасарских памятниках и средневековом городище Жанкент.

Ключевые слова: Туркестан, Средняя Азия, археология, архитектура, история, культура, памятник

Annotation. The article examines the history and activities of the Turkestan Circle of Archaeology Lovers. It analyzes the role of the Circle in the study of historical and cultural monuments in Southern Kazakhstan and the Syrdarya region. The article presents data on the scientific legacy of the Circle's members, including V.V. Bartold and A.I. Simonov. It also provides information about the Zhetyasar monuments and the medieval settlement of Zhankent.

Key words: Turkestan, Central Asia, archaeology, architecture, history, culture, monument

Оңтүстік Қазақстан Ресей империясына қосылғаннан кейін өңірдегі археологиялық ескерткіштердің жүйесіз қазылып, тоналуы белең алды. XIX ғасырдың 60-90 жылдары кәсіби мамандармен қатар әуесқойлар мен жергілікті тұрғындардың рұқсатсыз қазбалары жәдігерлердің жоғалуына әкеп соқты. 1871 жылы генерал-губернатор К.П. фон Кауфман арнайы рұқсатсыз қазба жұмыстарына тыйым салғанымен, жеке тұлғалардың ғылыми деңгейі төмен зерттеулері тоқтамады.

1880-жылдары өңірде тарихи мұраны зерттеуге қызығушылық танытқан жергілікті зиялы қауым мен шенеуніктер тобы қалыптасты. Солардың бірі - Императорлық Археологиялық комиссиямен тығыз байланыста болған Н.П. Остроумов. Комиссияның өтінішімен ол Түркістандағы ескерткіштердің табиғи және шаруашылық факторлар әсерінен бұзылып жатқанын хабарлап отырды. 1893 жылы 11 желтоқсанда өткен отырыста В.В. Бартольд жергілікті әуесқойлардың зерттеу қабілетін жоғары бағалап, өңір тарихын зерделеуді жергілікті өлкетанушыларға жүктеуді ұсынды. Осы жиыннан кейін генерал-губернатор Вревскийдің қолдауымен Ташкентте археологиялық үйірме құру туралы шешім қабылданды. Н.П. Остроумов үйірме Жарғысын дайындап, ол 1895 жылы 31 қазанда Халық ағарту министрлігі тарапынан бекітілді.

1895 жылы 11 желтоқсанда үйірменің ресми ашылуы өтіп, Н.П. Остроумов вице-төраға, Н.С. Лыкошин хатшы болып сайланды. Үйірме мүшелерінің саны тез өсіп, 1896 жылдың соңында 100-ге жетті. Олардың жұмысы меценаттық қаржы мен мүшелік жарналар есебінен жүргізілді. Үйірме Санкт-Петербург, Мәскеу, Қазан ғылыми орталықтарымен және Лейпциг музейімен халықаралық байланыс орнатты.

Түркістан үйірмесінің мақсаты мен міндеттері. Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің басты мақсаты - өңірдің барлық

аумағында археологиялық мұраларды анықтау және оларды жүйелі түрде зерттеу болды. Үйірме Жарғысында келесі негізгі міндеттер айқындалды:
- көне ескерткіштермен танысу және оларды сипаттап жазу;
- өңірдің археологиялық картасын жасау;
- тарихи мұраларды қорғауды ұйымдастыру;
- арнайы рұқсатпен қазба жұмыстарын жүргізу;
- жиналған материалдарды ғылыми сараптамадан өткізіп, баспаға дайындау.

Үйірме мүшелері ғылыми әдістемелердің тапшылығына қарамастан, далалық зерттеулердің нұсқаулықтарын әзірледі. С.М. Граменицкий дайындаған 7 параграфтан тұратын «Нұсқаулық» корреспондент-мүшелерге ескерткіштің орналасқан жерін, өлшемдерін, жергілікті аңыздарды және бүліну қаупін тіркеуді міндеттеді. Сонымен қатар, Н.Г. Маллицкий түркі-қазақ ру таңбалары мен Орхон жазуларының ұқсастығын зерттеп, арнайы таңбалар кестесін ұсынды. Бұл шаралар үйірме жұмысының кәсіби деңгейге көтерілуіне ықпал етті.

Академик В.В. Бартольд үйірменің құрылуына ғана емес, оның ғылыми бағыт-бағдарының қалыптасуына да зор ықпал етті. Б.В. Лунин атап өткендей, Бартольдтың өмірі мен үйірме қызметі тығыз байланыста болды. Ғалым Орталық Азияны зерттеудің әлемдік ғылым үшін маңыздылығын жоғары бағалап, жазба деректер мен археологиялық жәдігерлерді ұштастыра зерделеудің әдіснамасын ұсынды.

В.В. Бартольд 1893-1894 жылдары Оңтүстік Қазақстанға жасаған сапарында үйірменің құрылтайшы мүшесі болып, кейіннен 1900 жылы оның құрметті мүшесі болып сайланды. Ол өзінің «Түркістан моңғол шапқыншылығы дәуірінде» атты іргелі еңбегінде үйірме мүшелерінің зерттеулеріне, хаттамаларына жиі сілтеме жасап, олардың ғылыми құндылығын мойындады. Сонымен қатар, Бартольд үйірме мақалаларының қатал сыншысы ретінде де танылды. Ол жергілікті зерттеушілер мен Петербург ғылыми орталығы арасындағы алтын көпірге айналып, өлкетанушылардың еңбектерін ғылыми айналымға қосуға атсалысты. Оның қолдауының арқасында үйірме жұмысы тек әуесқойлық деңгейде қалмай, жүйелі ғылыми сипат алды.

XIX ғасырдың екінші жартысында Ресей империясы Қазақстанның табиғи байлығы мен ресурстарын игеру мақсатында арнайы ғылыми экспедициялар ұйымдастыра бастады. Бұл жұмыстарға Ғылым академиясы, Императорлық орыс географиялық қоғамы (ИОГҚ), Қазан университеті жанындағы археология, тарих және этнография қоғамы сияқты ірі мекемелер жетекшілік етті.

Отарлау саясатын ғылыми негізде жүзеге асыру үшін Қазақстанның ірі қалаларында жергілікті өлкетану ұйымдары - облыстық статистикалық комитеттер мен географиялық қоғам бөлімшелері құрылды. Олардың негізгі міндеті өңірдің географиялық, статистикалық, этнографиялық және тарихи

деректерін жинақтап, жариялау болды. Зерттеу нәтижелері «Орал облыстық ведомості», «Түркістан ведомості» және т.б. басылымдарда жарық көрді.

Негізгі орталықтар мен тұлғалар:

- Орынбор, Омбы, Ташкент: ИОГҚ-ның бөлімдері ашылып, өлкенің экономикасы мен мәдениетін зерттеді.
- Батыс Сібір бөлімі: Ш. Уәлиханов, Ә. Бөкейханов, М. Шорманов сияқты қайраткерлер белсенді жұмыс істеді.
- Зерттеушілер: С. Жантерин (фольклор), Т. Сейдалин (егіншілік), М.С. Бабажанов (этнография) секілді тұлғалар қазақ қоғамының ішкі болмысын ашуға үлес қосты.

Орталықтағы Императорлық археологиялық комиссия (1859 ж.) көне жәдігерлерді түгендеумен айналысса, 1887 жылы құрылған Орынбор мұрағат ғылыми комиссиясы тарихи құжаттарды жүйелеуді қолға алды. Оңтүстік Қазақстан өңірін зерттеуде П.И. Лерх, Н.А. Северцев, В.В. Веселовский сияқты ғалымдардың еңбегі зор.

Түркістан археология әуесқойлары үйірмесінің ғылыми қызметінің айнасы – олардың «Хаттамалары» болды. 1896-1917 жылдар аралығында үйірменің 21 жинағы жарық көрді. Бұл жинақтарда тек отырыстардың барысы емес, өңір тарихына қатысты құнды мақалалар мен баяндамалар жарияланып тұрды.

Алғашқыда бұл хаттамалар Е.Т. Смирновтың редакциясымен «Средне-Азиатский вестник» журналында басылып шықты. Алайда 1897 жылы журнал жабылғаннан кейін, үйірменің вице-төрағасы Н.П. Остроумовтың ұсынысымен хаттамаларды жеке жинақ ретінде шығару қолға алынды. Жинақтың таралымы алғашқыда 150 дана болса, 1914 жылға қарай 275 данаға дейін жетті. Бұл сол кезеңдегі ғылыми басылымдар үшін айтарлықтай көрсеткіш еді.

Белгілі ғалым С.Ф. Ольденбург үйірменің бұл жұмысына ризашылық білдіріп: «Түркістан үйірмесі алдына қойған міндеттерін зор шеберлікпен орындауда», – деп баға берді. В.В. Бартольд 1900 жылы шыққан 5-ші жинаққа арнайы рецензия жазып, оның мазмұндық тереңдігін атап өтті. Ал барон В.Р. Розен үйірменің болашағы зор екенін және олардың хаттамалары Түркістанның көне тарихын тануда теңдессіз дереккөз екенін жазды.

1896-1916 жылдар аралығында үйірме жариялаған материалдардың жалпы көлемі 2200 баспа табақтан асты. Мұнда 170-тен астам тарихи кестелер, сызбалар мен карталар берілді. Бұл жұмыстардың сандық көрсеткішіне келсек, зерттеушілер арасында әртүрлі пікір бар:

- В. Миловановтың көрсеткіші бойынша: 1895-1915 жылдар аралығында 230 ғылыми мақала жарық көрген;
- Б.В. Луниннің есебі бойынша: I-XXI жинақтарда барлығы 279 мақала мен баяндама қамтылған.

Мұндай айырмашылық кейбір авторлардың бірнеше бөлімнен тұратын мақалаларын есептеу тәсіліне байланысты туындаған. Мәселен, В.А.

Каллаурдың «О Карахане и мазарах Аулиеата и Айша биби» атты еңбектері үйірме жұмысындағы ең құнды дүниелердің бірі саналды.

Сырдария облысы бойынша жүргізілген алғашқы зерттеулердің бірі — 1897 жылы В.А. Каллаур мен В.П. Панковтың баяндамалары. Олар Әулиеата (қазіргі Тараз) қаласындағы **Қарахан кесенесі мен оның маңындағы Айша биби** кесенесін сипаттаған.

Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесі - Орталық Азиядағы ең ірі құрылыстардың бірі. Оны зерттеуде Н.Г. Маллицкий, М.Е. Массон, Б.Н. Засыпкин секілді ғалымдардың үлесі зор.

Сыр бойындағы көне қалалар. Сырдарияның төменгі ағысындағы қалалар - қазақ хандығының саяси орталықтары болған.

Сығанақ қалашығы. Көне Сығанақ қаласының орнында күйдірілген қыштан салынған екі ірі кесене зерттелген. В.А. Каллаурдың мәліметінше, бұл жерде Сұнақ ата жерленген болуы мүмкін.

Сырлытам кесенесі. Қызылорда қаласынан 70 км жерде орналасқан. М.Е. Массон бұл кесененің XII-XIII ғасырлардағы Қараханидтер дәуіріне жататынын айтқан. Кесене порталы терракоталық плиткалармен безендірілген. Мұндағы жазулардың бірінде «698 жыл» (хижра бойынша) деген дерек кездеседі, бұл біздің заманымыздың 1298-1299 жылдарына сәйкес келеді.

Қазалы уезіндегі зерттеулер және Жанкент қалашығы. Қазалы уезі қазіргі Қызылорда облысының Арал, Қазалы және Қармақшы аудандарының аумағын қамтыған. Бұл аймақтағы ең маңызды нысандардың бірі - Жанкент (Янгикент) қалашығы. Зерттеушілер: И.И. Гейер, П. Спиридонов, И.В. Аничков және П.И. Лерх.

П.И. Лерх жүргізген қазба жұмыстары кезінде көк түсті шыңылтыр плиткалар, керамикалық ыдыстар, күйдірілген кірпіштен қаланған қабырғалар мен бағаналар табылды. Ең маңызды дерек - Алтын Орда кезеңіне жататын мыс және күміс теңгелер. Бұл теңгелердің кейбірі VIII хижра жылы (XV ғ.) Сарай қаласында соғылған.

Жанқала бекінісі: П. Спиридонов Жанкенттен 5 верст жерде орналасқан Жанқала (Хиуа бекінісі) туралы да мәлімет береді. Оның айтуынша, Жанқала Жанкентті қорғау үшін салынған әскери горнизон қызметін атқарған.

Жетіасар мәдениеті және А.И. Симоновтың зерттеулері. 1900 жылы үйірме мүшесі А.И. Симонов Сырдарияның төменгі ағысындағы «Жеті асар» тобына жататын қалашықтарды зерттеді. Қалашықтар бір-бірінен 5 верст қашықтықта орналасқан. Олардың аумағы 50-60 сажень, биіктігі 15 аршынға жуық. Қалалар екі деңгейлі болып келеді және кесектен соғылған дуалдармен қоршалған. Маңызды нысандар: «Жеті асардан» бөлек, оның солтүстігінде Алтын асар, Қуаңдария бойында Үңгірлі асар сияқты ескерткіштер анықталды. Сондай-ақ, Е.Т. Смирнов бұл аймақта Ырысқұл-асар, Бидайық-асар сияқты көптеген нысандардың бар екенін атап өткен.

Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің Қазақстандағы қызметін қорытындылай келе, бұл ұйымның отандық тарих пен археология ғылымының қалыптасу жолындағы рөлі өлшеусіз екенін көреміз. Үйірме XIX ғасырдың соңында Оңтүстік Қазақстанның тарихи жәдігерлерінің жүйесіз қазылып, тоналуына тосқауыл қою мақсатында құрылып, аймақтың мәдени мұрасын қорғаудың алғашқы институционалдық негізін қалады.

Үйірменің басты жетістігі — өлкетанушылар мен әуесқой зерттеушілердің басын қосып, олардың жұмысын ғылыми арнаға бағыттауында. Академик В.В. Бартольд сияқты әлемдік деңгейдегі ғалымдармен орнатылған тығыз байланыс үйірме мүшелерінің ізденістерін тек жергілікті деңгейде қалдырмай, халықаралық ғылыми айналымға қосуға мүмкіндік берді. Үйірменің 21 жинақ болып жарық көрген «Хаттамалары» бүгінгі күнге дейін Орта Азия мен Қазақстанның ортағасырлық тарихын зерттеушілер үшін теңдессіз дереккөз болып қала бермек.

Үйірме мүшелері жүргізген зерттеулердің ауқымы өте кең болды:

- Қарахан, Айша бибі, Қожа Ахмет Ясауи және Сырлытам кесенелері алғаш рет ғылыми сипатталып, олардың тарихи құндылығы мен архитектуралық ерекшеліктері айқындалды;
- В.А. Каллаур мен В.В. Бартольдтың еңбектерінің арқасында жазба деректердегі көне қалалардың (Сығанақ, Жанкент, Отырар және т.б.) орны нақты археологиялық нысандармен сәйкестендірілді;
- Үйірме әзірлеген далалық зерттеу нұсқаулықтары мен ескерткіштерді есепке алу шаралары кейінгі мемлекеттік қорғау жүйесінің бастамасы болды.

Түйіндей айтқанда, Түркістан үйірмесінің қызметі қазақ жеріндегі кәсіби археологияның іргетасын қалап кетті. Олар жинақтаған 2200 баспа табақтан астам материалдар, карталар мен сызбалар Оңтүстік Қазақстанның ежелгі және ортағасырлық өркениетін тануға жол ашты.

Үйірме мүшелерінің ерікті түрде атқарған бұл жұмыстары бүгінгі таңда еліміздің ұлттық мақтанышына айналған ЮНЕСКО тізіміндегі нысандарды (мысалы, Қожа Ахмет Ясауи кесенесі) сақтау мен зерттеудің алғашқы баспалдағы болғаны анық. Олардың ғылыми мұрасы - өткен тарихымызды зерделеудегі баға жетпес рухани қазына.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сочинения. Т. I. М., 1963.
2. Бахтыбаев М. Археология әуесқойлары түркістан үйірмесінің әулиеата уезінде атқарған зерттеулері. // Journal of history. №2 (97). 2020.
3. Лунин Б.В. Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане. Туркестанский кружок любителей археологии (1895-1917 гг.). Ташкент. 1958.

БІРҚАЗАН АУЫЛЫНЫҢ ТАРИХЫ: АҢЫЗДАР МЕН ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫ

Тұрынова Әсел Қазыбекқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
ИСТ-23-1 оқу тобыстуденті,
Тайман СағатТамшыбайұлы
ғылыми жетекшісі, т.ғ.к.,
«Тарих және археология» БББ

Аңдатпа. Бұл мақалада Бірқазан ауылының тарихи қалыптасу үдерісі аңыздық деректер мен жер-су атауларына сәйкес кешенді түрде қарастырылады. Зерттеудің басты нысаны – ауыл маңында сақталған топонимдер мен олардың шығу тегіне қатысты халықтық аңыз-әңгімелердің маңызы. Мақалада өңірдің табиғи-географиялық жағдайы, су жүйесінің дамуы және халықтың қоныстану үдерісінің барысы жер-су атаулары арқылы талданады. Тарихи жазба деректер мен халық жадында сақталған аңыз-әңгімелер өзара салыстырылып, Бірқазан ауылының тарихы мен атаулы нысандарына қатысты гидронимдер мен ойконимдердің семантикалық мазмұны айқындалады. Мақаланың ғылыми жаңалығы – Бірқазан ауылының табиғи нысандарына тиесілі атауларды аңыздық деректермен байланыстырып, олардың ауыл тарихын реконструкциялаудағы маңызын негіздеуінде. Зерттеу нәтижелері ауызша тарих, өлкетану және топонимика салалары үшін құнды дереккөз бола алады.

Кілт сөздер: Бірқазан ауылы, станция, теміржол, Перовск, Сырдария, аңыз

Аннотация. В данной статье комплексно рассматривается процесс исторического формирования и особенности села Бирказан на основе легендарных данных и топонимов. Основным объектом исследования являются топонимы, сохранившиеся в окрестностях села, и значение народных легенд и преданий, связанных с их происхождением. В статье анализируются природно-географические условия региона, развитие водной системы и процесс заселения территории через изучение местных топонимов. Исторические письменные источники сопоставлялись с легендами, сохранившимися в народной памяти, что позволило выявить семантическое содержание гидронимов и ойконимов, связанных с историей села Бирказан и его названных объектов. Научная новизна статьи заключается в соотнесении названий природных объектов с легендарными данными и обосновании их значимости для реконструкции истории села. Результаты исследования могут служить ценным источником для устной истории, краеведения и топонимики.

Ключевые слова: село Бирказан, станция, железная дорога, Перовск, Сырдария, легенда

Abstract: This article provides a comprehensive study of the historical formation process and specific features of Birqazan village based on legendary accounts and toponyms. The main focus of the research is on the toponyms preserved around the village and the significance of folk legends and narratives regarding their origins. The study examines the region’s physical-geographical conditions, the development of the water system, and the patterns of human settlement through an analysis of local toponyms. Written historical sources and oral legends preserved in collective memory are compared, revealing the semantic content of hydronyms and oikonyms related to the history of Birqazan village and its named features. The scientific novelty of the article lies in linking the names of natural features in Birqazan to legendary accounts and substantiating their importance for reconstructing the village’s history. The results of this study can serve as a valuable source for the fields of oral history, local studies, and toponymy.

Keywords: Birqazan village, station, railway, Perovsk, Syr Darya, legend

Сыр өңірінің тарихи сабақтастық пен кеңістіктік мән маңызын жоғалтпаған айрықша нысандарының бірі – Бірқазан ауылыәкімшілік тұрғыдан Қызылорда қаласының оңтүстік-шығысында, Белкөл кентіне қарасты орналасқан. Ауыл 1997 жылдан бастап Белкөл кентіне қарайды.Аумағы921 гектарды қамтиды,шамамен 24 шақырым қашықтықта жатыр. 1942 жылы жүргізілген ұсақ колхоздарды ірілендіру саясатының нәтижесінде «Бірқазан» станциясы колхоз орталығы ретінде белгіленді.[12,9 б]Ауыл негізінен Сырдария ауданына қарасты, Қызылорда қаласы мен Сұлутөбе станциясы торабы өзара түйісетін аралықтағы, атаулары сәйкес5-классты темір жол станциясына ие. Бірқазан ауылынан 2 шақырым жерде ұзындығы 2 212 км-ді құрайтын Сырдария өзені толассыз ағып жатыр. Бұдан бөлек ауыл төңірегінде Шеген көлі, Барлыкөл және Көксу каналы шоғырланған. Айта кетерлік маңызды аспект, ауыл үстіненҚазақстанда салынған алғашқы темір жол желісі «Орынбор-Ташкент» өтеді.1970 жылғы халық саны бойынша демографиялық деректерде Бірқазан ауылында 400 адам тұратындығы мәлімделген.[1,17 б]2018 жылыБірқазан ауылында статистикалық мәліметтерге сәйкес, 292 тұрғын тіркелген. Ал қазіргі уақытта соңғы демографиялық дереккөздер қолжетімдіемес.

Бірқазан ауылы тарихитүп-тамырын терең бойлатып, Сырдың бас шаһары атанған киелі мекен. Ғасырлар бойы әр сайы мен тауы тарихтан сыр шертетін ұлан-ғайыр аумақты жат жұртқа қолды етпеген батыр бабалардың өшпес өсиеті мен құндылықтарының бастауы саналатын салт-дәстүрлердің, әдет-ғұрыптардың маңызын жоғалтпай, ерекшеліктерін сақтай отыра, бүгіндеұлт перзенттеріне жетуі ауыл тарихында, оның ішінде Бірқазан ауылындағыұлттық генетикалық кодтың рөлін бағалауға мүмкіндік береді.

XX ғасырдың 30-50 жылдары Қазақстан жерінде әкімшілік-аумақтық басқарудың жаңа жүйесіесебінен аумақтарды тұтастай қайта ұйымдастыру саясатықарқынды түрде жүзеге асырылды.Сол кезеңді қамтыған басқару реформаларының барысындажаңа аудандардың белең алуы, олардың орталықтарының жаңа атауға ие бола отырып, қайта құрылуы және ауылдық кеңестерді ірілендірудің іргелі өзгерістері өңірлердің әлеуметтік-экономикалық әлеуетін жедел арттыруға бағытталды. Бұл қайта құруларжоспарлы экономиканың мақсат мүдделеріне сәйкесшаруашылық салаларының түгелін дерлік қамтып, атап айтқанда ауыл шаруашылығының өндірісін орталықтандырылған басқару тетігі жүйесімен оңтайландыру қажеттілігінен туындады. Аталған реформалар баршаға ортақжетілдірілген жүйе ретінде, ең алдымен еңбек ресурстарын ұтымды ұйымдастыружәне ауылдық аймақтардаөндірістікбасқарудың тиімді тетіктерін үйлестірумен айқындалды.Қазақстанның оңтүстік өңірлері осы тарихи өзгерістерді тікелей бастан өткеріп, әкімшілік-аумақтық тұрғыда жаңартуларға бейімделген жалпыға ортақ сипат алды. Әсіресе Сыр бойындағы елді-мекендергеәкімшілікқайта құрылымдау ықпалыменбірнеше рет қайта түзетулер тән болды. Мұндай реформалар мен үздіксіз үрдістердің елдің ішкі өміріне тереңдей енуі жекелеген ауылдардың тарихи дамуында айқын көрініс тапты. Олардың қатарында Бірқазан ауылы да бар.

Бірқазан ауылыныңшығутарихы тек бір ғана нысанның жергілікті мағлұматтарын жариялаудан тұрмай, сонымен қатар Сырдария ауданының тарихи-мәдени кеңістігін жан-жақты қарастыра білудің маңызды алғышарты.Сырдария ауданы1938 жылы 15 қаңтарда құрылған әкімшілік бірлестік.Ауданның орталығы бастапқы кезеңде әкімшілік басқаруға қарасты «Интернационал» колхозындабекітілген.[3,42 б]Ауданның құрамдас бөлігіне енгізілген Бірқазан ауылдық кеңесі, өңірдің ауыл шаруашылық саласын жетекші салаға айналдыруда маңызды рөл атқарған,басқару ісінде ауданның саяси және кәсіби кеңістігін кеңейткен аудандық бірлік..

КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1938 жылғы 25 шілдедегі Жарлығы негізінде Сырдария ауданының орталығы шілде айының соңынан бастап Сұлутөбе темір жол станциясына көшірілді. Аталған шешімнің қабылдануы аудан құрамындағы бірқатар елді мекендердің саяси-әкімшілік басқару жүйесіне ықпал етуінен көрініс тапты. Аудан құрамының алғашқы ұйымдасу кезеңіндеБірқазан, Айдарлы, Жетікөл, Жүзкөл, Интернационал, Киров, Қатыкөл, Қосшыңырау, Талсуат, Сталин, Октябрь, 1-май, Құмсуат, Қызылжарма, Тартоғай, Сұлутөбе ауылдық кеңестері қызмет атқарды. Республика көлемінде орасан зор аумақты саяси тұрғыда ұйымдастырудың тағы бір көрінісі саналатын ауылдық кеңестерді ірілендіру саясаты1950-жылдардың орта шенінде Сырдария ауданында тікелейқамтыды. Аумақта жүргізілген осы үдерістен кейін 1954 жылдың 22 шілдесінде№272 шешімімен Қызылорда облыстық еңбекшілер депутаттары кеңесінің атқару

комитеті Бірқазан ауылдық кеңесінің әкімшілік аумағынСұлутөбе ауылдық бірлестігіне қосуды бұйырады.[3, 42 б]

Тарихы сонау үш ғасырға жуық уақытты қамтитын Ата қоныс, Сыр өңірінің құт біткен қасиетті мекені – Бірқазан ауылы кемел тарихи оқиғалардың тоғысында туған тарихи жер. Жергілікті ауызша тарихқа сүйене отырып, осында табан тіреген аралас-құралас болып өсіп-өнген ата-бабаларымыз бен көнекөз қарияларымыздың тәптіштеш жазып қалдырған естелік әңгімелерінен, өсиет аңыздарынан ауыл тарихының өткен бейнесінбүгінімен ұштастыра, оның негізгі қырларын айқын пайымдауға мүмкіндік туады. Көне деректерге сүйенсек, Бірқазан ауылы Ұлы Жібек жолыныңоңтүстіктегі сауда тармақтарының біріне бойлай орналасқан ірі аялдама ретінде келтіріледі. Аңыз-әңгімелерге сүйенсек, сансыз көп керуендер осы маңда жол қысқартып, аттарынкезек-кезек ауыстыра байлап, тыныстап аялдаған көрінеді. Үлкен пошта бекетінің негізі дәл осы Бірқазан аумағында қаланғаны жайлы мәліметтер де ауылдың байланыстық қызметінің белгілі бір деңгейде қызмет атқарғандығын дәлелдейді. Ауылға қатысты дереккөздердің басым бөлігі орыс саяхатшылары мен зерттеушілерінің қолжазбаларында, арнайы географиялық карталарында, күнделіктерінің алғашқы тарауларында «Бірқазан» атауымен белгіленгендігі расталады. Бірқазан атауымен көрсетілген аумақтың сызбасымен алғаш рет Ұлы Жібек жолы бағытының стратегиялық мәнін аша білген Ресей саяхатшылары ауылдыңқалыптасу тарихын жете түсінуде мол мұрағаттар келтіретін бірден-бір дереккөзі саналады.[1, 5 б]

Бірқазан ауылының тумасы әжем Кәрібаева Аманкүлдің айтуынша,«шамамен 150 мың жыл кейінге көз тастасақ, Тана мен Байбақты руының беделді азаматтары болған бауырлас екі жігіттің, ел ішінде орын алған сол заманға тән ауыртпашылықтардың біріненсоң, Бөкей Ордасын тастап, ұзақ жүре отыра Сырдария бойына жеткендігі туралы айтылады. Бойларына біткен батырлық пен батылдықтарының арқасында әлгі жігіттер қазіргі Бірқазан төңірегіне қоныс теуіп, тарыдай шашылған халықтың басын біріктіріп, ежелден бірлігі жарасқан далалықтардың елдігін құра білген деген болжам бар.Бүгінде Сыр бойылық таналар мен байбақтылар өзара жақын туыстық қарым-қатынастарда құрмет пен сыйластық танытады»деп атап көрсетті (К.Аманкүл, ауызша сұхбат, 2025 жыл. 8 желтоқсан).

Келесі бір дерек, Сыр бойына Таналар мен Байбақтылардың қоныс аударуын нақтылай түсетін, халық жадында сақталған ауызша деректердің желісі. «Бабаларымыз орыстардың ықпалында болған қиын қыстау замандарда, өздеріне күн бермеген соң әуелі бас сауғалап Ақтөбежақтанпана сұрайды. Ондағы жергілікті билеушілермен ымыраға келе алмай Арал және Қазалы өңірлеріне ат басын бұрады. Мұнда ағайындардан қолдау тауып, зор сый-құрметке бөленеді. Арада уақыт өте ағайындар оларды Жалағаш өңіріндегі өздеріндей кең құшақ табын мен керейіт бауырларға аттануға жөн сілтейді. Алайда, қоныстанудың ыңғайлы реті келмей,ендігі жаппастың

билері тізе қосқан Тереңөзек пен Сұлутөбенің аралығына жетіп, ондағы халықпен тіл табысыпты-мыс. Осылайша бүгінгі Бірқазан кешегі жаппастардың бабаларымызға тарту еткен асыл мұрасы. «Бүксікбай суаты» деп аталған жер әлі күнге дейін маңызын жоғалтпаған, шөбі шүйгін таналардың жаз жайлауы болған. Уақыт тұрғысынан алып қарасақ, бұл оқиға Перовск қамалының негізі қаланғанға дейін, яғни 1800 жылдардың бас кезеңіне сәйкес келеді» деп еске алады (Б.Қалиық, Бірқазан ауылының ақсақалы, ауызша сұхбат, 2025 ж. 10қараша).

1787 жылдың тамыз айында Кіші жүздің біршама ру старшындары Ресей үкіметіне қарсы келмей, шығарған шешімдеріне адал болуға ант береді. Жалпы алғанда 39 200 түтіннің атынан ант келіп түскендігі жарияланды. Бірқазан ауылының тана руынан Елшібек, Сұлтанәлі, Рахмет молдалар және Байдау би бастаған 4300 түтіннің қолы қойылғандығы туралы деректер бар. Ал, Байбақты руынан Мойнақ есімді тұлғаның бастауымен 1000 түтіннің қолы қойылғандығы мәлімделді.[1, 20 б]

Бірқазан ауылы атауының шығу тарихына қатыстыжергілікті ауызша аңыз-әңгімелер мен лингвистикалық мәліметтерден, бұл атаудың жәй кездейсоқ емес, өңірдің нақты табиғи-географиялық ерекшеліктеріне байланысты қалыптасқанын аңғаруға болады. Бірқазан ауылы атауыныңпайда болуынәртүрлітарихи болжамдарды ескере отырып, топонимиялық негізде айқындауға болады. XX ғасырдың басында Перовск қаласының тарихында елеулі оқиға орын алды. Атап айтқанда, 1903-1905 жылдар аралығында Орынбор-Ташкент темір жолының салынуы еді.[5,41 б]. Темір жол торабының салынуыбарысында Бірқазан станциясының қазіргі орны айқындала бастады. «Сол кезеңде бұл стансаның жобасы аяқталған шағына жеткен болатын. Аумақты айнала қоршаған айдыны шалқыған көлдер мен сол су айдынынан ұшып қонатын қаз-үйрек сынды құстарының көптігі көз тартатын. Бірде темір жол құрылысының жұмысымен келген орыс шенеуніктерінің бірі айналасына мұқият зер салып, өңірдің ерекше көркемдігіне таңданыс білдіреді. Кенет көл үстінде қалықтап қанат жайған, айрықша ірілігіментәнті еткен құсты байқайды. Орыс шенеунігі бұрын-соңды мұндай құстың бар екендігін білмей, оның атауын сұрағанда біз үшін жаңа тарих жазылып қойғандай болды. Жергілікті халықтан «бірқазан» деп жауап алған шенеунікстанса атауының да «Бірқазан» деп белгіленуіне шешім қабылдаған екен» деп атап көрсетті (К.Аманкүл, жеке әңгіме, 2025 жыл. 8 желтоқсан).Сол себепті өңірдегі көлдердің көп болуы әрі бірқазан құсының мұнда кең таралғандығына сәйкес ежелгі ата бабаларымыздың бұл жерді «Бірқазан» деп атауы қисынды түрде үйлеседі.

Бірқазан ауылы атауына қатысты халық арасында діни-аңыздық мазмұндағы деректерде кездеседі. Исламдық халық аңыздарының бірінде, Мұхаммед пайғамбардың Медина қаласына қоныс аударуынан кейін, осында алғашқы мешіт құрылысын жүргізуде су тапшылығының туындауынан жағдайдың күрт шиеленісуі баяндалады. Осы сәтте бірқазан

құсыныңкөлдерден толассыз аузына су толтырып, құрылысқа құйып жатқанын байқаған пайғамбар бұл құсқа риза болып,адамдар қоныстанған жерлердегі жақын көлдерге ұя салып, көбейе беруін тілеп бата бергендігі жөніндежеткізіледі. Аңыз бойынша, бірқазан құсы мекен ететін қонысежелден қауіптен қорғалған, ерекшеорын ретінде бағаланады.[1, 102 б]

Бірқазан атауына қатысты кең тараған деректердің басым көпшілігі оны XX ғасырдың басында салынған ірі құрылыс нысандарының бірі Орынбор-Ташкент қатынас жолымен қатар қарастырады. Алайда, бұл пайым теміржол инфрақұрылымы аясында ғана түсіндірілмейді. Дереккөздер Бірқазан атауының тарихи айналымда темір жол құрылысы салынғанға дейін-ақ қолданыстаболғанын айғақтайды. Қазақ даласын отарлау үдерісі барысында Ресей империясы экспансиясы өңірдің әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени әлеуетінің дамуын тежеді. Ауылболмысына елеулі зиян келтірілгеніне қарамастан, бұл аймақ 1906-1907 жылдардың аралығында Орынбор-Ташкент бағыты бойындағы ірі пошта пункттерінің бірі ретінде қызметін атқарды. Қарастырылып отырған тарихи жағдай Бірқазан атауының теміржол стансасына ғана қатысты емес, ертеректен елді мекенге тән көне ұғым екендігін айқындайды. Орыс және ағылшын саяхатшыларының Сыр бойына жүргізген зерттеу экспедицияларының барысында Бірқазан атауының Перовск форты тұрғызылғанға дейін белгілі болғаны, бұл атаудың топонимдердің көне түріне жататындығын аңғартады. Мұны орыс зерттеушілері мен әскерилерінің жазып қалдырған күнделіктері, Санкт-Петербургке жолданған қатынас хаттары сондай-ақ,керуен жолдарына басылған мөр таңбажолдамаларының үлгілері дәлелдейді. Аталған жайттарды саралай келе, Бірқазан атауының шығу тарихын бірнеше ғасыр бұрынғы кезеңдерден іздеу қажеттілігі туындайды.

Бұл тұжырымды нақтылай түсетін жазба деректердің маңызды үлгілерінің бірі – орыс зеттеушісі П.И.Пашиноның 1868 жылы Санкт-Петербург қаласында жарық көрген «Туркестанский край в 1866 году. Путевые заметки»атты еңбегі. Аталған еңбекте автор орыс офицері шенінде Орынбордан Ташкентке бет алған іс сапары барысында Бірқазанға («Пырказан», «Бер-казань»деп көрсетілген) аялдағанын баяндайды. Жазбада автор Бірқазанды станция ретінде сипаттайды. Бірқазан станциясына жергілікті қазақ өкілінен шыққан, иррегулярлы кавалерия прапорщигінің басшылық етуі, станцияның стратегиялық маңызын арттыруда жергілікті кадрлардың көптеп тартылғанын аңғартады. Аталған деректен, Бірқазан станциясының тек пошта аялдамасы емес,сонымен қатар Перовск фортынан кейінгі әскери-әкімшілік нүкте ретінде жоғары бағаланғанын көрсетеді.Автор мұнда пошта бекетінің қызметінен бөлек, жолаушыларға арналған түнеу орындарының болғанын, ат ауыстыру жүйесінің жұмысын және ресейлік шенеуніктерді қауіпсіз аймаққа қатаң бақылауда шығарып салу сияқты функциялардың атқарылғандығын ерекше атап өтеді. Станция бастығының прапорщик шенінқазақтың атқаруы да жергілікті элитаның Ресей

империясымен тығызбайланыс орнатқанынәрі Бірқазан бекетініңөңірлік маңызыныңартқанынбілдіреді.[6, 50 б].

XIX ғасырдың II жартысындағы ресми әскери-әкімшілік сипаттағы жарияланымдарда Бірқазан атауы дербес географиялық орын әрі коммуникация жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде аталады. Осы бағыттағынегізгі мәліметтер,Ресей Бас Штабының капитаны Л.Ф.Костенконың«Средняя Азия. Водворение в ней русской гражданственности» аттыкітабында, дәлірек айтқанда «Несколько дорожников по Средней Азии» аталатын тарауының«Почтовые маршруты»мазмұндық бөлімінде Ташкент пен Орск арасындағы жалпы ұзындығы 1948 шақырымды құрайтын пошта стансаларының толыққанды тізімі жан-жақты қарастырылады.Аталған еңбекте автор,тізімнің Тартоғай мен Перовск форты аралығына сәйкес бөлігінде Бірқазан атауының нақты станция ретінде тіркелгендігін көрсетеді. Деректік материалда, пошта станцияларының тізбектелген бағыттары мен орналасу арақашықтығы төмендегідей реттілікпен көрсетіледі : Тартоғай – 22 шақырым, Сарышығанақ –17 шақырым, Жартықұм –18,5 шақырым, Бірқазан –16,5 шақырым, Бөрібай –12,5 шақырым, Перовск форты –23,5 шақырым.[10, 319 б]Пошта учаскесінің жалпыарақашықтығы 110 шақырымды қамтиды. Келтірілген деректер Бірқазанның XIX ғасырда Орынбор және Ташкент аралығында стратегиялық маңызы зор пошта бекеттерінің бірі болғандығын ескеріп, нысанның аймақтық коммуникация жүйесіндегі маңызын айрықша атап көрсетеді.

Бірқазан ауылы XIX ғасырдың ортасында ірі әскери қақтығыстардыңнегізгі ошағына айналды. Сырдариянының төменгі ағысында орын алған мұндай әскери саяси текетірестердің қанды қырғынға ұласуын Бірқазан ауылының тарихына қатысты бірқатар тарихи құжаттар куәлейді.Толығырақ қарастырсақ, Ақмешіт бекінісін қайтарып алуды мақсат еткен Қоқан хандығы әскерилерінің үздіксіз шабуылдары нәтижесінде ауыл маңы қарулы шайқастар жүргізілгенкеңістікке айналған. Мұрат Әбдіровтың 2000 жылы басылып шыққан атаулы «Завоевание Казахстана царской Россией» еңбегінде,автор Ташкент горнизонына жетекшілік еткен комендант Сабдан-қожа бастаған 7 мың қоқан әскерінің 1853 жылы тамыз айында Ақмешітке бет алғанын баяндайды. Бірқазан ауылына қарасты Құмсуат өткелінде қоқандық сарбаздарды Орал казак әскерінің старшыны Бородин қолбасшылық етуімен 225 казактан құралған шағын жасақ пен батыр Бұхарбайдың біріккен күші қарсы алған. Күні бойы жалғасқан шайқас ақырында қоқандықтардың кері шегінуіне алып келген. Осы оқиғалардан кейін, сол жылдың желтоқсан айында Қоқан хандығы Ақмешіт бекінісін басып алудың әскери сипаттағы жаңа қимылдарын жүзеге асыру арқылы қайта тойтарыс беретіндіктерін жариялайды. Аталған еңбекте, ұрыста бой көрсеткен қоқандықтардың саны 12 мың адамға жетіп, олардың 17 зеңбірекпен қаруланғандығы анықталады. Бекіністі үш күнге жуық қоршауда

ұстаса да, Шкупа майор ұйымдастыруымен 550 адамнан тұратын біріккен отряд төрт ядролы зеңбірек пен екі әуе ракеталық қондырғысын ұрыс алаңына енгізу арқылы төртінші күні қоқан әскерін жеңіліске ұшыратты.[1, 15 б]

1917 жылы наурызда Перовск қаласында жұмысшы және солдат депутаттарының кеңесі ұйымдастырылып, уезд аумағында басқару жүйесі кеңестік үлгіге сәйкес түбегейлі өзгеріске ұшырады.1917 жылдың 31 тамызында Ташкент қаласында ұйымдастырылған Сырдария облыстық кеңесі мәжілісінде Перовск өңірінен арнайы өкілдер белсенді қатысып, онда ұйымдардан делегаттар сайлау мәселесі тақырыбы көтерілді. Аталған саяси үдерістер, Перовск уезі аумағындағы ауылдық елді мекендерге, нақтырақ айтсақ Бірқазан ауылының қоғамдық-саяси өміріне тікелей ықпал етті. Осы жылдың қараша айында Кеңестер құрылтайын рәсімдеу мақсатында Перовск уезінде сайлау науқаны жүргізілетін учаскелер белгіленді. Осы сайлау жүйесінің барысында Бірқазан ауылы Перовск қалалық сайлау округіне қарасты уездік басқару құрылымының бір тармағы есебінде қаралды.[2, 198 б] Бұл дерек XX ғасырдың басында Бірқазанның өңірлік саяси процестерден тыс қалмаған, өзіндік әкімшілік-аумақтық құрылымға ие елді мекен болғанын айғақтайды.

Перовскіде Кеңес үкіметінің орнығу үдерісіне қатысты елеулі оқиғалардың бірі 1917 жылы Бірқазанда орын алғандығы тарихи деректерде көрсетіледі. Қарастырылып отырған кезеңде Перовск қаласында Сібір атқыштар полкінің запастағы үшінші бөлімшесіжұмыс жасап, онда үлкен көлемдегі қару-жарақ, оқ-дәрі және тағы да басқа әскери ресурстардың материалдық-техникалық қоры едәуір көлемде шоғырланды. Алайда, кеңес билігінің орнығуы аясында аталған әскери бөлім қару-жарағы толықтай тәркіленді. Бірнеше күннен соң, Ташкенттен жеткен ресми бұйрыққа сәйкес, Жетісу-Орынбор бағыты бойынша бет алған казактар эшелонын қарусыздандыру міндеті басты назарға алынды. Осы мақсатта тиісті шараларды жүзеге асыру үшінСовдеп өкілдері Бірқазан станциясына жөнелтілді. Бұл XX ғасырдың бас кезінде Бірқазанның аймақтық деңгейдегі инфрақұрылымдық әлеуетін бағалауға мүмкіндік беретін саяси көрсеткіштердің бірі болып табылады. Эшелон өкілдері бастапқыда қарусыздандыру талабына қарсы шығып, Перовск қаласын күйрету әрекеттеріне дейін баратынын ашық жариялады. Совдеп өкілдерінің қарсыласушы тараппен жүргізген келіссөздері барысындажағдайдың маңыздылығы ескеріліп, артиллериясы бар әскери отрядтың Перовскіден жол тартқандығы туралы мәлімделеді.Кейін сигнал бойынша паровоз эшелоннан ажыратыла Перовскіге қарай тікелей жөнелтіледі. Казактар қарсылық көрсетпей, қару-жарақтың барлық түрлерінен ерікті түрде бас тартады. Вагонга тиелген әскери қарулар еш қауіпсіз Перовск қаласына жеткізілген болатын. Онда арсенал 250-ден астам карабин, револьверлер жәнесуық қарулардыңмол қорымен қоса оқ-дәрілердің сирек кездесетін жинақтарымен

толықтырылды.[1, 47 б] Бұл оқиға Бірқазан станциясының 1917 жылғы революциялық қозғалыстар кезеңіндегі,кеңестік биліктің орнығуына ықпал еткен әскери-саяси торап ретіндегі рөлінайқындап, оның тарихи маңызын бүгінмен сабақтастырады.

1918-1921 жылдардағы Азамат соғысы мен 1930-1932 жылдары жүргізілген күштеп ұжымдастыру саясатымен ілесе өрбіген жаппай ашаршылық үдерісі,Қазақстан аймақтарындаәлеуметтік-экономикалық, демографиялық ауыр зардаптардың тереңдеуіне алып келді. Соған қарамастан, жекелеген өңірлердің бұл нәубеттісалыстырмалы түрде жеңілірек өткергенінауызша тарихи мәліметтерден аңғаруға болады. «Бірқазан ауылының тұрғындары аталған жылдары түгелімен аштыққа ұшырамаған. Бағымызға орай, бұған басты себеп елді мекеннің қарапайым халық күнкөрісіне қолайлы табиғи-географиялық жағдайда болғандығы еді. Арнасы балыққа бай көлдері жеткілікті болған, сонымен қатарқоян мен қырғауыл сынды аң-құс біткеннің барлығы осы Бірқазанның тоғайлы да қамысты алқаптарын бойлай мекендейтін.Бірқазанның станциялық бекетінде қара жұмыспен айналысушы орыс бауырларымызжергілікті қазақ тұрғындарынаңшылықпен айналысуға қажетті құрал-жабдықтармен қамтамасыз етіп, олардың аштық жылдарында тіршілік әлеуетін сақтап қалуынаықпал етті.» (К.Аманкүл, жеке әңгіме, 2025 ж. 8 желтоқсан).

XX ғасырдың алғашқы жартысында Сыр өңірінде білім беру ісікеңестік билік құрылымының енгізілуіне байланысты жаңа мазмұнда дамуға бет алды. Аталған үрдіс аясында, Бірқазан станциясында 1921-1922 жылдары қазақ мектептері жұмыс істей бастаған. Перовск атқару комитеті басшылығына 1921 жылдың 7 тамызында жолданған ресми хаттамасына сәйкес,уездкөлемі бойынша тіркелген 34 мектептіңсегізі орыс мектебінің үлесіне тиетіндігі атап өтіледі. Хаттамада Бірқазан станциясының бірінші болып аталуы өңірдегі оқу-ағарту ісінің жүйелі түрде дамығанын аңғартады. Орыс тілінде білім беретін мектептердің бірқатары Ново-Александровск, Сұлутөбе, Жөлек, Ново-Астрахань, Шиелі, Тереңөзек және Тартоғай елді мекендерінде шоғырланған.[1, 47 б]

1930-жылдардың орта кезеңінде Сырдария өңірінің ауылдық елді мекендерінде жергілікті шикізатқа негізделгенөндіріс орындары іске қосылып, бұл өз кезегінде шаруашылық салаларының экономикалық әлеуетін арттыруға елеулі үлес қосты. 1937 жылы Бірқазан ауылындамаңызды өндіріс нысандарының бірі кірпіш зауытыжұмыс істеді. Аталған зауыт, Қызылорда қаласындағы сәулетті ғимараттардың бой көтеруіне негіз қалап, басқа да жобалардың құрылысын қажетті материалдармен қамтамасыз етіп отырды. Зауыт басшысы Ақпанбетов Жанақайдың тұсында кәсіпорын Ұлы Отан соғысы жылдарында дақарқынды қызмет атқарып, құрылыс саласын тұрақты түрде ресурстармен қамтамасыз етіп отырған. Ұлы Отан соғысы кезеңінде Бірқазан ауылдық кеңесіне төрағалық еткен Қарынбаев Бекмырза ауылдың әлеуметтік өмірін соғыс жағдайына бейімдеуге айрықша үлес қосты. Оның

бақылауымен тыл жұмысының тәртібі жүйеленіп, еңбекке жарамды тұрғындар соғыс майданына азық-түлік, ет өнімдері мен күріш өндіретін колхоз-совхоз өндіріс орындарына тартылды. Соғыс жағдайының ауыртпалығына қарамастан, өзара ұйымдасқан көмектің жарқын үлгісін бірқазандықтар іргелес жатқан Мардан ауылы халқына азық-түліктің мол қорын жеткізу арқылы көрсетті. 1948жылы көктем айында кенеттен Сырдария өзені арнасының тасуынан «Бөрібай» ауылы маңында Қызылорданы су басу қаупі төнген болатын. Төтенше жағдайларды жариялаған үкімет Бірқазан ауылына барлық қорғаныскүштерін жұмылдыруды бұйырады. Нәтижесінде Қызылорда қаласы мен іргелес өңірлер апат зардабынан аман қалды.[1, 52 б]

Бірқазан ауылының тарих кеңістігіндегі мәдени дамуы мен табиғи-географиялық бейнесін айқындауда жер-су атаулары құнды ақпараттық дереккөз болып табылады.

Ресей армиясы бас штабының полковнигі Л.Ф.Костенконың XIX ғасырдың екінші жартысында жарық көрген «Туркестанский край. Опыт военно-статистического обозрения Туркестанского военного округа»атты еңбегінде Сырдария өзені алабындағы гидрографиялық нысандарға қатысты жан-жақты зерттеулер жүргізіледі. Автордың пайымдауынша, Перовск қаласынан 28 верст қашықтықта Сырдария өзенінен бастауын алатын Бер-Қазан(Бер-Казань) немесе Сағазы атауымен белгілі су арнасы тармақталып шығады. Аталған арнаның ені шамамен 20 саженьді құраса, тереңдігі 1,5 саженьге дейін жеткен. Бер-Қазан арнасының су тармағы үздіксіз ағыс жүйесін түзбей, әртүрлі алаптар мен көлдердің, ұсақ арналардың тізбесі арқылы жалғасып отырған. Бер-Қазань су арнасы өңірдің табиғи-ландшафттық ерекшеліктеріне тәуелді гидронимдік нысандардың бірі болғандықтан, басым бөлігіқамыс жайлаған батпақпен көмкерілді. Зерттеуші кейін арнаның дамуы Қара-Өзяк батпақты беткейінде аяқталғанын атап өтеді. Жалпы ұзындығы 50 верстті құраған Бер-Қазан су арнасы Сырдария өзенінің маусымдық су тасуы кезеңінде ғана алабын судың мол қорымен толықтырып отырған. 7, 252 б]

Орыс зерттеушісі Н.Маев Сырдария өзенінің Бірқазан саласын ерте кезеңдерде бірнеше шағын көлдердің біріккен жүйесі арқылы батыста Қараөзек саласына дейін жетіп қосылғанын географиялық еңбектерінде жазып қалдырған. Алайда, Бірқазан саласының жайпақ арнасы көлемін тек көктем мезгілінде Сырдария өзенінің тасуы барысында тұрақты сақтай алған. Тасқын нәтижесінде Бірқазан саласы арнасының шегінен шығып, «Бірқазан жайылымы»атты шұңқырлы ойыстар жүйесін түзе бастаған.[1, 10 б]

Бірқазан ауылында Сырдария өзенінің маңындағысуармалы егіншілікке қолайлыбірнеше су арналары мен қолдан қазылған канал жүйелерінің жақсы дамығанын дәлелдейтін құнды дереккөздердің бірі 1865 жылы Санкт-Петербургте басылып шыққан Л.Мейердің «Казахская степь Оренбургского ведомства»атты еңбегінде сипатталады. Қарастырылатын тақырып бойынша

автор, негізгі мәліметтерді XIX ғасырдың орта кезеңіндегі Бірқазан ауылының жоғары дамыған диханшылық кәсібінің Сыр өзенімен өзара байланысы аясында мазмұндайды. Л.Мейердің пайымдауына сәйкес, Перовск фортын бойлай орналасқан кейбір су жолдары мен каналдары, көл деңгейінде ерекше маңызға ие болған. Солардың қатарында ұзындығы 70 версті құраған (15 версті өңделген)Бері-Қазан арнасымен, Жаңа-арық,Бау-жиде сынды өзге де су арналары кездеседі. Бірқазан ауылында ұзындығы шамамен 20 версттен асатын Тас-арық, Қалта-арық, Қаралан және Ұзын-арық сияқты ірі су жүйелері егістікдаласын тұщы судың мол қорымен қамтамасыз етіп отырған.[8, 107 б]

XX ғасырдың басында ауыл төңірегіне жоспарланған ғылыми зерттеулердің барысында Сырдарияның ағынды салаларының бірі Бірқазанның болғанын растайтын материалдар жинақталған. 1922 жылы «Сибирская природа»журналының алғашқы санында жарияланған М.Д.Спиридоновтың мақаласы өңір аумағында жүргізілген 1913-1914 жылдардағы экспедицияларды қамтиды.Автор зерттеу жұмыстарын саралай келе, Сырдария өзені мен оған іргелас нысандардың физикалық-географиялықсипаттамасын толық жариялайды. Мақалада автор Сырдария өзенінің оң жағалауына арнайы тоқталып, бұл аумақтың Бер-Қазан аталатын су арнасымен тілімделгенін жеткізеді. Күрт таситын өзен құбылысының салдарынан арна ойыстар мен жайпақ аңғарлардан тұратын күрделі гидрологиялық бұзылыстарға жалғасқан. Аталған ғылыми ізденістер,өңірдегі жер-су атауларынтопонимиялықаспектіде талдау арқылы олардың табиғи факторлармен байланысын ашуға жағдай жасайды.[9, 34 б]

Картографиялық деректерге сәйкес, елдің оңтүстігінде Бірқазан атауымен белгілі көл орналасқан. XIX ғасырдағы тарихи құжаттардағы мәліметтердің бірқатары Бірқазан көлінің тек су жолы немесе жайылма нысан еместігін аңғартады. Атап айтқанда, көлдің әскери-стратегиялық маңызын ғылыми тұрғыда жүйелеп, өңірдегі қалыптасу барысына егжей-тегжейлі тоқталады. Негізгі дерекке тоқталмас бұрын, сол кезеңге тән әскери-саяси жағдайға қысқа шегініс жасаған жөн. 1853 жылға дейін Қоқан хандығының бақылауында болған Ақмешіт бекінісінің тарихы барлығына мәлім. Бекініс жүйесінің берік тұрғызылуына байланысты орыс әскерлерінің шабуылмен алу әрекеттері сәтсіз аяқталып отырды. Осыдан кейін генерал В.А.ПеровскийАқмешітті әскери күшпен тікелей алудың қиындығына көз жеткізіп, бекініс құрылымын жан-жақты зерттеу үшін құпия барлауаттандырады. 1852 жылы орыс прапорщигі Недорезов Ақмешіт қамалына жасырын еніп, оның топографиялық сипаттамасын жасап, генералға шұғыл жеткізеді. Барлау тапсырмасы барысында жүзеге асырылған Ақмешіт қамалының географиялық сипаттамасындааумақтың су нысандарымен қоршалған аралға ұқсас екендігі көрсетіледі. Атап айтқанда, бекініс Бабастың көлі, Биш-арна су жолдарымен тоғысып, Бірқазан көлі және

Сағазы арнасының Сырдарияға құяр сағасымен қоршалған кеңістікті қамтитынынбаяндайды.[1, 12 б]

Осы мазмұндағы деректердің жиынтығы Ақмешіт бекініс алу операциясына қатысқан татар тілмашы Искендір Батыршиннің жеке жазбаларында да көрініс табады. Батыршиннің күнделігінде 1853 жылғы тарихи оқиғалар реттілікпен берілген. Онда Бірқазан атауы 7-8 рет әртүрлі контексте кездеседі. Бұл Бірқазан атауының кездейсоқ емес, өңірде қолданылған тұрақты гидронимге негізделгенатау екенін аңғартады. Күнделікте автордың маусымның 23-і күні таңда жолға шыққаны, Қорқыт ата мазарына тоқтап түнегені баяндалады. Осында көзге түскен Жаман-Сыр өзенінің Қараөзекке су жолымен қосылатынын, өңірдің гидрографиялық жүйесін талдау барысында атап өтеді. Ақмешіттен төмен қарай Сырдың тармақталған арналарына қатысты Батыршин жазбаларында Жаңадария, Қуаңдария сияқты өзеннің сол жақ тармақтары нақты белгіленеді. Ал оң жақ тармағы ең алдымен Бірқазан көлінен бастау алып, осы тұстан бастап көл сулары қамысты алқаптарға жайылып таза су жолына айналған.[1, 13 б]

1904 жылы Бірқазан ауылында «Водоподъёмная башня»аталған су мұнарасы іске қосылған. Бұл ауыл маңы мен оның төңірегіндегі барлық нысандарды сумен қамтамасыз етіп отырған шаруашылық жүйесіндегі ең ірі құрылыстардың бірі болған.[1, 41 б]

Бірқазан атауының тарихында ауылдың ежелгі жолы «Қарақшы жолының" сақталғандығы ерекше атап өтіледі.Архивтік деректерге сүйенсек, аталған жол арқылы өткен қоқандық керуендерге жергілікті қарақшылар тонаушылық ұйымдастырған отырған. Бұл атаудың берілуінде ауылдың тарихи орналасуы мен транзиттік маңызының болғандығы көрінеді.[1, 43 б]

Бірқазан ауылының тарихи қалыптасуы мен жер-су атауларын зерттеудің деректік негізін XIX-XX ғасырларда басылып шыққан ресейлік зерттеушілер мен географтардың еңбектері, теориялық тұжырымдары мен статистикалық материалдары, сонымен қатар концептуальды қағидаларға сүйенген мерзімді басылымдардағы ғылыми еңбектер мен картографиялық мәліметтер құрайды. Ауыл тарихына байланысты деректерді талдауда абстракция әдісіне сүйене отырып, жазба деректерде нақты уақыты көсетілмеген, үзінді күйінде жеткен мәліметтер халық баяндауларымен мазмұны жалпыланып, соның негізінде тарихи үдерістерге ғылыми болжам жасауға мүмкіндік берді. Мақаланы жазу ғылыми тарихи және жүйелілік принциперіне негізделді. Тарихи-салыстырмалы әдісті қолдану нәтижесінде Бірқазан ауылына қатысты ауызша мәліметтер мен дереккөздер өзара салыстырылып, тарихи-мәдени маңызы сараланды. Методологиялық тұрғыда, тарихи реконструкция әдісі арқылы Бірқазан ауылының қалыптасу тарихының ерекшеліктері мен даму үдерісіне талдау жасалынып, өңір келбетін қайта жаңғыртуға жол ашылды.

Зерттеу нәтижесінде Бірқазан ауылының қалыптасу және тарихи даму үрдерістеріне қатысты бірнеше бағытта ғылыми тұжырымдар жасалды.

Аталған тақырыпқа байланысты белгілі зерттеушілер С.Жүсіп пен К.Байбосынның, ресейлік ғалымдарданП.П.Пашиноның, Л.Ф.Костенко мен Л.Л.Мейердің және М.Д.Спиридонов еңбектерінде ауылдың тарихи кезеңделуіне толық сипаттамаларжинақталып берілген. Авторлар Бірқазан ауылының тарихы, демографиялық құрылымы, шаруашылығы, табиғи-географиялық орналасуы және халықтардың тұрмыс-тіршілігі жөнінде жан-жақты көрсете алған. Екінші маңызды нәтиже – көне жер-су атауларының тарихи рөлін анықтау арқылы қайта жаңғыртудың маңыздылығын көрсету болды.

Қорыта келгенде, XIX ғасырдың алғашқы жартысы мен XX ғасырдың басында жүргізілген зерттеу жинақтарынан Бірқазан ауылы тарихы жөнінде көптеген еңбектер мен материалдар талданды. Аталған кезеңде,өлке тарихына тән ресми құжаттардың азшылығы мен үстірт қамтылуы салдарынан, зерттеуді қолда бар ауызша және жазбаша деректердің салыстырмалы құрылымы негізінде қайта жаңғыртуға мүмкіндіктуды. Тарихи жадының құнды тасымалдаушысы саналған халық аңыздарының мол қоры ауылдың жер-су атауларын, қонысы мен тұрмыстық мәдениетін жан-жақты қарастыруда терең тарихи маңызға ие болды. Осы арқылы Бірқазан ауылын өңірдің жергілікті нысандарының бірі ретінде қараудың жеткіліксіздігі ескеріліп, бұрын-соңды болмаған теңдесі жоқ тарихи аймақ ретіндегі рөліне көз жеткізуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Айдосов А. Х., Қалиев Ы., Кереев М. Қ. Қызылорда. – Қызылорда: Тұмар, 2005. – 296 б.
2. Байбосын Қ., Жүсіп С. Бірқазан. Туған ауыл тарихы. – Алматы, 2017. – 240 б.
3. Жүсіп С. Талсуат. – Алматы: Баспа, 2023. – 256 б.
4. Қызылорда облысының әкімшілік-аумақтық бөліну анықтамалығы. – Астана: Елорда, 2008. – 248 б.
5. Қызылорда облысының жер-су атаулары. – Қызылорда, 2011. – 192 б.
6. Мейер Л. Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства. – Санкт-Петербург, 1865. – 284 с.
7. Пашино П. И. Туркестанский край в 1866 году: путевые заметки. – Санкт-Петербург, 1868. – 182 с.
8. Сыр елі. Қызылорда облысы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005. – 500 б.
9. Спиридонов М. Д. Киргизские пустынные степи // Сибирская природа. – 1922. – № 1. – С. 34–47.
10. Костенко Л. Ф. Средняя Азия. Водворение в ней русской гражданственности. – Санкт-Петербург, 1870. – 359 с.

11. Костенко Л. Ф. Туркестанский край: опыт военно-статистического обозрения Туркестанского военного округа. Материалы для географии и статистики России. – Т. II. – Санкт-Петербург, 1880. – 272 с.

ҒТАМР 03.20

ШОҚАН УӘЛИХАНОВТЫҢ ОРТА АЗИЯДАҒЫ ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫ

Тураш Диана Жомартқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
ИСТ-22-1 оқу тобының студенті,
Қожақұлы Өтеубай
ғылыми жетекші, т.ғ.д., профессор
“Тарих және археология” ББББ

Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов (шын есімі Мұхаммед Қанафия; 1835 —1865) — қазақтың ұлы ғалымы, XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстанда туған демократтық, ағартушылық мәдениеттің тұңғыш өкілдерінің бірі, шығыстанушы, тарихшы, этнограф, географ, ағартушы. Орта Азия – әрқашан тарихи тұрғыда маңызды аймақ болған. Бұл аймақтың ішкі саяси және мәдени ахуалын зерттеу Шоқан Уәлихановтың өміріндегі маңызды бағыттардың бірі болды. Оның Орта Азияға жасаған сапарлары мен ғылыми жұмыстары бұл аймақтың тарихын, мәдениетін, этнографиясын түсінуге зор ықпал етті.

Шоқан Уәлихановтың Орта Азияға жасаған сапарларының бірі – оның Қашқарияға жасаған ғылыми экспедициясы. 1858 жылы Ресей империясының тапсырмасымен ол Қашқарияға аттанып, онда саяси жағдайды зерттеу мақсатында көптеген этнографиялық және тарихи мәліметтер жинады. Оның зерттеу жұмыстары Орта Азия халықтарының мәдениеті мен тұрмысын терең әрі жан-жақты зерттеуге мүмкіндік берді. Бұл сапар барысында Шоқанның халықтар арасындағы өзара байланыстар мен саяси-әлеуметтік құрылымдар туралы жазған еңбектері маңызды ғылыми құжаттар болып табылады.

Зерттеудің барысында Шоқан Уәлиханов Орта Азияның тек саяси жағдайларын ғана емес, сонымен қатар халықтардың тұрмысы мен әдет-ғұрыптарын, экономикасы мен сауда жүйесін де зерттеді. Оның жазбаларында Қашқарияның табиғаты, оның географиялық жағдайы, халықтардың шаруашылығы мен мәдениеті туралы көп мәліметтер бар. Сонымен қатар, Шоқан Орта Азиядағы саяси жүйелерді зерттей отырып, Ресейдің бұл аймаққа деген ықпалын, сонымен қатар Қытай мен Ресей арасындағы қарым-қатынастарды талдады.

Шоқанның еңбектері тек Қазақстан тарихына ғана емес, Орта Азияның тарихы мен мәдениетіне де қосылған қомақты үлес болып табылады. Оның жазбалары қазақ халқының тарихын тануда маңызды дерек көздері болып табылады, себебі Шоқан өз зерттеулерінде Орта Азия мен Қазақстан халықтарының тарихын байланыстырып, олардың арасындағы мәдени және саяси байланыстарды дәл көрсеткен. Ол Орта Азия халықтарының рухани және мәдени мұрасын зерттей отырып, олардың тарихи деректерін жинап, ұрпақтарға жеткізу үшін үлкен еңбек атқарды.

Материалдар мен әдістер: Зерттеу барысында тарихи дереккөздер, интернет-ресурстар, ғылыми еңбектер мен оқу құралдары пайдаланылды. Зерттеу материалдары ретінде **Шоқан Уәлихановтың жазбалары**, Орта Азия халықтарының тарихы мен мәдениеті туралы ғылыми жұмыс материалдары алынды. Сонымен қатар, **қазіргі заманғы ғалымдардың зерттеулері** мен **цифрлық дерекқорлар** зерттеу жұмысының негізі ретінде қарастырылды. Әдіснамалық тұрғыдан тарихи-аналитикалық, салыстырмалы мен сапалық зерттеу, деректанулық талдау әдістері қолданылды.

Талдау

XIX ғасырдағы Орта Азияны ғылыми тұрғыдан зерттеу ісінде Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың орны айрықша. Ол — тек қазақ халқының тұңғыш кәсіби ғалымы ғана емес, сонымен бірге Орта Азия кеңістігін еуропалық ғылымға ішкі табиғатымен, тарихи-мәдени заңдылықтарымен таныстырған бірегей зерттеуші. Шоқанның ғылыми мұрасы аймақты отарлық-әкімшілік көзқараспен сипаттаған үстірт еңбектерден түбегейлі ерекшеленіп, кешенді, салыстырмалы, дерекнамалық терең талдауға негізделді. С. Мұқанов Шоқанды «қазақ даласында жарқ етіп, бірақ терең із қалдырған метеор» деп бағалай отырып, оның қысқа ғұмырында атқарған ғылыми қызметінің ауқымын ерекше атап өтеді. Мұқанов еңбегінде Уәлихановтың Орта Азияға қатысты зерттеулері кездейсоқ бақылаулар емес, жүйелі ғылыми бағдарлама болғаны дәлелденеді.[1]

Кеңестік тарихнамада Шоқан көбіне ағартушы-демократ, этнограф ретінде сипатталса, қазіргі кезеңде оның мұрасын **өркениеттік, дерекнамалық және герменевтикалық** тұрғыдан қайта пайымдау қажеттігі туындап отыр. Бұл тұрғыда К.Ш. Диярова Шоқанды «аққан жұлдыз» деп атай отырып, оның қысқа ғұмырында қалыптастырған ғылыми ойлары уақытынан озық болғанын атап өтеді.

Шоқанның Орта Азиядағы зерттеулері бірнеше бағытты қамтыды:

1. тарихи-географиялық барлау;
2. этнографиялық және антропологиялық зерттеу;
3. ауызша тарихи деректерді жүйелеу;
4. саяси-әлеуметтік құрылымдарды талдау.

Бұл бағыттардың барлығы оның еңбектерінде бір-бірінен бөлінбей, кешенді түрде көрініс табады.[2]

Шоқан Уәлихановтың ғылыми қызметіндегі алғашқы ірі зерттеу жұмыстарының бірі – оның 1856–1857 жылдары Жетісу мен Ыстықкөл өңіріне, сондай-ақ Құлжа қаласына жасаған саяхаттары болды. Бұл экспедиция Ресей империясы тарапынан ұйымдастырылған әскери-ғылыми барлау экспедициясы еді. Оның негізгі мақсаты – Жетісу мен Қырғыз аймақтарының табиғи-географиялық жағдайын, халқының тұрмыс-тіршілігін, этнографиясын зерттеу және аймақтың стратегиялық маңызын анықтау болатын. 1856 жылы көктемде Уәлиханов полковник М. М. Хоментовский бастаған экспедиция құрамында Семейден жолға шығып, Аягөз арқылы Жетісуға, одан әрі Ыстықкөлге жетеді. Сапар барысында ол қырғыз халқының өмірін, әдет-ғұрпын, ауыз әдебиетін, соның ішінде атақты «Манас» эпосын алғаш жазып алып, ғылыми айналымға енгізді. [3]

Ыстықкөл мен Алатау өңірлерінің табиғи байлығын, географиялық ерекшеліктерін сипаттай отырып, Шоқан бұл сапарда картографиялық және топографиялық зерттеулер жүргізді. 1857 жылы ол Құлжа қаласына барып, жергілікті халықтың мәдениеті мен шаруашылығын зерттеді. Құлжа сапары барысында ол Қытаймен шектес аймақтардағы саяси жағдай мен халықтар арасындағы қатынастарға назар аударды.[4]

Шоқан Уәлихановтың – **1858–1859 жылдардағы Қашқария (Алтышаһар)** экспедициясы. Бұл сапар Ресей үшін ғана емес, Еуропа ғылымы үшін де үлкен жаңалық болды. Себебі XIX ғасырдың ортасына дейін Қашқария өңірі (қазіргі Шыңжаң өлкесі) шетел зерттеушілері үшін жабық аймақ саналатын.[4] 1858 жылы жазда Шоқан «Әлімбай» деген бүркеншік атпен сауда керуенінің құрамында құпия түрде сапарға аттанды. Ол Тянь-Шань тауларын асып өтіп, Қашқар қаласына жетті. Экспедиция шамамен **6 айға** созылды. Уәлиханов бұл сапарда Қашқарияның географиялық жағдайын, халықтарының этнографиясын, тілін, дінін, мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігін терең зерттеді. [6] Оның еңбектері кейіннен «Алтышаһардың немесе Қытай провинциясының Нан-Лу (Қашғар) сипаттамасы» деген атпен жарияланып, Еуропа шығыстану ғылымында зор жаңалық ретінде бағаланды.[5]

Қашғария экспедициясы және еуропалық ориенталистикамен салыстыруына келсек. 1858–1859 жылдардағы Қашғарияға жасалған сапар Шоқан Уәлихановтың ғылыми қызметіндегі шешуші кезең болды. Бұл экспедицияға дейін Қашғария жөніндегі еуропалық деректер Марко Поло, Иакинф Бичурин, Адольф Шлагинтвейт сияқты саяхатшылардың үстірт мәліметтерімен ғана шектелген еді. Ал Шоқан бұл аймақты **жергілікті әлеуметтік ортада өмір сүре отырып** зерттеді.

Шетелдік ориенталистердің еңбектерімен салыстырғанда, Шоқанның басты артықшылығы — тілдік және мәдени жақындығы. Ол түркі, парсы, араб тілдеріндегі деректерді тікелей пайдаланып, жергілікті халықтың дүниетанымын іштен түсінді. Неміс ориенталисі В.Радлов кейінірек Шоқан

еңбектерін «дала халықтарын зерттеудегі ең сенімді дереккөздердің бірі» деп бағалаған. Шоқан Қашғариядағы билік жүйесін, сауда қатынастарын, діни ахуалды сипаттай отырып, бұл аймақтың Қытай, Қоқан және Ресей арасындағы геосаяси маңызын алғаш ғылыми түрде негіздеді. Бұл тұрғыдан алғанда, оның еңбектері қазіргі геосаяси талдаудың алғашқы үлгілерінің бірі ретінде бағалануы мүмкін.

Көшпелі өркениет концепциясы және шетелдік тарихнамамен сабақтастық. Шоқан Уәлихановтың ең ірі ғылыми жаңалықтарының бірі — **таза көшпелі қоғам болмағаны** туралы тұжырым. Ол қазақ және қырғыз қоғамында мал шаруашылығымен қатар егіншілік, қала мәдениеті, қолөнер мен сауданың қатар дамығанын дәлелдеді. Бұл идея кейіннен А.Тойнби, Ф.Бродель еңбектерінде өркениеттердің көптүрлі даму модельдері туралы тұжырымдармен үндеседі.

Француз тарихшысы Фернан Бродель өркениеттерді «ұзақ мерзімді құрылымдар» ретінде қарастырса, Шоқан дәл осы ұзақ мерзімді құрылымдарды Орта Азия жағдайында көрсетіп берді. Ол қалалар мен көшпелі қоныстардың өзара байланысын, шаруашылықтың маусымдық сипатын ғылыми тұрғыда сипаттады.

2024 жылғы Серубаева, Идрисова, Садыкова мақаласында бұл тұжырым Шоқанның дала өркениеті туралы концепциясының қазіргі археологиялық деректермен толық сәйкес келетіні көрсетіледі.[6]

Ауызша тарих, шежіре және дерекнамалық төңкеріс. Шоқан Уәлиханов — ауыз әдебиетін дереккөз ретінде алғаш ғылыми айналымға енгізген ғалым. Ол аңыз-ертегілерді қиял жемісі емес, тарихи жадының формасы ретінде қарастырды. Бұл тәсіл кейін XX ғасырда Батыс тарихнамасында қалыптасқан oral history бағытымен толық үндеседі.

Ағылшын тарихшысы Пол Томсон ауызша тарихты әлеуметтік жадты қалпына келтірудің негізгі құралы деп бағаласа, Шоқан бұл идеяны XIX ғасырдың өзінде-ақ іс жүзінде қолданған. Төл деректерімізді ғылыми “сынынан” өткізу арқылы халқымыздың шынайы тарихын жазуға мүмкіндік беретін біртұтас және жүйелі деректанудың елімізде қалыптасып, тарих ғылымындағы өз орнын ала қоймағынымен қазақ ғалымдары барлық уақытта ұлттық деректерімізді “сынынан” өткізудің қажеттігін жақсы түсінген. Соған байланысты өз ойларын айтып, өздерінің деректанулық көзқарастарын білдірді. Ш. Уәлиханов қазақ-қырғыз халықтарының тарихына қатысты деректерді іздестіріп, оларды бір жүйеге келтіріп, орыс тіліне аудару арқылы ғылыми айналымға қосу саласында үлкен істер атқарды. Ш. Уәлихановтың жинаған тарихи деректерінің маңызы, оның тарихшы ғалым ретіндегі орны, тарихи көзқарастары көптеген тарихшылар еңбектерінде жан-жақты зерттелді. Бұл ретте, әсіресе, ғұлама ғалым Әлкей Марғұланның сіңірген еңбегі ерекше. Дегенмен, Ш. Уәлиханов тек тарих туралы ғана емес, сонымен қатар тарихи деректер туралы да өз ойын білдірген.

Ұлы ойшыл бабамыз өз халқының жүріп өткен жолын, сан асудан өткен бұралаң тарихын тануға көмектесетін деректерді аса ыждағаттылықпен жинап қана қойған жоқ, сонымен қатар ол ғалымға тән қасиетімен тарихи деректерді ой елегінен өткізудің, ғылыми талдау жасаудыңқажеттігін де жақсы түсінді. Осыған байланысты Шоқанның тарихи деректер туралы айтқан ойлары, әр түрлі деректер тобына берген бағасы, деректерді талдауда қолданған тәсілдері, сол арқылы деректерде сақталған ақпараттардың ғылыми құндылығын айқындауы деректану ғылымында бүгінгі күнге дейін өз маңызын жойған жоқ. Мысалы, “Қазақ шежіресі” деген еңбегіндегі қазақ халқының даму ерекшелігіне сай, ел арасына кең тараған тарихи деректер тобына жататын аңыз-дастандар туралы осыны айтуға болады.[7]

Қазіргі деректану ғылымының деректерді талдауда зерттеушілер алдында қоятын басты талаптарының бірі — тарихилық принципіне сай қандай деректі болмасын сол уақытпен, өзін қоршаған қоғамдық ортамен тығыз байланыстыра отырып талдау десек, ол туралы Шоқан Уәлиханов: “XVIII ғ. жүз жылдық шапқыншылықтың ауыр зардабы мен ішкі қырқыстың қайғылы заманы болды. Осы кезде туған аңыз-жырлардың мазмұны қасіретті шерге толы. Мейірімсіз жау оларды атамекенінен ысырып, қазақ пен ноғайды екі айырды... Қазақ пен ноғайлардың жылап айырылысуы, сол кездегі дүниеге келген аңыз-дастандарда, күйшілердің қобызында ойнаған күйлерінде өшпес ізін қалдырды”, — дейді.[7]

Деректану ғылымында кез-келген тарихи дерек объективті дейтін болсақ, онда бұл жолдардан ғалымның өзі айтып отырған уақыттағы жасалған деректердің объективті алғы шарты жоңғар шапқыншылығы екендігі айқын. Тарихи деректер тек объективті емес, сонымен қатар ол субъективті екендігі де ақиқат, өйткені ол белгілі бір субъектілердің саналы іс-әрекетінің арқасында дүниеге келеді. Сондықтан, тарихи деректерде сол субъектілердің қолтаңбасы, әлеуметтік орны, дүниеге көзқарасы, т.б. сақталады. Ол туралы Шоқан: “Сол заманда туған қазақ жыр-дастандары қаншалықты мұңды болса, қалмақ дастандары соншалықты көтеріңкі көңіл-күйде айтылады”, — дейді /3/. Әрине, қалмақ ақыны жеңіс тойлап, көңілі толып, өздерінің бастапқы кезеңдегі жеңісін жырға қосса, қазақ ақыны, қазақ жырауы халқының басына түскен зұлматты, қайғы-қасіретті өз жырына, өз әніне қосып, халқымен бірге зарлайды. Оған дәлел сан ұрпақтың жүрегін сыздатқан “Елім-ай” әні. Ауызша деректер тобына жататын аңыз-әңгімелер, жыр-дастандармен қатар Ш. Уәлиханов жазба деректер туралы да өз ойын айтып, олардың деректік маңызын көрсетті. “Күмән жоқ, қазақтар туралы ең алғаш дерек Березин бастырып шығарған ‘жылнамалар жинағында’ кездеседі. (Қазан, 1854 ж.) Осы басылым — қазақтардың өткені туралы ең құнды, алғашқы жазба ескерткіш. Мұнда нақты тарихи деректер аз болғанымен, қазақ хандары мен сұлтандарының ата тегі бар”, — дей келе, қазіргі қолда бар деректерді ел аузындағы аңыздармен, ноғайлармен қарым-

қатынасы жайлы орыстың елшілік актыларымен, Жалайридің “Жамиғ-ат-тауарихымен” салыстырған жөн” деп зерттеушілерге кеңес береді. [7]

Деректану ғылымы үшін дерек авторын анықтаудың маңызды екендігін ескерсек, ол туралы Ш. Уәлиханов: “Жылнама кітап авторының сөзіне қарағанда, ол Ораз Мұхаммедтің жерлесі екендігі және автордың (тарақ таңбалы) Жалайыр руынан екендігі айтылады. Борис Феодоровичтің ханзадаға деген кішіпейіл ілтипаты мен мейірімі арқасында осы кітап дүниеге келді”, — дейді автор. “Автордың өзі туралы осы сөздеріне жүгінсек, оның Ораз-Мұхаммед сұлтанның жерлесі, шыққан тегі тарақ таңбалы, ең басты Жалайыр руынан екендігін білеміз”, — деп, өте дұрыс, ғылыми қорытынды жасайды.

Ш. Уәлиханов өзінің ғылыми ойларын дәлелдеу мақсатында қазақ деректерімен қатар басқа да деректерді кеңінен пайдаланғандығына оның мына жазбалары дәлел: — “Қасиетті Иакинфтің (Н.Я. Бичуриннің — Қ.А.) Сібір қазақтары болмашы бір қалмақ ұрпағы болыпты деген пікірінің теріс екендігін дәлелдеп жатудың да қажеті жоқ. Қазақтардың недәуір күшті және жоңғарларға ешбір қатысы жоқ, мүлде басқа халық болғаны Сібір шежірелерінен айқын көрінеді”.

Тарихи деректердің әртүрлі топтарымен қатар Ш. Уәлиханов жеке деректерге де талдау жасап, өз бағасын берді. Мысалы, қырғыз халқының асыл қазынасына, ұлттық мақтанышына айналған “Манас” туралы: “Алатау қырғыздарының поэзиялық ең басты және жалғыз десе де болғандай данышпандық халық шығармасы ‘Манас туралы’ дастан екені күмәнсіз. ‘Манас’ — бір кезеңге және бір адамның — ‘Манас’ батырдың …” төңірегіне топтастырылған барша халық ертегілерінің хикаялары мен аңыздарының, география, дін және салт-сана, әдет-ғұрып жөніндегі түсініктердің энциклопедиялық жинағы. “Манас” — бүтін бір халықтың шығармасы, соның көпжылдық творчествосының жемісі — Илиадасы десе де болғандай”, — дейді.

Ш. Уәлихановтың “Манастану” ісіне қосқан үлесін қырғыз ғалымы И.Б. Молдабаев: “Одним из первых, кто специально обратил внимание на культуру киргизского народа, был славный сын казахского народа Ч.Ч. Валиханов, который не только записал отрывки из эпоса ‘Манас’, он и написал несколько квалифицированных работ… Работы Ч.Ч. Валиханова не потеряли актуальности и сейчас”, — деп, өте жоғары бағалаған .[7]

Шоқан Уәлихановтың ғылыми мұрасын шетелдік ориенталистика контексінде қарастыру — оның еңбектерінің халықаралық деңгейдегі маңызын айқындауға мүмкіндік береді. XIX ғасырдың екінші жартысында Орта Азияны зерттеген еуропалық ғалымдар қатарында Вильгельм Радлов, Василий Бартольд, Арминий Вамбери сынды ірі ориенталистер болды. Алайда олардың еңбектері көбіне сырттай бақылауға, салыстырмалы-лингвистикалық және тарихи сипаттауға негізделді.[7]

В. Радлов түркі халықтарының тілін, фольклорын зерттеуде елеулі еңбек сіңіргенімен, оның деректері көбіне **экспедициялық сипатта** болды. Ал Шоқан Уәлиханов түркі дүниесін «сырттан зерттелетін объект» емес, **іштен танылатын мәдени жүйе** ретінде қарастырды. Осы тұрғыдан алғанда, Шоқанның әдістемесі қазіргі антропологиядағы «қатысушы бақылау» (participant observation) тәсіліне жақын.

В.В. Бартольд Шоқан еңбектерін жоғары бағалап, оны «Орта Азия тарихын ғылыми тұрғыда түсінудің бастауында тұрған тұлға» деп атап көрсеткен. Бартольдтің пікірінше, Шоқан пайдаланған жергілікті дереккөздер мен ауызша тарих үлгілері Еуропа ғылымы үшін тың материал болған.

Ал венгр ориенталисі Арминий Вамбери Орта Азияға саяхат жасағанымен, оның еңбектерінде аймақ халықтарына қатысты стереотиптік көзқарастар жиі кездеседі. Бұл тұрғыда Шоқан еңбектері Вамберидің жазбаларынан әдіснамалық тұрғыда әлдеқайда терең әрі объективті болып табылады. Осы салыстырулар Шоқан Уәлихановтың тек ұлттық деңгейдегі ғалым емес, **әлемдік ориенталистика аясындағы дербес ғылыми мектеп өкілі** екенін көрсетеді.

Шоқан Уәлиханов Ресей империясының әскери-әкімшілік жүйесінде қызмет атқарғанымен, оның еңбектерінде отарлық дискурсқа толықтай сіңісіп кеткен көзқарас байқалмайды. Керісінше, ол империялық саясаттың Орта Азия халықтарының әлеуметтік құрылымына тигізген кері әсерлерін жанама түрде сынайды. Мәселен, оның сот реформасына қатысты пікірлері, дәстүрлі билер институтын сақтау қажеттігі туралы ойлары — отарлық басқару моделіне қарсы бағытталған интеллектуалдық қарсылықтың көрінісі. Бұл қарсылық ашық түрде емес, **ғылыми аргументация арқылы** берілген.

Зерттеушілердің бір бөлігі Шоқанды «ішкі оппозиционер» ретінде қарастырады. Ол империяға қызмет ете отырып, сонымен қатар отарланған халықтың мүддесін қорғауға тырысқан. Мұндай позиция оның өміріне қауіп төндіріп, тағдырының құпиялануына себеп болуы да мүмкін.

Нәтижелері: Жүргізілген кешенді зерттеу Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың Орта Азиядағы ғылыми қызметінің мазмұны мен маңызын жаңа методологиялық деңгейде бағалауға мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижелері Шоқан еңбектерінің тек XIX ғасыр шеңберінде ғана емес, қазіргі заманғы гуманитарлық ғылым үшін де өзектілігін дәлелдейді.

Біріншіден, Шоқан Уәлихановтың Орта Азияны зерттеу тәсілі классикалық ориенталистикадан сапалық тұрғыда ерекшеленетіні анықталды. Ол аймақты сыртқы бақылау объектісі ретінде емес, ішкі тарихи-мәдени жүйесі бар тұтас өркениеттік кеңістік ретінде қарастырды. Бұл ұстаным оның Қашқария, Жетісу, Ыстықкөл өңірлеріне қатысты еңбектерінде айқын көрініс табады. Ғалымның тілдік, мәдени және этникалық жақындығы зерттеу нәтижелерінің нақтылығын арттырып, Орта Азия халықтарының тарихы мен мәдениетін ішкі көзқарас арқылы түсіндіруге жол ашты.

Екіншіден, зерттеу барысында Шоқан Уәлихановтың деректанулық ойлау жүйесінің жоғары деңгейде қалыптасқандығы дәлелденді. Ол ауызша деректерді, аңыз-дастандарды, шежірелерді тарихи жадының көрінісі ретінде қабылдап, оларды ғылыми сыннан өткізу қажеттігін нақты көрсетті. Бұл тұрғыда Шоқанның «Қазақ шежіресі», «Манас» эпосына қатысты пікірлері қазіргі деректану ғылымындағы тарихилық, объективтілік және субъективтілік принциптерімен толық үндеседі. Демек, Шоқанды қазақ деректану ғылымының негізін қалаушылардың бірі ретінде қарастыру ғылыми тұрғыдан орынды.

Үшіншіден, Қашқария экспедициясының нәтижелері Шоқан Уәлихановтың халықаралық деңгейдегі ғалым екенін айқындайды. Оның «Алтышаһардың немесе Қытай провинциясы Нан-Лу сипаттамасы» еңбегі Еуропа шығыстану ғылымында жоғары бағаланып, Қашғария туралы ғылыми білімнің қалыптасуына негіз болды. Бұл еңбек сол кезеңдегі Радлов, Вамбери, Бартольд еңбектерімен салыстырғанда әдіснамалық тұрғыда терең әрі кешенді сипатымен ерекшеленеді.

Төртіншіден, зерттеу нәтижелері Шоқан Уәлихановтың еңбектерінде отарлық дискурсқа сын көзқарас айқын байқалатынын көрсетті. Ол Ресей империясының әскери-әкімшілік құрылымында қызмет атқарғанымен, жергілікті халықтың дәстүрлі басқару жүйесін, билер институтын, құқықтық нормаларын сақтаудың маңызын дәлелдеді. Бұл ұстаным ғалымды шартты түрде «империя ішіндегі интеллектуалдық оппозиция» өкілі ретінде бағалауға мүмкіндік береді.

Бесіншіден, Шоқан Уәлихановтың көшпелі өркениетке қатысты тұжырымдары қазіргі өркениет теорияларымен толық сәйкес келеді. Оның «таза көшпелі қоғам болмағаны» туралы пікірі А. Тойнби мен Ф. Бродель еңбектеріндегі өркениеттердің көпнұсқалы даму модельдерімен сабақтас. Қазіргі археологиялық және тарихи зерттеулер бұл көзқарастың ғылыми дұрыстығын нақты деректермен дәлелдеп отыр.

Алтыншыдан, Шоқан еңбектерінің қазіргі кезеңдегі практикалық маңызы ерекше. Бүгінгі таңда ұлттық тарихи сананы жаңғырту, тарихи деректерді қайта пайымдау, ауызша тарих пен жазба деректерді кешенді талдау мәселелері өзекті болып отыр. Осы тұрғыдан алғанда, Шоқан Уәлихановтың ғылыми әдіснамасы қазіргі тарихшылар, этнологтар, мәдениеттанушылар үшін үлгі бола алады. Оның еңбектері Қазақстан мен Орта Азия тарихын зерттеуде ғылыми адалдық пен деректанулық сынның маңызын көрсетеді.

Қорытындылай келе, Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың Орта Азиядағы зерттеу қызметі — қазақ ғылымының ғана емес, әлемдік гуманитарлық ойдың маңызды құрамдас бөлігі. Оның ғылыми мұрасын қазіргі заман талаптары тұрғысынан қайта зерделеу ұлттық ғылымның дамуына, тарихи сананың жаңғыруына және мәдени мұраны ғылыми тұрғыда игеруге зор үлес қосады.

Қазіргі таңда жаһандану жағдайында ұлттық тарихи сананы қайта жаңғырту, отандық тарих ғылымын деректанулық тұрғыдан жаңаша пайымдау мәселелері ерекше өзектілікке ие болып отыр. Осы тұрғыдан алғанда, Шоқан Уәлихановтың Орта Азияға қатысты ғылыми мұрасы бүгінгі тарихи зерттеулер үшін теориялық әрі әдіснамалық үлгі ретінде маңызды. Оның ауызша және жазба деректерді кешенді түрде қарастыруы, деректерді тарихи контекстпен байланыстыра талдауы қазіргі деректану, тарихи антропология және мәдениеттану салаларында кеңінен қолданылып отырған ғылыми тәсілдермен толық үндеседі.

Қазіргі кезеңде Қазақстанда тарихи жадыны жаңғырту, ұлттық құндылықтарды ғылыми тұрғыда зерделеу бағытындағы мемлекеттік бағдарламалар аясында Шоқан Уәлиханов еңбектері ерекше маңызға ие болып отыр. Ғалымның Орта Азия халықтарының тарихын өзара сабақтастықта қарастыруы өңірлік тарихты біржақты емес, кешенді түрде зерделеуге мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде қазіргі Орта Азия елдері арасындағы мәдени-тарихи байланыстарды нығайтуға, ортақ өркениеттік мұраны ғылыми тұрғыда тануға ықпал етеді. Сонымен қатар, Шоқан Уәлихановтың отарлық саясатқа қатысты астарлы сыншыл көзқарасы бүгінгі постколониалдық зерттеулер тұрғысынан да өзекті. Оның дәстүрлі билік институттарын сақтау қажеттігі туралы ойлары қазіргі құқықтық және әлеуметтік реформаларда тарихи тәжірибені ескерудің маңызын көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, Шоқан мұрасы тек тарихи дерек ретінде ғана емес, қазіргі қоғамдық ғылымдар үшін интеллектуалдық ресурс ретінде бағалануы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мұқанов С. Промелькнувший метеор. — Алматы, 1973. - 417 б.
2. Диярова К.Ш. **Шоқан Уәлиханов. Аққан жұлдыз.** – Алматы, 2015. - 210 б.
3. e-history.kz. “Shoqan Ualikhanov: Хронология/күнтізбе”. Қолжетімді: https://e-history.kz/en/calendar/show/27760.
4. Shoqan.kz. “Дневник поездки на Ысык-Куль”. Қолжетімді: https://shoqan.kz/incompleted/works-dnevnik-poezdki-issyk/?utm_source=chatgpt.com
5. Шоқан Уәлихановтың ғылыми мұрасы мен Орта Азия: PDF нұсқа. РМЕБРК журналы, №6276, 2025. Қолжетімді: https://rmebrk.kz/journals/6276/95535.pdf?utm_source=chatgpt.com
6. Серубаева А.Т., Идрисова Г.Б., Садыкова А.К. Шоқан Уәлихановтың шығармашылық мұрасындағы дала өркениеті // 2024.
7. Атабаев, Қ.А. Деректану. Алматы: Жазушы, 2014. - 273 б.

МРНТИ 03.20.00

ТҮГЕЛ СӨЗДІҢ ТҮБІ БІР, ТҮП АТАСЫ – МАЙҚЫ БИ

Нұргали Шалқар, Т-25-3 тобы
Ғылыми жетекші:
Тарих және археология ББББ
оқытушысы, тарих магистрі
Куланбаева Ғайни Кенжебаевна

Аңдатпа. Мақала XII-XIII ғасырларда өмір сүрген қазақ халқының төбе биі Майқы би Төбейұлының тарихи тұлғасын жан-жақты зерттейді. Зерттеуде тарихи дерекнамалар, этнографиялық материалдар және ауыз әдебиеті үлгілері кешенді пайдаланылды. Майқы бидің мемлекет басқарудағы, үш жүзді қалыптастырудағы, таңба беру дәстүріндегі рөлі сараланды. Оны айнала өрілген аңыздардың тарихи негізі ашылып, рухани мәдениетке тигізген ықпалы зерделенді. Майқы бидің даналық сөздерінің бүгінгі маңызы да қарастырылды.

Кілт сөздер: Майқы би, үш жүз, билік дәстүрі, аңыз, мемлекеттілік.

Аннотация. Статья посвящена всестороннему изучению исторической личности Майкы бия Тобейулы, верховного бия казахского народа, жившего в XII-XIII веках. В исследовании комплексно использованы исторические источники, этнографические материалы и образцы устного народного творчества. Проанализирована роль Майкы бия в государственном управлении, формировании трех жузов и традиции раздачи тамг. Раскрыта историческая основа легенд о нем и его влияние на духовную культуру. Рассмотрена также актуальность мудрых изречений Майкы бия для современности.

Ключевые слова: Майкы бий, три жуза, судебная традиция, легенда, государственность.

Abstract. This article comprehensively examines the historical figure of Maiky bi Tobeyuly, the supreme bi of the Kazakh people who lived in the twelfth and thirteenth centuries. Historical sources, ethnographic materials, and oral literature were used in combination. The article analyzes Maiky bi's role in state governance, the formation of the Three Zhuzes, and the tradition of distributing tamgas. The historical basis of legends about him and his influence on spiritual culture are explored. The relevance of his wise sayings for contemporary society is also addressed.

Keywords: Maiky bi, Three Zhuzes, judicial tradition, legend, statehood.

Кіріспе. Қазақ халқының тарихи жады мен рухани мұрасы өзіндік бітімі бар, заман озса да өшпейтін тұлғалармен өрілген. Ел тарихынан орын алған ұлы

бабалардың есімдері халық аузында ғасырлар бойы жасай беретін мақал-мәтел, шешендік сөз, аңыз арқылы ұрпаққа жетіп отырады. Солардың ішіндегі ерекше тұлға - Майқы би Төбейұлы. Оның есімі «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы - Майқы би» деген ғасырлар асқан нақылмен мәңгіге байланысып қалған.

Майқы би тек тарихи деректерде ғана емес, халық санасында, аңыздық желіде де терең із қалдырған тұлға. Оның жасаған ісі мен айтқан сөзі, қалдырған мұрасы бүгінде де маңызын жоймай, зерттеушілер мен оқырмандарды баурап келеді. Бұл мақалада Майқы бидің тарихи өмірі, мемлекеттік қызметі, халықтың рухани өміріне тигізген ықпалы, сонымен бірге оны қоршаған аңыздық кеңістік жан-жақты зерделенеді.

Зерттеудің өзектілігі мынада: Майқы би туралы мәліметтер тарих, этнография, фольклористика аясында шашыраңқы күйде келетін. Оларды бір арнаға жинақтап, ғылыми талдау жасаудың мәні зор. Атап айтқанда, оның үш жүзді қалыптастырудағы рөлі, таңба беру дәстүрі, сот-билік мәдениетіне қосқан үлесі бүгінгі мемлекеттік идеологияның тарихи тамырларын іздеу тұрғысынан аса маңызды.

Мақаланың мақсаты - Майқы бидің тарихи тұлғасын, оны айнала өрілген аңыздардың мазмұнын жүйелеп талдау, халық жадындағы орнын айқындау. Зерттеуде тарихи дерекнамалар, этнографиялық материалдар, ауыз әдебиеті үлгілері кешенді түрде қолданылды.

1. МАЙҚЫ БИ ТУРАЛЫ ТАРИХИ ДЕРЕКТЕР

Майқы би Төбейұлы XII-XIII ғасырлардың тоғысында, шамамен 1105-1225 жылдар аралығында ғұмыр кешкен. Дәл осы кезең Еуразия даласында аса маңызды тарихи өзгерістердің болған уақыты: Шыңғыс ханның жорықтары, Моңғол империясының қалыптасуы, дала халықтарының жаңаша саяси жүйеге енуі. Майқы би осы үдерістерге тікелей қатысқан, тарихтың бетін өзгертуге ат салысқан тұлға ретінде есте қалған.

Тарихи дерекнамалардың ішінде ең маңыздыларының бірі - ортағасырлық парсы тарихшысы Рашид-ад-диннің «Жамих-ат тауарих» атты еңбегі. Онда Майқы бидің Шыңғыс ханның сенімді адамы ретінде суреттелетіні, хан жорыққа аттанғанда ел ішіндегі бейбітшілікті, тәртіп пен заңдылықты қорғауды оның мойнына жүктейтіні жазылады. Майқы биді тек хан маңындағы дала бюрократиясының өкілі ретінде емес, ел сотының жоғары инстанциясы ретінде бейнелейтін бұл дерек оның ерекше мәртебесін дәлелдейді.

Моңғол жылнамасы «Алтын топшыда» Жошы ханның батысқа жасаған жорығы кезінде Майқы биге Моңғол әскерінің оң қанатын сеніп тапсырғаны жайлы айтылады. Оң қанаттың Дешті Қыпшақ аймағын басқарғаны белгілі. Бұл мәлімет Майқы бидің тек рухани тұлға ғана емес, қолбасы ретінде де биік орынды иеленгенін аңғартады. Жошы ханның осындай жауапты

міндетті Майқы биге сеніп тапсыруы оның сол дәуірдегі беделін айқын көрсетеді.

Абайдың жазбаларында да Майқы биге қатысты деректер кездеседі. Абай: «Монғолдан Шыңғыс хан шыққанда қазақтар құтты болсынға барыпты... сол 12 кісінің бірі қазақтың Майқы би деген кісі екен» деп жазады. Бұл мәлімет Майқы бидің Шыңғысты 1206 жылы ұлы хан деп жариялаған он екі өкілдің қатарында болғанын тарихи тұрғыдан айқындай түседі. Сөйтіп, Майқы би дала саясатының ең жоғарғы деңгейінде жұмыс істеген тұлға ретінде танылып отыр.

Ел аузындағы деректерде Майқы биді 120 жасқа дейін өмір сүрген дейді. Бұл сан аңыздық та болуы мүмкін, алайда ол ұзақ ғұмыр кешіп, бірнеше буынның өкілі болғанын, ел тарихының маңызды кезеңдерінде белсенді рөл атқарғанын білдіреді. Оның ұзақ өмірі аңыздық жады үшін де сюжеттік байлықтың қайнарына айналған.

2. ТАРИХТАҒЫ ЕКІ МАЙҚЫ БИ: ШЕЖІРЕ ДЕРЕКТЕРІ

Белгілі жазушы және зерттеуші Балғабек Қыдырбекұлының пікірінше, тарихта екі Майқы болған. Бірінші Майқы XII ғасырда өмір сүрген тұлға. Ол Ұлы жүздің үйсін тайпасымен, Жалманбет ақ үйсін, жарықшақ қара үйсін, түркеш сары үйсіннің атасы Бәйдібектің ата-тегімен байланыстырылады. Бұл Майқы ел ішінде мансапты лауазым иесі болмаса да, халық жадында даналық иесі ретінде танылған.

Екінші Майқы Шыңғыс ханның заманындағы мемлекет қайраткері. Ол туа бір аяғы кем болғандықтан «майып» аталған, бірақ ақылы мен батылдығымен замандастарынан биік тұрған. Осы Майыптың он сегізінші бабасы бірінші Майқы саналады. Демек, екі тұлғаны шатастырмау маңызды: бірі рухани даналықтың иесі болса, екіншісі мемлекеттік биліктің жүргізушісі.

Жамбыл жырларында «Арғы атам Абыл, Қайыр, Бақ, Таң, Пәр, Мән» деп аталатын баба тізбегі осы Майқы бидің ата-тегімен жалғасады деп болжанады. Шежіредегі бұл ата-баба байланысы Майқы бидің ел тарихындағы орнын бірнеше буын ұзақтығымен өлшеп, оның тегінің тереңдігін аңғартады. Бүгінгі ұрпақтар арасында Майқыдан 58-60 атадан тұратындар бар деп шежіреде көрсетілген.

Шежіре деректерінде Майқы бидің ел бірлігін сақтаудағы рөлі айрықша атап өтіледі. Орманбет би өліп, ноғайлы ел бүлінгенде «Майқы тоғыз ханды қолынан отырғызған бас би болған» делінеді. Бұл оның тек даналығымен ғана емес, нақты саяси ықпалымен де тарихта із қалдырғанын байқатады.

3. МЕМЛЕКЕТ БАСҚАРУДАҒЫ РӨЛІ: ҮШ ЖҮЗДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Майқы бидің ең ірі тарихи еңбегі қазақ руларын үш жүзге бөліп ұйымдастыру болып саналады. Қазақ энциклопедиясының деректеріне сәйкес, ол ноғайлы ел бүлінгеннен кейін рулардың бір-бірімен ынтымақты болуы үшін оларды жүйелі топтарға бөлді. Үйсінді бастаған руларды Ұлы

жүз, Қабанұлы Болатқожаны бастаған руларды Орта жүз, Қоғамұлы Алшынды бастаған руларды Кіші жүз деп атады.

Майқы би Алаша ханды, нақтырақ айтқанда Қызыл Арыстан деген ханның ұлы Ахметті, Ұлытауда үш жүздің ханы етіп тағайындады. Бұл шешімнің өзі Майқы бидің кең ауқымды саяси пайымы мен беделінің айқын белгісі. Жаңа ханды заңды түрде таныту, оның айналасына рулардың топтасуын ұйымдастыру нағыз мемлекет қайраткеріне тән іс болатын.

Сонымен бірге Майқы би қырық рудың таңбасын белгілеп, оларды тасқа қашатқан. Таңба руды жеке дара тануға мүмкіндік беретін, мал таңбалауда, шекараны белгілеуде, тіпті сот ісінде де пайдаланылатын таңбалық жүйе. Майқы би бұл жүйені бүкіл ел ауқымында бекітіп, таңбаларды руларының ерекшелігіне қарай бөлген: ұлыс жалауын ұстаған Үйсінге - «Жалау», ортада жүретін Арғынға - «Көз», жауға алдымен шабатын Алшынға - «Найза». Бұл «Таңбалы тас» кейіннен «Нұра таңбасы» деп аталған.

Осы шаралардың бәрі бүгінгі тілмен айтқанда тарихи-саяси реформа болды. Майқы би руларды хаостан тәртіпке, бытыраңқылықтан бірлікке алып келді. Одан қалған мемлекеттік жүйе кейінгі ұрпақтарға мирас болып, Қазақ хандығының нығаюына іргелі негіз қалады.

4. МАЙҚЫ БИ ТУРАЛЫ АҢЫЗДАР МЕН АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ

Майқы би туралы аңыздар бірнеше желіден тұрады. Олардың бірі оның кемеңгерлігін, сөз тапқырлығын сипаттаса, екіншісі аяушылық пен кішіпейілдігін, үшіншісі болашақты болжау қасиетін суреттейді. Бұл аңыздар тек халықтық қиял жемісі емес, тарихи шындықтың поэтикалық тілге аударылған бейнесі.

Аңыздардың бірінде Майқы бидің Алаша ханды, болашақ ханды, жас кезінде тапқаны баяндалады. Аңыз желісіне сүйенсек, Қызыл Арыстан ханнан тұтқын күң ұл туады, бала тұла бойы алапеске шалдыққан. Ханның бәйбішесі оның көзін құртуды үгіттейді. Нәтижесінде баланы шешесімен бірге Сырдариядан өткізіп жіберіп, Қаратауда тастайды. Майқы бидің баласы Үйсін аң аулап жүріп, ағаш түбінде жалғыз отырған сол баланы кездестіреді.

Майқы би өзі барып баламен сөйлеседі. Бала: «Ассалаумағалейкум, хан біткеннің қазығы, бұқара жұрттың азығы!» деп сәлем береді. Бұл сәлемнің өзі-ақ баланың хандыққа лайық тұлға екенін аңғартады. Майқы би оны аулына ертіп барып, өкіл бала етіп алады, той жасайды. Бала өскен соң оны Ұлытауға жіберіп, ел ханы болуына батасын береді. Сөйтіп, Алаша хан деп аталған тұлғаның тағдыры Майқы бидің көрегендігімен байланысады.

Екінші бір аңызда Шыңғыс пен Майқы бидің жастық шағы суреттеледі. Жас Шыңғыс аң аулап жүріп, таудан аяғы мертігеді. Оны іздеп жүрген жігіттер тауып, арбаға мінгізеді. Майқы да «Екі ақсақ бірге отырайық» деп арбаға мінеді. Шыңғыстың үйіне жеткенде билер «Кім бірінші кіреді?» деп таласа кетеді. Сол сәтте Майқы: «Арбаға жегілген өгіз есік алдында қалып, оны

айдаған адам үйге кірмеуші ме еді?» дейді. Бұл тапқырлыққа Шыңғыс риза болып, Майқыны жас болса да бас би деп таниды.

Г.Н. Потанин «Қазақ-қырғыз және алтай ертегілері мен аңыз әңгімелері» еңбегінде осыған ұқсас аңызды зерттеп жазған. Бұл аңыздың тек қазақ ортасында ғана емес, кеңірек аймақта да тараған болуы оның тарихи негізі барлығын аңғартады. Аңыздың географиялық кеңістігі оның мазмұнындағы тарихи шынайылықтың бір көрінісі ретінде бағаланады.

Тағы бір аңыз желісінде Майқы биді өлімінен кейін де ел ескергені суреттеледі. Бір жолы дауды шешуге жиналған билер ұзақ таласып, ешқайсысы бірінің сөзін алмайды. Сонда отырған ақсақал орнынан тұрып: «Сендер несіне таусыласыңдар? Бұл кешегі Майқы би жарықтық айтып кеткен жарғы сөздері ғой» дейді. Осы тарихи сәт «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы - Майқы би» деген мақалдың шынайы негізін аңғартады.

5. МАЙҚЫ БИ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ БИЛІК ДӘСТҮРІ

Майқы би қазақ билік дәстүрінің негізін қалаушы тұлғалардың бірі. Оның аузынан шыққан нақыл сөздер кейіннен рулық дауларды шешуде, хан жарлықтарын негіздеуде, халықтық заңгерлік ойдың бастауы ретінде қолданылып келді. «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді» деген сөзі бүгінгі ұжымдық шешімдер мен демократиялық мәдениеттің ең алғашқы тамырларының бірі ретінде бағаланады.

Майқы бидің билік философиясы халықтық мемлекеттілік ұғымының негізіне ену сипатына ие. «Ханның биі ақылды болса, қара жерден кеме жүргізеді» деген нақыл билік пен ақыл-парасаттың ажырамас байланысын, заңды биліктің халық мүддесіне сай болуы керектігін айқын жеткізеді. «Би екеу болса, дау төртеу болады» деген нақылы болса саяси бытыраңқылыққа қарсы тұрған, бірлікті жоғары бағалаған дала философиясының айнасы.

Ел тарихында Майқы биден басталған шешендік, билік дәстүрі кейінгі Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би сияқты ұлы билердің мектебіне ұласты. Олар да дала заңын, халықтық әдет-ғұрып нормаларын, «Жеті жарғыны», жинақтап, ел ішіндегі тәртіпті сақтаудың беделді тетігіне айналдырды. Осы дәстүрлі сабақтастықта Майқы би шежіре тілімен айтқанда түп атасы болып танылады.

Майқы бидің даналық сөздерінің маңыздылығы тек ескі заман үшін ғана емес. Бүгінгі құқықтық мемлекет, азаматтық қоғам, тәуелсіз сот жүйесі туралы айтылған идеяларда да осы дала даналарының нақылдарының ізі бар. Демократиялық институттардың тамырын іздегенде қазақ халқының тарихи тәжірибесіне, Майқы биден жеткен дана сөздерге жүгіну заңды ғылыми тәсіл саналады.

6. МАЙҚЫ БИ МҰРАСЫНЫҢ МӘДЕНИ МАҢЫЗЫ

Майқы би мұрасы бірнеше деңгейде бағаланады. Бірінші деңгей - тарихи: оның мемлекет қалыптастырудағы, үш жүзді бекітудегі, таңба беру дәстүрін

жүйелеудегі нақты рөлі. Бұл деңгейде Майқы би дала мемлекеттілігінің іргесін қалаған саяси реформатор ретінде көрінеді.

Екінші деңгей - рухани-мәдени: оның айтқан нақыл сөздері, билік туралы ой-пікірлері кейінгі ұрпақтың санасын қалыптастырды. Шешендік өнердің, дала заңының, ауызша тарихтың табиғи бөлігіне айналды. Бұл деңгейде Майқы би рухани тәрбиенің қайнар көзі болып танылады.

Үшінші деңгей - аңыздық-поэтикалық: Майқы туралы аңыздардың өзі халықтың ұжымдық шығармашылығының ерекше үлгісі. Оны зерттеу халықтың тарихи санасын, мифологиялық ойлауын, батыр мен дана бейнесіне деген көзқарасын ашып береді. Бұл деңгейде Майқы би халықтық эпостың жасалуына негіз болған тарихи тұлға ретінде бағаланады.

Татар, башқұрт, қарақалпақ, өзбек халықтарының да Майқы биді «бас биіміз» деп санауы оның мәдени ықпалының қазақ ортасынан шығып кеткенін дәлелдейді. Бұл жайт Майқы бидің тек бір ұлттың ғана емес, кеңірек жетісу мен дешті даласы халықтарының ортақ рухани кеңістігінің бейнесі екенін аңғартады.

Қорытынды. Майқы би Төбейұлы XII-XIII ғасырлардың тоғысында өмір сүрген, тарихи да, аңыздық та тұрғыдан аса маңызды тұлға. Ол Шыңғыс ханның ел ішіндегі сенімді биі болып, ел тәртібін сақтаған; оң қанатты бастаған жауынгер болған; рулардың бас биі ретінде үш жүздің негізін қалаған; қырық рудың таңбасын тасқа қашатып, ел жадына «Таңбалы тасты» мирас еткен қайраткер.

Тарихи дерекнамалар мен ауыз әдебиеті материалдарының бірлігі Майқы бидің кемеңгерлігі мен батылдығын, болашақты болжау қасиетін, сөз тапқырлығын нанымды суреттейді. Оның даналық сөздері - «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді», «Ханның биі ақылды болса, қара жерден кеме жүргізеді» - бүгінге дейін өзектілігін жоймаған, ұлттық қазынаның асыл үлгілері.

«Түгел сөздің түбі бір, түп атасы - Майқы би» деген мақал бекер туған жоқ. Ол ел санасында Майқы бидің ерекше орнын бекіткен, сол орынды ғасырлар бойы сақтап келген ұжымдық жадының куәлігі. Майқы би халыққа тек тарихи тұлға ретінде ғана емес, адалдықтың, білімнің, әділеттің символы ретінде де мирас болып қалды.

Болашақ зерттеулер Майқы би туралы деректерді тереңірек жинастырып, оны кешенді монографиялық зерттеуде жан-жақты ашуды міндетке алса, бұл ұлттық тарихнаманың елеулі олқылығын толтырар еді. Бұл мақала сол мақсатқа қарай жасалған бір қадам ретінде бағаланса, мақсат орындалғаны.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қыдырбекұлы Б. Майқы би: тарих және аңыз. - Алматы: Жазушы, 2005. - 180 б.

2. Рашид-ад-дин. Жамих-ат тауарих. - Москва: Наука, 1952. - 248 б.

3. Қазақ Совет энциклопедиясы. - Алматы: ҚСЭ бас редакциясы, 1978. - 7-т. - 523 б.
4. Абай Құнанбайұлы. Қара сөздер. - Алматы: Жазушы, 1993. - 320 б.
5. Потанин Г.Н. Казахско-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. - Санкт-Петербург, 1916. - 410 б.
6. Алтын топшы (Моңғол жылнамасы). - Ұлаанбаатар: Шинжлэх ухааны академи, 1990. - 196 б.
7. Мұқанов С. Халық мұрасы. - Алматы: Қазақстан, 1974. - 280 б.

ҒТАМР 03.20.00

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ҰЛЫ БАБАСЫ ҚОРҚЫТ АТА: ӨМІРІ, МҰРАСЫ ЖӘНЕ МӘДЕНИ МАҢЫЗЫ

Балтабай Ерасыл Ерболұлы,
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
Т-25-3 оқу тобының студенті.
Ғылыми жетекші: Куланбаева Гайни Кенжебаевна,
«Тарих және археология ББББ» оқытушысы, тарих магистрі.

Аңдатпа. Бұл мақалада түркі халықтарының ұлы бабасы Қорқыт Атаның өмірі, тарихи тұлғасы және рухани мұрасы жан-жақты қарастырылады. Автор Қорқыт Атаның аңыздық және тарихи бейнесін талдай отырып, оның VIII–IX ғасырлардағы оғыз қоғамындағы орнына тоқталады. Сонымен қатар, қобыз аспабының пайда болуы мен оның мәдени-рухани мәні ашып көрсетіледі. Зерттеу барысында «Қорқыт Ата кітабының» мазмұны, құрылымы және түркі эпосындағы маңызы сараланып, шығармадағы батырлық, адамгершілік және философиялық идеялар талданады. Қорқыт Атаның дүниетанымы, өмір мен өлім туралы көзқарастары, сондай-ақ оның бақсылық дәстүрмен байланысы да ерекше назарға алынады. Мақалада Қорқыт Атаның қазіргі мәдениеттегі орны, оның мұрасын сақтау және насихаттау мәселелері де қарастырылады. Зерттеу нәтижесінде Қорқыт Атаның тұлғасы тек тарихи мұра емес, бүгінгі және болашақ ұрпақ үшін маңызды рухани құндылық екені көрсетіледі.

Кілт сөздер: Қорқыт Ата, түркі халықтары, қобыз, оғыз дәуірі, рухани мұра

Аннотация. В данной статье всесторонне рассматриваются жизнь, историческая личность и духовное наследие великого предка тюркских народов Коркыта Ата. Автор анализирует его образ как в легендарном, так и в историческом контексте, уделяя особое внимание его роли в огузском обществе VIII–IX веков. Также раскрывается происхождение музыкального инструмента кобыз и его культурно-духовное значение. В ходе исследования

анализируются содержание и структура «Книги Коркыта Ата», а также её значение в тюркском эпосе. Особое внимание уделяется отражённым в произведении идеям героизма, нравственности и философским размышлениям. Рассматриваются мировоззрение Коркыта Ата, его взгляды на жизнь и смерть, а также связь с шаманской традицией. Кроме того, в статье освещается роль наследия Коркыта Ата в современной культуре, а также вопросы его сохранения и популяризации. В результате исследования делается вывод о том, что личность Коркыта Ата представляет собой не только историческое наследие, но и важную духовную ценность для нынешнего и будущих поколений.

Ключевые слова: Коркыт Ата, тюркские народы, кобыз, огузская эпоха, духовное наследие

Abstract. This article provides a comprehensive overview of the life, historical identity, and spiritual heritage of Korkyt Ata, the great ancestor of the Turkic peoples. The author examines his image from both legendary and historical perspectives, with particular attention to his role in the Oghuz society of the 8th–9th centuries. The origin of the kobyz musical instrument and its cultural and spiritual significance are also explored. The study analyzes the content and structure of the “Book of Korkyt Ata” and highlights its importance within the Turkic epic tradition. Special emphasis is placed on the themes of heroism, morality, and philosophical reflection presented in the work. The worldview of Korkyt Ata, his views on life and death, and his connection to shamanistic traditions are also discussed. In addition, the article considers the role of Korkyt Ata’s legacy in modern culture, as well as issues related to its preservation and promotion. The study concludes that Korkyt Ata is not only a historical figure but also an enduring spiritual value for present and future generations.

Keywords: Korkyt Ata, Turkic peoples, kobyz, Oghuz era, spiritual heritage

I. КІРІСПЕ. Қорқыт Ата – түркі дүниесінің мәдениеті мен руханиятында ерекше із қалдырған тарихи әрі аңыздық тұлғалардың бірі. Ғалымдардың пайымдауынша, ол шамамен VIII–IX ғасырлар аралығында өмір сүрген. Алайда халық жадында Қорқыт нақты бір дәуірдің адамы ғана емес, мәңгілік даналықтың символы ретінде сақталған. Қазақтың ауыз әдебиетінде ол көріпкел, бақсы, терең ойшыл, жырау әрі қобыз аспабының негізін қалаушы ретінде сипатталады.

Қорқыт Атаның даңқы тек қазақ халқымен шектелмейді. Оның есімі мен мұрасы Түрікменстан, Өзбекстан, Әзербайжан, Түркия секілді көптеген түркі елдеріне кеңінен таралған. Бұл оның тұлғасының бүкіл түркі әлеміне ортақ рухани құндылыққа айналғанын көрсетеді.

Қорқыт туралы аңыз-әңгімелер мен жырлар ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа ауызша таралып, бүгінгі күнге дейін жеткен. Сол мұралардың ішінде «Қорқыт Ата кітабы» ерекше орын алады. Бұл шығарма түркі халықтарының дүниетанымын, салт-дәстүрін және рухани болмысын бейнелейтін маңызды эпикалық ескерткіш болып саналады.

II. ӨМІР ЖОЛЫ ЖӘНЕ ТАРИХИ ТҰЛҒАСЫ

Қорқыт Атаның қай дәуірде өмір сүргенін нақты айту қиын, өйткені ол туралы мәліметтердің көпшілігі жазба деректерден емес, халық аузында сақталған аңыздардан алынған. Соған қарамастан, көптеген зерттеушілер оны VIII–IX ғасырларда, Оғыз мемлекеті күшейіп тұрған кезеңде өмір сүрген деп есептейді. Кейбір аңыздарда оның шамамен б.з. 800 жылдары өмір сүргені, тіпті бірнеше ғасыр жасағаны айтылады. Мұндай деректер Қорқыт бейнесінің тарихи тұлғамен қатар, мифтік сипатқа да ие екенін аңғартады.

Аңыздарға сүйенсек, Қорқыт Ата Сырдария өзенінің бойында дүниеге келген. Оның туған жері ретінде қазіргі Қызылорда облысы, Арал теңізіне жақын аймақ жиі аталады. Осы өңірде, нақтырақ айтқанда Қармақшы ауданында, Қорқыт Атаға арналған кесене мен мемориалдық кешен орналасқан. Бүгінде бұл жер тек тарихи ескерткіш емес, сонымен бірге рухани маңызы зор, көпшілік баратын киелі орындардың бірі саналады.

Қорқыт туралы аңыздарда оның өзгеше болмысы ерте байқалғаны айтылады. Ол жастайынан өмірдің өткінші екенін түсініп, өлімнің бар екенін терең сезінген. Осы ой оны мазалап, мәңгілік өмірдің жолын іздеуге итермелейді. Сөйтіп, Қорқыт дүниенің төрт бұрышын аралап, ажалдан қашудың амалын табуға тырысады. Бірақ қайда барса да, өмірдің соңы бір – өлім екенін көреді: адамдардың жерленуі, тіршілік иелерінің біртіндеп жоғалуы оны қатты ойландырады.

Ақырында ол өлімнен қашып құтылу мүмкін еместігін түсінеді. Содан кейін туған жеріне қайта оралып, Сырдарияның жағасына қоныстанады. Аңыз бойынша, сол жерде ол қобыз жасап, күй тартып, өз ішкі күйзелісі мен ой-толғанысын музыка арқылы жеткізеді. Ел ішінде тараған сенімге қарағанда, Қорқыттың күйлері ерекше әсерге ие болып, өлімді біраз уақытқа дейін жолатпай тұрған. Бұл – оның өнер арқылы мәңгілікке ұмтылғанын білдіретін терең символдық бейне.

III. ҚОБЫЗДЫҢ АТАСЫ

Қорқыт Атаның есімімен тығыз байланысты ең құнды мұралардың бірі – қобыз аспабы. Халық аңыздарында бұл аспапты алғаш жасап, оның үнін дүниеге әкелген де дәл Қорқыттың өзі деп айтылады. Қобыз – ішекті музыкалық аспаптардың бірі, оның үні ерекше терең әрі әсерлі келеді. Ішегі көбіне ат қылынан жасалып, ал оны ойнау үшін садаққа ұқсас ысқыш пайдаланылады. Қобыздан шыққан дыбыс адам жанына бірден әсер етіп, кейде мұңды, кейде сырлы, кейде тіпті қуанышты көңіл күйді жеткізе алады.

Қобыз тек қарапайым музыкалық құрал ғана болмаған. Ол ерте замандарда ерекше рухани мәнге ие аспап ретінде қолданылған. Бақсылар қобызды түрлі емдік рәсімдерде пайдаланып, оны рухтармен байланыс орнатудың бір құралы деп санаған. Қорқыт Атаның өзі де осы дәстүрді ұстанып, қобызды тек өнер емес, рухани тәжірибесінің бір бөлігіне айналдырғаны туралы аңыздар бар. Сондықтан да қобыз қазақ дүниетанымында киелі аспаптардың бірі ретінде бағаланып келеді.

Бүгінгі таңда қобыз тек ұлттық шеңберде ғана емес, әлемдік деңгейде де танылып отыр. Ол қазақ мәдениетінің айрықша символына айналып, халықаралық сахналарда жиі орындалуда. Қазіргі жас музыканттар бұл көне аспаптың мүмкіндіктерін кеңейтіп, оны заманауи бағыттармен үйлестіріп, жаңа музыкалық стильдер қалыптастырып жатыр. Осылайша қобыз дәстүр мен жаңашылдықтың тоғысқан тұсында өз маңызын жоғалтпай, керісінше жаңа қырынан танылуда.

IV. «ҚОРҚЫТ АТА КІТАБЫ» – ТҮРКІ ЭПОСЫНЫҢ ІНЖУ-МАРЖАНЫ

«Қорқыт Ата кітабы» (түрікше атауы – Kitab-ı Dede Korkut) – түркі халықтарының, соның ішінде оғыз жұртының ежелгі рухани мұраларының ең көрнекті үлгілерінің бірі. Бұл шығарма он екі бөлімнен тұратын жырлар жинағы болып келеді. Әрбір жырда батырлардың ерлігі, ел қорғаудағы батылдығы, сондай-ақ отбасы, салт-дәстүр, адамгершілік сияқты құндылықтар кеңінен суреттеледі. Ал Қорқыт Ата бұл туындыда тек кейіпкер ретінде емес, көбіне ақыл айтатын дана, оқиғаны түйіндейтін жырау ретінде көрінеді.

Ғалымдардың айтуынша, бұл еңбектің бізге жеткен ең көне қолжазбалары XV–XVI ғасырларға жатады. Олар бүгінде Германиядағы Дрезден кітапханасында және Ватиканда сақтаулы. Дегенмен, жырлардың мазмұны әлдеқайда ертерек, шамамен VII–IX ғасырларда қалыптасқан деген пікір бар. Осы тұрғыдан алғанда, «Қорқыт Ата кітабын» әлемдік эпостармен, мысалы, Гомердің «Илиадасымен» немесе солтүстік халықтардың сагаларымен қатар қоюға болады.

Шығармада көптеген батырлық оқиғалар баяндалады. Онда Байбөріұлы Бамсы Байрек, Қазан хан, Дерсе хан сияқты кейіпкерлердің ерліктері мен тағдырлары суреттеледі. Әр жырда тек шайқас емес, сонымен бірге адамдық қасиеттер, адалдық, намыс, достық секілді ұғымдар да қатар өріледі.

Қорқыт Ата бұл жырларда ерекше рөл атқарады. Ол оқиғалардың соңында сөз алып, болған жағдайға баға береді, кейде жоқтау айтып, кейде бата береді. Оның айтқан ойлары өмірдің мәні, адамгершілік, өткінші дүние туралы терең толғаныстарға толы. Сол себепті бұл шығарма тек батырлар жыры ғана емес, сонымен қатар философиялық мазмұны бар құнды мұра ретінде бағаланады.

Кітап 2018 жылы ЮНЕСКО-ның "Адамзаттың материалдық емес мәдени мұрасының өкілдік тізіміне" енгізілді. Бұл шешім Әзербайжан, Түркия және Грузияның бірлескен ұсынысы негізінде қабылданды. Қазақстан да бұл мұраны өзінің рухани байлығы ретінде мойындайды.

V. ҚОРҚЫТ АТАНЫҢ ФИЛОСОФИЯСЫ ЖӘНЕ ДҮНИЕТАНЫМЫ

Қорқыт Атаның айтқан ойлары мен нақыл сөздері халық жадында ғасырлар бойы сақталып, бүгінге дейін жетті. Оның дүниетанымының негізінде адам өмірінің мәні, өлімнің заңдылығы және рухани тазалыққа ұмтылу сияқты терең мәселелер жатыр. Қорқыт адамға өлімнен қашып

құтылу мүмкін емес екенін түсіндіре отырып, сонымен қатар өмірдің әр сәтін бағалауды насихаттайды. «Өнерді құрметте» деген мазмұндағы ойлар соның айқын дәлелі.

Қорқыт Атаның дүниеге көзқарасында адам, табиғат және бүкіл ғарыш бір-бірімен тығыз байланыста қарастырылады. Бұл – көне шамандық түсініктерге тән көзқарас. Оның ойынша, адам табиғатпен үйлесімде өмір сүруі керек, ата-баба рухын құрметтеп, өткенді ұмытпау қажет. Осындай ұстанымдар арқылы ол рухани тепе-теңдікті сақтаудың маңызын көрсетеді. Сонымен қатар, Қорқыт ерлік, адалдық, мейірім сияқты қасиеттерді адам бойындағы ең асыл құндылықтар деп бағалаған.

Қорқыт Атаның бейнесі бақсылық дәстүрмен де тығыз байланысты. Ол тек ойшыл ғана емес, сонымен бірге ерекше қабілеті бар рухани тұлға ретінде сипатталады. Оның қобыздан шығарған әуендері жай ғана музыка емес, адамдарға күш беретін, жанын тыныштандыратын, тіпті емдік қасиетке ие дүние ретінде қабылданған. Ежелгі түсінік бойынша, бақсының үні мен аспабы арқылы адам аурудан айығып, жаман күштерден қорғана алады деп сенген. Осындай сенімдер мен аңыздар Қорқыт Атаны уақыт өткен сайын аңызға айналған ұлы тұлға ретінде таныта түсті.

VI. ҚОРҚЫТ АТА МҰРАСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ МАҢЫЗЫ

Қорқыт Атаның мұрасы бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоғалтпай, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келеді. Қазіргі таңда оның өмірі мен шығармашылығы мектеп бағдарламаларында, жоғары оқу орындарының курстарында кеңінен оқытылады. Сонымен қатар, Қорқыт туралы көптеген ғылыми зерттеулер, көркем шығармалар, пьесалар мен фильмдер дүниеге келген. Оның есімімен аталатын оқу орындары, мәдени мекемелер мен қоғамдық орындар еліміздің әр өңірінде кездеседі.

Қызылорда облысындағы Қармақшы ауданында орналасқан Қорқыт Ата кешені – еліміздегі маңызды рухани орталықтардың бірі. Алғаш рет кеңес дәуірінде салынған бұл нысан кейін жаңартылып, заманауи кейіпке енді. Кешеннің ең ерекше тұстарының бірі – қобыз пішіндес монумент. Жел соққанда одан қобыздың үніне ұқсас дыбыс шығуы бұл жердің символикалық мәнін одан әрі арттыра түседі. Сондықтан да бұл орын жыл сайын көптеген туристер мен зиярат етушілердің назарын аударады.

Қорқыт Атаның мұрасын сақтау және дәріптеу Қазақстанның мәдени саясатының маңызды бағыттарының бірі саналады. Елімізде оның атына арналған халықаралық музыкалық фестивальдар, ғылыми жиындар мен мәдени шаралар тұрақты түрде өткізіліп тұрады. Бұл тек ұлттық деңгейде ғана емес, бүкіл түркі әлемінің бірлігін нығайтуға да ықпал етеді. Қорқыт Ата осы тұрғыда ортақ тарихи тұлға, рухани байланыстың символы ретінде ерекше мәнге ие.

Бүгінгі жас ұрпақ үшін Қорқыт Ата – тек өткеннің кейіпкері емес, рухани бағдар беретін тұлға. Оның аңыздары мен жырлары арқылы жастар бойында елге деген сүйіспеншілік, адалдық, батылдық сияқты қасиеттер қалыптасады.

Мектеп оқулықтарында оның өмірі мен мұрасы кеңінен қамтылып, ұлттық сана-сезімді дамытуда маңызды рөл атқарып отыр. Осылайша Қорқыт Атаның бейнесі қазақ халқының мәдени және рухани болмысының ажырамас бөлігіне айналды.

VII. ҚОРЫТЫНДЫ

Қорқыт Ата – тарих пен аңыздың қиылысында тұрған ұлы тұлға. Оның өмірі туралы нақты тарихи мәліметтер шектеулі болса да, қалдырған рухани мұрасы – қобыз, жырлар мен философиялық ойлары – ғасырлар бойы тіршілік етіп, бүгінгі күнге жетті. Қорқыт Ата тек өткеннің бейнесі ғана емес, сонымен қатар болашаққа бағыт көрсететін рухани бағдар ретінде бағаланады.

«Қорқыт Ата кітабы» адамзат мәдениетінің баға жетпес қазынасына айналған эпостық туынды. Ондағы батырлық, адалдық, достық, отбасыға деген құрмет, туған ел мен жерге деген махаббат сияқты тақырыптар бүгінгі күнде де өзектілігін сақтап отыр. Осы шығарма арқылы ежелгі түркі халықтарының тұрмысын, дүниетанымын және адамгершілік құндылықтарын заманауи оқырманға жеткізуге болады.

Қорқыт Атаны зерттеу – сонымен бірге өзімізді тану деген сөз. Оның философиялық ойлары мен өмірлік ұстанымдары арқылы біз «Біз кімбіз? Қайдан келдік? Қайда ұмтылуымыз керек?» деген сұрақтарға тереңірек жауап табамыз. Сол себепті Қорқыт Атаның мұрасы болашақ ұрпақ үшін де шексіз рухани байлық ретінде сақталып, халықтың рухани өмірінде маңызды орынға ие бола бермек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ergin, Muharrem. Dede Korkut Kitabı. Metin – Sözlük. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964. – Дрезден қолжазбасының негізгі ғылыми басылымы.
2. Sümer, Faruk; Uysal, Ahmet E.; Walker, Warren S. (eds.). The Book of Dede Korkut: A Turkish Epic. Austin: University of Texas Press, 1972. – ISBN 0-292-70787-8. [Ағылшын тіліндегі канондық аударма]
3. Kitab-i Dedem-Korkut. Dresden қолжазбасы (Mscr.Dresd.Ea.86), XVI ғ. – Сандық нұсқасы: SLUB Dresden Digital Collections. URL: https://digital.slub-dresden.de
4. Жирмунский, Виктор М. Тюркский героический эпос. Ленинград: Наука, 1974. – Түркі эпосын салыстырмалы зерттеудің іргелі еңбегі.
5. Reichl, Karl. "The Oral Tradition of the Oghuz Turks and the Book of Dede Korkut" // Oral Tradition. 2007. Vol. 22, No. 1. P. 1–20. [Peer-reviewed]
6. İslam Ansiklopedisi. "Dede Korkut." Türkiye Diyanet Vakfı. URL: https://islamansiklopedisi.org.tr/dede-korkut
7. UNESCO. "Heritage of Dede Qorqud/Korkyt Ata/Dede Korkut, epic culture, folk tales and music." Representative List of the Intangible Cultural Heritage of

Humanity. Inscription No. 01399. Port Louis, Mauritius, 2018. URL: https://ich.unesco.org/en/RL/01399
8. Encyclopædia Britannica. "The Book of Dede Korkut." URL: https://www.britannica.com/topic/The-Book-of-Dede-Korkut

«АЛАШ» ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ ҚЫЗЫЛОРДАЛЫҚ КЕЗЕҢІ

Өмірзақ Нұрдәулет Орынбасарұлы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
ИСТ–23–1оқу тобының студенті,
Тайман Сағат Тамшыбайұлы
ғылыми жетекші, т.ғ.к.
«Тарих және археология» БББ

Аңдатпа: Мақала 1925–1929 жылдары Қызылорда қаласы Қазақ АКСР-нің астанасы болған кезеңдегі Алаш қайраткерлерінің қызметін зерттеуге арналған. Зерттеудің негізгі мақсаты – Кеңестік билік жағдайында Алаш зиялыларының ұлттық идеяны мәдени-ағартушылық бағытта жалғастыру жолдарын анықтау және Қызылорда кезеңінің тарихи маңызын ашу. Тарихи-генетикалық, тарихи-салыстырмалы және деректану әдістеріне негізделген бұл жұмыста баспасөз материалдары да талданды. Сонымен қатар, 1928–1929 жылдардағы саяси қуғын-сүргіннің Алаш қайраткерлерінің қызметіне тигізген ықпалы қарастырылады. Зерттеу нәтижелері Қызылорда кезеңінің Алаш мұрасының мәдени жалғасуы ретінде қазақ руханиятының дамуына маңызды үлес қосқанын көрсетеді.

Кілт сөздер: Алаш қайраткерлері, қызылорда кезеңі, ұлттық интеллигенция, ағартушылық, баспасөз, ғылыми мұра, қуғын-сүргін.

Аннотация: Статья посвящена исследованию деятельности деятелей Алаша в период 1925–1929 годов, когда город Кызылорда являлся столицей Казахской АССР. Основной целью исследования является выявление путей продолжения национальной идеи алашской интеллигенцией в условиях советской власти в культурно-просветительском направлении, а также раскрытие исторического значения кызылординского периода. В работе, основанной на историко-генетическом, историко-сравнительном и источниковедческом методах, анализируются материалы периодической печати. Кроме того, рассматривается влияние политических репрессий 1928–1929 годов на деятельность деятелей Алаша. Результаты исследования показывают, что кызылординский период как культурное продолжение наследия Алаша внес значительный вклад в развитие казахской духовности.

Ключевые слова:деятели Алаша, кызылординский период, национальная интеллигенция, просветительство, пресса, научное наследие, политические репрессии.

Abstract: The article is devoted to the study of the activities of the Alash figures during the period of 1925–1929, when the city of Kyzylorda served as the capital of the Kazakh ASSR. The main objective of the study is to identify the ways in which the Alash intelligentsia continued the national idea in the cultural and educational sphere under Soviet rule and to reveal the historical significance of the Kyzylorda period. Based on historical-genetic, comparative-historical, and source-based research methods, the study analyzes materials from the periodical press. In addition, the impact of the political repressions of 1928–1929 on the activities of the Alash figures is examined. The results demonstrate that the Kyzylorda period, as a cultural continuation of the Alash legacy, made a significant contribution to the development of Kazakh spiritual culture.

Keywords: Alash figures, Kyzylorda period, national intelligentsia, enlightenment, press, scientific heritage, political repression.

ХХ ғасырдың 20-жылдары Қазақ АКСР-інің территориялық қалыптасу үдерісі жүріп, қазақ жерлерін біртұтас әкімшілік бірлікке біріктіру мәселесі күн тәртібіне шықты.Қазақстан тарихындағы 1925-1929 жылдар аралығы – Қызылорда қаласының Қазақ АКСР-інің (1920-1936) астанасы болған кезеңі. Бұл кезең бұрынғы Алаш Орда қозғалысының көрнекті қайраткерлерінің (Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Жүсіпбек Аймауытұлы, Сәкен Сейфуллин, т.б.) Кеңес өкіметінің құрылымдарында жұмыс істеген, бірақ ұлт мүддесі жолындағы күресін жалғастырған, өте күрделі әрі қайшылықты кезеңі болды. Алаш зиялылары Кеңестік жүйеге енгенімен, олардың негізгі мақсаты - қазақ жерінің тұтастығын сақтау, ұлттық білім мен мәдениетті дамыту болып қала берді.

Ұлт мәселесін ұдайы талқылап отырған кенестік билік Бүкілресейлік жұмысшы-шаруа қызылармия депутаттарынын XII съезінде республиканың орталық қаласын қазақ жерінің ішкі аймақтарына ауыстыру мәселесін көтерді. Арнаулы комиссия құрылып, астана болатын қала тізімі қаралды. Осы бір тұста Ақмешіттің астана болуында Алашшыл һәм аршыл азамат Сұлтанбек Қожанов қыруар еңбек сіңірді. Ол Түркістан ОАК комитеті төрағасының орынбасары болып тұрған уақытында - 1922 жылғы 12 сәуірде арнайы қаулы шығарып, өзі тарихи атауын қайтарып берген Ақмешіт қаласын ел кіндігі етуге күш салды. «Қазақтың астанасы орыстың туы тігілген қалада емес, қаласы жоқтықтан, қазақтың киіз ауылында болса да, қазақ ұлты жұртшылығына жуық болуы керек. Қазақ ұлт мемлекетшілігіне әдемі қала, ыңғайлы үйлер керек емес, жаман да болса өз ордасы болуы керек. Орынбордан көшпей, қазақ ұлтының ішкі тіршілігі оңалып, қазақ еңбекшілерінің көпшілігінің қамына керекті шаралар іс жүзінде істелуі қиын», - деп жазды. [1, 44]Дәл осы кезеңде Сәкен Сейфуллиннің «Қазақты

қазақ дейік, қатені түзетейік» деген ұлт атауын қалпына келтіру туралы тарихи ұсынысы қабылданды, бұл сол кездегі «Қырғыз АКСР» атауын «Қазақ АКСР» деп өзгертуге негіз болды.

Ақмешітте өткен Бүкілқырғыздар Кеңесінің V съезінің президиумы.
15 сәуір 1925 жыл

Солай 1925 жылы Қазақ АКСР-інің астанасы Орынбордан Ақмешіт қаласына көшірілді. 1925 жылғы 15-19 сәуір аралығында Қазақ кеңестерінің V съезі болып өтті. Оған төрағалық еткен Сұлтанбек Қожанұлы күн тәртібіне екі мәселе енгізді де, біріншіден, делегаттардың бірауызды шешімімен ұлтымыздың «Қазақ» деген шын атауы қайтарылды, екіншіден, сол кісінің ұсынысы бойынша «Ақмешіт» қаласынын аты «Қызылорда» болып өзгертілді. [1, 45] Алаш қайраткері, ағартушы Қоңырқожа Қожықовтың ұсынысымен болған. Ол «Қызыл» (большевиктік идеологияға сай делініп) және «Орда» (ұлттық мәнге ие, Алаш Орданы еске түсіретін) сөздерін біріктіру арқылы саяси ымыраға келген. Ал 30 мамырда барлық мемлекеттік және кооперативтік мекемелердің атауын бір ай ішінде «Қызылорда» деп өзгертуге міндеттеді. Демек, Астананы Орынбордан Ақмешітке көшірудің саяси-географиялық себептері бірнеше факторлармен түсіндіріледі. Біріншіден, Орынбор қаласы қазақ халқының негізгі қоныс аймағынан тыс орналасып, республиканың ішкі мәселелерін тиімді басқаруға қолайсыз. Екіншіден, жаңа астананы қазақ халқы тығыз орналасқан өңірге көшіру ұлттық мемлекеттілікті нығайтуға және басқару жүйесін халыққа жақындатуға бағытталды. Үшіншіден, бұл шешім қазақ тілін, мәдениетін және ұлттық кадрларды дамытуға қолайлы орта қалыптастыру мақсатында болды.

Қызылорда қалалық «Ақмешіт апталығы» газетінің журналистері Қызылорданың астана болған кезіндегі елдік мүддеге қатысты дүниелерді көптеп жазды. Газет тілшісі Ақмарал Олжабаева алаштанушы, әлихантанушы ғалым, Еуразия ұлттық университеті «Алаш» ғылыми-зерттеу институтының директоры Сұлтан Хан Аққұлымен сұхбаттасып, Әлихан

Нұрмұхамедұлының Қызылордамен байланысы хақында әңгіме өрбіткен екен. Оның пікірінше, «Әлиханның 1925 жылы Қызылордаға келуіне 2 маңызды себеп болды. Бірі Қазақ елінде қазақ халқының жер пайдалану нормасын анықтап, оны Ресей Федерациясы үкіметінің жанындағы жер комиссиясында бекітіп алу, екіншісі - Смағұл Сәдуақасұлы мен Сұлтанбек Қожанұлын өзара татуластыру болғанға ұқсайды». [2] Алаш көсемінің Қызылордамен байланысы ұзақ болмады, бірақ өте маңызды еді.

Тарихи мәліметтерге сәйкес, Әлихан Қызылордаға 2 рет 1925 және 1926 жылдары аяқ басқан, — деген ғалым Бөкейхановтың Қызылордаға алғашқы сапары 1925 жылғы сәуір айында болғанын мәлім етті.Ақмешітке алғаш рет халкымыздың «қырғыз» дегеннен «қазақ» деген төл этнонимін қайтарған 1925 жылдың сәуіріндегі V партия конференциясы кезінде ат басын тіреп, оған құрметті қонақ ретінде қатысқан сияқты.Ғалымның пайымдауынша, Әлихан Бөкейхан конференцияға ресми түрде қатысқаны жөнінде құжаттық дерек болмаса да, бейнематериалдар оның құрметті қонақ ретінде төралқа алдында отырғанын көрсетеді.

Тарихи деректерге сүйенсек, 1922 жылдың желтоқсанында Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан Мәскеуге өз ықтиярынсыз кісендеп жеткізіліп, КСРО халықтарының орталық баспасында Қазақ бөлімінің редакторы қызметінде жұмыс істеген. Осы кезеңде ол елге оралып, Қызылорда қаласында жер мәселесі бойынша халық комиссариатына қызметке орналасуға бар күшін салған. Әлихан Бөкейханның Қызылордаға оралуына Ныгмет Нұрмақұлы басқарған Қазақстан Халық Комиссарлар Кеңесі (КазСНК) де, Жалау Мыңбайұлы жетекшілік еткен Жоғарғы Атқарушы Комитет (КазЦИК) те мүдделі болған. Алайда НКВД құжаттарында көрсетілгендей, егер үкімет басына Әлихан Бөкейхан келсе, Қазақстан бүкіл Орта Азия республикаларына жетекшілік етер еді деген пікір Кремль басшылығын алаңдатқан. Осы себепті И.Сталин мен Қазақстанға партия жетекшісі болып жіберілген Ф.Голощекин Алаш көсемінің елге түбегейлі оралуына үзілді-кесілді қарсы болды.Себебі Әлихан Бөкейхан ел тізгінін қолға алса, қазақ қоғамының түгелдей ұлт мүддесі жолында топтасуы мүмкін еді.[2]

Экспедициялық жұмысын мерзімінен бұрын аяқтаған Әлихан Нұрмұхамедұлы 1926 жылдың ерте күзінде Ақтөбеден Қызылордаға екінші рет келеді. Сұлтан Хан Аққұлының деректеріне сүйенсек, оны теміржол бекетінде Қазақстан Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы Ныгмет Нұрмақұлы қарсы алған. Қызылордада Әлихан Бөкейхан Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Мұхамеджан Тынышбайұлымен кездесіп, үкімет мүшелерімен кеңес жүргізеді. Алайда Мәскеуге қайту үшін Ақтөбеге жеткен сәтінде ол қайтадан тұтқындалып, күзетпен Мәскеуге жеткізіліп, еш айып тағылмастан Бутырка түрмесіне қамалды. [2] Түрлі құйтұркы әрекеттерге барған большевиктер оны

Қазақстанға жолатпады. Иә, Бөкейхановтың Сыр еліне сапары туған жеріне, атамекеніне ең соңғы сапары болды.

1926 жылы Қызылордада түсірілген Ұлт ұстазы - Ахмет Байтұрсынұлын ортаға алған М. Дулатұлы, Ж. Аймауытұлы, М. Әуезов сияқты Алаш қозғалысының үш буын өкілдері бейнеленген сурет — бұл кезеңнің рухани символы.

Қызылордадағы төрт жыл ішінде Алаш зиялылары үкімет, білім, мәдениет және баспасөз салаларында маңызды қызметтер атқарды. Олардың басты күресі – ұлттық мүддені Кеңес идеологиясынан қорғау болды.1925-1929 жылдар аралығындағы кезеңде Алаш зиялылары үкімет құрылымдарында қызмет етіп, ұлт мүддесі үшін келесідей ауқымды жұмыстар атқарды:

- Білім беру мен ағарту саласында: Ахмет Байтұрсынұлы, Елдес Омаров және Телжан Шонанұлы ХАК жанындағы оқу бағдарламаларын әзірлеуге қатысып, ұлттық мектеп жүйесін жетілдіруге күш салды.

Қызылордаға көшкеннен кейін Ахмет Байтұрсынұлы Қазақ АКСР Халық Ағарту Комиссариатында жұмыс істеді, қазақ тілі мен мәдениетін дамытуға жауапты болды.1926 жылы Бакуде өткен Түркологиялық съезге қатысып, қазақ тілінің әліпбиі (Төте жазу) мен емлесін біріздендіру мәселесін көтерді. Оның «Жаңа емле» қағидалары мектептерде және іс қағаздарында кеңінен қолданыла бастады.Қазақ тілін мемлекеттік мекемелерде енгізуге (іс қағаздарын қазақша жүргізуге) күш салды. Бұл «Алаш» қайраткерлерінің ең маңызды жеңістерінің бірі болды.

(Ахмет Байтұрсынұлының «Оқу құралы» деген атпен жарық көрген оқулықтарының өзі өз ішінен төртке бөлінеді. Сонын төртіншісін, Телжан Шонайұлымен бірге жазған, III, IV жылдықтарға арналған көлемді «Оқу құралы» 1927 жылы Қызылордада жарық көрген екен. [3] Т. Шонайұлы 1926–1928 жж. Қызылордада Қазақ Халық ағарту институтында оқытушы болып қызмететтi.

- Ғылым және тіл саясаты бағытында:Халел Досмұхамедов пен Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тілінің орфографиялық және терминологиялық жүйесін жетілдіруге атсалысты. 1926 жылы құрылған Қазақ білім комиссиясы мен Қазақ мемлекеттік баспасы тіл мен әдебиетті стандарттау ісін қолға алды.

Сол жылдары Қызылордада қазақ тілінде алғаш рет әдебиет, тіл білімі, педагогика, медицина, тарих саласында еңбектер жарық көрді. Мысалы, Ахмет Байтұрсынұлының қазақ әдебиеттану ғылымы мен әдебиет тарихы жөніндегі тұңғыш көлемді еңбегі – «Әдебиет танытқышы» (1926), Халел Досмұхамедовтың «Табиғат тану» оқулығы, Елдес Омаровтың педагогикалық мақалалары – осы дәуірдің жемісі.

- Баспасөз және мәдениет саласында: «Еңбекші қазақ» (қазіргі «Егемен Қазақстан»), «Жаңа мектеп», «Әйел теңдігі» және «Қызыл Қазақстан» (қазіргі «Ақиқат») сияқты қазақ тіліндегі мерзімді басылымдар Қызылорданың астаналық кезеңінде ақпараттық кеңістігінде ерекше рөл

атқарды. Бұл басылымдарда Алаш қайраткерлері белсенді қызмет атқарып, ұлттық сананы оятуға, қазақ әдебиеті мен мәдениетін насихаттауға зор үлес қосты. Аталған бағытта Міржақып Дулатұлы, Қошке Кемеңгерұлы, Санжар Асфендияров, сондай-ақ Жүсіпбек Аймауытұлы мен Мұхтар Әуезов жетекші рөл атқарды. Сонымен қатар Халел Досмұхамедов Қазақ-қырғыз білім комиссиясы жанынан «Сана» журналын шығарып, оның редакторы қызметін атқарды.

Міржақып Дулатұлыкөркем әдебиет пен саяси мақалалар жазу арқылы ұлт мүддесін қорғауды жалғастырды, әсіресе ұлттық білім беру мен жер мәселесіне қатысты көзқарастарын білдірді.Қызылорда астана болган шақта Міржақып Дулатовтың мақалалары елдегі баска да газет-журналдарға жарияланып жатты. «Әйел тендігі» журналына жарияланған «Қазақ әйелі» деп аталатын мақаласында казак кыздарын әдет-ғұрын бойынша атастыруы бесіктен басталатындығы, тіпті кей жағдайда ананың құрсағында жатқан кезде атастыратындығы, бұл «карғы бау» деп аталатындығы келтірілген. Кызылордадағы журналистік кызметін Міржақып Дулатұлы 1929 жылға дейін жалғастырған. Нақтырақ айтсақ, 1928 жылдың желтоқсанында тұтқындалғанына дейін осы кызметті аткарган. [4]

Кызылорда калалық «Ақмешіт апталығы» газетінің тілшісі Акмарал Олжабаева: «... Бір ғана 1925 жылдың өзінде В.Лениннің «Жана үнем саясаты», «1905 жыл төңкерісі» атты енбектерді аударып, Қызылордада бастырып шығарады. Сондай-ақ 1926 жылдан бермен карай жарық көрген казак кітаптарының библиографиялық көрсеткішін әзірлеген», - деп атап өтеді өзінің «Алашты ояткан «Оян, қазақ!» атты макаласында.

Кезінде «Қазақ» газетін шығарушыларының бірі болған Міржақып Дулатұлы Қызылордада журналистік қызметін жалғастырған. Оның бұл жерде көптеген макаласы басылған. Оның барлығы дерлік ұлт тағдырына, тарихына катысты десек, артық айтқандық емес. Мәселен, «Енбекші қазақ» газетінің 1926 жылғы 8 шілдедегі №145 санына «Он алтының ойраны» атты 1916 жылғы тарихи жағдайдан хабар беретін, ұлт-азаттық көтерілісті негіз еткен макаласы басылды. 1926 жылы «Жаңа мектеп» журналының №11–12–13 сандарында «Торғайлық» бүркеншік атымен Міржақып Дулатұлының «Торғай уезіндегі 1916 жыл уақиғасы» атты көлемді мақаласы жарияланды. Мақалада маусым жарлығына қарсы шыққан халықты басу үшін Торғай уезі басшысы Ткаченко жетекшілігімен казак әскерлерінің жіберіліп, елге зорлық-зомбылық көрсеткені баяндалады. Бұл дерек Сағат Тайманның «Қазақ баспасөзі және кеңестік билік» атты мақаласында да атап өтіледі. [4]

«Қызыл Қазақстан» журналы тарихи макалаларга өте бай болды. Қазақ тарихын жазу мәселесі XX ғасырдың 20 жылдары бірнеше рет мерзімді басылымдарда көтеріліп, казақ зиялылары келешек ұрпақ үшін халықтың ұмыт болып бара жаткан тарихын жазуға шакырды. Тарихшы Сағат Тайман «Қазақ баспасөзі және кеңестік билік» мақаласында осы уақытта қазақ тарихшылары өз еңбектерін «Қызыл Казакстан» журналына жариялағанын

айтады. Қатаң саясатка қарамастан халқымыздың асыл құндылығы шежірелер, оның жазбаша нускасы өз жалғасын тапты. Ұлтымыздың баға жетпес қазынасын келешекке жазып калдыруға тырысты. М. Дулатовтың «Қызыл Казакстан» журналына шыккан «*Қазақ-қырғыз тарихы туралы», «Қазақ-қырғыздын аты, тегі туралы»* атты макалаларында қазақ пен қырғыздардың ұксас тайпалар болмағанменен, екеуі екі бөлек этнос екендігін, тарихы мен мәдениетінде, тілінде алшақтық көп екендігі атап көрсетілді. Бұл мәлімет Қазақ енбек және әлеуметтік катынастар академиясының жаршысында 2007 жылғы №1(14) санына жарияланган. [4]

Сауатсыздықты жоюда газет-журналдардың маңызын түсінген ұлттық кадрлар бұл бағыттағы жұмысты алғашқы күндерден-ақ жүйелі түрде қолға алды. Сол кезде Қызылордада «Еңбекші қазақ», «Советская степь», кейінірек «Казахстанская правда» деп аталатын республикалық газеттер мен журналдар шығарылып, таратыла бастады. Қызу пікірталасқа толы бұл басылымдарды көзіқарақты қазақтың бәрі іздеп оқыды. 1928 жылы Қызылордадан 31 газет басылып шықты. Оның 13-і қазақ тілінде жарық көрді. Осы саланың туын желбіретуге қоғамдық-саяси қызметті қоса арқалаған, ел көшіне, өмір ағымына, халық тағдырына көңіл бөлген дарынды жазушылар мен ақындар да білек түріп, араласты. Атап айтқанда Сәкен Сейфулин, Бейімбет Майлин, Ілияс Жансүгіров, Сәбит Мұқанов, Сабыр Шәріпов, Қалмақан Әбдікадыров, Әбділдә Тәжібаев, Асқар Тоқмағанбетовтың шығармалары Қызылордада жарық көрді.

Астана болғандықтан, Қызылордада қазақтың кәсіби мәдениетінің іргетасы қаланды:

- 1924 жылы қазақ, орыс, татар, украин халық театрлары отау тіксе, 1926 жылы 13 қаңтарда қазақтың тұңғыш ұлттық театры шымылдығын түрді.
- мемлекеттік басқару, ағарту және ғылым салаларындағы ұлттық мамандарды дайындауға күш салынды.

Жүсіпбек Аймауытұлы астанада ашылған Қазақтың ұлттық театрының (қазіргі М. Әуезов атындағы) алғашқы директорларының бірі болып, театр өнерін дамытуға үлкен үлес қосты. Ол М. Әуезовпен бірге қазақ драмаларының жазылуына және сахналануына тікелей атсалысты.

Мұхтар Әуезов: мәдениет саласында, әсіресе ұлттық драматургияны дамытуда белсенді жұмыс істеді. Ол «Еңлік – Кебек», «Қарагөз» сияқты шығармаларын осы кезеңде жазып, қазақ театрының репертуарын байытты. Қызылордаға елдің әр түкпірінен жиналған өнерпаздар 1926 жылы Мұхтар Әуезовтің «Енлік-Кебек» пьесасын тұңғыш рет сахналады. Сол күні көрермен алдына шыққан Әміре, Құрманбек, Серке, Жұматтар (Шанин) уақыт өте келе ұлт руханиятының қабырғалы қайраткерлеріне айналды.

Сәкен Сейфуллин: Қазақ АКСР Орталық Атқару Комитеті төрағасының орынбасары, сондай-ақ Қызылордадағы Халық Ағарту Институтының (ХАИ) ректоры қызметін атқарды.ХАИ ректоры ретінде ұлттық кадрлар – қазақ

мұғалімдері мен мамандарын даярлауға тікелей атсалысты. Сонымен бірге Сәкен Сейфуллинде 1925 жылы астананы Ақмешітке көшіру және оны «Қызылорда» деп атау шешімдеріне белсенді қатысқан.

Астаналық кезеңдегі қала өміріне қысқаша тоқтасақ**,** бұл жылдары Қызылорда халқының саны 22 мыңға жетті. Алаш қайраткерлері жаңа астанада қоғамдық-саяси һәм мәдени орта қалыптастыруға барын салды. 1925 жылы байланыс басқармасы құрылса, 1926 жылы радио торабы, радиостанса қызметін бастады. Оған қоса 100 орындық өлкелік, 45 орындық қалалық ауруханалар ашылды. [5] Алғашқы жаңалықтардың қатарында әуе қатынасы мен байланыс жүйесі іске қосылды. 1926 жылы маусым айында аспанға тұңғыш рет Қызылорданың құмды алаңынан ПО-ұшағы көтеріліп Мәскеу қаласына бет алды. Бұл ұшақ Қазақ Республикасының астанасы Қызылордадан Мәскеуге әуе жолын ашты. [1]

Міржақып Дулатұлының қызы, белгілі алаштанушы Гүлнар Дулатованың «Алаштың сенбес жұлдыздары» және «Шындық шырағы» атты естелік еңбектерінде Қызылордадағы Алаш зиялыларының тұрмыстық және рухани ортасы туралы құнды деректер сақталған. Сол еңбектерінде Гүлнар Міржақыпқызы Қызылордадағы тұрмыстық жағдайларын былайша еске алады: *«Қызылордаға келісімен орналасқан үйіміз Ерғали Қасымов төренің үйі болатын – Садовая, 7. Кейін Селиверстова, 17. Үйдің бір бөлігі Байтұрсыновтың отбасына қарайтын да, ал екінші бөлігінде біздер – Дулатовтың отбасы тұратынбыз»,* – деп жазады. [4] Осы деректерге сүйене отырып, Міржақып Дулатұлының 1925–1929 жылдары Қызылорда астана болған кезеңде Селиверстов көшесіндегі 17-үйде тұрғанын аңғаруға болады. Дәл осы үйде оның көптеген әдеби туындылары дүниеге келген. Міржақып Дулатұлының отбасында Нәзипа Құлжанова, Ілияс Байменов, Серке Қожамқұлов, Мұхтар Әуезов, Әміре Қашаубаев, Иса Байзақов, Мағжан Жұмабаев, Әлкей Марғұлан, Смағұл Сәдуақасов, Қошке Кеменгеров, Әлібек және Әуелбек Қоңыратбаевтар сияқты белгілі тұлғалар қонақта болған.

Қала өмірі күнделікті жаңалыққа толы болды. Совпарт мектебі, халық ағарту институты, геологиялық-барлау бағытындағы рабфак, дәрігерлер дайындайтын оқу орны, кооператив, шикізат, транспорт, механикалық, қаржы техникумдары, тағы да басқа қажетті оқу орындары ашылды. [5] Қызылорда саз балшықтан салынған бұрынғы келбетін өзгертіп, қос қабатты, сәулеттік тұрғыдан әсем үйлермен көркейе түсті. Бұл мақсатқа сол кезеңде қомақты қаржы бөлініп, қалада қазақтың ұлттық нақышы айқын көрінетін ғимараттар бой көтерді.

Қызылордалық кезең – Алаш зиялыларының саяси компромисс пен ұлттық мүдде арасындағы күресінің айқын көрінісі. Олар Кеңестік билік құрамында жұмыс істей отырып, қазақ ұлтының мемлекеттілік негіздерін, мәдениетін және білімін дамытуға үлкен үлес қосты.Қазіргі зерттеушілер (К.Нұрпейісов, М.Қойгелдиев, Д.Қамзабекұлы) бұл дәуірді «Алаш

идеясының кеңестік бейімделу кезеңі» деп бағалайды. Шын мәнінде, Қызылорда кезеңі – ұлт руханиятының қайта өрлеу дәуірі, яғни Алаш мұрасының жаңа тарихи формасы.

Алайда, 1928 жылдан бастапбұрынғы Алаш қайраткерлеріне қарсы жаппай қуғын-сүргін басталып, олар «буржуазияшыл-ұлтшылдар» деген айыппен тұтқындала бастады. Бұл Қызылорда кезеңінің аяқталуын және Алаш зиялылары тағдырындағы қасіретті кезеңнің басталуын білдірді.

Бүгінгі таңда Қызылорда кезеңі – ұлттық идеяның өміршеңдігін дәлелдейтін тарихи сабақ.Алаш қайраткерлерінің Қызылордадағы қызметі – тәуелсіз Қазақстанның рухани негізін қалыптастырған тарихи тәжірибе.Осы кезеңдегі қайраткерлердің еңбегі Қазақстанның қазіргі мемлекеттігі мен ұлттық сана-сезімінің қалыптасуына негіз болды.

Зерттеу барысында тарихи-генетикалық, тарихи-салыстырмалы және деректану әдістерін қолданылды.Сонымен қатар Қызылорда қаласындағы архив қорлары, Ә.Тәжібаев атындағы Қызылорда облыстық әмбебап кітапханасындағы басылымдармен, мерзімді баспасөз материалдары және Алаш қайраткерлеріне қатысты естелік еңбектер қарастырылды. Архив пен кітапхана деректерін салыстыра талдау арқылы Қызылорда кезеңінің тарихи ерекшеліктері мен Алаш зиялылары қызметінің негізгі бағыттарын кешенді түрде қарастыруға мүмкіндік туды.

Зерттеу нәтижесінде мен Қызылорда кезеңінің Алаш қозғалысы үшін саяси күрестің жалғасы ғана емес, ұлттық идеяның мәдени-ағартушылық бағытта сақталып, дамыған маңызды тарихи кезең болғаны анықталды. Алаш қайраткерлерінің білім беру, ғылым, баспасөз және мәдениет салаларындағы қызметі қазақ қоғамының рухани жаңғыруына, ұлттық сананың қалыптасуына және қазіргі Қазақстан мемлекеттігінің интеллектуалдық негіздерінің қалануына елеулі үлес қосты.

Сурет 1 - Ақмешітте өткен Бүкілқырғыздар Кеңесінің Y съезінің президиумы. 15 сәуір 1925 жыл

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Алаштың Ақмешіті - Алматы: «ARNA-B», 2009. - 172 бет.[42-47 б.]
2. Ә. Жұмаділдәұлы. Бөкейхановта Ақмешіттегі съезге қатысқан // Ақмешіт апталығы. 2022.- 6 желтоқсан (№97).- 3 б.
3. Ә. Ахметұлы. «Алаш баласының алғашқы оқулықтары». Ұлт рухын көтерген тұлға. // Әлімсақ. 2023.-қараша (№11).-176 б.[34 б.]
4. Ә. Жұмаділдәұлы. «Алашқа алдаспан болған Міржақып һәм оның Қызылордадағы еңбек жолы» // Ақмешіт апталығы. 2022.- 27 желтоқсан (№103).- 3 б.

5. Seykhuninfo.kz.Қызылорданың 1925 жылдардағы мәдени өмірі./ 05.09.2018 //https://seykhuninfo.kz/tarih/8158-yzylordany-1925-zhyldarday-mdeni-mr.html
6. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. I т. Өңделіп, толықтырылған екінші басылымы. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 2008. – 480 б.
7. Омарбеков Т. Алаш зиялылары және рухани жаңғыру. Алматы: Қазақ университеті, 2017, - 250 б.
8. Сақ Қ. Алаш мұрасы және ұлттық тәрбие. –А.,«Қазығұрт», 2014,- 288 б.

ЦИФРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕ ҰЛТТЫҚ ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ПАЙДАЛАНУ

Әлиасқар Іңкәр Мұхитқызы
Қорқыт ата атындағы ҚУ
Ист-23-1 оқу тобының студенті
Тухмарова Шырынкуль Кичкентаевна
ғылыми жетекші,т.ғ.к.
«Тарих және археология»БББ

Аңдатпа. Бұл мақалада цифрлық білім беру жағдайында ұлттық этнопедагогикалық құндылықтарды тиімді пайдалану қарастырылады. Жасанды интеллект негізіндегі цифрлық ресурстардың (ChatGPT, Copilot, Gemini) оқу үдерісіндегі рөлі талданып, олардың оқу мазмұнын автоматтандыруға, оқытуды жекелендіруге және білім сапасын арттыруға ықпалы айқындалады. Сонымен қатар, цифрлық білім беру мен этнопедагогикалық құндылықтарды ұштастыру білім беру жүйесін жаңғыртудың маңызды бағыты ретінде сипатталып, жасанды интеллектіні педагогикалық тұрғыда тиімді және қауіпсіз қолдану білім алушылардың жан-жақты дамуына мүмкіндік беретіні көрсетіледі.

Кілт сөздер: Тарих пәні, Цифрлық білім беру, этнопедагогика, жасанды интеллект, ChatGPT, Copilot, Gemini, оқу үдерісі, білім сапасы, жекелендірілген оқыту, педагогикалық технологиялар, «Адал азамат» тұжырымдамасы.

Аннотация. В этой статье рассматривается эффективное использование национальных этнопедагогических ценностей в условиях цифрового образования. Проанализирована роль цифровых ресурсов на основе искусственного интеллекта (ChatGPT, Copilot, Gemini) в учебном процессе и определено их влияние на автоматизацию учебного содержания, персонализацию обучения и повышение качества образования. Вместе с тем, сочетание цифрового образования и этнопедагогических ценностей охарактеризовано как важное направление модернизации системы

образования и показано, что эффективное и безопасное педагогическое использование искусственного интеллекта позволяет всесторонне развиваться обучающимся.

Ключевые слова: цифровое образование, этнопедагогические ценности, предмет История, концепция «Адал азамат», ,этнопедагогика, искусственный интеллект, ChatGPT, Copilot, Gemini, учебный процесс, качество образования, индивидуализация обучения, педагогические технологии.

Abstract. This article examines the effective use of national ethnopedagogic values in the context of digital education. The role of digital resources based on artificial intelligence (ChatGPT, Copilot, Gemini) in the educational process is analyzed and their impact on the automation of educational content, personalization of learning and improvement of the quality of education is determined. At the same time, the combination of digital education and ethnopedagogic values is characterized as an important direction for the modernization of the education system and it is shown that the effective and safe pedagogical use of artificial intelligence allows students to develop comprehensively.

Keywords: digital education, ethnopedagogical values, subject History, the concept of "Adal Azamat",ethnopedagogy, artificial intelligence, ChatGPT, Copilot, Gemini, educational process, quality of education, individualization of learning, pedagogical technologies.

ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ МҰРАСЫ ЖӘНЕ ЦИФРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

Қазіргі кезеңде Қазақстан Республикасының білім беру жүйесі жаһандық экономикалық, әлеуметтік және мәдени өзгерістердің ықпалымен сапалық тұрғыда жаңа даму сатысына көтерілуде. Қоғамның цифрлық трансформациясы, ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың жедел дамуы және жасанды интеллект (ЖИ) құралдарының кеңінен енгізілуі білім беру мазмұнын, оқыту әдістері мен педагогикалық өзара әрекеттестік формаларын қайта қарауды талап етеді. Бұл үдерістер білім беру жүйесінің тиімділігін арттырумен қатар, елдің интеллектуалдық әлеуетін күшейтуге және адами капиталды дамытуға бағытталған стратегиялық ресурс ретінде қарастырылады.

Жасанды интеллект технологияларының білім беру саласына енуі оқыту процесін автоматтандырумен ғана шектелмей, білім алушылардың танымдық белсенділігін арттыруға, оқу мазмұнын жекелендіруге және оқу нәтижелерін объективті бағалауға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, ЖИ-ды білім беру жүйесіне интеграциялау Қазақстанның қоғамдық-экономикалық дамуының жаңа моделіне көшуінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады.

2025 жылғы 8 қыркүйекте Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына арнаған «Жасанды интеллект

дәуіріндегі Қазақстан: өзекті мәселелер және оны түбегейлі цифрлық өзгерістер арқылы шешу» атты Жолдауы елдің білім беру жүйесін жаңғыртуға бағытталған стратегиялық бағдарларды нақтылады. Мемлекет басшысы бұл Жолдауда цифрландыру мен жасанды интеллектті дамыту мәселелеріне ерекше тоқталып, оларды ұлттық бәсекеге қабілеттілікті арттырудың шешуші факторы ретінде атап көрсетті. Атап айтқанда, білім беру жүйесін жаңа технологияларға бейімдеу, педагогтердің цифрлық және технологиялық құзыреттерін дамыту, оқыту процесінде инновациялық құралдарды кеңінен қолдану қажеттілігі айқындалды.

Жолдауда көрсетілген міндеттер аясында электрондық үкіметті дамыту, мемлекеттік басқару мен әлеуметтік инфрақұрылымға жасанды интеллект элементтерін енгізу, сондай-ақ білім беру мазмұнын цифрлық форматқа көшіру көзделген. Сонымен қатар, Цифрлық кодексті қабылдау, Жасанды интеллект және цифрлық даму министрлігін құру, педагог кадрларды қайта даярлау жүйесін жетілдіру секілді бастамалар білім беру саласында ЖИ-ды жүйелі түрде қолдануға институционалдық негіз қалыптастырды.

Мемлекет басшысының «Turkistan» газетіне берген «Қазақстан жаңғырудың жаңа кезеңіне қадам басты» атты сұхбатында да білім мен жасанды интеллект ел жаңғыруының өзегі ретінде айқындалды. Президент бұл сұхбатында жасанды интеллектті дамыту жөніндегі кеңестің құрылуы, «Жасанды интеллект туралы» заңның қабылдануы, сондай-ақ елімізде жоғары өнімді суперкомпьютерлердің іске қосылуы Қазақстанның цифрлық инфрақұрылымын жаңа сапалық деңгейге көтергенін атап өтті. Бұл бастамалар ғылыми зерттеулерді жандандырып, инновациялық жобаларды іске асыруға қолайлы жағдай қалыптастыруда.

Қазіргі жаһандану дәуірінде мектеп қабырғасындағы оқушылардың ұлттық бірегейлігін сақтау - мемлекеттік маңызы бар стратегиялық міндет. Білім беру жүйесі қарқынды түрде цифрландырылып, оқыту үдерісі жаңа форматқа көшуде. Цифрлық технологиялардың дамуы білім алушыларға ақпаратты жылдам әрі тиімді меңгеруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл үдеріс ұлттық құндылықтарды сақтау мәселесін де өзекті етеді.

Ұлттық этнопедагогикалық құндылықтар — халықтың тарихи тәжірибесіне негізделген тәрбиелік жүйе. С. Ұзақбаева атап өткендей, ұлттық эстетика мен тәрбиенің тамыры тереңде жатыр және оны бүгінгі заман талабына сай жаңғырту қажет. Цифрлық трансформация жағдайында этнопедагогикалық құндылықтарды Тарих пәнімен/ және жасанды интеллект (ЖИ) мүмкіндіктерімен ұштастыру оқушының тек білімін арттырып қана қоймай, оның бойында отансүйгіштік пен тарихи сананы қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Этнопедагогика – халықтың ғасырлар бойы жинақтаған тәлім-тәрбиелік тәжірибесін, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, дүниетанымын зерттейтін педагогика ғылымының маңызды саласы. Ол ұлттық құндылықтарға негізделген тәрбие жүйесін қалыптастыруды көздейді. Қазіргі жаһандану

жағдайында этнопедагогиканың маңызы ерекше артып отыр, себебі ол ұлттық болмысты сақтаудың, рухани құндылықтарды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізудің негізгі құралы болып табылады.

Этнопедагогиканың классикалық идеялары халықтық тәрбие жүйесінің негізгі қағидаларынан бастау алады. Қазақ халқының дәстүрлі тәрбиесінде адамгершілік, имандылық, еңбекқорлық, отансүйгіштік, үлкенді құрметтеу, кішіге қамқор болу сияқты құндылықтар басты орын алған. Бұл құндылықтар мақал-мәтелдерде, жыр-дастандарда, ертегілерде, шешендік сөздерде көрініс тапқан. Мысалы, «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің» деген нақыл сөз отбасындағы тәрбиенің маңызын айқындайды. Демек, этнопедагогиканың негізі – отбасы тәрбиесі мен халықтық тәлім.

Этнопедагогиканың ғылыми негізін қалыптастыруда бірқатар ғалымдар мен ағартушылардың еңбегі зор. Қазақ ағартушылары Ыбырай Алтынсарин, Ахмет Байтұрсынұлы, Мағжан Жұмабаев ұлттық тәрбие мен білім берудің маңызын ерекше атап өткен. Мәселен, Ыбырай Алтынсарин қазақ балаларына арналған алғашқы мектептерді ашып, оқу-тәрбие ісін ұлттық негізде ұйымдастыруға күш салды. Ол білім беруде ана тілінің рөлін жоғары бағалап, оқулықтарды қазақ тілінде жазды.

Ахмет Байтұрсынұлы білім беру жүйесін ұлттық негізде құруды қолдап, тіл, әдебиет және мәдениет арқылы ұлттың рухани дамуын қамтамасыз ету қажет екенін дәлелдеді. Ал Мағжан Жұмабаев «Педагогика» еңбегінде тәрбиенің ұлттық ерекшеліктерін ескерудің маңызын атап көрсетіп, «әр халықтың тәрбиесі сол халықтың тұрмыс-тіршілігіне байланысты» деген тұжырым жасады.

Этнопедагогиканың классикалық идеяларының бірі – тәрбиенің табиғилығы мен өмірмен байланыстылығы. Халықтық педагогикада бала табиғатпен етене байланыста тәрбиеленген. Мысалы, көшпелі өмір салты жағдайында балалар еңбекке ерте араласып, өмірлік тәжірибе арқылы тәрбиеленген. Бұл тәжірибе қазіргі педагогикада «тәжірибелік оқыту» (learningbydoing) қағидасымен үндес келеді.

Тағы бір маңызды идея – ұжымдық тәрбие. Қазақ қоғамында бала тек отбасы емес, бүкіл ауылдың, қауымның қамқорлығында болған. Бұл – әлеуметтік жауапкершілікті, бірлік пен ынтымақтастықты қалыптастыратын маңызды фактор. Сонымен қатар, үлкенді құрметтеу, кішіге ізет көрсету сияқты моральдық нормалар бала тәрбиесінің өзегіне айналған.

Ұлттық мектептің қалыптасуы этнопедагогикалық идеялардың жүзеге асуымен тығыз байланысты. Ұлттық мектеп – бұл білім беру мазмұны мен тәрбие жүйесі халықтың мәдениеті мен дәстүріне негізделген білім беру мекемесі. Қазақстанда ұлттық мектептің қалыптасу тарихы XIX ғасырдың екінші жартысынан басталады. Бұл кезеңде ағартушылық қозғалыс күшейіп, ұлттық білім беру жүйесінің негізі қаланды.

Кеңес дәуірінде ұлттық мектеп жүйесі белгілі бір дәрежеде сақталғанымен, идеологиялық шектеулерге ұшырады. Соған қарамастан,

халықтық тәрбие элементтері мектеп тәжірибесінде қолданылып отырды. Ал тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстанда ұлттық білім беру жүйесін жаңғыртуға ерекше көңіл бөлінді. Оқу бағдарламаларына ұлттық құндылықтар енгізіліп, этнопедагогика ғылымы қайта жанданды.

Қазіргі таңда ұлттық мектептің негізгі мақсаты – ұлттық құндылықтарды сақтай отырып, заманауи білім беру талаптарына жауап беретін тұлға тәрбиелеу. Бұл мақсатқа жету үшін этнопедагогиканың классикалық идеяларын цифрлық технологиялармен ұштастыру қажет. Мысалы, ұлттық салт-дәстүрлерді мультимедиалық форматта оқыту, халық ауыз әдебиетін цифрлық платформалар арқылы тарату – ұлттық тәрбиені жаңа деңгейге көтереді.

Сонымен қатар, этнопедагогика ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Жаһандану жағдайында көптеген халықтар өз мәдениетін жоғалту қаупіне ұшырап отыр. Осындай жағдайда ұлттық мектеп – мәдени мұраны сақтаудың және дамытудың негізгі орталығы болып табылады.

Қорытындылай келе, этнопедагогиканың классикалық идеялары ұлттық мектептің теориялық және практикалық негізін құрайды. Халықтық тәрбие тәжірибесін қазіргі білім беру жүйесіне тиімді енгізу – ұлттық сананы қалыптастырудың, рухани құндылықтарды сақтаудың және болашақ ұрпақты тәрбиелеудің басты шарты болып табылады.Цифрлық трансформация дәуірінде ұлттық құндылықтарды жаңғырту – қоғамның рухани тұрақтылығы мен мәдени тұтастығын сақтаудың маңызды шарты болып табылады. Қазіргі таңда технологиялардың қарқынды дамуы, әсіресе Цифрлық трансформация үдерісі, адам өмірінің барлық саласына әсер етіп, мәдениет, білім, тәрбие және әлеуметтік қатынастарды түбегейлі өзгертіп отыр. Бұл жағдай ұлттық болмыстың әлсіреу қаупін тудырғанымен, оны жаңа форматта қайта жаңғыртуға да мүмкіндік береді.

Біріншіден, ұлттық құндылықтар – халықтың тарихи жадын, дүниетанымын және рухани тәжірибесін бейнелейтін маңызды әлеуметтік-мәдени феномен. Қазақ халқының салт-дәстүрлері, тілі, ауыз әдебиеті, әдет-ғұрыптары Этнопедагогика аясында ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келеді. Алайда жаһандану мен цифрландыру үдерістері ұлттық ерекшеліктердің жойылу қаупін арттырады. Сондықтан оларды сақтау ғана емес, заманауи технологиялар арқылы қайта бейімдеу қажеттілігі туындайды.

Екіншіден, цифрлық орта ұлттық құндылықтарды тарату мен дәріптеудің тиімді құралына айналып отыр. Мысалы, виртуалды мұражайлар, онлайн платформалар, білім беру қосымшалары арқылы тарихи мұраларды кең аудиторияға қолжетімді етуге болады. Бұл ретте YouTube, Instagram, TikTok сияқты платформалар ұлттық мәдениетті жаңа форматта таныстыруға мүмкіндік береді. Мұндай құралдар жастардың қызығушылығын арттырып, ұлттық сана-сезімнің қалыптасуына ықпал етеді.

Үшіншіден, ұлттық құндылықтарды жаңғырту – тәрбиелік маңызы зор үдеріс. Қазіргі жастардың дүниетанымы цифрлық кеңістікте қалыптасатындықтан, оларға ұлттық мазмұндағы сапалы контент ұсыну маңызды. Бұл – Педагогика мен ақпараттық технологиялардың тоғысында жүзеге асатын күрделі міндет. Мұғалімдер мен ғалымдар цифрлық білім беру жүйесіне ұлттық мазмұнды енгізу арқылы тұлғаның рухани дамуына ықпал ете алады.

Төртіншіден, ұлттық құндылықтарды жаңғырту – ұлттық қауіпсіздік пен мәдени тәуелсіздіктің де негізі. Өйткені жаһандық ақпараттық кеңістікте өз мәдениетін сақтай алмаған халық біртіндеп ассимиляцияға ұшырауы мүмкін. Сондықтан цифрлық технологияларды тек тұтынушы ретінде емес, ұлттық мазмұнды өндіруші ретінде пайдалану қажет.

Қорытындылай келе, цифрлық трансформация жағдайында ұлттық құндылықтарды жаңғырту – заман талабы. Бұл үдеріс ұлттық мәдениетті сақтаумен қатар, оны жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік береді. Тек дәстүр мен инновацияны үйлестіре отырып, қоғам өзінің рухани негізін нығайта алады.

ОРТА БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЦИФРЛЫҚ ПЛАТФОРМАЛАР ЖӘНЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Қазіргі білім беру жүйесінде цифрлық технологиялар мен жасанды интеллект (ЖИ) құралдары оқыту үдерісінің ажырамас бөлігіне айналып отыр. Қазақстанның орта білім беру жүйесінде ЖИ қолданудың этикалық стандарттары бекітіліп, 2025-2026 оқу жылынан бастап оны интеграциялау жоспарлануда.

Интерактивті оқу платформалары қазіргі білім беру жүйесінде білім алушылардың белсенділігін арттыру және білімді бекіту үшін маңызды рөл атқарады. Kahoot, Quizlet және ұқсас платформалар сабақ барысында интерактивті тапсырмаларды қолдану арқылы оқушыларды белсенді қатысуға ынталандырады. Мысалы, викториналар, сұрақ-жауап жүйелері және ойын элементтері білім алушылардың сабаққа қызығушылығын арттырады. Сонымен қатар, бұл платформалар білімді тексеру процесін жеңілдетеді және оқушылардың жауаптарын нақты уақыт режимінде бағалауға мүмкіндік береді. Kahoot арқылы білім алушылар әр тақырып бойынша тестілерді тез әрі тиімді түрде шешіп, өз деңгейін бағалай алады. Quizlet платформасы арқылы білім алушылар тарихи терминдер мен фактілерді есте сақтау үшін флеш-карталарды пайдаланады, бұл білімді ұзақ мерзімде сақтауға көмектеседі. Интерактивті оқу платформалары оқушыларға топтық тапсырмалар орындауға да мүмкіндік береді, бұл олардың ынтымақтастық және коммуникациялық дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Сонымен қатар, мұндай платформалар педагогтарға сабақтың тиімділігін бақылауға, білім алушылардың қай тақырыпта қиындықтарға тап

болатынын анықтауға мүмкіндік береді. Осылайша, интерактивті платформалар сабақ процесін динамикалық, қызықты және нәтижелі етеді.

Нейрондық желілер мен генеративті модельдер

ChatGPT, Copilot сияқты жасанды интеллект құралдары тарих сабағында мәтіндерді интерпретациялауға, сұрақ-жауап жүйесін құруға және эссе жазуға көмек береді. Бұл құралдар білім алушыларға тарихи материалды терең талдауға мүмкіндік береді және олардың зерттеушілік қабілетін дамытады. ЖИ арқылы оқушылар тарихи деректерді салыстырып, себеп-салдар байланыстарын анықтай алады. Сонымен қатар, генеративті модельдер эссе немесе реферат жазу кезінде құрылымды дұрыс ұйымдастыруға, негізгі идеяларды жүйелеуге және дәлелдер келтіруге көмектеседі. Нейрондық желілер сабақ барысында білім алушыларға жеке кеңес беріп, олардың сұрақтарына нақты жауап береді. Бұл білім алушылардың сыни ойлау, мәтіндік талдау және логикалық тұжырым жасау дағдыларын жетілдіреді. Сонымен қатар, ЖИ білім алушылардың жұмысын бағалап, кемшіліктерін көрсетеді және қосымша тапсырмалар береді. Нейрондық желілерді қолдану сабақ процесін деректерге негізделген, объективті және тиімді етеді. Бұл технология білім алушылардың білім алуын жекелендіріп, әрбір білім алушының жеке траекториясын құруға мүмкіндік береді. Осылайша, генеративті модельдер тарих сабағында заманауи, интерактивті және аналитикалық тұрғыдан тиімді құрал болып табылады.

Негізгі платформалар және олардың мүмкіндіктері:

Khan Academy: Оқушылардың өз бетімен білім алу дағдыларын қалыптастырады. ЖИ элементтері оқушының білім деңгейіне сәйкес жеке тапсырмалар береді.

ChatGPT: Сабақ жоспарларын құруда және оқу материалдарын дайындауда қолданылады. Бұл мұғалімнің әкімшілік жүктемесін азайтып, шығармашылыққа уақыт бөлуіне жағдай жасайды.

Grammarly және Qazgram: Жазба жұмыстарындағы қателерді түзетуге көмектеседі.

Kahoot! және Quizizz: Геймификация арқылы оқушылардың белсенділігін арттырады.

Google Classroom: Оқу процесін ұйымдастыру мен кері байланыс жасауда орталықтандырылған жүйе қызметін атқарады.

Тарих пәні - этнопедагогикалық құндылықтарды дамытудың басты алаңы.

Виртуалды музейлер: Оқушыларға «E-museum» немесе виртуалды 3D турлар арқылы Қазақстанның киелі жерлерін (Түркістан, Отырар) зерттеуге мүмкіндік береді.

ЖИ көмекшілері: Чат-боттар тарихи тұлғалар немесе дәуірлер туралы нақты ақпарат береді.

Деректерді талдау: ЖИ тарихи мәтіндерді транскрипциялауға және негізгі идеяларды бөліп алуға көмектеседі. Бұл оқушылардың аналитикалық дағдыларын дамытады.

Геймификация — бұл оқыту процесіне ойын элементтерін жүйелі түрде енгізу арқылы білім алушылардың оқу мотивациясын арттыруға бағытталған педагогикалық әдіс. Ойын элементтері сабаққа интерактивтілік қосып, білім алушылардың ақпар қабылдауын жеңілдетеді және оқу материалын тәжірибелік тұрғыдан меңгеруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, геймификация білім алушылардың оқу процесіне белсенді қатысуын ынталандырады, себебі ойын элементтері олардың қызығушылығын тудырып, оқу материалымен өзара әрекеттесуді қамтамасыз етеді.

Жасанды интеллект (ЖИ) платформалары геймификацияны іске асыруда маңызды рөл атқарады. ЖИ құралдары викториналар, рейтинг жүйелері, бонустар, онлайн ойындар және интерактивті тапсырмалар арқылы білім алушылардың сабаққа қатысу белсенділігін арттырады. Сонымен қатар, ЖИ жүйелері білім алушылардың жауаптарын автоматты түрде талдап, дәлелді кері байланыс береді, бұл олардың білімін жүйелі түрде жетілдіруге ықпал етеді.

Геймификацияның когнитивтік тиімділігі айқын көрінеді. Ақпарат ойын тәжірибесі арқылы ұсынылған жағдайда, оқушылардың есте сақтау қабілеті күшейеді. Бұл оқу процесінде ақпаратты қабылдау мен оны ұзақ мерзімге сақтау арасындағы байланысты жақсартады. Сонымен қатар, ойын элементтері логикалық ойлау, сыни талдау, шығармашылық қабілеттер және жылдам шешім қабылдау дағдыларын дамытудың тиімді құралы болып табылады.

Геймификация топтық жұмыс дағдыларын жетілдіруге де ықпал етеді. Ойын тапсырмалары білім алушыларға бірлесіп талдау жасауға, стратегиялық ойлауды дамытуға және коммуникацияны жақсартуға мүмкіндік береді. Нәтижесінде, білім алушылар оқу материалын тек теориялық тұрғыдан емес, практикалық тұрғыдан да меңгереді.

Қоғамдық пәндер сабағында геймификация қолдану білім беру үдерісін интерактивті, қызықты және тиімді етеді. Ойын элементтері арқылы тарихи оқиғаларды, процестерді және тұлғаларды қызықты әрі есте сақталатын формада көрсетуге мүмкіндік туады. ЖИ платформалары викториналар, интерактивті тапсырмалар және онлайн ойындар арқылы оқу процесін ойын түрінде ұйымдастырады, бұл оқушылардың сабаққа қызығушылығын арттырып, оқу белсенділігін көтереді. Сонымен қатар, геймификация білім алушылардың сыни және логикалық ойлау қабілеттерін, шығармашылық әлеуетін, топтық ынтымақтастық және коммуникациялық дағдыларын дамытуға жағдай жасайды.

Қорытындылай келе, геймификация мен ЖИ құралдарын біріктіріп пайдалану қоғамдық пәндерді оқытудың тиімділігін арттырады, сабақтарды

интерактивті және есте қаларлықтай етеді, м білімге деген мотивациясын күшейтеді, когнитивтік және әлеуметтік дағдыларын жан-жақты дамытады.

ТАРИХ ПӘНІ ШЕҢБЕРІНДЕ ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ИНТЕГРАЦИЯЛАУ ТӘЖІРИБЕСІ

Виртуалды мұражайлар мен жасанды интеллект (ЖИ) көмекшілері қазіргі цифрлық қоғам жағдайында тарихи сананы қалыптастырудың маңызды құралдарының біріне айналып отыр. Бүгінгі таңда білім беру жүйесінде цифрландыру үдерісінің қарқынды дамуы оқушылар мен студенттердің тарихи білімді қабылдау тәсілдерін түбегейлі өзгертуде. Дәстүрлі оқыту әдістерімен қатар, интерактивті және цифрлық технологияларды қолдану тарихи оқиғаларды тереңірек түсінуге, өткен мен бүгіннің арасындағы байланысты сезінуге мүмкіндік береді. Осы тұрғыда виртуалды мұражайлар мен ЖИ негізіндегі көмекшілердің рөлі ерекше.

Виртуалды мұражайлар – бұл тарихи-мәдени мұраларды цифрлық форматта ұсынатын, интернет арқылы қолжетімді интерактивті платформалар. Олар пайдаланушыларға белгілі бір тарихи кезеңдерге «еніп», сол дәуірдің атмосферасын сезінуге жағдай жасайды. Мысалы, 3D турлар, панорамалық көріністер, цифрлық экспонаттар арқылы пайдаланушы музей кеңістігінде еркін қозғалып, әрбір жәдігер туралы толық ақпарат ала алады. Бұл тәсіл әсіресе ауылдық немесе шалғай аймақтардағы білім алушылар үшін өте тиімді, себебі олар физикалық тұрғыда қол жеткізе алмайтын мұражайлармен танысу мүмкіндігіне ие болады.

Виртуалды мұражайлардың тағы бір артықшылығы – тарихи деректердің көрнекілігі мен қолжетімділігінің артуы. Оқушылар тек мәтіндік ақпаратпен шектелмей, визуалды және аудиоматериалдар арқылы тарихи оқиғаларды жан-жақты қабылдайды. Бұл олардың сыни ойлау қабілетін дамытып, тарихи деректерді салыстыру, талдау дағдыларын қалыптастырады. Сонымен қатар, виртуалды мұражайлар тарихи сананы қалыптастыруда эмоционалдық әсер береді: пайдаланушы белгілі бір тарихи оқиғаға «қатысушы» ретінде сезінеді, бұл тарихи жадтың тереңірек қалыптасуына ықпал етеді.

Виртуалды мұражайлар мен ЖИ көмекшілерін біріктіріп қолдану тарихи білім беруде синергетикалық әсер береді. Мысалы, виртуалды экскурсия барысында ЖИ көмекшісі пайдаланушыға нақты сұрақтар қойып, оның білімін тексеріп, қосымша ақпарат ұсына алады. Бұл білім алуды тек пассивті қабылдау емес, белсенді танымдық процесс ретінде ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мұндай технологиялар оқушылардың қызығушылығын арттырып, оларды өздігінен ізденуге ынталандырады.

Алайда, бұл технологияларды қолдануда бірқатар мәселелер де бар. Біріншіден, цифрлық теңсіздік – барлық білім алушылардың интернетке және заманауи құрылғыларға қолжетімділігі бірдей емес. Екіншіден, тарихи ақпараттың шынайылығы мен сенімділігі мәселесі туындайды: ЖИ жүйелері кейде қате немесе бұрмаланған мәліметтер беруі мүмкін. Сондықтан

мұғалімнің рөлі әлі де маңызды болып қала береді – ол ақпаратты іріктеп, оқушыларға дұрыс бағыт-бағдар беруі тиіс.

Қорытындылай келе, виртуалды мұражайлар мен ЖИ көмекшілері тарихи сананы қалыптастыруда инновациялық әрі тиімді құралдар болып табылады. Олар білім беру процесін жаңғыртып, оқушылардың тарихи білімді терең әрі жан-жақты меңгеруіне ықпал етеді. Болашақта бұл технологияларды одан әрі дамыту арқылы тарихи білім берудің сапасын жаңа деңгейге көтеруге болады.

Цифрлық технологияларды білім беру үдерісінде тиімді қолдану ұлттық құндылықтарды жаңғыртуға мүмкіндік береді.

4. Ұлттық мазмұнды цифрлық білім берумен ұштастыру әдістері

Цифрлық технологияларды білім беру үдерісінде тиімді қолдану ұлттық құндылықтарды жаңғыртуға мүмкіндік береді.

Әдіс-тәсіл	Орындалу тетігі	Тәрбиелік нәтиже
Ұлттық мазмұндағы бейнесабақтар	«BilimLand», «iMektep» арқылы қазақ ертегілері мен жырларын ұсыну.	Ұлттық тіл мен фольклорға деген сүйіспеншілік.
Онлайн ұлттық ойындар	Асық ату, тоғызқұмалақ ойындарын цифрлық форматта қолдану.	Логикалық ойлау мен дәстүрге адалдық.
Виртуалды мұражайлар	Тарихи жәдігерлерді 3D форматта таныстыру.	Мәдени мұраға деген құрмет пен мақтаныш.
Әлеуметтік медиа	YouTube арқылы «Адал азамат» тұжырымдамасына сай контент тарату.	Жауапкершілік пен этикалық нормаларды сіңіру.

«АДАЛ АЗАМАТ» ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

Қазіргі кезеңде Цифрлық қоғам жағдайында тұлға тәрбиесі жаңа мазмұн мен жаңа тәсілдерді талап етеді. Ақпараттық технологиялардың жедел дамуы, әлеуметтік желілердің кең таралуы, виртуалды коммуникацияның басымдық алуы жас ұрпақтың дүниетанымына тікелей ықпал етуде. Осындай

жағдайда «Адал азамат» тұжырымдамасы – ұлттық тәрбиенің жаңа форматтағы стратегиялық бағыты ретінде өзекті мәнге ие.

«Адал азамат» ұғымы – тек құқықтық нормаларды сақтайтын адам ғана емес, ол – ұлттық құндылықтарды бойына сіңірген, рухани кемелденген, жауапкершілігі жоғары тұлға. Бұл тұжырымдама Этнопедагогика, Педагогика және заманауи цифрлық білім беру теорияларының тоғысында қалыптасады. Оның негізгі мақсаты – цифрлық ортада өмір сүретін жас буынды адамгершілік, адалдық, әділдік қағидаларына негіздей отырып тәрбиелеу.

Біріншіден, цифрлық ортадағы тәрбие мәселесі ақпараттың шексіздігімен және оның сапасының әркелкілігімен ерекшеленеді. Әлеуметтік желілер (мысалы, TikTok, Instagram) жастардың құндылық бағдарларын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Алайда бұл платформаларда жалған ақпарат, агрессия, жеңіл табысқа ұмтылу сияқты теріс құбылыстар да кездеседі. Сондықтан «Адал азамат» тұжырымдамасы цифрлық сауаттылық пен ақпараттық мәдениетті қалыптастыруды басты міндеттердің бірі ретінде қарастырады.

Екіншіден, тұжырымдама тұлғаның ішкі моральдық ұстанымдарын нығайтуға бағытталған. Адалдық, еңбекқорлық, жауапкершілік, отансүйгіштік сияқты қасиеттер тек дәстүрлі тәрбие арқылы ғана емес, цифрлық кеңістікте де жүйелі түрде насихатталуы тиіс. Бұл ретте ұлттықконтенттің үлесін арттыру, тарихи-мәдени мұраларды цифрлық форматта ұсыну маңызды.

Үшіншіден, «Адал азамат» тұжырымдамасы – білім беру жүйесінің стратегиялық бағыты. Қазіргі мектеп пен жоғары оқу орындары тек білім беріп қана қоймай, тұлғаның құндылықтық бағдарын қалыптастыруы тиіс. Бұл үдерісте мұғалімнің рөлі ерекше. Ол тек білім беруші емес, сонымен қатар цифрлық ортада бағыт-бағдар беруші тәлімгер болуы қажет.

Төртіншіден, бұл тұжырымдама ұлттық қауіпсіздік пен қоғамдық тұрақтылықты қамтамасыз етудің де маңызды тетігі. Өйткені адал, саналы, жауапты азаматтар ғана қоғамның тұрақты дамуына негіз бола алады. Цифрлық дәуірде бұл қасиеттер жаңа мазмұнмен толығып, «цифрлық этика», «онлайн жауапкершілік» сияқты ұғымдармен толықтырылады.

Қорытындылай келе, «Адал азамат» тұжырымдамасы – цифрлық трансформация жағдайында ұлттық тәрбиені жаңғыртудың тиімді моделі. Ол дәстүрлі құндылықтар мен заманауи технологияларды үйлестіре отырып, рухани бай, жауапты және бәсекеге қабілетті тұлға қалыптастыруға бағытталған стратегиялық бағдар болып табылады.

Цифрлық білім беруде ұлттық этнопедагогикалық құндылықтарды пайдалану — заман талабы. Жасанды интеллект платформаларын (ChatGPT, Khan Academy, Coursera) және интерактивті құралдарды (Kahoot!, Canva) қолдану оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып қана қоймай,

олардың ұлттық сана-сезімін қалыптастыруға, тарихи танымын тереңдетуге және мәдени мұраға деген құрметін нығайтуға ықпал етеді.

Цифрлық ортада этнопедагогикалық құндылықтарды қолдану оқыту сапасын арттырып, ұлттық тәрбие мен цифрлық технологияларды ұштастыруға мүмкіндік береді. Бұл білім беру жүйесінің басты бағыттарының бірі ретінде ұлттық сана-сезімі жоғары, бәсекеге қабілетті «Адал азамат» тәрбиелеуге жол ашады.

ЖИ негізіндегі цифрлық білім беру ресурстары – ChatGPT, Copilot, Gemini сияқты интеллектуалды мәтіндік технологиялар, оқыту платформалары және интерактивті сервис¬тер – оқушылар мен педагогтарға оқу мазмұнын автоматтандырылған түрде ұсынуға, оқу процесін жекелендіруге және білім сапасын бақылауға мүмкіндік береді. Қазақстандық цифрлық білім беру экожүйесінде ЖИ интеграциясы білім беру платформаларының функционалдығын кеңейтіп, қашықтықтан оқытуды, онлайн тестілеуді және оқу материалдарының жаңартылуын қамтамасыз етеді.

Алайда тарихты оқытуда ЖИ қолданудың тәуекелдері де бар. Академиялық адалдықты сақтау, плагиаттың алдын алу, ақпараттың шынайылығын бағалау, зиянды контенттен қорғау, құпиялылық пен дербес деректер қауіпсіздігін қамтамасыз ету – бұл ЖИ қолдану барысында маңызды мәселелер болып табылады. Деректердің қателігі, алгоритмдік «галлюцинациялар», идеологиялық бейтараптықты бұзу сияқты тәуекелдер білім беру процесінде сыни ойлауды дамыту, дереккөзді тексеру, салыстырмалы талдау және фактчек құралдарын қолдану арқылы азайтылуы мүмкін. Сонымен қатар, педагогикалық қадағалау, контент фильтрлеу жүйелері, этикалық нұсқаулар және құқықтық реттеу Қазақстандағы ЖИ қолдануды сенімді және қауіпсіз етеді.

Жалпы, зерттеу нәтижелері көрсеткендей, жасанды интеллект технологияларын тарих пәнінде тиімді қолдану оқушының білім деңгейін, сыни ойлау қабілетін, дербес зерттеу дағдыларын арттырады. Дегенмен бұл процестің сапасы педагогикалық бақылау, этикалық нормаларды сақтау, ақпараттық қауіпсіздік және құқықтық реттеу арқылы ғана қамтамасыз етілуі мүмкін. Қазақстандық білім беру жүйесінде ЖИ интеграциясы оқыту тиімділігін арттыруға, оқушылардың мотивациясын көтеруге және тарихи білімді қазіргі заман талаптарына сай жаңартуға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, жасанды интеллектіні тарихты оқытуда қолдану – бұл білім беру саласындағы инновациялық бағыт, ол заманауи технологияларды педагогикалық тәжірибеге тиімді енгізуге жол ашады. Дегенмен, оның әлеуетін толық пайдалану үшін тәуекелдерді басқару, этикалық және құқықтық нормаларды сақтау, сондай-ақ педагогикалық шеберлікті жетілдіру қажет. Осы тәсілдер біріктірілген жағдайда, ЖИ тарих білімін жаңаша деңгейге көтеріп, оқушыларды ақпараттық сауатты, сыни

ойлай білетін және этикалық мәдениетке тәрбиеленген тұлға ретінде дамытуға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жарықбаев Қ.Б. Қазақ этнопсихологиясына кіріспе. - Алматы, 2005.
2. Қожахметова К.Ж. Этнопедагогика: оқулық.- Алматы, 2013.
3. Жұмабаев М. Педагогика. Алматы: Рауан, 1993.
4. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Орта білім беру жүйесінде жасанды интеллектіні енгізу тұжырымдамасы (2025-2029).
5. Russell, S., &Norvig, P. (2021). Жасанды интеллект: Қазіргі заманғы тәсіл (4-ші басылым). Pearson.
6. OECD. (2021). Білім берудегі ЖИ: Оқу, оқыту және бағалау. OECD Publishing.
7. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. (2020). Цифрлық Қазақстан бағдарламасы: Білім беру саласын дамыту тұжырымдамасы. Астана.
8. DarynOnline. (2022). Жеке оқыту траекторияларын құрудағы жасанды интеллект құралдары. Алматы.
9. Қазақстан Республикасы Заңы. (2013). Дербес деректер және олардың қауіпсіздігі туралы. Астана.
10. Kaplan, A., &Haenlein, M. (2019). Siri, Siri, менің қолымда: Ең ақылды кім? Жасанды интеллекттің түсіндірмелері мен қолданулары. BusinessHorizons, 62(1), 15–25.
11. Alimova, G. M., &Nurgaliyeva, A. S. (2021). Цифрлық технологияларды қолдана отырып тарихты оқытудың инновациялық тәсілдері. Вестникпедагогики, 3(56), 45–54.
12. Baker, R. S., &Inventado, P. S. (2014). Білім беру деректерін талдау және оқу аналитикасы. InLearningAnalytics (pp. 61–75). Springer.
13. OpenAI. (2023). Білім берудегі контентті сүзгілеу және этикалық ЖИ қолдану. Сан-Франциско: OpenAIDocumentation.

ЕКІНШІ ДҮНИЕ ЖҮЗІЛІК СОҒЫС ЖЫЛДАРЫ ҚЫЗЫЛОРДАҒА ЭВАКУАЦИЯЛАНҒАН КӘСІПОРЫНДАР

Алматбек Ердәулет
Қорқыт ата атындағы ҚУ
Ист-22-1 оқу тобының студенті
Қожақұлы Өтеубай
ғылыми жетекші,т.ғ.д.
«Тарих және археология»БББ

1 ЭВАКУАЦИЯЛЫҚ ҮДЕРІС ПЕН ТАРИХИ-КӘСІПКЕРЛІК НЕГІЗДЕР

1.1 Екінші Дүние жүзілік соғыстың Қазақстан экономикасына әсері

Екінші дүниежүзілік соғыс (1939-1945) Кеңес Одағының экономикасына терең және жан-жақты әсер етті, оның ішінде Қазақстанның экономикалық дамуына айтарлықтай әсер етті. Соғыс алдындағы кезеңде Қазақстан аграрлық және жеңіл өнеркәсіптің өсуіне басымдық бере отырып, кеңестік республикалар ішінде Индустрияландыру процесін белсенді жүргізді. Сонымен қатар, республиканың географиялық орналасуы, ресурстық әлеуеті және әлеуметтік құрылымы оның соғысқа дайындықтағы рөлін ерекше атап өтті. Кеңес үкіметінің стратегиялық жоспарлауына сәйкес, Қазақстан әскери өнеркәсіптің кейбір негізгі салаларын орналастыру үшін ыңғайлы аймақ ретінде қарастырылды. Соғыс басында Қазақстан экономикасы негізінен ауыл шаруашылығы мен жеңіл өнеркәсіпке бағытталды. Осы кезеңде республиканың аграрлық секторының құрылымдық ерекшеліктері соғыс жылдарында азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарды. Мысалы, Республика мал шаруашылығын дамыту және астық өндіру бойынша Одақ көлемінде маңызды орын алды. Әскери қажеттіліктер үшін ауыл шаруашылығы өнімдерін молықтыру, өндіріс тиімділігін арттыру, Еңбек ресурстарын жұмылдыру мәселелері өзекті болды. 1941-1945 жылдары Қазақстанның өндірістік әлеуеті соғыс талаптарына сәйкес қайта құрылды, бұл экономикалық құрылымның өзгеруіне әкелді[1].

Соғыс жылдарындағы маңызды факторлардың бірі-өнеркәсіптік кәсіпорындарды эвакуациялау. Кеңес Одағының батыс аймақтарынан әскери өндіріс пен маңызды өнеркәсіптік кәсіпорындар соғыс қаупі төнген аймақтардан, соның ішінде Қазақстанға көшірілді. Бұл үрдіс республика экономикасында құрылымдық өзгерістерді тудырды: жеңіл өнеркәсіптен ауыр және әскери өнеркәсіпке көшу, жаңа өндірістік кәсіпорындар құру, техникалық персонал мен жұмысшылардың көші-қоны. Нәтижесінде Қазақстанның өнеркәсіптік әлеуеті соғыстан кейінгі кезеңде айтарлықтай нығайып, республиканы индустрияландырудың жаңа деңгейіне жол ашты.

Қазақстанда эвакуацияланған кәсіпорындарды орналастыру экономикалық Географияны түбегейлі өзгертті. Мысалы, Қызылорда, Алматы, Ақтөбе және

Павлодар қалаларының әскери және ауыр өнеркәсіп орталықтары болды. Бұл қалаларда ауылшаруашылық өнімдерін қайта өңдеуге, әскери техника өндірісіне, химия және жеңіл өнеркәсіпке қатысты жаңа зауыттар мен зауыттар салынды. Бұдан басқа, республикада энергетикалық инфрақұрылымды дамыту қажеттілігі туындады, бұл электр станциялары мен көлік жүйелерінің кеңеюіне ықпал етті. Қазақстан экономикасындағы осындай құрылымдық өзгерістер республикадағы еңбек нарығын қайта құруға және жаңа кәсіби кадрлар даярлауға мүмкіндік берді.

Соғыс жылдарында Қазақстанда ауыл шаруашылығы да айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Республика ауылшаруашылық өнімдерін ұжымдық және жеке шаруашылықтар өндіріп қана қоймай, соғыстың азық-түлік қажеттіліктерін қамтамасыз ететін негізгі аймақтардың бірі болды. Одақ ауқымында астық, ет, май, сүт және басқа да ауылшаруашылық өнімдері маңызды рөл атқарды. Ауыл шаруашылығының өнімділігін арттыру үшін Кеңес өкіметі жаңа технологияларды енгізді, егіс алқаптарын тиімді пайдалануды ұйымдастырды және еңбек ресурстарын қайта бөлу шараларын қолданды[2]. Бұл шаралар республиканың азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етіп қана қоймай, ауыл шаруашылығының техникалық және ұйымдастырушылық дамуына ықпал етті. Соғыс жылдарында Қазақстан экономикасының маңызды аспектілерінің бірі Еңбек ресурстарын қайта ұйымдастыру болды. Көптеген ер адамдар әскери қызметке шақырылғандықтан, өнеркәсіпте және ауыл шаруашылығында жұмыс істейтін әйелдер мен жасөспірімдердің үлесі артты. Бұл әлеуметтік құрылымды өзгертуге және еңбек өнімділігінің жаңа әдістерін енгізуге түрткі болды. Сонымен қатар, республикаға эвакуацияланған жұмысшылар мен техникалық мамандар Қазақстан экономикасына жаңа кәсіби тәжірибе әкелді, бұл соғыстан кейінгі экономикалық дамуға оң әсерін тигізді.

Экономикалық өзгерістермен қатар инфрақұрылымдық даму да маңызды рөл атқарды. Соғыс жылдарында теміржолдар, автомобиль жолдары, электр желілері, байланыс жүйелері кеңейтіліп, жаңартылды. Бұл шаралар тек әскери қажеттіліктерге ғана емес, сонымен қатар өнеркәсіптік және аграрлық өнімдерді тасымалдауға да ықпал етті. Республиканың экономикалық кеңістігі мен өндірістік әлеуетін дамыту осы инфрақұрылымдық жаңғыртулармен қамтамасыз етілген. Соғыс экономикасын теориялық зерттеу кезінде қазақстандық тәжірибе әскери-Талдамалық жоспарлау мен экономикалық жұмылдырудың нақты үлгісі ретінде қарастырылады. Кеңес үкіметі республиканың ресурстық әлеуетін тиімді пайдалану, өндірістік қуаттылықты арттыру, азық-түлік және стратегиялық материалдарды жеткізу мәселелерін шешу үшін бірқатар шаралар қабылдады. Бұл шараларға экономикалық құрылымды өзгерту, Әлеуметтік және еңбек қатынастарын қайта құру, өндірістік өнімділікті арттыру кірді.

Соғыстың Қазақстан экономикасына әсерін сандық түрде де қарастыруға болады. Мысалы, ауыл шаруашылығы өнімі бойынша республика Одақ

көлемінде астық, ет, сүт өнімдерін өндіруді едәуір ұлғайтты. Өнеркәсіптік өндіріс бойынша эвакуацияланған кәсіпорындар республикада жаңа зауыттар мен фабрикаларды іске қосты, бұл өнеркәсіп өнімдерінің жалпы көлемін бірнеше есе арттырды. Энергетика саласында электр станцияларының қуаты ұлғайтылды, көлік желілері жаңартылды. Бұл көрсеткіштер Қазақстанның экономикасы соғыс жылдарында тек көлемді ғана емес, сонымен қатар сапалы түрде де дамығанын айғақтайды. Қазақстан экономикасындағы өзгерістерді әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан талдау маңызды[3]. Соғыс жылдарында халықтың өмір сүру деңгейі мен өмір сүру жағдайы қиын болды. Азық-түлік тапшылығы, еңбекті күшпен жұмылдыру, тұрғын үйдің жеткіліксіздігі және әлеуметтік инфрақұрылым жиі кездесетін мәселелер болды. Алайда экономикалық жұмылдыру және өндірістік қайта құрылымдау республиканың ұзақ мерзімді экономикалық дамуы үшін негіз қалайды, соғыстың соңында Қазақстан индустриялық әлеуеті жоғары стратегиялық маңызды өңірге айналды. Екінші дүниежүзілік соғыс Қазақстан экономикасына терең және жан-жақты әсер етті. Республикаға эвакуацияланған кәсіпорындар, ауыл шаруашылығын кеңейту, еңбек ресурстарын қайта ұйымдастыру, инфрақұрылымдық даму және әлеуметтік қайта құру Қазақстанның соғыстан кейінгі экономикалық дамуына жаңа серпін берді. Соғыстың экономикалық салдары өндіріс көлемін ұлғайтумен ғана шектелмей, экономикалық құрылымды, өндірістік инфрақұрылымды, әлеуметтік жүйені қайта құруға және республика экономикасын стратегиялық маңызды аймаққа айналдыруға негіз болды.

1.2 Эвакуация процесі: Қазақстандағы және Қызылордадағы жағдай

Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Кеңес Одағының экономикасы мен өндірістік әлеуетін сақтаудың стратегиялық маңызды шешімдерінің бірі өнеркәсіптік кәсіпорындарды, ғылыми-зерттеу институттарын, мәдени және білім беру мекемелерін қауіпсіз аймақтарға эвакуациялау болды. Бұл үдеріс әскери қауіп төніп тұрған батыс өңірлерден ғана емес, республикалар арасындағы өндірістік тепе-теңдікті сақтауға бағытталған кешенді шара ретінде де жүзеге асырылды. Қазақстан географиялық орналасу ерекшелігі мен ресурстық әлеуетінің арқасында эвакуацияланған кәсіпорындарды орналастыру үшін қолайлы аймақ ретінде таңдалды. Республика үшін бұл процесс экономикалық құрылымды түбегейлі өзгертті және кейбір қалалар мен аймақтардың даму траекториясын айтарлықтай өзгертті[4].

Эвакуация процесін ұйымдастыру мемлекеттік жоспарлау жүйесінің маңызды элементі ретінде қарастырылды. Кеңес үкіметі республикалардың ресурстық мүмкіндіктерін бағалап, әр кәсіпорынның Қазақстанның нақты қалаларында немесе аймақтарында орналасуын ескерді. Эвакуацияланған кәсіпорындардың арасында әскери техника, Химиялық өндіріс, жеңіл және тамақ өнеркәсібі салаларындағы зауыттар болды. Олардың Қазақстанға келуі

өндірістік инфрақұрылымның тез кеңеюіне алып келді, жергілікті экономикада жаңа салалардың пайда болуына мүмкіндік туғызды.

Қазақстанның эвакуациядағы басты артықшылықтарының бірі оның географиялық жағдайы мен табиғи ресурстарға бай болуы болды. Республика Стратегиялық қауіпсіз аймақта, Одақтың батыс бөлігіндегі действий аймағынан алыс орналасқандықтан, бұл жерге кәсіпорындарды орналастыру соғыс қаупін азайтты. Сонымен қатар, республикада еңбек ресурстары жеткілікті болды, Ауыл шаруашылығы өнімдері мен энергетикалық әлеует өндіріс үшін қажетті қамтамасыз етуге мүмкіндік берді. Бұл факторлар Қазақстанды эвакуацияланған кәсіпорындар үшін тиімді алаңға айналдырды. Қызылорда қаласы эвакуацияның маңызды нүктелерінің бірі ретінде ерекше рөл атқарды. Қаладағы инфрақұрылым салыстырмалы түрде дамыған және қала айналасындағы ауылшаруашылық өнімдерінің жеткіліктілігі кәсіпорындардың тез айналуына мүмкіндік берді. Сонымен қатар, қала географиялық тұрғыдан республиканың орталық бөлігінде орналасқандықтан, басқа эвакуацияланған кәсіпорындармен логистикалық байланыс орнату оңай болды. Қызылордаға келген кәсіпорындардың арасында жеңіл және тамақ өнеркәсібімен байланысты зауыттар басым болды. Бұл кәсіпорындар өндірісті жалғастырып қана қоймай, жергілікті еңбек нарығын едәуір кеңейтті[5].

Эвакуацияны ұйымдастырудың ерекшелігі жаңа жерде өндірістік процестерді тезірек қайта бастау қажеттілігі болды. Кәсіпорындарды Қызылордаға немесе Қазақстанның басқа қалаларына жеткізу кезінде жабдықтар мен технологиялық жүйелерді тасымалдау, жұмысшылар мен инженерлік кадрларды қамтамасыз ету, тұрғын үй және әлеуметтік инфрақұрылымды ұйымдастыру қажет болды. Осы мәселелерді шешу үшін мемлекеттік органдар, әскери әкімшіліктер және жергілікті билік Үйлестірілген жоспарлар жасады. Мысалы, зауыттарды орналастыру үшін арнайы өндірістік алаңдар бөлініп, тұрғын үй құрылысы, жол және теміржол инфрақұрылымын кеңейту жұмыстары жүргізілді.

Қазақстанда эвакуацияланған кәсіпорындардың ықпалы жан-жақты болды. Біріншіден, республикада өндірістің жаңа салалары дамыды. Химия, жеңіл өнеркәсіп, тамақ өнеркәсібі жаңа кәсіпорындармен кеңейтілді. Екіншіден, эвакуацияланған кәсіпорындар жергілікті кадрларды даярлауға ықпал етті. Жергілікті жұмысшылар жаңа технологияларды игеріп, өндірістік тәжірибесін кеңейтті. Үшіншіден, қала мен облыстардың инфрақұрылымы – тұрғын үй, Жол, байланыс жүйелері, электр желілері жаңартылып, кеңейтілді, бұл экономикалық дамудың ұзақ мерзімді негізін қалады. Қызылордадағы жағдайды жеке қарастырған кезде эвакуация процесі қаланың әлеуметтік-экономикалық құрылымына айтарлықтай әсер етті[6]. Эвакуацияланған жұмысшылар мен инженерлік қызметкерлер қаланың жаңа аудандарына орналастырылғандықтан, халық саны күрт өсті. Бұл тұрғын үй мен коммуналдық инфрақұрылымға сұраныстың артуына әкелді. Сонымен

қатар, жұмыс күшінің құрылымы өзгерді: мужчин әскери қызметке кетуі, әйелдер мен жасөспірімдердің өндіріс пен ауыл шаруашылығындағы жұмысы жаңа еңбек қатынастарын тудырды.

Эвакуацияланған кәсіпорындар Қызылорда экономикасын өндірістік жағынан ғана емес, әлеуметтік-мәдени жағынан да өзгертті. Жаңа жұмысшылар мен инженерлер мәдени өмірге, білім беру жүйесіне, ғылыми және техникалық тәжірибеге ықпал етті. Мектептердің, кәсіптік мектептердің және мәдениет мекемелерінің жұмысын кеңейту қажеттілігі туындады, бұл қаланың әлеуметтік инфрақұрылымын дамытуға түрткі болды. Эвакуацияны ұйымдастыру барысында туындаған проблемалар да аз болған жоқ. Кәсіпорындарды жаңа орындарға тасымалдау және орналастыру кезінде логистикалық проблемалар, кадрлар тапшылығы, тұрғын үй және әлеуметтік қамсыздандыру мәселелері болды. Сонымен қатар, климаттық және экологиялық жағдайлар өндіріс тиімділігін уақытша төмендетті. Алайда, осы қиындықтарды шеше отырып, Қазақстан экономикасы жаңа сапалы деңгейге шықты, ал эвакуацияланған кәсіпорындардың тәжірибесі республика үшін стратегиялық артықшылыққа айналды. Эвакуация процесінің маңызды аспектілерінің бірі Еңбек ресурстарын тиімді пайдалану және қайта даярлау жүйесі болды[7]. Кәсіпорындар жұмысшылар мен инженерлік кадрларды жаңа орындарға дайындап, оларды технологиялық процестерді игеруге бағыттады. Бұл үрдіс жергілікті кадрлардың кәсіби деңгейін көтеріп, соғыстан кейінгі индустриялық дамудың негізін қалады. Сонымен қатар, Еңбек ресурстарын қайта құру әлеуметтік трансформацияға әкелді, өйткені жаңа өндіріс салалары мен кәсіби топтар пайда болды, бұл әлеуметтік құрылымның өзгеруіне ықпал етті. Эвакуацияланған кәсіпорындардың экономикалық әсерін сандық тұрғыдан қарастырған кезде Қазақстандағы өндірістік қуаттар айтарлықтай өсті. Қызылордада және басқа қалаларда жаңа зауыттар мен фабрикалар іске қосылды, өнеркәсіп өнімінің көлемі бірнеше есе өсті. Бұл өз кезегінде республиканың Одақтың жалпы көлеміндегі стратегиялық рөлін күшейтті. Сонымен қатар, ауылшаруашылық өнімдері мен азық-түлік ресурстарының жеткіліктілігі соғыстың азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етті.

Эвакуациялау процесі Қазақстан экономикасының құрылымын түбегейлі өзгертті және республиканың жаңа индустриялық және әлеуметтік дамуына негіз қалады. Бұл үдерістің мысалы ретінде Қызылорда қаласының жай-күйі: жаңа өндірістер құру, еңбек және кадр ресурстарын қайта ұйымдастыру, инфрақұрылымдық даму және әлеуметтік қайта құру қаланың экономикалық және әлеуметтік құрылымын өзгертті. Эвакуацияның арқасында Қазақстан өндірістік қуаттылықты арттыру тұрғысынан ғана емес, әлеуметтік-экономикалық және мәдени даму тұрғысынан да жаңа деңгейге шықты. Бұл тәжірибе соғыстан кейінгі индустриялық дамудың негізі ретінде ұзақ уақыт бойы республиканың стратегиялық жоспарларында ескерілді.

1.3 Қызылордаға эвакуацияланған кәсіпорындардың түрлері мен бағыттары

Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында Қызылорда қаласы және оның айналасы стратегиялық маңызды экономикалық аймаққа айналды. Осы аймаққа эвакуацияланған кәсіпорындардың әртүрлі түрлері мен бағыттары республиканың экономикалық құрылымына айтарлықтай өзгерістер енгізді. Эвакуация процесі, өз кезегінде, өндірістік қуаттылықты сақтап қана қоймай, жаңа өндірістік дәстүрлер мен өндірістік қатынастардың қалыптасуына ықпал етті. Республикада индустриялық әлеуетті дамытуға Қызылорда экономикасындағы құрылымдық өзгерістер, өндірістік салаларды әртараптандыру, еңбек ресурстарын тиімді пайдалану және инфрақұрылымды дамыту жаңа серпін берді. Эвакуацияланған кәсіпорындарды типологиялау олардың өндірістік бағыттары мен стратегиялық маңызды рөлдеріне негізделген. Бірінші топ-әскери өндірістік кәсіпорындар. Бұл топқа танктер, авиациялық бөлшектер, артиллерия және басқа да әскери техникалар шығаратын зауыттар кірді. Қызылордаға келген әскери кәсіпорындар республикаға техникалық кадрлар мен жаңа технологияларды әкелді, бұл өңірдің өндірістік қуатын арттырды. Сонымен қатар, әскери өндіріс Халықты жұмысқа тарту және жаңа кәсіби дағдылармен қамтамасыз ету тұрғысынан маңызды болды[8].

Екінші топ-тамақ және жеңіл өнеркәсіп кәсіпорындары. Бұл кәсіпорындар эвакуацияланған кезде олар республикада ауылшаруашылық өнімдерін қайта өңдеуге жіберілді. Мысалы, ұн, кондитерлік өнімдер, сүт және ет өнімдерін шығаратын зауыттар, тоқыма фабрикалары мен киім өндіретін кәсіпорындар Қызылордада орналасқан. Бұл саладағы кәсіпорындардың негізгі мақсаты соғыс жылдарында Одақ ауқымында азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету болды. Сонымен қатар, жеңіл өнеркәсіп кәсіпорындары жергілікті еңбек нарығын кеңейтті, жаңа кәсіби дағдылар мен технологиялық тәжірибені енгізді. Үшінші топ-химиялық және фармацевтикалық кәсіпорындар. Соғыс жылдарында Химиялық өндіріс пен дәрі-дәрмек өндірісі стратегиялық маңызды болып саналды. Қызылордаға эвакуацияланған химиялық кәсіпорындар соғыс талаптарына сәйкес жаңа өнім шығаруды ұйымдастырды. Осы зауыттарда жұмыс істейтін инженерлер мен химиктер жергілікті қызметкерлерді оқыту арқылы өздерінің ғылыми-техникалық әлеуетін арттырды. Сонымен қатар, химиялық кәсіпорындар экологиялық және қауіпсіздік талаптарын сақтай отырып, жаңа өндірістік технологияларды енгізді.

Төртінші топ-машина жасау және металлургия кәсіпорындары. Қызылордада орналасқан кейбір зауыттар ауыр өнеркәсіп пен металл өңдеумен айналысқан. Бұл кәсіпорындар жергілікті өндірістік базаны кеңейтіп, инженерлік және техникалық кадрларды даярлауға мүмкіндік берді[9]. Машина жасау саласының кәсіпорындары республиканың Әскери және азаматтық қажеттіліктерін қамтамасыз етуге бағытталған. Металлургиялық кәсіпорындар өндірістік шикізатты қайта өңдеу арқылы

экономикалық тәуелділікті төмендетті. Қызылордаға эвакуацияланған кәсіпорындардың бағыты олардың стратегиялық рөлін анықтады. Әскери өндіріс орындары, әдетте, қаланың шалғай аудандарында орналасқан, өйткені оларға кең өндірістік алаңдар мен логистикалық ыңғайлылық қажет болды. Азық-түлік және жеңіл өнеркәсіп кәсіпорындары ауыл шаруашылығы өнімдерінің жеткілікті қорларымен байланысы бар өңірлерде қала орталығына жақын аудандарда орналастырылды. Химиялық кәсіпорындар мен фармацевтикалық зауыттар арнайы қауіпсіздік шаралары мен экологиялық стандарттарға сәйкес орналастырылды. Машина жасау және металлургия кәсіпорындары қаланың индустриалды аймақтарында, теміржол және энергетикалық инфрақұрылыммен қамтамасыз етілген жерлерде жұмыс істеді.

Эвакуацияланған кәсіпорындардың экономикалық құрылымға әсері бірнеше бағытта байқалды. Біріншіден, өндірістік қуаттылықтың өсуі: жаңа кәсіпорындар республикадағы жалпы өндіріс көлемін ұлғайтты, сондай-ақ өндіріс сапасын арттырды. Екіншіден, еңбек нарығының құрылымы өзгерді. Эвакуацияланған кәсіпорындар жаңа жұмыс орындарын ашып, жергілікті тұрғындарды жаңа технологияларды игеруге бағыттады. Бұл процесс соғыстан кейінгі өнеркәсіптік дамудың маңызды факторына айналды. Сонымен қатар, эвакуацияланған кәсіпорындар инфрақұрылымдық дамуға да ықпал етті. Жаңа зауыттар мен фабрикаларды орналастыру қажеттілігі теміржол, жол және электр желілерін кеңейтуге, тұрғын үй және әлеуметтік инфрақұрылымды дамытуға түрткі болды. Бұл үрдіс қаланың ұзақ мерзімді экономикалық дамуына жол ашты, өйткені өндіріс пен әлеуметтік инфрақұрылымды бірлесіп дамыту экономикалық тиімділікті арттырды.

Қызылордаға эвакуацияланған кәсіпорындардың әлеуметтік әсері де айтарлықтай болды. Жаңа жұмыс орындары пайда болды, халықтың өмір сүру жағдайлары өзгерді. Әйелдер мен жасөспірімдер жұмысқа тартылды, бұл әлеуметтік құрылымның өзгеруіне әкелді. Сонымен қатар, эвакуацияланған жұмысшылар мен инженерлер қаланың әлеуметтік өмірін жандандыра отырып, мәдени және білім беру саласына ықпал етті. Мектептердің, кәсіптік мектептердің және мәдениет мекемелерінің жұмысы кеңейтілді, бұл қаланың білім беру және әлеуметтік инфрақұрылымын дамытуға мүмкіндік берді[10].

Эвакуацияланған кәсіпорындардың тәжірибесі Қазақстанның соғыстан кейінгі экономикалық стратегиясында ұзақ уақыт бойы пайдаланылды. Кәсіпорындар өндірістік қуаттылықты арттырып қана қоймай, инженерлік, техникалық және ғылыми кадрларды даярлау жүйесін қалыптастырды. Бұл тәжірибе республика үшін стратегиялық маңызға ие болды, өйткені соғыстан кейінгі өнеркәсіптік даму мен экономикалық тәуелділікті төмендетуге мүмкіндік берді. Қызылордаға эвакуацияланған кәсіпорындардың түрлері мен бағыттары республика экономикасының құрылымын түбегейлі өзгертті. Әскери, тамақ, жеңіл өнеркәсіп, химия және машина жасау кәсіпорындары

экономикалық, әлеуметтік және инфрақұрылымдық дамуға айтарлықтай үлес қосты. Эвакуациялау процесінің арқасында Қызылорда тек өнеркәсіптік орталыққа ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-мәдени және стратегиялық маңызды аймаққа айналды. Бұл тәжірибе соғыстан кейінгі Қазақстан экономикасының индустриялық дамуы мен әлеуметтік құрылымын қалыптастыруда шешуші рөл атқарды.

2. ҚЫЗЫЛОРДАДАҒЫ ЭВАКУАЦИЯЛАНҒАН КӘСІПОРЫНДАРДЫҢ ТӘЖІРИБЕЛІК ЗЕРТТЕУІ

2.1 Қызылордаға эвакуацияланған кәсіпорындардың тізімі мен сипаттамасы

Соғыстың алғашқы және ең ауыр кезеңдерінде Қазақстанға, оның ішінде Қызылорда облысына көптеген ірі өнеркәсіптік ошақтар мен өндірістік кәсіпорындар жедел эвакуацияланды. Бұл эвакуациялық іс КСРО әскери-өндірістік кешенін сақтаудың маңызды шараларының біріне айналды. Неміс әскерлерінің басып кіру қаупіне байланысты елдің еуропалық бөлігіндегі зауыттар мен фабрикалар қауіпсіз аймақтарға ауыстырылды. Сол жылдары Қызылорда экономикалық, географиялық және стратегиялық тұрғыдан қауіпсіз аймақ болып таңдалды, теміржол торабы және жұмыс күшін ұйымдастыруға көптеген мүмкіндіктер бар. Осы тарихи кезеңде барлығы 11 кәсіпорын Қызылорда облысына ауыстырылды, бұл өңірдің өнеркәсіптік әлеуетін күрт арттырды. Әр кәсіпорынның өзіндік тарихы, жеткізу тәсілі, орналастыру орны, өндірістік қуаты және мамандануы болды. Олардың жұмысы аймақтың экономикалық құрылымын жандандырып қана қоймай, соғыс жылдарындағы Бүкілодақтық қажеттіліктерді қанағаттандыруға үлкен үлес қосты. Эвакуацияланған кәсіпорындардың сипаттамалары кеңейтілген түрде келесідей сипатталады.

1941 жылдың қарашасында электротехникалық зауыттың жабдықтары мен мамандары.Ф. Э. Дзержинский Қызылорда облысының Сексеуіл станциясына жеткізілді. Әкелінген жүктің ішінде арнайы электр жабдықтарын жасауға арналған 131 токарлық станок болды. Бұл станоктар зауыттың негізгі өндірістік базасын құрады және электр бөлшектері мен компоненттерін өндіру үшін пайдаланылды [11].

Зауыт қызметкерлері де толық құрамға ауыстырылды, олар жаңа ортаға тез бейімделіп, өндірісті қысқа мерзімде қайта бастауға күш салды. Сол жылдары электр жабдықтарына деген сұраныс әсіресе жоғары болды, өйткені әскери техниканың, байланыс құралдарының, теміржолдың және басқа инфрақұрылымның электротехникалық орны Теңіз болды.

1941 жылы Карамашин ауданындағы Жусалы станциясына Харьковтан екі ірі өндіріс – эмаль зауыты және электр шамдарын қалпына келтіру зауыты жеткізілді. Бұл зауыттар әскери жағдайына қарамастан бұрынғы мамандануын сақтай отырып, жұмысын қайта бастады.

1-сурет. Эвакуациялау кезеңінен суреттер

Эмаль зауыты темір ыдыстарды эмальдаумен, яғни оларды берік, коррозияға төзімді ету үшін арнайы өңдеумен айналысты. Соғыс жағдайында мұндай ыдыстар әскерлерді азық-түлікпен қамтамасыз ету, ауруханалар мен далалық пункттерді жабдықтау үшін қажет болды.

Электр шамдарын қалпына келтіру зауыты электр шамдарын қалпына келтіруге және қайта пайдалануға маманданатын болады. Соғыс жылдарында жаңа шамдарды шығару қиын болғандықтан, бар шамдарды қайта өңдеу және оларды ұзақ уақыт пайдалану өте маңызды болды.

1941 жылы Жусалы станциясында орналасқан механикалық штамптау зауыты металл бұйымдарын штамптау арқылы техниканың маңызды бөлшектерін шығарды. Мұндай зауыттар әскери өндірісте ерекше орын алды, өйткені танктер, автомобильдер, байланыс құралдары, құрылыс құралдары үшін металл компоненттері қажет болды. Зауыттың штамптау желілері эвакуация жағдайында қайта жанданды, жұмысшылар жаңа цехтар құрды және өндірісті тоқтаусыз жалғастырды. Қызылорда өңірінде бұл зауыт орта өнеркәсіптің дамуына серпін берді[12].

Донбасстан эвакуацияланған "Челюскин" швейцариялық артелі 110 тігін машинасымен бірге Қызылордаға жеткізілді. Артельдің жұмысы әскери киім, шинельдер, төсек жапқыштар, төсек-орын жабдықтары және басқа да қажетті мата бұйымдарын өндіруге бағытталған.

Соғыс жылдарында киім өндірісі майдан үшін де, тыл үшін де маңызды сала болды. Артелидің өнімдері армияны қамтамасыз етуде үлкен рөл атқарды, ал жұмысшылар негізінен әйелдер мен жасөспірімдерден тұрды. Қызылордаға жеткізілетін аяқ киім өнеркәсібінің негізгі кәсіпорындарының бірі Мәскеу аяқ киім фабрикасы және № 9 зауыт болды. Бұл кәсіпорындар Қызылорда қалалық өнеркәсіп кешеніне орналастырылып, өкше мен күнделікті аяқ киім өндірісін жолға қойды.

Зауыт жұмысшылары күніне 2400 жұп аяқ киім шығаратыны белгілі, бұл соғыс жағдайында өте жоғары өндірістік қарқын деп саналды. Өндірілген аяқ киім армияға, тыл жұмысшыларына және эвакуацияланған халыққа бөлінді.

Мәскеуден эвакуацияланған түсті металдар зауыты Қызылордадағы қалалық өнеркәсіп комбинатының базасына орналастырылды. Зауыт соғысқа дейін де, соғыс кезінде де стратегиялық маңызы бар Түсті металдарды өңдеумен айналысты.

Түсті металдар байланыс құралдарына, әскери техниканың электр жүйелеріне, оқ-дәрі өндірісіне және әртүрлі станоктар жасауға қажетті негізгі шикізаттың бірі болды. Сондықтан майдан үшін оның Қызылордада жұмысын жалғастыруы ерекше маңызды болды.

1942 жылы 18 Наурызда Жосалы станциясына ауыстырылған № 7 ОСОАВИАХИМ механикалық зауыты өңірдің өңдеу өнеркәсібінің дамуына өз үлесін қосты. Зауыт құрамында "Эмальштамп" цехы және басқа да механикалық цехтар болды.

Бұл кәсіпорын жергілікті машина жасауға жаңа серпін берді, қажетті бөлшектерді, құралдарды өндіруге және оларды майданға жіберуге қабілетті өндірістік қуатты қалыптастырды [13].

Севастопольден Қызылордаға эвакуацияланған балахов консерві зауыты тамақ өнеркәсібін нығайтты. Соғыс жағдайында консервіленген өнімдер – ет, балық, көкөніс консервілері-армияны азық-түлікпен қамтамасыз етудің тиімді әдістерінің бірі болды Қызылордаға келгеннен кейін зауыт жергілікті шикізатты пайдалана отырып, өндіріс қарқынын сақтап қалды. Бұл тылдағы азық-түлік қауіпсіздігіне айтарлықтай ықпал етті.

Төмендегі кестеде Қызылордаға көшірілген кәсіпорындардың негізгі ерекшеліктері жинақталған.

1-кесте. Эвакуацияланған кәсіпорындардың қысқаша құрылымдық мазмұны

Кәсіпорынның шығу аймағы	Өндіріс түрі	Қызылордада орналасқан пункті	Әкелінген негізгі құралдар/мамандану
Мәскеу обл., Лосиноостровск	Электротехника	Саксаульск ст.	131 токарь станогы, электр жабдықтары
Харьков	Эмаль және электр шамдарын регенерациялау	Джусалы ст.	Темір ыдыстар, электр лампаларын қалпына келтіру
Харьков	Металл штамптау	Джусалы ст.	Металл бұйымдары, штамптау желісі
Донбасс	Тігін өндірісі	Қызылорда қаласы	110 швей машинасы
Мәскеу	Аяқ киім	Қызылорда өнеркәсіп кешені	2400 жұп аяқ киім тәулігіне
Мәскеу	Түсті металл өңдеу	Қала өнеркәсіп комбинаты	Түсті металл өңдеу жабдықтары
ОСОАВИАХИМ	Механикалық	Жосалы ст.	«Эмальштамп» және

	өңдеу		мех. цехтар
Севастополь	Консерв өнімдері	Қызылорда	Азық-түлік консервілері өндірісі

Осылайша, Қызылордаға эвакуацияланған кәсіпорындар негізінен жеңіл өнеркәсіп (аяқ киім, тігін), орта өнеркәсіп (электротехника, механика), сондай-ақ тамақ өнеркәсібі салаларын қамтыды. Әкелінген зауыттардың әрқайсысы өз ортасына бейімделіп, қысқа уақыт ішінде толыққанды жұмыс режиміне көшті. Соғыс жылдарындағы қиындықтарға қарамастан, бұл кәсіпорындар аймақтың экономикалық өмірін өзгертті және жаңа өндірістік инфрақұрылымның қалыптасуына ықпал етті. Жоғарыда келтірілген деректер Қызылордаға жеткізілетін ірі зауыт-фабрикалардың шығу аймақтарын, олардың қызмет бағыттарын, өндірілген өнім түрлерін және эвакуациялау мерзімдерін нақтылай отырып, кезеңнің экономикалық үрдістерінің көрінісін жан-жақты сипаттайды.

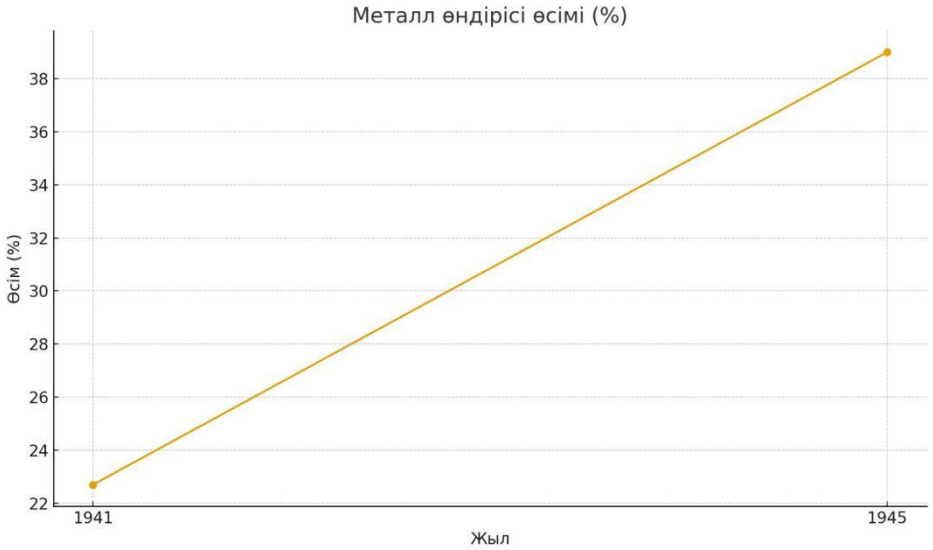
2.2 Кәсіпорындардың экономикалық және әлеуметтік әсері

Эвакуацияланған кәсіпорындардың Қызылорда облысына экономикалық және әлеуметтік әсері орасан зор болды. Соғыстың алғашқы жылдарында Қызылорда өңіріне халық пен өндірістің бұрын-соңды болмаған көлемі қоныс аударды. 1941-1942 жылдары өңірге 532,5 мыңға жуық адам, оның ішінде 50 мыңға жуық инженер-техник қоныс аударды. Бұл көрсеткіш соғыс жағдайында Қызылорда облысы стратегиялық маңызға ие болғандығын көрсетеді, өйткені эвакуацияланғандардың бір бөлігі жергілікті өнеркәсіпті қалпына келтіруге, жаңа өндірістер құруға және қолданыстағы цехтарды кеңейтуге бағытталған жоғары білікті кадрлар болды. Соғысқа дейін негізінен ауыл шаруашылығымен айналысатын аймаққа 36 мыңға жуық эвакуацияланған тұрғындар келгені, олардың 18 мыңы ресми түрде жұмысқа орналасқаны аймақтың өндірістік құрылымындағы түбегейлі өзгерістерді көрсетеді. Бұрын далада жетіспейтін токарь, слесарь, механик, технолог сияқты мамандардың келуі жұмыс қарқынының өсуіне әсер етті. Эвакуацияланған зауыттардың технологтары, шеберлері мен жұмысшылары жергілікті мамандарды тәжірибеге үйретіп, өндірістің кәсіби деңгейін бұрынғыдан да жоғары деңгейге көтерді [14].

Келген кәсіпорындар өндірістік қуаттарды толықтыра отырып, Қызылорда өнеркәсібінің дамуын жеделдетті. Мысалы, металл өңдеу өндірісі 1941-1945 жылдары 22,7% - дан 39% - ға дейін өсті. Бұл өсім тек сандық көрсеткіш емес, сонымен қатар эвакуацияланған өндіріс орындарының технологиялық деңгейі жоғары екенін дәлелдейді. Металл өңдеу саласының дамуы әскери техникаға қажетті бөлшектер, темірбетон бұйымдары мен түрлі жабдықтар өндірісін күшейтті. Бұл кезеңде мұндай өнімдерге сұраныс әсіресе жоғары болды. Сонымен қатар, жеңіл өнеркәсіп саласы да айтарлықтай жанданды. Тігін фабрикалары мен тігін артельдерінің жұмысына үшінші тарап мамандарының тәжірибесі үлкен әсер етті. Нәтижесінде тігін өнімдері 3,6% -

дан 5,7% - ға дейін өсті. Бұл өсім тыл мен Майданды жылы киіммен қамтамасыз етуге үлкен үлес қосты. Мысалы, эвакуацияланған аяқ киім фабрикасы соғыс жылдарында өте маңызды рөл атқарды: мұнда тәулігіне 2400 жұп аяқ киім өндіріледі, бұл Қызылорда өнеркәсібінің қуаттылығының қаншалықты артқанын көрсетеді.

1-диаграмма. 1941–1945 жж. өндіріс өсімі

Экономикалық әл-ауқат мұнымен шектеліп қана қоймай, әлеуметтік салаға да әсер етті. Көшірілген зауыттар-зауыттар бастапқыда жергілікті халыққа таныс емес жаңа өнеркәсіптік мәдениетті қалыптастырды. Соғыстан туындаған еңбек тапшылығына байланысты әйелдер өндіріс орындарына бұрынғыдан да көп жалдай бастады. Бұл өзгеріс әсіресе балық өңдеу өнеркәсібінде байқалады. Арал маңындағы балық зауыттарындағы әйелдер саны соғыстың алғашқы жылдарында 700-ден 1500-ге дейін өсті. Бұл жаңа жұмыс орындарының пайда болу кезеңі ғана емес, сонымен қатар олардың

өндіріс процесіне қатысуы қалыпты жағдайға айналған кезде әйелдер еңбегінің әлеуметтік рөлінің өсуі болды.

Эвакуацияланған зауыттар әкелген технологиялық база аймақтың әлеуметтік-тұрмыстық жағдайын жақсартуға да әсер етті. Жаңа цехтардың ашылуы, өндірістік инфрақұрылымның кеңеюі өңірдегі электр желілері мен көлік инфрақұрылымының дамуына ықпал етті. Жұмыспен қамтылған тұрғындар тұрақты табыс тапты және соғыс жағдайына қарамастан өмір сүру деңгейін сақтай алды. Қазақстанның барлық өнеркәсібіне келетін болсақ, бұл кезең республика үшін өнеркәсіптік өрлеудің ерекше уақытына айналды. Соғыс жылдарында бүкіл ел бойынша 35% мыс, 83% қорғасын және басқа да стратегиялық маңызды металдар өндірілді. Мұндай жетістіктер өңірлерге, соның ішінде Қызылордаға үлкен өнеркәсіптік жүктеме түскенін және жергілікті зауыт-фабрикалар соғыс пен тыл қажеттіліктерін қамтамасыз ету үшін бар күш-жігерін салғанын айғақтайды [16].

Осылайша, Қызылордаға эвакуацияланған кәсіпорындар соғыс жылдарында өндіріс көлемін ұлғайтып қана қоймай, өңірдің өнеркәсіптік дамуы үшін ұзақ мерзімді негіз қалайды. Олар жаңа кадрлар дайындады, халықтың еңбек мәдениетін өзгертті және әлеуметтік құрылымға жаңа серпін берді. Эвакуацияланған мамандардың кәсіби тәжірибесі, өндірістің технологиялық құралдары мен әдістері соғыс аяқталғаннан кейін де Қызылорда өнеркәсібінің одан әрі дамуына мүмкіндік берді. Осының арқасында аймақ соғыс уақытындағы қиындықтарға қарамастан экономикалық тұрғыдан нығайып, кейінгі онжылдықтарда тұрақты өндірістік база құрды.

2.3 Кәсіпорындардың эвакуациядан кейінгі дамуы мен қаланың индустриялық инфрақұрылымына қосқан үлесі

Соғыс аяқталғаннан кейін эвакуацияланған кәсіпорындардың материалдық-техникалық базасы және осы кәсіпорындармен Қызылорда облысына келген жоғары білікті жұмысшылар, инженерлер мен технологтар өңірді өнеркәсіптік жаңғыртудың берік негізін қалады. Эвакуация жылдарында уақытша орналастырылған мекемелер кейіннен тұрақты өндірістік кәсіпорындарға айнала бастады. Мұның бәрі Қызылорданың индустриялық келбетін қалыптастыруға, өндірістік инфрақұрылымды орнатуға және өңірдің экономикалық құрылымын түбегейлі өзгертуге ықпал етті. Мысалы, Мәскеуден әкелінген аяқ киім фабрикасы соғыстан кейін де жұмысын тоқтатпады және Қызылордада аяқ киім өнеркәсібіне алғышарттар жасады. Соғыс жылдарында күн сайын мыңдаған жұп аяқ киім шығаратын зауыт кейінірек бейбіт уақытта да өндіріс көлемін сақтап, аймақтың жеңіл өнеркәсібінің негізгі тіректерінің біріне айналды. Бұл кәсіпорын дайын өнімді өндіру орталығына ғана емес, сонымен қатар жергілікті кадрларды оқыту және аяқ киім өндірісінің кәсіби мәдениетін қалыптастыру орталығына айналды. Жергілікті жастар мен әйелдер тігін ісін, технологиялық желілерді басқаруды үйреніп, кәсіпқой болды. Сонымен қатар, зауытта эвакуациялау

кезінде бірге келген технологтар мен механиктер өндірістің үздіксіз жүруіне жауап берді және зауыттың техникалық деңгейін біртіндеп жақсартты [16].

Соғыстан кейін Жосалы станциясында орналасқан №7 Осоавиахима механикалық кешені ерекше рөл атқарды. Кейінгі жылдары бұл кешен қалалық машина жасау зауыты болып қайта құрылып, Қызылордада машина жасау өндірісін дамытуға жол ашты. Соғыс жылдарында келген жабдық бұрын аймақта болмаған машина бөлшектеріне, металл бұйымдарына, тұрмыстық және ауылшаруашылық техникаларына қажетті бөлшектерді шығаруға мүмкіндік берді. Эвакуацияланған зауыттың мамандары жергілікті өндірістік базаны кеңейтті және технологиялық процестерді заманауи талаптарға сәйкес бейімдеді. Әскери тәжірибесі бар инженерлер мен технологтар Жаңа жабдықты пайдалану, жөндеу, қайта құру сияқты маңызды салалардағы білімдерімен бөлісті, бұл облыстың техникалық әлеуетінің өсуіне әкелді. Сонымен қатар, Қызылордаға эвакуация кезінде келген ғалымдар, инженерлер мен оқытушылар өңірдің білім беру жүйесіне, кадрлар даярлауға ерекше әсер етті. Олар жергілікті оқу орындарында сабақ беру және өндірістік мекемелерде шеберханалар ашу арқылы жас мамандардың қалыптасуына ықпал етті. Бұл кезең Қызылордада инженерлік - техникалық кадрларды жүйелі даярлау үшін негіз болды. Техникалық бағыттағы мамандар санының артуы өңірдің өндірістік мүмкіндіктерін ұлғайтуға және болашақта жаңа зауыттар құруға мүмкіндік берді

1960-1970 жылдардағы өнеркәсіптік Өрлеу эвакуация кезеңінде құрылған инфрақұрылымның тікелей жалғасы болды. Осы кезеңде Қызылордада целлюлоза-картон, механикалық, күріш және аяқ киім зауыттары салынды, эвакуация кезінде жеткізілетін жабдықтар мен технологиялар осы нысандардың кейбірін қалыптастыруға негіз болды. Соғыстан кейінгі көптеген өндірістік қондырғылар жаңа технологиялық желілермен толықтырылғанымен, олардың бастапқы қоры сол эвакуацияланған кәсіпорындардың базасынан келді. Бұл өнеркәсіптік нүктелер облыс экономикасын ынталандырып қана қоймай, Қызылорданы өңірлік өнеркәсіп орталықтарының біріне айналдырып, қаланың индустриялық келбетін түбегейлі өзгертті. Бүгінде Қызылорда экономикасы негізінен мұнай-газ өнеркәсібі мен өңдеу өнеркәсібіне сүйенетініне қарамастан, Ұлы Отан соғысы жылдарында құрылған өндірістік база өңірдің индустриялық дамуына ұзақ мерзімді ықпалына әсер еткен жоқ. Соғыс кезінде әкелінген зауыт-фабрикалардың қондырғылары машина жасау саласының қалыптасуына, жеңіл өнеркәсіптің өркендеуіне және өңдеу өнеркәсібінің дамуына үлкен әсер етті. Осы кәсіпорындардан алынған техникалық тәжірибе жергілікті өндірісте қолданылып, одан әрі жаңа өндірістер құруға түрткі болды.

Эвакуацияланған халық аймақтың ғылыми-техникалық және өндірістік қуатына ерекше үлес қосты. Ғалымдар мен инженерлер жергілікті мекемелерде жұмыс істеу арқылы өндіріс процестерін жақсартып қана

қоймай, зерттеу идеяларын дамытуға көмектесті. Олар жаңа технологияларды енгізуді, өндіріс сапасын арттыруды және мамандарды даярлаудың жаңа әдістерін ұсынды. Бұл еңбектің нәтижесі келесі онжылдықтарда Қызылорда өнеркәсібінің қарқынды дамуына әсер етті.

Осылайша, екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі зияткерлік және өнеркәсіптік эвакуация Қызылорда қаласының экономикалық және индустриялық дамуына тікелей ықпал еткен тарихи құбылыс болды. 1941-1945 жылдары аймаққа ауыстырылған 11 ірі кәсіпорын жергілікті өндірістің қарқынды дамуына негіз қалап, металл және тігін өнімдері сияқты салаларда айтарлықтай өсімге қол жеткізді. Эвакуацияланған мамандардың тәжірибесі мен жабдықтың техникалық қуаты соғыстан кейін де тоқтаған жоқ және аймақтың жаңа индустриялық бағыттарын қалыптастырды. Нәтижесінде Қызылордада машина жасау, Жеңіл өнеркәсіп және өндірістің басқа да салалары нығайып, өңірдің заманауи индустриялық инфрақұрылымының негізі қаланды.

Қорытынды

Зерттеу барысында Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында Қызылордаға эвакуацияланған кәсіпорындардың тарихы, түрлері, экономикалық және әлеуметтік әсері жан-жақты қарастырылды. Жұмыс нәтижесінде келесі негізгі тұжырымдарға келуге болады:

1. Эвакуациялық үдерістің тарихи және экономикалық маңызы

Соғыс жылдарында Қазақстанға, оның ішінде Қызылордаға эвакуацияланған кәсіпорындар елдің өнеркәсіптік және экономикалық тұрақтылығын сақтауда маңызды рөл атқарды. Эвакуацияланған зауыттар мен фабрикалардың материалдық-техникалық базасы, жабдықтары мен жоғары білікті мамандары аймақтың өндірістік әлеуетін күшейтіп, соғыс жылдарындағы экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етті.

2. Қызылорда экономикасына әсері

Эвакуацияланған кәсіпорындар Қызылордада өндірістің әртүрлі салаларының дамуына үлес қосты. Металл өңдеу, тігін өндірісі, аяқ киім және тамақ өнеркәсібі салаларында өнім көлемінің айтарлықтай өсуі байқалды. Жаңа жұмыс орындары ашылып, жергілікті тұрғындардың, әсіресе әйелдер мен жас мамандардың кәсіби біліктілігі артты. Бұл әлеуметтік тұрғыдан да өңірдің тұрмыс деңгейін көтеруге ықпал етті.

3. Эвакуациядан кейінгі даму және индустриялық инфрақұрылымға үлесі

Соғыстан кейін эвакуацияланған кәсіпорындар тұрақты өндіріс орындарына айналып, Қызылордадағы индустриялық инфрақұрылымның қалыптасуына негіз қалады. Мәскеуден жеткізілген аяқ киім фабрикасы, Жосалыдағы ОСОАВИАХИМ №7 механикалық зауыты сияқты кәсіпорындар қалада машина жасау және жеңіл өнеркәсіп салаларының дамуына жол ашты. Сонымен қатар, эвакуация кезінде келген инженерлер мен ғалымдар

жергілікті кадрларды даярлауға және өндірістік процестерді жетілдіруге үлес қосты.

4. Ғылыми және тарихи маңыздылығы

Зерттеу Қызылордаға эвакуацияланған кәсіпорындардың толық тізімі мен сипаттамасын, олардың экономикалық, әлеуметтік және индустриялық инфрақұрылымға әсерін кешенді талдады. Бұл материалдар аймақ тарихын, өндірістік әлеуеттің дамуын және әлеуметтік құрылымдағы өзгерістерді түсінуге жаңа мүмкіндік береді.

Жалпы қорытынды: Эвакуациялық үдеріс Қызылорда экономикасының дамуына айтарлықтай әсер етіп, соғыс жылдарындағы өндірісті қамтамасыз етумен қатар, өңірдің ұзақ мерзімді индустриялық дамуына негіз қалады. Қаланың өндірістік инфрақұрылымы, жаңа кәсіпорындар мен кәсіби кадрлардың қалыптасуы осы тарихи тәжірибенің тікелей нәтижесі болып табылады. Эвакуацияланған кәсіпорындар мен мамандардың тәжірибесі мен техникалық мүмкіндіктері кейінгі жылдары да өңірдің өнеркәсіптік әлеуетін дамытуда маңызды рөл атқарды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Апашева, С. Н. Соғыс жылдарындағы Қазақ КСР-ге эвакуацияланған кәсіпорындар. Отан тарихы, № 4 (92), 2020.
https://otan.history.iie.kz/main/article/download/23/13/64

2. Әбдірайымова, А. С., Ануфриева, Е. В. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Қазақ КСР-ге өнеркәсіп кәсіпорындарын эвакуациялаудың ұйымдастырушылық аспектілері. ResearchGate.
https://www.researchgate.net/publication/356140501_Organizational_Aspects_of_the_Industrial_Enterprises_Evacuation_to_the_Kazakh_SSR_during_the_Great_Patriotic_War

3. Бекмағамбетова, М. Қазақстанның заманауи тарихы (PhD диссертация).
https://repo.kspi.kz/bitstream/handle/item/2937/Bekmagambetova-M-Modern-History-of-Kazakhstan.pdf

4. Либерман, С. Р. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде КСРО-дағы өнеркәсіптің эвакуациясы. JSTOR.
https://www.jstor.org/stable/151494

5. Жарқынбаева, Р. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде КСРО эвакуация саясаты: Қазақ КСР мысалы. Taylor & Francis.
https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13518046.2020.1824110

6. Аққұзынов, А. К. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Қазақ КСР-нің өнеркәсіптік әлеуеті (1941–1945). Вестник Самарского университета.
https://www.researchgate.net/publication/377479592_Industrial_potential_of_the_Kazakh_SSR_during_the_Great_Patriotic_War_1941-1945

7. Серікбаевна, А. А. Соғыс жылдарында Қазақстандағы қорғаныс кәсіпорындарының қызметкерлерінің сандық және сапалық құрамындағы өзгерістер (1941). CyberLeninka.
https://cyberleninka.ru/article/n/changes-in-the-quantitative-and-qualitative-composition-of-employees-of-defense-enterprises-in-kazakhstan-during-the-war-years-1941

8. Жарқынбаева, Р., Әбдірайымова, А. КСРО батыс аймақтарынан Солтүстік Қазақстанға халық пен өнеркәсіп нысандарын эвакуациялау (1941–1943). e-History.kz.
https://e-history.kz/en/history-of-kazakhstan/show/9630

9. Көкебаева, Г., Закия, Р. Эвакуация және репрессия: Қазақстандағы испандықтардың тағдыры. Historia Contemporánea.
https://www.researchgate.net/publication/364138710_Evacuation_and_Repression_The_Spaniards%27_Life_in_Kazakhstan

10. Қазақстан. 1941-1943. Эвакуацияның әртүрлі жағдайлары. (Конференциялық баяндама, NomadIT).
https://nomadit.co.uk/conference/96/paper/66877

11. Абдрахманов Е. «Ударная помощь тыла» // Қазақстан Правда, 13 мамыр 2016 ж. Режим доступа: https://kazpravda.kz/n/udarnaya-pomoshch-tyla/

12. «Листая старые подшивки» // KZ Vesti, 05.04.2025. Режим доступа: https://kzvesti.kz/newspaper-articles/listaja-starye-podshivki-2-138549

13. Сол дереккөз (қосымша сілтеме) // KZ Vesti. Режим доступа: https://kzvesti.kz/newspaper-articles/listaja-starye-podshivki-2-138549/

14. «Под казахским небом в разгар войны в Кызылорде работали польская школа и детский сад» // Inform.kz. Режим доступа: https://www.inform.kz/ru/pod-kazahskim-nebom-v-razgar-voyni-v-kizilorde-rabotali-polskaya-shkola-i-detskiy-sad-c443b3

15. «Школе им. 1 Мая: Подсобные хозяйства для снабжения продуктами» // Memuarist.com. Режим доступа: https://memuarist.com/de/events/138923.htm#:~:text=%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B5%20%D0%B8%D0%BC.%201%20%D0%9C%D0%B0%D1%8F.%20,%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BD%D1%8B%D0%B5%20%D1%85%D0%BE%D0%B7%D1%8F%D0%B9%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0%20%D0%B4%D0%BB%D1%8F%20%D1%81%D0%BD%D0%B0%D0%B1%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B4%D1%83%D0%BA%D1%82%D0%B0%D0%BC%D0%B8

16. «Тарихы» // Qorda.kz. Режим доступа: https://qorda.kz/ru/aboutus/2-istorija-goroda.html

ҚЫЗЫЛОРДАНЫҢ АСТАНА РЕТІНДЕГІ КЕЗЕҢІ (1925–1929 ЖЖ.) ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІН НЫҒАЙТУДАҒЫ РӨЛІ

Ерханқызы Динара
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
ИСТ-22-1 оқу тобының студенті,
Қожақұлы Ө.
ғылыми жетекші, т.ғ.д, профессор
“Тарих және археология” ББВ

1.Астананы Қызылордаға көшірудің алғышарттары және тарихи маңызы

1924 жылы Түркістан АКСР таратып, оның орнына Өзбекстан, Түрікменстан республикалары, Қырғыз, Тәжік автономды облыстары құрылды. Сырдария және Жетісу облыстары, сондай-ақ Қарақалпақ автономиялық облысы Қазақ автономиялық республикасы құрамына енген болатын. Сөйтіп ел астанасын шалғайда орналасқан Орынбор қаласынан қазақтың қалың ортасы орналасқан жерге көшіру мәселесі қайта көтерілді. 1924 жылы қыркүйек айында Қазатком сессиясы ел астанасын Ташкентке ауыстыру, оған рұқсат етілмеген жағдайда Шымкентке көшіру жобаларын қарастыра бастады. Алайда Мәскеудің араласуымен, бұл жоба орындалмады. Осы кезде қазақ зиялылары Сұлтанбек Қожанов «Еңбекші Қазақ» газетінде енді Қазақстан астанасын Орынбордан Ақмешітке көшіру туралы пікірлерін жариялай бастады. Оның бұл пікірін С.Сәдуақасов, Т.Жүргенов және басқа да ұлт зиялылары қоштаған болатын.

Астананы көшіру кезінде Ақмешіт қаласы таңдалып алынған болатын. Себебі Орынборға қарағанда қазақтардың көп шоғырланған аймағы осы еді. Оның үстіне Орынбор-Ташкент теміржолы да республиканың жаңа астанасын Ресей орталығымен, Қазақстанның батыс, оңтүстік аудандарымен және Орта Азия республикаларымен байланыстыратын еді.

- Кеңестік биліктің қылышынан қан тамып тұрған шақта Астананы көшіру туралы ұсынысты кімдер айтты? Баспасөзде жарияланған мақала тасқа жазылған құжаттай болатыны белгілі. Газет беттеріне астананы көшіру туралы мақалалар құжаттар басылған шығар?

- Жаңа Астана туралы ойларын Сұлтанбек Қожанов «Ақ жол» газетінде жарияланған «Кешіктірмей келісу керек»(1924ж.), «Іс жүзінде орындау керек» (1924ж.), «Қазақтың кіндігі қай қала болсын» (1925ж.) т.б. мақалаларында бүкпесіз білдірді. С.Қожанов «Ақжолдың» 1924 жылғы 17 желтоқсанындағы санында «Қазақ астанасы орыстың туы тігілген қалада емес, қаласы жоқтықтан қазақтың киіз ауылында балса да, қазақ жұртшылығына жуық болу керек, - деп жазды. Осылайша 1925 жылы 9

ақпанда Қазақ АКСР Орталық комитетінің большевиктер үшін «Қызылорда» - қызылдар қаласы, ал түркі тілінде «Қызылорда» - «Алтын орда» мағынасын берді[1].

1925 жылдың 15 сәуірінде Ақмешіт қаласында бүкіл Қазақстан еңбекшілері өкілдерінің басын қосқан Қазақ АССР Кеңестерінің V съездері салтанатпен ашылды. 19 сәуірде съезде өте маңызды шешімдер қабылданды патшалық билік кезінен сол уақытқа дейін қырғыз аталып келген халқымыз тарихи атауын қайтып алды, «Қырғыз Республикасы» «Қазақ Республикасы» болып, ал Ақмешіт Қызылорда, яғни большевиктердің айтуы бойынша «қызыл Астана» болып өзгертілген болатын.

Қызылорда атауына қатысты ұсыныстыайтқан ең алғаш Қоңырқожа Қожықов болатын. Ал съезде бұл атауды Сұлтанбек Қожанов ұсынды. Жалпы Қызылорда атауына тоқтала кететін болсам, ортағасырлық жазба ескерткіштерінде – Қорқыт Ата кітабында, Шайбани хан сөздігінде, Анадолы диалектілерінде «қызыл» сөзі «алтын» деген мағынаны білдірген. Ал «орда» сөзі – билік, астана мағынасында қолданылған екен.

Қызылорданың саз балшықтан салынған бейнесі бұзылып, қос қабатты, әсем үлгідегі үйлер қатар түзеп, сол кездегі мөлшермен қыруар қаржылар бөлінген болатын. 1925 жылы Орынбордан жаңа астанамызға 49 мекеме мен 1150 қызметкерді көшіру қажет болды. Түрлі нысандар мен мекемелер қайта бейімделді. Мысалы, бұрынғы Полтарацкий көшесінде №17 үйде (Қорқыт ата) мемлекеттік банк, Ф. Энгельс көшесі №52 үйде Промбанк, К.Маркс көшесі (Әйтеке би) №22 үйде телефон станциясы, №43 үйде Казторг, №47 үйде Санбакин институты, нөмірсіз үйде «Еңбекші қазақ» газетінің редакциясы, Першин№23 ғимаратта сыра зауыты, Советская көшесі №10 үйде Кеңестер үйі орналасты. Гүлнар Міржақыпқызының естелік еңбектерінде Садовая, 7, кейін Селиверстова, 17-үйдің бір бөлігінде А.Байтұрсынов, екінші бөлігінде М.Дулатовтың отбасы тұрған екен.

1925 жылдың 19 маусымында Қызылорда қаласының құрылысына басшылық жасау үшін Халық комиссарлар кеңесі жанынан құрылыс комитеті құрылады. Абылай Серғазиев комитет төрағасы болып тағайындалып, оның техникалық жағынан орынбасары қызметіне инженер Мұхаметжан Тынышбаев бекітіледі. Қалада сол уақытта жөндеу жұмыстары қарқынды түрде жүргізіледі. Архивтік деректер бойынша осы жылы 98 ғимаратты жөндеу жұмыстары басталып, сонымен бірге 1500 тұрғын үйге де күрделі жөндеу жүргізілген екен. 1925 жылға дейін қаладағы үйлер, вокзал, депо, су тартқыш мұнаралары тіпті бір жыл бұрын 1924 жылы салынған Теміржолшылар клубы ғимараты да ескі үлгіде яғни «кірпіш стилі» нұсқасында салынған. Жаңа қалада қарапайым тұрғындармен бірге мәскеулік, петербургтік жобалаушылар, атақты архитекторлар В.Н.Львов, А.В.Будассилер тартылды. М.Тынышбаев басшылығымен қаладағы бұрынғы үйлер орнына кірпіштен салынған тұрғын үйлер мен әкімшілік ғимараттар бой көтерген[2].

Жалпы съездің қалай өткені, ондағы мәселелер туралы осыған дейін де жазылды.Ақмешіттің Астана болған тұсындағы кейбір деректер бар. Ұзақ жыл қала тарихын зерттеген ғалым Мәди Кереев астана мәртебесін иеленген уездік шаһардың сол тұстағы жағдайы туралы құнды мәліметтер қалдырыпты. Ғалым қорындағы қолжазбада тек сауда-саттық пен егіншілікті кәсіп еткен Қызылордада өткен ғасырдың алғашқы ширегінде өндіріс атаулы саусақпен санарлықтай болғаны жазылады. Қаладағы тұрғындар саны 9100 адамға шамаласыпты.

Ел орталығы болған Қызылордада 1925 жылы 1306 қызметкері бар 83 мемлекеттік мекемені орналастыру ісімен арнайы құрылған комиссия айналысады. Алғашқы лекте 941 үй-жай есепке алыныпты. Көп ұзамай қала маңайындағы ауқатты адамдардың баспаналары да қағазға түсіріледі. Осы есептен кейін 74 үй жөнделіп, оның 34-іне мекемелер орын тебеді.

Сол жылы құрылған құрылыс бюросы мекемесі алғашқыларының қатарында 2 мектеп, дәрігерлік амбулатория, ауыл шаруашылығы банкі ғимаратын соғады. Осылайша, бір жылда қала көлемі айтарлықтай өсіп, халық саны 20 мыңға жуықтайды. 1926 жылы қалада балаларға 6 мектеп білім береді.Жыл ішінде ауруханалардағы төсек саны да ұлғайыпты. Мысалы, астана болған жылдың есебінде қалада 656 адам ем алғаны көрсетілсе, 1926 жылдың 8 айында олардың қатары 1456 тұрғынға жеткен[3].

1.2. «Қазақ» атауының қайтарылуы

1925 жылы өткен Кеңестердің Бесінші бүкілқазақ съезі қазақ халқының тағдыры үшін аса маңызды тарихи оқиға болды. Бұл съезде бастапқыда қазақ халқының атауын өзгерту мәселесі күн тәртібінде болмаған. Бірақ Сұлтанбек Қожанов бастаған ұлт қайраткерлері күтпеген жерден қазақ халқына тарихи «қазақ» атауын қайтару, елдің атауын «Қазақстан» деп өзгерту және астананы Ақмешіттен Қызылордаға көшіру жөнінде батыл ұсыныстар жасады.

Съезд делегаттары бұл ұсыныстарды зор қуанышпен, бірауыздан қолдады. Осылайша 1925 жылы 19 сәуірде қазақ халқы өз тарихи атауын ресми түрде қайта алды, ал бұл шешім маусым айында заңды түрде бекітілді. Бұл – ұлттық сана мен мемлекеттілікті қалпына келтіру жолындағы ұлы қадам болды.

Сұлтанбек Қожановтың бастамасы кездейсоқ емес, ұлт болашағын ойлаған үлкен тарихи ерлік еді. Ол өз сөзінде қазақ халқының бұрыннан шатастырылып келген атауын түзетіп, елдің орталығын жаңаша атау арқылы жаңа дәуірдің басталғанын білдірді. Ақмешіттің Қызылорда деп аталуы – қазақ елінің жаңа орталығы мен рухани өрлеуінің символына айналды.

Алайда съезд кезінде ел ішінде саяси алауыздықтар мен түрлі топтарға бөліну де байқалды. Бірлік болмағандықтан, кейін Мәскеу қазақ елінің ішкі істеріне қатты араласып, Голощекин мен Мирзоян сияқты өкілдерді билікке

жіберді. Соның салдарынан көптеген ұлт қайраткерлері қуғын-сүргінге ұшырады.

Жалпы алғанда, бұл оқиға қазақ халқының тарихындағы ұлы бетбұрыс болды. «Қазақ» атауының қайтарылуы – ұлттық рухты, тәуелсіздік идеясын және тарихи әділдікті қайта орнатудың айқын көрінісі[4].

Президент Қасым-Жомарт Тоқаев Ұлттық құрылтайдың IV отырысында XXI ғасырдағы ел тағдырына қатысты өте маңызды ой айтты. Ол өз сөзінде: *«Ұлттық тарихымызда талай тарихи белестер бар, бірақ біз үшін ерекше маңызы бар бір сәт – өзіміздің байырғы атауымызды қайтарып алуымыз. Бұл – тек атау ғана емес, бұл – біздің мемлекетіміздің тарихы мен болашағына деген құрметіміздің айқын белгісі»*, – деді. Бұл сөздер қазақ халқының тарихи атауын қайтарудың мәнін терең түсінуге мүмкіндік береді. «Қазақ» атауының қайта оралуы – ұлттың бірлігі мен тәуелсіздік жолындағы күрестің нәтижесі, сондай-ақ тарихи әділеттіліктің орнағанының көрінісі болды.

Шын мәнінде, қазақтың «қазақ» деп аталуы – жай ғана тілдік өзгеріс емес, ол ұлттың өз болмысын, еркіндігін және тәуелсіздігін қайта танығанының белгісі. Бұл қадам халықтың өз тарихына, мәдениетіне және тамырына деген құрметін білдіреді. Сол кезеңде Сәкен Сейфуллин бастаған ұлт қайраткерлерінің осы атауды қайтару жолындағы шешімі бүгінгі ұрпаққа үлкен өнеге болып отыр.

Президент Тоқаев та өз сөзінде осыны ерекше атап өтті: *«Қазақтың атауын қайтару – біздің тәуелсіздігіміздің негізі, ұлтымыздың рухани жаңғыруы мен өркендеуінің кепілі»*, – деді. Бұл сөздер әр қазаққа өз елінің тарихын қастерлеудің, ұлттық құндылықтарды сақтаудың және өткеннен сабақ алудың маңызын еске салады.

Сондықтан біз мұндай тарихи оқиғаларды ешқашан ұмытпауымыз керек. Өткенімізді білу – болашағымызды айқындайтын басты күш. Әрбір қазақ өз елінің тарихын, бабаларының ерлігін, мәдениетін құрметтеп, соны мақтаныш етуі тиіс. Бұл – ұлттық бірлікті нығайтып, елдің болашағына сеніммен қадам басудың кепілі[5].

2. Қызылорда астана болған кезеңдегі саяси, мәдени және ғылыми өмір

Қазақтың қай жері де қасиетті. Соның ішінде Қызылорданың орны бөлек. Өйткені бұл топырақта қазақ зиялыларының ізі қалған. Қызылорданың әр тасында, кірпішінде сол ұлы тұлғалардың қолтаңбасы бар.

Топырақ жасырған ізді қағаз беті ұмыттырмайды. Архивтерде сақталған құжаттар, естеліктер мен әдеби шығармалар – барлығы да осы қаланың қазақ мемлекеттілігін қалыптастырудағы ерекше орнын дәлелдейді. Бүгін қазақ зиялыларының астана кезеңі туралы тарихи-архивтік және әдеби-деректік құжаттарға тоқталсам деп отырмын.

Өздеріңіз білесіздер, 1925 жылы астананың Орынбордан Қызылордаға көшірілуіне байланысты барлық республикалық ақпарат құралдары жаңа Астана –Қызылордаға қоныс аударды.

Осы көшпен Ахмет Байтұрсынұлы, Смағұл Сәдуақасов, Қошке Кемеңгеров, Әбдрахмен Байділдин, Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин, Сәбит Мұқанов, Темірбек Жүргенов, тағы да басқа ұлт зиялылары келді.

ҚР Мемлекеттік архивінде сақталған деректі негізге алар болсақ, сол кезде салалық басылымдардан бөлек, Қызылордада республикалық 6 газет, 8 журнал шығып тұрған. Бұл сол кездің өлшемімен алсақ, үлкен саяси күш еді. Жоғарыда есімдері аталған ұлт зиялылары осы газет-журналдарда қызмет етті.

Сол кезеңдегі саяси жағдайға байланысты газет, журнал қызметкерлерін оқыту туралы Орталық партия комитетінің шешімі шығады. Осы шешім негізінде 1925 жылдың 10 желтоқсаны мен 1926 жылдың 10 наурызы аралығында 30 адамға 400 сағат көлемінде дайындық курсы ұйымдастырылады.

Дайындық курсының оқу жоспарында: «Жалпы мерзімді басылымдар және қазақ баспасөзі тарихынан» Ә. Байділдин, «Редакция жұмысынан» Б. Майлин, «Публицистикадан» С. Сәдуақасов, «Әдеби шығарма жазу теориясынан» А. Байтұрсынов, «Саяси сауаттылық» тақырыбынан С. Сейфуллин сабақ беретін болып шешілді. Бұл деректер ҚР Мемлекеттік архивінде сақталған.

«Еңбекші қазақ» газеті Қазақ өлкелік партия комитетінің негізгі органы саналды. С. Сәдуақасов аға газетке редакторлық жасаған мезгілде баспасөз бетіндегі көп пікірлікті қолдаушы және оны іске асырушы болды. Мәселен, газет бетінде жаңа билікке сын көзбен қараған М. Әуезов пен Ж. Аймауытовтың, жаңа қоғамға сенім артқан С. Сейфуллин мен С. Мұқановтың, әдебиет пен өнердегі «ауытқушылыққа қарсы күрес жүргізген Ә. Байділдин мен Ғ. Тоғжановтың мақалалары жарық көрді.

«Еңбекші қазақ» газеті 1926 жылғы 15-26 наурыз аралығында Голощекиннің қолдан ұйымдастырған «Торғай ісі» туралы Қызылордада өтіп жатқан сот процесін оқырмандарға үздіксіз жариялап отырды. Сотқа тартылған адамдардың бәрінің бірдей кінәлі еместігі көрінді. Негізгі айыпкерлердің бірі жазушы Жүсіпбек Аймауытовқа тағылған айып орынсыз деп табылып, ақталып шықты.

Қызылордада қабылданған тарихи шешімнің бірі Халық комиссарлар кеңесінің 1927 жылдың 19 қарашадағы шешімімен Жаңа қазақ әліпбиінің орталық комитеті құрылуы еді. Аталған шешім негізінде комитеттің төрағасы Нығмет Нұрмақов болса, мүшелікке Кәрім Тоқтабаев, Ораз Жандосов, Әбдірахман Байділдин, Әлімхан Ермеков, Ғаббас Тоғжанов, Телжан Шонанов сынды қайраткерлер кірді.

1928 жылы латын әліпбиін енгізу жөнінде қаулы қабылданды. Осы қаулыдан кейін кейін бір мезгілде, эксперимент ретінде «Жаңа мектеп» және

«Қызыл әскер» газеттері сияқты мерзімді басылымдар жаңа әліпби негізінде шығарыла бастады. Енді Қызылорда облыстық архивінде сақталған деректерге тоқталсақ:

1925 жылы Орынбордан Қызылордаға Астана көшірілгеннен кейін Қазақ халық ағарту институты да осы қалаға ауысты. Бұл оқу орны сол дәуірдің ең ірі ағартушылық орталығы болды. Мұнда Сәкен Сейфуллин ректорлық қызмет атқарып, Ахмет Байтұрсынұлы, Сейітқали Меңдешев, Сұлтанбек Қожанов, Темірбек Жүргенов, Құдайберген Жұбанов сынды тұлғалар ұстаздық етті.

Қызылорда облыстық мемлекеттік архивінде осы зиялылардың қолтаңбалары мен құжаттары сақталған. 1927 жылы Ахмет Байтұрсынұлының еңбек демалысынан үш күнге кешігіп келгеніне байланысты жазған түсіндірме хаты ерекше назар аударарлық. Онда ол: «Өзімнің және жолдасымның науқастығына байланысты курортта демалдым... Менің негізгі міндетім – сабақ беру. Шығармашылықпен де, ғылыммен де, оқытушылықпен де айналысамын...» деп жазады. Бұл хат – тұлғаның еңбекқорлығы мен жауапкершілігін танытатын сирек құжат.

Сол сияқты архив деректерінде Сәкен Сейфуллиннің де тұлғалық ұстанымы айқын көрінеді. Тексеру комиссиясының шешімімен келіспей, хаттама соңына өз қолымен:

«Мен бұл шешімге келіспеймін, сондықтан қол қоюдан бас тартамын» деп жазған. Бұл дерек Сәкеннің әділдігі мен принципшілдігін айғақтайды. Институттың оқу бағдарламаларында Телжан Шонановтың география және әдістеме пәндерінен сабақ бергені, ал Ахмет Байтұрсынұлының сызу пәнін оқытқаны көрсетілген. Бұл мәліметтер зиялылардың жан-жақты білім иегері болғанын дәлелдейді.

Қызылордадағы қазақ зиялыларының өмірі мен қызметі әдеби естеліктер мен көркем шығармаларда да көрініс тапқан. Сәбит Мұқановтың «Өмір мектебі» романында Қызылорда мен Сырдария табиғаты әсерлі суреттеледі: «Маған ерекше әсер еткен көріністің бірі – Сырдария өзені... Оның суы сап-сары қоймалжың боп ағады екен...»

Бұл үзінділер арқылы Сыр бойының болмысы мен сол дәуірдің тынысы айқын сезіледі. Гүлнар Міржақыпқызы Дулатованың «Шындық шырағында» және Фатима Ғабитованың «Өртеңде өнген гүлінде» Ахаң мен Міржақыптың Қызылордадағы тұрмысы жайлы жылы естеліктер берілген. Мәселен, Гүлнар апай: «Орынбордан Қызылордаға көшіп келгенде атекемнің үйі мен қабырғалас тұрдық. Сол уақытта Ахаң демалып жатыр деп үй ішіміз аяғының ұшымен жүретін...» деп еске алады.

Бұл жазбалар зиялылардың адамдық бейнесін, өзара құрмет пен достық байланыстарын танытады.

А. Смақова құрастырған «Алаштың сөнбес жұлдыздары» жинағында: «Қызылордада тұрақтаған Лапин Жағыпар, ҚоңырқожаҚожықұлы, Серікбай Ақайұлы, Сұлтанбек Қожанұлы Қазақ көшегі деген көшеде қызыл кірпіштен

салынған үйлерде тұрған...» - деп көрсетіледі. Бұл деректер солкездегі Қызылорданың зиялылар мекеніне айналғанын дәлелдейді. Қызылорда – қазақ зиялыларының ізі қалған қасиетті топырақ. Мұнда ұлттың рухани, саяси және мәдени тарихындағы ең маңызды шешімдер қабылданды[6, 7 б].

Алаш қайраткерлері Қызылорда да игі істер ұйымдастырғаны жөнінде атап өткім келеді. Солардың бірі Театрдың өмірге келуі еді. Алаш арыстары сол кезеңде Ұлт театрының қалыптасуының бастауында тұрды. 1925 жылы қазан айында, Қазақстанның әр аумағынан дарынды, өз өнерімен елді тәнті еткен әртістер, өнерпаздар Қызылорда қаласына шақырылған болатын. Смағұл Сәдуақасұлының ұйымдастыруымен Елубай Өмірзақов, Қапан Бадыров, Серке Қожамқұлов, Құрманбек Жандарбеков, Әміре Қашаубаев, Иса Байзақов, Қалыбек Қуанышбаев, атақты күш иесі, балуан Қажымұқан Мұңайтпасов бастаған біртума өнер тарландары қазақ театрының негізін қалады. Осылайша Сыр бойындағы қасиетті топырақта қазақ баласына жаңа өнер өмірге келген болатын.

Театр тарихын айтқан кезде, әлі күнге дейін түзетілмей келе жатқан ақтаңдақ мәселелер ескерілмей келеді. Алматы төңірегінде М. Әуезов атындағы Қазақ ұлттық академиялық драма театрының сайтында: «1926 ж. 13 қаңтарда театр шымылдығы ресми түрде М. Әуезовтің «Еңлік-Кебек» трагедиясымен ашылды. Алғашқы ұйымдастыру жұмыстарына алғашқы директоры Д. Әділов, шығармашылық қалыптасуына алғашқы режиссер Ж. Шанин көп еңбек сіңірді» деп көрсетілген. Өнер ордасының тарихындағы бұл мәліметті түзету керектігі көптеп айтылып келеді. Себебі тарихи деректерге сүйенсек Мемлекеттік ұлт театрының тұсауы Қошке Кемеңгерұлының «Алтын сақина» драмасымен ресми ашылған болатын[7, 5 б].

2.2 Баспасөз және ақпарат, ғылым мен білімнің дамуы

Қазіргі таңда Ақмешіт музейінде көптеген кітаптардың көшірмелері сақталған. Сол кітаптардың ішінде біз үшін құнды еңбектер бар. Солардың ішінде 1926 жылы Қызылорда қаласынан Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының «Әліп-биі, Жаңа құрал» оқулығы жарық көрді. 1925-1928 жылдар аралығында бұл Әліп-бій3 рет басылып шығады. Әри басылым сайын Ахмет Байтұрсынұлы оқулығын жетілдіріп, толыстырып отырған. Ұлт ұстазы мұғалімдерге «Дыбысты әдіс» негізінде сауат ашу үдерісі негізгі бес әрекеттен тұратынын талдап, нақтылап береді.

Олар:

1. Балалармен әңгімелесу;
2. Оқу үйретуге даярлайтын жұмыстар;
3. Сөзбен дыбыстарды айырып шығару;
4. Әріптермен таныстыру;
5. Берілген әріптерден сөз құрау.

Жүсіпбек Аймауытовтың 1926 жылы қаладағы қазақ мемлекеттік баспасынан «Психология», қазақ романының төлбасы «Қартқожа» шығармасы, 1929 жылы «Комплекспен оқыту жолдары» атты еңбектері жарық көрді.

1927 жылы Қызылорда қаласында қазақ мемлекеттік баспасынан Халел Досмұхамедовтың «Адамның тән тірлігі» атты кітабы жарық көреді. Кітап 126 беттен тұрады. Бұл еңбекте бүкіл адам анатомиясы, адам денесінің ішкі және сыртқы құрылысы, қан айналымы, тамыр, жүйке, ми құрылымы сияқты күрделі медициналық анықтамаларға жүйелі түрде түсініктеме жасайды.

1929 жылы қазақтың ұлы жазушы М.Әуезовтің «Новый аул» атты қазақ балаларына арналған орыс тілінде кітабы жарық көрген.

Мемлекет қайраткері Сәкен Сейфулиннің1926 жылғы «Экспресс өлеңдер жинағы, «Ұйым мен еңбек шарт жалшылар қорғаны» кітаптары, 1927 жылы Қазақ мемлекеттік баспасынан «Атаман Анненковтың азап вагоны», «Тар жол тайғақ кешу» атты кітаптары жарық көрді.

1925 жылы Қызылордадағы Қазақ мемлекеттік баспасынан белгілі жазушы Бейімбет Майлиннің «Бейімбеттің өлеңдері», «Ел мектебі», «Қос қақпан», «Бөлік» шығармалары, 1928 жылы Құрақ атты кітабы жарық көрді.

1926 жылы мемлекет қайраткері Смағұл Садуақасовтың Ұлт театры туралы ұсыныстары мен ойлары жинақталып «Ұлт театры туралы» атты кітапша жарық көрді. Кітап араб әрпімен жазылған. Кітаптың мазмұнына қысқаша тоқталатын, театр тойды да, қазақ тұрмысында көруге болады дей келіп нағыз ұлт театрын қалай жасау керек екенін ашық көрсетіп берген. Соңғы бөлімінде қазақша пьесаға бәйге жариялап қаламақысынан бөлек, бірінші бәйге мың сом, екінші бәйгеге бес жүз сом тігілгенін жария етеді.

1928 жалы Қазақ мемлекеттік баспасынан жазушы Ілияс Жансүгіровтың «Саганақ» атты шығармасы жарық көрді.

1925-1929 жж. Қызылорда астана болған кезеңде Қазақ мемлекеттік баспасынан жарық көрген кітаптарды әлі де жинақталу үстінде. Еліміздің орталығы Алматыға көшірілгеннен кейінде Қызылорда да баспа жұмысы тоқтамаған. Нақты зерттеулерге сүйенсек, 1932 жылға дейін баспахана арнайы тапсырыстарды қабылдаған.

Биыл Қызылорданың Қазақ АКСР-нің астанасы болғанына 100 жыл толуына орай облыстық музей қорындағы жоғары да аталған қазақ зиялыларының еңбектерін баспадан қайта шығарып, музей экспозициясына орналастыру жоспарлануда[8, 3 б].

2.3 Қызылорда қаласының тарихи орны және Алаш Орда үкіметінің рөлі

“Алаш” қозғалысының көшбасшыларының ұлт тәуелсіздігі мен дербестігіне ұмтылысы тек тарихи тамырларды жаңғыртумен шектелмей, нақты өңірлердегі іс-әрекеттермен де айқын көрініс тапты. Соның ішінде Қызылорда өңірі Алаш қозғалысының мақсат-мүдделерін жүзеге асыруда,

қазақ мемлекеттігінің тұғырын бекітуде маңызды рөл атқарған аймақ ретінде ерекше орын алады. 1925-1929 жылдары Қазақстанның астанасы болған Қызылорда қаласы сол кездегі саяси, мәдени, білім беру орталықтарының біріне айналды. Қалада қазақ зиялылары шоғырланып, мәдени-ағартушылық жұмыстар қарқын ала бастады, осы өңір арқылы Алаш идеялары кеңінен таралып, халық арасында қолдау тапты.Қызылорда қаласының астана ретінде таңдалуы кездейсоқ емес еді. Бұл өңір ерте заманнан бері қазақтың байырғы жері болып саналып, көптеген тарихи оқиғаларға куәгер болды. Алаш қайраткерлері Қызылорданы қазақ мемлекеттігінің саяси және мәдени орталығы ету арқылы өздерінің тәуелсіздік идеясын нығайтуды көздеді. Қызылордада бірнеше мемлекеттік мекемелер, баспасөз орындары, театр, білім беру орталықтары ашылды. Бұл жағдай Алаш зиялыларының қазақ халқының білімін арттыру, мәдениетін дамыту, ұлттық бірегейлікті нығайту бағытындағы маңызды қадамдарының бірі болды. Осы мақсатпен Қызылордада қазақ зиялыларының бас қосып, елдің болашағына қатысты маңызды шешімдер қабылдауы, ұлттық мүдделерді көздеген жобалар мен бағдарламалар әзірлеуі бұл өңірдің тарихи маңызын арттыра түсті.

Алаш қозғалысының басшылары қазақ жастарын білімге, өнерге, ғылымға баулуға ерекше назар аударды. Қызылордада осы бағытта атқарылған жұмыстардың ішінде ұлттық театрдың ашылуы, қазақ тіліндегі алғашқы оқулықтардың жарық көруі, баспасөздің дамуымен халықты ағарту шаралары ерекше орын алады. Бұл кезеңде Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Мағжан Жұмабаев сияқты қазақ зиялыларының идеялары Қызылорда өңірінде кеңінен таралып, халық арасында қолдау тапты. Олар Қызылордада шығармашылықпен айналысып, қазақ мәдениетін, әдебиетін, тарихын насихаттаумен қатар, жастарды ұлт мүддесіне қызмет етуге шақырды. Мысалы, Ахмет Байтұрсынұлының қазақ әліпбиін жетілдіруі мен қазақ тіліндегі оқулықтардың авторы ретінде атқарған жұмысы Қызылорда өңірінде кеңінен таралып, білім беру саласында жаңа бағыттың қалыптасуына ықпал етті.Қызылордада орналасқан “Еңбекші қазақ” газеті Алаш идеяларын насихаттау және халықты ұлттық мәселелер жөнінде ақпараттандыруда ерекше рөл атқарды. Газет арқылы қазақ халқының мүддесін қорғау, ұлттық дербестікке ұмтылу, ұлттық бірегейлікті сақтау, тіл мен мәдениетке қатысты мәселелер күн тәртібіне қойылды. Алаш қайраткерлері халықты саяси және рухани жаңғырту қажеттілігіне көз жеткізу үшін осы газеттің мүмкіндіктерін пайдаланып, өздерінің көзқарастарын, идеяларын қазақ халқының әрбір өңіріне жеткізе алды. Қызылордадағы газет редакциясы ұлт зиялыларының бас қосатын, пікір алмасатын, халыққа маңызды ақпарат тарататын орынға айналды. Осылайша, Алаш қайраткерлерінің идеялары Қызылорда арқылы қазақ даласының түкпір-түкпіріне жетіп, халық арасында қолдау тапты.

Астананы Сыр бойына көшірудің тарихи негізі де болды. Ежелден қазақ ұлты үшін Сарысу мен Шу өзендерінің атырабы, Сырдарияның орта

және төменгі ағысы бойы ата қоныс, өркениет ошағы болып келген-ді. Ортағасырлардағы Оғыз мемлекетінің астанасы– Жанкент, Ақ Орда мемлекетінің орталығы Сығанақ та осы өлкеде орын тепкен. Жібек жолы бойымен жүріп өтетін трансұлттық сауда керуен жолдары да Сырдың бойында тоғысатын. Әрі қарай сауда керуендері Ақмешіт маңынан Торғай, Орал, Ембі өзендері арқылы теріскей-батысқа жол тартса, келесі тармағы Тобыл мен Ертісті бойлай теріскейге, Шу бойымен Балқаш көлін басып шығыс бағытқа қарай өтетін. Ең басты себеп – тарихтың көне парақтарында табылған Ақмешіт қазақылықтың қаймағы бұзылмаған құт мекен еді.

Қызылордада қазақ тіліндегі алғашқы оқулықтардың басылып шығуы, қазақ мектептерінің ашылуы, білім беру саласында жаңа реформалардың енгізілуі Алаш қайраткерлерінің ұлттық білім беру жүйесін дамытуға деген ынтасының айқын көрінісі болды. Олар қазақ жастарын білімге, ғылымға баулып, ұлт болашағына қызмет ететін мамандар даярлауға ерекше мән берді. Қызылордада білім беру саласындағы реформалар мен жаңа оқулықтардың шығуы арқылы қазақ жастары ұлттық рухта тәрбиеленіп, ана тілінде білім алуға мүмкіндік алды. Алаш зиялыларының мақсаты – қазақ халқының ұлттық сана-сезімін ояту, жастарды ұлттық рухта тәрбиелеп, оларды елге қызмет ететін азамат ретінде қалыптастыру еді. Осы мақсатта олар Қызылорда өңірінде білім беру ісін дамытуға, қазақ тілі мен мәдениетін сақтауға және насихаттауға бағытталған түрлі шараларды жүзеге асырды[9, 13-29 б].

“Еңбекші қазақ” газетінің маңыздылығы Алаш қозғалысының идеяларын халыққа жеткізіп, қазақ зиялыларының ой-пікірлерін қоғамға тарату арқылы көрінді. Бұл басылым қазақ халқының тәуелсіздікке деген ұмтылысын оятуда, ұлттың дербестігін сақтау мәселесінде маңызды рөл атқарды. Алаш қайраткерлері газет беттерінде ұлттық сана-сезімді қалыптастыру, білім алуға, өнер мен ғылымға ұмтылу, ұлттық құндылықтарды сақтау сынды тақырыптарды көтеріп, халықты оятып, білімді, белсенді болуға шақырды. Қызылордада жарық көрген бұл газет, сондай-ақ, қазақ әдебиетінің, тілінің дамуына, қазақ тарихы туралы білімнің таралуына да үлкен үлес қосты. Алаш зиялыларының баспасөз арқылы халықты оятуы, ағартушылық қызмет атқаруы ұлттың бірлігі мен мүддесін көздеген маңызды қадамдардың бірі болды.Сонымен қатар, Қызылордада қазақ зиялыларының ұйымдастыруымен түрлі мәдени іс-шаралар, әдеби кештер, театр қойылымдары өткізіліп тұрды. Бұл шаралар халықтың мәдениетке деген қызығушылығын арттырумен қатар, ұлттық рухты көтеріп, Алаш идеяларын халыққа жақындата түсті.

Қызылорда қаласының астана мәртебесінде болуы қазақ зиялыларының елді біріктіріп, халықтың мүддесін қорғаудағы батыл әрекеттерін де айқын көрсетеді. Бұл кезеңде Алаш қайраткерлері қазақ мемлекеттілігін құру, ұлттық дербестікті қамтамасыз ету мақсатында маңызды қадамдарға барды. Қазақ мемлекеттілігінің құрылуы үшін мемлекеттік басқару жүйесін

қалыптастыру, заңнаманы реттеу, ұлттық әскер құру сияқты шаралар қарастырылды. Қызылордада мемлекеттік мекемелердің құрылуы, қазақ тілінде білім беру, ағартушылық жұмыстардың жүргізілуі арқылы Алаш зиялылары ұлттық мемлекеттілікті бекітуді көздеді. Олар қазақ халқының дербестігін сақтауды, ұлттық бірегейлікті нығайтуды, болашақ ұрпақтың білімді, саналы азамат болып қалыптасуын қамтамасыз етуді мақсат етті.Бұл кезеңде Қызылордада қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесін нығайту, білім беруді ұлттық тілде жүргізу бағытында да маңызды жұмыстар атқарылды. Алаш қайраткерлері қазақ тілін дамыту, тілдің қолданылу аясын кеңейту арқылы ұлттық бірегейлікті сақтауға үлкен мән берді. Олар үшін тіл ұлттың жаны, рухы, ұлттық мәдениеттің негізі болып саналды. Қызылордада қазақ тілінде мектептер ашылып, оқулықтар шығарылды. Бұл халықтың білімге қолжетімділігін арттырып қана қоймай, ұлттың бірегейлігін сақтау үшін де маңызды рөл атқарды. Қазақ тілінің дамуы арқылы халықтың ұлттық санасы қалыптасып, қазақ тіліне деген құрмет пен мақтаныш сезімі артты.Сонымен қатар, Қызылордада Алаш қайраткерлерінің бастамасымен ғылыми-ағартушылық бағытта да үлкен жұмыстар атқарылды. Алаш зиялылары ғылымға, білімге деген құрметті арттырып, халықты сауаттылыққа шақырды. Олардың арасында тарих, этнография, тіл білімі, әдебиет саласында зерттеулер жүргізген ғалымдар да болды. Мысалы, Әлихан Бөкейханның ғылыми-зерттеу еңбектері, Ахмет Байтұрсынұлының тіл білімі саласындағы жаңашылдықтары, Міржақып Дулатұлының әдеби шығармалары қазақ халқының рухани дамуына зор үлес қосты. Бұл ғылыми-ағартушылық жұмыстардың барлығы Қызылорда қаласында жүзеге асып, халық арасында кеңінен танымал болды.

Қызылорда қаласында Алаш қайраткерлерінің қазақ жастарын тәрбиелеуге деген ықыласы ерекше байқалды. Олар жастардың білімді, саналы, ұлтжанды азамат болып өсуіне ерекше мән берді. Қазақ жастарының арасынан елдің болашағын ойлайтын, ұлттық мүддені қорғайтын тұлғалар шыққанын қалады. Алаш зиялылары жастарды білім алуға, ғылымды игеруге, өз елінің дамуына үлес қосуға шақырды. Қызылордада қазақ жастарына арналған білім беру орталықтарының, мектептердің, мәдени-ағартушылық ұйымдардың ашылуы жастардың ел мүддесін қорғауға деген қызығушылығын арттырды. Осылайша, Алаш қайраткерлері қазақ жастарының бойында ұлттық рухты оятып, олардың елге деген сүйіспеншілігін арттыруға ықпал етті.Қызылорда өңірінің қазақ мемлекеттілігін қалыптастыруда, ұлттық бірегейлікті сақтауда, білім беру және ағартушылық салаларында атқарған рөлі ерекше. Бұл аймақ Алаш қайраткерлерінің тәуелсіздікке деген ұмтылысын жүзеге асыруда маңызды орталықтардың біріне айналды. Қызылордада қазақ зиялыларының бас қосып, елдің болашағы үшін маңызды шешімдер қабылдауы, ұлттық мүддені қорғау мақсатында жүргізген жұмыстарды жүзеге асыруы қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуына, ұлттық сананың дамуына елеулі үлес

қосты.Қызылорда қаласы қазақ халқының бірлігін сақтап, ұлттық тәуелсіздікке жету жолында Алаш зиялыларының саяси, мәдени-ағартушылық идеяларын іске асыруда маңызды алаңға айналды[10, 78-112 б].

Алаш қозғалысы қазақ халқының рухани, мәдени және саяси өрлеуіне ықпал еткен маңызды кезең ретінде бүкіл Қазақстанның тарихи даму жолында ерекше орын алды. Алаш көсемдері Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Мағжан Жұмабаев және басқа да зиялылар елдің тәуелсіздігі мен дербестігін нығайту үшін қазақ қоғамын жаңғырту, ұлттық бірегейлікті сақтау бағытында еңбек етті. Олар үшін қазақ халқының бай тарихи тамырына, ұлттық құндылықтарына және рухани дәстүрлеріне сүйене отырып, ұлттық мемлекеттілікті қайта жаңғырту негізгі мақсат болды. Қазақстанның әр өңірінде Алаш қозғалысының идеялары кең таралып, халық арасында қолдау тапты.Қазақстанның барлық аймақтары Алаш қозғалысы идеясын қабылдап, қолдады. [11].

Қызылорда – қазақ мемлекеттілігі мен руханияты үшін ерекше маңызға ие аймақ. Менің ойымша, бұл өңір тек географиялық орын емес, қазақ халқының ұлттық санасын оятып, мәдениетін сақтауға және дамытуға айтарлықтай үлес қосқан тарихи мекен. Сұлтанмахмұт Торайғыров: “Қараңғы қазақ көгіне өрмелеп шығып күн болам,” – деп, білімнің, ағартушылықтың маңызын көрсеткен болатын. Қызылорда өңірінде осы ұлы мақсатқа қол жеткізуге ұмтылған зиялылардың еңбегі ерекше.Бұл өңірде қазақ зиялылары ұлттық бірегейлікті сақтап қалу үшін маңызды қадамдар жасап, қазақ халқының мәдениетін дамытуға атсалысты. Олар үшін қазақ халқының болашағы білім мен рухани дамуда болды. Осыған байланысты Қызылорда қаласында мектептер мен мәдени ошақтар ашылып, қазақ тілінде білім беру жүйесі қалыптаса бастады. Бұл аймақтағы білім беру, мәдениет және рухани саладағы жетістіктер қазақтың болашақтағы бағытын айқындады.«Адамның бойындағы жақсы қасиеттерді ұлт болашағы үшін жұмсау керек», – деген Мұхтар Әуезовтің сөздері де осы өңірдің тарихи рөлін айшықтай түседі. Қызылордада зиялылардың басты мақсаты халықтың бойындағы жақсы қасиеттерді, білім мен ғылымға деген ұмтылысты оятып, болашаққа деген үмітті арттыру болды. Бұл жерде Қазақстанның еркіндігі мен бірлігі туралы маңызды мәселелер көтеріліп, жастарды ұлттық құндылықтарға тәрбиелеу шаралары жүзеге асты[12]. Менің ойымша, Қызылорда өңірінің тәуелсіздік жолындағы тарихи рөлі біздің ұрпақ үшін де маңызды. Халықтың бірлігі мен болашағына деген сенім – әрбір қазақ азаматының парызы. Тарихта қалдырған Алаш көсемдерінің мұрасы тек өткеннің емес, бүгінгі күннің де мәселелерін шешуге бағытталған маңызды құрал болып табылады. Алаш идеяларының негізінде жатқан тәуелсіздік, еркіндік және ұлттық бірлік құндылықтары қазіргі Қазақстанның дамуына да септігін тигізіп отыр.Міне, Қызылорда өңірі – тек астана болған мекен ғана емес, бүкіл қазақ қоғамының рухани тірегі.

Қорытынды

Қызылорданың 1925–1929 жылдары Қазақстанның астанасы болуы — қазақ халқының ұлттық тарихындағы ерекше кезеңдердің бірі. Бұл уақыт елдің саяси және рухани өмірінде жаңа дәуірдің басталғанын білдірді. Астананы Орынбордан Қызылордаға көшіру шешімі кездейсоқ емес еді. Бұл қадам арқылы қазақ жерінің орталығына жақын, географиялық тұрғыдан қолайлы өңір таңдалып, елдің аумақтық тұтастығын нығайтуға, халықты басқару ісін жеңілдетуге жағдай жасалды.

Қызылорда астана болған жылдары қазақ халқының ұлттық болмысы мен мемлекеттілік санасы күшейе түсті. 1925 жылғы Бесінші Бүкілқазақ Кеңестер съезінде тарихи әділеттілік орнап, халқымыздың ежелгі «қазақ» атауы ресми түрде қайтарылды. Бұл шешім елдің рухани жаңғыруына жол ашып, мемлекеттің атауы «Қазақстан» деп өзгертілуімен ұлттың өзін-өзі тануы мен бірлігін нығайтуға зор ықпал етті.

Сол кезеңде Сұлтанбек Қожанов бастаған ұлт қайраткерлерінің еңбегі ерекше аталады. Олар елдің астанасын көшіру, қазақ атауын қалпына келтіру, мемлекетті нығайту сияқты шешуші мәселелерді батыл көтеріп, жүзеге асырды. Қожановтың Қызылорданы жаңа астана ретінде ұсынуы мен Ақмешіттің атауын «Қызыл Орда» деп өзгерту туралы ұсынысы қазақ елінің жаңа саяси және мәдени өмірінің басталуына себеп болды.

Қызылорда астана болған жылдары саяси, мәдени және ғылыми өмір жанданды. Мұнда жаңа мемлекеттік мекемелер, оқу орындары, театр мен баспалар ашылып, ұлттық баспасөз дамыды. «Еңбекші қазақ» газеті мен басқа да басылымдар елдің саяси-мәдени өмірінің айнасына айналды. Қалада алғашқы қазақ театры құрылып, ғылым мен білім саласында жаңа буын интеллигенция қалыптаса бастады. Бұл процестер қазақ халқының рухани және мәдени дамуына үлкен серпін берді.

Сонымен қатар, Қызылорда кезеңі ұлттық мемлекеттіліктің нақты негізін қалауға мүмкіндік берді. Қазақ автономиясының шынайы елдік белгілері айқындалып, мемлекеттік басқару тәжірибесі қалыптасты. Дегенмен, ел ішінде саяси топтарға бөліну мен орталық билікке тәуелділік мәселелері де байқалды. Сол кездегі биліктегі қайшылықтар кейін Голощекиннің «Кіші Қазан» саясаты мен саяси қуғын-сүргінге жол ашты. Бірақ бұл қиындықтар қазақ халқының ұлттық идеясы мен тәуелсіздік рухын жойған жоқ.

Қорыта келе, Қызылорданың астана ретіндегі кезеңі – қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуы мен нығаюындағы шешуші белес. Бұл жылдары елдің тарихи атауы қалпына келіп, ұлттық сана жаңғырды, мәдениет пен ғылым дамыды. Қызылорда кезеңі кейінгі Алматы мен қазіргі Астана (Нұр-Сұлтан) дәуірлеріне негіз болып, мемлекетті басқару дәстүрінің қалыптасуына жол ашты.

Сондықтан Қызылорданың астана болған жылдары – тек саяси өзгеріс емес, ұлт рухының жаңғыру дәуірі болды. Ол кезең қазақ елінің тәуелсіздігі

мен бірлігінің бастауы, мемлекеттілігіміздің іргетасы ретінде мәңгі есте қалуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тайман С. Қызылорда – Қазақтың өзі салған алғашқы астанасы. Ақмешіт апталығы газеті, №27, 15 сәуір, 2025 жыл.
2. Кеңшілік Д. Қызылорда – қазақтың өзі салған алғашқы астанасы. Ақмешіт апталығы газеті, №27, 15 сәуір, 2025 жыл.
3. Жетпісбай М. Ұлт атауын қайтарған шақ. Егемен Қазақстан газеті. 15 сәуір, 2025 ж, 9 бет.
4. Мыңжас Н. «Қазақ» атауы қайтқан күн. Сыр бойы газетінің сайты. 15 сәуір, 2021 ж. https://syrboyi.kz/tarih/qazaq-atawy-qajtqan-kuen-63298/
5. Ахмет А. «Қазақ» атауының қайтарылуы – тарихи әділдік орнатудың бастауы. Ақат тынысы сайты, 26 наурыз, 2025 ж.https://maqat-tynysy.kz/zhanalyqtar/aleumet/qazaq-atauynyn-qajtaryluy-tarikhi-adildik-ornatudyn-bastauy.html
6. Тұяқбаев Ғ. Қызылорданың Астана кезеңі және Қазақ зиялылары. Сыр бойы газеті. № 158-159, 18 қазан, 2025 жыл. https://syrboyi.kz/pdf/158-159-21034-21035-200721/
7. Кемеңгер Қ. Алаш қайраткерлері және Ұлт театрының ұйымдастырылуы. Сыр бойы газеті. № 158-159, 18 қазан, 2025 жыл. https://syrboyi.kz/pdf/158-159-21034-21035-200721/
8. Әубәкір Г. Қызылорда қаласының Астана кезеңіндегі қазақ зиялыларының шығармалары. Ақмешіт апталығы газеті. №37, 20 мамыр, 2025 жыл.
9. Мәми Т. Қызылорда астана болғанда. Ғылыми – көпшілік әдебиет. Қызылорда, 2006. – 96 б.
10. Айдосов А. Алаштың Ақмешіті - Алматы: «ARNA-B», 2009. – 172 б.
11. Қойгелдиев, М., және Әбжанов, Х. (2000). XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері. Алматы: Қазақстан даму институты
12. Нұрпейісов, К. (1995). Алаш һәм Алашорда. Алматы: Жеті жарғы.

ҚЫЗЫЛОРДА ТЕМІРЖОЛ ВОКЗАЛЫНЫҢ ТАРИХЫ

Княз Саят Нұрланұлы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
ИСТ–23–1 оқу тобының студенті,
Тайман Сағат Тамшыбайұлы
ғылыми жетекші, т.ғ.к.
«Тарих және археология» ББВ

Аңдатпа: Мақалада Қызылорда теміржол станциясының қалыптасуы мен дамуы тарихи тұрғыдан талданады. Зерттеу Орынбор–Ташкент теміржол магистралінің салыну алғышарттарын, оның Перовск (Қызылорда) қаласының әлеуметтік-экономикалық дамуына тигізген ықпалын ашуға бағытталған. Кеңестік кезеңдегі станция қызметінің негізгі бағыттары, өндірістік көрсеткіштері, басқару жүйесінің эволюциясы және әлеуметтік инфрақұрылымының дамуы архивтік деректер негізінде қарастырылады. Мақалада Қызылорда теміржол станциясының өңірлік көлік жүйесіндегі орны мен қалалық дамудағы рөлі айқындалады.

Кілт сөздер: Қызылорда, теміржол станциясы, Орынбор–Ташкент теміржолы, Перовск, көлік тарихы, кеңестік кезең, теміржол инфрақұрылымы.

Аннотация: В статье исторически анализируется становление и развитие Кызылординской железнодорожной станции. Исследование направлено на раскрытие предпосылок строительства железнодорожной магистрали Оренбург–Ташкент, ее влияния на социально-экономическое развитие города Перовска (Кызылорда). Основные направления деятельности станции в советский период, производственные показатели, эволюция системы управления и развитие социальной инфраструктуры рассматриваются на основе архивных данных. В статье определяется место железнодорожной станции Кызылорда в региональной транспортной системе и роль в городском развитии.

Ключевые слова: Кызылорда, железнодорожная станция, Оренбургско–Ташкентская железная дорога, Перовск, история транспорта, советский период, транспортная инфраструктура.

Annotation: the article analyzes the formation and development of the Kyzylorda railway station from a historical point of view. The study is aimed at revealing the prerequisites for the construction of the Orenburg-Tashkent railway, its impact on the socio-economic development of the city of Perovsk (Kyzylorda). The main directions of the station's activities in the Soviet period, production indicators, the evolution of the management system and the development of social infrastructure are considered on the basis of archival data. The article defines the

place of Kyzylorda railway station in the regional transport system and its role in urban development.

Keywords: Kyzylorda, railway station, Orenburg–Tashkent railway, Perovsk, transport history, Soviet period, railway infrastructure.

Теміржолдардың тарихы - елдің экономикалық және әлеуметтік өркендеуінің ажырамас бөлігі. Қоғамның дамуының әрбір сатысында көлік инфрақұрылымының кеңеюі индустрияландырумен, өндірістің артуымен және жаңа экономикалық байланыстардың орнауымен тығыз байланысты болды. Осыған орай, теміржол тек қатынас құралы ғана емес, жалпы прогрестің, жаңғыру мен дамудың маңызды факторы ретінде қарастырылады.

Қызылорда теміржолы (бұрынғы Перовск стансасы) осы өзара байланыстың айқын мысалы болып табылады. XX ғасырдың басында Орынбор-Ташкент теміржол желісінің салынуы нәтижесінде Қызылорда өңірі Ресей империясының, кейіннен Кеңес Одағының біртұтас экономикалық жүйесіне қосылды. Теміржол стансасы мен вокзалдың пайда болуы қаланың даму бағытын түбегейлі өзгертіп, урбандалуды жеделдетіп, өнеркәсіптің, ауыл шаруашылығының және әлеуметтік инфрақұрылымның қалыптасуына ықпал етті. Кеңес дәуірінде, әсіресе соғыстан кейінгі жылдары, Қызылорда теміржолы өңірдің шаруашылық жүйесіндегі маңызды көлік торабына айналды. Қазақстан теміржолдарының жалпы даму тарихына арналған еңбектерде аймақтық деңгейдегі мәселелер, соның ішінде Қызылорда теміржолының құрылуынан бастап соғыстан кейінгі кезеңге дейінгі дамуы көбінесе қысқаша баяндалады. Ал архивтік құжаттарда, әсіресе соғыс жылдары мен соғыстан кейінгі кезеңге қатысты материалдарда, бұл теміржол нысанының аймақ экономикасындағы рөлі мен маңызы нақты деректер арқылы айқын көрінеді.

Орынбор-Ташкент теміржолы: алғышарттары, бағытты таңдау және құрылысы. Қазақстанның Ресейдің орталық аймақтарының өнеркәсібі үшін шикізат көзіне және дайын өнімдерді өткізетін нарыққа айналуы көбінесе теміржолдардың салынуымен байланысты болды. Олар Ресей капитализмінің Орта Азия мен Сібір сияқты отарлық аймақтарға енуінде маңызды рөл атқарды. Негізінде, осы өңірлерді экономикалық игеру теміржол құрылысының басталуымен жүзеге асты. Оған дейін көлік жүйесінің әлсіздігі аймақтың дамуын тежеп, Қазақстанның ішкі және Ресейдің орталық бөліктерімен сауда байланыстарын қиындатты. Жүк тасымалдаудың негізгі түрі түйе керуендері болды - бұл баяу әрі шығынды тәсіл еді. Мысалы, Ташкент пен Қазақстанның оңтүстігінен Орынбор немесе Орск қалаларына жету үшін 3 айға дейін уақыт қажет болатын. **[1, 579-580 беттер]**

1905 жылы салынған Қызылорда вокзалы

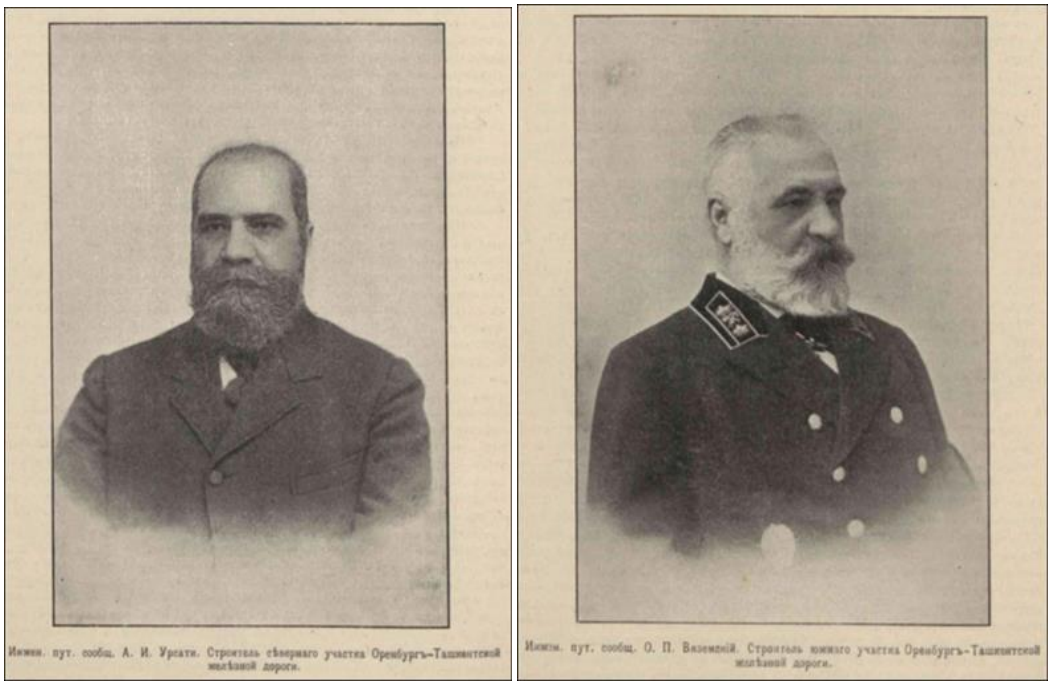
Ішкі Ресейдің орталық аймақтарын Ташкентпен теміржол арқылы байланыстыру идеясы, теміржолдың нақты құрылысы басталмай тұрып-ақ айтыла бастаған. 1874 жылы Орынбордағы Императорлық Орыс географиялық қоғамының бөлімшесі жанынан арнайы комиссия құрылып, болашақ теміржолдың жоспарларын және оның Орта Азия үшін маңыздылығын зерттеуге кірісті. Бұл комиссия негізінен жергілікті табиғи жағдайлар мен жолдың пайдалану мүмкіндіктері туралы көптеген деректер жинады.

Кейінгі жылдары бұл мәселе бойынша Теміржол қатынастары министрлігіне бірнеше ұсыныстар келіп түсті. 1878 жылы отставкадағы генерал-майор Дубельт Түменнен Ақмола арқылы Ташкентке дейін теміржол салу қажеттігі туралы жазба ұсынды. 1879 жылдың басында Орынбор генерал-губернаторы Крыжановский статс-кеңесші Барановскийдің Орынбор-Ташкент бағыты бойынша, Әмудариянның жоғарғы ағысына қарай теміржол салуға рұқсат беру туралы өтінішін министрге жолдады. Ал 1880 жылы статс-кеңесші Остриков Орынбор-Ташкент желісіне концессия алу туралы ұсыныс жасады. Алайда, бұл бастамалардың ешқайсысы сол кезде жүзеге аспады. Себебі, Ресей империясында теміржол желісі әлі де дамымаған еді және негізгі қаржы мен ресурстар Еуропалық Ресейді дамытуға бағытталған болатын. Тек XIX ғасырдың соңына қарай, орталық аймақтар мен Сібірде теміржол желісінің кеңеюіне байланысты, Орта Азияға баратын теміржол салу мәселесі басым бағыттардың біріне айналды.

Жобаны жүзеге асырудың нақты бастамасы 1899 жылғы сәуірде соғыс министрі, генерал-адъютант А. Н. Куропаткиннің баяндамасымен байланысты болды. Бұл құжатта теміржол құрылысы ең алдымен стратегиялық және әскери-саяси тұрғыдан негізделді. Сол жылдың соңында Жоғары жарлық бойынша тиісті министрліктердің қатысуымен кеңес өтіп, болашақ теміржолдың жолдары талқыланды. Үш нұсқа ұсынылды: бір

шығыс және екі батыс бағыты. Талқылау нәтижесінде мемлекеттік және экономикалық мүдделерге көбірек сай келетін батыс бағыттарының бірі таңдалды. Трассаны түпкілікті бекіту үшін теміржол қатынастары министрлігіне әскери және қаржы ведомстволарының өкілдері қатысқан техникалық-экономикалық зерттеулер жүргізу тапсырылды. Бұл материалдар 1900 жылдың басында қаржы министрі С. Ю. Виттенің төрағалығымен өткен арнайы кеңесте қаралды. Кеңес қорытындысы бойынша 1900 жылғы 4 сәуірде император Орынбор–Ташкент бағытын ресми түрде бекітті.

Теміржолдың жоспарланған бағытын нақтылау кезінде, Орск пен Торғай арқылы өтетін нұсқадан бас тартып, Илецк пен Джулек арқылы өтетін жолды қарастыру ұсынылды. Батыс бағытты зерттеу экспедициясы бұл нұсқаның техникалық және экономикалық тұрғыдан тиімді екенін растады. Бұл бағыт Сырдария өзенінің бойымен өтетіндіктен, су ресурстарымен жақсы қамтамасыз етілген және Ақтөбе, Қазалы, Перовск, Түркістан сияқты ірі елді мекендерге жақын орналасқан. Жергілікті жағдайларды толықтай тексеру мақсатында 1900 жылдың жазында теміржол қатынастары министрі М. И. Хилков бастаған экспедиция ұйымдастырылды. Бұл экспедицияға Орта Азия теміржолының басшысы Д. Л. Хорват пен бір топ инженер мамандар қатысып, Ташкенттен Орынборға дейінгі шамамен екі мың шақырымдық жолды жүріп өтті. Экспедицияның қорытындысы бойынша, батыс бағыт түпкілікті бекітіліп, теміржолдың Ташкентке тікелей шығуы туралы шешім қабылданды.

Орынбор-Ташкент темір жолының құрылысына жауапты адамдар - О.П. Вяземский, А.И. Урсати

Теміржол құрылысы 1901 жылы Орынбор мен Ташкенттен бір мезгілде басталды. Солтүстік бөлігін (Орынбор-Қазалы) инженер А. И. Урсати, ал оңтүстік бөлігін инженер О. П. Вяземский басқарды. Құрылыс барысында

жобалауға бірқатар өзгерістер енгізіліп, теміржолдың жалпы ұзындығы шамамен 24 шақырымға қысқартылды. Бұл өзгерістер жер жұмыстарының көлемін азайтып, құрылыстың жалпы шығынын төмендетуге ықпал етті.

Перовск XIX ғасырдың екінші жартысы - XX ғасырдың басында. Перовск қаласы 1853 жылдың 28 шілдесінде, граф В. А. Перовскийдің басшылығымен, орыс әскері Қоқанның Ақмешіт бекінісін басып алған жерге пайда болды. Кейін бұл бекініс Перовский форты деп аталып, одан әрі қала мәртебесін алды. XIX ғасырдың соңына қарай Перовск халқы шамамен 5,1 мың адамға жетті. Қаланы негізінен сарттар мен қырғыздар (қазақтар) құрады, сондай-ақ орыстар, татарлар, еврейлер мен старообрядшылар да тұрды. Қаланың тұрғын үйлер саны шамамен 600 болды.

Перовскте православие шіркеуі, еврейлердің ғибадатханасы және бес мешіт жұмыс істеді. Білім беру саласында ер балаларға арналған қала училищесі (интернатпен), қыздарға болатын приходтық училище және мешіттер жанындағы мектептер болды. Әкімшілік және әлеуметтік қызметтер қатарында әскери лазарет, уездік басқарма, қазынашылық пен пошта-телеграф кеңсесі жұмыс істеді. Қала сумен қамтамасыз етілуі Сырдария өзені арқылы жүзеге асырылды, бірақ қонақ үйлер болған жоқ. Қаланың жылдық бюджеттің кірісі шамамен 12 мың рубльді құрады. Қала маңында Ақмешітті жаулап алған кезде қаза тапқан жауынгерлерге арнап ескерткіш орнатылған еді. Орта Азия теміржолы салынған соң, Перовск Орынбор-Ташкент керуен жолындағы транзиттік маңызын жойды. Дала аймақтарымен сауда негізінен жергілікті татарлар мен Орал казактарының қолында шоғырланды. Қаланың айналасындағы табиғат жағдайы батпақ және қалың қамыс өскен жерлерден тұрып, жылы мезгілде шаруашылық жүргізуге және маусымдық көшіп-қонуға кедергі жасап жатты.

Перовсктің маңында 1895 жылы пайда болған Александровское және Ново-Астраханское қоныс аударушылар ауылдары орналасты, олардың тұрғындары негізінен мал шаруашылығымен және шөп жинаумен айналысты. Уездтегі елді мекендер ішінде 1861 жылы негізі қаланған бұрынғы әскери бекініс - Жүллек ерекше болды, онда әкімшілік мекемелер мен орыс-түзем мектебі жұмыс істеді. Оның оңтүстігінде суармалы жерлерде 1895 жылы құрылған Скобелевский қонысы пайда болып, сауда орталығына айнала бастады. Перовск уезінің экономикасы көбінесе мал шаруашылығына негізделді. Мал саны шамамен 920 мыңға жетіп, жыл сайын экспортталатын өнімнің көлемі 2 миллион рубльге бағаланған, ал Ресейден алынатын тауарлар жылына шамамен 2,9 миллион рубль көлемінде болды. **[2]**

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Перовск қаласының тарихына шолу жасағанда, бұл қаланың Сырдария өңіріндегі маңызды әкімшілік және экономикалық орталық ретінде қалыптасқаны айқын көрінеді. Бұрынғы Қоқан хандығының Ақмешіт бекінісінің алдымен фортқа, кейін уездік қалаға айналуы, жаңа аумақтарда мемлекеттік биліктің орнығуы мен тұрақты басқару жүйесінің құрылу процесін айқын көрсетеді.

Халқының саны салыстырмалы түрде аз болғанымен, Перовск өз кезеңінде жеткілікті дамыған әкімшілік және әлеуметтік инфрақұрылымға ие болды.

Қаланың әлеуметтік-экономикалық дамуына тұрғындардың көпэтносты құрамы мен өңірдің табиғи-географиялық ерекшеліктері әсер етті. Сырдария өзенінің жанында орналасуы сумен қамтамасыз етуге, егіншілік пен мал шаруашылығының дамуына қолайлы жағдай жасады. Алайда, жердің батпақты болуы мен маусымдық табиғи өзгерістер шаруашылық қызмет пен халықтың тұрмыс салтына елеулі ықпал етті. Уезд экономикасы негізінен мал шаруашылығы мен дала аймақтарымен жүргізілген саудаға негізделді. Орта Азия теміржолының салынуынан кейін Перовск қаласының рөлінің өзгеруі, өңірдегі шаруашылық және көлік байланыстарының түбегейлі өзгеріске ұшырағанын көрсетеді. Керуендік пункт ретіндегі маңызын жоғалтқан қала, теміржол қатынасына негізделген жаңа экономикалық қатынастар жүйесіне қосылды. Осылайша, аталған кезеңдегі Перовскінің дамуын, теміржол инфрақұрылымы жағдайындағы кейінгі дамуына жол ашқан өтпелі кезең ретінде қарастыруға болады.

Құрылыстан кейінгі кезең және кеңестік дәуірге дейін. Қызылордадағы теміржол вокзалы қаланың ең көне сәулет нысандарының бірі болып саналады және ол 1905 жылы Орынбор-Ташкент теміржолын салу жобасы аясында тұрғызылды. Аталған магистральдің құрылысы туралы шешім 1901 жылы Ресей императоры Николай II-нің жарлығымен бекітіліп, бұл жобаның мемлекеттік әрі стратегиялық маңызын айқындады. Теміржол желісінің жалпы ұзындығы шамамен 1765 верстті құрап, өз дәуіріндегі ең ірі теміржол магистральдарының бірі болды.

1-сурет: Су қыспақты мұнара, 1905 жыл; 2-сурет: Теміржолшылар клубы ғимараты, 1924 жыл

Теміржол құрылысы елеулі материалдық және еңбек ресурстарын талап етті. Құрылыс барысында 72 станция, 159 айырық (разъезд) және 17 ірі көпір салынды. Перовск қаласындағы (қазіргі Қызылорда) вокзал ғимараты беріктігімен ерекшеленді: кірпіш қалау кезінде Орынбордан жеткізілген шыңдалған қызыл кірпіш пайдаланылып, ерітінді құрамына жылқы қылы

қосылды, бұл сол кезең үшін озық инженерлік шешімдердің бірі саналды. Аталған ерекшеліктер вокзал ғимаратын тек көлік нысаны ретінде ғана емес, XX ғасырдың басындағы инженерлік-құрылыс тәжірибесінің үлгісі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Теміржол пайдалануға берілгеннен кейін Қызылорда станциясы және оған іргелес нысандар - паровоз депосы, су айдау құрылғылары, теміржол қызметкерлеріне арналған қызметтік және тұрғын үйлер - біртіндеп қаланың экономикалық және әлеуметтік өміріндегі маңызды орталықтардың біріне айналды. Теміржолды салу және оны пайдалану жергілікті халықты жұмыспен қамтамасыз етіп, станция маңы қоныс аудару мен жаңа қалалық аудандардың қалыптасуына ықпал етті. Осы кезеңде теміржол тек қатынас құралы ғана емес, Қызылорда қаласы мен бүкіл өңірдің негізгі тұрмыстық және шаруашылық үдерістері шоғырланған тұрақтылық пен болашақ дамудың факторы ретінде көріне бастады.

Қазіргі Ақмешіт музейі, бұрынғы әскери казарма ғимараты, 1905 жыл

1939 жылға дейінгі кезеңге қатысты Қызылорда теміржол станциясы жөніндегі архивтік материалдардың ауқымды кешенінің сақталмауы, шамасы, революцияға дейінгі және кеңестік биліктің алғашқы жылдарындағы құжаттардың бір бөлігінің жоғалуымен, ведомстволық есеп жүргізудің ерекшеліктерімен және теміржол басқару жүйесіндегі әкімшілік құрылымдардың өзгеруімен байланысты болса керек. Тек 1930-жылдардың соңынан бастап, мемлекеттік бақылау мен жоспарлау жүйесінің күшеюі жағдайында, сақталған дереккөздер көлемінің күрт артқаны байқалады.

Кеңестік кезеңдегі Қызылорда теміржол стансасы. Кеңестік кезеңдегі Қызылорда теміржол станциясының тарихына қатысты архивтік материалдар №845 қорда, №1 тізбекте, тұрақты сақтаудағы істерде жинақталған. Құжаттар экономикалық жоспарлау бөлімшесіне тиесілі болып, 1939-1991 жылдар аралығын қамтиды. Аталған тізімдемеде барлығы 771 іс бар. Уақыт өте келе құжаттардың құрылымы мен сипаты едәуір өзгеріп отырғаны байқалады. Алғашқы кезеңнің ерекшелігі - 1944 жылға дейін бір архивтік істің бірнеше жылды қатар қамтуы. Ең алғашқы іс 1939-1943 жылдарға қатысты материалдарды біріктіреді. 1944 жылдан бастап істерді жыл сайын жүргізу тәжірибесіне көшу, ал жекелеген жағдайларда бір жылдың өзінде бірнеше істің ашылуы байқалады. Бұл есеп жүргізу жүйесінің

күрделене түскенін және құжат айналымының артқанын көрсетеді. №1 тізбек бойынша 1939-1946 жылдарға қатысты 14 іс бар, олардың көлемі 35-тен 90 парақка дейін ауытқиды. Соғыс жылдарындағы ең көлемді іс - 1945 жылға арналған «Қозғалыс қызметінің штаттық кестелері», ол 90 парақты қамтиды.

Жалпы алғанда, 1939-1950 жылдар аралығында архивте 27 іс тіркелген, олардың орташа көлемі шамамен 82 парақты құрайды. Салыстыру үшін айтқанда, 1951-1960 жылдары істер саны 41-ге дейін өсіп, орташа көлемі 120 парақтан асады. Архивтік белсенділіктің ең жоғары шегі 1970–1980 жылдарға келеді. Көлемі жағынан ең ірі іс - 1987 жылға арналған «Бөлімше басқару аппараты мен желілік кәсіпорындардың штаттық кестелері», ол 682 парақты қамтиды. Осы тізімдемедегі соңғы іс 1991 жылға тиесілі болып, Сексеуіл станциясындағы локомотив депосының кадрлармен жұмысын сипаттайды.

1939 жылға қатысты материалдар Қызылорда станциясындағы паровоз шаруашылығының штаттық кестелері туралы мәліметтерді қамтиды. Бұл кезеңде станцияда 16 штаттық лауазым бекітілгенімен, нақты қызметкерлер саны 13 адамды құраған. Бірқатар лауазымдар, соның ішінде инженерлік-техникалық қызмет орындары бос қалған. Ең жоғары жалақыны бөлімше бастығы алған, ал ең төменгі жалақы техникалық қызметкерлерге тиесілі болды. 1939 жылға арналған еңбекақы қоры шамамен 88 мың рубльді құрады. Сонымен қатар бухгалтерия, әкімшілік-басқару шығындары және отын шаруашылығы бойынша жеке ведомостар жүргізілген. 1939-1940 жылдары Қызылорда станциясының паровоз бөлімшесінде шамамен 31 адам жұмыс істеген. Ұлы Отан соғысы жылдарында қызметкерлер саны қысқарды: 1941 жылы - 24 адамға, 1942 жылы - 23 адамға дейін азайды. Сонымен бірге құжаттарда негізгі лауазымдар бойынша жалақының өсуі тіркелген. Мәселен, 1942 жылға қарай бөлімше бастығының орташа жалақысы 1600 рубльге дейін артқан, инженерлер мен әкімшілік персоналдың бір бөлігінің айлығы да көбейген. Ал бухгалтерлік аппаратта еңбекақының өсуі шектеулі сипатта болып, кейбір лауазымдар бойынша тіпті төмендеу байқалған. 1944 жылға қарай штаттық құжаттарда құрылымдық өзгерістер көрініс тапты. Станцияның жалпы қызметкерлер саны 19 адамды құрап, олардың басым бөлігін инженерлік-техникалық қызметкерлер мен басшылық құрам, бухгалтерия және қызмет көрсетуші персонал құрады. Осы жылы құжаттарда станция қызметтерінің нақты жіктелуі байқалады: паровоз шаруашылығы мен депо, жолаушылар қызметі, қозғалыс қызметі және жүк қызметі. 1945 жылы қызметкерлердің ең көп бөлігі қозғалыс қызметі мен паровоз шаруашылығында шоғырланды, ал жолаушылар қызметі ең аз құраммен ұсынылды.

Архивтік дереккөздерді талдау Қызылорда теміржол стансасына қатысты революцияға дейінгі кезең материалдарының мүлде жоқтығын, сондай-ақ 1939 жылға дейінгі құжаттардың өте аз екенін көрсетеді. Негізгі дереккөздер кешені 1930-жылдардың соңынан басталып, көбіне есептік және

штаттық сипатқа ие. Ұлы Отан соғысы жылдарында да құжаттама салыстырмалы түрде мардымсыз болып, станция қызметінің ауқымын толық көрсетпейді. **[3], [4], [5], [6]**

Тек 1950-жылдардан бастап архивтік материалдарда жоспарлау, даму, мәселелерді анықтау және теміржол бөлімшелерінің қызмет нәтижелері туралы мәліметтер жиі кездеседі. Бұл соғыстан кейінгі кезеңде Қызылорда теміржол станциясы көлік инфрақұрылымының дербес әрі маңызды нысаны ретінде қарастырыла бастағанын, сондай-ақ бұл үдерістің сақталған дереккөздердің сипатына да әсер еткенін аңғартады. 1950-1960-жылдарға қатысты архивтік дереккөздер Қызылорда теміржол стансасы қызметін бейнелейтін істер санының айтарлықтай артқанын көрсетеді. Бұл кезеңде құжаттардың негізгі бөлігін мемлекеттік жоспарлардың орындалу деңгейі, техникалық жаңалықтардың енгізілуі, басқа станциялар мен аймақтарға көрсетілген көмек, сондай-ақ ұйымдастырушылық өзгерістер, анықталған кемшіліктер мен қолданылған тәртіптік шаралар туралы мәліметтер қамтитын есептік материалдар құрайды. Аталған дереккөздердің жиынтығы станцияның рөліне, оның маңыздылығына және өңірлік әрі жалпыодақтық экономикаға қосқан үлесіне неғұрлым толық баға беруге мүмкіндік береді.

1950-жылдардың басында-ақ Қызылорда бөлімшесінің вагон депосы ұжымы тұрақты түрде жоғары өндірістік көрсеткіштерге қол жеткізді. Атап айтқанда, 1950 жылы орта жөндеу жоспары 102,0 пайызға, ал жылдық жөндеу жоспары 101,3 пайызға орындалды. 1950-1952 жылдары депо жанынан 13 стахановшылар мектебі ұйымдастырылып, онда 118 жұмысшы даярлықтан өтті. Оқу барысында олар темір ұстасы, ағаш ұстасы, дәнекерлеуші және вагон тексеруші мамандықтарын меңгеріп, бұл кадрлардың біліктілік деңгейінің артуына және өндірістік жұмыстар сапасының жақсаруына ықпал етті. 1950-жылдардың бірінші жартысында бөлімше жұмысының ұйымдастырылуында елеулі өзгерістер орын алды. 1954 жылы ұзындығы 275 км болатын Қызылорда-Шиелі-Жосалы телімінде диспетчерлік орталықтандыру пайдалануға берілді. Сонымен қатар Шиелі-Түркістан бағытында автоблоктау жүйесі енгізіліп, желінің өткізу қабілеті 40 пойыз жұбына дейін арттырылды, бұл қозғалыс қауіпсіздігін қамтамасыз етуге және пайдаланудың жалпы мәдениетін көтеруге мүмкіндік берді. Станса қызметінің жандануы өндірістік көрсеткіштерден де айқын көрінеді. Жүк тиеу жоспары 5,1 пайыз деңгейінде белгіленгенімен, нақты орындалуы 6,4 пайызды құрады. 59 130 вагон жөнелту жоспарланған жағдайда іс жүзінде 81 871 вагон жөнелтіліп, жоспар 138,4 пайызға орындалды. 1953 жылы суды өндіру көлемі жоспарланған 5 919 мың текше метрдің орнына 6 041 мың текше метрді құрады, бұл ретте 172 текше метр су шығыны тіркелді. Жүк түсіру жоспары да артығымен орындалып, жоспарланған 9,1 пайыздың орнына 12,2 пайызға жетті. Бұл жүк көлемінің артуымен және Сырдария жағалауын бекіту жұмыстарының жүргізілуімен байланысты болды. 1954 жылы жоспар бойынша 7 505 вагон жөнелтілуі тиіс болса, нақты 206

маршрут бойынша 14 471 вагон жөнелтілді. Негізгі жүк тиеу жұмыстары Қызылорда, Түркістан, Шиелі станцияларында және № 28 айырығында жүзеге асырылды.

Өндірістік дамуымен қатар әлеуметтік инфрақұрылым да қарқынды қалыптасты. Бөлімшенің балансына Қызылорда, Сұлутөбе, Тереңөзек, Жалағаш станцияларында және 20-айырықта орналасқан 17 екі пәтерлі тұрғын үй қабылданды. Бірінші жол дистанциясының құрамында үш монша жұмыс істеп, олардың өткізу қабілеті станцияға қарай сағатына 25-тен 85 адамға дейін жетті, санитарлық жағдайы қанағаттанарлық деп бағаланды. Локомотив шаруашылығында да айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізілді. Қызылорда паровоз депосында жүк тасымалы жоспары 107,3 пайызға, ал жолаушылар тасымалы жоспары 117 пайызға орындалды. Қызылорда және Түркістан станциялары шаруашылық есеп қағидаттары негізінде жұмыс істеді, бұл басқару үдерістеріндегі дербестік пен жауапкершіліктің артқанын көрсетеді. 1950-жылдардың ортасында еңбек ресурстарының саны негізінен тұрақты болды. 1956 жылдың екінші тоқсанында жоспарланған 1 617 қызметкердің орнына нақты 1 610 адам жұмыс істеді. 1957 жылы құрылымдық өзгерістер жүргізіліп, соның ішінде Түркістан станциясында жаңа бағыттаушы бекіткіштер орнатылып, қабылдау-жөнелту жолдарының маршруттары қайта қаралды, маневрлік телімдерде радиобайланыс енгізілді. Осы кезеңде Жосалы-Қызылорда-Шиелі учаскелерінде паровоз тартқышынан ТЭ-3 сериялы тепловоздарға көшу басталды.

Құжаттарда тасымал көлемінің белгіленген нормативтерден асып түскені де тіркелген. Статикалық жүктеме көрсеткіштерін орындау мақсатында қосымша 12 мың тоннадан астам жүк жөнелтілді. 1957–1965 жылдары Қызылорда бөлімшесін Мұхамеджанов басқарды.

Осылайша, 1950-1960-жылдардағы есептік құжаттар Қызылорда теміржол станциясының өндірістік белсенділігінің жоғары деңгейін және оның маңыздылығының біртіндеп артқанын көрсетеді. Станция ірі

шаруашылық және құрылыс бағдарламаларын іске асыруға қатысып, облыстың басқа аудандарына әртүрлі көмек түрлерін тасымалдауды қамтамасыз етті және жоғары басқару органдарының тұрақты назарында болды. Білікті кадрларды даярлау мен техникалық жаңалықтарды енгізу кейінгі жетістіктердің негізін қалап, ұжым еңбегінің ресми түрде мойындалуына жол ашты. Бұл жайт 1974 жылы Қазақ темір жолдары басқармасы мен жол кәсіподағы Президиумының қаулысымен де расталады. Аталған құжатқа сәйкес, социалистік жарысқа белсенді қатысқаны және өндірістік резервтерді тиімді пайдаланғаны үшін Қызылорда станциясы мен Қызылорда азаматтық құрылыс дистанциясы Құрмет грамотасымен марапатталып, Қазалы вагон депосына 300 рубль мөлшерінде ақшалай сыйлық берілді. **[7], [8], [9], [10], [11], [12], [13], [14], [15]**

1960-жылдардың басында Қызылорда теміржол станциясы шаруашылық құрылымының күрделене түсуі және басқарушылық міндеттердің артуы жағдайында жұмыс істеді, бұл тасымал көлемінің ұлғаюымен және оның өңірлік көлік жүйесіндегі рөлінің күшеюімен байланысты болды. Еңбекті ұйымдастырудың жаңа шарттарына көшу ішкі үдерістердің өзгеруімен және бөлімшелер арасындағы жауапкершіліктің қайта бөлінуімен қатар жүрді, сонымен бірге, әсіресе жөндеу жұмыстары жүргізілген кезеңдерде, кадрлық және ұйымдастырушылық сипаттағы жекелеген қиындықтар сақталды. Соған қарамастан, станция жалпы алғанда тұрақты экономикалық нәтижелерді қамтамасыз ете алды. **[16]**

Бұл жағдай аталған кезеңге қарай Қызылорда теміржол станциясының маңызды инфрақұрылымдық нысан ретінде толық қалыптасқанын көрсетеді, ал анықталған мәселелер жоспарлау мен басқарудың неғұрлым жоғары деңгейіне өту үдерісіндегі табиғи кезең ретінде бағалануы тиіс.

Кейінгі дамуы. 1960-жылдардың басында Қызылорда теміржол бөлімшесінде елеулі өзгерістер орын алды. Бұл кезеңде тек көлік қажеттіліктерін ғана емес, сонымен қатар адамдардың әлеуметтік жағдайын жақсартуға да баса назар аударылды. Теміржолшылар мен олардың отбасылары үшін жайлы өмір сүру мен жұмыс істеуге қолайлы жағдай жасау мақсатында жаңа мектептер, балабақшалар, медициналық мекемелер салынып, тұрғын үйлер жаңартылды. Бұл шаралар теміржолдың өңірдің әлеуметтік-экономикалық дамуына белсенді үлес қосқанын көрсетті.

Сонымен қатар, теміржол инфрақұрылымы да қарқынды түрде жаңғыртылды. Жолдар мен платформалар ұзартылып, қосымша парктер мен айырықтар салынды. Электрлік орталықтандыру, сигнал беру және жарықтандыру жүйелері жаңартылды. Тораптық және желілік станцияларды дамыту арқылы учаскелердің өткізу қабілеті арттырылып, жолаушылар тасымалы анағұрлым ыңғайлы болды. Бұл техникалық жаңартулар Қызылорда теміржол бөлімшесін сапалық жаңа деңгейге көтерді.

Коммуналдық және тұрмыстық инфрақұрылымды дамыту да маңызды болды. Жаңа тұрғын үйлер, жатақханалар, кір жуатын орындар мен моншалар салынды. Сумен жабдықтау, кәріз және электрмен қамту жүйелері жақсартылды. Бұл станциялар мен айырықтарда тұрақты әлеуметтік ортаның қалыптасуына ықпал етті. Бұл жобаларға салынған инвестициялар Қызылорда теміржол бөлімшесінің стратегиялық маңыздылығын және өңірдің ұзақ мерзімді дамуындағы рөлін айқын көрсетеді. **[17]**

XXIV партия съезінің директиваларында белгіленген IX бесжылдық жоспары шеңберінде теміржол көлігіне тасымал көлемін ұлғайта отырып, өткізу және тасымалдау қабілетін арттыру, сондай-ақ еңбек өнімділігін өсіру міндеті жүктелді. Ел бойынша жүк айналымын 22 пайызға, ал жолаушылар айналымын шамамен 24 пайызға арттыру көзделді. Бұл міндеттерді орындау қосымша кадр тартпай, өндірістік резервтерді тиімді пайдалану арқылы жүзеге асырылуы тиіс болды. Осы талаптарға сәйкес Қызылорда теміржол бөлімшесінде инфрақұрылымды жаңғырту және басқару жүйесін жетілдіру шаралары жүргізілді. Жолдың үстіңгі құрылымын қайта құру, диспетчерлік орталықтандыруды енгізу, локомотив шаруашылығын жаңарту және пойыз қозғалысын ұйымдастыруды жетілдіру басты бағыттардың бірі болды. 1970–1975 жылдары бөлімшенің жүк айналымы 19,5 млрд тонна-километрден 23,2 млрд тонна-километрге дейін өсіп, шамамен 19 пайыздық өсімге жетуі жоспарланды. Осы кезеңде еңбек өнімділігі 20 пайыздан астам деңгейге дейін арттыру көзделді.

Локомотивтерді пайдалану тиімділігін көтеру мақсатында Қызылорда, Сексеуіл және Қазалы деполарында бірқатар техникалық жаңалықтар енгізілді. Экипировка уақытын қысқарту, жанармай мен құммен бір мезгілде жабдықтау жүйесін енгізу, дизель отынын қыс мезгілінде жылыту, тартқыш жолдарды жаңарту сияқты шаралар локомотивтердің бос тұруын азайтып, олардың айналымын жеделдетуге мүмкіндік берді. Сонымен қатар ТЭ-3 сериялы тепловоздарды дәнекерленген доңғалақтармен жабдықтау қарастырылды. Өндірістік көрсеткіштер қабылданған шаралардың тиімділігін көрсетті. Қызылорда бөлімшесі жоспарлы тапсырмаларды тұрақты түрде орындап, 1971 жылы бүкілодақтық социалистік жарыста жоғары нәтижелерге қол жеткізді. I және IV тоқсандардың қорытындысы бойынша ұжым КСРО Министрлер Кеңесі мен ВЦСПС-тің ауыспалы Қызыл Туын иеленді.

Қарастырылып отырған материалдар теміржол көлігінің ел экономикасындағы кең ауқымды рөлін де айқындайды. Кеңес Одағы теміржол жүк айналымы бойынша әлемде жетекші орынға ие болып, өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығы арасындағы байланысты қамтамасыз етті. К. Маркс пен В. И. Ленин еңбектерінде көлік өндірістің дербес саласы ретінде қарастырылып, оның қоғамның экономикалық және әлеуметтік дамуы үшін маңызы жан-жақты негізделді.

Осылайша, IX бесжылдық кезеңіндегі Қызылорда теміржол бөлімшесінің қызметі теміржол көлігінің дамуына тән негізгі үрдістерді көрсетеді: техникалық жаңару, жоспарлау деңгейінің өсуі, еңбек өнімділігін арттыру және теміржолдың ел экономикасындағы стратегиялық маңызын күшейту. **[18]**

1970-жылдары Қызылорда теміржол бөлімшесінде әртүрлі қызмет салаларының басшылары мен жетекші мамандары қатысқан техникалық-экономикалық кеңестің отырыстары тұрақты түрде өткізіліп отырды. Бұл жиындар жүйелі сипат алып, айына бірнеше рет ұйымдастырылған, мұның өзі шаруашылықтың ағымдағы жай-күйіне үздіксіз бақылау жасалғанын және туындаған мәселелерге жедел ден қойылғанын көрсетеді. Кеңес отырыстарында тексеру нәтижелерін орындау, анықталған кемшіліктерді жою, рационализаторлық қызметті дамыту және өндірістік тәртіптің жалпы деңгейі басты назарда болды. Кеңестердің күн тәртібінде еңбек қауіпсіздігі, пойыздар қозғалысының қауіпсіздігін қамтамасыз ету және жолаушыларға қызмет көрсету мәдениеті маңызды орын алды. Бұйрықтардың орындалу қорытындылары қаралып, бөлімше басшыларының қызметі талданды, тәртіп бұзушылықтардың себептері мен оларды жою жолдары айқындалды. Сонымен қатар локомотив шаруашылығында артық жұмыс сағаттарын қысқарту мәселесіне ерекше көңіл бөлінді, бұл еңбекті неғұрлым ұтымды ұйымдастыруға және белгіленген нормаларды сақтауға ұмтылысты көрсетеді.

Техникалық-экономикалық кеңестің қызметіндегі маңызды бағыттардың бірі тасымалданатын жүктердің сақталуын қамтамасыз ету болды. Бірқатар жағдайларда жүк ұрлау, жүктің нақты жай-күйі мен құжаттық деректер арасындағы сәйкессіздіктер, жетіспеушіліктер мен қаптаманың бүлінуі сияқты көптеген заңбұзушылықтар тіркелді. Мұндай мәселелерді талқылау нақты себептерді талдаумен, лауазымды тұлғалардың әрекеттерін бағалаумен және қабылданған шаралардың жеткіліксіздігін көрсетумен қатар жүрді. Бұл мәселелердің жиі қаралуы жүк сақталуы проблемасының тұрақты сипат алғанын және тұрақты басқарушылық араласуды талап еткенін аңғартады. Жалпы алғанда, бұл жағдай бөлімше мен станцияның тасымал жүйесіндегі маңыздылығын және ішкі бақылау деңгейінің жоғары болғанын көрсетеді. **[19]**

Қызылорда темірдолының әртүрлі жылдарындағы атауы мен қызмет атқарған басшылары.

1939–21.03.1946 жж. Ташкент темір жолының Қызылорда бөлімшесі, ССРО қатынастары Халық комиссариаты.

21.03.1946 ж. – 21.06.1958 ж. Ташкент темір жолының Қызылорда бөлімшесі, ССРО жол қатынастары Министрлігі. Қызылорда қаласы.

21.06.1958 ж. – 08.02.1963 ж. Қазақстан темір жолының Арыс бөлімшесінің Қызылорда бөлімі, ССРО жол қатынастары Министрлігі. Қызылорда қаласы.

08.02.1963 ж. – 00.00.1964 ж. Қазақстан темір жолының Шымкент бөлімшесінің Қызылорда бөлімі, ССРО жол қатынастары Министрлігі. Қызылорда бөлімшесі.

00.00.1964 ж. – 21.06.1967 ж. Қазақ темір жолының Қызылорда бөлімшесі, ССРО жол қатынастары Министрлігі. Қызылорда қаласы.

21.06.1967 ж. – 18.04.1991 ж. Батыс Қазақстан темір жолының Қызылорда бөлімшесі, ССРО жол қатынастары Министрлігі. Қызылорда қаласы.

Қызылорда теміржол бөлімшесінде төрағалық (басшылық) қызмет атқарғандар:

1939–1942 жж. — Ломакин
1943–1944 жж. — Питуләйнин М.И.
1944–1947 жж. — Погасов
1948–1956 жж. — Михайлин
1957–1966 жж. — Мухамеджанов
1967–1970 жж. — Тұрғанбаев
1970–1976 жж. — Хамидов Ж.
1979–1988 жж. — Жанаділдаев О.
1990–1991 жж. — Б. Абылбеков

Жүргізілген зерттеу Қызылорда теміржол станциясының Орынбор–Ташкент теміржол жүйесіне қосылған сәтінен бастап кешкеңестік кезеңге дейінгі аралықта өңірдің көлік және әлеуметтік-экономикалық инфрақұрылымының маңызды элементі ретінде қалыптасу және даму үдерісін қадағалауға мүмкіндік береді. Станцияның дамуы жалпы мемлекеттік міндеттермен тығыз байланыста өрбіп, индустрияландыру, аумақты шаруашылық тұрғыдан игеру және кейінгі кезеңдердегі көлік желісін жаңғырту үдерістерін айқын бейнеледі.

Зерттеу барысында тарихи-генетикалық, тарихи-салыстырмалы және деректану әдістерін қолданылды. Сонымен қатар Қызылорда қаласындағы архив қорлары, Ақмешіт музейінен Қызылорда ТЖ вокзалына қатысты деректер қарастырылды. Архивтік материалдарды талдау соғысқа дейінгі және соғыс жылдарында станция қызметінің шектеулі сипатта болғанын, негізінен есептік-штаттық құжаттармен шектелгенін көрсетеді, бұл жағдай дереккөздердің сақталу деңгейіне де әсер етті. Елеулі өзгерістер 1940-жылдардың соңы – 1950-жылдардың басынан бастап байқалады. Осы кезеңде құжаттар көлемі артып, жоспарлардың орындалуы, техникалық даму, кадр даярлау және әлеуметтік инфрақұрылым туралы мәліметтер пайда бола бастайды. Нәтижесінде Қызылорда станциясы өсіп келе жатқан

экономикалық қажеттіліктер жағдайында жүк пен жолаушылар тасымалын қамтамасыз ететін тұрақты көлік торабына айналды. 1960–1970-жылдары станцияның дамуы кешенді сипат алды. Жол шаруашылығын, жылжымалы құрамды және қозғалысты басқару жүйелерін жаңғыртумен қатар, мәдени-тұрмыстық қызмет көрсетуге, тұрғын үй құрылысына және коммуналдық инфрақұрылымды дамытуға айтарлықтай көңіл бөлінді. Техникалық-экономикалық кеңестердің тұрақты жұмысы, өндірістік көрсеткіштерді талдау, қозғалыс қауіпсіздігі мен жүк сақталуы мәселелерін талқылау станцияның теміржол желісіндегі басқарушылық бақылау деңгейінің жоғарылағанын және жауапкершілігінің артқанын айғақтайды.

Осылайша, Қызылорда теміржол станциясының тарихы кеңестік теміржол көлігінің дамуына тән жалпы үрдістерді көрсетеді: экстенсивті өсуден техникалық жаңғыртуға көшу, еңбек өнімділігін арттыру, әлеуметтік бағыттың күшеюі және көліктің өңірлік дамудың маңызды факторы ретіндегі рөлінің өсуі. Алынған нәтижелер станцияны тек көлік нысаны ретінде ғана емес, Қызылорда өңірінің экономикалық және әлеуметтік кеңістігін қалыптастырудағы маңызды элемент ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Қолданылған дерекөздер

1. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том. - Алматы: «Атамұра», 2010 жыл - 579-580 беттер.
2. Н.Н. Левашев, Путеводитель по Туркестану и Средне-Азиатской железной дороги,- С-Петербургъ, - 1903 жыл - 399-409 беттер.
3. Қызылорда облыстық мемлекеттік архиві, экономикалық жоспарлау бөлімшесі, қор-845, 1-тізбек.
4. Қызылорда облыстық мемлекеттік архиві, қор-845, 1-тізбек., іс-1, парақ - 2-32
5. ҚОМА, қор-845, іс-2, парақ - 30
6. ҚОМА, қор-845, іс-9, парақ - 4-9
7. ҚОМА, қор-845, 1-тізбек, іс-422, парақ - 83
8. ҚОМА, қор-845, 1-тізбек, іс-424, парақ - 1
9. ҚОМА, қор-845, 1-тізбек, іс-424, парақ - 1-3
10. ҚОМА, қор-845, 1-тізбек, іс-425, парақ - 4-10
11. ҚОМА, қор-845, 1-тізбек, іс-426, парақ - 17-19
12. ҚОМА, қор-845, 1-тізбек, іс-427, парақ - 41
13. ҚОМА, қор-845, 1-тізбек, іс-428, парақ - 1
14. ҚОМА, қор-845, 1-тізбек, іс-432, парақ - 8
15. ҚОМА, қор-845, 1-тізбек, іс-166, парақ - 161-162
16. ҚОМА, қор-845, 1-тізбек, іс-443, парақ - 2-33
17. ҚОМА, қор-845, 1-тізбек, іс-432, парақ - 82, 6-12
18. ҚОМА, қор-845, 1-тізбек, іс-155, парақ - 1-95
19. ҚОМА, қор-845, 1-тізбек, іс-167, парақ - 21-78

ТҮРКІСТАН ЛЕГИОНЫНДАҒЫ ҚЫЗЫЛОРДАЛЫҚТАР

Мұрат Аружан Қалдыбеккызы
Қорқыт ата атындағы ҚУ
Ист-23-1 оқу тобы студенті,
Тайман Сағат Тамшыбайұлы
ғылыми жетекші,т.ғ.к.,
“Тарих және археология” БББ

Аңдатпа. Бұл мақалада Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде құрылған Түркістан легионы құрамында болған Қызылордалық жауынгерлердің тағдыры мен тарихи баяндалады. Зерттеу барысында Асқаров Арысбай, Әшіров Ақжан, Аймағамбетов Базарәлі, Бекмамбетов Ыслам, Ермағамбетов Жолман және Рысқұлов Қанатбай сынды тұлғалардың қалай тұтқынға түскені, легионға кіру себептері және соғыс аяқталғаннан кейінгі тағдырлары сипатталады. Сонымен қатар, легионерлерге деген саяси айыптаулар мен қоғамның көзқарастары қарастырылады. Зерттеу нәтижелері аймақ тарихындағы аз зерттелген тақырыпты жаңа қырынан ашып, тарихи әділдікті қалпына келтіруге және тарихи жадыны толықтыруға бағытталған.

Кілт сөздер: Түркістан легионы, Мұстафа Шоқай, әскери тұтқындар, репрессия, НКВД.

Аннотация. В данной статье описывается судьба и история кызылординских солдат, входивших в состав Туркестанского легиона, сформированного во время Второй мировой войны. Исследование описывает, как были захвачены такие личности, как Аскаров Арысбай, Аширов Акжан, Аймагамбетов Базарали, Бекмамбетов Ислам, Ермамбетов Жолман и Рыскулов Канатбай, причины их вступления в легион и их судьба после окончания войны. Кроме того, рассматриваются политические обвинения и общественное отношение к легионерам. Результаты исследования направлены на раскрытие малоизученной темы в истории региона с новой точки зрения, восстановление исторической справедливости и пополнение исторической памяти.

Ключевые слова: Туркестанский легион, Мустафа Шокай, военнопленные, репрессии, НКВД.

Abstract.This article describes the fate and history of Kyzylorda soldiers who were part of the Turkestan Legion, which was formed during the Second World War. The study describes how such individuals as Askarov Arysbay, Ashirov Akzhan, Aimagambetov Bazarali, Bekmambetov Islam, Ermambetov Zholman and Ryskulov Kanatbay were captured, the reasons for joining the legion, and their fate after the end of the war. In addition, political accusations and public attitudes towards the legionnaires are considered. The results of the study are

aimed at revealing a little-studied topic in the history of the region from a new perspective, restoring historical justice and replenishing historical memory.

Keywords: Turkestan Legion, Mustafa Shokai, prisoners of war, repression, NKVD

Кіріспе. Екінші дүниежүзілік соғыс тарихында әскери тұтқындардың тағдыры күрделі әрі толық зерттелмеген мәселе ретінде қарастырылады. Соғыс барысында қалыптасқан саяси және әскери жағдай көптеген жауынгерлерді еріксіз таңдау жасауға мәжбүр етті. Солардың бірі Германия тарапынан құрылған Түркістан легионы болды. Легион құрамында болған жауынгерлердің басым бөлігі тұтқынға түскенге дейін Қызыл армия қатарында болып, ерлік көрсеткеніне қарамастан, соғыс аяқталғаннан кейін оларға “сатқындық жасады” деген айып тағылып, саяси қуғын-сүргінге ұшырады.

Соғыс тұтқындарынан құралған Түркістан легионы аталғанда Мұстафа Шоқай есімі қатар жүреді. Тарихта және қоғамдық санада Түркістан легионын құрған Мұстафа Шоқай деген ақпараттар кездеседі. Шындығында Мұстафа Шоқай Түркістан легионының құрылуына қатысы болмаған керісінше, әскери тұтқындарды адамгершілікпен қорғауға ұмтылып, оларды ұрыс даласында қантөгістерден құтқару жолдарын іздегенімен белгілі.

Түркістан легионы құрамында тек Орта Азия халықтарының өкілдері ғана емес, сонымен қатар Қызылорда өңірінен шыққан жауынгерлердің де болғаны белгілі. Көптеген деректерде Түркістан легионының құрамында болған қызылордалықтардың өз еркімен емес, керісінше, өз өмірін сақтау мақсатында кіргендігін көрсетеді. Алайда кеңестік тергеу органдары бұл мән-жайларды есепке алмағандықтан, олардың көпшілігі қылмыстық жауапкершілікке тартылып, еңбекпен түзеу лагерлеріне жіберілді.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу барысында отандық және шетелдік тарихшылардың еңбектері және интернет-порталдарда жарияланған сұхбат материалдары пайдаланылды. Атап айтқанда, Искандер Гилязовтың «Легион «Идель-Урал» еңбегі, Дархан Қыдырәлінің «Мұстафа» деректі-өмірбаяндық романы, Мұстафа Шоқайдың таңдамалы шығармалары, сондай-ақ «АЗА: Қызылорда облысы» естеліктер жинағы зерттеуде негізгі дереккөздер ретінде қолданылды. Зерттеуде тарихи-хронологиялық, тарихи талдау және тарихи-жүйелілік әдістері қолданылды.

Талдау. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Кеңес Одағы үлкен әскери шығынға ұшырады. 1941-1945 жылдары 5 млн 734 мың кеңес әскері неміс тұтқынына түскен болатын. Осы 5,7 млн адамның 3,7 млны аштықтан және ауыр жазалаудан қайтыс болды. Олардың басым көпшілігін Орта Азия мен Қазақсттаннан шыққан түркі халықтарының өкілдері құрады.[1,54]

Соғыс тұтқындарын өздерінің саяси және әскери мақсаттарына пайдалануды көздеген неміс билігі арнайы әскери ұйымдар құруды көздеді. 1941 жылдың соңына қарай әскери және саяси жағдай мен жинақталған тәжірибе неміс басшыларын Шығыс легиондарын құруға әкелді. OKW(Oberkommando der

Wermacht) бұйрығымен 1941 жылы 22 желтоқсанда төрт легион құру туралы шешім белгіленді, солардың бірі - Түркістан легионы еді. Алайда туындаған қиындықтар мен саяси жағдайларға байланысты Түркістан легионының құрылуы 1942 жылдың жазы мен күзінде аяқталды.[2,66]

Түркістан легионының құрамына қазақтар, өзбектер, түркмендер, қызғыздар сынды Орта Азия халықтарының өкілдері кірді. Тұтқындардың легионға қосылуының басты себебі-аштық мен өте ауыр жазалау болды. Соғыс тұтқындары адам төзгісіз жағдайды бастан кешіргендіктен, аман қалу қалу үшін таңдау жасауға мәжбүр болды. Осылайша соғыс тұтқындары Түркістан легионына қосылды, бұл жағдай олардың аман қалуының жалғыз жолы болды. Неміс билігі бұл жағдайды өз мүддесі үшін шебер пайдаланып, тұтқындарға “Түркістанды азат ету” идеясын насихаттады. Шын мәнінде бұл үндеулер тек Германияның әскери және саяси мақсаттары үшін пайдаланылды.

Түркістан легионы неміс әскери құрылымы - Вермахттың бақылауында болды. Легионның басшылығына - Өзбекстаннан шыққан эмигрант Уәли Қаюм тағайындалды, ал оның орналасқан аумағы - Польша болды. Зерттеулер бойынша Түркістан легионының құрамындағы адамдардың саны 110 мыңнан 180 мыңға дейін жеткен. 1942 жылдың қаңтарында Уәли Қаюм Шығыс министрлігі Түркістан Ұлтттық Комитетінің президенті болып тағайындалып оны құруға кірісті. [1,70]

Какен Амантайдың «Қазақстан тарихы» порталында берген сұхбатында былай делінген:«Легион сапында Орта Азия мен Қазақстан азаматтары көп болғандықтан діни бостандық беріліп, өзбек молдалар жауынгерлерге Құран тәпсірін түсіндіріп, имандық жайлы насихат айтуға шек қойылмаған. Жауынгерлерге өздері тілін білетін кеңестік қару-жарақ беріліп, үстеріне немістің әскери формасы кигізіліп, жеңінің оң жағына «Аллах биз билан»(«Аллах бізбен бірге») деген жазу бәдізделіп, мешіттің суреті салынып және астына «TURKISTAN» деп таңбаланға эмблема тақты. Сыртқы киім формасы неміс әскерлерінен бөлек болу үшін бұлардың гимнастеркасының жағасында петлица мен иығындағы погоны қара көк түспен жасалды. Погонның шеті ақ матамен көмкерілді.Бірақ 1942 жылдың соңына таман немістер Түркістан легионына үлкен құрылымдық өзгеріс енгізді. Легионды әрбір 1100-1200 адамнан тұратын 9 батальонға бөлді. Бұның сыртында легионның «СС» ротасын және тек қазақтардан құралған «Алаш» отрядын жасақтады». [3]

Түркістан легионы аталған уақытта Мұстафа Шоқай есімі қатар жүреді. Кейбір деректерде Мұстафа Шоқай есімі Түркістан легионынын құрумен байланыстырылады, алайда бұл ақпарат тарихи деректерге сәйкес келмейді. 1941 жылы соғыс басталған уақытта Мұстафа Шоқай Берлиндегі Ганновер және Польша аймағындағы Просткен, Сувалки, Понеген, Дебица және Леба сияқты лагерлерді аралап, тұтқындардың хал-жағдайын көрген болатын. [4,263 б] Лагерлердегі тұтқындардың ауыр жағдайын көрген Мұстафа Шоқай

қатты алаңдаған еді. Бұл туралы Мұстафа Шоқай жұбайы Мария Шоқайға жазған хатында соғыс тұтқындарының шегіп жатқан азабы мен жанаярлық халдерін жіктеп, суреттеп жазған болатын. Онда бейшара, жазықсыз жандардың мазаққа ұшырап, аз ғана қателіктері үшін бірден ату жазасына кесіліп жатқандарын, оларға қатты жаны ашитынын жазған еді.[5,315 б]

Тұтқындағылардың үрейлі жағдайлары туралы Мұстафа Шоқай тиісті әкімшілік орындарына хат жолдаған болатын. Бұл хатында Мұстафа: «Сіздер - немістер, өздеріңізді Еуропадағы ең мәдениетті адамдармыз деп санайсыздар. Егер сіздердің мәдениеттеріңіз менің көріп жүргендерім болса, онда мен сіздерге де тұтқындардың шеккен азабын көрулеріңізді тілеймін. Сіздер 20-ғасырда өмір сүре отырып, 13-ғасырда Шыңғыс ханның жасаған зұлымдығынан асырып жібердіңіздер. Мәдениетті халық екендіктеріңізді айтуға хақыларың жоқ», - депті де және бұл хатты СС офицерлерінің біреуіне табыс етіпті. [6,135 б]

Тұтқындағы түркістандықтардың майдан даласында қолданылуына қарсы шыққан Мұстафа Шоқай әсіресе білімді, қабілетті, ұлтшыл жастарды көбірек іздеді және ұлттық кадрлар үшін лайықты деп тапқан адамдардың тұтқындар лагерінен тезірек құтылуы үшін қолынан келгенін аямады. Ал тұтқындардың көбі арнайы білімі бар бар, бастауыш және орта мектеп мұғалімдері мен инженерлер, дәрігерлер еді. Сондықтан Мұстафа Шоқай тұтқындардың темір тордан босатылып, өз білімдерін жетілдіруін және мамандықтары бойынша жұмыс істеулерін қарастырды. [4,266 б]

Бұл қадам оның басты мақсаты тұтқында жатқан бауырларын аман алып қалу екендігін көрсетеді. Мұстафа Шоқайдың Түркістан легионына қатысы болмағаны тарихи фактілермен айқын расталады. Шындығында, Мұстафа Шоқай легион құрылғанға дейін бір жыл бұрын қайтыс болған еді. Екі оқиғаның уақыт бойынша сәйкес келмеуі оның легионды құру ісіне қатысы жоқтығын дәлелдейді. Сондықтан Мұстафа Шоқайдың тарихи рөлін легионды құру ісімен емес, соғыс кезінде де ұлттық жауапкершілік пен адамдық борышты бәрінен жоғары қойған азаматтық ұстанымы арқылы бағалау керек.

Соғыс аяқталғаннан кейін Кеңес үкіметі әскери тұтқындардың жазаланбайтынын мәлімдеді. Алайда бұл уәдеге сенбеген тұтқындар елге оралмады. Ал отанына қайтқандардың бір бөлігі репрессияға ұшырады. Бұл қуғын-сүргін Қызылордадан шыққан жауынгерлерді де айналып өтпеді.

Өмірін сақтау үшін Түркістан легионына қосылған жауынгердің бірі - Асқаров Арысбай. Асқаров Арысбай- Тереңөзек ауданы, № 7 ауылда 1918 жылы туған, 1942 жылы жауға еріксіз тұтқын болып, Түркістан легионына қосылып жанын сақтаған. Оған «немістердің унтер-офицері болды, Сумскі, Броянскі облыстары территориясында кеңес партизандарына қарсы соғысты» деген айып тағылған, 1943 жылы легионнан қашып шығып, Кеңес армиясына қайта қосылады да, жаумен қайтадан шайқасады, 3 жауынгерлік медальмен наградталады. Осы кезеңде БКП (б) мүшелігіне қабылданған Асқаров

Арысбайды Түркістан легионында болғаны үшін РСФСР Қылмыс кодексінің 58 бабы, 1 «б» тпрмағымен 15 жыл түрме жазасына, 5 жыл сайлау-сайлану құқығын айыруға, үй мүлкін тәркілеуге, барлық жауынгерлік наградаларын тартып алуға соттайды. 1953 жылы 27 наурызда сот айыптаулары алынып, түрмеден босатылады. [7,503 б]

Түркістан легионының құрамында болғаны үшін сатқындық жасады деп айыпталған жауынгердің бірі - Әшіров Ақжан - Жаңақорған ауданының Төменарық селосында 1920 жылы туған, кедей шаруа отбасынан шыққан, білімі 5 класс, партияда жоқ, бұрын сотты болмаған, үйленбеген. Әшіров Ақжан Жаңақорған АӘК арқылы 1940 жылы қазан айында әскер қатарына алынған, Эстон ССР Ихва қаласында Отан соғысы басталғанша болған, 1941 жылдың қазан айында немістердің тұтқынына түскен. 1942 жылдың шілде айына дейін Әшіров Рига қаласында әскер тұтқындарының лагерінде болған, одан кейін Польшаның Легионово қаласындағы лагерьге ауыстырылып, неміс армиясының құрамына кіретін немістер құрған 5 Түркістан батальонына тіркелген. 1942 жылдың қыркүйек айына дейін сонда болып, неміс армиясының антын алған. Содан кейін оны батальон құрамында Қызыл Армияға шарсы соғысу үшін үшін майданға жіберген. 1942 жылдың 16 желтоқсанында Богучар қаласының маңындағы ұрыста неміс армиясы талқандалғаннан кейін Әшіров өз еркімен Қызыл армияның тұтқынына түскен. Әшіров Ақжан Тамбов облыстық НКВД басқармасы КРО-сының 1943 жылғы 23 ақпандағы қаулысымен тұтқынға алынып, РСФРС ҚК 58 бабының 1«б» тармағымен қылмыстық іс қозғалған. Тергеу ісі 1943 жылдың 31 наурызында аяқталып, айыптау қорытындысы шығарылған, оны Тамбов облыстық НКВД басқармасының бастығы 17 сәуірде, Привольдия әскери округінің әскери прокурорының көмекшісі сол жылғы 18 сәуірдегі қорытындысымен бекіткен. СССР НКВД жанындағы Ерекше мәжілісінің 1943 жылғы 29 мамырдағы қаулысымен Әшіров Ақжан - 8 жылға еңбекпен түзеу лагеріне сотталған. Әшіров Ақжан 1943 жылы 15 қазанда Норвиль-ЛАГ-те қайтыс болған. Қызылорда облыстық прокуроры орынбасарының 1989 жылғы 7 қыркүйектегі қорытындысымен Әшіров Ақжан СССР Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1989 жылғы 16 қаңтардағы Указы негізінде толық ақталған. [8,483 б]

Жау тұтқынына түскен жауынгердің бірі-Аймағамбетов Базарәлі Сазды ауылдық кеңесінде 1918 жылы туған, кейін Сексеуіл стансасы Сталин көшесі № 264 үйде тұрған, білімі 3 класс, партияда жоқ жұмыс істемеген, II топтағы мүгедек, зейнеткер. Аймағамбетов Базарәлі армия қатарында болып, Отан соғысына қатысқан, 1941 жылдың 20 қыркүйегінде Смоленск бағытындағы шайқаста жау қолына тұтқынға түскен, әскери тұтқындардың әртүрлі лагерінде болған, 1942 жылдың 15 тамызында Польша жерінде отанын сатып, Түркістан легионына өз еркімен кірген, ол неміс армиясының құрамына кіретін Түркістан батальонының 4 ротасы 3 взводы, 2 бөлімшесінде қызмет жасаған және «Герман армиясына адам қызмет

жасаймын», деп ант берген, әскери дайындықтан өткеннен кейін 1944 жылдың наурыз айларында Днепропетровск, Кривой Рог қалаларының аудандарында неміс армиясы үшін қорғану құрылысын салуға қатысқан, одан совет армиясы жағына қашып шығады, кеңес тергеуінен кейін ол 575 атқыштар полкінің құрамына кірген, 1944 жылдың 14 маусымында немістерге қарсы ұрысқа қатысып, жарақат алғаннан кейін Сочи қаласында орналасқан № 3191 госпиталына жіберіледі, одан 1945 жылдың 14 мамырында II топтағы мүгедек болып, ауылына қайтып келген. Отанын сатып, жау қолына түсіп, неміс армиясы қатарында болғаны үшін Қызылорда облыстық МГБ Басқармасы бөлімшесінің 1949 жылғы 18 шілдедегі қаулысымен тұтқынға алынып, РСФСР ҚК-ның 58 бабының 1 «б» тармағымен қылмыстық іс қозғалған. Қызылорда облыстық МГБ Басқармасының тергеу бөлімшесінің 1949 жылғы 19 шілдедегі айыптау қорытындысы бойынша Аймағамбетовтың ауыр науқас екенін және немістерге қарапайым легионер есебінде қызмет жасағаны ескеріліп ,оның ісі сотқа жіберілмей, Қызылорда облыстық прокуроры арқылы Мемлекеттік қорғаныс комитетенің 1945 жылғы 18 тамыздағы № 9871 санды қаусылысына сәйкес 6 жылға шет елді мекенге жер аударуға ұйғарған. Қызылорда облыстық МГБ Басқармасының тергеу бөлімшесінің 1950 жылғы 3 ақпандағы қаулысымен Аймағамбетов Базарәліні спецпоселениеге жіберу туралы 1949 жылғы 31 желтоқсандағы қаулыны өзгертіп, тергеу ісі тоқтатылған, ауыр науқастығына байланысты оны айыптау жазасынан босатқан. Қызылорда облыстық прокурорының 1997 жылғы 21 сәуірдегі қорытындымен Аймағамбетов Базарәлі Қазақстан Республикасының 1993 жылғы 14 сәуірдегі Заңының негізінде толық ақталған. [9,73-74 беттер]

Немістерге қарсы соғыста ерлік көрсеткеніне қарамастан сотталған жауынгер Бекмамбетов Ыслам-Арал ауданында 1916 жылы туған, соғыс кезінде жауға еріксіз тұтқын болып, Түркістан легионы қатарында болған. Оған неміс армиясының «унтер офицері» болды деген айып тағылған. 1943 жылы тамызда тұтқыннан қашып, кеңес армиясына қосылып, жауға қайтадан соғысқан, жауынгерлік ерлігі үшін «Красная Звезда» орденімен наградталған. Соған қарамай, Түркістан әскери округінің трибуналы 1949 жылы оны РСФСР Қылмыс кодексінің, 58 бабы, 1 «б» тармағымен 15 жыл құлпытас астына, 5 жыл сайлау-сайлану құқығынан айыруға соттаған.

Жауға еріксіз тұтқын болып, Түркістан легионын паналаған жауынгердің бірі - Ермағамбетов Жолман. Ермағамбетов Жолман - Сырдария ауданы, Айдарлы ауылдық кеңесте 1919 жылы туған, соғыс кезінде ауыр жарақат алып жауға еріксіз тұтқын болады да, жан сақтау үшін Түркістан легионыны барып паналайды, онда асфальт салатын жүзбасы болып тағайындалады. Ермағамбетов Жолман өзінің 100 жұмысшысын келесі жүздіктен 13 адамды Кеңес әскерлері жаққа алып өткен.Содан кейін Ермағамбетов Жолман Ақгерман Қаласы үшін ерлік көрсетіп, жауынгерлік медаль алған. 1946 жылы елге келген оны сол кездегі Мемлекеттік

қауіпсіздік комитетінің бір капитаны оны оған «сатқын болды» деген айып тағып,Түркістан әскери округінің трибуналы оны РСФСР қылмыс кодексі 58 бабының I «б» тармағымен 20 жылға соттаған.Ермағамбетов Жолман тек 1994 жылы ғана толық ақталды. [7,505 б]

Түркістан легионы қатарында болғаны үшін репрессияға ұшыраған азаматтың бірі-Рысқұлов Қанатбай Қазалы ауданының № 11 ауылында 1921 жылы туған, білімі орта, партияда жоқ, бұрын сотталмаған, мектепте мұғалім болып жұмыс істеген. Отан соғысына Қазалы аудандық әскери комиссариаты арқылы қаңтар айы 1942 жылы шақырылған. 1942 жылы тамыз айында Рысқұлов фашистердің тұтқынына түсіп, 1943 жылдың наурыз айында Түркістан легионына өз еркімен кіріп. Германияға адал қызмет ету жайлы ант қабылдаған. 1945 жылдың мамыр айына дейін фашистердің қару-жарақ қоймаларын күзету жұмысын атқарған. Осы қылмыстары үшін Рысқұлов 20 желтоқсанда 1949 жылы тұтқынға алынып, 1950 жылдың 31 наурыз күні Түркістан әскери округінің әскери трибуналы РСФСР ҚК-ның 51-1 бабы «б» тармағымен айыпталып, оны 25 жылға бас бостандығы еркінен айыруға және 5 жылға саяси құқығын жоюға соттаған. Қазақстан Республикасының 1993 жылғы 14 сәуірдегі «Жаппай қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» заңының 5 бабы «А» тармағына және ҚР «Жаппай қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» Заңына қосымшар енгізу жайлы заңына сәйкес Рысқұловтың тұтқынға өз еркімен түспегендігін, Түркістан легионында қызыл әскерге қарсы соғыспағандығын ескеріп, 2000 жылғы 16 ақпанында толық ақтаған. [9,257 б]

Нәтижелері. Зерттеу барысында Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында Түркістан легионы құрамында болған түркістандықтардың арасында Қызылорда өңірінен шыққан азаматтардың да болғаны анықталды. Зерттеу деректері қызылордалықтардың Түркістан легионына қосылуы өз еркімен болмағанын көрсетеді. Легионға қосылудың негізгі себебі - аштық пен адам төзгісіз жағдайлар болды. Өмір мен өлімге тап болған тұтқындар аман қалу үшін легионға қосылуға мәжбүр болды. Бұл шешім саяси сенімнен емес, олардың өмірін сақтаудың шұғыл қажеттілігінен туындады. Зерттеу барысында Мұстафа Шоқайдың Түркістан легионын құру ісіне қатыспағаны тағы да дәлелденді. Ол легион ресми түрде құрылғанға дейін қайтыс болған. Мұстафа Шоқайдың рөлі соғыс тұтқындарының, соның ішінде қызылордалықтардың да ауыр жағдайын зерттеп, оларды тұтқыннан босату үшін барын салған тарихи тұлға ретінде бағаланады.

Соғыстан кейінгі кезеңге қатысты деректер қызылордалық легионерлердің тағдырының күрделі болғанын көрсетеді. Асқаров Арысбай, Әшіров Ақжан, Аймағамбетов Базарәлі, Бекмамбетов Ыслам, Ермағамбетов Жолман және Рысқұлов Қанатбай сынды жауынгерлердің Түркістан легионына мәжбүрлі түрде кіргендігін ескермеген Кеңес үкіметі оларды «отанға опасыздық» жасады, «сатқын» деп бағалап, 10 жылдан 25 жылға дейін соттап бас бостандығынан айырған болатын.

Қорытынды. Түркістан легионы мен соғыс тұтқындары мәселесін зерттеу тарихи әділеттілікті қалпына келтіруге, өткенді біржақты қаралаудан арылуға және соғыс жағдайындағы адам өмірінің күрделілігін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Бұл тақырыпты объективті түрде қарастыру бүгінгі тарихи сана үшін ерекше маңызды.

Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде тұтқынға түскен түркістандықтар аса ауыр жағдайда өмір сүріп, өмір мен өлім арасында күрделі таңдау жасауға мәжбүр болды. Кейбірі Түркістан легионы құрамына кірсе, енді біреулері оған қарсы болды немесе бейтарап ұстанымда қалды. Сондықтан бұл құбылысты біржақты бағалау тарихи шындықты толық ашпайды.

Соғыстан кейін бұрынғы тұтқындар кеңестік билік тарапынан күдікке ілініп, қуғын-сүргінге ұшырады. Бұл олардың тағдырының одан әрі күрделенуіне әкелді. Тек тәуелсіздік жылдарында ғана бұл мәселеге жаңаша көзқарас қалыптасып, тарихи әділеттілікті қалпына келтіру жұмыстары жүргізіле бастады.

Жалпы алғанда, бұл тақырыпты зерттеу өткенді дұрыс түсінуге, тарихи әділеттілікті орнықтыруға және ұлттық тарихи сананы қалыптастыруға маңызды үлес қосады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Садыкова Б. История Туркестанского легиона в документах.- Алматы:Кайнар, 2002 - 248 с.
2. Гилязов И.А. Легион «Идель-Урал» / Искандер Гилязов. - М.:Вече, 2009.-304 с.
3. Түркістан легионы һәм қазақтар «Қазақстан тарихы порталы»- 05.05.2023 https://e-history.kz/kz/amp/news/show/339160
4. Мгстафа: Деректі өмірбаяндық роман / Дархан Қыдырәлі. - Астана: Фолиант, 2024. - 312 б. - (Нартұлға).
5. Шоқай М. Таңдамалы шығармалары: Үш томдық. 3-т. - Алматы: «Қайнар» баспасы. - 2007. - 384 бет.
6. Шоқай М. Менің Мұстафам: Естеліктері. Хаттар. Кітапты құрастырып, соңғы сөзін жазған Әбдіжәлел Бәкір. - Алматы: «Арыс» баспасы, 2025 .- 208 бет.
7. «БОЗДАҚТАР» Қызылорда облысы III том / Бас редакторы М. ИСАЕВ - Қызылорда облыстық «Зерде» кітабының редакциясы 1996 жыл, 512 бет, суретті.
8. АЗА: ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫ Бірінші том / Бас редакторы Х.ЕМБЕРГЕНОВ - Алматы: Қызылорда облысы «Боздақтар» естеліктер кітабының редакциясы 2000 жыл - 544 бет. суретті.
9. АЗА: ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫ Екінші том / Бас редакторы Х.ЕМБЕРГЕНОВ - Алматы: Қызылорда облысы «АЗА» естеліктер кітабының редакциясы 2008 жыл. 548 бет. суретті.

БҰҚАРБАЙ БАТЫР ТУРАЛЫ ТАРИХИ ЖЫРЛАР МЕН АҢЫЗДАР: ТАРИХИ КОНТЕКСТТЕ ТАЛДАУ

Әділханова Айжан Сағынайқызы
Қорқыт ата атындағы ҚУ
Ист-23-1 оқу тобы студенті,
Тайман Сағат Тамшыбайұлы
ғылыми жетекші,т.ғ.к.,
“Тарих және археология” БББ

Кіріспе. XIX ғасырдағы қазақ халқының тарихы отаршылдық қысымның күшеюімен, елдің саяси дербестігіне төнген қауіп-қатер және ұлт-азаттық қозғалыстардың өрістеуімен ерекшеленеді. Осындай күрделі тарихи кезеңде ел тағдыры үшін күрескен батырлар мен тарихи тұлғалардың орны айрықша. Солардың бірі - Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыстың көрнекті өкілдерінің бірі болған Бұқарбай батыр. Ол халық жадында ержүрек қолбасшы, жауынгерлік рухтың символы әрі ел тәуелсіздігі жолындағы күрестің белсенді қатысушысы ретінде танылған. Бұқарбай батырдың есімі халық ауыз әдебиетінде кеңінен көрініс тапқан тарихи жырлар мен аңыздарға арқау болған асыл мұра. Тарихи мұраларда батырдың ерлігі, әскери шеберлігі, ел мүддесі жолындағы қайсар мінезі көркем бейнеленеді. Алайда бұл жырлар мен аңыздар тек көркемдік сипатта ғана емес, сол дәуірдің нақты тарихи шындығын, қоғамдық-саяси ахуалын, халықтың отаршылдық саясатқа деген көзқарасын бейнелейді.

Бұқарбай батырдың тарихи рөлі оның Кенесары хан бастаған қозғалысқа қатысуымен тығыз байланысты. Ол патшалық Ресейдің отарлау саясатына қарсы күресте елді біріктіруге, жауынгерлердің рухын көтеруге ықпал еткен тұлғалардың бірі болды. Батыр бейнесі арқылы халықтың азаттыққа деген ұмтылысы, әділет пен тәуелсіздік жолындағы күресі айқын көрінеді. Сондықтан Бұқарбай батыр туралы жырлар мен аңыздарды тарихи контекстте талдау оның тұлғасын тарихи шындық пен халықтық дүниетаным аясында тануға мүмкіндік береді.

Осы мақалада Бұқарбай батыр туралы тарихи жырлар мен аңыздар сол кезеңнің саяси, әлеуметтік және қоғамдық жағдайымен сабақтастықта қарастырылып, батыр бейнесінің қалыптасу ерекшеліктері мен оның қазақ тарихындағы орны ғылыми тұрғыда талданады.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу барысында тарихи дереккөздер, ауызша тарих, интернет ресурстарындағы мәліметтер және оқу құралдары пайдаланылды. Тарихи - салыстырмалы, индукция, логикалық,ғылыми-қолданбалы әдістері қолданылды.

Талдау. Қазақ тарихында ұлттық,мемлекеттік тәуелсіздікті сақтап қалу жолында 300-ге жуық ұлт-азаттық көтерілістері болғаны белгілі. Ішкі,

сыртқы жаулардан қорғану, азаттық, бостандық жолындағы күрестер қазақ топырағынан жүздеген батырларды шығарды. Соның бірі ұлттық тарихымызда есімі ерекше атауға тұрарлық халық батыры - Бұқарбай Естекбайұлы.Бұқарбай тек қол бастаған батыр ға-на емес, сонымен бірге жарлы-жа-қы-байлардың егін егіп, мал бағуына, шаруа-шылықпен айналысуына ұйыт-қы болған адам. Сол үшін ол ұзын-дығы 20-25 шақырымдай, ені 6-7 құлаштық арық қаздырған. Оны ха-лық «Бұқарбайдың ақ арығы» деп атаған және оның бойына егін егіп, мол өнімге қарқ болған. Атақты жазушы І. Есенберлин өзінің «Қаһар» романында Бұқарбайдың шешендігі, домбыра тартып, ән салғаны жайлы да деректер келтіреді.Бұқарбай Естекбайұлы 1898 жылы Қараөзек бойындағы өз қыстауында қайтыс болады. Артында қалғандар батырды қыстауынан үш шақы-рым-дай жердегі биіктеу төбеге жерлейді. Кейін бұл жер – Бұқарбай қорымы деп аталып кетеді.[1]

Бұқарбай батыр 1812 жылы Қызылорда облысы Жалағаш ауданының қазір өзінің есімімен аталатын ауылда дүниеге келген. Кіші жүздің Табын тайпасынан шыққан. Әкесі Естекбай ел-халқына өте сыйлы кісі болған. Бұқарбай батыр әкесі туралы:“Менің әкем орта шаруа. Қоймінезділеу жуас адам еді. Мен өзім жалғыз бала болдым”, - дейді.

Бұқарбай батырдың туылуы,батырлық жолға түсіп,елге танылуы жайлы мынадай аңыз бар.”Ауылдың ақсақалдары бір күні Естекбайға Бакуадин әулиенің басына барып, зиярат жасап қайтуды ұсынады. Ел ағаларының ақылын құп көрген Естекбай жары Зағипамен бірге сауда керуеніне қосылып, әулие жатқан жерге жетеді. Сол жерде түнеп, әруақтарға Құран бағыштап, құдайы-садақа таратады.Түнде Естекбай түс көреді. Түсінде қолына аса таяқ ұстаған, ақ сәлде киген қария аян беріп: «Пейілің таза, жүрегің ақ адам екенсің. Алладан он бала сұрайсың ба, әлде он баланың орнын басатын бір перзентті қалайсың ба?» – деп сұрайды. Қуаныштан толқыған Естекбай: «Бізге бір ұл бұйырса да жеткілікті», – деп жауап береді. Сонда әлгі қария: «Бұл ұл біреу болса да, бірегей болады. Аты алты Алашқа мәлім, хас батыр болып өседі, ұзақ ғұмыр кешеді», – деп батасын береді.Арада бір жыл өткенде дүниеге келген ұлға әкесі Бұқарбай деп ат қояды. Баласының ерте жетіліп, шымыр болып өсуін қалаған Естекбай оны жастайынан атқа мінуге, шабандоздыққа баулиды.Бұл оқиға ел ішінде кең тараған аңыздардың бірі. Қазақ тарихында көптеген батырлар мен ақындардың дүниеге келуі осындай тылсым белгілермен байланысты айтылып отырады. Мұндай аңыздарды жай ғана халық қиялы деуге болмайды, себебі елге ерекше еңбегі сіңген дара тұлғалардың өмір жолында өзгеше құпиялардың болуы заңды құбылыс сияқты.

Аңыз бойынша, Зағипа ана Бұқарбайға жүкті кезінде жолбарыстың жүрегіне жерік болады. Бұл жайт та батырдың болашақта айрықша қайратты, жүректі боларына меңзейді. Осы оқиға жергілікті ақын Сейтмұрат

Ембергеновтің «Жолбарыс жүрегіне жерік болған ана» атты шығармасына арқау болған.:

Бойдағы қуат беріп «білінгені»,
Күн де оған нұрын төгіп күлімдеді.
Куаныш кытықтаған жан сезімін,
Ой тербеп кейде көзі ілінбеді...
Әлде не жетпегендей құрып әлі,
Еріксіз бір нәрсе іздеп ұрынады.
Жүрегі жолбарыстың ойын арбап,
Аузынан сілекейі шұбырады.[2,9-10б]

Ақын бұл аңызды көркем түрде бейнелеп, ананың күйін, ішкі сезімін әсерлі суреттейді.Жүкті ананың бойындағы қуаттың артуын, табиғаттың өзі оған ерекше мейіріммен қарағанын өлең жолдары арқылы көркем жеткізеді. Бұл оқырманды баурап алып, оқиғаның ары қарай қалай өрбитінін білуге жетелейді.Жарының жолбарыс жүрегіне жерік екенін естіген Естекбай, өзі аңшы болғандықтан, бұл тілекті орындауға бел буады. Ол кезде Сырдарияның бойы ну тоғай, қалың қамыс болып, жолбарыс мекендеген өңір еді. Естекбай дария жағасына тұзақ құрып, ақыры оған түскен жолбарысты шоқпармен ұрып өлтіріп, жүрегін алып келеді. Бұл оқиға ел арасында аңызға айналады.Халық кейін Бұқарбай батырдың ерекше күш-қайратын, ержүректігін осы жолбарыс жүрегімен де байланыстырып отырған. Ақын шағын баллада арқылы аңызға көркемдік сипат беріп, оны әдеби туынды деңгейіне көтере білген. Бұқарбай жас кезінен-ақ ерекше күш иесі ретінде танылады. Буыны бекіп, бұғанасы қатпай жатып-ақ, ешқашан жеңілмеген түйе палуанды жығып, бас бәйгеге бір үйір жылқы алып қайтады. Осы оқиғадан кейін Бұқарбайдың аты елге кеңінен тарай бастайды

Бұқарбай батырдың ерлігі XIX ғасырдың бірінші жартысында Сыр бойы қазақтарының Хиуа хандығына қарсы күресінде анық көрінді. Бұл кезеңде Хиуа хандығы Сырдарияның төменгі ағысы мен Арал маңындағы қазақ жерлерін басып алып, бекіністер салып, халықтан ауыр алым-салық жинады. Қарсы шыққан ауылдарды шауып, бейбіт елге зорлық-зомбылық жасады. Осындай қысымға шыдамаған қазақ рулары босып кетуге мәжбүр болды.

Хиуа езгісіне қарсы күресте Мысық би бастаған Табын руының батырлары — Байқадам, Қабан, Бұқарбай бірігіп, Күміскорған бекінісіне шабуыл жасайды. Осы шайқаста Бұқарбай алғаш рет жекпе-жекке шығып, хиуалық батырды жеңіп, елге танылады.

Кейін Бұқарбай батыр Кенесары Қасымұлы бастаған 1837–1847 жылдардағы ұлт-азаттық көтеріліске қосылады. Ол Кенесарының қазақ жерін отарлауға қарсы күрес жүргізіп жатқанын түсініп, саналы түрде осы жолды таңдайды. Кенесары оны батырлығы мен айлакерлігі үшін жоғары бағалап, сенімді серіктерінің біріне айналдырады.

Бұқарбай батыр Ақмола бекінісін алуда, қырғыз жорықтарында, жекпе-жектерде ерекше көзге түсті. Ол Наурызбай төрені жау қоршауынан алып шығып, жолдасына адалдығын дәлелдеді. Батырдың ерлігі мен мінезі Нысанбай жыраудың «Кенесары – Наурызбай» дастанында кеңінен жырланып, халық жадында сақталды.

Қару-жарақ жинатып,
Қарсыласын шулатып.
Қасқырдай тиді жауына,
Табыннан шыққан Бұқарбай.
Жай отындай жалтылдап,
Жусатты жауды Наурызбай.
Өзіне найза салғызбай,
Жолбарыс жүрек Бұқарбай.
Көктен түскен қырандай,
Екі жүздей дұшпанды,
Жалғыз қырып ерледі,
Ешкімге дес бермеді.
Екі күн бойы батырлар,
Ақмола үстін шаңдатты.
Жау күші басым болса да,
Хас батырлығын аңдатты[2,29б]

Бұл өлеңде Бұқарбай батыр аса айбынды, қайтпас ерік- жігері бар, соғыс өнерін жетік меңгерген хас батыр ретінде суреттеледі. Ақын оны жауға шапқанда қасқырдай қайратты, жолбарыстай жүректі, қарсыласынан сескенбейтін ер деп бейнелейді. Бұқарбай батыр ұрыс кезінде өзіне найза дарытпайтын ептілігімен, шарт қимылымен, айла - тәсілге бай батыр ретінде көрінеді. Жыр жолдарында оның жауға шабуылы күтпеген, жай отындай жарқ еткен тосын әрекетке теңеледі. Батырдың ерлігі соншалық - жау саны көп болса да, жалғыз өзі екі жүздей дұшпанға дес бермей, айрықша батырлығын танытады.

Атағы әлемге тараған ұлы ақын Жамбылдың жыр жолдарындағы үзіндіден Бұқарбай батырдың бейнесін тануға мүмкіндік аламыз:

Беліне қылыш байлаған,
Жау қайда деп сайланған.
Алдағы ауыр айқасқа,
Бір кісідей қамданған.
Батырлар келді Қордайға,
Серт берісті, ант етті,
Ешкімге бодан болмауға.
Қасиетті жерін қазақтың,
Жат-жұрттардан қорғауға.

Кенесары алдында,
Өңкей көкжал бас қосқан.
Дұшпанды көрсе қуанған,
Қылышын қанға суарған.
Атақ-даңқын елінің,
Қан майданда шығарған.
Сондай ердің бірі еді,
Табыннан шыққан Бұқарбай.[2,30б]

Бұл жырда Бұқарбай батыр ел басына күн туған шақта қылышын асынып, жауға қарсы шығуға әрдайым дайын тұрған қайсар ер ретінде бейнеленеді. Ол алдағы ауыр шайқасты алдын ала сезініп, басқа батырлармен бір кісідей бірігіп, соғысқа мұқият қамданған. Қордайға жиналған батырлармен бірге ешкімге бодан болмауға, қазақтың қасиетті жерін жат жұрттан қорғауға серт бергені оның ел тағдырына деген жауапкершілігін көрсетеді.Кенесарының қасында жүрген батырлардың барлығы – жаудан қорықпайтын, қанды майданда шыныққан ерлер. Солардың бірі ретінде Бұқарбай жауды көрсе қуаттанып, шайқаста қылышын қанға малып, елінің атақ-даңқын майдан үстінде қорғаған батыр болып суреттеледі. Өленде Бұқарбай образы ержүрек, сертке берік, азаттық жолында аянбай күрескен нағыз халық батыры деңгейінде ашылған.

Рахмет Батырбаевтың “Бұқарбай Батыр” дастанында негізінен Сыр өңірінің тарихы, ел басынан өткен ауыр кезеңдер, отаршылдық пен езгіге қарсы күрес және сол күрестегі Бұқарбай батырдың ерлігі жырланады. Шығарма Сыр-ананы мадақтаудан басталып, қазақ халқының көне тарихы, ата-баба жолы, жер мен елге деген қасиетті борыш идеяларымен өріледі. Ақын Сырды халықтың рухани бесігі, жыр мен тарихтың қайнар көзі ретінде көрсетеді.Дастанда қазақ халқының бастан кешкен зұлмат жылдары – «Ақтабан шұбырынды», жоңғар шапқыншылығы, кейінгі Хиуа мен Қоқан езгісі кеңінен суреттеледі. Елдің жерінен, еркіндігінен айырылып, алым-салыққа, зорлық-зомбылыққа ұшыраған күйі көрсетіледі. Осы тарихи жағдайда халықтың намысын жанып, әділетсіздікке қарсы тұрған ерлердің шығуы заңды құбылыс ретінде беріледі.Бұқарбай батыр осы күрес жолында елдің кегі мен намысын арқалаған қаһарман ретінде бейнеленеді. Ол Хиуа хандығының өкілі Нияз бектің зорлығына төзбей, Байқадам, Мысық, Қабан батырлармен бірге Күміскорған бекінісіне қарсы аттанады. Дастанда 1826 жылғы шайқас суреттеліп, Бұқарбайдың қорғанды алудағы шешуші рөлі, жекпе-жектегі ерлігі айқын көрсетіледі. Ол жау батырын найзамен түсіріп, шайқастың тағдырын шешкен басты тұлғалардың бірі ретінде танылады.Сонымен қатар, Бұқарбай тек соғысушы батыр ғана емес, елді азат етуге ұмтылған, халықты қорлықтан босатқан тұлға ретінде сипатталады. Қорған алынған соң тұтқындардың азат етілуі, елдің кек алу арқылы еңсесін тіктеуі батырлар әрекетінің нәтижесі ретінде беріледі.Қорыта айтқанда,

дастанда Бұқарбай батыр Сыр елінің намысын қорғаған, әділетсіздікке қарсы шыққан, тарихи кезеңдегі ұлт-азаттық күрестің алдыңғы шебінде жүрген хас батыр ретінде суреттеледі. Шығарма оның ерлігін жеке адам тағдыры деңгейінде емес, халықтың тағдырымен біртұтас алып көрсетеді.

Бұқарбайдың ерлік көріністері мына жолдарда анық көрінеді:

1.Бұқарбайдың езгіге төзбей, ел намысы үшін атқа қонуы:

“Бұқарбай бұған төзіп отырмады,
Отырса оты өшеді болашақтың.”

Бұл жолдарда оның әділетсіздікке қарсы шыққан батыл мінезі, елдің ертеңін ойлаған азаматтық ұстанымы көрінеді.

2.Хиуа өкіліне қарсы жорыққа бастамашы болуы:

«Хиуаның қырына алып қыңыр бегін
Баһадүр Бұқарбай ер атқа мінді.»

Мұнда Бұқарбай халық кегін қайтару үшін жорықты бастаған жетекші батыр ретінде сипатталады.

3.Күміскорғанды қоршаудағы батырлардың әрекеті:

«Ат қойды Бұқарбайлар, «тостағандап»,
Қосылды ұран, рух қостабандап…»

Бұл жолдар Бұқарбайдың шайқас кезінде алдыңғы шепте болып, ұрандап жауға аттанғанын көрсетеді.

4.Жекпе-жек кезіндегі шешуші ерлік:

«Тебініп тортөбелін ер Бұқарбай…
Бұқарбай бір сәтінде аударды аттан,
Майданда мәйт қалды, сауы кетіп.»

Бұл тұста Бұқарбайдың қарсыласын жекпе-жекте жеңіп, шайқастың тағдырын шешкен батырлығы ашық суреттеледі.

5.Ерлігінің нәтижесі – жаудың күйреуі:

«Батырдың бұланайы Бұқарбай-ау,
Жайрады салған жанға жара дұшпан.»[3,163-171б]

Мұнда оның күш-қайраты, жауды жайратқан айбынды бейнесі айқын көрінеді.

Асқар Тоқмағамбетовтың “Бұқарбай Батыр” жырынан үзінді:

Тебінгісін тер тескен,
Ат арқасын ер кескен,
Екі талай егесте
Келелі жауға теңескен.
Бұғақтан басса бұқтырған,
Сағақтан салса сықтырған,
Шықшыттан қысса шыңғыртқан,
Айғайменен үй жыққан,
Тегеурінді тел өскен,
Табыннан шыққан Бұқарбай![4,220б]

Бұл жырда қазақ халқының еркіндігі мен елдік намысы үшін жүргізілген күрес кең ауқымда суреттеледі. Шығарманың өзегінде Кенесары бастаған ұлт-азаттық қозғалыс, сол қозғалыстың тірегі болған батырлар және олардың ел тағдыры алдындағы жауапкершілігі көрінеді. Жырда жаугершілік заманның қаталдығы, елдің көрген қорлығы, сыртқы жаулардың зорлығы батырлар әрекеті арқылы ашылады.Бұқарбай батыр жырда аса қуатты, жауынгерлік өнерді жетік меңгерген қаһарман ретінде бейнеленеді. Ол қылыш, найза, садақ, мылтық сияқты барлық қаруды еркін қолданатын, жауға қарсы беттегенде ештеңеден тайсалмайтын ер. Ақын оның күш-қайратын әсірелеп, «тасты талша тураған», «жерді тебіренткен» бейнелі тіркестер арқылы сипаттайды. Бұл – Бұқарбайдың тек адамдық күш иесі емес, халық сенімін арқалаған алып тұлға екенінің көрінісі.Жырда Бұқарбайдың жауға деген өшпенділігі мен кекшілдігі ел басына түскен ауыр жағдайдан туындайды. Ол жеке басының емес, халықтың кегін қайтаруды мақсат етеді. Сондықтан жауға қарсы шабуылда аяушылық танытпайды, қай жерде жау кездессе де, кесіп өтіп, жеңбей тынбайтын батыр ретінде көрінеді. Оның бұл мінезі – замана талабы мен ел мұқтажынан туған қасиет.Сонымен бірге Бұқарбай батырдың образында қайсарлық пен табандылық айқын көрінеді. Ол ауыр жолдан, өткелсіз өрден, қауіпті жорықтан қашпайды, бастаған ісін соңына дейін жеткізетін ер ретінде сипатталады. Бұл оны тек күшті жауынгер ғана емес, рухы биік, ерік-жігері мықты тұлға ретінде танытады.Жырда Бұқарбай Ағыбай, Наурызбай сияқты белгілі батырлармен қатар аталып, олардың тең серігі ретінде көрсетіледі. Бұл – оның Кенесары қолындағы орнының ерекше екенін аңғартады. Ол жеке дара батыр ғана емес, біртұтас елдік күрестің бел ортасында жүрген, ортақ мақсатқа қызмет еткен тұлға.Сондай-ақ шығармада Бұқарбайдың адамдық болмысы да байқалады. Ол Кенесарының ақылын тыңдай білетін, ар-намысты жоғары қоятын, жөнсіз қантөгіске емес, елдік мүддеге негізделген күресті қолдайтын батыр ретінде көрінеді. Бұл оның ерлігін тереңдете түсіп, батыр образын рухани тұрғыдан толықтырады.Қорыта айтқанда, бұл жырда Бұқарбай батыр елінің азаттығы үшін күрескен, жауынгерлік қуаты мен рухани беріктігі қатар өрілген, Кенесары бастаған қозғалыстың сенімді тіректерінің бірі ретінде суреттеледі. Ақын оның бейнесі арқылы қазақ батырының дәстүрлі үлгісін, ел мен жер үшін жанын пида етуге дайын қаһармандық тұлғаны көрсетеді.

Нәтижелері:Зерттеу барысында Бұқарбай батыр туралы жырлар мен аңыздардың тарихи негізі мен көркемдік сипатын айқындауға мүмкіндік беретін бірқатар маңызды нәтижелерге қол жеткізілді. Ең алдымен, Бұқарбай батырдың есімі Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыспен тығыз байланыста қарастырылып, оның XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы Сыр өңірінде орын алған саяси-әлеуметтік жағдайлармен сабақтастығы анықталды. Жырлар мен аңыздарда батырдың Хиуа, Қоқан хандықтарының озбырлығына қарсы күрескен тарихи тұлға ретінде

бейнеленуі нақты деректермен үндес келетіні байқалды.Екінші маңызды нәтиже – Бұқарбай батыр бейнесінің ауызша тарихи дәстүрде тұрақты қалыптасқанын айқындау болды. Жырларда оның жауынгерлік қуаты, қару-жарақты жетік меңгеруі, жекпе-жектегі ерлігі мен ел намысын қорғаудағы табандылығы ерекше суреттеледі. Бұл көркем бейнелер халық жадында батырдың тек соғыс адамы ғана емес, әділетсіздікке қарсы тұрған ел қорғаушысы ретіндегі тұлғасын орнықтырғанын көрсетеді.Сонымен қатар зерттеу барысында Бұқарбай батыр туралы аңыздар мен эпикалық жырлардың тарихи дерек ретіндегі маңызы айқындалды. Ауызша деректерде сақталған оқиғалар желісі Сыр бойындағы тарихи кеңістікпен, жер-су атауларымен және нақты тарихи кезеңдермен тығыз байланысты берілген. Бұл жайт халықтық жырлардың өңір тарихын қайта жаңғыртудағы құндылығын арттыра түседі. Батыр есімінің Ағыбай, Наурызбай, Байқадам сынды тарихи тұлғалармен қатар аталуынан оның Кенесары қозғалысындағы орнының елеулі болғанын байқауға болады.

Қорытынды.Қорыта келгенде, Бұқарбай батыр туралы жырлар мен аңыздар XIX ғасырдағы Сыр өңірінің тарихи жағдайын, ел басынан өткен ауыр кезеңдерді және ұлт-азаттық күрестің сипатын тануда маңызды дереккөз болып табылады. Ресми жазба құжаттардың шектеулігі жағдайында халық жадында сақталған ауызша мұралар батыр тұлғасын тарихи шындықпен сабақтастыра зерделеуге мүмкіндік береді. Бұқарбай батырдың бейнесі жырларда жеке ерлік деңгейінде ғана емес, тұтас халықтың тағдырымен, елдің азаттығы жолындағы күресімен бірлікте көрсетіледі.Осы зерттеу нәтижелері Бұқарбай батырды Сыр өңірінің жергілікті қаһарманы ретінде ғана емес, XIX ғасырдағы қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысында маңызды рөл атқарған тарихи тұлға ретінде тануға негіз береді. Жырлар мен аңыздарда сақталған батыр бейнесі халықтың тарихи жадын, рухани құндылықтарын және елдік идеясын айқындайтын маңызды мәдени мұра болып табылады. Бұл еңбектерді жүйелі түрде жинақтап, ғылыми тұрғыда талдау ұлттық тарихты толықтыруға және батырлар институтының мәнін терең түсінуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Egemen Qazaqstan» порталы https://egemen.kz/amp/article/19182-buqarbay-batyr
2. Тұяқбаев Ғ.Ойқазық : Ғылыми мақалалар мен әдеби сын. - Астана:Көкжиек,2023. - 260 бет.
3. Жанаев А.Ә.Бұқарбай батыр. ”Компас-Қызылорда” баспаханасы,2007ж. - 304 бет
4. Бұқарбай батыр. Ғылыми-танымдық кітап. /Құраст.Ғ.Тұяқбай. - Астана: Фолиант, 2012. - 384 б.

ЦИФРЛЫҚ ҚОҒАМДАҒЫ КИБЕРБУЛЛИНГ: ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАУІПТЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ЕҢСЕРУ ЖОЛДАРЫ

Серік Мадина Бауыржанқызы
Қорқыт ата атындағы ҚУ
Ю-23-5 оқу тобының студенті
Муйденова Алия Калжановна
«Құқықтану» ББББ-ның аға оқытушысы,
заң ғылымдарының магистрі

Аңдатпа. Бұл мақалада кибербуллинг құбылысының өзектілігі мен мазмұны қарастырылады. Кибербуллингтің негізгі себептері, түрлері сипатталады. Кибербуллингтің тек жәбірленушіге ғана емес, сонымен бірге оған қатысушы барлық тараптарға тигізетін психологиялық әсері де талданады. Осыған байланысты кибербуллингтен қорғану жолдарына ерекше көңіл бөлінеді, себебі қазіргі таңда ол онлайн кеңістіктегі ең қауіпті әрі зиянды құбылыстардың бірі саналады.Кибербуллинг, әдетте, қорқыту сипатындағы хабарламалар, қорлайтын пікірлер, жалған ақпарат тарату арқылы жүзеге асады. Мұндай әрекеттердің салдары кей жағдайда ауыр психологиялық күйге, тіпті қайғылы жағдайларға алып келуі мүмкін. Сондықтан аталған мәселе қазіргі қоғамда аса маңызды әрі жан-жақты талқылауды қажет етеді.

Кілт сөздер: интернет, кибербуллинг, буллинг, зорлық-зомбылық, агрессия, цифрлық орта, психологиялық әсер, мазасыздық

Аннотация. В данной статье рассматриваются актуальность и сущность явления кибербуллинга. Описываются основные причины, виды его возникновения. Анализируется психологическое воздействие кибербуллинга не только на жертву, но и на всех участников данного процесса. В связи с этим особое внимание уделяется способам защиты от кибербуллинга, поскольку в настоящее время он является одним из самых опасных и вредных явлений в онлайн-пространстве.Кибербуллинг, как правило, осуществляется посредством сообщений с угрозами, оскорбительных комментариев и распространения ложной информации. Последствия таких действий могут привести к тяжёлым психологическим состояниям и даже к трагическим исходам. Поэтому данная проблема является крайне актуальной и требует всестороннего обсуждения в современном обществе.

Ключевые слова: интернет, кибербуллинг, буллинг, насилие, агрессия, цифровая среда, психологическое воздействие, тревожность

Abstract: This article examines the relevance and essence of cyberbullying as a phenomenon. It describes its main causes, types of occurrence. The psychological impact of cyberbullying is analyzed not only on the victim but also

on all participants involved. In this regard, special attention is given to methods of protection against cyberbullying, as it is currently considered one of the most dangerous and harmful phenomena in the online environment. Cyberbullying is typically carried out through threatening messages, offensive comments, and the spread of false information. The consequences of such actions can lead to severe psychological conditions and even tragic outcomes. Therefore, this issue is highly relevant and requires comprehensive discussion in modern society.

Keywords: internet, cyberbullying, bullying, violence, aggression, digital environment, psychological impact, anxiety

Кибербуллинг – интернет кеңістігінде жылдам таралып жатқан жаңа құбылыс. Бұрын тек қоғамда болған психологиялық және физикалық зорлық-зомбылық қазір виртуалды ортаға көшті. Алғашында мұндай қорлау зиянсыз болып көрінуі мүмкін. Бірақ кибербуллингтің дәстүрлі буллингтен айырмашылығы бар. Ол интернеттің ерекшеліктерімен байланысты: анонимділік, ақпараттың көпшілікке тез таралуы, 24/7 қысым жасау мүмкіндігі және жалған ақпарат тарату. Қазақстанда интернет пайдаланушылар санының жыл сайынғы өсімі кибербуллинг жағдайларының да жиілеуіне әкеп соғуда. Құқық қорғау органдарының статистикасы бойынша, 2023–2025 жылдары аралығында әлеуметтік желілердегі анонимді шабуылдар, жалған парақшалар арқылы қорлау, шантаж жасау фактілерінің саны 2,5 есеге өскен [1]. Киберкеңістікте адамдар өз эмоцияларын, сөздерін және мінез-құлқын еркінірек көрсетеді. Сонымен қатар, олар виртуалды ортаға барған сайын тәуелді бола түседі: мұнда танысу мен қарым-қатынас жасау оңай, әрі өздерінің шынайы «менін» ашу жеңілірек. Әлеуметтік желілер мен блогтарда адамдар шынайы өмірде жасау қиын әрекеттерді, соның ішінде мазақтау мен қорлау сияқты іс-әрекеттерді де жүзеге асыра алады.

Нәтижесінде, әсіресе жастар арасында мұндай мінез-құлық қалыпты немесе кем дегенде күтілетін құбылыс ретінде қабылданатын ерекше мәдениет қалыптасады. Интернетте жаңа қосымшалар мен форумдарда қорқыту мен қудалаудың жаңа тәсілдері үнемі пайда болып отырады, бұл дамып келе жатқан жағымсыз құбылыспен күресуді қиындатады.

Соңғы зерттеулерге сәйкес, жасөспірімдердің жартысына жуығы (49%) интернетте агрессивті әрекеттер жасаған, ал олардың жартысынан көбі (61%) киберагрессияға ұшыраған [2].

Кибербуллингтің жасөспірімдердің психологиялық денсаулығына әсерін жан-жақты зерттеу мақсатында, алдымен осы феноменге анықтама беріп, оның себептерін, түрлерін және қатысушылардың рөлдерін қарастырамыз.

Кибербуллинг ұғымына алғаш анықтама берген – Билл Белси. Оның пікірінше, кибербуллинг – бұл ақпараттық және коммуникациялық технологияларды (мысалы, электрондық пошта, ұялы телефон, жеке интернет-сайттар) пайдалану арқылы бір тұлғаның немесе топтың басқа

адамдарды әдейі, бірнеше рет және дұшпандық ниетпен қорлауына бағытталған әрекеттері [3].

Кибербуллинг түрлері

Кибербуллинг әртүрлі формаларда жүзеге асуы мүмкін:

13. **эмоционалдық арандату (разжигание) (emotional flaming** – онлайн жанжал) интернеттегі чаттар, форумдар және әлеуметтік желілерде эмоциялық пікір алмасу,

14. **онлайн қорлау (online harassment** – қайталанатын мазақтау немесе кемсіту),

15. **троллинг** – адамды арандату және конфликт тудыру мақсатындағы провокациялық пікірлер жазу;

16. **онлайн өшпенділік (online hate** – дұшпандық және қорлайтын қарым-қатынас),

17. **кибersталкинг (cyber-stalking** – жәбірленушінің қайда жүргенін немесе кіммен жүргенін анықтау мақсатында оны онлайн бақылау, сондай-ақ қайталанатын қорқыту хабарламаларын жіберу),

18. **қаралау очернение (denigration** – жалған ақпарат тарату),

19. **маскарад (masquerade** – жалған немесе зиянды ақпарат тарату үшін фейк аккаунттар жасау),

20. **біреудің атынан әрекет ету (impersonation** – әлеуметтік желілерде жәбірленушінің атынан жазбалар жариялау),

21. **ақпаратты мәжбүрлеп алу (outing** – жеке мәліметтерді қысым арқылы алып, кейін оны тарату),

22. **секстинг (sexting** – басқа адамның интимдік фотосуреттерін оның келісімінсіз тарату)

23. **онлайн оқшаулау (online exclusion** – достар тізімінен шығару немесе бұғаттау)

24. **фрейпинг** – бөтен аккаунтты бұзып кіріп, оның атынан жағымсыз контент тарату [4].

Нарциссизм, психопатия және садизм сияқты тұлғалық ерекшеліктері бар адамдарда интернеттегі *«тежеудің төмендеуі» (online disinhibition*) жиі байқалады. Яғни олар киберкеңістікте өз мінез-құлқын бақылауды азайтып, агрессияны ашық түрде көрсетуге бейім болады. Сонымен қатар, кибербуллингке бейім адамдардың тағы бір тобы – агрессиясы тұрақты сипат алатын тұлғалар. Оларға үнемі ашуланшақтық, тітіркенгіштік, айналасындағы адамдарға дұшпандық көзқарас және конфликтке жиі бару тән. Мұндай мінез-құлық интернеттегі анонимдік пен жауапкершіліктің төмендігімен қосылғанда, кибербуллинг әрекеттерінің пайда болуына ықпал етеді.

Кибербуллинг себептеріне тоқталатын болсақ:

9. «үстемдікке ұмтылу» – әр адамның негізгі қажеттіліктерінің бірі, кейбір жасөспірімдер интернеттегі буллинг арқылы өздерін дәлелдеуге және біреуден «жоғары» сезінуге тырысады;

10. «субъективті төмендік сезімі» – әлсіздік немесе кемшілік сезімімен байланысты ішкі күйзелістер;

11. «қызғаныш» – басқа адамдардың жетістігі мен жағдайына қатысты туындайтын жағымсыз эмоция;

12. «кек алу» – көрсетілген реніш немесе зиян үшін жауап қайтару ниеті;

13. «көңіл көтеру» – белгілі бір әрекеттер арқылы ләззат алу немесе уақыт өткізу;

14. «конформизм» – адамның өз пікірін топ ықпалына байланысты өзгертуі;

15. «отбасылық қарым-қатынастардағы қиындықтар»;

16. «эмпатия деңгейінің төмендігі» – өзгенің сезімін түсіне алмау және тек өз қажеттіліктеріне бағытталу [5].

Кибербуллингтің тек жәбірленушіге ғана емес, сонымен бірге оған қатысушы барлық тараптарға да елеулі психологиялық әсері бар. Кибербуллингке қатысушылардың үш негізгі рөлі ажыратылады: бұзақы, жәбірленуші және бақылаушылар. Әдебиеттерде әр рөлдің өзіндік сипаттамалары көрсетіледі. Бұзақы – көбіне импульсивті, өзін дәлелдеуге ұмтылатын, лидерлік қасиеттері бар, бірақ агрессивті мінез-құлық танытып, эмпатиясы төмен адам болып келеді. Жәбірленуші, керісінше, көбіне ұялшақ, мазасыз, сезімтал, тұйық және қарым-қатынасқа аз түсетін тұлға болады. Ал бақылаушылар жиі қорқыныш пен дәрменсіздік сезімін бастан кешіргенімен, кей жағдайда қудалаушыны қолдап кетуі мүмкін.

Кибербуллингтің алдын алу және жолын кесу:

7. Цифрлық сауаттылықты арттыру. Адамдарға интернеттегі қауіпсіздік ережелерін, жеке деректерді қорғау тәсілдерін және кибербуллингтің салдарын жүйелі түрде үйрету қажет.

8. Жеке ақпаратты қорғау мәдениетін қалыптастыру. Әлеуметтік желілерде мекенжай, телефон нөмірі, жеке фото және басқа да құпия мәліметтерді шектеулі түрде жариялау маңызды.

9. Ата-ана бақылауы мен қолдауы. Баланың мобильді және компьютерлік құрылғыларындағы хабарламаларды, пікірлер мен фотосуреттерді бақылау; баланың эмоционалдық жағдайына назар аудару; балалармен көбірек уақыт өткізу және қолдау көрсету; интернет қауіпсіздігі туралы үнемі ақпарат беріп отыру.

10. Профилактикалық жұмыстар жүргізу. Оқу орындарында,жұмыстарда кибербуллинг туралы тұрақты дәрістер, тренингтер және құқықтық түсіндіру жұмыстары ұйымдастырылуы қажет.

11. Құқықтық жауапкершілік туралы ақпараттандыру. Кибербуллингтің заңмен жазаланатынын түсіндіру арқылы агрессиялық әрекеттердің алдын алуға болады.

12. Куәгерлердің белсенді ұстанымын қалыптастыру. Халық арасында кибербуллингті қолдамауға, оны байқаса тиісті орындарға

хабарлауға үйрету маңызды.

Кибербуллинг – өте жағымсыз әрі қауіпті әлеуметтік құбылыс екенін жоққа шығаруға болмайды. Ол цифрлық технологиялардың дамуына байланысты барған сайын кең таралып, әлем бойынша адамдар мен жасөспірімдердің көпшілігін қамтып отыр. Осыған байланысты киберагрессияға итермелейтін себептерді анықтау және көптеген адамдардың мұндай құқықбұзушылықтың құрбанына айналуын түсіндіру аса өзекті болып табылады. Сондықтан киберзорлық-зомбылыққа қарсы кешенді бағдарламалар әзірлеу қажет. Бұл бағдарламаларға ата-аналар мен педагогтарды оқыту, сондай-ақ психологиялық тренингтер өткізу кіруі тиіс. Адамдарды интернеттегі қауіпсіз мінез-құлық ережелеріне және кибербуллингке қарсы тұру дағдыларына үйрету қажет. Ең бастысы – халықтың мәдени тәрбиесін күшейту, оларға агрессияға төзбеушілік пен жәбірленушіні қолдау жауапкершілігін қалыптастыру. Соңғы уақытта ғалымдар девиантты мінез-құлыққа тым төзімді (толерантты) көзқарастарға сын көзбен қарау қажеттігін жиі атап өтуде. Жаһандану мен цифрландыру дәуірінде көптеген мемлекеттер дәстүрлі қоғамдық мораль мен құндылықтарды сақтаудың маңызын түсіне бастады.

Қазақ мәдениетінде әрқашан ұжымшылдық құндылықтар, жанашырлық пен мейірімділік, әлсізді қорғауға ұмтылу сияқты қасиеттер басым болған. Осы дәстүрлерге сүйену цифрлық қоғамның теріс тұстарымен күресуге көмектеседі.

Жүргізілген зерттеу нәтижесінде кибербуллингтің қазіргі цифрлық қоғамдағы кең таралған және күрделі әлеуметтік-құқықтық мәселе екендігі анықталды. Оның негізгі ерекшеліктері – анонимділік, үздіксіз қысым көрсету мүмкіндігі және ақпараттың жылдам таралуы – бұл құбылыстың қауіптілігін арттырады. Кибербуллинг әсіресе жасөспірімдердің психологиялық денсаулығына теріс әсер етіп, олардың әлеуметтік бейімделуіне кедергі келтіреді.

Зерттеу барысында кибербуллингтің пайда болу себептері (эмпатияның төмендігі, агрессия, қызғаныш, конформизм және отбасылық мәселелер), негізгі түрлері мен қатысушылардың рөлдері (бұзақы, жәбірленуші, бақылаушы) жан-жақты қарастырылды. Сонымен қатар, оның алдын алу тек құқықтық шаралармен ғана емес, тәрбиелік және психологиялық тәсілдермен де жүзеге асырылуы қажет екендігі дәлелденді. Сонымен қатар, бұл мәселе туралы тек ӘҚБтК-тің «Кәмелетке толмаған адамды жәбірлеу (буллинг, кибербуллинг)» деп аталған 127-2-бабында ғана жауапкершілігі ғана қарастырып кеткен [6].

Осыған байланысты келесі **ұсыныстар** ұсынылады:

6. **Кибербуллингке қарсы арнайы заңнамалық нормаларды жетілдіру** – интернеттегі қорлау, жалған ақпарат тарату және онлайн-құдалау үшін жауапкершілікті нақтылау.

7. **Ата-аналар мен педагогтарға арналған оқыту бағдарламаларын**

әзірлеу – балаларды киберқауіптерден қорғау дағдыларын қалыптастыру.

8. **Психологиялық қолдау қызметтерін күшейту** – кибербуллинг құрбандарына тегін және қолжетімді көмек көрсету.

9. **Әлеуметтік желілермен ынтымақтастықты арттыру** – зиянды контентті жедел жою және фейк аккаунттарды анықтау механизмдерін жетілдіру.

10. **Қоғамда нөлдік төзімділік мәдениетін қалыптастыру** – кибербуллингті қолдамау және оған қарсы белсенді азаматтық ұстанымды дамыту.

Қорытындылай келе, кибербуллингпен күрес кешенді тәсілді талап етеді. Тек заңнамалық реттеу ғана емес, сонымен қатар қоғамның мәдени деңгейін көтеру, жастардың санасын қалыптастыру және дәстүрлі құндылықтарды сақтау маңызды рөл атқарады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

6. Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің ресми статистикасы. – 2025. – URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/qazcon

7. Calpbinici, Arslan, 2019.

8. Belsey B. Cyberbullying: An Emerging Threat to the «Always On» Generation. Available at: http://www.cyberbullying.ca/pdf/ Cyberbullying_Article_by_Bill_Belsey.pdf

9. file:///C:/Users/ganiq/Downloads/kiberbulling-kak-novaya-forma-ugrozy-psihologicheskomu-zdorovyu-lichnosti-podrostka.pdf

10. Baranov,A.A. Psikhologicheskiy analiz prichin podrostkovogo kiberbullinga [Psychological analysis of the causes of teenage kiberbullinga]. Available at: https://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskiy-analiz-prichin-podrostkovogo-kiberbullinga

КӨЛІК ҚҰРАЛЫН МАСАҢ КҮЙДЕ БАСҚАРҒАНЫ ҮШІН ӘКІМШІЛІК ЖАУАПТЫЛЫҚ: ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ШЕТ ЕЛ ТӘЖІРИБЕСІНЕ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Ұлықбекұлы Сейтмұрат
Қорқыт ата атындағы ҚУ,
Ю-25-7 оқу тобының студенті,
Тойлыбекова Эльмира Орынтайқызы
Ғылыми жетекші, PhD, «Құқықтану» ББВ

Аңдатпа: Мақалада көлік құралын мас күйде басқарғаны үшін әкімшілік жауаптылықты жетілдіру мәселелері Қазақстан және шет елдердің тәжірибесі негізінде қарастырылады. Жаһандану жағдайындағы заңнамалық өзгерістер мен жазалау шараларының тиімділігіне салыстырмалы талдау

жасалған. Отандық құқық жүйесіндегі қатаң санкциялар мен дамыған елдердегі оңалту тетіктерін өзара салыстырады. Зерттеу барысында жол қозғалысы қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін цифрлық бақылау құралдарын енгізудің маңыздылығы негізделген. Жұмыс нәтижесінде Қазақстан заңнамасын одан әрі жаңғырту бойынша нақты ұсыныстар беріледі.

Кілт сөздер: Әкімшілік жауаптылық, мас күйінде басқару, құқықтық жаңғырту, салыстырмалы талдау, жол қауіпсіздігі.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы совершенствования административной ответственности за управление транспортным средством в состоянии опьянения на основе опыта Казахстана и зарубежных стран. Проведен сравнительный анализ законодательных изменений и эффективности мер наказания в условиях глобализации. Сопоставляет строгие санкции в отечественной правовой системе с реабилитационными механизмами развитых стран. В ходе исследования обоснована важность внедрения цифровых средств контроля для обеспечения безопасности дорожного движения. По результатам работы предложены конкретные рекомендации по дальнейшей модернизации законодательства Казахстана.

Ключевые слова: Административная ответственность, вождение в нетрезвом виде, правовая модернизация, сравнительный анализ, дорожная безопасность.

Abstract: The article examines the issues of improving administrative liability for driving under the influence based on the experience of Kazakhstan and foreign countries. A comparative analysis of legislative changes and the effectiveness of punitive measures in the context of globalization is conducted. The author compares strict sanctions in the national legal system with rehabilitation mechanisms of developed countries. The study substantiates the importance of implementing digital control tools to ensure road safety. As a result of the work, specific recommendations for further modernization of the legislation of Kazakhstan are provided.

Keywords: Administrative liability, drunk driving, legal modernization, comparative analysis, road safety.

Қазіргі қоғамда жол қозғалысы қауіпсіздігін қамтамасыз ету мемлекеттің құқықтық саясатының басым бағыттарының бірі болып табылады. Көлік құралдарының санының артуы мен урбанизация процесі жол-көлік оқиғаларының жиілеуіне әкеліп соқтырды, ал олардың ішіндегі ең ауыр салдарға ие болатыны — жүргізушілердің масаң күйде көлік басқаруы. Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, құқықтық, зайырлы және әлеуметтік мемлекет ретінде бекіте отырып, адамның өмірі мен денсаулығын ең жоғары құндылық деп таниды. Осы құндылықтарды қорғау мақсатында әкімшілік заңнама үнемі қатаңдатылып келеді. Дегенмен, тек жазалау

шараларының қатаңдығы мәселені толық шешпейтінін әлемдік тәжірибе көрсетіп отыр. 1968 жылғы «Жол қозғалысы туралы» Вена конвенциясының ережелеріне сүйене отырып, Қазақстан өзінің ішкі заңнамасын халықаралық стандарттарға сәйкестендіруде. Бұл зерттеу жұмысының мақсаты — отандық Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің (ӘҚБтК) 608-бабының тиімділігін зерделеу және дамыған елдердің озық тәжірибесін зерделей отырып, Қазақстанның құқықтық жүйесін жаңғырту бағыттарын айқындау.

Қазақстан Республикасында көлік құралын масаң күйде басқару мәселесі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» Кодексімен реттеледі. 2020 жылғы қаңтарда күшіне енген заңнамалық өзгерістерден кейін, 608-бап бойынша қолданылатын санкциялар кешенді және репрессивті сипатқа ие болды. Қазіргі нормативтік талаптарға сәйкес, алғаш рет алкогольдік немесе есірткілік масаң күйде көлік басқарған тұлға 15 тәулікке әкімшілік қамауға алынады және қосымша жаза ретінде 7 жыл мерзімге жүргізуші куәлігінен айырылады. Бұл баптың құрылымында «нөлдік төзімділік» қағидасы негізге алынған, яғни заң шығарушы құқық бұзушылықтың субъективті себептеріне немесе тұлғаның бұрынғы мінез-құлқына қарамастан қатаң жаза тағайындауды міндеттейді. Құқықтық талдау көрсеткендей, Қазақстан Республикасының ӘҚБтК-нің 608-бабында мас болу дәрежесіне қатысты дифференциация, яғни саралау механизмі жоқ. Медициналық куәландыру нәтижесінде анықталған жеңіл дәрежелі масаңдық пен ауыр дәрежелі масаңдық үшін жаза мөлшері бірдей болып табылады. Бұл жағдай құқық теориясындағы «әділеттілік» принципі мен «жазаның жасалған әрекеттің қоғамдық қауіптілігіне сәйкестігі» мәселесіне қатысты пікірталастар тудырады. Сонымен қатар, ӘҚБтК-нің 608-бабының 3-1-бөлігінде жүргізуші куәлігі жоқ тұлғалардың мас күйінде ұсталуы 20 тәулікке қамауға алуды көздейді, бұл заңның жазалау функциясының басымдығын көрсетеді. Дегенмен, статистикалық мәліметтер жазаның қатаңдауы құқық бұзушылық санын уақытша азайтқанымен, мәселенің түпкілікті жойылуына кепілдік бермейтінін дәлелдейді.

Қазақстанның тәжірибесі: Қазақстандық құқықтық тәжірибеде көлік құралын масаң күйде басқаруды анықтау барысында ұлттық тағамдар мен сусындардың әсері жиі пікірталас тудыратын өзекті мәселенің бірі болып табылады. Мәселен, құрамында табиғи ашу процесі бар қымыз бен шұбат сусындарын тұтыну медициналық куәландыру кезінде қандағы алкоголь мөлшерінің аз болса да (0,3-0,5 промилле) тіркелуіне әкеліп соғады. Сол сияқты, құрамында магы бар нан өнімдерін пайдалану есірткілік заттарға арналған жедел тесттерде жалған «оң» нәтиже көрсетуі мүмкін екендігі отандық медициналық практикада кездеседі. Алайда, қазіргі қолданыстағы ӘҚБтК-нің 608-бабында мастық дәрежесіне қатысты ешқандай саралау механизмі қарастырылмағандықтан, мұндай жағдайға тап болған жүргізушілер қасақана ішімдік ішкендермен бірдей жауапкершілікке тартылады. Нәтижесінде, тағамдық фактордың әсерінен техникалық

көрсеткіші төменгі шектен сәл асқан азаматтар 15 тәулікке қамалып, 7 жылға жүргізуші куәлігінен айырылуда. Бұл тәжірибе заң алдындағы әділеттілік және жазаның жасалған әрекеттің қоғамдық қауіптілігіне сәйкестігі принципіне толық қайшы келеді. Отандық құқық қолдану практикасында мұндай «жанама масаңдық» фактілерін ескеріп, істі объективті қарауға мүмкіндік беретін заңнамалық тетіктер әлі де жетілдірілмеген. Сондықтан Қазақстан үшін медициналық хаттамада тағамдық факторларды ескеретін қайталама тексеру жүйесін немесе рұқсат етілген минималды шекті мөлшерді нақты бекіту мәселесі аса маңызды болып отыр.

Германия Федеративтік Республикасының тәжірибесі: Шет елдік тәжірибені қарастырғанда, Германияның құқықтық моделі ең жүйелі әрі тиімді болып табылады. Германияның «Жол қозғалысы туралы» заңы (Straßenverkehrsgesetz – StVG) мен Қылмыстық кодексі (Strafgesetzbuch – StGB) арасындағы байланыс өте тығыз. Германияда жауаптылық қатаң түрде алкоголь мөлшеріне (промилле) байланысты сараланған. Егер жүргізушінің қанындағы алкоголь мөлшері 0,5-тен 1,09 промиллеге дейін болса, бұл әкімшілік құқық бұзушылық ретінде бағаланып, ірі көлемдегі айыппұл мен жүргізуші куәлігінен қысқа мерзімге айыру жазасы қолданылады. Алайда, 1,1 промилледен асқан жағдайда, тұлға автоматты түрде қылмыстық жауаптылыққа тартылады, себебі бұл мөлшер «көлік басқаруға абсолюттік қабілетсіздік» ретінде қарастырылады. Германия тәжірибесінің ең маңызды элементі — «Медициналық-психологиялық куәландыру» (MPU) жүйесі. Халық арасында «Идиот-тест» деген атпен белгілі бұл тексеруден өту жүргізуші куәлігінен айырылған тұлғалар үшін міндетті болып табылады. Бұл тест жүргізушінің тек жол ережесін білуін емес, оның ішімдікке тәуелділігін және оның психологиялық тұрғыдан қайтадан жолға шығуға дайындығын тексереді. Германиялық психологтар мен заңгерлердің пікірінше, адамның мінез-құлқы өзгермейінше, оған куәлікті қайтарып беру қоғамға қауіп төндіреді. Сондықтан бұл жүйе жазалауды емес, құқық бұзушыны қайта тәрбиелеуді (ресоциализация) басты мақсат етіп қояды.

Америка Құрама Штаттарының заңнамалық ерекшеліктері: АҚШ-та көлік құралын масаң күйде басқару «DUI» (Driving Under the Influence) немесе «DWI» (Driving While Intoxicated) терминдерімен белгілі және әр штаттың өз заңнамасы бар. Дегенмен, федералды деңгейде бекітілген жалпы стандарттар жол қауіпсіздігін қамтамасыз етуде жоғары тиімділік көрсетеді. Американдық модельдің басты ерекшелігі — цифрлық бақылау құралдарын кеңінен қолдану. Көптеген штаттарда сот шешімімен мас күйінде ұсталған жүргізушінің автокөлігіне «Ignition Interlock Device» (алкоқұлып) орнату міндеттеледі. Бұл құрылғы автокөліктің оталдыру жүйесімен интеграцияланған және жүргізуші арнайы тесікке үрлемейінше қозғалтқышты іске қосуға мүмкіндік бермейді. Бұған қоса, АҚШ-та экономикалық жауаптылық тетіктері өте дамыған. Мас күйінде ұсталған жүргізушінің міндетті сақтандыру полисінің құны бірнеше есеге өседі, бұл

құқық бұзушы үшін ұзақ мерзімді қаржылық ауыртпалық тудырады. Сонымен қатар, «DUI мектептері» деп аталатын арнайы оңалту орталықтары жұмыс істейді, онда жүргізушілер ішімдіктің зияны мен жол апатының зардаптары туралы дәрістер тыңдап, психологиялық тренингтерден өтеді. Бұл шаралар жүйесі құқық бұзушының санасына әсер ету арқылы қайталама құқық бұзушылықтардың алдын алуға бағытталған.

Жапония мен Скандинавия елдерінің бірегей тәжірибесі: Жапонияның жол қауіпсіздігі саласындағы заңнамасы әлемдегі ең қатаңдардың бірі болып саналады және ол «ұжымдық жауаптылық» қағидасына негізделген. Жапонияда тек жүргізуші ғана емес, сонымен бірге оған көлік берген адам, оған спирттік ішімдік ұсынған адам және мас жүргізушінің көлігінде отырған жолаушылар да әкімшілік немесе қылмыстық жауаптылыққа тартылуы мүмкін. Бұл заңнамалық шешім қоғамда өзара бақылау мен жауапкершілік мәдениетін қалыптастырды, нәтижесінде Жапонияда мас күйінде көлік басқару фактілері күрт азайды. Скандинавия елдерінде, атап айтқанда Норвегия мен Швецияда, «Day-fines» (күндік айыппұлдар) жүйесі қолданылады. Бұл жүйе бойынша айыппұл мөлшері құқық бұзушының табысына тікелей байланысты болады. Мәселен, табысы жоғары тұлға жасаған құқық бұзушылығы үшін миллиондаған доллар айыппұл төлеуі мүмкін. Бұл құқық алдындағы теңдікті емес, жазаның әрбір адам үшін сезінерлік болуын қамтамасыз етеді. Скандинавия елдері сондай-ақ «Zero Vision» (нөлдік өлім-жітім) стратегиясын ұстанады, онда негізгі назар жазаға емес, жол инфрақұрылымын қауіпсіз етуге және технологиялық бақылауға аударылады.

Ұсыныстар. Қазақстанның әкімшілік заңнамасын халықаралық тәжірибемен салыстыра отырып, отандық жүйенің негізінен репрессивті сипатта екенін атап өту қажет. Дамыған елдердің тәжірибесі көрсеткендей, тек қана оқшаулау (қамау) және құқығынан айыру мәселені толық шешпейді. Қазақстанның құқықтық жүйесін жаңғырту үшін келесідей заңнамалық қадамдарды енгізу қажеттілігі туындайды.

6. ӘҚБтК-нің 608-бабына өзгерістер енгізу арқылы жазаны саралау принципін енгізу ұсынылады. Бұл ретте медициналық көрсеткіштер бойынша мас болу дәрежесін жеңіл, орта және ауыр деп бөліп, жаза мерзімін соған сәйкес белгілеу әділеттілік принципіне сай болар еді.
7. Қазақстанда цифрлық технологияларды, атап айтқанда алкоқұлыптар жүйесін енгізудің уақыты келді. Мұндай құрылғыларды алғаш рет құқық бұзушылық жасағандарға куәлікті ерте қайтару шарты ретінде немесе қайталап бұзушылық жасағандарға міндетті шара ретінде қолдануға болады.
8. Германияның тәжірибесіне сүйеніп, Қазақстанда жүргізушілерді медициналық-психологиялық оңалту институтын құру маңызды. Жеті жылдық мерзім өткеннен кейін жүргізуші куәлігін автоматты түрде қайтармай, тұлғаның психологиялық тұрақтылығы мен ішімдікке

тәуелді еместігін растайтын арнайы комиссияның қорытындысын талап ету қажет.

9. Әкімшілік жауаптылықты экономикалық санкциялармен, мысалы, сақтандыру төлемдерінің коэффициентін арттырумен ұштастыру превентивті әсерді күшейтеді.
10. Әкімшілік қамау жазасына балама ретінде қоғамдық жұмыстарды, әсіресе жол апатынан зардап шеккендерге көмектесу немесе травматологиялық орталықтарда қызмет етуді енгізу тәрбиелік маңызы зор шара болмақ.

Қорытындылай келе, көлік құралын масаң күйде басқарғаны үшін әкімшілік жауаптылықты жетілдіру — мемлекет пен қоғамның бірлескен жұмысын талап ететін күрделі процесс. Қазақстан Республикасының заңнамасы халықаралық талаптарға сай болғанымен, оның профилактикалық және оңалту мүмкіндіктері әлі де болса толық пайдаланылмай отыр. Шет елдік тәжірибе көрсеткендей, ең тиімді жаза — бұл тұлғаны қоғамнан оқшаулау емес, оның мінез-құлқын өзгертуге және заңға бағыну мәдениетін қалыптастыруға бағытталған шаралар жиынтығы. Технологиялық инновацияларды енгізу, жазаны әділ саралау және психологиялық көмек көрсету жүйесін дамыту арқылы Қазақстан жол қозғалысы қауіпсіздігінің жаңа сапалы деңгейіне шыға алады. Бұл шаралардың барлығы түптеп келгенде Қазақстан Республикасының басты құндылығы — адам өмірін сақтауға және құқықтық тәртіпті нығайтуға қызмет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

8. Баянов Е.Б. Қазақстан Республикасының әкімшілік құқығы: Оқулық. – Алматы: Жеті жарғы, 2018.
9. Жол жүрісі туралы: Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 17 сәуірдегі № 194-V Заңы [Электрондық ресурс]. – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/ Z1400000194
10. Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі: 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚР Заңы (2024 жылғы өзгерістер мен толықтырулармен) [Электрондық ресурс]. – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/ K1400000235
11. Қазақстан Республикасының Конституциясы: 1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған. – Алматы: Жеті жарғы, 2023.
12. National Highway Traffic Safety Administration (NHTSA): Drunk Driving Reports and Statistics [Electronic resource]. – URL: https://www.nhtsa.gov/risky-driving/drunk-driving
13. Road Traffic Act of Japan: (Act No. 105 of 1960, updated version) [Electronic resource]. – URL: https://www.japaneselawtranslation.go.jp/
14. Straßenverkehrsgesetz (StVG): Road Traffic Act of Germany [Electronic resource]. – URL: https://www.gesetze-im-internet.de/stvg/

ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҢ ДАМУЫ: ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Өмірбек Арайлым Серікқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
Ю-(гп)-24-1оқу тобының студенті
Жусупбекова Мадина Қойшыбайқызы
Ғылыми жетекшісі, з.ғ.к., «Құқықтану» ББВ доцент

Аңдатпа. Қазіргі кезеңде цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы қоғамның барлық саласына, соның ішінде құқықтық қатынастарға да айтарлықтай әсер етіп отыр. Цифрландыру процесі азаматтық-құқықтық қатынастардың жаңа түрлерінің пайда болуына және дәстүрлі құқықтық институттардың трансформациясына себеп болды. Электрондық коммерцияның кеңеюі, цифрлық платформалардың дамуы, виртуалды активтердің айналымға енуі және смарт-келісімшарттардың қолданылуы азаматтық құқықтың мазмұны мен құрылымына жаңа талаптар қояды. Мақалада азаматтық құқықтың цифрлық ортадағы трансформациясы концептуалды модель арқылы зерттеледі, оның құрамдас бөліктері: технологиялық факторлар, жаңа азаматтық-құқықтық қатынастар, құқықтық реттеу механизмдері және құқықтық мәселелер мен даму бағыттары. Зерттеу барысында электрондық шарттар, цифрлық активтер және смарт-келісімшарттар, сондай-ақ жеке деректерді қорғау, киберқауіпсіздік және цифрлық мәмілелердің заңдық күші мәселелері қарастырылады. Зерттеу нәтижелері азаматтық құқықты цифрлық технологиялар жағдайына бейімдеу қажеттілігін айқындап, құқықтық реттеуді жетілдірудің нақты бағыттарын ұсынады. Практикалық ұсыныстар цифрлық құқықтық қатынастардың қауіпсіздігі мен сенімділігін қамтамасыз етуге, жаңа құқықтық институттарды жүйелеуге және халықаралық стандарттармен үйлестіруге бағытталған.

Кілт сөздер: цифрлық технологиялар, азаматтық құқық, цифрлық экономика, электрондық шарт, цифрлық активтер, смарт-келісімшарт, электрондық коммерция, құқықтық реттеу, киберқауіпсіздік.

Аннотация. В настоящее время стремительное развитие цифровых технологий оказывает значительное влияние на все сферы общества, в том числе на правовые отношения. Процесс цифровизации привёл к появлению новых видов гражданско-правовых отношений и трансформации традиционных правовых институтов. Расширение электронной коммерции, развитие цифровых платформ, внедрение виртуальных активов в оборот и

применение смарт-контрактов предъявляют новые требования к содержанию и структуре гражданского права. В статье исследуется трансформация гражданского права в цифровой среде через концептуальную модель, включающую следующие компоненты: технологические факторы, новые гражданско-правовые отношения, механизмы правового регулирования и правовые проблемы и направления развития. В ходе исследования рассматриваются электронные договоры, цифровые активы и смарт-контракты, а также вопросы защиты персональных данных, кибербезопасности и юридической силы цифровых сделок. Результаты исследования определяют необходимость адаптации гражданского права к условиям цифровых технологий и предлагают конкретные направления совершенствования правового регулирования. Практические рекомендации направлены на обеспечение безопасности и надёжности цифровых правовых отношений, систематизацию новых правовых институтов и гармонизацию с международными стандартами.

Ключевые слова: цифровые технологии, гражданское право, цифровая экономика, электронный договор, цифровые активы, смарт-контракт, электронная коммерция, правовое регулирование, кибербезопасность

Abstract. At the present stage, the rapid development of digital technologies is having a significant impact on all spheres of society, including legal relations. The digitization process has led to the emergence of new types of civil-law relations and the transformation of traditional legal institutions. The expansion of electronic commerce, the development of digital platforms, the introduction of virtual assets into circulation, and the use of smart contracts impose new requirements on the content and structure of civil law. This article examines the transformation of civil law in the digital environment through a conceptual model whose components are: technological factors, new civil-law relations, legal regulation mechanisms, and legal issues and development directions. The study considers electronic contracts, digital assets and smart contracts, as well as issues of personal data protection, cybersecurity, and the legal force of digital transactions. The research results identify the need to adapt civil law to the conditions of digital technologies and propose concrete directions for improving legal regulation. Practical recommendations are aimed at ensuring the security and reliability of digital legal relations, systematizing new legal institutions, and harmonizing them with international standards.

Keywords: digital technologies, civil law, digital economy, electronic contract, digital assets, smart contract, electronic commerce, legal regulation, cybersecurity

Цифрлық технологиялардың дамуы құқықтық қатынастардың мазмұнына елеулі ықпал етуде. Ғылыми әдебиеттерде цифрлық экономика, электрондық құжат айналымы және электрондық үкімет жүйелерінің дамуы

құқықтық жүйенің трансформациясына әсер ететіні атап өтіледі. Мысалы, Қазақстандағы электрондық үкіметтің дамуын зерттеген жұмыстарда ақпараттық технологиялардың мемлекеттік қызметтер мен құқықтық қатынастарды ұйымдастыру тәсілдерін өзгерткені көрсетілген [1]. Сонымен қатар электрондық құжаттар мен цифрлық қолтаңбаны құқықтық тұрғыдан қолдану мәселелері халықаралық ғылыми зерттеулерде де қарастырылған. Электрондық қолтаңба электрондық құжаттың заңдық сенімділігін қамтамасыз ететін негізгі құралдардың бірі болып табылады [2]. Дегенмен қазіргі ғылыми әдебиеттерде цифрлық технологиялардың азаматтық құқық жүйесіне әсері көбіне жекелеген аспектілер бойынша қарастырылады. Мысалы, кейбір зерттеулер электрондық құжаттар немесе электрондық үкімет жүйесінің қызмет етуін талдайды, алайда цифрлық технологиялардың азаматтық құқық институттарының трансформациясына кешенді әсерін түсіндіретін теориялық модель жеткілікті деңгейде жүйеленбеген. Осыған байланысты цифрлық технологиялар жағдайында азаматтық құқықтың дамуын жүйелі түрде талдау және оның құрылымдық моделін ұсыну құқықтық ғылым үшін маңызды зерттеу бағыты болып табылады.

Зерттеу барысында талдау, салыстырмалы-құқықтық және жүйелік әдістер қолданылды. Дегенмен, қазіргі ғылыми әдебиеттерде цифрлық технологиялардың азаматтық құқық жүйесіне кешенді әсерін түсіндіретін теориялық модель жеткілікті деңгейде зерттелмеген.

Цифрлық технологиялардың азаматтық-құқықтық қатынастарға әсері. Цифрлық технологиялардың дамуы экономикалық және әлеуметтік қатынастардың құрылымына елеулі өзгерістер енгізді. Интернеттің кең таралуы, электрондық коммерцияның дамуы және ақпараттық жүйелердің қолданылуы азаматтық-құқықтық қатынастардың жаңа түрлерінің қалыптасуына ықпал етті. Бүгінгі күні азаматтық айналымның маңызды бөлігі электрондық форматта жүзеге асырылады. Мысалы, тауарлар мен қызметтерді сатып алу, банктік операцияларды орындау, келісімшарттар жасау және ақпарат алмасу процестері онлайн режимде жүргізіледі. Бұл жағдай азаматтық құқықтың дәстүрлі институттарын жаңа цифрлық ортаға бейімдеуді талап етеді. Цифрлық технологиялар азаматтық құқық субъектілерінің өзара әрекеттесу тәсілдерін де өзгертті. Бұрын құқықтық қатынастар негізінен тікелей байланыс арқылы жүзеге асырылса, қазіргі уақытта көптеген мәмілелер цифрлық платформалар арқылы жүзеге асырылады. Бұл өз кезегінде мәмілелердің нысаны, дәлелдеу тәртібі және құқықтық жауапкершілік мәселелерін қайта қарастыру қажеттігін туындатады.

Қазақстан Республикасында цифрлық технологиялармен байланысты азаматтық-құқықтық қатынастар бірнеше негізгі нормативтік актілер арқылы реттеледі. Біріншіден, электрондық құжат айналымының құқықтық негіздері Қазақстан Республикасының «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» 2003 жылғы Заңымен айқындалады. Аталған заң

электрондық құжаттарды жасау, сақтау және пайдалану тәртібін реттейді, сондай-ақ электрондық құжаттардың заңдық күшін белгілейді [3]. Заңның 10-бабына сәйкес, электрондық цифрлық қолтаңба белгілі бір талаптар орындалған жағдайда қолтаңбаның иесінің қолымен қойылған қолтаңбаға теңестіріледі және сол құқықтық салдарға әкеледі [4, а]. Бұл норма электрондық мәмілелерді азаматтық құқықтық қатынастардың толыққанды элементі ретінде тануға мүмкіндік береді. Екіншіден, электрондық құжаттардың құқықтық мәртебесі заңда нақты белгіленген. Электрондық құжат ақпараттық-коммуникациялық желілер арқылы жасалып, сақталуы және жіберілуі мүмкін, ал заң талаптарына сәйкес келетін электрондық құжат қағаз құжатқа теңестіріледі [4, б]. Үшіншіден, электрондық цифрлық қолтаңбаны қолдану тәртібін бұзғаны үшін жауапкершілік те заңнамамен белгіленген. Мысалы, Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексіне енгізілген өзгерістерге сәйкес басқа адамның электрондық цифрлық қолтаңбасын пайдалану әкімшілік жауапкершілікке әкеледі [5]. Осы нормативтік актілер цифрлық технологиялар жағдайында азаматтық құқықтық қатынастардың құқықтық негізін қалыптастырады. Дегенмен цифрлық активтер, смарт-келісімшарттар және цифрлық платформалар қызметі сияқты жаңа құқықтық институттарды толық реттеу мәселесі әлі де өзекті болып отыр.

Цифрлық ортадағы азаматтық-құқықтық қатынастардың жаңа түрлері. Цифрлық технологиялардың дамуы азаматтық құқық саласында жаңа құқықтық институттардың қалыптасуына себеп болды [6]. Олардың ішінде электрондық шарттар, цифрлық активтер және смарт-келісімшарттар ерекше маңызға ие . Электрондық шарттар қазіргі уақытта кеңінен қолданылатын құқықтық құралдардың бірі болып табылады. Мұндай шарттар интернет арқылы жасалып, электрондық құжаттар немесе цифрлық қолтаңба арқылы рәсімделеді . Электрондық шарттардың негізгі ерекшелігі – олардың қашықтықтан жасалуы және ақпараттық жүйелер арқылы тіркелуі . Цифрлық активтер де қазіргі заманғы азаматтық құқықтың маңызды объектілерінің бірі болып табылады. Оларға криптовалюталар, токендер, виртуалды мүлік және басқа да цифрлық ресурстар жатады [7]. Алайда көптеген мемлекеттерде цифрлық активтердің құқықтық мәртебесі әлі толық анықталмаған. Смарт-келісімшарттар да азаматтық айналымда кеңінен қолданыла бастады. Олар блокчейн технологиясына негізделген автоматтандырылған келісімдер болып табылады. Мұндай келісімшарттар шарт талаптары орындалған кезде автоматты түрде іске қосылады. Дегенмен, олардың құқықтық табиғаты мен заңдық күші әлі де ғылыми пікірталастар тудыруда [3,б].

Қазіргі кезеңде цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы қоғамдағы құқықтық қатынастардың құрылымы мен мазмұнына елеулі өзгерістер енгізуде. Цифрландыру экономикалық, әлеуметтік және құқықтық жүйелердің трансформациясына алып келіп, азаматтық құқық саласында

жаңа құқықтық институттардың қалыптасуына ықпал етуде. Осыған байланысты цифрлық технологиялар жағдайында азаматтық құқықтың даму үрдістерін жүйелі түрде түсіндіретін теориялық модель ұсыну өзекті ғылыми міндеттердің бірі болып табылады [8]. Ұсынылып отырған концептуалдық модель азаматтық құқықтың цифрлық ортадағы трансформациясын төрт негізгі элемент арқылы түсіндіреді (сурет 1):

- технологиялық факторлар;
- жаңа азаматтық-құқықтық қатынастар;
- құқықтық реттеу механизмдері;
- құқықтық мәселелер мен даму бағыттары.

сурет 1. Цифрлық технологиялар жағдайында азаматтық құқықтың даму үрдістерін жүйелі түрде түсіндіретін теориялық модель

Бұл элементтер өзара тығыз байланысты және цифрлық ортадағы азаматтық құқықтың эволюциялық дамуын сипаттайды.

1. Азаматтық құқықтың трансформациясына әсер ететін технологиялық факторлар. Азаматтық құқықтың дамуына әсер ететін негізгі факторлардың бірі – цифрлық технологиялардың кеңінен қолданылуы. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дамуы экономикалық қатынастардың жаңа формаларын қалыптастырып, құқықтық реттеудің жаңа объектілерінің пайда болуына алып келді. Цифрлық технологиялардың ішінде азаматтық құқыққа ерекше ықпал ететін бірнеше негізгі технологиялық факторларды атап көрсетуге болады. Біріншіден, интернет технологиялары. Интернеттің дамуы азаматтық айналымның жаңа формаларын қалыптастырды. Бүгінгі күні тауарлар мен қызметтерді сатып алу, банктік операцияларды орындау, келісімшарттар жасау және ақпарат алмасу процестері интернет арқылы жүзеге асырылады. Бұл азаматтық құқық субъектілерінің өзара әрекеттесу тәсілдерін айтарлықтай өзгертті. Екіншіден, блокчейн технологиясы. Бұл технология орталықтандырылмаған деректер базасын құруға мүмкіндік береді және ақпараттың қауіпсіздігі мен

ашықтығын қамтамасыз етеді. Блокчейн технологиясының негізінде криптовалюталар, токендер және смарт-келісімшарттар сияқты жаңа құқықтық объектілер пайда болды [9]. Үшіншіден, цифрлық платформалар. Қазіргі уақытта көптеген экономикалық қатынастар цифрлық платформалар арқылы жүзеге асырылады. Электрондық сауда алаңдары, онлайн қызмет көрсету платформалары және цифрлық экожүйелер азаматтық-құқықтық қатынастардың жаңа формаларын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Төртіншіден, жасанды интеллект және үлкен деректер (Big Data) технологиялары. Бұл технологиялар ақпаратты өңдеу мен талдаудың жаңа мүмкіндіктерін ұсынады және автоматтандырылған шешім қабылдау жүйелерін дамытуға ықпал етеді. Нәтижесінде азаматтық құқық саласында автоматтандырылған келісімшарттар мен интеллектуалды қызметтердің жаңа түрлері пайда болуда [10]. Осы технологиялық факторлардың жиынтығы азаматтық құқықтың дәстүрлі институттарының трансформациясына және жаңа құқықтық қатынастардың қалыптасуына негіз болады.

2. Жаңа азаматтық-құқықтық қатынастар. Цифрлық технологиялардың дамуы азаматтық құқық саласында жаңа құқықтық қатынастардың пайда болуына әкелді. Бұл қатынастардың негізгі ерекшелігі – олардың цифрлық ортада жүзеге асырылуы және ақпараттық технологияларға тәуелді болуы. Осындай жаңа азаматтық-құқықтық қатынастардың бірі – электрондық мәмілелер [11]. Электрондық мәмілелер интернет арқылы жасалып, электрондық құжаттар немесе цифрлық қолтаңба арқылы рәсімделеді. Мұндай мәмілелердің негізгі ерекшелігі – тараптардың физикалық түрде бір жерде болуын талап етпей, қашықтықтан жүзеге асырылуы. Екінші маңызды бағыт – электрондық коммерция. Электрондық сауда интернет арқылы тауарлар мен қызметтерді сатып алу және сату процестерін қамтиды. Бұл қатынастар азаматтық құқық субъектілері арасындағы экономикалық байланыстардың жаңа формаларын қалыптастырды. Үшінші бағыт – цифрлық активтер. Цифрлық активтерге криптовалюталар, токендер, виртуалды мүлік және басқа да цифрлық ресурстар жатады [12]. Олар азаматтық айналымның жаңа объектілері ретінде қарастырылып, құқықтық реттеуді қажет етеді. Төртінші бағыт – смарт-келісімшарттар. Смарт-келісімшарттар блокчейн технологиясына негізделген автоматтандырылған келісімдер болып табылады. Олар шарт талаптары орындалған кезде автоматты түрде іске қосылады және тараптардың араласуын азайтады. Бұл жаңа құқықтық қатынастар азаматтық құқықтың мазмұнын кеңейтіп, оның құқықтық институттарының трансформациясына алып келеді.

3. Құқықтық реттеу механизмдері. Цифрлық технологиялардың дамуы азаматтық-құқықтық қатынастарды реттеудің жаңа тәсілдерін қалыптастыруды талап етеді. Қазіргі уақытта цифрлық ортадағы құқықтық қатынастарды реттеу бірнеше құқықтық механизмдер арқылы жүзеге асырылады. Бірінші кезекте азаматтық заңнама маңызды рөл атқарады.

Азаматтық кодекс цифрлық ортада жасалатын мәмілелердің құқықтық негіздерін анықтайды және азаматтық құқық субъектілерінің құқықтары мен міндеттерін реттейді. Екінші маңызды құрал – электрондық құжат айналымы және электрондық қолтаңба институты. Электрондық қолтаңба электрондық құжаттардың заңдық күшін қамтамасыз етеді және электрондық мәмілелердің сенімділігін арттырады. Үшінші механизм – ақпараттық қауіпсіздік және деректерді қорғау саласындағы құқықтық нормалар. Бұл нормалар азаматтардың жеке деректерін қорғауды қамтамасыз етеді және цифрлық ортадағы құқықтық қауіпсіздікті нығайтады [13]. Сонымен қатар, цифрлық экономика жағдайында халықаралық құқықтық стандарттардың да маңызы артып келеді. Көптеген цифрлық қатынастар трансшекаралық сипатқа ие болғандықтан, ұлттық құқықтық жүйелер халықаралық құқық нормаларымен үйлесімді болуы қажет.

4. Құқықтық мәселелер және даму бағыттары. Цифрлық технологиялардың дамуы азаматтық құқық саласында бірқатар жаңа құқықтық мәселелердің пайда болуына алып келді [14]. Бұл мәселелер құқықтық реттеудің жетілдірілуін талап етеді. Маңызды мәселелердің бірі – жеке деректерді қорғау. Интернет кеңістігінде пайдаланушылардың жеке ақпараттары түрлі цифрлық платформалар арқылы өңделеді. Бұл деректердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету құқықтық реттеудің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Тағы бір өзекті мәселе – киберқауіпсіздік. Цифрлық технологиялардың кеңінен қолданылуы киберқылмыстардың көбеюіне алып келді. Интернет алаяқтық, деректерді заңсыз пайдалану және цифрлық шабуылдар азаматтық құқық субъектілеріне айтарлықтай қауіп төндіреді. Сонымен қатар цифрлық активтердің құқықтық мәртебесін анықтау мәселесі де маңызды болып табылады. Көптеген мемлекеттерде криптовалюталар мен басқа да цифрлық активтердің құқықтық табиғаты әлі толық анықталмаған [15]. Осы мәселелерді шешу үшін азаматтық құқықты цифрлық технологиялар жағдайына бейімдеу және құқықтық реттеудің жаңа механизмдерін енгізу қажет.

Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы жағдайында төмендегідей заңнамалық ұсыныстарды енгізу өзекті болып табылады:

1. Қазақстан Республикасында цифрлық активтердің құқықтық мәртебесін нақты айқындау және оларды азаматтық айналымда қауіпсіз пайдалануды қамтамасыз ету мақсатында арнайы лицензиялық және құқықтық бақылау тетігін енгізу қажет . Бұл ретте Жапонияның тәжірибесін негізге алуға болады. Атап айтқанда, Жапонияда криптоактивтерді құқықтық реттеу "Payment Services Act" және "Financial Instruments and Exchange Act" арқылы жүзеге асырылады, ал криптобиржалар міндетті түрде тіркеуден өтіп, пайдаланушылардың қаражатын қорғау, ақпараттық қауіпсіздік, қаржылық есептілік және ашықтық талаптарын сақтауға міндетті.

2. Қазақстанда смарт-келісімшарттардың құқықтық күшін Азаматтық кодекс деңгейінде нақты тану керек. Бұл ретте АҚШ-тың Аризона

және Теннесси штаттарының тәжірибесін үлгі етуге болады: оларда блокчейнде жасалған жазбалар мен смарт-келісімшарттардың заңды күші арнайы актілермен танылған, ал Невада блокчейн жазбаларына құқықтық мән береді. Осындай модель Қазақстанда да енгізілсе, смарт-келісімшарттардың жасалу, орындалу, өзгертілу және дәлелдеу тәртібі айқындалып, электрондық мәмілелер бойынша құқықтық сенімділік артады. Бұл, әсіресе, онлайн-қызметтер, цифрлық сауда және автоматтандырылған төлемдер саласында тиімді болар еді.

3. Цифрлық ортадағы азаматтардың құқықтарын қорғау мақсатында жеке деректерді қорғау және киберқауіпсіздік саласындағы құқықтық реттеуді күшейту қажет. Әсіресе цифрлық платформалар мен ақпараттық жүйелерде деректерді жинау, өңдеу және сақтау тәртібіне қойылатын талаптарды нақтылап, заңсыз пайдаланудың алдын алатын тиімді бақылау тетіктерін енгізу ұсынылады. Бұл пайдаланушылардың сенімін арттырып, құқықтық қауіпсіздікті қамтамасыз етеді.

4. Электрондық шарттар мен цифрлық мәмілелердің құқықтық күшін нығайту үшін электрондық құжат айналымы мен электрондық цифрлық қолтаңба институттарын одан әрі жетілдіру қажет. Атап айтқанда, сәйкестендіру және аутентификациялау жүйелерін дамыту арқылы мәмілелердің шынайылығын растау деңгейін арттыру ұсынылады. Бұл онлайн ортадағы азаматтық-құқықтық қатынастардың сенімділігін қамтамасыз етеді.

5. Цифрлық құқықтық қатынастарды алдын ала сынақтан өткізу үшін арнайы “реттеуші алаң” (regulatory sandbox) енгізу ұсынылады.

Бұл бағытта Сингапурдың қаржылық технологиялар саласындағы sandbox жүйесі тиімді үлгі болып табылады. Онда жаңа цифрлық өнімдер мен құқықтық механизмдер толыққанды нарыққа шығарылмас бұрын арнайы жеңілдетілген құқықтық режимде тексеріледі. Қазақстанда да смарт-келісімшарттар, блокчейн негізіндегі мәмілелер, цифрлық төлем сервистері және жаңа құқықтық модельдерді осындай алаңда сынақтан өткізуге болады. Бұл болашақта заңнаманы дәл әрі қауіпсіз жетілдіруге, сондай-ақ цифрлық инновацияларды құқықтық тәуекелсіз енгізуге мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, қазіргі кезеңде цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы азаматтық құқық саласында жаңа құқықтық қатынастардың қалыптасуына және дәстүрлі құқықтық институттардың трансформациясына ықпал етуде. Электрондық шарттар, цифрлық активтер және смарт-келісімшарттар азаматтық айналымның маңызды элементтері ретінде қалыптасып, құқықтық қатынастардың мазмұны мен құрылымын айтарлықтай өзгертті. Сонымен бірге цифрлық ортадағы құқықтық қатынастардың қарқынды дамуы құқықтық реттеудің бірқатар мәселелерін де анықтады. Жеке деректерді қорғау, киберқауіпсіздік, цифрлық мәмілелердің заңдық күші және цифрлық активтердің құқықтық мәртебесі сияқты мәселелер ерекше назар аударуды талап етеді. Осыған байланысты азаматтық

құқықты цифрлық технологиялар жағдайына бейімдеу және құқықтық реттеу механизмдерін жетілдіру қазіргі заманғы құқықтық ғылымның маңызды міндеттерінің бірі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Amanbek Y., Balgayev I., Batyrkhanov K., Tan M. Adoption of e-government in the Republic of Kazakhstan // arXiv. – 2018. – URL: https://arxiv.org/abs/1802.06951
2. Piechalski J., Schmidt A. Authorised Translations of Electronic Documents // arXiv. – 2006. – URL: https://arxiv.org/abs/cs/0606046
3. Қазақстан Республикасының «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» Заңы. – 7 қаңтар 2003 ж. №370-II. – URL: https://www.wipo.int/wipolex/edocs/lexdocs/laws/kk/kz/kz031kk.pdf
4. Law of the Republic of Kazakhstan On Electronic Documents and Electronic Digital Signature. – URL: https://www.wipo.int/wipolex/edocs/lexdocs/laws/ru/kz/kz031ru.html
5. Amendments to administrative liability for misuse of electronic digital signatures in Kazakhstan. – URL: https://konsugroup.com/en/news/eds-regulation-kazakhstan-stricter-rules-2025-03/
6. Tapscott D., Tapscott A. Blockchain Revolution: How the Technology Behind Bitcoin Is Changing Money, Business, and the World. – New York: Portfolio, 2016. – 368 p.
7. Wright A., De Filippi P. Decentralized Blockchain Technology and the Rise of Lex Cryptographia // SSRN Electronic Journal. – 2015.
8. UNCITRAL Model Law on Electronic Commerce. – New York: United Nations, 1996.
9. Finck M. Blockchain Regulation and Governance in Europe. – Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
10. Zetzsche D., Buckley R., Arner D., Föhr L. The ICO Gold Rush: It's a Scam, It's a Bubble, It's a Super Challenge for Regulators // Harvard International Law Journal. – 2018.
11. Szabo N. Smart Contracts: Building Blocks for Digital Markets // Extropy. – 1996.
12. Werbach K., Cornell N. Contracts Ex Machina // Duke Law Journal. – 2017. – Vol. 67.
13. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім). – 27 желтоқсан 1994 ж.
14. Қазақстан Республикасының «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Заңы. – 21 мамыр 2013 ж.
15. Қазақстан Республикасының «Ақпараттандыру туралы» Заңы. – 24 қараша 2015 ж.

САЯСИ ШЕШІМНІҢ ҚҰПИЯ БАҒАСЫ: ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖЕМҚОРЛЫҚ АЙНАСЫ

Берсүгір Айжан
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
Ю-24-3 оқу тобының студенті
Жумагулова Шолпан Рустемовна
Ғылыми жетекшісі, з.ғ.к.
«Құқықтану» БББ, қауымдастырылған профессоры

Аңдатпа. Ағымдағы кезеңде өршіп тұрған өзекті мәселе - сыбайлас жемқорлық. Бұл - мемлекеттің дерті. Өкінішке орай, ол кез келген саладан көрініс табатыны бәрімізге аян. Тіпті саяси жағдайымыздан да бұл дерт арылар емес. Бұл мақалада саясаттағы сыбайлас жемқорлық туралы тың деректер мен оның түп-тамыры, қазіргі уақыттағы айқын бейнесі қамтылады. Зерттеу нәтижесінде саясаттағы сыбайлас жемқорлыққа жол бермеу және оның алдын алу шаралары қарастырылады.

Кілт сөздер: сыбайлас жемқорлық, саяси сыбайлас жемқорлық, заң, саяси шешім, лицензия, цифрлы Қазақстан, жасанды интеллект.

Аннотация. В настоящее время одной из наиболее острых проблем является коррупция. Это - болезнь государства. К сожалению, она проявляется во всех сферах, и это известно каждому. Даже в нашей политической ситуации эта болезнь не утратила своей актуальности. В данной статье рассматриваются новые данные о коррупции в политике, её истоки и современное проявление. В результате исследования предлагаются меры по предотвращению и недопущению политической коррупции.

Ключевые слова: коррупция, политическая коррупция, закон, политическое решение, лицензия, Цифровой Казахстан, искусственный интеллект.

Abstract. At the present stage, one of the most pressing issues is corruption. It is a disease of the state. Unfortunately, it manifests itself in all spheres, and this is well known to everyone. Even in our political situation, this problem has not yet been eradicated. This article presents new data on political corruption, explores its roots, and examines its current manifestations. Based on the research results, measures to prevent and eliminate political corruption are proposed.

Keywords: corruption, political corruption, law, political decision, license, Digital Kazakhstan, artificial intelligence

Билік пен пайда түйіскен сәт: саяси шешімдердегі жемқорлықтың табиғаты. Сыбайлас жемқорлық - жауапты мемлекеттік лауазымды

атқаратын адамдардың, мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамдардың, мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамдарға теңестірілген адамдардың, лауазымды адамдардың өздерінің лауазымдық (қызметтік) өкілеттіктерін және соған байланысты мүмкіндіктерін жеке өзі немесе делдалдар арқылы жеке өзіне не үшінші тұлғаларға мүліктік (мүліктік емес) игіліктер мен артықшылықтар алу немесе табу мақсатында заңсыз пайдалануы, сол сияқты игіліктер мен артықшылықтарды беру арқылы осы адамдарды параға сатып алу. Саяси жемқорлық - мемлекеттің басқару жүйесінің өзегіне әсер ететін, қоғамның дамуына ұзақ мерзімді әрі терең зиян келтіретін күрделі құбылыс. Ол тек пара беру немесе заңсыз байлық жинаумен шектелмейді, саяси билікті жеке немесе топтық мүдде үшін пайдалану арқылы көрініс табады. Мұндай жағдайда мемлекеттік ресурстар халықтың игілігіне емес, билікке жақын топтардың пайдасына жұмсалады, ал стратегиялық шешімдер елдің болашағын емес, қысқа мерзімді жеке пайда табуды көздейді. Саяси жемқорлықтың ең қауіпті тұсы - оның заңды механизмдер арқылы жүзеге асуы, яғни формалды түрде бәрі дұрыс сияқты көрінгенімен, шын мәнінде әділеттілік қағидаттары бұзылады. Бұл құбылыс көбіне билік тармақтарының теңгерімі әлсіреген, қоғамдық бақылау жеткіліксіз, сөз бостандығы шектелген жағдайда күшейе түседі. Егер парламент, сот жүйесі және бұқаралық ақпарат құралдары тәуелсіз жұмыс істемесе, онда атқарушы биліктің шешімдері ашық талқыланбай қабылданады. Соның салдарынан кадрлық тағайындауларда кәсібилік емес, жеке адалдық басты критерийге айналады, мемлекеттік бағдарламалар тиімділігіне қарай емес, белгілі бір топтардың мүддесіне қарай жүзеге асырылады.

Мұндай жүйе қоғамда әділетсіздік сезімін қалыптастырып, азаматтардың мемлекетке деген сенімін төмендетеді.Саяси жемқорлықтың экономикалық салдары да өте ауыр. Инвестициялық климат нашарлайды, себебі шетелдік және отандық инвесторлар үшін ашық әрі әділ ережелер болмайды. Бәсекелестік орта әлсірейді, нарықта тек билікке жақын компаниялар басымдыққа ие болады. Бұл өз кезегінде шағын және орта бизнестің дамуын тежеп, экономиканың әртараптануына кедергі келтіреді. Қаржының тиімсіз жұмсалуы инфрақұрылым, білім беру, денсаулық сақтау сияқты маңызды салалардың сапасына әсер етеді, нәтижесінде қарапайым халық зардап шегеді. Әлеуметтік тұрғыдан алғанда саяси жемқорлық теңсіздікті күшейтеді. Қоғамда «заң бәріне бірдей емес» деген түсінік қалыптасады, бұл құқықтық мәдениеттің әлсіреуіне алып келеді. Азаматтар өз еңбегімен жетістікке жетуге емес, таныс-тамыр іздеуге мәжбүр болатын жағдай туындайды. Мұндай ортада талант пен білім емес, байланыс пен ықпал шешуші рөл атқарады. Бұл ұзақ мерзімде адами капиталдың сапасын төмендетіп, жастардың ел болашағына деген сенімін әлсіретеді. Саяси жемқорлықпен күрес тек жазалау шараларымен шектелмеуі тиіс. Ең алдымен, мемлекеттік басқару жүйесінде ашықтық пен есеп берушілік

қағидаттары толық қалыптасуы қажет. Сайлау жүйесінің әділдігі, соттардың тәуелсіздігі, еркін БАҚ пен белсенді азаматтық қоғам - бұл жемқорлықтың алдын алатын негізгі факторлар. Сонымен қатар мемлекеттік қызметке қабылдау меритократия қағидаттарына негізделуі керек, яғни әрбір қызметке ең білікті және кәсіби мамандар келуі тиіс. Цифрландыру мен мемлекеттік қызметтердің автоматтандырылуы да адам факторын азайтып, заңсыз әрекеттердің мүмкіндігін төмендетеді. Маңызды аспектілердің бірі - қоғамдағы құндылықтар жүйесі. Егер адалдық, әділдік және жауапкершілік жоғары бағаланса, онда жемқорлыққа төзбеушілік мәдениеті қалыптасады. Бұл тек заң арқылы емес, білім беру, тәрбие, қоғамдық пікір арқылы жүзеге асады. Әр азамат өз құқығын біліп, заң бұзушылыққа қарсы тұра алатын деңгейге жеткенде ғана жүйелі өзгеріс болады.Саясаттағы жасырын мәміле феномені - бұл ресми (айқын) саяси әрекет пен оның шынайы (жасырын) мақсаты арасындағы айырмашылықты білдіретін құбылыс.Яғни, саясаткерлер мен билік құрылымдары сырттай бір нәрсе айтып, іс жүзінде басқа нәрсені көздегенде, бұл жасырын мәміле деп аталады.Жасырын саяси мәмілелер-бұл қоғамға жарияланбайтын,бірақ шешім қабылдау процесіне ықпал ететін бейресми келісім,байланыс немесе мүдделестік. Мұндай мәмілелер көбіне жеке басының пайдасы,саяси артықшылыққа ие болу үшін немесе билікті сақтап қалу мақсатында жасалады.

Жасырын мәміле арқылы саясаттағы бізге беймәлім келісімшарттар жасалып жатқаны анық. Бұл саяси жасырын мәмілелер заңмен рәсімделмесе де,олардың күші ресми келісімдерден кем емес. Қызметкерлер өзара келісіп,белгілі бір шарт арқылы өз шешімдерін тауып жатады. Көлеңкедегі қолмен жасалған жасырын саяси келісімнің нәтижесінде мемлекетте көптеген заңсыздықтар орын алып, қоғамда үлкен резонанс тудырады. Соның нәтижесінде нигилизм дәрежесі жоғарылап,мемлекеттің болашағы құриды. Саяси шешім-қоғам мүддесі ме,әлде жеке пайда ма? Бұл сұраққа келгенде барлығымыздың ойымыз сан алуанға жүгіретіне өтірік емес. Саяси шешімнің табиғаты оның қалай қабылданатынына, қандай мақсатты көздейтініне және кімнің мүддесіне қызмет ететініне байланысты. Теориялық тұрғыдан алғанда, кез келген саяси шешім ең алдымен қоғам мүддесіне бағытталуы тиіс. Өйткені мемлекет - белгілі бір топтың емес, бүкіл халықтың ортақ басқару тетігі. Оның негізгі міндеті - азаматтардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету, тең мүмкіндіктер жасау, экономикалық және әлеуметтік дамуға жағдай қалыптастыру, әділеттілік пен заң үстемдігін сақтау. Осындай қағидаттар сақталған кезде саяси шешімдер қоғамдық игілікке жұмыс істейді, халықтың сенімі артады және мемлекет тұрақты дамиды.

Алайда іс жүзінде саяси шешімдер әрдайым тек қоғам мүддесі үшін қабылданады деп айту қиын. Кей жағдайда билікке жақын топтардың ықпалы, жеке экономикалық қызығушылықтар, саяси беделді сақтау немесе белгілі бір элитаның позициясын күшейту сияқты факторлар шешім қабылдау процесіне әсер етеді. Мұндай кезде қоғамның қажеттілігі екінші

орынға ысырылып, саяси шешімдер жеке немесе тар топтық пайдаға қызмет етуі мүмкін. Бұл құбылыс көбіне ашықтықтың болмауы, қоғамдық бақылаудың әлсіздігі және есеп беру жүйесінің жеткіліксіздігімен байланысты.

Егер саяси шешім қоғам мүддесіне сай қабылданса, оның бірнеше белгісі болады:

- ол ашық талқыланады;
- түрлі әлеуметтік топтардың пікірі ескеріледі;
- ұзақ мерзімді нәтижеге бағытталады;
- заңға толық сәйкес келеді;
- оның тиімділігі халықтың өмір сапасының жақсаруымен өлшенеді.

Ал жеке пайдаға негізделген саяси шешімдер керісінше жабық түрде қабылданады, қысқа мерзімді пайда көздейді, белгілі бір топқа ғана тиімді болады және қоғамда теңсіздік пен сенімсіздік тудырады. Мұндай жағдайда мемлекеттік ресурстар әділетсіз бөлініп, жемқорлық тәуекелдері күшейеді.

Сондықтан «саяси шешім қоғам мүддесі ме, әлде жеке пайда ма?» деген сұрақтың нақты жауабы елдегі саяси жүйенің сапасына байланысты. Егер демократиялық институттар дамыған, азаматтық қоғам белсенді, БАҚ еркін, сот тәуелсіз болса - саяси шешімдер көбіне қоғам игілігіне бағытталады. Ал керісінше жағдайда жеке мүдденің ықпалы күшейеді. Қорытындысында, саяси шешімнің шынайы құндылығы - оның халықтың өміріне әкелген нақты нәтижесімен өлшенеді. Қоғамның әл-ауқаты артса, әділеттілік күшейсе, мүмкіндіктер тең болса - бұл қоғам мүддесіне қызмет еткен шешім. Ал егер байлық пен билік аз ғана топтың қолында шоғырланып, қарапайым халықтың жағдайы өзгермесе - онда ол шешімнің артында жеке пайда тұрғаны анық. Саяси шешім - мемлекет басшылары мен билік органдары қабылдайтын маңызды әрекет. Ол қоғамның өмір сапасына, экономика мен әлеуметтік әділдікке тікелей әсер етеді. Дегенмен, әрбір саяси шешімнің астарында кімнің мүддесі тұрғаны жиі талқыланады. Мемлекеттік саясаттың басты мақсаты - халықтың әл-ауқатын арттыру, әділдік пен тұрақтылықты қамтамасыз ету. Мысалы, білім мен денсаулық саласына инвестиция салу, экологияны қорғау, жұмыс орындарын ашу сияқты шешімдер қоғамға тікелей пайда әкеледі .Алайда шынайы өмірде жеке пайда факторынан толық арылу мүмкін емес. Кейде биліктегі тұлғалар өз шешімдерін жеке немесе партиялық мүдде үшін қабылдайды. Мұндай жағдайда жасырын мәміле феномені байқалады - яғни сырттай шешім қоғам үшін жасалғандай көрінгенімен, шын мәнінде белгілі бір топтың пайдасын көздейді. Мысалы, тендерлер мен келісімдерде белгілі бір компаниялар артықшылыққа ие болуы, немесе кадрлық тағайындауларда туыстық және саяси жақындық рөл ойнауы мүмкін. Дегенмен, кейбір жағдайда жеке мүдде мен қоғам мүддесі қатар жүруі мүмкін. Мысалы, ірі инфрақұрылымдық жобаны жүзеге асыру кезінде билік өз имиджін нығайтады, ал халық жаңа жол мен жұмыс орындарын алады. Бұл жағдайда шешім балансты сипат

алады. Мемлекет - халық атынан әрекет ететін құрылым, сондықтан кез келген саяси шешім халықтың мүддесіне зиян тигізбей, керісінше мемлекет тұрғындарына көмегін тигізіп,пайдасын әкелуі тиіс. Қорыта айтқанда, саяси шешімдер қоғам мүддесін көздеуі тиіс, бірақ шынайы саясатта жеке немесе топтық мүдделер жиі араласады. Егер мемлекет ашықтық, әділдік және жауапкершілік принциптерін ұстанса, онда жеке пайда емес, қоғам игілігі басым болатын саяси мәдениет қалыптасады. Қоғамдағы жемқорлық - мемлекет дамуын тежейтін ең күрделі әлеуметтік құбылыстардың бірі. Ол көзге ұрып тұратын парақорлық әрекеттермен шектелмейді. Шын мәнінде жемқорлық - айсберг секілді: оның аз ғана бөлігі су бетінде көрініп тұрса, ең қауіпті және терең тамыр жайған бөлігі көзге көрінбейді. Айсбергтің үстіндегі бөлігі - қоғам мен бұқаралық ақпарат құралдары жиі көретін, яғни пара алу, қызмет бабын пайдалану, тендерлердегі заң бұзушылық сияқты нақты фактілер. Бұл - жемқорлықтың сыртқы, айқын көрінісі. Онымен күресу маңызды, бірақ ол тек салдарын жоюмен шектеледі. Ал айсбергтің астындағы бөлігі - әлдеқайда терең әрі қауіпті. Бұл - жемқорлықты туындататын жүйелік, мәдени және моральдық себептер. Оған қоғамда қалыптасқан «таныс арқылы шешу - қалыпты нәрсе» деген түсінік, әділдікке сенімнің төмендігі, билік пен халық арасындағы алшақтық, және жауапкершіліктің жоқтығы жатады. Осындай бейсаналық құндылықтар жемқорлықты қалыптастырып, оны өмір салтына айналдырады. Нағыз қауіп те - осы тұңғиықта. Себебі көрінетін жемқорлықпен күресу оңай, ал жасырын сана мен жүйелік тәуелділікті өзгерту үшін ұзақ мерзімді рухани, мәдени және білімдік өзгеріс қажет.

Жемқорлық айсбергі бізге бір маңызды шындықты көрсетеді: Проблеманың үстіңгі қабатын жою - жеткіліксіз. Шынайы нәтижеге жету үшін жасырын себептермен, яғни құндылықтар, сана, жауапкершілік пен ашықтық мәдениетімен күресу қажет. Тек сол кезде ғана қоғам тұңғиықтағы айсбергті ерітіп, әділ әрі таза болашаққа қадам баса алады. Әлемнің айнасына көз жүгіртетін болсақ,жемқорлықтың төменгі дәрежелері көрсетілген Сингапур мен Швецияны атап өтпесек болмайды. Бұл екі елдің тәжірибесі көптеген ғылыми еңбектер мен кітаптарда зерттеліп, жемқорлықпен күрестің тиімді моделіне айналған. Сингапур - жемқорлықты жүйелі түрде жою арқылы экономикалық серпіліске жеткен мемлекет. Елдегі басты фактор - CPIB (Corrupt Practices Investigation Bureau) агенттігінің тәуелсіздігі мен қатаң заң үстемдігі. Сингапур билігі жемқорлыққа «нөлдік төзімділік» ұстанымын енгізді:лауазымы жоғары шенеуніктер де жауапқа тартылады. Мысалы, министр S. Iswaran ісі - билік пен заңның алдында бәрі тең екенін дәлелдейтін оқиға. Сонымен қатар, мектеп пен қоғамда адалдық мәдениетін тәрбиелеу маңызды рөл атқарады.

Швеция да жемқорлық деңгейі ең төмен елдердің бірі. Андреас Берг пен Бо Ротштейннің еңбектерінде бұл жетістік әлеуметтік келісім (social contract) және жоғары қоғамдық сенім деңгейімен түсіндіріледі. Швецияда

мемлекеттік аппарат ашық жұмыс істейді, ақпарат еркіндігі мен БАҚ бақылауы жоғары. «A Clean House? Studies of Corruption in Sweden» кітабында жазылғандай, тіпті ұсақ жемқорлық фактілерінің өзі қоғамда теріс қабылданады. Бұл - азаматтардың моральдық жауапкершілігі мен әділдікке деген ортақ түсінігінің нәтижесі. Швецияның жемқорлыққа қарсы жүйесін зерттеген ғалым Бо Ротштейн өзінің "Controlling Corruption: The Social Contract Approach" кітабында тарихи негізге сүйенеді. Ол 19 ғасырда Швецияда жемқорлықтың кең тарағанын, бірақ қоғамның әлеуметтік келісім (social contract) идеясын қабылдау арқылы бұл дерттен арылғанын жазады. «Getting to Sweden II» атты бөлімде Швеция билігінің реформалар жүргізіп, әділдік пен жауапкершілікке негізделген мемлекеттік қызмет жүйесін енгізгені айтылады. Бұл реформа жемқорлықпен күрестің басты тетігіне айналды. Сондай-ақ, "A Clean House? Studies of Corruption in Sweden" еңбегінде жергілікті деңгейдегі ұсақ мүдделер мен мейірімділік мәдениеті арқылы сыбайластықтың азайғаны баяндалған. Яғни, Швецияда адалдық - заң талабы ғана емес, қоғамдық сана мен өмір салтына айналған құндылық. Сингапур мен Швецияның тәжірибелері жемқорлықпен күресте екі түрлі жолды көрсетеді, бірақ мақсат ортақ – әділ және сенімді қоғам құру. Аталмыш екі елде де заң алдындағы теңдік,әділдік қағидалары және меритократия жүйесі жоғары деңгейде дамыған. Сингапур - қатал заң мен бақылау арқылы нәтижеге жетсе, Швеция - мәдени және моральдық деңгейдегі әділеттілік принциптерімен жемқорлықты жеңген. Нағыз тиімді күрес - айсбергтің астындағы себептерді түсіну мен өзгерте білуде. Бұл ұстанымдар елді ең таза және сенімді басқару жүйелерінің біріне айналдырады.

Қазақстан айнасы: саяси шешімдердегі жемқорлық тәуекелдерінің бет-бейнесі. Біздің тәуелсіз Қазақстанымызда да тәуелді шешімдер бар. Нақтырақ айтсам, жеке бастың мүддесін қанағаттандыру үшін лауазымды тұлғаларымыз лас шешімдерді қабылдауға бел буып жатады. Қазақстан қоғамы дамудың жаңа кезеңіне аяқ басқан сайын, саяси шешімдердің сапасы мен әділдігі ел болашағын айқындайтын басты факторға айналып келеді. Алайда бұл шешімдер қабылданатын ортада жиі байқалатын жемқорлық тәуекелдері - ұлттық дамудың айнасы іспетті. Бұл айнаға қарасақ, мемлекетіміздің институционалдық мәдениеті, саяси этикасы мен азаматтық жауапкершілік деңгейі анық көрінеді.

Саяси жүйедегі жемқорлық тәуекелдері бірнеше деңгейде көрінеді. Біріншіден, шешім қабылдау үдерісінің жабықтығы. Көптеген мемлекеттік бағдарламалар мен заң жобалары қоғаммен толық талқыланбайды, ал есептілік тетіктері көбіне формальды сипатта қалады. Екіншіден, жеке байланыстар мен реттік принциптің басым болуы - меритократияны әлсіретіп, білікті кадрлардың жолын бөгейді. Үшіншіден, қаржы және ресурстарды бөлу саласындағы ашықтықтың төмендігі - сыбайлас әрекеттерге қолайлы жағдай жасайды. Бұл мәселелердің түбірінде -

институционалдық бақылаудың әлсіздігі мен азаматтық белсенділіктің төмендігі жатыр. Егер қоғам саяси шешімдердің қабылдануына араласпаса, билік құрылымдарында есептілік мәдениеті де қалыптаспайды. Сондықтан "Қазақстан айнасы" тек билік жүйесінің бейнесі емес, сонымен бірге қоғамның өз қатысу деңгейінің де көрінісі.

Соңғы жылдары мемлекет тарапынан бірқатар оң қадамдар жасалды: цифрландыру бағдарламалары, мемлекеттік қызметшілердің табыстары мен мүлкін жариялау жүйесі, "Ашық бюджет" порталы және "Халық үніне құлақ асатын мемлекет" тұжырымдамасы. Дегенмен бұл бастамалар өз нәтижесін толық беруі үшін азаматтық бақылау, тәуелсіз БАҚ пен қоғамдық ұйымдардың белсенділігі күшеюі қажет. Жемқорлықпен күрес тек заңмен шектелмеуі керек. Ол - мәдени және моральдық деңгейдегі өзгерісті талап ететін процесс. Әділдік пен адалдық қағидалары қоғамның күнделікті өмірінде басшылыққа алынбаса, кез келген реформаның тиімділігі уақытша болады. Қорытындылай келгенде, "Қазақстан айнасы" - тек елдің сыртқы келбеті емес, ішкі болмысын да көрсетеді. Егер біз саясаттағы әділдік пен ашықтықты басты құндылыққа айналдыра алсақ, бұл айнадан біз тек проблемаларды емес, болашақтың нұрлы бейнесін де көре аламыз. «Саяси шешімнің құпия бағасы: Қазақстандағы жемқорлық айнасы» атты зерттеу жұмысым - жай ғана ғылыми жоба емес, бұл біздің қоғамның қазіргі жағдайына жасалған моральдық және саяси диагноз. Жұмыс барысында мен билік пен пайда түйіскен сәттің артындағы шынайы көріністі ашуға тырыстым. Жемқорлық - жай қылмыс емес, ол қоғамның жүйке талшығын шірітетін, мемлекеттің рухани іргесін шайқалтатын құбылыс. Кейде ол қағаздағы шешімнің арасында, кейде кабинеттің есігі жабылған соң қабылданатын үнсіз мәміледе өмір сүреді. Ал біз соған көз үйретіп, үнсіз қарап отырған сайын, елдің болашағы да үнсіз құлдырай береді. 2022 жылғы сілкініс - жай ғана саяси оқиға емес, ескі жүйенің іргесін шайқаған тарихи айна болды. Сол айнаға қараған кезде, біз тек шер мен ашуды ғана емес, өзімізді де көрдік. Кінәлі тек билік емес, әркімнің үнсіздігі, әркімнің бейқамдығы, әркімнің "маған қатысы жоқ" деген салғырттығы де сол жүйенің бөлшегі болып шықты. Қоғамның жаңаруы - тек президенттің реформасы емес, әр азаматтың саналы таңдауы. Зерттеу нәтижесінде мен мынадай ауыр, бірақ шындыққа сай тұжырымға келдім: Бізде заң бар, стратегия бар, бірақ ниет пен адалдық жетіспейді. Қағазда әділет орнағанымен, өмірде пайда үстемдік құрып тұр. Мемлекеттік шешім қабылдау кейде қоғам мүддесінен емес, жеке пайдадан туындайды. Мұндай саясаттың бағасы – халықтың сенімінен айырылу, ал ол кез келген экономикалық шығыннан әлдеқайда қымбат. Мен әлем тәжірибесіне үңілдім - Швеция мен Сингапур сыбайлас жемқорлықты жеңген жоқ, олар сананы тазартты. Ал бізде жүйені өзгертпей, адамды өзгертпек болу - бос әурешілік. Жүйе ашық болмай, есеп берушілік нақты жұмыс істемей, ешқандай реформа түпкі нәтижеге жеткізбейді. Сондықтан менің жұмысымның басты идеясы -

қоғамды “жазалау арқылы емес, тазалау арқылы” жаңарту. Бізге адалдыққа мәжбүрлейтін заң емес, адалдықты табиғи қалыпқа айналдыратын мәдениет керек. Жемқорлықпен күрес - бұл соғыс емес, бұл өз-өзіңмен есептесу, өз ар-ұятына қарсы шықпау. Себебі адал адамнан жүйе де, шешім де, қоғам да адалданады. Қазір Қазақстан жаңа дәуірдің табалдырығында тұр. «Құм сағаттағы уақыт» тоқтамайды - ал біз сол уақыттың ішінде не істеп жатырмыз? Бірі өз орнын сақтап қалу үшін үнсіз, бірі өз пайдасын қорғау үшін жалған, ал бірі шындық үшін күресіп шаршаған. Бірақ дәл осы сәтте біз таңдау жасауымыз керек: ескі жүйенің сарқыншағына айналамыз ба, әлде жаңа сана мен әділет дәуірін бастаймыз ба?

Менің ойымша, елімізде жаңа саясаттың кілті - сенім мен ашықтықта. Сенім қайтарылмайынша, ешбір реформа шынайы болмайды. Ал ашықтықсыз әділет те, тұрақтылық та мүмкін емес. Қоғам биліктен шындық күтсе, билік те халықтан жауапкершілік күтеді - міне, нағыз жаңа Қазақстанның формуласы осы. Сондықтан мен өз жұмысымды былай түйіндеймін: Жемқорлық – мемлекеттің қанына түскен у, ал адалдық - сол уды тазартатын жалғыз дәрі. Егер әрбір шешімнің артында жеке пайда емес, қоғамның мүддесі, әрбір лауазымның артында жауапкершілік пен ұят, әрбір саясаттың түбінде сенім мен әділет тұрса - онда біз тек жаңа Қазақстанды емес, шын мәніндегі әділетті мемлекетті құрамыз. Біздің болашағымыз - сол таңдауда. Уақыттың құмы ағып жатыр. Ал сол құмның әр түйірі біздің ар-ожданымыздың бағасы екенін ұмытпау - нағыз азаматтық сана. Қазақстандағы жемқорлық - мемлекеттің саяси, экономикалық және әлеуметтік дамуына тікелей әсер ететін күрделі әрі көпқырлы құбылыс. Құпия қабылданатын саяси шешімдердің астарында жатқан мүдделер тоғысы көбіне қоғам үшін белгісіз болып қала береді, ал сол шешімдердің шынайы «бағасы» халықтың әл-ауқатының төмендеуімен, мүмкіндіктер теңсіздігімен және әділеттілікке деген сенімнің әлсіреуімен өлшенеді. Жемқорлық тек пара беру немесе алу фактілерімен шектелмейді, ол - басқару жүйесінің жабықтығы, ресурстарды әділетсіз бөлу, кадрлық тағайындаулардағы таныстық пен тамыр-таныстық, мемлекеттік сатып алулардағы ашықтықтың жеткіліксіздігі сияқты көптеген құбылыстардың жиынтығы. Осындай жағдайлар қалыптасқан кезде саяси шешімдердің қоғамдық мүддеге қызмет етуі емес, жекелеген топтардың пайдасына жұмыс істеуі жиілейді, ал бұл өз кезегінде мемлекет пен азамат арасындағы сенім дағдарысын тереңдете түседі. Жемқорлықтың ең қауіпті тұсы - оның қалыпты құбылысқа айналып кету қаупі. Егер қоғам белгілі бір деңгейде заңсыздыққа төзімділік танытса, ал мемлекеттік құрылымдар формалды есеп берумен шектелсе, онда реформалар тек сыртқы сипатта қалып, нақты өзгеріс болмайды. Мұндай жағдайда экономикалық өсімнің өзі сапалы даму әкелмейді, себебі қаржының бір бөлігі мақсатсыз жұмсалып, әлеуметтік салалар толыққанды қолдау көрмейді. Білім беру мен денсаулық сақтау жүйесіндегі теңсіздік, өңірлер арасындағы даму айырмашылығы, жастардың өз елінде әділ мүмкіндіктерге

қол жеткізе алмауы - мұның барлығы жемқорлықтың жанама салдары. Саяси шешімдердің құпия түрде қабылдануы қоғамдық бақылаудың әлсіреуіне алып келеді. Ашық диалогтың болмауы, есеп беру мәдениетінің жеткілікті деңгейде қалыптаспауынан азаматтар өздерінің мемлекет басқару ісіне қатысы бар екенін сезінбейді. Бұл немқұрайдылықты күшейтіп, белсенді азаматтық ұстанымның дамуын тежейді. Ал шын мәнінде жемқорлықпен тиімді күрес тек құқық қорғау органдарының жұмысы емес, ол - бүкіл қоғамның қатысуын талап ететін үдеріс. Ашық бюджет, тәуелсіз сот жүйесі, еркін бұқаралық ақпарат құралдары және азаматтық бақылау тетіктері қалыптасқан кезде ғана саяси шешімдердің шынайы бағасы халық мүддесімен өлшенетін болады. Қазақстан үшін жемқорлықпен күрес - стратегиялық міндет. Бұл бағыттағы заңнамалық реформалар мен институционалдық өзгерістер маңызды болғанымен, ең бастысы - саяси ерік пен қоғамдық санадағы өзгеріс. Әділеттілік құндылыққа айналмайынша, ешбір заң толық нәтижесін бермейді. Мемлекеттік қызметтің беделі адалдықпен өлшенетін жүйе қалыптасқанда ғана кадр саясаты сапалы болады, ал бұл өз кезегінде басқару тиімділігін арттырады. Сонымен қатар цифрландыру, мемлекеттік қызметтердің автоматтандырылуы және адам факторын азайту да жемқорлық тәуекелдерін төмендетудің маңызды құралдарының бірі. Жемқорлықтың салдары тек қазіргі уақытпен шектелмейді, ол болашақ ұрпақтың мүмкіндіктеріне әсер етеді. Әділетсіз жүйеде өскен жас буынның мемлекетке деген сенімі әлсіз болады, ал сенімсіздік инновация мен дамуға кедергі келтіреді. Сондықтан бұл мәселеге тек экономикалық шығын ретінде емес, ұлттық қауіпсіздік пен тұрақты даму факторы ретінде қарау қажет. Таза және ашық саяси жүйе инвестициялық тартымдылықты арттырып қана қоймай, қоғамның біртұтастығын нығайтады. Қорытындылай келе, Қазақстандағы жемқорлық - саяси шешімдердің құпия қабылдануы мен қоғамдық бақылаудың әлсіздігі арасындағы тікелей байланысты көрсететін айна іспетті. Оның шынайы бағасы - жоғалған мүмкіндіктер, жүзеге аспаған реформалар, халықтың әлсіреген сенімі. Бұл айнаға батыл қарап, жүйелі өзгерістер жасау - уақыт талабы. Ашықтық, әділдік және жауапкершілік қағидаттары шынайы жүзеге асқанда ғана саяси шешімдер халықтың игілігіне қызмет етеді, ал мемлекет ұзақ мерзімді әрі тұрақты даму жолына түседі. Жемқорлықтан арылған қоғам - бұл тек экономикалық тұрғыдан қуатты мемлекет емес, ол өз азаматтарының құқықтары қорғалған, мүмкіндіктері тең, болашағына сеніммен қарайтын әділетті ел.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы-https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000
2. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының Заңы-https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000410

3. Қасым-Жомарт Тоқаев-тың «Жаңа Қазақстан: Жаңару мен жаңғыру жолы» Жолдауы-https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K22002022_1/history
4. Transparency International. Corruption Perceptions Index 2023 - PDF:-https://files.transparencycdn.org/images/CPI-2023-Report.pdf
5. Open Budget портал (openbudget.kz) - https://openbudget.kz
6. Egov.kz-https://egov.kz
7. Egemen Qazaqstan - egemen.kz сайты.https://egemen.kz
8. Syrboyi - syrboyi.kz сайты. https://syrboyi.kz

ҒТАМР: 27.01.45

БАСТАУЫШ СЫНЫПТЫҢ ДҮНИЕТАНУ САБАҚТАРЫНДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ҚҰРАЛДАРЫН ПАЙДАЛАНУ

Алпысбай Нұрай Қанатқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
ПМНО-25-1м оқу тобының магистранты,
Жайлауова Манат Кенесовна
ғылыми жетекші, педагогика
ғылымдарының кандидаты,
«Педагогика, психология
және бастауыш оқыту әдістемесі» ББББ

Қазіргі таңда жасанды интеллект (ЖИ) технологиялары өндіріс, экономика, медицина және білім беру салаларына терең еніп, адамзат қызметінің барлық саласын түбегейлі өзгертуде. Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К.Тоқаевтың Жарлығымен ЖИ ресми түрде мемлекеттік стратегия деңгейіндегі басым бағыт ретінде бекітіліп, оны білім беру жүйесіне кешенді түрде енгізу міндеті қойылды. Білім беру саласында ЖИ тек жеке пән ретінде ғана емес, сонымен қатар барлық оқу пәндерінің мазмұнын жаңғыртудың құралы ретінде қарастырылуда. Бұл үдеріс бастауыш мектепті де айналып өтпейді, өйткені ЖИ технологияларымен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру ерте жастан басталуы тиіс. «Дүниетану» пәні – бастауыш сынып оқушыларына жанды және жансыз табиғат, экожүйелер, адам мен табиғаттың өзара әрекеті туралы тұтас ғылыми дүниетанымды қалыптастыратын интегративті курс. Аталған пәнді оқыту барысында баланың бақылау, салыстыру, топтау, қорытынды жасау сияқты жалпы ғылыми дағдылары қалыптасады. ЖИ құралдарын дүниетану сабақтарында пайдалану бұл үдерісті айтарлықтай жеделдетіп, балалардың танымдық қызығушылығын арттыруға, күрделі табиғи құбылыстарды көрнекі түрде түсіндіруге және оқытуды жекешелендіруге мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект – адамның интеллектуалдық әрекеттерін модельдеуге қабілетті технологиялар жүйесі. Оның құрамына машиналық оқыту, нейрондық желілер, табиғи тілді өңдеу (NLP), компьютерлік көру, робототехника және деректерді талдау технологиялары кіреді. ЖИ жүйелері ақпаратты талдап, қорытынды жасап, белгілі бір шешім қабылдауға бейімделеді.

Білім беру саласында жасанды интеллект оқу материалдарын өңдеу, білім алушылардың оқу жетістіктерін бағалау, оқытуды бейімдеу және кері байланыс ұйымдастыру қызметтерін атқарады. Сонымен қатар ЖИ педагогтің әдістемелік қызметін қолдап, оқыту сапасын арттыруға ықпал етеді.

Соңғы жылдары жүргізілген халықаралық зерттеулер жасанды интеллект технологияларының бастауыш білім беру жүйесіне оң әсер ететінін көрсетеді. Әсіресе STEM бағытындағы пәндерде адаптивті оқыту жүйелерінің тиімділігі жоғары екендігі анықталған.

Бастауыш білім беруде қолданылатын ЖИ технологияларының негізгі бағыттары төмендегідей:

Жасанды интеллект технологиялары	**Зерттеулер үлесі (%)**
Адаптивті оқыту жүйелері	45
Оқу аналитикасы	18
Автоматтандырылған бағалау	12
Компьютерлік көру	8
Білім беру робототехникасы	7
Мультимодалды сенсорлық жүйелер	6
ЖИ-күшейтілген кеңейтілген шындық (XR)	4

Кестеде көрсетілгендей, адаптивті оқыту жүйелері ең кең таралған бағыт болып табылады. Бұл жүйелер оқушылардың білім деңгейін, оқу қарқынын және жеке ерекшеліктерін ескере отырып, оқу мазмұнын бейімдеуге мүмкіндік береді. Бастауыш сынып оқушыларының танымдық мүмкіндіктері әртүрлі болғандықтан, мұндай технологиялардың маңызы ерекше.

Жасанды интеллекттің басты артықшылығы – оқу мазмұнын оқушы деңгейіне бейімдей алуы. Адаптивті тапсырмалар арқылы бір сыныптағы әртүрлі дайындық деңгейіндегі оқушылармен жұмыс істеу жеңілдейді. Сонымен бірге ЖИ қысқа мәтін, иллюстрация, тест, викторина, кесте және интерактивті тапсырма дайындауға мүмкіндік береді. Бұл бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшелігіне сай, қысқа әрі нақты материал ұсынуға қолайлы.

Дүниетану сабақтарында жасанды интеллектті мына бағыттарда тиімді қолдануға болады:

-Жаңа тақырыпқа кіріспе мәтіндер мен суреттер дайындау.

-Тақырыпты бекітуге арналған тест, викторина және ойын элементтерін құрастыру.

-Деңгейлік тапсырмалар мен сараланған жұмыс ұсыну.

-Салыстыру кестелері, сызбалар мен тірек материалдар жасау.

-Табиғат құбылыстары мен нысандарын түсіндіретін қысқа интерактивті мазмұн әзірлеу.

Мысалы, «Жыл мезгілдері» тақырыбында оқушыларға бірдей емес, күрделілік деңгейі әртүрлі тапсырмалар беруге болады. Бір оқушы сурет арқылы сипаттаса, екінші оқушы салыстырып, үшіншісі қорытынды жасайды. Мұндай жұмыс түрлері оқушылардың тек есте сақтауын ғана емес, талдау және қолдану дағдыларын да дамытады.

Қазіргі таңда бастауыш білім беру тәжірибесінде жасанды интеллектке негізделген түрлі цифрлық платформалар кеңінен қолданылуда. Бұл платформалар мұғалімнің сабақ дайындау жұмысын жеңілдетіп қана қоймай, оқу материалының көрнекілігін арттыруға, оқушылардың қызығушылығын дамытуға және оқытуды жекешелендіруге мүмкіндік береді. Дүниетану сабақтарында Canva, Gemini, Grok, Gamma, Kahoot, MagicSchool және Diffit платформаларын тиімді пайдалануға болады.

Canva платформасын қолдану. 2-сыныптағы «Жыл мезгілдері» тақырыбын түсіндіру барысында мұғалім Canva платформасының ЖИ функцияларын пайдаланып, анимациялық презентация дайындай алады. Презентацияда төрт мезгілдің табиғат ерекшеліктері, ауа райының өзгеруі, жануарлар мен өсімдіктер тіршілігі туралы көрнекі суреттер мен қысқа бейнеанимациялар беріледі.

Мысалы, мұғалім Canva-дағы «Magic Design» функциясына: *«2-сыныпқа арналған қыс тақырыбында анимациялық слайд»* деген сұраныс енгізеді. Нәтижесінде платформа қар жауу, қысқы табиғат көрінісі және балалардың қысқы ойындары бейнеленген дайын слайдтар ұсынады. Сабақ барысында оқушылар суреттерді бақылап, «Қыста табиғатта қандай өзгерістер болады?» деген сұрақтарға жауап береді. Сонымен қатар мұғалім Canva көмегімен жұмыс парақтарын, сәйкестендіру тапсырмаларын және табиғат құбылыстары бойынша карточкаларды тез дайындай алады.

Gemini платформасын қолдану. 3-сыныптағы «Жануарлардың тіршілік ортасы» тақырыбында Gemini платформасын мәтінді жеңілдету және сұрақтар дайындау мақсатында қолдануға болады.

Мысалы, мұғалім Gemini жүйесіне: *«3-сынып оқушыларына арналған жануарлардың тіршілік ортасы туралы қысқа мәтін құрастыр»* деген тапсырма береді. Платформа орман, шөл және су жануарлары туралы қарапайым тілде мәтін ұсынады.

Сабақ барысында Gemini көмегімен келесі тапсырмалар дайындалады:

- «Қай жануар қай ортада тіршілік етеді?» атты сәйкестендіру тапсырмасы;
- «Неліктен балық суда тіршілік етеді?» сияқты зерттеушілік сұрақтар;
- деңгейлік тапсырмалар мен қысқаша тест сұрақтары.

Оқушылар мәтінді оқып, тіршілік орталарын салыстырады және өз ойларын дәлелдеуге үйренеді.

Grok платформасын қолдану. 3-сыныптағы «Ауаның ластануы» тақырыбында Grok платформасы қосымша ақпарат іздеу және экологиялық мәселелерді талдау үшін қолданылады.

Мысалы, мұғалім оқушыларға: *«Ауаны не ластайды?»* деген сұрақ қояды. Оқушылар Grok арқылы зауыт түтіні, көлік газдары және қоқыс қалдықтары туралы ақпарат іздейді. Платформа қарапайым түсініктемелер мен суреттер ұсынады.

Сабақ соңында оқушылар:

- ауаның ластану себептерін анықтайды;
- табиғатты қорғау жолдарын ұсынады;
- «Таза ауа үшін не істеу керек?» тақырыбында шағын постер дайындайды.

Бұл әдіс оқушылардың сыни ойлау және зерттеушілік қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді.

Gamma платформасын қолдану. 3-сыныптағы «Қазақстанның табиғат зоналары» тақырыбында Gamma платформасын қолдануға болады. Мұғалім жүйеге: *«Қазақстанның табиғат зоналары туралы 3-сыныпқа арналған презентация»* деген сұраныс енгізеді.

Платформа автоматты түрде:

- табиғат зоналарының картасын;
- дала, шөлейт және орманды аймақтардың суреттерін;
- қысқаша түсіндірме мәтіндерді;
- диаграммалар мен иллюстрацияларды біріктірген презентация жасайды.

Сабақ барысында оқушылар карта бойынша табиғат зоналарын анықтап, олардың ерекшеліктерін салыстырады. Бұл тәсіл көрнекілікті арттырып, уақытты үнемдеуге мүмкіндік береді.

Kahoot платформасын қолдану. 2-сыныптағы «Өсімдіктің бөліктері» тақырыбын бекіту кезеңінде Kahoot платформасы пайдаланылады. Мұғалім интерактивті викторина дайындайды.

Мысалы, оқушыларға:

- «Өсімдіктің жер астындағы бөлігі қалай аталады?»;
- «Қай бөлігі гүл береді?»;
- «Өсімдікке су не үшін қажет?» деген сұрақтар қойылады.

Әр дұрыс жауаптан кейін оқушылар ұпай жинайды. Ойын элементтері бастауыш сынып оқушыларының қызығушылығын арттырып, сабақты белсенді өткізуге ықпал етеді.

MagicSchool платформасын қолдану. 3-сыныптағы «Су – тіршілік көзі» тақырыбында мұғалім MagicSchool платформасын сабақ жоспарын құру үшін қолданады.

Платформа көмегімен:

- сабақ мақсаты;
- сараланған тапсырмалар;
- бағалау критерийлері;
- рефлексия сұрақтары автоматты түрде дайындалады.

Мысалы, үлгерімі жоғары оқушыларға «Суды үнемдеу жолдары» тақырыбында шағын жоба берілсе, басқа оқушыларға сурет бойынша әңгіме құрастыру ұсынылады. Бұл оқытуды даралауға мүмкіндік береді.

Diffit платформасын қолдану. 2-сыныптағы «Жер және ғарыш» тақырыбында Diffit платформасы күрделі мәтіндерді жеңілдету үшін пайдаланылады.

Мысалы, мұғалім ғарыш туралы ғылыми мәтінді Diffit жүйесіне енгізеді. Платформа оны бастауыш сынып оқушыларына түсінікті тілде қайта өңдеп береді. Сонымен қатар:

- қысқа сұрақтар;
- сөздік жұмыс;
- суретпен жұмыс тапсырмалары;
- деңгейлік жаттығулар автоматты түрде құрастырылады.

Оқушылар мәтінді оңай түсініп, жаңа ұғымдарды тез меңгереді. Бұл оқу материалын қабылдауды жеңілдетеді және оқушылардың қызығушылығын арттырады.

Аталған платформаларды дүниетану сабақтарында қолдану:

- оқу материалының көрнекілігін арттырады;
- оқушылардың танымдық қызығушылығын күшейтеді;
- цифрлық құзыреттілікті дамытады;
- зерттеушілік және сыни ойлау дағдыларын қалыптастырады;
- мұғалімнің сабаққа дайындалу уақытын қысқартады;
- оқытуды жекешелендіруге мүмкіндік береді.

Осылайша, ЖИ платформаларын тиімді пайдалану бастауыш мектептегі дүниетану пәнін оқытудың сапасын арттырып, білім беру үдерісін заманауи талаптарға сәйкестендіруге жағдай жасайды.

Жасанды интеллект құралдарын қолданудың басты артықшылығы – оқытуды жекелендіру және мұғалімнің уақытын үнемдеу. Сонымен қатар ол сабақтың көрнекілігін күшейтіп, оқушылардың қызығушылығын арттырады. Дегенмен бұл технология мұғалімді алмастырмайды, тек көмекші құрал қызметін атқарады. Бастауыш жастағы оқушылар үшін қауіпсіздік, мазмұнның жас ерекшелігіне сәйкестігі және педагогикалық бақылау міндетті шарт болып табылады.

Қорыта айтқанда, бастауыш сыныптың дүниетану сабақтарында жасанды интеллект құралдарын пайдалану оқу үдерісін тиімді ұйымдастыруға, оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға және мұғалімнің әдістемелік жұмысын оңтайландыруға мүмкіндік береді. Бұл технологияны ғылыми-әдістемелік талаптарға сай қолдану бастауыш білім берудің сапасын арттыруға оң ықпал етеді. Сондықтан ЖИ құралдарын дүниетану пәнін оқытуда жүйелі, мақсатты және педагогикалық тұрғыдан негізделген түрде пайдалану маңызды.

Аннотация: Мақалада бастауыш сыныптың дүниетану сабақтарында жасанды интеллект құралдарын пайдалану мәселесі қарастырылады. Жасанды интеллекттің оқу үдерісін даралау, көрнекі материалдарды әзірлеу, тапсырмаларды түрлендіру және оқушылардың танымдық белсенділігін арттырудағы мүмкіндіктері талданады. Сонымен қатар бастауыш білім беру жағдайында бұл технологияны қолданудың педагогикалық шарттары, артықшылықтары мен шектеулері сипатталады. Мақала бастауыш сынып мұғалімдеріне дүниетану пәнін оқытуда заманауи цифрлық құралдарды тиімді қолдануға бағытталған. ЖИ-құралдарын қолдану бастауыш деңгейде тәжірибеде талқыланып, Canva, Gemini, Grok, Gamma, Kahoot, MagicSchool және Diffit сияқты платформалар аталған.

Тірек сөздер: жасанды интеллект, бастауыш мектеп, дүниетану, цифрлық білім беру, білім берудегі ЖИ, педагогтың цифрлық құзыреттілігі.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы использования инструментов искусственного интеллекта на уроках познания мира в начальной школе. Анализируются возможности искусственного интеллекта в индивидуализации учебного процесса, создании наглядных материалов, дифференциации заданий и повышении познавательной активности учащихся. Также описаны педагогические условия, преимущества и ограничения применения данной технологии в системе начального образования. Статья ориентирована на эффективное использование современных цифровых инструментов учителями начальных классов при преподавании предмета «Познание мира». На практике рассматривается применение ИИ-инструментов на начальном уровне с использованием платформ Canva, Gemini, Grok, Gamma, Kahoot, MagicSchool и Diffit.

Ключевые слова: искусственный интеллект, начальная школа, познание мира, цифровое образование, ИИ в образовании, цифровая компетентность педагога.

Abstract: The article discusses the use of artificial intelligence tools in primary school science and social studies lessons. The possibilities of artificial intelligence in personalizing the learning process, developing visual materials, differentiating tasks, and increasing students' cognitive activity are analyzed. In addition, the pedagogical conditions, advantages, and limitations of using this technology in primary education are described. The article is aimed at helping primary school teachers effectively use modern digital tools in teaching science and social studies. The practical use of AI tools at the primary level is discussed through platforms such as Canva, Gemini, Grok, Gamma, Kahoot, MagicSchool, and Diffit.

Keywords: artificial intelligence, primary school, science and social studies, digital education, AI in education, teacher digital competence.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Оқу-ағарту министрлігі. Жасанды интеллектіні білім беру жүйесінде қолданудың этикалық стандарты. – Астана, 2024. – 25 б.
2. Өрлеу біліктілікті арттыру ұлттық орталығы. Педагогтердің цифрлық құзыреттілігін дамыту бойынша әдістемелік ұсынымдар. – Алматы, 2024. – 48 б.
3. Асанова Ж. К. Дүниетану пәнінде интерактивті әдістер мен ЖИ құралдарын қолдану // Білім мен ғылым журналы. 2023. № 2. С. 45–52.
4. UNESCO. Guidance for generative AI in education and research. – Paris: UNESCO Publishing, 2023. – 64 p.
5. OECD. Artificial Intelligence and the Future of Skills. – Paris: OECD Publishing, 2023. – 112 p.

ҒТАМР 81.93.29

ЦИФРЛЫҚ БЕЙІН ЖӘНЕ БИОМЕТРИЯЛЫҚ ДЕРЕКТЕРДІ ҚОРҒАУ:ЖЕКЕ ӨМІРГЕ ҚОЛСҰҒЫЛМАУШЫЛЫҚ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ЖАҢА СЫН – ҚАТЕРЛЕРІ

Кушербаева Жанэль
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
Гму-25-1 оқу тобының студенті.
Әбубәкірова Гүлнұр Мұратбекқызы
ғылыми жетекшісі, оқытушысы,з.ғ.м.
«Құқықтану ББББ»

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі заманғы құқық саласындағы цифрлық бейін мен биометриялық деректерді қорғаудың өзекті мәселелері қарастырылады. Автор цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы жағдайында жеке тұлғаның құпиялылық құқығына төнетін жаңа сын-қатерлерді талдайды. Зерттеу барысында Алан Вестиннің ақпараттық құпиялылық теориясы мен Қазақстан Республикасының жаңа Цифрлық кодексінің нормалары арасындағы байланыс зерделенген. Мақалада биометриялық идентификацияның құқықтық табиғаты мен әлеуметтік рейтинг жүйесіне қойылатын заңнамалық шектеулерге ерекше назар аударылады. Қорытынды бөлімінде цифрлық егемендікті нығайту және азаматтардың дербес деректерін қауіпсіз сақтау тетіктерін жетілдіру бойынша ұсыныстар берілген.

Кілт сөздер: Цифрлық профиль, биометриялық деректер, құпиялылық құқығы, Цифрлық кодекс, ақпараттық қауіпсіздік.

Аннотация. В данной статье рассматриваются актуальные вопросы защиты цифрового профиля и биометрических данных в сфере современного права. Автор анализирует новые вызовы праву на неприкосновенность частной жизни в условиях стремительного развития цифровых технологий. В ходе исследования изучена связь между теорией информационной приватности Алана Вестина и нормами нового Цифрового кодекса Республики Казахстан. Особое внимание в статье уделяется правовой природе биометрической идентификации и законодательным ограничениям на системы социального рейтинга. В заключительной части представлены предложения по укреплению цифрового суверенитета и совершенствованию механизмов безопасного хранения персональных данных граждан.

Ключевые слова: Цифровой профиль, биометрические данные, право на приватность, Цифровой кодекс, информационная безопасность.

Abstract. This article examines current issues regarding the protection of digital profiles and biometric data within the field of modern law. The author analyzes new challenges to the right to privacy amidst the rapid development of digital technologies. The study explores the connection between Alan Westin's theory of informational privacy and the provisions of the new Digital Code of the Republic of Kazakhstan. Particular attention is paid to the legal nature of biometric identification and legislative restrictions on social scoring systems. The concluding section provides recommendations for strengthening digital sovereignty and improving mechanisms for the secure storage of citizens' personal data.

Keywords: Digital profile, biometric data, right to privacy, Digital Code, information security.

Қазіргі таңда цифрландыру үдерісі қоғамның барлық саласына ерекше әсер етуде. Интернет пен цифрлық технологияларды пайдалану нәтижесінде әрбір адамның цифрлық профилі қалыптасады. Цифрлық профиль – адамның интернеттегі әрекеттерінің, мінез-құлқының және жеке деректерінің жиынтығы болып табылады. Сонымен қатар, биометриялық технологиялар да кеңінен қолданысқа енді. Бет-әлпетті тану, саусақ ізі арқылы сәйкестендіру, дауыс арқылы растау сияқты тәсілдер күнделікті өмірде жиі кездесуде. Бұл технологиялар ыңғайлылықты арттырғанымен жеке өмірге қолсұғылмаушылық құқығына қатысты бірнеше мәселелер туындатады.

Биометрия алғашында криминалистика мен биологияның тоғысында пайда болды. Биометрия ұғымын XIX ғ. соңында француз ғалымы Альфонс Бертильон ойлап тапты. Ол «бертильонаж» жүйесін — адам денесінің өлшемдері арқылы тұлғаны анықтау әдісін ойлап тапты. Бұл қазіргі биометрияның бабасы саналады. Ал Ұлыбритания ғалымы Фрэнсис

Гальтонның 1892 жылы оның «Саусақ іздері» атты еңбегі шықты. Ол саусақ ізінің қайталанбайтынын ғылыми дәлелдеп, идентификациялаудың негізін салды. Сондай-ақ "Цифрлық бейін" және "Ақпараттық құпиялылық" теоретиктері Сэмюэл Уоррен және Луи Брэндайздың 1890 жылы «Жеке өмірге қолсұғылмаушылық құқығы» атты мақаласы жарық көрді. Бұл еңбек қазіргі «цифрлық құпиялылық» теориясының іргетасы ретінде бағаланады, ал Алан Вестин 1967 жылы алғаш рет «ақпараттық құпиялылық» терминін енгізіп, адамның өзі туралы ақпаратты бақылау құқығын зерттеді. Бұл ғалымдар адамның деректері оның жеке басының ажырамас бөлігі екенін негіздеді [1, 95б.].

Қазақстанда да бұл тақырыпты цифрлық құқық аясында зерттеп жүрген заңгер ғалымдар бар. Олар И.Ш. Борчашвили және С.А. Қасымов. И.Ш. Борчашвили қылмыстық құқық пен криминалистикадағы цифрландыру мәселелерін зерттесе, С.А. Қасымов азаматтық құқық контекстіндегі дербес деректер мен цифрлық құқықтарды зерттеуші.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев 2026 жылды «Цифрландыру және жасанды интеллект жылы» деп жариялады және жақында Цифрлық кодекске қол қойды.

Қазақстанда жеке өмірге, жеке және отбасылық құпияға қол сұқпаушылық құқығы бұрыннан бар. Алайда жаңа Конституция жобасында бұл норма заман талабына сай нақтылана түсті. Бір қарағанда, бірнеше ғана сөз қосылғандай көрінгенімен, олардың астарында өте үлкен құқықтық мән жатыр.

Енді Конституцияда азаматтардың жеке деректерін заңсыз жинаудан, өңдеуден, сақтаудан және пайдаланудан қорғау құқығы, соның ішінде цифрлық технологияларды қолдану кезінде де, заңмен кепілдендірілетіні айқын жазылады. Бұл – елімізде жеке деректерді қорғаудың конституциялық негізі алғаш рет нақты бекітіліп отыр [2].

Бүгінде түрлі ғимараттарда, кеңселерде, тіпті тұрғын үй кешендерінде биометриялық сәйкестендіру жүйелері орнатылып жатыр. Алайда жаңа нормаға сәйкес, егер азамат өз биометриялық деректерін бергісі келмесе, ол бас тартуға құқылы. Мұндай жағдайда оны ғимаратқа кіргізбеуге ешкімнің құқығы жоқ.

Бұл – цифрлық дәуірдегі адамның негізгі құқықтарының бірі. Яғни цифрландыру үдерісі азаматтың еркін таңдау құқығын шектемеуі тиіс.

Соңғы жылдары әлемде кибералаяқтықтың ауқымы айтарлықтай кеңейді. Тіпті «цифрлық зорлық-зомбылық» деген жаңа ұғым қалыптасты.

Оған соңғы уақыттағы сталкинг, бөтен адамның жеке деректерін заңсыз пайдалану, рұқсатсыз фото мен бейнематериалдарды тарату секілді әрекеттер де кіреді. Өкінішке қарай, мұндай жағдайларда көбіне әйелдер мен кәмелетке толмағандар жапа шегеді. Сондықтан цифрлық сауаттылықты арттыру – қоғам үшін өзекті міндет болып тұр [3].

Жаңа Конституция жобасының 21-бабының екінші тармағына маңызды толықтыру енгізілді. Бұған дейін банктік операциялардың, салымдардың, жинақтардың, хат алмасудың, телефон арқылы сөйлесудің, пошта және өзге де байланыс құралдары арқылы берілетін хабарламалардың құпиясы заңмен қорғалатыны айтылған болатын [2].

Енді бұл нормаға «соның ішінде цифрлық технологияларды қолдану арқылы жүзеге асырылатын» деген нақтылау қосылды. Бұл дегеніміз – WhatsApp-тағы немесе әлеуметтік желілердегі хат алмасуды жариялауға болмайды. Сондай-ақ адамның рұқсатынсыз оның фотосын немесе бейнежазбасын интернетке таратуға тыйым салынады.

Ендігі кезекте, Қазақстан Республикасының заңнамасында,дәлірек **ҚР Цифрлық кодексінде ц**ифрлық бейін — мемлекеттік және мемлекеттік емес ақпараттық жүйелердегі тұлға туралы электрондық деректердің жиынтығы. Оны адамның цифрлық әлемдегі «төлқұжаты» немесе «виртуалды бейнесі» деп атауға болады.

Құқықтық және техникалық тұрғыдан ол екі үлкен бөліктен тұрады:

Ресми деректер:

- ЖСН , аты-жөні, туған жылы.
- Электрондық құжаттар (жеке куәлік, жүргізуші куәлігі, дипломдар).
- Мүліктік деректер, салықтар, әлеуметтік мәртебе (мысалы, eGov-тағы профиліңіз).

Бейресми немесе мінез-құлық деректері:

- Әлеуметтік желілердегі белсенділік (лайктар, пікірлер, жазылулар).
- Банк картасымен жасалған төлемдер (не сатып аласыз, қайда барасыз).
- Браузер тарихы және орналасқан жеріңіз (GPS).
- Биометриялық деректер: FaceID, саусақ ізі.

Биометриялық деректер — бұл адамның физикалық, физиологиялық немесе мінез-құлық ерекшеліктерін сипаттайтын, оның тұлғасын бірегей түрде анықтауға (идентификациялауға) мүмкіндік беретін мәліметтер[4].

Қазіргі заңнама бойынша азамат өз деректерін өңдеуге келісім береді, бірақ сол деректердің меншік иесі болып қала алмайды. Деректер базасы бұзылған жағдайда, оператор (банк немесе мемлекеттік орган) тек әкімшілік айыппұлмен құтылады. Азаматқа келген моральдық және цифрлық нұқсанды өтеудің нақты механизмі жоқ. Саусақ ізі немесе FaceID ұрланса, оны пароль сияқты ауыстыру мүмкін емес, демек нұқсан өмір бойлық сипатқа ие [5].

Заң бойынша деректер нақты бір мақсат үшін жиналуы тиіс. Бірақ іс жүзінде, бір мақсатпен жиналған биометриялық деректер (мысалы, банктен шот ашу үшін) кейіннен басқа мақсаттарға (маркетингтік талдау, үшінші тұлғаларға беру) пайдаланылуы мүмкін. "Жанама пайдалануды" бақылайтын техникалық және құқықтық сүзгілер әлсіз. ҚР Қылмыстық кодексінде адамның биометриялық профилін (дауысын, бейнесін) нейрожелілер арқылы қолдан жасап, алаяқтық жасау бойынша арнайы бап жоқ. Бұл — құқықтық вакуум**.** Қазіргі заңнама "цифрлық тұлғаны ұрлауды" кәдімгі алаяқтық

ретінде қарастырады, бірақ биометриялық ұрлықтың қоғамдық қауіптілігі әлдеқайда жоғары [6]. Бұл Қазақстан заңнамасындағы кемшіліктер деп атасақ болады. Енді осы кемшіліктерді жоюдың бірнеше жолын ұсынар едім:

4. **«Цифрлық мұра» институтын енгізу.** Адам қайтыс болғаннан кейін оның цифрлық профилі мен биометриялық деректерінің тағдыры қалай болатынын заңмен реттеу (жою немесе мұрагерлерге беру).

5. **Биометриялық аудит.** Жекеменшік компаниялардың (ЖШС, банктер) биометрияны сақтау деңгейін тексеретін тәуелсіз кибер-инспекция құру.

6. **Келісімді қайтарып алу механизмін оңайлату.** eGov Mobile арқылы бір батырмамен барлық мекемелерге берілген биометриялық келісімдерді көру және оларды дереу қайтарып алу (өшіру) функциясын заңмен міндеттеу.

Қазақстанда биометриялық деректерді қорғаудың тиімді жүйесін қалыптастыру үшін мемлекет, жеке сектор және қоғамның бірлесіп жұмыс істегені маңызды. Осы ұсыныстарды іске асыру азаматтардың құқықтарын қорғауға, деректердің заңсыз қолданылуы мен таралуының алдын алуға мүмкіндік береді. Ақырында, азаматтардың деректерін қорғау тек құқықтық тұрғыдан ғана емес, әлеуметтік тұрғыдан да қамтамасыз етілуі тиіс, себебі бұл біздің цифрлық болмысымызды сақтап қалудың бірден-бір жолы болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Борчашвили И.Ш. Қылмыстық құқық пен криминалистикадағы цифрландыру мәселелері // Қазақстан ғылымы мен құқығы. – Алматы.2021.
2. https://www.gov.kz/memleket/entities/ksrk/press/news/details/1159830?lang=kk
3. «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Қазақстан Республикасының 2013 жылы 21 мамырдағы Заңы.
4. Қазақстан Республикасының 2026 жылғы 9 қаңтардағы Цифрлық кодексі.
5. Жатқанбаева А. Е. Қазақстандағы дербес деректерді қорғаудың конституциялық-құқықтық негіздері. — Вестник КазНУ, 2024.
6. Қасымов С. А. Цифрлық құқық және азаматтық заңнама: Трансформация мәселелері. — Алматы, 2023.

ҒТАМР (МРНТИ): 06.77.61

ЦИФРОВИЗАЦИЯ РЫНКА ТРУДА ДЛЯ УЧАСТНИКОВ ТРУДОВЫХ ОТНОШЕНИЙ

Сағынтайқызы Айзат
КУ имени Коркыт ата
Студент группы Ю(уп) 24-2
Научный руководитель: Аргинбекова Гулнар Ишанбековна
кандидат юридических наук
кафедры "Юриспруденция"

Аннотация: В статье исследуются современные тенденции цифровизации рынка труда в Республике Казахстан. Анализируется влияние цифровых технологий на трансформацию трудовых отношений, рассматриваются правовые аспекты регулирования занятости и перспективы развития цифровой экономики.

Ключевые слова: цифровизация, рынок труда, Республика Казахстан, трудовые отношения, цифровая экономика, занятость, автоматизация.

Аңдатпа:Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы еңбек нарығын цифрландырудың ағымдағы тенденциялары қарастырылады. Онда цифрлық технологиялардың еңбек қатынастарын өзгертуге әсері талданады, жұмыспен қамтуды реттеудің құқықтық аспектілері зерттеледі, цифрлық экономиканың даму перспективалары қарастырылады.

Кілт сөздер: цифрландыру, еңбек нарығы, Қазақстан Республикасы, еңбек қатынастары, цифрлық экономика, жұмыспен қамту, автоматтандыру.

Abstract: This article examines current trends in the digitalization of the labor market in the Republic of Kazakhstan. It analyzes the impact of digital technologies on the transformation of labor relations, examines the legal aspects of employment regulation, and considers prospects for the development of the digital economy.

Keywords: digitalization, labor market, Republic of Kazakhstan, labor relations, digital economy, employment, automation.

Цифровая модернизация экономики выступает стратегической составляющей развития страны в контексте глобальных преобразований. На протяжении последних лет широкое применение цифровых инноваций кардинально меняет условия функционирования различных сфер жизнедеятельности, среди которых — сфера труда. Эти изменения носят системный характер, затрагивая структуру занятости и формы взаимодействия участников трудовых отношений, что обуславливает необходимость всестороннего научного анализа.

Актуальность данного исследования определяется двойственным эффектом цифровизации: с одной стороны, она способствует экономическому прогрессу и созданию новых рабочих мест, с другой — порождает вызовы, связанные с изменением профиля трудовой деятельности, появление нестандартных форм занятости и потребностью в адаптации законодательной базы.

Цифровизация трудовой сферы представляет собой интеграцию информационных технологий в механизмы социального и трудового взаимодействия. Этот процесс охватывает механизмы автономного выполнения задач, распространение фриланса и платформенной занятости, а также переход на электронные системы оформления трудовых отношений.

Из правовой позиции регулирование труда в стране обеспечивается действующим Трудовым кодексом Республики Казахстан. В условиях цифровой реальности особую значимость приобретают положения, касающиеся удалённой работы, юридической силы электронных трудовых соглашений, а также гарантий конфиденциальности личных данных сотрудников.

Цифровизация в Казахстане началась не сразу, а развивалась постепенно.

Первые шаги в этом направлении были сделаны еще в конце 1990-х годов, когда начали развивать интернет и телекоммуникации. Однако более активное развитие началось в начале 2000-х годов.

В 2001 году государство стало внедрять первые цифровые решения, связанные с электронным документооборотом и информатизацией. Это можно считать началом системной цифровизации.

Далее, в середине 2000-х годов, началось развитие электронного правительства. Появилась возможность получать государственные услуги через интернет, что значительно упростило жизнь граждан.

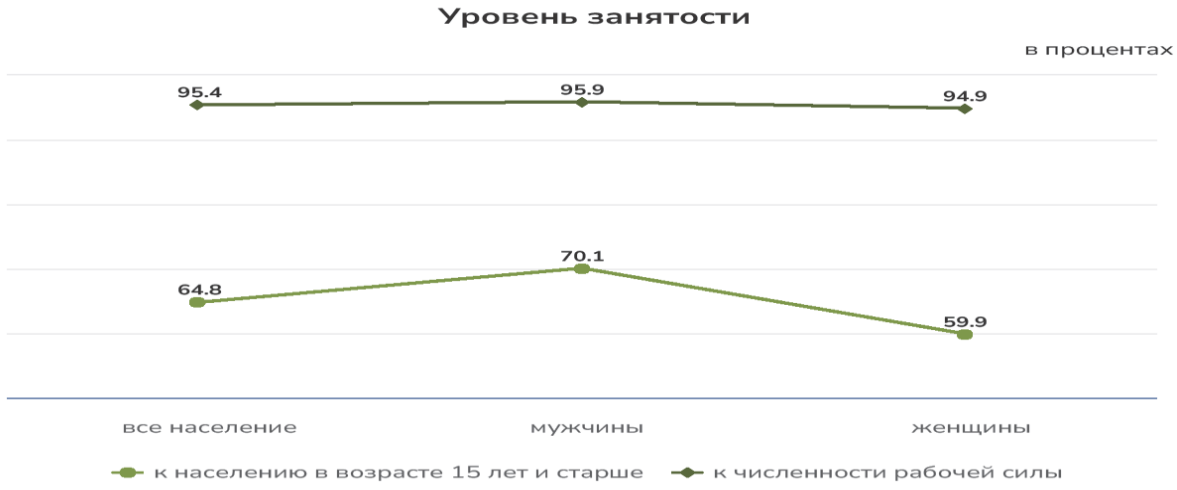
Важным этапом стала программа «Цифровой Казахстан», принятая в 2017 году. Она задала направление развития цифровой экономики и дала толчок к внедрению технологий во многие сферы.

На сегодняшний день (2023–2026 гг.) цифровизация выходит на новый уровень. Активно внедряются технологии искусственного интеллекта, автоматизация и цифровые сервисы, которые напрямую влияют на рынок труда.

Если говорить проще, цифровизация рынка труда — это внедрение технологий в процесс работы. Цифровизация рынка труда проявляется в автоматизации рабочих процессов, что позволяет значительно сократить затраты времени и повысить эффективность работы. Кроме того, широкое распространение получает удалённая форма занятости, при которой сотрудники могут выполнять свои обязанности вне офиса. Важную роль также играет использование онлайн-платформ, через которые осуществляется поиск работы и взаимодействие между работниками и

работодателями. Наряду с этим становится более распространённым гибкий график, позволяющий работникам самостоятельно регулировать своё рабочее время. То есть работа становится более гибкой и во многом зависит от технологий.

На сегодняшний день рынок труда в Казахстане в целом остается стабильным, однако при этом постепенно претерпевает изменения. В стране занято около 9.7 миллионов человек, а уровень безработицы держится на уровне примерно 4–5%, что свидетельствует о достаточно устойчивой ситуации.

Вместе с тем наблюдаются качественные сдвиги в структуре занятости: увеличивается количество профессий, связанных с IT-сферой и цифровыми технологиями, что отражает общее направление развития экономики.

Цифровизация оказывает заметное влияние на рынок труда. Прежде всего, меняется спрос на специалистов: все большую востребованность получают работники, обладающие навыками работы с современными технологиями. Кроме того, активно развиваются новые формы занятости, такие как удаленная работа, фриланс и выполнение задач через различные цифровые платформы и приложения. Наряду с этим трансформируются и традиционные профессии — в них все чаще внедряются цифровые инструменты, что делает их более технологичными.

Цифровизация рынка труда имеет как положительные, так и отрицательные стороны. К положительным аспектам можно отнести появление новых рабочих мест, повышение эффективности труда и упрощение поиска работы для соискателей. Вместе с тем существуют и негативные последствия: некоторые профессии постепенно исчезают, растут требования к знаниям и навыкам работников, и не все успевают вовремя адаптироваться к новым условиям.

В Республике Казахстан наблюдается активное развитие цифровых технологий, что оказывает непосредственное влияние на рынок труда. Распространение онлайн-платформ занятости и цифровых сервисов

способствует повышению мобильности рабочей силы и расширению возможностей трудоустройства.

Особое значение приобрела дистанционная форма занятости, закрепленная в трудовом законодательстве. Она позволяет работникам выполнять трудовые функции вне рабочего места, используя информационно-коммуникационные технологии.

Вместе с тем, внедрение автоматизации и элементов искусственного интеллекта приводит к изменению структуры занятости. Снижается спрос на неквалифицированный труд, при этом возрастает потребность в специалистах в области информационных технологий.

Также наблюдается рост платформенной занятости, которая требует дополнительного правового регулирования, поскольку не всегда подпадает под традиционные нормы трудового права.

Цифровизация рынка труда в Казахстане имеет ряд преимуществ. В частности, она способствует повышению производительности труда, развитию инноваций и созданию новых рабочих мест в высокотехнологичных секторах экономики.

Однако наряду с положительными аспектами существуют и серьезные вызовы. К ним относятся риск роста безработицы, усиление социального неравенства, а также недостаточный уровень цифровых навыков у части населения.

Особую актуальность приобретают вопросы защиты персональных данных работников и обеспечения кибербезопасности. В условиях цифровизации возрастает необходимость совершенствования механизмов правовой защиты.

Государство играет ключевую роль в формировании условий для развития цифрового рынка труда. В Республике Казахстан реализуются стратегическиепрограммы, направленные на цифровую трансформацию экономики и развитие человеческого капитала.

Важным направлением государственной политики является совершенствование законодательства, регулирующего новые формы занятости. Необходимо обеспечить баланс между интересами работодателей и работников, а также гарантировать соблюдение трудовых прав.

Кроме того, государство должно содействовать развитию системы образования, ориентированной на формирование цифровых компетенций и подготовку кадров для цифровой экономики.

В перспективе цифровизация рынка труда будет усиливаться под воздействием технологического прогресса. Ожидается дальнейшее развитие искусственного интеллекта, автоматизации и цифровых платформ.

Важным направлением станет внедрение концепции непрерывного образования, позволяющей работникам адаптироваться к изменяющимся условиям. Также возрастет значение гибких форм занятости и цифровых инструментов управления трудовыми ресурсами.

Таким образом, цифровизация рынка труда в Республике Казахстан является ключевым фактором трансформации трудовых отношений. Она открывает новые возможности для экономического развития, однако требует эффективного государственного регулирования и адаптации всех участников рынка труда.

Комплексный подход к развитию цифровой экономики позволит минимизировать риски и обеспечить устойчивое развитие общества.

Исходя из проведенного в данной статье исследования можно сделать ряд обобщающих и констатирующих выводов. Во-первых, в контексте современной экономической парадигмы, цифровизация рынка труда, безусловно, представляет собой сложный и многогранный процесс, характеризующийся диалектическим единством потенциальных выгод и сопутствующих рисков. В частности, внедрение цифровых технологий, как представляется, открывает перспективы для экспоненциального роста экономической активности, существенного повышения производительности труда и, вероятно, формирования принципиально новых рабочих мест.

Однако, с другой стороны, данный процесс, по всей видимости, порождает ряд серьезных вызовов, связанных с фундаментальной трансформацией структуры занятости, усилением нестабильности трудовых отношений и, возможно, риском социальной эксклюзии определенных групп населения. Во-вторых, в условиях экспоненциального технологического развития, безусловно, возникает императивная необходимость в разработке комплексных стратегий государственного регулирования, нацеленных на достижение гармонии между стимулированием инноваций и обеспечением защиты прав трудящихся. В качестве ключевого элемента данных стратегий, очевидно, следует рассматривать формирование адаптивной системы образования и переподготовки кадров, способной оперативно реагировать на динамику спроса на рынке труда и обеспечивать перманентное повышение квалификации трудовых ресурсов. В-третьих, в современных условиях динамично развивающейся цифровой экономики представляется целесообразным акцентировать внимание на необходимости развития цифровых навыков и компетенций, обеспечивающих адаптацию к трансформирующимся условиям труда. Кроме того, в условиях потенциальной угрозы потери рабочих мест или снижения доходов, обусловленной процессами цифровизации, актуализируется вопрос совершенствования механизмов социальной защиты. В частности, представляется обоснованным рассмотреть возможность внедрения безусловного базового дохода или иных форм гарантированного социального обеспечения, направленных на минимизацию негативных последствий цифровой трансформации для работников. И наконец, в контексте анализа современной экономической динамики, выделяется достаточно существенным акцентирование внимания на необходимости комплексного подхода к обеспечению инклюзивности рынка труда. В частности,

целесообразно рассмотреть вопрос о создании равноправных возможностей для всех категорий работников, включая женщин, молодежь, лиц с ограниченными возможностями и мигрантов. Данный подход, на наш взгляд, является ключевым фактором для достижения устойчивого и справедливого развития рынка труда в долгосрочной перспективе.

Источники:

1. Анисимова Н.Ю. Организация подготовки кадров в цифровой экономике: методология трансформации и реализация. / Дисс... д-ра экономич. наук. - Симферополь, 2024. – 345 с. https://www.dissercat.com/content/organizatsiya-podgotovki-kadrov-v-tsifrovoi-ekonomike-metodologiya-transformatsii-i-realizat

2. Клюйко А.В. Развитие нетрадиционных форм самозанятости молодёжи в условиях цифровизации общества. / Дис. …канд. экон. наук. - Белгород, 2024. – 205 с. https://www.dissercat.com/content/razvitie-netraditsionnykh-form-samozanyatosti-molodezhi-v-usloviyakh-tsifrovizatsii-obshches

3. Кузнецова И.Г. Формирование и развитие человеческого капитала аграрной сферы в условиях цифровизации экономики. / Дисс... д-ра экономич. наук. - Новосибирск, 2021. – 301 с. https://www.dissercat.com

4. Сайт занятости и безработицы https://stat.gov.kz/ru/industries/labor-and-income/stat-empt-unempl/

5.https://stat.gov.kz/ru/industries/labor-and-income/stat-empt-unempl/publications/355073/

6.https://stat.gov.kz/en/industries/labor-and-income/stat-empt-unempl/publications/462422/

7. Национальный доклад «Рынок труда Казахстана: на пути к цифровой реальности» — Центр развития трудовых ресурсов, 2023. Подробный аналитический обзор цифровизации занятости и навыков в Казахстане. https://www.enbek.kz/atlas/ru

8. Цифровизация экономики: теория, практика и история развития — монография Т. А. Ашимбаева (Алматы: Алматинский гуманитарно-экономический университет, 2024). https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=711170

ҒТАМР 68.05.29

АГРОТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ИННОВАЦИЯ: БИОКӨМІР КӨМЕГІМЕН СОРТАҢ ТОПЫРАҚТЫҢ ҚҰНАРЛЫЛЫҒЫ МЕН ЫЛҒАЛ САҚТАУ ҚАБІЛЕТІН ЖАҚСАРТУ

Жантөре Рая Қуанышбекқызы
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
Э-24-1М оқу тобының магистранты,
Абжалелов Бахытбек Байдосович
Инженерлі-технологиялық институт директоры,
биология ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессоры

Аңдатпа: Мақалада сортаң топырақтың құнарлылығы мен ылғал сақтау қабілетін арттырудағы биокөмірдің рөлі ғылыми әдебиеттер негізінде талданады. Топырақтың тұздануы ауыл шаруашылығы өнімділігін шектейтін басты факторлардың бірі екені көрсетіліп, биокөмірдің осы проблеманы шешудегі агротехнологиялық әлеуеті ашылады. Зерттеулерді жинақтау нәтижесінде биокөмірдің топырақ құрылымын жақсартатыны, кеуектілікті арттыратыны, өсімдікке қолжетімді су қорын көбейтетіні және қоректік элементтердің сақталуын күшейтетіні айқындалды. Сондай-ақ оның электрөткізгіштік, көлемдік тығыздық және натрий уыттылығы сияқты теріс көрсеткіштерді төмендетуге ықпал ететіні сипатталды. Мақалада биокөмірді жергілікті топырақ жағдайына бейімдеп қолданудың маңызы мен Қазақстан үшін практикалық мәні тұжырымдалды.

Кілт сөздер: биокөмір, сортаң топырақ, топырақ құнарлылығы, ылғал сақтау қабілеті, агротехнология

Аннотация: В статье на основе научной литературы рассмотрена роль биоугля в повышении плодородия и влагоудерживающей способности засоленных почв. Показано, что засоление почв является одним из ключевых факторов, ограничивающих продуктивность сельского хозяйства, а биоуголь обладает значительным агротехнологическим потенциалом для смягчения данной проблемы. Обобщение современных исследований свидетельствует, что биоуголь улучшает структуру почвы, увеличивает пористость, повышает запасы доступной для растений влаги и способствует сохранению питательных элементов. Также раскрыто его влияние на снижение электропроводности, объемной плотности и токсичности натрия в почвенной среде. Сделан вывод о необходимости адаптированного применения биоугля с учетом местных почвенно-климатических условий и его практической значимости для Казахстана.

Ключевые слова: биоуголь, засоленные почвы, плодородие почвы, влагоудерживающая способность, агротехнология

Abstract: The article analyzes the role of biochar in improving the fertility and water-retention capacity of saline soils on the basis of current scientific literature. Soil salinization is identified as one of the major constraints on agricultural productivity, while biochar is considered a promising agrotechnological amendment for mitigating this problem. A synthesis of recent studies shows that biochar improves soil structure, increases porosity, raises plant-available water storage, and enhances nutrient retention. The review also demonstrates its contribution to lowering electrical conductivity, bulk density, and sodium-related toxicity in salt-affected soils. The paper concludes that biochar should be applied in an adapted manner according to local soil and climate conditions and may have substantial practical value for Kazakhstan.

Keywords: biochar, saline soil, soil fertility, water retention capacity, agrotechnology

Кіріспе

Қазіргі агроөндірістегі ең өзекті мәселелердің бірі - топырақтың тұзденуы мен оның салдарынан құнарлылықтың төмендеуі. Сортаң және тұзданған топырақтарда өсімдік тамырына судың сіңуі қиындайды, натрий иондары топырақ құрылымын бұзады, ал қоректік элементтердің өсімдікке қолжетімділігі төмендейді. Соның нәтижесінде егістік жерлердің өнімділігі кеміп, суару тиімділігі азаяды және экожүйелік тұрақтылық әлсірейді. FAO-ның 2024 жылғы бағалауында әлемде 1 381 млн гектар жер тұздану әсеріне ұшырағаны, ал Қазақстан осы проблема айқын байқалатын он елдің қатарына кіретіні көрсетілген [1]. Осы жағдай агротехнологиялық жаңашыл шешімдерді іздеуді қажет етеді.

Соңғы жылдары осындай шешімдердің бірі ретінде биокөмірге ерекше назар аударылуда. Биокөмір - өсімдік немесе органикалық қалдықтарды оттегі мөлшері шектеулі жағдайда пиролиздеу арқылы алынатын көміртекке бай, кеуекті материал. Оның кеуекті құрылымы, меншікті бетінің үлкендігі және беттік функционалдық топтарының мол болуы топырақтың су-физикалық әрі агрохимиялық қасиеттерін жақсартуға мүмкіндік береді. Зерттеулер биокөмірдің сортаң топырақта органикалық зат мөлшерін, катион алмасу сыйымдылығын, микробиологиялық белсенділікті және ферменттік процестерді күшейтетінін, сонымен бірге Na+ және Cl- уытты әсерін әлсіретететінін көрсетеді [2]. Демек, биокөмір тек мелиорант емес, ол ылғал сақтау, қоректік режимді тұрақтандыру және өсімдік төзімділігін күшейтуге бағытталған кешенді агротехнологиялық құрал болып саналады.

Биокөмірдің ылғал сақтау қабілетін жақсартудағы тиімділігі оның құрылымдық ерекшеліктерімен тікелей байланысты. Кеуекті бөлшектер топырақтың жалпы қуыстылығын арттырып, су сақталатын капиллярлық кеңістікті көбейтеді және агрегаттардың тұрақтылығын күшейтеді. Бұл әсіресе механикалық құрамы жеңіл немесе құрылымы әлсіреген тұзданған топырақтар үшін маңызды. 939 бақылау нәтижесін қамтыған метаталдау

биокөмір енгізілгенде далалық ылғал сыйымдылығы мен өсімдікке қолжетімді су мөлшері ең алдымен ірі түйіршікті топырақтарда айқын өсетінін көрсетті: далалық ылғал сыйымдылығы 23,8%, ал қолжетімді су қоры 25,6% артқан [3]. 2024 жылғы шолу да биокөмірдің ірі түйіршікті топырақта кеуектілікті және өсімдікке қолжетімді ылғалды көбейтетінін, бірақ әсер шамасы шикізат түріне, пиролиз температурасына және енгізу тереңдігіне тәуелді болатынын нақтылайды [4].

Биокөмірдің екінші маңызды артықшылығы - топырақ құнарлылығын қалпына келтіруге ықпалы. Сортаң топырақтарда pH жоғары, тұз мөлшері артық, ал азот, фосфор және органикалық көміртек қоры көбіне шектеулі болады. Биокөмір осы жүйеде қоректік элементтердің шайылуын тежеп, олардың топырақта бекінуін күшейтеді, пайдалы микрофлора үшін қолайлы орта қалыптастырады және ферменттік белсенділікті арттырады. Chen және әріптестері жүргізген тәжірибеде биокөмірдің барлық нұсқалары топырақтың су ұстау қабілетін жақсартып, Na+, Cl-, SO4 және электрөткізгіштік көрсеткіштерін төмендеткен, ал ферменттік белсенділік пен жүгері өсіміне оң әсер берген [5]. Авторлар биокөмірдің оңтайлы мөлшері шамамен 3,16% екенін көрсетіп, осы доза кезінде сортаңдық көрсеткіштері минимумға жақындағанын дәлелдеді [5].

Жаһандық деңгейдегі метаталдаулар биокөмір әсерінің жүйелі сипатын айқындайды. 92 жарияланым мен 987 жұптық деректерді қамтыған зерттеу бойынша биокөмір енгізу нәтижесінде сортаң топырақтың электрөткізгіштігі орта есеппен 7,4%, көлемдік тығыздығы 4,7%, pH 1,2% төмендеген; керісінше, органикалық көміртек 55,1% және жалпы азот 31,3% өскен [6]. Бұл нәтижелер биокөмірдің құнарлылықты бір мезетте химиялық, физикалық және биологиялық тетіктер арқылы жақсартатынын көрсетеді. Алайда әсер барлық жағдайда бірдей болмайды: топырақтың механикалық құрамы, сортаңдану деңгейі, қолданылған биомасса түрі мен биокөмірдің дозасы шешуші факторлар болып саналады [3; 4; 6]. Сондықтан биокөмірді «әмбебап құрал» деп қарастырудан гөрі, нақты топыраққа бейімделген технология ретінде пайдалану дұрыс.

Кесте 1 - Биокөмірдің сортаң топырақ қасиеттеріне ықпалының негізгі бағыттары

Көрсеткіш	**Бастапқы мәселе**	**Биокөмірдің әсер ету механизмі**	**Күтілетін нәтиже**
Электрөткізгіштік	Ерігіш тұздар мөлшері жоғары, тамыр аймағында осмостық қысым өседі	Тұздардың қайта бөлінуін бәсеңдетеді, су режимін тұрақтандырады	ЕС төмендейді, өсімдік суға қолжетімділігі артады

Құрылым және тығыздық	Натрий әсерінен агрегаттар бұзылады, топырақ тығыздалады	Кеуектілікті арттырады, агрегат тұрақтылығын жақсартады	Қопсықтық күшейеді, ауа алмасуы жақсарады
Ылғал қоры	Су тез буланады немесе өсімдікке қолжетімсіз күйге өтеді	Капиллярлық және микрокеуектерде ылғал ұсталады	Далалық ылғал сыйымдылығы мен қолжетімді су қоры өседі
Қоректік элементтер	Азот, фосфор, калийдің тиімділігі төмендейді	Катион алмасу сыйымдылығын және органикалық көміртекті арттырады	Қорек элементтері жақсы сақталып, сіңірілуі жақсарады
Микробиологиялық белсенділік	Тұз стрессі микрофлораны тежейді	Микроағзалар үшін субстрат пен микронеше құрады	Ферменттік белсенділік артып, биологиялық құнарлылық жақсарады

Jia және әріптестері сортаң саздақ топырақта жүргізген зерттеуде биокөмір мөлшері 7,5-тен 30 т/га-ға дейін ұлғайған сайын агрегат тұрақтылығы 15%-дан 30%-ға дейін өскенін анықтады. Сонымен қатар 30 т/га нұсқасында қаныққан гидравликалық өткізгіштік 46%, өсімдікке қолжетімді су қоры 27% және least limiting water range көрсеткіші 40% артқан [7]. Бұл деректер биокөмірдің тек су сақтап қана қоймай, тамыр дамуына қолайлы құрылым қалыптастыратынын дәлелдейді. Яғни су-тұз режимін оңтайландыру мен физикалық кедергіні азайту құнарлылықтың нақты агрономиялық нәтижеге айналуына жағдай жасайды.

Биокөмірді сортаң топыраққа енгізуде бірнеше агротехникалық шартты ескеру қажет. Біріншіден, шикізат көзі маңызды: сабан, күріш қауызы, жүгері сабағы, ағаш қалдықтары сияқты биомассадан алынған биокөмірлердің қасиеті әртүрлі болады. Екіншіден, пиролиз температурасы жоғарылаған сайын материалдың тұрақтылығы өседі, бірақ кейбір функционалдық топтар азаюы мүмкін, сондықтан нақты мақсатқа сай сапалық теңгерім қажет [4]. Үшіншіден, енгізу мөлшері шамадан тыс болмауы тиіс. Ren және әріптестері биокөмір сортаң топырақтың су қорын, көміртек пен азот деңгейін және өнімділікті арттыра алатынын, алайда артық мөлшер кей жағдайда тұздың жинақталуын, су шығыны мен көмірқышқыл газы эмиссиясын күшейтуі мүмкін екенін көрсетті [8]. Сондықтан биокөмірді минералдық немесе

органикалық тыңайтқыштармен, су үнемдеу технологияларымен және жергілікті топырақ диагностикасымен ұштастыра қолдану анағұрлым тиімді.

Қазақстанның едәуір бөлігі қуаң және шөлейт белдеуде орналасқандықтан, су тапшылығы мен тұздану қатар жүретін аймақтар көп. Осындай жағдайда биокөмірді ауыл шаруашылығы қалдықтарын қайта өңдеу арқылы өндіру екі мәселені қатар шешуі мүмкін: бір жағынан, органикалық қалдықтар кәдеге жаратылады; екінші жағынан, топырақтың агрономиялық сапасы жақсарады. Әсіресе күріш, жүгері, мақта, бау-бақша және мал азықтық дақылдар өсірілетін суармалы аймақтарда биокөмірді жергілікті мелиорация жүйесінің бір бөлігі ретінде қарастыру орынды. Бұл технологияны енгізу үшін топырақтың бастапқы тұздану дәрежесін, механикалық құрамын, суару суының сапасын және дақылдың биологиялық ерекшелігін ескеретін аймақтық ұсынымдар қажет.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, биокөмір сортаң топырақтың құнарлылығы мен ылғал сақтау қабілетін жақсартатын перспективалы агротехнологиялық инновация болып табылады. Оның әсері топырақ құрылымын қалпына келтіру, кеуектілікті арттыру, өсімдікке қолжетімді ылғал қорын көбейту, органикалық көміртек пен қоректік элементтерді жинақтау, микробиологиялық белсенділікті жандандыру сияқты бірнеше өзара байланысты механизм арқылы іске асады. Ғылыми әдебиеттер биокөмірдің дұрыс таңдалған мөлшерде қолданылған жағдайда сортаңдық көрсеткіштерін төмендетіп, өнімділікке оң ықпал ететінін дәлелдейді [5-8]. Сонымен бірге бұл технологияны нақты топырақ-климат жағдайына бейімдеу, ұзақ мерзімді далалық тәжірибелер жүргізу және шығын-тиімділік талдауын жасау келешектегі зерттеулердің негізгі бағыты болуы тиіс. Биокөмірді дәлелді агрономиялық басқарумен ұштастыру Қазақстандағы тұзданған жерлерді қалпына келтіру мен тұрақты ауыл шаруашылығын дамытуға нақты үлес қоса алады.

«Агротехнологиялық инновация: Биокөмір көмегімен сортаң топырақтың құнарлылығы мен ылғал сақтау қабілетін жақсарту»

Әдебиеттер тізімі

1. FAO. Global status of salt-affected soils. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2024.
2. Huang K., Kou M., Li Y., Riaz M. et al. Soil acidification and salinity: the importance of biochar application to agricultural soils // Frontiers in Plant Science. 2023. Vol. 14. Article 1206820. DOI: 10.3389/fpls.2023.1206820.
3. Wei B., Peng Y., Lin L., Zhang D. et al. Drivers of biochar-mediated improvement of soil water retention capacity based on soil texture: A meta-analysis // Geoderma. 2023. Vol. 437. Article 116591. DOI: 10.1016/j.geoderma.2023.116591.

4. Acharya B.S., Dodla S., Wang J.J., Pavuluri K. et al. Biochar impacts on soil water dynamics: knowns, unknowns, and research directions // Biochar. 2024. Vol. 6. Article 34. DOI: 10.1007/s42773-024-00323-4.
5. Chen X., Liu L., Yang Q., Xu H., Shen G., Chen Q. Optimizing Biochar Application Rates to Improve Soil Properties and Crop Growth in Saline-Alkali Soil // Sustainability. 2024. Vol. 16, No. 6. Article 2523. DOI: 10.3390/su16062523.
6. Su Z., Liu X., Wang Z., Wang J. Biochar effects on salt-affected soil properties and plant productivity: A global meta-analysis // Journal of Environmental Management. 2024. Vol. 366. Article 121653. DOI: 10.1016/j.jenvman.2024.121653.
7. Jia A., Song X., Li S., Liu Z. et al. Biochar enhances soil hydrological function by improving the pore structure of saline soil // Agricultural Water Management. 2024. Vol. 306. Article 109170. DOI: 10.1016/j.agwat.2024.109170.
8. Ren S., Zhong J., Wang K., Liu R., Feng H., Dong Q., Yang Y. Application of biochar in saline soils enhances soil resilience and reduces greenhouse gas emissions in arid irrigation areas // Soil and Tillage Research. 2025. Vol. 250. Article 106500. DOI: 10.1016/j.still.2025.106500.

«Білікті адамға» бағытталған білім беру жүйесін анықтап оқушылардың шығармашылығын арттыру

Рубекова Меруерт Нұрлыбекқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
ХТ-24-1у оқу тобының студенті,
Қошқарова Шолпан Закировна
ғылыми жетекші,
“Дизайн және технологиялар” білім беру бағдарламасының аға оқытушысы,
педагогика ғылымдарының кандидаты
«Дизайн және технологиялар» Кафедрасы

Бүгінгі таңдағы өркениетті 50 ел қатарына қосылуды мұрат тұтқан тәуелсіз Қазақстан Республикасының қоғамы болашақ түлектерді жедел өзгерісті дүниеде өмір сүруге дайындау қажеттігінен оқу-білімдену жүйесіне жаңа да күрделі талаптар қоюда. Ал мұндай дайындық балада әрқилы ғылыми салаларға тән біршама білім-біліктер жиынтығын қалыптастырумен ғана шектеліп қоймастан, оның бойында жоғарғы шығармашыл және икемшіл тұлғалық мүмкіндіктерді дамытуға бағытталған нақты істерді қамтуы тиіс. Соңғы жылдарда жалпы және орта білімді гуманизациялау мен гуманитаризациялау ниеті айқын әрі мақсатты бағыт ала бастады. Ал бұл

ұлағатты мақсаттың тиімді іске асуы бала тәрбиесінің қайнар көзі бастауыш мектепке тәуелді болатыны айдан анық. [1.3]

Қазіргі заман педагогикасы үлкен қарқынмен дамудағы ғылым. Сол дамуға байланысты өзгерістердің ізімен асуға қажеттігі пайда болып отыр. Педагогиканың іркілісі, яғни ғылыми-техникалық прогрестің баяулауына соқтырады. Сондықтан да педагогика қалаған дерек көздерінен жаңа білімдерді теріп, жинақтап баруы қажет. [1.9]

Тұлғаның даму үдерісі. Қарама-қайшылықтар барша адамдардың дамуына ықпал жасаушы ішкі және сыртқы, жалпы, сонымен бірге әр жеке адамға тән – даралықты болып ажыратылады.

«Қалаймын» - «қолымнан келмейді», «білемін» - «білмеймін», «мүмкін» - «болмайды», «бар» - «жоқ» - мәңгі қарама-қайшылықтарды белгілейтін қосарлы ұғымдар. Адам дамуын зерттей отырып, ғалымдар даму және оның нәтижелері – бір жағынан, және оларға ықпал жасаушы себептер – екінші жағынан, арасындағы заңдылықты байланыстырады аңдаушы бірнеше маңызды тәуелділіктерді ашты. [1.40]

Неліктен кей адамдар өз дамуында өте биік нәтижелерге жетеді, ал екінші біреулер – ондай мүмкіндікке ие емес? Бұл үдерістің және оның нәтижесі неге байланысты? Ұзаққа созылған зерттеулер осы сұрақтарға орай жалпы заңдылық ашты: адам дамуы ішкі және сыртқы жағдайларға тәуелді. Ішкі жағдайлар – адам ағзасының физиологиялық және психикалық қасиеттері. Сыртқы жағдайлар – бұл адамның қоршаған ортасы, ол жасаған және дамыған аймақ сыртқы ортамен ықпалды араласу үдерісінде адамның ішкі мәні өзгермейді, жаңа қасиеттері қалыптасады, ал бұл, өз кезегінде, алдағы өзгерістерге жол ашады.

Сонымен, адамның дамуы сандық және сапалық өзгерістердің желісі мен нәтижесі. Даму барысында адам тұлғаға айналып, сана мен өзіндік сана, дербес жаңғыртушы іс-әрекет иесі болып жетіледі. Дамуды қозғаушы күші – қарама-қарсылықты күресі. Адамның дамуы ішкі және сыртқы жағдайлармен анықталыды.

Іс-әрекет және тұлға дамуы. Іс-әрекет барысында адамның жан-жақты және біртұтас тұлғалық дамуы жүріп жатады, оның қоршаған дүниеге көзқарасы, қарым-қатынасы қалыптасады.

Оқушылардың өзін-өзі бағалауы мұғалім баланың жетістіктері мен кемшіліктерін нақты, сетуацияға байланысты бағалауы қажет.

Шығармашылық қабілет – XXI ғасырдың маңызды дағдыларының бірі. Бұл зерттеуде сұхбат және онлайн сауалнама сияқты әртүрлі әдістер қолданылды. Мұғалімнің көзқарасы бойынша оқушының шығармашылығы 6 қырлы модельге жіктеледі, онда мұғалімдер: 1) оқушылардың өзіндік ойлары, 2) тәуелсіз шешімдер, 3) қызығушылық пен мотивация арқылы көрінетін оқушылардың шығармашылығын бақылау, 4) көрмелер ұйымдастыру, 5) көп деген перспективалар және оқушылардың жаңа идеяларды дамытуына жағдау жасау. Нәтижелер курс дизайнын қайта

ұйымдастыру үшін пайдалы болуы үшін оқушылардың шығармашылық туралы жаңа түсінік қалыптастыру.

Қазіргі уақытта әлем шығармашылыққа ұмтылуда, өйткені шығармашылық дағдылар салауатты бәсекелестік пен барлық мамандықтар бойынша жоғары рейтингтер үшін өте маңызды.

Біздің заманауи индустриямызда табысты өркендеу қабілетін идеялармен алмасу және шығармашылық дағдыларды пайдалану арқылы зерттеуге болады.

Бірақ бұл шығармашылық дағдылар ма және біз жұмыс күшіндегі шығармашылықты қалай анықтай аламыз?

- Шешендік Өнер;
- Шығармашылық Сыни ойлау;
- Шығармашылық және аналитикалық ойлау;
- Көрнекі байланыс;
- Мазмұнды жазу дағдылары.

Бұл кез-келген кәсіпте қажет болатын ең жоғары табысты дағдылар. 21 ғасырдағы дағдылар-бұл шығармашылық пен инновация, бұл сізді жеткілікті ақша табуға әкелуі мүмкін.

Өмір бойы тиімді білім алушылар осы шығармашылық дағдылардың барлығын жаңартып отыру үшін қолданады. Ақпарат пен қол жетімділік цифрлық болып табылатын осы заманда бәрі бірден және интеграцияланған; онлайн платформаларды зерттеу өте оңай. Егер сіз кәсіби маман болғыңыз келсе, шығармашылық қабілеттеріңізге сүйеніп, зерттеулеріңізді өз дағдыларыңызбен сәйкестендіруіңіз керек. Шығармашылық ойлауды нақты өмірлік дағдыларға енгізсеңіз жақсы идея болады.

Сыни тұрғыдан ойлау дағдыларын арттырудан оқуға деген құштарлықты тәрбиелеуге дейін, сыныпқа шығармашылықты енгізудің әлеуетті пайдасы кең. Бір кездері ерекше санаулы адамдар үшін туа біткен дарын ретінде қарастырылған шығармашылық қазір мұғалімдердің оқушылардың дамуына көмектесетін нәрсе ретінде танылады.

Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту оларды жаңашылдық пен мәселелерді шешу дағдылары бағаланатын және шын мәнінде қажет болатын болашақтарына дайындайды. Болашақ студенттерге шығармашылық әлеуетін ашуға көмектесу олардың жеке, академиялық және кәсіби өміріне оң әсер етуі мүмкін.

Шығармашылық 21-ғасырда сұранысқа ие негізгі шеберлік болып табылады. Шығармашылық ойлау қабілеті – 21 ғасырдағы маңызды дағды және бұл жоғары сұранысқа ие шеберлік. Жаңа идеяларды тудыра алатын және әртүрлі шешімдерді зерттей алатын адамдар бизнеске және кеңірек қоғамға біздің үнемі өзгеріп отыратын әлеміміздегі күрделі жаһандық мәселелерді шешуге көмектесе алады.

Көркем еңбек пәні мұғалімі үшін өзекті мәселенің бірі оқушының шығармашылық қабілетін дамыту. Қазіргі өзекті мәселнің бірі-осы.

Шықғармашылық қабілетті қай жастан бастап қолға алып үйреткен жөн? Осы мәселелердің бәрін өткен бөлімшелерде жазып кеткен болатынмын. Оқушыларға не себепті шығармашылық жұмыстар жүргізу керек? Шығармашылық қабілет тән психологияның бір-бірімен байланысы. Мұғалім үшін шығармашылық қабелетті дамытудың жолдары мен шарттары. Осы аталып өткен маңызды деген тақырыптарды жазып өттім.

Шығармашылық сезімді тежейтін сезімдер:

- «Сәтсіздікке ұшыраймын, қолымнан еш нәрсе келмейді» деген қорғаныш сезімі.
- Өзіне-өзі тым риза болмаушылық сезімі.
- Жалқаулық.

Ондай жағдайда баланы құтқарудың жолы. Оқушының шығармашылықпен айналысуына қолайлы жағдайлар жасау. Мысалы, көңіл-күйді көтеретін сергіту сіттерін жасау, жағымды музылар тыңдау, ішкі және сыртқы критерилерді қадағалау және тағыда басқа.

Мұғалім жаңа және бірінші рет өтетін сабақтарына бұған дейінгі тәжірбиесін жинақтай отырып, оқушыларды баулу үшін көркемдік өлшемдермен өзі де қаруланауы керек.

Қоғамның дарынды адамдарға деген қажеттілігін қанағаттандыру үшін, біз жаңа мұғалімдер генерациясы жаңа ұрпақты қоғамға қызмет етуге даярлауым керек.

Оқушының оқу-тәрбие үдерісін дамыту. Ерте және қазіргі заман ғұламаларының басты нысаны болып келеді. Себебі, психологтардың, педагогтардың, практикмұғалімдерінің пікірталасын тудырып келе жатқан мәселе. Психологиялық-педагогтардың теориялық әдебиеттеріне, сүйенсек, оқушының жалпы даму факторлары үшке бөлінедікен: 1) әлуметтік; 2) биологиялық және 3) тәрбие, яғни оқу-тәрбие үдерісі.

Шығармашылық – бұл бізді қоршап тұрған барлық нәрсе. Ең алдымен, бұл шығармашылық іс-әрекеттің процесі мен нәтижесі: мәдениет, өнер, білім, еңбек, Сұлулық. Шығармашылық педагогикасының мақсаты-бір немесе бірнеше қызмет түрлерінде шығармашылыққа, шығармашылық стильге тұрақты, жоғары деңгейдегі назар аударумен сипатталатын шығармашылық тұлғаны қалыптастыру.

Шығармашылық белсенділікті дамытуға ықпал ететін факторлар: дидактикалық дағдылар жүйесі, оқыту сапасы, шығармашылық қабілеттердің дамуын талдау: педагогикалық тәжірибені енгізу, ғылыми-әдістемелік мәселе бойынша ұжымдық жұмыс, өзін-өзі тәрбиелеу, педагогикалық еңбекті ынталандыру жүйесі

Оқытушының шығармашылық дамуы үшін жағдайлар: ұжымның моральдық-психологиялық ахуалы, ынталандыру, материалдық база, сыни ойлау бостандығы, пікірталас өткізу, көшбасшы тұлғасының әсері, бос уақыттың болуы.

Өзіндік және топтық, сынып сағат жұмыстары оқушының сабақ жоспары бойынша қарқынды дамуы. Тақырыптың қаншалықты ауқымды болғанына қарамасатан бөлінген сағаттардың аз болуы оқушының шығармашлық дамуына кедергі болмайды деген ойдамын. Өзімнің жек бақылауым бойынша мектеп білім алушылары өзіндік және топтық практикалық жұмыстарға жақсы екені.

Әр оқушының темпераменті әр түрлі болғанына қарамстан бәрін бір деңгейде қарқынды дамыту мұғалім үшін өте қиын болмақ сол себепті оқушы үшін және мұғалім үшін ең тиімді тәсіл бұл өзіндік жұмыс болып келеді. Кезінде өз бетіндік жұмыстың қазақ зиялыларының бірі ағартушы ақын Ахмет Байтұрсынов.

Ахмет Байтұрсынов оқу-ағарту саласындағы негізгі көзқарастары оның «Бастауыш мектеп», «Қазақша оқу жайынан», «Мектеп керектері» атты мақалаларында ашылған болатын. Осы әдеби еңбектерінің ішіндегі ерекше көңіл аударарлық мәселе-бұл автордың «Қазаша оқу жайынан» атты еңбегінде айтқан пікірі.

Автордың пікірінше оқушы білімді тәжірбие арқылы алуы керек. Ал мұндағы мұғалімнің қызметі оқушыға орындалатын жұмыс түрлерін шағындап беру және қойылған мақсатқа жету бағыт-бағдар беріп отыру.

Ғалымдардың пікірінше, осы негізгі үш фактор балалардың оқу-тәрбиесінің үдерісінің рөлі зор.

Профессор Р.Г. Лембертің пікірінше, өзіедік жұмыстарын жүзеге асыруға мына шарттарға байланысты:

- Оқушының істейтін жұмысының айқын мақсатының болуы;
- Басталатын жұмыстың нәтижелі болуы аяқталыуы;
- Орындалатын жұмысты оқушы өз еркімен орындар жатқанын қадағалау.

Ескерту: берілген тапсырмалар күрделі жүйеден тұрғандықтан, бір ғана белгімен сипаттауға болмайды. Өзіндік жұмыстарды ұйымдастыру шарттары:

- Мұғалім нақты тарпсырмалар мен нұсқаулар беру;
- Оқушы жұмыс істеу қарқынына әсер ететін, жұмысты істеудегі дербестігі, жұмыстың өз еркімен және қолдауымен істелуі, оған әсер ететін мотивтер және тағы басқа.

Қазіргі жаңартылған білім беру үдерісінде қалыптасып отырған жаңа атаудағы «Көркем еңбек» білім беру бағдарламасы кіріктірілген тұрғыда білім берудің теориялық негізіне сәйкес анықталғаны белгілі[5]. Бұл атаудағы оқу пәнінің білім беру мазмұнына талдаулар жасау барысында, оның тұжырымдық бөлімінде, яғни мақсаты – оқушылардың көркемдік-технологиялық білімі мен іскерліктерін қалыптастыруға, шығармашылық қабілеттері мен ойлауын дамытуға бағытталып, еңбекке баулу оқу материалдарына басым бейімделсе, оның нәтижеге бағытталған оқыту мақсаттарының жүйесі бейнелеу өнері оқу материалдары кеңінен

қарастырыла қамтылғаны байқалады. Екі оқу пәнерінің кіріктіріле құрылған мақсаты мен білім беру мазмұны арасында үйлесімділіктің толық анықталмағаны және қисынсыздықтың белгілері айқындалып отыр.

Кіріктірілген «Көркем еңбек» білім беру бағдарламасының құрылуында ескерілетін мәселе, ол кіріктіре білім беру мен оқытудың теориялық негізін ерекше көңіл аударылуы қажет еді. Ол білім беру тұрғысында екі оқу пәннің біріктірілуінде бір оқу пәнінің оқу материалының басымдылығымен анықталуды ұсынады. Бірақ, ол оқу материалы қоғамдық қажеттілікті, оқушы тұлғасының сұранысы мен қызығушылықтарын ескеруі абзал. «Көркем еңбек» оқу пәнінің атау мазмұнында да бейнелеу өнерінің оқу материалына тән белгі – «көркем» ұғымымен ғана байланысты болып қана тұр. Оның өзі де тек «механикалық» сөз құрауға ғана қажет болғаны байқалады. Шын мәнінде «көркем» сөзіне емес «еңбек» ұғымы сөйлемнің және «көркем еңбек» атаудың түйінді мәнін ашады. Олай болса, «Көркем еңбек» білім беру бағдарламасының мақсаты орынды анықталып, ал, оқыту жүйелерінің мақсаттары және қолданылатын ресурстар бейнелеу өнер оқу материалдарына икемделіп кеткені анықталып отыр. Сондықтан, кіріктірілген «Көркем еңбек» оқу бағдарламасының білім беру мазмұнында жетекші білім беру мазмұны технология оқу материалы болып сақталуына толық дәрмендігі бар.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. С. Б. Бабаев «Бастауыш мектеп педагогикасы», Алматы-2007, 400 бет
2. Қ. Әбдібекқызы «Оқушылардың көркем шығармашылық қабілетін дамыту», Алматы «Рауан»-1994, 78 бет
3. Ш. Х. Құрманалина, Б. Ж. Мұқанова, Ә. У. Ғалымова, Р. К. Ильясова «Педагогика», Астана-2007, 649 бет
4. А. Дүйсенов «Педагогика», Астана-2018
5. С. Б. Бабаев «Тұлғалық педагогика», Алматы-2011, 323 бет

THE ROLE OF AI IN IMPROVING ENGLISH SPEAKING SKILLS

Мұхамедяр Қарақат, Мирамбекова Меруерт
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
АТ-24-1 оқу тобының студенттері,
Есембекова Шырынкүл Төкенқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
Шетел тілдері және аударма ББББ аға оқытушысы,
педагогика ғылымдарының магистрі

Аңдатпа. Бұл зерттеу жұмысында ағылшын тілінде сөйлеу дағдыларын дамытудағы жасанды интеллекттің рөлі қарастырылады. Зерттеу барысында әртүрлі AI қосымшалары талданып, олардың тиімділігі, қолжетімділігі және қолдану ерекшеліктері зерттелді. Жасанды интеллекттің негізгі артықшылықтары ретінде шексіз тәжірибе мүмкіндігі, жедел кері байланыс, және оқушының сенімділігін арттыруы анықталды. Сонымен қатар, AI қолданудың кейбір кемшіліктері де қарастырылып, оларды шешу жолдары ұсынылды. Зерттеу нәтижесінде жасанды интеллект пен дәстүрлі оқытуды бірге қолдану ең тиімді тәсіл екені анықталды.

Аннотация. В данной исследовательской работе рассматривается роль искусственного интеллекта в развитии навыков устной речи на английском языке. В ходе исследования были проанализированы различные AI-приложения, их эффективность, доступность и особенности использования. Основными преимуществами искусственного интеллекта являются неограниченная практика, мгновенная обратная связь и повышение уверенности учащихся. Также были выявлены некоторые недостатки использования AI и предложены пути их решения. В результате исследования было установлено, что наиболее эффективным является комбинирование искусственного интеллекта с традиционными методами обучения.

Abstract. This research explores the role of artificial intelligence in improving English speaking skills. Various AI applications were analyzed in terms of their effectiveness, accessibility, and features. The study identified key advantages of AI, such as unlimited practice, instant feedback, and increased learner confidence. At the same time, some challenges of using AI were discussed, along with possible solutions. The results show that the most effective approach is to combine artificial intelligence with traditional learning methods.

Keywords: Artificial Intelligence, English language learning, speaking skills, AI applications, pronunciation, fluency, communication, language practice, digital learning, education technology

Introduction. In modern education, the integration of advanced technologies has become one of the most important priorities, especially in the field of foreign language learning. Among these technologies, Artificial Intelligence (AI) plays a crucial role in transforming traditional teaching methods into more interactive, personalized, and efficient learning experiences. At the B1 level, learners are expected not only to understand and use basic language structures but also to express their opinions, participate in discussions, and communicate more independently. However, one of the main challenges at this stage is the development of speaking skills, as students often face difficulties related to confidence, fluency, and real-time communication.The relevance of this study lies in the growing need to improve speaking skills through innovative approaches in the modern digital learning environment. Traditional teaching methods do not always provide enough opportunities for students to practice speaking actively. In many classrooms, speaking time is limited, and learners may feel anxious about making mistakes in front of others. As a result, their speaking development remains slow and insufficient. Artificial Intelligence offers a solution to these problems by creating flexible and supportive environments where learners can practice freely and receive immediate feedback.The aim of this article is to analyze the role of Artificial Intelligence in improving English speaking skills, explore the effectiveness of AI-based applications, and examine both the advantages and challenges of using AI in language learning.Artificial Intelligence in education can be defined as the use of intelligent systems that simulate human thinking and behavior in order to support learning processes. Unlike traditional methods that focus on memorization and repetition, AI-based learning emphasizes interaction, adaptation, and personalization. These systems analyze learners' performance, identify their strengths and weaknesses, and adjust learning materials accordingly. As a result, each student receives an individualized learning experience that supports both language development and cognitive growth.

The Role of AI in Developing Speaking Skills

Artificial Intelligence has significantly changed the way speaking skills are developed in foreign language education. One of the main advantages of AI is that it provides unlimited opportunities for speaking practice. Learners can communicate with AI tools anytime and anywhere, which removes the limitations of classroom time and availability of speaking partners. This constant exposure to the language is essential for improving fluency and building automatic speaking habits.[1]Another important feature of AI is personalized feedback. AI systems use speech recognition technologies to analyze pronunciation, grammar, and sentence structure. They provide immediate corrections and suggestions, allowing learners to identify and correct their mistakes in real time. This type of feedback is often more detailed and consistent than in traditional classrooms, where teachers may not have enough time to focus on each student individually.AI also creates a stress-free learning environment. Many students experience anxiety when speaking in a

foreign language, especially in front of classmates or teachers. [2]AI removes this psychological barrier by offering a non-judgmental space where learners can practice without fear. This encourages experimentation and helps students develop confidence in their speaking abilities.In addition, AI supports listening development, which is closely related to speaking. [3]By interacting with AI, learners are exposed to natural pronunciation, intonation, and speech patterns. This helps them understand how language is used in real communication and improves their ability to respond appropriately.Furthermore, AI allows learners to practice different real-life situations through simulations. For example, students can practice job interviews, travel conversations, or everyday communication scenarios. These activities help learners develop practical speaking skills that are necessary for real-world interaction.

AI Applications for Speaking Practice

The development of Artificial Intelligence has led to the creation of various applications that support English speaking practice. These applications are widely available on platforms such as the Google Play Store and Apple App Store, making them accessible to a large number of users. Most of them offer both free and paid versions, allowing learners to choose according to their needs and financial possibilities.[4]Applications such as Lingua and Learna AI focus on structured learning, guiding students step by step through different topics and levels. These tools are especially useful for beginners, as they provide clear instructions and organized content. On the other hand, applications like Praktika emphasize real-life communication, allowing users to engage in interactive dialogues that improve fluency and confidenceELSA Speak is a specialized application that focuses on pronunciation and accent improvement. It uses advanced speech recognition technology to identify errors and provide detailed feedback, helping learners achieve more accurate and natural speech. Character AI offers a different approach by allowing users to interact with virtual characters, which makes learning more engaging and less stressful. LingQ combines reading, vocabulary, and speaking practice, providing a more comprehensive learning experience.[5]Gemini stands out as one of the most flexible tools, as it offers free and unlimited access to speaking practice. Users can communicate freely, ask questions, and receive instant responses. This makes it particularly useful for daily practice and spontaneous communication.[6]Overall, each application has its own strengths and focuses on different aspects of language learning. Therefore, combining multiple tools can lead to more balanced and effective development of speaking skills.

Table 1. Comparative Analysis of AI Applications

Application	Price	Main Focus	Strength
Lingua	Paid (3990/week)	Structured speaking	Step-by-step learning
Praktika	Paid (29,990/year)	Real-life communication	Fluency & confidence
ELSA Speak	Paid (15,490/year)	Pronunciation	Accent improvement
Character AI	Free + paid	Conversational practice	Fun interaction
LingQ	Paid (53,990/year)	Vocabulary + learning	Deep language study
Gemini	Free	General speaking	Unlimited practice
Learna AI	Paid (7,290/month)	Topic-based learning	Structured progress

Advantages and Challenges of Using AI

Despite its many advantages, the use of Artificial Intelligence in language learning also presents certain challenges. One of the main limitations is that AI cannot fully understand human emotions, cultural context, or non-verbal communication. As a result, some responses may sound unnatural or lack authenticity.[7]Another issue is the potential over-dependence on technology. Learners who rely too much on AI may avoid real-life communication, which is essential for developing practical speaking skills. In addition, AI may sometimes provide excessive corrections, which can interrupt the natural flow of speech and reduce confidence.To address these challenges, it is important to adopt a balanced approach.[8] AI should be used as a supportive tool rather than a complete replacement for traditional learning. Combining AI practice with real-life communication, such as speaking with teachers or peers, can help learners develop both linguistic and social skills.

Conclusion

In conclusion, Artificial Intelligence has a significant impact on improving English speaking skills in modern education. It provides learners with flexible, interactive, and personalized learning opportunities that enhance fluency, pronunciation, and confidence. AI applications allow students to practice speaking more frequently and effectively, overcoming many limitations of traditional teaching methods.However, AI should not be seen as a replacement for human interaction. The most effective learning approach is a combination of AI tools and real-life communication. By integrating technology with traditional methods, learners can achieve better results and develop both language skills and critical thinking abilities.Overall, Artificial Intelligence represents a powerful and innovative tool that supports language learning in the digital age. Its proper use can help students become more confident, independent, and successful in their communication.

References:

1. https://en.wikipedia.org/wiki/Artificial_intelligence
2. https://www.ibm.com/think/topics/artificial-intelligence
3. https://lingtuitive.com/blog/9-reasons-ai-is-the-fastest-way-to-improve-your-speaking
4. https://lasserouhiainen.com/9-reasons-why-artificial-intelligence-is-important-now/
5. https://apps.apple.com/app/id6747027880
6. https://apps.apple.com/app/id1624701477
7. https://apps.apple.com/app/id1083804886
8. https://apps.apple.com/app/id379385811

ҒТАМР (МРНТИ) 14.01.11

IMPROVING STUDENTS' MOTIVATION AND CONFIDENCE IN SPEAKING ENGLISH LESSONS THROUGH INTERACTIVE ACTIVITIES

Бердібекова Алтынай Нұрланқызы
АЯ-22-5 оқу тобының студенті,
Ғылыми жетекші:
Есембекова Шырынкул Тукеновна
гуманитарлық ғылымдар магистрі,
Шетел тілдері және аударма ББ

Аңдатпа. Бұл мақала ағылшын тілінде сабақ өткізу барысында оқушылардың сөйлеу дағдыларын дамытуға, олардың сенімділігі мен мотивациясын арттыруға арналған. Зерттеу теориялық және практикалық бөлімдерді біріктіреді. Сөйлеу күрделі әрі көпқырлы сөйлеу әрекеті ретінде қарастырылады, ол коммуникация, ойды білдіру және әлеуметтік өзара әрекеттесу құралы ретінде қызмет атқарады. Сондай-ақ, екінші тілді үйрену барысында сенімділік пен мотивация ұғымдары қарастырылады, олардың психологиялық және әлеуметтік аспектілері зерттеледі.

Кілт сөздер:мотивация, сенімділік, сөйлеу дағдылары, коммуникативтік құзыреттілік, интерактивті әдістер

Аннотация.Эта статья посвящена развитию навыков устной речи учащихся через повышение их уверенности и мотивации на уроках английского языка. Исследование объединяет теоретические и практические

компоненты. Устная речь рассматривается как сложный и многогранный вид речевой деятельности, выполняющий функции коммуникации, выражения мыслей и социального взаимодействия. Также исследуются понятия уверенности в себе и мотивации при изучении второго языка, их психологические и социальные аспекты.

Ключевые слова: мотивация, уверенность, навыки говорения, коммуникативная компетенция, интерактивные методы

Abstract. This article is devoted to the development of students' speaking skills through increasing their self-confidence and motivation in English language lessons. The research combines both theoretical and practical components. Speaking is analyzed as a complex and multifaceted type of speech activity that functions as a means of communication, expression of thought, and social interaction. The study also examines the concepts of self-confidence and motivation in second language acquisition, highlighting their psychological and social dimensions.

Keywords:motivation, confidence, speaking skills, communicative competence, interactive methods

Introduction. English is one of the most widely spoken and influential languages in the world today. With the aim of developing the project "Тілдің үш тұғырлығы"(Trinity of Languages), academician S. S. Kunanbayeva proposed innovative approaches to foreign language teaching. The model developed by Kunanbayeva includes the following components: 1. training specialists through the use of modern innovative tools and technologies; 2. teaching foreign languages to translators based on their native language.

In accordance with modern societal demands, new requirements and principles are being widely introduced into the education system. One of the key priorities is the preparation of highly qualified specialists within the higher education system. This process aims not only at developing creative and competent professionals, but also at teaching them to independently and creatively solve various challenges that arise in the educational process.

1.1 Importance of speaking confidence and motivation. One of the most important skills in learning the English language is speaking. This is because speaking skills are directly related to correct pronunciation, the ability to express thoughts clearly and coherently, and effective communication with other people. Through speaking skills, learners develop their vocabulary and grammatical knowledge, which in turn contributes to the development of other essential language skills. The social networks, digital platforms, various websites, and communication tools that we use on a daily basis also function largely through the use of the English language. A proficient speaker is capable of attracting the listener's attention and conveying ideas clearly and effectively. Speaking skills in English open doors to numerous new opportunities and initiatives. During negotiations, reforms, and decision-making processes, the ability to express ideas

clearly allows individuals to reach common ground and create the foundation for new initiatives.

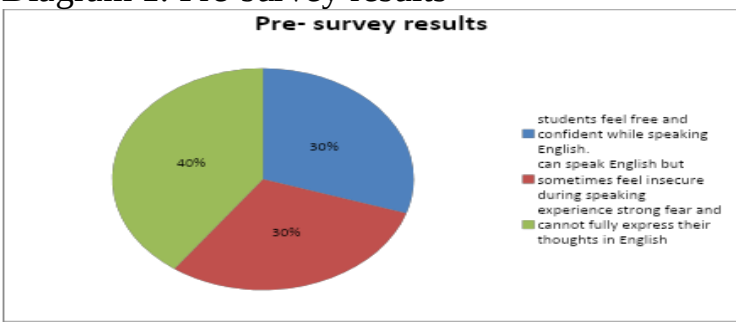
1.2 The role of interactive activities for improving students' speaking motivation and confidence. In general psychology, the concepts of "motive" and "motivation" are clearly distinguished. According to scholars, a motive refers to the reason for which an activity is carried out. A motive exists within an individual and encourages them to engage in an activity they are interested in. External motivation is formed through various social factors and is not directly related to the content of the subject being studied. It encourages students to strive for high grades, academic success, and achievements in competitions.

Scholars identified two main aspects that contribute to successful speaking performance: 1.Linguistic aspects, which include grammar, accurate pronunciation, vocabulary, speech organization, comprehension of ideas, and fluency. 2.Non-linguistic aspects, such as self-confidence, self-esteem, motivation, and interaction with others. Both aspects play an equally important role in the development of speaking skills. Among them, self-confidence belongs to the group of non-linguistic aspects.

2.1.Methods for improving students' motivation and speaking confidence through interactive activities. Interactive tasks play a significant role in developing students' core skills in English language lessons. They are considered one of the teacher's supportive tools that help stimulate students' interest and motivation toward the lesson, as well as increase their self-confidence. The Quest Game is one of the most engaging methods, as it effectively increases students' motivation to learn through play. In this activity, the class is divided into three groups. Each group receives key-shaped cards containing questions designed to encourage speaking, such as situational prompts or questions requiring personal opinions. Students are given two minutes to discuss and prepare their answers. One student from each group then responds to the question. Emotional Switch Speaking- this method focuses on helping students control intonation and emotional expression during speaking. Students are given a sentence, which they must read aloud expressing different emotions. This strengthens their skills and allows them to engage in role-play.

2.2 Experimental implementation and results of improving students' motivation and speaking confidence. During my pre-diploma teaching practice at Secondary School No. 137 from January 19 to May 1, I met Grade 8 "B" students on the first day. The class consisted of 12 students: 6 girls and 6 boys. During English lessons, I observed students' speaking skills, their motivation toward the lesson, their confidence while speaking, and their ability to express ideas clearly in English. In each lesson, I encouraged them to answer questions and communicate in English. We began developing teaching methods in consultation with the students and the subject teacher. We designed the methods together with the lead teacher, taking into account the students' suggestions and the difficulties we observed in class.

Diagram 1. Pre-survey results

Conclusion. Based on the theoretical analysis, it was found that motivation serves as a driving force that encourages learners to engage in the learning process, while confidence allows them to express their thoughts without fear of making mistakes. These two factors are closely interconnected and mutually reinforcing. When students are motivated, they are more likely to participate actively, and as their confidence grows, their willingness to communicate also increases. This research demonstrates that motivation and confidence are key components in improving students' speaking performance. The successful implementation of interactive teaching methods proves that learners can achieve better results when they are emotionally supported and actively involved in the learning process. Future studies may focus on exploring additional innovative techniques and examining their impact on different age groups and proficiency levels.

References:

1. Zega S. J. Y., Tarigan K. E., Ginting F. Y. A. The Influence of Interactive Method toward the Students' Speaking Skills at the SMP Santo Thomas Medan // Journal of English Language Learning (JELL). – 2023. – Vol. 7, No. 1. – P. 384–399.

2. Sadenova A. E., Orazakynkyzy F., Anuar S., Yesbulatova R. M. Using innovative technologies in project method of teaching foreign language // Revista Espacios. – 2017. – Vol. 38, No. 25.

3. Sadullayeva N. K. The Importance of Speaking Skills for EFL Learners // International Journal of Innovations in Engineering Research and Technology (IJIERT). – 2021. – Vol. 8, No. 1.

4. Asmae A., Sana S. The Importance of Listening and Speaking in a Successful English Language Acquisition in Classrooms: Moroccan EFL Classrooms as a Case Study // Journal of English Language Teaching and Applied Linguistics. – 2022.

ҒТАМР 343.141

ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТЕГІ ЦИФРЛЫҚ ДӘЛЕЛДЕМЕЛЕРДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ

Әділхан Ақжан
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
Ю-23-3 оқу тобының 3 курс студенті;
Саниязова Еркемай Қазбековна
Заң ғылымдарының магистрі,
«Құқықтану» ББВ жетекшісі, аға оқытушы

АҢДАТПА: Бұл мақалада қылмыстық процестегі цифрлық дәлелдемелердің құқықтық мәртебесі, олардың қалыптасуы, жинақталуы және бағалануы мәселелері қарастырылады. Қазіргі цифрлық қоғам жағдайында қылмыстардың едәуір бөлігі ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы жасалуда, бұл өз кезегінде дәлелдемелердің жаңа түрі – цифрлық дәлелдемелердің маңызын арттырады. Қазақстан Республикасында қылмыстық процесті цифрландыру аясында «Электронды қылмыстық іс» жүйесі енгізіліп, бүгінгі таңда қылмыстық істердің шамамен 90–95%-ы электрондық форматта тергелуде. Бұл цифрлық дәлелдемелердің құқықтық айналымдағы рөлін күшейтіп, оларды жинау, сақтау және бағалау тәртібін құқықтық тұрғыдан жетілдіру қажеттілігін көрсетеді.
Сонымен қатар, цифрлық технологиялардың дамуына байланысты қылмыстылықтың жаңа түрлері пайда болып, дәстүрлі дәлелдемелермен қатар электрондық деректер негізгі ақпарат көзіне айналуда. Осыған байланысты цифрлық дәлелдемелердің заңды күші, олардың түпнұсқалылығы мен тұтастығын қамтамасыз ету, процессуалдық бекіту тәртібі өзекті ғылыми және практикалық мәселе болып табылады. Мақалада цифрлық дәлелдемелердің құқықтық табиғаты, оларды қолданудың артықшылықтары мен проблемалары, сондай-ақ қылмыстық процесті жетілдіру бағыттары талданады.

Кілт сөздер: Цифрлық дәлелдемелер, қылмыстық процесс, электронды қылмыстық іс, дәлелдемелер теориясы, цифрландыру, киберқылмыс, ақпараттық технологиялар, дәлелдемелерді жинау, дәлелдемелерді бағалау.

АННОТАЦИЯ: В статье рассматриваются вопросы правового статуса цифровых доказательств в уголовном процессе, особенности их формирования, сбора и оценки. В условиях цифрового общества значительная часть преступлений совершается с использованием информационно-коммуникационных технологий, что обусловливает возрастание роли цифровых доказательств. В Республике Казахстан в рамках цифровизации уголовного судопроизводства внедрена система «Электронное

уголовное дело», и на сегодняшний день около 90–95% уголовных дел расследуются в электронном формате. Это усиливает значение цифровых доказательств и требует совершенствования правового регулирования их использования.

Развитие технологий приводит к появлению новых форм преступности, при которых электронные данные становятся ключевыми источниками доказательственной информации. В этой связи особую актуальность приобретают вопросы допустимости, достоверности и процессуального закрепления цифровых доказательств. В статье анализируются правовая природа цифровых доказательств, проблемы их применения и перспективы совершенствования уголовного процесса.

Ключевые слова: Цифровые доказательства, уголовный процесс, электронное уголовное дело, доказательства, цифровизация, киберпреступность, информационные технологии, сбор доказательств, оценка доказательств

ABSTRACT: This article examines the legal status of digital evidence in criminal proceedings, including the issues of its formation, collection, and evaluation. In the context of a digital society, a significant proportion of crimes are committed using information and communication technologies, which increases the importance of digital evidence. In the Republic of Kazakhstan, within the framework of criminal justice digitalization, the “Electronic Criminal Case” system has been implemented, and currently about 90–95% of criminal cases are investigated in electronic format. This enhances the role of digital evidence and necessitates the improvement of its legal regulation.

The development of digital technologies leads to new forms of crime, where electronic data become key sources of evidentiary information. Therefore, issues of admissibility, authenticity, and procedural formalization of digital evidence are of particular importance. The article analyzes the legal nature of digital evidence, the challenges of their application, and the prospects for improving criminal procedure.

Key words: Digital evidence, criminal proceedings, electronic criminal case, evidence, digitalization, cybercrime, information technologies, evidence collection, evidence evaluation

Кіріспе. Қазіргі таңда ауыз толтырып айтарлықтай қоғамның барлық салаларының цифрландырылуы қылмыстық құқық пен қылмыстық процестің мазмұнына елеулі өзгерістер енгізуде. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуының нәтижесінде қылмыстардың жасалу тәсілдері күннен күнге күрделеніп, олардың басым бөлігі цифрлық ортада жүзеге асырылуда. Осыған байланысты дәстүрлі дәлелдемелер жүйесімен қатар, жаңа санаттағы – цифрлық дәлелдемелердің рөлі айтарлықтай артып отыр. Қазақстан Республикасында қылмыстық сот өндірісін цифрландыру осы уақытта мемлекеттік саясаттың маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Соның нәтижесінде «Электронды

қылмыстық іс» форматы енгізіліп, тергеу әрекеттері мен дәлелдемелерді тіркеу, сақтау және ұсыну процестері едәуір жеңілдетілді. Бұл да бір өз кезегінде қылмыстық процестің тиімділігін арттырып қана қоймай, дәлелдемелердің объективтілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Алайда цифрлық дәлелдемелердің кеңінен қолданылуы бірқатар құқықтық және практикалық мәселелерді туындатады. Атап айтқанда, олардың құқықтық мәртебесін нақты айқындау, дәлелдемелер ретінде жол берілетіндігі (допустимость), шынайылығы (достоверность) және жеткіліктілігі (достаточность) сияқты критерийлерді бағалау ерекше маңызға ие. Сонымен қатар цифрлық ақпараттың өзгертілуі немесе жойылуы мүмкіндігі, оның түпнұсқалығын анықтау мәселелері де өзекті болып отыр. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінде дәлелдемелердің жалпы ұғымы мен түрлері белгіленгенімен, цифрлық дәлелдемелерге қатысты арнайы құқықтық регламент жеткілікті деңгейде жүйеленбеген. Бұл да құқық қолдану тәжірибесінде бірқатар қиындықтарға әкеліп соғады.

Осыған байланысты, аталған мақаланың мақсаты – қылмыстық процестегі цифрлық дәлелдемелердің құқықтық мәртебесін жан-жақты талдау, олардың ерекшеліктерін айқындау, сондай-ақ оларды қолдану барысында туындайтын проблемаларды анықтап, оларды шешу жолдарын ұсыну болып табылады. Мақалада цифрлық дәлелдемелердің ұғымы, құқықтық табиғаты, оларды жинау, бекіту және бағалау тәртібі, сондай-ақ қылмыстық процесті жетілдірудің негізгі бағыттары қарастырылады.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуы қоғам өмірінің барлық салаларын қамтып, дәстүрлі әлеуметтік қатынастарды түбегейлі өзгертуге алып келді. Экономика, білім беру, медицина, мемлекеттік басқару жүйесімен қатар, құқық қорғау және сот органдарының қызметі де цифрландыру ықпалына ұшырады. Осы үдерістің маңызды бағыттарының бірі – қылмыстық сот өндірісін цифрландыру болып табылады. Цифрлық дәлелдемелер – электрондық нысанда сақталған және қылмыстық іс бойынша маңызы бар ақпараттар жиынтығы. Оларға электрондық хат-хабарлар, бейнежазбалар, аудиожазбалар, әлеуметтік желілердегі мәліметтер, IP-адрестер және басқа да цифрлық деректер жатады.

Қазақстан Республикасында соңғы жылдары қылмыстық процесті жаңғырту мен оңтайландыру мақсатында бірқатар цифрлық шешімдер енгізілді. Соның ішінде «Сотқа дейінгі тергеп-тексерулердің бірыңғай тізілімі» ақпараттық жүйесі, «Е-Заң көмегі», «Е-Сараптама» сияқты платформалардың іске қосылуы қылмыстық іс жүргізудің тиімділігі мен ашықтығын арттыруға мүмкіндік берді. Бұл жүйелер қылмыстық процестің барлық кезеңдерін – қылмысты тіркеуден бастап, дәлелдемелерді жинау, сақтау, сараптау және сотта қарауға дейінгі процестерді автоматтандыруға бағытталған. Ресми статистикалық деректерге сәйкес, қазіргі уақытта Қазақстанда қылмыстық істердің басым бөлігі электрондық форматта

жүргізіледі. Атап айтқанда, соңғы жылдары қылмыстық істердің шамамен 90 пайыздан астамы цифрлық форматта тіркеліп, өңделуде. Бұл көрсеткіш қылмыстық процестің жаңа сапалық деңгейге көтерілгенін және цифрландырудың нақты нәтижелер бергенін айғақтайды. Сонымен қатар, адвокаттарды автоматтандырылған түрде тағайындау, сот сараптамаларын электрондық форматта жүргізу сияқты механизмдердің енгізілуі азаматтардың құқықтарын қорғау деңгейін арттырып, құқықтық көмекке қолжетімділікті қамтамасыз етуде. Ресми деректерге сәйкес, Түркістан облысы бойынша 2023 жылғы 11 айда 4 965 қылмыстық іс электрондық форматта тіркеліп, бұл жалпы тіркелген істердің 94%-ын құраған. Аталған көрсеткіш өңірлік деңгейде қылмыстық процесті цифрландырудың жоғары қарқынын және электрондық форматтың тиімділігін айқын көрсетеді [1].

Алайда, цифрландыру үдерісінің қарқынды дамуы қылмыстық процесте жаңа құқықтық мәселелердің туындауына алып келді. Соның ішінде ерекше өзектілікке ие болып отырған мәселе – цифрлық дәлелдемелердің құқықтық мәртебесін айқындау болып табылады. Өйткені қазіргі таңда қылмыстардың едәуір бөлігі ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы жасалуда. Интернет алаяқтық, кибершабуылдар, дербес деректерді заңсыз пайдалану сияқты құқықбұзушылықтардың саны жылдан жылға артып келеді. Мұндай қылмыстарды тергеу барысында негізгі дәлелдемелер ретінде электрондық деректер, цифрлық іздер, желілік белсенділік туралы ақпараттар қолданылады. Қазақстан Республикасының құқық қорғау органдарының деректеріне сәйкес, соңғы бес жылда киберқылмыстар саны бірнеше есеге өсіп, интернет арқылы жасалатын алаяқтық қылмыстарының үлесі жалпы алаяқтықтың жартысынан астамын құрайды. Бұл жағдай қылмыстық процестегі дәлелдемелер жүйесінің де өзгеруін талап етеді. Дәстүрлі дәлелдемелермен қатар цифрлық дәлелдемелер негізгі дәлелдеу құралдарының біріне айналып отыр. Сонымен қатар, халықаралық тәжірибе де осы үрдісті растайды. Мысалы, FBI-дің 2023 жылғы есебіне сәйкес, киберқылмыстардан келген материалдық шығын көлемі миллиардтаған долларды құрап, жыл сайын артып келеді [2]. Ал Interpol және Europol ұйымдарының зерттеулері киберқылмыстың жаһандық деңгейде ең қарқынды өсіп келе жатқан қылмыс түрлерінің бірі екенін көрсетеді.

Осыған байланысты, цифрлық дәлелдемелердің құқықтық табиғатын, олардың дәлелдеме ретінде жарамдылығын, шынайылығын және процессуалдық бекітілу тәртібін ғылыми тұрғыдан қайта қарастыру қажеттілігі туындайды. Қазіргі қолданыстағы қылмыстық-процестік заңнамада дәлелдемелердің жалпы ұғымы мен түрлері айқындалғанымен, цифрлық дәлелдемелерге қатысты арнайы нормалардың жеткіліксіздігі құқық қолдану тәжірибесінде белгілі бір қиындықтар туындатып отыр. Мәселен, цифрлық ақпараттың оңай өзгертілуі немесе жойылуы, оның түпнұсқалығын анықтау күрделілігі, сондай-ақ электрондық деректерді алу кезінде

азаматтардың жеке өміріне қол сұғу қаупі сияқты мәселелер құқықтық реттеуді жетілдіруді талап етеді. Бұдан бөлек, цифрлық дәлелдемелерді дұрыс жинамау немесе процессуалдық талаптарды сақтамау олардың сотта жарамсыз деп танылуына әкеліп соғуы мүмкін. Бұл өз кезегінде қылмыстық істің нәтижесіне тікелей әсер етеді.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінің 15-тарауы дәлелдемелер институтының құқықтық негіздерін айқындайды. Аталған тарауда дәлелдемелердің ұғымы, олардың түрлері, жол берілетіндігі, сондай-ақ дәлелдеу процесінің негізгі элементтері регламенттелген. Дегенмен, бұл нормалар дәстүрлі дәлелдемелер жүйесіне негізделген және цифрлық дәлелдемелерге қатысты арнайы құқықтық реттеу жеткіліксіз деңгейде қалыптасқан.

ҚПК-нің 111-бабына сәйкес, дәлелдемелер деп қылмыстық іс бойынша маңызы бар мән-жайларды анықтауға мүмкіндік беретін заңды түрде алынған фактілі деректер танылады. Аталған анықтама өзінің әмбебап сипатына байланысты цифрлық дәлелдемелерді де қамтиды. Өйткені электрондық форматта сақталатын ақпарат та фактілі деректер ретінде қылмыстық істі шешуде маңызды рөл атқара алады. Алайда заң мәтінінде цифрлық дәлелдемелер ұғымының тікелей бекітілмеуі құқық қолдану тәжірибесінде оларды саралауда қиындықтар туындатады. ҚПК-нің 112-бабында дәлелдемелер ретінде жол берілмейтін деректер көрсетілген. Бұл норма цифрлық дәлелдемелерге қатысты ерекше маңызға ие. Себебі электрондық ақпаратты заңсыз тәсілмен алу жағдайлары жиі кездеседі. Мысалы, сот санкциясынсыз мобильді құрылғыларды тексеру, жеке хат-хабарларға рұқсатсыз қол жеткізу немесе ақпараттық жүйелерге заңсыз кіру нәтижесінде алынған деректер дәлелдеме ретінде жарамсыз деп танылуы мүмкін. Осыған байланысты цифрлық дәлелдемелердің жарамдылығы оларды алу тәсілдерінің заңдылығына тікелей тәуелді. ҚПК-нің 113-бабында дәлелденуге жататын мән-жайлар айқындалған. Қазіргі цифрлық қоғам жағдайында бұл мән-жайларды анықтауда цифрлық дәлелдемелердің рөлі айтарлықтай артты. Атап айтқанда, қылмыстың жасалу фактісін, оның тәсілін, кінәлі тұлғаны және оның ниетін анықтау барысында электрондық деректер (бейнежазбалар, мессенджерлердегі хаттар, IP-адрестер, транзакциялар) негізгі дәлелдеу құралдарының біріне айналып отыр. Сонымен қатар, ҚПК-нің 115-бабында көрсетілген тұлғалардың айғақтары қазіргі уақытта цифрлық дәлелдемелермен тығыз байланыста қарастырылады. Тәжірибеде куәгерлер мен күдіктілердің айғақтары көбінесе электрондық деректер арқылы тексеріледі немесе нақтыланады. Бұл цифрлық дәлелдемелердің дәстүрлі дәлелдемелерді растау немесе жоққа шығару құралы ретінде маңызын көрсетеді. ҚПК-нің 116 және 117-баптарына сәйкес сарапшы мен маманның қорытындылары дәлелдемелердің маңызды түрлерінің бірі болып табылады. Цифрлық дәлелдемелер жағдайында бұл нормалардың рөлі ерекше, себебі электрондық ақпараттың шынайылығын, тұтастығын және түпнұсқалығын

анықтау арнайы білімді талап етеді. Осыған байланысты цифрлық сараптама қылмыстық процестегі дәлелдеудің ажырамас элементіне айналып отыр. ҚПК-нің 118-бабына сәйкес заттай дәлелдемелер ретінде материалдық объектілер танылады. Цифрлық ортада мұндай объектілерге ақпарат тасымалдаушы құрылғылар (компьютерлер, мобильді телефондар, сақтау құрылғылары) жатады. Алайда бұл жерде құрылғының өзі мен ондағы ақпараттың құқықтық табиғатын ажырату мәселесі туындайды, бұл өз кезегінде қосымша құқықтық реттеуді талап етеді. ҚПК-нің 119 және 120-баптарында процестік әрекеттердің хаттамалары мен құжаттар қарастырылған. Қазіргі жағдайда бұл нормалар электрондық құжаттар мен цифрлық жазбаларды қамту үшін кеңінен түсіндіріледі. Дегенмен, электрондық құжаттардың құқықтық мәртебесін нақтылау қажеттілігі сақталып отыр [3].

Осылайша, ҚПК-нің 111–120 баптары цифрлық дәлелдемелерді жанама түрде қамтығанымен, оларды дербес құқықтық институт ретінде толық айқындамайды. Бұл қазіргі цифрлық қоғам жағдайында қылмыстық процесті жетілдіру және цифрлық дәлелдемелердің құқықтық мәртебесін нақтылау қажеттігін көрсетеді.

Цифрлық дәлелдемелердің ерекшеліктері мен проблемалары

Ең алдымен, цифрлық дәлелдемелердің басты ерекшеліктерінің бірі – олардың материалдық емес сипаты. Дәстүрлі заттай дәлелдемелер нақты физикалық нысанда болса, цифрлық дәлелдемелер электрондық түрде сақталады. Бұл олардың табиғатын өзгеше етеді және оларды қабылдау мен бағалауда арнайы тәсілдерді талап етеді.

Екінші маңызды ерекшелік – оңай өзгертілу мүмкіндігі. Цифрлық ақпаратты арнайы бағдарламалар арқылы тез өңдеуге, өзгертуге немесе толық жоюға болады. Бұл жағдай дәлелдеменің шынайылығы мен тұтастығына күмән тудыруы мүмкін. Мысалы, бейнежазбаларды монтаждау немесе жалған аудиожазбалар жасау қазіргі технологиялардың көмегімен оңай жүзеге асырылады.

Үшінші ерекшелік – көшірудің шексіз мүмкіндігі. Цифрлық файлдар сапасын жоғалтпай бірнеше рет көшіріле алады. Бұл бір жағынан дәлелдемелерді сақтау мен таратуға қолайлы болса, екінші жағынан түпнұсқаны анықтау мәселесін қиындатады.

Төртінші ерекшелік – метадеректердің болуы. Цифрлық дәлелдемелер құрамында қосымша ақпарат (уақыты, орны, құрылғысы, авторы) сақталады. Бұл мәліметтер тергеу үшін аса құнды, алайда олар да өзгертілуі мүмкін, сондықтан арнайы сараптамалық тексеруді қажет етеді.

Бесінші ерекшелік – техникалық тәуелділік. Цифрлық дәлелдемелерді алу, сақтау және талдау үшін арнайы техникалық құралдар мен бағдарламалық қамтамасыз ету қажет. Бұл өз кезегінде сарапшылардың қатысуын міндетті етеді.

Сонымен қатар, цифрлық дәлелдемелерді қолдану барысында бірқатар маңызды проблемалар туындайды. Бірінші проблема – заңнамалық реттеудің жеткіліксіздігі. Қазақстан Республикасының қылмыстық-процестік заңнамасында цифрлық дәлелдемелер жеке құқықтық категория ретінде нақты бекітілмеген. Бұл оларды жинау, бекіту және бағалау кезінде құқық қолдану тәжірибесінде қиындықтар туындатады.

Екінші проблема – дәлелдемелерді заңсыз алу қаупі. Цифрлық ақпаратқа қол жеткізу барысында азаматтардың жеке өміріне қол сұғу ықтималдығы жоғары. Мысалы, жеке хат-хабарларды рұқсатсыз оқу немесе мобильді құрылғыларды санкциясыз тексеру заң талаптарын бұзуға әкелуі мүмкін. Мұндай жағдайда алынған дәлелдемелер жарамсыз деп танылуы ықтимал.

Үшінші проблема – дәлелдемелердің шынайылығын анықтау күрделілігі. Цифрлық деректердің өзгертілуі немесе қолдан жасалуы (мысалы, deepfake технологиялары арқылы) олардың түпнұсқалығын анықтауды қиындатады. Бұл мәселе сот тәжірибесінде үлкен маңызға ие.

Төртінші проблема – халықаралық сипаттағы қиындықтар. Көптеген цифрлық деректер шетелдік серверлерде сақталады. Бұл оларды алу кезінде халықаралық құқықтық көмек рәсімдерін қажет етеді, ал бұл процесс ұзақ әрі күрделі болуы мүмкін.

Бесінші проблема – мамандар тапшылығы мен техникалық дайындық деңгейі. Цифрлық дәлелдемелермен жұмыс істеу жоғары біліктілікті талап етеді. Барлық құқық қорғау органдары бірдей деңгейде техникалық қамтамасыз етілмеген, бұл тергеу сапасына әсер етеді.

Алтыншы проблема – жеке өмірге қол сұғу тәуекелі. Цифрлық дәлелдемелерді жинау барысында тұлғаның жеке деректері кең көлемде зерттеледі, бұл адамның конституциялық құқықтарының бұзылуына әкелуі мүмкін.

Жалпы алғанда, цифрлық дәлелдемелер қылмыстық процестің тиімділігін арттыруға зор мүмкіндік берсе де, олардың ерекшеліктері мен проблемалары құқықтық реттеуді жетілдіруді талап етеді. Осыған байланысты цифрлық дәлелдемелерді пайдалану барысында олардың заңдылығын, шынайылығын және сенімділігін қамтамасыз ететін нақты құқықтық механизмдерді қалыптастыру қажет.

Қылмыстық процестегі цифрлық дәлелдемелердің рөлі мен маңыздылығын анықтау мақсатында автор тарапынан әлеуметтік сауалнама жүргізілді. Сауалнама Google Forms платформасы арқылы онлайн форматта ұйымдастырылды. Зерттеуге жалпы саны 20 респондент қатысты, олардың қатарында заң факультетінің студенттері мен құқық саласына қызығушылық танытатын тұлғалар болды.

Сауалнама тақырыбы:

«Цифрлық дәлелдемелердің қылмыстық процестегі рөлі туралы пікір»

СҰРАҚТАР

1. Цифрлық дәлелдемелер қазіргі қылмыстық процесте маңызды ма?

- Иә
- Жоқ
- Білмеймін

---

2. Қайсысы сенімді деп ойлайсыз?

- Куәгер
- Видео
- Чат (WhatsApp)
- Сараптама

---

3. Қазақстанда цифрлық дәлелдемелер жеткілікті реттелген бе?

- Иә
- Жоқ
- Қиын жауап

---

4. Цифрлық дәлелдемелерді бұрмалау мүмкін бе?

- Иә
- Жоқ

---

5. Қай қауіп ең маңызды?

- Жалған дәлел
- Жеке өмірге қол сұғу
- Заңсыз жинау

Сауалнама нәтижелері цифрлық дәлелдемелердің қазіргі қылмыстық процестегі маңыздылығының жоғары екенін көрсетті. Атап айтқанда, респонденттердің 86%-ы цифрлық дәлелдемелер қылмыстық істерді тергеуде маңызды рөл атқаратынын атап өтті, ал 14%-ы бұл сұраққа нақты жауап бере алмады. Сонымен қатар, қатысушылардың 72%-ы Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасында цифрлық дәлелдемелердің құқықтық реттелуі жеткіліксіз деңгейде деп есептейді. Бұл көрсеткіш аталған институтты жетілдіру қажеттігін айқын көрсетеді. Сауалнама барысында респонденттердің 91%-ы цифрлық дәлелдемелерді өзгерту немесе бұрмалау мүмкіндігі бар екенін көрсетті. Бұл цифрлық ақпараттың сенімділігі мен түпнұсқалығын қамтамасыз ету мәселесінің өзектілігін дәлелдейді.Сондай-ақ, сауалнама нәтижелері бойынша негізгі қауіптер ретінде респонденттер жалған цифрлық дәлелдемелердің (бейне монтаж, deepfake технологиялары), жеке өмірге қол сұғу тәуекелдері және дәлелдемелерді заңсыз жолмен алу мәселелерін атап өтті. Жалпы алғанда, жүргізілген сауалнама нәтижелері цифрлық дәлелдемелердің қылмыстық процестегі рөлі артып келе жатқанын

және оларды құқықтық тұрғыдан нақты әрі толық реттеу қажеттігін көрсетеді.

Қорытынды

Қазіргі цифрлық қоғам жағдайында қылмыстық процестегі дәлелдемелер жүйесі түбегейлі өзгеріске ұшырап отыр. Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы қылмыстардың жаңа түрлерінің пайда болуына ғана емес, оларды ашу мен дәлелдеудің жаңа тәсілдерінің қалыптасуына алып келді. Соның нәтижесінде цифрлық дәлелдемелер қылмыстық сот өндірісінің ажырамас элементіне айналып, іс жүзінде көптеген қылмыстық істер бойынша негізгі дәлелдеу құралдарының бірі ретінде қолданыла бастады. Зерттеу барысында анықталғандай, Қазақстан Республикасының қылмыстық-процестік заңнамасында цифрлық дәлелдемелердің құқықтық мәртебесі толық және нақты айқындалмаған. ҚПК-нің 111–120 баптары дәлелдемелердің жалпы ережелерін белгілегенімен, цифрлық дәлелдемелерге қатысты арнайы нормалардың болмауы құқық қолдану тәжірибесінде бірқатар қиындықтар туындатады. Атап айтқанда, цифрлық деректерді жинау, бекіту, сақтау және бағалау тәртібінің жеткілікті деңгейде регламенттелмеуі олардың сотта жарамдылығына күмән келтіруі мүмкін. Сонымен қатар, цифрлық дәлелдемелердің өзіндік ерекшеліктері – олардың оңай өзгертілуі, жойылуы, көшіру мүмкіндігінің шексіздігі, сондай-ақ техникалық тәуелділігі – дәлелдеу процесін күрделендіре түседі. Әсіресе, цифрлық ақпараттың шынайылығын анықтау, оны заңды түрде алу және жеке өмірге қол сұғу тәуекелдерін болдырмау мәселелері қазіргі таңда ерекше өзектілікке ие. Жүргізілген талдау мен сауалнама нәтижелері цифрлық дәлелдемелердің маңыздылығының жоғары екенін және оларды құқықтық реттеуді жетілдіру қажеттігін нақты көрсетті. Осыған байланысты қылмыстық процесті одан әрі дамыту үшін төмендегідей жүйелі ұсыныстарды іске асыру орынды деп саналады:

Біріншіден, қылмыстық-процестік заңнамаға «цифрлық дәлелдеме» ұғымын дербес құқықтық категория ретінде енгізу қажет. Бұл құқық қолдану тәжірибесінде бірізділікті қамтамасыз етіп, цифрлық дәлелдемелерді дұрыс саралауға мүмкіндік береді.

Екіншіден, цифрлық дәлелдемелерді жинау, бекіту және сақтау тәртібін нақты регламенттейтін арнайы процессуалдық нормаларды әзірлеу қажет. Мұндай нормаларда электрондық ақпараттың тұтастығын қамтамасыз ету, оны өзгертілуден қорғау және заңды түрде тіркеу тәртібі нақты көрсетілуі тиіс.

Үшіншіден, цифрлық дәлелдемелердің шынайылығын анықтаудың бірыңғай стандарттарын енгізу қажет. Бұл бағытта арнайы сараптамалық әдістемелерді дамыту және оларды тәжірибеде міндетті түрде қолдану маңызды.

Төртіншіден, құқық қорғау органдары қызметкерлерінің және судьялардың цифрлық сауаттылығын арттыру қажет. Цифрлық дәлелдемелермен жұмыс істеу үшін арнайы дайындық пен кәсіби біліктілік талап етіледі.

Бесіншіден, халықаралық тәжірибені ескере отырып, трансұлттық киберқылмыстарға қарсы күресте тиімді ынтымақтастықты дамыту қажет. Бұл бағытта Interpol және Europol сияқты ұйымдардың ұсынымдары мен тәжірибесін енгізу маңызды.

Алтыншыдан, цифрлық дәлелдемелерді алу барысында азаматтардың конституциялық құқықтарын қорғауды күшейту қажет. Жеке өмірге қол сұғу тәуекелдерін азайту үшін сот бақылауының тиімді механизмдерін жетілдіру қажет.

Жетіншіден, цифрлық дәлелдемелермен жұмыс істеуге арналған бірыңғай ақпараттық жүйелерді дамыту және оларды құқық қорғау органдары арасында интеграциялау қажет. Бұл дәлелдемелердің сақталуын, қолжетімділігін және қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. Жалпы алғанда, ұсынылған шараларды кешенді түрде жүзеге асыру қылмыстық процестегі цифрлық дәлелдемелердің құқықтық мәртебесін нақтылап қана қоймай, сот төрелігінің ашықтығын, тиімділігін және әділдігін арттыруға мүмкіндік береді. Цифрландыру дәуірінде құқықтық жүйенің заманауи талаптарға бейімделуі – мемлекеттің құқықтық дамуының маңызды шарты болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. ҚР Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің Түркістан облысы бойынша департаментінің ақпараттық материалынан;
2. https://www.ic3.gov/Media/PDF/AnnualReport/2023_IC3Report.pdf ;
3. ҚР ҚПК | 3 бөлім. Дәлелдемелер және дәлелдеу.

ҒТАМР 10.77.51

ЖОЛ-КӨЛІК ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ МАС КҮЙІНДЕ КӨЛІК ҚҰРАЛЫН БАСҚАРУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІ

Қабылбек Дінмұхамед Әлімбекұлы
Ю-24-5 оқу тобының студенті
Ғылыми жетекшісі: Жумагулова Шолпан Рустемовна
заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

Аңдатпа: Зерттеу жұмысы жол-көлік қылмыстарының өзектілігін, әсіресе мас күйінде көлік жүргізудің құқықтық аспектілерін қарастыруға бағытталған. Қазіргі қоғамда көліктің кеңінен қолданылуы және жол қозғалысының қарқынды өсуі жол-көлік қылмыстарының санын арттыруда, бұл өз кезегінде қоғамдық қауіпсіздікке қауіп төндіреді. Жұмыста мас күйінде жүргізудің құқықтық негіздері, әкімшілік және қылмыстық жауапкершілікке тарту тәртіптері, сондай-ақ құқықтық нормаларды қолданудағы практикалық қиындықтар жан-жақты талданады. Сонымен қатар, зерттеу жол-көлік қылмыстарын саралауда туындайтын құқықтық және ұйымдастырушылық мәселелерді айқындауға мүмкіндік береді. Жұмыс барысында құқық қорғау органдарының іс-тәжірибесі, сот практикасы және заңнамалық нормалар қарастырылады. Зерттеу нәтижелері жол қауіпсіздігін арттыру, құқықтық нормаларды тиімді қолдану және мас күйінде жүргізушілерді анықтау мен алдын алу шараларын жетілдіру саласында практикалық маңызға ие болады.

Кілт сөздер: жол-көлік қылмысы, мас күйінде жүргізу, құқықтық аспектілер, әкімшілік жауапкершілік, қылмыстық жауапкершілік, жол қозғалысы қауіпсіздігі, құқық қорғау органдары, алдын алу шаралары.

Аннотация: Исследование направлено на изучение актуальности дорожнотранспортных преступлений, в частности правовых аспектов управления транспортом в состоянии опьянения. В современном обществе широкое использование транспортных средств и интенсивный рост дорожного движения способствуют увеличению числа дорожно-транспортных правонарушений, что представляет угрозу общественной безопасности. В работе подробно рассматриваются правовые основы управления автомобилем в состоянии опьянения, процедуры административной и уголовной ответственности, а также практические трудности применения правовых норм. Кроме того, исследование позволяет выявить правовые и организационные проблемы при квалификации дорожно-транспортных преступлений. В работе анализируется практика правоохранительных органов, судебная практика и законодательные нормы.

Результаты исследования имеют практическую значимость для повышения безопасности дорожного движения, эффективного применения правовых норм и совершенствования мер по выявлению и предотвращению водителей в состоянии опьянения.

Ключевые слова: дорожно-транспортное преступление, управление в состоянии опьянения, правовые аспекты, административная ответственность, уголовная ответственность, безопасность дорожного правоохранительные органы, профилактические меры, движения

Abstract: The study focuses on the relevance of road traffic offenses, particularly the legal aspects of driving under the influence. In modern society, the widespread use of vehicles and the rapid growth of road traffic contribute to an increase in road traffic offenses, which poses a threat to public safety. The work thoroughly examines the legal foundations of driving under the influence, administrative and criminal liability procedures, as well as practical difficulties in applying legal norms. In addition, the study identifies legal and organizational challenges in the classification of road traffic crimes. The research analyzes law enforcement practices, court practice, and legislative norms. The results of the study are of practical importance for improving road safety, effectively applying legal regulations, and enhancing measures to detect and prevent drivers under the influence.

Keywords: road traffic offense, driving under the influence, legal aspects, administrative liability, criminal liability, road safety, law enforcement agencies, preventive measures

Автокөлік тарихының басталғанына бірнеше ғасыр болғанына қарамастан автокөлік индустриясының даму қарқыны жыл сайын өсуде. Қазіргі таңда автокөлік қоғамда өзіндік орны бар мүлікке айналып, жол қозғалысының ажырамас бір бөлігін құрайды.Сонымен қатар, Мас күйінде көлік жүргізу жолкөлік оқиғаларына және олармен байланысты өлімге айтарлықтай ықпал ететін маңызды қауіп факторы болып табылады. Бұл қоғамдық салдарға әкелетін маңызды жаһандық денсаулық сақтау мәселесі. Бұл жүргізушінің көлікті қауіпсіз басқару қабілетіне кедергі келтіретін алкогольдің әсерінен көлік жүргізу әрекетін білдіреді . Алкогольді тұтыну ақыл-ойдың шатасуына, бинокулярлық көру қабілетінің бұзылуына, реакция уақытының баяулауына және зейіннің төмендеуіне әкеледі, бұл дозаға байланысты, бұл жүргізу дағдыларына айтарлықтай әсер етеді . Осылайша, алкогольді тұтыну жолкөлік оқиғаларының қаупін дозаға байланысты арттырады. Бұл қауіп қандағы алкоголь концентрациясының (ҚАЛ) төмен деңгейін арттырады және ҚАЛ 0,05 г/дл-ден асқан кезде айтарлықтай деңгейге жетеді, бұл бірінші сағатта екі стандартты сусын ішуге тең . Сонымен қатар, алкогольді тұтыну мас күйінде көлік жүргізу тарихы бар адамдарда қауіпсіз жүргізу қабілеті туралы субъективті түсінікке әкелуі мүмкін, бұл оларды мас күйінде көлік жүргізуге итермелеуі мүмкін.

Нәтижесінде, бүкіл әлемдегі жол-көлік оқиғаларының 5тен 35%-ға дейіні мас күйінде көлік жүргізуден болады деп есептеледі [1]. Мемлекет басшысы биылғы Жолдауында «Автокөлік жолдарының жай-күйі – өзекті мәселе. Мен бұл туралы осыған дейін де айттым. Биыл елімізде 12 мың шақырымға жуық жол салынып, жөнделіп жатыр. Қазақстанда мұндай ауқымды жұмыс бұрын-соңды болмаған. 2,5 мың шақырымға созылатын облысаралық және ауданаралық жолдарды орта деңгейде жөндеуге арналған бағдарламаның мән-маңызы зор. Дәл осы жолдармен жұрт өте жиі жүреді. Сондықтан бағдарламаның ауқымын кеңейтіп, оған кемінде 10 мың шақырым жолды қамтуды тапсырамын. Әрине, мұнда саннан гөрі сапа маңыздырақ. Сол үшін инновациялық заманауи әдіс-тәсілдерді кеңінен қолданған абзал. Бұл жұмысқа қоғамдық бақылауды күшейту үшін бірыңғай цифрлық платформаны іске қосқан жөн» екендігін айтып, жол-көлік оқиғаларының да жиілеп кеткендігіне тоқталып өткен[2]. Дегенмен, көлік түрлері мен санының артуы салдарынан көлік қылмыстарының көрсеткіші өсіп, онда зардап шеккендердің күрт өсімі байқалуда. Ал, көлік қылмыстары ішінен алдыңғы қатарды жол-көлік оқиғалары құрайды. Бұл жол-көлік оқиғалары мен оның қоршаған ортаға, адам өмірі мен денсаулығына тигізетін теріс салдарын, жол жүрісінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелерін кезек күттірмей шешу қажет екендігін көрсетеді. Бұл ретте «Автокөлік өлімінің» әлем бойынша қатерлі ісік пен жүрек-тамыр ауруларынан кейін үшінші орынға шығуы таңғаларлық жағдай емес.

Біріккен Ұлттар ұйымының баяндамасы бойынша жыл сайын 1,3 миллион адам жолкөлік апатынан қайтыс болса, күніне үш мың адам көз жұмады, ал 20 миллион адам жол апатынан жараланады. Дамыған елдерде соңғы жылдары жол-көлік оқиғаларының құрбандарының көрсеткіші орта есеппен 10 пайызға артты. Сондай-ақ автокөлік қозғалысындағы адам өлімі көрсеткіші өзен-теңіз көлігінен - 12 есе, темір жол көлігінен - 3 есе, әуе көлігінен - 1,5 есе жоғары екендігін де баса айтқан жөн[3]. Көріп отырғандарыңыздай Қазақстанда ғана емес, дүниежүзі бойынша жолкөлік оқиғалары мен соның салдарынан болатын өлім мен жарақат фактілері азаймай отыр. Адамдардың көлік құралдарына деген сұранысының арту тенденциясымен қатар оны пайдалану барысында қоғам өміріне қауіп тудыратын жағдайлардың да көбейгендігін байқауға болады.Осы мәселені өңірлік деңгейде қарастыратын болсақ,яғни Қызылорда облысы аумағында тіркелген жол-көлік оқиғаларының динамикасын талдау маңызды. Соның ішінде жүргізушілердің масаң күйде көлік басқару жағдайларының үлесін анықтау жол апаттарының себеп-салдарлық байланысын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. 2025ж. 12 айында (2024ж. 12 ай) жалпы 1446 (976) жол-көлік оқиғасы орын алып, өткен жылдың талдаулы мерзімімен салыстырғанда 470 дерекке немесе 48% өсім алған.Осы орын алған жол көлік оқиғасы салдарынан 2041 (1348) адам түрлі жарақаттар алып салыстырып қарағанда 51%-ға, оның ішінде 492 (335) кәмелетке толмағандар 47%-ға,

қайтыс болғандар 109 (103) немесе 6%ға.Қызылорда облысы орын алған жол-көлік оқиғалары бойынша 17 облыстың ішінде 8 орында тұрғаны анықталды.

Орын алған жолкөлік оқиғаларын қала, аудандарға талдайтын болсақ, келесідей: Атауы Жол көлік оқиғасы % Жарақат алған адамның саны % % Қайтыс болған адамның саны 2024 2025 2024 2025 2024 Қызылорда қ. 2025 403 882 +119 490 1098 +124 29 Шиелі 43 101 +135 52 163 13 -55 Жаңақорған 43 +213 13 64 +49 16 +23 58 101 +74 15 9 -40 Сырдария 22 34 +54 33 59 +79 5 16 +220 Жалағаш 13 21 +61 9 37 +311 3 3 - Қармақшы 19 38 +100 33 74 +124 6 12 +100 Қазалы 38 73 +92 50 112 +124 8 8 - Арал 25 14 -44 40 17 -57 13 5 -61 Барлығы 976 1446 +48 1348 2041 +51 103 109 +6 Кестеде көріп отырғандай жол-көлік оқиғасы Арал ауданында төмендесе, қалған қала, аудандарда өсу деңгейінде қалыптасқан.Орын алған жол көлік оқиғаларының 202-і (112) түн мезгілінде яғни, сағат 22-00-мен 06-00 аралығында жасалған. Яғни жол көлік оқиғаларының 16% түнгі мезгілде болса, 84% күндізгі уақыттарда жасалған. Жалпы орын алған жол көлік оқиғасының 27-і (16) бойынша жүргізушілер алкогольдік еліту жағдайында көлік басқару салрадынан жасалған. Оның нәтижесінде 42 (20) адам жарақат алса, 3 (3) адам қаза болған. Жоғарыда көрсетілгендей жол-көлік оқиғаларының басты себебептерінің бірі болып маневр жасау және жылдамдық асыру екендігі анықталды. Яғни, көп жағдайда ер адамдар жол қауіпсіздігі талаптарын сақтамай, басқару жүйесін басқарып келе жатқандықтарынан немқұрайлы қарау салдарынан орын алады деп пайымдауға толық негіздер бар. Сонымен қатар, облыс көлемінде қараусыз өздігінен жайылатын ірі қара малдардың қатысуымен 14 (8) жолкөлік оқиғасы орын алып, 2 (8) адам қаза тапқан. Мысалы 31.05.2025ж. сағат 00:10 шамасында 1984ж.т. Н.Мамбеталиев басқаруындағы «KIA JOICE» автокөлігін Қызылорда облысы, Жаңақорған ауданына қарасты «Шиелі Қарғалы-Байкенже-Жаңақорған» тас жолының №17/21 шақырым тұсында бір бас жылқы малын қағып кеткен (салдарынан Н.Мамбеталиев оқиға орнында қайтыс болды).

Сондай-ақ облысымызға қарасты Республикалық маңызы бар жолдарда 99 (62) жол көлік оқиғасы орын алып, өткен жылмен салыстырғанда 60%-ға өскен.Оның ішінде, 187 (110) адам жарақат алса, 45 (38) адам қаза болған. Жас шамалары: 18 жасқа дейін 18 19-25 26-35 35-45 45-55 55-тен асқандар 18 30 244 325 236 145 136 Жүргізушілердің автокөлікті масаң күйде жүргізгені үшін әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің 608-бабымен яғни жүргізушінің көлік құралын алкогольдік, есірткілік және (немесе) уытқұмарлық масаң күйде басқаруын бойынша әкімшілік хаттама рәсімделеді. Қызылорда облысы көлемінде 2021ж. -1087, 2022ж- 1103, 2023ж. - 815, 2024- 801, 2025ж. -792 хаттама рәсімделген. 1500 1087 1000 500 1103 815 0 801 792 2021жыл 2022жыл 2023жыл 2024жыл 2025жыл Масаң күйде автокөлікті жүргізіп, жүргізуші куәлігінен айырылған азамат әкімшілік жазаның өтелмеген уақытында қайта алкогольдік масаң күйде автокөлікті жүргізсе қылмыстық кодексінің 346-бабымен яғни көлік құралдарын басқару

құқығынан айырылған және алкогольдік, есірткілік және (немесе) уытқұмарлық масаң күйдегі адамның көлік құралын басқаруы қылмыстық жауаптылыққа тартылады. Қадағалау аумағында статистикалық мәліметке сәйкес ҚК-нің 346-бабымен: - 2021ж. -68 дерек тіркеліп 66-ы сотқа жолданған, - 2022ж. – 51 дерек тіркеліп 49-ы сотқа жолданған, - 2023ж. -35 дерек тіркеліп 32-і сотқа жолданған, - 2024ж. -34 дерек тіркеліп, 30-ы сотқа жолданған, - 2025ж. -32 дерек тіркеліп, 29-ы сотқа жолданған.[4] 80 60 40 20 0 68 51 35 34 32 2021жыл 2022жыл 2023жыл 2024жыл Масаң күйде автокөлікті жүргізген жүргізушіні анықтау тәртібі 2025жыл Көлік құралын тоқтату Полиция қызметкері көлік құралын заңды негіздермен тоқтатады, жүргізушінің құжаттарын тексереді (ҚР «Жол жүрісі туралы» заңы).Мас күйге күмәннің туындауы Жүргізушінің мас күйде екендігіне күмән нақты сыртқы белгілермен айқындалады (алкоголь иісі, сөйлеудің бұзылуы, жүріс-тұрыстың теңселуі және т.б.) және бұл мән-жайлар әкімшілік материалдарда міндетті түрде көрсетіледі (ҚР ӘҚБтК 608-бабы). Алғашқы тексеру (бірінші кезең) Полиция қызметкері жүргізушіні техникалық құралмен (алкотестер) тексереді, тексеру бейнетіркеумен не екі куәгердің қатысуымен жүргізіледі, ал нәтижесі жүргізушіге жария етіледі (ҚР ӘҚБтК 608-бабы).Жүргізуші алкотестер нәтижесімен келіспеген жағдайда не полиция тексеруді жеткіліксіз деп тапқан кезде, жүргізуші медициналық куәландырудан өту үшін жіберіледі. Медициналық куәландыру уәкілетті медициналық ұйыммен заңда белгіленген тәртіпте жүргізіледі, оның қорытындысы әкімшілік іс бойынша негізгі және шешуші дәлелдеме болып табылады (ҚР ӘҚБтК 608-бабы). Медициналық куәландырудан бас тарту Жүргізушінің медициналық куәландырудан бас тартуы ҚР ӘҚБтК-нің 608бабы бойынша дербес әкімшілік құқық бұзушылық болып табылады және ол бейнетіркеу арқылы не екі куәгердің қатысуымен рәсімделеді. Жол-көлік оқиғаларының алдын алу мақсатында шетелдік тәжірибелерді зерделеу және оларды жергілікті жағдайға бейімдей отырып қолдану өзекті болып табылады. Осыған байланысты тиімді профилактикалық шараларды айқындау және ғылыми негізделген ұсыныстар әзірлеу қажеттілігі туындайды. Осы тұрғыда: Жапония елінде жасы 75-ке толған азаматтардың міндетті арнайы медициналық тексеруден өту тәжірибесі қолданылуда. Себебі, қарт кісілердің жасының ұлғаюына байланысты, олардың ойлау қабілетінің және орын алған жағдайларға қатысты реакциясының төмендейтіні ескеріліп, медициналық тексеру нәтижесімен «автокөлік басқаруға жарамсыз»,-деп танылған жүргізушілердің көлікті басқару құқығынан және жүргізуші куәлігінен айыратыны анықталды.Бұл ретте, жоғарыда көрсетілген сандық мәліметте көрсетілгендей 50-жастан асқан адамдармен 280-дей жол-көлік оқиғасы жасалғандығын ескере келе, бізде де 60-жастан асқан жүргізушілерді міндетті медициналық тексеруден өткізу тәжірибесін қалыптастыру қажет. - Бельгия корольдігінде жүргізуші куәлігін алуға ниет білдірген, 17 жасқа

толған азамат алдымен теориялық курстан өтуі қажет, тек соның нәтижесімен ғана уақытша көлік жүргізу құқығына ие болады, яғни уақытша жүргізуші куәлігі беріледі. Алайда, уақытша көлік жүргізу құқығына ие болған көлік жүргізушісіне автокөлікті сағат 22:00-06:00 аралығында, демалыс және мереке күндері басқаруына, сонымен қатар коммерциялық тасымалдаумен айналысуына тыйым салынған.Аталған шектеулер алынуы үшін уақытша жүргізуші куәлігімен автокөлікті кем дегенде 3 ай басқарғаннан кейін практикалық емтихан тапсыру қажет.

Егер де, көлік жүргізуші практикалық емтиханнан 2 мәрте өте алмай қалған жағдайда 6 сағаттық міндетті теориялық курстан өту қажеттігі туындайды.Бұл ретте, бізде де алғашқы жүргізуші куәлікті алған тұлғаларға оны 3-айлық уақытша мерзімге беріп, тек жоғарыда көрсетілген шектеулерді орындаған және сол аралықта жол жүру қауіпсіздігін ережелерін бұзбаған жағдайда ғана тұрақты жүргізу куәлігін беру мәселесін қарау қажет. - Халықтық ақпараттандыруды күшейту Жол-көлік қауіпсіздігін арттырудың тиімді жолдарының бірі – мас күйінде көлік жүргізудің қауіптілігі туралы халықты жүйелі түрде ақпараттандыру.

Әлемдік статистика көрсеткендей, шамамен 28% барлық жол-көлік қаза жағдайлары алкогольмен байланысты (яғни шамамен әр төртінші өлім жағдайы мас жүргізушілер салдарынан) және жыл сайын 1,2 миллион адам алкогольге байланысты жол апатынан қайтыс болады (жалпы әлемдік көрсеткіш) . Бұл ақпаратты қоғамға жеткізу үшін теледидар, радио, әлеуметтік желілер және қоғамдық орындарда арнайы ақпараттық-түсіндіру науқандары жүргізу қажет. Сонымен қатар, неміс зерттеулері көрсеткендей, мас көлік жүргізу қатысушылары басқа жүргізушілерге қарағанда өлімге әкелетін жағдайларға 15 есе жоғары ықтималдыққа ие , бұл мәселенің қаншалықты қауіпті екенін нақты көрсетеді. Осы мәліметтерді пайдаланған ақпараттық материалдар жастар мен тәжірибелі жүргізушілерге бағытталған семинарлар, мектеп және университеттердегі сабақтар, сондай-ақ қоғамдық транспорты бар аймақтарда плакаттар мен әлеуметтік роликтер жасау үшін тиімді құрал болады.Мұндай ақпараттық жұмыстар жүргізушілердің алкогольдің әсері туралы нақты деректерді білуіне мүмкіндік береді, жауапкершілік сезімін күшейтіп, жолда мас күйінде көлік басқарудың алдын алуға айтарлықтай септігін тигізеді Қорытындылай келе,жол-көлік қылмыстарын саралау барысында мас күйінде көлік басқару фактілерін құқықтық бағалау бірқатар қиындықтар туындатады. Атап айтқанда, дәлелдемелерді жинау мен рәсімдеу, медициналық куәландыру қорытындыларын дұрыс қолдану және кінә дәрежесін анықтау күрделі үдеріс болып табылады. Осыған байланысты құқықтық нормаларды біріздендіру және сараптамалық рәсімдерді жетілдіру жол қауіпсіздігін арттырудың маңызды тетігі болып саналады. Жол-көлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің өзекті мәселелері және мас күйінде көлік құралын басқарудың құқықтық реттелуі

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы. Алкоголь және денсаулық туралы жаһандық жағдай туралы есеп 2018 [Интернет];
2. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы: Женева, Швейцария, 2018;
Интернетте қолжетімді:
https://www.who.int/substance_abuse/publications/global_alcohol_report/en/
3. ЖОЛ-КӨЛІК ОҚИҒАСЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ МАҢЫЗДЫ
4.https://trendnews.kz/archives/5731 3.Global status report on road safety
5.https://wkc.who.int/resources/publications/i/item/9789241565684? 4.
Қызылорда облысының прокуратура сайты
6.https://www.gov.kz/memleket/entities/prokuratura-kyzylorda?lang=kk 2018

ВОЛОНТЕРЛІК ҚЫЗМЕТТІҢ ҚОҒАМДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК МАҢЫЗЫ ЖӘНЕ ОНЫ ДАМЫТУ ЖОЛДАРЫ

Амангелді Сара
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
СР – 25-1 П/Я оқу тобының студенті,
Умирзакова Меруерт Абдуалиевна
ғылыми жетекшісі, экономика
ғылымдарының кандидаты,
«Экономика және басқару» кафедрасы

Волонтерлік әлеуметтік-экономикалық құбылыс ретінде ғылыми білімнің әртүрлі салаларында зерттеу объектісіне айналуда және пәнаралық сипатқа ие. Сонымен қатар отандық ғылыми әдебиеттерде волонтерлік қозғалысты қалыптастыруға және волонтерлік ұйымдарды басқаруға көбірек көңіл бөлінуде. Ғылыми әдебиеттерде волонтерлік қызметтің жан-жақты зерттелуіне қарамастан, бірқатар мәселелер толық көрсетілмеген, волонтерлік қызметтің концептуалды шекаралары анық емес.Атап айтқанда, волонтерлік қызметті басқару жүйелеріне, волонтерлерді тарту және ұстау тетіктеріне, волонтерлік ұйымдардың экономикалық өміріндегі мүдделерді үйлестіруге, волонтерлік қозғалысты ұйымдастырушылар мен қатысушылардың өзара әрекеттесу алгоритмдерін әзірлеуге арналған жұмыстарда айтарлықтай тапшылық байқалады.Волонтерлік қызметтің тиімділігіне қатысты отандық зерттеулер сирек кездеседі.

Волонтерліктің әлеуметтік маңызына тоқталатын болсақ.Әдебиеттер мен әлеуметтік зерттеулер волонтерліктің қоғам үшін бірнеше негізгі функциясын көрсетеді:

Әлеуметтік ынтымақтастық: Еріктілер түрлі әлеуметтік топтар арасындағы байланысты нығайтады. Бұл қоғамдағы сенім деңгейін арттырып, ортақ мәселелерді бірлесе шешуге дағдыландырады.

Мемлекетке көмек: Әлеуметтік саланың (қарттар үйі, балалар үйі, экология) кейбір тұстарын мемлекет жалғыз өзі қамти алмағанда, волонтерлер маңызды ресурстық күш болып табылады.

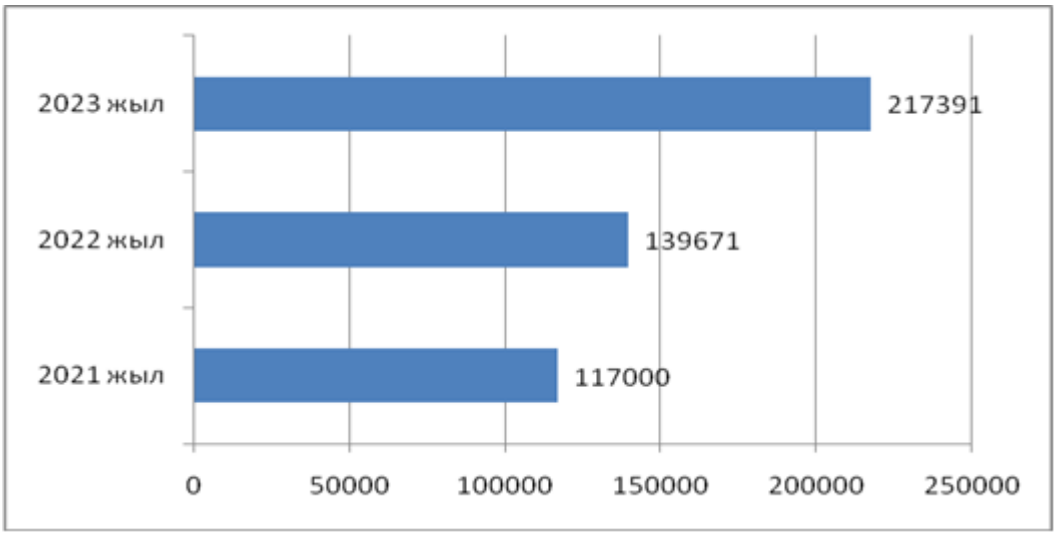
Тұлғалық даму: Әсіресе жастар үшін бұл үлкен тәжірибе мектебі. Мұнда коммуникация, көшбасшылық, командада жұмыс істеу және эмоционалды интеллект (EQ) қалыптасады.

Психологиялық аспект: Ғылыми әдебиеттерде "Helper's High" (көмектесушінің рақаты) деген термин бар. Өзгеге көмектесу адам миында эндорфин мен дофамин бөлінуіне әсер етіп, стресс деңгейін төмендетеді [1].

Волонтерлік – қоғамның әлеуметтік, экологиялық, гуманитарлық мәселелерін шешуге бағытталған маңызды әлеуметтік белсенділік. Жаһан бойынша волонтерлікке қатысатын адамдардың саны өте көп. Түрлі есепке сәйкес, әлемде айына кемінде 860 миллионға жуық адам волонтерлік қызметпен айналысады. Бұл жұмысқа жарамды халықтың шамамен 15%-ын құрайды. Мұндай статистика волонтерлік қызметтің кең тарағанын және қоғамдағы қажеттілікті көрсетеді. Қазіргі таңда қоғамда волонтерлік қызметтің маңызы едәуір артып келеді.

Волонтерлік қызмет қазіргі заманда әлеуметтік тұрақтылық пен қоғамдық дамудың маңызды бағытына айналып отыр Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев еріктілер қозғалысын дамыту қажеттігін бірнеше рет атап өтіп, бұл бағыттағы жұмыстарды күшейту бойынша нақты тапсырмалар берген болатын. Президенттің бастамасымен 2020 жылы елімізде «Волонтер жылы» жарияланып, осы саладағы қоғамдық ұйымдар мен жастар бірлестіктерін қолдауға кең көлемде жағдай жасалды[2].

Аймақтық волонтерлер фронт-офистерінің «Волонтерлік сандармен» жиынтық деректері бойынша 2023 жылы Қазақстанда 217 391 волонтердің қызметі тіркелген.

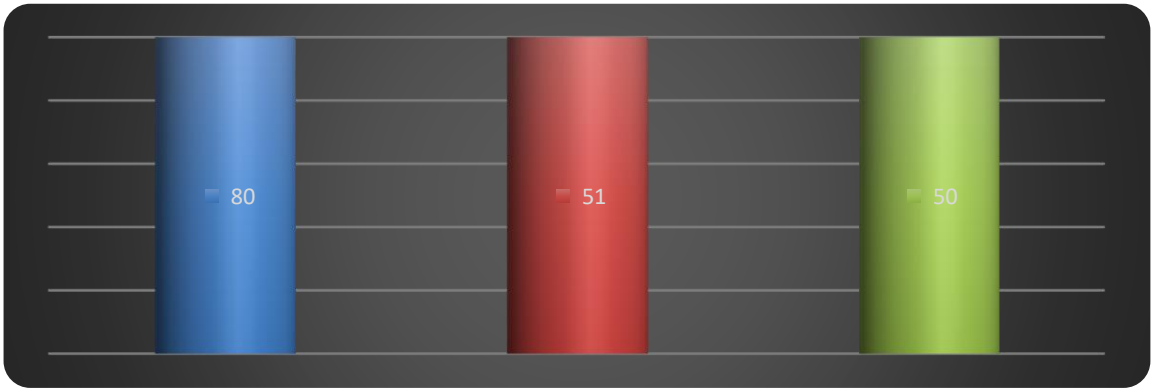

Ескерт у -[3]әдебиет негізінде құрастырылған

Сурет -1 2021- 2023 жылдардағы Қазақстан Республикасындағы волонтерлік қызмет

1-суретте көріп отырғанымыздай, Қазақстанда 2021 жылы-117000 адам,2022 жылы -139671 адам, 2023 жылы 217 391 волонтердің қызметі тіркелген. Байқап отырғанымыздай, волонтерлік қызметке қызығушылық жылда жылға артып отыр[3].

Қызылорда облысының қоғамдық даму басқармасы қызметінің негізгі бағытының бірі – өңірде волонтерлік қызметі дамыту мен қолдау болып табылады. Бүгінде облыстық волонтерлер фронт-офисімен қатар, барлық деңгейдегі «Жастар ресурстық орталықтары» жанынан аймақтық волонтерлер фронт-офистері құрылған. Облыста ресми түрде 2 мыңнан астам (2 126) волонтер тіркелген және 30-ға жуық (27) волонтерлік топтар бар.

Ескерт у -[4]әдебиет негізінде құрастырылған

Сурет 2- Қызылорда облысындағы жоғарғы оқу орындарындағы волонтерлер

2 - суретте байқағанымыздай, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінде «GooD Deed» еріктілер ұйымында 80 студент ресми түрде тіркелген.

Еріктілердің атқарып жүрген жұмыстары көп саланы қамтиды. Олар табиғи апаттар кезінде шұғыл көмек көрсетеді, әлеуметтік аз қамтылған топтарға қолдау көрсетеді, мәдени іс-шараларды ұйымдастыруға жәрдемдеседі, білім беру бағытындағы жобаларға қатысады, экология мәселелерін шешуге үлес қосады. Сонымен қатар, волонтерлік жастардың жеке тұлғалық дамуына да зор әсерін тигізеді. Волонтерлікпен айналысқан жас адам өзіне жаңа дағдылар қалыптастырады, басқару, коммуникация, ұйымдастырушылық қабілеттерін дамытады, командада жұмыс істеуді үйренеді. Мұндай тәжірибе оның болашақта кәсіби тұрғыдан қалыптасуына

ықпал етеді. Осылайша волонтерлік қызмет тек қоғам үшін емес, әр жас азаматтың жеке дамуы үшін де тиімді құрал болып саналады.

Жергілікті атқарушы органдар жастар ұйымдарымен бірлесе отырып, еріктілер қозғалысын кеңейту, жаңа жобалар әзірлеу, оқыту бағдарламаларын енгізу бағытында жүйелі жұмыс жүргізуде. Мемлекеттік деңгейде волонтерлердің мәртебесін арттыруға арналған бірқатар шаралар қабылданды. Қазіргі таңда еріктілердің еңбегін ресми түрде мойындау, олардың қызметін ынталандыру, арнайы гранттар мен сертификаттар беру жүйесі енгізілді.

Волонтерлікті дамытудың 4 «Алтын» жолы:

1. «Pro Bono» волонтерлігін енгізу (Кәсіби көмек).Ең мықты дамыту жолы — адамның өз мамандығы арқылы көмектесуі. Бұл тек физикалық еңбек емес, интеллектіні пайдалану. Мысал: Мықты IT-маман балалар үйіне барып еден жуғаннан көрі, сол мекеменің сайтын жасап берсе немесе балаларға код жазуды үйретсе, оның тиімділігі 100 есе жоғары болады.

Идея: «Маманнан — көмек» атты платформа құрып, заңгерлер, дизайнерлер мен дәрігерлерді мұқтаж жандармен тегін байланыстыру.

2. «Геймификация» және цифрландыру.Қазіргі жастарды «барыңдар, істеңдер» деп қызықтыра алмайсың. Оларға ойын элементтері мен технология керек.Мысалға алаиын болсақ: Қытайдағы Ant Forest жобасы. Адамдар жаяу жүргені немесе онлайн төлем жасағаны үшін қосымшада виртуалды ұпай жинайды. Сосын сол ұпайға компания шөл далаға нақты ағаш егеді. Нәтижесінде 100 миллионнан астам нақты ағаш егілген! Идея: Волонтерлік сағаттар үшін «коиндар» (coin) беріп, оны кофеханаларда жеңілдікке немесе курстарға айырбастау жүйесін жасау.

3. Корпоративтік волонтерлік (Бизнесті тарту).Үлкен компаниялар тек ақша беріп қана қоймай, өз қызметкерлерін волонтерлікке жіберуі керек.Мысалы: Google немесе Salesforce сияқты алпауыттар қызметкерлеріне жылына бірнеше күнді «ерікті жұмыс күні» ретінде ақы төлеп береді. Яғни, сен жұмыс істемей, волонтер болып жүрсең де, саған жалақы жүреді.

Идея: Қазақстандағы ірі кәсіпорындарға «Әлеуметтік демалыс» жүйесін енгізуді ұсыну.

4. Білім беру жүйесіне интеграциялау.Волонтерлік — бұл тегін еңбек емес, бұл — грантқа жол.Мысал: АҚШ пен Еуропаның топ-университеттеріне (Ivy League) түсу үшін сенің бағаңнан бұрын, қанша сағат волонтер болғаныңа қарайды. Егер сенің «жүрегің кең» болмаса, Гарвардқа түсу қиын.

Идея: Қазақстанда волонтерлік сағаттарды «ҰБТ-ға қосымша балл» немесе «жатақханадан бірінші кезекте орын алу» мүмкіндігі ретінде заңдастыру[5].

Волонтерлік қызметтің халықаралық тәжірибесі.Әлемде волонтерлік қызметтің терең тамыр жайған тарихы бар. Әр елдің волонтерлік мәдениеті мен тәжірибесі өзіндік ерекшеліктерге ие. Қазақстан үшін халықаралық

тәжірибені зерттеу маңызды, өйткені бұл еліміздегі еріктілер қозғалысын одан әрі дамытуға көмектеседі.

Америка Құрама Штаттары – волонтерлік қызмет ең дамыған елдердің бірі. Бұл елде волонтерлер көптеген салаларда жұмыс істейді, әсіресе табиғи апаттар кезінде көмек көрсету, мұқтаж жандарға қолдау көрсету және білім беру салаларында белсенділік танытады. АҚШ-тағы арнайы волонтерлік ұйымдар:Peace Corps – халықаралық волонтерлік бағдарламаларды жүзеге асыратын ұйым,AmeriCorps – жастарды қоғамға пайдалы қызметке тартатын бағдарлама.

Еуропалық елдерде волонтерлік қызметтің негізгі бағыттары – экология, мәдениет және әлеуметтік қолдау. Еуропалық Одақ волонтерлерді дамыту үшін Еуропалық Еріктілер Қызметін (EVS) құрды. Бұл жоба жастардың басқа елдерде жұмыс істеп, тәжірибе жинауына мүмкіндік береді.

Жапониядағы волонтерлік қызмет ұлттық мәдениеттің бір бөлігіне айналған. Мұнда волонтерлер табиғи апаттардан зардап шеккендерге көмектесумен қатар, қарттар мен балаларды қолдау саласында да жұмыс істейді. Жапониядағы "Mutual Aid" (Өзара көмек) концепциясы еріктілер қозғалысының негізі болып табылады.

Оңтүстік Кореяда волонтерлік қызмет жастардың өмірінде үлкен рөл атқарады. Мұнда еріктілер жергілікті қауымдастықтарда жұмыс істеп, әлеуметтік мәселелерді шешуге үлес қосады. Көптеген университеттер студенттерге волонтерлік қызметке қатысуды талап етеді, бұл олардың білім алу кезеңіндегі міндетті шарттардың бірі.

Ресейдеволонтерлікқызметкеңінендамыған. Әсіресе, 2018 жылғыФутболданӘлем Чемпионаты кезіндеволонтерлерүлкенрөлатқарды. ҚазіргітаңдаРесейде экология, білім беру жәнеәлеуметтіккөмексалаларындакөптегенволонтерлікбағдарламаларжүзегеасырылуда[5].

Волонтерлік ресурстар – бұл қайнар көзі волонтерлар болып табылатын еңбек, уақытша, интеллектуалдық, кәсіптік, материалдық және басқа ресурстардың жиынтығы. Волонтерлік қызметтіңнегізгі ресурстары мыналар болып табылады. Сурет 3.

Ескерт у -[6]әдебиет негізінде құрастырылған

Сурет 3 - Волонтерлік қызметтідамытудың ресурстық потенциалының құрылымы.

Волонтерлік қызметтіңдамуының табыстылығы қазіргі кездегі ресурстардың тиімділігі мен ұтымды пайдаланылуына тікелей байланысты деген қорытынды жасауға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1.Қоғамдағы волонтерлік қызметтің маңызы қандайhttps://el.kz/qogamdagy-volonterlik-qyzmettin-manyzy-qanday_400005325/

2. https://primeminister.kz/ Қазақстан Президенті қайырымдылық, волонтерлік ұйымдардың және бизнес-сектордың өкілдерімен онлайн форматта кездесу

3.Волонтерлікті дамытудың 2021 – 2023 жылдарға арналған жол картасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің 2021 жылғы 22 сәуірдегі № 84-ө өкімі.// https://adilet.zan.kz/kaz/docs/R2100000084

4.Қызылорда облысының қоғамдық даму басқармасы мәліметтері. Қызылорда 2024 жыл.

5.2024 жыл қорытындылары: Қазақстандағы волонтерліктің жаңа көкжиектері//https://www.gov.kz/memleket/entities/mam/press/news/details/902358?lang=kk

6. Виноградова Е.М.Татьяна Т.Н. «Салалық волонтерлік бойынша нұсқаулық.2020.ж.// https://qazvolunteer.kz/uploads/

ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС ЖҮЙЕСІНДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Алпамысқызы Айнұр
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
СР-23-5 оқу тобының студенті,
Тоқмырзаева Айтолқын Ғаниқызы
Экономика және басқару кафедрасының оқытушысы

Аңдатпа: Бұл мақалада әлеуметтік жұмыс жүйесіндегі инновациялық технологиялардың мазмұны мен маңызы қарастырылады. Қазіргі қоғамдағы цифрландыру үдерісі әлеуметтік қызмет көрсету саласына жаңа талаптар қойып, дәстүрлі әдістерді жаңғыртуды қажет етеді. Осыған байланысты инновациялық технологияларды енгізу әлеуметтік жұмыстың тиімділігін арттырудың негізгі факторы ретінде сипатталады.Мақалада әлеуметтік жұмыста қолданылатын негізгі инновациялық технология түрлері, атап айтқанда цифрлық қызметтер, қашықтықтан кеңес беру, кейстік менеджмент және ақпараттық жүйелер талданады. Бұл технологиялар әлеуметтік қызмет көрсету процесін жеңілдетіп, халыққа қолжетімділігін арттырады.

Кілт сөздер: • Әлеуметтік жұмыс жүйесі, инновациялық технологиялар, цифрландыру үдерісі, әлеуметтік қызмет көрсету, ақпараттық жүйелер, қолжетімділік және тиімділік

Аннотация: В данной статье рассматриваются сущность и значение инновационных технологий в системе социальной работы. В условиях цифровизации общества социальная сфера требует внедрения новых методов и подходов, что обусловливает необходимость модернизации традиционных форм работы. Инновационные технологии выступают важным фактором повышения эффективности социальной работы.В статье анализируются основные виды инновационных технологий, применяемых в социальной работе, включая цифровые сервисы, дистанционное консультирование, кейс-менеджмент и информационные системы. Эти технологии способствуют повышению доступности социальных услуг и упрощают процесс их предоставления.

Ключевые слова: Система социальной работы, инновационные технологии, процесс цифровизации, социольные услуги, информационные системы, доступность и эффективность

Abstract: This article examines the essence and significance of innovative technologies in the social work system. In the context of digitalization, the social sphere requires the introduction of new methods and approaches, which necessitates the modernization of traditional practices. Innovative technologies are considered a key factor in improving the efficiency of social work.The article analyzes the main types of innovative technologies used in social work, including

digital services, remote counseling, case management, and information systems. These technologies enhance the accessibility of social services and simplify their delivery.

Key words: Social work system, Innovative technologies, Digitalization process, Social services, Information systems, Accessibility and efficiency

Қазіргі жаһандану және цифрландыру дәуірінде қоғамның әлеуметтік құрылымы мен қажеттіліктері түбегейлі өзгерістерге ұшырауда. Әлеуметтік мәселелердің күрделенуі, халықтың түрлі әлеуметтік топтарының сұраныстарының артуы, сондай-ақ урбанизация, көші-қон, жұмыссыздық және әлеуметтік теңсіздік сияқты құбылыстар әлеуметтік жұмыс жүйесіне жаңа талаптар қояды. Осы жағдайда дәстүрлі әлеуметтік жұмыс әдістері кейбір жағдайларда жеткіліксіз болып, оларды жетілдіру қажеттілігі туындайды.

Әлеуметтік жұмыс – бұл халықтың осал топтарына көмек көрсетуге бағытталған кәсіби қызмет түрі. Оның басты мақсаты – адамның өмір сапасын жақсарту, әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз ету және қоғамдағы тең мүмкіндіктерді қалыптастыру. Алайда қазіргі таңда бұл мақсаттарға жету үшін тек классикалық әдістерді қолдану жеткіліксіз. Сондықтан әлеуметтік жұмыс жүйесіне инновациялық технологияларды енгізу өзекті мәселеге айналып отыр.

Инновациялық технологиялар дегеніміз – бұл әлеуметтік қызмет көрсету процесінде жаңа тәсілдер мен құралдарды қолдану арқылы тиімділікті арттыруға бағытталған жаңашыл шешімдер. Бұл технологиялар ақпараттық-коммуникациялық құралдарды, цифрлық платформаларды, жаңа әдістемелер мен басқару модельдерін қамтиды. Олардың көмегімен әлеуметтік қызмет көрсету жүйесі неғұрлым икемді, қолжетімді және нәтижелі бола түседі.

Бүгінгі күні инновациялық технологиялар әлеуметтік жұмыс саласында кеңінен қолданылуда. Мысалы, электронды үкімет жүйесі арқылы әлеуметтік төлемдерді рәсімдеу, онлайн кеңес беру қызметтері, мобильді қосымшалар арқылы көмек көрсету, деректер базасын пайдалану арқылы клиенттерді бақылау – бұлардың барлығы әлеуметтік жұмыстың жаңа формалары болып табылады. Мұндай жаңашылдықтар қызмет алушылар мен әлеуметтік қызметкерлер арасындағы байланысты жеңілдетіп, уақыт пен ресурстарды үнемдеуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, инновациялық технологиялар әлеуметтік қызмет көрсету сапасын арттырумен қатар, оның ашықтығын және тиімділігін қамтамасыз етеді. Олар әлеуметтік қызметкерлердің жұмысын автоматтандыруға, шешім қабылдау процесін жеделдетуге және нақты деректерге сүйене отырып жұмыс істеуге жағдай жасайды. Бұл өз кезегінде әлеуметтік көмектің дәл әрі мақсатты көрсетілуіне ықпал етеді.

Осы мақалада әлеуметтік жұмыс жүйесіндегі инновациялық технологиялардың мәні, олардың негізгі түрлері және қазіргі қоғамдағы рөлі жан-жақты қарастырылады. Сонымен қатар, олардың әлеуметтік қызмет көрсету сапасын арттырудағы маңызы ғылыми тұрғыдан талданады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі.
Әлеуметтік қызмет көрсету жүйесін дамыту туралы материалдар. – Астана, 2023.
2. Қазақстан Республикасының «Арнаулы әлеуметтік қызметтер туралы» Заңы. – 2008 ж. (өзгерістермен).
3. Назарбаев Н.Ә.
Қазақстан – 2050 стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. – Астана, 2012.
4. Тоқаев Қ.К.
Цифрландыру және әлеуметтік жаңғыру туралы Жолдаулар. – 2019–2024 жж.
5. United Nations
Social Work and Digital Transformation Report. – New York, 2021.
6. World Health Organization
Digital Technologies in Social and Health Services. – Geneva, 2020.
7. International Federation of Social Workers
Global Standards for Social Work Practice. – 2018.
8. Холостова Е.И.
Социальная работа: теория и практика. – Москва: Юрайт, 2020.
9. Павленок П.Д.
Теория, история и технология социальной работы. – Москва, 2019.
10. Greene, R.
Human Behavior Theory and Social Work Practice. – New York: Routledge, 2017.

ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫСТАҒЫ ЦИФРЛАНДЫРУ:ОНЛАЙН ҚЫЗМЕТТЕРДІҢ РӨЛІ

Тахир Сымбат Мұратбекқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
СР 23-5 оқу тобының студенті,
Тоқмырзаева Айтолқын Ғаниқызы
Ғылыми жетекші:Әлеуметтану ғылымдарының магистрі, Экономика және басқару ББББ оқытушысы

Аңдатпа: Бұл жұмыс әлеуметтік қорғау жүйесін жаңғыртудағы цифрлық технологиялардың маңыздылығын зерттеуге арналған. Автор әлеуметтік қызметтерді онлайн форматқа көшірудің негізгі артықшылықтары мен мемлекеттік бағдарламалардың тиімділігін талдайды. Мақалада цифрландырудың бюрократиялық кедергілерді азайтудағы және халықтың әлеуметтік осал топтары үшін қолжетімділікті арттырудағы рөлі қарастырылған. Сонымен қатар, цифрлық теңсіздік пен деректердің қауіпсіздігіне қатысты негізгі мәселелер мен қатерлер сипатталады. Зерттеу қорытындысы бойынша әлеуметтік саланы одан әрі дамытуға бағытталған практикалық ұсыныстар берілген.

Кілт сөздер: цифрландыру, әлеуметтік жұмыс, онлайн қызметтер, электронды үкімет, проактивті көмек.

Аннотация: Данная работа посвящена исследованию значимости цифровых технологий в модернизации системы социальной защиты. Автор анализирует ключевые преимущества перевода социальных услуг в онлайн-формат и эффективность государственных программ. В статье рассматривается роль цифровизации в снижении бюрократических барьеров и повышении доступности для социально уязвимых слоев населения. Также описываются основные проблемы и риски, связанные с цифровым неравенством и безопасностью данных. По результатам исследования предложены практические рекомендации, направленные на дальнейшее развитие социальной сферы.

In English:

Ключевые слова: цифровизация, социальная работа, онлайн-услуги, электронное правительство, проактивная помощь.

Abstract: This paper is dedicated to studying the significance of digital technologies in modernizing the social protection system. The author analyzes the key benefits of shifting social services to an online format and the effectiveness of government programs. The article examines the role of digitalization in reducing bureaucratic barriers and increasing accessibility for socially vulnerable groups. Furthermore, it describes the main challenges and risks related to the digital divide

and data security. Based on the research results, practical recommendations aimed at the further development of the social sphere are provided.

Keywords: In English digitalization, social work, online services, e-government, proactive assistance.

Қазіргі цифрлық дәуірде мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттыру, әсіресе халықты әлеуметтік қорғау саласындағы қызметтерді жеделдету және қолжетімді ету маңызды мәселе болып табылады. Әлеуметтік жұмысты цифрландыру – бұл тек техникалық модернизация ғана емес, сонымен бірге қызмет алушылар мен провайдерлер арасындағы қарым-қатынастың жаңа сапалы деңгейіне өту.

1. Әлеуметтік жұмысты цифрландырудың теориялық негіздері

Цифрландыру әлеуметтік жұмыста «электронды әлеуметтік жұмыс» (e-social work) ұғымын қалыптастырды. Бұл бағыт ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) арқылы әлеуметтік қызметтерді көрсетудің, клиенттерді бақылаудың және деректерді талдаудың оңтайлы жүйесін білдіреді.

Негізгі артықшылықтар:

- Транспаренттілік: Әлеуметтік төлемдерді тағайындау мен көрсетудегі ашықтық.
- Жеделділік: Құжаттарды жинау уақытын қысқарту, бюрократиялық кедергілерді жою.
- Дербестендірілген тәсіл: Big Data (үлкен деректер) арқылы клиенттің қажеттілігіне сай жеке көмек түрлерін ұсыну.

2. Онлайн қызметтердің рөлі және трансформациясы

Онлайн қызметтер әлеуметтік жұмыстың дәстүрлі форматтарын («бетпе-бет» кездесулер) толықтырып, олардың тиімділігін арттырады.

А. Қызметтерді цифрландырудың негізгі бағыттары:

1. Проактивті формат: Мемлекеттік қызметтердің автоматты түрде, сұраныссыз тағайындалуы.

2. Қашықтан кеңес беру: Теле-әлеуметтік жұмыс (tele-social work) – психологиялық және әлеуметтік кеңестерді онлайн платформалар арқылы беру.

3. Ақпараттық жүйелердің интеграциясы: Денсаулық сақтау, білім беру және әлеуметтік қорғау базаларының бірігуі.

Б. Клиентке бағытталған орта

Онлайн платформалар мүмкіндігі шектеулі жандар, қарттар немесе шалғай аймақтарда тұратын азаматтар үшін әлеуметтік қызметтерге қолжетімділікті қамтамасыз ететін негізгі құралға айналды. Бұл «цифрлық теңсіздікті» жоюға бағытталған маңызды қадам.

3. Мәселелер мен шектеулер

Технологиялық серпіліске қарамастан, саланың алдында бірқатар мәселелер тұр:

- Цифрлық сауаттылық: Әлеуметтік қызмет алушылардың (әсіресе егде жастағы топтардың) технологияны қолдану дағдыларының жеткіліксіздігі.
- Киберқауіпсіздік және жеке деректерді қорғау: Азаматтардың жеке деректерінің құпиялылығын сақтау.
- Этикалық дилеммалар: «Машиналық» шешімдердің адам факторын толық алмастыра алмауы, яғни әлеуметтік жұмыстағы эмпатия мен тікелей қарым-қатынастың құндылығын жоғалтпау мәселесі.

4. Болашаққа болжам: Даму перспективалары

Болашақта әлеуметтік жұмыс цифрлық экожүйеге көшуі тиіс. Ол келесідей дамиды:

- Жасанды интеллект (ЖИ): Күрделі әлеуметтік жағдайларды талдап, шешім қабылдауға көмектесетін интеллектуалды ассистенттерді енгізу.
- Мобильді қосымшалар: Әлеуметтік қызметкерлер мен клиенттер арасындағы тікелей байланыс каналы.
- Болжамдық аналитика: Әлеуметтік тәуекелдерді (мысалы, отбасылық дағдарыстарды) олар орын алмай тұрып анықтау.

Қорытынды

Әлеуметтік жұмыстағы цифрландыру – сөзсіз үдеріс. Онлайн қызметтердің рөлі әлеуметтік қолдауды адамға бағытталған, жылдам және тиімді жүйеге айналдыруда маңызды. Дегенмен, технологиялар адамның орнын баспай, оның жұмысын жеңілдететін, мүмкіндіктерін кеңейтетін құрал ретінде ғана қалуы тиіс. Әлеуметтік жұмыстың негізі – гуманизм, ал цифрландыру – сол гуманизмді жеткізудің ең озық жолы.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Ақпараттандыру туралы» Заңы. – Астана, 2015.
2. Қазақстан Республикасының «Электрондық үкімет» порталы: https://egov.kz
3. Тоқмырзаева А.Ғ. Әлеуметтік жұмыстың теориясы мен әдістері. – Алматы: Қазақ университеті, 2020.
4. Қалиева С.А. Әлеуметтік саясат және әлеуметтік жұмыс. – Алматы, 2018.
5. Ferguson I. Digital Social Work: Challenges and Opportunities. – London: Sage Publications, 2019.
6. Reamer F.G. Social Work in a Digital Age: Ethical and Risk Management Challenges. – Social Work Journal, 2018.
7. United Nations. E-Government Survey 2022: The Future of Digital Government. – New York, 2022.
8. OECD. Digital Government Review of Kazakhstan. – Paris, 2020.

9. World Bank. Digital Development Overview. – Washington, 2021.
10. Назарбаев Н.Ә. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2017.

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДІҢ ЖАСТАРДЫҢ ПСИХОӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒДАЙЫНА ӘСЕРІ

Сартай Арайлым Қанатқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
СР-23-5 оқу тобының студенті
Тоқмырзаева Айтолқын Ғаниқызы
Экономика және құқық кафедрасының оқытушысы

Аңдатпа: Бұл баяндамада әлеуметтік желілердің жастардың психоәлеуметтік жағдайына әсері қарастырылады. Олардың оң және теріс жақтары талданып, психологиялық және әлеуметтік тұрғыдан бағаланады. Зерттеу барысында әлеуметтік желілердің жастардың эмоционалдық күйіне, өзін-өзі бағалауына және қарым-қатынас мәдениетіне ықпалы анықталды. Сонымен қатар, интернет-тәуелділік, кибербуллинг және әлеуметтік қысым сияқты заманауи мәселелердің жастар психикасына әсері сипатталады. Баяндамада әлеуметтік желілерді тиімді пайдаланудың маңызы және цифрлық сауаттылықты арттыру қажеттілігі негізделеді. Жастардың психологиялық денсаулығын сақтау үшін алдын алу шаралары мен ұсыныстар ұсынылады. Бұл жұмыс қоғамдағы цифрлық мәдениетті қалыптастырудың өзектілігін көрсетеді.

Кілт сөздер: әлеуметтік желілер, жастар, психология, тәуелділік, цифрлық мәдениет

Аннотация: В работе рассматривается влияние социальных сетей на психосоциальное состояние молодежи, анализируются положительные и отрицательные аспекты. В ходе исследования выявлено влияние социальных сетей на эмоциональное состояние, самооценку и культуру общения молодежи. Также рассматриваются современные проблемы, такие как интернет-зависимость, кибербуллинг и социальное давление. В работе обоснована необходимость формирования цифровой грамотности и рационального использования социальных сетей. Предлагаются меры по сохранению психологического здоровья молодежи. Подчеркивается актуальность формирования цифровой культуры в современном обществе.

Ключевые слова: социальные сети, молодежь, психология, зависимость, цифровая культура

Abstract: This paper examines the impact of social media on the psychosocial state of youth, analyzing both positive and negative effects. The study

identifies the influence of social media on emotional well-being, self-esteem, and communication culture among young people. It also highlights modern issues such as internet addiction, cyberbullying, and social pressure. The importance of digital literacy and responsible use of social media is emphasized. Preventive measures to support youth mental health are proposed. The study underlines the relevance of developing digital culture in contemporary society.

Keywords: social media, youth, psychology, addiction, digital culture

Қазіргі таңда қоғамның цифрлық трансформациясы жастар өмірінің барлық саласына әсер етуде. Әсіресе әлеуметтік желілердің қарқынды дамуы жас ұрпақтың күнделікті өмірінің ажырамас бөлігіне айналды. Instagram, TikTok, Telegram, Facebook сияқты платформалар тек қарым-қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар ақпарат алу, өзін көрсету, әлеуметтік байланыс орнату және тұлғалық даму алаңы ретінде қызмет атқарады.

Дегенмен, әлеуметтік желілердің кең таралуы жастардың психологиялық және әлеуметтік жағдайына әртүрлі әсер етеді. Бір жағынан, олар коммуникация мүмкіндіктерін кеңейтсе, екінші жағынан, тәуелділік, стресс, мазасыздық, өзін-өзі бағалаудың төмендеуі сияқты мәселелерді туындатуы мүмкін.

Бұл баяндамада әлеуметтік желілердің жастардың психоәлеуметтік жағдайына тигізетін оң және теріс әсерлері жан-жақты қарастырылып, ғылыми тұрғыда талданады. Сонымен қатар, бұл құбылыстың алдын алу жолдары мен тиімді пайдалану механизмдері ұсынылады.

1. ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Әлеуметтік желілер – бұл адамдардың онлайн кеңістікте байланыс орнатуына мүмкіндік беретін цифрлық платформалар. Олар ақпарат алмасу, пікір білдіру, контент тарату және әлеуметтік қатынастарды дамыту қызметтерін атқарады.

Әлеуметтік желілердің негізгі функциялары:

- Коммуникативтік функция (қарым-қатынас жасау)
- Ақпараттық функция (жаңалықтар мен білім алу)
- Әлеуметтік функция (топтарға бірігу)
- Өзін-өзі көрсету функциясы

Психология ғылымында әлеуметтік желілер адамның әлеуметтік бейнесін қалыптастыратын маңызды құрал ретінде қарастырылады. Жастар өздерін виртуалды ортада көрсету арқылы әлеуметтік мәртебесін қалыптастырады.

2. ЖАСТАРДЫҢ ПСИХОӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒДАЙЫ ҰҒЫМЫ

Психоәлеуметтік жағдай – адамның психологиялық күйі мен әлеуметтік ортасының өзара байланысын сипаттайтын күрделі ұғым.

Оның құрамына:

- Эмоционалдық тұрақтылық
- Өзін-өзі бағалау
- Әлеуметтік бейімделу

- Қарым-қатынас сапасы кіреді.

Жастар кезеңі – тұлғалық қалыптасудың маңызды кезеңі. Бұл кезеңде сыртқы әсерлер, әсіресе әлеуметтік желілер, олардың психикасына айтарлықтай ықпал етеді.

3. ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДІҢ ОҢ ӘСЕРЛЕРІ

Әлеуметтік желілердің жастарға тигізетін жағымды әсерлері де аз емес.

3.1 Ақпаратқа қолжетімділік

Жастар кез келген ақпаратты тез әрі оңай ала алады. Бұл олардың білім деңгейін арттыруға мүмкіндік береді.

3.2 Қарым-қатынас мүмкіндіктерінің кеңеюі

Әлеуметтік желілер арқылы жастар әлемнің кез келген нүктесіндегі адамдармен байланыс орната алады.

3.3 Өзін-өзі дамыту

Онлайн курстар, мотивациялық контент, білім беру платформалары жастардың өзін-өзі дамытуына ықпал етеді.

3.4 Шығармашылық қабілетті дамыту

Жастар әлеуметтік желілер арқылы өз өнерін, идеясын көрсетуге мүмкіндік алады.

4. ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДІҢ ТЕРІС ӘСЕРЛЕРІ

4.1 Психологиялық тәуелділік

Жастар әлеуметтік желілерге тәуелді болып, уақыттарын тиімсіз жұмсайды.

4.2 Өзін-өзі бағалаудың төмендеуі

Басқалардың “идеалды” өмірін көру өз-өзіне деген сенімнің төмендеуіне әкеледі.

4.3 Кибербуллинг

Онлайн қорлау, сын айту, мазақ ету жастардың психикасына ауыр әсер етеді.

4.4 Әлеуметтік оқшаулану

Виртуалды қарым-қатынас шынайы байланыстың азаюына әкеледі.

5. ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕР ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҚ

Әлеуметтік желілер адамның эмоциялық жағдайына тікелей әсер етеді.

Негізгі әсерлер:

- Депрессия
- Мазасыздық
- Ұйқының бұзылуы
- Стресс

Ғылыми зерттеулер әлеуметтік желілерді шамадан тыс қолдану психикалық денсаулықтың нашарлауына әкелетінін көрсетеді.

6. ЖАСТАРДЫҢ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНА ӘСЕРІ

Әлеуметтік желілер жастардың мінез-құлқын өзгертеді:

- Тез ақпарат қабылдау дағдысы

- Сабырсыздықтың артуы
- Назардың төмендеуі
- Имитациялық мінез-құлық

Жастар көбінесе трендтерге еліктейді, бұл олардың тұлғалық ерекшеліктерінің өзгеруіне әкелуі мүмкін.

7. ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ӘСЕРІ

7.1 Қоғамдық пікір қалыптастыру

Әлеуметтік желілер қоғамдық пікірге әсер ететін негізгі құралға айналды.

7.2 Құндылықтардың өзгеруі

Жастар арасында материалдық құндылықтар алдыңғы орынға шығуы мүмкін.

7.3 Қоғамдық белсенділік

Жастар әлеуметтік мәселелерге белсенді қатыса бастады.

8. ПРОБЛЕМАЛАР МЕН ҚАУІПТЕР

- Уақытты тиімсіз пайдалану
- Жалған ақпараттың таралуы
- Интернет-тәуелділік
- Әлеуметтік қысым

Бұл мәселелер жастардың тұлғалық дамуына кері әсер етеді.

9. ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

9.1 Цифрлық сауаттылықты арттыру

Жастарға әлеуметтік желіні дұрыс қолдануды үйрету қажет.

9.2 Уақытты басқару

Экран алдында өткізілетін уақытты шектеу маңызды.

9.3 Психологиялық қолдау

Жастарға психологиялық көмек көрсету жүйесін дамыту керек.

9.4 Ата-ана мен мұғалімнің рөлі

Бақылау мен бағыт беру маңызды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Әлеуметтік желілер қазіргі қоғамның ажырамас бөлігі болып табылады және олардың жастардың психоәлеуметтік жағдайына әсері өте зор. Бір жағынан, олар ақпарат алу, қарым-қатынас жасау және өзін-өзі дамыту үшін үлкен мүмкіндік берсе, екінші жағынан, психологиялық тәуелділік, стресс және әлеуметтік оқшаулану сияқты мәселелерді туындатады. Сондықтан әлеуметтік желілерді тиімді әрі саналы түрде пайдалану маңызды. Жастардың психикалық денсаулығын сақтау үшін цифрлық мәдениетті қалыптастыру қажет. Әлеуметтік желілер адам өмірін жеңілдететін құрал болуы тиіс, бірақ ол адамның өмірін басқарушы факторға айналмауы керек. Қоғам, ата-ана және білім беру жүйесі бұл бағытта бірлесе жұмыс істеуі тиіс. Жастардың тұлғалық дамуы мен психологиялық саулығы – болашақ қоғамның негізі болып табылады.

1. Қазақ тілінде: Әлеуметтік желілердің жастардың психоәлеуметтік жағдайына әсері
2. На русском языке: Влияние социальных сетей на психосоциальное состояние молодежи
3. In English: The Impact of Social Media on Youth Psychosocial Well-being

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Twenge Jean M. iGen: Why Today’s Super-Connected Kids Are Growing Up Less Rebellious, More Tolerant, Less Happy. — New York: Atria Books, 2019. — 352 p. — P. 120–150.
2. World Health Organization. Adolescent mental health. — Geneva: WHO Press, 2022. — 80 p. — P. 25–40.
3. UNICEF. The State of the World’s Children 2021: On My Mind. — New York: UNICEF, 2021. — 240 p. — P. 90–110.
4. Pew Research Center. Social Media and Teen Mental Health. — Washington, 2023. — 60 p. — P. 15–30.
5. Journal of Adolescent Health. Social media use and mental health among adolescents // Journal of Adolescent Health. — 2020. — Vol. 67, № 4. — P. 10–18.
6. Computers in Human Behavior. The effects of social media on well-being // Computers in Human Behavior. — 2018. — Vol. 85. — P. 148–156.
7. OECD. Children and Young People’s Mental Health in the Digital Age. — Paris: OECD Publishing, 2021. — 180 p. — P. 70–95.
8. Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking. Social media and self-esteem // Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking. — 2017. — Vol. 20, № 5. — P. 270–275.
9. American Psychological Association. Health advisory on social media use in adolescence. — Washington: APA, 2023. — 50 p. — P. 10–20.
10. Nature Communications. Global analysis of social media and mental health // Nature Communications. — 2022. — Vol. 13. — P. 1–9.

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖӘНЕ ТМД ӘДЕБИЕТТЕРІ

13. Абдуллин Д. Б. Педагогика. — Алматы: Жаңа білім, 2019. — 256 б. — 45–60 б. Оқыту мен тәрбиенің заманауи әдістері және оқушының тұлғалық дамуы қарастырылған.
14. Қоянбаев Ж. Б., Қоянбаев Р. М. Педагогика. — Алматы: Рауан, 2018. — 384 б. — 120–140 б. Тәрбие мен оқыту теориясының негіздері берілген.
15. Сағындықов Е. Жастар психологиясы. — Алматы: Білім, 2020. — 220 б. — 80–100 б. Жастардың психологиялық ерекшеліктері мен әлеуметтік факторлардың әсері талданған.

16. Немов Р. С. Психология: учебник. — Москва: Юрайт, 2019. — 726 с. — 300–320 с. Тұлға психологиясы мен мінез-құлық ерекшеліктері қарастырылған.
17. Карабанова О. А. Психология развития и возрастная психология. — Москва: Академия, 2017. — 320 с. — 150–170 с. Жас ерекшелік психологиясы және жасөспірімдердің дамуы сипатталған.
18. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. Жастар саясаты туралы ұлттық баяндама. — Астана, 2022. — 150 б. — 50–70 б. Қазақстан жастарының әлеуметтік жағдайы мен цифрлық ортадағы мінез-құлқы қарастырылған.

ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС

Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті
Ср 25-5 оқу тобының студенті Зұлхарнай Айғаным
Ғылыми жетекші,э.ғ.к. Меруерт Абдуалиевна
«Экономика және басқару» ББББ

Аңдатпа: Бұл жұмыста денсаулық сақтау жүйесіндегі әлеуметтік жұмыстың мазмұны, мәні және негізгі бағыттары қарастырылады. Медициналық-әлеуметтік жұмыстың қоғамдағы рөлі, оның макро, мезо және микро деңгейлердегі жүзеге асырылуы сипатталады. Сонымен қатар онкологиялық және наркологиялық әлеуметтік жұмыстың ерекшеліктері, олардың алдын алу, емдеу және оңалтудағы маңызы талданады. Зерттеу нәтижесінде әлеуметтік жұмыстың халық денсаулығын жақсартуда, өмір сүру сапасын арттыруда және әлеуметтік бейімделуді қамтамасыз етуде маңызды екені анықталды.

Резюме: В данной работе рассматриваются содержание, сущность и основные направления социальной работы в системе здравоохранения. Описывается роль медико-социальной работы в обществе, а также её реализация на макро-, мезо- и микроуровнях. Особое внимание уделяется особенностям онкологической и наркологической социальной работы, их значению в профилактике, лечении и реабилитации. В результате исследования установлено, что социальная работа играет важную роль в улучшении здоровья населения, повышении качества жизни и социальной адаптации.

Summary: This paper examines the content, essence, and main directions of social work in the healthcare system. It describes the role of medical and social work in society and its implementation at macro, meso, and micro levels. Special attention is given to the features of oncological and narcological social work and their importance in prevention, treatment, and rehabilitation. The study concludes

that social work plays a significant role in improving public health, enhancing quality of life, and ensuring social adaptation.

Денсаулық сақтау – қоғамның маңызды әлеуметтік саласы. Елде болыпжатқан әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістер денсаулық сақтаусаласына да, осы саланың экономикасына да үлкен әсер етеді.Денсаулық сақтау - азаматтардың денсаулығын сақтауға бағытталған медициналық, әлеуметтік-экономикалық, саяси және өзге де шаралар жиынтығы.

Салауатты өмір сүру – дұрыс тамақтану, дене шынықтыру, моральдық көңіл-күйді қалыптастыру және зиянды әдеттерден арылу арқылы денсаулықты сақтауға, жақсартуға бағытталған адамның өмір сүру концепциясы. Салауатты өмір сүруге қатысты қоғамдық пікірді қалыптастыру да аса маңызды міндеттердің бірі болып табылады.

Медициналық оңалту дегеніміз – бұл сақтануға, адам ағзасының қызметі бұзылған жағдайда жартылай немесе толық қалпына келтіруге бағытталған медициналық қызметтердің кешені. Әлеуметтік оңалтудың мақсаттары– тұлғаның әлеуметтік мәртебесін қалпына келтіру,қоғамға әлеуметтік бейімделуін қамтамасыз ету,материалдық тәуелсіздікке қол жеткізу.

Денсаулық сақтау саласының қаншалықты күрделі екендігін, және де әлеуметтік сферадағы алар орнын аталған көрсеткіштер арқылы байқауға болады.

Денсаулық сақтау жүйесіндегі әлеуметтік жұмыстың негізгі үш деңгейін көрсетуге болады: макродеңгей, мезодеңгей, микродеңгей.

Макродеңгейде әлеуметтік жұмыс әлеуметтік саясат ретінде көрінеді. Макродеңгейдегі мамандар әлеуметтік салауатты ортаны қалыптастыру мақсатында мақсатты түрде әлеуметтік саясаттың қалыптасуы мен жүзеге асуына мүдделі. Әлеуметтік бағдарламалардың жүзеге асырылу тиімділігі мемлекеттік, қоғамдық, қайырымдылық мекемелердің өзара әрекетке түсуі арқылы көрінеді. Макродеңгейдегі әлеуметтік жұмыс әлеуметтік әкімгершілікпен, заңдық сипаттағы сұрақтарды шешумен, көмек көрсету инфрақұрылымын дамыту, әлеуметтік мәселелерді шешудің кешенді шараларын анықтаумен байланысты.

Мезодеңгейде жергілікті басқару органдарымен бірлескен аймақтық (қауымдық, коммуналдық) әлеуметтік жұмыс жүзеге асырылады. Бұл деңгей халықтың тәуекел топтарына қызмет көрсетуді профильдік әлеуметтік қызметтер арқылы жүзеге асырады. Бұл деңгей жергілікті деңгейдегі нақты әлеуметтік бағдарламаларды жүзеге асыруға бағытталған аймақтық әлеуметтік саясатпен байланысты.

Микродеңгейде әлеуметтік жұмыс клиенттердің нақты жағдайлары бойынша (case work) сұраныстарына негізделіп, тәжірибелік психоәлеуметтік қызмет ретінде қалыптасуын бейнелейді. Денсаулық сақтау саласындағы

қызметтің микродеңгейіне медициналық ұйымдар, медициналық және әлеуметтік жұмыскерлер арқылы әлеуметтік қызметке мұқтаж адамдарға қатысты жүргізілетін іс-шаралар жатады.

Заманауи ақпараттық технологиялар халықтың денсаулығын сақтау үшін бірқатар пайдалы мүмкіндіктер бере алады.Дәрігерлерге де, пациенттерге де арналған көптеген мобильді қосымшалар бар. Қазақстанда өз денсаулығыңызды бақылауға мүмкіндік беретін бірқатар шетелдік және отандық өндірістің мобильді қосымшалары бар. Төмендегі 1-кестеде денсаулықты бақылауға мүмкіндік беретін қосымшалар көрсетілген.

Кесте 1 – Денсаулықты бақылауға мүмкіндік беретін қосымшалар

№	Қосымшалар	Қызметтері
1	MeteoDoctor	Созылмалы аурулардың ауыр асқынуларына ауа райының (жел, температура, жаңбыр ықтималдығы, ауа ылғалдылығы, атмосфералық қысым және т.б.) әсер ететіндерге арналған
2	Instant Heat Rate	Телефон камерасын сұқ саусағыңызбен түрткен кезде жүрек соғу жиілігі жазылады, ол нақты уақытта мониторда көрсетіледі. Қолданба жүрек соғу жиілігін жазуға және бірнеше өлшемдердің нәтижелері бойынша диаграммалар жасауға мүмкіндік береді
3	MyFitnessPal	Тұтынылатын калориялардың дұрыс арақатынасын және олардың өзгеруін бақылауға мүмкіндік береді. Тек салмақты бақылауға көмектесіп қана қоймайды, сонымен қатар күнделікті тамақтану бағдарламасын таңдайды, сонымен қатар пайдаланушының физикалық белсенділігі туралы ұсыныстар береді
4	ONDOC	Пайдаланушы қандағы салмақ, қысым, импульс, глюкоза немесе холестерин деңгейінің өзгеруін бақылай алады. ONDOC үш платформада қол жетімді web, iOS және Android.Клиникалармен біріктірілген денсаулықты бақылау қолданбасы
5	Mi-Fit	Белсенділік деңгейін, ұйқы сапасын және салмақ өзгерістерін бақылауға көмектеседі
6	WorkoutTrainer	Үнемі жаттығу жасайтын адамдарға және жаңадан бастаушыларға арналған бағдарламалар бар. Ұсынылатын жаттығу сабақтары мақсатқа байланысты: салмақ жоғалту немесе бұлшықеттонусын жақсарту; икемділіктінемесе төзімділікті арттыру
7	Runkeeper	Жүгіруге, велосипедпен жүруге арналған тағы бір қосымша. Жаттығудың барлық мәліметтерін жазады: маршрут, қашықтық, орташа жылдамдық, өткен уақыт
8	WaterBalance	Арнайы қосымшасының көмегімен судың тәуліктік нормасын орнатуға, сондай-ақ еске салғыштарды орнатуға болады
9	Фиксики	Мультфильм кейіпкерлерімен бірге балалар қарапайым және пайдалы жаттығулар жасай алады
10	Breathe	Тынысалуды үйренуге көмектеседі.
11	DARIGER Pro	Емдеудің клиникалық хаттамаларының толық деректербазасы бар

1- кестедегі қосымшалар туралы толығырақ тоқталайық.

«MeteoDoctor» мобильді қосымшасы созылмалы аурулардың ауыр асқынуларына ауа райының (жел, температура, жаңбыр ықтималдығы, ауа ылғалдылығы, атмосфералық қысым және т.б.) әсер ететіндерге арналған.Ауа-райына сезімталдығы әртүрлі адамдар «MeteoDoctor» қолданбасын пайдаланса, дәл ауа райы болжамын ала алады және олардың жағдайын бақылай алады.

Жүрек соғу жиілігін бақылау үшін «InstantHeartRate» қолданбасы жасалған. Телефон камерасын сұқ саусағыңызбен түрткен кезде жүрек соғу жиілігі жазылады, ол нақты уақытта мониторда көрсетіледі. Қолданба жүрек соғу жиілігін жазуға және бірнеше өлшемдердің нәтижелері бойынша диаграммалар жасауға мүмкіндік береді.

Мобильді қолданбалар нарығында тамақтануды, калорияларды, жаттығуды, салмақты бақылауды және т.б. есептеуге көмектесетін көптеген бағдарламалар бар. MyFitnessPal қолданбасы тұтынылатын және тұтынылатын калориялардың дұрыс арақатынасын және олардың өзгеруін бақылауға мүмкіндік береді. Бағдарлама калорияларды есептейтін өнімдердің үлкен дерекқорын (шамамен 6 миллион элемент) қамтиды. MyFitnessPal тек салмақты бақылауға көмектесіп қана қоймайды, сонымен қатар күнделікті тамақтану бағдарламасын таңдайды, сонымен қатар пайдаланушының физикалық белсенділігі туралы ұсыныстар береді.

Сондай-ақ құралдардың кең ауқымын қамтитын мобильді қосымшалар бар. ONDOC қолданбасын пайдалана отырып, пайдаланушы қандағы салмақ, қысым, импульс, глюкоза немесе холестерин деңгейінің өзгеруін бақылай алады.ONDOC үш платформада қол жетімді - веб, iOS және Android, бұл жазбаларды планшеттен, телефоннан немесе компьютерден қосуға мүмкіндік береді. «Медициналық кітапша» бөлімінде дәрігерге бару және тексеру нәтижелері туралы барлық ақпарат сақталады. Серіктес клиникалардың нәтижелері медициналық жазбаға автоматты түрде жүктеледі.

Mi-Fit мобильді қосымшасы жаттығудың ұзақтығын қадағалауға, жаяу жүру, жүгіру және велосипедпен жүру ырғағын реттеуге мүмкіндік береді. Кемшіліктерге интерфейс тілі кіреді - ағылшын тілі, білезікпен синхрондау тек орналасу деректерін алуға рұқсат етілген және жұмыста үзілістер болған жағдайда ғана мүмкін болады.

Сондай-ақ дене дайындығын сақтауға мотиватор болып табылатын «Workout Trainer» қызықты қосымшасы бар.Үнемі жаттығу жасайтын адамдарға және жаңадан бастаушыларға арналған бағдарламалар бар. Ұсынылатын жаттығу сабақтары мақсатқа байланысты: салмақ жоғалту немесе бұлшықет тонусын жақсарту; икемділікті немесе төзімділікті арттыру.

«Runkeeper» - жүгіруге, велосипедпен жүруге арналған тағы бір қосымша. Жаттығудың барлық мәліметтерін жазады: маршрут, қашықтық, орташа жылдамдық, өткен уақыт. Түрлі сенсорлар арқылы сіз музыка тыңдай аласыз және сонымен бірге импульсті өлшей аласыз.

«Water Balance» арнайы қосымшасының көмегімен судың тәуліктік нормасын орнатуға, сондай-ақ еске салғыштарды орнатуға болады. Бұл қолданба кофені, белсенді жаттығуларды және жүгіруді ұнататындар үшін пайдалы болады. Бағдарлама белгілі бір адамға қажетті су көлемін дербес есептейді. Ол жыныс, бой, салмақ, жас және өмір ырғағы сияқты көрсеткіштерді негізге алады. «Су балансында» сіз тек суды ғана емес, сонымен бірге күн ішінде ішілген барлық сусындарды да есепке ала аласыз.

Балаларға арналған «Фиксики. Зарядтау», бұл сау болудың маңыздылығын және қалай сау болу керектігін көрсетеді. Мультфильм кейіпкерлерімен бірге балалар қарапайым және пайдалы жаттығулар жасай алады. Барлық жаттығулар кішкентай балалардың жас ерекшеліктерін ескере отырып жасалған.

Breathe + - дұрыс тыныс алуды үйренуге көмектесетін қолданба. Бұл бағдарламаны тыныс алу жаттығуларын қолдану арқылы орындау арқылы адам демалып, әл-ауқатын жақсарта алады.

Денсаулықты сақтауға көмектесетін мобильді қосымшалардың тағы бір тобы - анықтамалықтар.Қазақстандық дәрігерлер үшін «DARIGER Pro» тегін мобильді қосымшасы жасалды. Бұл қосымша SOS MedicalAssistance және MedElement қазақстандық медициналық платформасымен бірлесіп әзірленген. Өтініште Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігінің диагностика мен емдеудің клиникалық хаттамаларының толық деректер базасы бар.

«Алғашқы көмек» қолданбалы анықтамалығы әр түрлі экстремалды жағдайларда (авария, сыну, кесу, қан кету, улану) алғашқы көмек көрсету бойынша қысқаша нұсқауларды әрқашан қолыңызда ұстауға мүмкіндік береді. Төтенше жағдайға тап болған адам өзін тез бағдарлап, өзіне және басқаларға көмектесе алады. Өтініште жарақаттан зардап шегушінің реанимациясынадейінгі алғашқы көмек туралы ақпарат бар бірнеше бөлімдер бар[35].

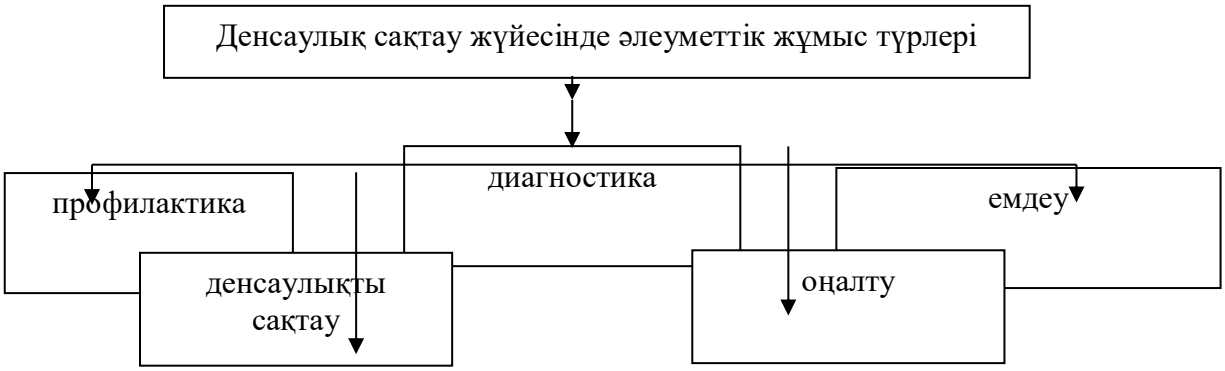
Сондай-ақ әртүрлі жүрек ауруларының сипаттамасы бар мобильді қосымшалар бар. Жүрек-тамыр аурулары, инфаркт белгілері, жүректің ишемиялық ауруы, т.б сипаттамалар берілген.

Осылайша, ұялы байланыс нарығында қосымшаларда денсаулыққа қатысты жеке мәселелерді шешу үшін пайдалануға болатын көптеген ұсыныстар бар, сонымен қатар көп функциялы болуы мүмкін деген қорытынды жасауға болады. Дегенменде, мобильді қосымшаларды талдау электрониканың белгілі бір орташа мәндерді басшылыққа алатынын және алынған деректерді пайдалану көмектесіп қана қоймай, сонымен қатар зиян тигізетінін көрсетті. Сондықтан белгілі бір қосымшаларды қолданар алдында дәрігермен кеңесу керек.

Әлеуметтік медицина – адам денсаулығын сақтау мен нығайту, сырқаттарды емдеу мен аурудың алдын алу, денсаулық және жұмысқа

қабілеттілік жағдайында адамзат қоғамында ұзақ өмір сүруге жетуді көздейтін тәжірибелік іс-әрекеттің және ғылыми білімдердің жүйесі.

Денсаулық сақтау жүйесінде әлеуметтік жұмыстың профилактика, диагностика, емдеу, денсаулықты сақтау, оңалту сияқты түрлерін бөліп көрсетуге болады.

Ескерту - әдебиеттер негізінде автор құрастырған

Сурет 1 - Денсаулық сақтау жүйесінде әлеуметтік жұмыстың түрлері

Профилактика – халықтың әл-ауқатын, адам денсаулығының ұзақ өмір сүруі үшін аурулардың алдын алуға бағытталған шаралар жүйесі.Сонымен бірге, әрбір адам денсаулығын сақтау үшін,ауруларды ерте анықтау және уақтылы емдеу үшін ауқымды профилактикалық қарап-тексерулерден өтуді әдетке айналдыру керек деп ойлаймыз.

Диагностика – отбасы және оның мүшелері туралы ақпарат жинақтайды, талдайды, мәселені анықтайды.Әлеуметтік диагноздың мәні әлеуметтік қызмет көрсетудегі клиенттің өмір сүру жағдайында пайда болған себеп-салдарлықбайланыстарды анықтау болып отыр. Әлеуметтік диагнозклиент жайлы ақпарат жинау мен өмір сүру жағдайын, соныменбірге әлеуметтік көмек көрсету бағдарламасын дайындау үшіноны талдау болып табылады.

«Терапия» сөзі грек тілінен аударғанда «емдеу» деген мағынаны береді.Әлеуметтік қызметкердің клиентпен жұмысының бірінші сатысы терапевтік кеңес беру және әңгімелесу арқылы жүзеге асады.Әлеуметтік терапия түрлері:

- жеке терапия;
- топтық терапия;
-еңбек терапиясы;
-өзін-өзі тәрбиелеу терапиясы;
- топтағы мінез-құлықтық терапия**;**
-пікірталастық терапия.

Қазіргі уақытта денсаулық сақтау саласы нарықтық экономикаға сай болу керек.Медициналық қызмет көрсетуде мемлекет пен халықтың қаржылық мүмкіндіктері шектеулі болғандықтан, бұл салада жаңа әрі тиімді жол іздестіру керек. Сондықтан саланы экономикалық тұрақтылыққа әкелуге, халыққа медициналық қызмет көрсетуді жаңа әрі сапалы деңгейге көтеруге мүмкіндікті қалыптастыру қажеттілігі әлеуметтік-экономикалық инфрақұрылымының негізгі қозғаушы күші ретінде өте өзекті байқалып отыр.Осыған орай, мемлекет тарапынан ерекше назар аударуды талап ететін медицина саласының әртүрлі бәсекелестік артықшылықтары мен кемшіліктерін сапалық және сандық талдау денсаулық сақтауды дамытудың жаһандық трендтерін зерттеу маңызды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1.Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау саласын дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // https://primeminister.kz/kz/documents/gosprograms

2. Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау саласын дамытудың 2026 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2022 жылғы 24 қарашадағы № 945 қаулысы// https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2200000945

3. "Дені сау ұлт" әрбір азамат үшін сапалы және қолжетімді денсаулық сақтау" ұлттық жобасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 12 қазандағы № 725 қаулысы.// https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000725

4..Қызылорда облысы денсаулық сақтау басқармасының мәліметтері// https://www.gov.kz/memleket/entities/kyzylorda-densaulyk?lang=kk

5. Әбдікерова Г.О. Денсаулық сақтау жүйесіндегі әлеуметтік жұмыс оқу құралы.Алматы: 2019. Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті.//https://dokumen.pub/9786010441644.html

6.Морозова, Т.А., Сарыбаева, И.С.Денсаулық сақтау саласындағы әлеуметтік жұмыс: Оқу-әдістемелік құралы. //Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. - Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 91 б.//https://pps.kaznu.kz/ru/Main/FileShow2/87789//1/0/2017//

ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС, КЕДЕЙЛІК ЖӘНЕ ТЕҢСІЗДІК

Тұрар Диляра Ғалымжанқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
СР - 25-5 оқу тобының студенті,
Умирзакова Меруерт Абдуалиевна
ғылыми жетекшісі, экономика ғылымдарының кандидаты,
«Экономика және басқару» БББ

Аңдатпа: Бұл мақалада кедейлік пен әлеуметтік теңсіздік мәселелері, олардың себептері мен салдары, сондай-ақ әлеуметтік жұмыстың рөлі қарастырылған. Қазақстандағы әлеуметтік қолдау жүйесі мен кедейлікті төмендету жолдары талданған.

Резюме: В статье рассматриваются проблемы бедности и социального неравенства, их причины и последствия, а также роль социальной работы. Анализируются меры социальной поддержки в Казахстане.

Summary: This article examines poverty and social inequality, their causes and consequences, and the role of social work. It also analyzes social support measures in Kazakhstan.

Қазіргі қоғамда кедейлік пен әлеуметтік теңсіздік – ең өзекті мәселелердің бірі. Бұл мәселелер тек экономикалық жағдаймен ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік, саяси және мәдени факторлармен тығыз байланысты. Кедейлік – адамдардың өмір сүру деңгейінің төмендігімен сипатталса, теңсіздік қоғамдағы ресурстардың, мүмкіндіктердің әділетсіз бөлінуін білдіреді.

Әлеуметтік жұмыс осы мәселелерді шешуге бағытталған маңызды қызмет түрі болып табылады.

Әлеуметтік жұмыс– бұл адамдарға, әсіресе қиын жағдайға тап болған, қоғамның маргиналды топтарына көмек көрсету мақсатында жүзеге асатын қызмет түрі. Әлеуметтік жұмыс мамандығы қоғамдағы әлеуметтік теңсіздікті жоюға, жеке тұлғалардың өмір сапасын арттыруға, оларды психологиялық, әлеуметтік және экономикалық тұрғыдан қолдауға бағытталған. Бұл мамандықтың маңыздылығы мен өзектілігі бүгінгі күні, қоғамның өзгеріп жатқан әлеуметтік-экономикалық жағдайларында, бұрынғыдан да арта түсуде Әлеуметтік жұмыстың негізгі мақсаты – адам құқықтарын қорғау, қоғамдағы әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз ету және адамдарға тең

мүмкіндіктер жасау болып табылады. Бұл мамандық адам мен қоғам арасындағы байланыстарды реттеуге, әлеуметтік проблемаларды шешуге және әлеуметтік интеграцияны қолдауға ықпал етеді.

Кедейлік – жеке адамның, отбасының немесе әлеуметтік топтың қажетті игіліктер құнын өзі төлей алмайтын экономикалық жағдайы, яғни өзінің өмірлік қажеттерін қамтамасыз етуге жағдайының жетіспеуі немесе негізгі тұрмыстық қажеттерін қанағаттандыру мүмкіндіктерінің жоқтығы. Кедейлік салыстырмалы түрде белгілі бір қоғамдағы тұрмыстың деңгейіне, қоғамдық байлықтың бөлінуіне байланысты болатын процесс. Оның пайда болуының негізгі себептері – саяси, экономикалық және демографиялық жағдайлар, саяси-экономикалық дағдарыс, жұмыссыздық, жалақы мен зейнетақының күнкөріс минимумынан төмендігі, халықтың әлеуметтік тұрғыдан нашар қорғалуы.

Кедейшілік мәселесі: себептері, салдары және деңгейлері.Қоғамның тұрақты дамуы үшін кедей-шілік мәселесінің себеп-салдарын, дең-гейін білу, зерттеу өте қажет. Мәселен, кедейшілік адамдарда психологиялық қолайсыздық тудырады. Олардың көбі өзінің шарасыздығын, кедейліктен құтыла алмайтынын мойындап, жағдайдан шығуға тырыспайды. Ғалымдардың айтуын-ша, кедей адамның сипатты белгісі – шектен тыс агрессивтілік, ашу-ыза немесе кері-сінше, торығу, өмірге немқұрайдылық, салғырттыққа салыну. Олардың арасында содырлық әрекетке бейімділік те кездеседі. Сондықтан, бұл тұрғыдан алғанда кедейшілік шегіндегі адамдар психологиялық жәрдемге де мұқтаж. Кедейшілік проблемасын зерттеуге көзқарас әртүрлі.

Дамыған елдерде депривациялық (латынша deprivatio – бірдеңеден айрылу, жоғалту) тәсіл дамыған, ал дамушы елде – абсолют кедейлік концепциясы. Дамыған елдерде кедейліктің жағдаяттық типі басым. Яғни, тұрғындардың бір бөлігі кездейсоқ жағдайдан немесе қоныс аудару, жұмыстан айрылу, науқастану, ажырасу, т.б. салдарынан белгілі бір уақытқа кедейлікке ұшырауы мүмкін. Дегенмен жағдаяттық кедейліктің басты себебі – жұмыссыздық. Сол себепті жұмыссыздық деңгейі мен елдегі кедейлік деңгейі арасында тікелей тәуелділік бар. Кедейшілік проблемасы экономика мен социология тұрғысынан қарастырылады. Экономикалық жағынан жұмыс істейтін азаматтар мен жұмыссыздар саны салыс-тырыла талдау жасалып, жұмыс істейтін адамдардың өзіне және отбасына лайықты өмір сүру деңгейін қамтамасыз ету қабілеті есептеледі. Тұрғындардың әлеуметтік қорғалуы төмен болған сайын кедейшілік ықтималдығы да жоғары. Әлеуметтік теңсіздік пен кедейшілік проблемасы әлеуметтік стратификациямен тығыз байланысты. Теңсіздік ресурстардың адамдар арасында әркелкі бөлінуінен туындайды. Бұл ретте әлеуметтік мәртебе, қаржы, билік, білімге қол жеткізу мүмкіндігі есептеледі. Бірақ теңсіздік елдегі барлық азаматтарға қатысты болғанмен, кедейлік тұрғындардың белгілі бір бөлігіне ғана тән. Кез келген мемлекеттегі кедейлік шегінде өмір сүретін адамдардың саны – елдің

әлеуметтік, экономикалық даму деңгейін бағалауға мүмкіндік беретін басты көрсеткіш. Ол басқа әлеуметтік индикаторлардың ішінде ең көрнектісі. Тар мағынада алғанда, кедейшілік дегеніміз азаматтың негізгі қажеттіліктерін қанағаттандыра алмайтын жағдайы. Кедейшіліктің шегін неғұрлым дәл анықтау – оларға тиімді әлеуметтік көмек көрсету әдістерін табудың кепілі.

Сонымен бірге, елде кедейлердің саны көп болса бюджеттен әлеуметтік көмекке бөлінетін шығын орасан зор болады және бұл өзге адамдардың әл-ауқатына әсер етеді. Кедейшілікті ең маңызды көрсеткіштерді есептеу және салыстыру жолымен есептейді. Оған тұрғындардың табысы, ең төменгі күнкөріске қажетті тауарларды сатып алу қабілеті кіреді. Бұл ретте әлеуметтік топтардың стандарт индикаторлар арқылы даму ерекшелігі ескеріледі. Яғни, ол қоғамдағы әлеуметтік теңсіздік қаншалықты күшті, тұрғындардың тұрмысы қаншалықты төмен, осыны бағалауға мүмкіндік береді. Еуропалық Одақта енгізілген терминология бойынша кедейлер – әлеуметтік активі, мәдени және материалдық қоры өте аз адамдар. Сол себепті олар дұрыс өмір сүру салтынан тыс қалады.

Кедейлік бірінші кезекте экономикалық құбылыс ретінле сипатталады. Кедейлік- тамақтың, киімнің, тұрғын үйдің жетіспеуі не жоқтығы. Кез келген елдің кедей бөлігі негізінен жұмыссыздар, не төмен деңгейдегі табыс табушылар.

Кедейлік бүгінде адамның өмір сүру деңгейінің көрсеткіші ғана емес, жалпы қоғамның тіршілік тынысын анықтайды.

Кедейлікті түсінуге байланысты үш түрлі негізгі көзқарасты бөліп көрсетуге болады:

Біріншісі – кедейлікті табыс негізінде түсіну. Бұл кедейлік мәселесін тар ауқымда қарастырады. Яғни, егер адамның табысы белгілі бір белгіленген деңгейден төмен болса, онда ол кедейлер қатарына жатқызылады;

Екінші көзқарас – кедейлікті негізгі сұраныстар деңгейінен түсіну. Бұл кедейлікті кең мағынада қарастырады. Мұнда адамның тамақ, киім, тұрғын үй сияқты негізгі қажеттіліктерін ең төменгі деңгейде де қанағаттандыра алмауы кедейлік ретінде қабылданады;

Үшінші көзқарас – кедейлікті адамның потенциалдарының даму мүмкіншіліктері тұрғысынан түсіну. Бұл жерде кедейлік адамның өмірдегі негізгі мүмкіндіктерінің шектеулі болуымен сипатталады. Мысалы, адамның ұзақ және салауатты өмір сүруге, білім алуға, қоғам өміріне қатысуға және әлеуметтік-мәдени қажеттіліктерін қанағаттандыруға мүмкіндігінің болмауы;

Ғылыми әдебиеттерде кедейліктің бірнеше түрлері ажыратылады. Соның бірі – абсолюттік кедейлік. Бұл адамның табысы тамақ, киім, баспана сияқты ең қажетті өмір сүру құралдарын қамтамасыз етуге жетпейтін жағдайды білдіреді. Мұндай жағдайда адам тек биологиялық өмір сүру деңгейін ғана ұстап тұра алады. Абсолюттік кедейліктің негізгі көрсеткіші – кедейлік табалдырығы.

Салыстырмалы кедейлік – адамның басқа адамдармен салыстырғандағы жағдайының төмендігі. Яғни, адам қоғамдағы басқа топтармен салыстырғанда әлдеқайда төмен өмір сүреді. Бұл жерде адамның өз жағдайын субъективті бағалауы да маңызды рөл атқарады.

Кедейліктің тағы бір түрі – қамтамасыз етілмеу немесе депривация.

Бұл жағдайда адамның негізгі қажеттіліктері белгілі бір деңгейде қанағаттандырылғанымен, жоғары деңгейдегі қажеттіліктері толық орындалмайды. Мысалы, адам тамақтана алады, киіне алады, бірақ оның өмір сүру деңгейі өте төмен болады және сапасы жеткіліксіз.

Кедейліктің ең төменгі деңгейі қайыршылық деп аталады. Қайыршылық – адамның тұрақты табысы болмай, күн көру үшін қайыр сұрауға мәжбүр болуы. Мұны абсолюттік кедейліктен ажырата білу қажет, себебі кедей адамдардың белгілі бір табыс көзі болуы мүмкін, ал қайыршылар тек көмек сұрау арқылы өмір сүреді.

Шетқалушылық та кедейліктің бір түрі болып табылады. Бұл адамның денсаулық жағдайына, көпбалалы болуына, зиянды әдеттерге тәуелділігіне байланысты қоғамнан шет қалуынан туындайды. Мұндай адамдар материалдық және мәдени игіліктерге қол жеткізе алмайды.

Қуып жетуші кедейлік – адамдардың қоғамдағы басқа топтарға ұқсауға тырысуынан туындайтын құбылыс. Олар материалдық құндылықтарды тұтынуға ұмтылады, бірақ нақты табысы жеткіліксіз болғандықтан кедейлік жағдайында қалады.

Сонымен қатар, шетелдік ғалымдар кедейлікті алғашқы және екінші кезектегі деп бөледі.

Алғашқы кедейлік – отбасы барлық ресурстарын тиімді пайдаланып, үнемдегеннің өзінде кедейлік деңгейінен шыға алмайтын жағдай.

Ал екінші кедейлік – ресурстарды дұрыс пайдаланбау салдарынан адамның негізгі қажеттіліктерін өтей алмауы.

Күрделі кедейлік көрсеткіштері – мүлкі мен іс-әрекетіне қарай өмір сүру минимумын анықтайтын өлшем. Өмір сүру деңгейі төмен немесе қолайсыз адамдарға, тіпті жалпы халыққа да қатысты қолдануға болады.

Кедейліктің күрделі *(немесе өмір сүру деңгейі)* көрсеткіштерін анықтауда екі түрлі тәсіл қолданы- лады. Бірінші тәсіл қолдағы мүлік пен іс-әрекетке қатысты өмір сүру минимумын анықтауға бағытталады; мұндай мүлкі мен іс-әрекеті жоқ адамдардың өмір сүру деңгейі қалыпты жағдайға сай емес болып саналады. Бұл тәсіл өмір сүру дең- гейі төмен немесе қалыпты жағдайға сай емес адамдарға көңіл бөледі *(Veit- Wilson, 1998).*

Жаңа Зеландияда жүргізілетін зерттеулерде кеңінен қолданылып келе жатқан екінші тәсіл бүкіл халықтың жалпы өмір сүру деңгейіне талдау жасап, қол жеткізген ақпаратты халықтың өмір сүру деңгейінің көрсеткішін жасау үшін қолданады *(Jensen және басқалар, 2006)*. Бұл тәсіл, мысалы, баласы бар немесе баласы жоқ отбасылық үй шаруашылықтарын, 65 жастан

асқан немесе жас адамдар сияқты түрлі топтарды салыстыруға мүмкіндік береді.

Кедейлік – әлемдік қауымдастық алдында тұрған ең үлкен сын-қатерлердің бірі. Ол тек экономикалық мәселе ғана емес, сонымен бірге білім, денсаулық, және әлеуметтік теңсіздік мәселелеріне тікелей әсер ететін күрделі құбылыс.

Біріккен Ұлттар Ұйымының (БҰҰ) Тұрақты даму мақсаттары (ТДМ) бағдарламасының алғашқы мақсаты – кедейлікті жою. 2030 жылға қарай әлемдегі шектен тыс кедейлікті жою – басты мақсаттардың бірі ретінде қабылданды. Қазақстан осы мақсатқа жету жолында бірқатар маңызды қадамдар жасауда.

Кедейлікпен күресу – Қазақстанның әлеуметтік және экономикалық тұрақтылығы үшін маңызды міндеттердің бірі. Тұрақты даму мақсаттарының аясында кедейлікті жою шаралары халықтың өмір сүру сапасын арттыруға және әлеуметтік әділеттілікке қол жеткізуге бағытталған. Бұл бағыттағы саясат елдің ұзақ мерзімді экономикалық дамуына оң ықпал етіп, әлеуметтік тұрақтылықты нығайтуға мүмкіндік береді.Қазақстанның кедейлікті жоюға бағытталған стратегиялары Тұрақты даму мақсаттарына сәйкес жүзеге асырылып, елдегі әлеуметтік теңсіздік деңгейін азайтуда. Осылайша, халықтың әл-ауқатын жақсарту мен тұрақты даму жолында маңызды қадамдар жасалуда. Қазақстанда кедейлік деңгейі ең төменгі күнкөріс деңгейімен анықталады.

Қызылорда облысы бойынша 2025 жылдың бірінші тоқсанындағы кедейшілік шегі 32 458 теңгені құрайды. 2026 жылдың I тоқсанына кедейлік шегі 40 387 теңгені құрайды.

Бұл - жан басына шаққандағы ең төменгі табыс деңгейі. Егер отбасының немесе жалғыз тұратын азаматтың табысы осы көрсеткіштен төмен болса, ол мұқтаж деп танылады және мемлекеттен әлеуметтік қолдау шараларын алуға құқылы.

Кедейлік шегі тоқсан сайын белгіленетін ең төменгі күнкөріс деңгейінің 70% мөлшерінде айқындалады.

Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросының мәліметтері бойынша, соңғы жылдары кедейлік деңгейі біршама төмендегенімен, аймақтар арасында айырмашылық сақталуда. Мысалы, ауылдық жерлерде кедейлік деңгейі қаламен салыстырғанда жоғары.

Әлеуметтік теңсіздік – бұл қоғамдағы адамдардың мүмкіндіктерін, артықшылықтарын және құқықтарын тең дәрежеде пайдалана алмауын білдіретін құбылыс. Ол адамдарды өздерінің қоғамдағы орнына қарай топтарға, таптарға немесе қабаттарға бөлумен сипатталады. Яғни, әлеуметтік теңсіздік қоғамның стратификациялануының негізгі белгісі болып табылады.

Әлеуметтік теңсіздікті баспалдақ түрінде елестетуге болады. Бұл құрылымда ең төменгі деңгейде кедей, әлеуметтік қысымға ұшыраған және мүмкіндіктері шектеулі адамдар орналасады. Ал жоғарғы деңгейде бай, билік

пен материалдық ресурстарға ие адамдар тұрады. Осылайша, қоғамда байлар мен кедейлер арасындағы айырмашылық айқын көрінеді.

Алайда әлеуметтік теңсіздік тек табыс айырмашылығымен ғана шектелмейді. Оның басқа да көрсеткіштері бар. Оларға білім деңгейі, денсаулық жағдайы, әлеуметтік мәртебе, билікке қол жеткізу мүмкіндігі және қоғам өміріне қатысу деңгейі жатады.

Әлеуметтік теңсіздіктің пайда болу себептері әртүрлі. Экономистер бұл құбылыстың негізгі себебін материалдық байлықтың теңсіз бөлінуінен және меншікке әртүрлі қолжетімділіктен көреді. Яғни, кейбір адамдарда ресурстар көп шоғырланса, басқаларында олар жеткіліксіз болады.

Неміс социологы Р. Мишель әлеуметтік теңсіздіктің себебін билік құрылымдарымен байланыстырады. Оның пікірінше, адамдар таңдаған басқару жүйелері белгілі бір топтарға артықшылықтар мен өкілеттіктер береді. Нәтижесінде, билік белгілі бір адамдардың қолында шоғырланып, теңсіздік күшейеді.

Француз әлеуметтанушысы Э. Дюркгейм әлеуметтік теңсіздікті қоғам үшін белгілі бір деңгейде қажетті құбылыс ретінде қарастырған. Оның ойынша, қоғамға көп пайда әкелетін, қабілеті жоғары адамдарды ынталандыру үшін белгілі бір айырмашылықтар болуы заңды. Сонымен қатар, әр адамның ерекше қабілеттері мен қасиеттері де олардың қоғамдағы орнын анықтайды.

Әлеуметтік теңсіздіктің түрлері:

Әлеуметтік теңсіздік – қоғамдағы адамдардың мүмкіндіктері, құқықтары мен игіліктерді пайдалану деңгейінің әртүрлі болуы. Оның негізгі түрлері мыналар:

Игіліктерді бөлудегі теңсіздік. Бұл – материалдық және рухани игіліктердің (табыс, білім, денсаулық сақтау, тұрғын үй т.б.) адамдар арасында тең бөлінбеуі. Кейбір адамдар барлық қажеттіліктерге оңай қол жеткізсе, басқаларына бұл қиынға соғады.

Мысалы: біреуде бәрі бар, ал біреуде тіпті негізгі қажетті заттар да жоқ.

Бастапқы позициялардағы теңсіздік. Адамның өмірдегі бастапқы жағдайына байланысты туындайды. Мысалы, бай отбасында туған бала мен кедей отбасындағы баланың мүмкіндіктері бірдей болмайды. отбасының әлеуметтік жағдайы, білім деңгейі, өмір сүрген ортасы. Осы факторлар адамның болашақ мүмкіндіктеріне тікелей әсер етеді.

Өзін-өзі жетілдіру мүмкіндігі теңсіздігі. Қоғам кейде адамның жеке дамуына шектеу қояды немесе керісінше, қолдайды. Кейбір адамдарға білім алу, қабілетін дамыту оңай болса, басқалары үшін бұл қиын болады. Мысалы: біреуде курстарға баруға, білім алуға мүмкіндік бар, ал біреуде ондай мүмкіндік жоқ.

Қоғам құрылымымен негізделген теңсіздік. Бұл теңсіздік қоғамның әлеуметтік құрылымына байланысты пайда болады. Яғни, қоғамдағы таптар,

топтар арасындағы айырмашылықтар игіліктердің бөлінуіне әсер етеді. Мысалы: жоғары таптағы адамдардың мүмкіндігі көбірек болады.

Табыс теңсіздігі – қоғамдағы табыстың жалпы бөлінуін зерттеп, содан соң төменгі топтар мен жоғарғы топтар арасындағы байланыс негізінде мәлімет ұсынатын өлшем. Мысалы, ірі қалаларда (Алматы, Астана) халықтың табысы жоғары болса, ауылдық өңірлерде табыс деңгейі төмен болып келеді.

Пайдаланылған әдебиетттер:

1. https://ust.kz/word/aleymettik_jumys_mamandygy_mangyzy_roli-364872.html
2.https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%B9%D0%BB%D1%96%D0%BA
3. .https://kyzylorda-news.kz/kogam/khyzylorda-oblysy-bojynsha-kedejlik-shegining-moelsheri-anykhtaldy-14-01-2025
4. Коннолли Мэри, Хармс Луиза, Мэйдмент Джейн К55 Әлеуметтік жұмыс: контексі мен практикасы - қоғамдық қоры. - 2020. - 384 бет.

БАЛАЛАР ҮЙІНІҢ ТӘРБИЕЛЕНУШІЛЕРІНІҢ ЕРЕСЕК ӨМІРГЕ ӘЛЕУМЕТТІК БЕЙІМДЕЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Маратқызы Аяулым
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
СР-25-1 П/Я оқу тобының студенті,
Бекхожаева Айгүл ғылыми жетекші,
Экономика және басқару ББББ

Балалар үйінің тәрбиеленушілері — бұл ата-анасының екеуі де немесе жалғыз ата-анасы қайтыс болған жетім балалар. Сондай-ақ, бұл санатқа ата-анасы құқығынан айырылған, бас бостандығынан айырылған немесе ауруына байланысты баланы тәрбиелей алмайтын ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалар жатады. Бұған қоса, ата-анасы белгісіз тастанды балалар мен сот шешімімен хабар-ошарсыз кеткендердің перзенттері де осы мекемелерде тәрбиеленеді.

1.1 Балалар үйінде тәрбиелену себебі және олардың психологиялық ерекшеліктері

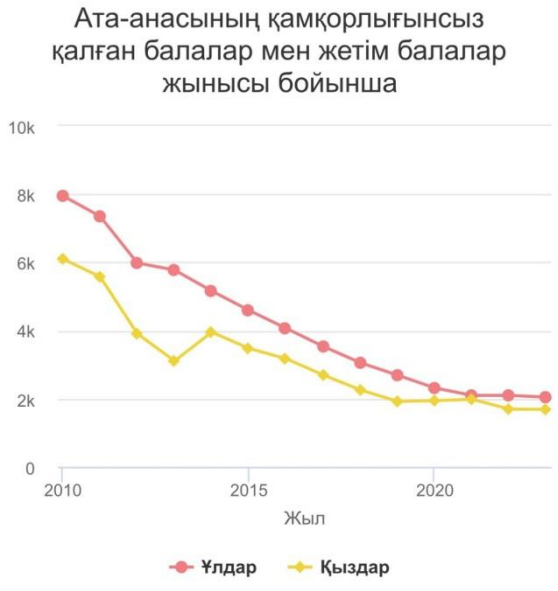
-Кедейлік,материалдық қиындықтар
-Тұрмыстық жағдайдың нашарлығы
-Ата-ананың зиянды әдеттері
-Отбасындығы зорлық-зомбылық
-Психологиялық мәселелер

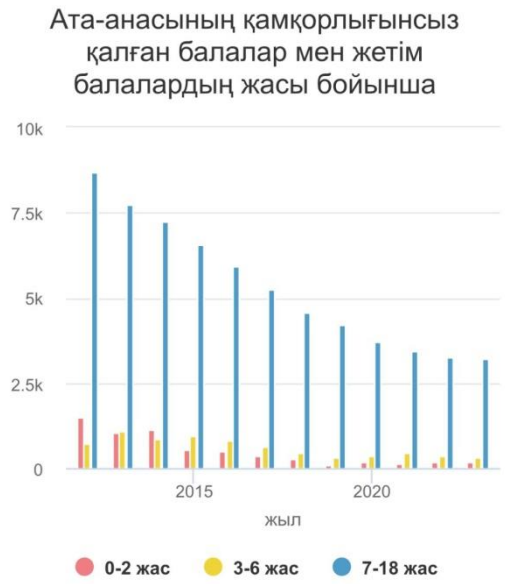
Ерекшелігі;

Балалар үйінде тәрбиеленетін балалардың психологиялық дамуы отбасында өсіп жатқан балалармен салыстырғанда бірқатар ерекшеліктерге ие. Бұл ерекшеліктер, ең алдымен, баланың ерте жастан ата-аналық қамқорлықтан айырылуы, эмоционалдық тұрақсыз ортада тәрбиеленуі және әлеуметтік тәжірибенің шектеулі болуымен байланысты.

Эмоционалдық дефицит. Балалар үйінде тәрбиеленетін балаларда **эмоционалдық дефицит** байқалады. Яғни, балада тұрақты сүйіспеншілік, жылулық, жеке назардың жетіспеуі болады. Мұндай жағдай баланың өз-өзіне сенімін төмендетіп, айналадағы адамдарға сенімсіздік қалыптастырады. Мысалы, балалар үйіндегі бала өзін тастанды немесе қажетсіз сезінуі мүмкін. Нәтижесінде, ол тұйық, қорғаншақ немесе агрессивті мінез көрсетуі мүмкін. Психологтар мұндай балаларға арнайы тренингтер мен сессиялар ұйымдастырып, олардың эмоционалды жағдайын жақсартуға тырысуда.

Байланыс орнату қиындығы. Балалар үйіндегі тәрбиеленушілерде **байланыс орнату қиындығы** жиі кездеседі. Олар ересектермен тұрақты эмоционалдық байланыс орнатуға қиналады, себебі өмірінде мұндай тұрақты қарым-қатынас үлгісі қалыптаспаған. Мысалы, балалардың көпшілігі тәрбиешілерге немесе басқа ересектерге эмоционалды түрде жақындай алмайды, бұл олардың әлеуметтік ортада әрі қарай дамуына кедергі келтіреді

1.2 Әлеуметтік бейімделу ұғымы және оның маңызы

Әлеуметтік бейімделу – адамның қоғамда өмір сүру жағдайларына икемделуі, әлеуметтік нормалар мен ережелерді қабылдауы және қоғаммен тиімді қарым-қатынас орнатуы процесі.

Балалар үйі тәрбиеленушілері үшін әлеуметтік бейімделу ерекше маңызды, себебі олар отбасылық әлеуметтік модельден тыс өседі. **Отбасы** – баланың алғашқы әлеуметтік ортасы болса, балалар үйінде бұл рөлді тәрбиешілер мен мекеме құрылымы атқарады.

Әлеуметтік бейімделудің маңызы

1)Қоғамда өз орнын табу: Әлеуметтік бейімделу, баланың қоғамда өз орнын табуына көмектеседі. Бейімделген бала оқу, жұмыс және қарым-қатынас салаларында қиындықсыз әрекет ете алады. Мысалы, балалар үйіндегі тәрбиеленуші мектепте немесе жұмыс орнында тиімді қарым-қатынас орнатып, өз әлеуетін жүзеге асыра алады.

2)Психологиялық тұрақтылық: Әлеуметтік бейімделу психологиялық тұрақтылықты қалыптастырады. Қоғаммен үйлесімді қарым-қатынас адамның ішкі сенімділігін арттырады. Мысалы, әлеуметтік ортада өзін сенімді сезінген бала, стресстік жағдайларда тиімді шешімдер қабылдай алады.

1 **)Құқықтық және моральдық нормаларды меңгеру**: Бұл процесс құқықтық және моральдық нормаларды меңгеруге ықпал етеді. Бала қоғамда қабылданған ережелерді түсініп, соларға сай әрекет етуге үйренеді. Мысалы, балалар үйіндегі тәрбиеленушілерге қоғамдық нормаларды түсіндіру арқылы оларды әлеуметтік ортада дұрыс әрекет етуге дайындайды.

1.3 Балалар үйіндегі тәрбие мен әлеуметтік ортаның әсері

Балалар үйіндегі тәрбие жүйесі баланың тұлғалық дамуына тікелей әсер етеді. Мұндағы әлеуметтік орта отбасы моделін толық алмастыра алмағандықтан, тәрбиеленушінің дамуына ерекше жағдайлар туындайды

Позитивті әсерлер

Бір жағынан, балалар үйі балаларды қауіпсіз орта, тамақ, білім және медициналық көмекпен қамтамасыз етеді. Бұл олардың физикалық дамуына оң әсер етеді. Мысалы, балалар үйінде тұрақты тамақтану мен медициналық көмек алатын бала, денсаулығын сақтай отырып, оқуына назар аудара алады.

Негативті әсерлер

Алайда, екінші жағынан, мұндай мекемелерде индивидуалды назардың жетіспеуі байқалады. Бір тәрбиешіге бірнеше бала бекітілгендіктен, әр баланың психологиялық ерекшелігін толық ескеру қиын. Мысалы, тәрбиешінің назарын күтетін бала, өзін назардан тыс қалдырылғандай сезінуі мүмкін.

2.1 Әлеуметтік бейімделу деңгейлері мен түрлері

Әлеуметтік бейімделубірнеше деңгейде жүзеге асады:

1)Биологиялық деңгей – баланың жаңа ортаға физиологиялық бейімделуі (күн тәртібі, тамақтану, ұйқы режимі).

2)Психологиялық деңгей – эмоциялық тұрақтылықтың қалыптасуы, қорқыныш пен мазасыздықтың азаюы.

3)Әлеуметтік деңгей – қоғаммен қарым-қатынас орнату, топта жұмыс істеу қабілеті.

4)Мәдени деңгей– әлеуметтік нормалар, құндылықтар мен мінез-құлық стандарттарын меңгеру.

Бейімделудің түрлері

1)Алғашқы бейімделу – жаңа ортаға алғаш түскен кездегі процесс. Мысалы, балалар үйіне келген бала жаңа жағдайларға бейімделу үшін уақыт қажет.

2)Қайта бейімделу – орта өзгерген кезде қайта икемделу. Мысалы, балалар үйінен шыққан бала жаңа ортаға (мектеп, жұмыс) бейімделуі керек.

3)Жеке бейімделу – жеке тұлғаның ерекшеліктеріне сай бейімделу. Мысалы, әр бала өзіндік ерекшеліктеріне байланысты әртүрлі тәсілдермен бейімделеді.

4)Топтық бейімделу– ұжым ішінде өмір сүруге үйрену. Мысалы, балалар үйінде бірге өскен балалар топта жұмыс жасауға үйренеді.

2.2 Бейімделу процесіндегі қиындықтар мен кедергілер

1)Отбасылық жылулықтың болмауы: Бұл баладаэмоционалдық вакуум қалыптастырады. Мысалы, ата-ана қамқорлығын жоғалтқан бала, жылулық сезінбеуі мүмкін.

2)Әлеуметтік дағдылардың жеткіліксіздігі: Қоғамда қарым-қатынас жасау, конфликтіні шешу, өзін қорғау дағдылары әлсіз болуы мүмкін. Мысалы, балалар үйінде тәрбиеленген бала, әлеуметтік ортада өзін қорғауда қиындықтар кездеседі.

3)Білім беру мен мотивация деңгейінің төмендігі: Кей балаларда болашаққа мақсат қою қиын олады. Мысалы, олар өздерінің болашағына бағыт-бағдарсыз болуы мүмкін.

2.3 Әлеуметтік қолдау және дамыту)))) бағдарламалары

Балалар үйі тәрбиеленушілерін қоғамға бейімдеу үшін арнайы әлеуметтік қолдау бағдарламалары жүзеге асырылады.

Психологиялық қолдау қызметтері

Ең алдымен, психологиялық қолдау қызметтері маңызды рөл атқарады. Психологтар балалармен жеке және топтық жұмыстар жүргізіп, олардың эмоционалдық жағдайын тұрақтандырады. Мысалы, топтық тренингтер балалардың қарым-қатынас дағдыларын дамытуға көмектеседі.

Тәрбиелік-әлеуметтік бағдарламалар

Екіншіден, тәрбиелік-әлеуметтік бағдарламаларарқылы балаларға өмірлік дағдылар үйретіледі: қаржы басқару, өз-өзіне қызмет көрсету, қарым-қатынас мәдениеті. Мысалы, балаларға практикалық сабақтар өткізілгенде, олар өздерін өмірде қалай ұстау керектігін үйренеді.

Мемлекеттік әлеуметтік қолдау

Үшіншіден, мемлекеттік әлеуметтік қолдау маңызды. Жетім балаларға білім алу, тұрғын үй, жұмысқа орналасу сияқты жеңілдіктер қарастырылады.

Мысалы, мемлекет балалар үйінен шыққан балаларға жұмыс табу және білім беру саласында көмек көрсетеді.

Сонымен қатар, инклюзивті және қоғамдық бағдарламалар балалардың қоғамға еркін араласуына мүмкіндік береді. Бұл бағдарламалар балалардың әлеуметтенуін арттыра отырып, олардың өзін-өзі бағалауын көтереді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Балалар үйі тәрбиеленушілерінің мәселесі — бұл тек бір мекеменің немесе бір топ маманның ғана жұмысы емес, бұл бүкіл қоғам болып назар аударатын үлкен тақырып. Біз жоғарыда қарастырған психологиялық ерекшеліктер, әлеуметтік кедергілер мен бейімделу жолдарының барлығы бір арнаға тоғысады: балаға ең бірінші кезекте жылулық пен сенім керек**.**

Түйіндей айтсақ, балалар үйінің тәрбиеленушісі — ол тағдырдың тауқыметін ерте тартқан кішкентай адам. Оның ересек өмірге бейімделуі — бұл ұзақ марафон. Ол марафонда жеңіске жету үшін тек баланың талпынысы ғана емес, біздің (қоғамның), мемлекеттің және мамандардың бірлескен, шынайы қолдауы қажет. Егер біз олардың бойындағы «ешкімге керек емеспін» деген қорқынышты «менің қолымнан бәрі келеді» деген сенімге алмастыра алсақ, демек біздің мақсатымыздың орындалғаны.

Бұл мәселе — мейірім мен жауапкершіліктің сынағы. Сондықтан әрбір қадам жүйелі, әрбір сөз жылы, әрбір көмек нақты болуы тиіс. Тек сонда ғана біз балалар үйі түлектерінің арасынан елдің болашағын қалайтын мықты азаматтарды көре аламыз.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1.Мақашқұлова Г. Балалар үйіндегі тәрбиеленушілердің психикалықерекшеліктері.
Қазақстан мектебі.
2.infourok.ru: Жетім балалардың тұлғалық ,психологиялық даму ерекшеліктері — тұлғаның қалыптасу мәселелер stud.kz:
3. Әлеуметтік бейімделу— теориялық негіздер,әдістер,бағдарламалар.
4. Галагузова И.Г. Бүгінгі отбасының әлеуметтік мәселелері
5.Нығыметова А. Әлеуметтік жетімдіктің алдын алу // http://www.bala-kkk.kz/kk/node/765.

ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУДІҢ ЖАРТЫЛАЙ СТАЦИОНАРЛЫҚ ТҮРІНДЕГІ МЕКЕМЕЛЕРДЕ ЕРЕКШЕЛІГІ БАРАЗАМАТТАРМЕН ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ОТБАСЫЛАРЫМЕН ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫСТЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қыдырәлі Ақбота
Қорқыт Ата атындағы ҚУ
СР-25-1 П/Я оқу тобының
студенті,
Бекхожаева Айгүл ғылыми
жетекші,
Экономика және басқару» ББББ

Әлеуметтік қызмет көрсету жүйесіндегі жартылай стационарлық мекемелердің маңыздылығы қазіргі қоғамда ерекше артып отыр. Бұл мәселе әлеуметтік қорғау саласының басым бағыттарының бірі ретінде қарастырылады. Ерекшелігі бар азаматтарға көрсетілетін көмектің сапасын арттыру бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып табылады. Қоғамдағы әлеуметтік теңсіздіктің алдын алу үшін мұндай қызмет түрлері қажет. Жартылай стационарлық мекемелер азаматтардың қоғаммен байланысын сақтай отырып қолдау көрсетуімен ерекшеленеді. Бұл жүйе толық оқшаулауды қажет етпейтін жағдайларда тиімді болып саналады. Аталған мекемелердің қызметі адамның күнделікті өміріне бейімделуіне ықпал етеді. Әлеуметтік бейімдеу мәселесі қазіргі уақытта ерекше мәнге ие. Себебі қоғамдағы өзгерістер әрбір адамның икемделуін талап етеді. Ерекшелігі бар азаматтар үшін бұл процесс күрделірек жүзеге асады. Осыған байланысты кәсіби әлеуметтік көмектің қажеттілігі артады. Жартылай стационарлық қызмет көрсету осы қажеттілікті қанағаттандыратын тиімді құрал болып табылады. Бұл мекемелерде ұсынылатын қызметтер кешенді сипатқа ие. Әлеуметтік, психологиялық және педагогикалық қолдау бір жүйеде жүзеге асырылады. Мұндай тәсіл тұлғаның жан-жақты дамуына мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл қызмет түрі отбасыларға да бағытталған. Ерекшелігі бар азаматтардың жақындарыкөбінесе эмоционалдық және физикалық жүктемеге ұшырайды. Сондықтан оларды қолдау әлеуметтік жұмыстың маңызды бөлігі болып табылады. Отбасымен жүргізілетін жұмыс олардың тұрақтылығын сақтауға көмектеседі. Бұл өз кезегінде клиенттің жағдайына оң әсер етеді. Жартылай стационарлық мекемелердің өзектілігі олардың қолжетімділігінде де көрінеді. Азаматтар күндізгі уақытта қажетті көмекті алып, кешке өз отбасына оралады. Бұл олардың әлеуметтік байланыстарын сақтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, қоғамнан оқшауланбау тұлғаның психологиялық жағдайына оң ықпал етеді. Қазіргі таңда инклюзивті қоғам

қалыптастыру маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, жартылай стационарлық қызмет көрсету ерекше рөл атқарады. Ол мүмкіндігі шектеулі адамдардың қоғам өміріне қатысуын қамтамасыз етеді. Әлеуметтік жұмыс барысында адамның жеке ерекшеліктері ескеріледі. Әрбір қызмет алушыға жеке бағдарлама құрылады. Бұл тәсіл көрсетілетін көмектің тиімділігін арттырады. Инновациялық технологиялар қызмет көрсету сапасын жақсартуға мүмкіндік береді. Әлеуметтік қызметкерлердің кәсіби деңгейі де маңызды факторлардың бірі болып табылады. Олардың біліктілігі көрсетілетін көмектің нәтижесіне тікелей әсер етеді. Қазіргі жағдайда мамандарды даярлау мен қайта даярлау мәселесі өзекті болып отыр.

Әлеуметтік қызмет көрсетудің жартылай стационарлық түріндегі мекемелерде жүргізілетін зерттеулер кешенді сипатқа ие. Бұл бағыттағы ғылыми жұмыстар әлеуметтік қолдаудың тиімділігін арттыруға бағытталады. Зерттеудің негізгі бағыттарыныңбірі– қызметалушылардыңәлеуметтікқажеттіліктерінанықтау болып табылады. Осы мақсатта олардың өмір сүру жағдайлары жан-жақты талданады. Ерекшелігі бар азаматтардың психологиялық жағдайы да зерттеу нысанына кіреді. Бұл олардың әлеуметтік бейімделу деңгейін анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеу барысында отбасының әлеуметтік рөліне ерекше назар аударылады. Отбасы қолдауы қызмет алушының дамуына тікелей әсер етеді. Осыған байланысты отбасылық қатынастардың сапасы зерттеледі. Сонымен қатар, әлеуметтік қызметтердің қолжетімділігі бағаланады. Қызмет көрсету жүйесінің тиімділігі негізгі зерттеу нысандарының бірі болып саналады.Әлеуметтік бағдарламалардың нәтижелілігі деталдауды қажет етеді. Бұл бағдарламалардың нақты әсерін анықтауға мүмкіндік береді.Зерттеудің келесі маңызды бағыты – әлеуметтік қызмет көрсету әдістерін жетілдіруболып табылады. Әрбір әдіс қызмет алушының жеке ерекшеліктеріне сәйкес қолданылуы тиіс. Жеке тәсілдерді енгізу қызмет сапасын арттырады. Осыған байланысты жеке жұмыс жоспарларының тиімділігі зерттеледі. Топтық өзара әрекет әлеуметтік дағдыларды дамытуға ықпал етеді. Зерттеу барысында әлеуметтік қызметкерлердің кәсіби құзыреттілігі де бағаланады. Мамандардың білім деңгейі қызмет көрсету сапасына әсер етеді. Оқыту және біліктілікті арттыру бағдарламаларының тиімділігі зерттеледі. Бұл кәсіби дамудың сапасын анықтауға мүмкіндік береді.Қызмет көрсету ортасының қолайлылығы маңызды фактор болып табылады.Тағы бір маңызды бағыт – қызмет алушылардың әлеуметтік бейімделуін зерттеу. Бұл бағыт олардың қоғамға кірігу деңгейін анықтауға мүмкіндік береді. Әлеуметтік ортаға бейімделу процесі күрделі және көпқырлы болып келеді. Осыған байланысты бейімделу кезеңдерінің ерекшеліктері талданады. Зерттеу барысында тұлғаның дербестік деңгейі бағаланады. Бұл олардың өзін-өзі қамтамасыз ету қабілетін анықтайды.Қызмет алушылардың коммуникативтік қабілеттері де зерттеледі. Бұл олардың қоғаммен қарым-қатынас

орнатуына ықпал етеді. Әлеуметтік бейімделу көрсеткіштері қызмет сапасын бағалауға мүмкіндік береді.Зерттеудің маңызды бағыттарының бірі – отбасымен жүргізілетін әлеуметтік жұмысты талдау. Отбасы мүшелерінің психологиялық жағдайы ерекше назарда болады. Әлеуметтік қызмет көрсету барысында ата-аналардың рөлі зерттеледі. Олардың қолдау деңгейі қызмет алушының даму нәтижесіне әсер етеді. Бұл әлеуметтік қолдаудың тиімділігін анықтауға мүмкіндік береді. Отбасымен жұмыс істеу әдістерінің нәтижелілігі де зерттеледі. Кеңес беру, тренингтер және психологиялық қолдау тәсілдері талданады.

Мәселені шешу жолдары

Әлеуметтік қызмет көрсету саласындағы өзекті мәселелерді шешу жүйелі тәсілді талап етеді. Жартылай стационарлық мекемелердегі жұмыстыжетілдіру үшін кешенді шаралар қабылдануы қажет. Ең алдымен қызмет көрсету сапасын арттыруға бағытталған нақты бағдарламалар әзірленуі тиіс. Бұл бағдарламалар қызмет алушылардың жеке қажеттіліктерін ескеруі керек. Әрбір азаматқа жеке көзқарас қалыптастыру тиімді нәтижеге жеткізеді. Әлеуметтік жұмысты ұйымдастыруда заманауи әдістерді қолдану маңызды болып табылады. Инновациялық тәсілдер қызмет көрсету үдерісін жаңғыртуға мүмкіндік береді.Мамандардың кәсіби біліктілігін арттыру негізгі шешу жолдарының бірі саналады. Әлеуметтік қызметкерлер тұрақты түрде оқытудан өтуі қажет. Білімін жетілдіру олардың кәсіби деңгейін көтереді. Арнайы тренингтер тәжірибелік дағдыларды дамытуға ықпал етеді. Жаңа технологияларды меңгеру қызмет сапасын жақсартады. Қызметкерлердің жауапкершілігін арттыру да маңызды міндеттердің бірі. Әрбір маман өз қызметін сапалы орындауға ұмтылуы тиіс. Кәсіби этиканы сақтау әлеуметтік жұмыстың нәтижелілігін арттырады.Қызмет көрсету инфрақұрылымындамыту да маңызды бағыттардың қатарына жатады. Мекемелер заманауи құралдармен жабдықталуы қажет. Қолайлы орта қызмет алушылардың жағдайын жақсартады. Техникалық мүмкіндіктердің кеңеюі қызмет көрсету сапасын арттырады. Қауіпсіздік талаптарының сақталуы ерекше назардаболуы тиіс. Әлеуметтік қызмет көрсету орындары барлық азаматтарға қолжетімді болуы қажет. Бұл олардың қажетті көмекті уақытында алуына мүмкіндік береді.Отбасымен жүргізілетін жұмысты жетілдіру де мәселені шешудің тиімді жолы болып табылады. Отбасы мүшелеріне психологиялық қолдау көрсету қажет. Кеңес беру қызметтері олардың қиындықтарды жеңуіне көмектеседі. Ата-аналарға арналған оқыту бағдарламалары ұйымдастырылуы тиіс. Бұл олардың балаларына дұрыс қолдау көрсетуіне ықпал етеді. Отбасылық қарым-қатынасты нығайту әлеуметтік бейімделуді жеңілдетеді. Қолайлы әлеуметтік орта қалыптастыру маңызды нәтижеге жеткізеді.Әлеуметтік қызмет көрсету жүйесінде цифрлық технологияларды енгізу тиімділікті арттырады. Электрондық жүйелер арқылы қызмет көрсету процесі жеңілдейді. Ақпарат алмасу жылдамдығы артады. Бұл

уақытты үнемдеуге мүмкіндік береді. Цифрлық платформалар қызмет сапасын бақылауға жағдай жасайды. Сонымен қатар, қызмет алушылардың қажеттіліктерін жедел анықтауға көмектеседі. Ақпараттық жүйелер арқылы есеп жүргізу жұмысы да жеңілдейді.Мәселені шешуде мемлекеттік және қоғамдық ұйымдардың өзара ынтымақтастығы маңызды рөл атқарады. Бірлескен жұмыс ресурстарды тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

Жартылай стационарлық мекемелердегі әлеуметтік қызмет көрсету жүйесін жетілдіру үшін нақты ұсыныстар әзірлеу қажет. Алдымен қызмет алушылардың қажеттіліктерін тұрақты түрде зерттеу маңызды болып табылады. Жиналған мәліметтер негізінде жеке жұмыс жоспарларын құру ұсынылады. Әрбір азаматтың жағдайын ескеру қызмет сапасын арттырады. Әлеуметтік қызметкерлердің кәсіби дайындығын күшейтуге бағытталған бағдарламалар енгізілуі тиіс. Мамандардың біліктілігін арттыру тұрақты сипатқа ие болуы қажет. Оқыту процесінде тәжірибелік дағдыларға басымдық берілуі керек. Жаңа әдістерді меңгеру қызмет тиімділігін арттыруға ықпал етеді.Мекемелердің материалдық-техникалық базасын жаңарту маңызды ұсыныстардың бірі болып табылады. Қазіргі заманғы құрал-жабдықтарды қолдану қызмет сапасын жақсартады. Қолайлы орта қалыптастыру қызмет алушылардың жағдайын жеңілдетеді. Инфрақұрылымды дамыту олардың қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, қызмет көрсету орындарының қолжетімділігіне ерекше назар аудару қажет. Бұл барлық азаматтардың тең мүмкіндік алуына жағдай жасайды.Отбасымен жүргізілетін жұмысты күшейту де маңызды бағыттардың бірі саналады. Ата-аналарға арналған кеңес беру қызметтерін кеңейту ұсынылады. Психологиялық қолдау көрсету отбасы ішіндегі қарым-қатынасты жақсартады. Арнайы оқыту бағдарламалары ата-аналардың білімін арттыруға көмектеседі. Бұл олардың балаларына дұрыс қолдау көрсетуіне мүмкіндік береді. Отбасылық ортадағы тұрақтылық әлеуметтік бейімделуге оң әсер етеді.Әлеуметтік қызмет көрсету жүйесіне цифрлық технологияларды кеңінен енгізу ұсынылады. Электрондық платформалар арқылы қызмет көрсету процестерін жеңілдетуге болады. Ақпарат алмасу жылдамдығын арттыру тиімділікті жоғарылатады. Қызмет алушылар туралы деректерді жүйелі түрде сақтау маңызды. Бұл олардың қажеттіліктерін жедел анықтауға мүмкіндік береді. Ақпараттық жүйелер арқылы бақылау жүргізу қызмет сапасын арттырады.Қоғамдық ұйымдармен және еріктілермен ынтымақтастықты дамыту да маңызды ұсыныс болып табылады. Бірлескен жобалар әлеуметтік қолдауды күшейтеді. Волонтерлік қызмет қосымша көмек көрсетуге мүмкіндік береді. Қоғамдық бастамаларды қолдау әлеуметтік жұмыстың ауқымын кеңейтеді. Мұндай әрекеттер қызмет алушылардың өмір сапасын жақсартуға ықпал етеді.Жалпы алғанда, ұсынылған шараларды кешенді түрде жүзеге асыру әлеуметтік қызмет көрсету жүйесінің тиімділігін

арттырады. Әрбір ұсыныс нақты нәтижеге бағытталуы тиіс. Жүйелі жұмыс жүргізу қызмет сапасын тұрақты деңгейде ұстап тұруға мүмкіндік береді. Осы ұсыныстарды іске асыру жартылай стационарлық мекемелердегі әлеуметтік жұмыстың сапалы дамуына жағдай жасайды.

Әлеуметтік қызмет көрсету жүйесі қоғамдағы әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз ететін маңызды институттардың бірі болып табылады. Бұл жүйе халықтың осал топтарына қолдау көрсетуге бағытталған. Ерекшелігі бар азаматтарға көрсетілетін қызмет олардың өмір сапасын жақсартуға ықпал етеді. Жартылай стационарлық мекемелер осы жүйенің маңызды буыны ретінде қызмет атқарады. Мұндай мекемелер күндізгі уақытта қажетті көмек көрсетіп, азаматтардың отбасымен байланысын сақтауға мүмкіндік береді. Бұл олардың әлеуметтік ортадан оқшауланбауына жағдай жасайды.

Әлеуметтік қызмет көрсету жүйесінің маңызы оның кешенді қолдау көрсетуімен анықталады. Қызмет алушыларға медициналық, психологиялық және әлеуметтік көмек қатар ұсынылады. Мұндай кешенді тәсіл олардың жан-жақты дамуына ықпал етеді. Жүйе азаматтардың негізгі қажеттіліктерін қанағаттандыруғабағытталған.Бұл олардың қоғамда толыққанды өмір сүруіне мүмкіндік береді.Әлеуметтік қолдау арқылы азаматтардың тең мүмкіндіктері қамтамасыз етіледі. Жартылай стационарлық мекемелердің орны ерекше болып табылады. Олар қызмет алушыларға күнделікті өмірде қажетті дағдыларды меңгеруге көмектеседі. Мұндай мекемелер әлеуметтік бейімделу процесін жеңілдетеді. Қызмет алушылар қоғаммен қарым-қатынас жасау қабілетін дамытады. Бұл олардың өз-өзіне деген сенімін арттырады.Әлеуметтік қызмет көрсету жүйесі қоғамдағы теңдікті қамтамасыз етуге бағытталған. Ол әлеуметтік әділеттілікті жүзеге асырудың маңызды құралы болып табылады. Жүйе арқылы әлеуметтік қолдауға мұқтаж азаматтар қажетті көмекті алады. Бұл олардың қоғамдағы белсенділігін арттыруға ықпал етеді. Әлеуметтік қызмет көрсету азаматтардың әлеуетін дамытуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, олардың қоғамға бейімделуін жеңілдетеді. Жүйе әлеуметтік тәуекелдердің алдын алуға бағытталған. Мұндай шаралар қоғамдағы тұрақтылықты сақтауға көмектеседі. Қазіргі кезеңде әлеуметтік қызмет көрсету жүйесінің маңызы артып келеді. Қоғамның дамуы жаңа талаптарды алға қояды. Осыған байланысты қызмет көрсету әдістері үнемі жетілдіріліп отырады. Заманауи технологияларды енгізу қызмет сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Электрондық жүйелер арқылы қызмет көрсету қолжетімді бола түседі. Бұл азаматтардың қажетті көмекті уақытында алуына ықпал етеді.Жалпы алғанда, әлеуметтік қызмет көрсету жүйесі қоғамның дамуына елеулі үлес қосады. Оның орны мен маңызы әлеуметтік қолдауды ұйымдастырудағы рөлімен анықталады. Жартылай стационарлық мекемелер осы жүйенің тиімді жұмыс істеуіне ықпал етеді. Олар азаматтардың өмір сапасын жақсартуға бағытталған маңызды құрылым

болып табылады. Сондықтан әлеуметтік қызмет көрсету жүйесін дамыту қоғамның басты міндеттерінің бірі болып қала береді.

Қорытындылай келе, әлеуметтік қызмет көрсету жүйесі қоғамның әл-ауқатын қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Жартылай стационарлық мекемелер ерекше қажеттіліктері бар азаматтарға қолдау көрсетудің тиімді үлгісі ретінде қарастырылады. Мұндай мекемелер күнделікті өмірде қажетті көмекті жүйелі түрде ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Қызмет алушылардың әлеуметтік бейімделуі осы бағыттағы жұмыстың басты нәтижелерінің бірі болып табылады. Әлеуметтік қолдау адамның өмір сапасын жақсартуға бағытталады. Қызмет көрсету процесінің сапасы көрсетілетін көмектің тиімділігін анықтайды.Әлеуметтік жұмыс барысында жеке тәсілдерді қолдану маңызды орын алады. Әрбір азаматтың қажеттілігі мен ерекшелігі ескерілуі тиіс. Бұл әдіс көрсетілетін қызметтің нәтижелілігін арттырады. Отбасымен жүргізілетін жұмыс та ерекше маңызға ие. Жақын ортаның қолдауы тұлғаның дамуына оң әсер етеді. Отбасылық қатынастардың тұрақтылығы әлеуметтік бейімделуді жеңілдетеді. Әлеуметтік қызметкерлердің кәсіби біліктілігі қызмет сапасына тікелей ықпал етеді. Білім мен тәжірибе дұрыс шешім қабылдауға мүмкіндік береді.Қазіргі жағдайда әлеуметтік қызмет көрсету жүйесін жетілдіру қажеттілігі артып отыр. Заманауи тәсілдерді енгізу жұмыс тиімділігін арттыруға ықпал етеді. Ақпараттық технологияларды қолдану қызмет көрсету процесін жеңілдетеді. Электрондық жүйелер арқылы қызмет алушыларға қолжетімділік артады. Бұл уақытты үнемдеуге және жұмысты жүйелеуге мүмкіндік береді. Қызмет көрсету сапасын арттыру тұрақты бақылауды талап етеді. Бағалау механизмдері нақты нәтижелерді анықтауға көмектеседі.Әлеуметтік қызмет көрсету жүйесі қоғамдағы тең мүмкіндіктерді қамтамасыз етуге бағытталған. Әрбір азамат қажетті қолдауды алуға құқылы. Бұл қағида әлеуметтік әділеттілікті қалыптастыруға ықпал етеді. Қызмет көрсету барысында ашықтық пен жауапкершілік сақталуы тиіс. Мұндай талаптар сенімді нығайтады. Қоғамдық бақылау қызмет сапасын жақсартуға ықпал етеді. Әлеуметтік қызмет көрсету жүйесінің дамуы мемлекеттік саясаттың маңызды бағыты болып табылады.Жартылай стационарлық мекемелердің қызметі әлеуметтік қолдаудың тиімділігін көрсетеді. Олар азаматтардың қоғаммен байланысын сақтауға мүмкіндік береді. Қызмет алушылардың дербестігін дамыту маңызды нәтижелердің бірі болып саналады. Мұндай мекемелерде ұйымдастырылған жұмыс тұлғаның әлеуетін ашуға көмектеседі. Әлеуметтік бейімделу процесі жүйелі түрде жүзеге асырылады. Қызмет көрсету сапасын арттыру тұрақты жетілдіруді қажет етеді.Жалпы алғанда, әлеуметтік қызмет көрсету жүйесінің дамуы қоғамның тұрақтылығына әсер етеді. Тиімді ұйымдастырылған жұмыс азаматтардың өмір сапасын жақсартады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

Нуркатова Л.Т.Әлеуметтік жұмыс теориясы мен практикасы.–Алматы:Қазақ университеті, 2018.
СмағұловаА.С. Әлеуметтік қызмет көрсету жүйесі.–Алматы:Экономика, 2019.
Қалиева Г.Б. Әлеуметтік жұмыс негіздері. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2020.
Абдрахманова Ш.К. Арнайы әлеуметтік қызметтер.–Алматы: Жеті жарғы, 2017.
Жолдасбекова М.Қ. Халықты әлеуметтік қорғау жүйесі.–Алматы:Дәуір,2021.
Омарова С.А. Әлеуметтік саясат және әлеуметтік жұмыс. – Алматы: Қазақ университеті, 2016.
Төлегенов Е.Д. Әлеуметтік жұмыстағы инновациялық әдістер.

ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС :МӘСЕЛЕЛЕР МЕН ШЕШІМДЕР

Бахотова Көркемай
Қорқыт Ата атындағы
ҚУ
СР-25-1 П/Я оқу тобының
студенті,
Бекхожаева Айгүл ғылыми
жетекші,
Экономика және басқару БББ

1.1 Медициналық-әлеуметтік көмек көрсетудің құқықтық негіздері
Медициналық мекемелердегі әлеуметтік жұмыс — бұл мемлекеттік әлеуметтік саясаттың ажырамас бөлігі. Қазақстан Республикасының заңнамалық базасында бұл қызмет «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» 2020 жылғы Кодексімен реттеледі. Аталған құжаттың негізгі қағидаты — медициналық көмектің қолжетімділігі мен әлеуметтік бағыттылығы. Әлеуметтік қызметкер өз қызметінде сонымен қатар «Арнаулы әлеуметтік қызметтер туралы» Заңды басшылыққа алады. Бұл заңнамалық актілер пациенттің өмірлік қиын жағдайда қалуының алдын алуға және оған қажетті құқықтық, тұрмыстық, психологиялық қолдау көрсетуге кепілдік береді. Сонымен қатар, Денсаулық сақтау министрінің бұйрықтарымен бекітілген «Әлеуметтік қызметкердің лауазымдық нұсқаулықтары» маманның құқықтары мен міндеттерін нақты айқындап береді.
1.2 Мекеменің әлеуметтік қызметінің қалыптасу тарихы мен даму кезеңдері

Әлеуметтік жұмыстың медицинаға енуі тарихи тұрғыдан маңызды белестерден өтті. Алғашқы кезеңде (XX ғасырдың басы) бұл қызмет тек қайырымдылық сипатында болса, бүгінде ол ғылыми негізделген кәсіби салаға айналды. Даму кезеңдерін былайша жіктеуге болады:

Патерналистік кезең: Науқасқа тек медициналық нысан ретінде қарау, әлеуметтік факторларды ескермеу.

Биопсихоәлеуметтік кезең: Науқастың ауруы оның әлеуметтік ортасымен (кедейлік, жалғыздық, жұмыссыздық) байланысты екенін мойындау.

Цифрлық интеграция кезеңі (қазіргі таң): Әлеуметтік қызметкерлердің медициналық ақпараттық жүйелер арқылы науқастың әлеуметтік мәртебесін қашықтан бақылауы және онлайн кеңес беруі.

1.3 Әлеуметтік жұмыстың негізгі бағыттары мен мамандануы

Заманауи медицинада әлеуметтік жұмыс бірнеше мамандандырылған бағыттарды қамтиды. Паллиативтік көмек аясында әлеуметтік қызметкер өмірінің соңғы кезеңіндегі науқастардың қадір-қасиетін сақтауға, олардың отбасына заңдық және моральдық қолдау көрсетуге бағытталады. Педиатриядағы әлеуметтік жұмыс ерекше қажеттіліктері бар балалар мен олардың ата-аналарын әлеуметтік бейімдеуге көмектеседі. Геронтологиялық бағыт қарт адамдардың жалғыздығы мен депрессиясын еңсеруге, оларға үйде күтім ұйымдастыруға басымдық береді.

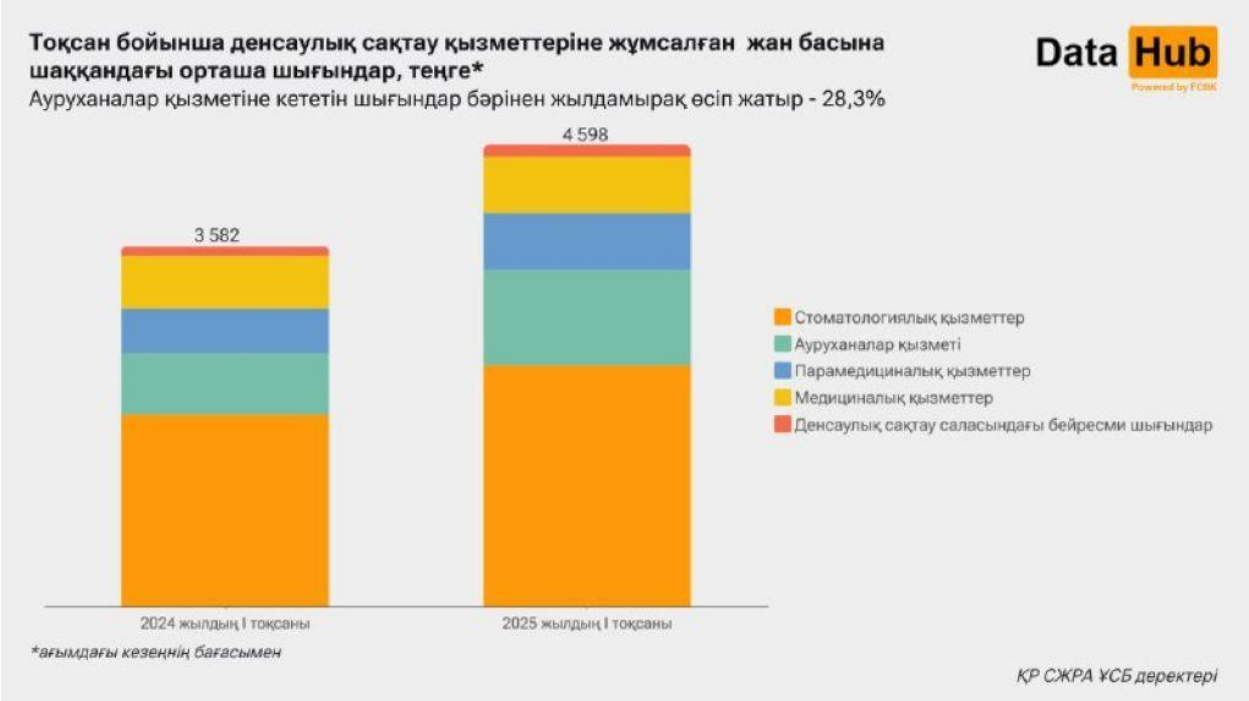
4. Денсаулық сақтау жүйесіндегі әлеуметтік жұмысты ұйымдастыру және басқару құрылымы

2.1 Басқару құрылымының түрі

Медициналық мекемелерде әлеуметтік қызметтің тиімділігі оның басқару құрылымына тікелей байланысты. Әдетте, ірі ауруханалар мен емханаларда Сызықтық-функционалдық басқару моделі қолданылады. Әлеуметтік қызметкерлер «Әлеуметтік-психологиялық көмек бөліміне» біріктіріледі. Бұл бөлім тікелей Бас дәрігердің орынбасарына бағынады. Мұндай құрылым әлеуметтік мәселелерді медициналық шешімдермен ұштастыруға, ресурстарды дұрыс бөлуге және мамандардың жауапкершілігін нақтылауға мүмкіндік береді.

2.2 Мультидисциплинарлық топ (МДТ) – заманауи ұйымдастыру нысаны

Денсаулық сақтау жүйесіндегі ең тиімді ұйымдық модель — Мультидисциплинарлық топ. Бұл топтың құрамына дәрігер, мейірбике, психолог және әлеуметтік қызметкер кіреді. Топтың жұмыс принципі — «пациентке бағытталған тәсіл». Әлеуметтік қызметкер бұл жерде пациенттің «адвокаты» рөлін атқарады: ол пациенттің әлеуметтік жағдайын зерттейді, оның оңалту жоспарын құруға қатысады және ауруханадан шыққаннан кейінгі күтімін қамтамасыз етеді.

Әлеуметтік жұмыс маманының негізгі 5 міндеті:

Әлеуметтік диагностика: Науқастың еміне кедергі болатын тұрмыстық, қаржылық және отбасылық мәселелерін анықтап, жеке көмек жоспарын құру.

Құқықтық қолдау: Пациентке мүгедектікті рәсімдеуге, мемлекеттік жәрдемақылар мен тегін дәрі-дәрмектерді алуға құжаттық тұрғыдан көмектесу.

Үйлестіру (Координация): Дәрігер мен науқас арасында байланыс орнатып, медициналық мекеме мен әлеуметтік қорғау органдарының (әкімдік, зейнетақы қоры) жұмысын ұштастыру.

Психоәлеуметтік оңалту: Ауыр дертке шалдыққан науқастар мен олардың туыстарына эмоционалдық қолдау көрсетіп, олардың қоғамға бейімделуіне жағдай жасау.

Профилактикалық жұмыс: Халық арасында салауатты өмір салтын насихаттау және әлеуметтік маңызы бар аурулардың (туберкулез, АИТВ, т.б.) алдын алу шараларын ұйымдастыру.

Мәселелер мен шешім жолдары

Маман тапшылығы

Мәселе: Әлеуметтік қызметкерлер саны аз, жүктеме тым көп.

Шешім: Штат санын көбейту және еңбекақыны медицина мамандарымен теңестіру.

Байланыстың әлсіздігі (Ведомствоаралық)

Мәселе: Емхана мен әлеуметтік қорғау бөлімдері арасында ақпарат алмасу баяу.

Шешім: Екі саланың электрондық базаларын (Damumed және т.б.) бір жүйеге интеграциялау.

Халықтың хабарсыздығы

Мәселе: Пациенттер өздеріне тиесілі жеңілдіктер мен көмек түрлерін білмейді.

Шешім: Емханаларда кеңес беру бұрыштарын ашу және ақпараттық парақшалар тарату.

Төмен кәсіби мәртебе

Мәселе: Әлеуметтік қызметкерді тек «құжат жинаушы» ретінде көру.

Шешім: Мамандардың медициналық және құқықтық біліктілігін тұрақты арттыру.

Оңалту орталықтарының аздығы

Мәселе: Ауыр дерттен кейін үй жағдайында күтім жасау мүмкіндігі шектеулі.

Шешім: Мемлекеттік-жекеменшік серіктестік арқылы оңалту орталықтарын көбейту.

Саланы дамыту бойынша ұсыныстар

Штаттық кестені қайта қарау: Емханалар мен ауруханалардағы әлеуметтік қызметкерлер санын пациенттер санына шақтап көбейту (мысалы, әр 2000 ересек адамға немесе 1000 балаға 1 маман).

Бірыңғай цифрлық жүйе құру: Денсаулық сақтау министрлігі мен Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің ақпараттық базаларын толық біріктіру. Бұл құжат жинау уақытын 2 есеге қысқартады.

Кәсіби мамандандыру: Әлеуметтік қызметкерлерді тар бағыттар бойынша (онкология, геронтология, педиатрия) тереңдетіп оқыту және олардың медициналық біліктілігін арттыру.

«Әлеуметтік қолдау» мобильді топтарын құру: Үй жағдайында күтімді қажет ететін (төсек тартып жатқан) науқастарға барып көмек көрсететін мобильді топтардың жұмысын заңдастыру және қаржыландыру.

Еріктілер (волонтерлер) желісін дамыту: Медициналық жоғары оқу орындары мен колледж студенттерін әлеуметтік жұмысқа ерікті ретінде тарту арқылы техникалық және ақпараттық жұмыстарды жеделдету.

Түйін: Осы ұсыныстарды енгізу медициналық қызметтің халыққа қолжетімділігін 30%-ға арттыруға мүмкіндік береді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жұмысты қорытындылай келе, денсаулық сақтау жүйесіндегі әлеуметтік жұмыс — бұл жай ғана көмек емес, бұл емдеу процесінің маңызды бөлігі деп айта аламыз.

Негізгі түйін ретінде мынадай ойларды атап өтуге болады:

Емнің сапасы артады. Дәрігер науқастың тәнін емдесе, әлеуметтік қызметкер оның тұрмыстық және психологиялық мәселелерін шешуге көмектеседі. Осы екі жақты жұмыс біріккенде ғана науқас тез сауығады.

Науқастың құқығы қорғалады. Көптеген адамдар өздеріне тиесілі жеңілдіктерді немесе тегін дәрілерді қалай алу керек екенін білмейді. Әлеуметтік қызметкер осы жолда бағыт-бағдар беріп, құжаттарды реттеуге көмектеседі.

Уақыт пен ресурс үнемделеді. Әлеуметтік қолдау жақсы жолға қойылса, науқастар ауруханада ұзақ жатып қалмайды және ауруы қайталанбайды. Бұл мемлекет үшін де, аурухана үшін де тиімді.

Қоғамдық маңызы. Әлеуметтік жұмыс арқылы біз мүмкіндігі шектеулі жандардың, қарттардың және мұқтаж жандардың өздерін жалғыз сезінбеуіне, қоғамның толыққанды мүшесі болуына жағдай жасаймыз.

Қорыта айтқанда, медицина мен әлеуметтік жұмыс бір-бірінен ажырамас салалар. Болашақта бұл бағытты дамыту — әрбір азаматтың сапалы медициналық көмек алып, өмір сүру сапасын жақсартудың басты кепілі болмақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

Қазақстан Республикасының Кодексі. «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» 2020 жылғы 7 шілдедегі № 360-VI ҚРЗ.
Қазақстан Республикасының Заңы. «Арнаулы әлеуметтік қызметтер туралы» 2008 жылғы 29 желтоқсандағы № 114-IV.
Назарбаева Г.С. Әлеуметтік жұмыс негіздері: Оқу құралы. — Алматы: Экономика, 2021. — 320 б.
Әбенова А.А. Медициналық-әлеуметтік жұмысты ұйымдастыру: Әдістемелік нұсқаулық. — Нұр-Сұлтан, 2019. — 150 б.
Құрманбаева А.Ш. «Денсаулық сақтау мекемелеріндегі әлеуметтік қызметкердің рөлі мен функциялары». // Қазақстанның жоғары мектебі, №2, 2022.

ҒТАМР (МРНТИ)04.21.41.

ИНКЛЮЗИВТІ ҚОҒАМ ҚҰРУДЫҢ ПРОБЛЕМАЛАРЫ МЕН БОЛАШАҒЫ

Абдрасилова Нарқыз Кенжеханқызы
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
СР-23-3 оқу тобының студенті,
ғылыми жетекші:
Абдишова Гульбахыт Берликовна
«Экономика және басқару» ББББ
э.ғ.м.,аға оқытушысы

Аңдатпа.Бұл мақала әлеуметтік әділеттілікті нығайтуға, әртүрлі әлеуметтік топтар арасындағы өзара түсіністік пен қолдауды арттыруға бағытталған нақты ұсыныстар жасауға мүмкіндік береді.Және мақалада білім беру жүйесіндегі бейімделу, қоғамдық инфрақұрылым мен әлеуметтік қатысу тәжірибелері, әлеуметтік стереотиптер мен дискриминация факторлары талданды.

Кілт сөздер:инклюзивті қоғам, әлеуметтік қатысу, тең мүмкіндік, қолжетімділік.

Аннотация:Данная статья позволяет сделать конкретные предложения, направленные на укрепление социальной справедливости, повышение взаимопонимания и поддержки между различными социальными группами. В статье проанализированы методы адаптации, общественной инфраструктуры и социального участия в системе образования, социальные стереотипы и факторы дискриминации.

Ключевые слова:инклюзивное общество, социальное участие, равные возможности, доступность.

Annotation: This article allows us to make specific proposals aimed at strengthening social justice, increasing mutual understanding and support between different social groups.The article analyzes methods of adaptation, public infrastructure and social participation in the education system, social stereotypes and discrimination factors. The future-oriented section describes the possibilities of using innovative technologies, the role of digital platforms and information support.

Keywords:inclusive society, social participation, equal opportunities, accessibility.

Қазіргі қоғамда әлеуметтік теңдік пен әділеттілікті қамтамасыз ету мәселесі басты назарда. Инклюзивті қоғам әрбір адамға, оның мүмкіндіктеріне, жасына немесе әлеуметтік мәртебесіне қарамастан, қоғам өмірінің барлық салаларына қатысу мүмкіндігін береді.

Қазақстандағы әлеуметтік даму жағдайында инклюзивтілік соңғы жылдары қарқынды дамуда. Мемлекеттік, қоғамдық және жеке секторлардың бірлескен әрекеттері қоғамдағы тең мүмкіндіктерді кеңейтуге ықпал етеді. Әлеуметтік қатысу деңгейінің артуы әлеуметтік тұрақтылықты күшейтеді, өзара сенім мен қолдауды қалыптастырады, және мүмкіндігі шектеулі азаматтардың қоғам өміріне толық интеграциялануына жағдай жасайды.(Астана,1995)

Инклюзивті қоғамның теориялық негіздері халықаралық стандарттар мен құқықтық нормалардан басталады. Халықаралық ұйымдар қабылдаған адам құқықтары қағидалары әрбір адамға тең мүмкіндіктерді қамтамасыз ету қажеттілігін көрсетеді. Бұл қағидалар Қазақстанның заңнамалық жүйесіне енгізіліп, әлеуметтік саясатта негізгі бағыт ретінде қарастырылады.

Инклюзивті қоғам – әлеуметтік әртүрлілікті қабылдайтын, барлық азаматтарға тең құқықтық қатысу мен әлеуметтік мүмкіндікті қамтамасыз ететін жүйе. Онда азаматтар білім, еңбек, мәдени және қоғамдық қызмет салаларына теңдей қатыса алады.

Халықаралық тәжірибеге сәйкес, инклюзивті қоғамда әрбір азаматтың әлеуеті толық іске асырылады. Бұл жүйеде әлеуметтік әртүрлілік байлық ретінде қарастырылады, ал тең мүмкіндіктер қағидасы қоғамдағы тұрақтылық пен сенімді нығайтады.

Инклюзивтілік қағидалары халықаралық құқықтық нормаларға сүйенеді. БҰҰ-ның «Мүгедектігі бар адамдардың құқықтары туралы конвенциясы» және «Адам құқықтары жалпы декларациясы» қоғамдағы теңдік пен әлеуметтік қатысуды қамтамасыз етуге бағытталған.(Routledge,2019)

Әлеуметтік қатысу – әрбір азаматтың білім алу, еңбек ету, қоғамдық өмірге қатысу, мәдени және спорттық іс-шараларға тартылу мүмкіндігі. Теңдік

қағидалары азаматтардың әлеуетін іске асыруға және олардың қоғамдағы рөлін күшейтуге мүмкіндік береді.
Әлеуметтік қатысу қоғамдағы сенім мен өзара қолдауды арттырады. Қоғам мүшелерінің ынтымақтастығы артқан сайын әлеуметтік интеграция деңгейі жоғарылайды.

Қазақстанда инклюзивті қоғам құру бағытында қабылданған нормативтік актілер мен мемлекеттік бағдарламалар әлеуметтік теңдік пен адам құқықтарын қорғауға негізделген. Бұл құжаттар мүгедектігі бар азаматтарды қолдау, білім беру мен еңбекке интеграциялау, қоғамдағы дискриминацияны азайту бағыттарын қамтиды.Халықаралық келісімдер мен стандарттар инклюзивтілік қағидаларын бекітіп, мемлекеттік саясатты жетілдіруге мүмкіндік береді. Қазақстандағы құқықтық база қоғамдағы тең мүмкіндіктерді кеңейтуді қамтамасыз етеді.(Астана,2015)

Қазақстанда инклюзивті қоғам құру бағытында бірнеше мемлекеттік бағдарлама мен құқықтық механизмдер қалыптасқан. Мүгедектігі бар азаматтарды әлеуметтік қолдау, еңбек нарығына интеграциялау, құқықтық кепілдіктерді қамтамасыз ету шаралары қабылданған.
Мысалы, «Мүгедектігі бар адамдарды қолдау» мемлекеттік бағдарламасы оқу орындарында бейімделген білім беру бағдарламаларын енгізуді, қоғамдық орындар мен көлік жүйесін қолжетімді етуге бағытталған іс-шараларды қамтиды.

Білім беру жүйесінде инклюзивтік оқыту бағдарламалары енгізіліп, арнайы қажеттіліктері бар балалар мен жастарға тең білім беру мүмкіндігі қарастырылған. Адаптивті оқу жоспарлары, арнайы педагогикалық әдістемелер, бейімделген материалдар оқушылардың білім алу сапасын арттыруға бағытталған.(Нью-Йорк,2006)
Дегенмен, мұғалімдердің кәсіби дайындығының жеткіліксіздігі, ресурстардың шектеулі болуы, материалдық-техникалық база толық бейімделмегендігі практикалық қиындықтар туғызады.
Әлеуметтік стереотиптер мен стигма бұл — инфрақұрылымнан да қиын кедергі.«Аяушылық» сезімі: қоғам ерекше қажеттіліктері бар жандарды тең құқылы мүше ретінде емес, көмекке мұқтаж жан ретінде қабылдайды. Оқшаулау: «Олар арнайы мектепте немесе үйде оқуы керек» деген ескі көзқарастың сақталуы. Қорқыныш пен сенімсіздік: Көптеген ата-аналар мен ортаның инклюзия баланың дамуына кедергі келтіреді деп қате түсінуі.
Қолжетімсіз инфрақұрылым (Физикалық кедергілер).Көбіне инклюзия тек «пандус» қоюмен шектеліп қалады, бірақ мәселе тереңде. Әмбебап дизайнның жоқтығы,ғимараттардың, көліктердің және көшелердің арбамен қозғалатын немесе көру қабілеті нашар жандарға бейімделмеу,оқу орындарында дыбыс күшейткіштердің, Брайль қарпіндегі құралдардың және арнайы бағдарламалардың жетіспеушілігі.
Маман мен кадр тапшылығы-сапалы инклюзия үшін тек мұғалім емес, тұтас команда керек.Тьюторлардың жетіспеушілігі әр балаға жеке көмекші

(тьютор) қажет, бірақ олардың саны өте аз.Жалпы білім беретін мектеп мұғалімдерінің ерекше балалармен жұмыс істеуге психологиялық және әдістемелік тұрғыдан дайын еместігі.Логопед, дефектолог және эрготерапевт мамандарының аздығы, әсіресе ауылдық жерлерде.Бұл кедергілер бір-бірімен тығыз байланысты. Инфрақұрылым болса да, кадр болмаса — инклюзия жүзеге аспайды. Кадр болса да, қоғамда стереотип болса — бала ортаға сіңісе алмайды.

Қоғамдық орындардың, көлік жүйелерінің және әлеуметтік қызметтердің қолжетімділігі инклюзивті қоғамның негізгі көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Қалалардағы инфрақұрылымның толық бейімделмеуі мүмкіндігі шектеулі азаматтардың қоғам өміріне қатысуын қиындатады.Бұл мәселені шешу үшін қосымша қаржылық инвестициялар, инфрақұрылымды жаңарту және қоғамдық бақылау қажет. Сонымен қатар, әртүрлі әлеуметтік топтар арасындағы өзара қолдау мен ынтымақтастық механизмдерін дамыту маңызды.

Қоғамдық сана инклюзивтілік деңгейіне тікелей әсер етеді. Қоғам мүшелерінің әлеуметтік толеранттылығы жоғары болған сайын, әлеуметтік топтар арасындағы өзара әрекеттестік күшейеді. Қазақстанда соңғы жылдары ақпараттық науқандар, медиа жобалар және әлеуметтік акциялар арқылы қоғамдағы мүгедектігі бар азаматтарға деген көзқарасты өзгертуге тырысып келеді.Мысалы, мектептер мен университеттерде өткізілетін инклюзивті семинарлар мен тренингтер оқушылар мен студенттердің санасында стереотиптерді азайтуға бағытталған. Жастар арасында әлеуметтік теңдік пен бірегейлік идеяларын насихаттау болашақта қоғамның бейімділігін арттырады.(Москва: Наука, 2018)

Қазіргі уақытта цифрлық технологиялар инклюзивтілікті кеңейтуге мүмкіндік береді. Онлайн білім беру платформалары, адаптивті оқыту құралдары және мобильдік қосымшалар мүгедектігі бар балалар мен жастарға тең білім алу мүмкіндігін береді.Мысалы, онлайн оқу платформалары бейімделген контент ұсына отырып, әртүрлі мүмкіндіктері бар студенттерге білімді өз темпінде меңгеруге мүмкіндік береді. Бұл тәсіл қоғамдағы білім алудағы теңсіздікті азайтып, әлеуметтік қатысуды күшейтеді.

Инклюзивті саясат әлеуметтік интеграцияны күшейтеді. Мүгедектігі бар азаматтарды еңбек нарығына интеграциялау, кәсіпкерлік қолдау бағдарламаларын енгізу, әлеуметтік қызметтерге қолжетімділікті қамтамасыз ету қоғамдағы тең мүмкіндіктерді арттырады.

Қазақстанда кейбір қалаларда арнайы жұмыс орындары ашылып, мүгедектігі бар азаматтар кәсіптік оқыту курстарына қатыса алады. Бұл тәжірибелер әлеуметтік әділеттілікті нығайтып, қоғамдағы тең мүмкіндіктерге қол жеткізуге ықпал етеді.

Әлеуметтік стереотиптер мен дискриминациялық көзқарастар инклюзивті ортаны қалыптастыруға кедергі келтіреді. Мысалы, кейбір жұмыс берушілер

мүгедектігі бар азаматтарды жұмысқа қабылдауда теріс көзқарас танытады. Бұл – қоғамдағы әлеуметтік интеграция деңгейін төмендететін негізгі фактор.Қоғамдық орындар мен көлік инфрақұрылымының толық бейімделмеуі әлеуметтік қатысуға кедергі келтіреді. Мысалы, кейбір қалалық және ауылдық мектептерде мүгедектігі бар оқушыларға арналған бейімделген оқу орындары жеткіліксіз.Қаржылық ресурстардың шектеулігі инфрақұрылымды жаңарту мен арнайы қызметтерді дамытуға кедергі келтіреді. Бұл мәселені шешу үшін мемлекеттік және жеке секторлардың ынтымақтастығы қажет.

Кейбір қоғам мүшелерінің мәдени және дәстүрлік көзқарастары да кедергі болып табылады. Мысалы, ауылдық жерлерде мүгедектігі бар азаматтарға деген стереотиптік көзқарастар олардың білім алу мен әлеуметтік қатысу мүмкіндіктерін шектейді.(Астана, 2020.)

Бұл мәселелерді шешу үшін қоғамдық сананы өзгерту, ақпараттық науқандар мен медиа жобаларды белсенді жүргізу маңызды.

Тәуелсіздік жылдары Қазақстан мүгедектігі бар адамдарды әлеуметтік қорғау саласын дамыту үшін елеулі қадамдар жасады. Заңнамалық реттеуден, кешенді оңалту бағдарламаларынан арнаулы әлеуметтік қызметтерді стандарттауға және ақпараттық жүйелерді интеграциялау арқылы олардың қолжетімділігін арттыруға дейін белгілі бір қадамдар жасалды.Ерекше қажеттіліктері бар балалар мен азаматтарға ерекше қолдау көрсету қажеттігін, олардың өмір сүру сапасын қолжетімді, жайлы инклюзивті және әлеуметтік орта құру мемлекетіміздің басты мақсаты.Қоғамда мүгедектікті түсінудің дәстүрлі *(қайырымдылық моделі)* және медициналық *(функционалдық шектеу моделі)* модельдері әлі де басым, олар мүгедектігі бар адамдарды әлеуметтік қорғау саласында азаматтардың үмітіне және әлемдік үрдістерге толық сәйкес келмейді.Осыған байланысты, ҚР Үкіметінің 2024 жылғы 30 желтоқсандағы № 1143 қаулысымен **ҚазақстанРеспубликасындағы 2025 - 2030 жылдарға арналған инклюзивті саясат тұжырымдамасы** қабылданды. Тұжырымдама мемлекеттік саясаттың негізгі қағидаттарын, мақсаттары мен міндеттерін айқындайды және Қазақстан Республикасы 2015 жылы ратификациялаған Біріккен Ұлттар Ұйымының Мүгедектігі бар адамдардың құқықтары туралы конвенциясының халықаралық нормаларын имплементациялауды көздейді. Инклюзивті саясатты іске асырудың жаңа тәсілдері мүгедектігі бар адамдардың құқықтарын іске асыруға, мүмкіндіктерін кеңейтуге, олардың қоғамға толыққанды әлеуметтік ықпалдасуы үшін қажетті жағдайлар жасауға бағытталған пәрменді шаралар кешенін қабылдауды көздейді.Болашақта инклюзивті қоғамның дамуы қоғамдық сана деңгейіне байланысты. Мектептер мен университеттерде әлеуметтік толеранттылықты арттыруға бағытталған семинарлар мен тренингтер, медиа жобалар маңызды рөл атқарады.

Қазақстанда 2024 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша мүгедектігі бар 724,9 мың адам тұрады, бұл халықтың жалпы санының 3,6%-ын құрайды *(2022 жылы – 711,8 мың адам немесе 3,6 %).* Олардың ішінде жүріп-тұруы қиын 204,9 мың адам, оның ішінде 30,5 мың бала *(14,9 %)* бар.

18 жасқа дейінгі мүгедектігі бар балалардың саны 109,5 мыңды немесе мүгедектігі бар адамдардың жалпы санының 15,1 %-ын және 2024 жылғы 1 қаңтарға еліміздегі балалардың 1,6 %-ын – 6 841 527 баланы құрады *(2024 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша елімізде 6 841 527 бала тұрады)*.

Жүргізілген талдау балалар арасындағы мүгедектіктің 11,4 %-ға өскенін көрсетеді *(2023 жылы – 109 496 адам, 2022 жылы – 104 260 адам, 2021 жылы – 98 254 адам)*. Оның құрылымында негізінен 7 жастан 18 жасқа дейінгі балалар басым *(74 928 бала немесе 68,4 %).*

Мүгедектігі бойынша мемлекеттік әлеуметтік жәрдемақы алушылар саны 545,5 мың адамды құрады.

Қазақстандағы мүгедектігі бар адамдардың статистикалық көрсеткіштері (2024 ж. 1 қаңтар жағдайы бойынша)

Көрсеткішатауы	**Саны / Пайыздықүлесі**	**Қосымшамәлімет**
Жалпымүгедектігібарадамдарсаны	724,9 мыңадам	Халықтың 3,6%-ы (2022 ж. – 711,8 мың)
Жүріп-тұруықиынжандар (барлығы)	204,9 мыңадам	Жалпысанныңшамамен 28%-ы
Жүріп-тұруықиынбалалар	30,5 мың бала	Осы санаттағылардың 14,9%-ы
Мүгедектігібарбалалар (18 жасқадейін)	109,5 мың бала	Жалпымүгедектігі бар жандардың 15,1%-ы
7-18 жасаралығындағыбалаларүлесі	74 928 бала	Мүгедектігі бар балалардың 68,4%-ы
Әлеуметтікжәрдемақыалушылар	545,5 мыңадам	Мемлекеттіккөмекпенқамтылғандар

Сурет 1- Қазақстандағы мүгедектігі бар адамдардың статистикалық көрсеткіштері

Соңғы уақытта инклюзия саласында бірнеше маңызды қадамдар жасалды:

- Кешенді көмек туралы заң: 2024–2025 жылдары ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға медициналық, білім беру және әлеуметтік қызметтерді бір мезгілде, үздіксіз көрсетуді көздейтін жаңа заңнамалық база әзірленді.
- Лицензиялау: 2025 жылдың 1 қаңтарынан бастап арнайы әлеуметтік қызмет көрсететін барлық мекемелер міндетті түрде лицензия алуы тиіс. бұл қызмет сапасын бақылауды күшейтеді.
- Жаңа мамандар: Білім беру жүйесіне педагог-ассистент, арнайы педагог және жеке көмекші сияқты жаңа лауазымдар енгізілді.

Бұл шаралар қоғамдағы әртүрлі әлеуметтік топтар арасындағы өзара түсіністік пен қолдауды күшейтеді. Жастардың санасына енгізілген теңдік идеялары болашақта тұрақты инклюзивті мәдениетті қалыптастыруға мүмкіндік береді.(Астана, 2015)

Цифрлық платформалар мен онлайн білім беру құралдары инклюзивті ортаны кеңейтеді. Адаптивті оқыту, электрондық ресурстар, мобильдік қосымшалар мүмкіндігі шектеулі азаматтарға білім мен ақпаратқа тең қолжетімділік береді.

Мысалы, кейбір университеттерде онлайн бейімделген курстар арқылы әртүрлі мүмкіндіктері бар студенттер білім алады. Бұл тәжірибе инклюзивтілікті арттыруға ықпал етеді.

Инклюзивті қоғамның дамуы үшін инфрақұрылымды бейімдеу, құқықтық базаны жетілдіру, арнайы қызметтерді қолдау қажет. Бұл шаралар әлеуметтік әділеттілікке қол жеткізуді және қоғамдағы тең мүмкіндіктерді кеңейтуді қамтамасыз етеді.

Қазақстанда кейбір қалаларда арнайы жұмыс орындары, бейімделген қоғамдық көлік және әлеуметтік қызметтер енгізілген. Бұл тәжірибе инклюзивті қоғамның тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысымның аясында инклюзивті қоғам құрудың өзекті мәселелерің анықтау мақсатында студенттер арасында арнайы әлеуметтік сауалнама жүргізілді. Сауалнамаға 53 студент қатысып, респонденттердің пікірі қазіргі жастардың инклюзия мәдениетіне дайындық деңгейін көрсетті. Төменде алынған нәтижелерге негізделген талдау мәліметтері қсынылған.

Сауалнама нәтижелеріне талдау

Зерттеуге барлығы 53 респондент қатысты. Нәтижелер инклюзивті қоғам туралы қоғамдық пікірдің деңгейін, негізгі проблемалар мен даму бағыттарын анықтауға мүмкіндік береді.

1-сұрақ бойынша, респонденттердің 58,5%-ы инклюзивті қоғам ұғымын толық түсінетінін, ал 34%-ы жалпы түсінігі бар екенін көрсеткен. Яғни, қатысушылардың 92,5%-ы бұл ұғыммен таныс. Тек 7,5% (2,5% естіген, 5% білмейді) жеткілікті деңгейде хабардар емес.

2-сұрақ нәтижелері қоғамдағы тең мүмкіндіктерге қатысты оң көзқарастың басым екенін көрсетеді: 64,2% толық қамтамасыз етілген деп санайды, ал

28,3% жартылай бар дейді. Дегенмен, 7,5% (2,5% жоқ, 5% жауап беруге қиналған) бұл мәселе толық шешілмегенін көрсетеді.

3-сұрақта мүмкіндігі шектеулі адамдардың қоғам өміріне қатысуына қатысты:

- 58,5% – жағдай жасалған,
- 34% – жартылай,
- 7,5% – жасалмаған немесе білмейді.

Бұл көрсеткіштер инклюзивті орта қалыптасып келе жатқанымен, әлі де толық деңгейге жетпегенін аңғартады.

4-сұрақ бойынша, білім беру жүйесіндегі инклюзивтілік деңгейі:

- 47,2% – жоғары,
- 47,2% – орташа,
- 5,6% – бағалай алмайды.

Ешбір респондент төмен деп бағаламаған, бұл білім беру саласында оң өзгерістер бар екенін білдіреді.

5-сұрақ нәтижелері әлеуметтік стереотиптердің әсері айтарлықтай екенін көрсетеді:

- 50,9% – қатты әсер етеді,
- 35,8% – аздап әсер етеді.

Жалпы, 86,7% респондент стереотиптердің ықпалын мойындайды, бұл – басты әлеуметтік кедергілердің бірі.

6-сұрақта қоғамдық орындардың қолжетімділігі:

- 60,4% – толық қолжетімді,
- 34% – жартылай,
- 5,6% – білмейді.

Бұл инфрақұрылымның дамып жатқанын, бірақ толық инклюзивті орта әлі қалыптаспағанын көрсетеді.

7-сұрақ бойынша, цифрлық технологиялардың рөлі жоғары бағаланған:

- 69,8% – инклюзивтілікті арттырады,
- 9,4% – аздап әсер етеді,
- 20,8% – білмейді.

Бұл технологиялардың маңызын көпшілік түсінгенімен, бір бөлігі үшін бұл бағыт әлі де түсініксіз.

8-сұрақ нәтижесі еңбек нарығында мәселелер бар екенін көрсетеді:

- 43,4% – әділеттілік бар,
- 34% – жартылай,
- 17% – жоқ,
- 5,6% – білмейді.

Яғни, респонденттердің жартысынан астамы толық әділеттілік жоқ деп есептейді.

9-сұрақта инклюзивті қоғамды дамыту факторлары ретінде:

- 50,9% – білім беруді,
- 35,8% – қоғамдық сананы,

- 11,3% – заңдар мен саясатты,
- 7,5% – технологияларды атап өткен.

Сонымен қатар, 50,9% барлық фактор маңызды деп көрсеткен, бұл мәселенің кешенді екенін дәлелдейді.

10-сұрақ бойынша, респонденттердің:

- 81,1%-ы инклюзивті қоғам құруға дайын,
- 11,3%-ы мүмкін деп жауап берген,
- 2,6%-ы қарсы,
- 5%-ы ойланбаған.

Яғни, 92,4% әлеуетті түрде қолдауға дайын, бұл өте жоғары көрсеткіш.

Қорытындылай сауалнама нәтижелері инклюзивті қоғамға деген көзқарастың жалпы оң екенін көрсетеді. Қатысушылардың басым бөлігі бұл ұғымды түсінеді, оны қолдайды және жеке үлес қосуға дайын.

Алайда негізгі проблемалар ретінде:

- әлеуметтік стереотиптердің күшті әсері (86,7%),
- еңбек нарығындағы теңсіздік,
- инфрақұрылымның толық қолжетімді болмауы,
- кейбір азаматтардың ақпараттану деңгейінің төмендігі анықталды.

Ал болашақ мүмкіндіктер:

- білім беру жүйесін дамыту (50,9%),
- қоғамдық сананы өзгерту (35,8%),
- цифрлық технологияларды кеңінен енгізу (69,8% қолдайды),
- кешенді саясат жүргізу қажеттілігімен байланысты.

Қорытынды

Инклюзивті қоғам құру күрделі әрі көп аспектілі процесс болып табылады. Оның тиімділігі әлеуметтік қатысу, тең мүмкіндік және қолжетімді орта деңгейімен өлшенеді.

Қазақстанда инклюзивті саясат бағытында маңызды қадамдар жасалып келеді, бірақ практикалық кедергілер әлі де бар. Болашақта инфрақұрылымды бейімдеу, білім беру жүйесін жетілдіру, цифрлық технологияларды пайдалану және қоғамдық сананы өзгерту инклюзивті ортаның нақты нәтижелеріне қол жеткізеді.

Бұл тәсіл қоғамдағы әлеуметтік әділеттілікті күшейтеді, әртүрлі әлеуметтік топтар арасындағы өзара түсіністік пен қолдауды арттырады.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Астана, 1995.
2. Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі әлеуметтік даму стратегиясы. – Астана, 2020.
3. ҚР Заңы «Мүгедектердің құқықтары туралы» № 197-IV ЗРК. – Астана, 2015.

4. БҰҰ Бас Ассамблеясы. Мүгедектігі бар адамдардың құқықтары туралы Конвенция. – Нью-Йорк, 2006.
5. Кузнецов, В.П., Смирнова, Е.В. Инклюзивное общество: теория и практика. – Москва: Наука, 2018.
6. Томпсон, С. Inclusive Society: Principles and Practice. – London: Routledge, 2019.

ҒТАМР 27.01.45

КӨРКЕМ ЕҢБЕК ПӘНІН ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫ ЕҢБЕК ӘРЕКЕТІНЕ БАҒЫТТАУ

Абуова Нұрай Ерболқызы
Қорқыт Ата атындағы ҚУ,
ХТ-24-1у оқу тобының студенті,
Кошкарова Шолпан Закировна
«Дизайн және технологиялар» ББББ, аға оқытушы
Педагогика ғылымдарының кандидаты

Аңдатпа. Бұл мақала көркем еңбек пәні арқылы оқушылардың еңбек әрекетіне деген қызығушылығын арттыру жолдары қарастырылады. Сонымен қатар, бұл мәселе оқушыларды болашақ мамандық таңдауға даярлау тұрғысынан да маңызды. Ерте жастан еңбекке баулу, әртүрлі қолөнер және шығармашылық әрекеттермен таныстыру олардың кәсіби бағдарын айқындауға ықпал етеді. Осылайша, «Көркем еңбек» пәнін оқыту арқылы оқушылардың еңбек әрекетіне қызығушылығын арттыру жолдарын зерттеу – бүгінгі білім беру жүйесі үшін маңызды әрі өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Көркем еңбек пәнін оқыту барысында тиімді әдіс-тәсілдерді қолдану арқылы оқушылардың еңбек әрекетіне деген қызығушылығын арттыру, олардың шығармашылық қабілеттерін дамыту және еңбекке баулу дағдыларын қалыптастыру.

Кілт сөздер: көркем еңбек пәні, еңбек тәрбиесі, шығармашылық қабілет, педагогикалық бақылау, еңбекқорлық, өнер.

Аннотация. В данной статье рассматриваются пути повышения интереса учащихся к трудовой деятельности посредством предмета «Художественный труд». Кроме того, данная проблема имеет важное значение с точки зрения подготовки учащихся к выбору будущей профессии. Приобщение к труду с раннего возраста, знакомство с различными видами ремесла и творческой деятельности способствует формированию их профессиональной ориентации. Таким образом, исследование путей повышения интереса учащихся к трудовой деятельности через обучение предмету «Художественный труд» является одной из актуальных и значимых задач

современной системы образования. Использование эффективных методов и приёмов в процессе преподавания предмета «Художественный труд» способствует повышению интереса учащихся к трудовой деятельности, развитию их творческих способностей и формированию трудовых навыков.

Ключевые слова: предмет «Художественный труд», трудовое воспитание, творческие способности, педагогическое наблюдение, трудолюбие, искусство.

Annotation: This article discusses ways to increase students' interest in labor activities through the subject of Artistic Labor. In addition, this issue is important in terms of preparing students for their future career choices. Introducing children to work from an early age, as well as familiarizing them with various crafts and creative activities, contributes to the development of their professional orientation. Therefore, studying ways to enhance students' interest in labor activities through teaching the subject of Artistic Labor is one of the important and relevant issues in today's education system. The use of effective teaching methods and approaches in the process of teaching Artistic Labor helps increase students' interest in labor activities, develop their creative abilities, and form work-related skills.

Keywords: Artistic Labor, labor education, creative abilities, pedagogical observation, diligence, art.

Қазіргі қоғамның қарқынды дамуы, технологиялардың жетілуі және еңбек нарығындағы өзгерістер жас ұрпақтың тек теориялық біліммен ғана шектелмей, практикалық дағдыларды да меңгеруін талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда, мектептегі «Көркем еңбек» пәні оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытып қана қоймай, оларды еңбекке баулу, түрлі іс-әрекеттерге қызығушылығын арттыруда маңызды рөл атқарады. Алайда бүгінгі таңда оқушылардың көпшілігі қол еңбегіне, шығармашылық жұмысқа жеткілікті деңгейде қызығушылық таныта бермейді, бұл өз кезегінде олардың еңбек дағдыларының қалыптасуына кері әсерін тигізуде.

Сондықтан «Көркем еңбек» пәнін тиімді ұйымдастыру арқылы оқушылардың еңбек әрекетіне деген ынтасын арттыру – білім беру жүйесінің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Бұл пән арқылы оқушылар түрлі материалдармен жұмыс істеуді, жобалау мен құрастыруды, эстетикалық талғамды қалыптастыруды үйренеді. Сонымен қатар, еңбекке деген жауапкершілік, төзімділік, ұқыптылық сияқты маңызды тұлғалық қасиеттер дамиды.

Көркем еңбек пәні арқылы оқушылар әртүрлі материалдармен жұмыс жасап, жаңа бұйымдар жасауды үйренеді, өз идеяларын жүзеге асырады және нәтижеге жетудің маңыздылығын түсінеді. Бұл олардың жауапкершілік, ұқыптылық, шыдамдылық сияқты қасиеттерін қалыптастырады. Сонымен қатар, пән мазмұнын тиімді ұйымдастыру және заманауи әдіс-тәсілдерді қолдану оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттыруға ықпал етеді.

Көркем еңбек пәні – жалпы білім беру жүйесіндегі маңызды пәндердің бірі ретінде оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытуға, эстетикалық талғамын қалыптастыруға және еңбекке деген оң көзқарасын тәрбиелеуге бағытталған. Педагогикалық тұрғыдан алғанда, бұл пән тұлғаның жан-жақты дамуына ықпал ететін кешенді құрал болып табылады. Қазіргі білім беру мазмұнында көркем еңбек пәні оқушылардың тек теориялық білімін ғана емес, сонымен қатар практикалық дағдыларын қалыптастыруға ерекше мән береді.

Көркем еңбек пәнінің мазмұны көпқырлы және интегративті сипатқа ие. Ол оқушыларды әртүрлі материалдармен жұмыс істеуге, бұйымдар жасауға, дизайн элементтерін қолдануға және шығармашылық жобалар орындауға үйретеді. Пән аясында оқушылар қағаз, мата, ағаш, табиғи материалдар сияқты түрлі ресурстарды пайдалана отырып, өз қолымен өнім жасайды. Бұл әрекеттер олардың практикалық іскерліктерін дамытып қана қоймай, еңбекке деген қызығушылығын арттырады.

Педагогика ғылымында еңбек тәрбиесі тұлғаның қалыптасуындағы негізгі факторлардың бірі ретінде қарастырылады. Осы тұрғыдан алғанда, көркем еңбек пәні оқушыларды еңбекке баулудың тиімді жолдарының бірі болып табылады. Оқушылар өз еңбегінің нәтижесін көре отырып, еңбектің маңызын түсінеді, жауапкершілік пен табандылық қасиеттерін дамытады. Сонымен қатар, еңбек процесінде оқушылардың өздігінен жұмыс істеу дағдылары қалыптасады.

Көркем еңбек пәнінің ерекшеліктерінің бірі – оның эстетикалық тәрбиемен тығыз байланыстылығы. Эстетикалық тәрбие оқушылардың әсемдікті қабылдау, сезіну және бағалау қабілетін дамытады. Көркем еңбек сабақтарында оқушылар заттардың пішінін, түсін, үйлесімділігін талдауды үйренеді, бұл олардың көркемдік талғамын қалыптастырады. Сонымен қатар, оқушылар өз шығармашылық жұмыстарында әсемдік элементтерін қолдануға дағдыланады.

Енбек - адамнын акыл-ой кабілетін, онын зеректігін, шығармашылық тапкырлығын дамытады. Казіргі өндірістегі жұмыс адам баласынан терең білімді және кең көлемде техникалық дайындықты, жаңа технологияны тез меңгеруге біліктілігін, енбек тәсілдерін жетілдіру және өнертапкыштық кабілеттін болуын талап етеді.

Көркем еңбек – тек практикалық дағдыларды үйретететін пән емес. Ол оқушылардың шығармашылық қабілетін, эстетикалық талғамын және ең бастысы, еңбекке деген қызығушылығын дамытуға бағытталған. Мұғалім осы процестің негізгі ұйымдастырушысы болып табылады. Оқушының жасампаз еңбеккор болу процесінде мұғалім маңызды рөл атқарады. Мұғалімге деген сүйіспеншілік пен құрмет оқушының сол мұғалімнің оқу пәніне деген ынтасын арттырады және ол оны үлкен құмарлықпен игереді. Онда еңбекқорлық қабілеті дамиды, сыныптастарына деген жанашыр көзқарас қалыптасады және қарым-қатынастыры нығаяды, үнемі рухани

жылулық пен мейірімділік көрінеді. Ол ерік-жігерді қатайтады, мақсатты болуға үйретеді. Бірақ бұл үшін Н. К. Крупская атап өткендей, "мұғалім, ең алдымен, өзінің пәнін, өзі оқытатын ғылымның және оның негіздерін білуі керек", "оның қазіргі жағдайын, оның дамуының негізгі кезеңдерін, басқа ғылымдармен, қоғамдық қатынастармен байланысын, әлеуметтік құрылыстағы үлес салмағын, өмірмен, тәжірибемен байланысын" анық көрсетуі керек.

Еңбек әрекетінде оқушыларды тәрбиелеу нәтижесінің жемісті болуы, негізінен оның педагогикалық тұрғыдан дұрыс ұйымдастырылуына байланысты болып келеді.

Көркем еңбек – бұл ең біріншіден өнер, шеберлік, ептілік, ұқыптылық, іскерлік әдістерінің жиынтығы, қоржыны. Көркем еңбек сабағы арқылы баланың ең алдымен шығармашылық қабілеті артады, эстетикалық тәрбиесін, талғамы қалыптасады, ой-өрісі, қиялы дамиды, қоршаған орта туралы түсініктері кеңейеді, сонымен қоса қоршаған ортаның әсемдігін көре біледі. Мұғалімнің кәркем еңбек сабағын өткізудегі көздейтін мақсаты – ең алдымен оқушыларды еңбек ету мәдениетіне тәрбиелеу болып табылады.

Бұл үшін оқушылардың:

- еңбек материалдары мен құралдарын жұмыс үстелінде дұрыс орналастырып, жұмыс бітісімен оларды өз орындарына қайта қою;
- жұмыс істеу барысында қауіпсіздік техникасы ережелері мен тазалық-гигиеналық талаптарын орындау;
- өзінің жұмыс орнын тиімді пайдаланып, жұмысқа бөлінген уақытын үнемдеп пайдалану дағдыларын қалыптастыруға баса назар аудару.

Еңбек тәрбиесінде сурет салудыңда атқаратын қызметі ерекше. Себебі, көркем еңбек сабағының басым бөлігі сурет салумен өтеді. Мысалы, қыздармен жасалынатын жұмыс өте жоғары талғампаздықты, дәлдікті, ұқыптылықты керек етеді. Кесте тоқу, құрақ құрау, модельдеу, киіз басу, бисермен жұмыс жасау, апплекация, квиллинг, папье маше, декупаш, ұлттық бұйымдар жасау және оларды көркемдеп сәндеу, түстік шешімдермен жұмыс және де оларды сәйкестендіру шеберлікті қажет етеді. Осы жұмыстар еңбек пен суреттің өзара тығыз байланысты екенін көрсетеді.

Сонымен қатар, көркем еңбек сабағы басқа да пәндермен тығыз байланысты. Мәселен, ою-өрнекті сызу математика және геометрия пәндерді меңгеруді қажет етеді. Және де сурет салуға арналған бояулар түрлі-түсті бояу – химия пәніне қатысы бар.

Көркем еңбек пәнінде оқушылардың қол моторикасы, психологиялық ойлауын, шығармашылық қызығулышықтарын арттырады. Сонымен қатар балалардың салынған суреті бойынша психологиялық анализ жасап олардың ішкі жәй күйлерін білуге болады. Себебі сурет ойды, сезімді қиял жүзінде ойлап қолмен бейнеледі.

Сәндік қолданбалы өнер, қолөнер - бұл күнделікті тұрмыстық заттарды әсемдеу және оқушылардың өз қолдарымен еңбектену арқылы белгілі бір бұйым шығару.

Тігін өнері бұл - матадан киім және басқа да бұйымдар жасап шығару шеберлігі. Ол сәндік-қолданбалы өнер мен қолөнердің бір түрі болып саналады.

Үй және тамақтану мәдениет - оқушыны ұқыптылыққа, тазалыққа, өз өзін мәдениетті ұстауына ықпал етеді. Яғни көркем еңбек тек шығармашылықты дамытып қана қоймай, еңбекке деген дұрыс көзқарасты қалыптастырады. Оқушы әр түрлі материалдармен жұмыс істей отыра болашақта кез келген еңбек түріне жаңашылдықпен қарауға үйретеді және еңбек құралдарымен дұрыс пайдалануды үйренеді.

Көркем еңбек – адамның қоршаған орта байланысы мен шындықты эстетика тұрғысынан қабылдауды, еңбекқорлыққа тәрбиелеу туралы білімді қалыптастыру құралдарының бірі. Сонымен қатар көркем еңбек кеңістік және көрнекі көріністерді, қиял мен байқауды қамтамасыз ететін шығармашылық қызметінің әртүрлерінде көркемдік-технологиялық білімді, білік пен дағдыларды қалыптастыруға бағытталған. Әртүрлі материалдармен жұмыс жасау ойлауды дамытуға, көркемдік-эстетикалық талғамды қалыптастыруға, есте сақтауды, қол моторикасын дамытуға, шығармашылық қабілеттерін, кеңістіктегі қиялды жетілдіруге ықпал етеді.

Жалпы көркем еңбек сабағының басты мақсаты – бұл ең біріншіден оқушыны еңбекке тәрбиелеу және де шығармашылық қабілетін арттыру, өнерге деген сүйіспеншілікті ояту деп білемін және де мен тәжірибе жинау кезінде оқушыларға өз алған білім дағдыларыммен бөлісе отырып сабақ жүргіздім, сонымен қатар болашақ жас маман ретінде үлкен тәжірибе жинақтадым деп айта аламын.

Қорытындылай келе, біз оқушылардың еңбек қызметінің психологиялық-педагогикалық ерекшеліктерін зерттей отырып, еңбек қызметі оқушыларды тәрбиелеудің маңызды құралдарының, әдіс-тәсілдерінің бірі болып табылады деген қорытындыға келеміз. Еңбек процесінің арқасында оқушы өзі туралы және қоршаған әлем туралы идеясын түбегейлі өзгертеді. Оқушының өзін-өзі бағалауы өзгереді, еңбек іс-әрекетінен сәттіліктің, аяқталған, орындалған жұмыстан қанағаттанудың әсерінен ол өзінің мүмкіндіктерін қайта қарастырады.

Көркем еңбек пәнінде еңбек арқылы тәрбиелеу әрқашан адамның жеке басының дамуына ерекше көмектестінің айқын көрсетеді. Баланың еңбек тәрбиесіне уақыт бөлудің маңызы зор болып табылады. Бұл біздің болашақ өскелең ұрпағымыз, біз олардың бойына білімнің негізін қалаймыз, олардың өмірге деген дүниетанымдық көзқарастарын, негіздерін қалыптастырамыз. Көркем еңбек пәнін тиімді ұйымдастыру – оқушылардың еңбек әрекетіне қызығушылығын арттырудың маңызды педагогикалық шарты екені анықталды. Көркем еңбек тек белгілі бір бұйым жасаумен шектелмей,

оқушының эстетикалық талғамын, еңбек мәдениетін, жауапкершілігін, ұқыптылығын және шығармашылық ойлау қабілетін қалыптастыратын кешенді үдеріс болып табылады. Бұл өз кезегінде оқушылардың еңбекке деген оң көзқарасын қалыптастырып, болашақ кәсіби бағдарын айқындауға ықпал етеді. . Көркем еңбек пәні тікелей еңбек әрекетіне қатысты, және еңбексүйгіштікке баулудың басты құралы екенін ұмытпайық!

Әдебиеттер тізімі:

1. Ш. Х. Құрманалина, Ә. Ғалымова. – «Пеагогика» Астана : Фолиант, 2008ж.
2. Қ.Б. Жарықбаев «Педагогика» Алматы, 2003 ж.
3. Байдалиев.Қ.А. "Көркем еңбек оқыту теориясы мен әдістемесі" 2019ж.
4. Ә.Сағымбаев «Бейнелеу өнерін оқыту әдістемесі» Астана 2013ж.
5. С.Б.Бабаев «Жалпы педагогика» 2011 ж.
6. Л.С.Выготский «Психология искусства» 1965ж.
7. А.Л.Павловский «История художественной педагогики»
8. https://infolesson.kz/konspekt-lekciy-istoriya-hudozhestvennoy-pedagogiki-1825172.html?ysclid=lv14ofs5td284596969
9. https://translated.turbopages.org/proxy_u/ru-kk.ru.e48ee011-69f296d1-7176b7e6-74722d776562/https/infourok.ru/prezentaciya-po-pedagogiketvorchestvo-uchitelya-1938952.html

МАЗМҰНЫ:

1.	Алғы сөз.....	3
2.	Математика сабағында геймификация элементтерін қолданудың маңызы.....	5
3.	Отандық және шетелдік бағыттарды пайдалана отырып, тригонометрияны жобалық әдіс негізінде оқыту.....	11
4.	Математиканы оқытуда жасанды интеллекттің педагогикалық мүмкіндіктері.....	17
5.	Математическое моделирование динамики хаоса.....	24
6.	Жалпы білім беретін мектепте тригонометриялық теңсіздіктерді шешуді оқытудың тиімді әдістері.....	30
7.	Бейінді оқыту мен дәстүрлі оқыту әдістерінің салыстырмалы талдауы.....	36
8.	Математика сабағында оқушылардың математикалық сауаттылығын арттыруда жи мүмкіншіліктерін пайдалану.....	42
9.	Математика пәнін меңгеруде мобильді қосымшаларды пайдалану әдістемесі.....	50
10.	Анықталған интеграл ньютон-лейбниц формуласы.....	55
11.	Негізгі мектептің алгебра курсында оқушыларды мәтінді есептерді шешуге үйрету әдістемесі.....	61
12.	Проблемалық оқыту технологиясын енгізудің нәтижелерін бағалау: мектеп тәжірибесі негізіндегі салыстырмалы талдау.....	66
13.	Цифрлық білім беру ресурстары арқылы көрсеткіштік теңдеулерді шешу дағдыларын қалыптастыру.....	80
14.	Білім беруді цифрландыру жағдайында интегралдарды оқытуға мобильді қосымшаларды интеграциялау.....	85
15.	Оқушылардың қызығушылығын арттыруда мәтіндік есептермен оқыту әдістемесі.....	88
16.	Тарихи деректерді пайдалану арқылы орта мектептердегі математика сабақтарын тиімді ұйымдастыру.....	98
17.	Интерактивті оқыту технологияларының математика сабақтарындағы тиімділігі.....	104
18.	7–9 сыныптардағы алгебра курсында «ықтималдық теориясы мен математикалық статистика» элементтерін жүйелі және бірізді оқытудың әдістемелік талдауы.....	111
19.	Орта мектеп физика курсында электростатика тарауын тереңдетіп оқыту мәселелері.....	113
20.	Орта мектеп физика курсында сақталу заңдарын талдау және оқыту әдістемесі.....	119
21.	Оптикалық кескіндерді визуализациялау vizioptika платформасы негізінде көпдеңгейлі физикалық есептерді шығару.....	127

22.	Жоғары оқу орындарында алгебра және сандар теориясын оқытудағы цифрлық технологиялардың рөлі.....	131
23.	Математика сабақтарында сараланған тапсырмаларды әзірлеу: деңгейлік тәсілдер мен мысалдар.....	140
24.	STEM ортада геометриялық есептер арқылы оқушылардың кеңістікте ойлауын дамыту.....	145
25.	Беттік керілу күші тәжірибесі негізінде сыныптан тыс зертханалық жұмысты ұйымдастыру әдістемесі.....	149
26.	Геометрия курсында sketchup және ar-технологияларын қолдану арқылы оқушылардың кеңістіктік ойлауын дамытудың әдістемелік негіздері.....	159
27.	Функция тақырыбын оқытуда заманауи ақпараттық технологияларды қолдану.....	163
28.	Математика сабақтарында практикалық мазмұндағы есептерді қолданудың педагогикалық негіздері.....	167
29.	Жасанды интеллект негізінде виртуалды зертханалар жинағын әзірлеу және оны қолданудың педагогикалық тиімділігі.....	173
30.	Физиканы оқытуда жасанды интеллектті қолданудың педагогикалық мүмкіндіктері.....	180
31.	Орта мектеп физика курсында электростатика тарауын тереңдетіп оқыту мәселелері.....	190
32.	«IoT» ЖӘНЕ «AI» интеграциясы арқылы салқындату жүйелерінің энергия тиімділігін арттыру.....	196
33.	Жаяу жүргіншілердің қатысуымен болатын жол-көлік оқиғаларының апаттылығын талдау.....	205
34.	Машина бөлшектерін қалпына келтіру мен нығайтудың заманауи және перспективалық әдістері.....	211
35.	Қызылорда облысының жағдайында тігінен өсіру технологиясы.....	215
36.	Қазақстандық Арал өңірінде өсімдік шаруашылығын әртараптандыру мақсатында дәндік құмай сорттарын экологиялық сынау.....	221
37.	Биогумус өндіру технологиясы (eisenia foetida) және егіншілікте жасанды интеллектті қолдану.....	227
38.	Көлік құралын масаң күйде басқарғаны үшін әкімшілік жауаптылық: Қазақстан және шет ел тәжірибесіне салыстырмалы талдау.....	234
39.	Цифрлық қоғамдағы кибербуллинг: құқықтық қауіптер және оларды еңсеру жолдары.....	240
40.	Цифрлық бейін және биометриялық деректерді қорғау:жеке өмірге қолсұғылмаушылық құқығының жаңа сын – қатерлері.....	246
41.	Цифрлық технологиялар жағдайындағы азаматтық құқықтың дамуы: құқықтық реттеудің өзекті мәселелері.....	250

42.	Қазақстандағы салық жүктемесі мен әлеуметтік шығыстардың орта тапқа әсері: мемлекеттік басқару шешімдерін бағалау.....	259
43.	Арал аймағындағы су және әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштердің байланысы.....	269
44.	Еуропалық интеграцияның қазақстанның сыртқы саудасына әсері.	275
45.	Өңірде экотуризмді дамытудың әлеуметтік-экономикалық әлеуеті мен тиімділігі.....	283
46.	Цифрлы экономиканың қалыптасуы жағдайында ауылдықаумақтарды тұрақты дамыту.....	293
47.	Кванттық компьютерлердің физикалық негіздері.....	300
48.	Физиканы оқыту процесінде экологиялық тәрбиені жүзеге асырудың әдістемелік мүмкіндіктері.....	308
49.	Сыр өңірі хореографиялық мәдениетінің идентификациясы.....	312
50.	Бастауыш сынып математикасын оқытуда оқушылардың логикалық дағдыларын қалыптастыру әдістері.....	324
51.	Бастауыш сыныпта математиканы тиімді оқытудың жаңа әдісі: тестілеу арқылы білімді жетілдіру.....	328
52.	Дидактикалық материалдарды қолдану арқылы бастауыш сыныпта өзіндік жұмысты ұйымдастыру.....	333
53.	Бастауыш сынып оқушыларының қазақ тілі пәнінен сөз құрамын меңгеру деңгейін цифрлық платформалар арқылы арттыру.....	337
54.	Тұлғалық дамуда өмірлік рөлді іздеу кезеңдері.....	352
55.	Мектепке дейінгі балалардағы мінез-құлық ерекшеліктері және коррекциясы.....	356
56.	Ерекше білім беруді қажет ететін балалар үшін дамытушы эко-ойыншықтардың пайдасы.....	360
57.	Мектепке дейінгі білім беру жүйесінде триз технологиясын қолдану.....	365
57.	Жасанды интелект көмегімен өлең шығару.....	370
58.	PIRLS зерттеулері аясында бастауыш сынып оқушыларының оқу сауаттылығын арттыру жолдары.....	375
59.	Бастауыш сынып оқушыларының математикалық сауаттылығын арттырудағы mindfulness технологиясы.....	380
60.	Аутизм спектрі бұзылысы бар балаларда әлеуметтік дағдыларды дамыту мүмкіндіктері.....	386
61.	Әдебиеттік оқу сабағында жасанды интеллект құралдары арқылы интербелсенді тапсырмалар дайындау.....	391
62.	Цифрлық технологиялар арқылы бастауыш сынып оқушыларының математикалық дағдыларын дамыту.....	396
63.	Мектепке дейінгі ересек жастағы балалардың коммуникативтік біліктерін қалыптастырудың ерекшеліктері.....	402
64.	Бастауыш мектептің жаратылыстану сабағында жасанды	

	интеллект құралдарын пайдалану.....	409
65.	Ерекше білім беру қажеттілігі бар балалардың ұжыммен қарым-қатынасының психологиялық-эмоционалды ерекшеліктерін зерттеу.....	414
66.	Ерекше қажеттілігі бар балалардың әлеуметтік дағдыларын қазақтың ұлттық ойындары арқылы дамыту.....	420
67.	Психологиялық тренингтер арқылы жасөспірімдердің эмоциялық тұрақтылығын арттыру.....	426
68.	Қазіргі білім беру жүйесінде тұлғаға бағытталған оқытудың тиімділігі.....	431
69.	Балалар мен жасөспірімдердің әлеуметтік дағдыларын қалыптастырудағы психологияның рөлі.....	437
70.	«ДҮНИЕТАНУ» сабақтарында бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу этикетін дамыту.....	441
71.	Білім алушылардың эмоционалдық тұрақтылығын қалыптастырудың психологиялық мүмкіндіктері.....	449
72.	Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің басқарушылық құзыреттілігін қалыптастыруда акт құралдарын қолдану.....	458
73.	Қолдан жасалған голограмма және оның заманауи мүмкіндіктері...	467
74.	Бастауыш мектеп жасындағы балалардың цифрлық сауаттылығы мен тәрбиесін дамыту.....	474
75.	Мұнаймен ластанған топырақты микробтық биологиялық препаратты қолдана отырып биоремедиациялау.....	478
76.	Об изучении разложения функции в ряд лорана.....	483
77.	Жылулық сәулелену көздері, оның радиация деңгейіне әсері және одан қорғану.....	488
78.	Түркі халықтарының ұлы бабасы Қорқыт ата: өмірі, мұрасы және мәдени маңызы.....	493
79.	Түгел сөздің түбі бір, түп атасы – майқы би.....	499
80.	Linguocultural aspects of humor in the english language.....	506
81.	Virtual reality as a tool for learning english and its development prospects.....	511
82.	Contextual vocabulary learning: developing learners' lexical competence without translation.....	516
83.	Task-based language teaching (tblt): implementing real-worl tasks in english language education.....	523
84.	Цифрлық білім беру ресурстары арқылы білім алушылардың танымдық дербестігін дамыту.....	531
85.	Ағылшын тілін үйренудегі chatgpt-дің рөлі.....	539
86.	Студенттерді ойын әдістері арқылы цифрлық ресурстармен оқыту мүмкіндіктері.....	546
87.	Ағылшын тілін оқытудағы геймификацияның тиімділігі.....	550

88.	Ағылшын тілін оқытуда ikigai тәсілі арқылы оқушылардың кәсіби бағдарын дамыту.....	556
89.	The effectiveness of a creative-supportive classroom in improving speaking skills and reducing their anxiety.....	564
90.	The effectiveness of self-regulated learning strategies in improving learners' speaking skills.....	568
91.	The impact of social media on english language learning.....	572
92.	The effectiveness of collaborative group work in essay writing.....	586
93.	Химиядағы оқу қиындықтары мен қате түсініктердің химиялық білім беруге әсері.....	593
94.	The use of dialectical notebooks to nurture critical and inclusive thinking in the classroom.....	598
95.	Role of grammar in savvy english:pros and cons.....	610
96.	Developing critical thinking skills in b1-level learners through project-based learning.....	616
97.	Developing critical thinking skills in b1-level learners through project-based learning.....	621
98.	Ағылшын тілін үйренудегі chatgpt-дің рөлі.....	626
99.	QALQAN AI: зиянды сайттардан қорғауға арналған жасанды интеллект негізіндегі браузер кеңейтімін әзірлеу.....	633
100	Интеграция искусственного интеллекта и геймифицированных технологий в образовательные траектории: вызовы и перспективы	636
101	Cyberguard: әртүрлі жас санатындағы пайдаланушыларға арналған интерактивті киберқауіпсіздік платформасы.....	641
102	Аққыр ауылындағы көне жер-су атаулары.....	647
103	Цифрлық білім беруде ұлттық этнопедагогикалық құндылықтарды пайдалану.....	655
104	XX ғасырдың і жартысындағы Қызылордаға жер аударылған өзге ұлт-өкілдерінің көші-қон тарихы.....	671
105	Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тіл білімі мен жазу мәдениетінің негізін қалаушы.....	679
106	Түркістан археология әуесқойлары үйірмесінің тарихы мен қызметі.....	685
107	Бірқазан ауылының тарихы: аңыздар мен жер-су атаулары.....	691
108	Шоқан Уәлихановтың орта азиядағы зерттеу жұмыстары.....	704
109	Түгел сөздің түбі бір, түп атасы – М айқы би.....	713
110	Түркі халықтарының ұлы бабасы Қорқыт ата: өмірі, мұрасы және мәдени маңызы.....	719
111	«АЛАШ» қайраткерлерінің қызылордалық кезеңі.....	725
112	Цифрлық білім беруде ұлттық этнопедагогикалық құндылықтарды пайдалану.....	734
113	Екінші дүние жүзілік соғыс жылдары Қызылордаға	

	эвакуацияланған кәсіпорындар.....	747
114	Қызылорданың астана ретіндегі кезеңі (1925–1929 жж.) және оның қазақ мемлекеттілігін нығайтудағы рөлі.....	764
115	Қызылорда теміржол вокзалының тарихы.....	778
116	Түркістан легионындағы қызылордалықтар.....	793
117	Бұқарбай батыр туралы тарихи жырлар мен аңыздар: тарихи контекстте талдау.....	801
118	Цифрлық қоғамдағы кибербуллинг: құқықтық қауіптер және оларды еңсеру жолдары.....	809
119	Көлік құралын масаң күйде басқарғаны үшін әкімшілік жауаптылық: қазақстан және шет ел тәжірибесіне салыстырмалы талдау.....	814
120	Цифрлық технологиялар жағдайындағы азаматтық құқықтың дамуы: құқықтық реттеудің өзекті мәселелері.....	820
121	Саяси шешімнің құпия бағасы: қазақстандағы жемқорлық айнасы..	829
122	Бастауыш сыныптың дүниетану сабақтарында жасанды интеллект құралдарын пайдалану.....	838
123	Цифрлық бейін және биометриялық деректерді қорғау:жеке өмірге қолсұғылмаушылық құқығының жаңа сын – қатерлері.....	844
124	Цифровизация рынка труда для участников трудовых отношений....	849
125	Агротехнологиялық инновация: биокөмір көмегімен сортаң топырақтың құнарлылығы мен ылғал сақтау қабілетін жақсарту.....	855
126	«Білікті адамға» бағытталған білім беру жүйесін анықтап оқушылардың шығармашылығын арттыру.....	860
127	The role of ai in improving english speaking skills.....	866
128	Improving students’ motivation and confidence in speaking English lessons through interactive activities.....	870
129	Қылмыстық процестегі цифрлық дәлелдемелердің құқықтық мәртебесі.....	874
130	Жол-көлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің өзекті мәселелері және мас күйінде көлік құралын басқарудың құқықтық реттелуі.....	884
131	Волонтерлік қызметтің қоғамдағы әлеуметтік маңызы және оны дамыту жолдары.....	890
132	Әлеуметтік жұмыс жүйесіндегі инновациялық технологиялар.....	896
133	Әлеуметтік жұмыстағы цифрландыру:онлайн қызметтердің рөлі.....	899
134	Әлеуметтік желілердің жастардың психоәлеуметтік жағдайына әсері.....	902
135	Денсаулық сақтау жүйесіндегі әлеуметтік жұмыс.....	907
136	Әлеуметтік жұмыс, кедейлік және теңсіздік.....	914
137	Балалар үйінің тәрбиеленушілерінің ересек өмірге әлеуметтік бейімделу ерекшеліктері.....	920
138	Әлеуметтік қызмет көрсетудің жартылай стационарлық түріндегі	

	мекемелерде ерекшелігі баразаматтармен және олардың отбасыларымен әлеуметтік жұмыстың ерекшеліктері.....	926
139	Денсаулық сақтау жүйесіндегі әлеуметтік жұмыс :мәселелер мен шешімдер.....	932
140	Инклюзивті қоғам құрудың проблемалары мен болашағы.....	937
141	Көркем еңбек пәнін оқыту арқылы оқушыларды еңбек әрекетіне бағыттау.....	946